

70044756

T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK EDEBİYATI BİLİM DALI

TÜRK EDEBİYATINDA
AVRUPA SEYAHATLERİ
(1839-1923)

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Bâki ASİLTÜRK

Danışman
Doç. Dr. Sema UĞURCAN

İSTANBUL
1997

Marmara Üniversitesi
Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı

T05063

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

GİRİŞ

1. Seyahat Edebiyatı ve Edebiyatta Seyahat.....	1
2. Türk Edebiyatında Seyahat Eserleri.....	2
A. Eski Türk Edebiyatında Seyahat Eserleri.....	2
B. Şehrengizler.....	8
C. Sefaretnameler.....	8
D. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Seyahatnameler.....	16
E. Cumhuriyet Döneminde Gezi Eserleri.....	24

I. AVRUPA ÜLKELERİ VE ŞEHİRLERİ

1. Fransa.....	36
2. İngiltere.....	56
3. Almanya.....	64
4. İtalya.....	76
5. Avusturya.....	95
6. Macaristan.....	104
7. İsviçre.....	107
8. Hollanda.....	116
9. Belçika.....	118
10. Kuzey/İskandinav Ülkeleri: İsveç, Norveç, Danimarka ve Finlandiya.....	121
11. İber Yarımadası: İspanya ve Portekiz.....	129
12. Malta.....	131
13. Balkan Ülkeleri: Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya.....	132

II. AVRUPA MEDENİYETİ

1. Avrupa'da Şehircilik Anlayışı.....	136
A. Büyük Caddeler ve Sokaklar.....	136
B. Meydanlar.....	143
C. Büyük Binaların Şehirdeki Konumu.....	148
D. Belediye Hizmetleri.....	151
2. Ulaşım.....	156
A. Ulaşım Araçları, Yollar ve Ulaşım Şekilleri.....	156
B. Ulaşım Merkezleri.....	169
3. Bilim ve Tekniğin Bazı Alanlara Uygulanması.....	175
A. Hayvanat ve Nebatat (Botanik) Bahçeleri ile Akvaryumlar.....	176
B. Büyük Sanayi Sergileri ve Bazı Küçük Sergiler.....	186
C. İletişim Alanındaki Gelişmeler.....	196
D. Aydınlatma ve Elektrik.....	201

III. AVRUPA KÜLTÜRÜ ve SANATI

1. Mimarlık Eserleri.....	206
A. Kiliseler: Mimarlık, din ve sanatın birlikteliği.....	206
B. Saraylar: Tarih, ihtişam ve sanat.....	216
2. Anıtlar, Anıtmezarlar, Kaleler ve Kuleler.....	225
A. Anıtlar.....	225
B. Anıtmezarlar.....	230
C. Kaleler ve Kuleler.....	233
3. Sanat Merkezleri ve Güzel Sanat Eserleri.....	235
A. Tiyatro, Opera Binaları ve Sahnelenen Oyunlar.....	235
B. Plastik Sanatlara Ait Eserler.....	249
4. Batı Dil ve Edebiyatları.....	254

5. Müzecilik ve Müzeler.....	258
A. Müzecilik.....	258
B. Müzeler.....	260
6. Kütüphaneler.....	278

IV. AVRUPA'DA SOSYAL HAYAT

1. Toplumlara Bakış.....	284
A. Fransızlar.....	284
B. İngilizler.....	286
C. Almanlar.....	294
D. Akdeniz Milletleri.....	298
a. İtalyanlar.....	298
b. İspanyollar ve Portekizler.....	300
E. Avusturyalılar.....	301
F. Kuzey Milletleri: İsveçliler, Norveçliler, Finliler.....	302
G. Balkan Milletleri: Bulgarlar, Romenler.....	304
H. Bir Bütün Olarak Avrupa İnsanı.....	304
2. Avrupa Ülkelerinde Kadın.....	306
A. Sarayda ve Saray Çevresinde Kadın.....	307
B. Toplumda, Eğlence ve Çalışma Hayatında Kadın.....	308
C. Sokak Kadınları.....	331
3. Çalışma Hayatı ve İşyerleri.....	336
A. Ticaret.....	337
B. Sanayi.....	345
C. Gümrük Kontrolleri.....	350
D. Memurların Çalışmaları.....	352
E. Para İşleri ve Bankalar.....	352
F. Tarım ve Hayvancılık.....	356
G. Reklamcılık.....	359
H. Balıkçılık.....	360
4. Eğitim ve Bilim Faaliyetleri.....	361
A. Okullar ve Eğitim Sistemleri.....	362
B. Özürlülerin Eğitimi.....	375
5. Eğlence Hayatı.....	377
A. Resmî Törenler, Ziyafetler ve Şenlikler.....	377
B. Gece Eğlenceleri, Oyunlar, Spor, Gösteri Eğlenceleri.....	385
C. Gezinti Bahçeleri.....	409
a. Paris'te Versailles Sarayı'nın bahçesi.....	409
b. Paris'te Bois de Boulogne.....	411
c. Paris'in Diğer Gezinti Bahçeleri.....	414
d. Londra'nın Hyde Park'ı.....	416
e. Berlin'in Tiergarten'i.....	418
f. Diğer Şehirlerdeki Gezinti Bahçeleri ve Mesireler.....	419
6. Hastalık ve Ölüm Karşısında İnsan.....	421
A. Karantina, Sağlık Hizmetleri, Hastahaneler.....	421
B. Cenaze İşlemleri ve Mezarlıklar.....	426
7. Kenar Mahalleler ve Fakirlerin Durumu.....	430

SONUÇ

Kaynaklar
Belgelik

ÖNSÖZ

ÖZELLİKLE XVIII. YÜZYILIN BAŞLARINDAN İTİBAREN Avrupa'nın, Osmanlı Devleti için hem politika hem de kültür ve medeniyet bakımlarından tam bir ilgi odağı olduğu bilinmektedir. Sefirler ve seyyahlar, Avrupa'yı çeşitli yönleriyle tanıtan eserler kaleme almışlardır. Sefirlerin "sefaretname"leri üzerinde değişik çalışmalar yapılmıştır; fakat seyyahların Avrupa izlenimlerini bütün olarak değerlendiren bir araştırma mevcut değildir.

Bu çalışmanın amacı Avrupa'nın, coğrafyasıyla, insanıyla, kültür ve medeniyetiyle Batılılaşma döneminde Osmanlı ülkesinde tanınmasında çok önemli rolü olduğuna inandığım seyahatlerin/seyahatnamelerin bu işlevini ortaya koymaktır.

Yazar ve şairler Avrupa seyahatlerinin izlenimlerini kimi zaman doğrudan doğruya "seyahatname/gezi yazısı" şeklinde kimi zaman da başka türlerde; manzume, mektup, hatırat... şeklinde aktarmışlardır. Divan edebiyatındaki şehrengizler, Tanzimat sonrası Türk edebiyatındaki kimi hatırat ve mektup derlemeleri yer yer birer seyahatname karakteri taşımaktadır. Bu araştırmaya başlarken sadece "seyahatname" türündeki eserlerde yer alan Avrupa izlenimlerini değerlendirmeyi düşünmüştüm. Fakat başta Jöntürkler olmak üzere kimi edebiyatçılarımızın hatırat ve mektuplarında seyahat izlenimlerinin geniş olarak yer aldığını gördüm. Aynı şekilde, ayrıca bir seyahatname yazmamış olan Mehmet Âkif'in Almanya gezisinin izlenimlerini "Berlin Hatıraları" manzumesinde anlattığını tespit ettim. Abdülhak Hâmid ise hem mektup ve hatıralarında hem de manzumelerinin pek çoğunda Avrupa izlenimlerini ortaya koymuştur. Bunun sonucu olarak seyahat hatıralarının anlatıldığı bazı mektupları, hatıratları hatta manzumeleri de büsbütün dışta tutmanın, çalışmada eksiklik yaratacağı kanısına vardım. Ayrıca, seyahatname özelliği gösteren bazı sefaretnamelerdeki seyahat izlenimlerinin anlatıldığı bölümleri de kullandım: Bunlar, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin *Fransa Sefaretnamesi* ile Mustafa Sami Efendi ve Sadık Rifat Paşa'nın Avrupa hakkındaki risaleleridir. Hayrullah Efendi'nin *Avrupa Seyahatnamesi*, Hüseyin Kâzım'ın *Almanya Seyahatnamesi* ve Viyana *Seyahatnamesi*, Ali Cevad'ın *Almanya Seyahatnamesi*... gibi yazma eserleri ise, ayrı bir uzmanlık çalışması gerektirdiklerini düşündüğümünden, çalışmamın dışında tuttum. Zamanında Osmanlı alfabesiyle yayımlanmayıp sonradan üzerinde yayım faaliyeti gerçekleştirilen birkaç yazma seyahatnameyi (*Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati* ile *Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*'nın Avrupa kısmı) çalışmamda dahil ettim. Tefrikalardan da Halit Ziya'nın *Almanya Mektupları* ve *Alman Hayatı* ile Ebuzziya Tevfik'in ve Mehmed Rauf'un seyahat notlarını incelemeye aldım. Bunlar dışında önemli sayılabilecek bir Avrupa seyahati tefrikası tespit edemediğimi de belirtmeliyim.

Başlangıçta kesin bir tarih kararlaştırmış; araştırmamda Gülhane Hatt-ı Humayunu'nun okunuş tarihini başlangıç, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan ediliş tarihini de bitiş olarak belirlemiştim: 1839-1923. Ancak, buna bakılarak, 1839'u Osmanlı'nın Avrupa'yı tanıma ve Batılılaşma serüveninin başlangıç tarihi kabul ettiğim düşünülmesin. Tanzimat'ın ilanı birdenbire olmuş bir şey değildir; Osmanlı'nın Batı'yı tanınması 1839'un çok öncelerine iner. Bu, seyahatnameler açısından da böyledir. Bu nedenle, 1839'u daha öncelere, *Süleyman Ağa Seyahatnamesi* dolayısıyla 1680'lere çekmek gerekti. Aynı şekilde, Cumhuriyet'in kurulmasından önceki son Avrupa seyahatinin 1922'de yapılmış olması (Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı") araştırmamda son tarihi bir yıl önceye almamı gerektirdi. Ne var ki Osmanlı'nın Batılılaşmasında simgeleşmiş bir tarih olan 1839 ile Osmanlı Devleti'nin kesin bir şekilde tarihe karıştığı yıl olan 1923'ü, belirleyici bir anlam taşımaları bakımından, çalışmamın adında kullanmakta sakınca görmedim.

Bu araştırma Giriş ve Sonuç dışında dört ana bölümden meydana gelmektedir. Çalışmanın Giriş bölümünde "seyahatname" türü hakkında kısaca bilgi verilmiş ve Türk edebiyatındaki önemli seyahat eserleri başlangıcından günümüze kronolojik sıraya göre değerlendirilmiştir. Bu kısımda Türk seyahat edebiyatının genişçe bir panoraması

çizilmiştir. Bugüne kadar seyahatnameler üzerinde topluca bir araştırma yapılmamış olması bunu gerekli kılmıştır. **I. Bölüm**'de Türk seyyahlarının eserlerine yansıdığı ölçüde Avrupa coğrafyası ülke ve şehir çerçevesinde ele alınmıştır. Ülkelerin ve önemli şehirlerin kuruluş ve gelişme tarihçeleri, seyahatnamelerin yanı sıra başka bazı kaynaklara dayanılarak aktarılmıştır. Şehirlerin panoramik görüntüsünün yanı sıra dikkat çekici kentsel özelliklerine de değinilmiş, kentin karakteristiğini oluşturan öğelere temas edilmiştir. **II. Bölüm**'de Avrupa medeniyetini oluşturan unsurlar, Avrupa ülkelerinin şehircilik anlayışı, ulaşım sahasındaki gelişmeler, bilim ve teknolojinin hayatın bazı alanlarına yansması bir arada incelenmiştir. **III. Bölüm**'de Avrupa kültürü ve sanatı dikkat çekici yönleriyle irdelenmiş, Avrupa kültür ve sanatının tarihiyle o dönemdeki durumu seyyahların izlenimlerinin yorumlanması suretiyle ortaya koyulmuştur. Bu bölümde başta kiliseler ve saraylar olmak üzere mimarlık eserleri, anıtlar, sanat merkezleri, tiyatrolar, müzeler ve kütüphaneler üzerinde durulmuş; seyyahların Avrupa milletlerinin dil ve edebiyatlarına ilişkin değerlendirmelerine yine bu kısımda yer verilmiştir. **IV. Bölüm**'de Avrupa ülkelerinin sosyal hayatı ile milletlerin özellikleri değerlendirilmiştir. Avrupalıların çalışma hayatı ve eğlence şekilleri ile Avrupa ülkelerinde kadınların durumu da bu kısımda yer almaktadır. **Sonuç**'ta ise, çalışmadan elde edilen ana düşünce ve temel yargılar belirtilmiştir. Bütün bölümlerdeki değerlendirmelerde, seyyahların gezi tarihlerine göre inceleme yapılmış, böylelikle aradan geçen zamanda seyyahların birbirine etkisi ve bakış açısındaki değişimler de belirlenebilmiştir.

Çalışmanın esas dokusunu oluşturan bu bölümlerden sonra, araştırma sırasında yararlanılan kaynakların listesi verilmiştir. Bunun ardından küçük bir Belgelik bölümü oluşturulmuş, buraya da konuyla ilgili yazı, resim, harita vb. koyulmuştur.

Bu çalışmanın her aşamasında nazik ve yapıcı eleştirileriyle beni yönlendiren danışman hocam Doç. Dr. Sema UĞURCAN'a bütün kalbimle teşekkür etmek benim için bir zevktir. Bir önceki aşamada yüksek lisans çalışmasını kendisiyle yaptığım, bu çalışmada da yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. İnci ENGİNÜN'e de teşekkür ederim. Tezin çoğaltılması sırasındaki yardımlarından dolayı Araş. Gör. Erdal ŞAHİN ile Araş. Gör. İlham KÖSE'ye minnettarım.

Bâki ASİLTÜRK

Beykoz-Göztepe, Şubat-1997

KISALTMALAR

a. g. e.	: adı geçen eser
a. g. y.	: adı geçen yazı
b.	: baskı
Bas.	: Basımevi
bkz.	: bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	: cilt
Çev.	: çeviren
Doç.	: Doçent
Dr.	: Doktor
Fak.	: Fakülte
Fr.	: Fransızca
Haz.	: hazırlayan
İng.	: İngilizce
İt.	: İtalyanca
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
KTB	: Kültür ve Turizm Bakanlığı
Lat.	: Latince
Ltd.	: Limited
M. Ö.	: Milattan Önce
M. S.	: Milattan Sonra
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
Mec.	: Mecmua
Mtb.	: Matbaa/Matbaası
MÜ	: Marmara Üniversitesi
nr.	: numara
p.	: page
Prof.	: Profesör
s.	: sayfa
ss.	: sayfadan sayfaya
t. y.	: tarih yok
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Ün. Ktp.	: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi
y. y.	: yer yok
Yay.	: yayınevi
Yun.	: Yunanca
yy	: yüzyıl

İNCELENEN SEYAHAT ESERLERİ¹

(Gezi tarihine göre kronolojik liste)

- Süleyman Ağa, "Süleyman Ağa Seyahatnamesi", (Haz.: Prof. Dr. Gündüz AKINCI) *Türk-Fransız Kültür İlişkileri*, Atatürk Ün. Yay., Ankara, 1973, ss. 8-12 (Seyahat tarihi: XVII. yy sonları)
- Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, *Fransa Sefaretnamesi: Bin yüz otuz iki senesinde Françe'ye giden elçi Mehmed Efendi kullarının takriridir*, 1288/1872 (Seyahat tarihi: 1720-'21)
- Sadık Rifat Paşa, "İtalya Seyahatnamesi", *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul, Tatyos Divitçiyân Mtb., 1290/1874, c. II, ss. 14-30 (Seyahat tarihi: 1830)
- Sadık Rifat Paşa, "Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale", *Müntehabât-ı Âsâr*, Tatyos Divitçiyân Mtb., İstanbul, 1290/1874, c. II, ss. 2-12 (Seyahat tarihi: 1838)
- Mustafa Sami, *Avrupa Risalesi*, İstanbul, 1256/1840, 40 s. (Seyahat tarihi: 1840)
- Mehmet Rauf, *Seyahatname-i Avrupa*, 1851, 42 s. (Seyahat tarihi: 1851)
- Seyahatname-i Londra*, Ceride-i Havadis Mtb., İstanbul, 1269/1853, 92 s. (Seyahat tarihi: 1852)
- Ömer Lütfi, *Ümit Burnu Seyahatnamesi*, Ahmet Efendi Mtb., İstanbul, 1292/1876, 112 s. (Seyahat tarihi: 1862)
- Namık Kemal, *Namık Kemal'in Hususî Mektupları I: Avrupa Mektupları: 1867-1870*, (Haz.: Fevziye Abdullah TANSEL) TTK Basımevi, Ankara, 1967 (Seyahat tarihi: 1867)
- Ömer Faiz Efendi, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, (Haz.: Cemal KUTAY) Boğaziçi Yay., İstanbul, 1991, 185 s., resimli (Seyahat tarihi: 1867)
- Mühendis Faik, *Seyahatname-i Bahr-i Muhit: Ümit Burnu Tarihiyle İstanbul-Basra Seyahati*, Mekteb-i Bahriye-i Şahane Mtb., İstanbul, 1285/1879, 81 s. (Seyahat tarihi: 1867-'68)
- Abdülhak Hâmid (TARHAN) *Abdülhak Hâmid'in Mektupları*, (Haz.: İnci ENGİNÜN) Dergâh Yay., İstanbul, 1995, c. I-II: 846 s. (Seyahat tarihi: 1876-1914) Bu kitap Hâmid'e ait alıntılarda (I) ve (II) ile gösterilmiştir.
- Abdülhak Hâmid (TARHAN) *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, (Haz.: İnci ENGİNÜN) Dergâh Yay., İstanbul, 1994, 464 s. (Seyahat tarihi: 1876-1914) Bu kitap Hâmid'e ait alıntılarda (III) ile gösterilmiştir.
- Abdülhak Hâmit (TARHAN), *Sahra*, 1879. (Bu eserin bir bölümünde şair, Paris seyahatinin hatıralarını manzum olarak anlatır.) (Seyahat tarihi: 1876)
- Abdülhak Hâmit (TARHAN), *Divaneliklerim yahut Belde*, 1885 (Bu eserde şair, Paris'te geçirdiği günlerin izlenimlerini manzum olarak anlatır.) (Seyahat tarihi: 1876)
- Sadullah Paşa, "1878 Paris Ekspozisyonu", *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, (Haz.: Mehmet KAPLAN-İnci ENGİNÜN-Birol EMİL) İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1978, ss. 637-638; "Charlottenburg Sarayı", ss. 639-641; "Refet Bey'e Mektup", ss. 647-648; "Berlin Mektubu", ss. 649-650; "Ondokuzuncu Asır", ss. 651-652 (Seyahat tarihi: 1878-'79)
- Ebuzziya Tevfik, "Paris'ten Londra'ya ve Hotel Metropole", *Mecmua-ı Ebuzziya*, c. VII, cüz: 68-79, Eylül 1897 (Seyahat tarihi: 1878-'79)
- Samipaşazade Sezai, "Hatıralar ve Gezi Notları", *Sami Paşazade Sezai'nin Hikâye-Hatıra-Mektup ve Edebî Makaleleri*, (Haz.: Zeynep KERMAN), İÜ Edebiyat Fak. Yay., İstanbul, 1981, ss. 233.-280; "İlk Seyahatin Tesirâtı", ss.90-93; "Londra Hatıratından", ss. 113-127; (Seyahat tarihi: 1881-1921)

¹ Seyyahların gezi tarihlerine göre oluşturulan bu listeye, seyahat izlenimlerinin anlatıldığı bazı mektup, manzume, risale ve hatıra parçaları da alınmıştır.

- Ali Kemal, *Ömriim*, (Haz.: Zeki KUNERALP) İsis Yay., İstanbul, 1985, 208 s.
(Seyahat tarihi: 1886-'87)
- Ebuzziya Tefvik, "Zamanımız Tarihine Ait Hatırat: Hayâtü'l-Hayvan Bahçesi",
Mecmua-i Ebuzziya, c. XIII-XIV, cüz: 138-143, 21 Mart 1912-25 Nisan 1912
(Seyahat tarihi: 1887)
- Halit Ziya (UŞAKLIGİL), "Messina İçün", *Kenarda Kalmış*, Orhaniye Mtb., İstanbul,
1342/1924, ss. 29-39 (Seyahat tarihi: 1888)
- Ahmet Midhat, *Avrupa'da Bir Cevelan*, Tercüman-ı Hakikat Mtb., İstanbul,
1308/1892, 1044 s. (Seyahat tarihi: 1889)
- Mehmed Rauf, "Denizde", *Siyah İnciler*, Ahmet İhsan ve Şürekâsı-Âlem Mtb.,
İstanbul, 1317/1901, ss. 162-184 (Seyahat tarihi: 1890)
- Ahmet İhsan (TOKGÖZ), *Avrupa'da Ne Gördüm?*, Âlem Mtb., İstanbul, 1307/1891,
588 s. (Seyahat tarihi: 1891)
- Asmaî, *Seyahat-ı Asmaî*, Matbaatülcâmia, Kahire, 1308/1892, 224 s. (Seyahat tarihi:
1891) Bu kitap Asmaî'ye ait alıntılarda (I) ile gösterilmiştir.
- Dr. Hüseyin Hulki, *Berlin Hatırâtı*, Karabet Mtb., Dersaadet, 1308/1892, 143 s.
(Seyahat tarihi: 1891)
- Ubeydullah Efendi, *Sıradışı Bir Jön Türk: Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*,
(Haz.: Ahmet Turan ALKAN) İletişim Yay., İstanbul, 1989, 231+XVI s.
(Seyahat tarihi: 1893)
- Fağfurizade Hüseyin Nesimi, *Seyahat*, Yusuf Kenan Efendi Mtb., Hanya, 1320/1904,
72 s. (Seyahat tarihi: 1893)
- Mehmet Enisî (YALKI), *Avrupa Hatıratım*, (I. kısım), Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul,
1327/1911, 224 s. (Seyahat tarihi: 1894)
- Ali Kemal, *Paris Musahabeleri*, Matbaa-i İkdâm, c. I: İstanbul, 1329/1913, 224 s.; c.
II: İstanbul, 1331/1915, 240 s. (Seyahat tarihi: 1895)
- Mizancı Murad, *Mücadele-i Milliye: Gurbet ve Avdet Devirleri*, (Haz.: Sabahattin
ÇAĞIN-Faruk GEZGİN) Nehir Yay., İstanbul, 1994, 333 s. (Seyahat tarihi:
1895-'97)
- Dr. Şerefeddin Mağmumi, *Seyahat Hatıraları II: Brüksel ve Londra'da*, Mısru'l-Kahire,
1326/1908, 239 s. (Seyahat tarihi: 1896-'98) Bu kitap Mağmumi'ye ait
alıntılarda (II) ile gösterilmiştir.
- Dr. Şerefeddin Mağmumi, *Seyahat Hatıraları III: Fransa ve İtalya ve Almanya'da*,
Mısru'l-Kahire, ilk iç kapakta: 1333/1915; ikinci iç kapakta: 1330/1914, 303 s.
(Seyahat tarihi: 1896-'98) Bu kitap Mağmumi'ye ait alıntılarda (III) ile
gösterilmiştir.
- Dr. Şerefeddin Mağmumi, *Paris'ten Yazdıklarım*, c. I, Matbaatü'l-Kibare, Mısru'l-
Kahire, 1329/1911, 301 s. (Seyahat tarihi: 1896-1901)
- Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-kübra*, Elektrik Mtb., Petersburg, 1325/1909, 608 s.,
resimli (Seyahat tarihi: 1903-1904)
- Selim Sırrı (TARCAN), *Bizce Meçhul Hayatlar: İsveç'te Gördüklerim*, Şant Mtb.,
Dersaadet, 1327/1911, 183 s., resimli (Seyahat tarihi: 1908-1909)
- Ahmet İhsan (TOKGÖZ), *Tuna'da Bir Hafta*, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Mtb., İstanbul,
1327/1911, 47 s., resimli, (Seyahat tarihi: 1911)
- Celal Nuri (İLERİ), *Şimal Hatıraları*, Matbaa-i İctihat, İstanbul, 1330/1914, 128 s.
(Seyahat tarihi: 1912) Bu kitap Celal Nuri'ye ait alıntılarda (I) ile gösterilmiştir.
- Celal Nuri (İLERİ), *Kutup Musahabeleri*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi Yay.,
İstanbul, 1331/1915, 186 s. (Seyahat tarihi: 1913) Bu kitap Celal Nuri'ye ait
alıntılarda (II) ile gösterilmiştir.
- Ali Fuad (ERDEN), *Paris'ten Tih Sahrasına*, Akşam Mtb., 1336/1920, 104 s.,
(Seyahat tarihi: 1914)
- Mehmet Enisî (YALKI), *Alman Ruhu*, Nefaset Mtb., İstanbul, 1330/1914, 31 s.,
resimli (Seyahat tarihi: 1914)
- Halit Ziya (UŞAKLIGİL), "Almanya Mektupları", *Tanin*, nr. 2387-?, 10 Ağustos-15
Teşrinievvel 1915 (Seyahat tarihi: 1915)
- Halit Ziya (UŞAKLIGİL), "Alman Hayatı", *Tanin*, nr. 2579-2719, 5 Şubat 1331/18
Şubat 1916-24 Haziran 1332/7 Temmuz 1916 (Seyahat tarihi: 1915)

- Mehmet Âkif (ERSOY), "Berlin Hatıraları", *Safahat*, MÜ İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1988, ss. 287-310 (Seyahat tarihi: 1915)
- Ahmet İhsan (TOKGÖZ), *Tirol Cephesinde Ateş Hattında*, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1917, 87 s., fotoğraflı (Seyahat tarihi: 1917)
- Mehmet Celal, *Almanya'daki İhtisâsâtım*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1917, 36 s. (Seyahat tarihi: 1917)
- Cenap Şahabettin, *Avrupa Mektupları*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1335/1919, 288+V s. (Seyahat tarihi: 1917-'18)
- Ziya (GÖKALP), "Malta Mektupları", *Ziya Gökalp Külliyyatı II: Ziya Gökalp'in Limni ve Malta Mektupları*, (Haz.: Fevziye Abdullah TANSEL) TTK Yay., Ankara, 1965, ss. 39-605 (Seyahat tarihi: 1919-'21)
- Asmaî, *Sicilya Hatıratı*, Matbaa-i Emin Hindiye, Kahire, 1922, 280 s., resimli (Seyahat tarihi: 1920-'21) Bu kitap Asmaî'ye ait alıntılarda (II) ile gösterilmiştir.
- Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı: I-VIII", *Vakit*, nr. 1399-1509, 1 Teşrin-i sâni 1337-22 Şubat 1338 (Seyahat tarihi: 1922)

*Bu araştirmayı,
tam üç yıl önceye rastlayan
doğumundan bugüne inatla sürdürdüğü
"çalışmalarımı engelleme"
çabalarına rağmen,
sevgili oğlum Kubilay'a
armağan ediyorum.*

"İnsan, hayatının tatsızlığından ve etrafında görüp bıktığı şeylerin
o yorucu alelâdeliğinden
bir müddet kurtulabilmek
ümidiyle seyahate çıkar. Bu itibarla seyahat
harikulâdelikler avı demektir.
(...) seyahatname, hiç bir lisan hünerine muhtaç olmaksızın, bir şiir
kitabının kardeşidir. Seyahatname okumanın tadını öteden beri
bilirim. Bütün çocukluğum
onları okumakla geçti. Kış geceleri, dışarıda rüzgâr ulurken,
bir gaz lambasının ışığını göz bebeklerimde
iki altın nokta gibi taşıyarak, zengin bir ateş karşısında,
rahat bir koltukta okuduğum o
Afrika ve Amerika seyahatnamelerinin
masum ve namuslu üslûbundan aldığım
tadı bana pek az edebî eser verebilmişti."

Ahmet Hâşim
(Frankfurt Seyahatnamesi, 1933)

GİRİŞ

1. Seyahat Edebiyatı ve Edebiyatta Seyahat

Seyahatname, bir seyyahın gezip gördüğü yerler hakkındaki izlenimlerini anlattığı eserdir. Günümüzde hem *seyahat* hem de *seyahatname* karşılığı olarak *gezi* terimi kullanılmaktadır; *seyahatname* yerine *gezi yazısı* sözünün kullanıldığı da görülür.

Geziyi yapan kişinin, gezdiği coğrafyayla ilgili "hatıralarını" anlattığı düşünülerek seyahatnameler zaman zaman *hatıralarla* bir tutulur, hatta *hatıratın* bir alt-türü olarak kabul edilir. Oysa, seyahatname, ayrı bir edebiyat türüdür. Hatıratlarla seyahatnameler arasındaki farklılığı yaratan, eserin yapısından ziyade içeriğidir. Seyahatnamede hatıratdaki gibi olaylar, belli kişiler ve anılar değil öncelikle coğrafyalar temel alınır; seyahat eserlerinin asıl önemi bu noktadadır. Ele alınan coğrafyanın doğal özelliklerinin yanı sıra yapılar, insanlar, insanların geçim şekilleri, yaşam biçimleri... söz konusu edilir.

Gezi eserleri sayesinde insanlar bilmedikleri yurt ve dünya köşelerini öğrenme; tanımadıkları yabancı millet ve uygarlıkları tanıma şansı yakalarlar. Ülkeler, şehirler, köyler, denizler, ıssız tabiat köşeleri, yollar, farklı medeniyetler ve yaşama şekilleri seyyahın bakışıyla okuyucunun gözünde canlandırılır. Haritadaki bilinmeyen bir nokta okurun gözünde seyahatnameler sayesinde canlı, hayat dolu bir sayfa olarak açılır. Seyahat eserlerinde insanların ve ulusların ilgi çekici özelliklerini, zevk ve alışkanlıklarını, gelenek ve göreneklerini, kültürlerini türlü yönleriyle bulmak mümkündür. Bu bakımdan gezi yazılarını, çok güvenilir olmamakla birlikte tarih, coğrafya ve sosyoloji bilimlerini destekleyen belgeler olarak değerlendirmek de mümkündür.

Gezi izlenimlerinin, genellikle kitap boyutunda bir seyahatname şeklinde anlatıldığı görülmekle birlikte kimi zaman gazete yazısı veya "mektup" şeklinde aktarıldığı da olur. Namık Kemal, Abdülhak Hâmid ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Avrupa'dan, Ziya Gökalp'in Limni ve Malta'dan dost ve akrabalarına yazdığı mektuplarda, Cahit Sıtkı Tarancı'nın *Ziya'ya Mektupları*'nda bu yazar ve şairlerin buldukları yerlerle ilgili izlenimleri okunabilir. Bu anlamda Cenap Şahabettin'in iki gezi eserinin adında "mektup" kelimesini kullanmış olması da dikkat çekicidir: *Avrupa Mektupları*, *Suriye Mektupları*. Aynı şekilde Halit Ziya'nın *Almanya Mektupları* ve Ahmet Rasim'in *Romanya Mektupları* da "okuyucuya gönderilen mektuplar"la oluşturulmuş gezi eserleridir. Seyahat eserlerinde "mektup" sözcüğü gibi kimi zaman "hatıra" kelimesinin kullanıldığı da görülür. Mehmet Enis'i'nin *Avrupa Hatıratım*, Asmaî'nin *Sicilya Hatıratı*, Şerefeddin Mağmumi'nin *Seyahat Hatıraları*, Celal Nuri'nin *Şimal Hatıraları*... bunlara birkaç örnektir.

Seyahatname türünün Türk ve dünya edebiyatlarında gerçekten çok ilgi çekici örnekleri mevcuttur. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, *İbn-i Batuta Seyahatnamesi*, *Marco Polo Seyahatnamesi*, Radloff'un *Sibirya'dan*'ı bu türün akla ilk gelen dev örnekleridir. Gezi yazısı, aslında başka türlerdeki eserleriyle tanınmış edebiyatçıların da ilgisini çeken cazip bir türdür. Türk ve Batı edebiyatlarının önemli isimleri de seyahatname türünden uzak duramamışlardır. Bizde şair Cenap Şahabettin, Ahmet Hâşim, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Melih Cevdet Anday'ın, romancı ve hikâyeci Ahmet Midhat, Halit Ziya, Yakup Kadri, Reşat Nuri ve Nahit Sırrı'nın seyahat türünde de eser kaleme aldıkları, hatta bu türe özel bir önem verdikleri bilinmektedir. Aynı durum, Batı edebiyatlarında ise şair ve romancı Goethe'nin *İtalya Seyahati/Italienische Reise*, şair Lamartine'in *Doğu'ya Seyahat/Voyage en Orient*, romancı Stendhal'in *Roma, Napoli ve Floransa/Rome, Naples et Florence*, Alphonse Daudet'nin *Değirmenimden Mektuplar/Lettres de Mon Moulin*, Herman Hesse'in *Doğu Yolculuğu*... adlı eserleri dolayısıyla anlaşılabilir.

Seyahat/gezi, kendi içine kapalı bir tür olmaktan da uzaktır. Başka türlere ait pek çok eserin aslında seyahat/gezi merkezinde geliştiği görülür. Seyahat/gezi, *action* sağlayıcı bir işlev yüklenerek masalların, destanların, romanların kuruluşunda önemli rol oynamış, böylece başka türler üzerinde etkili olmuştur. Türk edebiyatında, birkaç örnek olmak üzere, Ahmet Midhat'ın *Hasan Mellah*, *Paris'te Bir Türk*, *Rikalda*, *Acâib-i Âlem*, Reşat Nuri Güntekin'in *Çalikuşu*, Halide Edip Adıvar'ın *Handan*, Refik Halit Karay'ın *Sürgün* romanlarında; Batı edebiyatlarında ise Homeros'un *İliada* ve *Odyseia* destanlarından başlamak üzere Voltaire'in *Candide*, Montesquieu'nün *İran Mektupları/Lettres Persanes*, Cervantes'in *Don Quijote*, l'abbé Prévost'nun *Manon Lescaut*, Jean-Jacques Rousseau'nun *Yalnızgezerin Hayalleri/Réveries du Promeneur Solitaire*, Hermann Melville'in *Moby Dick* ve *Mardi and a Voyage Thither*, Daniel de Foe'nün *Robinson Crusoe*, Lewis Carroll'ın *Alice Harikalar Diyarında/Alice's Adventures in Wonderland*, Jules Verne'in *Onbeş Yaşında Bir Kaptan* ve *Denizler Altında Yirmibin Fersah*, Hermann Hesse'in *Siddharta*, James Joyce'un *Ulysses...* adlı eserlerinde bu durum açıkça görülür. "Seyahat" kelimesi veya bu kelimenin anlamdaşları romanların adında içeriğin belirleyicisi olarak da kullanılmıştır: *İki Hödüğün Seyahati* (Hüseyin Rahmi Gürpınar), *Meşhedi ile Devr-i Âlem* (Ercüment Ekrem Talu), *Wilhelm Meister'in Yolculuk Yılları/Wilhelm Meisters Wanderjahre* (Goethe), *Bir Çalgıcının Seyahati* (?), *Hissî Seyahat* (L. Sterne), *Gulliver'in Seyahatleri* (Jonathan Swift), *Seksen Günde Devr-i Âlem*, *Arzın Merkezine Seyahat*, *Ay'a Seyahat* (Jules Verne)...

Seyahat edebiyamızın en önemli eseri XVII. yüzyılda Evliya Çelebi tarafından meydana getirilmiş olmakla birlikte, bu edebiyat alanına asıl Tanzimat sonrasında büyük ilgi gösterilmiştir. Gazete ve dergilerde seyahate özel köşeler ayrılması bunun göstergesidir. *Umran*, *Şua*, *Seyyâle*, *Muharrir*, *Mir'at-ı Âlem*, *Derme Çatma*, *Servet-i Fünun*, *Resimli Gazete*... gibi süreli yayınlarda, "seyahat"e yer verileceği yayınların künyelerinde özellikle belirtilmiştir.

Seyahatin, önemli sonuçlar doğurabilecek bir faaliyet olduğu XIX. yüzyılda iyice anlaşılmiş bulunuyordu. Avrupa'yı yakından tanımaya başlayan aydınlar, Batı medeniyetinin tekâmülünde keşif seyahatlerinin oynadığı önemli rolü görmüştü. Bunun sonucu olarak da Avrupa'daki yeni keşif, inceleme ve dünyayı tanıma seyahatleri yakından takip edilmeye başlanmıştı.¹ Gazete ve dergilerde yer alan bu yazılarla seyahat tefrikalarının, Türk edebiyatçılarında ve okuyucularında da seyahat etme isteği uyandırmış olması mümkündür. Yazarların seyahatnamelerinde zaman zaman belirttikleri seyahate ilişkin fikirlerinde bunun izlerini sezme zor değildir.

2. Türk Edebiyatında Seyahat Eserleri

A. Eski Türk Edebiyatında Seyahat Eserleri

EDEBİYATIMIZDA SEYAHATNAME TÜRÜNE örnek olabilecek eserlerin ilki Hoca Gıyaseddin Nakkaş'ın *Acâibü'l-Letâif*'idir. *Hıtaş Sefaretnamesi* adıyla da anılan bu sefaretname aynı zamanda bir seyahatname özelliği de gösterir. 1422'de tamamlanan eserde Mirza Şahruh'un (Timur'un oğlu) Çin imparatoruna gönderdiği elçilik heyetinin Herat'tan başlayan ve üç yıl devam eden yolculuğu, heyete katılan Hoca Gıyaseddin tarafından, anlatılmaktadır. Orijinalinde Farsça kaleme alınan bu eser daha

¹ Özellikle *Servet-i Fünun*'da ve *Resimli Gazete*'de seyahate ilişkin çok sayıda telif veya çeviri yazı ile tefrika görmek mümkündür. İlginç birkaç örnek olmak üzere şu yazılara bakılabilir: 1) "Çad Gölü'nde Dibosky'nin Seyahati", *Servet-i Fünun*, c. V, nr. 128, ss. 380-383; 2) Kadri, "İngiltere'de Seyahat Kulüpleri", *Servet-i Fünun*, c. V, nr. 129, ss. 390-393; 3) "Nansen'in Kutb-ı Şimali Seyahati", *Servet-i Fünun*, c. VI, nr. 137, ss. 109-111; 4) "Saygon Seyahati", *Servet-i Fünun*, c. VI, nr. 149, s. 303; 5) "Alaska Seyahati", *Servet-i Fünun*, c. VII, nr. 177-179, s. 326-359-360; c. VIII, nr. 184, s. 29; 6) "Zeland-ı Cedid Seyahati", *Servet-i Fünun*, c. IX, nr. 215, ss. 103-105; 7) "Garib Deniz Seyahatleri", *Servet-i Fünun*, c. XXVI, nr. 667, ss. 275-279; 8) "Seyahat: Bonvalo'nun 1889-90 Sene-i Milâdiyelerinde Tibet Taraflarına Seyahatıyla Asya'da Cevlânı", *Resimli Gazete*, c. I, nr. 23, 15 Ağustos 1307 (tefrika); 9) "Seyahat: Mösyö Calsh'ın Seyahati: Sumatra", *Resimli Gazete*, c. I, nr. 38, 28 Teşrin-i sâni 1307 (tefrika); 10) Nüzhet, "Gaston Rele'nin Senegal Seyahati", *Resimli Gazete*, c. I, nr. 47, 30 Kânun-ı sâni 1307.

sonra Türkçe'ye çevrilmiştir.² Tüccar olan Ali Ekber Hitâf'nin *Hitâînâme*'si de benzer bir özellik gösterir. 1500-1510 dolaylarında Çin'i ziyaret eden Osmanlı seyyahının 1515-'16'da meydana getirdiği ve önce Yavuz Sultan Selim'e, onun ölümünden sonra Kanuni Sultan Süleyman'a takdim ettiği bu eserin dili de bir önceki eserde olduğu gibi Farsça'dır; eser sonradan Türkçe'ye aktarılmıştır.³ *Hitâînâme*'nin Türkçe'ye çevirisi bilinmeyen bir kişi tarafından ve *Kanunnâme-i Çin ü Hitâ* adıyla yapılmış, bu tercüme 1853'te Mühendishane matbaasında taşbaskısı olarak basılmıştır. Ali Ekber, eserinde, XVI. yüzyılın hemen başlarında Çin'de iktidarda bulunan Ming hanedanı mensuplarının İslamiyet'e duydukları yakın ilgiden, Çinlilerle Moğollar arasındaki mücadelelerden geniş olarak bahseder. Seyahatnameyi Farsça nüshalarıyla karşılaştırarak inceleyen Paul KAHLE, bu gezi kitabının orijinal ve çok değerli bir kaynak olduğu fikrinde. Seyahatname üzerinde çalışma yapmış olan Zeki Velidi TOGAN ise aynı fikirde değildir: "*Hitâînâme*'nin orijinal bir eser olmak bakımından, kıymeti P. Kahle'nin zannettiği kadar olmadığı fikrindeyim; Ali Ekber, Gıyâseddin Nakkaş'ın seyahatnamesinden istifade ettiği gibi, Çin şehir hayatına ait tafsilatın çoğunu da, şüphe yok, eski eserlerden, mesela 851'de seyahat eden Süleyman Tacir'in seyahatnamesinden almıştır."⁴

Doğum tarihi tam olarak tespit edilememekle birlikte 1465'ten sonra Gelibolu'da doğduğu varsayılan ve 1554'te Kahire'de ölen Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriye* adlı eseri aslında bir seyahatname olmamakla birlikte bir seyahat kitabında aranan özelliklerin çoğunu taşımaktadır. Yanında yetiştirdiği, Akdeniz'de korsanlık yapan amcası Kemal Reis sayesinde bütün Akdeniz'i yakından tanıyan, bu coğrafyayı neredeyse avunun içi gibi bilen Piri Reis *Kitab-ı Bahriye*'sinde Akdeniz'i coğrafi açıdan bir bütün olarak çeşitli yönleriyle tanıtmaktadır. Bu eser XV. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin hizmetine giren Piri Reis'in kaleme aldığı ve seyahat karakteri taşıyan eserlerin önemlilerindedir. Reis'in 1521'de tamamladığı ve 1525'te yeniden düzenleyerek Kanunî Sultan Süleyman'a sunduğu *Kitab-ı Bahriye*'de harita, pusula, dünyanın yuvarlak oluşu, Columbus'un Amerika'yı keşfi... gibi konularda bilgiler verilir. Eserin, seyahatname karakteri taşıyan bölümlerinde ise Akdeniz bütün adalarıyla, kıyılarıyla, limanlarıyla, iskeleleriyle, tabiat ve iklim şartlarıyla, rüzgârlarıyla enine boyuna tanıtılır. *Kitab-ı Bahriye*'nin asıl bir seyahat kitabından ayrıldığı temel nokta, ele alınan coğrafyanın insanlarından fazla söz edilmemiş olmasıdır.

Seydi Ali Reis'in *Mir'atü'l-Memâlik*'i bütün yönleriyle tam bir seyahatname özelliği taşıdığı için bu eseri klasik dönemde seyahatname türünün ilk örneği olarak kabul etmek yanlış olmaz. 1557'de yazılan eserin ilk basımı 1895'te yapılmıştır. 1552'de Piri Reis, Portekizlilerle yaptığı savaşta donanmanın önemli bir kısmını Basra'da bırakmak zorunda kalmış ve bu başarısızlığının bedelini, dönüşte, hayatıyla ödemişti. Seydi Ali Reis, 1553'te Kanuni tarafından Mısır kaptanlığına tayin edilmesinin hemen ardından bu donanmayı Mısır'a getirmek üzere dört yıl sürecek maceralı bir yolculuğa çıkmış ve *Mir'atü'l-Memâlik*'te bu yolculuğunu ayrıntılı olarak anlatmıştır. Seydi Ali Reis, "Hindistan'dan Bağdat'a dönüşünde yol arkadaşlarının, görülen şehirleri, seyrolunan acayip ve garâibi, ziyaret olunan türbeleri ve çekilen meşakkati anlatan bir kitap yazmasını istemeleri üzerine kaleme almaya başladığı bu eseri"⁵ XVI. yüzyıl ortalarında tamamlamıştır. Gemileri getirirken Portekizlilerin saldırısına uğrayan, büyük fırtınalar atlatan, gemilerin bir kısmını bu saldırı ve fırtınalarda kaybeden Seydi Ali Reis donanmadan geriye kalan altı kadar gemiyi Gucerat sahillerine kadar getirir ve

² Küçükçelebizade İsmail Asım tarafından Türkçeleştirilen *Acâibü'l-Letâifi* Ali Emiri, 1913'te yayımlanmıştır.

³ Bu iki seyahatnamenin Farsça yazılmasının sebeplerini O. Ş. GÖKYAY, şöyle açıklar: "Bu yüzyıllarda İran edebiyatı ve dili Türk toplumunda büyük bir yer tuttuğu için hükümdarlar ve şehzadeler bile Türkçe kadar Farsça da biliyorlardı. Bu ilk iki seyahatnamenin Farsça olması bundan dolayı yadırganamaz. Nitekim her ikisi de çok geçmeden Türkçe'ye çevrilmiştir." GÖKYAY, Orhan Şaik, "Türkçe'de Gezi Kitapları", *Türk Dili-Gezi Özel Sayısı*, sayı: 258, 1 Mart 1973, s. 459

⁴ TOGAN, A. Zeki Velidi, "Ali Ekber", *İslam Ansiklopedisi*, c. 1, MEB Basımevi, İstanbul, 1950, ss. 318-319

⁵ TURAN, Şerafettin, "Seydi Ali Reis", *İslam Ansiklopedisi*, c. X, MEB Basımevi, İstanbul, 1967, s. 531

gemileri bedel karşılığında Batı Hindistan'daki Gucerat emirliğine bırakır. Yolculuğun sonrasını karadan devam ettiren Reis; Sind, Pencap, Afganistan, Mâverâunnehir, Horasan, Azerbaycan, İran güzergâhıyla 1557'de Edirne'ye döner. Reis bu kara yolculuğunda başından geçenleri hikâye ederken tanık olduğu savaşları, tanıştığı hükümdarları, karşılaştığı zorlukları, atlattığı fırtınaları, geçtiği yerlerin tabiat şartlarını ve iklim özelliklerini ayrıntılı olarak anlatır. Yine Seydi Ali Reis'in, gemicilere Hint denizlerini tanıttığı ve kısaca *Muhit* olarak anılan *Kitâbü'l-muhit fi ilmü'l-eflâk ve'l-ebhûr* adlı denizcilik ve coğrafya eserinde de deniz seyahatlerinin izlenimleri vardır. Reis'in 1554'te kaleme aldığı *Muhit*, aynı zamanda Kâtip Çelebi'nin *Cihannümâ*'sının ana kaynaklarından biridir.

Babür Şah'ın (1483-1530) *Vekayi* adıyla da anılan ve Çağatay Türkçesi'yle yazılmış olan *Babürnâme*'si Türk edebiyatının mühim eserlerinden biri olarak kabul edilir. *Babürnâme* sadece yazıldığı lehçenin değil, bütünüyle klasik Türk edebiyatı tarihinin sade nesirle yazılan en önemli örneklerindedir.⁶ Bu eser aslında bolca otobiyografik bilgi veren bir hatırat olmakla birlikte, Babür Şah'ın seyahat izlenimlerini de aktardığı için aynı zamanda bir seyahat kitabı sayılır. Bu kitabın büyük kısmında Babür sanki bir *sultan* değil sade bir *seyyah* gibi görünür. Kitabında Afganistan'ın, Orta Asya memleketlerinin ve Hindistan'ın XV. yüzyıl sonları ile XVI. yüzyıl başlarındaki sosyal ve ekonomik durumu hakkında doğrudan gözlemlere dayanan bilgiler aktaran Babür Şah, gezip gördüğü yerlerin coğrafi özellikleri, oralarda rastlanan bitki ve hayvan cinsleri, insanların alışkanlıkları ve gelenekleri, milletlerin manevi yapıları üzerinde de ayrıntılı olarak durur. Görüp gezdiği her ülkenin şehirleri, mimarî yapıları, sanat eserleri, anıtları bu eserde renkli ve canlı tasvirlerle aktarılmıştır. Bilhassa Hindistan'ın anlatıldığı kısımlar diğer kısımlara oranla çok daha geniş ve ayrıntılıdır. Babür'ün hatıratında aktardığı bilgiler başka kaynaklardan derlenmiş kitâbî bilgiler değildir; aksine sultan hem şehirlerde hem de dağlık, ormanlık yerlerde, yayla ve köylerde, tabiat içinde kendi gezi, gözlem ve incelemelerinin ürünü olarak tespit ettiklerini yazmıştır. Bu bakımdan *Babürnâme* coğrafya, tarih, etnoğrafya, botanik, zooloji, folklor, medeniyet, sosyoloji gibi alanlarda başka kaynaklarda bulunması hemen hemen imkânsız orijinal bilgiler hazinesi gibidir. Babür'ün, Kâbil yaylalarını anlatırken söylediklerinin küçük bir bölümüne göz atmak bile onun çevreye ne kadar meraklı ve inceleyici bir dikkatle ve aynı zamanda sade bir seyyah gözüyle baktığını anlamaya yeter: "... Bârân, Çaştûbe ve Gülbahar eteği etraflarına, gezmeğe gittik. Baharları Bârân yaylası, Çaştûbe gölü ve Gülbahar eteği fevkalâde güzel olur. Çeşit çeşit laleler açar. Bir defa lale çeşidini saymalarını emrettim; otuz dört çeşit lale çıktı. (...) Hakikaten de baharları gezmek, kuş salmak ve kuş avlamak için Kâbil ve Gazne vilayetinin tarif ve tavsifinde kısaca söylendiği ve yazıldığı gibi, bu yerler kadar iyi yer az bulunur."⁷

Ahmet İbn-i İbrahim Tokadî ismiyle anılan bir tüccarın hem ticaret hem de seyahat amacıyla yaptığı Hindistan gezisini anlattığı manzum seyahatnamesi *Acâibnâme-i Hindistan*, XVI. yüzyıl sonlarının Hindistan coğrafyasını tanıtmaya bakımdan önemlidir. Kâbil üzerinden Hindistan'a giden Tokadî, burada mal değişimi yoluyla epeyce servet sahibi olur. Basra, Yemen, Hicaz güzergâhıyla memlekete dönen seyyah, Sultan III. Murat devrinde yazdığı 248 sayfalık eserinde bu seyahatte yaşadıklarını, hikâye eder.⁸ Trabzonlu Âşık Mehmet Çelebi'nin *Menâzırı'l-Avâlim* isimli büyük seyahatnamesi de XVI. yüzyıl sonlarında (1597) meydana getirilmiş bir eserdir. Âşık uzun yıllar sürdürdüğü uğraşlardan, yaptığı araştırmalardan, gezilerden sonra kitabını 1596'da Şam'da tamamlamıştır. Eserinin kimi bölümlerini başka kaynaklardan faydalanarak oluşturmuştur. Aslında bir coğrafya kitabı sayılabilecek olan ve "çeşitli âlemlerin manzaralarını" tasvir eden eserde en canlı kısımları, şairin bizzat gördüğü yerleri anlattığı parçalar meydana getirir. Eserde Kafkasya hakkında da hayli bilgi mevcuttur.

⁶ Eser üzerinde önemli bir doktora çalışması da yapılmıştır: ŞEN, Mesut, *Baburname I*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1993, 318 s.

⁷ *Babürnâme-Babur'un Hatıratı-II*, (Haz.: Reşit Rahmetî ARAT) MEB Yay., İstanbul, 1986, s. 318

⁸ Eserle ilgili bilgi, Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri*'nden derlenmiştir. Bkz. Bursalı Mehmed Tahir Efendi, "Ahmed İbni İbrahim Tokadî", *Osmanlı Müellifleri*, s. 7, Meral Yay., c. III, İstanbul, 1975

Türk edebiyatında seyahatname türünün abidevî örneği hiç şüphesiz *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'dir.⁹ Osmanlı'nın yetiştirdiği en büyük seyyah olan Evliya Çelebi, devrinde, dönemin önemli eserleri arasında kabul edilmeyen fakat sonradan büyük bir önem kazanan ve edebiyat tarihimizin ölmezleri arasındaki yerini alan on ciltlik bu dev eserde, XVII. yüzyıldaki geniş Osmanlı coğrafyasının tarihini, insanların gelenek, görenek, folklor, sanat ve zanaatını bütün yönleriyle aktarmaktadır. *Seyahatname*'nin birinci cildinde Evliya Çelebi, İstanbul'un tarihini, çeşitli dönemlerdeki siyasî durumunu, yetiştirdiği büyük devlet adamlarını, bilginleri ve sanatçıları, esnaf gruplarını, tarihî ve mimarî yapılarını anlatır. İkinci ciltte Mudanya, Bursa, Trabzon, Gürcistan ve havalisi hakkında geniş bilgi verir. Üçüncü ciltte Üsküdar-Şam güzergâhında bulunan şehirlerle kasaba ve köyleri ele alan seyyah bu cildin sonlarında ise Trakya ve Balkanlar'daki küçük gezilerini anlatır. Dördüncü ciltte, İstanbul'dan yola çıkan seyyahın Van'a kadar olan gezisini anlattığı ve bu yolculuk esnasında yaşadığı olaylarla uğradığı yerler hakkında bilgi verdiği görülür. Çelebi, beşinci ciltte Tokat, Lehistan, Sarıkamış, Çanakkale, Belgrad, Venedik, Üsküp taraflarında yaptığı gezileri kaynaklardan aldığı bilgilerle destekleyerek aktarır. Altıncı ciltte Macaristan ve Almanya'dan uzun uzun bahseden Evliya Çelebi, yedinci ve sekizinci ciltlerde Avusturya, Kırım, Kafkasya dolaylarından söz eder. Dokuzuncu ciltte İstanbul ile Mekke-Medine arasındaki yolculuğu sırasında uğradığı şehirler, kasaba ve köyler hakkında bilgi verir, başından geçen olayları anlatır. *Seyahatname*'nin onuncu ve sonuncu cildini ise tamamen Mısır ve civarıyla ilgili izlenimlerine ayırmıştır. Evliya Çelebi, elli yıla yakın bir süre devam ettirdiği gezilerinin izlenimlerini ortaya koyarken yer yer mübalağaya düşmüş, yüzyılın realitesine aykırı "bilgi"ler vermiş; hayal ile gerçeği, kurmaca ile hayatı birbirine karıştırmıştır. Fakat gerçeğin hayal ile belirli bir ölçüde harmanlanması seyahatnamelerin genel özellikleri arasındadır. Hiçbir seyahatname bir coğrafya kitabı gibi kesin bilgilerle, şaşmaz doğrularla meydana getirilmiş değildir. Çok güçlü bir muhayyileye sahip olduğu anlaşılan Evliya Çelebi'nin dev eserini bu yönüyle birlikte kabul etmek seyahatnamenin incelenmesinde kayıp değil, kazanç getirir. Ayrıca, mübalağanın Divan edebiyatında hem şiirde hem de nesirde sıkça başvurulan bir söz sanatı olduğu da hatırlanırsa belki bu özelliğiyle *Seyahatname*'yi başarılı bulmak daha doğru bir yaklaşım olur. "Büyük seyahatname esas bakımından coğrafya bilgisi vermekle beraber tarih, etnoğrafya, folklor, binalar, yollar, kültür ve dil bakımından da çok mühimdir. Evliya Çelebi zamanında mevcut olup da bugün

⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* ve Evliya Çelebi üzerinde pek çok yayın faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Bunların büyük bir kısmı seçme, antoloji ve parça parça değerlendirme, araştırma mahiyetindedir. Ne yazık ki henüz "tam ve mükemmel" bir *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* yayımından yoksunuz. Bununla birlikte, *Seyahatname* üzerinde yapılmış bazı çalışmaları ve yayımları burada anmak isterim: 1) ULUÇAY, M. Çağatay, *Evliya Çelebi*, İstanbul, Özyürek Yay., 1957; 2) *Evliya Çelebi*, İstanbul, Samim-Sadık Yay., 1963; 3) *Evliya Çelebi*, Ankara, Turizm ve Tanıtma Bak. Yay., ?; 4) *Evliya Çelebi: Hayatı-Sanatı-Eserleri*, (Haz.: Cafer ERKİLİÇ) İstanbul, Varlık Yay., 1954; 5) *Evliya Çelebi Anlatıyor*, İstanbul, Serhat Yay., 1983; 6) *Evliya Çelebi: Hikâyeler I-II*, İstanbul, Örgün Yay., 1983; 7) EREN, Dr. Meşkûre, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Birinci Cildin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul, 1960; 8) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz.: Zuhuri DANIŞMAN) İstanbul, Zuhuri Danışman Yay., 1969; 9) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi I-II*, (Haz.: Mümin ÇEVİK) İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1975; 10) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Folklorik Dizin Denemesi*, (Haz.: Nail TAN) Ankara, 1974; 11) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (I. cilt), (Haz.: R. E. KOÇU) Semih Lütüf Kitabevi, İstanbul, ?; 12) JERRING, Gunnar, "Evliya Çelebi ve Pire'deki Mermer Aslan", *Bellekten*, c. XLII, sayı: 168, Ekim 1978'den ayrışım, TTK Basımevi, Ankara, 1978; 13) KUŞÇUOĞLU, Mustafa, *Evliya Çelebi'den Malatya*, Mim Yay., İstanbul, 1968; 14) GÜNEŞ, Mehmet, *Evliya Çelebi ve Haşim Efendi'nin Çerkezistan Notları*, İstanbul, 1969; 15) *Evliya Çelebi'den Seçmeler I*, (Haz.: Nihal ATSİZ) İstanbul, 1971; 16) *Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, (Haz.: M. Ali BİRAND) And Kartpostal Yay., İstanbul, 1984; 17) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden En Güzel Seçmeler*, (Haz.: Mehmet AKSOY-Server İSKİT) İskit Yay., İstanbul, 1962; 18) *Evliya Çelebi- Seyahatname (Hatay-Suriye-Lübnan-Filistin)*, KTB Yay., Ankara, 1982; 19) *Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İkdam Mat., ilk dört cilt: İstanbul, 1314/1896, c. I: 914 s.; c. II: 486 s.; c. III: 540 s.; c. IV: 438 s.; c. V: 608 s., 1315/1897; c. VI: 564 s., 1318/1900; c. VII: 934 s., İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1928; c. VIII: 794 s., İstanbul Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1928; c. IX: 1935 (Türk-Latin harfleriyle); c. X: 1938 (Türk-Latin harfleriyle); 20) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Haz.: Orhan Şaik GÖKYAY), YKY, İstanbul, 1996

bulunmayan köyler, kasabalar, camiler, mezarlar hakkındaki satırları, birinci derecede kaynak değerini taşır. Orijinal gözükme gayretiyle bazı zorlama ve uydurmaları olduğu muhakkaktır. Bazen de, eskiden yazılmış kitapları okuyarak seyahatnamesine aldığı bilgileri kendi görgüsü mahsulü diye göstermesi bu kabildendir."¹⁰

Bütün bunlar bir tarafa, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* XVII. yüzyıl için çok zengin ve tükenmez bir tarih, etnografya, coğrafya, folklor kaynağıdır. Evliya Çelebi, eserinde, gezip gördüğü Avrupa, Asya ve Afrika topraklarının, neredeyse bütün bir XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasının¹¹ en ilgi çekici yönlerini aktarır. *Seyahatname*'de mübalağa ile karışık tatlı bir anlatım, geniş ve ayrıntılı tasvirler, enteresan ve kimi zaman inanılması güç olaylar dikkat çeker. Seyyah, gördüğü memleketlerin ve temasta bulunduğu milletlerin hemen bütün özelliklerini anlatırken gerçekten de eşsiz ve sınırsız bir gözlem, izlenim ve merakın örneklerini verir. Şehir ve kasabaların camileri, kaleleri, hanları, hamamları, kervansarayları, medreseleri, yolları, köprüleri... onun eserinde bütün yönleriyle ele alınmıştır. Yakından tanıdığı devlet adamları, yakından temas ettiği devlet işleri hakkında da küçümsenmeyecek oranda bilgi aktarmıştır: "Evliya'nın eseri bir seyahatname olmakla beraber, çok çeşitli bilgileri ihtiva etmektedir. Onda tarih, coğrafya, hal tercümeleri, kitabeler, dil, folklor, iktisadî hayat ve daha pek çeşitli malumat vardır. (...) Evliya, şâyân-ı hayret bir müdekkiktir. O, gezdiği bu geniş ülkede gördüğü her şeyi sormuş, öğrenmiş, tetkik etmiş ve kitabına geçirmiştir. Uğradığı bir kasabada bulunan bütün sarayları, köşklere, hanları, hamamları, sebilleri, çeşmeleri, eski eserleri, âbideleri birer birer sayılarıyla birlikte eserine geçirir. Sâde bu kadar değil... Bütün bu binaların büyüklüğünü, tezyinâtını; bu binaların kimler tarafından yaptırıldığını, mimarlarını, kaç mal olduğunu, her birisinin kapısı üzerinde, içinde olan kitabeleri, tarihleri bir bir kaydeder. / Sade bu kadar değil... Uğradığı kasabanın ahali hakkında enteresan malumat toplar. Dinlerini, âyinlerini, lisanlarını (bazı telâffuz nümuneleri vererek), giyinişlerini, yiyip içtiklerini, âdet ve anelerini tetkik eder. Öyle ki bunları okurken o devirde o kasabada yaşadığınızı zannedersiniz."¹²

Çalışmamın kapsamına kronolojik sebeplerden dolayı doğrudan doğruya girmemiş olmasıyla birlikte, *Seyahatname*'nin, Avrupa'nın tanınması açısından da önemi büyüktür. Her şeyden önce, bazı küçük resmî yazışma evrakının verdiği bilgiler dışında *Seyahatname*, Avrupa'nın birinci elden tanınmasında Türk edebiyatının yazılı ilk kaynağıdır. Özellikle Almanya ve Avusturya'nın XVII. yüzyıldaki durumu çeşitli yönleriyle gözler önüne serilmiş, bu ülkelerdeki medeniyet eserleriyle ilgili, gözleme dayanan geniş bilgi verilmiştir.¹³

Evliya Çelebi'nin bu büyük eseri, Türk edebiyatında bu tür eserlere "isim babalığı" yapması bakımından da önemlidir. Bugün, seyahatname denince hemen *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin hatırlanması elbette bir anlam taşır. Eser, kendinden -hatta yüzyıllar sonra yazılan- benzeri eserlere bir başka yönden de öncülük etmiştir. Devrinin şöhretli insanlarıyla, devlet adamlarıyla, az-çok tanınmış ilgi çekici kişilikleriyle konuşması ve onlardan aldığı bilgileri aktarması esere bir ropörtaj özelliği de kazandırır.

¹⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler I*, N. ATŞİZ, MEB Yay., İstanbul, 1971, s. VIII-IX

¹¹ "Evliya Çelebi; Anadolu, Rumeli, Kafkasya, İran, Yunanistan, Arnavutluk, Bulgaristan, Bosna, Hersek, Dalmaçya, Macaristan, Avusturya, Almanya, Hollanda, Polonya, Transilvanya, Moldavya, Güney Rusya, Suriye, Mısır, Hicaz, Habeşistan ve Sudan'ı gezmiş, gezdiği yerlerdeki halkın dil, edebiyat, eğlence, giyim-kuşam, sanat, mimarî, hekimlik, baytarlık, müzik, oyun, gelenek ve görenek, inanış ve yemekleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir." TAN, Nail, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Folklorik Dizin Denemesi*, Ankara, 1974, s. 3

¹² DANIŞMAN, Zuhuri, a. g. e., s. 10

¹³ Bu paralelde olmak üzere Tanpınar'ın şu değerlendirmesini hatırlamakta yarar var: "Elimizde bir Türk muharriri tarafından Avrupa için yazılmış müşahedeye dayanan ilk mühim vesika, Kara Mehmed Paşa'nın sefaret heyetiyle Viyana'ya gitmiş olan Evliya Çelebi'den gelir. Müşahedelerinde hiç de safdil olmayan Evliya Çelebi, Viyana'da bizimkinden çok başka bir âlem görmüştü. Muntazam ve itaatlı bir ordu, bizimkinden çok daha iyi tanzim edilmiş bir tahkimat sistemi, mâmur ve verimli bir toprak, müreffeh, mesut, neşeli bir halk kütlesi, zengin bir mimarî ve inzibatlı bir şehirle karşılaşmıştı. Bir kelime ile bu, Rönesans'ın doğurduğu Avrupa idi. Bütün bunları kendisine has mübalağa ve fantazi ile teker teker anlatan Evliya Çelebi'nin saatler ve kütüphaneler hakkında yaptığı küçük bir iki dikkatten vazgeçilirse bu sayfalarda herhangi bir mukayeseye dahi girişmediği görülür." TANPINAR, Prof. Ahmet Hamdi, *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1985, 6. b., s. 43

Divan nesrinin XVII. yüzyıldaki en önemli örneklerinden olan *Seyahatname*'nin edebî bakımdan incelenmeye değer olduğu da şüphesizdir. "Bugünkü edebiyatçılarımızın ve eleştirmecilerimizin, on yedinci asır seyahat edebiyatımızın güzel bir eseri diye kabul ettikleri *Seyahatname*, bilhassa tahkiye bakımından beğenilmektedir. / Şark ruhunun hâkim olduğu beyan tarzına dayanan üslûbunda fantastik birtakım masallar, kıssahân tavrıyla biraz meddahlık vasfı hoş görülmektedir."¹⁴

Divan şiirinin XVII. yüzyıldaki temsilcilerinden olan şair Mâî'nin *Divan*'ı içindeki bir mesnevide Osmanlı coğrafyası içerisindeki bir gezisini anlattığı görülür. Şair, bu seyahatinde görmüş olduğu Bağdat, Diyarbakır, Muğla, İzmir, Brusa, İstanbul gibi şehirlerle Sakız Adası hakkındaki izlenimlerini aktarır. Şairin bu seyahat-mesnevisinden, adı geçen şehirlerin o dönemdeki durumu hakkında hayli bilgi edinmek mümkündür.

XVII. yüzyılın sonlarında kaleme alınan ve daha sonraları yeniden istinsah ettirilen "Makale-i Zindancı Mahmud Kapudan Berâ-yı Feth ü Zafer-Keşti-i Maltiz-i Laîn-i Dûzah-Mekin" başlıklı metni de bazı yönleriyle seyahatname sınıfına sokabiliriz. Üzerinde çeşitli yayın faaliyetleri de yapılan ve son olarak 1996'da *Mahmut Kaptan'ın Anıları* adıyla yayımlanan eserin bilhassa deniz yolculukları kısmı seyahat izlenimleri biçiminde ele alınabilir. Yusuf Efendi tarafından yazılan eserde 1674 yılının Mart ayında İskenderiye ile İstanbul arasında yapılan maceralı deniz yolculuğunun anlatıldığı kısımlar, eserin, seyahat türü paralelinde değerlendirilmesini mümkün kılar.¹⁵

İstanbul'dan Mekke'ye hacca gidenlerden bir kısmının hac yolculuklarını anlattıkları eserler kaleme aldıklarını görmekteyiz. Bilhassa XVII. ve XVIII. yüzyılda bu tip eserlerin sayısı hayli artmıştır. Bunlar arasında Mehmet Edib'in *Menâsiku'l-Hacc* isimli kitabı ayrıntılı bilgiler vermesi bakımından diğerlerine bir örnek oluşturmakta, benzer eserleri temsil etmektedir. Bir başka örnek olmak üzere Nâbî'nin 1712'de tamamladığı ve 1849'da basılan *Tuhfetü'l-Haremeyn* adlı, manzum-mensur karışık, nesir ağırlıklı eserini sayabiliriz. Şair, bu kitabında İstanbul'dan yola çıktıktan sonra Urfa'ya kadar uğradıkları menzilleri, Halep, Şam ve Kudüs üzerinden yaptığı hac yolculuğunun hatıralarını anlatmış, hac tasvirlerine de yer vermiştir.

Osmanlı coğrafya bilginlerinin öncülerinden olan Kâtip Çelebi'nin, 1648'de yazmaya başladığı ve 1732'de basılan *Cihannümâ*'sı devrine göre hayli ileri bir coğrafya eseridir. Doğrudan doğruya seyahat izlenimlerini taşımamakla birlikte *Cihannümâ*, yazarının seyahat eserlerinden faydalanması münasebetiyle coğrafya ile yan yana yürüyen seyahat alanında da önemli bir eserdir. Ayrıca Kâtip Çelebi'nin Osmanlı coğrafyasını çok iyi tanıdığı da bilinmektedir; dolaylı yoldan da olsa, bu coğrafyada zaman zaman yaptığı gezileri, eserinin besleyici kaynakları arasında saymak mümkündür. Çelebi'nin *Tuhfetü'l-kibâr fi-esfâri'l-bihâr* adlı eserinde de yer yer, gezilerinin izlerine rastlamak mümkündür.

Bu eserlerden sonra XIX. yüzyılın ikinci yarısının ortalarına kadar olan dönem, seyahat eserleri açısından kısır bir dönemdir. Yalnız, bu arada Keçecizade İzzet Molla'nın *Mihnet-i Keşan*¹⁶ isimli eserini hemen hatırlamak gerekir. Şair, bu mesnevide 1823 yılında Keşan'a sürülüşünün hikâyesini anlatır. İlk baskısı, yazılışından otuz bir yıl sonra, 1854'te taşbasması olarak yapılan *Mihnet-i Keşan*'da şairin zorunlu sürgün seyahatinin gidiş yolunda uğradığı menziller, bu sırada rastladığı kişilerden duyduğu hikâyeler, yolculuk ettiği yaylı arabada daldığı hayaller anlatılır. Eserde Keşan'ın coğrafi tasviri de yapılır; bölge insanları, şairin bu insanlarla olan münasebetleri, bölgenin civar köylerinde yaptığı kısa fakat zevkli gezintiler yer yer ironik ifadelerle dile getirilir. Canlı gözlemlerin ürünü olan tasvirler esere ayrı bir değer katmaktadır.

¹⁴ Evliya Çelebi *Seyahatnamesinden En Güzel Seçmeler*, (Derleyenler: Mehmet AKSOY-Server İSKİT) İskit Yayınevi, İstanbul, 1962, s. 8

¹⁵ Bu eserin en son yayımı Kitabevi tarafından yapılmıştır: Yusuf Efendi, *Mahmut Kaptan'ın Anıları*, (Haz.: Cemil ÇİFTÇİ) Kitabevi, İstanbul, 1996, 93 s.

¹⁶ Eserin adının *Mihnet-i Keşan* mı yoksa *Mihnet-keşân* mı olduğu tartışılmalıdır. Ben, bir seyahatname olarak ele aldığım eserde, yer adının önemini vurgulamak için *Mihnet-i Keşan* ismini benimsedim.

B. Şehrengizler

DİVAN ŞAIRLERİNİN ŞEHRENGİZLERİ, Klasik Türk edebiyatında bir yönüyle manzum seyahat eseri özelliği gösterir. Divan edebiyatında her ne kadar seyahatname türünün nesirle meydana getirilen örnekleri tespit edilmekteyse de herşeyi şiirle söylemeye alışmış şairlerin şehirlerde yaptıkları gezilerin izlenimlerini manzum olarak aktarmayı tercih etmiş olduğunu düşünmemiz, şehrengizlerin birer seyahatname olduğu fikrini destekler. Birtakım bilim eserlerinin dahi manzum olarak kaleme alındığı hatırlanırsa, seyahat gözlemlerinin de şiir yoluyla, şehrengizler şeklinde aktarılmasını yadırgamamak gerekir. Sümbülzade Vehbi'nin, iyiden iyiye resmî bir gezi olan İran sefirliği izlenimlerini kaside şeklinde yazmış olması bunun en güzel örneklerindedir.¹⁷

"Şehrengiz" türünü kısaca "Divan edebiyatında bir şehir ile o şehrin mahbûbları hakkında yazılan manzum eser."¹⁸ şeklinde tanımlamak mümkündür. Buna göre, şehrengizlerin esas konusu şehrin güzellikleri ve güzelleridir. Dış yapı itibariyle mesnevî kalıpları içerisinde yazılan şehrengizlerin asıl mevzu bölümünde eserde konu alınan şehir hakkında kısaca bilgi verilir, bu beyitlerde şehir hakkında övgü sözleri sıralanır. Gerçi şehrengizlerin temel konusu şehrin güzelleridir; fakat kısaca da olsa o şehrin çeşitli hususiyetlerine temas edilmesi bu eserlere seyahatnamenin bir özelliğini kazandırmaktadır. Şairlerin, şehrengizleri, genellikle sözünü ettikleri şehirde yazdıkları da düşünülürse bu tip eserlerin seyahatnamelere yakınlığı daha iyi anlaşılır. Aynı şekilde, seyahat eserlerinde insanların da çeşitli yönleriyle ele alındığı, günlük hayat içerisinde insanlara değinildiği hatırlanırsa şehrengizlerde güzellerden bahsedilmesini -sınırlı da olsa- "insana bakış"la aynı paralelde değerlendirmek mümkün olabilir. Bazı önemli şehrengizlerde şairin, sosyal yapıya, kültürel hayata ilişkin değerlendirmelerde bulunduğu da görülür. Bu tip şehrengizlerin belki de en önemli yönü yer yer toplumsal hayata ait parçalar barındırmasıdır.

Divan edebiyatında İstanbul, Bursa, Edirne gibi şehirler hakkında diğer yerlere oranla daha çok şehrengiz yazılmış olduğu dikkat çeker. Bunun yanı sıra Yenice, Yenişehir, Sinop, Mostar, Manisa gibi yerleşim yerleri hakkında da hayli şehrengiz kaleme alınmıştır. Şehrengizlerin bir kısmında semt tasvirleri, bir kısmında şehrin hayalî güzellerinin tasviri ağır basar; hatta bir kısım şehrengizlerde sadece yer adlarının manzum bir yapı içerisinde sıralandığı görülür. 1518 yılında ölen şair Mesihî'nin "Edirne Şehrengizi" bu türün Türk edebiyatındaki ilk örneğidir. Zatî'nin (öl. 1545) Edirne hakkındaki 3607 beyitlik büyük şehrengizi ise sonraki şairlerin şehrengiz türüne ayrı bir önem vermesini sağlaması ve bu türün edebiyatımızdaki gelişmesinde rol oynaması bakımından önemlidir. Cafer Çelebi'nin *Heves-nâme* (1493) isimli eseri de içinde İstanbul tasvirleri bulunması itibariyle şehrengiz-manzum seyahatname karışımı bir eser olarak vasıflandırılabilir. İshak Çelebi'nin (öl. 1537) 116 beyitten meydana gelen ve *Divan*'ı içinde yer alan "Bursa Şehrengizi", Taşlıcalı Yahya'nın 1523-1536 arasında yazdığı tahmin edilen¹⁹ 332 beyitlik "İstanbul Şehrengizi" ve 215 beyitlik "Edirne Şehrengizi", Neşatî'nin (öl. 1647) 141 beyitlik "Edirne Şehrengizi"... bu türün önemli örnekleri arasında sayılabilir.²⁰

C. Sefaretnameler

XVII. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDAN İTİBAREN görülmeye başlanan ve XVIII. yüzyılda iyice yaygınlaşan sefaretnameler, başka devletler ve ülkeler hakkında bilgi veren kaynaklar arasında önemli bir yere sahiptir.²¹ Bilhassa Fransa,

¹⁷ Sümbülzade Vehbi, *Kaside-i Tannâne*, 1190/1776

¹⁸ PALA, Dr. İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, c. II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989, s. 383

¹⁹ YAKAR, Halil İbrahim, *Taşlıcalı Yahyâ Bey'in Eserlerinde İstanbul*, M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996, s. 77

²⁰ Şehrengizlerle ilgili bilgilerin derlenmesinde özellikle şu üç kaynak esas alınmıştır: 1) LEVEND, Âgâh Sırrı, *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul*, İstanbul, 1958, 142 s.; 2) YAKAR, Halil İbrahim, a. g. e. 3) PALA, Dr. İskender, a. g. e.

²¹ "Sefaretnameler, Osmanlı Devleti'yle temasta bulunduğu hükümetler arasındaki siyasî ve kültürel münasebetlerin mahiyet ve şümülünü tetkike esas teşkil edebilecek en elverişli ve kıymetli, yazılı vesikalardandır. Bunlara dayanarak devirlerinde, Osmanlı ülkesinin mühim bir kısmının hayatıyla,

Prusya (Almanya), Avusturya, İtalya, İspanya, Rusya, İran, gibi ülkelere gönderilen sefirlerin yazdığı sefaretnameler bu ülkelerle ilgili etraflı bilgilerle doludur. Sefaretnamelerin önemli görülen ve içerik bakımından seyahatnamelere yakın duran birkaçı hakkında kronolojik olarak kısa bilgiler aktarmayı gerekli görüyorum.²² İbrahim Paşa'nın, 1719 tarihli *Viyana Sefaretnamesi*, yolculuk sırasında yaşananların, menzillerin, görülen yerlerin anlatılması açısından önemlidir. Avusturya'da şahit olunan bazı ilginç olayların kısaca da olsa belirtilmesi bu esere ayrı bir önem katar. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin *Fransa Sefaretnamesi* bu türün en karakteristik örneğidir. 1720-'21 tarihli sefaretnamede, elçi devrin Fransa'sını çeşitli yönleriyle ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Ahmet Dürrî Efendi'nin 1721 tarihli *İran Sefaretnamesi* müslüman bir ülke hakkında geniş bilgi vermesiyle ve metni elde bulunan ilk İran sefaretnamesi olmasıyla dikkat çeker. Sefaretnamede, türün karakterine uygun olarak daha çok, iki ülke arasındaki siyasî münasebetlere değinilmiştir. Bunun yanında kitapta elçinin seyahat hatıralarının ayrıntılı olarak anlatıldığı, devrin İran'ını tanıtıcı bilgilere yer verildiği de görülür. Sonraki yıllarda İran'a gönderilen bazı sefirler de benzer sefaretnameler meydana getirmişlerdir.

Nişli Mehmet Ağa'nın *Rusya Sefaretnamesi* (1730), Mehmet Efendi'nin *Lehistan Sefaretnamesi* (1730), Hattî Mustafa Efendi'nin *Nemçe Sefaretnamesi* (1748), Ahmet Resmî Efendi'nin *Viyana Sefaretnamesi* (1758) ve *Prusya Sefaretnamesi* (1764), Vasıf Efendi'nin *İspanya Sefaretnamesi* (1787-88), Ebubekir Ratib Efendi'nin *Nemçe Sefaretnamesi* (1791-'92)... gibi sefaretnameler, adı geçen ülkelerle ilgili bilgiler vermektedir. XVIII. yüzyılın sonlarıyla XIX. yüzyılın başlarında iki devlet arasındaki siyasî ilişkiler paralelinde Fransa'ya gönderilen Osmanlı sefirlerinin birbiri ardınca sefaretnameler meydana getirdikleri görülür. Bunlar arasında Moralı Seyyid Ali Efendi'nin 1797, Amedî Mehmed Said Galib Efendi'nin 1802, Seyyid Abdürrahim Muhib Efendi'nin 1808-'11, Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi'nin 1806'da oluşturduğu *Fransa Sefaretnamesi* adlı eserler dönemin Fransa'sını, daha çok siyasî münasebetler çerçevesinde olmak üzere, değişik yönleriyle tanıtır.

Sefaretnameler hakkındaki bu kısa bilgiden sonra bir sefaretnameden özellikle söz etmek istiyorum. Bu, Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in *Fransa Sefaretnamesi*'dir. *Fransa Sefaretnamesi*'ni ötekilerden ayırıp geniş olarak incelememin nedeni bu eserin hem sefaretname olarak hem de seyahat izlenimlerini en geniş şekilde aktaran bir eser olarak dikkat çekici bir genişlik ve derinliğe sahip bulunmasıdır. Bunun yanı sıra, "Osmanlı sefaretnameleri arasında en çok üzerinde durulmuş olanı, edebî ve tarihî kıymet bakımlarından en ehemmiyetli bulunanı ve memleket hayatında yaptığı mühim tesirler itibarıyla de çok verimli olanı, hiç şüphesiz, Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin *Fransa Sefaretnamesi*'dir."²³ Çelebi'nin elçilik raporu olarak sunduğu bu sefaretname Osmanlı tarihinin Batılılaşma hareketleri içerisinde de önemli bir yere sahiptir.²⁴ Avrupa'yı bizzat görüp incelemiş, hatta yüzeyden de olsa tanımış insanların henüz sayıca az olduğu bir dönemde Yirmisekiz Çelebi'nin bu raporu elbette önemlidir. "Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin *Paris Sefaretnamesi*'nin, ülkemiz Batılılaşma tarihinin ilk günleri için oldukça önemli bir yeri vardır. Sefaretname bir yanıyla, o

---

alâkadar buldukları memleketlerin içtimâî ve iktisadî durumları, teşrifat usul ve kaideleri hakkında tasvirî malumat alınabilmektedir." UNAT, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, (Tamamlayıp yayımlayan Prof. Dr. Bekir Sıtkı BAYKAL) TTK Yay., Ankara, 1992, 3. b., s. 44

²² Osmanlı sefaretnameleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. UNAT, a. g. e.

²³ UNAT, a. g. e., ss. 53-54

²⁴ TANPINAR, bu sefaretnameyi değerlendirirken, muhtevaya, bu muhtevanın Batılılaşma tarihimizdeki yeniliğine, derinliğine ve önemine dikkat çeker. Eserin muhtevası, yazıldığı ve saraya sunulduğu dönemde gerçekten de büyük bir boşluğu dolduracak mahiyettedir: "Hiç bir kitap garplılaşma tarihimizde bu küçük *Sefaretname* kadar mühim bir yer tutmaz. Okuyucu üzerinde *Binbir Gece*'ye iklim ve mahiyet değiştirmiş hissini bırakan bu kitabın hemen her satırında gizli bir mukayese fikrinin beraberce yürüdüğü görülür. Hakikatte bu sefaretnamede bütün bir program gizlidir. / Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin *Sefaretname*'sinin devrine doğrudan doğruya müessir olduğunu kabul etmesek bile, bu kitabı zamanında az çok mevcut olan bir ruh hâletinin ifadelerinden biri olarak görmek lazım gelecektir. Filhakika Avrupa ile münasebetlerimizin bu kadar sıklaştığı bir devir pek azdır. Bu, Fatih'ten beri İstanbul'da mevcut olan ecnebi kolonisinin yavaş yavaş yüksek tabakanın hayatına ac çok girmeğe başladığı devirdir." TANPINAR, a. g. e., s. 44

günlerin Batılılaşma çabasındaki Osmanlı devlet adamları için bir program niteliği taşımaktadır.²⁵ Gerçekten de bu sefaretnamenin, Osmanlı'nın Batı'yı tanıma ve Batılılaşma tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Osmanlı'nın Fransa özelinde Batı ile temasında dikkate değer yazılı ürünlerin öncülerinden biri olması, Osmanlı Devleti'nde ve toplumda bazı hızlı değişimlere yol açmış bulunması bu sefaretnamenin önemini daha da artırır: "Bir yıl kadar süren bu Fransa gezisinin o günkü Osmanlı toplumu için gerçekten faydalı bazı sonuçları olmuştur. Mesela akla ilk gelen, matbaanın bizde ilk olarak kuruluşu ve kitap basma tekniğinin gelişmesi, bu seyahatin bir sonucudur. Her durumda olduğu gibi burada da madalyonun arka yüzü var: Değişik ve bazı yanlışlarıyla üstün bir medeniyetin dış görünüşüne özenerek onu taklide kalkan, böylece israfa, sefahata, dolayısıyla yönetici kadronun baştan çıkmasına yol açacak birtakım yanlış tavırlar; sarsılmakta olan bir devleti büsbütün yıkıma götürecek hatalı ilk adımların atılmasına sebep olacak o güne göre bazı ileri fikirler de bize yine bu seyahatla birlikte gelmiştir. Söylediklerimiz tamamen birer tarihî realitedir. Mesela matbaanın açılışı 1728 yılını bulurken, zevk ve eğlence planındaki hızlı çalışmalar; Avrupa'da sefaret heyetinin beraberinde getirdiği birçok köşk ve lale bahçesi planının uygulanması için İstanbul'da geniş bir imar faaliyetine girişilmesi bu yanlış tavırların sadece bir yanısıdır."²⁶

Sultan III. Ahmet tarafından 1720 yılında Fransa'ya elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmet, bu seyahate sonbahar ortalarında çıkmıştır. Maiyetindekilerin sayısı seksene ulaşmaktadır; bunlar arasında oğlu Divan kâtibi Mehmet Sait Efendi de vardır. Fransız elçisi Marquis de Bonnac'ın temin ettiği kalyonla İstanbul'dan ayrıldıktan bir buçuk ay kadar sonra Toulon limanına ulaşırlar. Bu limanda hemen karantinaya alınırlar; çünkü o sıralarda Fransa'nın Akdeniz'deki bir başka liman şehri olan Marsilya'da veba salgını çıkmıştır. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, daha sonraki seyahat eserlerinde de zaman zaman karşımıza çıkacak olan "karantina usulü" ve salgın hakkında şunları söyler: "Bunların vilayetlerinde hastalık oldukça, âhir vilayetten gelen kimesnelere bir nice eyyâm karışmayıp be-gayr-ı mümâsete, mükâleme ve musahabet ederler. Bizim vardığımız esnada be-emrullah Marsilya'da azîm hastalık zuhûr edip, maaz-Allah-ı Teâlâ seksen bin kadar nüfus telef olmuş. Provence eyaletinde dahi zuhûr etmiş; Toulon şehri ise ol eyaletten olmağla kendülere sirâyetten ziyade havfları olduğundan, gelen kimesnelere yirmi-otuz gün ve bazıları kırk gün mürûr etmedikçe takarrüb etmezler. Bu eyyâm-ı müfârakata nazarto ve karantina tabir ederler."²⁷ Çelebi, burada kendilerine yapılan ilk karşılama törenini de anlatır. Yolculuğun bundan sonrasında, Fransa başkentine kara yoluyla gitmeleri salgın sebebiyle sakıncalı bulunduğu dolambaçlı bir yol izleyerek ve kanallardan geçerek Paris'e ulaşırlar.

Sète şehrindeki kaleye geldiklerinde kendilerini karşılayanlar arasında kadınların çokluğu sefirin dikkatini çeker. "Nâsın kesreti hususâ zenanın vefreti kabil-i tabir değil." diyerek bu hususu belirten seyyah Fransa'da kadınların serbestliği, toplumdaki itibarı hakkında da şunları söyler: "Frânçe memalikinde zenânın itibarı, ricâline galib olmağla istediklerini işler ve murad ettikleri yerlere giderler. En âlâ beyzade en ednâsına hadden ziyade riayet ve hürmet ederler. Ol vilayetlerde hükümleri cârîdir."²⁸ Çelebi, sefaretnamesinin ilerleyen kısımlarında da kendilerini karşılamaya gelenler arasında çok sayıda kadının bulunduğunu özellikle belirtme ihtiyacı duyar. Bilhassa Potiers şehrinde verdikleri mola sırasındaki gözlemleri enteresandır: "Şehir ve kale yollarında rical ve nisa şol kadar zihâm üzere idiler ki, zannedirdim ki ol şehirde memerrimiz olan tarikten gayrı yerde bir fert kalmamıştır. Menzilizimize nüzulden sonra

²⁵ Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi *Sefaretnamesi*, (Haz.: Abdullah UÇMAN) Tercüman 1001 Temel Eser Yay., İstanbul, [1975?], s. 5

²⁶ UÇMAN, a. g. e., s. 7

²⁷ Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, *Fransa Sefaretnamesi: Bin yüz otuz iki senesinde Frânçe'ye giden elçi Mehmed Efendi kullarının takriridir*, 1288, ss. 4-5; UÇMAN, s. 112 (Metnin incelendiği bu kısımda yapılan alıntının dipnotta verilecek sayfa numaraları bu baskıdandır. Alıntının, UÇMAN'ın yayımladığı kitaptaki sayfa karşılığı da bunun ardından verilmiştir. UÇMAN'ın yayımda esas aldığı nüsha ile benim alıntı yaptığım nüsha arasında bazı farklılıklar vardır. Bu bakımdan alıntılar kimi zaman birebir örtüşme göstermez. Böyle durumlarda aradaki farklılığı belirttim.)

²⁸ a. g. e., s. 9; UÇMAN, s. 118

meclisimize duhule hücumları bir mertebede olurdu ki, kapıda duran doltatlar men'den âciz olurlardı. Müzahmeden sıkışıp feryada başlarlardı. Bazı karılar meclisimize bayılmış gelirlerdi ve duhul edince hezâr zahmet çekmişlerken çıktuktan sonra hânelerine gitmeyip havlıda muntazır-ı fırsat olup tekrar duhule talib olurlardı. Bazılarını nişanlayıp üç, dört kere bin bela ile girdiği müşahede olunurdu. Soğuk ve bârende havalarda titreyerek gece saat üçe, dörde varınca havlıda durup gitmezlerdi. Bu hırslarına hayran kalırdık."²⁹

Osmanlı heyetinin yolculuğunun uzunca bir kısmı kanallarda geçtiğinden, sefir, eserinde Fransa'nın kanalları hakkında da geniş bilgi verir. Mehmet Efendi'nin tasvirine göre, kanallar, "etraf ve eknaftan cem' olunmuş bir nehr-i muhdis"tir. Kanalların açılması tüccarlara ve seyyahlara büyük yarar sağlamıştır. Eskiden uzun deniz yolculukları veya tehlikeli, zorlu kara seyahatleri yapmak zorunda kalan insanlar kanalların açılmasıyla rahatlığa kavuşmuştur: "Gerek ebnâ-yı sebile ve gerek ehl-i ticarete âsân olmağla hem kasr-ı mesafe ve hem suhulet-i nakl ü tahvil cihetiyle ve gayet-i nâs kesire olmağla, bac ve gümrükten intifâ ziyade olmak mülâhazasıyla birkaç bin kîse akçalar harc ve sarf idüb bu nehri ihdas etmişler."³⁰ Böylelikle Akdeniz'den kalkan bir gemi, Fransa dahilindeki kanallar vasıtasıyla, şehirler arasından geçerek kısa zamanda Atlas Okyanusu'na ulaşabilmektedir. Kanalların bazı kısımlarına yapılan geniş havuzlar sayesinde gemiler bir kanaldan diğerine geçebilmektedir. Bir kanaldan diğerine geçmek isteyen gemi bu havuzlardan birine girdikten sonra havuzun kapıları kapatılır. Havuza su verildikçe suyun seviyesi yükselir ve gemi bir üstteki kanala bu şekilde geçer. Alttaki kanallara geçmek için de bu işlemin tersi yapılır.³¹ Mehmet Efendi'nin verdiği bilgilere göre, Fransa kanallarının belirli yerlerinde seksen kadar med ve cezir havuzları vardır. Kanalların, köprü altlarından geçitler yapılarak açılmış kısımları da sefirin ilgisini çeker.

Toulouse şehrine geldiklerinde Osmanlı heyetini görmek arzusuyla kanalın kenarına biriken insanların kalabalığı sefiri şaşırır. Kanal kenarında öylesine bir kalabalık vardır ki bekleyenlerin içlerinden bazıları suya düşmekten kurtulamazlar. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, kanallardaki gemi yolculuğu sırasında uğradıkları Toulouse şehrinin genel bir tasvirini de yapar: "Toulouse şehri gayet büyük şehirdir lakin bir miktar harabdır. Çendân ticaret yeri olmadığından mamur değildir. Ammâ beynlerinde muteber şehirdir."³²

Kanallardaki gemi yolculuğunun kolaylıklarından hoşnut kalan sefir, köy ve kasabalar arasında hinto ile yaptıkları kara yolculuklarından pek memnun kalmaz. Çünkü bu kısımlardaki yollar, geçilmesi çok zor olan "bataklık"lar gibidir; yollarda büyük zahmet çekerler.

Paris'e girdiklerinde yine resmî karşılamalardan ve kralın özel merasim alayındaki askerlerden bahseden Çelebi, halkın sokaklarda meydana getirdiği kalabalığa da -bir kez daha- dikkat çeker. Bunu yaparken aynı zamanda Paris'in yolları ve evleri hakkındaki ilk gözlemlerini de aktarır: "Paris şehrinin sokakları gayet vüs'atlıdır. Yan yana beş-altı araba gitmek mümkün iken bazı mahallerde izdihâm-ı nâstan üç süvari güçle mürur ederek güya şehirde olan cümle halk alay seyrine gelmişler idi. Ve haneleri dörder beşer kat olup pencereleri sokağa nâzırdır. Her penceresi küncâyış-pezir olacak rütbeden efzûn merd ü zenden mütezâhim olmuşlar idi."³³ Halkın ve hatta üst tabakadan insanların Türklere gösterdiği ilgi o kadar aşırıdır ki bilhassa kadınlar Osmanlı heyetinin daha sonra yerleştiği konakta yemek yemelerini seyretmeye bile gelirler. "Paris halkı ömürlerinde müslüman görmediklerinden" ve bilhassa Osmanlı kıyafetleri kendilerine enteresan geldiğinden elçi ile beraberindekileri büyük bir ilgiyle seyreder. Aynı şekilde, Paris'te buldukları sırada ramazan ayında iftar sofrasında ve teravih namazında onları seyretmek amacıyla pek çok Fransız kadını, heyetin kaldığı konağa adeta akın eder.

²⁹ UÇMAN, s. 127 (Nüsha farklılığı nedeniyle, orijinal kaynak olarak kullandığım adı geçen eserde bu kısım yoktur.)

³⁰ a. g. e., s. 9; UÇMAN, s. 118

³¹ Büyük kanallarda gemilerin yol değiştirmesi, Ahmet Midhat Efendi'nin de çok dikkatini çekmiştir. Onun seyahatnamesinde de bu olayın ayrıntılı olarak anlatıldığı görülecektir.

³² a. g. e., s. 11; UÇMAN, s. 121

³³ a. g. e., ss. 15-16; UÇMAN, s. 132

Osmanlı heyeti de hemen her akşam, sayıları bini aşan Fransız kadınlarının hayret ve hayranlık dolu bakışları arasında önce iftar yemeğini yiyip vakti geldiğinde de teravih namazını kılar.

Resmî görüşmelerin ve temasların yanı sıra gerek on iki yaşındaki kral XV. Louis'nin ve saray çevresindeki insanların gerekse Fransız toplumunun sosyal hayatına ilişkin izlenimlerin de aktarıldığı sefaretnamede Osmanlı elçisinin iyi bir gözlemci olduğu açıkça görülmektedir. Kralın ava çıktığı bir günde, ava katılmamakla beraber davet üzerine av eğlencesini seyretmek üzere ormana giden Çelebi kralın ve yanındakilerin av kıyafetlerinden avlanan hayvanlarının özelliklerine, av mekânının sunduğu manzaralardan avlanma usullerine varıncaya kadar gördüklerini titiz bir dikkatle aktarmıştır.

Osmanlı heyetinin Paris'te gezdiği yerlerden biri de büyük asker kışlasıdır. Askerlerin eğlence yerlerinin, kendilerine mahsus hastahanelerin, koğuşlarının, ekmek fırınlarının, mutfaklarının, hatta kiliselerinin bulunduğu bu büyük kışlanın bölümleri elçi tarafından kısa kısa fakat en dikkat çekici yönleriyle anlatılmıştır. Kral sarayının bir bölümünde düzenlenmiş olan modeller müzesi de ilgi çekici yerlerdendir. Burada, Fransa'nın dört bir tarafında bulunan kaleler bütün özellikleriyle model maketler şeklinde gösterilmektedir. Çelebi, maketlerle oluşturulan bu manzarayı anlatırken aynı zamanda işin fayda tarafına da temas eder: "Onları temâşâ etmek güya ol kal'aların her birini bi-tamâmihâ müşahade etmek gibidir. Ve bir ihtimam olunmuştur ki her kal'anın sokakları ve haneleri ve kiliseleri ve köprüleri bi-aynihi mutabık-ı resm olunmuştur. Ve bunun hüsnî ve lutfî budur ki bir kal'aya düşmen zuhur itse ne cânibinden gelmesi mümkündür ve ne tarafına istihkâm vermek lazımdır malum olur."³⁴

Yirmisekiz Çelebi'nin sefaretnamesinin en ilgi çekici bölümlerinden biri de Paris Opera'sını anlattığı kısımdır. Bugüne kadar pek çok araştırmacının dikkati, eserin bu bölümü üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunu doğal karşılamak gerekir; çünkü Çelebi, bu bölümde Osmanlı'nın yabancı olduğu bir eğlence şeklini, modern opera-tiyatro sanatını anlatır. "Paris şehrine mahsus bir lu'b var imiş, opâre derler imiş. Acayib san'atlar gösterirler imiş. Azîm cem'iyet olurmuş. Kibâr-ı şeh'r varırlar ve vasî dahi ekseriya vârub kral dahi gâhice gelür imiş. Onu seyre gidecek olduk."³⁵ diyerek opera hakkında ön bilgi veren ve operaya ilk gidişlerini anlatan sefir, büyük binanın operaya mahsus olarak yapıldığını ve büyük salonda "alâ-merâtibü'n-nâs herkesin mahsus oturacak yerleri" bulunduğunu belirtir. Opera salonu kadın-erkek seyirciler tarafından tamamen doldurulmuştur. Yüzden fazla saz hazır durumdadır, birkaç yüz "balmumu" yakılmış, salonun her tarafı aydınlatılmıştır. Çelebi, bu mükemmel aydınlatmayı "tabir olunmaz" derecelerde bulur.

Az sonra perde açılır ve sahnede büyük bir saray görülür; sahneye "yirmi kadar peri-peyker murassa' libas ve fistanlarıyla" çıkar. Bunlar bir süre raks ettikten sonra oyuna başlarlar. Çelebi, opera sanatını şöyle anlatır: "Bunun maddesi bir hikâyeyi mücesssem göstermektir. Her hikâyeyi bir kitap edüb basmışlar. Cem'an otuz kitap olmuş her birinin adı var. Her mecliste bir güne hikâyeyi henüz zuhur ediyor gibi gösterirler. Bizim olduğumuz mecliste bir padişah var imiş. Bir gayri padişahın kızına âşık olup talebkâr olmuş. Ammâ kız dahi bir gayri padişahın oğluna âşık imiş. Beynlerinde geçen sergüzeştleri aynı ile gösterdiler. Mesela padişah kızın bağçesine varacak oldu. Nazargâhımızda olan saray ân-ı vahidde gayb olup yerinde bir bağçe zuhur etti ki limon ve turunc ağaçlarıyla mâlâmâl idi. Ve bir vakit oldu ki tazarru' ve niyaz için kiliseye varacak oldu. Ol bağçe yerinde fi'l'hâl bir büyük kilise zahir oldu. Ve beynlerinde beynehümâyı tebrid ve tefrik için sıhraya müracaat iktiza idüb türlü türlü sihriler gösterüb ateş-bâzlıklar ettiler. Ve atlı ve piyade askerler ile cenkler gösterdiler ve gökten bulut ile adamlar indirüb ve yerden adamlar uçurdular. Netice-i kelam ol kadar hâlet-feza şeyler gösterdiler ki kabil-i tabir değildir. Ve ra'd ü berk gösterdiler ki hele görmedikçe itimad olunmayacak kadar acayip ve garaib temâşâ olundu. Ve hâlât-ı aşkı bir rütbede izhâr ve icra ederler idi ki gerek padişahın gerek kızın ve gerek kralzadenin evzâ' ve etvârlarına bakıldıkça tab'a rikkat gelirdi."³⁶ Çelebi, üç saat kadar devam eden

³⁴ a. g. e., s. 24; UÇMAN, s. 145

³⁵ a. g. e., s. 25; UÇMAN, s. 146

³⁶ a. g. e., s. 26; UÇMAN, s. 147-148

oyun hakkında verdiği bu bilgilerden sonra operanın işletilme meselesi üzerinde de durur. Operanın "kibâr-ı nâstan bir muteber nâzırı" bulunmaktadır. Çok masraflı olan operaya devlet tarafından "azîm mîrî" bağlanmıştır.

Paris Operası'nın ardından, saraya bağlı olarak yapılan ve işletilen Saray Operası'na giden elçi buranın daha önce gittiği operadan daha büyük bir salona sahip olduğunu belirtir. Somaki mermer duvarlardaki yaldızlı resimler, tavana kadar çıkan ve dört kat olarak yapılan localar, mermer trabzanlar ilk bakışta ilgisini çeker. Bir de kral locasıyla onun yakınındaki localarda oturan süslü, kibar kadınlar: "Vardığımızda kibar karılarının ekseri zer ü zivere müstağrak mücevher libaslarıyla gelmişler her biri bir nişîmende karar etmişler idi."³⁷

Perde açıldığında sahnede yine "perî-peyker"ler görülür. Bunlar; saray erkânının çocukları olan gençlerdir. Zaten Saray Operası'nda saray mensubu olan kral, prens, mareşal, duka ve bey çocukları dışında kalanların dans etmesi yasaktır. Bunlar, operanın sunuluşu çerçevesinde, çalgı takımının oyun başlamadan önce çaldığı dans havalarına uygun olarak sekizerli gruplar halinde güzel danslar yaparlar. Bunların gerek kıyafetleri gerekse makyajları, seyyaha çok enteresan gelir.

Daha sonraki seyyahların eserlerinde de karşımıza çıkacak olan kral saraylarıyla bahçelerinin tasviri, Yirmisekiz Çelebi'nin sefaretnamesinde sık sık yer alır. Bunlardan biri de Dük d'Orlean'ın Saint-Cloud Sarayı'dır. Sarayın odalarını dolaşan ve her birini "tuhaf ve kabil-i tabir değil" şeklinde vasıflandıran elçinin dikkati odalardaki süs eşyaları üzerinde yoğunlaşır. Sarayın bahçesinde bir hinto gezintisi de yapan Osmanlı elçisi öncelikle "mızraktan kalın" suları "ol bülend eşcârdan iki adam boyu yükseğe" fışkırtan havuz fıskiyelerine dikkat eder. Fıskiyelerden fışkıran suların yarattığı güzel görüntüler karşısında hayran kalır. Bir başka havuzdan akan suların merdiven basamaklarından kademe kademe inışı, ejder ağızlarından suların fışkırışı ona ilginç gelir. Bahçenin çeşitli yerlerinde birbirine kenetlenmiş ağaç dalları altında uzanan yollar yapılmıştır. Arabayla bu yollardan geçerken, "yeşillikten duvarlar"ın iki tarafta yükseldiği görülür. Bu güzel manzara elçiyi hayran bırakır.

Yirmisekiz Çelebi'nin saraylarla ilgili izlenimlerini en geniş olarak Versailles Sarayı'nı anlattığı kısımda buluruz. Daha ilk görüşte "Bir saray-ı ferañ-fezâ ve bir tarh-ı acîb-i gam-zedâ müşahade olundu ki evsâf-ı bedfasında kalem meşkukü'l-lisan muktedirü'l-beyân olamaz."³⁸ diyerek hayranlığını ortaya koyar. Saray bahçesindeki ağaçlıklı yollar, havuzlar, fıskiyeler, heykeller onun dikkatini çeken şeyler arasındadır. Bilhassa havuzlar ve fıskiyeler üzerinde uzunca durması elçinin bunlara olan dikkatini ortaya koyar ve belki de sonraki yazarların Versailles Sarayı'nın bahçesindeki fıskiyelere özel bir dikkat göstermelerinin yolunu açar.³⁹ İçlerinde bir köşk büyüklüğünde şadırvanları, sayısız fıskiye, tunç ve mermer heykelleri ile bu havuzlar elçinin uzun uzun seyrettiği yerlerdir.

Versailles Sarayı'nın bahçesinde gördüklerinin başka hiçbir saray bahçesinde görülemeyecek şeyler olduğunu belirten elçi, bahçedeki "çelipâ" (croix/haç) şeklindeki havuzun kıyısında kurulmuş olan Les Trianons saraylarını da anlatır. Elçinin sözünü ettiği bu havuz daha sonra diğer seyyahların eserlerinde de karşımıza çıkacak olan ve hatta Ahmet Midhat ile Ahmet İhsan'ın üzerinde uzun uzun durduğu Büyük Kanal'dır. Elçinin belirttiğine göre, diğer sarayların aksine tek katlı olan Trianon saraylarının bilhassa bahçe düzenlemesi onu hayran bırakır. Nehrin son bulduğu yerdeki bir başka sarayı gezerlerken de bahçedeki kuş evlerine ve yabani hayvanlar için düzenlenmiş

³⁷ a. g. e., s. 27; UÇMAN, s. 148

³⁸ a. g. e., s. 30; UÇMAN, s. 151

³⁹ Çelebi'nin Versailles Sarayı ve bu sarayın bahçesiyle ilgili izlenimleri sadece kendisinden sonraki seyyahların bakışlarını yönlendirmekle kalmaz, aynı zamanda, memlekette de benzeri düzenlemelerin yapılmasına zemin hazırlar. Yirmisekiz Çelebi'nin, sefaretnamede Versailles'la ilgili izlenimleri ve saray-bahçesi düzenlemesiyle ilgili olarak Paris'ten getirdiği planlar Kâğıthane'de Sadabad'ın yeniden düzenlenmesinde etkili olmuştur. Sadabad'da yaptırılan çok sayıda köşkün mimarisinde Versailles Sarayı'nın ve saray bahçesindeki *trianon* köşklarinin mimari özelliklerinin esas alındığı da bilinmektedir. Bu hususta Mümtaz TURHAN'ın bazı değerlendirmelerini hatırlamakta fayda var: "Ezcümle Sadabad kasırlarının inşasında Fransız zevkinin büyük tesiri görüldü. İstanbul'un siyasi mehafilinde hep Fransızlık taklit edildi. Fransız elçisi, Üçüncü Ahmed'e kırk kadar zarif portakal ağacı takdim etti." TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, MEB Yay., İstanbul, 1969, s. 194-195

kafeslere dikkat çeker. Daha önce görmediği kadar çeşitli hayvanları burada seyretme imkânı bulur. Les Trianons'un bilhassa Marly Sarayı şubesi elçinin dikkatini çeker ve bu sarayı diğerlerinden daha güzel bulur. Sarayın bahçesini de "eşsiz" bulan seyyah yine kendisinin hoşuna giden bir manzara olarak birbirine kenetlenmiş ağaç dallarının meydana getirdiği güzel manzaraya dikkat çeker. Bu ağaç dalları birbirine öylesine kenetlenmiştir ki yağmurlu bir havada aşağıdaki yollarda ıslanmadan dolaşmak mümkündür. Bahçede, ağaçların çeşitli şekillere sokulması suretiyle meydana getirilen yemyeşil odalarla dehlizleri seyretmenin kendisine büyük bir ferahlık verdiği belirtilir. Benzersiz şadırvanların sunduğu manzara da mükemmeldir. Bütün bu güzellikler karşısında hayranlık duymakla birlikte "Dünya müminlerin cehennemi, kâfirlerin cennetidir." hadisinin mânâsını daha iyi anladığını belirterek kendisine bir teselli payı çıkarmayı da ihmal etmez.

Çelebi, Versailles bahçesinin ve buradaki havuzların ilk düzenlenişleri sırasında karşılaşılan güçlükler ve edilen masraflar hakkında da bilgi verir. Önce, Seine nehrinden su getirilmeye çalışılmışlar; nehrin alçakta kalması sebebiyle suyu yükseltmek için "insan aklının almayacağı çeşitli hileler etmişler"dir. Nehir suyunun bentler, çarklar, tulumbalar, künkler... sayesinde saray bahçesine ulaştırılışını ayrıntılı olarak anlatır. Versailles Sarayı'nın mimarî özelliklerine de değinen elçinin saray tasvirinde sık sık "kebir" kelimesini kullanması anlamlıdır. Versailles'da merdivenlerden sütunlara, pencerelerden aynalara hemen herşey "kebir"dir. Odaların duvarları "sırma ile münakkaş kalıçeler ve mahsus kilimlerle mestur ve müzeyyen"dir. Çelebi, sarayda gördüğü bir çalar saati de şu şekilde anlatır: "Ve bir saat çalmak vakti geldikte bir kuş kanatların salub ve ağzın açub bi-aynihi horoz gibi üç kere sada ider ve iki kapu açılıb iki kişi ellerinde sım kalkan ve topuz dört çeyrek çalub avdet ider ve kapular kapanur. Ba'dehu bir kapu açılıb taht üzre oturmuş kral çıkar ve dahi üstünde bir kapu açılıb güya bir melek elinde tac ile çıkub kralın başı üstüne tutar ve bâlâ-yı saatte şekl-i âfitâb tulû' ider. Bu esnada saat fasl etmeğe başlayub tamam ettikçe eşkâl mekânlarına avdet idüb kapular kapanub saat dahi çalar."⁴⁰

Yirmisekiz Çelebi, Versailles Sarayı'nı genel olarak değerlendirirken de sayılamayacak kadar çok "tuhaf ve tefarik" gördüğünü belirtir. Ona göre sayısız oda ve daireye sahip Versailles "Bir saray-ı âlîdir ki naziri görülmemiştir. Gerek saray gerek bağçe bütün Avrupa'da naziri yoktur deyü şöhret-şiar olmuştur. Ve insaf budur ki bu da'vaları tasdike şayestedir."⁴¹ Sarayın karşısında inşa edilmiş olan büyük ve küçük iki ahır da, gerek düzenlemeleriyle gerekse genişlikleriyle elçide hayranlık uyandırır. Şaşkınlığını ve hayranlığını gizleyemez ve görevlilere, ahırların bu kadar "tekellüf" ile yapılmış olmasının sebebini sorar. Kendisine, ahırların kasıtlı olarak böyle yapıldığını, Fransa krallarının atları için yapılan ahırların bile Kayser saraylarından görkemli olduğunu iddia etme maksadını taşıdığını söylerler.⁴²

Sadece Versailles değil, Paris'te gördüğü bütün "acayibât ve garâibât, binalar ve saraylar ve bahçeler" onda hayranlık uyandırmıştır.

Çelebi'nin Paris'te üzerinde özellikle durduğu yerlerden biri de "teşrihhane"dir. Burada "ilm-i teşrih" okunduğunu söyleyen Çelebi bütün hayvan cinslerinin yanı sıra insan vücudunu oluşturan organların da ayrı ayrı sergilendiğini belirtir. Balmumundan ve büyük bir maharetle yapılan uzuvların gerçeğiyle olan benzerliği elçiyi bir kere daha hayran bırakır ve Fransızların bu gibi ince şeyleri yapmakta çok başarılı olduklarını ifade eder.

Kral Bahçesi'nin bir bölümünün özel olarak düzenlenmiş olduğunu söyleyen Çelebi, bu bölümde tıpta kullanılan bütün bitki çeşitlerinin örneklerinin bulunduğunu belirtir. Bahçenin bu kısmında "garib ve acib görülmelik eşcâr ve ezhâr ve nebatât" gördüğünü ifade eder. Özbekistan'da, İran'da, Hindistan'da, Çin'de yetişen nadir ağaç ve bitkilerin bile örnekleri mevcuttur. Paris'in havası hayli soğuktur. Bu nedenle, Yeni

⁴⁰ a. g. e., s. 35; UÇMAN, s. 156

⁴¹ a. g. e., ss. 35-36; UÇMAN, s. 156

⁴² Beylerbeyi Sarayı'nın gerek iç ve dış süslemelerinde, gerek bahçe düzenlemesinde (bilhassa havuzların yapımında) ve gerekse ahırların yapımında Versailles Sarayı'nın, saray bahçesinin ve ahırlarının örnek aldığı hatırlanırsa, Yirmisekiz Çelebi'nin sefaretnamesinin etkilerinin 1860'lara da uzandığı görülmektedir.

Dünya (Amerika)'da yetişmeyen bazı bitkilerin burada yetiştirilmesi için de bitkilere uygun ortamlar hazırlanmış, seralar yapılmıştır.

Paris'te, krala ait olan özel kilim fabrikasını da gezen elçi, kral ve nâzırın izni olmadan bu fabrikada kilim dokunamadığını söyler. Fabrikada dokunan kilimler mükemmeldir. Duvarlara, elçinin geleceğini bildikleri için yüz çeşitten fazla kilim asmışlardır. Bu kilimlerdeki manzaraların canlılığı onu şaşırtır; öyle ki, bir çiçek demetinin neredeyse vazo içinde durduğuna inanacağı gelir. İnsan tasvirleri de canlılıkları itibarıyla onu büyüler. Önceden kendilerine anlatıldığında bu kadar canlı olacağına ihtimal vermedikleri halde gözleriyle gördükten sonra hayran kaldıklarını ilave eder. Ayna atölyesindeki ayna yapımını da anlatan elçinin buradaki çalışmalara ve bilhassa büyük boy aynalara da hayran kaldığını anlamak zor değildir.

Yirmisekiz Çelebi, Paris'in şehir yapısına ait özellikleri üzerinde durmayı, Paris halkına ilişkin gözlemlerini aktarmayı da ihmal etmemiştir. Paris'in İstanbul kadar büyük bir şehir olmadığını söyler; fakat binaların üçer-dörder, hatta yedişer katlı olarak yapılması genişliğine bir büyüme sağlamasa bile buranın büyük bir şehir olduğunu ortaya koyar. Binaların çoğu taştan yapılmış olduğu için bunlar hem güzel bir görüntüye sahiptir hem de sağlamdır. Sokaklarda sürekli olarak kalabalık bulunduğunu belirten elçi buna sebep olarak da kadınların sürekli olarak sokakta dolaşmasını gösterir. Onun gözlemlerine göre Paris kadınları asla evlerinde oturmayıp devamlı olarak sokaklarda dolaşırlar, evden eve giderler, alış-veriş yaparlar. Kadın-erkek birbirine karıştığı için de sokaklarda daimî bir kalabalık görülür. Ağzına kadar mal ile dolu dükkânları işletenler de kadınlardır.

Paris'in sokakları geniştir, yollar düzgün bir şekilde yontulmuş dört köşe taşlarla kaplıdır. Paris'in ortasından geçen Seine nehri şehri üç adaya bölmüş gibidir. Bu nedenle karşı yakalara geçmek ancak köprülerle mümkün olmaktadır. Köprüler kısa aralıklarla yapıldığı için şehrin her tarafında köprülere rastlanır. Öyle ki; bazı yerlerde sayıları çok olan köprülerin etrafı evlerle kaplıdır ve köprüden geçmekte olan birinin nehir suyunu görmesi imkânsızdır. Çelebi, Paris'i, "İstanbul'dan kat'-ı nazar, bî-nazir bir şehir" olarak değerlendirir.

Yirmisekiz Çelebi'nin üzerinde ayrıntılı olarak durduğu yapı ve kurumlardan biri de "müneccimhane"(rasathane)dir. Bu rasathane, XIV. Louis tarafından büyük gökbilimcisi Cassini için yaptırılmıştır. Taştan yapılmış bir kuleyi andıran üç katlı rasathane binasının her katında gözlem aletlerinin bulunduğu odalar mevcuttur. Burada gördükleri aynalar, küreler, çelik sehpa ve kürsülerle, ay ve güneş tutulmalarını gösteren düzenekler gibi astronomi ve geometri aletlerinin çokluğu ve çeşitliliği karşısında şaşkınlığını gizleyemez. Bütün bu aletlerin yanı sıra gezegenlerin seyredilebilmesini sağlayan bir başka düzenek de onun ilgisini çeker ve bunları genel hatlarıyla anlatır. Çelebi, astronomiyle ilgili olarak bu rasathanede toplanmış aletlerin çok büyük bir hazine sarfıyla bile bir araya getirilmesinin mümkün olmadığını belirtir. Rasathanede bulunan bir dürbünle "Kamer" in (Ay) yanı sıra "Zühal" (Satürn) ve "Müşterî"yi (Jüpiter/Mars) de seyrederek, seyrettiği gezegenlerin yüzey şekillerini ayrıntılı olarak anlatır. Bu seyirler onu adeta büyülemiştir.

Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa ile ilgili değerlendirmeleri genel olarak ele alındığında elçinin Fransa karşısında "hayranlık" duygularının daha çok belirttiği dikkat çeker. Bilhassa Paris'teki eserleri anlatırken "kabil-i ta'dâd değildir, tabir olunmaz, ta'dâdı mümkün değildir, naziri görülmemiştir, görülmediğçe tabir ve tavsif ile beyan olunmak muhaldir, vasfı mümkün değildir, ta'dâd olunmaz, kabil-i tahrir değildir, ifade ve beyan mümkün değildir..." gibi sözleri sık sık kullanması bu hayranlığın sonucudur. Şu cümleler elçinin bakış açısını belki de bütün olarak ortaya koymaktadır: "Ve dahi nice saraylar ve kiliseler ve kütüphaneler seyr ü temaşa olunmuştur ki ta'dâd olunmaz."⁴³ Paris ile İstanbul'u karşılaştırırken İstanbul'un daha güzel olduğunu ifade eder fakat Paris'in şehirleşme bakımından daha ileride bulunduğunu. Paris'teki binaların, yolların daha "şâyân-ı dikkat" olduğunu belirtmekten de kaçınmaz. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin dikkatleri kimi zaman sadece yüzeyde ve görünende kalmakla birlikte zaman zaman bunun ardına geçip, Fransa'daki "umran"ın nasıl gerçekleştirildiği meselesine

temas ettiği de görülür. Yirmisekiz Çelebi'nin bu sefaretnamesinin memleketteki etkileri de o devir için küçümsenmeyecek boyutlardadır.⁴⁴

D. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Seyahatnameler⁴⁵

RESMÎ BİR GÖREVİN İFASI anlamına gelen elçilik vazifesinin ürünü olan sefaret raporları bir tarafa bırakılırsa, doğrudan doğruya seyahat hatırası olarak kaleme alınan eserler XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra belirgin bir artış göstermiştir. Bu seyahatnamelerde Avrupa dışı coğrafyaların ve yurdun çeşitli bölgelerinin yanı sıra Avrupa coğrafyasının da geniş bir yer tuttuğu dikkat çeker. Tanzimat döneminde dışa açılmanın nispeten genişlemesi sayesinde devlet adamları, denizciler, askerler, memurlar, edebiyatçılar, doktorlar... dünyanın kimi zaman en uç noktalarına kadar seyahat etmişler ve bu seyahatlerinin hatıralarını kaleme almışlardır. Bunların bir kısmı tefrika edildiği gazete ve dergi sayfalarında kalmış, bir kısmı da kitap olarak basılmıştır. Tanzimat sonrası seyahatnamelerinin tarihçesi, burada, matbu eserler dikkate alınarak yazılmış, önemli eserler hakkında bilgi verildikten sonra çok gerekli olduğuna inanıldığında tefrikalara da göndermelerde bulunulmuştur. Kronolojinin takibinde ise seyahat tarihlerine öncelik verilmiş, eğer seyahat tarihi tam olarak tespit edilmemişse eserin basım tarihi dikkate alınmıştır.

Osmanlı okuruna, uzak coğrafyaları tanıtan *Ümit Burnu Seyahatnamesi* Ömer Lütfi tarafından kaleme alınmıştır. Ömer Lütfi, Ümit Burnu müslümanlarına dinî eğitimlerinde yardımcı olması göreviyle Sultan II. Abdülaziz tarafından gönderilen imam Ebubekir Efendi'nin talebesidir. Babasının baskısından bunaldığı için İstanbul'dan kaçıp kurtulmak amacıyla hocasının yanında seyahate katılan Ömer Lütfi, bu seyahati bütün safhalarıyla *Ümit Burnu Seyahatnamesi*'nde anlatmıştır.⁴⁶ Ebubekir Efendi'nin Ümit Burnu'na gönderilmesi kararı 26 Mayıs 1862'de padişahın onayından geçmiştir. Yolculuğun başlangıç tarihi kesin olarak belirtilmemekle birlikte bu tarihi aynı yılın Mayıs sonu veya Haziran başı olarak tahmin edebiliriz. O sıralarda Mehmet Cemil Paşa da Paris sefaretine tayin edilmiştir. İstanbul'dan kalkan Fransız vapuruna Paşa'yla birlikte binerler; Korsika, Messina, Marsilya güzergâhıyla Paris'e kadar giderler. Buradan da Manş denizi yoluyla Londra'ya geçerler. Seyahatnamenin Avrupa'yla ilgili en geniş kısmı "Londra" başlıklı bölümdür. Bu bölümde Ömer Lütfi, Londra'nın bütün kentsel özelliklerini, İngilizlerin dikkat çekici yönlerini, sosyal hayatın birtakım tezahürlerini yer yer mukayeseli olarak aktarır. İki ay kaldıkları Londra'dan Liverpool'e geçerler ve burada iki gün kaldıktan sonra Ümit Burnu vapuruna binerler. On sekiz gün kara yüzü görmeden devam eden yolculuktan sonra "hatt-ı istivâ" mevkiine ulaşırlar. Burada tayfalar, yolculardan "hatt-ı istivâ"dan geçiş parası

⁴⁴ "Hemen bir sene süren bu seyahatten avdetten sonra sefaret takririni zamanın padişahına ve sadrazamına sunan Mehmet Efendi'nin, gördüklerini nakildeki muvaffakiyeti sayesinde İstanbul'da birçok yeni hareketlerin başladığı göze çarpmaktadır. Oğlu Mehmet Said Efendi'nin delaletiyledir ki, bu devirde ilk matbaanın kurulmasına teşebbüs olunmuştur. Nevşehirlî İbrahim Paşa da bir taraftan şehrin imar ve tezyininde, bir taraftan da memlekette manevî ve fikrî hayatın tanziminde bu seyahatten büyük ilhamlar almıştır. Diğer taraftan da Mehmet Efendi'nin vazifesini iyi bir şekilde başarmaktaki muvaffakiyeti, Türkiye ve Fransa münasebetlerini iyi yolda inkişafına büyük ölçüde hizmet etmiş, Fransa'da Türkler hakkında yaşayan yanlış düşünce ve kanaatleri silerek Türkiye lehine büyük bir sempati temin etmiştir. Çünkü Yirmisekiz Çelebi bütün hareket ve muamelelerinde nazik, zeki, hür düşünceli hareket etmiştir. Ressam atölyelerine giderek resmini yaptırıyor, Türklere atfedilen taassuptan hiçbir zerre göstermiyordu." UNAT, a. g. e., s. 56. Aynı meseleye Osmanlı yenileşme hareketlerinin değerlendirildiği pek çok kaynakta temas edilmiştir. Bunları ayrıntılı olarak değerlendiren yazarlardan biri de Niyazi BERKES'tir. Bkz. BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay., İstanbul, 1978(?).

⁴⁵ Tanzimat ve Cumhuriyet dönemleri arasındaki Avrupa seyahatnameleri çalışmamın esas malzemesini oluşturmuş ve bunlar çalışmada mümkün olduğunca geniş olarak incelenmiştir. Bu nedenle, burada sadece Avrupa dışı coğrafyalara yapılan gezilerin anlatıldığı eserler üzerinde durulacaktır.

⁴⁶ Bu seyahat kitabının çevrimiyazı yeni bir baskısı da yapılmıştır: Ömer Lütfi, *Ümit Burnu Seyahatnamesi (Yüz Yıl Önce Güney Afrika)*, (Haz.: Hüseyin YORULMAZ), Ses Yay., İstanbul, 1994, 111 s. Bu yayımda seyahatname metnine, Ebubekir Efendi'nin BOA'da tespit edilen raporlarının bazı kısımlarıyla *Mecmua-i Fünûn*'dan derlenen mektupları da eklenmiştir. Ayrıca bir mukayese imkânı sunması bakımından Mühendis Faik'in *Seyahatname-i Bahr-i Muhit* adlı eserinin Ümit Burnu'yla ilgili bazı kısımları ilave edilmiştir.

mahiyetinde bahşış isterler. Bahşış vermeyen bir yolcuğu yüzünü iyice boyayarak gemideki havuza atarlar. Bu bir oyundur. Seyyah, açık denizde üç gün boyunca vapurun peşini bırakmayan ve "insanın içine korku salacak kadar büyük balıklar"dan bahseder. Boyları neredeyse geminin boyuna yaklaşan bu balıklar vapura zaman zaman çok yaklaşmakta, vapur düdüğü çalınca da uzaklaşmaktadır. Balıkların bütün hareketlerini ayrıntılı olarak anlatışından, bunları ilgi ve dikkatle izlediği anlaşılmalıdır. Yine açık denizde gördüğü bir balık cinsi hakkında şu bilgileri verir: "Ve bir nev' balıklar dahi var idi ki kuş gibi kanatları olup denizden çıkarak yetmiş-seksen adım mesafe kadar uçtuktan sonra yine denize düşerler idi. Bazan geceleri bu balıklardan vapurun güvertesine düşerler idi. Bir tanesine tesadüf eyledik. Bu balığın kanadı yarısa kuşunun kanadı gibi tüysüz ve sade deri idi." (s. 52)

Bindikleri gemi 17 Ocak 1863'te Ümit Burnu'na ulaşır. Seyahatnamenin bundan sonraki son elli sayfasına yakın kısmı Ebubekir Efendi'nin Ümit Burnu'ndaki faaliyetlerine ayrılmıştır. Geldiklerinin hemen ertesi günü Ebubekir Efendi bir mektep açarak müslüman çocuklarının eğitimine başlar. Mektebe kısa zamanda üç yüzden fazla çocuk gelir. Efendi ile onun yardımcısı Ömer Lütfi, öncelikle çocuklara alfabeyi ve okuma-yazmayı öğretirler; ardından da fıkha, akaid ve bazı dinî meselelere ait bilgiler verirler. Sesi güzel olan bazı çocukları da hafızlığa çalıştırırlar. Öğrencilerin sayıca çok oluşu birtakım zorluklar çıkarırsa da üç sene zarfında çocukların büyük bölümü "ulûm-ı diniye"yi yeterince öğrenirler. Öğrencilerin yanı sıra halkın eğitimine de önem verirler; mektebin kapalı olduğu pazar günlerinde ve bazı akşamlarda Ebubekir Efendi halka çeşitli konularda vaazlar verir.

Kitabın bu kısmı büyük ölçüde eğitim faaliyetlerine ayrılmış olmakla birlikte Ömer Lütfi, Ümit Burnu havalisinin coğrafi ve iklim özellikleri, şehrin durumu, insanların günlük yaşam şekilleri, gelenekleri, dinî töreleri, inançları üzerinde de durur. Gayet düzgün sokaklardan kurulu güzel bir yer olan Ümit Burnu şehri deniz kenarında büyük bir dağın eteğinde kurulmuştur. Şehrin suyu bu dağdan inmektedir. Londra'dakine benzeyen hayvanat bahçesinde çeşitli vahşi ve garip hayvanlar bulunmaktadır. Pazar ve diğer tatil günlerinde halk genellikle Millet Bahçesi'nde gezip dolaşır, kimi zaman dağ ve orman gezileri de yaparlar. Ümit Burnu civarında kış yok gibidir; kış mevsimine rastlayan aylarda sadece yağmur yağmakta, hava pek de soğumamaktadır. Bu nedenle halkın yakacak problemi yoktur, "kar"ın ne olduğunu da bilmezler. Balığın çok olması münasebetiyle çeşitli balık yemekleri halk arasında yaygındır, halkın çoğu usta balıkçıdır. Bazı büyük balıkları zıpkınla avlamaları Ömer Lütfi'ye o kadar ilginç gelir ki bu avlanma usulünü uzun uzun anlatmakla kalmayıp kitaba -acemi çizgilerle yapılmış da olsa- bir zıpkın resmi koymayı ihmal etmez.

Ahalinin asıl dili Cava dili olmakla birlikte genellikle Hollanda dili kullanılmaktadır. İngilizlerin Ümit Burnu'nu Hollanda'dan almasından sonra İngilizce de yaygınlaşmıştır.

Onun gözlemlerine dayanarak aktardıklarından "melâyi" denilen Ümit Burnu müslümanlarının sayıca gayr-i müslimlerden iki kat daha fazla olduğunu öğrenmekteyiz. Müslüman halkın ekserisi uzun boylu ve esmerdir. Her ne kadar müslüman iseler de yaşam biçimleri müslümanlığın dışındadır; kadınların kıyafetleri gayr-i müslim kadınların giyiminden farksızdır, kadınlar erkekten kaçmazlar. Erkekler ise genellikle pantolon ve palto giymekte, fakat hristiyanlardan ayrılmak için başlarına bir dokuma bağlamaktadırlar. Evlilikte görücü usulünü tatbik etmekteyseler de bu, Osmanlı müslümanlarınınkinden biraz farklıdır.

Ümit Burnu müslümanları yirmi fırkaya bölünmüş durumdadır. Çünkü hacca giden Cavalı müslümanlar, Ümit Burnu'na döndüklerinde kendilerini "imam" tayin ederek etraflarına "mürit" toplama mücadelesine girişmiş, bunun sonucu olarak da müslüman ahaliye gruplaşmalar olmuştur. Bu imamlar, müslüman halkın fitre, kurban ve sadakalarını kendi adamlarına toplatmakta ve böylelikle kendilerine büyük maddi menfaatler sağlamaktadırlar. Ömer Lütfi bu hususta şunları söyler: "Bu hile ve desise ile imam efendilerin her birisinin hanesinde mahsusen büyük büyük hambarlar olup ramazan-ı şerifte müridler tarafından gelen fitreleri mezkûr hambarlara doldururlar ve senelerce imam efendiler mezkûr fitreleri ekl ederler idi. Kurban bayramında dahi beş yüz ve altı yüzden müteceviz kurbanlık koyunlar ve koçlar ayrı ayrı imam efendilere gelerek bazısını satarak ve bazısını kavurma ederek kuyulara basarlar idi." (s. 76)

Cenazesi olanların, bağılı bulunduğu imamın müritlerine yedi gün boyunca yemek vermesi ve vefatın kırkinci, yüzüncü gün daveti, sene-i devriye yemeği gibi âdetler mecburî sayılmaktadır. İmamlar, bunları yerine getirmeyen müslümanların dinden çıkacağını söylediklerinden bazı fakir cenaze sahipleri sırf bu "dinî" âdetleri yerine getirmek için büyük borçlara girip perişan olmaktadır. Ebubekir Efendi bütün bunların şeriate aykırı olduğunu söylediğinden, öteki imamlar halkı Ebubekir Efendi'den uzak tutmaya çalışırlar ve onun halk üzerindeki etkisini kırmak için büyük bir mücadeleye girişirler. Müslüman halk bu sefer ikiye bölünür; bir kısmı eski imamların, bir kısmı ise Ebubekir Efendi'nin yanında yer alır.

Ömer Lütfi büyük çabalardan sonra çocuklardan kırk kadarını, yeni gelen talebeleri okutacak seviyeye getirir. Kendisi, 5 Mayıs 1866 tarihinde, Ümit Burnu'na gelen bir Mısır gemisine binerek, ani bir kararla fakat hocasının iznini de alarak Ümit Burnu'ndan ayrılır. Dönüş yolunda üç gün devam eden bir fırtınada geminin yelkenleri parçalanır, ipleri kopar, gemi hasara uğrar. Gerekli bakım ve onarımın yapılmasından sonra Aden, Cidde, Süveyş yoluyla Mısır'a gelen Ömer Lütfi, Ezher Medresesi'ni de ziyaret eder. Medresede devamlı olarak kalan beş bin civarındaki talebeyi görünce buradaki ilim havasına kendini kaptırarak burada kalmaya karar verir. Dört ay kadar orada kaldıktan sonra hastalanır, iki ay kadar Nil kenarındaki bir hastahane de yatan genç seyyah İskenderiye'ye geçer, oradan da İstanbul'a gelir. Seyahatnamenin basım tarihi 1876'dır ve Ömer Lütfi kendisinin İstanbul'a dönmesinden sonra, Ümit Burnu'nda kalan hocası Ebubekir Efendi'den aldığı bir mektubu da kitabın sonuna eklemiştir. Bu mektuba göre ahalinin büyük bir bölümü sahte imamlarla münasebetlerini kesmiş, kızlar ve erkekler için ayrı ayrı okullar açılmıştır. Bu kez de imamlar birbirine düşmüş, her imam kendi camisine diğer imamların cemaatlerini sokmamaya başlamıştır. Olay mahkemeye aksedince de mahkeme Ebubekir Efendi'nin "Camiler herkesin ibadetine açıktır." şeklindeki iddiasını haklı bularak eski imamları cezalandırmıştır. Mektubun tarihi 1876 olduğuna göre, Ebubekir Efendi'nin bu tarihte hâlâ Ümit Burnu'nda olduğu anlaşılmaktadır.

Mühendis Faik tarafından kaleme alınan *Seyahatname-i Bahr-i Muhit*, (taşbaskısı: 1285/1868) içindeki bilgiler ve seyyahın izlenimleri bakımından gerçekten çok enteresan bir eserdir. Bahriye kaymakamlarından Ali Bey'in kumandasında 3 Cemaziyelevvel 1282/27 Eylül 1865 Cumartesi günü akşamı İstanbul'dan Basra Körfezi'ne gönderilen Bursa ve İzmir korvetlerinin sırasıyla Gelibolu, Sakız Adası, Malta, Mayorka, Cezayir, Cádiz, Kanarya Adaları (Canarias), Yeşilbaş Adaları, Brezilya, Ümit Burnu, Mauritius, Bombay, Misket, Ebuşehr güzergâhıyla yaptığı deniz yolculuğunun, gemi subaylarından Mühendis Faik tarafından anlatıldığı seyahatname devrin Osmanlı okurlarına hayli uzak coğrafyaları ayrıntılı olarak tanıtmaları bakımından önemlidir. Seyyah, uzun deniz yolculuğu sırasında atlatılan fırtınaları, gemilerin durumunu, yaşanan ilginç olayları anlatır. Bilhassa 25 Mayıs gecesi "hatt-ı istivâ"dan (ekvator) geçişleri sırasında gemide bulunanlar büyük bir merakla düşerler. Mühendis Faik, onların "hatt-ı istivâ"yı gözle görülebilecek bir çizgi sanmalarını alaylı bir ifadeyle şöyle anlatır: "Mezkûr gece cümle efrâd-ı sefîne hatt-ı istivâyı göreceğiz deyu güvertede bekleyerek ve imam efendi dahi mürur ederken ed'iyeye kıraat eylemiştir. Garâib şundadır ki efrâd-ı merkumeden bazısı sahihan hatt-ı mevhumu göreceğim deyu *plaserte* ve *bordadan* iki saat kadar rû-yı deryâya nâzır olmuşlardır." (s. 15) Yolculuğun sonraki safhasında vardıkları Brezilya'da bir Osmanlı gemisinin Brezilya limanına ilk kez demir atması münasebetiyle halkın kendilerine gösterdiği ilgiye dikkat çeker. Brezilya hakkında ayrıntılı bilgi veren seyyah geniş topraklara sahip Brezilya'nın nüfusunun o tarihte sekiz milyon civarında olduğunu söyler. Ülkenin kumluk kesimlerinde bol bulunduğu söylenen altın ve elmas madenlerini çıkarıp işlemek amacıyla Avrupa'dan çok sayıda insan gelmiş, fakat bunların çoğu umduğunu bulamayıp başka işlerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Çünkü burada gümüş ve sair madenlerin çıkarılması bile hükümet iznine tabidir. Ayrıca dağlardan kükürt, nef, güherçile istihsal olunur.

Brezilya'nın yerli halkı zenci Araplardan ve Afrika'dan gelen siyahilerden müteşekkildir. Zenciler, Portekizliler tarafından köle olarak çalıştırılmaktadırlar. Brezilya ormanlarında limon, portakal, turunç, mandalina gibi çeşitli meyve ağaçlarıyla, maun, meşe, gürgen ağaçları boldur. Şeker, pastırma, patates türünden gıda maddeleriyle üzüm de bol miktarda bulunur. Brezilya hükümeti bunların ihracından

büyük gelir sağlamaktadır. Ormanlarda ağaç bol ve sık olduğundan arslan, kaplan, Van kedisi ve maymun gibi hayvanlar da hayli fazladır. "Lenger-endâz olan gemilerden gece işbu hayvanâtın sadâ-yı vahşet-efzâları muzıka gibi gûş olunur. Kurt denilen hayvan hele pek çoktur." (s. 19)

Brezilya'nın en önemli şehri olan Rio de Janeiro hayli gelişmiş bir yerdir. Şehirde kışla ile imparatorun sarayı en dikkat çeken binalardır. "Mamur ve müzeyyen" olduğu kadar da pis bir şehirdir Rio de Janeiro; çünkü sokakların temizliğine gereği gibi önem verilmemektedir. Hatta bu yüzden zaman zaman salgın hastalıklar baş gösterir. Mühendis Faik kendi uzmanlık alanına giren konulara da eğilir; Brezilya'nın deniz kuvvetleri, gemileri hakkında bazı bilgiler verir, korvetlerin bakımını ayrıntılı olarak anlatır. Brezilya imparatorunun Osmanlı gemilerini ziyareti sırasındaki askerî tören de eserde kısaca anlatılır.

Seyyah, Brezilya'da halkın arasına da karışır. Gemiden inip Brezilya çarşılarını dolaşırken halk ona çok ilgi gösterir, hatta yüz kişilik bir grup bütün çarşı boyunca onu takip eder. Kendisinin bahriyeli kıyafeti içinde olması da gördüğü ilgide etkili olmuştur.

Mühendis Faik'in anlattığı olayların belki de en ilgi çekicisi Bursa korveti imamının gemiyi terkedip Brezilya'ya kaçışdır. Bursa korveti imamı Abdurrahman Efendi, "Brezilya'da kain zenci ahâlî-yi İslam tarafından akçe ile ikna olunarak firar eylemiştir." (s. 29) Brezilya'ya Afrika'dan getirilen Sudanlılar müslümandırlar ve Brezilya'nın yerli zenci halkına İslam'ı anlatmaya çalışırlar. Brezilya halkı onlar aracılığıyla haberdar olduğu İslam'ı daha iyi öğrenebilmek için zaman zaman gemilere kadar gelerek imam efendiye sorular sorarlar, hatta arada-sırada imamı evlerine davet ederler. Bir gün yine bir davetle yerli halktan birisinin evine giden Abdurrahman Efendi beş-altı gün gemiye dönmeyince aramalar başlar, fakat imam bulunamaz. Kamarasının kapısı açıldığında bütün eşyalarını alıp kaçtığı anlaşılır. Gemi komutanı, imam efendinin bulunup kendilerine teslim edilmesi için bir tezkere yollar. Bunun üzerine birkaç gün sonra imam bulunur ancak gemiye gelip teslim olmayı reddeder ve Brezilya'da kalır.

Mühendis Faik, Brezilya'dan sonra gittikleri Ümit Burnu hakkında bilgi verirken öncelikle İngilizlerin elinde Ümit Burnu'nun Avrupa memleketleri gibi mamur hale geldiğini söyler. Ziraate çok önem verilen şehirde demiryolları, fabrikalar, telgraf hatları, posta yolları ve arabaları bol bulunduğundan ticaret ve sanayinin de gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Mühendis Faik'in, Ümit Burnu müslümanları hakkında verdiği bilgiler Ömer Lütfi'ninkilerle paralellik arz eder. Buradaki müslümanların geleneklerinden, sosyal yaşamlarından kısaca bahsettikten sonra kendisinden birkaç sene önce buraya gelen Ebubekir Efendi'nin çalışmalarından da bahseder. Mühendis Faik'in bu hususta ahaliden aldığı bilgiler genellikle olumsuz bir doğrultudadır. Ebubekir Efendi'nin, müslümanların eğitiminde hiçbir şeye muvaffak olamadığını ileri sürdükten sonra böyle düşünmesinin sebeplerini açıklar: Ebubekir Efendi, kadınların açık gezmesi sebebiyle buradaki müslümanları daha ilk günden "kâfir"likle suçlamış, mektebe gelen çocuklara kötü muamele etmiştir. Seçkin ailelerden birinin kızıyla evlenen Ebubekir Efendi, bir süre sonra hanımını eve hapsedmiş, ailesiyle görüşmesine bile izin vermemiştir. Kızın ailesi durumu mahallî idareye bildirince imam ile hanımının akrabalarının arası açılmıştır.

Ebubekir Efendi halen Ümit Burnu'nda olduğundan Mühendis Faik onun evine giderek kendisiyle görüşür. İmam, ahaliden memnun olmadığını ve istifanamesini saraya gönderdiğini söyler. Seyyah, bu mesele üzerinde daha fazla durmaz. Seyahatnamenin bundan sonraki kısmında Mauritius Adası, Bombay, Misket, Ebuşehr ve Basra üzerindeki gözlemlerini dile getirir. Kitabının ikinci bölümünde ise Akdeniz'de ve okyanuslarda yolculuk edecekleri yarayacak gemicilik, denizcilik bilgileri verir; ayrı ayrı başlıklar altında zararlı rüzgârlar, yararlı rüzgârlar, fırtına, bora, kasırga, hortum, barometre... hakkında bilgi aktarır. Kitabın ikinci bölümünde Piri Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye*'si ile Kâtip Çelebi'nin *Cihannümâ*'sının etkisi belirgindir. Mühendis Faik'in, mesleği dolayısıyla bu iki eseri yakından tanıdığını varsayıyor ve kısmen de olsa örnek almış olduğunu düşünüyorum.

Şirvanlı Ahmed Hamdi'nin *Hindistan, Svat, Afganistan Seyahatnamesi*, seyyahın 1878'de bu bölgelere yaptığı resmî gezinin izlenimlerini yansıtır. II. Abdülhamit'in, uygulamaya koyduğu dış politika paralelinde Hindistan'a konsolos olarak gönderilen Ahmed Hamdi, kitabının önsözünde "Sultan Abdülhamit tarafından

fevkalade bir vazife ile Hindistan'a gönderilmiş olduğundan" bahsetmekte ve bu seyahat esnasında uğradığı şehirler, karşılaştığı enteresan kişiler ve şahit olduğu olaylarla ilgili izlenimlerini eserinde anlatmaktadır. İstanbul, İzmir, Mısır, Süveyş ve Aden yoluyla Bombay'a ulaşan seyyah İstanbul'dan ayrıldığı günden itibaren yolculuk gözlemlerini not ederek canlı bir üslupla aktarır. Hindistan, Svat ve Afganistan'da çeşitli dinlere mensup insan topluluklarının günlük hayatı, gelenekleri, ibadet yerleri, ilginç yöresel yemekleri üzerindeki tespitleri Ahmed Hamdi'nin iyi bir gözlemci olduğunu düşündürür. Gezdiği yerlerin coğrafya ve iklim özelliklerinden de bahseder. Esrarlı Hindistan coğrafyasının kendine özgü bitki örtüsü, değişik özellikler gösteren iklimi seyyahın eserinde yer yer ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Kendi ifadesine göre bu eseri yazış gayesi, Osmanlıların az tanıdığı Hindistan, Svat ve Afganistan gibi yerlerle buralarda yaşayan toplulukları Osmanlılara tanıtarak faydalı olmaktır. Seyyahın bilhassa Bombay, Baroda, Amber, Kalküta, Delhi... gibi Hindistan şehirleriyle ilgili ayrıntılı bilgi verdiği görülür. Asra şehrinde geçerken Şah Cihan'dan ve Mümtaz Mahal'den söz eder.

Seyyah Mehmed Emin'in 1878 tarihli *İstanbul'dan Asyâ-yı Vustâ'ya Seyahat* adlı eseri Osmanlı seyahatnamelerinin en genişlerindedir. Osmanlı-Rus savaşının devam ettiği 1877 yılında İstanbul'dan Orta Asya'ya yaptığı seyahatte Poti, Tiflis, Gence, Çirvan, Bakü güzergâhını izleyen seyyah, yolculuğu sırasında gördüklerini, yaşadıklarını olduğu gibi aktarmaya gayret eder. Buhara ve Kaşgar hakkında geniş bilgi aktaran seyyah bilhassa Türkmenler'in yaşam biçimleri, savaşma tarzları, doğum, ölüm, düğün gibi olaylarla ilgili gelenekleri, avlanma usulleri hakkında verdiği bilgiler ilgi çekicidir. Seyyah hem buralarda kurulan eski medeniyetlere hem de seyahat ettiği tarihlerde yaşanan yoksulluğa, geri kalmışlığa değinir. Seyahat hatıraları arasına zaman zaman çeşitli halk hikâyelerinden, şiiirlerden parçalar da alır. Artık birer harabe haline gelmiş eski yerleşim yerleri, kervansaraylar, çöller, Hive Hanlığına bağlı şehir, kasaba ve köyler... Mehmet Emin Efendi'nin seyahatnamesinde önemli özellikleriyle, doğrudan gözlemlere dayanılarak anlatılmıştır.

Abdülhamit'in siyasî amaçlı olarak Afrika'ya gönderdiği resmî heyetin başkanlığını yapan Sadıkulmüeyyed'in 1892 tarihli *Afrika Sahrâ-yı Kebîr'inde Bir Osmanlı Zabiti* ile 1905 tarihli *Habeş Seyahatnamesi* bu paralelde ele alınabilecek kitaplardır. İlk seyahat eseri, aktardığı siyasî bilgiler bakımından bir çeşit rapor ve sefaretname, Afrika hakkında verdiği gözleme dayalı coğrafya bilgileri bakımından seyahatname özelliği gösterir. 1892'de Marmara civarında, Bursa merkezli olarak yapılan bir gezinin anlatıldığı İbnülcelal Sezayi'nin *Brusa'ya Seyahat'i* yurt içi seyahatlerde sıkça karşımıza çıkan Bursa'nın tanıtılması açısından dikkate değer. Hasan Taib'in *Hatırat yahut Mir'at-ı Brusa* (1907) adlı eseri ile Mehmed Ziya'nın 1912'de yayımlanan *Brusa'dan Konya'ya Seyahat* adlı eserini de aynı paralelde düşünmek gerekir. Daha sonra Şerafettin Mağmumi'nin seyahat hatıraları arasında Bursa'nın çok geniş bir yer tuttuğu görülecektir.

Ahmet Midhat Efendi'nin 1893 yılında yurt içinde yaptığı kısa bir geziyi anlattığı *Sayyâdâne Bir Cevelan* isimli eseri, dar bir alana münhasır da olsa, Tanzimat sonrasında Osmanlı Devleti'nin ülke içi bölgelerini tanıtan seyahatnamelerin öncülerindedir. Ahmet Midhat, birkaç arkadaşıyla birlikte İzmit Körfezi civarında yaptığı küçük gezinin notlarını eğlenceli bir tarzda aktarır. Onun asıl büyük seyahat eseri olan *Avrupa'da Bir Cevelan* (1891) ile ilgili bilgiler çalışmamın Avrupa seyahatnameleri kısmında verilecektir.

Yenişehirizade Halit Eyyüb'ün de, tıpkı Ahmet Midhat gibi arkadaşlarıyla yaptığı bir geziyi anlattığı *Kayıkla Bir Cevelan* (1901) adlı eseri, *Sayyâdâne Bir Cevelan*'in etkisiyle yazılmış gibidir. Yenişehirizade; Beykoz, Anadoluferi, Karadeniz kıyıları, Riva, Bozahane köyü ve civarında yaptıkları kayık gezisini anlatırken Ahmet Midhat'ın anlatımına benzer bir yol takip etmeye çalışmıştır.

Düvün-ı Umumiye müfettişi Âli Bey'in *Seyahat Jurnalı* (1898) adlı eseri de teftişleri dolayısıyla dört yıl kadar süren yurt içi gezilerin izlenimlerini yansıtır. İstanbul'dan başlayan ve Bağdat'a, ardından da Hindistan'a kadar uzanan teftiş seyahatlerini anlatırken, uğradığı şehirler hakkındaki gözlemlerini ve buralarda yaşadığı ilgi çekici olayları dile getirir. Ayrıca, kitabına bazı şehirlerin kimi bölgelerini gösteren resimler de koymuş olması onun, görselliğe verdiği önemi gösterir.

Karçincızade Süleyman Şükrü'nün *Seyahatü'l-kübrâ* (1907) adlı büyük gezi eseri seyyahın hem Avrupa dışında hem de Avrupa'da yaptığı uzun gezilerin izlenimlerini gözler önüne serer. Seyahatnamede kendisinin verdiği bilgilerden Eğirdir doğumlu olduğunu öğrendiğimiz Süleyman Şükrü, kitabının başındaki resminin altında isminden önce "seyyah" sıfatını koymasıyla dikkat çeker. Devlet memuru iken memuriyetten ayrılarak uzun gezilere çıkan seyyah bu gezilerini *Seyahatü'l-kübrâ*'da ayrıntılı olarak anlatır. Kıtadan kıtaya uzanan gezilerinde gördüğü yerleri, tanıdığı ilginç insanları, içine girdiği toplumların sosyal yaşamlarını, geleneklerini, iş ve eğlence hayatlarını uzun uzun anlatmayı ihmal etmez. Ayrı ayrı başlıklar altında Anadolu (bilhassa Eğirdir ve çevresiyle Antalya, İzmir, Mersin, Adana, Tokat...), Yunanistan, İran, Rusya, Avusturya, Fransa, Cezayir, Mısır, Hindistan, Singapur, Çin... geniş olarak bu eserde karşımıza çıkar. Eserde bilhassa Anadolu, Mısır ve Hindistan'a çok geniş yer ayrılmış olduğu dikkat çeker. Yer yer resimlerle de süslenen 608 sayfalık seyahatname gerçekten ismiyle müsemma bir özelliكتedir.

Meşrutiyet'in hemen öncesinde yayımlanan, İbrahim Abdüsselâm'ın *Yemen Seyahatnamesi* (1907) ise Osmanlı okuruna uzak fakat milletin sosyal hayatında önemli yer tutan bir memleketi tanıtmaya açısından önemlidir. İki bölümden oluşan eserin birinci bölümünde seyyah 1894'te İstanbul'dan başlayan ve İskenderiye, Süveyş, Aden güzergâhıyla Yemen'e ulaşan yolculuğunun izlenimlerini aktarır. Eserinde yer yer coğrafi ve tarihî bilgiler de ilave eden İbrahim Abdüsselâm'ın bu gezisi memuriyet dolayısıyla gerçekleşmiştir. Seyyah, kitabının ikinci bölümünü tamamen Yemen ve civarının iklim ve bitki örtüsü ile ilgili bilgilere ayırmıştır. Aynı yıl yayımlanan Ali Senih'in *Yemen Yolunda*'sını da anmak gerekir.

Cenap Şahabettin'in *Hac Yolunda* adlı gezi eseri ise başka seyahat kitaplarında da sık sık söz konusu edilmiş olan bir coğrafyaya yöneliktir. Şair 1896 yılının sonlarında sıhhiye müfettişliği göreviyle yaptığı hac bölgesi seyahatini bu eserinde anlatır. *Hac Yolunda* 1312-1314/1896-1898'de Servet-i Fünun'da tefrika edilmiş, yolculuğun yapılışından on üç yıl sonra, 1909'da kitap olarak çıkmıştır. Şairin nesirlerinin hemen bütün özelliklerini taşıyan *Hac Yolunda*'da ironik ifadelerle de sık sık rastlanır. On yedi mektuptan oluşan eser sanatlı cümlelerle dolu, renkli, orijinal parçalardan müteşekkildir. Cenap şiirlerinde olduğu gibi burada da, daha önce hemen hiç kullanılmamış kelime ve tamlamaları bolca kullanmış, böylece bir orijinalite sağlamaya çalışmıştır. Bu yönüyle *Hac Yolunda*'yı Sadettin Nüzhet; Nergisî ve Veysîlerin nesrine yakın bulmakta, seyahat hatıralarının aksettirilmesinden ziyade sanatlı üslup gösterme amacının öne çıktığını ileri sürmektedir.⁴⁷ Süleyman Nazif ise bir mektubunda, kendisinin aynı coğrafyaya yaptığı bir seyahatin hatıralarını neden kaleme almadığını açıklarken *Hac Yolunda*'dan övgüyle söz eder: "Seyahat ü hissiyâtımı tafsil ve tasvir edemeyeceğim. Çünkü büyük Cenab'dan ve hususiyle Mısır'a kadar olan kısmını büyük Cenab'ın bizzat icra etmiş olduğu bir seyahate müteallık macerâ-yı seyr ü seferi mutazammın mektuplar neşretmek, yalnız benim için değil, mertebe-i irfanını ârif olan her Türk için had-şinaslıktır. Bu vadiye yazmak isteyeceklerin meram ve azmi, *Hac Mektupları*'nın enzâr-ı vakuresi altında müebbeden titrer."⁴⁸

1890'ların sonlarında Afrika merkezli seyahatlerin sayısında görülen artış 1900'lerin başında da devam etmiştir. Ömer Subhi'nin 1891 tarihli *Trablusgarp ve Bingazi ile Sahrâ-yı Kebir ve Sudan Merkezi* adlı eserden sonra Mehmed Muhsin'in 1896'da yayımlanan *Afrika Delili* adlı tanıtıcı eseri bu kıtaya gidecek seyyahlara yardımcı olarak kolaylık sağlamaları sebebiyle önemlidir. Ahmet İhsan'ın 1896 tarihini taşıyan *Altı Hafta Nil'de Seyahat* kitabı bu kıtadaki gezilerin en ilgi çekicilerinden birinin hatıralarını ortaya koymaktadır. Halil Halid'in *Cezayir Hatıratından* (1906) isimli kitabı Afrika'nın kuzey kısımlarında yapılan bir gezinin hatıralarını yansıtır. Halid Ziyaeddin'in 1910 tarihli *Musavver Mısır Hatıratı* ise hem seyahat hatıralarının aktarılması hem de hatıraların resimlerle desteklenmesi bakımından enteresan bir eserdir.

⁴⁷ Bkz. ERGUN, Saadettin Nüzhet, *Cenap Şahabettin: Hayatı ve Seçme Şiirleri*, Yeni Şark Bitik Yurdu, İstanbul, 1935, s. 49

⁴⁸ Süleyman Nazif, "Ebuzziya Tefvik'e mektubu", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 126, s. 1, 4 Teşrin-i evvel 1909 (Bu mektuptan beni haberdar eden ve mektubun metnini veren sayın Yard. Doç. Dr. Muhammet GÜR'e teşekkür ederim.)

Trablusgarp'ın kuzey kısmında on dört yıl görev yapan Fizan Mebusu Cami Bey, *Trablusgarp'tan Sahrâyikebir'e Doğru* (1910) adlı seyahat eserinde bu bölgelerde yaşayan insanların durumunu çeşitli yönleriyle gözler önüne serer. Sudan ticaret yolu üzerindeki sahra bölgeleri de onun gezi notları arasında tasvirî olarak yer alır. Aşağı-yukarı aynı bölgelerde dolaşan Muhammed Mihrî'nin 1910 tarihli *Sudan Seyahatnamesi* ise kendisinden önceki seyyahların gezi notlarından da faydalanılarak oluşturulmuş geniş bir eserdir. Seyyahın kendi izlenimleriyle, kaynaklardan aktardığı bilgiler yer yer birbirine karışmış haldedir. Buna karşılık bu geniş eserde Sudan ve çevresinin iklim özellikleri, coğrafî durumu, bölge insanların yaşam biçimleri hakkında enteresan bilgiler bulmak mümkündür.

1908 Meşrutiyeti'nin getirdiği serbestliğe paralel olarak bu yıldan itibaren seyahatlerin sayısında da gözle görülür bir artış olmuştur. Ayrıca, birdenbire canlanan matbuat çevresinden çok sayıda gazetecinin de seyahate çıktığı dikkat çekmektedir. *Tanin* muhabiri Ahmet Şerif'in *Anadolu'da Tanin* isimli röportaj-seyahatnamesini bu paralelde ele almak gerekir. Yazar, 1909-1910 yıllarında Anadolu'da yaptığı gezilerin izlenimlerini bu kitapta anlatmaktadır. *Anadolu'da Tanin*, günümüzde de devam eden ve kimi zaman çok da ilgi çeken röportaj-seyahatnamelerin ilk örneği olmak bakımından önemlidir. Önemli bir örneğine 1907'de rastladığımız Yemen seyahatlerinde belirgin bir fazlalığın dikkat çektiği 1900'lerin başlarında, Rüşdî'nin 1909 tarihli *Yemen Hatırası* da unutulmamalıdır. Bir başka seyyah, Abdülganî Senî de *Yemen Yolunda: Yemen'den Avdet* (1914) adlı gezi eserinde bu memlekete yaptığı yolculuğu anlatır. Kendisi Yemen'e mektupçuluk göreviyle gitmiştir ve Selanik-Yemen arasındaki yolculuğunu günlük notlar halinde kaleme almıştır. Yemen'in yanı sıra Orta Asya da bu yıllarda önemli seyahat bölgelerindedir. Cenap Şahabettin Irak ve civarında yaptığı geziyi 1915 tarihli *Âfâk-ı Irak*'ta, I. Dünya Savaşı yıllarında yaptığı Avrupa seyahatini *Avrupa Mektupları*'nda anlatmıştır gezi kitabıdır. Cenap Şahabettin'in son gezi eseri ise *Suriye Mektupları*'dır.⁴⁹ Belki de dikkatli bir şekilde araştırılmadığı için Cenap'ın eserleri arasında *Suriye Mektupları*'ndan ya hiç söz edilmez veya bu eser kronolojik bir hata ile *Avrupa Mektupları*'ndan önceye konur. Oysa, *Suriye Mektupları* şairin son gezi notlarını yansıtır. Bunu, Cenap'ın, eserde geçen şu satırlarından anlamak mümkündür: "İşte benim yorgun çantam bir ihtiyar seyyah gibi şâyân-ı hürmet duruyor: *Hac Yolunda, Âfâk-ı Irak, Avrupa Mektupları* onun üzerinde solan yaftalar gibi, birer şahâdetnâme-i seyahattir. (...) Oh, zavallı yorgun yoldaşım, bu seyahatinden de kimbilir hangi diyarın izleri ve hangi yolların imzâ-yı gubârı ile avdet edeceksin."⁵⁰

Suriye Mektupları, *Sabah* gazetesinin 1334/1918 yılına ait sayfalarında tefrika olarak kalmış, kitap haline gelmemiştir. Cenap, bu geziye Şam'daki 4. Ordu'nun komutanı olan Cemal Paşa'nın daveti üzerine Süleyman Nazif'le birlikte çıkmıştır. Geziye çıkış sebebinin, menfaat sağlamaya yönelik olduğu hususunda araştırmacılar hem-fikir gibidir. Kânunuevvel 1914 ile Kânunuevvel 1917 arasında üç yıl bu bölgede kalan Cemal Paşa burada büyük otorite kurmuş⁵¹, onun bu otorite kurma çalışmaları sırasında gösterdiği sertlikler zaman zaman dedikodulara da sebebiyet vermiştir. Kurduğu otorite sayesinde bazı dostlarına bölgede birtakım imtiyazlar sağladığı da rivayetler arasındadır. Sadettin Nüzhet, *Suriye Mektupları*'ndan bahsederken bu eserin Cemal Paşa'ya bir methiye karakteri taşıdığını ima ederek şu ifadelerle yer verir: "(Cenap Şahabettin) gene bu sıralarda Süleyman Nazif'le birlikte Cemal Paşa'nın himayesine mazhar olmuş ve Şam'dan ipek nakli için vagon elde etmişti. Artık Cemal Paşa'yı övmek için vesileler arıyordu."⁵² Gerçekten de *Suriye Mektupları*'nın hemen her sayfası Cemal Paşa'ya övgü dolu ifadelerle kurulmuş gibidir. Yusuf Ziya'nın şu satırlarını da aynı paralelde ele almak gerekir: "(Cenap Şahabettin) Birinci Dünya Harbi'nde Süleyman Nazif ile beraber, Cemal Paşa'nın karargâhında misafir olmuşlardı. Suriye

⁴⁹ Beş yıl kadar önce yaptığım yüksek lisans çalışmasında *Suriye Mektupları*'nın tefrika metnini yeni harflere aktarmıştım: Bkz. TOP-ASİLTÜRK, Bâki, *Cenap Şahabettin'in Suriye Mektupları*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991, 86 s.

⁵⁰ Cenap Şahabettin, "Suriye Mektupları", *Sabah*, sayı: 10114, 10 Kânun-ı sâni 1334/ TOP-ASİLTÜRK, Bâki, a. g. e., s. 21-22

⁵¹ Bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Haz.: Behçet Cemal) Çağdaş Yay., İstanbul, 1977, s. 192

⁵² ERGUN, a. g. e., s. 64

İmparatoru, edebiyatımızın bu iki üstadını, İstanbul'a, yoksulluk yıllarını rahat geçirecek bir armağanla uğurlamıştı. Ama çok zeki ve çok bilgili Cenap, bu küçük serveti galiba bir borsa oyununda sıfıra indiriverdi!"⁵³

Her seyahatin elbette görünür ve görünmez sebepleri vardır. Cenap'ın Şam seyahatinin gerçek sebebi, görüldüğü kadarıyla, menfaat sağlamak maksadıyla Cemal Paşa ile yakınlaşmanın yollarını aramaktır. Bunun yanında, *Suriye Mektupları*'nın bizim için asıl önemli olan özelliği bir seyahat eseri oluşudur. Diğer seyahat eserleriyle karşılaştırıldığında bu tefrika belki çok büyük bir önem arz etmez. Fakat buna rağmen, *Suriye Mektupları* bir seyahat eserinde aranan özelliklerden büsbütün yoksun da değildir. Yazarın bu seyahatte gezip gördüğü Halep ve Şam şehirlerinin tasviri, oralarda yaşayan insanların durumu, şehirlerdeki gelişmeler, değişiklikler, mimarî eserlerin ilgi çekici yönleri de bu gezi notları arasında yer almaktadır. Bilhassa Şam, enine boyuna anlatılmıştır. Ayrıca Cenap, seyahatin Anadolu içlerindeki başlangıç kısmında bilhassa Konya, Adana, Karahisar, Akşehir, Tarsus... gibi yerleşim yerlerinin o yıllardaki durumlarından kısaca da olsa söz etmektedir.

Doktor Şerafettin Mağmumi'nin gezi kitapları da gerek yurt içi gerekse yurt dışı coğrafyalar paralelinde önemli eserlerdir. Seyyar sağlık müfettişi olarak Bursa, Adana, Mersin, Maraş, Antep, Halep, Şam, Beyrut... şehirlerine ait gezi izlenimlerini *Seyahat Hatıraları* adlı serinin birinci cildinde (1909) aktarmıştır. *Seyahat Hatıraları: Adet 1: Anadolu ve Suriye'de* adlı eser iki bölümden meydana gelmektedir. Yazarın, Bursa'yı anlattığı "Brusa ve Mülhakatı" başlıklı ilk bölüm ikinci bölüme göre daha uzundur. Bu bölümde Şerafettin Mağmumi, Bursa'yı sokaklarıyla, otelleriyle, türbeleriyle, belediye dairesiyle, tiyatrolarıyla, çarşı ve pazarlarıyla, fabrika ve matbaalarıyla, kaplıcalarıyla, "seyrangâhlarıyla" geniş olarak anlatır (ss. 3-183). "Adana, Halep, Beyrut ve Şam Vilayetleri" başlıklı (ss. 184-208) ikinci bölümde Mağmumi'nin bu yörelerle ilgili seyahat izlenimlerini yine aynı titizlikle aktardığı ve ticarethaneler, okullar, hastahaneler, değirmenler, eski eserler hakkında bilgi verdiği görülür. Şerafettin Mağmumi'nin, Avrupa ülkelerindeki gezilerini de serinin ikinci ve üçüncü ciltlerinde geniş olarak anlattığını görmekteyiz.

Ali Suad'ın, 1914 tarihli *Seyahatlerim* adlı eserinde Necid'den dönüş yolculuğunu anlattığı görülür. Hayatının uzunca bir kısmını geçirmiş olduğu Necid'den dönerken Kербela, Medine ve Musul Vadisi'nden geçen seyyah buralarla ilgili izlenimlerini aktarırken bir ölçüde edebî anlatım kullanmaya çalışmıştır.

Servet-i Fünun dergisi sahibi Ahmet İhsan'ın gezi kitapları da bu türün ilgi çekici örnekleri arasındadır. Yazar, Kimi zaman bir gazeteci, kimi zaman bir seyyah, kimi zaman da hava değişimine ihtiyaç duyan bir hasta kimliğiyle çıktığı gezilerin notlarını *Avrupa'da Ne Gördüm?* (1891), *Altı Hafta Nil'de Seyahat* (1896), *Tuna'da Bir Hafta* (1911) ve *Tirol Cephesinde-Ateş Hattında* (1917) adlı eserlerinde ortaya koymuştur. Bunların bir kısmı Servet-i Fünun dergisinde tefrika edildikten sonra kitap haline getirilmiştir. *Tuna'da Bir Hafta*, Tuna'nın daha çok Balkan bölgesindeki kısmında yapılmış gemi yolculuğunun hatıralarına ayrılmıştır. Çeşitli yerlere yaptığı gezilerin izlenimlerini *Muharrir Bu Ya* kitabında parça parça aktaran, *Şehir Mektupları*'nda XIX. yüzyıl İstanbul'unun ayrıntılı, geniş ve canlı bir panoramasını çizen Ahmet Rasim'in *Romanya Mektupları* (1917) Cumhuriyet öncesi dönemin son seyahat eserlerindedir. Ahmet Rasim, bu eserinde Aralık 1916 ile Ocak 1917 arasında iki aya yakın devam eden Balkan gezisini anlatır. Birinci Dünya Savaşı'nın bütün hızıyla sürdüğü bu aylarda yazar, Romanya ve Galiçya cephelerinde savaşan Osmanlı askerlerine ulaştırılması gereken tütün paketlerini götürmekle görevlendirilmiş, bu görev seyahati sırasında yaşadıklarını *Tasvir-i Efkâr* (o zamanki adıyla *Tesvir-i Efkâr*) gazetesine gönderdiği "mektup"larda anlatmıştır. *Romanya Mektupları*'nda Sofya, Varna, Mecidiye, İbrail, Bükreş gibi önemli Balkan şehirlerinin savaş sırasındaki durumu, insanların yaşayışı, seyahatin sıkıntıları kimi zaman yazarın ironik bakış açısıyla kimi zaman da gerçekçi bir yaklaşımla aktarılır.

Yahya Kemal'in *Azîz İstanbul'u*, bilinen anlamıyla bir seyahat eseri değildir fakat bu kitabı meydana getiren yazıların bir kısmında şairin İstanbul semtlerinde yaptığı gezintilerin izlerini buluruz. Büyük bölümü, 1922 yılında *Tevhid-i Efkâr*'da yayımlanan

⁵³ ORTAÇ, Yusuf Ziya, *Bir Varmış Bir Yokmuş-Portreler*, İstanbul, 1960, s. 25

yazıların ve şairin sonraki yıllarda verdiği konferansların derlenmesiyle oluşturulan *Azîz İstanbul*'u bu yönüyle İstanbul merkezli olarak yurt içi coğrafyaya yönelik gezi kitapları arasında sayabiliriz. Yahya Kemal bu kitabı oluşturan yazılarında İstanbul'un, fetih günlerinden başlayarak Türkleşmesini temel alır. Bu bağlamda semtler, sokaklar, hayat parçaları, saraylar ve diğer mimarî yapılar... tarihsel bir perspektifle değerlendirilir. Daha ilk makalede "Bir iklimin manzarası, mîmârîsi ve halkı arasında hâlis ve tam bir âhenk varsa, orada, gözlere bir vatan tablosu görünür."⁵⁴ diyen şairin amacı İstanbul'un *vatan oluş* macerasını gözler önüne sermektir.

Tanzimat-Cumhuriyet arasında Avrupa dışı coğrafyalara yapılan gezilerin izlenimlerini yansıtan eserler elbette bunlarla sınırlı değildir. Fakat, buradaki amaç da zaten, bütün eserlerden bahsetmek değil, seyahatname türünün bu dönemdeki dikkat çekici eserlerini kısaca tanıtmaktır. Avrupa dışı seyahatlerde genellikle Anadolu şehirlerinin yanı sıra Afrika memleketlerinin, Suriye, Irak ve civarının merkez alındığı görülür. Bu bölgelerin o dönemde Osmanlı coğrafyasına bağlı olması veya yakında bulunması buralara daha sık geziler yapılmasının başlıca sebebidir. Afrika'nın güney ucuna veya buna benzer uzak yerlere kadar uzanan seyahatlerde ise genellikle resmî bir görevlerin gerektirdiği bir çeşit zorunluluk rol oynamıştır. Sebep ne olursa olsun, bu dönemde, gezilip görülen yerlerin Osmanlı okuyucusuna tanıtılması çabalarının küçümsenmeyecek boyutlara ulaştığı dikkat çeker.

E. Cumhuriyet Döneminde Gezi Eserleri

CUMHURİYET DÖNEMİNE GELDİĞİMİZDE iç ve dış seyahatlerin sayısındaki artışın iyice belirginleştiği görülür. Memleketi ve dünyayı daha yakından tanıma isteği, dahası, bunun gerekliliğinin kavranmış olması seyahatlerin artmasındaki önemli etkenlerdendir. Ayrıca, yeni kurulan devletin ilkelerinden biri de diğer ülkelerle *barış* içerisinde yaşamak ve bu arada Avrupa'ya, Batı'ya mümkün olduğunca yaklaşmaktır. Bu ilke paralelinde turistik amaçlarla çeşitli kesimlerden vatandaşların, siyasî yakınlaşmalara zemin hazırlamak gayesiyle politikacıların, röportajlar yapmak düşüncesiyle gazeteci ve yazarların, incelemelerde bulunmak üzere eğitimcilerin, iş bağlantıları kurmak isteğiyle işadamlarının, etkinliklere katılma davetine uyan sanatçıların... özellikle Avrupa ülkelerine sıkça seyahat ettiği dikkat çeker. Bunların bir kısmı seyahat hatıralarını kaleme almayı ve yayımlamayı ihmal etmemiştir.

Cumhuriyet sonrası seyahatlerde Anadolu'nun yanı sıra, ülke dışı coğrafyalardan Avrupa memleketlerinin merkez alınması ve dünyanın diğer bölgelerine yapılan seyahatlerin çok az olması sebebiyle bu bölümde seyahatnameler hakkında bilgi verirken coğrafya ayırımına gidilmemiş, sıralama kronolojiye göre yapılmıştır. Ancak yeri geldiğinde, belli dönemlerde Avrupa memleketleri dışında kalan ülkelere yapılan gezilerden de söz edilmiş, belli bir bölgeye veya ülkeye yoğunlaşma olmuşsa bu belirtilmiştir.

Halide Edip Adıvar gerçi seyahat hatıralarını bir kitap bütünlüğü içerisinde sunmamıştır ama onun *Dağa Çıkan Kurt*'taki dokuz yazısı tam anlamıyla seyahat notlarıdır.⁵⁵ Halide Edip, Cumhuriyet'in kuruluşundan dokuz ay kadar, 1924 yılının Temmuz ayında çıktığı İtalya seyahatini "Yolculuk Notları" başlığı altında verir. Bu yolculuk notlarında onun Atina, Selanik, Venedik, Verona ve Tirol şehirleriyle ilgili gözlemlerini okuma fırsatı buluruz. Atina'yı anlatırken sanat ve insanlar üzerinde daha çok durduğu, antik Atina ile yeni Atina arasında yer yer mukayeseler yaptığı görülür. Verona'da da klasik devir ile yeni devir iç içedir; "arena"ya giden yazar buradaki gösteriyi seyrederken Roma tarihinin bütün kanlı ve muhteşem sahneleriyle insanın adeta kafasına vurduğunu ileri sürer. Yazarın İtalya Tirol'ündeki seyahat hatıraları ise daha çok, insan münasebetleri, tabiat manzaraları, şehrin turistik yerleri... çevresinde genişler.⁵⁶

⁵⁴ Yahya Kemal, *Azîz İstanbul*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1974, 3. b., s. 9,

⁵⁵ Gerçi Halide Edip'in bir gezi kitabı vardır. Fakat, Bir Türk yazarı tarafından yazılmış da olsa İngilizce kaleme alınmış bir eseri Türk edebiyatı içerisinde değerlendirmek mümkün değildir. Bkz.: ADIVAR, Halide Edip, *Inside India*, Londra, 1937

⁵⁶ Halide Edip, bu gezi notları dışında başka gezi anıları da yazmıştır. Ancak, bunlar biraz dağınıktır ve bir bütünlük göstermez. Yazarın, bilhassa Hindistan'la ilgili hatıralarının değerlendirmesi için bkz.: 1)

Yakup Kadri'nin 1926 yılına ait İsviçre hatıraları, edebiyatımızın gezi yazısı türündeki önemli örneklerindedir. Tedavi amacıyla gittiği İsviçre'de bilhassa Alplerle ilgili hatıralarını sanatlı bir anlatımla ortaya koyan yazarın tarih ile günü iç içe ele aldığı görülür. Kimi zaman Alpler'de yaşanan en eski tarihî olaylar ve efsanelere değinir, kimi zaman da dağların manzarasını kısaca da tasvir eder. Yer yer işin içine sanat tarihi de girer. Denilebilir ki Yakup Kadri'nin Alp dağları ile ilgili gezi notları, medeniyet ile tabiat arasındaki mücadeleyi en ince noktalardan kavrayarak aktaran yazılardır. O, tabiatın tarafındadır. Yakup Kadri'ye göre, insanlar "yirminci asır Avrupa medeniyetinin kalbe ra'şe veren şiddet ve huşuneti"nden⁵⁷ uzaklaşıp, "şer ve fesattan kurtulmak, faziletli, rahat ve bahtiyar olmak için tabiata dönmelidir"ler.⁵⁸ Kitabın bütünü, yazarın bu mesele üzerindeki fikirleriyle doludur. Alp Dağları, Yakup Kadri için bir sükûnet sığınağıdır sanki.

Celal Esad'ın *Seyahat İntibaları* (1928) adlı eserinin enteresan bir kaderi vardır. Aynı yıl yapılan harf inkılabından önce belki de eski harflerle basılan son kitaplardan biri olan *Seyahat İntibaları* yeni harflere aktarılmamıştır. Celal Esad bu kitabında, seyyar sergi ile birlikte yaptığı Avrupa gezisini anlatır. İtalya'nın antik Pompei şehri ve Vezüv yanardağının yanı sıra, Cenova ve Venedik şehirlerine ait izlenimler bu eserde geniş olarak aktarılmıştır. Yazar ayrıca, Hollanda'nın Amsterdam, İsveç'in Stockholm ve Finlandiya'nın Helsingfors şehirlerinde gezip gördüğü ilgi çekici yerleri anlatmayı ihmal etmez. Celal Esad'ın bu eseri bir gezi kitabı olmasının yanında, Cumhuriyet döneminin eski harfle basılan son kitaplarından olduğu için de ayrıca dikkate değer.

Seyahat hatıralarını yayımlamaya Cumhuriyet öncesinde başlamış olmakla birlikte bu sahadaki asıl şöhretini Cumhuriyet döneminde yapan Selim Sırrı Tarcan'ın Avrupa hatıraları hemen hatırlanması gereken örneklerdir. İlk seyahat kitabı *Bizce Meçhul Hayatlar: İsveç'te Gördüklerim*'i 1910'da yayımlayan Selim Sırrı, uzun bir aradan sonra yaptığı kuzey gezisinin izlenimlerini *Şimalin Üç İrfan Diyarı: Finlandiya, İsveç, Danimarka* (1940) adlı kitabında anlatır. Onun bu kitaptaki izlenimleri ve bu ülkelerin "irfan"ıyla ilgili olarak ileri sürdüğü fikirler, kuzeyi daha XIX. yüzyılın sonlarında tanıyıp tanıtan Ahmet Midhat ile aynı coğrafyayı 1910'lu yıllarda gezip dolaşan Celal Nuri'nin hatıralarını tamamlar niteliktedir. Selim Sırrı'nın *Yurt Dışında: Londra'da Gördüklerim* (1948) adlı kitabı ise İngiltere başkentini modern görüntüsüyle, gittikçe karmaşıklaşan yapısıyla ortaya koyar. Şunu hemen belirtmek gerekir ki Selim Sırrı'nın eğitimci bakışı bu gezi kitaplarının bilhassa ilk ikisinde kendini iyice gösterir.

Seyahatname okumayı şiir okumaya benzeten şair Ahmet Haşim, *Frankfurt Seyahatnamesi* (1933) ve "Bir Seyahatin Notları" ile gezi edebiyatımızda önemli yer tutar. *Frankfurt Seyahatnamesi* şairin 1932 yılı başlarında tedavi amacıyla bu şehre gidişini ve orada yaşadıklarını anlattığı gezi kitabıdır. Kendi ifadesiyle bu seyahatname "bir hastanın yol notları"dır. Seyahatnamenin baş taraflarında yolculuğun ilk evreleri çerçevesinde Bulgaristan'ın kırlık kesimleri hakkındaki gözlemlerini aktaran şair, ileriki kısımlarda Frankfurt şehrinin dikkat çekici yönleri üzerinde durur: Frankfurt büyük bir Avrupa şehridir, özellikle caddelerin temizlik ve düzeni şairi etkiler. Tedavi sırasında yaşadıkları, hastahane izlenimleri, şehirde ve şehir dışında yaptığı gezintiler eseri zenginleştiren gözlemler sunması bakımından önemlidir. Aslında fazla hacimli olmayan bu eserde şairin ince dikkatinin ürünü olarak Alman toplumu dilencisinden profesörüne kadar ironik bir yaklaşımla ele alınır. *Bize Göre* kitabının "Bir Seyahatin Notları" kısmı da aslında başlı başına bir seyahat eseri hüviyetindedir. Bunlarda Haşim'in "ince, zarif, nükteli, sanatlı, işlenmiş, kadife gibi yumuşak ve açılmış çiçekler gibi olgun nesrini", bu nesre has kıvrak üslubunu buluruz. Bu notlarda Haşim 1928 sonbaharında yaptığı Paris gezisini anlatır. İstanbul'dan ayrıldıktan sonraki ilk durağı Napoli'dir. Bu İtalya şehrinin onda bıraktığı izlenimler bütünüyle olumludur. Paris'e "sisler içinde, müthiş bir baş ağrısı, keskin bir nezle ve adeta kapana tutulmuş bir hayvanın gizli hiddetiyle

YORULMAZ, Osman Bülent, *Halide Edip Adıvar'ın Hindistan Hayatı*, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1988, 177 s. 2) YORULMAZ, Osman Bülent, *Türk Edebiyatında Hindistan*, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1991, 177 s.

⁵⁷ KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Alp Dağlarından ve Miss Chalfrin'in Albumundan*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1942, s. 23

⁵⁸ a. g. e., s. 31

mahmur" bir halde girer. Fransa başkentinin hayvanat bahçesi, "akla şaşkınlık veren mağazaları, kahveleri, barları, tiyatroları, müzeleri, bahçeleri, parkları, heykelleri, âbideleri, tâkları, kiliseleri, koskoca apartmanları, geniş caddeleri..." empresyonist bir bakışla, tasvirî olmaktan ziyade küçük fakat şaşırtıcı dikkatlerle yansıtılır. Haşim, gerçekten de şaşırtıcıdır. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e neredeyse bütün seyyahların güzel bulduğu, hatta kimi zaman güzellik simgesi olarak vasıflandırdığı Paris kadınının güzelliği hususunda "Şöhreti dünyayı tutan Paris kadını nadiren güzeldir. Paris caddelerinde rastlanan güzel kadınlar, ekseriyetle ya güneyli veyahut yabancıdır."⁵⁹ şeklinde bir tespitte bulunması onun kendine özgü şaşırtıcı dikkatlerinin bir örneğidir. Hele, yüz yıldan fazla bir zamandır eğlence merkezi olduğunda birleşilen Paris'in sebepler ne olursa olsun biraz neşesiz bir şehir olduğunu ileri sürmesi büsbütün şaşırtıcıdır.

Selim Sırrı gibi edebiyat sahasına sadece gezi kitapları yazarak giren bir başka yazar da Faik Sabri Duran'dır. Faik Sabri aslında bir coğrafyacısıdır ve mesleğinin inceliklerine düşkün pek çok coğrafyacı gibi o da seyahate tutkundur. *İstanbul'dan Londra'ya Şileple Bir Yolculuk* (1934), ve *Akdeniz'de Bir Yaz Gezintisi* (1938) onun zevkli bir anlatımla gözler önüne serdiği seyahat tablolarının seyredilmesi için okuyucuya geniş imkânlar sunar. *İstanbul'dan Londra'ya Şileple Bir Yolculuk*'ta 1933 yazında açık denizlerde yapılan gemi yolculuğunun anlatıldığı kısımlar geniş yer tutar. Kitaptaki gezi notları önce *Akşam*'da tefrika edilmiş ardından kitap bütünlüğüne kavuşmuştur. Kitabına çok sayıda resim de koyan Faik Sabri bu notlarda yer yer o kadar ayrıntıya iner ki yolculuk ettiği geminin bütün teknik özelliklerini aktarmaya çalışır. Bu, daha önceki seyyahlar arasında Ahmet Midhat Efendi'ye has bir özelliktir; fakat Faik Sabri de bir "hoca" (üstelik coğrafya hocası) olduğu için onda da zaman zaman öğreticiliğin öne çıktığı görülür. İstanbul'dan Atina ve Lizbon yoluyla Amsterdam'a kadar şileple giden seyyah kitabının bu kısmında bilhassa Portekiz'in başşehriyle ve insanlarıyla ilgili genişçe bilgi aktarır. "Şimalin Venedik'i" dediği Amsterdam'ın kanalları, müzeleri, hayvanat bahçeleri, çiçek tarlaları ve diğer kentsel özellikleri üzerindeki gözlemlerini aktarır. Buradan Londra'ya geçer. Kitapta Londra'nın ulaşım araçları, evleri, okulları, Hyde Park'ı yazarın bakışıyla yansıtılır. Dönüşte de karayoluyla Paris, Milano, Venedik, Bari, Brindisi... güzergâhını izleyen Faik Sabri bu şehirlerde gördüklerini, insanlar üzerindeki gözlemlerini bölüm bölüm anlatır. Seyyahın bir başka gezi kitabı olan *Akdeniz'de Bir Yaz Gezintisi*'nde İstanbul, Malta, Napoli, Marsilya, Cenova, Roma, Floransa, Venedik, Atina güzergâhıyla yaptığı gezi anlatılmaktadır. Eserini çok sayıda resimle de süsleyen yazar bu şehirlerde gördüklerini, denizde ve karada yaptığı yolculuklarda yaşadıklarını, tanıştığı insanlar hakkındaki izlenimlerini ayrıntılı olarak aktarır. Yazarın, şehirlerde bilhassa ilgi çekici tabiat köşeleri, turistik eğlence yerleri, plajlar, günlük hayatın çeşitli görüntüleri, -özellikle İtalyan şehirlerindeki- tarihî yapılar üzerinde durduğu dikkat çeker. Faik Sabri'nin, Amerika'ya giden kızının kendisine yolladığı gezi notlarını düzenleyerek meydana getirdiği *Bir Türk Kızının Amerika Yolculuğu* (1935) adlı kitap da hem yolculuk izlenimlerinin hem de Amerika'nın o yıllardaki görüntüsünün sunulması açısından ilgi çekicidir.

Gezi kitaplarıyla dikkat çeken bir başka yazar olan Sadri Ertem de *Bir Vagon Penceresinden*'de (1934) ve *Ankara-Bükreş'te* (1938) gezi notlarını bir araya getirmiştir. Sadri Ertem'in gezi notlarında insan, tabiat, medeniyeti oluşturan unsurlar, ulaşım araçları, şehirler bir yığın halinde verilir. *Bir Vagon Penceresinden*'de Anadolu'nun bozkırları, yeni kurulan tren yolları, insanları, köyleri parça parça görüntüler halinde anlatılmıştır.

Türk gezi edebiyatının önemli isimlerinden biri de İsmail Habip Sevük'tür. Aynı zamanda bir edebiyat araştırmacısı ve tarihçisi olan yazar dış coğrafyaya açılışını *Tuna'dan Batı'ya* (1935), yurt içi gezilerinin izlenimlerini ise *Yurttan Yazılar*'da (1943) dile getirir. *Tuna'dan Batı'ya* isimli kitabı dört bölümden oluşur: "Tuna'dan Önce", "Tuna Yolunda", "Tuna'dan Sonra", "Dönüş". İlk bölümde Boğaziçi, Varna ve Bükreş üzerindeki gözlemlerine yer veren seyyah Bükreş'i anlattığı kısımda tarihe

⁵⁹ Ahmet Haşim, "Bir Seyahatin Notları", *Üç Eser: Bize Göre/Gurabâhâne-i Laklakan/Frankfurt Seyahatnamesi*, (Haz.: Mehmet Kaplan) MEB Yay., Ankara, 1989, s. 66

göndermelerde bulunmayı da ihmal etmez. İkinci bölüm, Tuna nehrinin tarihi ve o günüyle anlatıldığı, Belgrad, Budapeşte ve Mohaç'ın da aynı yaklaşımla ele alındığı genişçi bir kısımdır. Üçüncü bölümde Avrupa'ya açılan seyyah özellikle Berlin, Paris, Lyon ve Marsilya hakkındaki izlenimlerini aktarır; özellikle Berlin ve Paris'i geniş olarak anlatır. Berlin'deki gelişmeleri anlatırken teknik alandaki çalışmalara yönelen İsmail Habip, hayvanat bahçesini gezişi sırasında bütün hayvanların kendi doğal yaşam koşulları içinde barındırılışına dikkat çeker. Diğer şehirlerde yaptığı gibi Paris'i de hem günün görüntüleri hem de tarihin çağrışımları içinde gezerek anlatan seyyah, Berlin ile Paris arasında enteresan mukayeseler de yapar. Dönüş yolunda Napoli'ye, Atina'ya uğrar; bu şehirleri anlatışında da tarih ile günü iç içe değerlendirdiğini görmekteyiz. *Yurttan Yazılar*'da ise İsmail Habip'in, memleketin çeşitli köşelerinde yaşayan insanların sosyal hayatına nüfuz etmeye çalıştığını, bu yerleri tabiat, coğrafya, iklim bakımlarından da ele aldığını ve özellikle de güzel memleket manzaraları resmettiğini görürüz. Hayli hacimli bir eser olan *Yurttan Yazılar*'da yer yer röportaj özelliği taşıyan sayfalara da rastlanır. Bu eserin kitap olarak çıkış yılı 1943 olmakla birlikte gezilerin yapıldığı yılları 1936 ve 1937'dir. Bu yıllarda ele alınan her şehrin, her bölgenin ayrı ayrı başlıklar altında incelendiği kitapta Nizip, Antep, Maraş, Nevşehir, Toroslar, Zonguldak, Sinop, Samsun, Giresun, Erzurum, Kars, Artvin... hemen hemen bütün özellikleriyle enine boyuna anlatılır. Kitabının baş tarafında Anadolu'nun bütün dünya coğrafyasındaki yerini irdelemeye çalışan yazar, Anadolu'nun bilhassa zengin tarihiyle öne çıktığını ileri sürer. *Tuna'dan Batı'ya*'da Avrupa şehirlerini tarihleriyle ve o günkü durumlarıyla birlikte ele alan seyyah *Yurttan Yazılar*'da aynı metodu Anadolu şehirlerine uygulamıştır. Anadolu şehirleri hem tarihleriyle hem de nehirleriyle, dağlarıyla, ovalarıyla, han ve hamamlarıyla, çarşılarıyla, camileriyle, eski-yeni evleriyle, yollarıyla, yer altı ve yer üstü kaynaklarıyla, iklim özellikleriyle ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Büyük romancımız Reşat Nuri Güntekin, iki ciltlik *Anadolu Notları* ile gezi türünün Cumhuriyet sonrası dönemdeki en güzel örneklerinden birini verir. Aslında hemen her romanında, hikâyesinde onun Anadolu gezilerinin izlerine rastlarız. Reşat Nuri, *Anadolu Notları*'nda yurt içinde zaman zaman yaptığı gezilerin notlarını karışık olarak bir araya getirmiş; fakat konulara göre bölümlemeler yapmayı da ihmal etmemiştir. Birinci kitapta Anadolu'nun yolları, ulaşım vasıtaları, ikamet yerleri, bazı eğlenceleri, tuluat tiyatroları, kahveleri; ikinci kitapta ise Anadolu'da otel problemi, para meselesi, eğlence yerleri ayrı ayrı başlıklar altında ve geniş olarak incelenmiştir. Bütün bu parçalarda Reşat Nuri'nin seyyah olarak insana sevgi dolu bakışının, yazar olarak ince alay gücünün, romancı olarak insana ve çevreye dikkatinin derin izleri hissedilir. *Anadolu Notları* (I. c. 1936, II. c. 1966), gezi kitapları içerisinde yapısı, doğallığı, kendine özgü sevimliliği ve canlılığıyla ayrı bir öneme sahiptir. İnsan sevgisiyle, yurt sevgisiyle dolu olan ve bunun gezi kitabında da ortaya koyan yazar, "Ben çokça gezerim. Bunlar diplomat gezileri gibi planlı programlı şeyler değildir; daima kendi sınırlarımız içindedir, yelken gemileri gibi esecek rüzgâra göre rota değiştirir. (...) Seyahat kitap ve makalesi yazmak, son senelerde bütün dünyada bir moda haline gelmiştir. Ömrümde bir kere ben de kendimi modaya uydurarak bu notlardan bir yazı serisi çıkarmayı düşündüm. (...) Notlarımda zaman ve yer kaydı gözetilmemiştir. (...) Öyle rastgele birşey."⁶⁰ derken kendisinin seyahat etme şeklini kitabının yapısını ortaya koyar.

Bir başka tanınmış yazarımız Falih Rıfki Atay da gezi edebiyatı alanında önemli eserler bırakmıştır. Falih Rıfki sayısı kabarık gezi kitaplarıyla bu sahada edebiyatımızın en önemli yazarlarından. *Deniz aşırı* (1931, ikinci ve kat'î tab'ı 1938) kitabında Brezilya gezisinin, *Yeni Rusya*'da (1931) Rusya seyahatinin *Yolcu Defteri*'nde (1946) ise San Fransisco gezisinin izlenimlerini aktaran yazarın sayısı on'a yakın gezi kitapları arasında *Taymis Kıyıları* (1934), *Bizim Akdeniz* (1934), *Tuna Kıyıları* (1938) ve *Hind* (1944) adlı eserlerini de saymak gerekir. *Gezerek Gördüklerim* (1970) ise bunlardan yapılan seçmelerle meydana getirilmiştir. Bu gezi kitapları içerisinde bilhassa *Deniz aşırı*, Cumhuriyet sonrasında Türk seyyahların pek de ilgisini çekmeyen bir coğrafyaya yönelik olmasıyla dikkat çeker. Seyahatin yapıldığı zamanı 1927 yılının yaz mevsimi olmakla birlikte seyahat notlarının kitap halinde yayımlanışı dört yıl sonradır. Kitabın

⁶⁰ GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Anadolu Notları*, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1980, s. 9-11

baş tarafında seyahatin öneminden bahseden Falih Rıfkı, sonraki kısımda Brezilya'ya giderken yaptığı deniz yolculuğunu, Brezilya'nın coğrafî durumunu, iklim koşullarını, büyük şehirlerini, limanlarını anlatır. Güney Amerika'nın en büyük ülkelerinden olan Brezilya'nın tropikal ormanları, coşkun nehirleri, "bizim iklimde bulunmayan acayip kuşları"; ülkedeki "beyaz et tüccarlığı" ve "her vakit güzel bacaklara sahip, orta boylu, canlı ve uyanık bakışlı, esmer" Brezilya kadınlarının gayr-i meşru faaliyetleri, "sabahtan akşama kadar, esmer, siyah, beyaz her renkte aşk arayan Brezilya erkeğinin" susuzluğu, Rio de Janeiro, Saint Paule gibi büyük şehirlerdeki eğlence yerleri, ülkenin siyasî hayatı, ekonomik durumu... Falih Rıfkı'nın bu eserinde canlı bir üslupla dile getirilir. *Yeni Rusya* ise seyyahın o tarihte 150 milyon nüfusa sahip geniş Sovyetler Birliği coğrafyasında Moskova ve Leningrad merkezli yolculuğunu anlattığı eseridir. 1930'ların hemen başında Rusya'nın sanat, siyaset, eğitim, teknoloji alanlarındaki faaliyetlerini inceleyici bir gözle aktaran Falih Rıfkı, sosyal hayata ilişkin gözlemlerini aktarırken bilhassa kadınların ve toplumsal bir kurum olarak ailenin durumuna değinir, çalışanların problemleri üzerinde durur, cemiyetlere temas eder. Bütün bunları yaparken Rus liderlerinin ihtilalci metodlarına dikkat çeker.

Samet Ağaoğlu'nun *Strazburg Hatıraları* her ne kadar 1962'de basılmışsa da yazarın Strasbourg seyahati -kendisinin önsözde verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere- 1932'de gerçekleşmiştir. Aslında bu kitabı bilinen anlamıyla bir gezi kitabı saymak biraz zordur; çünkü Ağaoğlu, bu kitabında bu şehirde öğrenci olarak bulunduğu iki senenin anılarını anlatır. Buna karşılık, eserde gezi kitaplarında rastlanabilecek özelliklerin pek çoğu kendini gösterir. Bilhassa, kaldığı odanın penceresinden görünen tarihî katedral, öğrencisi olduğu üniversite ve sık sık kıyısında gezintiler yaptığı Rhein Nehri kitapta geniş yer tutar. Yazarın, daha çok, tanıştığı insanlar üzerinde durduğu, Strasbourg'da yaşadığı olayları anlattığı kitabın ileriki kısımları ise yer yer hikâye özelliği gösterir.

Samet Ağaoğlu *Sovyet Rusya İmparatorluğu* adını taşıyan eserinde ise 13 Ağustos 1966'da başlayan ve iki ay kadar süren Rusya seyahatini anlatır Rusya'yı mümkün olduğunca geniş olarak tanımayı amaçladığını, seyahat izlenimlerini aktarırken tarafsız davrandığını özellikle belirtme gereği duyan yazar bu seyahatte, daha çok Rusya'da uygulanan komünist sistemi yakından tanıma amacındadır. *Son Havadis* gazetesi için bir roportaj yapma amacına da yönelik olan gezisinde Samet Ağaoğlu'nun hem genel olarak Rusya'ya hem de sistemin bir parçası olan Sibirya hakkındaki fikirleri ve izlenimleri pek de olumlu değildir. Moskova'dan çok uzak olduğu için sürgün yeri olarak kullanılan Sibirya yazarın fikrine göre hâlâ bu özelliğini korumaktadır. Sibirya'daki Habarovski ve İrkutsk'un, Rusya'nın en kasvetli şehirlerinden olduğunu ileri süren yazar bu şehirlerin bilhassa tarihteki sürgün mekânı olma özelliğine dikkat çekerek buna yönelik örnekler verir. Genel bir değerlendirmeye, Samet Ağaoğlu'nun Rusya'da daha çok sisteme yönelik gözlemlerde bulunduğunu, Sibirya'ya bakışını da aynı eğilimin belirlediğini söyleyebiliriz.

Şair Şükûfe Nihal, *Finlandiya* (1935) ve *Domaniç Dağları'nın Yolcusu* (1946) adlı kitaplarıyla gezi edebiyatı alanına adını yazdırmıştır. *Finlandiya*'da bu ülkenin tabiat güzellikleri, şehirlerin çeşitli yönleri ve Fin halkının sosyal yaşamı söz konusu edilmiştir. *Domaniç Dağları'nın Yolcusu* ise kitabın alt başlığında da belirtildiği gibi "bir yurt gezisi"nin notlarıdır. Domaniç Dağları köylerinden birinde yaşadığı söylenen bir hikâyenin peşine düşerek Bursa'nın İnegöl ilçesi civarındaki yolculuğunu anlattığı bu kitapta şair, Anadolu'da bir kadın olarak seyahat etmenin zorluklarına da değinir. Bölgenin insanların kendine kimi zaman yakın kimi zaman mesafeli davranışlarını, tabiat manzaralarını, kısa gezintilerde yaşadığı ilginç olayları eserinde bir hikâye diliyle anlatan şairin dikkati genellikle insanlar ve olaylar üzerinde yoğunlaşır.

Tiyatro yazarı ve hikâyeci Haldun Taner'in *Düşsem Yollara Yollara* (1979) ve *Berlin Mektupları* (1984) isimli gezi kitapları da gezi edebiyatımızın ilgi çekici örnekleri arasında sayılabilir. *Berlin Mektupları*, Haldun Taner'in yakından tanıdığı Alman dünyasını anlattığı eserdir. İlk gençlik, hatta çocukluk yıllarından itibaren Alman kültürüyle yakından temas eden yazarın bu kitabı, 1980'de Alman Akademik Mübadele Kurumu'nun davetlisi olarak gittiği ve bir yıl kaldığı Berlin'deki gözlemlerinin ürünüdür. Haldun Taner bu kitabında Potsdamm bahçelerinden Berlin Türk Şehitliği'ne, çeşitli iş yerlerinden Dahlem İslam Müzesi'ne, insanların kılık kıyafetinden işçi ve anarşistlere kadar çeşitli konulardaki gözlemlerini aktarır. Kitabın *Viyana'nın*

Atlattığı Vartalar adını taşıyan ikinci bölümünde ise öncelikle, bu şehirde Türkçe adların çokluğundan bahseder. Avusturyalıların Almanlarla ilişkileri, kültüre büyük önem vermeleri üzerinde de önemle durur. Haldun Taner'in Viyana ile ilgili şu satırları, kendisinden yüz yıl kadar önce Osmanlıların Viyana'yı değerlendirişinden pek de farklı şeyler düşündürmez bize: "(Viyana) Avrupa'nın ortasında daha çok yine sanatseverliği ile, konukseverliği ile, müziği ile, tiyatroları ile, gitgide hoyratlaşan dünyada yine bir incelik ve kültür misyonunu yerine getirir gibidir."⁶¹ Celalettin Ezine'nin 1930'lu yılların sonlarındaki Amerika ve Avrupa gezilerini anlattığı *Amerika Mektupları* (1940) ve *Harp İçinde Avrupa* (1940), gibi eserleri diğer alanlarda pek tanınmayan bu yazarın, gezi edebiyatına adını yazdırmasını sağlamıştır. *Amerika Mektupları*, bu ülkenin 1930'ların sonundaki durumunu çeşitli yönleriyle ele alan bir eserdir. 1939 yılında Cumhuriyet'te tefrika edildikten sonra ertesi yıl kitap halinde çıkan notlarda Amerika insanının psikolojisi, devletin politikası ve ekonomisi ayrı ayrı başlıklar altında anlatılmıştır. Amerika'nın o yıllarda dünyanın diğer gelişmiş ülkeleri arasındaki yerinin belirlenmeye çalışıldığı sayfalarda yazarın istatistik bilgileri aktararak eserine inanılır, güvenilir bir hava vermeye çalıştığı da dikkat çeker. Ezine, 1940'ların başında, II. Dünya Savaşı sürerken yaptığı Avrupa gezisini aktardığı *Harp İçinde Avrupa* adlı kitabını beş bölü halinde düzenlemiştir. İlk bölümde seyahat hakkındaki genel düşünceleriyle, Avrupa seyahatinin İstanbul-Sofya arasındaki kısmıyla ilgili izlenimlerini aktaran yazar, daha sonraki kısımlarda seyahat hatıralarından çok savaşın gidişatı üzerinde durur. Savaşan devletlerin son durumları; Bulgaristan, Almanya, Avusturya, Fransa, İsviçre, İspanya ve Portekiz... şehirlerinin savaş içindeki genel manzaraları; bu ülke insanların sıkıntıları, günlük yaşayışları büyük ölçüde kaynaklardan yararlanma yoluyla aktarılmıştır. Fakat seyyah, belirtilen ülkelerin çeşitli kesimlerinde yaptığı röportaj gezilerindeki gözlemlerini de yer yer eserinde anlatmıştır. Kitabının baş tarafında Sofya'dan bahsederken Cenap ile Haşim'in seyahatnamelerine göndermelerde bulunması ise onun bu eserleri seyahatten önce okuduğunu, gözden geçirdiğini belli eder.

Ahmet Emin Yalman'ın seyahat kitapları da edebiyatımızın bu alanının renkli örnekleri arasında yer alır. Onun seyahat notları üç cilt halinde çıkmıştır. Bunların birinci cildinde yazarın Afrika ve Portekiz yoluyla İrlanda ve İngiltere'ya yaptığı seyahatin notları bir araya getirilmiş; ikinci ciltte İngiltere'den İrlanda, New Foundland adası ve Kanada güzergâhıyla Amerika'ya yaptığı gezinin izlenimleri toplanmıştır. Ahmet Emin, bu seyahatname serisinin *Havalarıda 50.000 Kilometre Seyahat* (1943) adını verdiği üçüncü cildinde Miami-Kahire arasındaki yolculuğunu anlatır. Amerika'dan Afrika'ya uzanan seyyah kitapta Haiti, Brezilya ve Mısır'a geniş yer ayırmıştır. Zaman zaman manzara tasvirlerine de rastlanmakla birlikte yazarın dikkati asıl, insanlar üzerinde yoğunlaşır. Seyahati Hüseyin Cahit'le birlikte yapan Ahmet Emin, seyahat sırasında birlikte yaşadıkları maceraları, tanıştıkları insanları, bu insanların yaşayışlarını yer yer ironik bir yaklaşımla aktarır.

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Beş Şehir*'i doğrudan doğruya bir gezi kitabı olmamakla birlikte, yer yer şairin şehir gezilerinin izlenimleriyle beslendiği için, seyahat edebiyatı alanına sokulabilir. Bu özelliği bakımından, Yahya Kemal'in *Azîz İstanbul*'uyla aynı paralelde duran *Beş Şehir*'de Tanpınar, sırasıyla İstanbul, Bursa, Konya, Erzurum ve Ankara'yı kültür süzgecinden geçirerek ele alır. Yazılarda tarih, kültür, sanat iç içedir. Çizdiği vatan profilinde bu üç kavramı ana damarlar olarak kullanan Tanpınar, ilk baskısı 1946'da yapılan kitaba 1960'ta yazdığı önsözde şunları söyler: "*Beş Şehir*'in asıl konusu hayatımızda kaybolan şeylerin ardından duyulan üzüntü ile yeniye karşı beslenen iştiyaktır. İlk bakışta birbiriyle çatışır görünen bu iki duyguyu sevgi kelimesinde birleştirebiliriz. Bu sevginin kendisine çerçeve olarak seçtiği şehirler, benim hayatımın tesadüfleridir. Bu itibarla, onların arkasında kendi insanımızı ve hayatımızı, vatanın manevî çehresi olan kültürümüzü görmek daha doğru olur."⁶²

Tanpınar'ın *Yaşadığım Gibi* kitabındaki bazı yazılarla, altmış sayfa tutan "Paris Tesadüfleri" bölümü de seyahat edebiyatımızın en güzel sayfalarındandır. Burada

⁶¹ TANER, Haldun, "1918-1980 Viyana'nın Atlattığı Vartalar", *Berlin Mektupları*, Bilgi Yay., Ankara, 1984, s. 210

⁶² TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, Dergâh Yay., İstanbul, 1987, s. 7

Tanpınar'ın, değişik zamanlarda yaptığı gezilerin izlenimlerini anlattığı yazıları bir araya getirilmiştir. Şair, 1954 ve 1958'de yaptığı iki Paris seyahatinin hatıralarını anlattığı kısımda Paris'in özellikle sanat merkezleri, resim galerileri üzerindeki gözlemlerini aktarır. Tanpınar, Paris seyahati notlarının ilk sayfasında mükemmel bir Paris tasviri yapar: Sokaklarda değişik milletlerden insanların oluşturduğu kalabalık, kahve, dansing ve tiyatrolar, antikacı dükkânları, sokaklarda öpüşen çiftler, renkli vitrinler, fıskiyeler, meydanlar, çekici kadınlar... şairin çizdiği panoramada ince hatlarla da olsa yer alırlar. İleriki kısımlarda daha çok tarih, kültür ve sanatla bağlantısı olan mekânlara yönelen şair buralarla ilgili izlenimlerini aktarırken yine de küçük hayat parçalarına yer vermeyi ihmal etmez. Bu gezi notlarını tamamlayıcı mahiyette olmak üzere şairin, Paris izlenimlerini oradan dostlarına gönderdiği mektuplarda ortaya koyduğunu burada belirtmek gerekir.⁶³

Şair ve ressam oluşunun yanı sıra nesirlerinde de dikkate değer bir üslupçu olan Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun *Canım Anadolu* (1953) adlı kitabı adeta onun resimlerine taşıdığı canlı Anadolu renklerinin, kilimlerden aldığı nakış ve işlemlerin yazıya geçirilmiş şeklidir. Şair Yusuf Ziya Ortaç'ın kaleme aldığı *Göz Ucuyla Avrupa* (1958) ise Avrupa coğrafyasını, medeniyetini, şehirlerini "göz ucuyla" seyreden bir gezi kitabıdır. Önsözde "Avrupa'yı, seyahat edebiyatının büyük üstadları yıllarca ve ciltlerce yazmışlar. Bundan sonra da her yeni kalem onun yeni bir güzelliğini bulup yazacaktır. / Ben, gezdiğim yerleri az gördüm, çok duydum. Bu küçük kitapta belki o duygunun acı lezzeti vardır."⁶⁴ diyen Yusuf Ziya'nın bu eserinde Almanya, İtalya ve Yunanistan gezilerinin izlenimleri kısa kısa belirtilmiştir. Yazar bunları yaparken şehir tasvirlerinden ziyade yaşadığı olayları, insanlarla olan münasebetlerini öne çıkarır.

Hikmet Feridun ES'in gazetelerde tefrika-ropörtaj şeklinde kalan, kitaplaşmamış çok sayıda gezi hatıraları vardır. 1992'de ölen yazar, 1926'dan başlamak üzere, *Vakit*, *Akşam*, *Hürriyet* gibi gazetelerle *Yedigün* ve *Hayat* dergilerinde muhabir ve yazar olarak çalışmıştır. Kore ve Vietnam savaşlarıyla Kongo'daki iç çarpışmaları izleyen, bu savaşlarla ve ülkelerle ilgili izlenimlerini fotoğraflarla destekleyerek anlatan Hikmet Feridun, gezi notlarının bir kısmını *Aşk Tamtamları* (1953) adlı kitabında bir araya getirmiştir. Ropörtajlar ve gezi yazıları kendi dönemleri içerisinde değerlendirilmesi gereken, kendi dönemlerinde söz sahibi olan eserlerdir. Bunların kalıcı olabilmeleri ancak ya çok orijinal olmalarına ya da edebî değer taşımalarına bağlıdır. Bununla birlikte, Cumhuriyet sonrası gazeteciliğimizde, ropörtaj ve gezi yazısı dallarında gerçekten de bir öncü olan Hikmet Feridun'un bu türlerdeki yazılarının gazetelerde kalmış olması edebiyatımız için gerçekten büyük eksikliklerdir.

Bir başka gazeteci Burhan Arpad da yazdığı gezi kitaplarıyla bu türün ilginç örneklerini ortaya koymuştur. *Tuna'dan Şimal'e Avrupa* (1953), *Uçuş Günlüğü* (1959), *Gezi Günlüğü* (1962) ve *Avusturya Günlüğü* (1963) onun kısa aralıklarla yaptığı Avrupa gezilerinin izlenimlerini gözler önüne serer. Bu kitapların ortak baskısı 1988'de *Uçuş-Gezi-Avusturya Günlüğü* adıyla yapılmıştır. Arpad, gazetecilikten gelen bir dikkatle, gezip gördüğü yerler hakkındaki gözlemlerini kimi zaman inanılmaz ayrıntılara inerek anlatır. Anlatımında yer yer belli bir oranda şiirselliği yakalama gayesi de sezilir. *Uçuş Günlüğü*'nde Paris, Kopenhag, Viyana gibi şehirler bir uçak yolculuğunun ara durakları gibi ele alınmıştır. Gezi esasen Almanya merkezlidir. Yazar, Almanya'ya, Milletlerarası VII. film festivalini izlemek amacıyla gitmiştir. Berlin, Frankfurt, Nürnberg gibi Alman şehirleri bu kitapta daha geniş olarak yer alır. *Gezi Günlüğü*'nün ilk yazılarında Selanik ve Atina izlenimlerinden bahseden Arpad, sonraki yazılarda Kuzey ülkelerine yaptığı seyahati anlatır. İsveç, Norveç ve Hollanda şehirlerinin müzelerinde, tabiat köşelerinde, ulaşım merkezlerinde, otel ve lokantalarında, turistik yerlerinde dolaşan seyyahın buralarla ilgili izlenimleri kimi zaman insanlar üzerinde yoğunlaşarak aktarılır. 1948-1961 arasında çeşitli zamanlara yayılan Avusturya seyahatini *Avusturya Günlüğü*'nde anlatan yazarın dikkati eğlence yerleri, tarihî köşeler, kültür ve sanat merkezleri, kaplıcalar ile "müzik ve vals" üzerinde yoğunlaşır. Gazeteci yazarlarımızdan Fikret Adil, çeşitli zamanlarda yaptığı gezilerin

⁶³ Mektuplarındaki Paris izlenimleri için bkz.: *Tanpınar'ın Mektupları*, (Haz.: Zeynep KERMAN) Dergâh Yay., İstanbul, 1992, 275 s.

⁶⁴ ORTAÇ, Yusuf Ziya, *Göz Ucu İle Avrupa*, Akbaba Yay., İstanbul, 1958, s. 3

izlenimlerini *Beyaz Yollar Mavi Deniz* (1959) kitabında anlatmıştır. *Beyaz Yollar Mavi Deniz*'deki yol yazıları yazarın 1956 yılının Eylül ayı başlarında yaptığı yurt içi gezinin izlenimleridir. İstanbul'dan İzmir'e oradan da Bodrum'a giden Fikret Adil'in bu yol notlarında tabiat ve insan manzaraları geniş yer tutar.

A. Rıza Akısan da yayımladığı çok sayıda kitapla, bu dönemde adının anılmasını hak etmiştir. Akısan'ın gezi kitaplarında Amerika'dan Avrupa'ya, Anadolu'dan Afrika'ya geniş bir coğrafyanın izleri görülür. Gezdiği ülke ve şehirlerdeki sağlık kuruluşlarına, teknik meselelere, şehir görüntülerine özellikle dikkat etmiştir. *Güney Akdeniz ve Afrika Seyahati* (1954), *Trenle Avrupa'yı Dolaştım* (1956), *Anadolu'da Seyahat* (1958) ve *Amerika'yı Dolaştım* (1958)... onun seyahat eserlerinden sadece birkaçıdır.

1950'li yılların sonlarına doğru Hasan-Âli Yücel de iki kitabıyla gezi edebiyatımızda adından söz ettirir. *Kıbrıs Mektupları* (1957) ve *İngiltere Mektupları* (1958). Yazarın bu iki eseri de sadece birer gezi kitabı değil aynı zamanda birer kültür eseri durumundadır. Bilhassa *İngiltere Mektupları*'nda devrin İngiltere'sinin politikası, ekonomisi, Türkiye ile İngiltere'nin tarihteki ve o dönemdeki ilişkileri; İngilizlerin ırk özellikleri, 1950'lerdeki sosyal hayatlarının çeşitli manzaraları gözler önüne serilir. Hasan-Âli bunu yaparken kendi gözlemlerinin ve teşebbüslerinin yanı sıra zaman zaman istatistiklerden de faydalanır. Ziyaret ettiği İngiliz kurum ve kuruluşları hakkındaki izlenimlerini aktarırken yer yer mukayeseler yaptığı da dikkat çeker.

Gazeteci Abdi İpekçi'nin *Afrika* isimli gezi kitabı ise bilhassa bu tarihlerde çok yaygınlaşan gezi-röportaj kitaplarının tipik bir örneğidir. 1959'da *Milliyet* gazetesinde tefrika edilen Afrika röportajlarının bir araya getirildiği bu kitap çok sayıda resim ve fotoğrafla süslenmiştir. Temelde üç bölüme ayrılan kitabın bölüm başlıkları şöyledir: "Doğu Afrika", "Ekvator Afrikası", "Batı Afrika". Bu başlıklardan da anlaşılacağı gibi yazar, neredeyse bütün Afrika'yı dolaşmıştır. Bu genel başlıklar altında Kenya, Uganda, Kongo, Nijerya, Gana, Gine, Senegal gibi ülkelerde bir buçuk aylık gezisi sırasında gördüklerini, yaşadıklarını aktaran İpekçi bu ülkelerin ekonomileri, siyasi durumları, eğitim sistemleri, bu ülke insanların sosyal yaşamları, problemleri üzerinde ayrıntılı gözlemlerde bulunur, röportajlar yapar. Kitabının sonunda da bütün izlenimlerini, röportajlarını bir arada değerlendirerek bazı sonuçlara varır, geleceğin Afrika'sına ilişkin öngörülerde bulunur. Vardığı en önemli sonuç, Afrika ülkelerinin vahşetten medeniyete hızlı geçişlerinde eğitimin çok büyük rol oynadığı fikridir.

Fikret Otyam'ın, 1960'lardan başlayıp 1980'lere uzanan röportaj-gezilerinin izlenimlerini aktardığı kitaplarının sayısı hayli fazladır. Gezi eserlerini *Gide Gide* genel başlığı altında yayımlayan Otyam'ın ilk kitabı, 1959'da yayımladığı *Ha Bu Diyar*, son kitabı ise 1981 tarihini taşıyan *Adı Yemendir* adlı eseridir. Arada, *Doğudan Gezi Notları* (1960), *Topraksızlar* (1963), *Can Pazarı* (1969), *Ne Biçim Amerika, Ne Biçim Rusya* (1970), *Karasevdam Anadolom* (1976)... adlı röportaj-gezi kitaplarını yayımlayan Fikret Otyam, bu alanda en çok eser veren yazarlardandır. Onun bu gezi kitaplarında, insan merkezli bir bakışla anılarını aktardığı görülür. Tanışıp konuştuğu, röportaj yaptığı insanların konuşma tarzları, yaşam şekilleri, yaptıkları işler... bu gezi anılarının temelini oluşturur.

Selahattin Batu'nun da hayli 'gezdiği' ve gezilerini kitap boyutundaki eserlerle ortaya koyduğu görülür. Onun *Romancero* (1953), *İsviçre Günleri* (1966), *Avusturya ve Venedik Günleri* (1970), *İspanya Büyüsü* (1972) adlı kitapları, gezilerde Cumhuriyet sonrası pek çok yazarı gibi Avrupa'yı merkez aldığı belli eder. İspanya, Almanya-İtalya ve Kıbrıs seyahatlerini anlattığı, seyahat üzerine düşüncelerini ayrı bir bölümde yansıttığı *Romancero*'ya "Yolculuklarım" alt-başlığını koyan yazar bu kitapta sözü edilen ülkelerin önemli şehirlerindeki gezilerinin izlerinin. Onu İspanya'nın Madrit, Sevilla, Kurtuba şehirlerinin sanat merkezlerinde ve tarihî yerlerinde gezerken; Almanya ve İtalya'nın önemli şehirlerinin ortaçağdan kalma dar sokaklarında, şatolarında, sanat ve tarihin iç içe bulunduğu eski binalarında, hayatın cıvıl cıvıl aktığı caddelerinde, eğlence yerlerinde dolaşırken görürüz. Seyahattin Batu, üç bölümden oluşan *Avusturya ve Venedik Günleri*'nin ilk bölümünde Mayıs-Kasım 1962 tarihinde yaptığı Avusturya gezisini anlatır. Bu kısımda Avusturya'nın bilhassa Viyana, Salzburg, Innsbruck... şehirleri arasında yaptığı kısa gezileri anlatmaktadır. Günlük şeklinde kaleme alınan seyahat notlarında bu ülkenin tabiat güzellikleri, tarihî yapıları ve yerleşim yerleri,

caddeleri, dağ köyleri, operaları, manastırları kısa kısa anlatılmıştır. Buna karşılık, seyrettiği operaları, gezdiği müzelerdeki ve sergi salonlarındaki eserleri yer yer ayrıntılı olarak anlatmayı da ihmal etmemiştir. Kitabın "Venedik Günleri" başlığını taşıyan ikinci bölümünde Batu, 1-11 Nisan 1963 tarihinde yaptığı Venedik gezisini yine günlük notlar halinde anlatır. San Marco Meydanı, kiliseler, müzeler... bu kısımda geniş yer tutar. Venedik'in kendine özgü şehirselleşmiş yapısından ve gezinti yerlerinden çok müzelerdeki sanat eserlerinin anlatıldığı Venedik bölümü bu yönüyle dikkat çeker. Yazar, kitabının "Ek Bölüm" başlıklı üçüncü kısmında İtalya'nın diğer bölümleriyle Londra'da yaptığı kısa gezilerin izlenimlerini aktarır. İki bölümden meydana gelen *İspanya Büyüsü*'nde, Batu'nun ağırlıklı olarak, 1968 yılının Ağustos-Ekim aylarında yaptığı İspanya seyahati ile 1969 yılının Şubat-Aralık aylarında yaptığı Londra gezisini anlattığı görülür. İspanya'nın Barcelona, Madrid ve Avila şehirlerindeki gezilerini anlatırken diğer gezi kitaplarındaki "günlük" formuna bağlı kalan yazar Madrid'teki Eskorial *panthéonu*yla Avila'daki ortaçağ yapılarına geniş yer verir. İspanya'daki Arap uygarlığı etkilerine de sık sık temas eden Batu, tarih ile sanatın bir aradalığına dikkat çeker. Seyyah, İspanya'dan sonra gittiği Londra'nın gittikçe büyüyen bir metropol oluşuna dikkat çeker. Şehir pırıl pırıldır, sokaklar ve evler sessizdir. Selahattin Batu, diğer şehirlerde yaptığı gibi burada da zamanının çoğunu sergi salonlarında, sanat merkezlerinde geçirir; seyrettiği tablolar hakkında ayrıntılı tasvirler yapar, onların sanat değerlerine ilişkin değerlendirmelerde bulunur. Zaten onun bütün gezi kitaplarında bu tip izlenimlerin çok geniş yer tuttuğu gözlenir.

Melih Cevdet Anday, *Sovyet Rusya, Azerbaycan, Özbekistan, Bulgaristan, Macaristan* (1965) adlı gezi kitabının büyük bir kısmında bu ülkelerin edebiyat birliklerinin davetleri sonunda çıktığı gezilerin izlenimlerini anlatır. Komşumuz olan sosyalist ülkeleri anlatırken yer yer eleştirel bir bakış da sezdiiren Anday'ın bu ülkeler hakkındaki izlenimleri genellikle olumludur. Hatta bu "olumluluk"ta büyük ölçüde taraflı bir bakış görülür. Kendisinin de inandığı bir sistemin daima iyi taraflarını gündeme getiren yazarın bu tavrı belki bir ölçüde normal karşılanabilir; çünkü seyahatnameler subjektif eserlerdir. Fakat buna karşılık propagandaya düşmemek, belli bir objektiflik çizgisinden de sapmamak gerekir. Yazarın bakış açısı belli bir siyasi görüşün darlığını aşamazsa, o gezi kitabındaki insanların canlılığı kaybolur, şehirlerin ve doğanın sunduğu manzara gerçek olmaktan uzağa düşer, ele alınan meseleler deyiş yerindeyse "karton"laşır. Melih Cevdet'in bu kitabı belki bütünüyle bu sona ulaşmıyor fakat yazarın hemen her sayfada kendini hissettiren taraflı bakışı eserin samimi bir gezi kitabı olma özelliğini büyük ölçüde zedeliyor.

1960'larda pek çok gazeteci, sanatçı ve edebiyatçının seyahat merkezi olarak Sovyetler Birliği'ni seçtiği görülür. Aslında burada bir "seçme"den çok "seçilme"den söz etmek gerekir. Çünkü bu yıllarda Sovyetler Birliği'ne gidenlerin büyük bir çoğunluğu resmî veya yarı-resmî davetler üzerine seyahatlerini yapmışlardır. 1917 Ekim'indeki bolşevik ihtilalinden sonra dünyaya kapılarını kapatan Sovyetler Birliği devrimin 50. yılı münasebetiyle Doğu'dan ve Batı'dan çeşitli ülkelerin yazarlarını, sanatçıları, gazetecilerini ve politikacılarını ülkeye davet ederek adeta bir "propaganda turizmi" başlatmıştır. Bu paralelde olmak üzere Türkiye'den de büyük çoğunluğunu Rus politikasına yakınlık duyanların meydana getirdiği gezi grupları bu ülkeye gitmiştir. Bu tip gezilere katılanların çoğunun gezi notlarında Melih Cevdet Anday'ın düştüğü olumsuzluklar kendini gösterir. Sözelimi İlhan Selçuk'un *Uzak Komşu Rusya'dan Gezi Notları* (1967) kitabı Rus ihtilalinin tam 50. yılına rastlayan bir gezinin izlenimlerini yansıtır. 7 Aralık 1966'da İstanbul'dan çıkıp 1967 yılbaşında tekrar İstanbul'da olan gazeteci, bir haftalık kısa gezisinin notlarını aktarırken Rusya, Azerbaycan ve Kazakistan'ın büyük müzelerinden, tiyatrolarından, okullarından, modern otellerinden, geniş caddelerinden, mağazalarından bahseder; Amerika ile Rusya'nın yarışına değinir, Rusya'da yaptığı ziyaretleri anlatır. Kitabın hemen her bölümünde kendini gösteren taraflı bakış bilhassa "İnkılâp Müzesi" ara-başlıklı bölümde büsbütün belirginleşir.

Aynı dönemde Rusya'ya, hem de yine resmî davetli olarak, gitmiş olmakla birlikte izlenimlerini mümkün olduğunca tarafsız bir şekilde aktarmaya çalışan Şevket Rado'nun *50. Yılında Sovyet Rusya* adlı gezi eseri, 1960'lar ortasının Rusya'sını ortaya koyan bir başka seyahat kitabıdır. Rusya'yı "gerçekten" tanıyabilmek için aşırı

taftalarının ve aleyhtarların yazdıklarını değil, tarafsız kalemlerin eserlerini okumak gerektiğini söyleyen Rado, *50. Yılında Sovyet Rusya*'da tarafsız bir seyyah bakışını korumaya çalışmıştır. Yazar, devrin başbakanı Süleyman Demirel'in beraberindeki heyetle birlikte Moskova, Leningrad gibi Rus şehirlerinin yanı sıra Özbekistan'ın başkenti Taşkent'i, Semerkand'ı, Ukrayna'nın merkezi Kiev'i ve Azerbaycan'ın merkezi Bakû'yu dolaşır. Rusya'daki yönetim hakkındaki ilk izlenimlerini belirtirken "sıkı bir disiplin rejimi" sözünü kullanır. İhtilalin üzerinden elli yıl geçmiş olmasına rağmen bütün haberleşme organları hâlâ aralıksız propaganda yapmaktadır. Devletin, insanları dünya halklarından kopuk tek düze bir hayata mecbur etmiş ve halkın herşeyi devletten beklemeye alışmış olması yeni sosyal problemler doğurmuştur. İnsanlarda bir başkalık, bir "rüya ihtiyacı" kendini gösterir. Rusya gezisinde ihtilalcilerin, kitapta yazılanı topluma uygulamakta başarısız oldukları sonucuna ulaşan Rado; "... giyinmenin ve yemenin insanları mesut etmek için kâfi olmadığı anlaşıldığı zaman komünizmin yeterli olmadığı da meydana çıkmıştır."⁶⁵ der.

Gezi edebiyatı alanında 1970'li yıllarda adından söz ettiren Kemal Bayram'ın kitapları arasında *Mezopotamya-Irak Gezi Notları, Sibirya Şafağı, Arnavutluk...* gibi eserler sayılabilir. Bunlar arasında, yazarın, Türk insanı tarafından az bilinen, az tanınan; bu sebeple de gizemli bir coğrafya olma özelliğini kazanan Sibirya'da 1970'lerin sonlarına doğru yaptığı geziyi anlattığı *Sibirya Şafağı*'nın bu yönüyle ayrı bir yeri vardır. Bazı gazetecilerle birlikte Sibirya'nın yeni kurulan sanayi bölgelerini, ormanlık alanlarını, yerleşim yerlerini gezen Bayram, yanlı bir bakışla da olsa o bölgede Rusların yaptığı dev yatırımlardan haber verir. Bugün, bu dev yatırımların doğayı sömüren birer canavar gibi bölgeyi gittikçe verimsizliğe, kıraçlığa sürüklediği bir gerçektir; fakat o dönemlerde burada kurulan elektrik santralleri, ağaç işleme fabrikaları, gerçekten de seyyahları hayran bırakacak tesislerdir.

Sibirya'dan kısaca söz eden, Metin Toker'in *Rus Geldi Aşka Rus'un Aşkı Başka* (1966) adlı kitabı aslında bir SSCB seyahatnamesidir. Metin Toker, seyahati eşiyle birlikte -yukarıda kısaca değindiğim şartlara paralel olarak- Rusya Gazeteciler Cemiyeti'nin davetlisi olarak yapmıştır. Kitabının önsözünde seyahat notlarıyla ilgili genel bilgi verir ve tarafsız kaldığını vurgular: "Sovyetler Birliği'ni, bu merak edilen ülkeyi o seyahatte, çok tarafıyla görmek fırsatını buldum. Beğendiklerim oldu, beğenmediklerim... Bunların hepsini, bu kitapta, olduğu gibi anlatmaya çalıştım. Sovyetler Birliği'ni kafamda bir peşin hükümlerle dolaşmadım. İntibalarımı yazmak için masama özel bir niyetle oturmam."⁶⁶

SSCB'de öncelikle Rusya'nın merkezi Moskova'ya, ardından Azerbaycan'ın başkenti Bakû'ya gider. Kafkasya'nın geniş bir bölümünü dolaşır. Leningrad'a da uğradıktan sonra uçakla Sibirya'nın doğu şehirlerinden olan İrkutsk'a geçer. Sibirya denilince aklına soğuk ve kar geldiğini söyleyen yazar İrkutsk'a bunun tam tersi ılık, tatlı, bol güneşli bir havada indiklerini belirtir. Baykal civarında Sibirya yemyeşildir; her taraf göz alabildiğine uzanan "tayga" ormanlarıyla kaplıdır. Bunun yanı sıra Sibirya yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından da çok zengindir: altın, kömür, demir... Bratsk şehri ve buradaki sanayi kompleksleri ise yazarı büsbütün şaşırtır. Bratsk'ın bilhassa barajı "insana ürperti verecek kadar bir ihtişama sahip"tir.

Gazeteci Nail Güreli'nin *Yöre Yöre* (1982) adlı eseri Türkiye coğrafyasını temel alan gezilerin anlatıldığı kitapların en tanınmışlarından biridir. Kitabın adının üstünde "İnsanıyla Sazıyla Sözüyle" başlığı vardır. Bu başlıktan da anlaşılabilceği gibi Güreli, gezdiği şehirlerde insan merkezli gözlemlerde bulunmuştur. Kitap "Doğu", "Güney", "Bati", "Ege", "Marmara-Trakya", "İstanbul'daki Taşra" başlıklı altı bölüme ayrılmıştır. Bu başlıklar altında Ağrı'dan Erzurum'a, Adana'dan Mersin'e, İzmir'den Isparta'ya, Manisa'dan Bursa'ya ve İstanbul'a kadar pek çok şehri anlatan seyyahın izlenimleri yer yer tam bir gezi yazısı, yer yer de röportaj özelliği gösterir. Adana'nın bereketli toprakları ve iştahlı insanları, Kütahya'nın çinileri, İzmir'in sinemaları, Manisa'nın mesir macunu ve nargilecileri, Balıkesir'in kolonyası, İzmit'in pişmaniyesi... gibi her şehrin "yerel özellikleri"nin ayrı ayrı anlatılması kitabı ayrıca kıymetlendiren bir yaklaşım olarak kendini gösterir. Eski seyahatnameleri süsleyen gravürler gibi,

⁶⁵ RADO, Şevket, *50. Yılında Sovyet Rusya*, Doğan Kardeş Mtb., İstanbul, 1968, s. 84

⁶⁶ TOKER, Metin, *Rus Geldi Aşka Rus'un Aşkı Başka*, Akis Yay., İstanbul, 1966, s. 7

gezilerde kitabın yazarına eşlik eden Etem Çalışkan'ın desenlerinin *Yöre Yöre*'ye görsel zenginlik kattığını da burada belirtmek gerekir.

Hikmet Birand'ın *Anadolu Manzaraları* (1983) yer yer Reşat Nuri'nin *Anadolu Notları*'ni çağrıştıran yapısıyla dikkat çeker. Bu kitaptaki parçalar söyleşi ve hikâye ile gezi yazısı formları arasında gidip gelir adeta. Birand, eserini daha baştan çocuk kitabı olarak düşündüğü için de parçaları böyle bir bakış açısıyla ve daha çok öğreticiliğe dikkat ederek kaleme almıştır. Bu parçalarda Anadolu ikliminin bitki örtüsü, coğrafi özellikleri, çeşitli bölgelerdeki hayvanları hakkında orta öğretim öğrencilerine yönelik seviyede bilgi aktarılmıştır.

Gezi yazıları hemen her dönemde ilgi çekici eserler arasında yer almıştır. Bu bakımdan, günümüze yaklaşıldığında da gezi yazılarının gazete ve dergilerde devamlı olarak yayımlandığı, bunların bir kısmının da kitaplaştığı görülmektedir. Değişik türlerde eser veren gazeteci, romancı, öykücü ve şairler zaman zaman gezi edebiyatına da katkıda bulunmaktadır. Sadece gezi edebiyatı alanında eser verenler -yahut özellikle bu türdeki eserleriyle dikkat çekenler- de vardır. 1980'li ve 1990'lı yıllardaki gezi eserleri, çalışmamın sonundaki bibliyografyada yer almaktadır. Burada sadece, ilgimi çekmiş olanlara ilişkin değerlendirmelerde bulunacağım.

Çocuk romanları yazarı Gülten, Dayıoğlu da bilhassa 1980'li yıllarla 1990'larda yazdığı gezi kitaplarıyla dikkat çekmektedir. Onun, çocuk romanı şeklinde kaleme aldığı *Bambaşka Bir Ülke: Amerika'ya Yolculuk* adlı eseri gezilerinin izlenimlerini yansıttığı ilk kitaplarından. Her ne kadar bu kitap bir roman niteliği taşısa da yazarın, gezilerini ana kaynak olarak kullanması bakımından dikkate değer. Yazarın, *Kafdağının Ardına Yolculuk* (1988), *Okyanuslar Ötesine Yolculuk*, (Güney Amerika gezisi, 1988) *Kenya'ya Yolculuk* (1993), *Mısır'a Yolculuk* (1993)... gibi eserleri günümüze yakın zamanlarda yazılan gezi eserleri arasında önemli yer tutar.

Hikâyeci Buket Uzuner, bir gezi kitabıyla günümüz gezi yazarları arasındaki yerini almıştır. Uzuner, *Bir Siyah Saçlı Kadının Gezi Notları* (1989) adlı kitabında İskandinav ülkelerini anlattığı sayfalarda seyyahların her dönemde ilgisini çekmiş kuzey ülkelerinde geçirdiği günlerin anılarını aktarır. Bulduğu bir bursun sağladığı imkânlarla Avrupa'da ve Amerika'da yaptığı geziler, buralarda öğrenim gören bir Türk genç kıızı olarak yaşadığı zorluklar, insanlarla olan ilişkileri/ilişkisizlikleri... yer yer yazarın hikâyeci yanıyla ortaya koyulur. Cezayir'deki gezisinden kalan acı-tatlı anıları, Finlandiya ve Rusya seyahatlerinin izlenimleri kitapta kısa kısa yer alır. Yazar, *Bir Siyah Saçlı Kadının Gezi Notları*'nin son bölümünü, dünyanın değişik ülkelerinde tanışıp arkadaş olduğu kişilerin kendisine gönderdiği mektuplardan oluşturmuştur. Bu mektuplarda da ortak gezi anılarının izduşümlerine, ülkelerin büyük şehirlerinin günlük hayatına ilişkin notlara rastlanır.

Sirt Çantamda Coğrafyalar (1992), *Bir Demet Pasifik* gibi kitapların yazarı Nadir Paksoy deyiş yerindeyse günümüzün Evliya Çelebi'lerindedir. "Yol ve Yolculuk Notları" alt-başlığını koyduğu *Sirt Çantamda Coğrafyalar*'da seyyahın başka diyarlar görme merakını açıkça görürüz. Üç bölümden meydana gelen kitabın ilk bölümünde maceralı İran, Afganistan, Pakistan, Katmandu gezisini; ikinci bölümünde Hindistan'a yaptığı seyahati; üçüncü bölümdeyse başka yerlere yaptığı bazı küçük gezilerinin izlenimlerini aktarır.

Nadir Paksoy gibi Orhan Kural da günümüzün çok gezen ve gezilerinin izlenimlerini kitaplaştıran yazarlarından. Kural'ın *Büyük Dünyada Küçük Adımlar* adlı kitabının sekiz ay arayla ikinci baskısını yapmış olması ise enteresandır. Bu kitabın ilk baskısı Nisan 1993'te, ikinci baskısı ise aynı yılın Kasım ayında yapılmıştır. Kural, kitabının sonlarında "gezme fırsatı bulduğu ülkeler" in bir listesini verir. ABD, Arnavutluk, Avusturya, Azerbaycan, Brezilya, Filipinler, Hindistan, İngiltere, Japonya, İspanya, Mısır, Portekiz... gibi dünyanın dört bir tarafına dağılmış ülkeler onun gezi merakını tatmin için dolaştığı yerler arasındadır. Bütün bu memleketlerde yaptığı seyahatleri anlatırken enteresan noktalara dikkat çeker. "Görkemli Saraylar, Vals ve Avusturya", "Karnavallar Diyarı Brezilya", "Yetmiş Dilin Konuşulduğu Ülke Filipinler", "Heyecan ve Macera Ülkesi Tayland", "Pamuk Ülkesi Özbekistan"... gibi başlıklar ülkelerin özelliklerinin hangi açılardan ele alındığı hususunda ipucu verir.

Günümüz gezi edebiyatının en yeni iki kitabı, ikisi de Eylül 1996'da çıkan *Kesif: Saint-Nazaire Günlüğü* ve *Güneydeki Ülke: Avustralya'ya Bir Yolculuk*'tur. Bu

kitapların birincisi Enis Batur'a aittir. Şair Enis Batur 1995 başlarında Saint-Nazaire Yabancı Yazarlar Evi'nin misafir olarak geçirdiği yaklaşık bir aylık zamana ait izlenimlerini anlattığı bu kitabında şehri doğa manzaralarından kültür kurumlarına, manastırlarından otellerine, şatolarından tersanelerine ince çizgilerle anlatmıştır. Onun gözlemlerinde kültür birikiminin, şair dikkatinin, yorumlayıcı bir bakış açısının varlığı kendini gösterir. Kitapta Saint-Nazaire'e ait fotoğraflar da vardır. Sözüünü ettiğim ikinci gezi kitabı bir başka şaire, Şavkar Altinel'e aittir ve dokuz bölümden meydana gelmektedir. İngiltere'den yola çıkıp Paris, Singapur güzergâhıyla Avustralya'nın başkenti Sydney'e giden Altinel, uçak yolculuğuyla ilgili izlenimlerini aktarırken modern uçaklarda sunulan hizmetlerin yolculara sağladığı kolaylıklara dikkat çeker. Şairin Singapur'daki gözlemleri ise oteller, sokakların iki tarafına sıralanmış küçük lokantalar, barlar, büfeler, Hint mahallesinin özgün görüntüleri, tropikal iklimin özellikleri üzerinde yoğunlaşır. Gezinin merkezi olan Avustralya'da, İngiltere tarafından dünyanın en büyük hapisanesi olarak kullanılan bu kıta-ülkede, öncelikle başkent Sydney'i gezer. Bu şehirde seyyah öncelikle temiz ve geniş caddelere, göz alıcı evlere, gökdelenlere, Londra'dakinin bir örneği olarak yapılmış Hyde Park'a, akasya ve okaliptüslere dikkat eder. Sydney'den sonra Melbourne ve Adelaide'ı gezen, iç kesimlerdeki çöl kısmını otobüsle geçen şairin bu şehirlerde de dikkatli seyyah bakışının izlerini bulmak mümkündür. Melbourne'deki gökdelenlerde, çevre düzenlemesinde, işyerlerinde kendini gösteren İngiliz ve Amerikan etkileri ile Adelaide'da dikkatini çeken şehir yapısına ait özellikler bu bölümün ana dokusunu oluşturur.

I. AVRUPA ÜLKELERİ VE ŞEHİRLERİ: Tarih, coğrafya, panorama...

*Diyâr-ı küfrü gezdim beldeler kâşâneler gördüm
Dolaştım mülk-i İslâm'ı bütün vîrâneler gördüm
Ziya Paşa*

OSMANLI İMPARATORLUĞU ile Avrupa ülkeleri arasındaki doğrudan ilişkiler, öncelikle Avrupa kıtasının Akdeniz kıyısındaki ülkeler bazında başlamıştır. XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İtalyan kent-devletleriyle kurulan yakın temas, Osmanlı'nın Avrupa'yı bu bölgelerden yola çıkararak tanımasına zemin hazırlamıştır.⁶⁷ Elbette, İstanbul'un fethinden (1453) önce de Osmanlı-Avrupa ilişkisi söz konusuydu; hatta İstanbul'un fethi bile başlı başına, önceden başlayan bu ilişkilerin merkezinde durmaktadır. Fakat, Avrupa'nın gerek siyasî gerekse coğrafi bakımdan geniş olarak tanınmaya başlaması XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleşmeye başlar.

Akdeniz'de Venedik, Napoli, Floransa... gibi İtalyan şehir devletlerinin yanı sıra İspanya ve Portekiz'le temas kuran, Balkanlarda genişlemenin bir sonucu olarak Avusturya ve Macaristan kanalıyla Avrupa içlerine yönelmeyi planlayan Osmanlılar böylelikle Avrupa'yı giderek artan bir oranda tanımaya başlamışlardır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde hem Akdeniz'de hem de Orta Avrupa'da genişlemenin doruk noktaya ulaşması aynı paralelde ele alınmalıdır. Osmanlı'nın, 1520'lerde Batı'ya çevrilen yüzü, -bazı küçük aralıklar müstesna- bir daha yön değiştirmemiştir. Giderek Avrupa'nın büyük devletleri olan Fransa, Almanya ve İngiltere ile de karşı karşıya gelinmiş; devletlerarası siyaset ve savaş ortamlarındaki karşılaşmalar daha başka alanlara kaymıştır. Bilhassa, devletteki gerilemenin önüne geçilebilmesi için Avrupa kurumlarının kabul edilmesi gerektiği fikrinin gündeme geldiği XVIII. yüzyıl başlarından itibaren, "Batılılaşma" düşüncesi doğrultusunda Avrupa, Osmanlı için tam bir ilgi odağı olmuştur.⁶⁸ Avrupa sefaretnameleriyle seyahatnamelerinin bu tarihlerden itibaren yaygınlaşmaya başlamasının sebebi de budur.⁶⁹

Tanzimat sonrasında, Avrupa ülkeleri seyyahların eserlerinde kimi zaman benzer kimi zaman da ayırıcı özellikleriyle ele alınmıştır. XIX. yüzyılda Avrupa dendiğinde öncelikle Fransa ve İngiltere akla geliyordu. Osmanlı Devleti'nin siyasî bağlantıları

⁶⁷ Hilmi Ziya, Avrupa ile ilk ilişkilere değinirken şunları söyler: "Türklerin Batı ile ilk temasları Akdeniz havzasına yerleşmeleri ile başlar. Bu olay bir step kavminin denize çıkması, çobanlıktan şehir hayatına, gemiciliğe ve ticarete geçmesi şeklindeki çok geniş ve uzun süreli bir değişmeyi doğurmuştur. (...) O zaman temas ettiğimiz Batı, Bizans İmparatorluğu ile Akdeniz'in tüccar siteleri (Venedik, Ceneviz, Ragusa) idi." ÜLKEN, Ord. Prof. Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul, 1992, ss. 23-24

⁶⁸ Mümtaz TURHAN, "kültür değişmesi" çerçevesinde ele aldığı Batılılaşmanın XV. yüzyıla kadar indirilebileceğini fakat bilinçli hareketlenmenin asıl olarak XVIII. yüzyıldan itibaren görülmeye başladığını belirtir. Bkz. TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, MEB Yay., İstanbul, 1969, ss. 190-191

⁶⁹ Bu yüzyılın sonlarına doğru, 1785'te, *Siyasal Barometre* adı altında Avrupa'da elden ele dolaşan bir broşürde Avrupa devletlerinin karakteristik özellikleri, şehir-devletleri ayrıca ele alınarak şöyle belirtilir: "Portekiz her şey için yalvarır, / İspanya her şeyi verir, / Napoli her şeye katlanır, / Parma her şeyle uzlaşır, / Venedik her şeye sessiz kalır, / Ceneviz her şeye güler geçer, / Sardinya her şeyi gözler, / İngiltere her şeye yardım eder, / Fransa her şeye karışır, / İsviçre her şeyi yorumlar, / Rusya herkesi korkutur, / Almanya her şeyi taklit eder, / İsveç her şeyi yâd eder, / Danimarka her şeye katlanır, / Polonya her şeyi kaybeder, / Prusya her şeyi arapsaçına çevirir, / Osmanlı her şeye hayret eder, / Kutsal İmparatorluk her şeye inanır, / İmparator her şeye heves eder, / Papa her şeye göz yumar, / Her şey birbirine karışır, / Ve böylece her şey dağılır, / Ve de, Tanrı yardımcımız olsun, / Yoksa Şeytan parsayı toplar." [Alıntıyı yapan: IM HOF, Ulrich, *Avrupa'da Aydınlanma*, (Çev.: Şebnem SUNAR) Afa Yay., İstanbul, 1995, ss. 87-88]

dolayısıyla bu iki ülke Türk insanında Avrupa imajının oluşmasında önemli rol oynamaktaydı. XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında ise Fransa ve İngiltere'nin yerini Almanya almıştır. Yine bu tarihlerde Kuzey ülkeleri de seyyahların ilgi alanına girmiştir. Seyyahların Avrupa'ya yaklaşımı başlangıçta bir bütünlük gösterir. Avrupa ülkeleri arasında benzerlikler kurarak seyahatlerini sürdürenlere daha çok rastlanır. "Sadece bir ülkeden diğerine koşturanlar, Avrupa'nın değişik bölgelerindeki önemli farklılıkları bulabilmek için çaba harcarlar. Her yerde büyük bir tekdüzelik olduğuna inanırlar. Ama fena halde yanılırlar. Eğer aynı ahlâk, aynı temel dinsel inanışlar, yasa koyuculuğun aynı ilkeleri gibi değişik Avrupa ülkelerini birbirine yakınlaştıran şeyler varsa, karakter, tutkular, beğeni, yaşam tarzı ve gelenekler aynı ulus içinde kesin farklılıklar doğuracaktır. İklim, yeme ve içme, toprağın türü, bazı temel din ilkeleri, yönetim biçiminin bazı incelikleri ve son olarak bir ulusa az çok uyan, diğerineyse daha az uyan az çok mükemmel bir yasa koyuculuk."⁷⁰

Avrupa şehirlerinin pek çoğu coğrafi bakımdan birbirine benzer özellikler gösterir. Bu şehirlerin karakteristik özelliği, şehrin kuruluşundaki temel noktanın pek çok şehirde birbirine benzemesidir. Kuruluşun gerçekleştirildiği bu temel nokta genellikle bir nehir kenarıdır. Büyük bir nehrin kıyısına kurulan şehir, bir süre sonra nehrin karşı kıyısına da taşmış ve büyümesini sürdürmüştür. Şehirleri tasvir ederken Osmanlı seyyahlarının "Bu şehrin ortasından bir nehir geçmektedir." şeklinde bir cümle kullandığını sık sık görürüz.

Avrupa şehirlerinin nehirlerle yakın yerlerde veya nehirlerin hemen kıyısında kurulmasının sebebini herşeyden önce ticarî yaklaşımda aramak gerekir. Karayollarının gelişip yaygınlaşmasından önce nehirler ve kanallar en çok kullanılan ulaşım yollarıdır. Ticarî ulaşım büyük ölçüde nehirler vasıtasıyla sağlanmış, dolayısıyla şehirlerin en gelişmiş kısımları nehirlerle yakın bölgeleri olmuştur. "Ticaretin etkisi altında eski Roma kentleri yeni bir yaşam kazandılar; buralara yeniden insanlar yerleşti; ticaretle uğraşanlar askerî kalelerin çevresinde kümeleşiyor, deniz kıyılarında, nehir yakalarında, akarsu kavşaklarında, doğal iletişim yollarının kesişme noktalarında yerleşiyorlardı."⁷¹ Seyyahlarımız genellikle bunun sebebi üzerinde durmayıp bu özellikten sadece tasvir ögesi olarak söz ederler.

Avrupa şehirleri arasındaki ikinci temel benzerlik, bilhassa eski Avrupa şehirlerinin öncelikle birer "kale-kent" olarak kurulmuş olmasıdır. Bunun sebebini de "savunma" düşüncesine dayandırmak gerekir.⁷² Başlangıçta "kentler" aynı zamanda minik birer "devlet"ti ve bu devletlerin hemen her türlü faaliyeti şehri oluşturan kale duvarları arasında olup bitiyordu. "Genel bir kural olarak, bu kapalı alanlar, yanlarında kuleler bulunan duvarlarla çevrili, dışarıyla iletişimi, sayıları genellikle dördü bulabilen kapılar aracılığıyla sağlanan bir dikdörtgen biçimini almıştı. Böyle kapalı bir alan çok sınırlı olup, kenarlarının uzunluğu çok seyrek olarak dört beş yüz metreyi geçiyordu. (...) Duvarların sağladığı savunma sayesinde, bu kentler kuzeyden ve güneyden gelecek saldırılara hemen hemen her zaman başarıyla karşı koyuyorlardı."⁷³

Aradan geçen yıllarla birlikte büyüyen, gelişip yaygınlaşan şehirler bu kale duvarlarının içine sığmaz hale gelince yeni kurulan mahalleler surlar dışında oluşturulmuştur. PIRENNE, bu tip yerleşim yerlerinin ayrıntılı bir tasvirini de yapar.⁷⁴

⁷⁰ PILATI, Carlantonio, *Voyages en differents pays de l'Europe en 1774, 1775 et 1776 ou Lettres écrites de l'Allemagne, de la Suisse, de l'Italie, de Sicile et de Paris-I*, 1778, s. 2 [Alıntıyı yapan: IM HOF, a.g.e., s. 87]

⁷¹ PIRENNE, Henri, *Ortaçağ Kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, (Çev.: Şadan KARADENİZ) İletişim Yay., İstanbul, 1991, s. 82, 3. b.

⁷² Avrupa'da kentlerin kuruluşunda "güvenlik" düşüncesinin etkisi üzerine DUBY şunları söyler: "Yağmalanma tehdidi, kentsel alanı simgesel olarak çevreleyen hukuki sınıra etkin bir koruyucu perde çekilmesi zorunluluğunu doğurmuştur. Eski tahkimat güçlendirilmiş, yoksa eğer surlar inşa edilmiştir. Savunma düzeneği yavaş yavaş sıklaşmıştır. Eğlence veya prestij anıtlarından bazıları kaleye dönüşmüşlerdir. Kent kendi içine kapanmış, kendini daha da fazla soyutlamıştır." DUBY, Georges, "Kent'e ve 'Kır'a Bakmak", *Şehirler ve Kentler*, (Haz.: Mehmet Ali KILIÇBAY) Gece Yay., İstanbul, 1993, s. 97

⁷³ PIRENNE, a.g.e., s. 59

⁷⁴ PIRENNE, a.g.e., ss. 61-63

Gerçi, yine PIRENNE'in belirttiği gibi ortaçağda kurulan bu tip kasabaların, şehirlerin izleri çoğunlukla günümüze kadar ulaşmamıştır; fakat bazı Avrupa şehirlerinde bu izlerin devam ettiği bir gerçektir ve bazı seyyahların da buna dikkat çektikleri görülür.

XIX. yüzyıla gelindiğinde ise -ki, seyyahlarımızın büyük çoğunluğunun Avrupa gezileri XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir- Avrupa şehirlerinin, sanayileşmenin yoğun etkilerini taşıdığı tespit edilir.⁷⁵ Bu bakımdan seyyahlarımızın Avrupa kentlerinde sanayi kuruluşlarına dikkat çekmeleri anlamlıdır.

Seyyahların, Avrupa ülkeleriyle ve ülkelerin önemli şehirleriyle ilgili genel izlenimlerini aktardığım bu bölümde öncelikle ülke açısından bir bölümlenme yapmayı uygun gördüm. İkinci bölümlenme ise o ülkenin büyük şehirlerinin ayrı ayrı başlıklar altında incelenmesi şeklinde oldu. Bunun ardından da "Diğer Şehirler" başlığı altında ülkelerin büyük şehirlerinin ardından önemli görülen diğer şehirlerinin incelendiği bir bölüm koymayı uygun buldum.

1. FRANSA (France)

OSMANLI İMPARATORLUĞU ile Fransa arasındaki ilişkilerin başlangıcı XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar inmektedir.⁷⁶ Kanuni Sultan Süleyman ile Fransa kralı I. François arasındaki dostluk, bu ilişkilerin başlangıcındaki dayanışmayı ortaya koyar. Osmanlı-Fransız dayanışması XVIII. yüzyılın ikinci yarısında 1730'larla 1770'ler arasında doruk noktasındadır. Osmanlıların, Fransa'nın siyasî emellerine alet olarak Rusya'ya savaş açmasına kadar bu dayanışma sürmüştür. Bu savaşların yıkımla sonuçlanması Osmanlıyı büsbütün yalnız bıraktığından 1768 sonrasında iki devlet arasında bir dayanışmadan söz etmek zordur. Buna karşılık, Osmanlıların, reform denemelerinde Fransızlardan yardım istedikleri, Fransa'dan çok sayıda uzman getirttikleri de bilinmektedir.

Fransa, Osmanlı'da Batılılaşma hareketlerinin başlangıcında en çok ilgi duyulan Avrupa ülkesi olmuştur. Gerek "aydınlanma" ve "yenileşme" fikirlerinin, kaynağını 1789 Fransız İhtilali'nde bulması, gerekse bu ülke hakkında edinilen bilgilerin cazibesi bu ilgiyi körüklemiştir. Denilebilir ki Osmanlı toplumu Avrupa'yı Fransa penceresinden tanımıştır. Bu, teorik bakımdan da böyledir, pratik bakımdan da. Bir fikrin ve ışığın arkasına düşerek Avrupa'ya yönelenlerin karşısına çıkan Fransa taşıyla, toprağıyla, insanıyla, kurumlarıyla XVIII. ve XIX. yüzyıl Osmanlı insanı üzerinde kapsayıcı bir etki yapmıştır. Avrupa hakkındaki ilk "sağlam, yaygın, ve uyarıcı" gözlemlerin Fransa merkezli olması⁷⁷ da bu ülkeyi çekici kılan başlıca etkenlerdendir.⁷⁸

⁷⁵ BENEVOLO'nun, devirlere göre şehirlerin karakteristiğini belirlediği listesinde Avrupa şehirlerini "1750-1890 yılları arasında sanayileşmenin etkileri" açısından ele almasını da aynı paralelde değerlendirmek gerekir. Bkz. BENEVOLO, Leonardo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, (Çev.: Nur NİRVEN) Afa Yay., İstanbul, 1995, s. 17

⁷⁶ "Fransızlarla devlet olarak ilk yakınlığımız, 1525'te başlar; Fransız kralı François I, Pavia (İtalya)'da İspanyollara yenilip tutsak olunca artık Hristiyanlara umut bağlamadı, bizden yardım istedi, Kanuni Sultan Süleyman da bunu esirgemedi, 1526 mayısının 24'ünde gönderdiği 'nâme-i hümayun' ile yardımı bildirdi, Fransız kralını kurtardı. Türk-Fransız dostluğunun geleneği bu olayla başlar. Sadrazam Makbul İbrahim Paşa ile Fransız elçisi De la Forest arasında ilk antlaşma yapıldı. 1543'te Türk-Fransız donanmaları, Charles-Quint'in elinde tuttuğu Fransa'nın Akdeniz'deki Güney-Doğu kıyılarına karşı hep birlikte yürüdüler, Nice kuşatılıp alındı. Türk ordusunun kendilerine süreklince yardımda bulunabilmesi için Fransızlar Toulon'u boşaltarak Barbaros'un buyruğu altına verdiler." AKINCI, Prof. Dr. Gündüz, *Türk-Fransız Kültür İlişkileri: 1071-1859: Başlangıç Dönemi*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1973, ss. 1-2

⁷⁷ Burada, hemen anlaşılabilceği gibi, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin *Fransa Sefaretnamesi*'nden (1720-1721) söz ediyorum.

⁷⁸ Tanzimat devrinin önde gelen edebiyatçı, gazeteci ve politikacılarından olan Namık Kemal'in şu cümleleri bile bu konuda yeterli bir fikir verebilir: "En muntazam büyük devletler Amerika, İngiltere, Almanya ve Fransa'dır. Acaba bunlardan hangisini taklit etmeliyiz? (...) Şu hâlde göre taklit edeceğimiz yegâne devlet olarak geride Fransa kalıyor. (...) Binaenaleyh biz devlet şeklimiz için Fransa'yı numune olarak alabiliriz ve onun 'nizamât-ı esasiye'sini birtakım tadilat ile memleketimizde tatbik edebiliriz." Alıntının yapıldığı kaynak: BAYKAL, Dr. Bekir Sıtkı, "Namık Kemal'e Göre Avrupa ve Biz", *Namık Kemal Hakkında*, DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü Neşriyatı, no: 2, İstanbul, 1942, ss. 207-208

Seyahatnameler açısından düşünüldüğünde, Fransa'yı ilk olarak tanıtan eser, *Süleyman Ağa Seyahatnamesi*'dir.⁷⁹ Süleyman Ağa, Osmanlıların 1683'teki sonuçsuz kalan Viyana kuşatmasında tutsak düşmüş, esir olarak bir Bey tarafından Fransa'ya götürülmüş ve yıllarca burada kalarak Fransa'nın hemen her tarafını gezme fırsatı bulmuştur. Eserinde öncelikle Fransa'nın coğrafi komşularıyla sınırlarını belirten Süleyman Ağa, ülkede sekiz bin şehir ve sayısız köy bulunduğunu belirtir. "Bizim diyarımız gibi birbirinden baîd berr ü yabancı yoktur ve ol mamur vilayettir ki bir köyden etrafına nazar etsen on iki köy dahi görürsün. Bundan malum ola ki mertebe mamur vilayettir."⁸⁰

Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin, araştırmamın baş tarafında hakkında kapsamlı bilgi verdiğim sefaretnamesinden sonra Fransa hakkında ayrıntılı bilgi veren seyahat eseri, Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'dir. Mustafa Sami Efendi bu eserinde "Der-beyân-ı Keyfiyet ve Ahvâl-i Devlet-i Fransa" (s. 26) başlığı altında Fransa'yı anlatır. Öncelikle bu ülkenin coğrafi konumunu belirleyerek Fransa'nın doğuda Almanya'ya, batıda Bahr-i Muhit'e (Atlas Okyanusu), kuzeyde Rhein nehri ve Belçika'ya, güneyde ise Bahr-i Sefid'e (Akdeniz) ve İspanya'ya sınırları bulunduğunu söyler. Fransa'nın toplam nüfusu otuz üç milyon olup muvazzaf asker sayısı üç yüz bindir. Bu üç yüz bine "redif asker"ler dahil değildir. Fransa'da zengin-fakir herkes yirmi yaşından elli yaşına kadar *garde-nationale* denilen "redif asker" grubuna dahildir. Buna bağlı olarak "redif"lerin sayısı üç milyonun altına düşmez. "Redif askerler" kendi işlerini güçlerini temelli olarak bırakmadan, senenin ancak belli zamanlarında karakol vesair hizmetlerinde bulunurlar. Bu sayede kendi işleri de geri kalmamış olur. Denizcilikte hayli ilerlemiş olan Fransa üç yüz elli parça donanmasıyla, İngiltere'den sonra ikinci güç olarak denizlerde hüküm sürmektedir.

Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-kübra* adlı eserinin "Fransa'nın Ahvâl-i Umumiyesi" (s. 248) başlıklı bölümünde bu ülkenin coğrafi konumunu belirledikten sonra toprak genişliğinin 537 bin km², nüfusunun otuz sekiz milyon olduğunu belirtir. Afrika, Hindistan ve Hind-i Çin'deki sömürgeleriyle beraber topraklarının genişliği on milyon km²'yi, nüfusu ise doksan milyonu bulmaktadır. Fransa'da yıllık doğum oranı her yıl ‰ 225 civarındadır. Ölüm oranı bundan daha yüksek olduğundan Fransa'nın nüfusu her geçen sene azalmaktadır. Bilim ve sanatta Avrupa'nın merkezi durumunda olan Fransa bu iki alanda çok ilerlemiştir. Eğitimin en iyisini vermeye çalışan okulların sayısı sürekli olarak artmaktadır. Bunun yanı sıra Fransa'da fuhuş da her geçen gün artmakta, dinsizlik moda halini almaktadır. 1871 yılında kurulan cumhuriyet idaresinin *senato* denilen meclisi 585 üyeden oluşur. Sayıları dört milyona varan askerlerin 144 bini deniz, kalanı kara askeridir. Fransa'nın bütçesi geniş olmakla birlikte borcunun fazlalığından, maliyesinin çok iyi olduğu söylenemez; hatta son derecede sıkıntılı zamanları olmaktadır. Ziraatte ve ormancılıkta büyük gelişme gösteren ülkede kömür ve demir madenleri boldur.

A. Paris

"Paris'e git bir gün evvel, akl ü fikrin var ise,
Âleme gelmiş sayılmaz gitmeyenler Paris'e!"
Hoca Tahsin Efendi

Avrupa şehirleri içerisinde seyyahların en çok uğradığı yerlerden biri olan Paris seyyahların pek çoğu tarafından "Avrupa başkenti" olarak algılanmıştır. XIX. yüzyılda seyyahları esrarlı bir mıknaatıs gibi kendisine çeken büyüklü Paris'in⁸¹ tarihi o kadar eskidir ki kent kuruluşu M.Ö. 4000'lere kadar iner. Önceleri Seine nehrinin bir adası üzerinde kurulan şehir daha sonra Romalıların eline geçmiş ve genişleyerek nehrin sol

⁷⁹ Gerçi seyahatnamede yer ve yıl kaydı yoktur fakat AKINCI'nın yaptığı tespitler, bu seyahatnamenin 1690'lı yıllarda, 1694 sonrasında yazılmış olduğunu düşündürmektedir. Ben de bu tespitlere katılmakta bir sakınca görmedim.

⁸⁰ "Süleyman Ağa Seyahatnamesi", AKINCI, a. g. e., s. 10

⁸¹ "XIX. yüzyılda ve yirminci yüzyılın ilk yarısında Paris hemen herkesin ikinci vatanı değil miydi?" KILIÇBAY, a. g. e., s. 15

kıyılarına taşmıştır.⁸² IX. yüzyılın sonlarına doğru iyice büyüyen Paris, belediye başkanı Prévot'nun yönetimine verilmiş, XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın başlarında inşa edilen surlar şehri çevrelemiştir. Notre-Dame Katedrali, Louvre şatosu ve üniversite gibi büyük binalar yine bu dönemde şehrin dokusunda belirleyici bir rol oynamaya başlamıştır. XIV. yüzyılda V. Charles tarafından yaptırılan yeni surlar Paris'i Fransa'nın en büyük şehri durumuna getirmiş, bu arada ticari faaliyetler de büyük bir canlılık kazanmıştır. Bu yüzyılda şehrin nüfusunda da yüksek oranda bir artış meydana gelmiş ve nüfus XIV. yüzyılın sonlarında 200.000'e çıkmıştır. XVI. yüzyılda gelişimini sürdüren Paris'te bu dönemde bilhassa kent düzenlemesi açısından önemli çalışmalar yapılmıştır.⁸³ Bunun ardından gelen iki yüzyılda ise bilhassa kentteki sarayların, zafer tâklarının, yeşil alanların, meydanların, yeni mahallelerin, anıtların sayısı artmıştır. "XVIII. yüzyılda Paris, bir düşünce, zarafet, sanat ve aynı zamanda bir bilim ve felsefe merkezi haline geldi. Kahvelerde ve kulüplerde ansiklopedicilerin fikirleri yayılıyordu."⁸⁴ XIX. yüzyılın başında nüfusu 500.000'e ulaşan Paris'te önceki yüzyılda başlayan kentsel düzenlemeler daha da ilerlemiş ve yeni inşa edilen yapılar, düzenlenen yol ve meydanlarla şehir büyümesini ve belli merkezlerdeki yoğunlaşmasını sürdürmüştür. Daha yüzyılın ortalarına gelmeden nüfus bir milyona ulaşmış, III. Napoléon döneminde şehrin imarıyla görevlendirilen Baron Haussmann kent merkezine yığılan büyük binalar arasından geniş caddeler açtırmış, Fransa başkentinin yeni bir görünüm kazanmasında büyük rol oynamıştır.⁸⁵ XIX. yüzyılın son on beş-yirmi yılı Paris için bir modernleşme ve refah dönemi olmuş, şehrin nüfusu 1896'da iki buçuk milyonu geçmiş ve 1889 Sergisi için yaptırılan Eiffel Kulesi ile yapımına 1899'da başlanan metro şehrin iki önemli sembolü durumuna gelmiştir.

Seyyahlar içerisinde Paris'ten bahseden ilk kişi olan Süleyman Ağa, seyahatnamesinde Fransa'nın merkezi Paris hakkındaki izlenimlerini aktarırken "Paris şehri Mısır'ın iki misli kadar büyüktür ve ol şehrin evleri altı-yedi tabakadır ve ol şehirden Françe padişahına tahsil olunan hazine dört Mısır hazinesi kadar..."⁸⁶ sözleriyle şehrin büyüklüğüne ve zenginliğine dikkat çeker. Paris'teki büyük eserlerden Versailles Sarayı'na ilişkin gözlemlerini de hayranlık belirten ifadelerle aktarır. Süleyman Ağa'nın "Osmanlı'dan Avrupa'ya" bakışında Mısır'ı merkez almasının ve

⁸² "Hemen her güzel kentten bir nehir geçer, ama üzerinde ada olanı birdir, ikidir. Paris Seine nehrinin üzerindeki Cité adasından itibaren oluşmuştur. Kentin simgesi Notre-Dame de Paris katedrali bu adanın üzerindedir (...). Kent nehir çevresinden itibaren halka halka genişleyerek, Orta Çağ surlarının dışındaki alanı da kapsayan bir daire oluşturmaktadır. Bu kent hiçbir zaman bir imparatorluğa başkentlik etmemiş, ama hep Batı dünyasının merkezi olmuştur. Batı kavramı neredeyse Paris'le özdeşdir. Paris'i ebedi şehir kılan işte bu özelliği olmaktadır." KILIÇBAY, a. g. e., s. 26

⁸³ IV. Henri'nin Fransa krallığı döneminde (1589-1610) ve onun ardından gelen XIII. Louis zamanında (1610-1643) Paris'te yapılan düzenlemeler ve yeni inşa edilen binalarla ilgili olarak BENEVOLO birkaç ana çizgi çizer: "Saray yüz yıldan beri Paris'teydi ve kent Ortaçağ surlarının çok dışına taşmıştı. Sağ kıyıda IV. Henri ile XIII. Louis, içine Tuileries mahallesi ile Krallık Sarayı'nı alacak biçimde tahkimli surları genişlettiler. Sol kıyıda Marie de Médicis'nin Luxembourg konutu, Philippe Auguste'ün surlarının batısındaki alanın gelişmesi hakkında bilgi veriyordu. IV. Henri (...) kısa süren krallığı döneminde Paris'te çok sayıda proje başlattı: İki krallık *piazzası* yaptı (biri Cité'de üçgen, diğeri Marais'de dörtgen biçimli; üçüncüsü, yarım daire biçimli *piazza* da Tapınak'ın yanındaki yüksek arazide planlanmıştı); iç savaşta yıkılan Louvre ve Tuileries'yi onardı, Seine boyunca uzanan bir galeri ile iki sarayı birleştirdi..." BENEVOLO, a. g. e., s. 166

⁸⁴ "Paris", *Milliyet-BÜYÜK LAROUSSE*, c. XVIII, Milliyet Yay., İstanbul, 1992, s. 9187

⁸⁵ "1853-1869 yılları arasında Seine valisi olan Baron Haussmann, Bonaparte rejiminde girişimde bulunma olanağı bulmuş ve süreç içinde Saint-Simon yanlıları, liberaller ve soylular gibi bir dizi kuramsal yönelimden bezmiş birçok kişiyle rekabete girerek iş adamı gibi davrandı. (...) İlk görevlerinden biri, nüfusu bir milyonu aşmış bir kente altyapı hizmeti sağlamaktı: Lağım, su yolları, gazla aydınlanma, toplu taşımacılık, okullar, hastaneler, çarşılar ve parklar. (...) Bu dönemde kanalizasyon sistemi hemen hemen tümüyle baştan yapıldı; sokak aydınlatmasında kullanılan gaz borularının sayısı üç katına çıkarıldı; toplu taşımacılık hizmetleri birleştirildi; atlı binek arabası hizmete kondu; halka açık dört büyük park tasarımı yapıldı; büyük bir kente gerekli olan kamu yapıları ile 1859'da birleştirilen, on bir çevre kasaba yükselmeye başladı. Bunlar, Avrupa'nın büyük kentlerinde örnek alınacak bayındırlık çalışmalarıdır." BENEVOLO, a. g. e., ss. 201-202

⁸⁶ "Süleyman Ağa Seyahatnamesi", AKINCI, a. g. e., s. 10

karşılaştırmayı bu şehre göre yapmasının sebebi kendisinin Mısır'da ikamet etmiş olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir eyaleti olan Mısır, daha sonraki seyyahların mukayeselerinde de zaman zaman mukayeselerde söz konusu edilecektir.

Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risalesi*'nde "Der-beyân-ı Paris" (s. 24) başlıklı kısımda Paris'i geniş olarak ele alır ve tanıtır. Fransa'nın başşehri olan Paris, dokuz yüz bin nüfusa sahiptir. Yazar, diğer büyük şehirlerde yaptığı gibi Paris'te de enlem-boylam bilgileri aktarır. Buna göre, Paris "arzî kırk sekiz derece elli dakika on dört saniye"de bulunmaktadır. Paris'te ilk dikkati çekenler birçok gösterişli bina ve değerli mallarla dolu muntazam dükkânlardır. Kütüphanesi, rasathanesi, okulları ve diğer ilim kurumları, hastahaneleri, halkın gezinmesi için düzenlenen mesire yerleri, "tiyatro tabir eyledikleri hayalhaneleri", botanik ve hayvanat bahçeleri ile Paris bambaşka bir şehirdir. Mustafa Sami Efendi bunları sıraladıktan sonra, Paris'i daha geniş olarak tanımak isteyenlerin, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin sefaretnamesini okumaları gerektiğini belirtir.⁸⁷ Şehrin ortasından geçen Seine nehri üzerine çok sayıda asma köprü yapılmıştır. Nihai değerlendirmesinde Paris'i "Velhasıl bu şehrin şöhreti âfâk-gir olmasıyla onda olan her türlü şâyân-ı istiğrâb nevâdirâtın yegân yegân tasrih ve tefhimi imkânda olmadığı" (s. 25) şeklinde över.

Paris, Mehmet Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa*⁸⁸ adlı eserinde de karşımıza çıkar. Öncelikle Paris'in binaları hakkında bilgi veren seyyah bu binaların genel olarak "yediser sekizer kat, ifrat ile büyük ve şık" olduğunu söyler. Paris'in sokaklarını Londra sokaklarıyla kıyaslayarak ele alırken de "Paris sokaklarının Londra misillü pek enli değil ise de bazılarının daha vüs'atlı" olduğunu ileri sürer. İki tarafı muntazam ağaçlarla kaplı bulvarlar, güzel düzenlenmiş meydanlar, muntazam dükkânlar ve kahveler ile üstü camlarla kapalı *passage* denilen çarşılar Paris'in dikkat çekici yönlerini teşkil eder.

Avrupa'ya seyahat eden tek Osmanlı padişahı Sultan Abdülaziz'dir. Onun 1867 yılında gerçekleştirdiği Avrupa seyahati heyetinde bulunan ve seyahatin günlüğünü tutan devrin İstanbul şehremini Ömer Faiz Efendi tarafından Paris, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*'nde "nur ve ışık beldesi adını taşıyan Fransız devlet merkezi" olarak vasıflandırılır. Sokakları ve evleri taş kömürünün yakılmasıyla elde edilen gazlarla aydınlatılan Paris'te tiyatro, konser, opera ve benzeri sahne faaliyetleri dikkat çekecek derecede yoğundur. Karşılama töreninde Paris bütün aydınlığı ve haşmetiyle gözler önüne serilir: "Evet!... Paris yerinden oynadı. Bilhassa geceyi görmek şart: Paris'in gecesi, hatta bütün Garb diyarlarının gecesi bizim gecelerimize benzemiyor: Bizde hayat, güneşle başlıyor, güneşin batmasıyla son buluyor. Buralarda öyle değil!... Sokakları ve evleri, taş kömürünü yakarak elde ettikleri ve hava gazı dedikleri nur huzmeleriyle aydınlatıyorlar." (s. 37)⁸⁹ Şehirdeki en büyük binalar Tuileries ve Elysées saraylarıdır. 1867 Dünya Sergisi, Paris'te 687.000 m²'lik geniş bir alanda kurulmuş, sergi için çok geniş portatif binalar inşa edilmiştir. Sergiyi ve Paris'in daha başka mekânlarını zaman zaman dolaşan Ömer Faiz Efendi "Samimiyetle itiraf edeyim ki, Paris'i görünceye kadar belediyelerin şehir sokaklarını muayyen zamanlarda sulamalarının aslî vazifeleri arasında olduğunu bilmiyordum." (s. 45) diyerek şehir sokaklarının temizliğine ve belediyenin bu husustaki hizmetlerine dikkat çeker.

Abdülaziz'in Avrupa seyahatine çıktığı tarihte Namık Kemal ve arkadaşları da Avrupa'dadırlar ve kimi zaman Londra'da kimi zaman da Paris'te bulunurlar. Kemal,

⁸⁷ Gerçekten de Osmanlılar, Paris'i, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin 1720-1721 yıllarındaki Fransa sefirliğinin ürünü olan *Fransa Sefaretnamesi* ile tanımıştır. Sefaretnamesinde Fransa'nın diğer bazı şehirleriyle birlikte Paris'i temel özellikleriyle tanıtan Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa ve Paris'le ilgili hatıralarını çalışmamın başlarında değerlendirmiştim.

⁸⁸ *Seyahatname-i Avrupa*'nın yazarı Mehmet Rauf, Servet-i Fünun romancısı Mehmed Rauf ile ve Leskovikli Mehmet Rauf ile karıştırılmamalıdır. Bu, ikisinden de farklı biridir. *Seyahatname-i Avrupa* yazarı seyyah, eserde kendisini "Âmedî hulefâsından Mehmet Rauf" olarak tanıtır. (*Seyahatname-i Avrupa*, s. 2) Romancının adı Mehmed Rauf şeklinde "d" ile seyahatname yazarının adı ise Mehmet Rauf şeklinde "t" ile yazılmıştır.

⁸⁹ Hâmid'in henüz bir çocukken Paris'e yaptığı ilk seyahati anlatırken sarf ettiği şu cümleler aynı paraleldedir: "Paris'te gece oluyor, fakat karanlık olmuyor. Karanlık gecelerde kara günler memâlik-i İslâmiye'de görülür." *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, (Haz.: İnci ENGİNÜN), Dergâh Yay., İstanbul, 1994, s. 36

Avrupa'daki ilk önemli ikamet yeri olan Paris hakkındaki izlenimlerini mektuplarında yer yer dile getirmiştir. 1867 yılının sonlarına doğru babasına yazdığı mektupta Paris'in pahalılığından şikâyet eder. Oturduğu ev geniş ve rahattır fakat şehirde hemen her şeyin parayla olması masrafı artırmaktadır: "Aman Paris, aman... Masrafına tahammül gelmiyor. Daima evde oturur ve yemeğini kendin pişirtirsen zararı yok. Meselâ, benim ev kirası ile yemek masrafı, ayda 1500-1600 kuruş ile bitiyor; fakat bizim gibi şunu bunu görmek için sokağa çıkmağa muhtaç olursan araba parası, bir yerde oturmak, yolda bir su içivermek gibi şeyler için, günlü geceli, lâ-akal bir Fransız altunu gidiyor."⁹⁰

Ümit Burnu Seyahatnamesi yazarı Ömer Lütfi, Paris'le ilgili genel gözlemlerini aktarırken, bilhassa büyük binalara ve düzenli bahçelere dikkat çeker. Seine nehri üzerindeki muhteşem demir ve taş köprüler onu hayrete düşürür. Paris'in havasını güzel bulur. Şehrin, bir taraftan bakılınca öbür tarafı görülecek kadar düz olması da şaşırtıcıdır. Seyyahın asıl yaşadığı yer olan İstanbul'un tepeler üzerine kurulmuş bir şehir olduğu düşünülürse, Paris'in düzgünlüğü karşısındaki hayretini normal karşılamak gerekir. Paris'in geniş meydanları, iki tarafına dondurma taşlar konulmuş olan ve herkesin rahatça yürüdüğü sokakları, geniş caddeleri, büyük heykel ve anıtları ile sarayları dikkat çekici yönlerdir. "Paris pek güzel ve dilârâ bir memleket olup geceleri sabaha kadar şehriyin ediyorlar gibi şehrin derunu gazlarla ve türlü türlü mülevven mehtâblarla pür-nûr olur idi. Sabaha kadar dükkânlar açık, istediğin mahalle faytona süvâr olduğun halde vâsil olursun." (ss. 23-24) diyerek, Paris'in daha sonraki seyyahlar tarafından da belirtilecek olan karakteristik özelliklerini belirler.

Abdülhak Hâmid'in Avrupa hatıraları arasında Paris çok geniş yer tutar. Onun Paris'i ilk görüşü, çocukluk yıllarında yaptığı bir Avrupa seyahatinde gerçekleşir. Seyahat sırasında çocuk Hâmid'in "Cenneti ne vakit ve nerede göreceğiz?" şeklindeki sorusuna, yanlarındaki Hoca Tahsin Efendi: "Paris'e vardığımız zaman orada göreceğiz." cevabını verir ve şu beyti okur: "Paris'e git bir gün evvel, akl ü fikrin var ise, / Âleme gelmiş sayılmaz gitmeyenler Paris'e!" (III, s. 29) Sabaha karşı uzaktan gördükleri Paris'in gaz lambaları henüz söndürülmemiştir ve şehir yıldızlar, ışıklar içindedir. Paris'te Ecole Nationale'e yatılı olarak giren Hâmid'in ilk gözlemleri kendisini çok etkilemiştir: "Muvasalatımız günü indiğimiz apartımanda taam edip dinlendikten ve kendimize geldikten sonra sefir Cemil Paşa'yı görmek üzere Prendbourg sokağındaki sefarethanemize gitmiştik. Geçtiğimiz Boulevard Saint-Michel, Boulevard Sebastopol ve emsali şâhrâhlarla muazzam ve muntazam köprüler ve Quai Voltaire, Quai d'Orsay gibi nehir kenarını benâm eden yerler bana hayret-âlûde bir rüya gibi gelmiş ve Place de la Concorde denilen meydan-ı şehâmetten geçerek Champs-Élysées cadde-i şâhânesine girdiğimiz zaman ise belki aklım başımdan gitmişti." (III, s. 33)⁹¹

Hâmid, elçilik kâtibi olarak atandığı Paris'te kaldığı 1876-1878 yıllarına ait hatıralarında ve mektuplarında da sık sık bu şehirden söz eder. *Belde* isimli kitabındaki şiirler de şairin Paris yıllarını yansıtan seyahat manzumeleridir.⁹² Paris'le ilgili ilk

⁹⁰ Namık Kemal'in *Husûsî Mektupları I: Avrupa Mektupları*, (Haz.: Fevziye Abdullah TANSEL) Ankara, 1967, s. 123

⁹¹ Hâmid, Paris'le hakkındaki ilk izlenimlerini, seyahatname parçası sayabileceğimiz "Bir Hatıra" başlıklı biyografik manzumesinde de dile getirmiştir. Bu şiirde, onun şehirle ilgili ilk izlenimlerinin yanı sıra, henüz çocuk denecek bir yaşta Paris'te kadımlarla olan yakınlaşmasının anlatıldığı kısımlar da ilgi çekicidir. "Bir Hatıra" manzumesi şairin *Hep yahut Hiç* adlı kitabındadır. Bkz.: TARHAN, Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri III: Hep yahut Hiç*, (Haz.: İnci ENGİNÜN), Dergâh Yay., İstanbul, 1982, ss. 219-221

⁹² *Belde (Divaneliklerim)* hakkında ENGİNÜN şu değerlendirmeyi yapar: "*Belde*, Hâmid'in ifadesine göre basılışından on yıl önce Paris'te yazılmıştır. Bu bakımdan o, Paris yaşayışının bazı vechelerini de aksettirir. Kitaptaki on yedi şiirden sadece birinin adı Türkçe'dir. Diğerlerinin hepsi Hâmid'in Paris'te dolaştığı yerlerin adlarıdır: Şiirlerin çoğu eğlenceyi seven genç bir adamın dolaştığı yerleri, sanatçıları, beraber bulunduğu kadınları anlatır." TARHAN, Abdülhak Hâmid, *Bütün Şiirleri I: Sahra/Divaneliklerim/Bunlar O'dur*, (Haz.: İnci ENGİNÜN) Dergâh Yay., İstanbul, 1979, s. 21. Bu kitap hakkında AKINCI'nın değerlendirmesi ise şöyledir: "*Divaneliklerim*, bir Doğu adamının ışıklar ve hazlar beldesi Paris'e karşı duyduğu hayranlığı gösterir. Bu manzumelerin çoğu Paris'in bahçelerini, eğlence yerlerini anlatır. Orların aleminut resimleridir." AKINCI, Gündüz, *Abdülhak Hâmit Tarhan:*

izlenimleri, ablası Fahrünnisa Hanım'a yazdığı 25 Haziran 1876 tarihli mektupta yer almaktadır. Hâmid bu mektubunda, ilk kez gördüğü Paris'i çeşitli yönleriyle İstanbul'la mukayese ederek anlatır: "Burası gayet zihniyetli ve cemiyetli bir memleket. Havası güzel. Suyu dahi içilmez derecede değildir, fakat İstanbul'un nefis sularına benzemiyor. Yine Boğaziçi'nin tabiî olan latif manzarası, hazin sükûneti, ruhânî mâhtâbı burada yoktur. Bizim memleketin letafeti kudret-i İlahiyye ile olmuş. Burasını insanlar tezyin etmişler. Eğer halkımız tembel olmayıp da frenklerin Paris'i imar ve inşada gösterdikleri sabr u gayreti kendi vatanımızın mamuriyeti yoluna biz dahi sarfedeydik, burası bizim memleketin bin kerre dînunda kalırdı." (I, s. 39) Bundan birkaç gün sonra 12 Temmuz 1876'da Bahaeddin Bey'e yazdığı mektubunda da "Paris'te her sabah sersem olduğumu", ailesini ve sevdiklerini özlediğini söyler. Akşamları şehirde yaptığı gezintiler onu bir parça "neşe-yâb" eder; fakat Paris'i gördüğüne memnun olan Hâmid, Paris'te uzun süre oturmayı gözüne kestiremez. "... burada nefes almak para iledir. Ve memleketin her tarafı para sarfedecek bir mesiredir. " (I, s. 41) sözleriyle Paris'te eğlence yerlerinin çokluğuna işaret eden şair, Namık Kemal'i hatırlatacak biçimde, pahalılıktan değil harcayacak parası olmamasından dert yanar. Paris'i beğenmekle birlikte şehre alışmakta zorluk çeken Hâmid "Şimdilik Paris benim için değildir. Paris güzel bir karı, benim için güzel bir kızdır. Yahut bir kızdır ki bana göre resim gibi cansızdır. İnsan resme yalnız bakar. Yalnız bakmaktan ise elbette bıkar. Evet, Paris bâkir bir güzeldir. Hem de süslü, ziynetlidir. Hem de marifetli, dirayetlidir." (I, s. 42) sözleriyle Paris'i güzel ve süslü bir kadına benzetir. Bu kadın, yani Paris, güzelliklerini Hâmid'e cömertçe sunmaz, fakat şair Paris'in zevklerinden istifade edemese bile "maarifinden istifade etmek" düşüncesindedir. Ancak bu da tam olarak gerçekleşmez.

Hâmid'in Paris'le ilgili izlenimleri yer yer olumsuzluklar da gösterir. Zaruret içinde bulunmak, İstanbul'u ve İstanbul'dakileri özlemek sebebiyle Paris'ten usandığını belirten şair uyanık iken Paris'teyse, uykuda daima İstanbul'dadır. Fransa'nın başşehri elbette Hâmid'in gözünde de bir medeniyet ve sanayi merkezidir; fakat zaruret sebebiyle Paris'in ne ilminden ne de güzelliklerinden faydalanmak şair için mümkün olmamaktadır. Şair, Paris'te kalmasının "züğürtlükten" olduğunu, aksi takdirde bir gün bile durmayıp kaçacağını söyler. Parasızlık yüzünden Paris'in eğlencelerine iştirak edemeyen Hâmid sefarethaneden pek çıkamaz. Onun, Paris'le ilgili izlenimlerini en geniş olarak 29 Mart 1877 tarihli mektubunda buluruz: "Tiyatroların, baloların kapısından bakıp meyasûne avdet etmekle iktifa ediyoruz. Sükûnet denilen hâli de hakikaten göreceğim geldi. İnsan ne tarafa gitse bir nehir şırıltısı işitiyor. Bu da araba gürültüsüdür. İşte bu medeni ve sun'î memleketin enharı böyledir. Kuşları da, muzika âlâtıdır. Kiliselerden ziyade bankaları mukaddes biliyorlar. Papazları sarraflar, mabûdları da paradır. Tabiat denilen sâni-i ezeli basîr olsa bu memleketin kendi âsârından olmadığını görürdü. Fransızların cenneti de, cehennemi de Paris'tedir. Kimin bir külliyyetli iradı varsa o adam cennetlik addolunuyor." (I, s. 68)

Paris'in gürültüsünden kurtulmak için zaman zaman şehir dışındaki köy ve mesirelere giden şair 1878 yılı Temmuz ayının sonlarına doğru gittiği Enghien köyünü çok sever. "Nümûne-i âlem olan Paris yine bir dünya modeli demek olan *exposition* münasebetiyle âlem-i âlem içinde âlem olduğundan" (I, s. 105) bu kargaşadan uzaklaşmak gayesiyle gittiği Enghien köyünü Paris civarının en medeni, en mamur yeri addeder. Enghien'de etrafı ağaçlarla çevrili bir de göl bulunduğunu söyleyen şairin en büyük zevklerinden biri de mehtaplı gecelerde kürek çekerek bu adaya sandalla gitmektir. Hâmid, daha sonraki bir mektubunda Enghien'in pek latif ve dünyada benzeri bulunmayan bir yer olduğunu söyler, hatta çok sevdiği Çamlıca'nın bile Enghien kadar güzel olmadığını ileri sürer. Hâmid, *Divaneliklerim*'de yer alan "Engen/Enghien" başlıklı dokuz bentlik manzumede bu köyü tasvir eder. Enghien; bağ ve bahçeleriyle, içinde bir ada bulunan gölüyle, her biri büyük bir çiçek gibi görünen ağaçlarıyla, özellikle de orada tanışıp seviştiği Eugénie isimli genç kızın hatırasıyla şairin hafızasında ve gönlünde yaşamaktadır.

Paris'in hem merkezî kısımları hem de Enghien'e benzer sayfiyeleri *Divaneliklerim*'deki manzumelerde geniş olarak anlatılır. Bu manzumeler gerçekçi tablolar çizmekten uzak olup daha çok şairin, pastoral ve şiirsel manzaralar oluşturma

çabasının ürünüdür. Buna rağmen Hâmid'in Paris'i o gözle gördüğü düşünülürken şairin çizdiği tabloların gerçeklerden büsbütün uzak olduğunu söylemek de yanlıştır. Paris civarındaki Ville d'Avray, Argenteuil, Saint Cloud, Robinson, Montmorency gibi köyler, kasabalar ve gezinti yerleri *Divaneliklerim*'i meydana getiren manzumelerde birer "cennet köşesi ve aşk yuvası" olarak tasvir edilmiştir. Paris merkezindeki Cité d'Antin, Auteuil, Saint-Germain, Vincenne gibi semtler de benzer bir bakış açısıyla anlatılmıştır. Şair, buralarda yaşadığı aşk maceralarını, eğlenceleri manzum bir şekilde kaleme almıştır. "Site Danten/Cité d'Antin" başlıklı şiirden alınan şu mısralar şairin Paris'e bakışını yansıtanın yanı sıra bütün bu manzumelerin özeti gibidir:

"Mest-i kevser bir güzel huri ile,
Ben o cennette enîs-i hâb idim
Âb u tâb-ı zevk ile sîr-âb idim."⁹³

Hâmid'le aynı yıllarda Sadullah Paşa, "1878 Paris Ekspozisyonu"⁹⁴ başlıklı yazısında umumi sergi dolayısıyla gezdiği Paris'i anlatır. Sergi hakkında bilgi verirken Paris hakkındaki düşüncelerini de ortaya koyar. Avrupa'yı genel olarak "bir füşat-serâyı umrân" şeklinde değerlendiren Sadullah Paşa "şehr-i şehîr Paris"i de "bu iklim-i kemâlin dârü'l-mülk-ü ihtîşâmı ve saltanat-ı medeniyetin sultan-ı âli-makaamı" olarak görür. Paris, ona göre, diğer şehirlerin hepsinden üstün, zarif bir şehirdir. Paris'te 1878'de açılan sergi Fransa'nın büyüklüğünü ortaya koyduğu gibi serginin Paris'e ait kısmı herkesin gıpta ile bakacağı bir zenginlik ve güzellik örneği olarak göz önünde durur.

Samipaşazade Sezai'nin hatıra ve mektuplarında da Paris'e dair izlenimler yer almaktadır. 1881 yılında Londra elçiliği ikinci kâtibi olarak İngiltere'ye giderken uğradığı Paris'te on beş gün kalan Samipaşazade Sezai seyahat hatıraları arasında Paris'le ilgili izlenimlerine de yer verir. *Rumûzü'l-Edeb*'deki seyahat yazılarında ilk Avrupa seyahatinin kendisinde bıraktığı tesiri dile getirir. İstanbul'dan ayrılmanın hüznünü yaşadktan sonra trenle Fransa'nın başşehrine yaklaştığı bir gece yarısında "*Binbir Gece Hikâyeleri*"nden bir şehir gibi görünen Paris'in güzel, ışıklı manzarası onu etkiler. İlk görüşte Paris hakkında, gerçeğe pek de uygun olmayan şeyler hayâl ettiğini belirterek "Ancak bir nazar-ı sathî imâlesine kâfi bir müddet zarfında görülen memleketlere dair yapılan seyahatname ekser bu yolda olur."⁹⁵ der. İlk Paris seyahatinin Sezai üzerindeki etkisi gerçekten de büyüktür. Sürat treni ile gece yarısına doğru Paris'e ulaşan yazar geç vakit olmasına rağmen sokakların kalabalığı karşısında şaşırır. Onu şaşkırtan ikinci şey ise ışıkların bolluğu, sokakların aydınlığıdır. Daha önce romanlarda okuduğu bu şehirde sanki "kamelyalı kadın"ı, bedbaht Fantine'i görecek gibi olur. Işıklı caddelerden hızla geçip giden arabalardaki, "büyük visallere hazır" kadınlar zekâ ve deha sahibi bir romancının kaleminden çıkmış gibidir.

Sezai'nin ikinci Avrupa seyahati bir kaçış seyahatidir. 1901-1908 yılları arasında istibdat idaresinden kaçarak Paris'e giden Samipaşazade Sezai'nin kaçış yolculuğu zorlu geçer. Marsilya-Lyon yoluyla Paris'e gelen yazar bir zamanlar "genç, bahtiyar, evzâk-ı şebâbetle emniyet-i istikbâlin kendisine tehyic ettiği ikbal ile mest" olarak geldiği şehirde şimdi bir kaçak olarak bulunmanın psikolojisi içindedir. Zaman zaman, Bibliothèque Nationale'e giderek etüdler yapar. Ağır ve ezici bir sıcağın hüküm sürdüğü yaz aylarında halkın büyük bir bölümü sayfiyelere gittiği için Paris tenhadır. Yaz akşamlarında şehrin تنها sokaklarında yalnız gezmek, serseriyane dolaşmak Sezai'nin sevdiği şeylerdendir. Daha iyi dinlenebilmek için sessiz bir tabiat köşesi sayılan Sainte-Adresse'e çekilen yazar burada İstanbul'daki tabiat köşelerini, bilhassa Çamlıca ve Adalar'ı hatırlar. Sezai, Paris ikameti sırasında 1905'in Eylül ayında bir müddet kaldığı Asnières hakkında da bilgi verir. "Paris civarında Kadıköy, Erenköy gibi köylerden biri" olan Asnières'in en dikkat çekici özelliği kedilere ve köpeklere mahsus bir mezarlığa sahip bulunmasıdır. Sezai, Seine nehrinin Asnières kıyısındaki bu muntazam mezarlığı "kedilerle köpeklerin Père-Lachaise'i" olarak değerlendirir.

⁹³ TARHAN, Abdülhak Hâmid, *Bütün Şiirleri I: Sahra/Divaneliklerim/Bunlar O'dur*, s. 95

⁹⁴Bkz.: *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, ss. 737-638

⁹⁵ KERMAN, Zeynep, *Samipaşazade Sezai'nin Hikâye-Hatıra-Mektup ve Edebî Makaleleri*, İÜEF Yay., İstanbul, 1981, s. 92

Paris, Ahmet Midhat Efendi'nin Avrupa seyahatinde merkez olan bir şehirdir. Gerçi o asıl olarak resmi üye sıfatıyla Stockholm'deki VIII. Müsteşrikler Kongresi'ne katılmak amacıyla seyahate çıkmıştır. Fakat *Avrupa'da Bir Cevalan*'da Paris, diğer Avrupa şehirlerinin hepsinden geniş yer tutar. Paris, Ahmet Midhat tarafından, seyahatten yıllarca önce bile çok önemli görülen ve büyük ölçüde tanınan bir şehirdir.⁹⁶ Ahmet Midhat Efendi, Avrupa seyahatinin gidiş yolunda Paris'ten sadece "mürûr eder". Bu "mürûr"da Paris'i yeterince gözleme ve inceleme şansı olmamıştır. İlk izlenimleri aslında pek de olumlu değildir. Şehre indikten sonra bazı kısımları kısaca da olsa gezme fırsatı bulan yazar biraz önce belirttiği fikirden dönmüş görünerek herhangi bir yer hakkında duyularak öğrenilenlerin umumiyetle gerçeğe uygun olmadığını, esas olanın gidip orayı görmek olduğunu belirtir. Nitekim, "Paris hakkındaki ilk ihtisâsâtının intizarına muvafık çıkmadığını" itiraf eder. Daha önce gazetelerden, kitaplardan, seyahat kılavuzlarından, haritalardan, planlardan ve Paris'i görenlerden aldığı bilgilerin yeterli olmadığını ve gerçek Paris'i yansıtmadığını anlar. Örneğin Seine nehri hiç de resimlerde görüldüğü gibi geniş ve görkemli olmayıp daha dar ve basittir. Yazar, aynı hayal kırıklığını Grand Opéra'yı gördüğünde de yaşar ve hayalindeki büyük binaya nazaran burada "bir köşeye sokulmuş yamyassı bir şey"e rastladığını belirtir. Aynı şekilde Eiffel Kulesi de ona hayalindeki kadar ihtişamlı görünmez. Bir hayal kırıklığı da bulvarlarda yaşar, muhayyilesinde o kadar büyüttüğü Champs Elysées bile ona küçük, dar ve gösterişsiz gelir. Ahmet Midhat, bütün bu hayal kırıklıklarını sayıp döktükten sonra bunlarda da yanılma payı olabileceğini, bunların nihayet ilk ihtisaslar olduğunu, bu nedenle bu izlenimlerde de hata etmiş olabileceğini söyler. Esas incelemelerini Stockholm dönüşü yapacaktır.

Kongre dönüşünde Ahmet Midhat'ın yanında kongrede tanıştığı Rus oryantalisti Madam Gülnar (Olga de Lebedeva) da vardır. 20 Eylül'ü 21 Eylül'e bağlayan geceyarısından birbuçuk saat kadar sonra Paris'e ulaşırlar. 1889 Umumi Sergisi nedeniyle Paris çok kalabalıktır, aynı sebepten oteller ve zaten genelde boş olmayan eğlence yerleri de hemen tamamen doludur. Pahalılıksa had safhadadır. Otellerde kalacak yer bulmakta zorlanırlar. Ahmet Midhat ve Madam Gülnar, Paris'te öncelikle geniş sergi mahallinin bir bölümünü gezerler. Sergi izlenimlerinin yanı sıra, yazar, Paris'in şehir planını ayrıntılı olarak aktarır: "Paris şehri hemen armudî denilen bir şekil teşkil eder. Bu armudînin sap ve müdevver tarafı şehrin şark cihetidir. Uç ve sivri tarafı da garp cihetine düşer. Seine nehri Paris'in cenûb-ı şarkîsinden derûn-ı şehre dahil olup azim bir kavs ile merkezine doğru ilerledikten sonra cenub-u garbîsinden huruc eyler. Bu halde Louvre ile Tuileries Sarayı Paris'in adeta merkezi addolunur. Tuileries'nin önünde yani garb cihetinde yine kendi namına mensup vasi' bir bağçe ve onun dahi önünde yani garb tarafında Concorde Meydanı ve onun da önünde yani hep garb tarafında Champs Elysées *avenue*'si vardır ki Paris'in vâsi' yerleri işte buralarıdır. İşbu Concorde Meydanı'nın cenub-ı garbî cihetinde ve Seine nehrinin sol taraf sahili üzerinde Invalides Meydanı bulunur ki '*invalides*' yani sakatat-ı askeriye kışlasının önünde vâsi' bir meydandır. Bu meydanın arzı iki yüz elli ve tûli beş yüz metro kadar ki kıyas edilecek olur ise hemen karşı tarafında vaki' Concorde Meydanı kadardır. Invalides Meydanı'nın yine cenub-ı garbîsinde Champ de Mars denilir daha vasi' bir meydan bulunup bu da mekteb-i harbiyenin önünde ve bir güzel talimhane hükmündedir. Champ de Mars'ın tûli bin ve arzı beş yüz metro olduğundan cesametçe Invalides Meydanı'nın dört misli kadardır." (s. 485)

⁹⁶ Öyle ki, romancı Avrupa seyahatinden on beş yıl kadar önce daha Paris'i görmeden *Paris'te Bir Türk* adında bir roman yazmıştır: Ahmet Midhat, *Paris'te Bir Türk*, Kırkanbar Mtb., İstanbul, 1293, 120 s. Yazarın kendisi bu konuyla ilgili olarak *Avrupa'da Bir Cevalan*'da şunları söyler: "Nasıl ki bundan on beş sene mukaddem *Paris'te Bir Türk* romanını yazdığım zaman okuyanlar miyanında Paris'i tanıyanlar mutlaka benim Paris'e gitmiş olmağımı itikad eylemişler idi. Hatta geçen sene bizim Teodor Kasab Efendi ile bir mülakatta bana hikâye eylemiş olduğu vechile kendisi Paris'te iken El sine-i Şarkîye mektebini ziyarete giderek orada *Paris'te Bir Türk* romanından şâkirdâne bazı tercümelere ettirildiğini görmüş ve bu romanın muharriri ile muarefesi olduğunu muallime söylediği zaman muallim: -O muharrir dahi Paris'i iyi tanıyan Türklere imiş! deyip de Kasab Efendi: -Bilakis hudûd-ı Osmaniye'den harice çıkmamıştır! cevabını verince muallimi de taaccüb istila eylemiş. Avrupa'yı gezmeksizin tanımak nasıl mümkün olduğunu kari'lerime kariben uzun uzadıya anlatacağım şimdilik bu tafsilattan sarf-ı nazar ediyorum." (s. 71)

Paris'te bulunduğu on iki gün boyunca şehrin bütün önemli yerlerini gezen, kiliselerini, müzelerini, tiyatrolarını, hayvanat ve nebatat bahçeleriyle bazı gezinti ve eğlence yerlerini görüp inceleyen yazar Paris'i çeşitli yönleriyle ayrıntılı olarak tanıtır. Paris'te özel olarak ele alıp anlattığı başlıca yerler arasında Madeleine ve Notre Dame de Paris kiliseleri, Concorde, Trocadéro, Bastille ve Wandôme meydanları, Champs Elysées Caddesi, Boulogne Ormanı, Etoile Zafer Tâkı, Versailles ile Tuileries saray ve bahçeleri, Luxembourg Bahçesi, Père-Lachaise Mezarlığı, Louvre ve Cluny müzeleri, Grand Opéra, Châtelet Tiyatrosu, Eiffel Kulesi, Invalides Kışlası, Palais Royal, Bibliothèque Nationale, Panthéon kilise ve anıtmezarı... gibi yerleri sayabiliriz. Bunların yanı sıra Paris'in büyük mağaza ve dükkânları, otel ve hastahaneleri, okulları, hipodromu, hapishaneleri, sokak ve evleriyle otelleri de eserde geniş yer tutar. Bunlar, ilgili bölümlerde geniş olarak ele alındığı için burada sadece adlarını saymakla yetindim. Yazar bütün bunları anlatırken elbette Paris'in sosyal yaşamı, Paris'teki iş ve eğlence hayatı hakkında da bilgi verir. Bilhassa alış-veriş mağazalarının ve tiyatrolarla gezinti bahçelerinin anlatıldığı kısımlar için bunu söylemek mümkündür. Şunu da hemen belirtmek gerekir ki *Avrupa'da Bir Cevelan*'ın Paris kısmının önemli bir parçası umumi sergiyle ilgili izlenimlere ve bilgi dökümlerine ayrılmıştır.

Paris'i ilk gördüğünde neredeyse hayal kırıklığına uğrayan Ahmet Midhat, on iki günlük ikinci ikametinde şehri daha yakından tanıma imkânı bulmuş ve bu imkânı iyi değerlendirmiştir. Kataloglar karıştıran, şehir planlarını ve haritaları inceleyen ve asıl önemlisi de sonu gelmez bir merakla oradan çıkıp buraya giren yazarın Paris hakkındaki asıl kanaatleri ikinci ikameti sonrasındaki notlarında karşımıza çıkar. Ahmet Midhat, Paris'i hem çok beğenmiş hem de çok sevmiştir. Paris'teki hayatın kendisine ilginç gelen taraflarını yakından gözleyebilmek için hem bir romancı merakıyla hem de bir Osmanlı aydını ilgisiyle hareket etmiştir. Şehir düzeni açısından mükemmel bulunduğu Paris'teki sanat eserleri, anıtlar, heykeller, saraylar ve görkemli eski binalar onu etkilemiştir. Yer yer İstanbul ve Paris arasında karşılaştırmalar da yapan yazar bilhassa alış-veriş mağazalarının Beyoğlu'ndakilere oranla mükemmel ve gösterişli olduğunu söyler. Paris'te "terakkiyât-ı medeniye"nin son haddine ulaştığını, fakat buna karşılık şehirde bir "tedenniyât-ı maneviye" görüldüğünü ileri sürer. Şehirde bu ikisinin çatışması söz konusudur. Ahmet Midhat'ın bu değerlendirmesinde "ahlâkçı" yaklaşımının etkili olduğu açıktır. Paris'i tanıtırken daha çok, tarihî yapılara, yeni iş yerlerine, sergi mekânına, büyük otellere, cadde ve sokaklara değinen yazar şehrin genel görüntüsünü bunlara dayanarak çizer. Elinin altında daima bir seyahat kılavuzu, Paris planı vardır.

Avrupa'ya ilk seyahatini 1889 Paris Sergisi'ni görmek amacıyla, çok genç yaşta yapan Halit Ziya bu seyahatin hatıralarını kısaca anlattığı *Kırk Yıl*'da Paris izlenimlerine yer verir. 1889 Paris Sergisi, bütün dünyada olduğu gibi İstanbul'da da büyük yankılar yapmıştır. Biraz da bu yankının etkisiyle Halit Ziya'da Paris'i görme arzusu uyanmıştır. Henüz yirmili yaşlarının ortalarına yakın bulunan genç "Uşşakîzâde", amcası Sadık Bey'in, sergiyi gezme amacına yönelik olarak yaptığı Avrupa seyahatinde onunla birlikte gider. Ahmet Midhat'ın Madam Gülnar'la birlikte serginin pavyonlarını dolaştığı, Paris sokaklarında gezdiği günlerde genç Halit Ziya'nın da -tabii ki, birbirlerinden habersiz olarak- oralarda bulunması hoş bir tesadüftür. Halit Ziya, seyahatten önce etraftan duyduklarının ve okuduklarının etkisinde kalarak Paris'i gözünde çok büyütüştür. Bu nedenle şehri ilk gördüğünde "Bu kadar mıydı?" sorusunu sorar kendine; sanki hayal kırıklığına uğramıştır. Fakat şehrin azameti, letafeti onu sarmaya, büyülemeye başlayınca, Paris'e, bir kere sevildikten sonra unutulmayan bir kadın gibi adeta tutulur. Bilhassa, gittiği tiyatrolar, operalar ona zamanla, tahmin ettiğinden daha şaşaalı, daha etkileyici gelmeye başlar. Sergi hakkındaki intibalarını da eserinde kısaca belirtmiştir. Paris'te onu etkileyen başlıca yapılardan biri de Eiffel Kulesi'dir. Servet-i Fünun romancısı, daha önce Balzac'ın romanlarından tanıdığını söylediği Paris sokaklarında dolaşırken kendini romanlardaki olayları yaşayacakmış gibi hisseder. Balkan Savaşı sonrasında Paris'te yapılacak barış müzakerelerine Osmanlı Devleti adına katılmak üzere yine Paris'e giden Halit Ziya, *Saray ve Ötesi*'nde bu seyahatin izlenimlerini genel hatlarıyla ortaya koyar. Fakat bu seyahatin siyasî amaçlı olması, yazarın, uğradığı yerler hakkındaki intibalarını genel anlamda seyahat izlenimi diyebileceğimiz tarzda ifadelerle ortaya koymasını engellemiştir. *Saray ve Ötesi*'nde

Paris'le ilgili olarak yalnızca şu cümleler dikkat çekicidir: "Geceleri yalnız bize, tiyatrolara, konserlere, barlara mahsus idi. Ben Paris'e karşı bütün açlıklarımı doyurmak ihtiyacında idim." (s. 358)

Seyyahlar içerisinde, Paris'te en uzun süre kalanlardan biri de Ahmet İhsan'dır. Bir aydan fazla süren Paris ikametinde şehri bütün yönleriyle enine-boyuna tanımaya çalışan yazar, izlenimlerini de ayrıntılı olarak aktarmayı ihmal etmemiştir. Onun şehir hakkında verdiği bilgiler, kaldığı süreye de bağlı olarak, Ahmet Midhat'inkilerden daha geniştir. 9 Mayıs 1307/1891 tarihinde Paris'e ulaşan Ahmet İhsan burada 16 Haziran'a kadar kalmıştır. Basın-yayın faaliyetleri hakkında bazı teşebbüslerde bulunmak amacıyla Avrupa seyahatine çıkan yazarın Paris izlenimleri eserinin önemli bir kısmını teşkil eder. Onun, Paris'le ilgili olarak üzerinde durduğu ilk konu bu şehirdeki ikametgâh meselesidir. Paris'te insanlar genellikle ev sahibi değil kiracı durumundadır. Halk, kimisi oda oda kiralanmış geniş binalarda oturmaktadır.⁹⁷ Ahmet İhsan, Paris'in bu kira ve otel hayatını beğenmez. Binaların çok büyük oluşu onun ilk dikkatini çeken hususlardandır, bu binaların kiralaları da ona göre hayli yüksektir. Kira evlerinden sonra Paris'in sokakları ve ulaşım vasıtaları üzerinde duran Ahmet İhsan, Paris bulvarlarının bütün dünyada meşhur olduğunu söyler. Paris'in kendine has bulvar âlemi geceli-gündüzlü hareket halindedir. Bulvarlardaki modern tuvaletler de ilgi çekicidir. Champs-Elysées ve Opera Caddesi hakkındaki izlenimlerini geniş olarak aktaran Ahmet İhsan, şehrin meydanları üzerinde dururken de Paris meydanlarının Avrupa'nın hiçbir tarafında rastlanmayacak letafet ve genişlikte olduğunu söyler. Şehir içi ulaşım vasıtaları, bilhassa *omnibus*ler muntazam çalışmalarıyla, temiz oluşlarıyla dikkati çeker. Paris'te sokak adlarının çeşitli yerlerde tabelalarla belirtilmiş olması yabancıların bile şehirde kolayca gezip dolaşmasına imkân verir. Haberleşme ve posta hizmetlerinin yaygınlığı da şehir hizmetlerinin başlıcalarındandır.

Şehrin ilgi çekici yerlerini anlatırken, zaman zaman yaptığı gezintilerdeki izlenimlerini öne çıkaran yazar mukayeseli anlatımlara başvurmadan da geri durmaz. Örneğin, Fontainebleau'ya giderken yakınından trenle geçtiği Seine nehri civarının manzarasını tasvir eder ve vardığı sonucu şu cümleyle özetler: "Her ne kadar şuraları dünyanın hiçbir tarafına miyas olmayan bizim Boğaziçi'ne benzemez ise de bunda da bir letafet-i diğere var vesselâm!" (s. 82) Paris'in eğlence hayatından da bahseden Ahmet İhsan opera ve tiyatroların, mesire yerleriyle bahçelerin, bulvarların iki yanına sıralanmış gazino ve kahvelerin bu eğlence hayatında önemli yer tuttuğunu belirtir. Tatil günlerinde halkın çoğu mesire yerlerine ve geniş şehir bahçelerine gider. Tiyatrolar çeşitli tarzlardaki oyunlarıyla halkın hayli ilgisini çeker. Müzeler ve anıtlar da şehrin görülmeye değer yerlerindedir. Fontainebleau Sarayı, Louvre Müzesi, Eiffel Kulesi, Versailles Sarayı, yazarın "Kütüphane-i Milliye" dediği Bibliothèque National, Güzel Sanatlar Müzesi, Trocadéro Köşkü, Invalides Sarayı ve anıtı ile Panthéon şehrin önemli yapıları arasındadır. Yazar bunlar hakkında geniş bilgi verir, kendi izlenimlerini aktarır. Kiliselerden ise Notre-Dame Katedrali hakkında bilgi vermektedir. Şehrin ilginç mekânlarından biri de Père-Lachaise mezarlığıdır. Mezarlığı dolaşan Ahmet İhsan, buradaki geniş caddelerle çimenliklerin düzenine ve güzelliğine hayran kalır.

Kitabının "Hâtıme, Paris'in Hâli" (s. 140) başlıklı bölümünde Paris'e ilişkin izlenimlerini genel olarak ortaya koyar. Ahmet İhsan, aslında seyahat öncesinde de Paris hakkında bilgi sahibidir. Şehri gezip gördükten, çeşitli gözlemlerde bulduktan sonra bilgisi daha da artmıştır. "Birtakım nokta-i nazarlardan muhakeme ve mukayese ediyorum, umduğumdan çok yukarı buluyorum; başka nokta-i nazarlardan tedkik ediyorum; umduğum gibi göremiyorum. Lakin şurasını haber vereyim ki birinci kısım ile ikincisini tartıkça evvelkini daha ağır buluyorum." (s. 141) diyerek Paris'i görüp tanıdıktan sonra daha da beğendiğini ortaya koyar. Seyahat öncesi ile sonrasının mukayeselerini yaptığı paragrafta Paris'teki yaşam tarzı hakkında dışarıdan bakarak karar vermenin yanlış olduğunu söyler. Her yerde olduğu gibi Paris'te de farklı yaşayış şekilleri bulunmaktadır; aynı şekilde iyi yaşamın, iyi yerlerde yatıp-kalkmanın sadece

⁹⁷ "1890'dan itibaren (...) spekülasyonun artmasıyla arz-talep arasındaki uçurumu kapatmak amacıyla girişilen ucuz ev kiralama konusunda kapsamlı programlar oluşturuldu. Bu programlar İngiltere'de 1885 tarihli İşçi Sınıfına Konut Edindirme Yasası, Almanya'da 1901 tarihli Adickes Yasası, Fransa'da 1890 tarihli Société Française des Habitations à Bon Marché ve İtalya'da 1902 tarihli Instituti per le Case Popolari'den kaynaklandı." BENEVOLO, a. g. e., s. 217

Paris'te değil her yerde pahalı olduğunu ileri sürer. Hatta bu açıdan yaptığı bir karşılaştırmada İstanbul ile Paris'in birbirinden çok farklı olmadığını ortaya koyar ve "O halde tek başına iyi yaşamak isteyen bir adam Paris ile İstanbul arasında masrafça fark göremez." (s. 146) der. Berber, hamam gibi yerleri anlatırken bunları İstanbul'daki benzerleriyle mukayeseli olarak ele alır. Paris'teki Şark Hamamı'ndan bahsederken de hamamların bölümlerini anlatır ve özellikle kıraathane kısmı üzerinde durur. Burada her türlü gazete bulunmaktadır.

Belediye hizmetlerinin mükemmel olduğu Paris'te yollar devamlı bakım altındadır, bahçeler düzenli ve bakımlıdır. Dükkânlarda müşteriye daima iyi muamele edilmesi bize göre belirgin bir farklılık olarak kendini gösterir. Ahmet İhsan, mağazalardaki alış-veriş usulleri hakkında da bilgi verir. Malları çok kaliteli olan bu dükkânlarda pazarlık yoktur. Dükkânların temizliğine o kadar önem verilir ki kömürcü dükkânları bile pırıl pırıldır. Paris kömürcüleri, kömürcü denince bizde akla gelen manzaradan büsbütün farklı bir görünüm arz eder. İş hayatının yoğunluğuna bağlı olarak Paris, reklamcılığın gelişme gösterdiği büyük bir Avrupa şehridir. Yeni gelişmelerin, medeniyetteki ilerlemelerin daima gözlemlenebildiği Paris bilhassa kendine özgü taraflarıyla dikkat çeken, çeşitli eserlerle süslenmiş, anıtlar ve heykellerle bezenmiş, düzenli ve güzel bir yerdir.

Paris'i geniş olarak ele alan seyyahlardan biri de *Seyahat* yazarı Fağfurizade Hüseyin Nesimi'dir. Şehri, orada bulunan iki tanıdığı vasıtasıyla dolaşan seyyah binaları, cadde ve sokakları, köprüleri ve ulaşım vasıtaları, çarşı ve dükkânlarıyla Paris'in insanın "veleh ve hayretini davet ettiğini" (s. 19) söyler. Yazarın burada "veleh" kelimesini kullanmış olması çok önemlidir. Kelime anlamı olarak "veleh", "kederden gelen şaşkınlık" anlamındadır. Buna bakarak seyyahın -belki de gizli bir mukayese fikriyle-, gelişmiş Batı medeniyeti karşısında Osmanlı ülkesinin durumunu göz önüne getirip kederlendiğini düşünmek yanlış olmaz. Paris'te öncelikle Louvre Müzesi'ni gezer ve müzedeki eserlerle ilgili geniş bilgi verir. Sonraki günlerde Champs Elysées'yi, Bois de Boulogne'yı, birtakım eğlence yerlerini, Eiffel Kulesi'ni, Panthéon'u, kiliseleri, sarayları, pazar yerlerini, dükkânları, bazı müzeleri, büyük binalarla meydanları, hayvanat ve nebatat bahçelerini... kısacası Paris'in genel yapısını ortaya koyan çeşitli yerleri dolaştıktan sonra "gözlerine bir yorgunluk, fikrine bir durgunluk geldiğini, vücudunun istirahat muhtaç olduğunu" belirtir. Paris bir medeniyet merkezidir ve hatta tek başına Avrupa medeniyetinin bütün yönlerini yansıtmaya muktedirdir. Medeniyeti oluşturan sosyal ve kültürel unsurların hepsi Paris'te -hatta, karşıtlarıyla beraber- bir arada bulunur: "Paris şehri, medeniyet-i hâziranın numune-i bî-imtisâli olup Fransızlar bin küsur seneden beri inşa ve imarına sarf-ı gayret etmişler ve elyevm iki milyon beş yüz bin insanı şâmil bir şehristân-ı kebîr hâline getirmişlerdir. / Paris, âlem-i hürriyet ve medeniyetin mahfazası olmakla beraber erbâb-ı sefâhat ve ashâb-ı sefâletinin merkezidir." (s. 27)

Ali Kemal gerek mektuplarında, gerekse *Paris Musahabeleri*'nde ve *Ömrüm*'de zaman zaman Paris'le ilgili genel hükümler vermiştir. *Ömrüm*'de Paris'i daha çok bir eğlence şehri olarak değerlendirir. Gerçi kendisi bu eğlencelerden mümkün olduğunca uzak durmuştur fakat yine de Paris'te bir delikanlının -eğer isterse- kolaylıkla bir kadın bulabileceğinin, eğlence yerlerine gidebileceğinin farkındadır. *Paris Musahabeleri*'ndeki izlenimlerine baktığımızda ise onun Paris'i daha çok bir ilim ve sanat merkezi olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Şehrin hemen hemen bütün sanat merkezlerini gezen, müzelerini ziyaret eden, okullara girip çıkan ve bu arada bazı okullarda dersler alan Ali Kemal'e göre Paris bu alanlarda devrin en önemli şehridir. Güzel sanatlarda büyük ilerleme gösteren Paris edebiyat, tiyatro, resim, heykel, musiki, mimari alanlarında sayısız sanatçıya ve esere sahiptir. Sanat eserlerinin hepsi birbirinden güzel, sanatçıların hepsi birbirinden yeteneklidir.

Süleyman Şükrü'nün *Seyahatü'l-kübrâ*'sında da Paris geniş olarak incelenmiştir. Avrupa'nın, Londra'dan sonra en büyük şehri olan Paris, seyyaha göre bütün dünyanın en mamur ve müzeyyen yeridir. Gayet muntazam olarak düzenlenmiş geniş caddelerin iki tarafındaki büyük binaları dikkat çeker. Resmî kayıtlara göre Paris'in nüfusu iki buçuk milyondur. Seyyah, Paris'i Viyana'dan üstün kılan özellikleri şöyle sıralar: "Eiffel gibi yüksek ve yaktâ kulesiyle nâmütenâhi gülistana benzeyen Champs-Elysées Caddesi ve bu mümtaz mahal kenarından geçen Seine nehri üzerine muhayyirü'l-ukul

bir suret ve ziynette yapılan Nicolas Köprüsü, ve boylu boyunca mümtedd tünelleri, meşhûr-ı âlem operası, meşâhîr heykeli ile müzeyyen meydanları, firdevsi andırır hesapsız bağçeleri, a'sâr-ı sâlifeyi göz önüne getirir mükemmel müzeleri, makarr-ı fuzalâ medrese-i umumiyesi, bir milyon dört yüz bin cild âsâr-ı mu'tebereyi hâvi kütüphane-i bî-nazîri ve bir de nüfusun ziyadeliği..." (s. 224) Bunların dışında kalan özellikler bakımından Paris ile Viyana arasında benzerlik söz konusudur. Paris'te heykelsiz meydan, çiçeksiz ve ağaçsız bir köşe yoktur. "Paris hey'et-i mecmuasiyle ağaçlar, bağçeler, çiçekler, nakışlar, ziynetler içine gark olunmuş tûlânî bir çini tabak, müzehheb bir billur levhadır. Her kanğı semtine gidilse cennet-âsâ hadikalara, derunlarında envâ' hayvanat mevcut bağçelere, binası âlî ve antikaca zengin müzelere tesadüf olunur. Hiçbir dükkân ve mağaza hiçbir hâne ve bina yoktur ki yek-diğerinden güzel olmasın." (s. 224) Paris'i Paris yapan başlıca özellikler birbiriyle yarışan latif gölgeli ağaçlıklar, temiz ve parlak caddeler, süslü kaldırımlar, çiçekli meydanlar, çeşitli milletlerin mazisini aydınlatan eserlerle dolu müzeler, sayıları gündün güne artan heykeller, "şehrin çok yerlerinde mevcut dehşet-nümâ âsâr-ı atfıklar", kabristandan çok gülüstana benzeyen geniş mezarlıklar, süslü gazinolar, zengin dükkân ve mağazalar ile büyük çarşılarıdır. Paris o kadar mükemmel bir plan üzerine kurulmuştur ki sokaklarının "tarz-ı taksimatı", "baklava sinisindeki çizgileri" andırır. Bu caddelerin sayısı üç bin kadar olmakla birlikte hiçbir karışıklık söz konusu değildir; gerek ana caddeler ve gerekse bunları kesen yan yollar mükemmel bir düzen içindedir. Fakat bütün bu güzelliklere ve düzene rağmen Paris, İstanbul'un "gönül açıcı vaziyetinden mahrum"dur. Çünkü şehir çok düzdür ve binalardan, sokaklardan kurtulup nefes alabilecek kıyısı bucağı yoktur.

Süleyman Şükrü, eserinin "Paris'in Ahvâl-i Umumiyesi" (s. 233) başlıklı bölümünde şehrin, yukarıda sıraladığı genel özelliklerini biraz daha genişleterek aktarır. Bu kısımda şehir yerleşimini genel hatlarıyla belirledikten sonra Paris'in belli başlı yapılarını sıralar: "San'at, ticaret, gınâ, kendinde zuhur eden bu feyizli şehrin hadd-i kemâle erişen maarif ve sanaayii ta'dâd ile tükenmez. Nebatât ve hayânât bağçelerini, hesapsız müzelerini, her tarafı biri birinden güzel semt ve esvâkını cümlesi cinândan nişan veren meydanlarını, kûh-misâl mebanisini, hayret-bahş-ı ukul azamet ve ziynetini, âsâr-ı kadîme ve cedîdesinde görülen sanayi', mehabet, zarafet ve garabeti kalem ile tasvir imkân haricindedir." (s. 234) Bu kısımda İstanbul ile Paris mukayesesi iyice genişleten Süleyman Şükrü'ye göre Paris, İstanbul'un sahip olduğu tabii güzelliklerden mahrumdur. "Yed-i kudretin özenerek vücuda getirdiği İstanbul mevkiinin letafeti, şehrin azamet ve mehabeti, âb-ı hayât tesmiyesinden başka havâss-ı adîdesini tarif kabil olamayan suları, teneffüsü ömrü tezyid eden saf havası güneşin ziyasıyla nurlara gark olan Marmara'sı, Haliç'i, hazin hazin akan Boğaz'ı ve bu cereyanın iki tarafına muhtass manzara-i dil-rûba, Bahr-i Siyah ve Adalar Denizi cihetlerinden beyaz yelkenlerini açarak merkez-i hilafeti secde edercesine yuvarlana yuvarlana gelen hesapsız gemiler, (...) sandalcıların derya yüzünde bağrıışmaları, bir kısmı denize konmuş ve bazıları havayı doldurmuş süt gibi beyaz martı kuşlarının balıkçınların uçuşmaları hoş-âvâzeleri, Galata, Beyoğlu, Üsküdar, Haydarpaşa ve İstanbul cihetlerinin göz önünde bulunması gibi vaziyet-i dil-firib, kubbe-i âsmâna doğru olanca letafetleriyle uzanan müteaddid şerefeli birçok minarelerin, yemîn ü yesârda azamet-endâmını gösteren tarassud kulelerinin görünüşleri, gönülleri sayd eden bu letafet, görenleri hayrete düşüren bu şeref bu derece şevket ve mehabet cihanın Paris'inde de yoktur." (ss. 234-235) Gerçi Paris'te de insanların meydana getirdiği çeşitli güzellikler görülür; fakat bunlar İstanbul'daki tabii güzelliklerin yerini tutamaz: "Letafet-i mevkiiyeden mahrum olduğu için sa'y-i mevâdd ve geniş meydanlar ile süslendirilen Paris'in menazil ve şevari'i cemilü'l-manzara, tiyatroları müdebdeb bağçeleri bî-nazîr ve müferrah, eğlence-gâhları vâfir ve muşa'sa' ise de azamet-i tabiiyesi sönüktür." (s. 235)

Paris'te Bir Simge: Eiffel Kulesi

Paris'in Champ-de-Mars meydanında, 1889'daki Paris Umumi Sergisi için yaptırılan Eiffel Kulesi 1889'dan sonra bu şehre giden seyyahlarımızın dikkatini öncelikli olarak çeken anıtlardandır.

Bu görkemli anıt ilk olarak 1889'da Avrupa seyahatine çıkan Ahmet Midhat Efendi'nin seyahat eserinde karşımıza çıkar. VIII. Müsteşrikler Kongresi'ne katıldıktan

sonra, kongrede tanışıp dost olduğu Madam Gülnar ve Doktor Yanpolsky ile birlikte Paris'e gelen Ahmet Midhat, şehirde kaldığı on iki günlük sürede zamanının çoğunu Eiffel Kulesi'nin bulunduğu sergi çevresinde geçirir. Buna bağlı olarak, Paris'te üzerinde en çok durduğu eserlerden biri de Eiffel Kulesi'dir. Umumi Sergi'nin kule civarındaki bölümlerini anlatmadan önce kule hakkında ayrıntılı bilgi veren yazarın tasvirinde bilhassa Bædeker'in Eiffel Kulesi'yle ilgili kitabından aldığı teknik bilgileri bulmak mümkündür. Kulenin "şark, garp, şimal, cenup" adları verilen dört ayak üzerinde kurulduğunu belirten Ahmet Midhat, bu ayakların her birinin birer bina görünümünde olduğunu söyler. Kulenin üç yüz metrelik yüksekliği, yazarı etkilemiştir, sadece kemerlerin ihtişamı bile onun üzerinde şaşırtıcı, hayranlık uyandırıcı bir etki yapar. Kulenin kaidesini teşkil eden yerdeki Saint Weida(?) Çeşmesi'nin yapısından söz ederken de bu çeşmenin "hakikat, tarih, aşk, güneş, müşteri, gece"yi simgeleyen birtakım dev insan heykellerinin ictimayıyla meydana getirildiğini belirtir. Tek başına muhteşem bir irilikte olan çeşme, hemen üzerindeki "bî-hesâb demir yığıntısı" olan Eiffel ile karşılaştırıldığında küçük bir fıskiye gibi kalır.

Ahmet Midhat, Paris'in panoramasını seyredilemek amacıyla "dik dağa tırmanan şimendüfer"e benzettiği ve Galata tünelinin şimendüferiyle kıyasladığı asansörle Eiffel Kulesi'ne çıkar. Kulenin ilk katı lokantalardan, birahanelerden, kahvehanelerden, şekercilerden, kuleye mahsus hediyelik eşya satan dükkânlardan müteşekkil bir çarşı olarak düzenlenmiştir. Birinci katın yüksekliğini yeterli bulmayan yazar, yine asansörle zeminden yüz yirmi metre yükseklikteki ikinci kata çıkar. Bu katta *Figaro* gazetesinin matbaasının ve bir fırının yanı sıra ilk katta olduğu gibi kahvehaneler ve birahaneler bulunmaktadır. Buradan çevreyi seyreden yazara ikinci katın yüksekliği yeterli hatta fazla gelir; öyle ki, sonraki katlara çıkmayı göze alamaz. Bu durumu açıklarken de adeta okuyucuyla konuşur: "Evet ey kari! Diyeceğinizi biliyorum. Sizin şimdi diyeceğiniz şey o zaman benim de aklıma gelmiş idi. Kendi kendime: '-İnsan Paris'e kırk defa gelemez. Her geldiği zaman dahi biriyle bir kuleye çıkmak fırsatı bulunamaz. Haydi bir gayret! Şunun tepesine kadar çık da sekencesinden hiç birinin tamamıyla hoşuna gitmeyen bir âlem-i arzdan hiç olmaz ise üç yüz metro tebaüdün ile iftihar et.' dedim ise de doğrusu ya üzerimdeki te'sir-i müdhîşaneyi hiçbir vechile def' edemedim. Daha ikinci katta iken gözlerim kararub içim bulanmasından bi'l-istidlal kulenin henüz sülüsünde iken bu hale gelen adamın ta tepede ne hale geleceğini pek âlâ hükmeyledim. Yukarıda istifrağ edenlerin, burunları kanayanların ahvâlini her gün gazetelerde gördüğüm halde tehlikenin bundan daha ziyadesini bile kendim için muhtemel görememek kabil olamadı. Ne yapalım? Bizdeki metanet işte bu kadar imiş. Tab'ımızı zorlayıp da gurbet ellerde başımıza bir bela getirmek kâr-ı akıl mı?" (ss. 539-540) Ahmet Midhat'ın daha sonra verdiği bilgilerden, kuleye gelenlerin genellikle birinci katta kaldıkları, ziyaretçilerin ancak bir kısmının ikinci kata çıktığı anlaşılır. Üçüncü kata ve ilerisine, bilhassa son kata kadar çıkanların sayısı ise çok azdır. Zaten kulenin tepesine kadar çıkanlara da madalya verilmektedir. İkinci katta parayla satılan madalyaları alıp "yalancı kahramanlık" yapmayı da içine sindiremez.

Gerek kendi tecrübe ve gözlemlerinden gerekse bazı kaynaklardan faydalanarak Eiffel Kulesi hakkında ayrıntılı bilgi veren Ahmet Midhat, bu kulenin "asrımızın acâyib-i mimariyesinden" olduğunu söyler. Kule üzerine sayısız makale ve pek çok da kitap yazılmış olduğuna dikkat çeker. Kendisi de kuleyi bütün yönleriyle tanıtan bol resimli kitaplardan bir tane almıştır. Bu kule, başta Monsieur Eiffel olmak üzere Fransız mühendislerinin bir mucizesi gibidir. Çünkü başlangıçta onlardan başka hiç kimse, böyle bir kulenin yapılabileceğine inanmamıştır. Eiffel Kulesi'nin yapımı 1887 Temmuz'unda başlamış, 1889 Nisan'ında sona ermiştir. Kulenin yapılış tarihçesini aktaran Ahmet Midhat, en önemli özelliğinin üç yüz metreye varan yüksekliği olduğunu ifade eder. Eiffel Kulesi, Amerikalıların yüz altmış dokuz metre yüksekliğindeki Washington Anıtı'nı aşmış ve 1889 yılında dünyanın en yüksek yapısı ünvanını kazanmıştır. Kulenin yapımındaki teknik hesaplar, temelinin kuruluşundaki çabalar yazarı hayran bırakır; onun Eiffel tasvirinde hayret, hayranlık ve takdir duyguları iç içedir. Bilhassa, toprağın derinlerinde sulu bir zemin içerisine konulan dubaların sağlam bir temel oluşturması onu hayran bırakır. Bu temelin yapılışındaki çalışmaları övgüyle anlatır.

Halit Ziya Uşaklıgil'in *Kırk Yıl*'daki gençlik hatıraları arasında Eiffel'le ilgili kısa bir değerlendirme yer alır. Halit Ziya, 1889'daki ilk Avrupa seyahatinde Paris'in bazı yerleriyle birlikte sergi alanını ve Eiffel Kulesi'ni de görmüştür. Yıllar sonra bu gezisinin izlenimlerini *Kırk Yıl*'da parça parça anlatırken şunları yazacaktır: "Hele Eiffel Kulesi o zamanın bir harikasıydı. Bir gece, beklenilmeyen bir dakikada bu üç yüz metrelik demir kule bir elektrik cereyanı ile ansızın demir alevlerle boyanıp altında birikmiş bir yığın hâlinde duran binlerce halkın göğsünden ellerinde olmayan dehşete kapılmış bir şaşkınlık çığlığı koparınca o kalabalığın içinde sıkışıp kalmış olan benim de teessürden kemiklerimi sarstı." (s. 263)

Halit Ziya'nın, Avrupa gezisi tarihinden yıllar sonra kaleme aldığı seyahat hatıralarını bir kenarda tutarsak, Ahmet Midhat'tan sonra Eiffel Kulesi hakkında en geniş bilgi veren seyyah Ahmet İhsan'dır. "Şu son senelerde Paris'i görmeğe gelenler birinci iş olmak üzere Eiffel Kulesi'nin tepesine sâid oluyorlar. Kaide-i umumiyyeden ben de ayrılmadım." (s. 99) diyen yazar, böylece, Paris'e gelen seyyahların önem verdikleri eserler arasında kulenin yerine işaret eder. Ahmet Midhat'ın ağırlıklı olarak teknik bilgiler aktarmasına karşılık Ahmet İhsan kule hakkında büyük ölçüde kendi gözlem ve deneyimlerine dayanan izlenimlerini aktarmayı tercih eder. Bununla birlikte bazı kaynaklardan faydalanarak teknik bilgileri aktarmaktan de geri kalmaz. İki seyyah arasındaki en büyük fark ise Ahmet Midhat'ın cesaret edemediği şeyi Ahmet İhsan'ın gerçekleştirmesidir. *Avrupa'da Ne Gördüm?*'ün yazarı, "gördüklerine" kulenin tepesini de dahil etmek maksadıyla olsa gerek, asansörle Eiffel'in en üst katına kadar çıkmayı ihmal etmez. Uzaktan kendisine yeterince büyük görünmeyen kuleye yakından bakınca onun ihtişamı karşısında, "mebhût kalır". Kulenin tepesine çıktığında şaşkınlığı daha da artar. Dar bir alana çıkacağını sandığı halde, kulenin tepesinin de geniş bir çarşı olduğunu görmektir onu şaşırtan. Rasathanenin bulunduğu en üst noktaya ziyaretçilerin çıkması yasaktır; "seyyahların vasıl olduğu en son nokta ise dört tarafı pencere ve yol, ortası ise dükkânlar ile işgal edilmiş" olan bölgedir. "Dükkânlarda Eiffel Kulesi yadigârı denecek defterler, kâğıtlar, nümuneler, oyuncaklar, kule şeklinde lavantalar, sabunlar, şemsiyeler, bastonlar, dürbünler, şekerler, elhâsıl Eiffel Kulesi şekline ne girebilirse onlar bulunuyordu." (s. 102) Çıkmadan önce aşırı yükseklikten dolayı heyecana kapılacağını, ürkeceğini sandığı halde herhangi bir korku duymadığını belirten Ahmet İhsan, kulenin tepesindeki alanda rahat rahat dolaşır ve Paris'i kuşbakışı seyreder. Boulogne Ormanı, Grand Opéra, Seine nehri, Invalides'in yıldızlı kubbesi, Panthéon, Trocadéro, Pere Lachaise ve Montmartre mezarlıkları... bu seyirde ilk dikkati çekenlerdir. En üst kattan indikten sonra ikinci ve birinci katlarda da kısa gezintiler yapan Ahmet İhsan, buraların dükkânlarıyla, salonlarıyla, lokantalarıyla adeta birer mahalle olduğunu söyler.

Paris'teki dördüncü gününde Eiffel Kulesi'ni "temâşâ eden" Fağfurizade Hüseyin Nesimi ise, kulenin üçüncü katına kadar çıkmıştır. İlk iki kat hakkında verdiği bilgiler Ahmet Midhat ve Ahmet İhsan'ın izlenimleriyle paralellik arz eder. En az üçüncü kata çıkanların kuleyi ziyaret edenler için özel olarak konulmuş deftere isimlerini kaydetme hakları bulunduğunu belirtmesi ise enteresan bir nottur. "Bu kule demirden masnu' dört yüz kırk metro irtifaında..." (s. 24) şeklinde verdiği bilgi ise diğer iki seyyahın verdiği ölçülere göre biraz mübalağalıdır. Seyyah, "Zamanımızda nev-i beşerin en büyük âsâr-ı san'atkârîsinden ma'duddur." (s. 24) sözüyle de kulenin önemine değinir.

Süleyman Şükrü'nün Eiffel Kulesi'ne dair yazdıkları, kulenin temeline ilişkin değerlendirmeleri dışında, diğer seyyahların notlarından büyük bir farklılık göstermez. Önce, kulenin yapısı ve ölçüleri hakkında kısaca bilgi veren Süleyman Şükrü bunun ardından, temel hakkında şu yorumu yapar: "Fil cürmünde ibtidar eden ayakları dört metro mürtefi mermer dubalar üzerine mebni olmağla temelinde metanet yoktur. Dayanaksız ruhâm-ı sefidden yapılan dubalar o bâr-ı sakilin altında şimdiden ezilmeğe her tarafı çatlamağa başlamıştır. Yedi milyon Frank sarfıyla vücuda gelen bu eser-i azîmin mebdeindeki metanetsizlik bir asırdan ziyade devam edemeyeceğini gösteriyor." (s. 231)

Yapıldığı tarihten itibaren Paris'in simgesi durumuna gelen Eiffel Kulesi hakkında Türk seyyahların izlenimlerinin pek geniş olmamasını kronolojik sebeplerde aramak gerekir. Seyyahlarımızın Fransa seyahatlerinin çoğu, kulenin yapılış tarihi olan

1889 öncesine rastlar. Bu tarihten sonra Fransa'ya gidenlerin kuleyle ilgili izlenimleri ise Ahmet Midhat ve Ahmet İhsan dışındaki seyyahların eserlerinde birkaç paragraflık yer tutar.

B. Marsilya (Marseille)

Ömer Lütfi'nin *Ümit Burnu Seyahatnamesi*'ne gelinceye kadarki Avrupa seyahatleri ya bütün bütün deniz yoluyla ve Atlas Okyanusu güzergâhıyla, ya da Avrupa içlerinde karayoluyla olmuştur. Bu nedenle Fransa'nın Akdeniz'deki önemli liman şehirlerinden olan Marsilya seyahatnamelerde pek söz konusu edilmemiştir. Gerçi Ömer Lütfi'nin seyahati de Akdeniz ve Atlas Okyanusu güzergâhı ile yapılan bir gemi yolculuğudur. Fakat onun bindiği geminin Marsilya'da bir müddet demir atması, seyyahın Marsilya'yı görmesine imkân hazırlamıştır. Aynı gemide Paris sefirliğine tayin edilen Mehmet Cemil Paşa'nın⁹⁸ bulunması da Fransızların seyyahlara ayrı bir önem vermesini sağlamıştır. Limana girdiklerinde sefir için Marsilya kalelerinden yirmi bir pâre top atışı yapılır, vapura Osmanlı sancağı çekilir. Limanda bekleyen faytonlara binerek kendileri için hazırlanan dinlenme yerine varırlar. Daha sonra Sefir Mehmet Cemil Paşa, Marsilya valisiyle görüşmeye gider; Ömer Lütfi ve hocası Ebubekir Efendi de şehirde dolaşmaya çıkarlar. Ömer Lütfi, Marsilya ile ilgili genel izlenimlerini şöyle belirtir: "Şehr-i mezkûrun gayetle musanna' ve muntazam çarşıları olup binaları dahi taştan olarak yedi kattan al da on dört kata kadar mürtefi' olup nerdübânı dahi dönme minare şeklinde idi. Ve zुकakları gayet vâsi' olup altı bâr-girli *omnibus* arabaları işlemekte ve iskelenin boyuna piyasa yolları yapılmış olduğundan akşam üzeri bir taraftan bir tarafa ahali seyran ederlerdi." (s. 16) Marsilya meydanının düzenlenişine de kısaca temas eden seyyah, ikinci gün yaptıkları gezintide demiryollarını gördüklerini söyler. Ömer Lütfi, Marsilya'nın havasını güzel bulur fakat içecek sularını pek beğenmez, içme suyunun kuyu suyu gibi acı olduğunu belirtir. Halk, "makineden hâsil olan islim suyu"nu içmektedir.

Ahmet Midhat Efendi, Avrupa seyahatinde Fransa'da ilk olarak Marsilya şehrini görür. Yol arkadaşı ressam Osman Hamdi Bey'le birlikte Marsilya'da Türk Kahvesi adıyla tanınan yere giderek kahvaltı yaparlar. Kahvenin camlarından birinde ay-yıldız motifi vardır, bu motifin yanı sıra "Yücdi fihâ kahvetü Arabiyye" yazısı da bulunur. İç duvarlar ve tavan aynalarla kaplı olduğundan insanların görüntüsü bu aynalara akseder. Kahvenin ortasındaki ufacık saat kulesinin üstünde de bir hilal şekli vardır. Bütün bunlar yazarın hoşuna gider. Marsilya'da öncelikle tuğla fabrikalarını görmeyi ister; çünkü o tarihlerde İstanbul'da bir tuğla fabrikası açmayı planlamaktadır. Şehrin dışındaki fabrikaları görmeye giderken Marsilya'nın önemli caddelerini, büyük binalarını ve şehrin değişik kesimlerini görme şansı bulur. Şehirde gayet geniş yeni caddeler açılmıştır. Eski Marsilya denilen kısımda ise sokaklar genellikle iki arbanın yanyana zorlukla geçebileceği kadar dardır. Buralarda binalar da ikişer katlı olup iyice dışa çıkıldıkça tek katlı binalardan oluşan ve İstanbul'un Feriköy'üne benzeyen mahalleler görülür. Binaların küçük olmasına rağmen yollar ve kaldırımlar bu mahallelerde bile gayet düzgündür. Yolların intizamı sayesinde çok ağır yükler bile iki beygirli arabalarla taşınabilir. Marsilya'da tek veya iki atlı arabalar, tramvay, *omnibus* gibi taşıma araçları faaliyettedir. Fabrikaları dolaştıktan ve imalat hakkında bilgi aldıktan sonra Osman Hamdi ile buluşarak Marsilya Müzesi'ni gezen Ahmet Midhat bu müzeyi çok temiz ve bakımlı bulur. Daha başka yerlerini de gezdiği Marsilya'yı İzmir'den daha küçük bir şehir olarak nitelendirir.

Ahmet İhsan'ın *Avrupa'da Ne Gördüm?* adlı seyahat eserinde de kısaca ele alınan Marsilya'nın bu yazarda uyandırdığı ilk izlenim "şehrin sükûneti" olur, çünkü vapur Marsilya limanına geceyarısına doğru yanaşmıştır. Liman ve rıhtım neredeyse tamamen bomboş olup etrafta sessizlik hakimdir. Bir süre sonra gemiye kadar gelen kayıkçılar da işlerini sessiz ve süratli bir şekilde görürler. Gümrükten geçtikten sonra beraberindeki Lütfi Bey'le birlikte otele giderken şehri daha yakından seyretme imkânı bulan Ahmet İhsan, vaktin hayli ilerlemiş olması dolayısıyla sokakların da boş olduğunu

⁹⁸ Mustafa Reşit Paşa'nın oğlu olan Mehmet Cemil Paşa 1855-59, 1862-65 ve 1866-72 yıllarında olmak üzere üç dönem Paris büyükelçiliği görevinde bulunmuştur. Ömer Lütfi'nin sözünü ettiği, Mehmet Cemil Paşa'nın son sefirliğidir.

belirtir. "Tabii intizam-ı esvâk ve cesamet-i ebniye ile şehri nazar-ı dikkatimi celb eyledi." (s. 14) sözleriyle Marsilya'nın sokak ve binaları hakkındaki ilk izlenimlerini dile getirir. Otele gidip odalarına yerleşirler fakat hemen uyumayıp şehri daha iyi tanıyabilmek için sokağa çıkarlar. İlk gittikleri Palais de Crystal, Beyoğlu'ndaki Concordia'ya benzeyen bir tiyatrodur. Ertesi sabah, Marsilya'nın bazı sayfiyeleriyle önemli yerlerini dolaşırlar. Bir lokantada, *bouillabaisse* denilen haşlanmış kırlangıç ve kefal çorbası içen Ahmet İhsan bunun tadını beğenmez.⁹⁹ Şehirdeki botanik ve hayvanat bahçeleri üzerinde kısaca duran yazar, Güzel Sanatlar Müzesi ile Tabiat Bilimleri Müzesi hakkında da kısa bilgi verir. Bu yerler, Marsilya'nın görülmeye değer yerlerinin başlıcalarıdır.

Mehmed Enisî'nin Avrupa hatıraları arasında bir Akdeniz şehri olan Marsilya önemli yer tutar. Bir bölümünü gemiyle yaptığı gezisinde Avrupa içlerine giderken Marsilya'ya da uğrayan seyyah "üç yüz yetmiş bin kadar ahalisi olması sebebiyle Fransa'nın üçüncü ve ehemmiyet-i bahriyece birinci şehri olan bu mamure-i medeniyetin, bu ticaretgâh-ı muazzamın" öncelikle büyük limanına ve iç kısımdaki büyük binalarına dikkat çeker: "Cesîm rıhtımı, ebniye-i zarîfe ve fabrikalar ile müzeyyen sevâhili, mebâni-i âliyesi, müzehheb kubbeli mabedleri ve binlerce dârü't-ticaretleri uzaktan bile seyrolunurken bu şehri marufun ehemmiyeti nazar-ı ibtidar önünde teccüm ediyor..." (s. 38) Denizden görüntüsünü bu şekilde anlattığı şehre liman kısmından girdikten sonra ilk dikkatini çeken iki çeşmeli büyük havuzlarda çamaşır yıkayan fakir kadınlar olur. Şehrin merkezinde ise öncelikle sokakların genişliği ile aralıksız işleyen vasıtalar onun dikkatini çeker. "Koltuk sandalyeleri üzerinde hem gazete okuyup hem kunduralarını boyatan *monsieur*leri, kuvve-i elektrikiyye ile müteharrik tramvayları, Afrika'nın latif kuşlarının satıldığı dükkânları, fotoğrafane salonlarını, gayet büyük elbise, akmişe, tuvalet ve emtia ve eşyâ-yı sâire mağazalarını seyretmek de bir ecnebiyi a'lâdan a'lâyâ eğlendiriyor idi." (s. 40) diyerek şehrin sunduğu manzarayı kendi bakışıyla yansıtır.

Seyahat Hatıraları'nın ikinci cildinde "Marsilya: Akdeniz Kenarında" başlığı altında Fransa'nın bu sahil şehri hakkındaki izlenimlerini aktaran Şerefeddin Mağmumi¹⁰⁰, öncelikle şehrin İstanbul'a benzediğini söyler: "Zaten Marsilya limanı ve şehri ahvâl-i umumiye itibariyle İstanbul'umuzu andırır. Bir kere *cosmopolite* bir memlektir. Muhtelif kıyafette her diyarın seknesine rastgelinir. Eski limanı tıpkı Haliç'in naziresidir. Galata'nın, limon iskelesinin, Balıkpazarı âleminin birer eşi de burada görülür. (III, s. 31) Marsilya'nın, coğrafi konum itibariyle İzmir'i hatırlatan birçok yönleri de bulunmaktadır; bir "bâb-ı ticaret" olması böyle bir özelliktir. Marsilya, eski zamanlardan beri Fransa'nın Akdeniz'e ve diğer kıtalara açılan kapısıdır. Şehir, sadece limanıyla değil, kentsel yapısıyla da ilgi çeker. "Ekser mahallâtı kâr-ı kadîm binalardan ibaret, esvâkı dar ve pis ve dolambaç olmağla beraber ahîren emsâli az bulunur geniş bulvarlar, meydanlar açılmış, parklar, bağçeler tarh ve tanzim olunmuştur. Umran ve tezyinine bir yandan da çalışılıp durulur." (III, s. 32)

Fransa'nın Marsilya şehri Süleyman Şükrü'nün *Seyahatü'l-kübra* adlı eserinde de karşımıza çıkar. Genelde seyyahlarımız Avrupa seyahatinin başlarında Marsilya'ya uğrarlar. Marsilya onlar için bir anlamda Avrupa'nın giriş kapısı gibidir. Süleyman Şükrü ise bu şehre Paris'ten sonra uğramıştır. Bir müddet kaldığı ışıltılı Paris'e alıştığı için Marsilya ona "suyu çekilmiş bir değirmen" gibi görünür; Marsilya'da kendisini "cennetten dünyaya atılmış gibi mahzun" hisseder. Marsilya'nın konumundan bahsederken bu şehrin milattan 600 sene önce Fenikeliler tarafından Akdeniz sahilinde kurulmuş önemli bir ticaret merkezi olduğunu söyler. Nüfusu 380 binden fazla olan Marsilya, Fransa için de çok önemli bir ihracat şehridir. Fransa'nın, başta tıp aletleri,

⁹⁹ Ahmet Midhat'ın sözünü ettiği, Marsilya'daki Türk Kahvesi ile Ahmet İhsan'ın tadını beğenmediğini belirttiği balık çorbası (*bouillabaisse*), daha önce, Hâmid'in 1860'ların başındaki Marsilya hatıralarında da söz konusu edilmiştir: "Mesela, Marsilya'da Café-Turc nâmında dört duvarı aynalı ve pek aydınlık bir kahvehaneye girdiğimizi ve deniz kenarında bir lokantanın açık bir mahallinde bulyabis (*bouillabaisse*) yediğimizi..." *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, s. 32

¹⁰⁰ Yazarın adı bazı kaynaklarda "Şerafeddin" şeklinde belirtilmektedir. Buna karşılık, seyahatnamelerdeki imladan onun adının "Şerefeddin" şeklinde okunması gerektiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Yahya Kemal de bu adı "Şerefeddin" şeklinde yazar: Bkz. Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1983, s. 184

zeytinyağı, sabun, kibrit, şeker, makarna, meyve... olmak üzere çeşitli ihraç malları Marsilya'dan diğer ülkelere gider. Bu şehir "vaziyet, ma'muriyet, ticaret hususlarınca" İzmir'in bir eşi gibidir. Marsilya'nın limanı 1200 vapuru alabilecek genişlikte ise de bir harp durumunda yapılacak taarruzlara karşı istihkâmsız olup, her türlü saldırıya açıktır. Süleyman Şükrü'nün, diğer seyahat eserlerinde bulunmayan bu tespiti önemlidir; çünkü Marsilya'nın asıl özelliği, Fransa'nın Doğu'ya ve Akdeniz'e açılan en önemli kapısı olmasıdır.¹⁰¹

C. Fransa'nın Diğer Şehirleri

Fransa'nın Lyon şehri Ahmet Midhat'ın *Avrupa'da Bir Cevelan*'ında geniş olarak anlatılmıştır. Yazar, Lyon'u "cesamet ve mamuriyet ve kesret-i nüfus ve terakkî-i sanayi ve ticaretçe Paris'ten sonra Fransa'nın bihakkın birinci şehri" (s. 60) olarak değerlendirir. Ayrıca Lyon, Saône ve Rhône nehirlerinin birleştiği noktada bulunduğu ve etrafı tepelerle çevrili olduğu için önemli bir savunma mevkiî durumundadır. Asıl şehir Rhône nehri sahilinde kurulmuştur, ayrıca iki nehir arasında adeta başka bir şehir görüntüsünde düzenli yerleşim yerleri vardır. Nehrin sol sahilinde ise genellikle fabrikalar yer almakta ve Avrupa'nın büyük şehirlerinde bile benzeri olmayan halk bahçesi de bu kısımda bulunmaktadır. Ahmet Midhat Efendi, Lyon'daki fabrikalar hakkında önceden pek çok şey okumuş; burada pamuk, yün, ipek mensucatının gelişmiş olduğunu öğrenmiştir. Ayrıca Lyon'da bütün Avrupa bankalarıyla münasebette bulunan Crédit Lyon bankasının varlığından da haberdardır. Yol arkadaşları, Ahmet Midhat'ın şehir hakkında bu kadar bilgi sahibi olmasına bakarak onun daha önce Lyon'a gelmiş olduğunu zannederler. Yazar, Lyon'da yaptığı gezintide bilhassa sokakların temizliğine, yolların genişlik ve intizamına dikkat eder. Lyon'un halk bahçesi de mükemmel düzenlenmiş geniş bir yerdir. Yazar, bu bahçe ve daha sonra dolaştıkları fabrikalar hakkında hayli bilgi verir. Lyon'dan ihtiyaç duyduğu "bir düzine yakalıklar, yarım düzine kolluk, iki boyunbağı, iki çift beyaz ve iki çift renkli eldiven, bir düzine beyaz boyunbağı, bir düzine mendil, iki fanila..." satın alır. Bunlar, İstanbul'a göre biraz pahalıdır. Lyon panayırını da gezen yazar bu sergi hakkında da ayrıntılı bilgi aktarır ve izlenimlerini dile getirir. Gece vakti şehrin aydınlatılma şeklini gözleyebilmek amacıyla gezintiyeye çıkar. Bu gezintide bir eğlence yerine de uğrar. Ahmet Midhat, bir gün gibi kısa bir sürede Lyon'un hemen her tarafını gezip gördükten sonra bu şehirden ayrılır. Lyon-Paris yolunda gördüklerinin en önemlisi Lyon kanalıdır. Bu kanal, inişli-yokuşlu yerlerde bile gerekli düzeltmeler yapılarak mükemmel tanzim edilmiştir.

Fransa'nın Akdeniz kıyısındaki önemli şehirlerinden olan Nice, geniş şekilde ilk olarak Mehmet Enisî'nin *Avrupa Hatıratım* adlı eserinde yer alır. Güzel ve rahat bir tren yolculuğundan sonra Cannes'dan Nice'e geçen seyyah iki tarafında büyük otellerin, kiliselerin, mağazaların, lokantaların, birahane ve kafeşantanlarla bankaların uzandığı Avenue de la Gare'da bir süre dolaşır. Bu gezintisinde gördüğü zengin vitrinli dükkânlar onda hayranlık uyandırır. Geniş caddeden sonra şehrin Place Massena denilen meydanı, belediye bahçesi, rıhtım boyu... önemli görülen yerlerdir. Enisî, "Her tarafında letafet, ihtişam, azamet ve mamuriyet" görülen Nice'in limanını kısaca anlattıktan sonra şehrin kuruluş tarihçesini de aktarır. (ss. 60-61) Ardından Nice'in iklim özelliklerini, mevsimlere göre hava durumunu rakamlara dayanarak anlatır. Doğusundan ve batısından birer nehir geçen, yaz-kış dağlarından ve tepelerinden çiçekler eksik olmayan Nice, iklim ve hava bakımından hoş bir Akdeniz kentidir. Fransa'nın diğer pek çok şehrinde olduğu gibi burada da, medeniyette pek ileriye gitmiş bir ahaliye gereken "mektepler, kütüphaneler, tiyatrolar, ticarethaneler, *promenadelar*, nakil vasıtaları..." görülür. Seyyahların özellikle kış mevsiminde çok tercih ettiği ve kış soğuk geçen ülkelerin insanların akın akın geldiği Nice'in normal zamanlarda doksan

¹⁰¹ Marsilya hakkında bilgi veren kitaplarda şehrin öncelikle bu özelliğine dikkat çekilir. Henri PIRENNE, VIII. yüzyılın başında Marsilya'nın "olağanüstü canlılıkta bir ekonomik merkez olduğunu" söyler. "Çok etkin bir mal taşımacılığı, bu limanı Konstantinopolis'e, Suriye'ye, Afrika'ya, Mısır'a, İspanya ve İtalya'ya bağlıyordu. Doğu'nun ürünleri olan parşömen, baharat, pahalı dokumalar, şarap ve yağ, düzenli bir dışalımın temelini oluşturuyordu." (PIRENNE, a. g. e., s. 21) sözleriyle şehrin çok eskilere dayanan ticaret hayatına işaret eder ve bu ürünlerin yanı sıra mücevher, süs eşyası ve ipekli kumaşlar ticareti için de Marsilya'nın Doğu ile Batı arasında bir bağ oluşturduğunu belirtir.

bin kişi civarında olan nüfusu kış aylarında birkaç misli artmaktadır. Enisî, Nice'ten ayrılmadan önce kütüphaneyi, hayvanat bahçesini ve müzeyi dolaşır.

Fransa'nın Nice şehri hakkında bilgi veren bir başka seyyah ise Şerefeddin Mağmumi'dir. Şehri meydanlarıyla, eğlence yerleriyle, cadde ve sokaklarıyla, rıhtımlarıyla, büyük binalarıyla, manastır ve kiliseleriyle panoramik bir şekilde anlatan seyyah, tasvir sırasında İstanbul'un bazı semtlerinin adını anar: "Nice'i bihakkın tasvir için Kalamış körfezini ele alalım. Fener ve Moda burnunu üç-beş misli yayıp uzatınız. Önünden Adalar'ı kaldırıp engin bir deniz farz ediniz. Birkaç Çamlıca tepesini arkaya sıralayınız; çam, fıstık, zeytin, limon ve portakal, frenkeriği, okaliptüs ağaçlarıyla mestur olmak şartıyla. Kurbağalıdere'nin mecrasını çakıl taşıyla döşeyip badehu üstü örtülü bir kemer ile denize akıtınız, işte Nice'in *topographiesi* çizildi..." (III, ss. 45-46) Şehrin yerli halkının nüfusunun 50-60 bin civarında olduğunu söyleyen seyyah, turizm bölgesi olan şehirde daima bir bu kadar da yabancı bulunduğunu belirtir. Bilhassa kış aylarında tedavi ve dinlenme amacıyla Nice gelenlerin sayısı hayli artmaktadır.

Aslında bir Fransız şehri olmayıp Monaco Prensiği'ne bağlı bulunan **Monte-Carlo**'yu da bir yönüyle Fransa şehirleri arasında ele alabiliriz. Çünkü Monaco Prensiği'nin Fransa ile sıkı tarihsel bağlantıları vardır ve burası seyahatnamelerde genellikle Fransız özellikleriyle öne çıkarılmıştır. Monte-Carlo'nun panoraması geniş olarak ilk kez Mehmet Enisî'nin *Avrupa Hatıratı* adlı eserinde çizilir. Gerçi Ahmet İhsan, İsviçre'nin Cenevre şehrinde tanıdığı bir İtalyan vasıtasıyla Monte-Carlo'nun bir kumar ve eğlence merkezi olduğunu kısaca belirtmiştir; fakat onun düşünceleri kendi gözlemlerine dayanmaz. Mehmet Enisî ise doğrudan doğruya kendi izlenimlerini kaynak alarak Monte-Carlo'yu tanıtır. Kendisi daha Avrupa seyahatine çıkmadan önce "cihanın kumarhane-i muhteşemi olan Monte-Carlo"nun bu yönünü öğrenmiştir. Enisî, Monte-Carlo'yu görmeden önce, burası hakkında taşıdığı duygu ve düşünceleri şöyle ortaya koyar: "Buranın eyvân-ı lu'biyâtındaki ihtişam-nümûn, muşa'sa' avizelerin altında, üzerleri yeşil çuhali azim masaların önünde ne kadar parlak hanümanlar sönmüş, ne ümid ve emeller heba olmuş, ne refah ve saadetler kararmış idi! Zâhiren çehre-i riya gibi handân ve tâb-nâk, bâtinen bedhah kalbi gibi mehâlik ve menâhiye penâh olan bu yerden korkuyor idim." (s. 94) Bu korkusuna rağmen kumarhaneleri çok merak ettiği için mutlaka görmeyi ister. Gittiği kumarhanelerden birini bütün parlılarıyla, ışıklı ve etkileyici görüntüleriyle genişçe anlatır. Şehrin dikkat çekici bir başka yönü de bütün Avrupa'da ilgi gören sayfiyelere sahip bulunmasıdır. Seyyahın, **Monaco**'nun genelinden bahsettiği kısımlarda ise daha çok tabiat güzelliklerine temas ettiği görülür. Dağlarda, tepelerde, kırlarda, vadilerde, bahçe ve bostanlarda ilkbaharın çiçekli manzaralarını seyreden Enisî, sahilden başlayarak yükselen dağlarda aynı zamanda şatolara, çeşitli mimarî tarzlarına göre yapılmış kuleli binalara, yeni tarz mimariye göre bina edilmiş evlere dikkat çeker. Mehmet Enisî'nin Monaco'yu anlattığı satırlardaki üslubu, kendisinden yaklaşık yirmi beş sene önce -bambaşka şeylere dikkat ederek de olsa- Londra'yı anlatan Namık Kemal'in üslubunu hatırlatır: "Bağçeleri vardır ki içerisi bin türlü tuyûra nişîmen-i tağannüm, zihî samîmi Kudret'in günâgün hânendegân-ı zaîfine cevelangâh-ı terennüm olmuştur. Dereleri vardır ki menâzır-ı mehîbe-i tabîyesiyile samt-ı amîk-i daimîsi efkâr-ı hikmete mübhem mübhem teyakkuzlar verir. Gezinti mahalleri vardır ki enzâr-ı şairiyete melal-i vicdan veya sevdâ-yı tabîi ashabinın peygûle-i ihtifası gibi görünür." (s. 103) Seyyahın bu tasviri "nurani geceleri vardır ki... şaşaalı mehtabları vardır ki..." şeklinde devam eder ve tarihî bilgilerin aktarılmasıyla son bulur. Enisî, tramvayla yaptığı gezide gördüğü kadarıyla Monaco'nun belli başlı binalarını, merkezî yerlerini, kurum ve kuruluşlarını kısa kısa anlatır.

Enisî'den sonra, Mağmumi'nin de Monte-Carlo'yu genel özellikleriyle anlattığı görülür. Seyyahın bu şehirle ilgili izlenimleri daha çok, kumarhaneler çevresinde yansıtılır.

Fransa'nın, İspanya sınırına yakın eski şehirlerinden olan **Montpellier**'den söz eden tek seyyah Şerefeddin Mağmumi'dir. Lyon'dan Montpellier'ye geçen ve burada kısa bir müddet kalan seyyah, Montpellier'nin bir zamanlar Avrupa'nın en önemli yerlerinden olduğunu belirtir; XIX. asrın Paris ve Londra'sı ne ise bir zamanların Montpellier'si odur. Fransa'nın en eski okullarından olan tıp fakültesi bu şehirdedir. Giderek, Avrupa'nın diğer şehirlerinin önem kazanmasıyla Montpellier gözden düşmüş,

şehrin değeri bir "kıymet-i tarihiye"den ibaret kalmıştır. Ancak şehirde son yıllarda yeni yollar, geniş cadde ve meydanlar açılmış, yeni ve büyük binalar yapılmış, şehirdeki "kurûn-ı vustâ manzarası gaib olmuş"tur. Montpellier'deki başlıca anıt Fransa fütuhâtının hatırası olarak kurulmuş olan Zafer Tâkî'dir. Şehrin görülmeye değer yerleri arasında Hastahane, Müzehane, Botanik Bahçesi ve Tıbbiye Mektebi başta gelmektedir. Bunun yanı sıra National Caddesi, iki yanındaki Adliye Dairesi gibi büyük binalarla dikkat çeker. Komedi Meydanı'nın bir kenarını süsleyen ve Paris Operası'nın bir benzeri olarak kurulmuş olan Tiyatro da dikkat çekici binalar arasındadır. Yazarın Montpellier ile ilgili izlenimleri, seyahat eserlerinin üçüncüsünde yer alır.

Günümüzde olduğu gibi XIX. yüzyılda da Fransa'nın tatil ve eğlence beldelerinden olan Cannes şehri de Mağmumi'nin genişçe söz ettiği kentlerdendir. "Cannes: Sahil-i Zümürüdîn" başlığı altında bu şehrin ilgi çekici yönlerini kendi gözlemlerine dayanarak anlatan seyyah, Cannes'ın, Côte d'Azur adı verilen sahil şeridinin bir ucunda bulunduğunu söyler. "Oh! Ne şirin, ne dilber yer. Buralarını bir kalemde ziyade ancak bir fırça tasvir edebilir. (...) zeminine göre gülistan, havasına göre baharistan, bütün hey'et-i umumiyesiyle bir behişt-âbâddır" (III, s. 39) sözleriyle şehrin sahil kısımlarının güzelliğine işaret eder. Şehrin dağları ve bayırları çam, limon, fıstık, zeytin, portakal ağaçlarıyla örtülmüş; yol ve meydanları çınar yerine hurma ve okaliptüs ağaçlarıyla gölgelenmiştir. Cannes'ın denizi yosunsuz, temiz, mavi ve sakin, havası açık ve laciverdi olup sahilleri baştan başa ince kumla kaplıdır. Mağmumi, şehrin genel görünüşünü ilginç bir benzetmeyle ortaya koyar: "Koyun müntehâ-yı garbîsindeki Şövalye Tepesi'ne çıkılıp da kuşbakışıyla bu dârû's-safânın panoraması seyredilecek olsa memleketin şekli ü hey'eti sırtı üstü yatan bir nazenine benzetilebilir. Ol surette ki ayaklarını şarka doğru uzatıp başını Şövalye Tepesi'ne dayayarak bir kolunu deryaya, bir elini kırlara doğru atarak işebâzâne tebessümler yağdırıyor! Tabiat bu peri-i letafetin çırılçıplak yatışına dayanamayıp üzerine gülden, laleden, sümbülden ince bir manto örtmüş ve etrafını hurmalıklar, limonluklar, zeytinliklerle sayelendirmiş!..." (III, s. 40) Cannes'da büyük binalar, ticarethaneler, okullar, tiyatrolar yoktur. Burası bir kültür ve medeniyet merkezi olmaktan çok "bir mahall-i ezvâk, bir dârû's-safâ"dır. Buna paralel olarak da şehirde güzel oteller, gezinti bahçeleri, parklar, spor ve eğlence dernekleri bulunur. Bununla birlikte *casino* vb. gibi şaşaalı eğlence yerlerinin sayısı fazla değildir; çünkü burası daha çok ailelerin dinlenebileceği sessiz bir tatil şehridir. Seyyahın tespitlerine göre Cannes'a rağbet eden yabancılar arasında memleketlerindeki dondurucu soğuktan kurtulmaya çalışan Ruslarla, sisli isli havadan uzaklaşma amacıyla olan İngilizler başta gelmektedir. Çalışmaktan yorgun düşenlerle göğüs hastalıklarından şikâyetçi olanların büyük bölümü de doktor tavsiyesine uyarak kışı burada geçirmektedir.

2. İNGİLTERE (Angleterre/England)

OSMANLI İMPARATORLUĞU ile İngiltere arasındaki ilişkilerin tarihine baktığımızda, iki devlet arasındaki siyasî ilişkilerin belirginleşmesinin XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar indiğini görüyoruz. İngiltere'nin 1730'larda, Fransa-Osmanlı ittifakının karşısında, Rusya ile dayanışma içerisinde olduğu bilinmektedir. Fakat Amerika'daki sömürgelerini kaybedince gözünü Hindistan'a diken İngiltere, bu toprakların geçiş yolu olan Akdeniz'de rahat hareket edebilmek için Osmanlılarla iyi geçinme zorunluluğunu duymuş, bunun sonucu olarak da, 1780'lere yaklaşıldığında Rusya ile olan dayanışmasından vazgeçip Osmanlı'yla iyi ilişkiler kurma çabasına girmiştir. Osmanlı-İngiltere ilişkilerinin en yoğun olduğu dönem ise Şark Meselesi'nin ortaya çıktığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecine girdiği XIX. yüzyılın başlarıdır.

XIX. yüzyılda Avrupa'nın en önemli ülkelerinden biri olan İngiltere, çeşitli yönleriyle Osmanlı'nın ilgisini çekmiştir. Tanzimat döneminde yüzünü Batı'ya çeviren Osmanlı aydınlarının dikkat ettikleri iki ülkeden biri Fransa ise diğeri İngiltere'dir. Özellikle 1850'li yıllardan sonra Osmanlı seyyahlarının bu ülkeye gösterdiği ilgide belirgin bir artış olduğu görülür. Jöntürklerin bir dönem Londra'yı merkez alması da İngiltere'nin, basın ve edebiyat gündeminde önemli bir yere oturmasına zemin hazırlamıştır. Siyasî sebeplerle Avrupa'ya gidenlerin mektup ve hatıratlarında Fransa/Paris'le birlikte en çok İngiltere/Londra adlarının geçmesi dikkate değer.

İngiltere, Osmanlı seyyahlarınca genellikle başkent Londra penceresinden görülmüş ve anlatılmıştır. Diğer bazı şehirlerden bahsedilmişse de bunlar pek azdır. Bu nedenle, İngiltere'yle ilgili izlenimlerin toparlanmasında şehir bölümlenmesine gidil(e)memiş, Osmanlı seyyahlarının İngiltere izlenimleri sadece Londra başlığı altında değerlendirilmiştir.

A. Londra (Londres/London)

İngiltere'nin başkenti Londra, Avrupa'nın en eski şehirlerindedir. Romalılar tarafından Thames ırmağı kıyısında Londinium adıyla kurulan şehir, M. S. II. yüzyılın sonlarında surlarla çevrilmiş ve 1066'daki Norman istilasından sonra askerî açıdan büyük önem kazanmıştır. Ahşap binaların çoğunun yanmasına neden olan 1136'daki büyük yangının ardından taş ve tuğla binalar inşa edilmiş, düzenli sokaklar açılmıştır. XII. yüzyılda Londra'nın kent olarak ülkedeki işlevi güçlenmiş, kentin yakınındaki Westminster, hükümetin başlıca merkezlerinden biri haline gelmiştir. 1258'de Londra'nın, parlamento merkezi olması kesinleşmiş ve 1327'de çıkarılan bir kanun ile şehir tahtla birleştirilmiştir. XIV. yüzyılın sonunda panayırlar önemini kaybedince bu kez bir dağıtım merkezi haline gelen limanın ticaret hayatı canlanmıştır. Londra'nın maceracı tüccarları, şehrin ticaret hayatının canlanmasında büyük rol oynamıştır. XVI. yüzyıla gelindiğinde Londra ticaret ve sanayi açısından hayli önem kazanmış bir şehirdir artık. "XVI. yüzyılın ortalarında olağanüstü bir büyüme gösteren kentte kurulan ayrıcalıklı kumpanyalar canlı bir dış ticarete öncülük etti. Bu arada ipek dokumacılığı ve camcılık gibi yeni sanayiler gelişti. (...) 1605'e gelindiğinde City'de 75 bin, surların dışındaki yerleşim alanlarında da 150 bin kişi yaşıyordu."¹⁰² 70 bin kişinin ölümüyle sonuçlanan 1665'teki veba salgınından sonra bir başka felaket Londra'yı sarsmıştır. Salgından bir yıl sonra, şehrin yaklaşık yüzde yirmisinin yanmasına sebep olan 1666'daki büyük yangının ardından geniş çaplı yapı projeleri devreye sokulmuş, surların dışında da kilise, saray ve hastane gibi büyük yapılar inşa edilmiştir. Londra, bu hızlı gelişmeyle birlikte sarayları, tiyatroları, bilim dernekleri, salonları ve müzeleriyle İngilizlerin sosyal yaşamında tek büyük merkez olarak yerini almıştır. XVIII. yüzyılda da şehrin büyüüp gelişmesi devam etmiş, toplumun hayatını düzenleyen çeşitli yasalar çıkarılmış, sosyal kurum ve kuruluşlar meydana getirilmiştir. "1836'da demiryollarının kurulması ve 13 büyük garın inşa edilmesi, Londra'nın Avrupa'daki ticarî liderliğini güçlendirdi."¹⁰³ XIX. yüzyılın ilk yarısında nüfusu bir milyonu geçen Londra plandan uzak, düzensiz bir büyüme göstermeye başlamıştır. "Kent nüfusunun 6.6 milyona ulaştığı 1901'e değin geçen süre içinde hızlı sanayileşme, yoksulluk, yaygın hastalıklar, çevre kirliliği ve ulaşım güçlükleri gibi yeni sorunlar ortaya çıkardı. Bu alanlarda oluşturulan hizmet kuruluşlarının çalışmaları çok ağır ilerlediğinden, sorunların çözümü uzun ve sancılı bir süreç izledi. (...) Bu dönemde özellikle yol ve köprü yapımında gerçekleştirilen büyük projeler kentin görünümünü büyük ölçüde değiştirdi."¹⁰⁴

Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'nde Londra yukarıda işaret edilen genel özellikleriyle tanıtılır. Seyyah, "İşbu Londra şehri Avrupa'da en cesim ve mamur bir vilayet olmağla meşhur ve kesret-i ticareti bir hadde bâliğ olmuştur ki yalnız vapur sefinesi olarak Londra ve sair İngiltere iskelelerine âmed ü şüd iden altı yüz elli kıt'aya ve sair yelkenli tüccar gemisi yirmi üç bin bu kadara reside olduğu kizb ü mübalağadan berî ve dûrdur." (s. 22) şeklinde öncelikle Londra'nın ticaret bakımından çok ileri bir şehir olduğunu belirtir. Havasının kapalılığı ve her vakit duman içinde oluşu ilk dikkat çeken özelliklerdendir. Bu sebeple, Avrupa'nın diğer yerlerinde de görülen gaz kandilleri Londra'da, geceleri bile gündüz gibi aydınlık yapacak kadar çok sayıdadır. Nüfusu bir milyon sekiz yüz bin olan şehirde gelişen sanayinin getirdiği yenilikler kendini gösterir. Bunların en önemlilerinden biri Thames nehrinin altına yapılan geçittir.

¹⁰² *Hürriyet-AnaBRITANNICA*, İstanbul, 1994, c. XXI, s. 83

¹⁰³ *Milliyet-BÜYÜK LAROUSSE*, İstanbul, 1992, c. XIV, s. 7537

¹⁰⁴ *Hürriyet-AnaBRITANNICA*, c. XXI, s. 83

Londra, Mehmet Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa* adlı eserinde geniş olarak anlatılır. Seyyahın, "bilâd-ı selesenin¹⁰⁵ iki kat büyüklüğünde olan" Londra'da ilk dikkatini çeken, sokakların gayet geniş ve uzun oluşudur. Evler birbirine bitişiktir ve yola bakan tarafları sokak boyunca uzanan bir duvar şeklindedir. Bu evler birbirinden ara duvarlarla ve kapılarla ayrılır. Ev ve sokakların şaşılacak derecede muntazam ve temiz olmasını sağlayan şey, insanların gayret ve çalışmalarıdır. Seyyah, Namık Kemal'den yıllarca önce ve belki de onun ifadelerini hazırlayacak biçimde "Nev-i beşerin kudret-i merkûze ve fi'liyât-ı tabîyesinin ne derecelerde olduğu asıl bu şehir görüldükten sonra hakkıyla anlaşıldığından o hâl-i intizamı bayağı insana hayret verir." (s. 27) demektedir. Mehmet Rauf'un, Londra ile ilgili ikinci tespiti şehrin havasına ilişkindir. Londra'nın havası zaten rutubetlidir, bir de fabrikalarda ve evlerde yakılan "vapur kömürleri"nin dumanları bu havayı büsbütün fenalaştırır. Yazın havanın nispeten açık olmasına karşılık kışın Londra semalarını duman basar; bu sebeple kışın gündüz vakitlerinde bile sokak lambaları söndürülmez. Duman lekeleri yüzünden binaların dış cepheleri genellikle siyahtır. Londra'da dikkat çeken yapıların başlıcaları Mehmet Rauf'a göre şarap fabrikaları, tersaneler, depo ve antrepolar, büyük liman binaları, şehir müzesi ve saraylardır. Bunları bizzat görüp incelemiş olan seyyah özellikle liman binaları ve saraylar hakkında geniş bilgi verir.

Doğrudan doğruya Londra'ya yönelik bir seyahatin izlenimlerini aktarması açısından ilgi çekici bir eser olan *Seyahatname-i Londra*'da yazar¹⁰⁶, bu şehrin genel özelliklerinin yanı sıra ayrıntı sayılabilecek hususiyetler hakkında da bilgi vermiştir. Bunlar, çalışmamın ilgili bölümlerinde yeri geldiğinde irdelenmiştir. Burada, yazarın, şehir hakkındaki genel değerlendirmelerine yer vereceğim. *Seyahatname-i Londra* yazarı "Şimdi biz dahi İsfahan nısf-ı cihan denildiği misillü Londra nısf-ı İngiltere meselini şehri-i mezkûr hakkında îrâd ederken..." (s. 14) sözleriyle Londra'ya verdiği önemi açıkça ortaya koyar. 1852 Londra Ekspozisyonu dolayısıyla bu şehirde bulunan seyyahın ilk dikkatini çeken insanların çokluğu olur. Dünyanın dört bir tarafından, sergi için çok sayıda insan Londra'ya gelmiş ve böylece büyük bir kalabalık oluşmuştur. Kışın, yakılan kömür dolayısıyla havası daima kapalı olan Londra'nın sokakları, evleri, dükkânları ve iş yerleri mükemmeldir. Şehirde herşey çok düzenlidir. Thames nehri kıyısındaki büyük doklar ilgi çekici yerler arasındadır. Londra'da ahşap bina çok az olup binalar taş ve tuğladan gayet sağlam yapılmıştır. Buna bağlı olarak, yangınlarda çok az hasar meydana gelir. Şehirde bazı saray ve kiliseleri ziyaret etmiş olan seyyah bilhassa buralardaki süslere dikkat çeker.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'nde Londra bazı yönleriyle söz konusu edilmiştir. Londra girişinde öncelikle fabrika bacaları ve imalâthâneler dikkat çeker. Havanın kömür dumanıyla kapalı olması hemen bütün seyyahların olduğu gibi Ömer Faiz Efendi'nin de üzerinde durduğu bir konudur. Londra'daki karşılama da Paris'teki kadar görkemli olur. Abdülaziz ve beraberindekiler Buckingham Sarayı'nda ağırlandılar. Buckingham'ın yanı sıra Crystal Palace, Wulviç tersanesi, Windsor şatosu, İngiltere Parlamentosu (Westminster) gibi yerler de heyetin beğendiği yerlerdir. Londra'da asıl dikkat çeken hususlardan biri de belediye hizmetlerinin mükemmelliğidir. Gerek temizlik, gerekse diğer hususlar bakımından Londra belediyesinin hizmetleri İstanbul şehrimini Ömer Faiz Efendi'yi "ünvanından utandıracak" derecededir. Efendi, trenle Dover'dan Londra'ya giderlerken Avrupa'nın büyük şehirlerinin benzerlik ve farklılıklarına işaret eder: "Cümlemiz zannediyorduk ki, Paris'te gördüklerimize başkaca merkezlerde şahit olamayacaktık: Çünkü Paris'te dünyanın o âna kadar görmediğini Fransızları sevmeyenlerin dahî tasdik ettiği o muhteşem sergi var idi. / Fakat Manş Denizi'ni aşarak daha Dover'dan hareket ettiğimiz ândan itibaren anladık ki, İngiltere'de göreceğimiz Fransa'da yoktur. Bütün Avrupa, esasta müşterek bazı unsurlar yanında her tarafı başkaca âlemdir." (s. 139)

XIX. yüzyıl Londra'sı asıl olarak Namık Kemal'in "Terakki" makalesinde dikkat çekici yönleriyle gözler önüne serilmiştir. Onun Avrupa izlenimlerinin genel dökümünü

105 "Bilâd-ı selese" tabiri o dönemde iki anlama gelmekteydi. Bunlardan birincisi "İstanbul'un Galata, Eyüp ve Üsküdar semtleri"ni, ikincisi ise "İstanbul, Edirne ve Bursa" şehirlerini işaret etmektedir. Yazarın burada kastettiği, birinci anlamdır.

106 1852 tarihli *Seyahatname-i Londra*'nın yazarının adı tespit edilememiştir.

bu makalede bulmak mümkündür. Şair, insanın büyük eserler meydana getirdiğini görmek için bütün medeni memleketleri dolaşmaya gerek olmadığını söyler ve "İnsan yalnız Londra'yı im'ân-ı nazarla temâşâ eylese, göreceği bedâyi' akla veleh getirir." der ve hemen ardından da o meşhur iddiasını ileri sürer: "Londra'ya enmûzec-i âlem denilse, mübalağa değildir. Rûy-ı arzda mevcut olan âsâr-ı terakkînin fotoğraf ile resmi alınmış olsa medeniyet-i hâzırayı, ancak Londra kadar gösterebilir. Binaenaleyh biz de misal olarak onu ihtiyar eyledik."¹⁰⁷ Şu halde, Namık Kemal'in Londra'ya Avrupa medeniyetinin sembolü gözüyle baktığını söylemek yanlış olmaz. Makalede şair öncelikle Londra'nın ikliminden bahseder; onun tespitleri, gerek kendisinden önce ve gerekse kendisinden sonra şehrin havası hakkında söylenenlerin özeti gibidir: "Bu memleket reyb ve güman bulutları içinde mestûr olan ikbâl-i beşer gibi, ekseriyet üzere bir kara duman ile muhat ve hattâ gûyâ ki âdât-ı medeniyet ahcâr ve eşcârına varıncaya kadar sirayet etmiş gibi, hâneleri bile siyahlara müstağrak görünür."¹⁰⁸ Fakat Namık Kemal sadece dıştan görünenin değil, bunun arkasındaki "nâzenîn-i dilrübâ-yı temeddün"ün de farkındadır. Londra'da adaletin işlenmesini sağlayan parlamento Namık Kemal'i adeta büyülemiştir. Parlamentonun yalnız binası bile umumî efkârın devlet idaresindeki gücünü göstermeye yeter. Çeşitli seviyelerdeki mektepler ve üniversite, müzeler, hayvanat bahçeleri, kütüphaneler, değerli malların bol olarak bulunduğu pazarlar ve mağazalar Londra'nın dikkat çeken başlıca yerleridir. Thames kıyısındaki limanın ihtişamlı görüntüsü ile fabrikaların dehşet verici dağ parçası gibi iri makinelerle üretimde bulunması da etkileyici özelliklerdendir.¹⁰⁹

Namık Kemal, makalelerinde geniş olarak yansıttığı Londra'yı mektuplarında genellikle kısa cümlelerle anlatmayı tercih etmiştir. Bunu mektup türünün yapısına bağlamak mümkündür. Gerçi Namık Kemal bir edebiyatçı olarak kimi zaman uzun ve ayrıntılı mektuplar da yazmıştır ama bu mektuplarda bile Londra hakkındaki değerlendirmeleri kısadır. Avrupa mektuplarında Londra üzerindeki değerlendirmelerine topluca baktığımızda şairin, bu şehri bir rahatlıklar beldesi olarak gördüğünü ve pahalılık dışında hemen hiçbir şikâyeti olmadığını tespit ederiz. Tabii bir de sisli ve kapalı hava... Kemal, babasına yazdığı Ağustos 1867 tarihli mektupta "Londra merkezini değiştirmek üzereyiz; değiştirdiğimiz gibi adres göndeririz. Değiştirdiğimize sebep, Londra'nın havasının fenalığıdır."¹¹⁰ diyerek kapalı havadan duyduğu rahatsızlığı dile getirir. Buna karşılık Londra'nın güzelleri, tiyatroları ve zaman zaman da olsa uğradığı eğlence yerleri şairin dünyasını bir parça aydınlatmaya yeter.

Ümit Burnu Seyahatnamesi'nde de karşımıza çıkan Londra, Ömer Lütfi'ye göre gayet muntazam ve mamur bir şehirdir. Buna bağlı olarak Londra halkı da "gayet hüner ve marifet sahibi"dir. Şehrin sokakları Paris sokakları gibi geniş ve güzeldir. Yine Paris'te olduğu gibi geceleri sabaha kadar dükkânlar açık, sokaklar aydınlıktır. Herkes kendi alış-verişinde olup kimse kimseyi rahatsız etmez, hatta kimse kimseye durup konuşmaz bile. Londra sokaklarında sık sık köpeklerle tesadüf edildiğini belirten seyyah bunların eğitilmiş köpekler olduğunu ve alış-verişlerde kullanıldığını söyler. Londra'nın en büyük alış-veriş yerlerinden biri Thames-tunnel çarşısıdır. Geniş ve ilginç hayvanat bahçesi ile müzeler şehrin görülmeye değer yerleridir. Ömer Lütfi, İngiltere'nin başşehirinde, daha sonraki seyahatnamelerde de dikkat çekilecek olan "Pazar günlerinin

¹⁰⁷ Namık Kemal, "Terakki", *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, s. 193

¹⁰⁸ aynı yer

¹⁰⁹ Yusuf MARDİN, *Namık Kemal'in Londra Yılları* adlı biyografik romanında şairin Londra'daki hayatıyla ilgili belgeleri yorumlamıştır. Bkz.: MARDİN, Yusuf, *Namık Kemal'in Londra Yılları*, Milliyet Yay., İstanbul, 1974, 268 s. Yusuf MARDİN, bu kitabında Namık Kemal'in Londra'da bulunduğu yılların İngiltere'de Victoria Devri olduğunu belirttikten sonra, devirle ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapar: "İngiltere'ye ayak bastıkları zaman Victoria devri bütün göz alıcılığıyla hüküm sürmekteydi. Sanayileşme orta sınıfı zenginleştirmiş, fakir sınıfla arasını daha da açmıştı. Victoria çağı, İngiliz toplum hayatındaki sınıf uçurumlarının derinleştiği devirdi. XVIII. yüzyılın özgür, umursamaz İngiliz nesli, yerini din ve gelenek bağlarının zincirlediği soluk benizli, çarpık ve bedenen çelimsiz bir kuşağa bırakıyordu. Çalışma yerlerinde, fabrikalarda zor bir hayat vardı. Temizlik duygusu ön planda yer almıştı. (...) Derli topluluk, bilinçli bir saygıdeğerliğin dış görünüşüydü. Saygı uyandırabilmek için temiz, iyi giyinir ve dindar olmak gerekti." (ss. 13-14)

¹¹⁰ *Namık Kemal'in Hususî Mektupları I : Avrupa Mektupları*, (Haz.: Fevziye Abdullah TANSEL) Ankara, 1967, s. 106

sessizliği" ile ilgili tespitinde aynı zamanda hava kirliliği meselesine de temas eder. Seyyah, Londra'da iki aya yakın kaldıkları halde güneşi bir pazar günü ancak yarım saat kadar görebildiklerini belirtir ve bunu da pazar günleri fabrikaların kapalı olmasına bağlar. Fabrika bacalarından çıkan kesif dumanlar havayı kapatamadığı için pazar günleri hava nispeten açık olmaktadır. Pazar günleri Londra çok sessizdir, işyerlerinin tamamı kapalı olduğundan sokaklar bomboşur.

Samipaşazade Sezai, 1881'de başlayan elçilik kâtipliği görevi münasebetiyle dört yıl kaldığı Londra hakkındaki izlenimlerini kısa seyahat notlarında dile getirmiştir.¹¹¹ Londra'ya bir gece yarısından sonra inen yazarın ilk dikkatini çeken, "ertesi ve daha ertesi günlerde de kalkmayan sis" olur. Londra sis içindedir. "Her gün beş yüz bin erbâb-ı ticaretin mahall-i mesai ve içtimâi ve ticaret-i âlemin merkezi olan *site* ne oldu! İlk seyahatin tesiri olarak Londra'nın şu hâli birkaç yüz sahifelik kitap için aranmakla bulunmaz bir mevzu değil midir?"¹¹² diye kendi kendine sorduğu -ve hiç şüphesiz cevabını da içinde barındıran- bir soruyla şehrin bu ilginç yönüne dikkati çeker. İki gün sonra sis dağılıp da şehir meydana çıkınca "bir i'caz-nümâ-yı kudret" in kendisine bir "mahşer-i medeniyet gösterdiğini" sanır ve tıpkı Paris'te yaptığı gibi burada da şunu ilave eder: "Seyahatin ilk tesirâtı daima sathî, ekser güzel, bazen musîb olur."¹¹³ Gezinti yapmak amacıyla sık sık gittiği Hyde Park, onun, Londra'ya ilişkin seyahat hatıraları arasında zaman zaman sözünü ettiği bir dinlenme yeridir.¹¹⁴

Abdülhak Hâmid'in Londra'da elçilik görevlisi olarak bulunduğu yıllara ait mektup ve hatıralarında Londra ile ilgili izlenimleri geniş yer tutar.¹¹⁵ Otuz beş yaşına yaklaştığı 1885 yılının Aralık ayında Londra'ya ulaşan şairin bu şehri çok sevdiği kesindir. Londra hatıralarının başlarında yer alan "Londra denilen buharistan-ı kemal hem de bir baharistan-ı cemaldir." (III, s. 174) cümlesi ve 20 Şubat 1886 tarihli mektubunda yer alan şu satırlar bunu açıkça ortaya koymaktadır: "Buradan Peşte'ye gidecek olursam ağlaya ağlaya gideceğimi sana temin ederim. Zira Londra'yı o kadar sevdim ki ayrılmak pek güç gelecektir." (I, s. 373) Londra, öncelikle eğlence hayatıyla, güzel kadınlarıyla şairin ilgisini çeker. Sık sık balo ve suarelere katılan Hâmid'in Londra'ya olan sevgisi büyük ölçüde şehrin eğlenceli hayatından gelmektedir. Hâmid'de Londra, kentsel özellikleri açısından ziyade eğlence hayatının canlılığı itibariyle düşkün olunan bir yerdir. Şair, kışın balo ve suarelerde, tiyatrolarda iyi vakit geçirirken, mayıs ayında herkes ve her yer gibi şen ve bahtiyar olurken yaz gelip de halk sayfiyelere çekilince "melekler bu cennetten uzaklaşınca" yalnız kalır ve Londra'dan sıkılır. Sonbaharda Londra'nın dumanlı havaları başlayınca kendisinde "mâlihulya denilen hastalıktan bazı alametler" görür, Londra'nın havası iktizası olarak kendisini iyi hissetmez. Diğer seyahatnamelerde sık sık söz konusu edilen Londra'nın kapalı havası Hâmid'in izlenimleri arasında da böylece yer alır. 29 Eylül 1887 tarihli mektubundaki şu cümleler dikkat çekicidir: "Akşama iki saat kaldı. Biraz güneş görünüyor. Bu Londra için büyük bir şeydir. Bir adam yağmura tutulmadan, yahut dumana boğulmadan güneş görebilirse gün görmüş addolunur." (I, s. 398) Şair, daha sonraki bir mektubunda da Londra'da güneşin görülememesinin yanı sıra gündüzleri bile daima lamba ile oturduklarını belirtir. Hatta bir keresinde fazla sis ve dumandan sefarethanenin yolunu

¹¹¹ Sezai'nin ve Hâmid'in Londra'ya ilişkin hatıralarının değerlendirmesi için bkz.: ENGİNÜN, İnci, "Abdülhak Hâmid ve Samipaşazade Sezai'nin Londra İntübaları", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XIII*, 31 Aralık 1964, ss. 123-150

¹¹² KERMAN, a. g. e., s. 93

¹¹³ KERMAN, a. g. e., s. 93

¹¹⁴ Samipaşazade Sezai'nin Londra'da bulunduğu yıllarda onunla mektuplaşan Hâmid, Necip Paşa'ya yazdığı bir mektupta Sezai için şunları söyler: "Sezai Beyefendi'den bugün dahî pek uzun bir mektup aldım. Londra'da yalnız bir hâline sıkılıyorum: Apsent içiyormuş!..." *Abdülhak Hâmid'in Mektupları*, (Haz.: İnci ENGİNÜN) Dergâh Yay., İstanbul, 1995, c. I, s. 194. Hâmid, bir başka mektubunda da Sezai'nin Londra izlenimleri ile ilgili olarak şunları söyler: "Sezai buraya da risaleler ihdâsıyla beni ihya ediyor. Kendisi Londra'nın havasından memnun değilse de mâsivâsından pek razı." a. g. e., s. 221

¹¹⁵ Yusuf Mardin, *Abdülhak Hâmid'in Londrası* adlı biyografik romanında şairin Londra ile ilgili izlenimlerini, değerlendirmelerini geniş bir şekilde, fakat araya kendi değerlendirmelerini de katarak aktarmıştır. Bkz.: MARDİN, Yusuf, *Abdülhak Hâmid'in Londrası*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 1976, 398 s.

kaybedip arabaya binmek zorunda kalmıştır. Londra'nın mağmum havaları hüznünü ve gurbet duygusunu artırır. Rezaizade Ekrem'e yazdığı 14 Ocak 1888 tarihli mektubunda Londra'nın kötü havasından şikâyet eder. Şikâyetin yanı sıra Londra'da kötü havanın bile çalışmalarını yavaşlatmadığını, bütün işlerin kesintisiz devam ettiğini belirtmesi de ilgi çekicidir: "Ah Ekrem! Bu ne havadır!.. Tamam beş gündür gece! Beş gündür gaz yanıyor da yine karanlık!... Yine kimsenin vazifesinde değil, medeniyet susmuyor, terakki durmuyor. Yine arabadan, şimendüferden geçilmiyor. Bir yanda güneşin cenazesi kalkıyor, bir yanda güzeller mahşeri!... Şimdi gazlar içinde yemeğe gideceğim." (I, ss. 447-448)

Londra, para sıkıntısından hiçbir zaman kurtulamayan Hâmid için pahalı bir şehirdir. Gerçi, memuriyeti dolayısıyla sık sık davetlere gitmekte, "bedava ziyafetler"de karnını doyurmaktadır; fakat buna rağmen zaman zaman o kadar sıkıntıya düşer ki en basit ihtiyaçlarını karşılayamaz olur. Onun sıkıntıya düşmesinin sebebi bir ölçüde de kendisidir aslında; çünkü kadınlar için pek çok masraflara girmekte, israf yüzünden de elindeki parayı kısa zamanda tüketmektedir. Bunun kendisi de farkında olduğu halde kadınlar için masrafa girmekten kaçınmaz. Bu kent, İngilizliğin bir sembolü gibidir. Adeta düşünen ve düşündüren bir şehir olan Londra'daki her şey, İngilizlerin bir özelliğini yansıtır. "Orada güneş, ay, yıldızlar, ağaçlar, evler, her taraf, her şey düşünür, her şey İngiliz ve her İngiliz bir İngiltere'dir. Orada oteller değişir, sokaklar, evler tevessü ve terakki ederek değişir, yalnız bu sîma değişmez! Maziye ve hal ve istikbale ait, tarihî ve efsanevî bir sîmâ-yı ebediyet-nümâdır." (III, s. 184) Hâmid'e göre kralların sarayları, meydanlar, kiliseler ve Westminster, Hyde Park, London Tower, Trafalgar Square ve benzeri yerler Londra'da daima duran ve asla değişmeyen yerler olarak dikkati çeker.

İnsanların iyi bir şekilde dinlenebileceği sahil kasabaları Londra'da çoktur. Bunların başlıcaları Brighton, Bexhill, Eastbourne, Bournemouth, Ramsgate, Margate, Folkestone vs. dir. Zaman zaman buralara da giden Hâmid, bunlar arasında Brighton kasabasına özel bir önem verir. Brighton'da muazzam ve muhteşem oteller, pansiyonlar ve kiralık apartmanlar bulunmakta, isteyenler bu gibi yerlerde bir gün, bir hafta, bir ay, bir yıl... yani diledikleri kadar kalabilmektedirler. Bununla birlikte Brighton'daki yaz hayatı Hâmid'e her zaman güzel gelmez. Alafranga olmayıp tam anlamıyla *à l'anglaise* tarzında hizmet veren otellerin yemek salonlarında sigara içmek yasak olduğundan bu otelleri beğenmez. Sigara içmek için yemek biter bitmez "kadınların duhûlü kabil olmayan" odalara gitmek gerekmektedir ki bu durum şairin keyfine muvafık değildir.¹¹⁶

Avrupa'da Ne Gördüm?'ün yazarı Ahmet İhsan eserinin önemli sayılabilecek oranda bir bölümünü İngiltere'nin başşehri Londra'ya ayırmıştır. Otuz dokuz günlük Paris ikametinden sonra 17 Haziran 1307/1891 tarihinde Londra'ya geçen yazar şehir girişindeki mahallelerin kasvetli bir görüntüsü olduğunu söyler. Varoşlardaki binaların hemen hepsi yoğun sis dolayısıyla siyahtır. Hatta parlamento binası bile dehşetli bir sis altında kirli siyah bir renge bürünmüştür. Şehir sürekli olarak genişlemekle ve gelişmekle beraber şehir dahilindeki ağaçlıklar, ormanlar muhafaza edilmekte, sis yoğun olduğu için evler en fazla iki-üç katlı olarak yapılmaktadır. Buna rağmen bütün binaların cepheleri siyah olup bu durum şehrin manzarasına "kasvet-engîz" bir hava vermektedir. Şehrin geniş caddelerinde dikkati ilk çeken ise rengârenk *omnibus*lerdir. Bunlara asılmış ilanların çokluğu da dikkat çekicidir. Şehirdeki en önemli ulaşım vasıtaları arabalar, *omnibus*ler, tramvaylar ve bilhassa trenlerdir.

Londra'nın büyük posta binasını dikkate değer bulan Ahmet İhsan diğer büyük yapılar arasında Saint Paul Kilisesi, Borsa binası, Londra Bankası, fabrikalar, Londra Kulesi, gümrük dairesi, limanda büyük bir alanı kaplayan ve sanayinin gelişmişliğinin göstergesi olan dev antrepolar, doklar, konferanslara mahsus Albert Hall, Westminster-Parlamento binası, London Bridge ve Saint Pacras istasyonu gibi yerleri sayar. Chrystal Palace ise onun umduğu kadar büyük çıkmamıştır. Müzeler arasında Eski Silahlar Müzesi, Kalıyet Mücevherleri Müzesi, Hindistan Müzesi, Deniz Müzesi ve British

¹¹⁶ Hâmid'in, Londra hakkındaki bu genel değerlendirmelerinin yanı sıra enteresan bir şiirinden de söz etmek gerekir. Şair, "Londra'da Bir Arkadaşla Nısfülleyden Sonra" başlıklı manzumesinde, polislerin, geceleyin sokakta kaybolan kör bir kıza sahip çıkarak onu korumalarından ve ailesine ulaştırmak için çaba göstermelerinden bahseder. Bu manzume için bkz.: TARHAN, Abdülhak Hâmid, *Bütün Şiirleri III: Hep yahut Hiç*, ss. 235-237

Museum önemlidir. Mansion Meydanı'ndaki Wellington anıt-heykeli, Albert Memorial anıtını oluşturan heykeller grubu, Trafalgar Meydanı'ndaki Nelson heykeli Londra'nın önemli anıtlarındandır.

Seyyah, sokaklarda sık sık rastladığı polislerin kıyafetlerine ve yardımseverliklerine de dikkat çeker. Şehirdeki daimi insan kalabalığı Londra'nın karakteristiğini oluşturan yönlerdendir. King William Street'te ve London Bridge'de bu kalabalık sürekli olarak kendini gösterir. Londra'nın en önemli özelliklerinden biri de burada hemen hemen sadece İngiliz dilinin ve parasının geçerli olmasıdır. İngilizler bu iki hususa çok önem verirler; başka dille konuşanlara uzak dururlar, İngiliz parası dışındaki paraları kabul etmezler. Başka milletlere pek benzemeyen İngilizlerin garip âdetleri üzerinde de duran, yazar sosyal bakımdan sınıflardan oluşan İngiliz toplumunda bütün davranışları bu sosyal tabakalaşmanın yönlendirdiğini belirtir. Londra'nın en belli başlı eğlence yerleri birahaneler, barlar, kahveler, gezinti bahçeleri -bilhassa Hyde Park- ve tiyatrolardır. Bunlardan özellikle birahaneler şehirde yaygın olarak bulunur. Sokaklardaki, büyük kolaylık sağlayan otomatik satış makinelerine dikkat çeken yazar bunlarda sigara, dikiş iğnesi, firkete, kibrit vb. satıldığını belirtir.

Pazar günleri Londra'da her yer kapalıdır, "Dedik ya, pazar günü Londra medfundur! Her taraf kapalıdır, posta mektup tevzi eylemez, aranılan bulunmaz, âlem köylere gider..." (s. 220) diyerek bu duruma işaret eden yazar bir pazar günü Hampton köyünde yaptıkları geziden söz eder. Londra'da bulunduğu beşinci ve altıncı günde Regent's Park'taki hayvanat ve nebatat bahçesini dolaşan Ahmet İhsan burada gördüklerini de ayrıntılı olarak anlatır.

Ahmet İhsan, Londra'daki kurum ve kuruluşların çoğuna takdir nazarlarıyla bakmış, şehirdeki düzen onu hayran bırakmıştır. Bu hayranlığın yanı sıra, hayatın tekdüzeliği yazara sıkıntı verir. "Londra'da çok şey gördük, öğrendik; âlemin sanayiine ticaretine kalabalığına hayran ve mebhût kaldık amma sıkıldık; zira burası adeta bir büyük makine; hem her ciheti işler makine! Bir makinenin işlemesinde ne kadar âhenk ve letafet ve neş'e varsa burada dahi ziyadesini aramak lazım değil imiş!" (s. 241) Londra'nın özellikle havası o kadar sıkıcıdır ki İngilizler bile kendi memleketlerinin kirli havasından kurtulmak için sık sık seyahate çıkmaktadır. Sonuçta, "Aman bir sabah olsa da dehşât fakat hüzn-engiz memleketten çıksak!" (s. 241) sözleriyle Londra'dan sıkıldığını açıkça ortaya koyan yazar bu şehirden ayrılmak için acele eder ve ayrılırken de büyük bir ferahlık duyduğunu belirtir.

Londra'ya 27 Eylül 1891 Pazar günü ulaşan ve şehirde uzun müddet kalan Asmaî de *Seyahat-ı Asmaî*'de bu şehirle ilgili izlenimlerini genişçe aktarmıştır. Plymouth'tan demir aldıktan sonra bir süre Manş denizinde seyreden ve Thames nehri yoluyla Londra'ya giren geminin güvertesinden şehre baktığında ilk dikkatini çeken fabrika bacaları olur. Bacalardan çıkan dumanların havayı kararttığını ve adeta yoğurt gibi katılaştırdığını söyleyen seyyah bunun çok kötü bir etki yarattığını ifade eder. Asmaî, daha sonra da bu konuya dönecek ve az güneşli bir günün bile Londra'nın en güzel günlerinden sayıldığını söyleyecektir. Sabahın erken saatlerinde gemiden Londra'ya çıkan Asmaî'nin havadan sonra dikkatini çeken ikince özellik evlerin iki-üç katlı olarak "yeknesak" surette yapılmış olmasıdır. Liverpool Street Station'dan kalkan trenle Kensington Street civarına gelen seyyah buradan da arabayla, kendilerini karşılayan arkadaşının ailesiyle birlikte kalacağı eve gider. Günlerden pazar olduğu için caddelerin iki yanını süsleyen dükkânlar kapalı, sokaklar tenhadır. Arabayla kıyısından geçtikleri Thames nehrinde gemilerin ve istibotların çokluğu seyyahın dikkatini çeker. Önünden geçerken şöyle bir seyrettiği Parlamento-Westminster binasını "pek azametli" bulur. *Gothique* tarzda bina edilmiş Westminster, Thames'in bir kenarında güzelliğiyle kendini gösterir. Seyyahın, "Bir milletin hayatı ve sermaye-i saadeti demek olan böyle bir adalethaneyi selamlamadan geçemedim." (I, s. 106) şeklindeki sözlerinde kısmen de olsa Namık Kemal'in bakışını hatırlatan bir yaklaşım vardır. Asmaî, Londra içindeki bu ilk ve kısa yolculuğunda ayrıca Hyde Park'tan, Albert Memorial'dan, Grand Opera'dan kısaca söz eder, binaların genellikle süsten uzak ve dayanıklı yapılmış olduğunu belirtir. İtalya ve Fransa'daki binalarda dikkati çeken oymalar, kabartmalar, süsler Londra'daki binalarda yoktur.

Fağfurizade'ye göre Londra bütün dünya ticaretinin merkezi, bütün milletlerin birbiriyle haberleşme vasıtasıdır. Seyyah, Londra'da ilkin ulaşım araçları ve yollar

üzerinde durur. Londra'yı Paris'le karşılaştırır ve Londra'nın "tezyinât ve nefaset hususunda Paris'ten dñn bir derecede" olduğunu ileri sürer. Fakat Londra binaların yüksekliği ve sağlamlığı, halkın ahlâk ve terbiyesi, ticaret ve sanayi işlerindeki emniyet bakımlarından Paris'ten daha iyidir. Londra'da "fuhşiyat tahdîd edilmiş, gece yarısından sonra her gûna eğlence men olunmuş"tur. (s. 28) Fağfurizade, Londra'nın önemli yerlerinden olan sergi dairesini de dolaşır. Burası altı bin kişilik tiyatrosu, yemek salonları, birahane ve kahvehaneleri, hayvanat bahçesi ve büyük mağazaları ile muhteşem bir yerdir.¹¹⁷ Londra'nın pazar günlerindeki sessizliği Fağfurizade'nin de dikkatini çeker. Pazar günü Londra'da daireler ve dükkânlar kapalı olduğu için halk çalışmaz ve gezintiye çıkar. Fağfurizade de pazar gezintisinde Hyde Park'ta dolaşır, Albert Anıtı'nı görür ve bunlar hakkında bilgi verir. Daha sonraki günler yaptığı şehir gezintilerinde ise Thames nehri üzerine yapılan yeni köprüyü, Deniz Müzesi'ni, Londra Kulesi'ni, Parlamento Dairesi'ni (Westminster), bazı kilise ve hastaneleri görür ve kısa kısa anlatır.

Londra, Şerefeddin Mağmumi'nin İngiltere izlenimleri arasında çok geniş yer tutar. Hatta, onun Londra için yazdıkları, diğer seyyahların pek çoğundan daha fazladır. *Seyahat Hatıraları*'nın ikinci cildinde yüz otuz sayfadan fazla tutan ikinci bölüm, olduğu gibi Londra'ya ayrılmıştır. "Londra'da On Beş Gün" başlıklı bu bölümde Mağmumi caddeleriyle, kuleleriyle, müzeleriyle, eğlence ve kültür merkezleriyle, saraylarıyla, kiliseleriyle, hastahaneleriyle, parkları ve gezinti yerleriyle Londra'yı enine boyuna tanıtır. Avrupa'da bir Jöntürk olarak bulunan Şerefeddin Mağmumi'nin, "Paris ile birlikte cihân-ı medeniyetin pâyitaht-ı muallâsı" (II, s. 106) olarak vasıflandırdığı Londra'da daha çok kurumlara ve modern şehir görüntülerine dikkat ettiği görülür. Westminster, Crystal Palace, Londra Kulesi, *circus*, eğitim kurumları, geniş cadde ve sokakları, modern ulaşım araçları, köprüleri... ile XIX. yüzyıl sonları Londra'sının manzarası Mağmumi'nin gözünden ayrıntılı olarak çizilir. Onun yaklaşımlarında aşırı bir hayranlıktan ziyade, inceleyici, araştırmacı bir bakış açısının varlığı hissedilir. Londra'da geçmiş ile yaşanan zamanın iç içe olduğunu gören yazar, değerlendirmelerini bu paralelde yapar. Hatta, son ve genel değerlendirmelerini yaparken şehrin kuruluş ve gelişme tarihçesini de aktarır. Mağmumi'ye göre, Londra'nın asıl gelişmesi ve genişlemesi XIX. yüzyılda olmuştur: "Elhâsıl Londra'nın devr-i terakki ve bahtiyârîsi asr-ı hâzırîla başlar. Şimdi görülen bu âsâr-ı medeniye, terakkiyât-ı azîme son seksen senenin mahsûl-i semerâtıdır. Bu müddet zarfında Londra dîv adımıyla terakki ve tevessüa başlayıp etrafındaki kırlık ve ormanlık az zamanda mahallâta münkalib olmuş vaktiyle pek uzak olan köyler, karyeler, varoşlar birleşerek Londra'nın içinde bir mahalle hükmüne geçmiştir." (II, s. 232) Dışa doğru büyüme sebebiyle de şehrin etrafında sur ve istihkâm yoktur. Thames nehriyle ortadan ikiye bölünen şehrin bir yakası diğerine göre daha çok gelişme göstermiştir. Londra'nın nüfus artışı ile ilgili istatistik bilgilerini de aktaran yazar, 1898 yılında Londra nüfusunun altı milyona ulaştığını belirtir, ki bu, o tarihler için gerçekten de büyük bir rakamdır.

Londra'yı binalarının yapısı yönüyle diğer Avrupa şehirlerinden ziyade Şark şehirlerine benzeten Mağmumi, binalar açısından yaptığı karşılaştırmada Londra ile Paris arasındaki farklılıklara değinir. Paris'in hem merkezinde hem de kenar mahallelerinde evler, çok sayıda ailenin aynı binada yaşamasına imkân verecek şekilde beş-altı katlı olduğu halde Londra'nın hemen her tarafında evler iki-üç katlı ve küçüktür, çoğunun da kendine ait bahçesi vardır. Evlerin, yollardan hayli içeride inşa edilip hendeklerle ve demir parmaklıklarla yollardan ayrılmış olması da dikkat çekici bir husustur. Bazı resmî binalar dışında Londra binalarının sade görünüşlü olduğunu söyleyen seyyah, sis sebebiyle binaların çoğunun tuğlalarının zamanla kararıp kasvetli bir manzara sergilediğini ifade eder. Buna karşılık binaların iç manzarası "muşşa' ve müzeyyen"dir.

¹¹⁷ Fağfurizade, Londra'da "sergi dairesi" dediği bu yerin adını belirtmez ama onun anlattıklarından burasının Crystal Palace olduğunu anlamak zor değildir.

B. İngiltere'ye Bağlı Bir Yer Olarak: İskoçya

İskoçya, Celal Nuri'nin *Kutup Musahabeleri* adlı eserinde Birleşik Krallık'a bağlı bir memleket olarak karşımıza çıkar. Bugün de aynı durumda bulunduğu için İskoçya'ya, İngiltere'yi ele aldığım bölümün hemen ardından yer vermeyi uygun buldum. 1913'teki seyahatinde Hamburg'dan sonra İskoçya'ya uğrayan Celal Nuri, İskoç şehirlerini çok beğenir. Buralarda şimale has bir renk, ahenk, koku ve fazilet bulur. Edinburgh'a bağlı Leith kasabası limanında iyi bir limanda bulunabilecek herşey mevcuttur; fakat asıl görülmesi gerekenler Edinburgh'un merkezindedir: "Azametli, şahane, güzel, biraz karanlık, azıcık rutubetli, sisli bir belde-i dil-ârâm. Bütün etraf ve civara sanki bir yeşil va açık toz dökülmüş gibi. Her taraf zümrüdü'n. Bu yeşillik İngiltere ve İskoçya'ya mahsustur. Mebani kâmilen Norman ve *gothique* üslubunda ise de Edinburgh'da klasik Yunan tarzı-ı mimarisinde yapılmış emkine de var, hâl ve şanından belli! Edinburgh bir kibar yatağıdır. Sâir İngiliz şehirleri gibi fabrikalar, buhar, kömür ile dolu değildir." (ss. 64-65) Şehrin genel görünüşünü böyle belirttiğinden sonra burada ortaçağ ile sonrasının birleştiğini söyler; bir taraf Normanların istilası sırasında nasılsa halen öyledir, diğer tarafta ise yeni teknik buluşlar ve son gelişmeler kendini gösterir. Karanlık binalarda İskoç, İngiliz, Norman, Kelt, Sakson, Germen izleri göze çarpar.

İskoçya'da, İngiltere'yle birlikte bir eskimişlik, bir yaşlanmışlık hissedilir. Fakat bu eskilik ve yaşlılıkta bir heybet de söz konusudur. Buna karşılık Almanya gençtir. "Alman sonradan görme, İngiltere eski kibar."dır. (s. 65) İskoçya'nın, Büyük Britanya'nın kuzeyinde kendine özgü bir yaşama sahiptir. İskoç, İngiliz değildir; bu halkın kendine göre bir millî ve ırkî gururu vardır.

3. ALMANYA (Allemagne)

OSMANLILAR'ın ALMANLARLA İLİŞKİLERİNİN BAŞLAMASINDA Fransa'nın rol oynadığı görülür. Fransa kralı I. François'nın 1520'lerde Almanlarla savaş halinde olduğu bir dönemde Osmanlılara yaklaşması, Osmanlılarla Almanları karşı karşıya getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1529'daki Viyana kuşatması sırasındaki ilerlemesini Viyana'da durduran Germen imparatoru V. Karl (Şarlken), Osmanlı-Fransız dayanışması karşısında başarısızlığa uğramış; bunun sonucu olarak da Almanya'nın Fransızlar tarafından kuşatılmasına engel olamamıştır. Kanuni'nin 1532'deki Alman seferi yine dolaylı olarak Osmanlı-Alman ilişkilerinde bir noktadır. Fransa kralı I. François'nın Akdeniz'deki çarpışmalarda Almanlara karşı Barbaros Hayrettin Paşa komutasındaki Osmanlı donanmasından yardım gördüğü de bilinmektedir.

1530'lardan sonra ise Osmanlılarla Almanların Akdeniz'de doğrudan doğruya karşı karşıya geldikleri görülür. Osmanlıların Akdeniz'deki egemenliğine son vermek isteyen ve bu amaçla Preveze deniz savaşında (1538) Haçlı donanmasına öncülük eden V. Karl, bu mücadelesinde başarısız olunca hemen tamamen kendi iç işlerine dönmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun, Kuzey Almanya topraklarında kurulmuş olan ve varlığını XIII. yüzyılın sonlarından XIX. yüzyılın ikinci yarısında I. Wilhelm'in Almanya imparatoru ünvanıyla taç giymesine kadar sürdüren Prusya ile ilişkileri de önemlidir.¹¹⁸ İki imparatorluğun ilişkileri bilhassa XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, II. Friedrich zamanında ve hemen sonrasında yoğunlaşır. "Coğrafî konumu itibariyle birbirlerinden çok uzak ve ilgisiz gibi görünen bu iki devletin, 'müşterek komşu ve düşman' karşısında ortak bir politik davranış ve mukadderat birliği içinde bulunmaları, etkinliklerini yakın zamanlara kadar sürdürecektir bir gelişmenin ana karakterini oluşturmuştur."¹¹⁹ Gerçekten de o zamanlar başlayan Osmanlı-Prusya ilişkileri kimi zaman birbirinin tam karşıtı bir grafik şeklinde inişli-çıkışlı da olsa iki yüz yıla yakın bir

¹¹⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. BEYDİLLİ, Dr. Kemal, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar: XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri*, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1985, XXIII+219 s. Almanların Osmanlı İmparatorluğu ile XIX. yüzyıl sonrasındaki münasebetleri için ise şu kaynak önerilebilir: ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yay., y. y., t. y., 159 s.

¹¹⁹ BEYDİLLİ, a. g. e., ss. IX-X

süre devam etmiştir. Prusya'nın, 1871'de Almanya İmparatorluğu'na dahil olmasıyla bu ilişkinin sadece adı değişmiş, seyri, daha çok olumlu yönde sürmüştür.

Batılılaşmanın ilk yıllarında Osmanlı'nın gözleri Fransa ve İngiltere'ye çevrilmiş durumdadır. Buna paralel olarak da ilk dönem Avrupa seyahatlerinin çoğu bu iki ülke eksen alınarak yapılmıştır. Almanya ise, Osmanlı için bilhassa XIX. yüzyılın sonlarından itibaren önem kazanmaya başlamıştır. Bunun sebebi siyasî ilişkilerdeki seyirdir. Gerçi daha XVIII. yüzyılın ortalarında sefir Ahmet Resmî Efendi'nin Berlin'e bir seyahati söz konusudur ancak bu münferit bir olaydır.¹²⁰ Almanya bir seyahat beldesi olarak ancak XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlıların ilgisini çekmiştir.

Ahmet Midhat Efendi, Almanya hakkındaki izlenimlerini genellikle Berlin, Münih, Hamburg... gibi büyük şehirler çerçevesinde aktarmıştır. Bu şehirlerdeki saraylar, kiliseler, müzeler, caddeler, anıtlar, bahçeler, galeriler, meydanlar ve iş yerleri onun ilgiyle incelediği unsurlardır. Bunlarla ilgili olarak geniş ansiklopedik bilgi de aktaran Ahmet Midhat'a göre, Almanya genç bir memleket fakat buna rağmen tarihî eser bakımından da hayli zengindir. Almanlar kendi tarihlerinin büyük simalarını asla unutmamakta ve şehirlerdeki caddelere, meydanlara onların adını vermektedir. Bunun yanı sıra Almanya'nın çeşitli yerlerinde bu tarihî simaların heykelleri ve onlar adına dikilen anıtlar vardır. Alman şehirlerinde bilhassa yol ve sokak düzenlemelerinin mükemmeliyetine dikkat çeken yazar, bunu, şehirlerin yeni kurulmuş olmasına bağlar. Buna bağlı olarak Almanya'da büyük binalar da genellikle yeni mimarî anlayışının izlerini yansıtır. Diğerlerine oranla daha eski bir şehir olan Köln'de ise tarihî binaların sayısı hayli fazladır.

Ahmet İhsan'ın eserinde Almanya tıpkı Ahmet Midhat'ta olduğu gibi büyük şehirler aracılığıyla anlatılmıştır. Buna rağmen yer yer Almanya'nın genel olarak ele alındığı ve bu ülke hakkında genel hükümler verildiği de görülür. Ahmet İhsan'ın Almanya'da dikkatini ilk çeken, askerlerin hemen her yerde görülmesidir. Yazar "Almanya toprağına ayak atar atmaz bir asker memleketine girdiğimiz âşikâr görülüyordu. Mevkiflerde muntazam kıyafetli ve iri çeneli asker çok idi. Fakat cümlesinin simasında dürüst bir hal var idi; Felemenk'teki neşe ve âsâr-ı takarrüb yerine burada adem-i tenezzül ve azameti gösterir tavırlar çok idi." (s. 308) diyerek bu duruma işaret eder. Almanya topraklarının büyük bir kısmı ekilidir, ziraat bilhassa şehirlerin çevresindeki alanlarda yayılmıştır. Ahmet İhsan, muntazam şehrin ne olduğunu Fransa'da, büyük sanayi faaliyetlerini de İngiltere'de gördüğü için Almanya'da bu alanlarda dikkat çekici yeni şeyler göremeyeceğini daha baştan anlamış gibidir. Buna karşılık, Almanya'nın en orijinal tarafı "kendine mahsus ahvâliyle intizâm-ı askeriyesi"dir. Almanya'da devlet faaliyetlerinin iyiliğine değinirken posta hizmetlerinin İngiltere ve Fransa'dan bile ileride olduğunu ileri sürer.

Almanya hakkındaki genel hükümlerini *Seyahat* adlı eserinde ortaya koyan Fağfurizade Hüseyin Nesimi'ye göre Almanya ülkesinin arazisi, şehir ve kasabaları, ormanları... kısacası her yönü mamur ve muntazamdır. Almanların büyük bir kısmı sanayi ve ticaretle uğraşmakta, Almanya medeniyet bakımından her geçen gün gelişmektedir. Büyük şehirlerdeki yeni binaların sayısı devamlı olarak artmaktadır. Almanya'nın askerî kuvvetleri de sürekli bir artış gösterir; öyle ki bu kuvvet "bircümle düvel-i muazzama kuvvetlerine faik bir derece-i kemâlde" bulunur. (s. 41) Almanya'da ulaşım büyük önem verildiğini söyleyen seyyah, döşenen demiryollarından ve açılan karayollarından dolayı Almanya arazisinin satranç tahtasına benzer bir görünüm kazandığını belirtir.

Halit Ziya Uşaklıgil, gerek *Almanya Mektupları*'nda, gerekse *Alman Hayatı*'nda bu ülkeyle ilgili çeşitli alanlarda ele alınabilecek değerlendirmelerde bulunmuştur. Yazarın yaklaşımı, seyahati sırasında I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın müttefikimiz olması dolayısıyla, oldukça *subjective*dir. Gerçi yer yer, Almanya'da ve Almanlarda olumsuz bulduğu yönler üzerinde de durur fakat bunlar pek azdır ve onun mübalağalı övücü tavrı karşısında kaybolup giderler. Halit Ziya'nın Almanya ile ilgili değerlendirmelerini bir bütün olarak ele alıp belirli noktalarda yoğunlaşmak suretiyle Almanya'nın genel özelliklerini ortaya çıkarmak mümkündür. Halit Ziya'ya göre

¹²⁰ Ahmet Resmî Efendi, bu "resmî" gezisinin izlenimlerini bir sefaretnamede anlatmıştır: *Sefaretname-i Ahmet Resmî*, Matbaa-i Ebuuzziya, İstanbul, 1303, birinci tab'

Almanya, Avrupa medeniyetinin bütün özelliklerini bünyesinde taşıyan hatta pek çok konuda bu medeniyete öncülük eden ve "garp medeniyetinin en şaşaalı" göstergesi olan bir memlekettir. Özellikle güzel sanatlarla sanayi Almanya'da büyük bir gelişme göstermiş, ticaret alanında da ilerleme görülmüştür. Almanya şehirlerinin temel karakteristiği ise eski binalarla yenilerinin bir arada uyum içinde bulunmasıdır. Ortaçağ'dan kalma şehirlerde modern medeniyetin telefon, telgraf, elektrik... gibi bütün hizmetleri görülür. Yazar, bunlara seyahat notlarının değişik bölümlerinde dağınık olarak değinmiş; asıl geniş değerlendirmelerini ise *Alman Hayatı*'nın başlarında yapmıştır. Bu değerlendirmelerde, az önce sözünü ettiğim *subjective* yaklaşımın izlerini açıkça görmek mümkündür. "Almanya'nın herşeyden evvel bugün, bütün bir cihan-ı kin ve gayzın, bütün bir âlem-i husumet ve adâvetin karşısında bulunduğunu" söyleyen Halit Ziya bu kin ve düşmanlığın karşısında Alman askerinin yiğitçe savaştığını belirtir ve Alman askerini övücü sözler sarf eder. Almanya'nın başşehri ile birlikte kırk sekiz şehrini dolaşan yazar kuzeyden güneye, doğudan batıya uzanan düzgün yollar sayesinde kolay bir gezi yapmıştır. Almanya'nın galerileri sanat eserleriyle, müzeleri eski eserlerle, meydanları heykellerle doludur. Çok sayıdaki okullarında aralıksız ilim çalışmaları sürdürülür. İnsanlar daima iş başındadır; atölyelerde, fabrikalarda, sokaklarda hatta evlerde sürekli bir faaliyet görülür. Gerçi Almanya'da bulunan şeyler, Batı ülkelerinin çoğunda insanın karşısına çıkar; fakat "Almanya'da terakkiyat ve kemâlâtın, bilhassa maddiyat ile maneviyatın ahengi" söz konusudur. Bu ülkede köyden şehre, küçük cemaatlerden büyük merkezlere, fakirlerden zenginlere, en aşağıdan en yukarıya bir "âheng-i tâm" vardır ve bütün Alman hayatı asıl kaynağını onda bulur.

Cenap Şahabettin'in *Avrupa Mektupları*'nda Almanya ile ilgili genel değerlendirmeleri de yer alır. Onun yaklaşımı da, aynı nedenlerden, bir övgü çizgisi üstünde gelişerek kendini gösterir. Cenap'a göre Almanya dört şubeli bir dairedir. Mektep, kışla, fabrika, banka şeklinde sıralanan bu dört şube birbiri için ve birbiriyle bağlantılı olarak çalışır. Bunların hepsi de "fen" tarafından idare edilir. Almanya bunun yanında esas olarak iki kuvvet üzerinde durur: Askerî ve iktisadî güç. Gerek kurumlar, gerekse şahıslar daima devlet ve millet menfaatine çalışır. Bunlar bazı alanlarda birbiriyle yarış halindedir fakat bu yarışın sonunda kazanan yine Almanya olur. Bilime ve çalışmaya büyük önem veren Almanlar son zamanlarda ticaret alanında da büyük ilerleme göstermişlerdir. Sanayi ise başlıbaşına dev bir sektördür; hiç durmaksızın devam eden bir üretim faaliyeti gözlenir Alman fabrika ve atölyelerinde. Ziraat alanındaki gelişme ise imrenilecek derecededir. Aydınlanma köylere kadar yayılmış, köylüler en yeni tarım tekniklerini öğrenip kullanır duruma gelmişlerdir. Sosyal sınıflar arasında büyük farklılıkların görülmediği Almanya'da umumi kaidelere herkes aynı şekilde uyar. Kendi milletlerini bir aile gibi gören Almanlar, meydana getirdikleri çeşitli sosyal dayanışma kurumlarıyla toplumu daima bir arada tutmak amacındadırlar. Halk arasında güzel sanatlara karşı yaygın bir ilgi vardır. Çalışma ve eğlence, her ikisi de Almanya'da yerini bulmuştur.

A. Berlin

XIII. yüzyılın başlarında kurulmuş olan Berlin, Köln ile birlikte Almanya'nın nispeten yeni şehirlerindedir. Germenler tarafından coğrafi ve ticarî sebepler neticesinde kurulan Berlin önceleri Brandenburg soyundan gelen prensler tarafından yönetilmiş, daha sonra Hohenzollern hanedanına geçmiştir. Kuruluşunun beş yüzüncü yılından itibaren çevreye doğru bir yayılma gösteren ve bazı köylerle kasabaları sınırlarının içine alan şehir, her alanda büyük gelişme göstermiştir. Prusya kralı II. Friedrich, XVIII. yüzyılın başlarında kente karakter kazandıran yeni yapıların meydana getirilmesini sağlamıştır. Aynı yüzyılda Berlin kumaş, şayak, eldiven ve mücevher imalatıyla adını duyurmuştur. XVIII. yüzyılın sonunda Berlin, Avrupa başkentlerinin en güzellerinden biri olarak kabul edilmektedir. İhlamurlar Altı Caddesi (Unter den Linden) bu dönemde açılmış, Brandenburg Kapısı da yine bu dönemde yapılmıştır. 1838 yılında Berlin-Potsdam demiryolu hattının kurulmasıyla Berlin, Almanya'yı daha sonraki dönemlerde baştan başa saracak olan demiryolu ağının merkezi durumuna gelmiş, bu da şehrin ulaşım ve ticaret alanındaki önemini artırmıştır. 1871'de Almanya Birliği'nin başkenti olan Berlin'in nüfusu bu yılda 826.000 civarındadır. 1910'lu yıllara gelindiğinde nüfusu bir buçuk milyonu aşmış olan Berlin 1918'den itibaren -başta

tiyatro olmak üzere- sanat ve edebiyat alanında gösterdiği büyük gelişmeyle devrin en çok ziyaret edilen şehirleri arasına girmiştir.

Türk edebiyatında geniş olarak, ilk kez, Ahmet Resmî Efendi'nin 1764 yılında meydana getirdiği sefaretname ile tanınan Berlin, ondan seksen yıl kadar sonra Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'nde söz konusu edilir. Mustafa Sami Efendi'nin risaleyi tanzim ettiği yıllarda Berlin, Prusya devletinin başşehridir. "Şehr-i mezkûr be-gayet cedîd ve şirin ve alehusus dilber-i nâz-perverleri tahammül-güdâz-ı uşşâk-ı gamkîndir." (s. 21) sözleriyle şehrin yeniliğine, kadınlarının zarafet ve güzelliğine dikkat çeken Mustafa Sami, Berlin'in nüfusunun iki yüz bin olduğunu belirtir. Toplam on altı milyon nüfusa sahip olan Prusya'da Berlin'in önemli bir yeri vardır.

Berlin hakkında, Sadullah Paşa'nın Refet Bey'e yazdığı bir mektupta da bazı tespitlere rastlarız. Paşa, 13 Eylül 1879'da Berlin'den yazdığı mektupta özel olarak Berlin, genel olarak da Avrupa ile ilgili bazı gözlemlerini aktarır. Havanın durumundan politikanın vaziyetine ve şehirdeki sanat faaliyetlerine varıncaya kadar çeşitli konular üzerindeki tespitlerini genel hatlarıyla ortaya koyar. "Burada kış birkaç gün öğleden evvel on yedi, öğleden sonra on üç dereceye çıktı; dünden beri gereği gibi itidal kesbeyledi, şimdi herkes Weihnacht¹²¹ hazırlığıyla meşguldür, mağazalar tuhaf ve zarâif ile donandı; şehrin bazı yerlerinde pazar kuruldu; politikaca durgunluk vardır; şerâre-i nifak tahte'r-remâddır."¹²² Berlin'in Noel öncesi manzarasını ortaya koyan bu satırlardan sonra Sadullah Paşa, şehirdeki tiyatro faaliyetlerinden ve halkın genel durumundan da bahseder.

"Prusya krallığı ile bütün Almanya imparatorunun payitahtı olan Berlin şehri" Ahmet Midhat Efendi'nin *Avrupa'da Bir Cevelan*'ında da geniş yer tutar. Berlin'de öncelikle otelcilik hizmetlerinin yaygınlığı dikkat çeker. Pek çok yerde olduğu gibi ilk gecenin sabahında şehirde kısa bir gezinti yapan yazar Berlin hakkında bazı bilgiler aktarır. On beş-yirmi sene öncesine kadar Avrupa'nın üçüncü-dördüncü derece şehirlerinden olan Berlin, yeni inşaatlarla iyice gelişip genişlemiş, yirmi sene öncesine nazaran neredeyse tanınmaz bir hal almıştır. Ahmet Midhat, Berlin'in coğrafî konumu ve tarihi de dahil olmak üzere bir yığın ansiklopedik bilgi verir. Çeşitli *électeur*ler zamanında yapılan hisarlar eski Berlin şehrinin en dikkat çekici yapılarıdır. Özellikle 1598'de *électeur* Jean George tarafından eskisinin yıkılması sonucunda bina ettirilen hisar önemlidir. Berlin'in iyice tanınması ise asıl 1600'lerde hüküm süren *électeur* Büyük Friedrich Guillaume zamanında ve onun çabalarıyla olmuştur. Hatta, Berlin'in meşhur İhlamurlar Altı Caddesi de onun eseridir. Berlin'in nüfusu 1539'dan sonra belirgin bir artış göstermiştir. Fransa'da protestanlığın yasaklanmasıyla oradan kaçanların, aynı yıl protestanlığı kabul eden Berlin'e iltica etmesi nüfus artışında etkili olmuştur. III. Friedrich'in kral olması ve I. Friedrich olarak anılmaya başlamasıyla birlikte Berlin de 1701'de bir krallık başşehri durumuna yükselmiş ve bu yönüyle gelişmesini yüz seksen senedir sürdürmüştür. Kral Şatosu ve Arsenal gibi bazı büyük binalar bu kral zamanında yapılmıştır. Leibniz adlı filozofun ilk yöneticisi olduğu Güzeli Sanatlar Akademisi ile Bilimler Akademisi de aynı dönemde tesis edilmiştir. Ahmet Midhat yüzyıllar boyunca Berlin'le ilgili olarak meydana gelen buna benzer tarihî olaylardan önemli gördüklerini kaydettikten sonra şehrin 1800'lerin sonundaki durumuna gelir. 1880 yılı sayımlarına göre şehrin nüfusu 1.118.230'dur. Aradan geçen zamanda meydana gelen artışla bu sayı bir buçuk milyonu aşmıştır. Ahmet Midhat, bir şehrin değerlendirilmesinde çok önemli olan nüfus itibarıyla, Avrupa'nın büyük şehirleri arasında yaptığı mukayesenin kendince sonuçlarını şöyle dile getirir: "Kesret-i nüfus cihetiyle Londra birinci ve Paris ikinci addolunur ise Berlin üçüncü addolunmak lazım gelip ancak Paris ile Berlin arasında gerek cesamet ve mamuriyet ve gerek nüfusça fark azaldıkça azalmakta bulunduğu cihetle Avrupa'da Londra birinci payitaht addolunduğu halde Paris ile Berlin ma'an ikinci addolunmağa başlamıştır." (s. 379)

Berlin'in nüfusu artıkça şehrin ticaret ve ekonomisi de büyümüş ve gelişmiştir. Yeni mahallelerin kurulması, yeni binaların yapılması Berlin'i her geçen gün genişletmektedir. Öyle ki "Bundan yigirmi-otuz sene mukaddem Berlin'in civarında adeta köylerden addolunan yerler elyevm dâhil-i şehrde en mamur mahallâtan ma'dud

¹²¹ Weihnacht: (Alm.) Noel bayramı.

¹²² "Sadullah Paşa'nın Refet Bey'e Mektubu", *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, s. 647

olup bundan yigirmi otuz sene mukaddem Berlin'e gereği gibi uzak ve büsbütün sahrâî addolunan köyler ise şimdi mahallât-ı mütecavire hükmünü almışlardır." (s. 380) Şehrin gelişmesi bilhassa son zamalarda büyük bir düzen altında gerçekleşmiştir. Elli sene öncesine kadar (1840'larda) sokakların altında kanalizasyon sistemi bulunmadığından çöpler sokaklara yığılıp belli zamanlarda arabalarla toplanmakta ve bu yüzden de Berlin'in havası hemen daima pis kokmaktadır. Oysa son zamanlarda şehrin kanalizasyon sistemi mükemmel bir şekilde düzenlenmiş ve bu problem ortadan tamamen kaldırılmıştır. Berlin'de ulaşım problemi de yoktur, çok sayıda kira arabası ve şehre yayılmış olan şimendüfer ve tramvay ağı ulaşımında büyük kolaylık sağlamıştır. Şehir geniş ve kumsal bir ovada kurulduğu için doğal ormanlara sahip değildir; fakat zamanla oluşturulan sun'i orman ve bahçeler tabiatteki benzerlerinden farksızdır. Şehrin içinde de ağaçlarla kaplı gezinti yerleri, parklar düzenlenmiştir. Etrafındaki süslü dükkânlarla, yüksek ağaçlarla, iki yandaki büyük otel ve saraylarla dikkat çeken İhlamurlar Altı, tıpkı Paris'in Champs Elysées'si gibi şehrin karakteristiğini tamamlayan yerlerindedir. Bu caddeyi tek başına boydan boya kat eden Ahmet Midhat daha sonra Berlin'in bir başka gezinti yeri ve en büyük bahçesi olan Tiergarten'i dolaşır. Burası, adeta tabii bir orman olup, ağaçların arası düzenlenerek bir gezinti bahçesi haline getirilmiştir. Tiergarten'in güneybatı kısmındaki Zoologischer Garten denen Hayvanat Bahçesi de içindeki hayvan çeşidinin çokluğu bakımından mühimdir. Yazarın, Madam Gülnar'la birlikte dolaştığı resim galerisi hem bina hem de içerdiği eserler açısından önemli görülür. Galerinin yanındaki yeni ve eski müzeleri de birlikte dolaşırlar, yazar, müzelerde bulunan eserler hakkında ayrıntılı bilgi verir. Berlin'in Panorama mahallinde Sedan Muharebesi'nin gözler önüne serildiğini belirten yazar bu muharebenin Almanya tarihindeki önemi üzerinde durur. Panorama, muharebeyi bütün yönleriyle gözler önüne sermektedir. Bir başka önemli yer de Akvaryum'dur. Hemen bütün deniz hayvanlarının sergilendiği Akvaryum'un düzenlenişine dair hayli bilgi aktaran Ahmet Midhat, Berlin Akvaryumu'nun, Avrupa'daki benzerleri arasında ilk sıralarda yer aldığını söyler. Daha sonra Berlin tiyatroları üzerinde duran yazar, tiyatroları hem bina olarak hem de buralarda sahnelenen oyunlar açısından değerlendirir.

Avrupa'nın bütün büyük şehirlerinde olduğu gibi Berlin'de de kiliselerin şehir dokusunda önemli yeri vardır. Bu anlamda, Berlin'in başkilisesini ihmal etmeyen yazarın anlattığına göre burası Avrupa'nın diğer şehirlerindeki katedrallere nazaran gösterişsiz sayılır. Kral sarayı yanındaki Kraliyet Kütüphanesi ise Berlin'in görülmeye değer büyük yapılarından. Bu kütüphane gerek binasının görkemi gerekse içinde bulunan kitapların değeri açısından önemlidir. İhlamurlar Altı gibi Friedrich Caddesi de Berlin'in dikkat çekici yerlerindedir. Kral Şatosu Meydanı'ndaki şato şehrin en eski binalarından olması münasebetiyle önemli görülür. Berlin'in kenar mahallelerine de giden yazar, buralarda büyük mağazaların bulunmayışının merkezden farklılık açısından en dikkat çeken nokta olduğunu söyler. "Bazı Ebniye-i Cesime" (s. 431) başlığı altında Berlin'in büyük binalarını anlatan Ahmet Midhat bu kısımda Sanayi-i Mimariye Akademiyası, şehremaneti dairesi, Darülmaarif, Arsenal denilen askerî müze, kral sarayı, istasyon, ve Yahudi tapınağı olan havra ve borsa binası üzerinde durarak buralar hakkında tanıtıcı bilgi verir.

Berlin şehrine eserinde önemli yer ayıran seyyahlardan biri de Ahmet İhsan'dır. Şehrin ve aynı zamanda Avrupa'nın en büyük otellerinden olan Central Hotel'e inen yazar bu büyük otele hayran kalır. Böylesine büyük binalar Berlin'de daha sonra da onun dikkatini çekecektir. Ahmet İhsan, Berlin'in siyasi ve coğrafi konumunu şu satırlarla anlatır: "Berlin bugün Prusya Krallığı'nın makarı ve Almanya imparatorunun ikametgâhi olup bir buçuk milyon nüfusu hâiz ve Paris ile Londra'dan sonra Avrupa'nın üçüncü derecede mühim şehridir. Berlin ufak Spree nehrinin iki kolu üstünde bulunur. Berlin'in ehemmiyeti Avrupa'da işgal ettiği noktadan dolayıdır." (s. 334) Prusya Krallığı'nın merkezinde bulunan Berlin, küçük Spree nehri vasıtasıyla Almanya'nın kuzeyine ve Lehistan'a bağlanır. Şehir, aynı zamanda pek çok demiryolunun birleşim noktasında ve Rusya'ya giden büyük hattın üzerindedir. Bütün bu sebepler Berlin'i ticaret ve ulaşım açısından Almanya'nın birinci şehri durumuna yükseltmektedir. Hayvanat, hububat, meşrubat ve yün ticaretinde önemli bir yeri olan Berlin, makine fabrikaları, birahaneleri ve hazır elbise imalathaneleri ile de ünlüdür.

Çok küçük bir alan üzerine kurulan Berlin kısa zamanda büyümüş ve 1890'ların başında 6310 hektarlık bir alana yayılmıştır. Avrupa'nın bazı eski şehirleri yanında Berlin yeni bir şehir sayılır. "Berlin pek çabuk büyümüş ve ehemmiyet almış bir şehirdir. Evvela adanın bir ufak parçasını işgal ederken sonra takım takım mahalleler teşkil edilmiştir. Sokaklar hep suret-i muntazamada açılmış olduğu için Berlin'in heyet-i umumiyesi manzarasında intizam mevcut ise de yeni açılmış sokakların etrafında öyle medâr-ı iftiharî olacak büyük binalar mevcut olmadığından Paris'ten, Londra'dan gelenlerin nazar-ı dikkatini Berlin celb eyleyemiyor." (ss. 334-335) Yazar, Berlin'deki ilk gezintisinde geniş sokakların çoğunun tahta döşeli olduğunu, mağazaların her ne kadar büyük iseler de "harikulade" olmadıklarını belirterek Berlin hakkındaki ilk izlenimlerinin "hüsni tesir hâsıl eylemediğini" söyler. Bunun sebebi, buraya gelmeden önce Paris ve Londra gibi daha büyük, daha gösterişli, daha süslü ve "harikulade" şehirler görmüş bulunmasıdır. Şehrin belki de tek orijinal tarafı evlerin ve sokakların üzerinden geçen sayısız demiryolu hattıdır. Onun Berlin'de geniş olarak anlattığı yerler ve binalar, İhlamurlar Altı Caddesi, Şato Meydanı ve Köprüsü, Tiergarten gezi bahçesi, Aleksandr Meydanı ve diğer bazı meydanlar, Wilhelmstrasse, kenar mahalleler, zenginlerin oturduğu semtler; büyük tersane binası, postahane binası, Eski ve Yeni Müzeler, Leipzig Meydanı'ndaki "pek mükellef ve büyük" Osmanlı sefarethanesi ve bazı kiliseler ile adliye, hariciye, maliye gibi büyük devlet daireleridir. Meydan ve caddeleri süsleyen Büyük Friedrich heykeli, Zafer Anıtı, Brandenburg Kapısı gibi bazı anıt ve heykeller de üzerinde durduğu eserler arasındadır.

Fağfurizade Hüseyin Nesimi'nin *Seyahat*'inde Berlin önemli yer tutar. Bu seyyaha göre Berlin, Paris ve Londra gibi eski ve cesim bir şehir değildir. Yollar ve binalar yeni mimari usullere göre yapılmaktadır. Özellikle oteller ve lokantalar çok büyüktür. Berlin'de saray ve müzeleri dolaşan seyyah sarayların, mimari süslemeler ve içlerinde bulunan eserler bakımından Paris ve Londra saraylarına denk olduğunu söyler; müzeler hakkında ayrıntılı bilgi verir. Berlin'in en önemli yerlerinden biri olan Tiergarten'deki hayvanat bahçesini, Sedan muharebesini yansıtan "panorama"yı ve bazı kiliseleri gezdikten sonra Almanya seyahatini bitirir.

Avrupa seyahati sırasında Berlin'de on gün kalmış olan Şerefeddin Mağmumi, öncelikle şehrin en büyük caddesi olan Friedrichstrasse'ye dikkat çeker. Bu caddenin iki tarafı yüksek binalarla, büyük otellerle, "müzeppen lokanta ve birahaneler, parlak mağaza ve dükkânlar"la kaplıdır. Caddenin, diğer büyük yollara göre biraz dar olması tek kusurudur. Unter den Linden'de kısa bir gezinti yapan Mağmumi, bu caddede özellikle ağaçlara ve gölgeliklere dikkat eder. Berlin'de ikamet ettiği on günlük sürede kütüphaneleri, Tiergarten'i, Bologna Ormanı'nı, müzeleri, operayı, bazı kiliseleri, sarayları, meydanları epeyce dolaşmış olan seyyah buralarla ilgili geniş bilgiler aktarır. Zaman zaman enteresan gözlemlerde bulunduğu da bir gerçektir. Fakat onun izlenimleri -daha geniş olmakla birlikte- önceki seyyahların izlenimlerinden büyük bir farklılık göstermediği için bunlar üzerinde ayrıca durmayı gereksiz gördüm.

Mehmet Enisî'nin 1914 tarihli bir mektup-seyahat eseri sayılabilecek *Alman Ruhu* adlı kitabında Berlin bütün yönleriyle ve ana hatlarıyla ele alınmıştır. Enisî'nin bakışında da belli bir hayranlık sezilir. "Herkes iştmiştir ve gelenler görmüştür ki Berlin güzeldir, temizdir, mamurdur." (ss. 3-4) diyen seyyah bu şehrin bir "merkez-i muallâ-yı askerî ve medenî" olduğunu ifade eder. Onun şu satırlarını, 1910'lu yıllardan itibaren Osmanlı seyyahlarının Berlin'e bakışını genel hatlarıyla ortaya koyduğu için buraya almayı gerekli gördüm: "Altmış dört buçuk kilometre terbiinde bir meydan tasavvur ederek bunun üzerine müteaddid parklarla, âlî binalarla, saatlerce uzamış asfalt yollarla, dârülfunûnlarla, ziraat, ulûm-ı fûnûn, hıref ve sanayi, âsâr-ı atîka müzeleriyle, hayvanat ve nebatat bağçeleriyle, ahalinin tenezzühüne mahsus mesirelerle, tiyatrolarla, ticarethanelerle, dârülmusikîlerle, muazzam otellerle, her tarafa ve tek mil mülhakata merbut ve mümtedd turuk-ı muntazama ve şebeke-i hududiye ile ve daha bu gibi ta'dâd edilemeyecek müessesât-ı âliye ve iktisadiye ile, eâzım ve ekâbirin heykelleriyle tezyin ediniz ve sonra da bu mamur ve muhteşem zeminin üstünden altına giriniz; örümcek ağı gibi yolların ve bu yollar üzerinde şimşek süratinde lâyenkatı' cihât-ı muhtelifeye seyr ü sefer eden elektrik trenlerinin, harekât-ı müdhîşe-i medeniyetin derecesini görünüz; işte o vakit altmış dört buçuk kilometre murabbai yayılmış cezr ü medd-i ticaretle muttasıl dalgalanmakta bulunmuş olan Berlin'i anlayabilirsiniz." (ss. 4-5)

Celal Nuri, *Şimal Hatıraları*'nda ve *Kutup Musahabeleri*'nde Berlin hakkındaki izlenimlerine yer verir. Birbirini tamamlayan iki seyahat kitabı olan bu eserlerdeki Berlin izlenimleri de birbirini bütünler niteliktedir. Hatta yer yer tekrarlara bile rastlanır. *Şimal Hatıraları*'nda "Berlin'de Brandenburg kapısından şu âlem-i medeniyeti, şu intizamı, şu hây u hûyu, şu hayatı, şu manzara-i umranı seyrediyorum da bir de aklıma Kasımpaşa deresi, Eyüpsultan, Üsküdar geliyor. O da Avrupa pâyitahtı, bu da! Bir bizim zavallı, bîçare halkı gözümün önüne getiriyorum, bir de buradaki avâmın refahiyetini görüyorum." (s. 108) şeklinde mukayeseli bakışının nitecelerini ortaya koyar. Seyyah, *Kutup Musahabeleri*'nde ise bu bakışının bir parça değişik yansımalarını gözler önüne serer: "Brandenburg kapısından, birkaç dakika, vâlihâne, Unter den Linden'e baktım. Küre-i arzın en muntazam, en hendesi, en nazîf şâhrâhı. Otomobiller şimşek süratiyle gidip geliyor, yahut akıyor. Ahalide fevkalade bir zindegî var. Herkes bahtiyar vaziyetinde. Şehir son tarzda yapılmış bir makine gibi işliyor. Dükkânlarda harika-nüma bir ahz ü i'ta olduğu anlaşılıyor. Herşey yeni, herşey temiz. Bunları takdire bile dilim varmıyor. Caddeyi gördüğüm vakit, bilâ-ihhtiyar, aklıma Bâbîâli civarı geliyor: Harab, Pompei yıkıkları gibi bir eski sanatı irae eden bir eser-i zarîf-i mazi değil, bütün levs ve mürailiği ile bir eski Bâbîâli, yanmış, kül olmuş bir şûrâ-yı devlet dairesi görüyorum..." (s. 8) Her iki eserde de ortak olan fikirleri şöyle toparlamak mümkündür: Berlin, şehir olarak insanın aklına hemen "plan ve metod"u getirir. Binalar ve yollar pırıl pırıl, düzgün ve güzeldir. Kitabın ileriki bölümlerinde Berlin'i Paris'le mukayese eden yazar, Berlin'in çevre bakımından daha temiz, güzel ve bakımlı olduğunu ileri sürer. Burada herşey mutlaka belli bir düzen fikrine göre yapılmış, bütün şehir düzenlemeleri hayatı kolaylaştırıcı nitelikte oluşturulmuştur. Öyle ki hayat burada neredeyse bir tiyatro oyunundaki gibi önceden tanzim edilmiştir. Her yaştaki insanın bu şehirde yaşayacağı hayat, yapacağı işler önceden belli gibidir. İnsanlar da üzerlerine düşen görevleri eksiksiz yapmaya çalışırlar. Avrupa medeniyetinin özü olan Berlin'de bizdeki karışıklıktan eser yoktur.

Mehmet Âkif, *Berlin Hatıraları*'nda şehri oluşturan unsurları ayrı ayrı ele almıştır. Berlin'de her alanda bozulmadan yürüyen bir düzen söz konusudur. Saray kadar mamur otellerde temiz yataklar, isteğe göre sıcak ve soğuk suları gürül gürül akan çeşmeler, dışarıdaki soğuğu kesinlikle hissettirmeyen ocaklar insana her türlü rahatlığı temin eder. Son sürat giden ve düzenli olarak çalışan trenler şehirde büyük bir seyahat kolaylığı sağlar. Berlin'in sokakları düz ve temizdir; yayalar için ayrı araçlar için ayrı gidiş-geliş yerleri düzenlenmiştir. Kötü havalarda bile yol ve sokaklar temizdir, asla çamur veya kar görülmez. Berlin'in mahalle kahveleri "feza içinde feza" denecek kadar aydınlık, geniş ve güzeldir. Kahvelerde bilhassa aydınlık Mehmet Âkif'i çok etkilemiştir.

Cenap Şahabettin'in *Avrupa Mektupları*'nda Berlin hayli geniş olarak ele alınmıştır. 1860'larda sağlığa zararlı denecek derecede pis ve bakımsız bir yer olan Berlin zamanla, temizliği ve gelişmişliği ile tanınan büyük bir şehir olmuştur. Cenap'ın aktardığı şu mukayeseli değerlendirme bu bakımdan önemlidir: "Bir Fransız muharriri 'Nezafet-i belde itibariyle Berlin'e kıyas edilince, Paris bir ahır, Londra bir lağım ve New York bir domuz yuvasıdır!...' diyor." (s. 119) Fakat nedense buna rağmen pek çok kişi, hatta Almanların büyük bölümü Münih, Hamburg, Leipzig gibi şehirlerin Berlin'den daha önemli olduğuna inanmaktadır. Bunun başlıca sebebi, Berlin'in yeni bir şehir oluşu ve tarihî binalardan yoksun bulunuşudur. Şehirlerde bir tarihîlik arayanlar Berlin'i, yeni bir şehir olduğu için pek sevmezler. Cenap Şahabettin ise Berlin'i şöyle değerlendirir: "Berlin bir tarih değil, bir şiir de değil, fakat bir gazete, süslü ve güzel bir gazete: Manzarası dimağımızı bugünkü hüzn ve kubhu içinde, sanki hudud-ı ceride ile hapsediyor; ne bir hatıra ile evâile çekiyor, ne bir hayal içinde âfâk-ı âtiye götürüyor; burada hemen hemen tahattursuz ve tahayyülsüz, münhasıran bir daire-i meşhudat ortasında kalıyorsunuz." (s. 121) Yeni bir şehir olmanın Berlin'e sağladığı avantajların başlıcaları yerleşme ve şehir düzenidir. Belediye hizmetleri yeni anlayış çerçevesinde hiçbir zorlukla karşılaşılmadan verilir. Halbuki tarihî şehirlerde istenilen düzenlemeler her zaman layıkıyla yapılamaz, bazı engeller çıkar. Ulaşım, aydınlatma, ısıtma, posta ve zabıta hizmetleri Berlin'de, Avrupa'nın tarihî şehirlerinde olduğundan daha düzenli olarak verilmektedir. Berlin'in yeni binaları da Avrupa'nın diğer şehirlerindeki yeni binalardan farklıdır; bunlar modern binalar olup son derecede düzgün yapılmışlardır ve

bunlarda aşırı bir sanat ve süs görülmez. Binalardan bahsederken her tarafta "hülyadan ziyade hesap" görüldüğünü söyleyen Cenap, inşaatlarda sanatın mermeri unutturmadığını belirtir. Seyahate çıkmadan önce, bazı kaynaklarda orada harbin hissolanmadığını okumuştur; fakat kendi gözlemleri sonucunda bunun gerçek olmadığını, Berlin'de savaşın etkilerinin hissedildiğini görür. Bilhassa matbuat alanında savaş, temel konulardan biridir ve insanlar da savaş haberlerini büyük ilgiyle takip etmektedir.

B. Münih (Münich, München)

Almanya, XIX. yüzyılda henüz birleşik bir devlet değildir ve Bavyera Krallığı olarak Avrupa siyasi tarihinde varlığını sürdürür. Bu sebeple bugün Almanya'ya bağlı olan bazı şehirler o tarihlerde Bavyera şehri olarak anılır. Münih de bunlardan biridir. Münih'ten ilk söz eden seyahat eseri Sadık Rifat Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi*'dir. Avusturya'dan İtalya'ya giderken Bavyera (Almanya)'ya da uğrayan Paşa bu ülkenin başşehri olan Münih'i "Şehr-i mezkûr güzel olup etrâf-ı erbaası bir saat miktarı düz ova ve güşayışlı yerler olarak..." (s. 15) şeklinde tasvir eder. Yeni kurulmuş bir şehir olmak itibariyle sokakları geniş ve muntazam olan Münih'in ortasından bir nehir¹²³ geçtiğini belirtir. Münih'te yeni binaların çok olması da onun dikkatini çeker. Özellikle büyük kiliseler, okullar ve benzeri binalar inşasıyla şehir imar edilip genişletilmiştir. Bu binaların altın yıldızlı mermer duvarları ve tavanları o kadar süslüdür ki benzerleri Avrupa'da yoktur. O tarihte henüz küçük bir devlet sayılan Bavyera'nın bu kadar büyük binalar yapabilmüş olması Paşa'yı şaşırtır. Gerçi Münih'in merkezi gelişmektedir fakat köy ve kasabaları Avrupa'nın diğer yerlerine nispetle haraptır. Havanın çok soğuk ve sürekli yağışlı olması, Paşa'nın, bu şehri yeterince gezip görmesini engellemiştir. Münih'in güney kısımlarından daha önce Osmanlı Devleti'nin sefir ve memurlarından, hatta "bayağı efrâd-ı millet-i İslamiye'den" hiç kimse geçmiş olmadığı için halk Sadık Rifat Paşa'ya büyük ilgi gösterir.

Bavyera krallığının başşehri olan Münih, Ahmet Midhat'ın *Avrupa'da Bir Cevelan* adlı eserinde önemli yer tutar. Beraberindeki Doktor Boris Yanpolsky ile şehirde tramvay gezisi yapan yazar, tramvay işletmesinin mükemmel olduğunu söyler. Münih şehrinin tarihçesini aktardıktan sonra şehirde bulunan önemli binalar üzerinde durur. En büyük ve eski binalar Maximilian Joseph Meydanı çevresindedir. Bunlar arasında kral sarayı ile Romano-Byzantin tarzında yapılmış kilise bilhassa dikkat çekicidir. Saray tiyatrosu olarak kullanılan Residenztheater, büyük postahane ve geniş mağazalar Münih'in önemli yerleri arasındadır. Meydandaki I. Maximilian anıtı da süslü, sanatlı, güzel bir heykeldir. Münih'in eski ve yeni bazı mahallelerini de gezen Ahmet Midhat buralarla İstanbul mahalleleri arasında mukayeseler yapar, benzerlikler ve farklılıklar üzerinde durur: "Münih şehrinin mahallât-ı kadimesiyle mahallât-ı cedidesi arasındaki farkı karilerime ber-vech-i matlub tefhim için İstanbul'un henüz harîk ve tesviye görmeyen mahallât-ı kadimesiyle Hocapaşa, Kadıköyü, Beyoğlu, Makriköyü¹²⁴, Nişantaşı gibi mahallât-ı cedidesi arasındaki farkı ihtar ederim. Bizim dar ve i'vicâclı sokakların iki tarafındaki köhne ebniyeyi kârgir ebniye-i kadîmeden imişler diye farz eder isek tamam Avrupa bilâdındaki mahallât-ı kadîmeyi görmüş oluruz." (s. 951)

Münih'te dikkat çeken binalar arasında kışla ile müze ve okullar ilk sırada gelir. Tunçtan yapılmış dev Bavyera Heykeli ise şehrin önemli anıtlarındandır; yazar bu anıt hakkında ayrıntılı bilgi verir, hatta Münih'e ayırdığı sayfaların çoğunu bu anıtlarla ilgili izlenimlerine tahsis eder. Şehrin panayır meydanını dolaşırken yılda bir kez yapılan panayırlar hakkında bilgi veren yazar bunun yanı sıra "Türk Sokağı" adı verilen bir mahalleden de söz eder. Arabacının "-Bir vakit bu şehr üzerine o taraftan Türkler hücum ederek şehri alamamışlar ise de epeyce tazyik ve tahrib etmişler de o vak'a-i tarihiyenin muhtırası olmak üzere sokağın ismini Türk Sokağı tesmiye etmişler." (s. 953) şeklinde verdiği bilgi yazarın ilgisini buraya yöneltir. Fakat ne yazık ki bu mahallede, anlatılan olayı hatırlatacak herhangi tarihî bir kalıntı yoktur. Sadece o arazi

123 Seyyahın adını belirtmediği bu nehir Isar nehridir.

124 Bakırköy

üzerine yeni bir mahalle kurulurken mahallenin sokaklarından birini "Türk Sokağı" şeklinde isimlendirmekle yetinilmiştir.

Halit Ziya'nın *Almanya Mektupları*'nda geniş olarak anlatılan Alman şehirlerinden biri de Münih'tir. Yazarın seyahatte olduğu 1915'te Münih, Bavyera Krallığı'nın başşehridir. XII. yüzyılda başlayan şehirleşme halen hızla sürmektedir. XVI. yüzyılda ise Münih, Avrupa'nın kültür hayatında önemli bir merkez durumuna gelmiştir. Şehirde kurulan büyük kütüphane ve güzel sanatlar müzesi bunun başlatıcısı olmuştur. Münih'i bugünkü yüksek durumuna getiren kişi ise Bavyera kralı I. Ludwig'dir. Landshut'taki üniversitenin bu şehre taşınması ilim ve fen alanında da şehrin söz sahibi olmasını sağlamıştır. Bütün Avrupa'da görülen büyük nüfus artışı Münih'e de yansımış ve burası "630.000 kişilik bir mahşer" halini almıştır. Münih'te sayısız sanat eserleri, sergi salonları, üniversite, anıtlar, İngiliz Bahçesi adı verilen park, birahaneler, sayfiyeler, meydanlar, kiliseler, şehir konağı, hükümdar sarayı, tiyatrolar, botanik bahçesi özellikle dikkat çeker. Yazara göre burası Avrupa medeniyetinin merkezlerinden sayılabilecek büyük bir şehirdir. Onun, Münih hakkındaki şu cümleleri bize Londra'yı bütün Avrupa medeniyetinin merkezi sayan Namık Kemal'in üslubunu ne kadar da hatırlatır: "Nümunegâhları vardır ki bir cihan-ı bedâyi'dir, (...) öyle temâşâgâhları, öyle müessesât-ı sanatı, öyle mebâni-i irfanı vardır ki meftun-ı sanat ve marifet bir ruh bütün bir ömrü mevkuf-ı takdir ve temâşâsı kılmak ister. Şehrin bu ehemmiyet-i sanatkârânesinin yanında bir de pür-galeyan hayat-ı ticaret ve sınaatı vardır ki Münih'i Almanya'nın en büyük merâkiz-i faaliyetinden biri yapmıştır. Bu evsafından kâmilten tecrit edilse, sade bir şehir olmak itibariyle Münih bir seyyah için yine korkunç bir zemin-i cevelandır. Günden güne mütezayid bir süratle kabiliyât-ı iktisadiyyesi inkişaf eden şehir, etrafında dar gelen duvarları yıka yıka yayılmış, bir yandan servet ü yesârının debdebedâr kâşânelerinden müteşekkil yeni mahallelerini kurmuş, diğer yandan ihtiyac-ı faaliyetinin birer fevha-i teneffüsü kabilinden yerden fıskırıp fırlayan imalgâh bacalarını dikmek için kırları, tarlaları istila etmiştir."¹²⁵

C. Hamburg

Hamburg geniş olarak ilk defa Ahmet Midhat Efendi'nin *Avrupa'da Bir Cevelan* adlı eserinde karşımıza çıkar. Yazar bu eserinde Hamburg'un bilhassa limanı üzerinde durur ve bu limanın, Avrupa'nın en büyük ve önemli ticaret merkezlerinden olduğunu söyler. "(Hamburg'un) milyonlar sarfıyla imal edilmiş olan havuz gibi muntazam limanlarında aleddevam yüzlerce sefâin bulunur ki yalnız bunların halkı, kalabalıklaştırmağa kâfidir. Şehrin birçok fabrikaları ve külliyetli ticaret mağazaları da izdihamını arttırıp Hamburg'un ekser yerlerini bizim Galata haline koyar." (s. 93) diyerek de kalabalık açısından mukayeseye başvurur. Bu değerlendirme, onun gidiş yolculuğu sırasındaki kısa notları arasındadır.

Ahmet İhsan ise Hamburg'u daha geniş olarak ele alır. İlk izlenimlerini "Hamburg pek garib ve pek latif bir yer imiş! Hamburg manzara-i tabîyesiyle şimdiye kadar gördüğüm Avrupa şehirlerinin hepsinden hoş idi." (s. 314) şeklinde belirten yazar bu şehrin Londra ve Liverpool'den sonra Avrupa'nın en önemli ticaret yeri olduğunu söyler. Yarım milyon nüfusa sahip Hamburg, Avrupa'daki pek çok şehir gibi eski ve yeni olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Bu iki kısmın yanı sıra çok daha yeni olan bir mahalle de kurulmuştur. Bu mahallenin kurulduğu Alster havzası şehrin manzara bakımından en güzel bölümüdür. 1842'de büyük bir yangın geçiren şehirde eski binaların yerine yenileri yapılmıştır. Bu nedenle Hamburg'da büyük tarihî binalara pek rastlanmaz. "Yani manzara-i umumiyesi Avrupa'nın muntazam memleketlerine müşâbihtir, ancak şimal cihetindeki iki havzası, havzanın cevânib-i erbaasını ihâta etmiş bağçeleri koruları ile bir başka letafet alır." (s. 315) Hamburg planına bakıldığında şehrin tıpkı Amsterdam gibi su içinde olduğu görülür. Asıl şehir geniş Elbe nehrinin sol kıyısında kurulmuştur. Nehrin iki tarafında sağlam rıhtımlarla birbirine bağlı doklar görülür. Dokların üstünü ise "örümcek ağı gibi birkaç demiryolu hattının kolları" sarmıştır. Su kanallarından meydana gelen sokaklar, nehir ve dereleri birbirine bağlar. "Hülâsa-i kelim Hamburg dahi Amsterdam gibi sulak bir yerdir. Şehrin bir başından bir başına müvâredât kanallar ile oluyor. Avrupa'nın her tarafından Hamburg limanına

gelen şimendüferler getirdiği eşyayı müteaddid dokların etrafını sarmış antrepolara döküyor, oradan vapurlara dolarak nehr tarikiyle denize çıkıyor." (s. 315)

Hamburg, Şerefeddin Mağmumi'nin seyahat hatıraları arasında da karşımıza çıkar. Almanya'nın bu büyük sanayi ve ticaret şehrinde iki gün kalan Mağmumi öncelikle Alster gölleri civarındaki eğlence yerlerini, sayfiyeleri gezer. Buraları öncelikle tercih etmesinin nedeni, yaz mevsiminde bulunulması itibariyle havanın çok sıcak olmasıdır. Daha sonra şehrin hayvanat bahçesini dolaşır ve izlenimlerini kısaca aktarır. Hamburg'un önemli binalarından belediye dairesini, borsa ve bankayı, Saint Nicola Kilisesi'ni yine kısa kısa olmak kaydıyla anlatır. Diğer seyyahlar gibi, Mağmumi'nin de Hamburg'un "New York ve Londra'dan sonra dünyanın en işlek ticaretgâhi olan limanı"na (III, s. 251) özellikle dikkat ettiği görülür.

Celal Nuri, *Kutup Musahabeleri*'nde Hamburg'un ilgi çekici bir özelliğine değinir. "Almanya'da bazı garâib-i coğrafiye vardır. İki devletin malı olan bir şehir duydunuz mu? Buna misal Hamburg'dur. İki daire-i belediyeye münkasım şehirlere çok misal bulunabilir. Fakat iki hükümetin bir şehri biraz nadirdir." (s. 27) diyerek şehrin bu özelliğine dikkat çeker. Hamburg, o tarihlerde (1912'de) bir cumhuriyettir. Bir kısmı Prusya'ya bir kısmı ise Hamburg Cumhuriyeti'ne bağlı olan şehrin sokak ortasında hudut direkleri bulunup bir tarafta Prusya'nın diğer tarafta ise Hamburg Cumhuriyeti'nin armaları görülür. Buna bağlı olarak şehrin iki belediyesi, iki zabıtası mevcuttur; bir tarafta cinayet işlense diğer tarafın polisi buna müdahale edemez. Hamburg limanı Avrupa'nın en büyük limanlarından biridir.

Şehrin nüfusu bir milyon civarındadır. Hamburg Cumhuriyeti'nin nüfusu Altona ve Halburg'un toplamı olarak bir milyon altı yüz bindir. Bu ise İstanbul'un o tarihlerdeki nüfusundan yaklaşık yarım milyon daha fazladır. Seyyah şehrin güzelliğini şu cümlelerle tasvir eder: "Diyebilirim ki Hamburg değil yalnız Avrupa'nın, belki dünyanın en medeni, en şairane, en ressamane (*pittoresque*) memleketlerinden biridir. Göller ve azametli Elbe nehri bu belde-i muazzamaya bir letafet-i tabîiye veriyor. Halk zengin, hatta milyoner. Civardaki ferah-fezâ, can-bahşâ, latif ve zarif, dil-firîb ve nazif şatolar büyük bir servet irâe ediyor. Mamuriyet itibariyle bu azametli kasaba Berlin'den pek o kadar geri kalmaz." (s. 28) Yazar, Hamburg'u anlatmaya "Alster" başlıklı bölümde tekrar döner. Hamburg içindeki sakin ve durgun Alster Gölü şehre ayrı bir güzellik katar. Gölün bir tarafında bütünüyle Hamburg şehri, diğer tarafında "şairane, zarif ve zengin villalar, bağçeler, nefis oteller, hesapsız kahvehaneler" (s. 58) görülür. Pazar günlerinde Hamburg halkı çeşitli kayıklara, kotralara binerek gölde gezinti yapar, eğlenir.

Halit Ziya'nın da *Almanya Mektupları*'nda geniş olarak anlattığı Almanya şehirlerinden biridir Hamburg. Hamburg'da öncelikle geniş liman yazarın dikkatini çeker. Çok sayıda büyük havuzu, binlerce gemisi, ambar ve depoları ile kilometrelerce uzanan bu liman, şehrin sembolü gibidir. Nürnberg ve pek çok Alman şehri gibi Hamburg'da da güzel sanatlarla sanayi ve ticaret iç içedir. Şehrin liman tarafında yoğun bir ticaret ve sanayi faaliyeti görülürken bir yandan da tiyatrolarında, güzel sanatlar galerilerinde sanat faaliyetleri aralıksız olarak sürdürülür. Hayvanat Bahçesi'ni bir Alman çocuğuyla birlikte dolaşan Halit Ziya gerçi burası hakkında fazla ayrıntı vermez ama onun ifadelerinden bahçenin düzenli ve hayvan bakımından zengin olduğunu anlamak zor değildir. Daha sonra şehirdeki sigara fabrikasını gezer ve imalatla ilgili bilgiler aktarır. Yazarın anlatımına göre, Hamburg'un karakteristik özelliği diğer Alman şehirleriyle olan benzerlikleridir. Bu benzerlikleri ise sanat ve sanayinin şeklinde belirtmek mümkündür.

D. Potsdam

Ahmet İhsan'ın 1891 tarihli eserine gelinceye kadar, seyahatnamelerde Potsdam pek ele alınmamıştır. Dolayısıyla Potsdam'dan genişçe bir şekilde ilk bahseden seyyah Ahmet İhsan'dır. Berlin'den Potsdam'a gelen yazar burasını "Potsdam, Brandenburg vilayetinin merkezi 50.000 nüfuslu ve 7.000 askeri hâvi bir belde olup civarı orman, dere ve göllerden müteşekkil gayet ferah-fezâ bir manzara teşkil eyler." (ss. 355-356) sözleriyle kısaca tanıtır ve ardından da Potsdam'ın ilgi çekici yönlerine değinir. Büyük Friedrich'in burada iki saray inşa ettirip sürekli olarak oturması sonucunda Potsdam önemli bir yer durumuna gelmiştir. Bu saraylar ve bahçe ise şimdi bakımsızdır;

saraylarla bahçenin hüzünlü manzarasında sürekli olarak yağan yağmurun da etkisi vardır. Yağmur altında tren yolu boyunca yürüyen ve kasabanın çeşitli yerlerini dolaşan Ahmet İhsan yalnızlık duygusu içindedir; manzarayı hüzün verici bulmasının bir nedeni de budur.

Celal Nuri'nin *Kutup Musahabeleri*'nde genel özellikleriyle karşımıza çıkan Potsdam o tarihlerde Prusya kralı ile soyluların oturduğu bir şehirdir. "Potsdam Berlin havalisinde, o latif, zarif, şairane, âşıkane elli göl ile ormanların arasında yetmiş bin nüfusluk bir kâzime-i hümayundur." (s. 14) Şehrin her tarafı fabrikalarla, sanat eserleriyle doludur. Almanya'nın diğer şehirlerinden hayli farklı olan Potsdam'ın sokakları geniş, temiz, güzel fakat genellikle tenhadır. Her yanda asillere, baronlara, kontlara, prenslere ait büyüklü küçüklü zarif villalar ve konaklar vardır. Potsdam, Büyük Friedrich zamanında kurulmuş ve gelişmesini tamamlamış bir şehirdir, her tarafta Büyük Friedrich'in izleri görülür. Şehrin kuruluş düzeninde "saltanat" fikri etkili olmuştur: "Potsdam'da saltanata bir şekl-i haricî ve maddî verilmiştir. Bu azametli salonların, kubbelerin, bağçelerin, parkların, kolleksiyonların, âsâr-ı bedîanın, hesapsız heykellerin bir mânâsı vardır ki o da devletin şân ve azameti, hükümetin ve binaenaleyh makam-ı saltanatın şevket ve haşmetidir." (s. 15) Potsdam'daki büyük şato ile Versailles'ı mukayese eden Celal Nuri, içindeki eserler bakımından Versailles'ın üstün olduğunu kabul etmekle birlikte Potsdam sarayının daha iç açıcı, daha canlı ve hayat dolu olduğunu ileri sürer.

Cenap Şahabettin'in *Avrupa Mektupları*'nda Almanya'nın Potsdam şehri ilgi çekici yönleriyle ele alınmıştır. Berlin'den Potsdam'a gidişini anlatırken aradaki mesafeyi tespit amacıyla "Meşhur sefaretnamesinde Ahmet Resmî Efendi 'Araba ile yedi saatlik bir mesafe' diyor." (s. 130) şeklinde Ahmet Resmi Efendi'nin sefaretnamesinden bahsedişinden, seyahate çıkmadan önce bilgi almak maksadıyla bu sefaretnameyi okumuş olduğu anlaşılır. Cenap'ın, zaman zaman üstü örtülü olarak göndermelerde bulunduğu kaynaklardan biri de bu sefaretname olmalıdır. Potsdam'ın Cenap üzerinde bıraktığı ilk etki "şiiriyet" olur; Servet-i Fünun şairi, Potsdam'a girerken "hakayık-ı hayatiyenin yavaş yavaş insanın kolunu terk ettiğini" ileri sürer. Burada aslanan şiir ve hayaldir, Berlin'in aksine bu şehirde hesaptan ziyade hayal hakimdir. Şehrin her tarafında gayet sessiz bir mutluluk manzarası var gibidir, her şey sanki güzelliğinden emin bir gelin gibi tebessüm etmektedir. Burada insan muharebe çığıklarından, hayatın keşmekeşlerinden tamamen uzaktır. Hayal ve gerçeğin birbirine karıştığı Potsdam'da insan "Su içinde bir güzel beldenin aks-i menazırını seyrediyor gibi(dir)." (s. 134) Cenap, seyahat hatıralarında daima karşılaştığımız şairane üslubuyla Potsdam hakkında şunları söyler: "Yeni ve eski parklara, eski ve yeni saraylara, kaylûle-i hazan içinde sararan yeşilliklere, yeşillikler ortasında pür-hayâl havuzlara baktıkça çöllerin ka'r-ı vüs'atinde hüsn-i bî-misâlini titreten seraplar hatırıma geliyor; burada her şeyin biraz hayranı ve biraz âşıkı oluyorsunuz... Şarklı bir şair, rüyasında hükümdar olsa, san'at-ı nazmına böyle payitaht yapardı." (s. 134) Şair, yeniliklere kapılarını kapayarak eskinin güzelliklerini ve saadetlerini muhafazada ısrar eden Potsdam'ın sokaklarında çekingen ve saygılı adımlarla yürümek gerektiğini duyar. Bilhassa daha önceki seyyahların da işaret ettiği gibi Büyük Friedrich'in muhteşem şatosu geçmişi yaşatan başlıca binalardandır. Şehirde her şey uyum içindedir; kolkola girmiş süslü, büyük binalar, toprak üstünde taştan birer çiçek gibi evler, sokaklara doğru açılmış goncaları andıran balkonlar, insanın hissiyatını canlandıran güzel gölgeli manzaralar, ruhu okşayan süsler, kaldırımlarda birer çiçek gibi insanlar daimî bir uyum sergiler.

E. Almanya'nın Diğer Şehirleri

Ahmet Midhat Efendi'nin seyahat eserinde Almanya'nın **Köln** (Kolonya/Cologne) şehri ilgi çekici yönleriyle anlatılır. Berlin'den Köln'e Madam Gülnar'la birlikte gelen yazar, istasyon civarında bir otelde kalır. Çok yorgun olduğu halde neredeyse bütün geceyi uykusuz geçirir, çünkü otel yakınındaki kilisenin saati her saat başında, hatta çeyreklerde bile büyük bir gürültüyle çalar. Bu gürültüden çok rahatsız olan Ahmet Midhat sabahın erken saatinde yataktan çıkar ve âdeti üzere şehirde sabah gezintisi yapar. "Kolonya Şehri" (s. 450) başlıklı bölümün baş tarafında "Kolonya şehri hakkında gerek hîn-i azimetimde ve gerek şimdi kendi kendime ettiğim cevalanda ve üç saat sonra Madam Gülnar ile vuku bulan seyr ü temâdâda hâsıl

eylediğim netâyici buracıkta ber-vech-i âti icmal edeceğim." (s. 450) dedikten sonra Köln hakkındaki gözlemlerini ve topladığı bilgileri aktarmaya başlar. Önce şehrin coğrafî konumu, nüfusu, belediye hizmetleri hakkında bilgi verir. Şehirde yedi bini asker olmak üzere yüz altmış iki bin nüfus vardır. Gerek kapladığı alanın genişliği ve gerekse nüfusun fazlalığı dolayısıyla Almanya'nın ayıncı büyük şehri olan Köln adeta bir sanayi malları deposu gibidir; Fransa, Belçika, Amsterdam ve Hamburg limanlarına gidecek olan mallar burada toplanır. Ahmet Midhat, "Mevkiinin fûnûn-ı harbiye noktasından ehemmiyeti ziyade olarak Fransa'nın Lyon şehrine muadil ve birinci derecede mevaki-i harbiyeden ma'duddur." (s. 451) şeklinde şehrin askerî bakımdan önemine de işaret eder. Köln katedrali dünyada bir benzeri daha bulunmayan, *gothique* tarzda azametli bir binadır. Büyük müze de şehrin görülmeye değer yapılarındandır. Yazarın, İstanbul'daki Divanyolu'na benzettiği bir cadde ile Karaköy meydanına benzettiği küçük bir meydan da dikkat çekicidir. Köln'ün asıl büyük meydanı ise Frankenplatz'dır. Köln'deki eski ve yeni pek çok bina ile kilise ve anıt, mükemmel birer mimari örneği olarak göz önündedir. Ahmet Midhat, eski binaların çoğunu Galata'da Cenevizlilerden kalma binalara benzetir. Köln, Romalılar tarafından kurulmuş hayli eski bir şehir olduğu için şehirde XI., XII. ve XIII. asırlardan kalma tarihî binalara sık sık rastlanır.

Ahmet İhsan, Almanya'nın Berlin, Münih, Hamburg gibi büyük şehirlerinin yanı sıra Leipzig, Frankfurt ve Freiburg gibi şehirleri hakkındaki izlenimlerini de eserinde aktarmıştır. **Leipzig**, bir ticaret ve kitapçılık merkezidir. Alman Yüksek Mahkemesi'yle eski ve büyük bir üniversitenin burada bulunması da şehrin önemini arttırır. Leipzig'in nüfusu 170.304'tür. Yazara göre şehrin beş yüzden fazla kitapçı ile seksen matbaaya sahip olması asıl dikkat çekici tarafıdır. Leipzig'e gidişi pazar gününe rastladığından istediği kitapçıları ve matbaaları gezemeyen yazar "bu şehirde görmeye değer başka bir şey olmadığı için" çok sıkılır. Çareyi "Paris usulü üzere ayrı kabinelerde büyük banyodan ibaret olan" bir hamama giderek yıkanmakta ve dinlenmekte bulur. Hamam çıkışında şiddetli bir yağmura yakalanır, bir kapı altına sığınarak yirmi dakika kadar yağmurun dinmesini beklemek zorunda kalır. Almanya şehirlerinde havanın yaz aylarında bile¹²⁶ Paris ve Londra gibi yağmurlu olması üzerine "Eğer şu memleketler hep böyle yağmurlu ise vay ahalsinin başına!" (s. 367) demekten kendini alamaz. Leipzig'de küçük gezinti bahçesini, bir tiyatro ve oyun salonunu, tesadüfen açık bulduğu küçük bir matbaayı dolaşan yazar bunlar hakkındaki izlenimlerini kısaca aktarır. Daha sonra, Halit Ziya da Leipzig'in tam anlamıyla bir sanayi şehri olduğunu, matbaacılık alanındaki sanayi çalışmalarının ve matbuat hayatının geliştiğini belirtecektir.

Leipzig'den **Frankfurt**'a geçen Ahmet İhsan, verimli bir vadi üzerinde kurulan 154.500 nüfuslu bu şehirde öncelikle elektrik sergisini gezer. Burada elektrikli tramvayların, elektrikli telgraf aletlerinin ve elektrikle çalışan daha pek çok şeyin örnekleri mevcuttur. Şehrin en meşhur meydanındaki Gutenberg heykelini görmek isterse de zamanı olmadığı için bu isteğini gerçekleştiremez. Frankfurt'tan **Freiburg**'a geçen yazar burada bir gece kalır. Forest Noire (Karaorman) dağının eteklerinde ve Dreisam nehri kıyısında kurulmuş olan Freiburg'un en önemli özelliği, nehrin sularının şehrin her sokağından berrak derecikler hâlinde akıp gitmesidir.

Halit Ziya'nın 1915'teki seyahatini anlattığı *Almanya Mektupları* Almanya coğrafyasını geniş ölçüde tanıtan bir gezi eseridir. Almanya'nın büyük şehirlerinin yanı sıra küçük şehirleri de bu eserde ele alınmıştır. Bunlardan biri de **Passau**'dur. Avusturya'nın Linz şehrinde buraya gelen yazarın ilk dikkatini çeken şehrin tarihîliği olur. Fakat bu tarihîlik, sadece eskiye bağlılık şeklinde kendini göstermez. Bir taraftan yeni binalar yapılırken bir taraftan da eskiler muhafaza edilir. Böylece eski ile yeni bir arada ve uyum içinde gözler önüne serilir: "Zamanın açmağa cesaret edemediği sokaklar, yıkmağa kuvvet bulamadığı binalar, güneşin nazar-ı cüst ü cûkârından asırlardan beri saklanabilmiş pencereler arasından geçerken size Avrupa hayat-ı kadimesine ait bir serencam nakleden bir kitap okuyor gibisinizdir. Nagehan bu cihan-ı atîkten sizi asrınıza çıkarıveren bir köşeyi dönersiniz, geniş caddeler, muntazam hadîkalar, sâyedâr şehrhâlar, mükellef binalar, zengin mağazalar görürsünüz. Burada ezmîne-i mutavvasıtaya yirminci asır kollarını dolamış onu sinesine çekmiştir ve onu

¹²⁶ Leipzig'de bulunduğu sırada aylardan temmuzdur.

sinesinin üzerinde dindarâne bir merbutiyyet ve muhabbetle saklar. Zamanın dest-i tahribinden kurtulan bu yadigârlar bugünün fikr-i sanatkârânesiyle, ibtilâ-yı kadim-perestânesiyle halelden muhafaza olunan birer servet-i tarihiyyedir.¹²⁷ Yaklaşık on iki asırlık bir şehir olan Passau eskiden Romalıların dinsel merkezlerindedir. Yirminci yüzyılın başlarında da Almanya'nın ticaret merkezlerinden biri durumuna gelmiştir. Eski eserler arasında bilhassa kiliseler ve bunlar arasında da XV. yüzyıldan kalma üç katlı *gothique* Hazreti İsa Kilisesi dikkat çeker. Zaman zaman tamir görerek de olsa o güne kadar gelen kiliselerin yanı sıra saraylar, kaleler, hisarlar, manastır ve diğer binalar şehirdeki eski yapı örnekleridir. Meydanları süsleyen heykeller arasında bilhassa imparator I. Maximilien'inkiler önemli görülür. *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*'nde Passau "sigara, kâğıt, porselen fabrikaları ile tanınan bir şehir" olarak anılmıştır. Ahmet İhsan, *Tuna'da Bir Hafta* adlı seyahat eserinde Passau'yu anlatırken (ss. 5-6) şehrin "tarihîliği"ne dikkat çeker ve genelde Halit Ziya'nın tespitlerine paralel belirlemelerde bulunur.

Passau'dan sonra bir başka Alman şehri olan **Regensburg**'a geçen Halit Ziya bu şehrin kereste ve hububat ticareti için önemli bir nokta olduğunu söyler. Regensburg çok sessiz, sakin bir şehirdir. Şehrin sükûnetinde geniş caddeleri ve bahçeleri dolduramayan nüfusun azlığı (60.000) da rol oynar. Romalılardan başlayıp Almanlara kadar gelen uzun bir geçmişe sahip Regensburg, sanat tarihi açısından da önemli bir merkezdir. Tıpkı Passau'da olduğu gibi burada da eski binalarla yeni yapılar bir aradadır. Şehirde dolaşılırken eski ve yeni hayat iç içe yaşanır. Antika eserlerin sergilendiği müze ile yapımı XIII-XVI. asırlar arasında üç yüz yılda gerçekleşen *gothique* Dom kilisesi şehrin başlıca eski yapılarıdır. Bunlarda ve diğer bazı eski binalarda mimari açıdan mükemmel bir süslülük dikkat çeker. Regensburg'daki Walhalla anıtını da ziyaret eden yazar bu mitolojik anıt hakkında ayrıntılı bilgi verir. Halit Ziya, güzel sanatlarla sanayi ve ticaretin aynı canlılıkla bir arada yaşadığı **Nürnberg**'den söz ederken ise buranın da hem eski hem de yeni binalara sahip olduğunu belirtir. Yazara göre, zaten Almanya'da eski şehir demek, -hatta Avrupa'nın diğer memleketlerinden farklı olarak- eskiliği bile bile muhafaza edilmiş fakat elektrik, telefon gibi modern medeniyet unsurlarına da kavuşturulmuş bakımlı şehir demektir. İngiltere, İspanya, İtalya gibi memleketlerin eski şehirlerinde bakımsızlık göze çarparken Almanya'da durum bunun tersidir: "Nürnberg Almanya'nın büyük şehirleri içinde eskiliklerini muhafaza edenlerin birincilerindedir, bu itibar ile müntesibîn-i sanat ve tarihten olan seyyahîn için bir cazibe-i mahsusaya maliktir. Şehre bu hususiyeti bahşeden ve onu hâlâ eski imparatorluk edvârının bir bakiyyesi halinde gösteren asıl hâlâ fevkinde mehîb mânâsıyla duran hisarı ve etrafını kuşatan eski surudur. Alman şehirlerinin teceddüt ve tevessüü için surların yıkılarak yerine bahçeler, korular ikame edilmesi bir kaide-i umumiyye iken Nürnberg'de bu usulü tatbiki mani olan birtakım esbab bulunmuştur. Şehrin eski şehir denilen kısmı o kadar sıkışık ve açılmasına imkân bulunamayacak mebani ile doludur."¹²⁸ Nürnberg, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*'nde de "Ortaçağdan beri sanat ve irfan merkezi olmakla şöhret bulan bir tarihî belde" olarak anılır.

Halit Ziya'nın Landshut, Augsburg, Rothenburg, Würzburg, Bamberg ve Dresden hakkındaki izlenimleri, Passau ve Regensburg intibaları ile büyük ölçüde paralellik arz ettiği için o şehirlerle ilgili izlenimlerini buraya almayı gereksiz buluyorum. Yalnız **Rothenburg** bir yönüyle diğerlerinden ayrılır. Burası yeni binaların yer almadığı, hemen tamamıyla eski kalabilmiş bir Ortaçağ şehri olma özelliğini korumaktadır. Halen bir XVI. asır şehri görünümündedir. Yazar Rothenburg'da şehir konağı, *gothique* kilise gibi eski binaların çoğunu, şehrin surlarını, hisarlarını, çeşme ve mesirelerini ayrıntılı olarak anlatır.

4. İTALYA

İTALYA, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Akdeniz'e açıldıktan sonra hemen daima o veya bu sebeple ilişki içerisinde olduğu bir coğrafyadır. Dünyanın en eski yerleşim yerlerinden olan İtalya topraklarında Roma İmparatorluğu gibi Avrupa ve dünya

¹²⁷ Tanin, nr. 2417, 9 Eylül 1915

¹²⁸ Tanin, nr. 2523, 25 Kânunuevvel 1915

tarihinin en büyük devletlerinden birinin yanı sıra, çok sayıda kent-devlet de yaşamıştır. Bu toprakların adı, 962 ile 1266 yılları arasında İmparatorluk İtalyası'ydı. XIII. yüzyılın sonlarına gelindiğindeyse Napoli, Venedik, Cenova, Floransa... gibi kent-devletler ortaya çıkmıştır. Bu kent-devletler arasında dört yüz yıldan fazla devam eden mücadelelerden ve kanlı savaşlardan sonra 1861'de İtalya Birliği sağlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun İtalya ile ilişkileri, İstanbul'un fethinden (1453) sonra bilhassa kent-devletler döneminde yoğunluk kazanmıştır. Osmanlı, başta Venedik olmak üzere, bu kent-devletlerle çeşitli zamanlarda karşı karşıya gelmiştir. Bunun sonucu olarak da gerek savaşlarla gerekse doğrudan siyasî ve ticarî ilişkilerle kurulan temaslar söz konusudur.¹²⁹ Venedik'le 1463-1478 arasında Fatih Sultan Mehmet zamanında, Ege'de yapılan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun galibiyetiyle sonuçlanan savaşlar bu temasların en uzun sürelielerinden biri olarak dikkat çeker. Bu savaşlar sürerken Fatih Sultan Mehmet'in, Gedik Ahmet Paşa'yı Güney İtalya'nın fethiyle görevlendirmesi ve Paşa'nın da kısmen başarılı olması, iki ülkenin sıcak temaslarının en önemlilerindedir. Ne kadar enteresandır ki Osmanlı İmparatorluğu gelişme ve genişleme döneminde olduğu gibi gerileme ve çöküş dönemlerinde de karşısında İtalyanları bulmuş, Viyana bozgunundan sonra imzalanan Karlofça anlaşmasıyla (1699) Mora ve Dalmaçya kıyıları Venedik'e bırakılmak zorunda kalmıştır. Karşılıklı mücadelelerin yanı sıra Tanzimat'ın hemen öncesinde ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu ile İtalya'nın kültürel temaslarının arttığı da dikkati çeker.

Tarihte böylesine yakın ilişkiler içerisinde olduğumuz İtalya coğrafyası, seyahatnameler içerisinde ilk olarak Sadık Rifat Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi* ile karşımıza çıkar.¹³⁰ Avusturya'dan İtalya'ya seyahat eden Paşa, Milano'ya yöneldiği sırada İtalya ile ilgili ilk geniş değerlendirmelerini yapar: "İtalya kıt'ası sâir Avrupa memalikine mikyas olmayıp arazi-i mu'tedile ve münbiteden olmak hasebiyle her türlü sebze ve mîve mezbûl esnâ-yı râhî dahi bağ ve bağçeler ile mamur güzel olup..." (s. 18) Garda gölü civarından İtalya içlerine yönelen Sadık Rifat Paşa'nın ilk dikkatini çeken, tabiat güzellikleriyle toprağın verimliliği olur. Bu, bilhassa Kuzey İtalya için böyledir. Garda gölü kıyısındaki San Giovanni/Giano ise konumu ve güzelliği ile Paşa'ya "eyyâm-ı sayf münasebetiyle hubb-ı vatan iktizasınca" (s. 18) Boğaziçi'ni hatırlatır. Burada bir gün kalan Paşa, Garda gölünün görülmeye değer yerlerini kayıkla gezerek ertesi gün buradan ayrılır. İtalya'nın güzel göllerinden biri de Lago di Maggiore'dir. O tarihlerde Avusturya ile Sardegn Krallığı arasında sınır olan bu gölde dört büyük ada mevcuttur. Gölün adı Türkçe'de "Güzel Ada" anlamına gelir. Gerçekten de, sahildeki yalısı, yalının çeşitli ağaçlarla dolu bahçesi ve içindeki adaları ile burası güzel bir tabiat köşesidir.

Ahmet Midhat Efendi'nin eserinde, İtalya'yla ilgili izlenimlere rastlanmaz, çünkü o, Avrupa seyahatinin gidiş yolunda İtalya'yı sadece uzaktan seyretmiş, bu ülkeye uğramamıştır. Buna karşılık Ahmet İhsan'ın eserinde İtalya geniş olarak yer alır. Gemiyle İtalya burnu yakınlarından geçerken buranın çizmeye benzediğini söyleyen yazar, güzergâh hakkında şu kısa tespitleri yapar: "Bu burun vakıa hakiki bir çizme ökçesi gibi nazar-ı dikkati celb eyler, ökçe ile çizmenin arasında bir körfez vardır, işte o körfez geçildiği zaman Sicilya adasıyla İtalya'nın son burnunun takarrübünden mütehasıl Messina Boğazı müşahade edilir." (s. 10) Gemi İtalya sahiline yaklaştıkça bu ülkeyi daha yakından görme şansını yakalayan Ahmet İhsan, Güney İtalya'nın "irae eylediği letafet-i tabîye, intizâm-ı mahsus" sebebiyle Boğaziçi'ne benzerliği üzerinde durur ve İtalya sahillerinin, dünyanın en güzel yerlerinden olduğunu söyler. "İtalya'nın sevâhil-i cenubiyesini iyice tasvir için şunu diyeyim ki bu kıyıya bir de karşı yaka ilave ederseniz hemân Boğaziçi'nden iyi değil ise de muadil bir yer olur. Sevâhilin letafeti

¹²⁹ "İtalya (Apenin) yarımadası asırlardan beri Türkleri kendisine doğru çekmiştir. Hun imparatoru Attila'nın, Fatih Sultan Mehmet'in ve Kanuni Sultan Süleyman'ın asker ve denizcilerine kadar pek çok Türk, İtalya topraklarına ayak basmıştır." KARAKARTAL, Oğuz-Bâki ASİLTÜRK, "Sadık Rifat Paşa ve İtalya Seyahatnamesi", Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1995, s. 319. Daha geniş bilgi için bkz. TURAN, Şerafettin, *Türk-İtalyan İlişkileri I*, Metis Yay., İstanbul, 1990

¹³⁰ Bu bakımdan, TANPINAR'ın "... *İtalya Seyahatnamesi*, eski nesrin belki sade eserlerinden biridir ve edebiyatımızda bu iklimin ilk aksi addedilebilir." şeklindeki tespiti yerindedir. Bkz. TANPINAR, Prof. Ahmet Hamdi, *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 124

Boğaz'a takarrüb eyledikçe mütezâid oluyor; deniz kenarı tamamen köyler, kasabalar, mamur ebniyeler ile müzeyyen bulunduğu gibi latif karyeler, dereler, dağlar, çağlayanlar ile dahî tezyid-i letafet etmiş idi..." (s. 11)

Ahmet İhsan, Avrupa seyahatinin dönüş yolunda da İtalya'ya uğrayacak, bu sefer batı sınırlarından girdiği bu ülkede Torino, Cenova, Roma ve Venedik gibi büyük şehirlerde dolaşacaktır. Henüz İsviçre'deyken görüştüğü bazı kişiler ona yaz mevsiminde İtalya'nın çok sıcak olduğunu ve sıtma tehlikesi bulunduğunu söylediği için çok istediği halde bu ülkeye girmeye çekinmiştir. Fakat Cenevre'de tanıştığı bir İtalyan bütün bunların uydurma olduğunu söyler ve Ahmet İhsan'ı İtalya'ya gitmeye teşvik eder. Uzun uzun sohbet ettiği İtalyan'ın teşviki sonucunda "Bir haftadır İtalya'dan beni adeta soğutmuşlar idi, şimdi yine şu meşhur-ı âlem memlekete ısınmağa başladım, havârik-ı tarihiyesini hatırlayarak 'Ah, şu Roma'ya bir varsam.' diyordum. Mektepte vaktiyle Roma tarihini okurken Roma'yı zihnimde pek büyütmiş idim, hep bir görsem diyordum, o arzum yine şiddetle tazelandi." (s. 461) şeklinde İtalya'yı ve bilhassa Roma'yı görme arzusunu belirtir. İtalya'ya gitmeye karar veren yazar bu ülkeye Fransa'dan "müthiş Mt. Cenis Tüneli" yoluyla girer. Gerçi aşırı sıcak ve hastalık korkusu zaman zaman onu tedirgin eder fakat İtalya'yı tanıma arzusu daha baskın çıkmıştır. Cenova'yı anlattığı kısımda Cenova hükümetiyle Pisa ve Venedik hükümetleri arasındaki mücadeleye değinirken İtalya hakkında bilhassa tarihî bilgilere yer vermiş, bunun sebebini açıklamayı da ihmal etmemiştir: "Malum olduğu üzere elyevm bir hükümet-i vâhîde teşkil eden İtalya Kraliyeti yakın zamanlara kadar birçok ufak hükümetlerden müteşekkil idi. İşte saydığımız Cenevre, Venedik, Pisa hükümetleri de bu kabildendir, binaenaleyh ita ettiğimiz malumat-ı tarihiyeyi mütalaa eylerken muharebâtı bir devlete tâbi' iki şehir arasında telakki etmeyerek birçok ufak hükümetler arasında oluyor diye bilmelidir. / Seyahatnamemde şimdiye kadar geçtiğim yerlerin malumat-ı tarihiyesine ircâ'-ı nazar etmemiştim, fakat İtalya'da her şey tarihin bir parçası olduğu için uğrayacağım şehirlerle geçeceğim yerlerin sathî olsun malumat-ı tarihiyesini ita etmek hususunda kari'nin müsaadesini dilerim." (s. 476)

İtalya'yı en geniş tanıtan seyyah Şerefeddin Mağmumi'dir. Roma özelinde İtalya hakkındaki izlenimlerini çok geniş olarak aktaran Mağmumi, Pisa, Cenova, Napoli, Pompei, Venedik... gibi şehirlerde gördüklerini de bunlara ekleyerek seyahat hatıralarının üçüncü cildinde önemli bir bölümü İtalya'ya ayırmış olur. İtalya seyahatinde tarih ile yaşanan zamanın iç içe oluşu diğer bazı seyyahlar gibi onun da dikkatini çekmiştir. Bu nedenle İtalya şehirlerindeki tarihî mekân ve yapılara özel bir önem verir; ancak şehirlerin yeni kısımlarının çeşitli görüntülerini de ihmal etmez. Onun, İtalya izlenimlerine burada geniş olarak yer vermeyişimin sebebi, tekrara düşmeyi önlemektir.

A. Roma

Avrupa şehirlerinin en eskilerinden olan ve M.Ö. VIII. yüzyıl civarında Etrüskler tarafından kurulan Roma'da¹³¹ ilk sürekli yerleşimin başlangıç tarihi M.Ö. 1000 yılıdır. Tek siyasî yönetim altında birleşmiş güçlü Roma'nın ortaya çıkışı ise M.Ö. VI. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Sonraki yüzyıllarda gittikçe geniş bir alana yayılan Romalılar M.S. II. yüzyılın başlarında en parlak devirlerini yaşamışlar; bu yüzyılda şehir görkemli yapılarla süslenmiş, nüfus da doruk noktasına ulaşmıştır. M.S. 64 yılındaki büyük yangından sonra kenti yeniden inşa ettiren Neronun ve kentin sorunlarıyla sistemli bir biçimde ilgilenen ilk imparator olan Julius Caesar'ın M.S. II. yüzyılda başlattığı bazı çalışmalar onlardan sonraki imparatorların zamanında da devam etmiştir. Aynı yüzyılın ikinci yarısında, Marcus Aurelius'un hükümdarlığı döneminde ortaya çıkan veba salgını Roma nüfusunun azalmasına yol açtığı gibi ekonomik alanda da bunalıma neden olmuş ve şehrin gerilemesine sebebiyet vermiştir. Göçmen Barbar Kabilelerinin saldırıları sonucunda Batı Roma İmparatorluğu zayıflamaya başlayınca Roma şehri de önemini yitirmiş ve V. yüzyıla doğru yerini Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti

¹³¹ KILIÇBAY, Roma, İstanbul ve Paris'i birlikte ele alırken şöyle bir değerlendirmede bulunur: "Hepsinin en eskisi olan Roma, aslında bir bakıma şehrin *archetype*'i, ilk örneğidir. Daha doğru bir ifadeyle, modern kentlerin atasıdır, onların kurum ve yapılarının bir ilk taslağıdır." KILIÇBAY, a. g. e., s. 19

Konstantinopolis'e (İstanbul) bırakmıştır. VI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Roma'nın nüfusu elli binin altına düşmüş ve Roma, Katolik Kilisesi'nin egemenliğine girmiştir. VIII. yüzyılda soyluların iktidar mücadelelerine sahne olan Roma, IX-XI. yüzyıllar arasında birkaç soylu ailenin denetimi altında yaşamıştır. Soylularla papalar arasındaki mücadeleler XIII. yüzyıla kadar devam etmiştir. XIV. yüzyılın başlarındaki veba salgını şehrin nüfusunun yirmi binin altına düşmesine neden olmuş,¹³² bu yüzyılın ilk yarısındaki iktidar savaşları Roma'yı yıkımın eşiğine getirmiştir. "1400'e gelindiğinde Roma hırsızlar ve serserilerle dolu, sefaletin kol gezdiği bir kent olarak tanınıyordu."¹³³ 1420 yılında Papa V. Martinus'un Roma'ya girişi şehrin tarihinde bir dönüm noktası olmuş, Martinus kentin harabe halindeki eski yapılarının çoğunu tamir ettirmiştir. Bu yıl aynı zamanda Roma'nın, Papalık'ın mutlak yönetimine girişinin de tarihidir. Şehrin, Rönesans kültürünün en önde gelen merkezi durumuna gelişi XV. yüzyılın ortalarında gerçekleşir. "Bu dönemde Roma'ya İtalya'nın her yerinden sanatçılar gelmeye başladı. Bankacılığın ve ticaretin gelişmesi, kentin yakınlarındaki Civitavecchia'da bulunan madenlerin işlenmeye başlamasıyla, Roma ekonomik bakımdan da güç kazandı."¹³⁴ Bu parlak dönem, Kutsal Roma-Germen imparatoru V. Karl'ın akınlarına kadar devam etmiş, bu akınlarda sekiz gün boyunca yağmalanan Roma'da binlerce kilise, saray, ev, anıt vb. harabe haline gelmiştir. Sonraki yıllarda yapılan imar çalışmalarıyla tahribat bir ölçüde de olsa giderilmiş, Papa V. Sixtus'un XVI. yüzyılın sonlarındaki kapsamlı çalışmaları sonucunda Roma yeni ve geniş caddelere, düzenli meydanlara sahip olmuştur. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yeni sarayların inşası şehri bina açısından zenginleştirmiş fakat bütün çabalara rağmen Roma'nın modern bir kent görünümünü kazanması mümkün olmamıştır. "XVIII. yüzyıla gelindiğinde, Roma kötü caddeleri, yetersiz kanalizasyon şebekesi ve ışıklandırmasıyla Avrupa'nın en geri kalmış kentlerinden biriydi."¹³⁵ Roma, 1798'de Napoléon tarafından işgal edilmiş, 1809'da da Fransız İmparatorluğu'na bağlanmıştır. İtalya Krallığı'nın 1861'de ilan edilmesinden birkaç yıl sonra İtalyanlar Roma'yı yeniden ele geçirmek için Fransızlara savaş açmışlar ve şehri 1870'te geri alarak Birleşik İtalya'nın başkenti yapmışlardır. Yeni yönetimin Papalık'a ilişkin düzenlemelerine karşı çıkan Papa IX. Pius'un kendini Vatikan'a hapsetmesinden sonra siyasî yönetim birimleri ile Papalık arasında büyük problemler yaşanmış ve bu problemler ancak 1929'da çözülmüştür.

Böylesine eski ve görkemli bir tarihe sahip olan Roma, seyahatnameler içerisinde ilk olarak Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'nde geniş olarak Osmanlı okuruna tanıtılmıştır. Mustafa Sami, Napoli'deki kısa duraklamadan sonra Terracina kasabası yoluyla "Rîm Papa'nın makarr-ı hükûmeti olan Roma şehri"ne ulaşmıştır. Öncelikle şehrin tarihi hakkında bilgi verir: "Şehr-i merkum Avrupa'nın en kadim bilâd-ı cesime ve meşhuresinden ve onda olan imârât ve kenayis lâ-yuadd olarak buranın ahali ilm ü kemal ve harb-bâzlıkta fi'l-asl mecmû' Avrupalılara faik iken biraz eyyâmîdan beru metruk kalıp..." (s. 11) 1800'lü yıllara kadar büyük tarihî olaylara şahitlik eden Roma, bu tarihlerden sonra güzel sanatların bir merkezi durumuna gelmiştir. Halkın çoğu güzel sanatlara aşinadır ve bilhassa ressamlık ve heykeltıraşlık burada çok ilerlemiştir. Mustafa Sami Efendi, "ressamlık fennindeki maharetleri ve mozayık tabir eyledikleri hurde hurde renk-âmiz taşlar ile imal eyledikleri tasvirler" (s.11) sözleriyle buna işaret eder. Roma'da pek çok tarihî eser bulunur. Bunların başlıcaları "Kızılelma" denilen San Pierre/Pietro Kilisesi ile bazı dikili taşlardır. Yazar bu dikili taşları "tıpkı Dersaadet'te Sultanahmet Meydanı'ndaki dikili taşa ve yine elçi hanındaki çemberli taşa benzeyen, âsâr-ı eslâftan bazı dikili taşlar" (s. 12) şeklinde anlatır. Şehrin kiliselerinde, kütüphanelerinde ve müzelerinde yüzlerce antika eser bulunur.

Mehmet Rauf *Seyahatname-i Avrupa*'sında Roma'yı geniş olarak anlatmıştır. Hem tarihî bilgi aktaran hem de Roma'nın o günkü yeni durumunu yansıtmaya çalışan yazarın verdiği bilgilere göre, milattan yedi yüz sene önce kurulan eski Roma şehri iki

¹³² Roma'nın ve Avrupa'nın diğer önemli şehirlerinin nüfus hareketlenmelerinde önemli bir etken olan veba salgını hakkında bkz.: FLINN, M. W., "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba", *Tarih ve Toplum*, (Çev.: Necmiye ALPAY) sayı: 39, Mart 1987, ss. 25-30/153-158

¹³³ "Roma", *Hürriyet-AnaBRITANNICA*, Ana Yay., İstanbul, 1993, c. XXVI, s. 313

¹³⁴ a. g. e., s. 313

¹³⁵ a. g. e., s. 313

bin yüz sene kadar ayakta kalmıştır. Devirlerinin en güçlü ve görkemli devletini kuran Romalıların eski devirlerde başşehri olan Roma'nın nüfusu yedi milyona ulaşmıştır. Romalılar savaştıkları yerlerde ellerine geçirdikleri bütün eski ve nadir eserleri buraya taşıyarak şehri bir müze haline getirmişlerdir. Mehmet Rauf, "Eski Yunanlılardan pek çok ulüm ve fününu ve ashâb-ı kemâlâtı bu şehre nakl ile ol vakitlerde burasını bayağı mecma'-ı medeniyet etmiş ve saadet-hâlleri ilerlemiş olduğu halde..." (s. 10) sözleriyle Romalıların tarihteki ilerlemelerine dikkat çeker. Fakat Roma şehri, onların zulümlerine uğrayan milletlerin saldırıları neticesinde harap olmuş, sonraları hükümet "Papa"lara intikal edince şimdiki Roma, eski Roma'nın bir ucuna kurulmaya başlanmıştır. Eski Roma'dan yıkılmadan kalan binalar arasında yazarın "büthane" dediği bir eski tapınak dikkat çeker. Bu tapınak papalar tarafından kiliseye çevrilmiştir. Yine eski Romalılar zamanında yapılan "üstü açık gündüz tiyatrosu" şeklindeki *amphithéâtre* de şehirdeki en önemli antik yapılarıdır. Osmanlılar arasında Kızılelma adıyla anılan San Pierre/Pietro Kilisesi ile Vatikan Kilisesi, içerilerinde bulunan paha biçilmez sanat eserleriyle dikkat çeker. Roma'nın önemli kurumları arasında üniversite, hastaneler ve müzeler başta gelir. Şehrin hemen her tarafında bahçeler, parklar, havuzlar, fiskiyeler, heykeller bulunur.

Abdülhak Hâmid'in İtalya'ya ilişkin çocukluk hatıraları arasında Roma dikkat çekici bir şehir olarak yer alır. 1860'lı yılların başlarında, henüz on yaşındayken ağabeyinin yanında yaptığı ilk Avrupa seyahatinde Roma'ya da uğrayan Hâmid'de Roma'nın görkemli yapıları unutulmaz tesirler bırakmıştır. Şehrin tarihini yansıtan "mehîbü's-sima ve ebediyet-nümâ heykeller" ve harabelerle mezarlıklar ona enteresan gelmiştir. Roma'daki büyük Vatikan sarayı ve San Pierre/Pietro Kilisesi en önemli yapılar olarak görünür. Roma, bilhassa tarihî yapılarıyla etkileyici bir şehirdir: "Şehrin harita-ı esvak ve âfâkı Hoca Tahsin Efendi'nin elinde olarak geşt ü güzar-ı sûk u bazar edişimiz hiç de nadirü'l-vuku olmayıp, onun delâletiyle devr-i mahallât ü meâbid ettiğimizden Hazret-i İsa vekilinin taht-gâh-ı dünyevîsinde hemen her şube-i sanat ve marifeti gözden geçirmiş ve bir gün Pisa'ya giderek orada yıkılacakmış gibi yapılmış duran, bir tarafına mâil, münhanî kuleyi seyretmiş, bir-iki defa operaya gitmiş ve Roma'da birkaç gün kalacak iken cazibelerin ekseriyet-i kahiresine mebnî, bu şehri mühim ü kadîmin temâşâsına ve biraz da bulunduğumuz dâr-ı müsaferet dâhilinin manzara-ı alâka-bahşâsına, güç hal ile, bir ay kaldıktan sonra veda edebilmiştik." (III, s. 31)

Ahmet İhsan, temmuz ayının ortalarında ve bir gece yarısı indiği Roma'da ertesi sabah yapacağı gezintiden önce şehir hakkında bilgi verirken, İtalya Krallığı başşehrinin 345.036 nüfusa sahip olduğunu söyler. Ufak tepelerden oluşan volkanik bir vadide kurulan Roma, tepelerde meydana getirilmiş mahalleleri ile İstanbul'u andırır. Bu benzerliğe rağmen aynı zamanda bir farklılık da söz konusudur: "Şehrin dört tarafına dahi birer büyük dağ sath-ı mâili isabet eylemiştir, Roma'da yüksek bir tepeye çıkıp insan ileriye ihale-i nazar edince göreceği şey, şehrin derunundaki âsâr-ı atîka-i harikulade bakıyyesinden sonra, birçok dağların sıralanıp gitmesiyle hâsil olan tabakalı manzaradır. Deniz her ne kadar kasabaya pek uzak değilse de yine görülmez." (s. 492) Şehrin dört tarafını yapay bir istihkâm da çevrelemektedir. Bu istihkâm 23 kilometre uzunluğunda ve 17 metre yüksekliğindeki, M. S. 273-276 yıllarından kalma bin beş yüz senelik tuğla duvardır. Bu kale duvarlarının on iki yerinde kapı vardır ve şehrin dışarıyla bağlantısı bu kapılar vasıtasıyla sağlanır.

Roma esas olarak Eski Roma ve Yeni Roma olmak üzere iki kısma ayrılır. Şehri kuzeyden güneye doğru ikiye ayıran Tiber nehrinin dağ tarafında şehrin en eski kısımları bulunur. Eski kısımlar hep tepeler üzerinde kurulmuşken, yeni mahalleler genellikle düz yerlerde oluşturulmuştur. Eski ve yeni mahalleleri birbirinden Capitolium Tepesi ayırır. Eski Roma yerleşim yerlerinin hâlihazırda boş olduğunu, tepelerin çoğunda eski saray kalıntılarıyla bağların görüldüğünü söyleyen seyyah Roma'yı asıl olarak beş bölüme ayırır ve bunları şöyle sıralar: "Evela: -Ecnebler mahallesi ki asıl Roma'nın merkezi ve müterakkisidir. Saniyen: -Şark tepeleri yani Quirinale, Viminale, Esquilino ki zaman-ı kadîmde binalarla mestur bir kısım imiş, 1870 senesinden beri burada güzel bir mahalle meydana gelmiştir, şark tarafı büyük gara kadar birçok otelleri muhtevidir, binaenaleyh buna da ecnebler mahallesi denebilir. Salisen: -Tiber'in sol taraf mahallesi ki derununda yeni vâsi' caddeler açılalı beri terakki göstermektedir.

Rabian: -Sağ sahil mahallesi ki Vatikan, San Pierre Kilisesi ve Trastevere'yi hâvidir." (s. 493) Bu bölümlemeden sonra Roma'nın kuruluş tarihçesini aktaran ve bu arada Remus ve Romulus efsanesine de değinen Ahmet İhsan, "Vakıa Roma'ya gelen seyyahın, 3.000 seneden beri mevcut ve tarihin esasını teşkil eden bu şehirde bulunduğu için hissiyatı muhtelif ve büyük olur. Roma muhtevi olduğu ebniye-i atıka-i âliyeden başka Avrupa tarih-i vakaayininin çıkabildiği devr-i malumdan beri merkez-i medeniyet olduğundan nâşi mühimdir. Roma dünyâ-yı kadîme kavânîninini tanıttırmıştır, kurûn-ı vustâdan itibaren umumi bir kuvve-i cismaniyenin merkezi idi, Roma'da gezdikçe insanın her hatvede nazarına bir yadigâr-ı kadîm müsâdif olur, Roma'ya sathî bir nazar atıp gezmeğe gelenler bile tarihe ircâ-ı nazara mecbur kalır." (s. 494) sözleriyle hem şehrin tarihteki yerine hem de tarihin bu şehirde tuttuğu yere işaret eder. Onun anlattığı tarih, hiç kuşkusuz Roma şehrinin olduğu kadar Roma İmparatorluğu'nun da tarihidir.

Roma'nın asıl yapılanması ve bir şehir olarak karakter kazanıp büyüme başlaması, Ahmet İhsan'ın ayrıntılı olarak anlattığı efsaneye göre Kral Servius zamanına (M. Ö. VI. yüzyıl) rastlar. Servius Tullius¹³⁶ çeşitli yerlerden topladığı esirleri Roma'ya yerleştirmiş ve şehirde yeni mahalleler kurduştur. Daha sonra şehrin sokakları kaldırımlanmıştır ki bu olay kentleşme tarihinde kaldırımların ilk kullanılışıdır. Kral Servius, antik şehir Pompei'yi takliden ilk defa taştan bir tiyatro da yaptırmış, kışla benzeri birçok binalar inşa ettirmiştir. Ahmet İhsan, sonraki devirler hakkında epey bilgi verir fakat bunlar daha çok ansiklopedik mahiyette bilgiler olduğu için buraya almaya gerek yoktur. Zaten yazarın kendisi de bu bilgileri Roma'ya gelmeden önce elde ettiği bir tarih kitabından özetleyerek aktardığını belirtir. Sadece, o devir Osmanlı insanı için bu bilgilerin önemli olduğunu, Avrupa'nın ilk elden tanınmaya çalışılması açısından belki de bir ihtiyacı karşıladığını belirtmekle yetineceğim. Seyyahın, Roma'nın hristiyanlaşması devrine ve sonrasına ait olarak aktardığı bilgiler de kitapta hayli yer tutar. Hristiyanlığın Roma'ya girmesi, kurumlaşması, kiliselerin inşası ve Roma'nın giderek hristiyanlığın merkezi durumuna gelmesi... özet olarak anlatılmıştır.

Ahmet İhsan, bütün bu tarihî bilgilerin ardından Roma'nın gözle görünür kentsel özelliklerini anlatır. Meydanlar, yollar ve sokaklar, ulaşım, forum, Colosseum tiyatrosu, Santa Maria, San Pierre/Pietro, Vatikan ve Sixtine kiliseleri, özel bir gezinti yeri olan Pencio Bahçesi, su ile işleyen ilginç bir saat, tarihî sütunlar ve heykeller... hakkında bilgi verir. Bilhassa kiliseleri, sütunları ve heykelleri uzun uzun anlatır. "Eğer İsviçre'de iken İngiliz seyyahlarının beni Roma seyahatinden caydırmak üzere söyledikleri sözleri dinlemiş bulunsa idim bu günkü mes'udiyeti istihsal edemezdim..." (s. 509) sözleriyle Roma gezisinden ne kadar memnun kaldığını, Roma'yı görmekten hoşnut olduğunu ortaya koyar.

Fağfurizade Hüseyin Nesimi'nin *Seyahat*'inde genel özellikleriyle ele alınan Roma'da seyyahın ilk dikkatini çeken Fontana di Trevi olur. Bu, Roma'nın en büyük çeşmelerindendir ve suyun birçok mermer heykelden geçip bir havuzda toplanması suretinde kurulmuştur. İkinci önemli yapı Palazzo Reale denilen kral sarayıdır. Seyyahın üçüncü sırada saydığı Trinita dei Monte anıtı eski Romalılar zamanında Mısır'dan getirilen ve üzerinde *hiéroglyphe* yazılar bulunan bir dikili taşır. Daha birçok anıtı sahip olan Roma'da bunların yanı sıra Piazza di Spagna'da bulunan kral I. Victor Emmanuel heykeli dikkat çekicidir. Roma'nın çok sayıdaki meydanları çok iyi düzenlenmiştir ve her birinde heykellerle anıtlar mevcuttur. Meydanların çevresini saran saraylar, eski binalar da Roma karakteristiğinin birer kesitini oluşturur. Eski Roma şehrinin kurulduğu yerdeki harabeler arasında ise kemerler, heykeller, eskiden kalma sütun parçaları, yıkıntı halindeki saraylar ve hamamlar, dikkat çeker. Biri sıcak, diğeri soğuk iki kısımdan meydana gelen hamamın bir tarafında Jupiter, diğeri tarafında Venus heykeli vardır. Roma'nın en yüksek noktasına çıkarak çevreyi seyreden Fağfurizade buranın "manzarasının, yeşilliğinin, suların galeyanından mütehassıl sadâ-yı dehşet-âverinin hayret-efzâ" (s. 14) olduğunu söyler.

Roma'yı en geniş tanıtan seyyah Şerefeddin Mağmumi'dir. Roma'nın bütün kiliseleri, müzeleri, cadde ve sokakları, büyük binaları, gezinti bahçeleri, tiyatroları, kütüphaneleri, sarayları, harabeleri Mağmumi'nin izlenimleri arasında bütün ayrıntılarıyla karşımıza çıkar. Seyyah özellikle kiliselere geniş yer verir. Hem Eski

136 Ahmet İhsan, "Tumullius/Tümülüs" diyor.

Roma'yı hem de şehrin sonradan kurulan yeni kısmını kendi gözlemlerine dayanarak ve seyahat rehberlerini kaynak alarak anlatan Mağmumi bunu yaparken şehrin kuruluş ve modernleşme tarihi hakkında ayrıntılı bilgi vermeyi de ihmal etmez. Şerefeddin Mağmumi'nin bütün anlattıkları -parça parça da olsa- daha önceki seyyahların, bilhassa Ahmet İhsan ve Fağfurizade'nin eserlerinde de aktarılmıştır. Bu sebeple onun yüz sayfadan fazla tutan (III, ss. 64-167) Roma izlenimlerini ayrıca değerlendirmeye gerek duymadım. Mağmumi'nin izlenimlerindeki genişliği görmekle birlikte, öncekilerden büsbütün farklı, orijinal yönleri olmadığını da kabul etmek gerekir. Onun farklılığı Roma'nın hemen her birimini ayrı ayrı başlıklar altında sistemli bir şekilde incelemiş olmasından ibarettir. Ben de kiliseler başta olmak üzere, caddeler, meydanlar, saraylarla ilgili izlenimlerini ilgili bölümlerde değerlendirmeyi uygun buldum.

B. Kanallar Şehri: Venedik (Venezia)

Avrupa'nın en eski ve köklü şehirlerinden olan Venedik gerek coğrafi konumu, gerek ilginç kent yapısı ve gerekse Avrupa siyaset ve ticaret tarihindeki yeriyle öne çıkan bir yerdir. "V. yüzyıl Barbar istilaları sırasında kaçışan yerli halkın, bataklıklar ve kumlu adalar üzerinde kurduğu bu kent, Doğu-Batı ticaretindeki uygun konumuyla Adriyatik'in kraliçesi haline gelmiştir."¹³⁷ IX. yüzyılda oluşmaya başlayan, X. ve XI. yüzyıllarda deniz ticaretindeki gücünü pekiştiren Venedik bir kent-devlet olarak en parlak dönemini 1204-1254 yılları arasında yaşamıştır. 1453'te İstanbul'un Osmanlılarca fethedilmesinden sonra Karadeniz kıyılarındaki sömürgelerini kaybeden ve gücü gittikçe zayıflamaya başlayan Venedik gerçi ticaret alanındaki etkinliğini XVI. yüzyılın sonlarına kadar sürdürmüştür. Fakat diğer taraftan siyasî zayıflama devam etmiş ve kent-devlet olarak varlığını XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam ettirebilen Venedik 1866'da İtalya Birliği'ne bağlanmıştır.

Venedik, Sadık Rifat Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi* ile tanıdığımız İtalyan şehirlerinden biridir. Avrupa'nın diğer şehirlerinin çeşitli bakımlardan birbirine benzetilebileceğini, Venedik'in ise bütün Avrupa'da benzersiz bir yer olduğunu ileri süren Paşa, bu benzersizliğin şehrin konumundan kaynaklandığını söyler. Şehrin dört tarafı ve altı tamamen sularla kaplıdır. Suların üstüne büyük masraflarla rıhtımlar inşa edilmiş, buralara sağlam ve büyük binalar yapılarak Venedik şehri kurulmuştur. Şehrin sokakları kanal şeklinde bırakılmış olup ulaşım gondollarla ve rıhtımları birbirine bağlayan köprülerle sağlanmaktadır. Venedik'in geçmiş asırlarda güçlü bir ticaret merkezi olduğu zamanlardan kalma büyük binalarla saray ve kiliseleri dikkat çekici yapılarıdır. Tersanesi büyük ve kârgirdir. San Marco Kilisesi, kiliseler içinde en büyüğüdür.

Venedik ikinci olarak Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'nde karşımıza çıkar. "Büyük ve küçük ve yekdiğerinden fasılalı yetmiş iki kıt'a perakende adalar üzerine mebni bir vilayet-i acibe" (s. 19) olan Venedik'in kuruluş şekli ona çok değişik gelir. İnsanlar karşı komşuya gitmek için ya biraz dolaşıp köprü yoluyla veya kayıklarla kanalın karşı tarafına geçmek zorundadır. Bir günde iki defa med ve cezir olayının görüldüğü Venedik'te Avusturya devletinin bir de tersanesi vardır. Ticaretin gelişmiş olması itibariyle, Venedik'e eski tarihlerden beri Arnavutluk ve Bosna tüccarlarının gelip gittiğini belirten Mustafa Sami Efendi, adalardan birinde bunlara mahsus bir mescit bulunduğunu da söyler.

Mehmet Raufun *Seyahatname-i Avrupa*'sında da geniş olarak anlatılan Venedik yine öncelikle şehir yapısıyla karşımıza çıkar. Şehri, "Venedik şehri deniz üzerinde birbirine pek karîb küçük küçük bataklık gibi adaların üzerine bina olunup ekser sokakları su olarak evleri adaların üstünde ve ekserîsi dahi kenarlarında kazık üzerine inşa olunmuş rûy-ı arzda emsalsiz bir şeh-i garîbdir." (s. 19) sözleriyle genel olarak tasvir eden seyyah, asıl şehrin etrafında da yirmi tane küçük ada yer aldığını ve bu adalarda da büyük binalar ve dükkânlar bulunduğunu söyler. Geceleri meydan ve sokakların çok sayıda kandille aydınlatıldığını ve halkın buralarda gezip eğlendiğini belirterek, "Asker muzıkası dahi çalındığından adeta geceleri meydanda balo var gibi görünür." (s. 20) cümlesiyle de Venedik'in bir başka özelliğine dikkat çeker.

Ahmet İhsan, Roma'dan sonra uğradığı, birçok adacık üzerine kurulmuş Venedik hakkındaki izlenimlerini aktarırken ilk olarak "İşte şehri teşkil eden şu ufacık adalar memleketin binalarına zemindir, adalar arasındaki deniz ise Venedik'in sokaklarıdır, zaten Venedik'in garabeti de sokaklarının böyle su olmasından neş'et eyer..." (s. 524) sözleriyle şehrin karakteristik özelliğine işaret eder. Venedik sonradan yapılmış uzun bir rıhtımla İtalya'ya bağlanmıştır. Şehrin su kanalı şeklindeki sokakları, Amsterdam sokaklarını düşündürmekle birlikte, onlardan farklı bir özellik göstermektedir. Venedik'te kanallarda kenar rıhtımları yoktur, bu hâliyle Venedik sokakları, iki tarafına yalılar dizilmiş Gökusu deresine daha çok benzer. İstasyonda trenden inerek otele gitmek üzere gondola binen Ahmet İhsan bu vesileyle "Venedik'in kira arabaları sayılan gondollar" hakkında ayrıntılı bilgi verir, hatta gondolcuların bu kayıkları nasıl kullandığını da uzun uzun anlatır. Ardından da şehrin en büyük "sokağı" olan Grande Canale'nin, rıhtımların, limanın ve diğer kanalların geniş tasvirlerini yapar.

Venedik'in, tarihte büyük öneme sahip şehirlerden biri olduğunu söyleyen Ahmet İhsan, İstanbul'un fethinden sonra Karadeniz kıyılarında Venedik hükümetine ait sömürgelerin Osmanlılara geçmesinin ve iki devletin coğrafi yakınlaşmasının aynı zamanda ticarete yakınlaşmaya da zemin hazırladığını ileri sürer. Venedik, XV. yüzyıla kadar çevredeki küçük hükümetlerle de mücadele etmiş, bilhassa Cenova hükümetini mağlup ettikten sonra gücünü kanıtlamıştır. O tarihlerde 200.000 nüfusa sahip olan Venedik adeta bütün dünya mallarının ticaret merkezi durumundadır. Çok güçlü bir donanması ve ticaret filosu bulunan bu kent-hükümetin ticaretteki nüfuzu Osmanlıların, İstanbul'u fethinden sonra azalmaya başlamıştır. Ahmet İhsan'ın Venedik hakkında verdiği bu bilgiler büyük ölçüde tarihî kaynaklara dayanmaktadır. Günümüzde de kaynaklara bakıldığında Venedik'in özellikle tarihin belli bir döneminde ticarete oynadığı büyük rol eksen alınarak tanıtıldığı görülür.¹³⁸

Ahmet İhsan'a göre Venedik sadece coğrafi konumu, tarihteki yeri ve ticaretteki önemi açısından değil aynı zamanda güzel sanatların yaygınlığı bakımından da ilgi çekici bir şehirdir. Şehirdeki en büyük yapılardan biri olan San Marco kilisesinde Bizans mimarisinin, büyük saraylarda ise Şark mimarisinin etkileri görülür. Ahmet İhsan, San Marco Meydanı ve kilisesinin yanı sıra diğer tarihî mekânlarla binalar hakkında da bilgi verir. Venedik kendine has coğrafi özellikleri, tarihî eserleri ve Osmanlı'yla ilişkileri bakımından dikkat çeken bir İtalya şehri olarak onun eserindeki yerini almıştır.

Abdülhak Hâmid'in Venedik'le ilgili izlenimleri büyük ölçüde 1920 yılında ve sonrasında bu şehre yaptığı iki seyahate dayanır. 1920'de Hâmid ile Lucienne boşanmış, Lucienne de yeni eşi Kont Soranzo ile Venedik'e yerleşmiştir. Onları ziyaret amacıyla Venedik'e giden Hâmid, şehirde yirmi beş gün kalır. Birkaç yıl sonra Venedik'e bir kere daha gitmiştir. "Ben ömrüm içinde iki mühim ve muazzam rüya görmüştüm. İki defa ziyaret ettiğim Venedik şehri." (III, s. 366) diyecek kadar bu şehri sevmiş olan Hâmid, Venedik'te Osmanlı izlerine dikkat çeker: "Vaktiyle Anadolu'dan nakledilmiş birer şahika-ı sanat gibi teselsül eden mebâni-i âliyesinde mazimizin ukûs-ı mefâhiri duyulur. Ve her biri bir meşher-i fenn ü hüner olan kiliselerinde tavaf edilirken Bâkî'nin *Bâkî kalan bu kubbede bir hoş sadâ imiş* yahut *Nâkus yerlerinde okuttun ezanları* yolundaki sâniyhâtı hatıra gelir." (III, s. 366) Şair, Venedik'te büyük kanalın kenarındaki "Türk Vakfı"nı da ziyaret eder. Burası, onradan müze haline getirilen eski Türk sefarethanesisidir. Şair, Venedik'teki bazı önemli yapılara ve anıtlara temas ettikten sonra şehrin coğrafi durumuna değinir. Sular üzerine kurulan ve sanki günün birinde batması mukadder görülen şehrin sallanmadan durması onda şaşkınlık uyandırır.

¹³⁸ Sözgelimi Fransız tarihçi PIRENNE, Avrupa ticaretinin tarihçesini verirken ticaretin canlanmasında Venedik'in büyük rol oynadığını belirtir. Onun tespitlerine göre Doğu ülkeleriyle kurduğu sürekli ve sağlam ticaret ilişkileri Venedik'e Avrupa'da farklı bir kimlik kazandırmıştır. Ticaret ilişkisi kurduğu ülkelere kendi ticaretinin gelişmesini borçlu olduğu ve onlardan Batı'nın bilmediği pek çok şey öğrendiği gibi, Konstantinopolis'in erzak ihtiyacını karşılayarak da Avrupa ülkeleri arasında önemli bir noktaya yükselmiştir. "Venedik gemileri, oraya doğuda ve batıda kendisine komşu olan ülkelerin ürünlerini taşıyordu: İtalya'dan buğday ve şarap; Dalmaçya'dan kereste; göl bölgelerinden tuz ve Papa ile imparatorun yasaklamasına karşın, Adriyatik kıyılarındaki Slav halklar arasından kolayca sağladığı köleler. Buna karşılık, oradan, Bizans'ta üretilen değerli dokumalarla, Asya'nın Konstantinopolis'e sağladığı baharat getiriyordu." PIRENNE, a. g. e., s. 71. Venedik'in Avrupa ticaret hayatında tuttuğu yer, bu kitabın daha ileriki kısımlarında da söz konusu edilmiştir. Bkz. ss. 87-90

Venedik, insan çalışmasının tabiata galip gelmesinin bir örneğidir. Taşıt aracı olarak kayıkların kullanıldığı Venedik'te at ve araba görmemiş insanların sayısı az değildir. Venedik'in Lido mesiresi, ilgi çekici yerlerden olarak, mevsiminde insanların hücumuna uğrar. Hâmid, "Medeniyet orada yıkanır! Fakat ahlâk-ı mülevvese bir kat daha nâ-pâk oluyor." (III, s. 367) sözleriyle Lido'nun uygunsuz eğlencelere de mekân olduğunu belirtir. Şair, hatıralarında Venedik'in, dünyadaki şehirlerin hiç birine benzemeyen ve görülmedikçe mevcudiyetine inanılmayacak bir yer olduğunu söyler. Avrupa'nın bütün medeni şehirlerinden farklı olan Venedik'te sadece "müteazzım güzelliğiyle" San Marco Meydanı şaire, bir Avrupa şehrinde bulunduğunu hissettirir.

Venedik üzerinde duran seyyahlardan biri de Şerefeddin Mağmumi'dir. Diğer seyyahların bir kısmı gibi onun da Venedik'te ilk gittiği yer San Marco Meydanı'dır. Seyyah, zaten, neredeyse bütün Venedik'in bu meydandan ibaret olduğunu söyler. Şehrin büyük San Marco Kilisesi, Burocrazia binası, tarihî sütunları, alış-veriş çarşıları, kuyumcu dükkânları, gezinti yerleri hep bu meydanda veya meydanın çevresindedir. Meydandan sonra Palazzo di Calle denilen müzeyi dolaşır ve orada gördüğü tarihî hatıra eşyalarını anlatır. San Marco Kilisesi'nin çan kulesine çıkarak şehri kuşbakışı seyreden Mağmumi, Venedik'in genel görünüşünü buradaki seyrine dayanarak anlatır. Venedik, tepeden bakıldığında her tarafını su basmış bir şehre benzemektedir. Birbirine 378 köprü ile bağlanan 117 adacıktan ve bunlar arasındaki 150 küçük kanal ile bir büyük kanaldan meydana gelen Venedik'in biri yolcu vapurlarına diğeri ticaret gemilerine ait iki büyük limanı vardır. Pazar günü olması münasebetiyle eğlence yerleri tamamen dolu olan Venedik'te gece yapılan "donanma" şenliğini seyreden yazar yüzlerce ışığa ve çalınan müziğe kendini bırakarak hem eğlenir hem de dinlenir.

C. Napoli

Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'nde tanıtılan Napoli o tarihlerde Sicilya Krallığı'nın merkezidir. Deniz kenarında kurulan ve konumu itibariyle ilk bakışta İstanbul'u hatırlatan Napoli'nin halkı Katolik'tir, dilleri ise İtalyanca'dır. Mustafa Sami Efendi, nüfusu dört yüz bin olan Napoli'nin askerî durumu hakkında da bilgi vererek şehirde altmış bine yakın kara askeriyle yedi-sekiz kıta savaş gemisi bulunduğunu söyler. Napoli'yi sınırlayan büyük dağ, eski bir yanardağ olan Vezüv/Vesuvio'dür.

Napoli'den geniş olarak söz eden ikinci seyahatname Mehmet Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa*'sıdır. Seyyah, Napoli'nin "leb-i deryada, yüksek ve küçük, mamur, güzel dağların eteğine" kurulmuş bir şehir olduğunu belirttikten sonra sokaklarının düz ve geniş, meydanlarının düzenli oluşuna dikkat çeker. Şehrin etrafı bağ ve bahçelerle çevrilmiştir. Deniz kenarında halkın arabalarla gezebileceği geniş ve düzgün bahçeler, parklar meydana getirilmiştir. Dağın yüksek bir noktasındaki Capodimonte Sarayı ile ona benzer birkaç saray şehrin en önemli binalarındandır. San Carlo Tiyatrosu, büyük kışla, müze, üniversite ve millet hastanesi de önemli binalardır. Napoli'de zengin insanlar çoğunluktadır.

Abdülhak Hâmid henüz on yaşında bir çocuk iken ağabeyi Nasuhi Bey'in yanında yaptığı ilk Avrupa seyahatinde Napoli'yi görmüştür. Messina'dan Napoli'ye geçerken ömründe ilk defa gördüğü bir manzara çocuk Hâmid'i şaşırtır: "Napoli'ye takarrüb ettiğimiz sıradaydı ki ömrümde, o zamanki on yıllık ömrümde görmediğim bir manzara peyda oldu. Lalam 'Bu bir orman yangını olmalı.' dedi. Bir dağın tepesinden alevli bir duman çıkıyordu." (III, s. 29) Bu, Vezüv yanardağıdır. Napoli'yi çok seven Hâmid şehirde iki günden fazla kalamamış olmaktan üzüntü duyar. Bu iki günde şehrin hemen her tarafını gezerler. Deniz kenarındaki büyük ve güzel evler onun ilgisini çeker. Halkın sefil görünüşü ile binaların görkemi arasındaki tezat da dikkat çekicidir.

Seyahat yazarı Fağfurizade Hüseyin Nesimi'ye göre Napoli büyük, düzenli ve güzel bir şehirdir. Seyyah "Napoli belde-i meşhûresi ehl-i tabiatın nazar-ı takdirini celb etmiş olduğundan şuarâ-yı tabîiye İtalya ülkesi küre-i arzın cenneti ve Napoli şehri dahi bu cennetin firdevsidir." diyerek cennet-misâl bir memleket üzere telakki etmişlerdir. Bu şehrin âb ü havâsı mutedil ve Kostantiniye'nin iklim ve tabiatıyla muâdildir." (s. 7) sözleriyle hem Napoli'nin tabiat bakımından beğenilen bir şehir oluşuna dikkat çeker, hem de İstanbul'la olan iklim benzerliğine işaret eder. Şehirde bir araba gezintisi yaptıktan sonra binaların yüksek, caddelerin uzun ve muntazam, çarşıların geniş, bahçelerin ve rıhtım boylarının süslü olduğunu belirtir. Deniz

Hayvanları Müzesi (Akvaryum), San Carlo Tiyatrosu, eski saraylar, asma bahçeler, çok sayıdaki heykeller şehirdeki kısa gezintide gözlerine ilk çarpanlardır.

Sicilya Hatırası yazarı Asmaî, 1920'nin sonlarıyla 1921'in başlarında Napoli'dedir. Seyyah, bu şehirde yaşadıklarını anlattığı 15 Kânun-ı sâni 1920 tarihli günlüğünde Napoli'nin, etrafındaki adalarla beraber güzel bir yer olduğunu söyler. Eski ve yeni binalarının görülmeye değer şeyler olduğunu belirttikten sonra dilencilerle dolandırıcıların dikkat çekecek kadar çok oluşuna işaret eder. Şehrin yolları ve sokakları genellikle temiz ve düzgün değildir, genel görünüşte ihmal edilmişlik, dağınıklık kendini gösterir. Belediye zengin olmasına rağmen gelirlerin çoğu görevlilerin maaşlarına gittiğinden, şehirde gerekli bakım ve tamirat yapılamamaktadır. Şehrin iklimine değinirken kar yağmadığını, soğğun fazla hissedilmediğini, havanın ılık olduğunu ifade eden Asmaî, buna karşılık yağmurlarının iri taneli olması münasebetiyle yağmura yakalananların aşırı derecede ıslandığını söyler. "Sokağa çıkıldığında yağmurluğu veya şemsiyeyi odada unutmaya gelmez ha! Sırsıklam ıslanmak hiçtir." (II, s. 7) şeklinde ikazda bulunmaktan da geri kalmaz. Güneşli havalarda şehrin şairane manzarasına doyulmaz; Napoli'nin deniz tarafından görünüşü seyyaha İstanbul'un Adalar, Moda, Üsküdar ve Sarayburnu taraflarının manzarasını hatırlatır. Asmaî'ye göre Napoli'nin gezilip görülmeye değer yerleri arasında antika eserler müzesi, Millet Caddesi, Kral Bahçesi isimli umumi gezinti yeri, adaları başta gelir. Bunların yanı sıra -kendisi gitmiş olmamakla beraber- sönmüş Vezüv/Vesuvio volkanının ağız kısmıyla Pompei harabelerini de önemli yerler arasında sayar. Bölge hakkında verdiği bilgilerin büyük bir kısmı kılavuz kitaplara dayandığından, orijinal olmaktan uzaktır.

Asmaî'den yaklaşık bir yıl sonra Napoli'yi dolaşan Servet-i Fünun romancısı Mehmed Rauf'un¹³⁹ Napoli ile ilgili izlenimleri gazete tefrikası olarak kalmış olmasına karşılık ihmal edilemeyecek derecede önemlidir. Hatta bu tefrika, bir Avrupa şehrini geniş bir ülke seyahati içinde, tek başına ele alan bir gezinin izlenimleri olduğu için ayrıca orijinal ve önemlidir. Romancı, "Napoli Tahassüsâtı" üst başlığıyla yayımladığı seyahat hatıralarında 1921'in sonları ile 1922'nin başlarında İtalya'nın bu sahil şehrinde *Vakit* gazetesi muhabiri olarak yaptığı geziyi anlatır. Yazar, Napoli'ye daha görmeden hayrandır; bu şehrin güzelliğinin dillere destan olduğunu, büyük fatihlerin -sırf güzelliğinden dolayı- bu şehri ele geçirmek için birbirleriyle yarıştıklarını, seyyahların "Napoli'yi göreyim; sonra öleyim!" sözünü dillerinden düşürmediklerini belirtir. Fakat kendisi şehirde aradığı güzelliği bulamamıştır. Her ne kadar, sabahın alacakaranlığında denizden yaklaşarak gördüğü şehir ilk bakışta "gözlerini açmış yatağında gerinmeğe başlayan şüh ve dilâşüb bir dilber" gibi güzel görünmüşse de gündüz gözüyle incelediğinde şehrin bu güzelliğinin aldatici bir görünüm olduğunu anlar ve "Fakat işte bir haftadır ki Napoli'deyim, bir haftadır, bu meşhur güzelliği bî-hûde arıyorum; ve şairleri, âşıkları, fâtipleri meftûn ve meshûr bırakan bu bedâ'iy'e bedel, pek maddî bir bezirgân şehirden başka bir şey göremiyorum..."¹⁴⁰ diyerek, ilk hayal kırıklığını dile getirir. Onun hayal kırıklığının en büyük sebeplerinden biri de, kendisinin "ketûm, silik, marîz hüsn" anlayışına karşılık Napoli'nin "sokaklarında kırıtan iri memeli, iri kalçalı, sûtûnî belli kadınlar" gibi "pek maddî, pek aklî, ve meşver..." olmasıdır.

Mehmed Rauf'un gözlemlerine göre Napoli düz bir arazi üzerinde kurulmuş, yüksek ve büyük binalarla dolu bir "taş yığıntısı"dır. Yüksek binaların arasında uzanan dar ve karanlık sokakların meydana getirdiği görüntü hiç de güzel değildir. Deniz; liman, tersane ve fabrikaların gerisinde büsbütün kaybolmuş gibidir. Şehrin sıcağı, gürültüsü, hareketliliği, pisliği insanı rahatsız edecek derecededir. Kendisi sonbaharda Napoli'de bulunduğu halde hava İstanbul'un mayıs günleri gibi sıcaktır. Napoli'de kış sadece birkaç yağmurdan, birkaç serin sabahtan ibarettir. Sıcak gibi, satıcıların, tramvayların, sokaklardaki insan kalabalığının çıkardığı sürekli gürültü de onu rahatsız eder. Buna karşılık Napoli'de herşey İstanbul'a göre çok ucuzdur; ayrıca meyveler de mebzul miktarda bulunur. Çarşılarla seyyar satıcıların çokluğu da dikkat çeker. Napoli

¹³⁹ Romancının adı, gerektiğinde *Seyahatname-i Avrupa* yazarının adından ayrılabilmesi için Mehmed Rauf şeklinde "d" ile yazılmıştır.

¹⁴⁰ Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı I: Napoli: Vâsi' Bir Hasköy", *Vakit*, nr. 1399, 1 Teşrin-i sâni 1337/1921

halkının en çok rağbet ettiği yemekler arasında domuz işkembesi ile makarnanın başta geldiğini belirtir.

Mehmed Rauf'un Napoli'yi ilk zamanlarda hiç de güzel bulmadığı açıktır. Buna karşılık, yazar, ilerleyen günlerde Napoli'nin güzel yönlerini keşfetmekte de gecikmez. Ona göre "Napoli'nin güzelliği, şehir güzelliği, çarşı, sokak güzelliği değil, iklim, hava, mevki güzelliği"dir.¹⁴¹ Dünyanın en güzel güneşinin, en güzel semasının ve en güzel havasının bu şehirde olduğunu söyleyen yazar bu fikrini kuvvetlendirmek için Fransız romancısı Flaubert'in Napoli hakkındaki övgü dolu sözlerinin uzunca bir kısmını iktibas eder. Mehmed Rauf, şehirdeki onca pisliğe rağmen insanların hastalığa yakalanmamasını da şehrin havasının temizliğine bağlar. Güzel havanın ve tabiat manzaralarının yanı sıra; önceleri pek içilecek suyu bulunmayan şehre civar tepelerden getirilen lezzetli ve soğuk su ile temiz ve parlak güneş de şehrin iklim güzelliğini tamamlayan unsurlardır.

D. Antik Şehir: Pompei

İtalya topraklarında Napoli civarındaki antik şehir Pompei'den bahseden ilk eser Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'dir. Mustafa Sami, Napoli'nin büyük bir dağla sınırlandığını söyledikten sonra bu dağda kükürt madeni bulunduğu için zaman zaman dağın zirvesinden ateş çıktığını belirtir. Çıkan ateş o kadar fazladır ki karanlık geceyi bile aydınlatır. Gerçi Mustafa Sami Efendi dağın adını belirtmemiştir fakat verdiği bilgilerden ve bulunduğu coğrafyadan, buranın Pompei olduğu açıktır. Pompei şehrinin yanardağ tarafından yok edilmesini, yine isim vermeden, şöyle anlatır: "Hatta zaman-ı sâbıkada cebel-i mezbûr ol vechle ateş-efşân-ı istidâd ve biraz vakit imtidâd ile havalisinde bulunan taş ve toprağı mütezazel ve bu cihetle dâmen-i cebel-i mezbûrda bulunan bir karyeyi hey'etiyle yani haneleri ve odalarında bulunan mefrûşâtının endâmiyle zîr-i zemine mütenezzil idüb derûnunda mevcut büyü ve dekâkîn ve hamam ile elyevm tahte's-serâ meşâhid ü rû-nümadır." (s. 10) Mustafa Sami Efendi, Pompei'nin yok oluşunu böyle anlattıktan sonra, toprak altında kalan şehrin kalıntılarının yavaş yavaş çıkarılmaya başlandığını ve çıkarılan antikaların kralın hazinesine koyulduğunu belirtir.

Mehmet Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa* adlı eserinde de Pompei'den söz edilir. Eteklerinde Pompei'nin de bulunduğu yanardağı (Vezüv/Vesuvio) lav püskürtürken göremediği için eseflenen seyyah, Pompei şehrinin tarihi hakkında bazı bilgiler aktarır. Onun aktardığı bilgiler yer yer Mustafa Sami Efendi'nin verdiği bilgilerle benzerlik gösterir. Ancak Mehmet Rauf'ta Pompei şehrinin isminin açıkça belirtilmesi, şehrin iki bin yıl evvel kurulduğunun ve lav altında kaldıktan sonraki kalıntılarının iki yüz sene önce (1650'ler) keşfedilip çıkarılmaya başlandığının ifade edilmesi -tarihin yanlış belirtilmesine karşın- farklı bir özellik olarak dikkat çeker. Asıl farklılık ve genişlik ise, Mehmet Rauf'un Pompei hakkında ayrıntılı bilgi verdiği satırlarda görülür. İfade ettiğine göre, geminin yaklaşması ile kendisi Pompei'yi uzun uzun gözlemiştir. Pompei'deki yapıların çoğu "hey'et-i kadîmesiyle bâkî olup" küçük küçük taşlarla inşa edilmiştir. "Mozayık tabir olunan acayip acayip cesîm resimler ve *statue* denilen nadir mermerlerden yapılmış tasvirler ve vaktiyle sekenesinin bazı isti'mal ettikleri eşyalar" (s. 9) ve hatta çıkarılan cesetler hâlâ orada bulunup bunlar müze ve saraylara nakledilmektedir. Şehrin açılması çalışmaları bir taraftan sürdürülmektedir. Eski Pompei'nin sokakları, kalıntılardan anlaşıldığına göre Avrupa'nın yeni yolları kadar geniş ve uzun olup binaları da şimdiki binalara çok benzemektedir. Mehmet Rauf, Pompei'nin yanı sıra, kendisinden önceki ve sonraki seyyahlarca sözü edilmeyen Herkülato (Herculaneum) şehrinde de bahseder. Burası da Pompei gibi antik bir şehir olup Vezüv/Vesuvio volkanlarının altında kalmıştır. Pompei'den sonra Herculanum şehrinin kalıntıları da tespit edilmiştir. Fakat, farkına varılmadan bu kalıntıların üstüne yeni bir şehir kurulduğundan Herculanum'un kalıntılarının çıkarılması imkânsızlaşmıştır. Sadece bir kısmı, açılan tüneller vasıtasıyla yer altından gidilip görülebilmektedir.

¹⁴¹ Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı VI: Napoli'nin Güzelliği", *Vakit*, nr. 1459, 1 Kânun-ı sâni 1338/1922

Fağfurizade Hüseyin Nesimi'nin *Seyahat* adlı eserinde Pompei genişçe yer tutar. Napoli'ye bir saat mesafedeki Pompei harabelerine giden seyyah, buranın eski Romalılar zamanında yapılmış bir şehir olduğunu söyler ve şehrin tarihi hakkında bilgi verir. Onun aktardığı malumata göre Pompei, M. S. 72 senesinde Vezüv/Vesuvio'un lavları altında kalmış ve şehrin kalıntıları ancak yaklaşık bir asır kadar önce (XVIII. yy sonları) çıkarılmaya başlanmıştır.

Pompei kalıntılarının ortaya çıkarılışına ilişkin olarak Mehmet Rauf'un ve Fağfurizade'nin verdiği tarihler arasında büyük fark vardır; ayrıca, bunların her ikisi de gerçeğe uygun değildir.¹⁴² Bununla birlikte, Pompei kalıntılarının tespiti Fağfurizade'de önekilere göre daha açık ve geniş olarak yer alır. Bunları "... bu memleketin iki sülüsü yani turuk ve maabid, Allahlara mahsus esnâm, kurbanlar için mezbahe, tiyatro ve buna mümasil mesireler, zukaclar, ebniye ve hamamlar, küp ve kaplarıyla beraber meyhaneler, hatta fuşiyathaneler topraklar altından çıkarılmıştır." (s. 9) şeklinde belirtir. Pompei hafriyatının, Avrupa medeniyeti için büyük bir hizmet olduğunu ileri süren Fağfurizade burada çıkarılan Roma medeniyetine ait değerli eserlerin yakınlarda kurulan bir müzede sergilendiğini söyler. Hafriyatta çıkarılan insan cesetleri ile ilgili olarak da şu tespitleri yapar: "Bu hafriyatta o zaman(dan) beri tahaccür etmiş erkek, karı, çocuk gibi insan vücutları yani kül renginde ve tahaccür hâlinde hâmil hatunlar, çocuk memesinde iken valideler, genç ve ihtiyarlar, tırnak ve kafa kemikleri keşf ve ihrâc ve elyevm camlar içinde hıfz ve idhâr edilmiş olmağla..." (s. 9)

Antik şehir Pompei, Şerefeddin Mağmumi'nin seyahat hatıraları arasında da yer almaktadır. Mağmumi'nin verdiği bilgiler önekilere göre çok daha geniştir. Zaten, Pompei harabelerini en geniş olarak gezen seyyah da odur. Öncelikle Pompei'nin kuruluş tarihçesini aktaran yazar, Yunanlılar tarafından "yirmi asır evvel" kurulan şehrin zamanla Latinleştiğini belirterek Pompei'nin o günlerdeki durumu hakkında şunları söyler: "... bu şehir bütün bu diyarın en şen, en şuh bir mevkii, bir dâriü's-safâsı hükmünde idi. Zevk ve eğlence yerleriyle, cümbüşhaneleriyle meşhur idi. Müzeyyen ve mutarra köşkleriyle, kâşâneleriyle, zarif yalılar ve binalarıyla, birçok mabedler, saraylar ve mel'abegâhlarıyla asırlarca yaşayıp giden bu beldetül-ezváğ..." (III, s. 174) Mağmumi, şehrin yanardağ ateşleri altında kalarak yanıp yıkılışını anlatırken de Pompei'nin yanı başındaki sönmüş Vezüv/Vesuvio volkanının "milad-ı İsa'dan 79 sene sonra bir sabah" uyandığını ve bütün şehrin "ateşin lav ve kül yağmuruna tutulduğunu" söyler. Yine Mağmumi'nin verdiği bilgilere göre aradan 1700 yıla yakın bir zaman geçtikten sonra Pompei'nin kalıntıları bir çoban tarafından tesadüfen farkedilmiş, antik şehri ortaya çıkarma çalışmaları asıl olarak 1860'ta başlamıştır. XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde şehrin dörtte üçüne yakın kısmı binalarıyla, sokaklarıyla, meydanlarıyla toprak altından çıkarılmış durumdadır.

Pompei kalıntılarını çok merak eden Mağmumi, Napoli'den buraya gider ve antik şehrin ortaya çıkarılan kısımlarını seyrederek. Adeta açık bir müze olan Pompei'de çıkarılan önemli kalıntıların çoğu Napoli'deki büyük müzeye götürülmekle birlikte harabelerin girişinde kurulan küçük bir müzede de birtakım örnekler sergilenmektedir. Burada onun ilgisini öncelikle çeken iki şey; fanuslar içinde muhafaza edilen "birkaç insan ve bir köpek kalıbı" olur. Bunlar, küller altından çıkarılan cesetler örnek alınarak yapılmış alçı heykellerdir. İnsan vücutlarının vaziyetinden ve yüzlerindeki ifadeden, yanardağ felaketinin izleri ve etkileri anlaşılabilir. Mağmumi, bir seyyah grubuyla birlikte gezdiği harabelerin ve sokakların genel görünüşü hakkında şunları söyler: "İnsan, seknesi tarafından henüz tahliye edilmiş ıssız bir şehirdeyim sanıyor.

¹⁴² Ansiklopedik bilgilere dayanarak Pompei'nin ortaya çıkarılış tarihini tam olarak tespit etmek bugün mümkündür. Bu tarih, *Hürriyet-AnaBRITANNICA*'da şöyle belirtilir: "*Kazıların tarihi*: Pompei'deki kalıntıları XVI. yüzyıl sonlarında, Sarno ırmağından Torre Annunziata kentine su getirmek için La Cività Tepesi'nde bir tünel açmakta olan mimar Domenico Fontana buldu. Lav altında kalan kentlerdeki ilk kazı 1709'da Herculaneum'da gerçekleştirildi. Pompei'de kazılar 1748'de başladı 1763'te bulunan *rei publicae Pompeianorum* (Pompeililerin devleti) yazılı bir yazıtla kentin Pompei olduğu ortaya çıktı." *Hürriyet-AnaBRITANNICA*, c. XXV, İstanbul, 1994. Yine bu kaynak, Pompei'nin lavlar altında kalış tarihi olarak M. S. 79 yılını verir. Nitekim, 1890'ların sonunda burayı dolaşan Mağmumi de, kaynaklardan aldığı tahmin ettiği bazı tarihi bilgiler aktarırken Pompei'deki yanardağ felaketinin tarihini "milad-ı İsa'dan 79 sene sonra" şeklinde belirtir. Ne var ki, Mağmumi de kalıntıların çıkarılış tarihini yanlış vermektedir.

Sokaklar umumiyetle dar fakat hepsi hatt-ı müstakîm gibi çizilmiş. Kâmilin iri taşlarla döşenmiş ve yanlarına yükserek yaya kaldırımları yapılmış. (..) Tabii damları ve üst katları sıklet-i turabiyeden umumiyetle yıkılmış olan binalar hep bir hizada ve haricen gayet sade ve kuru duvardan ibaret. Sokağa yalnız bir küçük kapı ile açılmış. Pencereeler tıpkı halen Suriye şehir ve kasabâtının mebanî-i kadîmesinde olduğu üzere içerdeki avluya bakıyor." (III, s. 176) Seyyah, evlerin dış görünüşü kadar iç görünüşleri ve düzenleri üzerinde de gözlemlerde bulunmuştur. Kendi gözlemlerine dayanarak Pompei harabelerini oluşturan evlerin iç düzeni hakkında şu tespitleri yapar: "Hanelerin dış tarafı ne kadar sade ise iç yüzleri o kadar müzeyyen. Duvarlar hemân umumiyetle koyu kırmızı renkte boyanmış ve üzerlerine pek san'atkârâne çiçek ve mîveler ve esâtirî şahıslar, şehvet-âmîz güzel kadınlar resm edilmiş. Bu tesâvir o kadar güzel muhafaza olunmuş ki insan yirmi asır evvel değil bugünlerin¹⁴³ yapılmış zanneder. Bir solgunluk bile yok." (III, s. 176) Sokaklarda hemen her köşe başında rastlanan umumi sokak çeşmeleri ve daha o tarihlerde lağım teşkilatının kurulmuş olması Mağmumi'yi şaşırtır. Onun hayret ettiği şeylerden biri de havuzlara su giriş-çıkışını sağlayan borulardır: "Sık sık köşe başlarında umumi çeşmelere ve kuyulara rast geliniyor. Yalakların kenarında mecra ağızları var. Fazla sular hep lağım mecralarına akıp gidermiş. (...) Avlular ekseriyetle mermerle döşeli ve ortalarında ufak fıskiye havuzlar var. Suyu kurşun boru ile getirip rabt etmişler. Hatta birkaç hanede mahzenin tozu toprağı temizlenip su doldurulunca iki bin sene evvel yapılan borulardan geçerek fıskiye işlemeğe başlamış." (III, s. 176)

Harabelerin büyük bir bölümünü gezen seyyah, gözlemleri sonrasında, eski Pompei'de eğlence yerlerinin yanı sıra çok sayıda fırın, bakkal dükkânı, eczahane... bulunduğunu da söyler. Bazı tiyatro ilanlarının volkan sırasında kaybolmamış olması karşısında şaşkınlık duyar. Özellikle güzel sütunlarıyla dikkat çeken Jupiter/Iupiter, Hercules, Merkür, Apollon ve Iris tapınakları; biri küçük diğeri büyük iki tiyatro, üstü kapalı bir çarşı, *gladiator* kışlası, mahkeme, yirmi bin kişilik cambazhane... görülmeye değer başlıca yerlerdir.

E. Milano

Milano'dan ilk olarak Sadık Rifat Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi*'nde bahsedilmiştir. Paşa, Milano'nun düz, geniş ve muntazam bir şehir olduğunu belirtir. Şehrin etrafı sayısız ağaçlarla dolu olan ve "İrem Bağı'nı andıran bahçeler"le çevrilmiştir. Bahçelerdeki ağaçların pek çoğu meyve ağacıdır. O tarihlerde (1838) Avusturya İmparatorluğu'na bağlı bir vilayet olan Milano'da yaklaşık yüz elli bin kişi yaşamaktadır. Çevresindeki şehirlere göre hayli mamur ve mutena bir yerdir. Kale ve hendeklerle müstahkem hale getirilen şehrin içinden bir nehir (Adda) geçer. Milano'da bulunan çok sayıda büyük binanın en önemlisi Tome Kilisesi'dir.

Mehmet Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa*'sında da sözü edilen Milano, yazara göre hayli gelişmiş bir yerdir. Çok sayıdaki büyük dükkânı ile çarşı etrafındaki bol çınar ve kestane ağaçları dikkat çeker. Milano'da sokaklar çakılla kaplı olup araba tekerlerinin geçeceği yerler mermer döşelidir. Üç kemer ve sekiz sütun üstüne bütün bir mermer ile yapılmış Sulh Kapısı ile merkezdeki kilise binası da yazarın değindiği yapılar arasındadır. Şehirde çok sayıda tiyatro bulunur; bunların en meşhuru Scala Tiyatrosu'dur.

Fağfurizade Hüseyin Nesimi *Seyahat* adlı eserinde Milano'ya kısaca değinir ve Milano'nun dört yüz bin nüfusa sahip bir şehir olduğunu belirtir. Şehrin binaları ve caddeleri temiz ve muntazamdır. "Âb ü havâsı gayet berrak; tâife-i nisvânı dilber ü revnâk" (s. 16) olan Milano'da öncelikle Tome Katedrali'ni, Scala Tiyatrosu'nu ve Galleria denilen, üstü camlı kubbelerle örtülü çarşığı gezer. Daha sonra bazı kilise, saray, bahçe ve müzeleri dolaşır. Milano'nun geniş mezarlığı düzgün yolları, temiz ve süslü mezarları ile sanki cennetten bir parça gibidir.

¹⁴³ Cümlelerin bağlamına göre bu sözcüğün yazılışında hata olduğunu sanıyorum; ancak, metinde bu şekildedir.

F. Pisa ve Eğik Kule

Pisa, hem şehir olarak hem de enteresan eğik kulesiyle seyyahların dikkatini çeker. Diğer pek çok İtalya şehri gibi Pisa'yı da bize ilk tanıtan Sadık Rifat Paşa'dır. İtalya'da kuzeyden güneye inerken uğradığı Pisa'da çok sayıda büyük bina bulunduğunu söyleyen Paşa, Varda (Arno) nehrinin bu şehirden geçtiğini belirtir. Şehirdeki Tome Kilisesi (Pisa Katedrali), Roma İmparatorluğu zamanından kalan binaların en önemlilerindedir. Seyyah "Temelinden mahsus eğri yapılmış kule" şeklinde Pisa Kulesi'ne de kısaca temas eder, şehirde büyük bir mezarlık bulunduğunu belirtir. Pisa Kulesi'nin eğriliği meselesi üzerinde *Seyhatname-i Avrupa* yazarı Mehmet Rauf da durmuştur. Şehrin "esasından bir canibine doğru eğri ve yüksek ve acayip bir kulesi" bulunduğunu söyleyen seyyah, bu kulenin eğriliğinin sebebini tam olarak bilmemektedir. Kule onun fikrine göre ya kasıtlı olarak eğri yapılmış ya da inşası sırasında temelinin meyillenmesi sonucunda eğilmiştir. Seyyah, daha sonra Bologna'da da buna benzer eğri bir kule bulunduğunu söyleyecektir. Pisa'da kulenin yanı sıra antik bir mezarlıktan, Tome kilisesinden ve bunun yanındaki vaftiz yerinden de bahseder. Gerçi kilisenin adını zikretmez ama tanımlamasından bunun, daha önce Sadık Rifat Paşa tarafından anlatılan Tome Kilisesi (Pisa Katedrali) olduğu anlaşılmalıdır.

Pisa'ya yaklaşıldığında öncelikle "meşhur-ı âlem olan eğri kulesiyle *cathédrale*"inin göze çarptığını söyleyen Şerefeddin Mağmumi, İtalya gezisinde bu şehre de temas eder. Şehre yaklaştıklarında bu ilgi çekici görüntüyü seyretmek için bütün yolcularla birlikte kendisi de kompartımanın penceresine çıkmıştır. Mekteb-i Tıbbiye'de öğrenci iken resimlerini gördüğü Pisa Kulesi'ni hayretle seyrederek. Seyyahlar içerisinde Pisa ile ilgili en geniş bilgiler Mağmumi'nin eserindedir. Şehrin garında trenden inen seyyah hemen kule ile katedralin bulunduğu bölgeye gider ve gördüklerini şöyle anlatır: "Sağda iki kule, ortada katedral kilisesi solda yine vaftiz dairesi. Eğri kule muttasıl olmamakla beraber kilisenin çan kulesi cihet-i garbiyeye mütemayil olmasından sarf-ı nazar, tarz-ı inşası ve şekli de bambaşka. Esasen Galata Kulesi gibi içi boş üstüvaneden ibaret. Badehu haricen etrafında sekiz kat halkavî balkon veya şerefe var ki bunlar da yekdiğerine sekizer-onar mermer direklerle muttasıl." (III, s. 61) Genel görünüşünü bu şekilde anlattığı kulenin inşası hakkında da bilgi veren seyyah 1174'te başlanan inşaatın ancak 1340'ta bitirilebildiğini belirtir. Eğiklik hususundaki yorumları ise hakikate yakındır: "Halinden anlaşılıyor ki bu kule şimdiki gibi çarpık ve eğri olarak inşa edilmemiştir. Badehu tabaka-i arziyenin büyük bir kütlesi eğrilmekle bu kule de sol tarafa çarpılmış ve bereket versin merkez-i sıklet henüz kaidesi dahilinde bulunduğu cihetle yıkılmıyor duruyor." (III, s. 61)¹⁴⁴ Mağmumi kulenin içindeki merdivenlerden çıkarken eğriliğin içeriden de hissedildiğini söyler. Yazarın verdiği bilgilere göre Galilei, "cisimlerin düşmesi"ne ilişkin deneyleri, eğriliğinden istifade ederek bu kulede yapmıştır; bu bakımdan Pisa Kulesi'nin bilim tarihi açısından da önemi vardır.

Kuleden şehri seyreden Mağmumi, Pisa şehrinin panoramasını da hatlarıyla gözler önüne serer, şehir hakkında genel bilgi verir. İtalya'nın orta büyüklükteki şehirlerinden olan Pisa 27.000 nüfusa sahiptir. İçerisinden geçen ve üzerinde pek çok kârgir köprü bulunan Arno nehrinin sularının durgun olmasından dolayı Pisa'nın havası

¹⁴⁴ Günümüzde ansiklopedik kaynaklar, Pisa Kulesi'nin eğriliği meselesini yeterince aydınlatmaktadır. Buna göre, Sadık Rifat Paşa'nın kulenin eğriliği konusundaki yorumunun yanlış, Mağmumi'nin değerlendirmelerinin ise doğru olduğu anlaşılıyor: "Katedralin az rastlanan bir uygulama olan daire planlı çan kulesi çok ünlüdür. Yapımına 1174'te başlanan kulenin yüksekliğinin 56 m olması tasarlanmıştır. Temelinin çürük zemin üstünde olması ve dengesiz bir biçimde yerleşmesi nedeniyle sekiz katından üçü tamamlandığında bir yana doğru yatmaya başladı. Yapımdan sorumlu olan Pisano bu eğriliği, kalan katların yatık taraftaki yüksekliğini biraz artırarak düzeltmeyi denedi. Ama artan yük kulenin toprağa daha da çok batmasına yol açtı. Mühendisler soruna çözüm ararlarken, kule inşaatı birçok kez ertelendi ve sonunda 14. yüzyılda eğik bir biçimde tamamlandı." "Pisa Katedrali ve Vaftizhanesi", *Hürriyet-AnaBRITANNICA*, c. XXV, Ana Yay., İstanbul, 1994, s. 312. Gerçi ansiklopediler bu bilgiyi aktarmaktadır fakat günümüzde bile Pisa kulesinin eğriliği üzerinde çeşitli yorumlar yapılmaya devam edilmektedir. Buna bir örnek olmak üzere, eğimi, mimarının bazı katı kurallarının kırılması açısından yorumlayan şu değerlendirme dikkate değer: "Kulenin eğimi -De Angelis d'Ossat'ın öne sürdüğü gibi belki de başından beri böyle tasarlanmıştır- bize, aslında yitirdiğimiz bir kavram olan evrensel dikeylik zorunluluğundan bir an için bile olsa biraz özgürlük sağlar." BENEVOLO, a. g. e., s. 53. Yazar, bu kitapta katedral ve kulenin yanı sıra Pisa'nın şehir yapısı ve kuruluş tarihi hakkında da geniş bilgi aktarır: Bkz.: a. g. e., ss. 49-54

ağır, sivrisineği boldur. İki tarafında genellikle ortaçağdan kalma eski tarz binalar bulunan sokakları dar ve kemerlidir. Pisa'da katedralin yanı sıra çok sayıda başka kilise de vardır.

G. Sicilya ve Messina

Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi* ile tanıdığımız Sicilya, İtalya'ya bağlı bir adadır. Yolculuk ettiği gemi Sicilya adasının Siracusa limanına iki saat için demir atınca o da şehrin iç taraflarını gezme fırsatı bulur. Siracusa'da "birkaç bin senelik bazı antika meskûkât ve sâir garâibât" gördüğünü belirterek ilgi çekici taşlık bir yerden söz eder. Burası öyle bir yerdir ki içinde kâğıt yırtılsa bunun sesi, üst tarafındaki ince yarıklardan yukarıya büyük bir gürültü olarak aksetmektedir. Burası eski zamanlarda hapisane olarak kullanılmış ve Sicilya kralı buraya hapsedilen tutsakların bütün gizli konuşmalarını yukarıdaki köşküden dinlemiştir. Fakat, Mustafa Sami Efendi'nin seyahat ettiği günlerde köşk artık yoktur, yıkılmıştır.

Gemiyle yaptığı seyahat esnasında Sicilya adasında mola veren seyyahlardan biri de *Seyahatname-i Avrupa* yazarı Mehmet Rauf'tur. Sicilya adasının Messina şehrinde iki saat kadar dolaşan seyyah şehrin genel özelliklerini belirler. Messina boğazı "Üsküdar ile Galata beyninde olan mesafeden daha vâsi' bir boğaz" (s. 6) olup bu boğazın iki tarafı yüksek dağlarla kaplıdır. Dağlarda köyler ve dağın zirvelerine kadar varan bağlar, bahçeler mevcuttur. Messina şehrinin sokakları geniş, evleri büyük ve güzeldir. Messina halkı, Napoli kralı Ferdinand'dan ayrılıp bağımsızlığını kazanmak için 1848'de ayaklanmıştı. Fakat Ferdinand buna müsaade etmemiş ve Messina'ya çok sayıda asker göndererek halkı kırıp geçirmiştir. Halkın da aynı şekilde karşı koyması üzerine bir iç savaş çıkmış ve bu savaşta şehrin kalesiyle bazı evleri harap olmuştur. Savaşta çok kişi öldüğü için Messina'nın nüfusu da hayli azalmış ve yirmi bine düşmüştür.

Messina, Ömer Lütfi'nin *Ümit Burnu Seyahatnamesi*'nde de karşımıza çıkar. Seyyah, Messina'nın gayet güzel ve muntazam limanı ile denizin ortasındaki "rasîn ve metîn bir bina olan kale"sine dikkat çeker. Messina şehri deniz kıyısındaki bir dağın eteğine kurulmuş olduğu için "güzel ve müzeyyen" bir görünüşe sahiptir. Messina boğazının iki tarafı bağ ve bahçelerle kaplıdır. Vapur limanda yedi saat kadar demir atar, bu sırada halktan birkaç kişi vapura gelerek ellerindeki "mercandan mamul sanem"leri ucuz fiyatla satmaya çalışırlar.

Ahmet Midhat Efendi, Akdeniz'deki gemi yolculuğunun başlarında Sicilya ve Messina hakkında bilgi verir. Gemi Syra'dan Messina boğazına yönelmiştir ve Sicilya açıklarında sabaha karşı uyanan yazar güverteye çıkarak "nefis" bulduğu manzarayı zevkle seyrederek. Ahmet Midhat, Messina boğazının "en ziyade şâyân-ı temâşâ yerlerden olduğunu" söyler. Gemi boğazdan geçerken sağ tarafta Spartivento burnu, sol tarafta da bazı köylerle Etna yanardağı görünür. Yazar, yanardağı lav püskürtürken göremediği için üzülür, bu azametli dağı ateş püskürtür halde hayal etmekle yetinir. Boğaza girildikten sonra sağ tarafta yani İtalya sahilinde Reggio, sol tarafta yani Sicilya adası sahilinde ise Messina şehri vardır. Bu şehirlerin, sahil kısmında merkez haricinde pek çok yerleşme yerleri bulunduğundan buraları İstanbul boğazına benzemektedir, fakat İstanbul boğazından daha geniştir. Yerleşim yerleri boğaz boyunca uzayıp gider. En dar yeri bile Üsküdar-Beşiktaş arasından geniştir. Ahmet Midhat bu küçük coğrafî karşılaştırmayı yaptıktan sonra "İtalya umumiyet üzere İstanbul havalisine şibih mevaki-i latifeden olduğu halde İtalya'nın da en latif, en güzel yeri işbu Messina boğazı addolunsa becadır." (s. 42) diyerek beğenisini ortaya koyar. Messina arazisi çok verimli topraklardan meydana gelmektedir. Messina boğazı boylu boyunca bağlık bahçeliktir ve bunlar arasında yalılarla konakların yanı sıra birçok fabrika da görülür. Vapur Messina'ya yanaşmaz; çünkü İtalya ile Fransa arasındaki ticaret anlaşmasının süresi bitmiş ve yeni anlaşma da yapılmamıştır. Bundan dolayı İtalyan balıkçıları ihracat yapamamaktadır. Yazarın da içinde bulunduğu Fransız vapurunu görünce kızgınlıklarını belli etmek için vapura doğru yumruklarını sallayarak bağırıp çağırırlar. Ahmet Midhat, Messina'nın vapurdan görünüşünü tasvir ederken bilhassa Araplardan kaldığı rivayet edilen bir su yolu kemeriyile, "medeniyet-i İslamiye yadigârı olarak gerek harap gerek mamur pek çok âsâr-ı İslamiye"ye dikkat çeker. (s. 43) Bu gibi saptamalar daha sonra Asmaî'nin eserinde geniş olarak görülecektir. Messina boğazının çıkışından sonra

karşılaştıkları bazı adalar hakkında da bilgi veren Ahmet Midhat özellikle Lipari takımadaları üzerinde durur. Bunlar, İstanbul'daki Büyükağa gibi adalardan müteşekkildir. Messina'ya yakın olan Volcano adası ise bir yanardağdır ve dumanı da hâlâ üstündedir. Ömründe volkan görmemiş olan Ahmet Midhat, volkanın dumanını görünce dahi etkilenir. Lipari ve Salina adalarının yakınından geçerken, uzaktan birer dağ görüntüsünde olan bu adaların eteklerindeki evlerin ve bağlık bahçelik setlerin yanı sıra Salina adasının kuzey tarafında Dik Kaya adı verilen ve ortasında büyük bir delik bulunan bir taş da yazarın ilgisini çeker.

Servet-i Fünun romancısı Halit Ziya'nın *Kenarda Kalmış* adlı eserinin "Messina İçün" başlıklı bölümünde, yazarın bu şehirle ilgili izlenimlerini okuruz. 1324/1908'de kaleme aldığı bu mensur şiirde yazar, ilk olarak bu tarihten yirmi sene kadar önce¹⁴⁵ gördüğü Messina'yı özlemle anar. Hayaller içerisinde seçmeye çalıştığı Messina'nın bilhassa "Bahr-ı Sefid havzasının en emin limanlarından biri addedilen geniş mersâsını, Neptün/Neptunus nâmına yapılmış san'atkârâne çeşmesiyle uzun rıhtımını, vaktiyle bir Arap camii olan Santa Annunciatella Kilisesi'ni, La Matrice deyr-i kebirinin muhtelifü'l-elvân mermerlerle mürtesim cephesini..."¹⁴⁶ hatırlamaktadır. Bunların yanı sıra yazar, yine mensur şiir türünün üslûbuna uygun olarak şairane bir şekilde Messina'nın caddelerini, altmış bin cilt kitaba sahip büyük kütüphanesini, XVI. asrın ortalarından beri ayakta olan üniversitesini anar.

Mehmet Enisî'nin *Avrupa Hatıratım* adlı eserinde Sicilya ve Messina genişçe bir şekilde anlatılmıştır. Fransız seyyar donanmasında görevli olarak yaptığı 1894'teki Avrupa seyahatinde bir gece Messina boğazından vapurla geçerken şehri açıklardan seyreden seyyah ilk etapta, kendinden önceki seyyahlar gibi bu mevkinin Boğaziçi ile olan benzerliğine temas eder: "Bu boğaz bizim Bosphorus'umuza benzer, gayet latif ve nazar-rübâ sahili, dağları, vadileri vardır. Feyyâz-ı Mutlak bu mevki-i müstesnayı hem ciyadet-i hevâ ve hem de letafet-i tabîye ile mümtaz kılmıştır. Messina boğazı Marsilya'ya kadar olan geçitlerin en mühimmidir." (s. 27) Bu tespitinden sonra Messina hakkında coğrafi bilgiler aktarır; bunu yaparken gemiciliğe ait bazı terimler kullandığı, daha çok denizcilere hitap edecek son derecede ayrıntılı malumat verdiği dikkat çeker. Özellikle yöre rüzgârlarına ve akıntılara ilişkin geniş bilgi verir. Messina'yı anlattığı kısmın sonunda "Messina Boğazı hakkında derc olunan işbu ta'rifâta başlıca yelken gemileri alâkadardır." (s. 33) demesinin sebebi de budur. Kendisinin de denizci olması münasebetiyle onun bu tavrı bize Piri Reis'in, Seydi Ali Reis'in deniz seyahatlerine ve gemiciliğe ilişkin eserlerini hatırlatır.

Doğrudan doğruya Sicilya'yı ele alan tek seyahatnamenin yazarı Asmaî, Sicilya'da yaklaşık iki ay kalmıştır. 1920 yılının sonlarıyla 1921'in başlarında burada bulunan seyyahın ada hakkında verdiği bilgiler başkent Palermo merkezli olup daha çok kılavuz kitaplara, eski seyahat eserlerine ve tarih kitaplarına dayanmaktadır. Bununla birlikte zaman zaman kendi gözlemlerini kaynak aldığı da görülür. Herşeyden önce Sicilya adının nereden geldiğini ortaya koymak, adanın Akdeniz'deki konumunu belirlemek ve tarihî bilgi vermek isteyen Asmaî, yazarının Fryman(?) olduğunu söylediği *Sicily* adlı bir tarih kitabından aldığı bilgilere dayanarak bu konuda çok geniş malumat aktarır. Buna göre Sicilya adasının ismi, tam olarak tespit edilemeyen bir tarihte buraya gelip yerleşen Sicani/Siculi kavminin adından gelmektedir. Catania, Caltanissetta, Palermo, Messina, Girgenti, Trapani, Siracusa vilayet merkezlerinden oluşan Sicilya'nın, Akdeniz'deki konumu itibarıyla adanın özel bir öneme sahip olduğunu söyleyen seyyah, Avrupa'ya yönelen Arapların bu nedenle öncelikle Sicilya'yı ele geçirmeyi düşündüklerini ve bunu gerçekleştirerek burada büyük bir medeniyet kurduklarını belirtir. Araplar zamanında barış ve bolluk içinde yaşayan Sicilya, Arapların zayıflamasından sonra karışıklıklara sahne olmuştur. Fakat Arapların gerek mimaride, gerek kılık kıyafette, gerekse dilde ve günlük hayat şekillerinde silinmez izler bırakmıştır. Seyyah, kiliseleri, çarşıları, sarayları, kütüphaneleri, pazar yerlerini anlatırken sık sık Arap etkisine dikkat çeker ve mimarlık eserlerinden pek

¹⁴⁵ Halit Ziya, *Kırk Yıl*'da, Messina hakkındaki yazısının 1889'daki ilk Avrupa seyahatinin bir hatırası olduğunu belirtir. Bkz. UŞAKLIGİL, *Kırk Yıl*, s. 263

¹⁴⁶ UŞAKLIGİL, Halit Ziya, "Messina İçün", *Kenarda Kalmış*, Orhaniye Mtb., İstanbul, 1342/1924, s. 30

çoğunun Araplardan kalan yapılar olduğunu ifade eder. Asmaî, sayfalar dolusu buna benzer orijinal olmaktan ve kendi gözlemlerine dayanmaktan uzak bilgi aktarır. Bunlar, Sicilya'yı tarihi ile birlikte tanıtarak dönemin okuyucularını aydınlatmak açısından elbette önemlidir. Ancak ben, değerlendirmelerimde seyyahın kendi gözlemlerine dayanan izlenimlerini temel almayı uygun bulduğum için bu tip aktarma bilgilere fazla yer vermeyeceğim. Bununla birlikte, seyyahın kaynaklara dayanarak da olsa Sicilya ile ilgili olarak verdiği şu genel bilgileri almamanın eksiklik olacağına inanıyorum: "Cezirenin Akdeniz'de tutmuş olduğu mevki her zaman pek mühim bulunmuştur. Arazisi arızalıdır. Nehirleri varsa da dere gibi çay gibi şeylerdir. İklimi hârdır. Yazın alelumum dört mâh kadar yağmursuz kalıyor ve sıcak oluyor imiş. Zaten hintinciri, incir, üzüm, limon, portakal ve nar hep sıcak yerlerin ot ve ağaçlarındandır ki buranın serveti hemân de bunlardan ibarettir." (II, s. 35)

Asmaî, Sicilya'da eski mahallelerle yeni semtler arasındaki farklara dikkat çekerken Palermo'da yeni binaların ve yolların "vâsi' ve temiz", buna karşılık eski sokakların "dar ve eğri büğrü", eski binaların da "kirli ve taştan" olduğunu belirtir. Eski mahallelerde çamaşırların balkondan balkona gerilen iplere asılmış olmasını da "hoşa gitmeyecek" şeylerden sayar. Vaktinin büyük bir bölümünü kütüphanelerde veya oteldeki odasında Sicilya'yla ilgili kitap okuyarak geçiren seyyah, sokağa çıktığı zamanlarda başşehir Palermo'nun alış-veriş yerlerini, bazı eski mahallelerini gezer, seyyar satıcıları seyreder. Halkın geçim şekilleri üzerinde de gözlemlerde bulunan yazar, araziler yeterli olduğu halde ziraat çalışmalarının yeterince yapılmamasını katolik papazların halk üzerindeki tahakkümüne bağlar. Araplar zamanında adanın hemen her tarafının meyve bahçeleriyle, ekili alanlarla, işletilen maden kaynaklarıyla kaplı olduğunu ileri süren Asmaî, sonraki dönemlerde ve 1920'lerde bunların görülemediğini söyler.

Palermo'nun yanı sıra Sicilya'nın önemli merkezlerinden olan Messina'yı da dolaşan Asmaî, adanın kuzey-doğusunda bulunan bu şehrin gayet işlek bir limana ve güzel bir boğaz manzarasına sahip olduğunu söyler. Bazı Arap tarihçilerinin kitaplarından ve İbn-i Cebir, İbn-i Havkal gibi Arap seyyahlarının seyahatnamelerinden aldığı bilgilere dayanarak Messina hakkında çok geniş tarihî malumat aktaran ve şehrin IX.-XI. yüzyıllardaki durumuyla XX. yüzyıldaki durumunu karşılaştıran Asmaî, Arap hakimiyetinin bitmesinden sonra Sicilya'nın diğer kısımlarında olduğu gibi burada da bir gerileme görüldüğünü ifade eder. Gerçi limanın önemi devam etmektedir fakat tarlalardaki, çarşılardaki eski bolluk ve bereketten eser yoktur.

Asmaî'nin eserinden çıkarılabilecek sonuç, Sicilya'nın, 1920'lerde, Avrupa'nın diğer merkezlerinden hayli gerilerde olduğudur. Sicilya şehirleri, genel görünüm itibarıyla çoğu yönleriyle bir Avrupa kasabasını andırır. Paris, Londra, Berlin, Roma gibi merkezlerle, hatta ikinci derecede önemli sayılan Marsilya, Hamburg, Milano gibi şehirlerle karşılaştırıldığında Sicilya şehirleri hem kültür ve medeniyet bakımından hem de halkın yaşayışı bakımından alt sıralarda kalır. Gerçi Palermo ve Messina kentleri limanlarıyla, bazı eski kilise ve saraylarıyla dikkati çeker fakat halkın yaşam tarzı, yol ve sokakların genel durumu bir kasaba havasındadır.

H. İtalya'nın Diğer Şehirleri

Sadık Rifat Paşa, İtalya'nın belli başlı şehirleri hakkındaki gözlemlerini aktardıktan sonra yolculuğu sırasında sadece içinden geçtiği veya çok kısa süre kaldığı bazı şehirlere ilişkin izlenimlerini de birer-ikişer cümleyle ifade eder. İlk olarak Sadık Rifat Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi*'nde karşımıza çıkan Trento 1838'de İtalya Tirol'ünün merkezidir. İki dağ arasında bir ovada kurulan Trento'yu yazar, şöyle tanıtır: "Oldukça cesimce şehir ise de eski ve harap mahal olarak âsâr-ı imarete dair bir şey meşhud olmayıp fakat şehir-i mezkûr putperestân zamanında yapılmış olduğundan bazı şâyân-ı temâşâ ebniye-i kadîme ile iki dağ beynini rabt etmiş mürtefi köprü görülmüştür." (s. 17) Türk okuyucusu diğer pek çok İtalya şehri gibi Verona'yı da ilk olarak Sadık Rifat Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi*'yle tanır. Verona 1500 yıllık eski ve büyük bir şehir olup, çok sayıda eski bina ile büyük bir köprü ve elli-altmış bin kişilik eski tiyatro yeri dikkat çeker. Bunların yanı sıra büyük kilise ile meyve bahçeleri de göze ilk çarpanlar arasındadır. Napoléon zamanında savaşlar sebebiyle yer yer harabe haline gelen Verona buna rağmen latif mevkisi, elli-altmış bin nüfusu ve çeşitli

meyvelikleriyle güzel bir yerdir. Sadık Rifat Paşa'nın, *İtalya Seyahatnamesi*'nde anlattığı İtalyan şehirlerinden biri de **Como**'dur. Como, aynı adı taşıyan gölün kenarında kurulmuş mamur ve güzel bir şehirdir. Bu şehirde de eski ve büyük kilise binası ile eski bir konak hemen dikkati çeker. Konakta Kanuni Sultan Süleyman'ın resmi bulunduğunu öğrenince gidip resmi görür ve kısaca tasvir eder. Resim, Sultan Süleyman'ın tahta çıktığı çocuk denebilecek yaştaki halini göstermektedir. Aynı yerde Yemen fatihi Sadrazam Sinan Paşa ve Kaptan-ı Derya Barbaros Hayrettin Paşa'nın da resimleri vardır. Como gölü ve şehriyle çevresi Mehmet Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa*'sında da okurun karşısına çıkar. Vapurla gölü dolaşan ve civardaki Blalo köyüne çıkan seyyah buradaki dağlarda I. François'nın açtırdığı yolları görür. Gölün kenarında asil ve zengin kişilerin saray ve sayfiyeleri, dağların tepelerinde ise köyler bulunmaktadır. Yazar, gölün "letafet-i mevkiye"sini "emsali olmayan Boğaziçi"ne benzetir.

Sadık Rifat Paşa'nın belirlemelerine göre **Piacenza**, içinden bir nehir¹⁴⁷ geçen oldukça güzel bir şehirdir; fakat binaları genellikle eski, nüfusu ise azdır. **Parma**, geniş ve mamur bir şehir olup kiliseleri, kütüphanesi ve resim-heykel müzesi vardır. O tarihlerde müstakil dükalık şeklinde bir idari yapıya sahip olan **Modena** düz bir arazi üzerine kurulmuştur ve gelişmiş bir kenttir. İlk olarak yine Sadık Rifat Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi* vasıtasıyla tanıdığımız **Monza**'da en dikkat çekici bina 1790'larda yapılan saraydır. Birkaç yüz odalı sarayın kendisi kadar mükemmel düzenlenmiş olan bahçesi önemlidir. Büyük kışla binası ile kütüphane de mühim yapılarıdır. **Bologna** ise bilhassa kemerler altına yapılmış dükkânlarıyla Sadık Rifat Paşa'nın ilgisini çeker. İtalya'nın, Akdeniz kıyısındaki **Livorno** kentinde ticaret çok ilerlemiştir; buna bağlı olarak şehir sağlam ve geniş bir limana sahiptir. Kale civarındaki geniş hendeklerde kayıklarla gezilmektedir. Şehirde devamlı olarak yeni binalar yapılmaktadır.

Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi*'nde sözü edilen bir başka şehir de **Floransa**'dır. Diğer pek çok İtalya şehri gibi Floransa'nın da tipik özelliği, ortasından bir nehir¹⁴⁸ geçmesidir. O tarihlerde Toscana grandükasının hükümet merkezi olan Floransa'da Sadık Rifat Paşa'nın gördüğü ilk binalar "şâyân-ı temâşâ saraylar ve içlerinde musanna' tasvirhaneler ve kebir ve gayet eski mükellef taştan mozayik suretinde yapılmış kiliseler" (s. 26) olur. Şehir düz bir arazi üzerine kurulmuştur ve etrafında yüksek sayfiyeler ve ağaçlıklarla mesire yerleri vardır. Floransa'da birkaç gün kalan Paşa, grandüka sarayının bahçesinin de seyre değer yerlerden olduğunu söyler.

Floransa, Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'nde de karşımıza çıkar. Floransa'da Mustafa Sami'nin dikkatini çeken şeyler, bir biyoloji laboratuvarı olan "teşrihhâne" ile yine grandüka sarayıdır. Sarayda eski devlet adamlarının ve bazı meşhurların resimleri vardır. Floransa'daki binalar hakkında benzeri tespitlerde bulunan bir seyyah da Mehmet Rauf'tur. *Seyahatname-i Avrupa* yazarı Mehmet Rauf, eserinde "teşrihhane"ye değinir ve burada bulunan şeyleri Mustafa Sami Efendi'ye paralel bir şekilde belirtir. Dükânın sarayında bulunan güzel sanat eserler arasında daha çok Raffaello/Raphael'in tabloları dikkate değer.

İtalya'nın ikinci-üçüncü derece şehirlerinden olan **Torino** Ahmet İhsan'ın *Avrupa'da Ne Gördüm?* adlı seyahatnamesinde genişçe tanıtılır. Yazarın ilk girdiği İtalya şehri olan Torino, onun verdiği bilgilere göre, bir vadide bulunduğundan, manzarası dıştan bakılınca belli olmaz. Po nehri sahilindeki şehir birbirini boyuna kesen sokaklardan müteşekkildir, nüfusu 300.000'dir. Şehrin adı hakkında da kısa bir değerlendirme yapan yazar, "İtalyanlar Turin'e Torino diyorlar." (s. 471) sözleriyle kendisinin Fransızca imlayı esas aldığı dolaylı olarak ortaya koyar. En son İtalya Birliği anlaşmalarının burada vuku bulması ve pek çok tarihî hadiseye sahne olması Torino'yu önemli bir şehir durumuna getirmiştir. Eski Roma devletinin terkedilmiş şehirlerinden olan Torino'nun, dünyanın hiçbir eski şehrinde görülemeyecek derecede düzgün ve "adeta dama tahtası gibi hep amûden yekdiğerini kat' eyleyen" sokaklara sahip bulunması şaşırtıcıdır.

¹⁴⁷ Seyyahın adını belirtmediği nehir Trebbia'dır.

¹⁴⁸ Varda (Arno) nehri

Ahmet İhsan, Torino'dan sonra Cenova'ya¹⁴⁹ geçer ve şehrin "denize nâzır bir sath-ı mâî"de bulunduğunu belirterek hem bu mevkinin hem de şehirdeki mermer sarayların fevkalade olduğunu söyler. Cenova "kasabasının" dört tarafını XVII. asırdan kalan ve yakın zamanda "tarsîn ve tahkîm edilen" bir kale çevirmektedir. 180.000 nüfusa sahip Cenova'da İtalya'nın birinci sıradaki ticaret limanı bulunur. Eski Roma zamanında da mühim bir ticaret merkezi olan Cenova'nın önemli bir yer sayılışının tarihi ortaçağa kadar uzanır. 1119'daki savaşta Pisa hükümetini yenilgiye uğratan Cenova hükümeti ile Pisa arasında bu tarihten sonra daima düşmanlık var olmuştur. 1284'teki savaşta Cenova'nın galip gelerek Pisa hükümetinin varlığına son vermesiyle bu düşmanlık da tarihe karışmıştır.¹⁵⁰ Ahmet İhsan'ın tespitlerine göre Cenova, Osmanlılarla ticaret yapan Akdeniz hükümetleri içinde Venedik'ten sonra ikinci sıradaydı. Hatta Cenova ile Venedik arasında Osmanlı ile ticarete birincilik mücadelesi aralıksız sürmüş, 1380'deki savaşta Venedik'in üstünlük sağlamasıyla bu mücadele sona ermiştir. İtalya Birliği'nin kurulmasından önce bu hükümetler arasında böylesine amansız mücadeleler görülür. Öteki hükümetler karşısında güçsüz düştüğü zamanlarda gönüllü olarak Napoli hükümetine, hatta Fransa idaresine tabi olan Cenovalılar, 1815'te Sardegna Krallığı'na iltihak etmiş daha sonra da İtalya Krallığı'na bağlanmıştır. Hayli eski bir şehir olması münasebetiyle Cenova'da çok sayıda eski bina bulunur. Sürekli savaş halinde bulunduğu için binalar adeta birer kale gibi yapılmış, pencerelerine sağlam demir parmaklıklar konulmuştur. Bu "garîb hey'et" İtalya'nın bütün tarihî şehirlerinde görülmektedir.

Cenova'nın önemli binaları arasında kiliselerle saraylar başta gelir. Sekiz asırlık San Lorenzo Kilisesi de şehirdeki kiliselerin en önemlisidir. En önemli anıt ise Kristof Kolomb'un anıt-heykelidir. Cenova'nın sokakları genellikle dar olup bu dar sokakların iki tarafında "zaman-ı kadîm yadigârı, heybet-engîz" binalar ve intizamsız dükkânlar sıralanmıştır. Kaldırımsız dar sokaklar, İstanbul'un Beyoğlu semtinde Mevlevihane Kapısı'ndan sonraki dar ve yaya kaldırımsız sokaklarına benzer. Avrupa'nın diğer yerlerinde görülen zenginlik ve refah burada yoktur; insanlar genellikle sefil kıyafetlidir. Bilhassa, tika basa dolu âdi meyhanelerin çokluğu dikkat çekicidir. Meydanlarda kurulan pazarlarda kasaplık, manavlık, sebzeçilik gibi işleri kadınlar yürütmektedir.

---

¹⁴⁹ Ahmet İhsan, İtalya'nın Cenova şehrinin adını Cenevrâ /Cenevre şeklinde yazmıştır. Bunun sebebi belki İsviçre'nin Genève şehriyle İtalya'nın Cenova'sının birbirine karıştırılmaması isteğidir. Fakat burada ilginç bir durum söz konusudur. Ahmet İhsan, İsviçre'nin Genève şehrinin adını Osmanlıca'da Ceneve/Cenova okunacak şekilde yazarken İtalya'nın Cenova'sının adını ise Cenevrâ/Cenevre okunacak şekilde belirtmiştir. Halbuki günümüzde, Ahmet İhsan'ın imlasının tersine olarak İtalya şehrinin adı ise "Cenova", İsviçre şehrinin adı "Cenevre" şeklinde yerleşmiştir.

¹⁵⁰ Bugün İtalya'ya bağlı bulunan fakat bir zamanlar hepsi birer şehir-devleti olan Pisa, Cenova, Venedik şehirleri arasındaki mücadelelerin geniş bir değerlendirmesi için bkz. PIRENNE, a. g. e., ss. 73-75. Ayrıca, du JOURDIN'in şu cümleleri de dikkat çekicidir: "... Ortaçağ'da Amalfi, Pisa, Cenova ve Venedik arasında XI. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar süren bitmez tükenmez savaşlar hesaba katılmalıdır. Eğer deniz perileri anılarını anlatabilecek olsalardı, bu öyküler hiç şüphesiz birbirinin tekrarı gibi olurdu." du JOURDIN, Michel Mollat, *Avrupa ve Deniz*, (Çev.: A. Muhittin KARGIN) Afa Yay., İstanbul, 1993, s. 48. Cenova'nın kuruluş tarihçesi, gelişimi ve şehir yapısı hakkında BENEVOLO'nun ilginç bilgiler aktardığını da belirtmek isterim. Bkz. BENEVOLO, a. g. e., ss. 54-58. Bunların yanı sıra, Marco POLO'nun seyahat anılarının çeşitli yönleriyle değerlendirildiği ve POLO'nun serüveninin aktarıldığı *Olağanüstü Gezileriyle Marco Polo* adlı kitapta yer alan şu satırlar, özetleyerek de olsa şehir-devletlerin deniz ticaretindeki altı yüz yıllık etkinliklerini ortaya koyar: "X. yüzyıldan XVI. yüzyıla değin Akdeniz'de yelken açmış gemilerin hemen tümü dört İtalyan deniz gücüne aitti: Amalfi, Pisa, Cenova ve Venedik Cumhuriyetleri. / Bu şehirlerin yük gemileri Doğu Akdeniz'in, Karadeniz'in ve Azak Denizi'nin ticarethaneler, depolar, konutlar ve kiliselerle donanmış en uzak limanlarına dek gitmeyi başarmışlardır. / Doğu'dan ve Çin'den İtalya'ya değerli mallar getirmişler ve sonra oradan tüm Avrupa'ya satmışlardır. Ticaret donanmaları sık sık Dalmaçya ve Türk korsanlarının saldırısına uğramıştır. Bu durum karşısında Cumhuriyetler, korsanlara karşı kendilerini korumak için ticari gemilerinin yanı sıra önemli sayıda savaş gemisine de sahip olup, kısa sürede Akdeniz'in en büyük dört askeri deniz gücü haline gelmişlerdir." (s. 25) MARC, Pierre-Stano DUSIK, *Olağanüstü Gezileriyle Marco Polo*, (Çev.: Gülderen PAMİR) Milliyet Yay., İstanbul, 1995

Cenova'nın büyük limanında ve tersanesinde de yine aynı sefillik ve karışıklık hissedilir. Ahmet İhsan, bu yönüyle bu liman ve tersaneyi İstanbul limanına benzetir.¹⁵¹

İtalya'nın **Brindisi** kentinden geniş olarak bahseden eser sadece *Seyahat-ı Asmaî*'dir. Mısır'dan İngiltere'ye giden seyyahın Avrupa'daki ilk durağı İtalya'nın Brindisi şehri olur. Asmaî'nin ilk dikkatini çeken bu şehirde fabrika bacalarının azlığıdır; buna dayanarak şehir halkının daha çok, sanayi dışındaki işlerle uğraştığını düşünür. Şehirdeki Garibaldi Meydanı pek geniş olmayan ve özelliği bulunmayan bir yerdir. Brindisi'nin sokak ve caddeleri de genellikle kısa ve dardır. En büyük caddesi olan Grande Strada'nın iki yanında elektrik fenerleri göze çarpar fakat bunlar henüz kullanılmamakta ve cadde gaz lambalarıyla aydınlatılmaktadır. Şehirde gerçi fabrikaların sayısı çok azdır fakat genellikle kadınların çalıştığı çulha tezgâhları el sanayiinin bir dalı olarak hayli yaygındır. Şehrin meyve pazarını da dolaşan Asmaî'nin pazardaki şeftali, elma, armut, birkaç türlü üzüm, karpuz, kavun, incir gibi meyveler karşısında iştahı açılır; bunlardan bir miktar alır. Brindisi halkının kıyafetlerinde görülen özensizlik ve "adem-i nezafet" seyyahın gözünden kaçmaz.

5. AVUSTURYA

AVUSTURYA, Osmanlı'nın Avrupa'da en uzun süre ilişkide bulunduğu ülkelerden biridir. Gerek sınırların yakınlığı gerekse diğer bazı siyasî sebepler bunun böyle olmasını gerektirmiştir. Her şeyden önce Avusturya, gözünü Avrupa'ya dikmiş olan Osmanlı için, Avrupa'nın kapısıydı. Bu kapının açılması, Osmanlı'nın Avrupa'ya bütün gücüyle girmesi demekti.

Avusturya ile ilk karşılaşma, 1547'de Macaristan topraklarıyla ilgili olarak imzalanan anlaşmadır. Kanuni Sultan Süleyman'ın, Alman kralı V. Karl'ın kardeşi olan Avusturya kralı I. Ferdinand'a karşı başlattığı 1532-1533'teki Alman seferi ile bunun altmış yıl sonrasındaki Osmanlı-Avusturya savaşı (1593) doğrudan ilk ciddi karşılaşmalar sayılabilir. Bu tarih, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sürecinde de önemli noktalardan biridir. 1683'teki İkinci Viyana Kuşatması da, aynı paralelde olmak üzere, üzerinde durulması gereken bir olaydır. Bilindiği gibi Avrupa'nın Viyana kapısı Osmanlılar tarafından bir türlü açılmamış, üstelik Viyana kapılarının geri dönüş (1699) Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sürecini başlatmıştır.

Avrupa gezisinde doğrudan doğruya Avusturya'yı hedef alan bir seyyah yoktur. Bu ülkeye giden seyyahların hepsi de dolaylı olarak uğramıştır. Avusturya denince akla ister istemez Viyana gelir. Seyyahların çoğu bu ülkeyle ilgili izlenimlerini Viyana tecrübelerine dayandırır. Bunları "Viyana" başlığı altında vereceğim. Burada sadece belli bir şehre veya bölgeye bağlı kalınmadan genel olarak Avusturya'ya ilişkin yapılan değerlendirmeler yer alacaktır.

A. Viyana (Wien, Vienne)

Avusturya'nın başşehri Viyana öncelikle, sayıları on'a yaklaşan sefaretnamelerde ele alınmıştır. Bunlar arasında, öncülere başka sefaretnameler olmakla birlikte, özellikle Ahmet Resmî Efendi'nin 1757-1758 tarihli *Viyana Sefaretnamesi*'yle Ebubekir Ratib Efendi'nin 1791-1792 tarihli *Nemçe Sefaretnamesi*'nin ayrı bir yeri vardır. Çünkü bu seferatnamelerde sadece siyasî ilişkilere değil aynı zamanda gidilen memleketin çeşitli yönlerine de değinilmiş, şehirler hakkında tanıtıcı bilgi aktarılmış, izlenimler dile

---

¹⁵¹ Şehirleri karakteristik özelliklerine göre "dişi-şehir" ve "erkek-kent" olarak sınıflandıran KILIÇBAY'ın İtalya şehirleriyle ilgili değerlendirmeleri enteresandır: "İtalya'nın pasaklı ama güzel kadını Napoli ile, soylu hanımı Floransa'nın yanı sıra, zenginliklerinden emin burjuva hanımları Venedik veya Livorno'yu, parlaklıklarından ötürü bir yana bırakarak, bir sürü zarif hanımla birlikte (örneğin Pisa veya Verona), gene bir sürü cadaloz (cadaloz ama dişi Palermo, Trieste) ve reji kızı gibi, ağzı bozuk, ama çalışkan (Torino) şehir İtalyan kentsel haritasının dişiliğini vurgulamaktadırlar. Ama bu dişilik haritasının içinde en büyük yerlerden biri de Cenova'ya ait olmaktadır. Akdeniz'e doğru kat kat tünemiş olarak bakan bu şehir, geçmiş ihtişamının anıları içinde kaybolmuş yaşlı bir hanımın gururu içinde, artık köhneleşmiş, ama hâlâ zarif bir kaderi sürdürmektedir. Bu arada, görebildiğim kadarıyla, tüm görkemine ve çeşitliliğine rağmen, İtalya'nın en erkek kenti Roma'dır. Kendini kente dayatan Collyseum ve zafer taklarıyla, çok sayıda ulu kilisenin yarattığı otorite etkisinden olsa gerek." KILIÇBAY, a. g. e., s. 16

getirilmiştir.¹⁵² Bu sefaretnamelerden sonra da Viyana, seyahat eserlerinde sıklıkla ele alınan bir Avrupa şehri olma özelliğini korumuştur.

Sadık Rifat Paşa, 1838'deki İtalya seyahatinin sonunda asıl görev yeri olan Viyana'ya döner fakat şehir hakkında başka bilgi vermez, sadece, Viyana'nın Avusturya'nın merkezi olduğunu belirtmekle yetinir. Kendisi o tarihte Viyana ortaelçisidir ve belki de Viyana hakkında fazla bilgi vermemesi, bu şehri "ikamet yeri" olarak görmesi dolayısıyladır. *Avrupa Risalesi* yazarı Mustafa Sami Efendi ise 1838'de gördüğü Viyana'yı "Nemçe'nin payitahtı olan Beç, nâm-ı diğer Viyana şehri" olarak vasıflandırır ve burada ilk iş olarak Osmanlı sefiri "Rifat Beyefendi"yi ziyaret ettiğini belirtir. Bu, şüphesiz Sadık Rifat'tır. Mustafa Sami Efendi, Avusturya'nın toplam nüfusunun kırk milyon, hükümet merkezi Viyana'nın nüfusunun ise üç yüz bin olduğunu söyler.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'nde Ömer Faiz Efendi'nin kaleminden anlatılan Viyana, seyahatin yapıldığı 1867'nin yaz aylarında Avusturya-Macaristan Monarşisi'nin merkezi durumundadır. Osmanlı heyeti 27 Temmuz 1867 Cumartesi günü öğleden sonra trenle Viyana'ya girer. Garın duvarları Avusturya-Macaristan ve Osmanlı ordularının kullandıkları silahlardan oluşturulan armalarla süslenmiştir. "Bu, artık iki devlet arasında bir harb olmayacağına dair Avusturya-Macaristan imparatorluğu'nun teminatı idi." (s. 61) Viyana'da Schönbrunn Şatosu, Belvedere Resim Galerisi, eski silahlar müzesi olarak kullanılan Ambr Şatosu ve Viyana Kalesi hakkında kısa kısa bilgiler veren Ömer Faiz Efendi, bilhassa müze ziyaretleri sırasında gördükleri bazı levhalardan dolayı Viyana muhasarasına ilişkin tespitlerde bulunma gereği duyar. Müzedeki levhaların bir kısmı gerçeği yansıtmaktan uzak olduğu gibi Merzifonlu Kara Mustafa'ya ait olduğu belirtilerek müzeye koyulan kesik baş da tarihin gerçeğine büsbütün aykırıdır. Çünkü Kara Mustafa Paşa, IV. Mehmet tarafından Edirne'de idam ettirilmiştir; onun kesik başının burada olması mümkün değildir. Ömer Faiz Efendi, şehrin başka özelliklerine de değinir. "Viyana'nın Avrupa'nın sanat, musiki, edebiyat, sahne hayatında ne büyük merkez olduğunu" Ander Wien tiyatrosunda seyrettikleri *La Biche au Bois* balesi sonucunda anladıklarını belirtir. Dört gün kaldıkları bu şehirden ayrılışlarını "31 Temmuz 1867 sabahı Viyana'dan bu musiki, dans, tiyatro beldesinden ayrıldık." şeklinde ifade eder.

Ahmet Midhat Efendi, Avrupa seyahatinin dönüş yolunda uğrayıp altı gün kaldığı Viyana hakkındaki izlenimlerini *Avrupa'da Bir Cevelan*'da ayrıntılı olarak anlatır. Dönüş yolunda olduğu halde burada bu kadar uzun kalmasının sebebi, Trieste'den kalkacak vapuru bekleme mecburiyetidir. Diğer şehirlerde yaptığı gibi burada da öncelikle şehrin kuruluş tarihçesini aktaran ve coğrafi konumunu belirleyen yazar Viyana'nın Romalılardan önce kurulan çok eski bir şehir olduğunu söyler. Romalıların gelişine kadar Viyana halkı balıkçılıkla geçinmektedir. Şehri ilk defa askerî bir bölge hâline getiren Romalılar miladın ilk yıllarında bir kale inşa etmişlerdir. Bu Vindobona kalesi Romalıların en önemli askerî mevkiilerinden sayıldığından üçüncü asırda Roma ileri gelenlerinden pek çoğunun burada konaklar yapmasıyla bölge, bir şehir hüviyeti kazanmaya başlamıştır. Kale ve şehir Romalıların elinden çıktıktan sonra bu bölge önemini tamamen yitirmiş ve tarihte yüzlerce yıl buranın hiç sözü edilmemiştir. Batı imparatoru Charlemagne'ın (Şarlman, I. Karl) IX. yüzyılda bölgeye ilgi duymasından sonra Viyana yeniden tarih sahnesine çıkmıştır. 1156 yılında Babenbergler hanedanının burayı ele geçirmesi Viyana'nın ayrı bir önem kazanmasını sağlamıştır. "O zamanlar bu misillü mevakiin etrafı kal'a ile muhât olarak bütün ebniyenin kal'a içinde mahfuziyeti mültezim olmasıyla" (s. 969) nüfusun artmasına paralel olarak binaların sayısı fazlalaşmış ve Viyana kalesinin içi bu yerleşime yetersiz gelmeye başlamıştır. Bunun üzerine burçların yıkılması suretiyle kale alanı hayli

¹⁵² Bu iki sefaretname hakkında F. R. UNAT'ın eserinde geniş bilgi verilmektedir. Bkz.: UNAT, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, (Tamamlayıp yayımlayan: Prof. Dr. Bekir Sıtkı BAYKAL) TTK Yay., Ankara, 1992, ss. 102-105 ve ss. 154-162. Ayrıca, Ahmet Resmî Efendi'nin sefaretnamesi üzerine yayım faaliyeti de yapılmıştır: *Ahmet Resmî Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefaretnameleri*, (Haz.: Bedriye ATŞİZ) Tercüman Yay., İstanbul, 1980, 93 s. Ebubekir Ratib Efendi'nin sefaretnamesiyle ilgili şu tanıtma yazısı da, eser hakkında geniş bilgi ve değerlendirme sunması bakımından önemlidir: UÇMAN, Abdullah, "Ebubekir Ratib Efendi'nin Nemçe Seyahatnamesi", *Tarih ve Toplum*, sayı: 69, Eylül 1989, ss. 27-32/155-160

genişletilmiştir. Daha sonra buraya hakim olan Habsburg hanedanının şöhreti genişledikçe Viyana da bundan nasibini almıştır.

Osmanlıların Viyana'yı ilk muhasarası 1529 sonbaharında Sultan Süleyman zamanında olmuştur. Bunun başarısızlıkla sonuçlanması üzerine ikinci muhasara 1683'te IV. Mehmet zamanındadır. Kara Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu bu kuşatmada başarılı olacakken yüz bin kişilik bir haçlı ordusunun toplanıp Avusturya'ya yardıma gelmesi üzerine bu kuşatma da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ahmet Midhat, Viyana'nın, Osmanlı tarihiyle ilgili bu yönlerine de değindikten sonra şehrin gelişmesine yönelik olarak şu bilgiyi verir: "Evvelleri böyle kal'a ile müstahkem olan şehirlerin kal'aları haricinde varoş namıyla mahalleler peyda olduğundan ve bu mahallelerin ehemmiyetleri iç kal'alardaki mahallât derecesine vardığından asıl kal'adan maada bir de varoşları ihata edecek bir dış kal'a inşasına ekseriya lüzum görülür idi. Bu hal Viyana'da dahi tamamıyla vukua gelerek Osmanlıların muhasarasından sonra kal'a haricindeki varoşların da etrafına bir hatt-ı istihkâm çevrilmiş ve buna yine 'hat' mânâsına olmak üzere '*linien*' denilmiştir." (s. 970) 1860'lardan sonra Viyana'nın iyice genişlemesi nedeniyle dış surların yıkılması lüzumu ortaya çıkmış, bunun gerçekleştirilmesiyle de geriye sadece iç-kale denilen kısım kalmıştır.

"İmdi şimdiki hâlde Viyana şehri üç tabakaya münkasimdir. Birincisi asıl eski Viyana, ikincisi elyevm sur denilen hatt-ı istihkâm ile eski Viyana'nın arasındaki eski varoşlar ve üçüncüsü de hatt-ı istihkâmın haricindeki yeni varoşlardır." (s. 970) diyerek şehrin genel bölümlenmesini ortaya koyan Ahmet Midhat, dış mahallelerin zamanla Paris'teki gibi yeniden düzenlenmesiyle Viyana'nın bir genişleme sağlayabileceğini söyler. Şehrin dışa doğru genişlemesi için varoşların yeniden düzenlenmesi şarttır.

Üç tabakadan, eski Viyana diğerlerine göre ufak sayılabilecek bir yerdir. Etraftaki *ring* denilen bulvarlar eski kale hendeklerinin yıkılıp doldurulmasıyla meydana getirilmiştir. Bu kısım, ufaklığına rağmen Viyana'nın en mamur ve muteber bölümüdür. Burada sokaklar bir parça dar ve eğri-büğü ise de kaldırımlar gayet güzel yapılmış, sokakların iki tarafına da yüksek binalar inşa edilmiştir. Şehrin bu kısmında bazı kiliselerin vakıf binaları olmak üzere oluşturulan yapıların bulunduğu otuz kadar mahalle bilhassa dikkat çeker. Bunlar adeta birer küçük kasaba sayılabilecek genişliktedir ve içlerinde sadece "belli bir cemiyet-i ruhbâniyenin" üyeleri yaşar. En küçükleri iki yüz kadar evi ihtiva eder. Eski Viyana'nın en önemli caddesi aynı zamanda bir ticaret merkezi de olan, büyük mağazaların bulunduğu Graben Caddesi'dir. "*Ring* denilen bulvarların harici ile istihkâm hattının dahili beyninde olan eski varoşlar asıl eski Viyana'dan daha geniş ve daha doğru sokaklarla ve en çoğu ebniye-i âliyeden ma'dud binalarla, bağçelerle, kışlalarla müzeyyen ve mamur bir memlektir. İstihkâmâtın haricinde bulunan yeni varoşlar ise sokaklar caddeler cihetinden eski varoşlara da faik olmakla beraber artık gereği gibi تنها ve köylük hâline duçar yerlerden addolunur. Mahallât-ı mezkûre Viyana'nın müntehâ-yı garbîsini teşkil ederler." (s. 972) sözleriyle şehrin dış kısımlarını da genel hatlarıyla tanıtan Ahmet Midhat, buralarla birlikte bütün Viyana'nın nüfusunun 1.200.000 civarında olduğunu belirtir.

Daha sonraki değerlendirmelerinde Viyana varoşlarını İstanbul'un Kadıköy, Bakırköy gibi yeni mahallelerine ve Şişli'nin bazı kesimlerine benzetir. (s. 1023) Viyana'nın en kalabalık gezinti yerleri büyük caddelerle rıhtımlardır. Prater Ormanı, Viyana'nın diğer umumî gezinti yerleriyle beraber halkın çok rağbet ettiği mekânlardandır. Şehrin dikkat çekici binaları arasında kiliseler ilk sırayı alır. Bilhassa Stephan Katedrali ve Mihail Kilisesi bu anlamda şehrin en önemli mimarî eserleri arasındadır. Şehirdeki minareli bir kilise hakkında bilgi verirken bunun Osmanlıların muhasaraları zamanından kalma bir yapı olduğunu söyler. Kiliselerin yanı sıra çoğu yeni olan saray, kışla, anıt, heykel, müze, kütüphane, opera, tiyatro ve köprüler de dikkat çekicidir. Viyana'nın en geniş ve en eski meydanı çevresinde toplanan yapılar şehrin karakteristiğini yansıtır. Viyana kahveleri, Umumî Hastahane, Stadpark Bahçesi, büyük sirk, adliye binası, parlamento binası, üniversite ve tarihî çeşmeler yazarın Viyana izlenimleri arasında önemli yer tutar. Park Ring, Stauben Ring taraflarını Paris'in Champs Elysées'sinden daha güzel bulan yazarın Viyana'yı çok beğenmiş olduğu şu mukayeseli değerlendirmesinden açıkça anlaşılır: "Paris nev-ummâ kendi suru dahiline sığamıyor imiş de sıkıştıkça sıkışıyor imiş gibi bir memleket olup Viyana ise bilakis geniş bir yerde yapılmış ferah ve âlî bir memlektir. Evet! Avrupa içinde

gördüğüm pâyitahtların kâffesine vüs'at ve ferahlık cihetiyle ve hatta ebniye-i âliyece dahî Viyana'yı tercih edebilirim. Paris'te Büyük Opera gibi muazzamât-ı âsâr-ı mimariye öyle bir sıklık içinde sıkılmış kalmıştır ki ehemmiyet-i mimariyesini takdir için insanın kuvve-i mümeyyizesini yorması lazım gelir. Viyana'da ise ona muadil binalar dörder tarafları açık gayet vâsi' arsalar üzerine yapılmış olduklarından insan kuvve-i bâsırasına göre bir mesafeden bunları temâşâ ederek ehemmiyetlerini takdirde de asla su'ûbet çekmez." (s. 973)

Ahmet Midhat, şehrin genel durumu hakkında bilgi verirken "Viyana'nın yalnız ahvâl-i zâhiresi Şarklılığa benzemekle kalmaz. Maişet ciheti de Avrupa'nın sair taraflarından ziyade Şark'a müşabihtir. Meselâ Paris'te asıl sabah ikindiden sonra başlar. Günün en şa'saalı kısmı ikindiden bed' ile nısfu'l-leyle bir-iki saat kalıncaya kadar güzâr eyleyen zamandır. Viyana'da ise bizim buraları gibi gündüz sabahleyin başlar. Gurûb-ı şems ile beraber iş mahalleri kapanır. Gurûb-ı şemsten sonra sokakta gezenler yalnız eğlence mahalleri için gezerler." (s. 974) şeklinde bir değerlendirme yapar. Yazarın Viyana'yı Şark'a bu kadar yakın bulmasında "Viyanalıların gececilikleri olmamasının" rolü büyüktür. Bu ise Avrupalılardan çok Şarklıların bir özelliğidir. Şehrin, Eski Viyana denilen kısmında yaşayan halkın kıyafeti ile buradaki bazı âdetler de Şarklılık izleri taşımaktadır. Bu kısımda, Avrupa'nın diğer büyük şehirlerine kıyasla bir başkalık görüldüğünü söyleyen yazar, bu başkalığı yaratan sebeplerin başlıcasının "en mükemmel bir Avrupalı" olarak vasıflandırılabilir olan halkın kıyafetleri olduğunu ileri sürer. Eski Viyana mahalleleri kenar mahalleler olmayıp Viyana'nın ve Avusturya'nın en büyük caddesi olan Graben Caddesi'nin bulunduğu yerlerdir. Buna rağmen bu kısımda başı kalpaklı, ayağı çakşırlı hattâ çarıklı kişilere rastlamak zor değildir. Poturlu, cepkenli Arnavutlarla Boşnakların yanı sıra sarıklılar ve fesliler de Eski Viyana mahallelerinde en çok rastlanan insanlardır. Bu kıyafet özelliklerinin yanı sıra bazı köşe başlarında sac üzerinde kızartılmış kestane, haşlanmış patates, kazanda kaynamış veya ızgarada patlatılmış mısır, "bazı dükkânlarda taahan helvası, sucuk şekeri vesair Şark'a mahsus" yiyecekler satılması da şehrin bu bölgesinin Şarklılık karakterini oluşturmada önemli etkenlerdir. Bunlar, Avrupa'nın diğer şehirlerinde görülmesi mümkün olmayan durumlardır.

Ahmet İhsan da, Avusturya'nın başşehri Viyana'yı geniş olarak ele alan seyyahlardan biridir. İki gün iki gece kaldığı Viyana'nın nüfusunun civar köylerle birlikte 1.200.000'e ulaştığını belirten seyyah şehir hakkında, daha önce Ahmet Midhat'ta rastladığımız tarihî ve coğrafî bilgileri aktarmayı da ihmal etmez. Bunların tekrarına burada lüzum olmadığından, asıl olarak onun, kendisine ilginç geldiği için temas ettiğini söylediği hususlara değinmek yeterli olacaktır. Onun tespitine göre Viyana'nın en büyük binası Saint-Etienne Kilisesi'dir. Şehrin en geniş caddesi olan Graben Caddesi'nde bulunan bu kiliseden başka opera, üniversite, kışla, borsa, belediye dairesi ve müze gibi büyük binalar da dikkat çekicidir. Şehrin en önemli mekânı olan cadde, yol boyunca zengin mağazalarla, anıt ve heykellerle süslüdür. Viyana'nın dahilî kısımlarının Beyoğlu'na benzediğini söyledikten sonra bu benzerliği şöyle izah eder: "Size demiş idim ki Viyana'nın dahilî kısmı bizim Beyoğlu'na müşabihtir, maamafih müşabehet yalnız sokakların darlığı nokta-i nazarındandır, bir de Viyana'da Beyoğlu'nun Mevlevihane Kapısı önündeki geçit gibi dar yol yoktur; Viyana'nın caddeleri yaya kaldırımlarının darlığıyla orta caddelerin müstakîm bulunmasından dolayı Beyoğlu'ya peydâ-yı müşabehet eyler." (s. 555)

Viyana'nın iç kısımları eski kaleyle ve bulvarlarla çevrilmiştir. Bulvarlarda, Viyana'yı dört taraftan kuşatan tramvaylar işler. Paris'ten sonra Avrupa'nın en güzel bulvarlarını Viyana'da gördüğünü söyleyen seyyah bu bulvarların adeta ikinci bir Paris manzarası çizdiğini ileri sürer. İlk gün bulvarlar boyunca yaptığı şehir gezisini sokak sokak anlatır, her sokakta gördüklerini ayrıntılı olarak aktarır. Bu gezintisi sırasında iki müze arasındaki Maria-Theresia bahçesiyle anıt-heykelin tasvirini de yapar. Viyana'nın umumi gezinti bahçesi olan Prater Ormanı'nı Viyana'da bulunduğu ikinci günde gezen yazar burayı da kısaca tanıtır. Artık büyük binalar, caddeler görmekten bıktığını belirten Ahmet İhsan, belki de bu bıkkınlığın etkisiyle Viyana'da gördüğü buna benzer yerler hakkında ayrıntılı bilgi vermez. Daha önce Paris ve Londra gibi büyük şehirlerde gördüğü hemen her şeyi uzun uzun anlatırken Viyana'da bunu yapmaz. Bu bakımdan "Bugün bir müze daha gezdim, postahaneye uğradım, ba'de otele avdetle ta'âm ettikten

sonra postahanenin karşısındaki asma köprüden geçip Viyana'nın hâric mahallâtının müzeyyen cihetlerini temâşâ ile Prater Ormanı'na gittim." (s. 562) şeklinde genel ifade özelliği taşıyan cümleler dikkat çekicidir. Ahmet İhsan, Viyana'dan ayrılırken Avrupa'nın büyük şehirlerini kendi seyahat izlenimleri açısından karşılaştırmayı da ihmal etmez: "Yarın sabah erkenden Viyana'dan hareket eyliyorum. Şimdi Avrupa'nın pâyitahtlarından en mühimlerini görmüş bulunuyorum, bana bunlar hakkındaki netice-i mukayese fikrimi sorarsanız temâşâ ettiğim Paris, Londra, Brüksel, Berlin, Genève (Cenevre), Roma, Viyana şehirlerinin kâffesinde kendine mahsus bulduğum letafet ve harika müstesna tutulur ise yaşanacak, gezilecek yer olarak Paris'i; görülecek, imtisal edilecek memleket olarak Londra'yı gösteririm, Berlin pek yek-tarz bir şehrdir. O zaman da söylediğim üzere Berlin'de ve tekmil Almanya'da ecnebi seyyahın nazar-ı dikkatini açacak şey yoktur, Roma'ya gelince meziyet-i tarihiye ve âsâr-ı atfakasıyla umum arasında bir mevki-i mümtaz tutar. Viyana ise şirin bir şehrdendir." (s. 564)

Viyana'yı temel özellikleriyle tanıtanlardan biri de *Seyahat* yazarı Fağfurizade Hüseyin Nesimi'dir. Seyyah "Avusturya-Macaristan'ın merkez-i hükümeti olan Viyana şehrine" (s. 41) indiği 29 Temmuz 1893 günü arabayla şehirde kısa bir gezinti yapar. Bu gezintide meydanlara, heykellere, Büyük Opera'ya, mesire bahçelerine dikkat çeker. Viyana'nın cadde, bina ve meydanlarıyla Maria-Theresia Bahçesi'ni Paris'teki benzerleriyle mukayese eder. Viyana'daki bu gibi yerler temizlik ve güzellik bakımından yalnız Paris'teki değil bütün Avrupa'daki benzerlerinden kat kat üstündür. Tıpkı Ahmet Midhat ve Ahmet İhsan gibi Fağfurizade'nin de Viyana'yı Paris'le mukayese etmesi, aynı coğrafyalarda dolaşan seyyahların eserleri arasında benzer noktaların saptanması bakımından önemli bir noktadır. Viyana'daki ikinci gününde gezdiği büyük müze eser bakımından çok zengindir. Sonraki gün Burg Sarayı'nı, sarayın bahçesini, heykellerini, tiyatrosunu, imparatorun resm-i kabul sarayını ve Schönbrunn bahçesiyle hayvanat bahçesini de dolaşan seyyah binaların yapılışındaki itina ile etraftaki yeşilliğin bolluğuna dikkat çeker. Şehrin Yeni Viyana semtinde çan kulesi minareye benzeyen bir kilise görünce bu kilise hakkında bilgi alır ve aldığı bilgileri eserinde aktarır. Viyana halkı, çoğunlukla sanayi ve ticaretle uğraşan zengin kişilerden meydana gelmektedir. Viyana'nın kadınları nazik ve güzel, eğlence yerleri aydınlık ve temizdir. Seyyah "Gündüzlerde memleketin âsâr-ı medeniyesini görüp tahkik etmek suretiyle ve geceleri teferrüc yerlerinin seyr ü temâşâsıyla Viyana seferini dahi itmam ettik" (s. 45) sözleriyle, Viyana'da nelere dikkat ettiğini ortaya koyar.

Viyana, Süleyman Şükrü'nün *Seyahatü'l-kübrâ*'sında da yer almaktadır; fakat artık sadece Avusturya İmparatorluğu'nun değil, 1867'den beri Avusturya-Macaristan Monarşisi'nin merkezidir bu şehir. Seyyah, Avrupa'da İstanbul'dan sonra gördüğü ilk büyük şehrin Viyana olduğunu söyler. Viyana'yı "Mütefennin bir kavmin yedi asır uğraşarak vücuda getirdiği bu şehir-i şehîr ne derece mamur ve muntazam olduğu, sekenesinin şâhrâh-ı terakkide kesbettiği temeddün ve tenevvürü tasrîha girişmek zâiddir." (s. 216) sözleriyle öven Süleyman Şükrü, Orta Avrupa'da Viyana denilince "müdebbet ve muazzam bir şehir-i medeniyet" akla geldiğini ileri sürer. Taştan yapılmış yedişer katlı binaları, muntazam caddeleri, ağaç ve çiçeklerle dolu bahçeleri, geniş ve süslü meydanları, cenneti andıran güzel gezinti yerleri, mükemmel eğlence mahalleri şehrin dikkate değer mekânlarıdır. Bunların yanı sıra muazzam ilim ve kültür merkezleri, sayısız fabrika ve imâlâthaneler, zengin ticarethaneler, müzeler, hayvanat ve nebatat bahçeleri de önemlidir. Viyana mükemmel düzenlenmiş ve aydınlatılmış bir istasyona da sahiptir.

Halit Ziya'nın *Almanya Mektupları*'nda Viyana geniş olarak ele alınmıştır. Budapeşte'den Viyana'ya geçen yazar burada ilk anda bir "halecan" geçirir. Viyana, onu sanki "eski bir dost gibi" karşılar. Yazarın, bir yıl önce (1914'te) tedavi amacıyla gerçekleştirdiği Avusturya/Karlsbad seyahati hatırlanırsa Viyana'nın kendisini neden eski bir dost gibi karşıladığını anlamak kolaylaşır. Viyana'ya giren bir insanın oradan dümdüz geçemeyeceğini, mutlaka en azından birkaç gün kalma arzusu duyacağını belirten Halit Ziya, Viyana'dan ayrılanların hafızasında unutulmaz hatıralar kalacağını ileri sürer. Sonradan hatırlanan yerler arasında Ring caddelerinin eski Viyana'yı kuşatan gönül çekici halkası, Gertnerstrasse ile Graben'in renkli, parıltılı camekânlarını seyrederek akıp giden halkın dalgalanması, Prater mesiresinin koca bir şehir kadar geniş ormanları ve koruları önemli yer tutar. Viyana'nın en unutulmaz yerlerinden bir bölümü

de yüksek, muhteşem binaları ve müesseseleridir. Schönbrunn Kral Sarayı ve bunun bahçesi, üniversite, muhteşem Reichstadt binası, Rathaus denilen şehir konağı, borsa, dünyanın en önemli müzik müesseselerinden ve en muhteşem binalarından biri olan Opera, sanat tarihi ve doğa tarihi müzeleri, Saint Etienne, Augustins ve Votive kiliseleri, Hofburgtheatr, Vinerburgtheatr, Duchess Folkstheatr gibi büyük tiyatrolar, oteller, lokantalar, gazinolar ve bilhassa kahveler; bunların yanı sıra sayısız bahçelerden özellikle şehir bahçesi, halk bahçesi, şehir konağı bahçesi unutulması mümkün olmayan yerlerdendir. Şehrin insanı çok etkilemesinde Viyana halkının dost halinin, canayakınlığının da rolü vardır. Şehrin tarihteki yeri hakkında da bazı bilgiler aktaran Halit Ziya, Viyana'yı Viyana yapanın imparator Franz Josef (II. Franz) olduğunu söyler. Bu imparator zamanında Viyana'da sanat son mertebesine ulaşmış, Beethoven, Mozart, Gluck, Haydn gibi büyük kompozitörler şehre getirilmiştir. Şehirde yeni yeni geniş caddelerin açılması, ticaretin ve sanayinin ilerlemesi, yün, pamuk, ipek dokumacılığının karakteristik bir özellik kazanması, altın ve gümüş işlemeciliğinin gelişmesi yine aynı dönemde gerçekleşmiştir. Halit Ziya'nın Viyana'da bulunduğu günlerde Avusturya-Macaristan savaşı devam etmektedir. Fakat, yazarın belirttiğine göre bu savaşın, Viyana'da en küçük bir etkisi bile görülmez. Şehirde hayat olduğu gibi devam eder. Yalnızca ara-sıra şehirde göze çarpan harp yaralıları insanlara savaşı düşündürür. Fakat bu yaralılar da mutsuz, umutsuz bir görüntü sergilemezler; aksine onlar da Viyana'nın bütün halkı gibi aynı canlılık ve neşeyle hayatlarını sürdürürler.

Viyana'yı geniş olarak anlatan yazarlardan biri de Cenap Şahabettin'dir. Avrupa seyahatinin sonlarına doğru trenle Berlin'den Viyana'ya geçen şair "Viyana'da biraz Paris ve biraz Beyoğlu rayihası vardır. Bu cihetle bir Türk ruhuna Avrupa şehirlerinin hepsinden ziyade munis gelir. Ben kendi hesabıma orada hiç bir yabancılik hissetmedim, hatta on dokuz, yigirmi yaşlarında ilk defa olarak geçtiğim zaman bile..." (s. 232) sözleriyle hem Viyana'nın Türk insanına neden sevimli geldiğini belirtir hem de kendisinin ilk Avrupa seyahatine değinir. Sonradangörme bir şehir olmayan Viyana'nın sokakları adeta insana kollarını açar. Tarih içerisinde gittikçe gelişen şehirde Habsburg hanedanı kadar kıdemli bir asalet hiss olunur. Din ve sanat, savaş ve aşk, siyasî hadiseler ve fikir hareketleri burada beraberce yaşamıştır.

Viyana'da geçmiş zamanları, tarihin eski dönemlerini hatırlatan eserlerin sayısı hayli fazladır. Romain, Cermen, rönesans ve *gothique* üslupları Viyana mimarisinde iç içedir. Meydanlar ve caddeler değişik stillerde binalarla ve anıtlarla doludur. Berlin ve Paris'te olduğu gibi bulvarların sonu boşluk değildir, bu kısımlarda da mutlaka birer sanat eseri görülür. Yaz mevsiminin çok kısa sürdüğü Viyana'da Ağustos ayından itibaren devamlı bir yağmur havası kendini gösterir. Hemen her sabah sis görülür, şehrin sokaklarına binalarına sarılan sisler Viyana'yı kirli bir renge boyar. Kış aylarında sisler arasında kaybolan güneş ancak zaman zaman yüzünü gösterir. Fakat manzaranın bu kapalılığına rağmen Viyana'da hayat asla kasvetli değildir, insanlarda daimi bir neşe görülür. Nezaket halk arasında yaygındır. Sokaklar bizdeki gibi pis ve bakımsız değildir. Temiz kıyafetli, güleryüzlü, şen ve şuh Viyana halkı pırıl pırıl caddelerde dolaşır, büyük dükkânların zengin vitrinlerini seyrederek Gertnerstarsse gibi büyük caddelerde eğlence yerleri ile kiliseler arasında fazla mesafe yoktur. Eğlence yerlerinde günaha giren insanlar, pek uzak olmayan kiliselere giderek günah çıkarırlar! Viyana kahveleri ise kendilerine özgü güzellikleri, sevimlilikleri ile insanı kendine çeker. İstanbul kahvelerine hiç benzemeyen Viyana kahvehaneleri aynı zamanda hem dinlenme yeri, hem kütüphane, hem kulüp, hem lokanta ve hem de salondur. Kahvehanelerde ve diğer pek çok yerde musiki Viyana halkının ayrılmaz bir parçası gibidir. Bilhassa tiyatrolarda hemen daima müzikli oyunlar sahnelenir.

Hâmid, çeşitli vesilelerle uğradığı Viyana hakkındaki izlenimlerini mektup ve hatıralarında kısa kısa dile getirir. Onun Viyana ile ilgili izlenimleri 1880'li yıllardan 1920'li yıllara kadar uzanır. Viyana'da son yıllardaki durumunu yansıtan "Şâir-i Âzâm" şiirini 1922'de yazmış olduğu için Hâmid'in Viyana'yla ilgili değerlendirmelerini son kısma almayı uygun buldum. Bir mektubunda "Viyana'nın ma'murîn ve medeniyetini kaleme tarif edebilmek muhâldir." (I, s. 37) der. Daha sonraki bir mektubunda Viyana ile Paris'i pahalılık açısından karşılaştıran şair, Viyana'nın daha ucuz olduğunu söyler. Viyana, şairin hatıra ve mektuplarında en çok adı geçen şehirlerden biri olmasına karşılık, Londra veya Paris hakkındaki geniş değerlendirmelerine benzer

değerlendirmeleri Viyana için de yaptığını söylemek mümkün değildir. Viyana hakkında olanlar daha çok, kısa notlar halindedir. Bu kısa notlar toplandığında dikkati çeken şudur: Viyana, Hâmid için bir eğlence şehridir. Birçok kez uğradığı bu şehirde adını andığı yerler genellikle oteller, lokantalar, tiyatrolar ve gezinti yerleridir. Fakat işin bir başka cephesi daha vardır. Hâmid; Londra'da, Paris'te, Lahey'de olduğu gibi Viyana'da da parasızdır. 1922'de Viyana'da yazıp da yayımlanmak üzere İstanbul'a, *Tanin* gazetesine yolladığı "Şâir-i Âzâm" şiirinde çizdiği tablo hatırlanırsa Hâmid'in Viyana'da çektiği sıkıntılar daha iyi anlaşılır. Bu şiirde Hâmid kendisini, Viyana'da paçavralar içinde ve elinde keşkül gibi kullandığı eski fesiyle dolaşan bir dilenci olarak tasvir eder. Şiirin ilk mısralarında, Viyana'nın talihsizlik eseri düşülen bir şehir olduğu ifade edilir:

"Mevki Viyana,
bir darbe-i ma'kûs ile düşmüş o yana." 153

B. Linz

Avusturya'nın XIX. yüzyıldaki önemli şehirlerinden biri de Linz'dir. Bu şehir, ilk olarak Sadık Rifat Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi*'nde karşımıza çıkar. 11 Cemaziyelevvel 1254/1838 tarihinde Viyana'dan hareket ederek Linz'e ulaşan Paşa, temmuz ortalarında seyahat etmiş olduğu halde havanın serin olduğunu ve sık sık yağmur yağdığını belirtir. Linz, Tuna nehri kenarında büyük bir şehirdir ve burada pek çok fabrika bulunmaktadır. Viyana'nın sınırı olması ve adeta kilit vazifesi görmesi sebebiyle şehrin etrafı kulelerle çevrilmiştir.

Avrupa'da Ne Gördüm? adlı seyahat eserinde Viyana'yı geniş olarak anlatan Ahmet İhsan, *Tuna'da Bir Hafta* kitabında da Linz şehri hakkındaki izlenimlerini anlatır. Nehir kenarlarındaki şehirlerin "hususî bir letafeti" bulunduğunu vurgulayan yazar Linz'in bu yönüyle "dil-rûba bir şehir" olduğunu ileri sürer. Şehrin hem doğal manzarası hem de kuruluşundaki intizam onu etkiler: "Linz ise cereyanı seri ve latif Tuna ile beraber zümür-rûdün dağlardan, zarif tepelerden ve müzeyyen binalardan teşekkül eyliyor idi. Derenin iki tarafı rıhtım, şehri birbirine güzel bir demir köprü rabt eyliyor. Elektrik tramvayları her tarafta işliyor. Nehrin sahilinde mükemmel oteller, lokantalar dizilmiştir. Birkaç nehir vapuru sahili tezyin eyliyor." (*Tuna'da Bir Hafta*, ss. 10-11) Vapurdan çıkıp büyük caddede ve şehir meydanında gezinti yapan Ahmet İhsan, güzel mağazalara ve katolik kilisesine dikkat çeker. Bu vesileyle, Avrupa'nın bu kısmında manastırların, kiliselerin -özellikle de katolik kiliselerinin- çokluğuna temas eder.

Linz, Halit Ziya'nın *Almanya Mektupları*'nda Viyana'dan sonra ele aldığı bir Avusturya şehridir. Viyana-Linz arasında Tuna'da yolculuk yapan yazar bu vapur yolculuğunu Boğaz gezisine benzetir. Yalnız burada Boğaziçi'nin aydınlık havası yoktur. Buna karşılık Tuna'nın Viyana ile Linz arasındaki Avusturya topraklarında kalan kısmının kıyıları sık ağaçlı ormanlarla kaplıdır. İki tarafta görülen köylerin manzarası insanı etkiler; evler çok düzenlidir, pencerelerde ve duvarlarda çiçekler göze çarpar. Buralarda yaşayanların müreffeh bir hayat sürdükleri anlaşılmaktadır. İnsanlar çok iyi ve temiz giyinmiştir. Vapur iskelelere uğradıkça insanları ve manzarayı gözleme fırsatı bulan Halit Ziya kasabalara, köylere, kalelere, hisarlara, bahçelere, saraylara, kilise ve manastırlara kısa kısa değinir. Güzergâhtaki yerlerin adlarını ve özelliklerini sayarken Viyana'yı Türk muhasarasından kurtarmak üzere Alman ve Lehliilerden müteşekkil altmış bin kişilik ordunun toplandığı yer olan tarihî Tulin kasabasına da dikkat çeker. Tuna'daki bu gemi yolculuğundan sonra Linz'e gelen yazar buranın da Viyana gibi insanı kendine çeken şehirlerden olduğunu söyler. Sadece bir gün ve iki gece kaldığı Linz'de daha uzun süre kalamadığı için hayıflanır. Şehir, Franz Jozef/François Joseph Platz denilen meydan çevresinde kurulmuştur. Meydanda, sergileri çeşitli meyve ve sebzelerle dolu olan daimi bir pazar yeri vardır. Bilhassa erik, armut gibi meyvelerin çokluğu ve fiyatların bizdekilere oranla ucuzluğu dikkati çeker. Satıcıların çoğunun kadın olması da bir başka hususiyettir. "Hemen bütün Avusturya şehirleri gibi zengin ve metin binalarla müzeyyen olan Linz'in diğer sokakları sakin ve

tenha addolunabilir."154 diyen yazar görülmesi tavsiye edilebilecek binaların Alte Domkirche denilen eski ve büyük kiliseyle, Stadtpfarkirche adlı büyük kilise olduğunu belirtir. Yeni kurulan mahallelerdeki köşkler ve konaklar da çok güzeldir. Şehrin, Pöstlingberg tepesinden kuşbakışı görünüşü etkileyicidir: Yeşillikler içindeki evler, bahçeler arasındaki büyük köşkler, dalları armutlarla yüklü ağaçlar ve bunlar arasından geçen elektrikli tramvay... Linz'in hayvanat ve nebatat bahçeleriyle, antika eşya müzelerini de dolaşan Halit Ziya gezinti yerleri içerisinde Tuna boyunca uzanıp giden halk bahçesini çok beğenir. Linz halkının genel özellikleri üzerinde de duran yazara göre bütün olarak bu insanların seyredene hissettirdikleri duygu rahatlık ve huzurdur.

C. Trieste

Sadık Rifat Paşa'nın, seyahatinin sonlarına doğru uğradığı Trieste bugün gerçi bir İtalyan şehridir fakat o tarihlerde Avusturya'ya bağlıdır. Daha sonraki seyyahların dikkat çekeceği gibi burada daha çok İtalyan asıllı olanlar oturur, İtalyanca yaygın olarak konuşulur. Trieste bir sahil kentidir ve o tarihlerde de gelişmiş bir ticarete sahiptir. Trieste "Meşhur ve mamur bir iskele ve azîm ticaretgâh ve ebniye ve sokakları nev-resm ve güzel olmağla" (s. 30) bölgenin önemli şehirlerinden biridir.

Ahmet Midhat Efendi de Trieste hakkındaki izlenimlerini anlatırken öncelikle buranın Almanya'nın Hamburg'u ve Fransa'nın Marsilya'sı gibi önemli bir liman şehri olduğunu söyler. Trieste bir ticaret merkezidir, Avusturya ticarî nakliye piyasasının en büyük kuruluşlarından olan Lloyd firmasının idare merkezi ve tersanesi de Trieste'dedir. Asıl şehrin nüfusu yetmiş iki bin olup çevre köylerle beraber bu sayı yüz otuz beş bine ulaşmaktadır. Romalılar zamanından kalan bazı eserler halen mevcudiyetini sürdürmektedir. Şehir iki tren hattı ile Peşte ve Viyana'ya bağlanır.

Trieste limanı doğal bir liman olmayıp sonradan yapılmıştır. Şehrin eski limanı doğu kısmında, "Porto Neu denilen ve bu memleketin garp cihetine isabet eyleyen yeni liman akıllara hayret verecek bir cesamet ve metanetle yapılmış yeni kordon ile muhât olarak asıl ticaret istasyonu da bu liman üzerindedir." (s. 1030) Limanın tam ortasında, etrafı iri taşlarla çevrili büyük bir havuz şeklindeki kanal mevcuttur. Yük alma ve boşaltmada sağladığı kolaylık sebebiyle kayıkların çoğu bu kanala girer. Bu nedenle kanalda daimi bir kayık kalabalığı görülür. Yazar, Trieste'nin denizden görünüşünü şöyle tasvir eder: "Trieste şehrine denizden bakıldığı zaman pek büyük bir şehir suretinde görülür. Zira şehrin arka ciheti dağlık olduğundan birbirinden mürtefi' olan haneler cümlesi birden kendilerini denizden nâzır olanlara arz ederler. İşbu ebniye miyanında *castella* denilen kadim ve cesim bir hisar memleketin her cihetine hakimiyet tavrıyla bir tepe üzerinde azamet-fermâdır. Hele haric-i memleketteki bağlarda bahçelerde yekdiğerinden munfasıl birçok perakende binalar bu memleketin deniz tarafından görünüşünü letafetlendirdikçe letafetlendirirler." (s. 1031)

Trieste şehri, eski ve yeni yerleşim yerleri olarak iki kısma ayrılır. Güneydoğu tarafındaki eski şehrin sokakları genellikle dar ve intizamsızdır, bu sokaklarda arabalar zorlukla işleyebilir. Güneybatı tarafındaki yeni şehir ise bunun aksine geniş ve düz caddelere, muntazam sokaklara sahiptir. Trieste'nin belediye dairesi ve Lloyd kumpanyası idarehanesi gibi önemli binalarıyla Maria-Theresia Çeşmesi ve *square* denilen küçük bahçesi, Büyük Meydan çevresinde toplanmıştır. Şehrin en önemli caddesi olan Corso, Eski Trieste ile Yeni Trieste arasında sınır gibidir. Bu caddenin deniz tarafındaki kısmında kilise ve saraylarla birlikte borsa, tiyatro, mağazalar gibi diğer bazı büyük binalar ve anıt-heykeller dikkati çeker. Borsa binasının çevresi şehrin en kalabalık ve ticaret faaliyetlerinin en yoğun olarak hissedildiği kısımdır. Şehirde yaptığı gezintide gördüğü ve incelediği muhteşem posta binasını İstanbul'a layık görmesi ilginçtir. Önceleri mezarlık iken bazı eski eserlerin toplanmasıyla açık hava müzesi haline getirilen bir bölge de onun sözünü ettiği yerlerdendir.

Ahmet İhsan, Avrupa seyahatinin sonlarına doğru uğradığı Trieste'yi anlatırken bu şehrin kendisinde çok küçük yaşlardan beri hatırası olduğunu belirtir. Henüz beş-altı yaşlarında iken, babasının defterdarlık vazifesi sebebiyle İşkodra'da buldukları sırada eve alınan eşyaların Trieste'den getirildiğini hatırlar. O zamanlar evde dolaşan "–Trieste'den geldi! / –Trieste'den getirdik!" sözleri onun hafızasında yer etmiştir. Yine o

zamanki hatıraların etkisiyle Trieste'yi çok büyük bir şehir olarak hayal etmişken ilk karşılaşmada hayal kırıklığına uğrar. Trieste aslında yüksek ve dik bir dağ eteğinde, önemsiz, ikinci ve üçüncü derecede bir limana sahip ufak bir şehirdir. Buna rağmen, Avusturya açısından düşünüldüğünde Trieste limanı, bu ülkenin en önemli limanı durumundadır. Şehrin İtalya ile Avusturya arasındaki konumuna dikkat çeken Ahmet İhsan "Trieste'ye Avusturya'dan çok İtalya nazarıyla bakmak lazım geldiği" fikrindedir, çünkü halkın ve hükümetin resmi dili İtalyanca'dır. Trieste'nin sahip olduğu önemde en büyük payın sahibi olan Lloyd kumpanyasının vapurlarında genellikle İtalyanca konuşulmasının sebebi de budur.

Dışarıdan bakıldığında Trieste'nin göze hoş gelen ve dikkat çeken ilk özelliği hemen hemen bütün binaların ve sokakların beyaz görünmesidir. Büyük yapılarda ve sokaklarda hep beyaz taş kullanılmış, beyaz boya tercih edilmiştir. Lloyd idarehanesi ve fabrikaları, kanal, umumi gezinti bahçesi, Trieste'nin eski kısmını yeni mahallelerden ayıran Course Caddesi, borsa binasıyla bunun önündeki I. Leopold anıt-heykeli, belediye dairesi ve Romalılardan kalan zafer tákı Ahmet İhsan'ın sözünü ettiği başlıca yerler ve eserlerdir. Pazar günü olduğu için kahveler ve gazinolar doludur. Yazar, şehri daha iyi tanıtabilmek amacıyla kitabına Trieste liman ve kanalıyla, borsa binasının ve Lloyd idarehanesinin resimlerini de koymuştur. (ss. 544-545)

D. Avusturya'nın Diğer Şehirleri

Avusturya ile o tarihteki Bavyera Krallığı arasında sınır olan, çevresi hendeklerle çevrili **Salzburg** şehri, Sadık Rifat Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi*'nde söz konusu edilmiştir. Salzburg'un ortasından büyük bir nehir (Inn) geçer. Paşa, şehrin umumi görünüşünü şöyle tasvir eder: "... etraf-ı tariki eşcâr-ı mütesaviye ile muntazam kadîm bağçe içinde şâyân-ı temâşâ kâr-ı kadîm havuzlar ile masnû' ve musavver fevvâreler ve nice acayip şeyler mevcut ve şehrin derûnunda bulunan sokaklar pek de Avrupa'nın yeni memleketlerine mikyas olmayarak gayr-i muntazamdır." (s. 15)

İlk olarak 1838'de Sadık Rifat Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi*'nde karşımıza çıkan Avusturya'nın **Innsbruck** şehri Paşa'nın belirttiğine göre dere misali bir ovada kurulmuştur. Şehrin etrafı yüksek dağlarla ve içi büyük nehirlerle kaplıdır. Innsbruck "cesim saray ve bazı kebir kilise ve bağçeler ile mağmur oldukça dil-nişin" (s. 16) bir şehirdir. Bavyera (Almanya) şehirlerine göre havası daha yumuşak olmakla birlikte yine de yüksek dağlarda yazın bile kar eksik değildir. Innsbruck, Ahmet İhsan'ın Birinci Dünya Savaşı sonlarındaki Tirol seyahatinde de ele alınmıştır. 1917 yılında bir gazeteci olarak Tirol cephesine seyahat eden Ahmet İhsan, bu seyahatini anlattığı *Tirol Cephesinde Ateş Hattında* adlı eserinde, Innsbruck üzerinde geniş olarak durur. O tarihte Tirol eyaletinin merkezi durumunda olan Innsbruck'un nüfusu 53.000'dir. Yazarın verdiği bilgilere göre 1910'lu yıllarda "ziyadesiyle kesb-i mamuriyet eden" Innsbruck, "fevkalade latif ve zarif bir şehir"dir. Inn ve Sill dereleri arasındaki şehrin tabii manzarası çok güzel olup İsviçre'nin sayfiyelerini andırır, derelerin suyuyla sulanan bahçeler şehrin manzarasını bir kat daha güzelleştirir. Ahmet İhsan, Avusturya-İsviçre-Fransa yolunun üzerindeki ve Avrupa'ya gidenlerin adeta ayağının altındaki bu şehri Türklerin pek ziyaret etmediğini, bununsa gerçekten büyük kayıp olduğunu ileri sürer. Gerçekten de Sadık Rifat Paşa'dan Ahmet İhsan'a gelinceye kadar aradaki elli yıldan fazla zamanda seyyahların hiç biri Innsbruck'te kısa bir süre de olsa durmamış, bu şehir hakkında bilgi vermemiştir.

Mehmet Rauf, 1852'de, bugün İtalya'ya bağlı olan, fakat o tarihte Avusturya'nın idaresinde bulunan **Padova** şehrinde öncelikle ağaçlıklı ve yuvarlak şehir meydanına dikkat çeker. Burada çok sayıda "mermer tasvirler" (heykeller) bulunduğunu belirttikten sonra, şehrin en önemli yerlerinden biri olarak "dünyada eşi olmamak üzere pek büyük ve meşhur bir kahve dükkânı"ndan bahseder. Bu kahvehane civarında "dil-nişin saraylar" vardır.

Halit Ziya, 1914'te tedavi amaçlı bir Avrupa seyahatine çıkar ve bu gezisinin izlenimlerini *Saray ve Ötesi*'nde kısaca ortaya koyar. Bu seyahatte Avrupa'nın birçok yerine uğramış olmakla birlikte asıl **Karlsbad** kaplıcalarına gitmek gayesindedir. Karlsbad'la birlikte Avusturya'nın birçok şehri hakkında birer-ikişer cümleyle değerlendirmeler yapar. **Klagenfurt**, **Semmering**, **Barburg**, **Gratz** şehirlerine uğrayan yazar buralarda birer-ikişer gün kaldıktan sonra Viyana'ya geçmiştir. Daha

sonra Karlsbad'a geçer ve tedavinin asıl önemli safhası başlar. Halit Ziya'nın *Saray ve Ötesi*'nde yer alan şu satırları bu seyahatinde uğradığı şehirler hakkındaki düşüncelerini genel olarak ortaya koyması bakımından önemlidir: "Buraları hiç görmemiştim. Hele fennin ilk büyük eseri olan Semmering hattı ile dünyanın en güzel nehirlerinden biri olan Drau beni kendimden geçirdi. İhtisatımı bu yazıların havsalasına sığdırmak imkânı yoktur. Hatta Viyana'da ikametimden, orada yapılan muayenelerden de bahse lüzum görmüyorum: Netice Karlsbad'da bir tedavi devresi geçirmeğe vasil oldu. Oraya kadar gitmek için gene seyahat fırsatından istifadeye karar verdim ve Prag'a uğrayarak orada üç gece kaldım. Nihayet Karlsbad! Yorucu, üzücü uzun bir tedavi ve onun yanında da bu güzel şehrin cennete benzeyen havalisinde seyranlar, bunların avutan, mest eden tesirleri..." (s. 374)

6. MACARİSTAN

MACARİSTAN, seyahatnamelerde genellikle sadece **Budapeşte** (Buda-Peşte) şehri çerçevesinde ele alınmıştır. Buna bağlı olarak Budapeşte ile ilgili tespitler aynı zamanda bütün Macaristan'ı kapsayacak şekilde değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra Macaristan'ın diğer şehirleriyle ilgili değerlendirmeler de herhangi bir şehir ayırımına gerek duyulmadan bu kısımda aktarılmıştır.

Macaristan'dan ilk söz eden yazar, *Seyahatname-i Avrupa* yazarı Mehmet Rauf'tur. Peşte'de binaların çoğunun yeni ve zarif olduğunu söyleyen seyyah sokakların da çok geniş ve muntazam oluşuna dikkat çeker. Mehmet Rauf, Tuna nehri üzerindeki büyük köprünün yapısına da değinmiştir. Bu köprü çok yüksek olduğu için gemiler altından rahatça geçebilmektedir. Yurin(?) şehri Osmanlı idaresindeyken buraya yapılan binalardan bazıları ve büyük kaplıca halen orada bulunmaktadır.

Ahmet İhsan, Avusturya'dan sonra uğradığı Macaristan'da öncelikle Tuna sahillerinde dolaşır. Tuna nehri, Buda ile Peşte şehirleri arasındadır. Peşte düz bir arazi üzerinde kurulmuşken, Buda kısmen dağlıktır. Buda kısmındaki dağın tepesinde bir kale bulunur, dağın geri kalanı çıplaktır. Nehre bakan taraftaki saray dikkat çekici bir yapıdır. "Elyevm Macaristan'ın makarr-ı idaresi olup vaktiyle iki kasabadan müteşekkil olan şehri 1873 senesinde Budapeşte nâmıyla tevhid olunmuştur. Budapeşte'de 72.000 nüfus vardır ki bunun 70.000'i musevidir. Peşte Romalılar tarafından tesis olunmuş ve kurûn-ı vustâda pek mühim bir mevki almıştır." (s. 567) diyerek şehir hakkında kısa tarihî bilgi de veren Ahmet İhsan, iki şehri birbirine bağlayan asma köprünün, Avrupa'daki bütün benzerlerinin en büyüğü olduğunu söyler. Kitabına bir resmini de koyduğu köprünün yapılışını ayrıntılı olarak anlatır. Yapımına İngiliz mühendislerce 1842'de başlanan köprü yedi senede tamamlanmıştır. Köprü civarındaki Franz Jozef/Françoise Joseph Meydanı'nda akademi binası ile bir heykel dikkat çekmektedir. Binanın bir kısmı resim müzesi olarak düzenlenmiştir. Tuna nehri içindeki Margarita adası Arşidük Jozef/Joseph'in malı olup, Arşidük kişisel gayretiyle ve birkaç milyon *florin* sarf ederek bu adanın tamamen ağaçlandırılmasını sağlamıştır. Ağaç altları da mükemmelen düzenlenmiş ve gölgeli mesire yerleri oluşturulmuş, çalgılı kahveler yapılmıştır.

Macaristan ve Budapeşte hakkında *Avrupa'da Ne Gördüm?*'de bu bilgileri veren Ahmet İhsan, *Tuna'da Bir Hafta* kitabında da Budapeşte'den söz eder. Bu iki seyahat arasında on yıl vardır ve onun izlenimleri bize bu açıdan küçük de olsa bir mukayese imkânı verir. Ahmet İhsan, bu kez Peşte üzerinde daha çok durur ve Peşte'de "medenî büyük Avrupa şehirlerine mahsus bir faaliyet" görüldüğünü belirtir. Onu etkileyen daha çok bu medeniyet faaliyetinin yarattığı manzaradır: "Her tarafı pür-nûr caddeler üzerinde giden tramvaylar, nehrin etrafındaki rıhtım, kenara dizilmiş cesim oteller, memleketin medâr-ı iftihârı mebâni-i resmiye ve cesîme ziyalar içinde idi. Muzlim gecede bu tenvirâta nehr üzerinde işleyen merâkib-i sagirenin harekât ve tenvirâtı da inzimâm ederek şehre cidden ve hakikaten fevkalade bir manzara veriyor idi." (*Tuna'da Bir Hafta*, ss. 23-24)

1867'de Avusturya ile Birleşik Monarşi kuran ve bunu 1918'e kadar sürdüren Macaristan'ın adı bu tarihler arasındaki olayları anlatan kaynaklarda daima Avusturya ile birlikte anılır: Avusturya-Macaristan. Avrupa seyahatini 1893'te yapan Fağfurizade Hüseyin Nesimi de, buna bağlı olarak eserinin yedinci bölümüne "Avusturya-Macaristan" başlığını koymuştur. Gerçi seyyah Viyana'yı anlatırken bu şehrin

Avusturya-Macaristan'ın hükümet merkezi olduğunu belirtir; fakat izlenimlerini anlatırken bunları iki ayrı ülke gibi ele alır. Ara başlıklarla Avusturya ve Macaristan'a ayrı ayrı kısımlar açar. "Macaristan" ara başlığını taşıyan iki sayfalık kısımda ilk olarak bu ülkenin en büyük şehri olan Budapeşte'ye indiğini söyler ve şehrin coğrafî konumunu belirler. Ortadan Tuna nehrinin geçmesi münasebetiyle bu şehir ikiye ayrılmakta ve bir kısmı Buda, diğer kısmı Peşte adıyla anılmaktadır. "Seyyahlar, memleketin tarâvetinden ahalinin nezafet ve nezaketinden, Macarlıların çehre-i dilrübâsından mütehayyir olurlar. Macaristan'ın ebniye-i cesimesi, cadde ve bağçeleri, Tuna nehri üzerinde yaptırılan kârgir ve demir köprüleri mükemmel ve bilâd-ı mütemeddinenin âsâr-ı ma'muresiyle muâdildir." (s. 45) sözleriyle Macar halkının esas özelliklerine ve memlekette dikkatini çeken başlıca hususlara işaret eder. Gelişmiş bir Avrupa ülkesinde görülebilecek her şey Macaristan'da mevcuttur. Macarlar sanayi ve ticaret alanlarındaki çalışmalarıyla, ilimde gösterdikleri ilerlemelerle, müzeleri, fabrikaları, makineleri ve Tuna üzerinde gezinen gemileriyle bu alanlarda kendilerini göstermektedirler.

Fağfurizade'ye göre, yeşillikler içindeki Budapeşte, şifalı kaplıca sularıyla dolu hamamları, müzmin hastalıkların ve cilt bozukluklarının tedavi edilebildiği hastaneleriyle adından söz ettiren bir şehirdir. Tuna ortasındaki Margarita adasının görünüşü, adadaki orman ve çimenliklerin bol yeşilliği, nehir üzerindeki gemilerin gidiş-gelişi... güzel manzarayı oluşturan temel unsurlardır. Seyyah, Osmanlıların Budapeşte ile olan ilişkilerine yönelik olarak da bazı tarihi bilgiler verir.

Almanya Mektupları yazarı Halit Ziya da Macaristan'ın başşehri Budapeşte'den bahseder. O tarihlerde Avusturya-Macaristan devletinin Viyana'dan sonra ikinci önemli kenti olan Budapeşte'de muhteşem binalarla süslü, geniş ve güzel caddeler, ağaçlıklı yollar, hareketli ticaret bölgeleri, Tuna sahilindeki başlıca gezinti yeri olan Franz Jozef/François Joseph rıhtımı ilk dikkat çeken yerlerdir. Yazara göre Budapeşte adeta herhangi bir Avrupa başkenti kadar "mutantan" bir şehirdir. Şehirdeki binalar mükemmel birer mimarî örneği olup, hemen bütün büyük binaların aynı güzellikte bahçesi de vardır. Bu binalardan bilhassa Buda sırtlarını süsleyen kral sarayı ile Peşte sahilindeki meclis binası en mükemmel olanlardır. Altı büyük köprünün üç tanesi asma köprü olarak yapılmıştır. Macar hükümeti Budapeşte'yi Viyana seviyesine çıkarmak için hiçbir masraftan kaçınmamış ve bu amaçla şehre -bugünkü adlandırmayla- Fen Bilimleri Akademisi, Adliye, Opera, Güzel Sanatlar Galerisi, Ziraat Müzesi, Millî Müze, Sanayi Müzesi gibi büyük kurum ve kuruluşlarla çeşitli mesire yerleri, bahçeler, geniş bir hayvanat bahçesi ve belediye bahçesi tesis etmişlerdir.

Cenap Şahabettin'in *Avrupa Mektupları*'nda da Macaristan ile ilgili tespitlere rastlarız. Onun gözlemlerine göre Macaristan'da köy çok, şehir ise azdır. Köylerde oturanlar din bakımından karışıktır; hristiyanlar, museviler, çingeneler... Macaristan'ın fakir fakat hayal dünyası geniş çingeneleri, Avrupa'nın çalgılı eğlence yerlerine kemancı yetiştirirler. Peşte'de kısa zaman kalan Cenap, Tuna nehri ve tarihi hakkında bilgi aktarır. Tisza nehriyle birlikte Tuna, Macaristan'ın tıpkı ovalar gibi önemli yaşam kaynaklarından. Taşımacılığın yanı sıra, bu nehirlerden, her yıl artan miktarda balık avlanmaktadır. Tuna'nın bir yakasında iki yüz sene evvel ezan sesleriyle titreyen Buda şehrinde en dikkat çekici bina dokuz yüz yıllık saraydır. Osmanlıların geldiği zamanlarda küçük bir köy olan Peşte de, aradan geçen zamanda çok gelişmiş ve Avrupa'nın önemli şehirlerinden biri haline gelmiştir. Buda şehrinin adı Hun imparatoru Attila tarafından verilmiştir; Attila, kardeşinin adını bu şehre vermiştir.¹⁵⁵ Şehrin adını Osmanlılar Budin şeklinde telaffuz etmişler ve tarih kaynaklarında da böyle anmışlardır. Buda'da Osmanlıya ait eserler üzerinde de duran Cenap, bu anlamda ilk olarak, Kanuni Sultan Süleyman zamanında düzenlenen kaplıcalara değinir. Bu kaplıcaları görmek amacıyla tepeye tırmandığında şehrin manzarasını şöyle tasvir eder: "Koca payitaht ayağınızın altında müzehheb kubbeleri, muazzam ebniyesi, biri birine açılan geniş ve doğru caddeleri, garları, kiliseleri, dârülfünûnu, şehremâneti, borsası ile tâ ufk-ı şarkîdeki ormana kadar imtidad ediyor." (s. 287) Daha önce Fağfurizade Hüseyin Nesimi tarafından güzelliğinden bahsedilen Margarita adası Cenap'ın eserinde de karşımıza çıkar. Tuna İncisi denilen bu ada, bir zamanlar Margarita adında günahkâr bir

¹⁵⁵ "Buda", Attila'nın Batı Hun hükümdarı olan kardeşi Bleda'ya Macar efsanelerinde verilen isimdir.

prensesin çile doldurduğu yer iken daha sonra Arşidük Jozef/Joseph adayı güzel parklar, bahçeler, yollarla süslemiştir. Margarita adasına Tuna İncisi denmesi de bundan sonra olur. O tarihlerde ada, daha çok bir sayfiye ve tatil yeri durumundadır.

Budapeşte'de Gülbaba Türbesi

Budapeşte'deki Gülbaba Türbesi'nden ilk kez *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*'nde bahsedilir. Seyahatin günlüğünü tutan Ömer Faiz Efendi, kendisinden sonraki bütün seyyahların aksine türbenin Peşte tarafında, hatta Peşte'nin merkezinde bulunduğunu söyler. Sultan Abdülaziz, türbede bir fatiha okur, sonra da Gül Baba hakkında bilgi edinmek ister. Ömer Faiz Efendi, padişaha Gül Baba'yı anlatırken "Gül Baba'nın bir Bektaşî babası olduğunu, Fatih Sultan Mehmet, II. Bayazıt, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî devirlerini idrak ederek yüz on yaşına kadar yaşamış, cenklerde bulunmuş, Peşte'nin fethinden sonra buraya yerleşmiş ve burada vefat etmiş olduğunu" (s. 68) söyler. Yine, Efendi'nin tasvirine göre Gülbaba Türbesi bir köy evini andırır. Türbedeki iki levhadan birisi manzum olup ilk beyti şöyledir: "Bunda medfûn Gül Baba hazretleridir dâimâ / Bülbul-âsâ zârîdir rûh-i pâk-i evliyâ." (s. 68) Türbeyle ilgili olarak Türklerden kalan geleneklere Macarların da aynen riayet ettiğini söyleyen seyyah, dilekleri olanların türbe demirlerine renkli ince ipek kordelalar bağladıklarını belirtir. Sultan Abdülaziz, türbeden ayrılırken millî kıyafeti içindeki bir Macar kızı türbeden aldığı bir kese toprağı ona takdim eder. Atlas kesenin üzerinde şu satırlar vardır: "Macar halkı 1849'daki âlicenâb müdafaanın minnetini her zaman izhâr edecektir." (s. 68) Aynı zamanda, 1849'da Macar mülteciler meselesini Osmanlı Hariciye Müsteşarı olarak halleden ve 1867'de Hariciye Nazırı olan Fuad Paşa'ya da çok değerli bir saat hediye ederler.

Fağfurizade Hüseyin Nesimi'nin aktardığı bilgilere göre Budapeşte, Osmanlıların eline geçtiğinde bu şehirde yaşamaya başlayan İslam fatihlerinden Gül Baba¹⁵⁶ isimli bir gazi, hem müslümanlar nazarında hem de Macarlar arasında büyük bir insan olarak tanınmıştır. Bu sebeple Gülbaba Türbesi daima saygı duyulan bir ziyaret yeri olarak varlığını sürdürür. Seyyahın verdiği bilgiye göre türbe, Buda tarafının en yüksek noktasındaki bir şatonun bahçesindedir. Zengin şato sahibi türbeyi ara-sıra tamir ettirmekte, tuttuğu özel bir görevli aracılığıyla da türbenin daima ziyarete açık bulunmasını sağlamaktadır. Fağfurizade "Macaristan'ın merkezinde böyle bir makbere-i mübârekenin şimdiye kadar hıfz ve idâmesi ve avâm ve havâss tarafından ta'zim ve takdisi İslam seyyahlarının mesruriyetini müstevcibdir. Bu makam-ı mübarekin ziyaretine şitâb ve türbe-i şerifede mahfuz defterde dahi ismimi kayd ettikten sonra Peşte'den müfarakat ettim." (s. 46) diyerek Macaristan ziyaretinin en önemli safhalarından birini oluşturan türbe ziyaretini anlatır.

Bu türbeden, Halit Ziya da *Almanya Mektupları*'nda söz eder. Halit Ziya, türbenin anlatımına geçmeden önce Türklerle Macarların tarihî ilişkileri ve bu ilişkilerde Budapeşte'nin yeri hakkında bazı bilgiler aktarır. Tuna kıyısındaki büyük kilise yüz elli yıla yakın bir süre cami vazifesi görmüştür. Macarlar ve Türkler tarihte dönem dönem birlikte yaşamışlar ve uzun yıllar savaştıkları halde dostça ayrılmışlardır. Buda, Türk istilasının hatırasını bir nefretle değil adeta tarihin hoş bir menkıbesi gibi saklamaktadır. Buradaki Gülbaba Türbesi, Türklerin bıraktığı en kıymetli hatıralardan biri olarak Macarlar arasında da hususiyetini sürdürür. Halit Ziya'nın şu değerlendirmeleri belki de bütün seyyahların Gülbaba Türbesi ile ilgili tespitlerini mümkün olduğunca genişleterek ortaya koyar: "Macarlık Gül Baba'yı merkadiyle değil mânânen de muhafaza eder; bu, bir

¹⁵⁶ Daha sonraki seyahatnamelerin bazılarında da karşımıza çıkacak olan Gül Baba ve Gülbaba Türbesi ile ilgili kısa ansiklopedik bilgi vermek yerinde olacaktır. Asıl adı Cafer olan Gül Baba, Merzifon doğumludur; doğum tarihi kesin olarak belli değildir. Bu Türk asker ve Bektaşî dervişinin hayatı efsaneleşmiştir. Kanunî'nin çeşitli seferlerine katılarak büyük yararlıklar gösterdikten sonra 1541'deki Budin kuşatmasında şehit düşmüş, türbesi 1543'te Budin beylerbeyi Yahya Paşazade Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Sarığında daima bir gül taşıyarak dolaştığı için kendisine Gül Baba denmiştir. Türbesinin bulunduğu Budapeşte'deki yer Rozadomb (Gültepe) diye anılır. Gülbaba Türbesi düzgün kesme taştan, sekiz köşeli, kubbeli bir yapıdır. Klasik Osmanlı mimarisi üslubuyla inşa edilen türbe 1690 yılında Hristiyanlığa ait kutsal emanetlerin korunduğu küçük bir *capellaya* dönüştürülmüş, 1885'te onarılarak yeniden türbe haline getirilmiştir. Bkz. *Milliyet-BÜYÜK LAROUSSE*, c. IX, "Gül Baba" ve "Gülbaba Tekkesi ve Türbesi" maddeleri, s. 4826.

sevimli simadır ki başında sarığı, sırtında cübbesi, ayaklarında yemenisiyle ve daima güller arasında, beyaz sakallı, nûrânî yüzlü, mütebessim bakışlı, hayâl-i muhib şeklinde küçük çocukların, genç kızların, ihtiyar kadınların ruhunda dolaşır; şairleri, ressamları, muharrirleri işgal eder; onun için hikâyeler yazılmış, efsaneler tertip edilmiş, melih ve beşûş çehresinin etrafı şirin hurâfâttan müteşekkil bir şiir ile kuşatılmıştır. Bestekârlar bile onu teganni eder, edebiyat-ı temaşa bile onu sahne-i izzatına alır. / Bu suretle Gül Baba adeta esrîf bir vücut olmuştur ki nesimden ve ziyadan örülmüş gibidir. Macarlık istila devresine bakarken tarihinin o senelerini Gül Baba'nın bu menşûr hayali arasından bir tayf-ı rengîn şaşaasıyla görür."¹⁵⁷

Cenap Şahabettin de *Avrupa Mektupları*'nda Buda şehrindeki Osmanlı eserlerine değinirken Gülbaba Türbesi üzerinde durur. Cenap, Gül Baba'nın "Budun'de doğmuş ve orada ölmüş bir zât" olduğunu iddia eder; fakat daha önce açıkladığımız bilgiler ışığında düşüncecek olursak Cenap'ın bu iddiasının doğru olmadığını kabul etmek gerekir. Gül Baba'nın şahsı üzerinde fazla durmayan şair, esas olarak türbenin harabiyetine dikkat çeker.

7. İSVİÇRE: Alpler, göller, vadiler...

İSVİÇRE, seyahatnamelerde bilhassa tabiat güzellikleriyle ve ilgi çekici manzaralarıyla yer alır. Alplerin ihtişamı, İsviçre göllerinin büyüleyici görüntüsü, medeniyet ve tabiatın iç içe bulunduğu sayfiyeleri... seyyahları İsviçre'de en çok etkileyen taraflardır.¹⁵⁸ Bu bakımdan, seyahatnamelerde tasvir parçalarının sıklıkla yer aldığı kısımlar İsviçre'nin anlatıldığı bölümlerdir.

İsviçre'yi geniş olarak anlatan ilk seyyah Mehmet Rauf'tur. *Seyahatname-i Avrupa* adlı eserinde İtalya'dan İsviçre'ye geçişini hikâye ederken yüksek dağlarda yapılan yollara dikkat çeker ve İsviçre halkının dağlık yerlerde bile ziraat yapması karşısında şaşkınlığını gizleyemez. **Alp Dağları**'ndan İsviçre'ye maceralı bir geçiş yapan Mehmet Rauf'un İsviçre hakkındaki ilk izlenimleri bu yolculuğa ve dağların tabiat güzellikleriyle dağlardaki yollara ilişkindir. Dağlarda hemen hemen her taraf karlarla kaplı olduğundan bu geçiş çok zorlu olmuştur. "Cebel-i mezkûrun ve buna mümasil etrafında bulunan sair dağların üzerlerine nihayete kadar enli ve muntazam tarikler yapılmış ise de üstünde bir adam boyunda kar olduğundan bütün tepeler ve bayırlar dahi berf ile kapanmış idüğünden zikrolunan kızaklar ile bir tarafı üç dört büyük minare boyunda uçurum ve diğer cânibi göz görmez derecede mürtefi' kayalık ve yigirmi otuz arşun üzerlerinde duvarlar gibi karlar olarak bir taraftan dahi lâ-yenkati' kar yağarak zemin ve sema ikisi bir renk ve hey'etde rû-nümâ olduğu halde bayağı göklere çıkılmış gibi bir vahşet ve dehşet-i zaruriye ile ale't-tevâlî beş buçuk saat gidildikten sonra..." (s. 24) şeklinde yolculuğu anlatırken İsviçre dağlarının ihtişamlı görüntüsüne ve etkileyici manzarasına da dikkat çeker.

İsviçre'nin güzel tabiat manzaraları Ali Kemal'in *Ömrüm*'ünde de zaman zaman tasvir edilir. **Cenevre**'de kış mevsiminin görüntüleri etkileyicidir. İsviçre'nin kış manzaralarını anlatırken bir şairimizin mısralarına da gönderme yapar ve manzaranın kendi üzerindeki etkisini belirtir: "O sene İsviçre'de harikulade bir kış olmuştur, külliyyetli kar yağmıştı, arabalar, tramvaylar işlemez oldu, halk bir nevi kızaklarla gezerdi, o ne letafet-i garrâ idi, etrafın dağları beyazlarla, hatta beyaz dumanlarla muhat idi. O tarihten 11-12 sene sonra Süleyman Nazif oraları gezer, bu manzara-i garrâyı beht ile seyrederken: 'Dağlar duman içinde / Gönlüm güman içinde' demişti. Tabiat ve san'atın âhenkdâr bir imtizâcından husule gelmiştir. Fakat o ne güzellik, o ne temizlik, o ne cazibe idi: Bir taraftan göl, nehir, o pâk sular, bir taraftan o yüce, kâh o karlı, kâh berrak, kâh dumanlı dağlar idrâk-i meâlfiye o henüz açılmamış zihnimi, fikrimi nurlarla dolduruyordu, gönlümü vecde getiriyordu..." (s. 86)

Ahmet Midhat Efendi de eserinde İsviçre'yi kimi zaman büyük şehirleri aracılığıyla kimi zaman da genel olarak ele almıştır. Bu kısımda yazarın, İsviçre'nin ayrı

¹⁵⁷ *Tanin*, nr. 2398, 21 Ağustos 1915

¹⁵⁸ "Dağlar ve göller önce, romantik Chillon Şatosu ve Valais Alplerinin olağanüstü dağ oluklarıyla Lemman Gölü'nün farkına varan Britanyalı gezgin lordlar için çekici olmuştur. Bunu tüm ülkelerden yolculuk eden baylar izlemekteydi ve bunlar coşku dolu gezi notları kaleme almaktaydılar. Kısa bir süre sonra bu yüce doğada Alpler insanı da keşfedilmişti." IM HOF, a. g. e., s. 100

başlıklar altında incelediğim Cenevre, Lozan, Bern... gibi şehirleri dışında kalan yerleriyle ilgili umumî izlenimlerine yer vereceğim. İsviçre içlerine ilerlerken Bern'den Thun'a yaptığı tren yolculuğu yazarı hoşnut bırakmıştır. Öyle ki, bu hoşnutluk duygusuyla "Älemde Bern şehrinden Thun karyesine kadar edilen seyahat derecesinde latif bir şimendüfer seyahati nerelerde mümkün olabileceğini bilemem. Avrupa'da benim gezip gördüğüm yerlerin hiçbirisinde bu letafeti bulamamış olduğumu itiraf eylerim." (s. 877) diyecek, biraz sonra da şunu ilave edecektir: "Kâşki bu yol bir saatten ibaret bir yol olmayıp da birçok saatler imtidâd eylese idi! Şu bir saat müddet zarfında letafetine doyamadık ki! Katarımız Thun karyesi istasyonuna girdiği zaman vagondan adeta müteessifen, müteessiren çıkmış idik. Her aklına gelen şeyi mevki-i icraya koyanlardan bulunsa idik mutlaka bizimle bu istasyonda telaki eden diğer katarı bindiğimiz gibi Bern'e avdet eder ve oradan diğer bir katar ile tekrar gelir idik." (s. 878) Yol kenarındaki köylerin, yazlıkların, bahçeler içindeki köşk, otel ve şatoların etkileyici manzarası bu hoşnutlukta büyük rol oynamıştır. Değil ikamet etmek, buraların yakınından geçmek bile apayrı bir zevktir. Yeşillikler içinden yükselen Mt. Blanc dağlarının karla kaplı doruklarının muhteşem görüntüsü manzaranın güzelliğini tamamlamaktadır. Ayrıca tarlaların düzenli, hayvanların sağlıklı görünüşü de manzaraya insan emeğinin katkısını düşündürür.

Thun gölü kıyılarında temiz ve bakımlı tatil ve gezinti yerleri vardır. Dağların en yüksek ve sarp yerlerine bile tüneller ve crémaillèrelî trenler vasıtasıyla ulaşılmış, oralara da mükemmel oteller, sayfiyeler yapılarak seyyahların hizmetine sunulmuştur. Thun gölünün Léman gölünden daha güzel bir manzaraya sahip olduğunu söyleyen Ahmet Midhat, bu gölde yaptığı gemi yolculuğundan bahsederken de "En geniş yeri üç kilometrodan ibaret bulunan bu göl derûnundaki seyahat bizim Boğaziçi seyahatlerine en ziyade müşabih olup hele Avrupa'nın nezaretsiz, letafetsiz yerlerinden gelen adamları hayretlerinden çıldırtacak kadar zevkli bir seyahat buralara mahsustur. (...) Elhasıl Avrupa'nın hiçbir tarafına mikyasa olmamak üzere İsviçre mahalli ve ânın da bilhassa şu tarafları her noktasında misafirlerin esbâb-ı huzur ve istirahatî mükemmelen bulabilecekleri behişt-misal bir yerdir." (s. 880) der. Burada şüphesiz, Ahmet Midhat'ın dolaylı olarak, Boğaziçi'nin de "çıldırtıcı güzellikte ve behişt-misal" bir manzaraya sahip olduğunu belirtmesi söz konusudur.¹⁵⁹

Ahmet Midhat, Cenevre'den sonra uğradığı Montreux şehri hakkında da epey bilgi verir. Bu civar dış görünüş itibarıyla "köylük yerler" olmakla beraber son derecede mamur ve muntazam yerlerdir. Avrupa'nın hemen her tarafından insanlar Cenevre'ye olduğu gibi buraya da dinlenmeye, hava değişimine gelmektedir. Otellerin ve otellerdeki hizmetin mükemmelliği ile otel görevlilerinin ve hizmetkârların çoğunun kadın oluşu da dikkat çeker. Montreux'deki sayfiyeler, yatılı okullar, pansiyonlar, tramvay faaliyetleri üzerinde de durur. Sabah vakti otel penceresinden görülen göl ve dağ manzarası çok güzeldir. Otelde, müşterilere üzüm dağıtıldığını görerek rejim yapmak amacıyla buraya gelenlerin sabahları sadece üzüm yediklerini belirtir. Bir mukayese de yaparak çavuşüzümünün buradakilerden daha iyi olduğunu söyler. Montreux'de hayvan yetiştiriciliği önemli bir geçim alanıdır. Kasabanın manzarasında iyi düzenlenmiş mezarlığın önemli bir yer tuttuğunu söyleyen Ahmet Midhat burayı da gezer ve mezarlığın göle nâzır çok güzel bir mevkide bulunduğunu söyler.

İsviçre ile Fransa arasındaki Platus/Pilate Dağı'nın manzarası da Ahmet Midhat'ı çok etkilemiştir. Platus/Pilate, dört bin metre yükseklikte çok dik bir dağdır. Avrupalı seyyahların, ressamların, şairlerin, araştırmacıların çoğu bu dağa çıkmış ve izlenimlerini eserlerinde ortaya koymuşlardır. Sarp kayalıklar, sert rüzgâr, yoğun sis ve yağışlar buraya çıkmayı zorlaştırmakta iken önce bir katır yolu, daha sonra da tren yolu açılmıştır. Yazar bu tren yolunun adeta bir mucize olduğunu ifade eder. Sarp kayalıklarla kaplı dik tepelerden oluşan dağa tren yolunun nasıl yapıldığını ve dişli trenin bu yolda nasıl ilerlediğini ayrıntılı olarak anlatır. Interlaken'den Luzern'e giderlerken Platus/Pilate Dağı'nda crémaillèrelî trenle yaptıkları yolculuk sırasında dağın etkileyici

¹⁵⁹ Ahmet Midhat'tan yıllarca sonra bu kez şair Yahya Kemal, İstanbul'dan bahsederken şiir ve seyahat duygusunu birleştirerek şu mısraları söyleyecektir: "Benzetmek olmasın sana dünyada bir yeri; / Eylül sonunda böyledir İsviçre gölleri" BEYATLI, Yahya Kemal, "Siste Söyleniş", *Kendi Gök Kubbemiz*, Yahya Kemal Enstitüsü Yay., İstanbul, 1974, s. 26

manzarası bütün ayrıntısıyla gözler önüne serilmiştir. Dağın eteklerinde setler çekilerek oluşturulan bağ ve bahçeler dikkat çekicidir. Yazar, bunların meydana getirilişindeki zorluğu düşündükçe "vatanının kıymet ve kudsiyeti nazarında büyür" ve "O bizim münbit ve mahsuldâr ovaları buralara getirecek olsalar idi kim bilir ne hâllere girerler idi." (s. 893) der. Dişli tren ağır ağır raylar üzerinde yukarıya doğru ilerlerken bir mühendisle yaptığı sohbetinde ondan pek çok şey öğrenir. Gözlemlerine dayanarak da dağlarda açılan tüneller, yapılan yollar, demir köprüler hakkında bilgiler verir. Uçurum kenarlarından, demir köprülerden geçerken yazar aynı zamanda manzaranın ürkütücülüğüne de değinir.

Böyle ilginç bir yolculuktan sonra geldikleri Luzern'in öncelikle coğrafi konumunu belirleyen Ahmet Midhat bu şehrin Cenevre'ye benzediğini söyler. Luzern'de Alp Dağları'nın görünüşü etkileyicidir. "İstasyon önünde durarak etrafı temâşâyâ koyulup Alp Dağları'nın uzaktan uzağa karlı tepeleri ve Luzern şehrinin yakından yakına eski burçları ile müzeyyen ve sağ ve sol taraflardan göl ve nehr ile letafeti bir kat daha mütezayid olan panoramayı doyamaya doyamaya temâşâdan sonra..." (s. 907) şehirde kısa bir gezinti yapan yazar bilhassa köprüler, rıhtımlar, kiliseler, esnaf çarşısı, müze olarak kullanılan eski hükümet konağı, postahane ve büyücek tiyatro üzerinde durur. Dikkat çekici şeylerden biri de halka havanın her anki durumunu gösteren bir "sütûn-ı fennî"dir. Müzede ise bilhassa Alpler'de yaşayan hayvanların nümunelerini gösteren koleksiyon kısmı ilgi çekicidir. Luzern'de 7x4 boyutlarında gayet büyük bir İsviçre haritası da gören Ahmet Midhat bir zamanlar İstanbul'da yapılan büyük Rumeli haritasını hatırlar. Fakat bizimkinde ölçülerin yanlış olmasına karşılık bu İsviçre haritası mükemmeldir. Kuzey tarafında büyük bir mağara içindeki arslan heykeli de tarihî bir olayın anıtı olması münasebetiyle enteresandır. Luzern'de Glasye (Glacier) Bahçesi denilen kar kuyusunu gezen yazar, buranın, Alpler'in tepesinden yaz-kış kalkmayan karların sürekliliğini ortaya koyduğunu belirtir. "Glacier", İsviçre dilinde Alplerin tepesindeki karlı-buzlu kısımlara verilen isimdir. Burayı daha sonra Ahmet İhsan da gezecek ve izlenimlerini benzer şekilde aktaracaktır.

İki buçuk saat gibi kısa bir sürede Luzern'in hemen her tarafını gezip gördükten sonra Zürih'e geçen yazar öncelikle istasyon binasının büyüklüğüne dikkat eder. Bu vesileyle, Avrupa'da istasyon binalarının genellikle çok büyük yapıldığını belirtir. Şehirdeki gezintileri esnasında Zürih'te pamuk ve ipek mensucatı tezgâhlarıyla okulların çokluğuna dikkat çeker. Zürih, bu yönüyle tanınmış bir şehirdir. Ayrıca büyük otellerle bunların altında bulunan geniş mağazalar da sık sık göze çarpar. Banka binalarıyla borsanın yer aldığı meydan, Zürih'in Galata'sı hükmündedir. Yüz elli bin ciltten fazla kitabı ihtiva eden büyük kütüphane ile büyük kiliseyi dışarıdan sayradan yazar buraları zamansızlık yüzünden layıkıyla gezemediğine üzüldür. Botanik bahçesini de geceleyin haricen görür. Ahmet Midhat'ın, Konstanz ve Lindau hakkında verdiği bilgiler, İsviçre'nin diğer şehirleriyle ilgili olarak aktardığı bilgilerle paralellik arz eder. Çünkü zaten onun gördüğü İsviçre şehirlerinin hemen hepsi coğrafi konum itibariyle birbirine benzemektedir.

Ahmet İhsan, Almanya'dan sonra geldiği İsviçre'nin tabiat güzelliklerine Basel ile Zürih arasındaki tren yolculuğunda değinir. 70.000 nüfuslu Basel, eski bir şehirdir. Yazarın verdiği bilgilere göre, Miladî III. yüzyıldan beri tarihî kaynaklarda adına rastlanan¹⁶⁰ şehir, Romalılar tarafından kurulmuştur. Rhein nehrinin batı sahilinde kurulan Basel'de yazarın dikkatini çeken tek şey üzerinden omnibusle geçtikleri yüz elli metre uzunluğundaki ahşap köprü olur. Basel ile Zürih arasındaki yolların manzarasını o kadar beğenmiştir ki istasyonlarda inip-binenlere hiç bakmaz hatta bir ara biletçinin gelip bileti kontrol etmek istemesi bile onu sinirlendirir. "Basel'den Zürih doksan kilometre olup iki saat on dakikada kat' olunuyor. Elimdeki reh-nümâ diyordu ki Basel'den Zürih'e gidenler İsviçre'ye ilk defa girmişler ise bedâyi'-i harikulâde karşısında mütehayyir olmağa kendilerini hazırlamalıdır. Ben de gözlerimi oğuşturarak hazırlandım. / Basel'den biraz ayrılır ayrılmaz reh-nümânın

¹⁶⁰ Ahmet İhsan burada, belki de faydalandığı kaynağın sağlam olmaması sonucunda bir tarih hatası yapmıştır. Günümüz ansiklopedilerinde Basel'in adının metinlerde ilk olarak M. S. III. asırda değil 374 yılında ve dolayısıyla IV. asırda geçtiği belirtilmektedir. Bkz. "Basel", *Milliyet-BÜYÜK LAROUSSE*, c. III, s. 1345.

sözünü tasdik ettim; zira hep latif sath-ı mâilli dağlar, zümürürd gibi vadiler; bu vadiler ile dağların hoş yerlerine yuva gibi konmuş bahtiyar manzaralı köyler kenarından geçiyorduk; yolumuzda kâh yokuşa, kâh inişe müsadif olduğumuz için öyle koşmuyorduk, bunun için pencerenin kenarına yaslandığım hâlde etrafı hakkıyla seyretmeğe vakit buluyordum." (s. 379) şeklinde yol manzaralarını anlatan yazar, asıl etkileyici güzelliklerle daha sonra karşılaştığında hayranlığı daha da büyüyecektir.

Zürich hakkındaki izlenimlerini aktarırken de "Esnâ-yı seyahatte tatlı ömür sürdüğüm yerlerin birincisi Zürich'tir. Burada Almanya şehirlerinde yaptığım cevalana nazaran dört beş saat kalmağla her taraf görülecek olduğu hâlde ben iki gece kaldım." (s. 381) diyerek şehri çok beğendiğini belirten Ahmet İhsan, aynı zamanda şehrin kuruluş ve gelişme tarihçesini de aktarır. Onun aktardığı bilgilere göre, Romalılar zamanındaki adı Turicum olan şehir Zürich kantonunun merkezi olup 77.000 nüfusa sahiptir ve İsviçre'nin en zengin, en gelişmiş bölgelerindedir. Limmat nehrinin iki tarafında kurulup gelişen şehirde pamuk ve ipek fabrikaları mevcuttur. Sadece ipek mensucatı fabrikalarında 10.000 amele çalışmaktadır. Zürich'in üniversiteleriyle diğer okulları da Avrupa'da çok tanınmakta olup buralarda çok sayıda ünlü kişi yetişmiştir. Kent, gelişmişliğinin yanı sıra bir köylülük manzarası da gösterir. Bilhassa dere içindeki bir değirmen, bu manzarayı tamamlayan önemli unsurlardan biri olarak yazarın dikkatini çeker. Şehir yakınlarında bulunan ve trenle çıkılan bir tepe ve vadi çok etkileyici bir görünüşe sahiptir. Ahmet İhsan, bu tabiat manzarasının kendi psikolojisi üzerindeki etkisini de açıklar: "Tepeye arkamızda itilerek sürükleniyor gibi dağda yükseliyorduk, her devrde başka manzara temâşâ ediyordum; kâh dağın sık korusu ormanı içine gömülerek çam ağaçlarının kokusuyla kuvve-i şâmmeyi telziz eyliyorum, kâh karşıma göl ile sevâhilinden müteşekkil manzara çıkıyor hayran kalıyorum; bazan zümürürd gibi vadilerin tabaka tabaka uzaklaşıp zirvesi karla mestur dağlarla ufukta müntehi olduğunu görüyorum; enzârım ufk-ı nâmütenâhiye matuf kalarak ruhumu mebhut ediyor; hülâsa her an bir başka hiss-i latifin zebunu bulunuyordum. / İnsanda biraz dâğlik vardır. Böyle yerlere geldikçe bir hiss-i bahtiyarî duyar. Ben de böyle idim, zaten ne vakit dağlarda gezsem, bedâyi'-i tabîye karşısında bulunsam sâni'-i ezelnin kuvve-i harika-nümâsını temâşâ ile pek mütelezziz olurum, burada dâğlik hissi daha ziyade uyanmıştı. Ruhumda, kalbimde büyük bir ferah hisseyliyordum; o kadar hafiflemiş idim ki sanki şimendüfer beni götürmese uçacağım!" (ss. 387-388)

Autelie(?) tepesinin manzarası ise bambaşkadır. Tepeden bakılınca Zürich şehri ve gölü, Limmat vadisi, Alpler silsilesi ile Thun gölü bütün güzelliğiyle görülebilmektedir. Tepede sadece tabiat manzaraları değil aynı zamanda seyyahlara sağlanan "suhulet-i medeniye" de dikkat çeker. Bunların başında üç büyük otel ile bir postahane başta gelir. Tabiatla medeniyetin birleşimi Avrupalı seyyahların buraya yoğun ilgi göstermesinde de önemli bir etkidir. Autelie(?) tepesinden gördüğü diğer yerlerin yanı sıra ertesi gün gezdiği Zürich Gölü'nün güzelliği, yazarı tam anlamıyla hayran bırakır. Gölde bir vapur gezisi yapan yazar "Zürich Gölü'nün manzara-i umumiyesi hoştur, bizim Boğaziçi'ni andırır. Sevâhil ve dağlar serâpâ zümürürd gibi yeşildir, yeşillik içine gömülmüş tabii köyler çayırklar o kadar hoştur ki insan bakmakla doyamaz." (s. 395) diyerek hem manzaranın güzelliğine hem de buranın Boğaziçi'yle benzerliğine dikkat çeker. Göl sahili boyunca sıralanan köylerin, yalıların, tarlaların ve çok sayıdaki fabrikanın oluşturduğu manzara da hoştur.

Zürich'ten Luzern'e geçen Ahmet İhsan, "Luzern kendi ismindeki kantonun merkezi ve 20.308 nüfusu şâmil olup şu gölün sevâhilinde 1332 sene-i miladiyesinde teşekkül eden üç kantona iltihak etmiştir. İşte bu sebepten nâşi o zamandan beri dört kantonun orta yerinde kalan göle "Dört Kantonlar Gölü" denir." (s. 405) şeklinde şehir hakkında önce kısa bilgi verir. Luzern dünyanın en güzel manzaralı şehirlerindedir. Dört Kantonlar Gölü her taraftan yüksek dağlar ile çevrili olduğundan Luzern şehri de engebeli bir mekânda bulunur. Gölden çıktuktan sonra ileride yüksek dağların oluşturduğu bir boğazdan geçen Reuss nehrinin iki yakasında kurulan Luzern'in bu konumu şehrin "manzara-i fevkalade tabirine bihakkin layık bir mertebeye ulaşmasını" sağlamıştır. Ahmet İhsan "gölün râkid ve berrak suyuna, dört tarafı sarmış gayet yüksek ve yeşil ağaçlara mevzu' olmuş sath-ı mâillere, uzaklarda yüksek ve karlı zirvesini âsmâne katmış heybetli dağlara vâlihâne" bakarken suyu öpmek, okşamak arzusu duyar. Luzern'de her ev tıpkı Boğaziçi'nde olduğu gibi sahilde suya çok yakın yerlere

yapılmış, böylece güzel yalıboyu vücuda getirilmiştir. Yalıların arkasından geçen yolda yürüyen yazar burada ortaçağdan kalma iki ahşap köprüden, Kilise Köprüsü ile Değirmenler Köprüsü'nden söz eder. Kitaba, köprülerden birincisinin resmini de koymuştur. Luzern Arslanı adı verilen anıt, Luzern'de yazarın üzerinde durduğu önemli eserlerdendir.

Seyyah, Luzern'deki Dört Kantonlar Gölü'nde bir vapur gezisi yapar ve daha sonra da dışı şimendüferle Righi tepesine çıkar. Bu gezilerinin izlenimlerini aktarırken daha önce İsviçre'nin tabiat manzaralarını anlatırken sık sık sözünü ettiği dağ, vadi, göl, orman, ova görüntülerine dikkat çekerek buraların "misli görülmemiş manzara-i hârikulâde"ye sahip yerler olduğunu ileri sürer. Bilhassa Righi tepesine yaptığı crémaillèrelî tren yolculuğu onun için unutulmaz bir seyahat hatırası olur; çünkü bu yolculukta İsviçre Alpleri'nin karakteristiğini oluşturan manzaraları geniş bir panoramadan seyretme fırsatı bulmuştur. Kremayerli tren köprüsünden geçişini anlattığı şu satırlar onun izlenimlerini çok canlı olarak aktarmaktadır: "Köprü'nün altı dehşâş bir uçurum ve bayır idi; uçurumdan aşağı köpükleri saçarak mükemmel bir çağlayan yuvarlanıyor idi; çağlayanın suları iri kayalara, büyük ağaçlara çarparak yokuş aşağı öyle bir heybetle akıyordu ki letafetini tarif edemem. Bereket versin köprü'nün üstünde katar aheste gidiyor idi de aşağısını hakkıyla görmeğe muvaffak oldum: Yalnız köprü'nün kenarı yok idi; insan katarı uçurum üstünde aheste revişle uçuyor sanıyor idi. / Yine civar manzaralarının tabakat-ı muhayyirü'l-ukulü açılmağa başladı. Aman ya Rabbi! Buradaki derece-i sürûr ve neşâtım Zürih'tekinin beş-on katı olmuştu; kendimden geçmiş, ne düşüneceğimi şaşırılmış idim." (s. 413) Kremayerli trenle Alpler'in en yüksek noktası olan Righi tepesine kadar çıkan ve buradan etrafı seyreden yazar dağ silsilesinin karla kaplı doruklarına, eteklerde görülen pırl pırl göllere, derin ve yeşil vadilere, aşağılarda alabildiğine uzanan ovalara, kısacası İsviçre'nin gözler önüne serilen doyulmaz tabiat manzaralarını hayranlıkla anlatır. Interlaken, Alpnach, Meiringen ve Pilatus/Pilate dağının doğal güzelliklerini de aynı şekilde hayranlıkla tasvir eder. Interlaken'de büyük otellere, hediyelik ve turistik eşya satan dükkânlara, karlı tepelerin ışıklı ve güzel manzarasına, İngiliz seyyahların bu yöreye olan düşkünlüğüne dikkat çeker. Gayet şairane manzaralı 2809 nüfuslu bir yer olan Meiringen kasabası ve vadisi ile Aare Boğazı ise ilginç coğrafî yapısıyla onun ilgisini çeker. Bölgedeki temiz hava dolayısıyla insanlar son derecede sağlıklı ve güzeryüzlüdür. Gerçi Ahmet İhsan, İsviçre gezintileri sırasında yaz ayları olmasına rağmen yağmurdan pek kurtulamamıştır fakat yağmur yağmadığı zamanlarda havanın temizliği çok iyi hissedilmektedir. Asıl kasabada görülecek fazla birşey olmamakla birlikte bilhassa kasaba civarındaki köy kesimlerinde rahatlık, saadet ve neşe dikkat çeker. Derin ve dar Aare Boğazı'nın bir yanındaki kayalıklara tutturularak yapılan tahta yolda ilerleyen yazar aşağıdan akan dereyi ve boğazın "dehşet verici" manzarasını seyrederek: "Başımı yukarı kaldırdım; iki tarafa baktım; olduğum yer hakikaten mahûf idi; yekpâre olduğu hâlde bıçak ile ikiye bölünmüş yalçın kayadan ibaret mürtefi dağın aralık yerinden dere olanca şiddetiyle akıyor; ben o derenin üstünde muallakta duruyorum. Kenarlara baka baka, cihet-i fevkanisi yekdiğere temas eder derece ve aşağısı cüz'i fasılalı olan sağ cenahları sanki beni sıkacakmış gibi ürküyordum; ziyâ-yı şems yalnız tepede kalan aralıktan giriyor; yağmurun suları iki cenah üzerinden sızıp çağlayan gibi şemsiyeme dökülüyordu. (...) Hakikaten görmeğe şâyeste birşey! Kuvve-i muhayyilemde bile vücud veremeyeceğim bir harika!" (s. 430)

Fağfurizade'nin *Seyahat*'inde de İsviçre'nin manzaraları ile ilgili olarak bazı tespitler yer alır. İsviçre'de bu seyyahın gezdiği ilk yerler, diğer seyyahlarda olduğu gibi, kasabalar ve bunların etrafındaki geniş göllerdir. Temmuz ayının başı olmasına rağmen İsviçre'de "kış, kıyamet, yağmur ve şimşek devam etmiş olduğundan" seyyah bu durumdan hiç hoşlanmaz. Luzern şehrinde bir otelde kalan Fağfurizade, İsviçre'nin Avrupa kıtası ortasında bulunduğunu ve birçok dağlardan, göllerden meydana geldiğini belirtir. Yaz mevsiminde dünyanın dört bir tarafından insanlar İsviçre'ye gelip güzel manzaraları seyrederek zamanlarını geçirirler. İsviçre Alpleri'ni kışın karla kaplı olduğu halde yazları baştan başa yemyeşil görünür. "Hele bu yeşil dağların eteklerinde teşekkül eden göllerin reng-i dil-rübâsı ve göller içindeki küçük vapurların âmed ü şüddü, iklimin

taraveti seyyahların enzâr-ı hayretini câlibdir." (s. 18) sözleriyle yabancıların bu memlekete duyduğu ilginin sebebini açıklar.¹⁶¹

Samipaşazade Sezai'nin seyahat hatıralarının bir kısmı İsviçre'ye ayrılmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında, 1916 yılının yaz aylarında İsviçre'de bulunan yazar, İsviçre'nin "dağlardan ibaret bir kıta" olduğunu ve burada insanların hayatında dağların büyük yer tuttuğunu belirtir. Çam ve meşe ağaçlarıyla kaplı tepelerde dolaşmaya çıkar, dağların aşağısında bütün bir yeşillik içinde görünen *lacları*, nehirleri, köyleri, şehirleri, vadileri ve tarlaları seyrederek savaşın getirdiği karamsarlıktan kurtulmaya çalışır. Tarlalar itina ile düzenlenmiştir, "şehirlerin, fabrikaların, her tarafa koşuşan şimendüferlerin dumanlarını hafif bir rüzgâr garba doğru sevketmekte"dir. "Dağların daha yüksek, daha mehîb, daha şahane" olduğu bir günde Canton de Vaud'u seyreder; bu kez ortalıkta derin bir sükûnet vardır. Rocher de Naye dağına çıktığı bir başka günde de dağ yolunun muntazamlığı onun dikkatini çeker. Dağların havasının son derece temiz olması da bir başka husustur: "Yükseldikçe her an hava daha saf, daha şeffaf, biraz mâî. Hava yalnız teneffüs değil, içinde bir-iki damla güneş olduğu halde içiliyor."¹⁶² Sezai, "Dağbaşlarının Havadisi" başlığı altında Alplerle ilgili izlenimlerini daha geniş olarak ortaya koyar. Dağ başlarından, şehirler çok küçük ve önemsiz görünmekte, dağların vahşi atmosferi insanı sarmaktadır: "Buradan (dağlardan) insanın elinden çıkmış mamulat ve musnuata serâser değil, vukuat ve mukadderât-ı beşere bile 'kuşbakışı' bakılıyor. Aşağıdakilerin bâlâ-yı serinden geçen şeyler, buranın zîr-i pâyında."¹⁶³ Burada Sezai'nin, insan-mekân münasebetine verdiği önem açıkça kendini gösterir. Öyle ki, yüksek dağlardan seyredilen geniş ve engin manzaraların etkisi, onun savaşa bile 'kuşbakışı' bakmasına sebep olmaktadır.

C. Cenevre (Genève)

Ahmet Midhat, Avrupa'dan dönerken uğradığı ve birkaç gün kaldığı İsviçre'nin bilhassa Cenevre (Genève) şehri üzerinde durur. Bunun yanı sıra ülkenin tabiat manzaraları ve doğal güzellikleri de Ahmet Midhat'ın eserinde sık sık söz konusu edilir.

¹⁶¹ Yakup Kadri'nin *Alp Dağlarından ve Miss Chalfrin'in Albumundan* adlı eserinde Alp dağları bütün ilgi çekici yönleriyle, coğrafya ve tarihteki yeriyile ele alınmıştır. Yakup Kadri, 1926 yılına ait İsviçre hatıralarında Alp dağlarının kendisi üzerinde bıraktığı etkiyi dile getirmiş, bu alabildiğine uzun ve yüksek dağ silsilesinin insan psikolojisi üzerindeki etkisini ve hatta yer yer *dağların psikolojisini* çözümlemeye çalışmıştır. Eserin hemen başında, okuyucuya "Alplar; Alp dağları; Alp dağlarından... Bu kelimeler size neyi ifade ediyor? Muhayyilenizde nasıl bir âlemin gölgesi kımıldanıyor? Size 'Alp dağları' dediğim zaman ne duydunuz? Ne hatırladınız? Hiç, hiçbir şey değil mi?" (s. 1) sorularını sorar ve bu soruların cevaplarını yine kendisi verir: "Biliyorum ki, bütün muasırlar gibi, sizin için de, Alp dağları alelâde coğrafî bir işaretten ibarettir. Bu işareti, herhangi bir Avrupa haritası üzerinde çocukluğunuzdanberi kimbilir kaç defa seyrettiniz ve büyüyüp seyahate başladığınız andan itibaren bu uzun dağ zincirinin muhtelif halkalarından, kimbilir, kaç defa gelip geçtiniz!" (s. 1) Yakup Kadri, bu *muhtemel* tespitleri yaptmış olmakla birlikte ya kendisinden önceki Türk seyyahların Alp dağları seyahatlerinden habersiz görünüyor ya da meseleyi sadece ortalama okuyucu ve yabancı seyyahlar bazında ele alır: "Bu dağların başdöndürücü irtifalarında da dolaşmış olduğunuzu iddia etmeyeceğim; zira aramızda ne bir kâşif, ne de bir Alpinis çıktığını hatırlamıyorum. Yalnız şu muhakkak ki hayatınızda birçok kere Alpinist görmüş ve yahut bunlardan birçoğunun hikâyesini dinlemiştinizdir. Onun için bu başdöndürücü irtifalar hakkında kâfi bir fikriniz, bir bilginiz olduğuna kaniim. Balmat familyasının ilk çocuğu Montblanc'a çıktığı günden sonra, kaç tane Alp delilinin, kadınlu erkekli nice seyyah gruplarını bir zarif salkım hâlinde bu dağların yalçın kayalarından, bu dağların buzlu sırtlarından, üçer binlik, dörder binlik tepelerine doğru sürükleyip çektiğini gördünüz." (s. 1) Yakup Kadri'nin kendisi içinse Alpler "ibtidâi ve vahşi azametlerini şiddetle muhafaza eden", eteklerinde ve tepelerinde kurulan otellere, pansiyonlara, *palacelara* rağmen "kendilerine mahsus gizli hayatlarını yaşayan, gökyüzünün duvarları"dır. Ürküntü verir Yakup Kadri'ye Alp dağları, tarihin ve efsanelerin içinden bakınca büsbütün perişan eder Alpler onu: "Karanlığın içinden onlara doğru bakarken, bunun içindir ki kendimi, siyahlara bürünmüş, beyaz saçlı, vekarlı, sert, inatçı ve an'anepereest bir ecdat heyeti huzuruna çıkmış sanıyorum ve kabahat işlemiş bir küçük çocuk gibi nâçiz, perişan ütüyorum. Vakıa, denebilir ki, bu titreyiş, sadece yüksek tepelerin verdiği baş dönmesinden hâsıl olma asabî bir teşennüc hâlinin neticesidir." (s. 3) KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Alp Dağlarından ve Miss Chalfrin'in Albumundan*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1942

¹⁶² KERMAN, a. g. e., s. 243

¹⁶³ KERMAN, a. g. e., s. 244

Yazarın aktardığı bilgilere göre Cenevre milattan bir asır kadar önce bir Roma şehri olarak tanınmaya başlamıştır. Asıl tanınması ise M.S. 443'te Fransa'nın Burgonya kısmında hüküm süren Burgonya hanedanlığına başşehir olmasıyla gerçekleşmiştir. 533 yılında Fransa'ya geçen ve IX. yüzyıla kadar Fransa vilayeti olarak kalan Cenevre, Charlemagne'ın (Carolus Magnus/I. Karl) IX. yüzyılda Batı İmparatorluğu'nu kurması sonucu bu imparatorluğa geçmiştir. Ortaçağ'da ise Avrupa'nın hemen her yanında görüldüğü gibi burada da kilise devlet idaresinde söz sahibi olmak amacıyla çalışmalara başlamış ve Cenevre mezhepler arasındaki büyük mücadelelere sahne olmuştur. Bu mücadelelerden sonra kent protestanların eline geçmiş, 1536'da Jean Calvin'in Cenevre'ye gelerek burada Farel ile birlikte protestanlığın yeni yorumunu yaymaya çalışmasıyla şehir tekrar Avrupa'nın önemli bir yeri durumuna gelmiştir. Calvin'in Cenevre'ye hem dinî hem de dünyevî alanda pek çok hizmetleri olmuş ve kent, Calvin sayesinde Avrupa'da protestanlığın merkezi olarak anılmaya başlanmıştır. 1559'da Cenevre Akademisi'ni kurmuş olması da önemli hizmetlerinden biridir. Avrupa'nın her tarafındaki protestanların gönderdiği yardım paralarıyla şehrin etrafına sağlam istihkâmlar yapılmış, bir de kale inşa edilmiştir. Kendi istiklâlini kazanmış bir şehir olan Cenevre'de idarenin soylular elinde kalması XVIII. yüzyılda halkın bunlara karşı ayaklanmasına yol açmış, aslında burada doğduğu halde hayatını Fransa'da sürdüren Jean-Jacques Rousseau'nun eserleri de halkın isyanını körüklemiştir. Bir ara Napoléon'un idaresine geçen Cenevre daha sonra İsviçre devletinin bir vilayeti olmuştur.

Ahmet Midhat bu tarihî bilgileri verdikten sonra Cenevre'nin 1889'daki durumunu da genel hatlarıyla ortaya koyar. İsviçre'nin önemli şehirlerinden biri olan Cenevre, Léman veya Cenevre Gölü olarak anılan yarım ay şeklindeki büyük gölün güneyinde kurulmuştur. Yetmiş iki bin nüfusa sahip Cenevre doğudan batıya doğru Rhône nehriyle ortadan ikiye ayrılmıştır. Asıl eski Cenevre şehri nehrin güneyinde kalan kısımdır, kuzeyde ise daha çok, yeni kurulan mahalleler yer alır. Nehrin içindeki adalardan birine Jean-Jacques Rousseau Adası adı verilmiştir ve bu adada filozofun bir de heykeli vardır. Nehrin üzerindeki altı köprü iki yakayı birbirine bağlar. Granit taşından inşa edilen sağlam rıhtımlar Cenevre'nin en mamur yerleri olarak dikkat çeker. Kuzeydeki tren istasyonu önünden güneye doğru inen Mt. Blanc Caddesi şehrin en önemli yoludur. "İngiliz Bahçesi" denilen geniş gezinti bahçesi de halkın bilhassa yaz günlerinde rağbet ettiği bir dinlenme yeridir. Büyük Rıhtım adı verilen geniş ve uzun rıhtım caddesi, özellikle iki taraftaki saatçi dükkânlarının çokluğu ile dikkat çeker. Yazarın buraya kadar verdiği bilgiler şehir planından aktarılmıştır. Onun asıl izlenimleri, kendi gezintisine dayanarak verdiği bilgilerde gizlidir. Yanındaki yol arkadaşı Boris Yanpolsky ile birlikte Cenevre'yi gezen yazarın ilk anlattığı yer, dört-altı yaş arası çocuklara verilen bazı dersleri kendisinin de takip ettiği Ecole Real'dir. Kendisi burayı "Eytâmhane Mektebi" şeklinde isimlendirir. Şehirdeki anıtlara da genel olarak değinen yazar, arkadaşıyla birlikte Léman (Cenevre) Gölü'nde bir sandal gezisi yapar ve bu geziyi anlatırken özellikle şehrin "cennet gibi yeşillik ve güzel köşkle müzeyyen" sahil manzaralarına dikkat çeker. Gölün şehre yakın taraflarındaki sayfiyeler Avrupa'nın diğer taraflarında nadiren görülen değerli şeylerdendir. Bunlar arasında Napoléon Bonaparte'ın karısı imparatoriçe Joséphine'in uzun zaman kaldığı İmparatoriçe Şatosu ile İngiliz şairi Lord Byron'ın bir müddet ikamet ettiği bir başka şato önemlidir. Bunların yanı sıra sahil boyunca uzanıp giden daha yüzlerce köşk, yaz ve kış hava değişimi amacıyla İsviçre'ye gelen Avrupalı ve Amerikalı zenginlerin ikametgâhı olmaktadır. Halkın çoğunun bu sayfiyelerde yaşaması ve kadın ve erkeklerin fabrikalarda bulunması da şehri tenhalaştırmaktadır.

Göl gezisinden sonra Chœur Salle tiyatrosuna giden Ahmet Midhat hem tiyatro binası hakkında hem de burada seyrettiği bir grup Sudanlının gösterisi hakkında ayrıntılı bilgi verir. Gece yarısından sonra tiyatronun kumarhane olarak kullanılan kısmı hayli kalabalıklaşır. İkinci gün gezintileri sonucunda Cenevre'nin Notre Dame Kilisesi'ni, Jean-Jacques Rousseau adasını ve anıtını, İngiliz Bahçesi'ni, büyük rıhtım civarındaki Millet Anıtı'ni, Akademi binasını, Resim ve Heykel Müzesi'ni, Konservatuar ve Büyük Tiyatro binasını, Yunan, Roma ve Etrüsk eserlerinin sergilendiği Etnoğrafya Müzesi'ni, Cenevre Koleji'ni, Yeni Meydan'ı tasvir eder. Aış-veriş yerlerini de dolaştıklarından bilhassa saatçi dükkânları hakkında geniş bilgi verir, İsviçre'de gelişmiş saatçilik sanayii

üzerinde durur. Şehrin eski Cenevre bölümünden bahsederken de Avrupa'nın diğer eski şehirlerinin çoğunda olduğu gibi burada da sokakların genellikle düzensiz, binalarınsa "ebniye-i kadimeden" olduğunu söyler. Bu binalar dar ve sık olup alçak tavanlı odalardan müteşekkildir. Bunların pencereleri de çok küçüktür. Yazara göre, şehrin asıl görülmesi gereken kısmı burasıdır.

Cenevre'yi geniş olarak anlatan seyyahlardan biri de Ahmet İhsan'dır. Fakat onun gerek şehrin coğrafi konumuna ve kuruluş tarihçesine, gerek tabiat güzelliklerine ve gerekse saat sanayiine ilişkin olarak verdiği bilgiler Ahmet Midhat'inkilerden pek farklı değildir. Onun, Ahmet Midhat'tan farklı olarak değindiği hususlar, otellerin kötülüğü, şehrin bazı müzeleri ve botanik bahçesidir. Bunlara da sadece bir-iki cümleyle temas eder. Gitmiş olduğu bir gazinonun "Société des boissons non alcooliques" yani "Alkolsüz içkiler şirketi" olduğunu görerek bu husus üzerinde durması da farklı bir özellik olması bakımından ilginçtir.

1895 yılı sonlarında Jöntürlere katılmak amacıyla Paris'e kaçan¹⁶⁴ ve 1897 yılı Nisan'ında hareketin Cenevre'deki idarehanesinde bulunan Mizancı Murad'ın, hatıralarında burasıyla ilgili bazı değerlendirmelere yer verdiği görülür. Jöntürk idarehanesi Rouen Caddesi'ndedir; Murad Bey ise Salef Dağı'nın eteklerindeki Verrier köyünde ve "Salef üzere bulunan Bellevue Otel"nde ikamet eder. "Mont-Blanc'ın karlariyle parıldayan büyük sıradağlarına bakan bir mevkiidir. Bu mevki dünyanın en seçkin yerlerinden sayılır. Salef'ten Verrier'ye kadar dik, elektrikli, Verrier'den Cenevre'ye kadar buharlı tramvay hatları mevcuttur."¹⁶⁵ cümleleriyle kısaca da olsa Cenevre'nin belli bir köşesiyle ilgili izlenimlerini aktarır. Özel günlüğüne yazdığı satırlarda onun, burasıyla ilgili seyahat değerlendirmelerini daha geniş olarak buluruz. Mizancı Murad'ın bu satırlarını, hatıraları arasındaki en geniş seyahat izlenimleri olduğu için, kısaltmadan almayı uygun gördüm: "İşte dünyanın en gıpta edilen bir noktasında, yumuşak bir koltukta kadifelere dayanmış, ayaklarımı keza kadife kaplı küçük iskemleye uzatmış, pencere önünde oturuyorum. Bulduğum Salef tepesine çıkıp etrafın azametini seyretmek için Amerikalılar bile bankalarını, milyarlarını terk edip gelmekten geri kalmıyorlar. / Salef'in en mümtaz mevkiinde, tek bina olarak inşa olunmuş Bellevue Otel'inin en güzel odalarından birini işgal ediyorum. Alabildiğine yeşillik, çayırılar, ormanlar, dereler manzarayı kuşatıyor. Daha ileriye bakılınca Alp silsilesinin karlı tepeleri semaya karışarak ufku kuşatıyor. / İşte ihtiyar Mont-Blanc pırlanta gibi parlıyor. İşte 'dişler', işte buz deryaları. Daha önünde yarı yarıya ak ile yeşile karışmış koca perdeler. erimiş karlardan kabarmış Arve nehri garip zikzaklarla ovayı süslüyor. / Hava berrak. Soğuk, yahut sıcak denebilecek surette hiçbirini kendini belli etmiyor. Herhangi tarafa bakılsa bin türlü seyretmeğe değer tabiat harikaları hayret içinde kalmış göze çarpıyor."¹⁶⁶

B. Lozan (Lausanne)

Montreux'den hızlı trenle Lozan'a geçen Ahmet Midhat'ın burada ilk dikkatini çeken kasabanın tepeler üzerinde kurulmuş bulunması ve yolların da araba işleyemeyecek derecede inişli-çıkışlı olmasıdır. Kasabanın genel bir tasvirini yapan yazar, bu tasvirde tarihî bilgilere de yer verir. Otuz dört bin kadar nüfusa sahip Lozan kasabasında en yüksek tepedeki eski hisar ile kilise dışarıdan bakıldığı zaman muhteşem

¹⁶⁴ Şerefeddin Mağmumi dışında, siyasi amaçlarla Avrupa'ya giden veya kaçan Osmanlıların hiçbiri Avrupa seyahatnamesi yazmış değildir. Onların Avrupa'yla ilgili izlenimlerini mektuplarından, hatıratlarından, bazı tefrikalardan, hatıra parçalarından ve yakın tarihlerde yapılan monografi çalışmalarından öğrenebiliyoruz. Bu kaynaklarda da Jöntürlüklerin ve İtihat ve Terakki üyelerinin Avrupa'daki siyasi faaliyetleri ağırlıkta olup, seyahat izlenimleri çok azdır. Avrupa'ya siyasi amaçlarla kaçan Mizancı Murad Bey de bunlardan biridir. Murad Bey, Avrupa'nın Paris ve Londra gibi önemli şehirlerinde bulunmuş olmakla birlikte buralar hakkındaki izlenimlerinin toplamı birkaç sayfayı geçmez. (Birol EMİL, *Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri* adlı çalışmasında Murad Bey'in Avrupa'daki siyasi faaliyetleriyle ilgili geniş bilgi vermektedir.)

¹⁶⁵ Mizancı Murad, *Mücadele-i Milliye: Gurbet ve Avdet Devirleri*, (Yayıma hazırlayan: Sabahattin ÇAĞIN-Faruk GEZGİN) Nehir Yay., İstanbul, 1994, s. 202

¹⁶⁶ a. g. e., s. 213

bir manzara arz eder. Roma döneminde Lausonna¹⁶⁷ adıyla önemli bir ticaret noktası olan Lozan esasen ortalarında derin bir vadi bulunan iki tepe üzerine kurulmuştur. Zamanla binaların artmasıyla bu derin vadiye dahi binalar yapılmıştır. Eski kasaba denilen kısımdaki binalar küçük ve intizamsız, yeni kurulan kısımdaki binalar ise gayet büyük ve muntazamdır. İki tepelyi birbirine bağlayan otuz metre yüksekliğindeki ve yüz seksen metre uzunluğundaki Büyük Köprü, kasabanın en önemli mimarî yapıları arasındadır.

Lozan, İsviçre'nin adeta eğitim-öğretim merkezi gibidir. Çok sayıdaki okul geceli-gündüzlü eğitim vermekte ve çocukların iyi yetişmesini sağlamaktadır. Kasabada yaptığı araba gezintisinde dağların manzarası yazarı etkilemiştir: "Yerine göre kâh göl üzerine ve kâh Flun vadisine ve hele uzaktan uzağa tepeleri ağarıp duran ve ziyâ-yı şemsin isabetiyle gözleri kamaştırarak mertebelerde parıl parıl parlayan Mt. Blanc dağlarına doğru nazarın tevessüü mutlaka her seyyahın bu memleket hakkında en tatlı hatırasını teşkil edecek bir madde-i mahsusa hükmünü alır." (s. 858) Daha sonra kılavuz eşliğinde beş-altı asırlık katedrali de gezen ve kilisenin genişçe bir tasvirini de yapan Ahmet Midhat, katedralin mezarlık kısmında Sultan II. Mahmut zamanında İstanbul'da İngiliz sefiri olan Lord Canning'in eşi Madam Henriette Canning'in mezarının da bulunduğunu belirtir. Bu açıklama, mezar taşında da yazılıdır. Yine kılavuz yardımıyla kasabada umumî bir gezinti yapan yazar, bu kısımda Avrupa şehir ve kasabalarıyla bizimkiler arasındaki belli başlı farklara değinir, mukayeseler yapar. Bu mukayesede şehirleşme sisteminin karşılaştırılması da söz konusudur: "Vakıa böyle otuz-otuz beş bin nüfuslu bir kasaba bizim bu taraflarda bulunsa vâsi' bir mahalli işgal edeceğinden öyle beş-altı saat zarfında her tarafını gezip görmek pek de mümkün olamaz ise de Avrupa'da meskenlerin etrafı bağçelerle muhat ve meskenler yalnız bir zemin katından ibaret olmak suretiyle kasabalar, şehirler müttesi' olmayıp yekdiğerine mülâsık ve beşer-altışar katlı binalar küçük bir mahalle birçok nüfusu sığdırmağa müsait olduklarından Lozan kasabası gibi nüfusu çok bir kasabanın vüs'ati bizde nüfusça ânın aşırına müsavi büyücek karyeler kadar olamaz." (s. 864)

C. Bern

Lozan'dan Bern'e geçen Ahmet Midhat her zaman yaptığı gibi öncelikle şehrin tarihi ve coğrafî konumu ile ilgili bilgiler aktarır. Asıl Bern şehri, Aare nehrinin oluşturduğu bir kavis içinde kurulmuştur. Şehrin yalnız batı tarafı karaya dayanır, genişleme kuzey ve batıya doğru olmuş, buralara kurulan yeni mahalleler sayesinde Bern her geçen gün büyümüştür. Kırk altı bin civarında nüfusa sahip Bern'deki en önemli bina, meclis binasıdır. 1848'e kadar, çeşitli şehirler münavebe ile merkez vazifesi görmüşken bu tarihten sonra Bern, İsviçre'nin kalıcı merkezi olmuştur.¹⁶⁸ Bern aynı zamanda İsviçre şehir ve kasabalarını birbirine bağlayan yolların merkezi durumundadır.

Yazarın verdiği bilgilere göre Bern şehri 1191'de Zähringen dükası V. Berthold tarafından kurulmuş, çok kısa bir zamanda büyüyüp gelişmiştir. Şehrin etrafı kale duvarı denebilecek derecede yüksek ve sağlam duvarlarla çevrilmiş, böylece korunması kolaylaştırılmıştır. Arabayla Aare nehri civarındaki mahalleleri dolaşan yazar şehir hapisanesinin yüksek kulesi ile saat kulesine temas eder. Nehir üzerine şehrin çeşitli yerlerinde yapılan köprüler, şehrin dikkat çekici yapıları arasında yer alır. Bern'in *gothique* başkilisesi ile bazı kahramanların anıtları ve mezarlığı hakkındaki izlenimlerini de aktarır. Bern'in sembolü "ayı" olduğu için şehrin değişik yerlerinde ayı resim ve heykelleri sık sık göze çarpmaktadır. Hatta birkaç canlı ayının bulunduğu derince bir çukur da seyyahların ilgisini çeker. Binalar arasında ise tarihî eserlerin sergilendiği müze, tiyatro, kütüphane ve üniversite önemli sayılır. Bern'in büyük binalarından biri de 1830'a kadar ihtiyat buğday ambarı, daha sonra da şarap mahzeni ve meyhane olarak kullanılan binadır. Bunun cephesinde de ayı heykel ve kabartmaları vardır. Bütün bu binalar plansız bir şekilde yapıldığı için karışık bir görünüm arz etmekte ve trafiğin aksamasına yol açmaktadır. Fakat bu plansızlık aynı zamanda Bern'in kendine özgü bir

¹⁶⁷ Ahmet Midhat, Lozan'ın Roma dönemindeki adını "Lozonium/Lausonnum" olarak belirtir.

¹⁶⁸ Ahmet Midhat, "münavebe ile başşehir olma" şeklindeki tespiti ile "kantonlar"a işaret ediyor olmalıdır. (B. A.)

karakteristik oluşturmasına yardımcı olmaktadır. Diğer Avrupa şehirlerinden farklı oluşunu sağlayan bu karışıklık, Bern için orijinal bir durumdur.

Yazar, şehrin plansızlığı hususunda şunları söyler: "Bern şehrinin henüz sair Avrupa bldanı kadar tesviye ve intizam görmemiş olması böyle insanın yolunu kesen ve erbab-ı seyr  ziyareti döndürüp dolaşturan birçok köşeler falanlar peydasıyla mucib-i iz'ac bir hl demek ise de şehr-i mezkrun kendisine mahsus olan ebniye ve inşaati buraya gelen seyyahı Avrupa bldanından büsbütün başka bir yere gelmişçesine mütehayyir etmekte bulunduğundan bu memleketin sair Avrupa bildi tarzında tesviye görmesini gönüller pek de arzu etmez." (s. 873) şehrin doğu tarafındaki yeni mahalleleri de dolaşan yazar buradaki posta ve telgraf binasıyla bahçeli sayfiyeler üzerinde durur. Bu kısımda binalar ve sokaklar yeni usul üzerine yapılmıştır. Araba gezintisi sırasında onun dikkatini çeken yerlerden biri de Aare nehri kıyısındaki Memleket Bahçesi'dir.

Ahmet Midhat, bütün bu gezintilerden sonra Bern'le ilgili genel değerlendirmesini şu şekilde yapar: "Bern şehri hakkında son söyleyeceğim söz bu memleketin  taraftan Aare nehri ile muhat ve kırk metro kadar mürtefi' bir şibh-i cezire üzerinde haricen manzarası pek latif gayet mamur ve nazif bir şehr olmasından ibaret bulunup altı-yedi saatlik bir ikametle burası hakkında daha ziyade malumat peydasına imkn dahi müsait olamayacağını karilerimizin nazar-ı insaflarına arz ederim." (s. 876)

İsviçre'nin Bern şehri, Ahmet İhsan'ın *Avrupa'da Ne Gördüm?* adlı eserinde de geniş olarak ele alınmıştır. Seyyah, Bern'de trenden inerek postahaneye giderken artık İsviçre'nin kırılık, köylük leminin bittiğini, büyük bir şehirde bulunduğunu anlar. Ahmet İhsan, "Bern şehri İsviçre Cumhuriyeti'nin payitahtı olup 45.944 nüfusu şmildir. şehr, Aare deresinin resmettiği nisf daireden müteşekkil bir şibh-i cezire üzerinde bulunup Aare'in mecrası da zeminden 39 metro kadar derinden akar. İşte bundan dolayı biri aşağı ve biri yukarı itibariyle şehr ikiye bölünmüştür." (s. 447) sözleriyle Bern hakkında kısa ve genel bir bilgi verdikten sonra, tıpkı diğer pek çok Avrupa şehrinde olduğu gibi yeni mahallelerde sokakların geniş olduğunu, buralardan uzaklařtıķa şehrin kendine mahsus manzarasına yaklaşıldığını belirtir. şehirdeki iki büyük saat kulesinin birinde saat başlarında bir horoz tmekte, diğerinde ise bir ayı çıkıp dolaşmaktadır. Bern'in arması ayı olduğu için dkknların cameknlarında, Bern imalatı olan hemen her şeyin üzerinde, elbiselerde, gazetelerin baş köşelerinde ayı resimleri vardır. şehirdeki bir çukurda da on beş kadar ayı gezinir ve bunlar seyyahların seyrine sunulur. Grldğu gibi, bunlar, Ahmet Midhat'ın tespitlerine benzer şekilde ortaya koyulmuştur. Sokaklardaki çeşmelerin garip şekillerde yapılmış olması da yazarın dikkatini çeker. Bern'de ilgi çekici yerlerden biri de Aare deresi üzerinde şehrin iki yakasını birleştiren büyük köprüdür.

8. HOLLANDA

AVRUPA'nın KUZEYBATISINDA BULUNAN HOLLANDA Avrupa seyahatlerinde merkez alınan bir yer değildir. Seyahat gzerghında bulunduğu için bu ülkeye uğrayanlar olduğu gibi, resm görevle burada bulunmak durumunda kalanlar da olmuştur. Bunların bir kısmı Hollanda'ya ilişkin izlenimlerini birkaç sayfada da olsa ortaya koymuş, bir kısmı ise bu ülkeye hiç değinmemiştir. Abdülhak Hmid'le Ahmet İhsan'ın Hollanda'ya dair yazdıkları önemlidir.

Hollanda (Felemenk) ile ilgili izlenimler öncelikle şair Abdülhak Hmid'in hatıra ve mektuplarında yer alır. Lahey sefiri göreviyle bu şehirde iki yıl kadar kalan şair, "mazisi büyük, mstemlektı büyük olan bu Felemenk ülkesinin" hemen her tarafını dolaşmıştır. Hollanda'da büyük şehirlerin birbirine çok benzediğini söyleyen Hmid, Amsterdam'ın bir ticaret merkezi, Rotterdam'ın tarih bir liman şehri, diğer adı Den Haag olan Lahey'in bir "hıybn-ı saltanat", Harlem şehrinin de senede bir-iki ay "smblistan" olduğunu ifade eder. Hollanda'nın sömürgelerine de değinen Hmid, Hollandalıların sömürgelerinde bulunan müslüman halka iyi muamele ettiklerini, İngilizler gibi acımasız olmadıklarını ileri sürer.

Abdülhak Hmid, Hollanda'nın Lahey şehri hakkındaki düşüncelerini de yine hatıra ve mektuplarında ortaya koyar. Hmid, Lahey'i ilk gördüğünde beğenmez. Çünkü geride Londra gibi hareketli, kendi maceraperest meşrebine uygun bir şehir bırakıp buraya gelmiştir. Gizli bir karşılaştırma hissiyle hareket eden şairin, çok sevdiği

Londra'dan sonra geldiği bu kenti beğenmesi zordur: "... şimendüferle gece saat on buçukta Lahey'e muvasalatla doğru otel Duzend'e gittik. Bana o oteli tavsiye etmişlerdi. Lahey'i gündüz gözüyle ertesi gün gördük. Biz uyanmıştık, fakat memleket, o esnetici manzarasıyla hâlâ uyumaktaydı. Ve kadın erkek önümüzden tek tük geçenlerin her biri aynıyla birer somnambül gibi (sâirfilmenâm) dolaşmakta. Dünyanın en büyük ve en müzdahim şehirden bir sükût ve sükûn iklimine geçmiş, sanki küçük bir mahşerden çıkarak büyük bir kabristana girmiştik." (III, s. 278) Gündüzleri uykuda olan şehir, Hâmid için, geceleri ise sanki büsbütün ölmektedir. Lahey'in manzaralarını hiç beğenmeyen şair bu şehirde şiir perisinin bile kendisini terk etteğini söyler. Hâmid, "Ufukları mahdut ve hâlî, ormanları küflenmiş, dağları yere geçmiş bir memleket!" (III, s. 282) olan Lahey'de geçirdiği iki yılı ömründen çalınmış, boşa geçirilmiş bir zaman parçası sayar ve ilk fırsatta Londra'ya dönmenin yollarını arar.

19 Temmuz 1895'te, elçilik görevlisi olarak bulunduğu Lahey'den yazdığı bir mektupta ise hatıralarındaki ifadelerin tam tersi ifadelere rastlarız. Bu mektupta, "Lahey'i oldukça beğeniyorum." (II, s. 543) diyen şairin ilk günlerdeki tek şikâyeti istediği gibi bir ev bulamayıp otelde yatıp-kalkmak zorunda kalmasıdır.

Bir hafta kadar sonraki mektubunda ise Lahey'in güzel bir şehir olduğunu belirtir, fakat şehre dair kesin birşey söylemesinin zor olduğunu ilave eder. Lisan bilmemek, hâlâ istediği gibi bir ev bulamamak ve eşi Nelly'den ayrı olmak Lahey'deki başlıca problemleridir. Bir ay kadar sonra yazdığı 18 Ağustos 1895 tarihli mektubunda anlattıklarından, şehir hakkındaki kararsızlığını korumakla birlikte Lahey'e biraz daha alışmış olduğu anlaşılır: "Lahey'den hâlâ ne şikâyet ne memnuniyet edeceğim. Her hâl ve mahal gibi burası da iki yüzlüdür. Bir yüzü fena bir yüzü iyidir. Poti'nin, Golos'un iki yüzü de fena idi. Burası öyle değil. Rahatı zahmetinden ziyade. Lâkin tenhâlığı cemiyetine galip. Avrupa'nın ucunda bir sahil ise de Paris'e, Berlin'e, Brüksel'e, Londra'ya gayet yakın. Dokuz saatte Paris'e, dokuz saatte Londra'ya, on iki saatte Berlin'e, üç buçuk saatte Brüksel'e, yirmi üç saatte Viyana'ya gidilebiliyor. İnsanda para olmalı da muttasıl buralara gidip gelmeli." (II, s. 546) Lahey hakkında mektuplarında ortaya koyduğu düşüncelerinin, hatıralarındaki gibi bütün bütün kötü olmamasına rağmen sık sık yakındaki büyük şehirlere gitme isteği duyması, onun Lahey'den sıkıldığının ifadesidir.

Hollanda, Ahmet İhsan'ın *Avrupa'da Ne Gördüm?* adlı eserinde de karşımıza çıkar. Yazar, Belçika'dan Hollanda'ya giderken **Zweiderzee** körfezinden geçer ve burası hakkındaki izlenimlerini aktarır. Zweiderzee körfezi sayısız adaları ve girintili-çıkıntılı sahil şeridiyle yazarın, çocukluğunda ilk coğrafya derslerini okuduğu zamanlardan beri görmek istediği ilginç bir yerdir: "Şâm-ı şerifte Rüştiye'de bana ilk coğrafya dersi veren hoca körfezin hâliyle Amsterdam'ın sokaklarının sudan mürekkep bulunması şeklini öyle bir tatlandırarak ballandırarak anlatmıştı ki muallimin tarif-i muvazzahı on beş sene evvelki zamandan beri hafızamdan çıkamamıştı; binaenaleyh gerek körfezi gerek mucib-i merakım olmuş Amsterdam'ı göreceğime pek memnun oluyordum." (s. 278) Zweiderzee körfezi adeta "sahilin orası burası yenilip oyularak lime lime edilmesiyle meydana gelmiş, oyulan yerlere deniz dolarak birçok adalar, boğazlar, burunlar" oluşturmuştur. Sahil boyunca yapılan sağlam rıhtımı takip eden demiryolundan ve kimi yerlerde de adacıkları birbirine bağlayan demir köprülerden geçen trenden, bu körfez manzarasını seyretmek mümkündür. Bu seyir, Ahmet İhsan için unutulmaz bir seyahat hatırası olur.

Felemenk (Hollanda) ülkesinin Zweiderzee körfezinden geçerek **Rotterdam** şehrine gelen Ahmet İhsan burada öncelikle sokak aralarındaki kanallara dikkat çeker. Meuse¹⁶⁹ nehri ağzında kurulan Rotterdam'ın nüfusu 203.500'dür ve bunların dörtte biri Yahudi'dir. Hollanda için önemli bir ticaret merkezi olan Rotterdam'ın kanallardan oluşan sokakları hakkındaki tespitlerini şöyle aktarır: "Şehir, Şimal Denizi'nden beş saat kadar mesafede vaki'dir; şehrin dâhili adeta sokak gibi birçok su kanallarıyla kesilmiştir, yani beher sokağın ortasında bir de kanal mevcuttur. Kanallar epeyce derin olduğu için Hindistan'dan gelen büyük sefâin bile denizden itibaren Rotterdam'a gelir. Yalnız

¹⁶⁹ Ahmet İhsan'ın "Meuse" dediği nehir muhtemelen bugün "Maas" olarak anılan nehridir. Çünkü Meuse nehri daha aşağılarda kalır. O tarihlerde yukarıdan aşağılara kadar uzanan Meuse nehrinin tek isimle anıldığını, daha sonra Rotterdam civarındaki kısmın "Maas" adını aldığı da düşünebiliriz.

kanallar sokak içinde kalınca o kadar derin değildir. Alehusus med ile deniz birçok metro kadar irtifa peyda eylediğinden o zaman kanallar daha ziyade işe yarar." (s. 285) Rotterdam'ın önünden geçen Meuse nehri, Paris'teki Seine'den ve Londra'daki Thames'ten daha geniştir. Şehrin bazı mahallelerinin ortasında Göksu deresine benzeyen fakat suyu hareketsiz olan bazı küçük kanallar vardır.

Hollanda insanının belirgin özelliklerinden bahsederken insanların genellikle gülyüzlü olduğunu söyler ve Paris'teki neşeyi burada da bulduğunu belirtir. Gerçi Rotterdam insanlarında hem kıyafet hem de hâl ve tavır bakımından bir köylülük göze çarpar, fakat buna rağmen şehrin memnun edici bir atmosferi vardır. Hollanda'da yabancılar için hayatın pahalı olması ise bir problem olarak kendini gösterir; çünkü Hollanda parası çok değerlidir.

Ahmet İhsan, Hollanda'nın başkenti **Amsterdam**'a da uğramış ve bir gün kalmıştır. Bir Pazar gününü bu şehirde geçiren yazar öncelikle şehrin kuruluş tarihçesini aktarır. On ikinci yüzyıldan kalma eski bir şehir olan Amsterdam, tıpkı Venedik gibi birçok kanallardan müteşekkildir: "Amsterdam'ın garabeti sokakların hep derelerden teşekkül etmesindedir: Derelerin suyu cârî olmadığından buradakine kanal demek daha münasiptir; şehrin her tarafını sarmış olan kanallar Amsterdam'ı doksan kadar adaya taksim ediyor, bunlar da birbirine 300'e karîb köprü ile merbuttur." (s. 291) Şehir, 1810-1813 arasında Fransa İmparatorluğu'na bağlı kalmış ve imparator Louis Bonaparte'ın ikamet yeri olmuştur. Daha sonra Felemenk hükümetine geçen ve başşehir ilan edilen Amsterdam, altmış beş bini Yahudi olmak üzere 400.300 nüfusa sahiptir. "Yani Amsterdam, Yahudisi bol bir memleketdir." (s. 291)

Deniz ticareti bakımından çok önemli bir şehir olan Amsterdam'ın büyük limanına dünyanın dört bir köşesinden, özellikle de Hollanda'nın müstemlekelerinden her yıl binlerce gemi gelip gider. Bunun yanı sıra sanayi de çok gelişmiştir; mükemmel şeker, tütün ve mum vs. fabrikaları vardır. Evlerse genellikle yüksek ve dar olup kırmızı tuğladan inşa edilmiştir. Amsterdam şehrinin altı kum ve gevşek toprak olduğundan binalar yapılırken zemine kazıklar kakılıp temeli sağlamlaştırmak şarttır. Kanallar, köprü ve rıhtımlar çok iyi korunmakta, bunların bakımı aralıksız sürdürülmektedir. Aksi takdirde şehrin batıp gitmesi söz konusudur.

Evlerle diğer yapılardaki sağlamlık ve güzellik şehrin hemen her tarafında görülür. Felemenk ülkesinde gelir dağılımı eşit olduğu için insanlarda umumi bir rahatlık ve refah dikkati çeker. Yabancılarla büyük ilgi gösteren Hollandalılar, Ahmet İhsan'la beraberindeki Neş'et Efendi'yi de ilgiyle izler; hatta bazıları sürekli olarak onların peşinde dolaşır. Fakat bu ilgi rahatsız edecek boyutlara ulaşmaz, gayet sevimli bir yaklaşım şeklinde kendini gösterir. Şehirdeki gezintileri esnasında kanalları, köprüleri, hayvanat bahçesini, limanları ve Yahudi mahallesi denilen kısmı dolaşırlar. Kanallar, limanlar ve köprüler hakkında ayrıntılı bilgi veren Ahmet İhsan, şehri önemli kılan bu unsurların yanı sıra, kanallarda yaptıkları bir vapur yolculuğunu da anlatır.

9. BELÇİKA

İLK OLARAK Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'nde genişçe bir şekilde sözü edilen Belçika o tarihlerde (1840'lar) bağımsızlığını yeni kazanmıştır. Daha birkaç sene evveline kadar Hollanda idaresi altında olan Belçika bazı devletlerin yardımıyla müstakil bir devlet haline gelebilmiştir. Dört milyon nüfusa sahiptir ve halkının çalışkanlığı sonucunda kısa zamanda büyük ve gelişmiş bir devlet olacağı tahmin edilmektedir. En önemli şehirlerinden biri, bir kıyı şehri olan Anvers (Antwerp)'tir. Belçika, genel hatlarıyla daha sonra *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*'nde de görülür. Seyahatin "rûznâme" cisi Ömer Faiz Efendi'nin en çok beğendiği ülkelerden birisidir Belçika. Bu ülkede, mağrur Fransa imparatoru III. Napoléon'u bile kıskandıracak bir imar ve refah görmüştür. Belçika'da "maden ocakları, fabrikalar her karış toprağı itina ile ekilmiş yemyeşil sahalara, ormanlıklar, tertemiz giyinmiş insanlar" onun dikkatini çekmiştir. Birinin bittiği yerde diğersinin başladığı kasabalarda evlerin tek tip olması da hoşuna gider. Bu refahın, Afrika'nın en verimli bölgelerinden sayılan ve Belçika'dan bile büyük olan Kongo'nun sömürgeleştirilmesinden kaynaklandığını öğrenince gerçeği anlar. O günlerde Belçika'da, dünyanın hacim itibarıyla en küçük, çekme kuvveti itibarıyla en büyük lokomotifini imal edilmiştir. Liege şehrinde, bu lokomotifin ilk kez sefere çıkarılması münasebetiyle düzenlenen törene şahit olan Ömer

Faiz Efendi, "Adamların her şeyleri ülkelerine yakışıyor: Küçük Belçika, küçük bir lokomotif yapacak, amma çekiş kudreti büyükleri utandıracak... O küçük ülkenin başardıkları ile büyükleri utandırdığı gibi..." (ss. 164-165) şeklindeki değerlendirmesiyle aynı zamanda üstü örtülü bir mukayese de yapar. Onun tespitlerine göre, Belçika'nın en büyük servet kaynağı "siyah altın" dedikleri maden kömürüdür. Belçika devleti sanayiden ulaşım ve aydınlatmaya kadar hep maden kömürü kullanmakta ve "kapkara kömürden bembeyaz ışıklar, aydınlıklar çıkarmakta"dır.

A. Brüksel (Brussel, Bruxelles)

Belçika, Ahmet İhsan'ın *Avrupa'da Ne Gördüm?*'ünde bilhassa başşehri Brüksel vasıtasıyla yer alır. Yazarın ilk izlenimi bu şehrin Paris'e benzediği şeklindedir. Brüksel'e ilk inişinde otele giderken Paris tarzında bulvarlar, gazinolar, kahvehaneler görür ve adeta bir başka Paris'e geldiğini düşünür: Ahmet İhsan, "Ekseriya Brüksel'i Paris'e teşbih ederler, hakikat-i hâl dahi bu merkezdedir. Ben Brüksel'i gördüğüm zaman küçük Paris demiştim; burada çok şeyde Paris'i taklit ediyorlar ve muvaffak oluyorlar. Brüksel'e gelen adam Paris'e vakıf ise alışık olduğu kahvehaneyi, bağçeleri, Boulogne ormanını, bulvarları bulur, fakat cümlesi birer ufak nümune hâlinedir. Yani Paris'teki hâlin Brüksel'de yavrusuna müsadif olursunuz. Brüksel'in tarz-ı mimarisinde dahi Paris taklit olunagelmıştır." (ss. 259-260) sözleriyle bu duruma işaret eder. Brüksel'in diğer Avrupa şehirlerinden farklılığı şehrin arazisinde kendini gösterir; Brüksel, düz değil inişli-yokuşlu, engebeli bir arazi üzerine kurulmuştur. Şehrin, üstünde kurulduğu Seine ırmağı kemerler altından geçer.

400.000 nüfuslu Brüksel'in kuzey tarafı 1731'deki büyük yangından sonra yeniden inşa edilmiş, engebeli sokaklar düzeltilmiştir. Ahmet İhsan şehrin kuzeyi ile güneyi arasındaki farkı şöyle belirtir: "Saray-ı kralî, bağçeleri, daire-i hükümet, sefaret-i ecnebiye, büyük oteller, asilzadeler ikametgâhı hep bu taraftadır. Halbuki sanayi ve ticaretle meşgul bulunanlar şehrin alçak cihetinde bulunuyor. Brüksel'in meşhur ve fevkalade latif belediye dairesiyle ticaret ve sanayi şirketi idarehaneleri alçak cihette bulunduğu için bu tarafın manzarası dahî güzeldir, Paris usulüyle küşâd olunan bulvarlar dahî alçak cihetinde kâin olduğundan manzara kesb-i letafet eylemiştir." (s. 259) Brüksel'i dolaşırken Bædeker kılavuzundan faydalanan yazarın dikkatini çeken şeylerden biri de satıcıların küçük el arabalarını iri köpeklerin çekmesidir. Burada köpeklerin bile faydalı olduğunu düşünerek "Kâşki her yerdeki köpekler böyle işe yarasa!" (s. 261) der ve üstü kapalı olarak İstanbul'daki sokak köpeklerini hatırlatır.

Brüksel'deki önemli binalara da değinen yazar eski Mısır ve Asurî modellerine göre inşa edilmiş bir yapı olan Adliye binası ile kral sarayına dikat çeker. Sarayın karşısında bulunan koruluk tabii bir orman şeklinde olup görülmeye değer güzelliktedir. Saints Michel-et-Gudule katedrali yüzyıllar öncesinden kalan bir kilisedir ve yapılan ilavelerle sürekli olarak büyümüş, süslenmiştir. Şehrin mutlaka görülmesi gereken yerlerinden olan Kongre Meydanı'nda kral I. Leopold'un heykeliyle bunun çevresinde yer alan ve her biri sembol anlamı taşıyan dört kadın heykelinden oluşan anıt da önemli eserlerdendir. Şehrin botanik bahçesini de gezen yazar burada bilhassa limonluk kısmından hoşlanmıştır.

Fağfurizade Hüseyin Nesimi eserinin beşinci bölümünde Belçika hakkındaki izlenimlerini ortaya koyar. Belçika'nın başşehri Brüksel'deki meydanlar, bahçeler, tarihî eserler hakkında kısa bilgiler verir. Brüksel'de "cadde ve meydanlar muntazam, ahali de nezaket ve nezafetle mümtaz"dır. Şehirdeki tarihî eserler Paris ve Londra'dakilerden daha azdır, fakat burada da güzel eserler vardır. Place Martyre (Şehitlik Meydanı), telgraf ve posta dairesi, Grand Opéra binası, ticaret borsası, belediye dairesi, Saints-Michel-et-Gudule katedrali, kral sarayı, kütüphane, adliye dairesi binaları Brüksel'in ilk bakışta dikkat çeken yerleridir. Belçikalılar, Amerika kâşifi Columbus'un Brükselli olduğunu iddia etmektedirler; buna bağlı olarak, onun oturduğunu iddia ettikleri küçük bir evi müze haline getirmişlerdir. Belçika'da Waterloo kasabasına da giden Fağfurizade muharebenin cereyan ettiği meydanda dolaşır. Muharebe ile ilgili tarihî bilgiler aktarır ve meydandaki Waterloo Muharebesi Anıtı'nı tasvir eder. Belçika'nın Liège şehrinde silah fabrikalarının çokluğu dikkat çeker. Ayrıca demiryolu, vagon, vapur makinelerinin imal edildiği tezgâhlar da vardır ki Liège halkının çoğu buralarda çalışmaktadır.

Jöntürklerin Avrupa macerasında önemli bir yeri olan Brüksel, Jöntürk hareketine bulaşmış olan hemen her Osmanlı'nın Avrupa hatıraları arasında bir parça da olsa yer tutar. Kronolojik açıdan bakıldığında ise Brüksel'in, ilk olarak Şerefeddin Mağmumi'nin seyahat hatıraları arasında geniş şekilde tanıtıldığı görülür. *Seyahat Hatıraları*'nın ikinci cildinin ilk bölümünü Brüksel'e ayıran Mağmumi, "Brüksel ve Ma'raz-ı Beynelmilel" başlığı altında hem Brüksel şehri hem de burada 1897'de açılan sergi hakkındaki izlenimlerini ayrıntılı olarak aktarır. Brüksel'de ilk dikkat ettiği şey, şehre yakın yerlerdeki köy evleridir. Evlerin çoğunun kırmızı tuğladan yapıldığını, damlarının da Şark usulüne benzer şekilde yüksek yapıp kırmızı kiremitle kaplandığını belirten seyyah, bunların sıvasız ve badanasız olduğunu söyler. Belçika köy evlerinde "*gothique* tarzı yerine *flander* üslub-ı mimarisi kaim"dir.

Brüksel'in merkezinde ise, gar binası başta olmak üzere büyük binalar ve meydanlar yazarın dikkatini çeker. Sergi dolayısıyla büyük binaların pek çoğu otel olarak kullanılmaktadır. Brüksel'in "gar-ı cenûbî"si, "gar-ı şimâlî" ile birlikte demiryolu ulaşımının merkezidir. Dış görünüş itibariyle sade olmakla birlikte binanın giriş kısmı bir zafer tâkı biçiminde düzenlenmiş, heykellerle süslenmiştir. Meşrutiyet Meydanı, düzenlemesinin yanı sıra çevresindeki ikişer-üçer katlı otel binalarıyla da dikkat çekmektedir. Meydan, düzenlenişi itibariyle bir çiçek bahçesi gibidir. Şehirde bir sabah yolculuğu yapan Mağmumi, eski zamanlardan kalma şatolara, parklara, heykellere, meydanlara, geniş caddelere kısa kısa değinir.

İzlenimleriyle kaynaklardan aldığı bilgileri birleştirerek Brüksel hakkındaki genel değerlendirmelerini aktarırken şehrin kuruluş tarihçesini de aktaran Mağmumi geçen yüzyıllarda Avrupa'daki savaşların pek çoğunun bu şehrin bulunduğu topraklarda cereyan ettiğini belirtir.¹⁷⁰ Başlangıçta birkaç tepenin sırtıyla eteklerine kurulan Brüksel zamanla büyük gelişme göstermiştir: "Hâl-i hâzırda Brüksel'e 'Küçük Paris' derler. Pek de yanlış değil. Hakikaten küçük mikyasta bir modeli, bir nümuneciğidir. Bütün mebâni-i cedidesi Paris'e takliden yapılmaktadır. Paris müessesât-ı meşhuresinin mini mini birer eşleri de Brüksel'de görülür. Yevmen-fe-yevmen küşâd ve tanzim edilen yeni caddeler, bulvarlar nukaat-ı muvafıkaya rezk edilen heykeller bu müşâbehete daha ziyade arttırır." (II, s. 96) Aradaki bütün benzerliklere rağmen Mağmumi, Brüksel'in Paris'le asla yarışamayacağı fikrindedir.

Şerefeddin Mağmumi'den sonra Brüksel hakkında değerlendirmelerde bulunmuş olan Abdülhak Hâmid, elçilik göreviyle dört yıl kadar (1908-1912) kaldığı Brüksel hakkındaki izlenimlerini mektup ve hatıralarında yansıtmıştır. Hâmid, resmî görevle bulunduğu Brüksel'den de, buradaki memuriyetinden de memnun değildir. "Brüksel'in hava ve mâsivası ile imtizaç edemediğim gibi maaşıyla da idare edemiyorum." (II, s. 667) sözleriyle memnuniyetsizliğini dile getirir. Brüksel'de elçi iken eşi Nelly Hanım'ın vefat etmesi Hâmid'i "teselli kabul etmez" bir ruh haline sokar. Şairin 1911 yılı başlarında Brüksel'den yazdığı mektuplarda bu ruh halinin yansımalarını buluruz. Yine bu mektuplardan, şairin sık sık Brüksel dışına çıktığı özellikle Londra'ya gidip geldiği anlaşılmaktadır.

B. Anvers (Antwerp) ve Ostende

Belçika'nın önemli şehirlerinden olan Anvers, Ahmet İhsan'ın seyahat hatıraları arasında yer alır. Hollanda dilinde buranın adının Antwerp (Antwerpen) şeklinde söylendiğini belirten yazara göre, şehrin en önemli özelliği büyük bir limana sahip bulunmasıdır. Nüfusu 260.429 olan Anvers denize yirmi mil gibi hayli uzak mesafede olduğu halde verdiği deniz hizmetleriyle önemli bir liman şehri olmuştur. Halicin Hollanda'ya bağlı olması Belçika şehri Anvers'in doğrudan doğruya denize uzanmasına imkân vermemektedir. Venedik ve Portekiz'in deniz ticaretini ellerinde tuttukları zamanlarda büyümeye başlayan Anvers İspanyollar'ın eline geçince önemini kaybetmiş, asırlarca bu durum devam etmiş fakat Belçika'nın bağımsızlaşmasından sonra Anvers tekrar önem kazanmıştır. Aynı zamanda Avrupa'nın en müstahkem şehirlerinden biri

¹⁷⁰ Şerefeddin Mağmumi, Brüksel'i tanıtırken şehrin adının nereden geldiği hususunda da tespitlerde bulunur: "Brüksel (Brockseles) nâmına gelince "bataklık" mânâsına "brok" (Broek) ile "mesken"i ifade eden "sel" (sele) kelimelerinden tereküb etmiştir." (s. 94) MAĞMUMÎ, *Seyahat Hatıraları II: Brüksel ve Londra'da*, Mısrukhahire, 1326/1908

olan Anvers son zamanlarda Belçika'nın deniz ticaretine önemli katkı sağlamıştır. Escout nehrinin iki tarafında kurulan limanın manzarasını Boğaziçi'ne benzeten Ahmet İhsan, nehir kenarındaki rıhtımlarla gemi bakım havuzlarının, bu limanın önemini arttırdığını belirtir.

Anvers'teki en önemli eserler arasında, İspanyollar zamanından kalan ve İspanya kralı Büyük Felipe tarafından yaptırılan Zafer Kapısı anıtı ile Anvers şehrinin sembolü olarak yapılan bir kız heykeli başta gelir. Bunların yanı sıra efsanelerde yer alan acımasız Escout perisini sembolize eden heykellerle oluşturulan çeşme de önemlidir. Anvers'ten ayrılmadan önce şehir bahçesinde bir gezinti yapan yazar bu bahçenin güzel bir gezinti yeri olduğunu söyler. Şehirde, tabelası Osmanlıca olan bir dükkân görmek yazar için enteresan bir olaydır. Burası, İstanbul'da on yıl kadar kalmış olan bir Belçikalının tüncü dükkânıdır. Anvers aynı zamanda kiliselerin bolluğu bakımından da önemli bir şehirdir. Buradaki kiliselerin en meşhuru Notre-Dame katedralidir. Katedralin kulesinden şehri seyreden Ahmet İhsan şehrin manzarasını "fevkalade" bulur. Yazar, diğer önemli yapılar arasında üç asırlık muhteşem belediye dairesi ile Stin kalesinin kalıntılarını da sayar.

Anvers'in genel yapısı üzerinde duran yazarın tespitlerine göre şehrin kurulduğu zamanlardan kalan hendekler Anvers'i yarım daire şeklinde sarmaktadır ve bu hendekler halen su ile doludur. Diğer tarafta da Escout nehri bulunduğundan şehrin dört tarafı su ile kaplıdır. Şehre giriş, hendekler arasındaki kapılar yoluyla olmaktadır, fakat kapılara ulaşmak için de başka hendeklerden geçmek gerekir. Ahmet İhsan, ateşli silahlar icad edilmemiş olsa bu haliyle Anvers'in, dünyanın en müstahkem şehri sayılacağını ileri sürer.

Ahmet İhsan, Brüksel'in yanı sıra Ostende şehri üzerinde de durur. Londra'dan ayrılıp yoluyla Brüksel'e gelirken uğradığı Ostende'den bahsederken de bu şehrin bilhassa bir eğlence merkezi olduğunu, deniz eğlencelerine düşkün olanların Ostende'e geldiğini belirtir. Yazarın "deniz hamamları" dediği plajlarda kadınlarla erkekler bir arada bulunurlar. Avrupa'nın çeşitli yerlerinden gelen insanlar Ostende sahillerinde deniz eğlenceleri yaparlar, kumarhanelerde vakit geçirirler. Bu insanların büyük bir çoğunluğu zengin ve şöhretli kişilerdir. Bu güzel sahil şehrine gelen aktristlerin çoğu da aşüftelik yaparak zengin erkeklerin parasını yemek düşüncesindedir. Kısacası Ostende, Ahmet İhsan tarafından bir zevk ve eğlence şehri olarak değerlendirilir.

10. KUZEY/İSKANDİNAV ÜLKELERİ: İSVEÇ, NORVEÇ, DANİMARKA ve FİNLANDİYA

KUZEY ÜLKELERİ, 1880'lerin sonuna gelinceye kadar Osmanlı seyyahlarının pek ilgisini çekmemiştir. Bu coğrafya ilk olarak Ahmet Midhat Efendi'nin 1889 tarihli *Avrupa'da Bir Cevelan*'ında karşımıza çıkar. Onu, Selim Sırrı ile Celal Nuri'nin seyahatleri izlemiştir. Kuzey coğrafyasını ve insanlarını tanımakta Osmanlı'nın geç kaldığı fikri bütün bu yazarların üzerinde anlaştıkları bir husustur. Yine bu üç yazar da, Kuzey milletlerinin gerek çalışkanlıklarıyla gerek ahlâklı oluşlarıyla Osmanlı için iyi örnek oluşturduğu fikrindedir. Bu bakımdan, geç de olsa tanıdıkları Kuzey ülkelerini Osmanlı okuyucusuna mümkün olduğunca geniş bir şekilde tanıtmaya çalışırlar.

A. İSVEÇ

Avrupa seyahati sırasında İsveç'e giden Ahmet Midhat, Selim Sırrı ve Celal Nuri gibi yazarlar, bu ülke ve şehirleriyle ilgili değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Ahmet Midhat 1889'da VIII. Müsteşrikler Kongresi'ne katılmak, Selim Sırrı 1908'de beden eğitimi alanında uzmanlık eğitimi görmek, Celal Nuri ise 1912'de başka herhangi bir amaç taşımadan, seyahat maksadıyla İsveç'e gider.

Ahmet Midhat, İsveç'e ilk giriş yeri olan Malmö şehri ve limanı hakkında kısa bir değerlendirme yapar. Gayet şirin bir görüntüye sahip olan Malmö'nün suni bir limanı vardır. Binaların çoğu deniz tarafından rahatça görülebildiği için şehirde ayrıca bir gezinti yapmaya gerek duymaz. Yalnız limandaki gemilerden birinde Osmanlı sancağını görmesi enteresandır. Gemi aslında İsveç bandıralıdır fakat içinde muhtemelen Osmanlı muteberanından birisi bulunduğu için İsveç sancağı yanına Osmanlı sancağı da çekilmiştir. Bu düşünceyle geminin bulunduğu yere giden yazar gemide İsveç sefiri Karaca Paşa'nın bulunduğunu zannetmektedir. Fakat gemide herhangi bir Osmanlı

bulunmadığını öğrenir. Anadolu Şimendüfer Kumpanyası'nda görevli bir İngiliz mühendis bu gemiyle İstanbul'a gideceği için gemiye bir de Osmanlı sancağı çektirmiştir.

İsveç hakkındaki genel izlenimlerini ortaya koyarken bu ülkenin, bir tarafında Kuzey Buz Denizi, diğer tarafında ise Baltık Denizi bulunan büyük bir ada olduğunu belirtir. Bu adanın çevresinde sayısız küçük adalar yer alır. Küçük adaların arasından gemiyle geçmek ancak İsveçli usta gemicilere ve kılavuz kaptanlara mahsustur. Bu sebeple, yabancı gemiler onları yanlarına almadan asla buralardan geçmeye teşebbüs etmezler. Aynı sebepten, İsveç sahilleri bu ülke için muharebe açısından büyük bir güvence oluşturur. Başkent Stockholm'le birlikte Uppsala da İsveç'in önemli şehirlerindedir. Kongrenin üçüncü gün toplantılarının yapıldığı 4 Eylül 1889 tarihinde, öğleden sonra diğer üyelerle birlikte Uppsala'ya giden yazar bu şehir hakkındaki izlenimlerini de ortaya koyar. Yeni Uppsala ve Eski Uppsala olarak ikiye ayrılan şehir Stockholm'ün kuzeyinde ve trenle iki saat mesafededir. Eski Uppsala küçük bir köydür, fakat hristiyanlık öncesi paganist dönemde kral-tanrı kabul edilen İsveç-Norveç krallarının ikametgâhı olması dolayısıyla burada "tümülüs"ler¹⁷¹ bulunmaktadır. Bu mezarlardan çıkarılan bazı eski kaplar ve kemikler Stockholm Müzesi'ne konmuştur. Kongre üyeleri buraları da ziyaret ederler ve yapılan anma törenine katılırlar. Nüfusu 20.000 olan Yeni Uppsala, Eski Uppsala'nın güneyinde ve bir saat mesafededir. Her geçen gün büyüyen Yeni Uppsala'da altı binden fazla öğrencisi bulunan bir üniversite vardır. Dikkat çeken yapılar arasında görkemli katedral, iki yüz elli bin cilt kitaba sahip kütüphane ve bazı okullar ön sıradadır.

Ahmet Midhat, dönüş yolunda uğradığı **Göteborg** şehri hakkında da bazı bilgiler aktarır. Göteborg, İsveç'in güneybatısında, Trolhättan yoluyla Vänern gölüne gidilen yol üzerinde büyük bir kıyı şehridir. Nüfusu doksan binden fazla olan bu şehrin ticaret açısından önemi Stockholm ve Christiania'ya göre daha fazladır. Çünkü Göteborg, kanallar ve göller vasıtasıyla hem kara hem de deniz ticaretinin merkezidir. Gerek içindeki gerekse şehir civarındaki fabrikalarda imal edilen malların büyük çoğunluğu bu şehirden ticaret alanına çıkar. Gemi inşa alanında adından söz ettiren Göteborg'da bu işte hem İsveçliler hem de yabancılar çalışmaktadır. Yazar, "Şehr-i mezkûr müessesât-ı cedideden olup miladın 1621 senesinde bazı Hollandalı tacirler ilk esasını vaz' etmişler ise de arz olunduğu vechile deniz ile İsveç'in derûnlarına doğru en işlek bir şehrah-ı ticaret üzerinde bulunduğu için Hollanda ve Danimarka'dan maada İngiltere'nin İskoçya memalikinden ve Almanya'dan dahi pek çok tacirler oraya gelip şehrin cesametini derhal arttırmışlardır." (s. 318) sözleriyle şehrin kuruluşu ve gelişmesi hakkında kısa bilgi verir. Kongrenin kapanışı Göteborg'da yapılacağından, şehir halkı kongre görevlilerini taşıyan vapuru büyük bir coşkuyla karşılar. Kalabalık bir şehir olan Göteborg'da bir-iki gün kalacaklardır. Şehre indikleri ilk günün akşamında kısa bir gezinti yapan Ahmet Midhat, Gustaf Adolf Meydanı'nın bu şehrin merkezi durumunda olduğunu söyler. Kanalların gayet güzel rıhtımları yazara Stockholm ve Cenova'daki rıhtımları hatırlatır. Göteborg'un gezilmeye değer yerleri genellikle nehir boylarında sıralanan bağlık bahçelik yerler ve rıhtımlardır. Şehrin mamur ve temiz, şehir halkının da iyiliksever ve cömert olduğunu söyleyen Ahmet Midhat, yeni kamu binalarının halk yardımıyla yapıldığını belirtir. Göteborg'dan genel olarak bahsederken aynı zamanda XX. yüzyılın başında bulunan Avrupa ülkelerinin birbiriyle olan yakın münasebetlerine, bu münasebetlerin uyum içinde sürdürülmesine dikkat ettiğini de görüyoruz: "Müessesât-ı ilmiyeleri ve fukara ianehaneleri ve gemiciler ve saire için hastahaneleri, müze ve kütüphaneleri, herşeyleri böyle yüz bin nüfuslu bir memleket için adeta isti'zam ve istiksar olunacak derecelerde olup kış mevsimlerinde Fransa ve Almanya'dan tiyatrocular ve muzikacılar ve sair hüner-verler celbiyle eğlencelerini ikmal ettikleri gibi semâhât-ı vakıalarıyla gelen hüner-verleri de memnunen iade eyleyebilirler imiş." (s. 321)

Bizce Meçhul Hayatlar: İsveç'te Gördüklerim adlı seyahat eserinde Selim Sırrı, İsveç'in Rusya'dan sonra Avrupa'nın en geniş arazisine sahip ülkesi olduğunu belirtir. Nüfus da az olduğundan, İsveçliler "ma'muriyet-i medeniyeleriyle" Fransa ve İngiltere'de olduğu gibi ormanları, tabiatı tahrip etmemiştir. Yabanî çilek ağaçlarıyla,

¹⁷¹ Tümülüs: (Lat., Fr.) Bir mezar odasının üstünü örten yapay taş veya toprak yığını.

frenküzümleriyle, böğürtlenlerle dolu ormanlarının genişliği ve tabiiliği, İsveç'in diğer Avrupa memleketlerinden ayrılan başlıca özelliklerindedir. Güneyde tarım arazilerinin, kuzeyde ise demir madenlerinin çokluğu halkın bu alanlara yönelmesine sebep olmuş; bu da onların çiftçilikte, ziraatte, marangozluk ve demircilikte dünyaca şöhret kazanmasını sağlamıştır. Stockholm'den bahsederken, şehrin civarındaki sayfiyelerden de söz eden yazar, Melar gölündeki adacıkların "letafet-i tabîye"sine dikkat çeker. İsveç'te kışların çok sert geçtiğini, bu nedenle de evlerin pencerelerinin daima çift camlı olarak yapıldığını söyleyen Selim Sırrı kar yadığı zaman geceleri sokaklarda biriken karların belediye tarafından hemen temizlendiğini ifade eder.

Celal Nuri, *Şimal Hatıraları*'nda İsveç'i anlatırken "Dünyanın en medeni memleketi değilse bile hiç şüphesiz İsveç en medeni memleketlerinden biridir." (s. 52) sözleriyle genel bir değerlendirmede bulunur. İsveç halkı da tıpkı Finliler gibi sakin, gösterişten uzak ve faziletlidir. İsveç de ülke olarak Finlandiya gibi kuzeyin gelişmiş memleketlerindedir. "Her yerde âsâr-ı umrân ile beraber bir az da eskilik, köhnelik, gerilik görülür. İskandinavya'da buna tesadüf edilmez. Havâss ile avamın arası o kadar uzak değildir. Yani avamın da seviye-i maddiye ve maneviyesi yüksektir." (ss. 52-53) şeklinde kuzey ülkelerinin durumu hakkındaki genel fikrini ortaya koyar. Hem İsveç'te hem de Norveç, Danimarka ve Finlandiya gibi diğer İskandinav memleketlerinde bilimin ve eğitimin çok ilerlediğini belirten seyyah buralarda okuma-yazma bilmeyen kimsenin kalmadığına dikkat çeker. İsveç aynı zamanda bir "bedî-i tensik ve teşkil" örneğidir. Bilhassa okullarındaki düzen, Almanya ve İngiltere gibi ülkelerde bile görülmeyecek derecededir.

Kuzey ülkelerinin ilerlemesi yeni değildir; bu ilerlemenin belli bir geçmişi vardır. İsveç'te esas ilerleme XII. Charles döneminden sonra görülmeye başlanmış; halk, durup dinlenmeden çalışarak bugünkü ilerlemenin temellerini sağlam bir şekilde atmıştır. Sağlam bir geçmişe sahip halkın alçakgönüllü oluşu bu ülkede "tereddî"ye meydan vermez. Diğer devletlerle açık dostluk veya düşmanlığa yanaşmayan İsveç kendi yağıyla kavrulur. Sadece Rusya'ya karşı kendini koruma fikrini hiçbir zaman göz ardı etmez. Rusya'ya karşı İsveçlilerin kalbinde sonsuz bir kin vardır, bunun sesebi Finlandiya meselesindeki karşıtlıktır. Donanması küçük, asker sayısı az olmakla birlikte İsveç düşman sıldırımlarına karşı kendini korumaya muktedirdir. Celal Nuri, İsveç-Osmanlı münasebetlerine de değinir ve aradaki uzaklığa rağmen İsveçlilerle Osmanlıların yakın ilişkiler kurmamız gerektiğini belirtir. Çünkü Rusya düşmanlığı bu iki ülkeyi doğal olarak birbirine yaklaştırmaktadır. "İsveç'e gelen Osmanlıların adedi pek mahduttur. Memuriyetle gelenlerden maada bu diyâr-ı latifi ziyaret edenler üçü-dördü geçmez. Halbuki biz cenubiler için Şimal'den edilecek istifade pek büyüktür. Bu havalide başka bir âlem, başka bir medeniyet göreceğiz. Mukayese hususundaki kabiliyetimiz ziyadeleşecektir. Yalnız garbî ve vasatî Avrupa'nın vâlih ve hayran bir perestkârı olmaktan kurtulacağız." (ss. 55-56) sözleriyle, Osmanlılar arasında Kuzey seyahatlerinin azlığından şikâyet eder ve İskandinavya ülkeleriyle daha sıkı ilişkiler kurmanın yararlı olacağını ileri sürer.

İsveç'in Başkenti Stockholm

Ahmet Midhat Efendi, Avrupa seyahatine Stockholm'de toplanan VIII. Müsteşrikler Kongresi'ne resmî üye olarak katılmak amacıyla çıkmıştır. Bu bakımdan onun Avrupa'da uzun süre kalacağı ilk önemli durağı İsveç'in Stockholm şehridir. Stockholm, kongre nedeniyle bir hayli kalabalıktır. Büyük oteller kongre üyelerinin ikametine tahsis edilmiştir. Bilhassa Grand Hôtél iki yüz elli odası, on kadar büyük salonu ve düzenli yapısıyla dikkati çekmektedir. Asansör sayesinde katlara çıkıp inmek de zor olmamaktadır. Zaman zaman bu otelin salonlarında kongreyle ilgili gayr-i resmî toplantılar da yapılır. İrili ufaklı adalar üzerine kurulmuş olan Stockholm'ün Venedik'e benzer bir yerleşim yapısı vardır. Venedik'te olduğu gibi burada da adaların kenarlarına muntazam rıhtımlar yapılmış olduğundan adalar arasında kalan deniz parçaları birer kanal hükmünü almıştır. Her rıhtım da bir caddeyi andırır. Bu caddeler neredeyse lüzumundan fazla gaz fenerleriyle aydınlatılmış olduğundan manzara gece-gündüz çok güzeldir. Rıhtımlar üzerinde arabalar, kanallarda irili ufaklı vapurlar, sayısız sandallar devamlı olarak gidip gelmektedir. Stockholm'de, birisi yazarın kaldığı otelin arkasında olmak üzere üç-dört tane çok geniş gezinti bahçesi vardır. Ayrıca gerek bahçelerde gerek

meydanlarda İsveç'in tarihteki büyük devlet adamlarının anıtları ve heykelleri dikkat çeker. Tiyatro sanatının hayli ilerlemiş olduğu Stockholm'de gayet büyük bir opera ile dram ve komedy tiyatroları bulunur, bunların yanı sıra Beyoğlu'nun kafe-şantan gibi birkaç küçük tiyatro da vardır. İki büyük müze çok sayıda antika ile, umumî kütüphane ise sayısız kitapla doludur. Stockholm'ün dikkat çeken binaları arasında limana nâzır kral sarayı, kongreye tahsis edilen asilzadeler sarayı, katedral ve postahane de önemli yerlerdir.

Stockholm'ün güneybatısında bulunan Drottningholm sayfiyesinden de bahseden yazar, buranın eskiden beri İsveç-Norveç krallarının eğlence ve gezinti yeri olmuş "pek dil-güşâ bir mevki-i ra'nâ" olduğunu söyler. Gemiyle buraya giderken adacıklar arasından yavaş yavaş geçerler. Adacıkların arazisi tarıma elverişli olmamakla birlikte kendiliğinden yetişen çam ağaçları manzarayı güzelleştirmiştir. Ayrıca adalarda şurada-burada görülen özel yazlıklar ve bunların bahçeleri de çok hoştur. Özellikle Hasel Baken(?) adlı bahçeyi yazar Paris'in Boulogne ormanı, Viyana'nın Prater'i ve Berlin'in Tiergarten'i ile bir tutar. Bu bahçenin batısındaki bir mahalle ise binalarının tamamının ahşap olmasıyla tanınmıştır. Bu mahallede çok sayıda bahçeli kahveler, panayı günlerine ait cambaz barakaları, köşkler, oyun ve konser yerleri bulunur.

Stockholm'de iki yıl kadar kalan Selim Sırrı eserinin hemen başında bu şehir hakkındaki övgülerini sıralar, bunu yaparken, şehrin kuruluşundan yola çıkarak İsveçlilerin büyük bir millet olduğunu da ileri sürer: "Yazın bir cereyân-ı hoş-âhenk ile akan ve mücellâ bir sath-ı billûrî gibi şemsin in'ikâsâtiyle parıldayan suları, açık yeşil çimenleri, gayet yüksek çamları, muntazam binaları, temiz caddeleri, hülâsa ta'dâd ile bitmek tükenmek bilmeyen her türlü güzellikleri ile Melar gölünün Baltık Denizi'ne mülaki olduğu noktada müstesna bir itinâ-yı mahsus ile bina edilen Stockholm şehrini görenler bu büyük milletin nasıl müstesna bir hilkatte yaratılmış olduklarını takdir etmekte güçlük çekmezler." (ss. 7-8) Tıpkı Ahmet Midhat gibi, Stockholm'ü, çevresinin sularla kaplı olması münasebetiyle Venedik'e benzeten seyyah yine de arada büyük bir fark bulunduğunu belirtir. Ona göre; Venedik, asırların silip götürdüğü bir medeniyetin enkazını, Stockholm ise "terakkiyât-ı hâziranın her türlü tecelliyatını" gösterir. Ayrıca Venedik'in küçük kanallarında sadece gondollar görüldüğü halde Stockholm'de nakil vasıtalarının en mükemmelleri, köprülerle birbirine bağlanan adacıkların muntazam yollarında otomobiller, motorsikletler görmek mümkündür. Venedik'te eski ve değişmeyen alışkanlıkların rehabeti sezilirken Stockholm'de "genç bir bekâret-i sa'y ü amel" vardır. Stockholm'ün her tarafında okul binaları, müzeler, oteller, büyük mağazalar, apartmanlar, tiyatrolar, kütüphaneler gibi "âsâr-ı medeniyet" göze çarpar. Bu bakımdan, Selim Sırrı, Avrupa seyahatine çıkan Osmanlıların Stockholm'ü mutlaka görmesi gerektiğini belirtir. Oraya gideceklere kolaylık sağlaması açısından, güzergâh hakkında ayrıntılı bilgi verdiği gibi seyahatin masraf tarafı üzerinde de durur. "Stockholm'e mayıs-haziran aylarında gitmelidir. Filhakika kışın da oranın kendisine mahsus eğlenceleri, şâyân-ı temaşa buz sporları, tiyatroları, *treno* âlemleri varsa da daima karanlık olan ve bitmek tükenmek bilmeyen geceleri insanın ruhuna kasvet veriyor." (s. 12) sözleriyle de şehrin, sosyal hayatı etkileyen iklim özelliklerine işaret eder.

Stockholm, Celal Nuri'yi, diğer İskandinav şehirleri gibi güzelliğiyle etkilemiştir. Bu güzelliği tasvir ederken kentin İstanbul'la benzeşen yönlerine de değinir. "Stockholm şimdiye kadar gördüğümüz memleketlerin en latifidir. Elli adet Boğaziçi tasavvur ediniz. Bunların içine bini müteceviz Büyükada, Heybeliada, Kınalıada koyunuz. Latif fakat koyu renkte bir deniz. Zarif ormanlar, simsiyah kayalar. Pek şairane yapılmış köşkler, villalar, sayfiyeler, oteller, kahvehaneler. Böylece orta süratli bir vapurla altı saat imtidat eden bir mesafe, Herhangi kola sapsanız yine aynı letafette, aynı şekilde bir başka Boğaziçi'ne tesadüf edersiniz. Pek dil-nişin, küçük, beyaz vapurlar ki adetleri 400'ü buluyor, bu düz ve râkid denizi yırtıp geçmekte..." (s. 56) Böyle bir tabiat güzelliğinin yanı sıra Stockholm, Avrupa'nın bütün büyük şehirleriyle yarışabilecek modern yapılara da sahiptir. "Stockholm medeniyet-i hâziranın en yüksek nümunesini teşkil eder. Buradaki müessesât-ı hayriye ve ilmiye en büyük şehirlere gıpta ettirse sezâdır. Bu şehrin dışı nasılsa, içi de öyledir. Ondan hiç geri kalmaz." (s. 57) Genellikle İskandinav üslubunda yapılmış olan binalar arasında öncelikle bir saray

dikkati çeker. Diğer bazı binalarla büyük bir taş köprü ve muhtelif su kanalları manzarayı tamamlayan yapılardır.

B. NORVEÇ

Norveç, 1814-1905 yılları arasında İsveç'e bağlıdır ve başkent Oslo, 1925'e kadar Christiania adıyla anılmıştır. Seyahatnamesinde Avrupa'nın kuzeyini de tanıtan Ahmet Midhat Efendi, İsveç'le birlikte Norveç'i de ele almıştır. Yazarın İsveç hakkında verdiği bilgilerin hemen tamamını başkent Christiania çerçevesinde ele almak mümkündür. Kongrenin ikinci kısım oturumları Christiania'da yapılacağından, Ahmet Midhat ve diğer üyeler 7 Eylül gecesi Stockholm'den bu şehre doğru yola çıkarlar. 8 Eylül sabahı tren ıssız bir yerde durunca bunun sebebin merak ederler. Lokomotifin silindirlerinden biri kırılmıştır ve yeni lokomotif için bir saat kadar beklemek gerekecektir. Bu sırada Ahmet Midhat civarda dolaşan bakımlı, iri ve dolgun memeli inekleri görünce taze süt içme hevesine kapılır. Yanındakiler de onun bu fikrini destekler. Böylece birkaç kişi, yakınlardaki mandıraya giderek orada bulunanlardan taze inek sütü alarak içerler, ahırları da dolaşırlar. Tren bir saatlik gecikmeyle Christiani'ya ulaşır.

Christiania'da iki atlı bir arabayla gezintiye çıkan yazar bu gezintiye çıkmadan önce Baedeker'in seyahat kılavuzundan şehir hakkında bilgi alır, bununla da yetinmeyip arabaya bir de tercüman çağırmıştır. Fakat daha sonraki gelişmeler sonunda neredeyse tercümanı yanına aldığına pişman olur, çünkü bu, çok geveze bir adamdır. Yazarın görmek istediği ilk bina batı tarafındaki kral sarayı ve bunun bahçesidir. Saray, yeni tarz binalardan olup mimari açısından fazla süslü değildir. Sarayın önündeki XIV. Şarl heykeli ise dikkat çekici bir anıttır. Saraydan sonra, itina ile düzenlenmiş botanik bahçesini ve büyük kiliseyi gezen Ahmet Midhat yeni kilise binasının da tıpkı saray gibi süsten ve gösterişten uzak olduğunu söyler. Kilisenin kuzey tarafındaki "vapurlu lokanta" ise çok dikkat çekici bir yapıdır. Bu da yeni binalardan olup büyük bir imarethane şeklindedir. Yemekler çok ucuz olduğundan burada her gün iki bin kişi karnını doyurmaktadır. Christiania'nın nüfusu 130.000 iken, her gün iki bin ihtiyaç sahibinin imarethanede yemek yemesi, hem bu kurumun önemini hem de şehir halkının yaşam düzeyinin düşüklüğünü gösterir. Christiania'nın önemli yapılarından biri de şehrin en eski binası olan kaledir. Her geçen gün yıkılmakta olan yüzlerce yıllık kalenin malzemeleri yeni inşaatlarda kullanılmaktadır. Christiania'da on civarındaki kilisenin en büyüğü ve eskisi dokuz yüz seneliktir. Binaların ve ilgi çekici yerlerin anlatımından sonra Christiania'nın coğrafî konumuna ilişkin tespitlerini aktarır. Şehrin, Skagerrak körfezine kıyısı vardır; sayısız adacıklardan oluşan bu körfez adeta bir deniz değil de bir göl hükmündedir. Değişik yerlerden gelen nehirler burada buluşur, demiryolu hatları da buralara kadar uzanarak şehrin iç taraflarını körfeze bağlar. Bu ilginç bölgeye her sene çok sayıda seyyah gelmektedir.

Ahmet Midhat, Christiania'nın yol ve sokaklarını anlatırken bazı caddelerin geniş, bazılarının ise dar olduğunu söyler. Bilhassa Eski Christiania denilen kısımdaki mahallelerin sokakları düzensiz ve dar, kaldırımlar ise bozuktur. Yollar yetersiz olmasına rağmen, şehri baştan başa saran tramvay hatları ulaşımında büyük kolaylık sağlamaktadır. Sokakların binalardan daha fazla yer tutması münasebetiyle şehirde genellikle bir sessizlik, tenhalık hüküm sürer. En kalabalık yerler iskele kenarlarıdır, çünkü satıcıların çoğu oralardadır. Büyük tiyatro ile diğer bazı tiyatrolar hakkındaki izlenimlerini de kısaca belirtir. Şehirde büyük ve gösterişli mağazalar bulunmayıp alış-veriş yerleri arasında kitapçılarla kuyumcular önde gelir. Yazar, yaptığı karşılaştırmalar sonucunda "Elhâsıl şehrin ahvâl-i umumiyesi bizim deniz kenarındaki şehirlerimizin ancak ikinci derecede olanlarına kıyas edilebilip..." (s. 257) sözleriyle Christiania hakkındaki genel fikrini ortaya koyar.

Christiania'da Ahmet Midhat'ın dikkatini çeken yapılar arasında üniversite binası ile 250.000 cilt kitabı ihtiva eden kütüphane de vardır. Şehrin çevresi hakkında da bilgi vermeyi ihmal etmeyen yazar, "Christiania'nın etraf ve civarı bizim Erenköyü ve Kozyatağı'nı andıran bağları, bağçeleri ve bunlar derununda güzel köşkleri havi olup..." (s. 258) sözleriyle buraların İstanbul çevresiyle benzerliğine işaret eder. Ayrıca bu kısımlarda göz alıcı nehir ve çağlayanlar dikkat çeker. Yazar, Christiania'nın, şehir dışındaki Pigdo mesiresini anlatırken de buranın merkeze uzaklığına dikkat çeker.

Pigdo'daki en önemli bina I. Oskar'ın şatosudur. Ayrıca orman içerisine başka bir yerden getirilip yerleştirilen yüzlerce yıllık ahşap bir kilise ile zahire anbarı da önemlidir. Arabayla yapılan bir grup gezisinde de Norveç Alpleri denilen dağların doruklarına kadar çıkan Ahmet Midhat, bu dağların karlı manzarasını İsviçre Alpleri'yle karşılaştırarak anlatır. Burada da tıpkı orada olduğu gibi sayısız göl dağların aralarında parlamakta, karların beyazlığı dağların manzarasına bir başka güzellik katmaktadır. Şehirdeki son gününü de iyi değerlendiren yazar, görülmesi gereken bütün yerleri dolaşır, insanlardan bilgi alır ve Christiania'yı enine boyuna tanımaya çalışır.

Şimal Hatıraları yazarı Celal Nuri gezi kitabında yeri geldikçe İsveç'in tarihi hakkında ayrıntılı bilgi vermekten geri durmaz. Norveç bağımsızlığını ancak son zamanlarda (1905) kazanmış, uzun yıllar boyunca Danimarka ve İsveç'e bağlı kaldığından fazla gelişme gösterememiştir. İsveç'ten gayet dostâne bir şekilde ayrılan Norveç'in başşehri Christiania (Oslo) bir taşra şehri görünümündedir. Binaları da aynı görünüme sahiptir, hatta kral sarayı bile ancak büyük şehirlerin kenarlarındaki kral sayfiyelerini andırır: "Christiania kasabasının bir ehemmiyeti yoktur. Başka yerde de söylediğimiz vechile Norveçliler Danimarka ve İsveçlilerin ribka-i hakimiyetlerinden henüz yedi sene evvel tahlis-i giriban ettiklerinden daha biraz köylüdürler. Äleme daha yeni giriyorlar. Hatırat-ı tarihiyeleri gibi şâyân-ı arz pek o kadar sarayları, ebniye-i âliyeleri de yoktur." (s. 102) Burası adeta ikinci sınıf bir İsveç'tir. İsveç daha büyük ve gelişmiş bir ülke iken, burası henüz yeterince gelişebilmiş değildir. Vagonların mevkileri olduğu gibi İskandinavya ülkelerini de öyle sınıflandırmak mümkündür ve bu sınıflandırmada Norveç alt sıralarda kalır. Fakat buna rağmen maarif alanında büyük bir ilerleme göstermişlerdir. Çalışkanlık, kanaat, seyahate düşkünlük, temizlik ve düzen denizcilikle geçinen Norveç halkının başlıca özellikleridir.

Norveç'in tabiat manzaralarından da bahseden *Şimal Hatıraları* yazarı burada tabiatın şairane olmakla birlikte karanlık ve hazin olduğunu söyler. Fiyordların görünüşü çok ilginçtir fakat insanı ferahlatmaktan uzaktır. Hava soğuk ve rutubetlidir. Norveç bu hususlarda da İsveç'ten farklıdır; havanın kapalılığı insanlar üzerinde de etkili olmuştur, buna bağlı olarak Norveçlilerin somurtkan bir ciddiyeti vardır. Seyahatnamesinin ileriki kısımlarında "Fiyordlar" (s. 101) başlığı ile Norveç'in ilginç manzaralarını anlatmaya geri dönen Celal Nuri bu fiyordların, "benzerlerinin ancak İzlanda'da, Grönland'da veya Kanada'nın kuzeyinde görülebilecek acâyib-i latifeden" olduğunu söyler. Fiyordların oluşumu hakkında o tarihlerde Jeoloji biliminin son sözü söylemediğini belirten yazar bunların görünüşünü şöyle tasvir eder: "İki yüz, iki yüz elli kilo metro imtidad eden ve etrafı dağlarla muhat olan birçok *bosphorelar* tahayyül ediniz. Bu *bosphorelar* daha birçok *bosphore*'lara, haliçlere teşa'üb etsin. İşte fiyordlar bunlardır. Ha, unuttuk. Bunların arasına, câbecâ, adacıklar, taşçıklar, berzahlar da ilave ediniz." (s. 101) Başkent Christiania'nın da çok uzun bir fiyord vardır ve Kuzey Denizi ile Atlas Okyanusu'nun birleştiği yerde Skagerrak boğazından başlayarak şehre kadar uzanan bu fiyord şairane, güzel bir manzaraya sahiptir. Christiania'nın fiyord manzaraları diğer yönlerden şehirde görülen eksiklikleri telafi edecek derecede etkileyicidir. Bu manzaranın tasviri değil neredeyse tasavvuru bile imkân haricidir: "Birkaç Boğaziçi. İnce ince kanallar. Birçok ada. Etrafta güzel dağlar, ormanlar hep zîr-i pâ-yi hükmünüzdedir. Şehir, uzaktan aslından daha latif görünüyor. Şimale mahsus o kırmızı, koyu kırmızı tuğladan yapılmış evler, kuleler, fiyordun içindeki hesapsız kotralar, o güzel Norveç bayrağını hâmil küçük küçük vapurlar cidden temâşâsına doyulmaz bir levha teşkil eder." (s. 102)

C. DANİMARKA

Ahmet Midhat Efendi, kongre dönüşünde Avrupa'nın içlerine doğru ilerlerken İsveç'ten sonra Danimarka'ya da uğramıştır. Danimarka'nın 280.000 nüfusa sahip başşehri Kopenhag, Sjælland adası üzerine kurulmuş önemli bir merkezdir. Şehir hakkında enlem ve boylama varıncaya kadar ayrıntılı coğrafi bilgi aktaran yazar bu şehri, denizin ada içlerine kadar uzanan kanalları yüzünden Venedik'e benzetir. Kanalların iki tarafları gayet sağlam ve düzgün rıhtımlar ile kaplıdır. Yine Venedik'te olduğu gibi kanallar üzerine taştan ve demirden muntazam köprüler kurulmuştur. Kanallarda seyreden kayıkçılar, kayıklarını rıhtımlara yanaştırarak taşıdıkları malları satmaya çalışırlar. Genellikle sebze, meyve, çanak-çömlek, çorap, mendil, tahtadan

yapılmış kap-kacak satmaya çalışan kayıkçıların oluşturduğu bu tuhaf "pazar manzarası" ilgi çekicidir. Kopenhag'ın büyük limanlarında yerli ve yabancı pek çok gemi görülür. Armatörlük burada rağbette olan bir meslektir. Şehrin Amager adası üzerinde bulunan kısmı savunma mevkiî olup limanın girişinde büyük ve dayanıklı bir kale bulunur. Sjælland adası kısmında da Kopenhag'ın bir savunma hattı var iken burası yıkılarak şehir genişletilmiş, çıkan malzemeyle de yeni binalar yapılmıştır. Müstahkem mevkileri sebebiyle Kopenhag bir-iki asır öncesine kadar kuzeyin birinci derecedeki harp mevkilerinden sayılmakta iken burayı İsveçliler, Norveçliler, İngilizler ve Almanlar birçok defa bombardımanla tahrip etmişlerdir. Şehrin tarihi hakkında da bilgi veren yazar, XII. asırda küçük bir köy görünümünde olan şehrin giderek büyüdüğünü ve bir ticaret merkezi durumuna yükseldiğini belirtir. Danimarka dilinde şehrin adı olan "København" kelimesinin "ticaret limanı" mânâsına geldiğine de işaret eder. Şehir, asıl önemini Kral IV. Christian zamanında kazanmış olup, bu kral zamanında yapılan Rozenborg Şatosu, borsa dairesi ve büyük kilise gibi binalar halen şehrin önemli yapıları arasında yer almaktadır. Ayrıca büyük opera binası da dikkat çekici bir yapıdır. Kopenhag'ın çevresinde çeşitli mahsullerin elde edildiği gayet verimli araziler mevcuttur. Bunların yanı sıra porselen, kâğıt ve makine fabrikaları da önemlidir.

Sanat hayatı bakımından da önemli bir şehir olan Kopenhag'da büyük galeri ve müzeler bulunur. Bunlar arasında bilhassa Thorvaldsen Müzesi ve geniş resim galerisi değerli koleksiyonlarıyla dikkat çeker. Kopenhag'ın çevre güzellikleri üzerinde de duran yazar "Hele şehrin etraf ve havalisi gayet mamur ve müzeyyen bağçeleri ve bunlar derununda en ufacıklarından en büyüklerine varıncaya kadar türlü türlü köşk ve şatoları hâvi cennet-misal nevahiden bulunmasıyla işbu mevaki-i latife dahi yaz mevsimlerini orada geçirmek için letafet-i bahriyeden mahrum olan Almanya kibârını külliyyet üzere celb eylemektedir." (s. 342) diyerek yabancıların bu güzelliklere olan ilgisine de dikkat çeker. Şehrin iç kısımlarını da gözlemleyen yazar genel gözlemlerini şu cümlelerle aktarır. Yazarın, şehrin düzeni ile halkın günlük eğlence hayatı arasındaki bağlantıya da dikkat etmiş olması ilginçtir: "Şehir dâhilinde sokakların kaldırımları öyle Berlin ve Paris gibi muntazam ağaçlardan döşenmiş birinci derecede şeyler olmayıp ekseriyetle şoselerden ibaret ise de bunlar pek ihtimamlı yapılmış olduklarından ve umumî arabaları da sair memleketlerin kibâr ahalisine mahsus olacak derecelerde muntazam bulunduğundan geniş caddelerinde ve güzel rıhtımları üzerinde arabalar ile geşt ü güzâr pek safalıdır. Dâhil-i şehirde irili ufaklı *square* denilen bağçeler bulunduğu gibi kenarlarda daha büyük bağçeler ve parklar olduğundan ve bunların birtakımlarında vâsî' ve mükellef gazinolar ve ufacık tiyatrolar bulunduğundan ahalisinin nasıl vakit geçireceklerini bilemeyerek sıkılmaları müsteb'addır." (s. 342)

Ahmet Midhat ve yol arkadaşlarının Kopenhag'da bulunduğu sırada Rus İmparatoriçesi şehirde misafirdir. Bu nedenle sokakların temizliğine aşırı bir dikkat gösterilir. İlk gecelerinin sabahında kısa bir gezinti yaparak şehri daha iyi tanımaya çalışan yazarın dikkati kral meydanındaki V. Christian anıtıyla Güzel Sanatlar Akademisi olarak kullanılan Charlottenburg Şatosu üzerinde yoğunlaşır. Çocukların gezdirildiği, İngiliz tarzında düzenlenmiş olan güzel ve büyük bir bahçe de onun dikkatini çeker. Büyük bulvarın kenarındaki botanik bahçesi ile göl de onun beğendiği yerlerdendir. Şehirde kaldıkları üç gün boyunca sürekli olarak gezintiler yapan ve eğlence yerlerinden kenar mahallelere, parklardan kayak tepelerine kadar bütün şehri yakından tanıma şansını bulan yazar bir müddet sonra kendisini adeta şehrin ahalisinden biri gibi hissetmeye başlar. "Eski Kopenhag" denilen kısma da giden yazar burada sokakların eğri-büğü olduğunu görünce şu değerlendirmeyi yapar: "Zaten Avrupa'nın ekser büyük şehirlerinde eski şehirler başka yeni şehirler başka olmak üzere mahallâtın nâmlarıyla da tefrik olunurlar ki eski şehirler egerçi mümkün mertebe tanzim olunmuşlar ise de en küçüğü birkaç bin liraya yapılamayan kârgir binaları yıkıp hatt-ı müstakîm üzere yollar temdüdi masârifine katlanmak kabil olamadığından asıl himmeti yeni yapılan mahallâta hasreylemişlerdir. Amma bu suret gezmiş olduğum memleketlerin Paris'ten maada kâffesinde görülmüştür. Mahallât-ı atıkanın sokakları hem dar hem i'vicâlı bulunduğu gibi binaları dahi o kadar yüksek olmadığından bizim Galata'da Venedikliler zamanından kalma mahallerin binalarına pek müşabihler. Binaenaleyh eski Kopenhag içinde yolumu kaybedercesine rastgeldiğim yere baş urarak gezindiğim sırada adeta

Avrupa kıt'asında değil imişim de bu tarafların tabiat-ı mevkiyesine benzemeyen başka bir memleketlerde bulunuyor imişim zannına düştüm." (ss. 354-355)

Celal Nuri, *Şimal Hatıraları*'nda Danimarka'ya da özel bir bölüm ayırmıştır. Bu bölümün baş tarafında Danimarka'nın coğrafi konumundan kaynaklanan siyasî pozisyonu hakkında değerlendirmelerde bulunur. Her ne kadar İskandinav ülkelerinden biri olsa da izlediği siyaset bakımından diğer Kuzey ülkelerinden ayrılan Danimarka'da Alman muhalifliği ve Rus taraftarlığı hüküm sürmektedir. Buna bağlı olarak, Almanya'yla dost ve Rusya'yla düşman olan Osmanlılar ile Danimarkalılar arasında bir siyaset karşıtlığı söz konusudur. Ruslar için Baltık Denizi tıpkı Karadeniz gibi kapalı bir deniz ve adeta bir çeşit "hapishane" olduğu için Ruslar Danimarka ile daima iyi geçinmenin yollarını aramaktadırlar. Bu ülkenin kuzey memleketleri içinde, siyaset açısından olduğu kadar medeniyet açısından da önemli bir yeri vardır. "Danimarka da pek mütekâmil, müterakkî, mütemeddin, mütefekkir bir millet teşkil eder. Pek az araziye malik olan bu devletin medeniyet-i hâzırada mevkiî pek büyüktür. Herkes okur, yazar, düşündür. Buranın İsveç'ten geri kalır yeri yoktur." (s. 68)

Celal Nuri'nin tespitlerine göre, 1916'da altı yüz bin nüfus ile Stockholm'den büyük bir şehir olan Kopenhag tabiat güzellikleri bakımından Stockholm'ün gerisinde kalır. Kopenhag'ın en büyük Avrupa şehir ve hatta başşehirlerinden farkı yoktur. Sund Boğazı bizim Bosphore (Boğaziçi) gibi hoş değildir, fakat şehirde çok sayıda önemli eser bulunur. Bunların başlıcaları müzelerdir. Kopenhag'da "avam ile havâss" arasında yaşam seviyesi bakımından pek fark yoktur. Şehirdeki seksen beş bine yakın bisiklet ortak bir taşıma aracı olarak yaşam seviyelerini birbirine yaklaştırmada önemli rol oynar. Bisiklet sürücülerinin pek çoğunu kadınlar oluşturur. İçi dışı işlenmiş zarif ve medeni bir yer olan "Şehrin içinde ve dışındaki orman ve bağçelerde birçok sürülerle karaca ve geyik var. Bu vahşi hayvanat bile iklimin, muhitin tesiri ile temeddün etmiş olmalıdır ki pek o kadar insandan ürkmüyorlar, merdüm-giriz değildirler." (s. 70)

D. FİNLANDIYA

Türk seyyahları içerisinde, Kuzey'e ilk seyahat eden Ahmet Midhat'tır fakat o eserinde Finlandiya'ya yer vermemiştir. Bir Kuzey ülkesi olan Finlandiya ilk olarak, XX. yüzyılın başlarında bu coğrafyaya seyahat eden Celal Nuri'nin *Şimal Hatıraları*'nda geniş olarak yer alır. Yazar, kitabının "Finlandiya" başlıklı kısmında öncelikle "Dünyanın en müterakki memleketlerinden birindeyim: Finlandiya." (s. 38) cümlesiyle ülkenin ilerlemişliğine dikkat çeker. Okuma-yazma bilmeyen hiç kimsenin kalmadığı ve maarifte büyük ilerlemelerin görüldüğü Finlandiya'yı genel hatlarıyla şöyle tanıtır: "Hoş, latif, zarif bir memleket. Meydanlar, sokaklar, limanlar, o kadar temiz ki insan kendisini bir salonda zannediyor. Âsâyiş ber-kemal. Hırsızlık yok. Fuhşiyat bile çok değil. Hastalık da pek o kadar mebzul değilmiş. Bu garib diyarda bin kadar göl, bir o kadar da ada var. Taşlığı pek çok. Ormanları, suları az değil." (s. 38) Finlandiya'da ilmin seviyesi o kadar yükselmiştir ki parlamentoya kadın üye girişinde hiçbir itiraz veya tartışma görülmemiştir. Rusya'ya nispetle Finlilerin ilerlemeleri çok daha hızlıdır; halkın hem maddî hem de manevî seviyesi çok yüksektir. Finlilerin okulları, müzeleri, matbuatı ve bilhassa edebiyatı kendilerinin övündüğü kadar yüksek bir seviye kazanmıştır. Hemen her bakımdan Avrupa ülkelerinin çoğundan ileride olan Finlandiya'nın en büyük problemi Rus baskısıdır.

Celal Nuri, Finlandiya'nın tarihine ait bazı bilgiler de aktarır. Finlandiya önceleri İsveç krallığına bağlı iken XIX. yüzyılın başında Finlandiya Büyük Dükalığı adı altında Rusya'ya bağlanmıştır. İç işlerinde özgür olmakla birlikte, dış işlerinde Rusya'ya bağımlıdır. Ruslar, Finlandiya'nın iç bağımsızlığını da ortadan kaldırmak için baskı politikası uygulamışlar ve başta Helsingfors olmak üzere Fin şehirlerine asker yığmışlardır. Celal Nuri'nin Finlandiya'yı dolaştığı 1912 yılında Rus baskısı had safhadadır. Buna karşılık Finliler de tam bağımsızlık için büyük bir gayret içerisindeydiler. Rus baskısı hususunda yazarın yorumu şöyledir: "Finlandiya istiklâlâle cidden layıktır. Eğer bu mevaki' ve hususuyla Söjaborg(?) adaları Rusya'ya lazım ise bunun için böyle mütekâmil bir milletin istiklâl-ı dâhiliyesine dokunmak cidden gûnahtır. Madem ki bütün Rusyaların imparatoru buranın da büyük dükasıdır o halde harice karşı bu mevaki' kendisinin demektir. Acaba neden korkuluyor ki Ruslaştırmak politikasına bu kadar germî veriliyor. / Bu memleket hayli vâsi' ve pek mühim adaları,

göller, uzun sahilleri ihtiva ettiğinden istikbalde cidden daha ziyade ilerileyebilir. Meğer ki Rusya olanca kuvvetiyle bu zavallı milletin üzerine çöküp yüz binlerce Kazak'ı memleketle sürmesin ve araziye istimlâk etmesin." (s. 42)

Finlilerin etnik kökeni üzerinde de bazı yorumlarda bulunan Celal Nuri onların Türk asıllı olduklarını ileri sürer. Büyük Göç sırasında bazı Türk boylarının şimdiki Finlandiya'nın bulunduğu topraklara geldiklerini, Fin dilinin Avrupa dillerinden çok Türkçe'ye benzediğini söyler. Onun bu yorumlarında ve özellikle "Şimalin bu unutulmuş, uzak hıttasını demek oluyor ki Türk akıl ve sa'yi ihya ve imar etmiştir. Vatan-ı aslîsinden çıkıp on binlerce kilometre ötede ortalığa hakim olmak, kaviyyü's-şekîme devletler, hükümetler kurmak, el-hak, bu ırkın kârıdır." (s. 40) şeklindeki değerlendirmelerinde kendi siyasî görüşlerinin ve o tarihlerde Osmanlılar arasında gittikçe yayılmakta olan Türkçülük cereyanının etkisini göz ardı etmemek gerekir. Finlandiya ile ilgili değerlendirmelerinin sonunda yeniden haksız Rus baskısına döner ve şu yorumu yapar: "Bu milletin her şeyi var. Sa'y ü ameli, akl ü nakdi, an'anât-ı mühimmesi ile Finlandiya milleti her ne türlü terakki etmek lazım ise etmiş. Yalnız bir eksiği var: Millî bayrağı. Finlandiya'da yalnız fazla, lüzumsuz ve muzırr bir şey var: Rus bayrağı." (s. 44)

Finlandiya'nın başşehri **Helsingfors** (Helsinki), insana rahatlık, huzur ve bahtiyarlık hissi veren bir kenttir. Bu şehirde "Bahçeler ferahfeza, manzara pek dilnişin."dir. (s. 41) Limanın içinde ve dışında birçok adacıklar, şehrin içinde küçük küçük göller mevcuttur. Helsingfors hem manzara bakımından hem de halkın eğitim seviyesinin yüksekliği bakımından kıymetli bir şehirdir. Medeniyetin ve maarifin hemen her türlü olumlu izine burada rastlamak mümkündür.

11. İBER YARIMADASI: İSPANYA ve PORTEKİZ

İBER YARIMADASI'nın EN UCUNDAKİ ÜLKE OLAN İSPANYA, dolaylı da olsa ilk olarak *Seyahatname-i Londra* adlı eserde karşımıza çıkar. Akdeniz'den çıkıp gemiyle Atlas Okyanusu'ndan İngiltere'ye giden seyyah Cebelitarık Boğazı'ndan geçerken görebildiği kadirayla **Cebelitarık** şehrine ilişkin gözlemlerini kısaca aktarır. "Ve Cebeltere (Cebelitarık) dahi pabuç şeklinde yani gerisi yüksek ve sahili burun olup bir tarafından çıkmış olan dil ile İspanya'ya muttasıl olmuş ve Cebeltere'nin kal'aları dağların içi oyularak inşa kılınmıştır." (s. 6) şeklinde bölgenin genel görünüşünü gözler önüne serer. Burada kalelerden başka gezecek yer yoktur. Kale dahilindeki mağaralardan birini gezdikten sonra uzun çarşuyu da dolaşırlar. "Hanelerin damlarından oluklar uydurulup İstanbul'daki gibi yağmur suyunu ahz ederler..." (s. 6) şeklinde, dikkatini çeken bir işleme de işaret eder. Burası Fas, Cezayir gibi memleketlere yakın olduğu için oraların insanları da Cebelitarık'ta yoğun olarak bulunur.

Cebelitarık'tan geçerek **PORTEKİZ**'in başkenti **Lizbon**'a ulaşırlar ve kömür almak için limana yanaşırlar. Lizbon'a çıkarak beş-altı saat kadar arabalarla gezerler. Bu kısa gezinti sonrasında şehri şöyle tasvir eder: "Lizbon'un zुकakları geniş ve düz olmayıp yokuşları pek uzun ve tepe üzerinde bir mahallenin zुकakları şatranç resminde pek latif yapılmış olup August tabir olunan çarşı dahi kuyumcu ve tuhafçı ve sair temiz esnafın mahal ve mevkileri ve pazar kurulan yer de fena olmayıp gayet biçiminde resm olunmuştur." (s. 7) Lizbon'un gezinti yerleri, Londra'daki benzerleri kadar olmasa da güzeldir fakat şehir pek temiz değildir. Şehirde çeşme ve süpürücü bulunmadığı için her yerin süprüntüsü sokağa atılmakta ve yağmur yağıp kendiliğinden temizlenmedikçe olduğu yerde kalmaktadır. Su kıtlığına da değinen seyyahın "Ve su kıtlığından nâşi sakanın kesreti vardır ki saka sadasından insan rahatsız oluyor." (s. 7) şeklindeki tespiti ilginçtir.

İspanya geniş olarak asıl Mühendis Faik'in *Seyahatname-i Bahr-i Muhit*'inde ele alınmıştır. Bindikleri gemi tamir için İspanya'nın **Cádiz** limanına girip tersanede bakıma alınca şehri dolaşma fırsatı bulan seyyah öncelikle Cádiz'in coğrafi konumunu ayrıntılı olarak belirtir. Buna göre İspanya'nın Cádiz şehri "36° 32' arz-ı şimâlî (kuzey-enlem) ve 6° 17' tül-i garbî (batı-boylam)" (s. 6) konumundadır. Cádiz'de büyük ve muntazam binalarla küçüklü-büyükü birkaç kilise hemen göze çarpan yapılarıdır. Şehri "Kilise ve kışlalarıyla müzeyyen ve etrafı metîn ve müstahkem sur ile muhât bir şehri dilârâ..." (s. 6) olarak vasıflandırır. Cádiz'in sağlam bir limana sahip bulunması buraya sık sık gemilerin uğramasını sağlamış ve bu da şehri, İspanya'nın o taraftaki merkezi ve

ticaret yeri durumuna getirmiştir. Mühendis Faik, limanın doğusundaki bataklığın yaz mevsiminde sıtmaya sebebiyet verdiğini belirtir. Bu nedenle civar halkı yaz aylarında İspanya'nın diğer bazı kasaba ve köylerine gitmektedir. Cádiz'de pek çok yiyecek bulunmakta bilhassa üzüm bol yetişmektedir. Cádiz yakınlarındaki San Fernando'da gemi ile ilgili her işlemin yapılabilirdiği gelişmiş bir tersane vardır. Burası İspanya'nın en büyük tersanelerindedir. San Fernando'da ayrıca gemi mühendisi yetiştiren bir Mühendishane ile denizci yetiştiren Bahriye Mektebi ve rasathane binaları dikkat çeker.

Servet-i Fünun romancısı Mehmed Rauf, 1895 yılında yaptığı seyahatinin hatıralarında Cebelitarık'a da (Cibralta) yer verir. Fakat yazarın "ruzname-i seyahat"ini bir mensur şiir yazma düşüncesiyle kaleme almış olması diğer seyahat yazarlarının sahip olduğu gözlem genişliğine ulaşmasını engellemiştir. Cebelitarık ve civarı Mehmed Rauf'un seyahat hatıraları arasında karanlık ve sisiyle, "nihayetsiz denizlerin sükkütu, dalgaların enîn-i dâimîsi, yakamozlu gecesi"yle¹⁷² yer alır. Romancının *Siyah İnciler* adlı mensur şiirler kitabındaki "Denizde" parçasında hem İspanya'nın hem Fransa'nın ve hem de Afrika kıtasının Akdeniz sahilleri sisli görüntüleriyle, titrek ışıklarıyla, şiirli manzaralarıyla tasvir edilir. Bununla birlikte yazarın, denizcilik bilgisinin bir tezahürü olarak yazıda bol miktarda denizcilik terimlerini kullandığı da görülür.

1909-1914 yılları arasında Madrid elçisi olan Samipaşazade Sezai'nin İspanya ile ilgili hatıraları geniş olmamakla birlikte ilgi çekicidir. "El-Mescidü'l-Câmia: Elhamra" başlıklı yazısında 1914 yılında trenle Madrid'ten **Endülüs**'e geçişini ve burayı gezmesini hikâye eder. **Kurtuba**'da (Cordoba) "Arapların İspanya'da inşa ettiği ebniye-i âliyenin ve İslam memleketlerindeki camilerin en büyüğü El-Mescidü'l-Câmia"yı dolaşır; adeta İslam ruhlarını heyecanlandırmak ve onlara yol göstermek için yapılmış bir mabed olan bu cami müslümanların İspanya'dan çıkarılmasından sonra kiliseye çevrilmiştir. Kurtuba'dan sonra dolaştığı **Gırnata**'da (Granada) "tabiatın ufukları asûde, dağlar, vadiler şedâid-i şitâdan âzâde çayırklar, çemenler, ağaçlar yeni bir hayatın verdiği şevk ve şuleler, çiçekler içinde"dir.¹⁷³ Çok canlı bir bahar manzarası tren yolunun iki yanında uzanmaktadır. Mart ayının henüz başlarıdır ve Paris, Viyana ve İstanbul'da ağaçların dalları üzerinde kışın devam ettiğini gösteren kar parçaları Gırnata ormanlarını oluşturan ağaçlarda beyaz çiçeklere dönüşmüştür. Baharın bu canlılığı yazara, "o toprakların altında medfun olan saltanatların hatıratı"nı düşündürür.

Seyahat-ı Asmaî'de Cebelitarık ve civarının diğer seyahatnamelere oranla daha geniş olarak ele alındığını görürüz. Cebelitarık açıklarında beş saat kadar demirleyip bekleyecek olan gemiden ayrılarak karaya çıkan Asmaî, yol arkadaşlarından Major ile birlikte şehirde birkaç saat gezer. Major, Cebelitarık şehrini daha önceden bildiği için onunla gezmek yazara büyük fayda sağlar. Asmaî, öncelikle şehirde kullanılan ve *landoya* benzeyen arabalara değinir. Şehri gezmek için bu arabalardan birine binerek geçtikleri yolların genellikle dar ve eğri büğrü olması da dikkat çekicidir. Asmaî, Cebelitarık şehrinin, Akdeniz'den Atlantik Okyanusu'na açılan boğazın girişinde ve Avrupa kısmında bulunduğunu söyler. İspanya'nın güney topraklarına bitişik olan Cebelitarık'ın havası mutedildir ve başta hurma olmak üzere sıcak iklimlerde yetişen hemen bütün ağaçlar burada çokça bulunur. Cebelitarık, bulunduğu mevki itibarıyla ticarî olmaktan çok siyasî bakımdan önemli bir yerdir. Bu bölgeden gelip geçen bütün İngiliz gemileri mutlaka buraya uğrar.

Asmaî, arkadaşı Major ile şehirde yaptıkları araba gezintisinde muhtelif yerlere uğrar; onun ilgisini çeken yerler arasında bir kışla, küçük bir denlenme yeri olan Victoria Bahçesi, senede birkaç yarışın yapıldığı koşu meydanı, İngiliz ve İspanyol sınır karakolları başta gelir. Cebelitarık İngiltere hükümetine bağlı olduğu için, bu şehrin İspanya topraklarıyla sınır oluşturduğu yerlerde ara bölgeler ve sınır karakolları meydana getirilmiştir. Arabayla bu sınır bölgelerini de geçen ve İspanya topraklarına giren iki arkadaş Marroqui kasabasında yaya olarak dolaşırlar. Marroqui'de halkın en dikkat çekici özelliği, sima olarak da yaşam biçimi olarak da Araplara benzemeleridir.

Cebelitarık çarşılarında yaptığı gezintide, dükkânlarda hep İngiliz mallarının bulunduğunu görmüştür. Bunun yanı sıra halkın çömlekçilik sanatında maharet sahibi

¹⁷² Mehmed Rauf, "Denizde: Cibralta'dan Girenken", *Siyah İnciler*, Âlem Matbaası-Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1317/1901, ss. 123-124

¹⁷³ KERMAN, a. g. e, s. 278

olduğunu ve bazı dükkânlarda İspanyol malı çömlek ürünlerinin satıldığını belirtir. Cebelitarık'ın kıyı kesimlerini boydan boya Araplardan kalan kaleler ve sonradan meydana getirilen İngiliz karakolları kaplamaktadır. Kalelerin büyük bölümü yeni usullere göre düzenlenmiş, onarılmış ve tahkim edilmiştir. Seyyahın bu istihkâmları dikkatle incelemesi ve "Hâsılı görünüşte her türlü ihtimale kemâl-i metanetle göğüs verebilir bir hâlde bulunuyor olduğunu zanneylerim." (I, s. 79) şeklinde yorum yapması ilginçtir. Asmaî, gemi yolculuğunun biraz sonraki safhasında uzaktan seyrettiği İspanya kıyılarını ise şöyle tasvir eder: "Sağ tarafımızdan İspanya sahilini görüyor idik. Sahil boyu arızalı olup küçük dağlar ve tepeciklerle müzeyyen ise de ağaç gibi orman gibi şeyden esen yoktur. Tek tük balıkçı kulübeleri gözüküyor idi." (I, s. 86)

12. MALTA

AKDENİZ'de BİR ADA DEVLETİ OLAN MALTA ilk defa, Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'nde seyahat hatıraları arasında Türk okuyucusuna tanıtılır. Yolculuk ettiği gemi Malta'da karantina muayenesine alınınca Mustafa Sami Efendi de yirmi bir gün boyunca karantinada kalır. Malta, bütün Avrupa için adeta bir kilit özelliği taşıdığından burada çok sıkı karantina kontrolü yapılır. Karantina müddeti dolunca serbest kalırlar; bunun ardından Mustafa Sami iki gün Malta içlerinde dolaşır ve gözlemlerde bulunur. Malta'nın çarşı ve pazarları kıymetli Malta taşıyla döşenmiştir. Malta'da, Avrupa'nın hiçbir tarafında görülmeyen, sadece Amerika kıtasının sıcak bölgelerinde yetişen ve portakala benzeyen ilginç bir meyve yetiştirilir. Katolik mezhebine bağlı ve aşırı derecede mutaassıp olan Maltalılar arasında Arapça ile İtalyanca karışımı bir dil konuşulur. Ada, siyasî olarak İngiltere'ye bağlıdır.

Malta adası, Mehmet Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa*'sında da karşımıza çıkar. İngiltere'ye bağlı olan Malta adasında Mustafa Sami gibi o da bir müddet -fakat yirmi dört saat gibi kısa bir müddet- karantina limanında kalır. Posta vapuru gelmediği için Malta'da on gün mola vermek zorunda kalınca adanın pek çok yerini gezer. Hemen her tarafta yaygın halde bulunan Malta taşı nedeniyle "temekkün ve iskân etmek" imkânsız olduğu halde halk az bulunan toprağı adanın gerekli yerlerine taşıyarak ev, tarla, bağ ve bahçe yapmaya muvaffak olmuştur. Asıl şehir, limanların etrafında kurulmuştur. Evler ve yollar yeni ve düzgün olduğu için şehir çok güzel görünür. Adanın sağlam bir kalesi, eski krallar zamanından kalma sarayları ve yine eskiden beri yapıp korunmuş 126 kilisesi vardır. Kiliselerin en büyüğü ve eskisi Saint Giovanni Kilisesi'dir. Silahhane ve kütüphane de uzun yıllar öncesinden beri muhafaza edilmektedir. İngiltere'nin adada yeni yapılmış bir tersanesi, demir ve peksimet fabrikaları, yeni ve büyük bir askerî hastanesi vardır. Asıl merkez olan şehrin civarında başka küçük şehirler, uzaklarda köyler ve sayfiyeler görülür. Buralara da düzgün yollar yapılmıştır, halen de yapılmaktadır. Şehrin dışındaki özel bir sayfiyede "portakal ve ona şibih olup Amerika'dan gelme mandolna denilen bir nev' meyve ve limon" (s. 5) yetiştirildiğini belirten seyyah, daha önce Mustafa Sami'nin sözünü ettiği ve portakala benzediğini söylediği meyveye böylece işaret etmiş olur. Adanın Eski Malta denilen kısmında, eski zamanlarda yerli ada halkının yaşadığı "cesim ve garip bir mağara" bulunmaktadır. Nüfusu yüz otuz bin olan adada halkın çoğu fakirdir. Zenginler, sanayi ve ticaret maksadıyla Avrupa'dan gelmiş olanlardır.

Malta adası ve ada-devletin başşehri Valetta, *Seyahatname-i Londra* adlı eserde de yer alır. Yazar, kitabının başlarında gemi yolculuğu sırasında Malta'da durdukları sırada başlarından geçen bir olayı anlatarak Malta hakkında bilgi vermeye başlar. Limana yaklaştıklarında Malta kayıkçıları kayıklarıyla vapura kadar gelip yolcuları adeta zorla -hem de yüksek sayılabilecek bir ücret mukabilinde- karaya çıkarırlar. Birbirleriyle böyle yolcu kapma yarışı içerisinde olmaları yazara garip gelir. Karada yaptıkları küçük yardımlar -örneğin, yer tarifi- için de ücret istemeleri ise işin asıl garip olan tarafıdır. Neyse ki seyyah, kayıkçılara bu küçük işler için para vermez, onları zabıtaya şikâyet ederek ellerinden kurtulur. Bu olayı kısaca hikâyeye ettikten sonra Malta ile ilgili izlenimlerini aktarır. Malta'nın, daha önceki seyahatnamelerde de rastladığımız genel özelliklerini sıraladıktan sonra adanın görünüşünü şöyle tasvir eder: "Ada-ı mezkûrun görünüşü gayet tuhaftır ki etrafında olan kal'alar ve yüksekte görülen kilise ve sair ebniye-u cesîmeleri aşırı mertebe suret-i zarafette rü'yet eylemiştir ve şehri mezkûrda

ahşap bina olmayıp bilcümle ebniyesi bizim bildiğimiz Malta taşından mevzû' olup mezkûr taş yumuşak olduğundan zुकaklarında bir derece toz vardır ki Arabistan kumluğundan ziyadedir." (s. 5) Malta'da bazı eski silahların konulduğu saray (müze) ile kiliselerden başka görülmeye değer yer olmadığını söyler. Biraz ileride de "Bahr-ı Sefid'de Malta'dan agreb bir yer olmayup hiç yeşilliksiz dağ ve kayadan ibaret bulunmuştur." (s. 6) diyecektir.

Malta, *Seyahat-i Asmaî*'de de ele alınır. Vapur Malta limanına geldiğinde dışarı çıkıp bu memleketi gezmeyi çok isteyen seyyah aşırı yağmur sebebiyle ve zamanın kısa olması yüzünden vapurdan çıkamaz. Bununla birlikte vapurda tanıştığı iki Maltalıdan bu ülke hakkında bilgi alır, yine vapurda bulunan Malta haritasına bakarak ülkeyi tanımaya çalışır. Ayrıca Valetta önlerinde iki saat kadar demir atan vapurdan dürbünle seyredebildiği kadarıyla Malta hakkındaki izlenimlerini aktarır. İlk bakışta göze güzel görünen Malta'da, Valetta şehrinin etrafının eski tarz kale ve surlarla çevrili olduğu dikkati çeker. Vapurda tanıştığı bir gazeteciden Maltalıların genellikle ticaret, gemicilik ve balıkçılık gibi işlerle uğraştıklarını öğrenir. Yağmura aldırmadan vapura gelerek mallarını satmaya çalışan Malta'nın seyyar satıcıları da seyyaha gözlem fırsatı verir. En çok sattıkları tütün ve sigaradır, meyve-sebze ise hiç yok gibidir. Seyyah, uzaktan görüldüğü kadarıyla dağlık-taşlık olan Malta'da birşey yetişmesinin zaten zor olduğunu, yetişenlerin de ancak ada halkına yetebileceğini, bu sebeple de satılan şeyler arasında meyve-sebzenin bulunmamasının normal olduğunu söyler. Tütünün gümrük vergisinden muaf olması, sigaranın bol bulunmasına ve ucuz satılmasına imkân vermektedir.

Ziya Gökalp'in, 1919-1921 arasında yaklaşık üç yıl sürgün olarak bulunduğu Malta'dan ailesine ve tanıdıklarına yazdığı mektuplarda Malta'nın çeşitli yönleri parça parça cümleler halinde yansıtılmıştır. Bunlar arasında, seyahat izlenimi olarak değerlendirilebilecek genişlikte tasvirler pek yoktur. Buna karşılık, "Malta, boz renkli bir ada. Ahalisi kırık bir Arapça konuşuyor. Binaları Arap evleri gibi şehnişinli, cumbalı, panjurludur. Kadınları, siyah bir çarşafı sokağa çıkıyorlar. Burada, Avrupalı oteller gibi muntazam yapılmış bir binaya yerleştik."¹⁷⁴ şeklinde genel bilgi veren parçalar büsbütün yok değildir. Ancak ne yazık ki bunların oranı çok düşüktür. Bu şekilde parça parça cümlelerden ve paragraflardan toparlayabildiğim kadarıyla Ziya Gökalp'in Malta'ya ilişkin izlenimlerinde çevre manzaralarının, esir karargâhlarının, bulunulan binanın, gezilip görülen bazı yerlerin, tanışılan insanların, gurbet duygusunun sıklıkla söz konusu edildiğini belirtebilirim. Yaz-kış yeşil kalan yabanî kauçuk ağaçları, havanın daimi serinliği, yeşilliklerle dolu kır ve bahçeler, hemen her tarafta görülen çiçekler, hareketli liman, yıldızlı gökyüzü yazarın çizdiği Malta manzarasında önemli noktalar. İngilizlerin sonbahar ve kış mevsimlerinde tatil için Malta'ya geldiklerini belirten Ziya Gökalp'in eşine yazdığı bir mektupta, diğer mektuplarına oranla geniş sayılabilecek bir tasvir yer alır: "Ben kendi hesabıma bu hicretten memnunum; çünkü güzel yerler görüyorum. İyi havalı yerlerde yaşıyorum. Göğün, denizin binbir rengini görüyorum. Bir gün bakarsın, gök açık mavi, deniz koyu kurşuni. Başka bir gün göğün açık kurşuni, denizin camgöbeği renginde olduğunu görürsün. Her gün, her saat bu renkler değişir. Burada kocaman bir şehir, kiliseleri ve konaklarıyla pencereimin altında! Küçük bir körfez de gemileriyle, sandallariyle gözümün önünde!"¹⁷⁵

13. BALKAN ÜLKELERİ: SIRBİSTAN, BULGARİSTAN ve ROMANYA

TÜRK SEYYAHLARININ BALKAN SEYAHATLERİ ağırlıklı olarak XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Balkan ülkelerinin bir bir bağımsızlıklarını ilan ederek Osmanlı Devleti'nden ayrılmaları bu toprakları Osmanlılar için "yabancı ülke" konumuna sokmuş, buna bağlı olarak da seyyahların bu bölgeye olan ilgisi farklı bir boyut kazanmıştır. Doğrudan doğruya Balkan memleketlerine yapılan seyahatlerin sayısı fazla değildir. Aslında

¹⁷⁴ Ziya Gökalp *Külliyatı II: Limni ve Malta Mektupları*, (Haz.: Fevziye Abdullah TANSEL) TTK Basımevi, Ankara, 1965, s. 41

¹⁷⁵ a. g. e., s. 49

Avrupa seyahatine çıkmış olan seyyahlar, güzergâh gereği Romanya, Bulgaristan ve Sırbistan topraklarından geçmek durumunda kaldıklarından, bu ülkelerle ilgili izlenimlerini de eserlerinde aktarmışlardır. Bunlara birkaç örnek olmak üzere Fağfurizade Hüseyin Nesimi'nin *Seyahat*'ini, Halit Ziya'nın *Almanya Mektupları*'nı, Cenap Şahabettin'in *Avrupa Mektupları*'nı... gösterebiliriz.¹⁷⁶

Fağfurizade'nin Avrupa seyahati notları arasında Balkan ülkelerinden **SIRBİSTAN** ve **BULGARİSTAN** yer alır. Sırbistan, Fağfurizade'nin seyahat tarihi olan 1893'te bağımsız krallıkla yönetilmektedir ve tahtta Aleksandr vardır. Sırbistan'ın başşehri Belgrad'da önce tarihî kaleyi, ardından da kışlayı, cadde ve meydanları gezen seyyah buradan Niş'e geçer. Niş'te yirmi dört saat kaldığını ve şehri dolaştığını söylese de şehre ilişkin herhangi bir bilgi vermez. Buna karşılık Sırbistan hakkında genel fikirlerini sıralamayı sürdürür. Sırbistan arazisi çok verimli topraklardan meydana gelmektedir. Fakat Sırbistan halkı ne sanayide ne de ziraatte bilgi ve tecrübe sahibi olmadığından bu verimli toprakların iyi değerlendirildiği söylenemez. Hayvancılıkla uğraşan halkın büyük kısmı sefalet içindedir. Avrupa'nın diğer yerleriyle hatta yakın yerlerle bile karşılaştırılınca Sırbistan'da geri kalmışlık görülür. Seyyahın Bulgaristan'a ilişkin değerlendirmeleri daha olumludur. Bulgaristan'da son zamanlarda büyük gelişmeler olmuş, ziraat alanında ilerleme kaydedilmiştir. Memurlar rüşvetten uzak durmaktadır. Özellikle son yirmi beş yılda ilimde ve medeniyette görülen gelişmeler dikkat çekicidir.

Celal Nuri, *Kutup Musahabeleri*'nde, dönüş yolunda uğradığı **ROMANYA**'dan da bahseder. Romanya'da ziraat alanındaki gelişmelere dikkat çeken seyyah, şehirlerin de her geçen gün büyüdüğünü belirtir. Sanayideki ilerleme gözle görülür derecede artmış, birçok fabrikalar ve sanayi imalathaneleri kurulmuştur. Halkın zenginleşmesinde petrol büyük rol oynamıştır. Romanya'nın ikinci veya üçüncü mevki bir Avrupa seviyesine ulaştığını söyleyen seyyah, ülkenin diğer Avrupa memleketlerinden farklı yönleri üzerinde de durur. Avrupa'daki intizam burada henüz tam olarak sağlanamamıştır. Araçlar pek temiz değildir, halk kabadır. Ayrıca Romanya'da hayat, Avrupa'daki pek çok ülkeden daha pahalıdır. Romanya'da ekonomide büyük bir "terakki" söz konusudur: "Bu terakki zâhiren de görülmektedir: Sahrular pek mamur. Şehirlerde ağniya evleri pek çok. Süs lüzumundan ziyade. Modaya fevkalade bir rağbet var. Hele konak arabaları pek şahane. Bu hususta Romanyalılar Viyanalılara takaddüm ettiklerini bile iddia derecesine varıyorlar." (s. 163) Celal Nuri'nin, Romanya hakkındaki izlenimlerini belirttiği kısmın sonuna doğru bu ülkede gözüne çarpanları "Güzel güzel istasyonlar, gayet mamur çiftlik ve tarlalar, Avrupalılaştırmış şehirler, bir şeye benzemiş köylüler, sinematoğrafta geçiyor gibi nazar-ı takdirimden mürur ediyor." (s. 166) şeklinde belirttikten sonra söylediği şu sözler de çok önemlidir: "Bundan yarım asır evvel harac-güzâr-ı zelilimiz olan Eflak ve Boğdan bugün her nokta-i nazardan bizden daha büyük bir devlet teşkil ediyor. Yedi milyon Romanyalının hayat-ı umumiye-i düvelde, hususiyle iktisadiyatta, bâkî kalan yigirmi, yigirmi iki milyon Osmanlı'dan ehemmiyeti ziyadedir." (s. 166)

Halit Ziya da *Almanya Mektupları*'nda seyahatinin başlarında uğradığı Romanya'dan özellikle de Bükreş'ten söz eder. Onun tespitleri, Celal Nuri'nin söyledikleriyle paralellik gösterir. Bükreş gözlemlerine dayanarak Romanya'da ziraatin, sanayinin ve ekonominin geliştiğini; iktisâdî ve malî kurumların, sağlık kuruluşlarının sayısının arttığını belirtir. Halkın süse ve eğlenceye düşkünlüğüne de dikkat çeken Halit Ziya, Romanya'da şehircilik alanında büyük ilerlemeler görüldüğünü ve buna bağlı olarak şehirde devamlı olarak yeni binaların yapıldığını söyler: "Bükreşte hayret

¹⁷⁶ Yahya Kemal'in *Balkan'a Seyahat* adlı eseri, şairin çocukluğunu geçirdiği yerlere yaptığı yolculuğun hazin anılarıyla dolu ilgi çekici bir gezi kitabıdır: Yahya Kemal, *Balkan'a Seyahat*, Rahva (Ehali) Mtb., İstanbul, 1339/1923, 29 s.; Yahya Kemal, "Balkan'a Seyahat", *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hatıralarım*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1986, 3. b., ss. 146-164. Doğrudan Balkan coğrafyasına yönelik önemli gezi kitaplarından biri de Ahmet Rasim'in *Romanya Mektupları*'dır. 1916 yılının sonlarıyla 1917'nin başlarında Matbuat-ı Osmaniye Heyeti'nin gönderdiği bütün paketlerini askerlere ulaştırma göreviyle Romanya cephesine giden yazar bu gezisinin maceralı hatıralarını yayımlamıştır: Ahmet Rasim, *Romanya Mektupları*, İstanbul, 1333/1917, 180 s. Bu kitap üzerinde yeni bir yayım faaliyeti de vardır: Ahmet Rasim, *Romanya Mektupları*, (haz.: Rıdvan YAKIN) Arba Yay., İstanbul, 1988, 166 s.

verecek şeylerden başlıcası şehrin tezyin ve teceddüde merakıdır. Her sokağında, her köşesinde yeniden yapılan binalara, yerden fıskıran mahallelere tesadüf edersiniz. (...) Asıl bâdi-i hayret olan bunların çokluğu ve şehrin gittikçe artan yayıklığıdır. Sokakların dolaşık, evlerin alekser basık ve hemen daima, küçük büyük birer bahçe ile muhat olmasıyla izah edilen bu yayıklık Bükreş'i nüfus-u mevcudesinin birkaç misli halk ile meskûn bir büyük şehir hâline getirir."¹⁷⁷ diyen yazar bu plansız gelişmenin ve mimari karışıklığın sakıncalı olabileceğini, güzellikten uzak kalabileceğini de kaydeder. Herşeye rağmen iktisat sandığı binası, adliye nezareti, posta binası, millî banka, birçok misafirhaneler herhangi bir Avrupa başşehrini süsleyecek kıymettedir. Zenginlerin konaklarıyla bunların bahçeleri şehrin görüntüsüne güzellik katmaktadır. Halit Ziya daha önce Celal Nuri'nin dikkat çektiği petrole işaret ederken de Bükreş'te en çok görülen şeylerin kereste yığınlarıyla petrol kazanları olduğunu söyler.

Balkan ülkeleri genel özellikleriyle Cenap Şahabettin'in *Avrupa Mektupları*'nda da anlatılır. Cenap, Bulgaristan'ı hiç beğenmez. Bulgaristan adeta büyük bir köydür, en gelişmiş şehirlerinde bir köy havası sezilir. Şehirdeki insanlar köylü zihniyetli kişilerdir. Bulgaristan'da ziraat alanında hayli ilerleme kaydedilmiş, ormanlar zenginleştirilmiş, hayvancılık gelişmiştir.¹⁷⁸ Sanayi de önemli sayılır, bilhassa tekstil imalatı yapan fabrikalar kurulmuştur. Buna karşılık, ticaret hiç gelişmemiştir. Okulların sayısının gittikçe artması ve halkın çocuklarını okula göndermesi de eğitim-öğretim alanında ilerleme sağlamıştır. Halk, "Büyük Bulgaristan" hayaliyle sürekli olarak çalışmakta, Balkanlar'da etkin bir güç olmayı arzulamaktadır. Gerçi Sofya, yirmi beş yıl önceki seyahatinde¹⁷⁹ gördüğü Sofya değildir, gelişmiş, büyümüş, modern bir şehir olmuştur. Fakat herşeye rağmen Sofya "Şark ile Garp arasında kalmış bir belde-i avâm"dır. Sofya'da dikkati çeken en büyük yerler kral sarayı, Aleksandr Nevski Kilisesi ve halk bahçesidir.

Romanya'nın başşehri Bükreş ise Sofya'nın aksine ve Viyana gibi şık, Viyana'dan ziyade şen ve şuh"tur. Bükreş'te herşey yeni, taze ve her taraf yemyeşildir. Yeni binaların en büyüğü olan postahane adeta bir masal sarayı gibidir. Bükreş'te hayat çok renkli ve canlıdır, şehirdeki yeni binalar etkileyici bir görünüm arz eder: "Bükreş'in ebniyesi arasında öyleleri var ki Berlin'de ve Paris'te bile nazar-ı dikkati celb eder: Millî banka, meb'usân dairesi, hariciye nezareti, adliye nezareti, postahane... Bahusus postahane vüs'ati ile peri hikâyelerinde bizim çocukluğumuzu alıklaştıran sarayları hatıra getiriyor." (s. 41) Cenap'ın, şairliğinden gelen sanatkârane üslubunun bir örneği olarak alınabilecek şu tasvir cümleleri de onun Bükreş'e bakışını yansıtmaları açısından önemlidir: "Bütün şehir sahib-i zevk-i selim bir kuyumcu elinden çıkmış sanırsınız, öyle işlenmiş o kadar oynaktır. Burada herşey diyor ki bir belde-i günahkâr içindediniz: Erkeklerin her nazarı davet ve kadınların her tebessümü icabet, sokaklar birer naz gibi münhani ve binalar güya zünüb-ı aşk ile memlu... Her yerde aşikâr bir pudra ve gizli bir buse rayıhası var. Burada daimî bir Venus yortusu yaşıyor!... Her tarafta hayat ve sarhoş bir hayat! Ancak itiraf edilmiş günahlarla memlu kiliselerde ölümü tahattur edebilirsiniz. Bükreş'te umumi bir manzara-i mes'udiyet var; güneş: "Bahtiyarım!" diyor; arz ilave ediyor: "Ben de!" Bu mes'ut zemin ve bu mes'ut sema arasında insanlar birer çiçek gibi süslü ve birer âşık gibi şeydâ, bir meyhane-i saadetten bir hadika-i şetarete geçiyor ve herkes etrafındaki nur ve hevâyı kalbinde bir bade-i sürura kalbediyor." (ss. 41-42) Bükreş'te her şeyin "aşk" ile uzak veya yakın bir ilişkisi vardır; görülen her şey, karşılaşılan her insan zarafeti, canlılığı ve renkliliği ile "aşk"ı düşündürür.

¹⁷⁷ *Tanin*, nr. 2387, 10 Ağustos 1915

¹⁷⁸ KILIÇBAY, Bulgaristan'da ziraat alanında görülen gelişmeleri şöyle değerlendirir: "Bulgaristan'da tarım reformu denilen olay, 1877-1900 arasında 6 milyon dekar işlenir alanın Türk sahiplerinden Bulgar köylülerine geçirilmesi işlemidir. Bu işlemler sırasında Osmanlı döneminde fakir köylülerin de birkaç hayvan besleyebilmelerine olanak veren ortak meralar ile vakıf araziler ilga edilmiştir. Bunların köylülerin eline geçmesi ve özellikle de Osmanlı zamanında iyi korunan ormanların tarıma açılmasıyla Bulgaristan bir küçük köylü ülkesi olmuştur." KILIÇBAY, a. g. e., s. 66

¹⁷⁹ Cenap'ın sözünü ettiği bu seyahati 1890 yılında Tıbbiye'yi bitirdikten sonra devlet tarafından cilt hastalıkları üzerinde ihtisas yapmak üzere Paris'e gönderildiğinde yaptığı seyahattir.

Sosyal hayatın bu kadar canlı olduğu Bükreş'te iş hayatında da belirgin bir hareketlilik gözlenir. Fakat çalışanlar genellikle yabancıdır, hemen her iş sahası bir azınlık grubunun elindedir. Örneğin, yoğun iş kollarından biri olan araba taşımacılığı Lipovanilerin elindedir. Yazar, Bükreş'teki değişikliklerin ve yeniliklerin Avrupa'yı tanımlarından sonra hızlandığını ileri sürer. Romenler kendilerini tam anlamıyla Avrupalı hatta Parisli sayarlar, Parisliler gibi şık giyinmeye, onlar gibi nazik olmaya çalışırlar. İnsanların birbirleriyle olan münasebetleri Parisli, yeni oluşturulan kurum ve kuruluşlar Parisli, şehirdeki aşk ve sanat Parisli'dir sanki.

II. AVRUPA MEDENİYETİ

1. Avrupa'da Şehircilik Anlayışı

TÜRK SEYYAHLAR, Avrupa şehirlerinde öncelikle gözlerine çarpan kent unsurlarını değerlendirirken kentlerin karakteristiğini oluşturan özelliklere dikkat çekerler. Onların gördüğü ve okuyucuya göstermeye çalıştığı özellikler, bir anlamda Avrupa ülkelerindeki şehircilik anlayışını çeşitli yönleriyle yansıtan öğelerdir. Bunlar arasında yollar, sokaklar, caddeler ve meydanlar başta gelir. Seyyahlar, bir memlekete girerken herşeyden önce bunlarla yüz yüze geldiğinden seyahatnamelerde bunlar geniş yer tutmaktadır.

A. Büyük Caddeler ve Sokaklar

Araştırmamın bu kısmında öncelikle, seyyahların Avrupa'nın belli başlı büyük caddeleri hakkındaki izlenimlerine yer verdim. Bunun sebebi, seyyahların daha çok bu caddeler üzerinde durmuş olmalarıdır. Meseleye bu açıdan bakıldığında Paris'in Champs-Élysées'si ile Berlin'in Unter den Linden'i (İhlamurlar Altı) böyle büyük caddelerin, en çok sözü edilen iki örneği olarak dikkat çeker.

Champs-Élysées, seyahatnameler içerisinde geniş olarak ilk kez Mehmet Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa'sında* görülür. Seyyah, Concorde Meydanı'nı anlatırken meydanın bir ucunun Champs-Élysées Caddesi'ne ulaştığını belirterek, bu caddenin neredeyse bir meydan ve park görünümünde olan geniş kısımlarının tasvirini yapar: "... arzen bir saat kadar mesafeyi şamil olan ağaçlıklı Champs-Élysées dedikleri sahra da vâsi' olup işbu mahalde olan ağaçlar dahi mahsusen sırasıyla dikilerek kaddine ve arzına doğru güzel yollar ve vasatına tesadüf eden yolun başında Napoléon'un inşa ettirmiş olduğu kapı olmağla zikrolunan meydandan doğru bâb-ı mezkûre muntazam ağaçlı yola bakılınca bir rütbe-i a'lâ görünür ki tarifi mümkün değildir. Bu meydan gibi dünyanın hiçbir tarafında güzel mevki olmadığı erbâb-ı seyahat indinde malumdur." (s. 38) Champs-Élysées'nin ağaçlık kısımlarında sayısız bahçeler ve kahveler bulunup insanlar gece gündüz arabalarıyla veya yaya olarak buralarda dolaşır. Bahçeler geceleyin bol ışıkla aydınlatıldığı için herkes rahatça gezip eğlenebilmektedir. Yazar, herhangi bir seyyah adı vermemekle birlikte, dünyanın başka hiçbir tarafında Champs-Élysées gibi bir yer bulunmadığı hususunda seyyahların hem-fikir olduğunu ileri sürer.

Abdülhak Hâmid'in, Paris hatıralarını manzum olarak anlattığı *Divaneliklerim* adlı eserinde "Şanzelize/Champs-Élysées" başlıklı bir şiir vardır. Şiirin hemen başında "Git de bir kerre gör seyâhatle, / Ne kadar hoştur âh o Şanzelize!"¹ mısralarıyla görülmeye değer bir yer olarak vasıflandırılan Champs-Élysées, sevgililerin birbirine kavuştuğu bir aşk ve muhabbet mekânı olarak yansıtılır. Bois de Boulogne'ya giden bu büyük caddede güzel kadınlar, lüks arabalar, ağaçlıklar, yol kenarındaki eğlence yerlerini ve caddeyi dolduran neşeli insan kalabalığı etkileyici bir manzara sunar.

Champs-Élysées, Ahmet Midhat'ın *Avrupa'da Bir Cevlan*'ında temel özellikleriyle geniş şekilde tanıtılmıştır. Ahmet Midhat, Paris'in pek çok şeyi gibi bu büyük caddesini de ilk gördüğünde umduğu gibi bulmaz: "Elhasıl bana Paris'in bulvarları ve bunların en meşhuru olan Champs-Élysées bile hayal eylediğim dereceye nisbetle bâdî-i emrde dar göründüler. Dolmabağçe'den Beşiktaş'a giden yol Paris'in (Champs-Élysées ile bazı bulvarlardan maada) hemen birinci derecedeki caddelerinden aşağı değildir. Beyoğlu Caddesi'nin tesviye gören yerleri ve Divanyolu Caddesi Paris'in birinci derecedeki caddelerinin nazîrlidir. Şişli'ye giden yeni yolu da hatırdan çıkarmıyorum! Ben ise planlar üzerinde ettiğim mesâhaları zihnimde büyülte büyülte şu gördüğüm şeylerden daha pek çok muntazam şeyler göreceğim itikadında idim." (s. 76)

¹ TARHAN, Abdülhak Hâmid, *Bütün Şiirleri 1: Sahra/Divaneliklerim/Bunlar O'dur*, (Haz.: İnci ENGİNÜN), Dergâh Yay., İstanbul, 1979, s. 125

Stockholm'deki kongreye katıldıktan sonra İstanbul'a dönerken uğrayıp iki hafta kadar kaldığı Paris'te bu defa Champs-Élysées'yi ayrıntılı olarak gezip görme fırsatı bulur ve caddenin şehirdeki konumunu daha belirgin bir şekilde ortaya koyar. Champs-Élysées'yi gezerken, daha önce uğradığı Berlin'deki İhlamurlar Altı caddesini hatırlar; belirgin bir mukayese yapmamakla birlikte, bu iki caddenin birbirini hatırlattığını söyler. Ahmet Midhat da Mehmet Rauf gibi, Champs-Élysées'nin bilhassa bir park görünümünde olan ağaçlı kısımlarını beğenir. Concorde Meydanı'nı anlatırken burasıyla bağlantılı olarak Champs-Élysées'ye de değinen yazar "Paris'in en vâsi' yolu olan ve birçok ağaçlar ile hemân orman haline getirilmiş bulunan Champs-Élysées'ye dalıp iki bin metro kadar uzakta Etoile tâk-ı zaferine nazar-ı temâşânın vusulü adeta erbâb-ı temâşâyı vâlih ve hayran eder." (s. 510) sözleriyle caddenin genel konumunu belirler. Akşam üzeri ve bilhassa pazar ve yortu günlerinde bu yolun orta yerinden binlerce arabalı, atlı, *omnibus*lü yolcular geçtiği için yaya dolaşmak imkânsızlaşmaktadır. Bu nedenle caddeyi, Paris'te bulunduğu üçüncü günde sabahın erken saatinde dolaşmayı tercih eden yazar caddenin genişliğinin çok fazla olduğunu belirterek en geniş yerinin 400 metreye yaklaştığını söyler. Bir saatten fazla üzerinde yürüdüğü Champs-Élysées'nin en geniş şekilde Etoile zafer takından görülebileceğini belirtir ve caddenin buradan görünüşünü uzunca bir cümleyle tasvir eder: "Champs-Élysées'yi asıl buradan temâşâ etmelidir ki tûli arzı ve yukarı kısmındaki konakların *hotellerin* cesameti ve bunların alt katlarında teşekkül eyleyen kibar lokantaları ve Rond Point'dan aşağı meşcere-i latife teşkil eylediğini haber verdiğimiz kısmının azameti ve bu caddeyi boylu boyuna tezyin eyleyen birçok cesim heykeller ile çeşmeleri fevvaleri ve yolun iki tarafında yapılmış bulunan muntazam peykeleri ve bilhassa meşcere cihetinde sabahleyin küme küme yığılmış bulunan ve miktarı Hüda bilir amma elli bini tecavüz eyleyen sandalye kümelerini ve meşcere arasında tesettür ederek her biri bir güne oyuna bir tarz-ı seyre temâşâyâ mahsus bulunan irili ufaklı baraka ve ebniye-i saireyi... görüp bihakkın takdirine muvaffak olabilsin." (s. 535)

Ahmet Midhat gibi Ahmet İhsan da Paris'in Champs-Élysées'sine eserinde genişçe yer verir; fakat ondan farklı bir şey söylemez. Tespitleri, gözlem ve izlenimleri genellikle Ahmet Midhat'inkilerle paralellik gösterir. Süleyman Şükrü ise, *Seyahatü'l-kübra* adlı seyahatnamesinde bu büyük caddeye özel bir yer ayırır. "Paris'te Yekta Champs-Élysées Caddesi" başlıklı bu bölümde caddenin beğendiği tarafları üzerinde durur. Süslü bir üslupla, "Paris muhtelifü'l-ecnâs bir tutam şükûfe itibar edildiği halde Champs-Élysées bu rengârenk çiçek destesinin ziynetini ziyadeleştirmek için vasatına yerleştirilmiş bir goncadır." (s. 226) şeklinde vasıflandırdığı caddenin Seine nehri boyunca uzandığını ifade eder. Caddenin iki yanında düzenli bir şekilde sıralanan hükümdar sarayları, büyük müzeler, sefarethaneler, prenslerin ve kontların azametli konakları, zarif köşkler, seçkin dükkânlar ve zengin ticarethaneler, göz kamaştırıcı gazinolar, birinci sınıf oteller buraya ayrı bir değer katmaktadır. Geniş Champs-Élysées Caddesi'nin etrafı ağaç ve çiçeklerle donatılmıştır. Ayrıca mükemmel bir şekilde ışıklandırılmış olan bu büyük caddeden sokaklara ayrılan diğer küçük caddelere pembe, mor, kırmızı, yeşil, siyah vs. rengârenk taşlar döşenmiştir. Çeşitli renk ve şekillerdeki çinilerle hayranlık uyandırıcı şekiller vücuda getirilerek döşenen bu yolların iki tarafında gökkuşağı gibi pırıl pırıl parlayan kaldırımlar vardır. Süslülükte ve güzellikte son hadde ulaşan bu gezinti yerlerinin aralarında insanın içini ferahlatan zarif caddeler sıra sıra yetiştirilen milyonlarca ağacın dalları ve çiçekleri altında göz alabildiğine uzanıp gider. Yazara göre, bu caddenin ve çevresinin güzelliği insan emeğinin, insan düşünce ve hayalinin ürünüdür.

Berlin'in **İhlamurlar Altı Caddesi** Paris'in Champs-Élysées'si gibi, seyahatnamelerde geniş olarak anlatılan büyük caddelerdendir. Ahmet Midhat, Champs-Élysées'yi gezerken İhlamurlar Altı Caddesi'ni ve aynı şekilde İhlamurlar Altı Caddesi'ni gezerken de Champs-Élysées'yi düşünür; bu iki cadde birbirini hatırlatmaktadır. Çok geniş bir bulvar olan İhlamurlar Altı, Berlin'in en dikkate değer yerlerinden olup iki tarafında büyük oteller, saraylar inşa edilmiştir. Bunların alt kısmındaki mağazaların süslü vitrinleri de caddede gezinenlerin gözlerini oyalamaktadır. Ahmet Midhat, önce yaya olarak baştan başa geçtiği bu büyük caddeyi dönüşte de arabayla kateder.

Ahmet İhsan'ın da Berlin'de dikkatini en fazla çeken yer İhlamurlar Altı'dır. Seyyah, "İhlamur Altı Caddesi hakikaten güzel, latif, müzeyyen ve mutantan idi." (s. 338) sözleriyle burası hakkındaki ilk izlenimlerini belirtir. Gerçi, İhlamurlar Altı'nın medhini önceden işitmiştir hatta bazı kişiler kendisine buranın Champs-Élysées'den daha üstün olduğunu söylemiştir. Ahmet İhsan ise caddeyi güzel bulmakla beraber hayranlık duygusuna kapılmaz; çünkü gözleri "latif görmeğe, muntazam seyretmeğe" alışmıştır. Şüphesiz ki yazarın gördüğü latif ve muntazam caddelerin en önemlisi, Champs-Élysées'dir. Zaten az sonra da şunları ilave edecektir: "Size Paris bulvarlarını tarif etmedim mi. İşte onlar gibi fakat ağaçları seyrek ve yapraksız bir cadde daha! Ağaçlar her ne kadar dört sıra yapılmış ise de dediğim gibi seyrek ve yapraksız olduğundan caddede koruluk hali yok; cadde şehrin kalabalığına göre pek geniş olduğundan içinde büyük cûş u hurûş mefkuddur." (ss. 338-339)

Berlin Hatıratı yazarı Doktor Hüseyin Hulki, Berlin'deki gezisi sırasında "dört sıra büyük ihlamur ağaçlarıyla müzeyyen ve keza üç sıra elektrik fenerleriyle münevver" olan Unter den Linden caddesinde dolaşır. Burayı Avrupa'nın en büyük ve meşhur caddelerinden biri olarak vasıflandıran seyyah yaptığı mukayese sonucunda İhlamurlar Altı'nın, Paris'in Grand Boulevard'ından ve Viyana'nın Ring Strasse'sinden daha geniş olduğunu ileri sürer. Akşamları caddede yanan ışıklar o kadar çok ve mükemmeldir ki yazarın yorumuna göre insan bunlara bakarak, teknoloji ve fennin şehir düzenlemesindeki katkısını anlayabilir: "Ulûm ve fûnûn-ı beşeriye tatbikat-ı ameliyeleri hayat-ı beytiye ve şehriyyeye ne mertebelere kadar ziynet ü letafet ve rahat ü nezafet verebileceği orada takdir olunabilir." (s. 61) Berlin'in en meşhur ve güzel sokakları bu caddeye çıkmakta olduğundan cadde daima kalabalıktır. Özellikle akşam vakitlerinde Berlin'in zengin ve kibar halkı burada gezintiye çıkar.

Kutup Musahabeleri'nin baş tarafında Berlin hakkındaki izlenimlerini aktaran Celal Nuri, öncelikle İhlamurlar Altı Caddesi'ni anlatır. Şaşkın gözlerle seyrettiği Unter den Linden'i "küre-i arzın en muntazam, en hendesî, en nazif şehrahi" olarak değerlendirir. Bu değerlendirmeden sonra da mukayeseye girişir: "Caddeyi gördüğüm vakit, bilâ-ihliyyar, aklıma Bâbîâlî civarı geliyor: Harab, Pompei yıkıkları gibi bir eski san'ati irae eden bir eser-i zarif-i mazi değil, bütün levs ü mürailiği ile bir eski Bâbîâlî, yanmış, kül olmuş bir şûrâ-yı devlet dairesi görüyorum." (s. 8) şeklindeki cümlelerinde bu mukayesenin acı sonucu açıkça görülür. Yazar, burada, İhlamurlar Altı Caddesi'ni çevredeki binalarla birlikte bütün bir mekân olarak ele almış ve mukayeseyi bunun üzerine oturtmuştur.

Diğer Büyük Caddeler: Champs-Élysées ve İhlamurlar Altı Caddesi'nin yanı sıra yine Paris ve Berlin'le birlikte Avrupa'nın diğer şehirlerinde bulunan küçüklü büyüklü caddeler, yollar, sokaklar ve meydanlar seyyahların eserlerine yansımıştır. Seyyahlar tasvirini yaptıkları yerin adını bazen belirtmiş bazen de buna gerek duymamıştır. *Seyhatname-i Avrupa* yazarı Mehmet Rauf, seyahati esnasında uğradığı hemen her yerin öncelikle yollarına ve binalarına dikkat etmiştir. Napoli'yi genel görünüş itibariyle tasvir ederken sokakların ziyadesiyle düz ve geniş olduğunu belirten seyyah, Milano'da da sokakların çakıltaşlarıyla döşenmiş bulunduğunu söyler. Burada araba tekerleklerinin rastlayacağı yerlere mermerler döşenmiştir. Milano sokaklarının çoğu tıpkı Napoli'de olduğu gibi düzgün ve geniştir. Özellikle çok güzel bir şekilde düzenlenmiş olan üç sokağı bulunmaktadır. Mehmet Rauf, Londra'nın sokaklarını da "fevkalade enli ve boylu" bulur. Londra sokaklarının hepsi gayet düz olup şehrin yanı sıra civardaki kasaba ve köylerde bile eğri sokak yok gibidir. Sokakların temizliği ve orta şeritteki yeşillikler de onun dikkatini çeken hususlardandır. Yazar, Paris sokaklarını Londra'ninkiler gibi geniş bulmamakla beraber bazı sokakların yeniden düzenlenip genişletildiğini belirtir: "Bulvar tabir olunan sokağı ziyadesiyle enli ve bir saatten ziyade boylu olarak iki tarafında dahi ağaçlar ve muntazam dükkânlar ve kahveler olmağla pek güzel mahaldir." (s. 37)

Sadık Rifat Paşa, *Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale*'sinde, her geçen gün gelişmekte olan XIX. yüzyıl Avrupa'sının panoramasını gözler önüne sererken bu gelişmede büyük payı olan yollara ve ulaşım meselesine de değinir. Avrupa memleketlerinde yollar hem vasıtaların hem de yayaların rahatlıkla gidip gelebileceği şekilde düzenlenmiştir. Yaz günlerinde tozdan uzak olmak için araba üzerinde gezdirilen delikli fiçılarla yollar sulanır, kışın da kar ve çamur süpürülür. Geceleri sokaklarda gaz

lambaları yandığı için kimse fenere muhtaç olmaz. Bu gibi hizmetlerin masrafı devletten çıkmaz, bunlar için halktan vergi de alınmaz; bazı küçük aidat ve tahsisat ile idare olunur.

Sadık Rifat Paşa, Avrupa'daki gelişme ve ilerlemede ulaşım ve haberleşme kolaylığının rolünü görmüştür. Bu rolü açıkça ortaya koymak için "menzil yollarının şose tabir olunur surette tesviye ve tanzim olunarak her dört saatlik mahalde menzilhane ve posta beygirleri ve menzil arabalarının mevcut bulunduğunu" (s. 32) belirtir. Bunlar sayesinde kısa zamanda uzun mesafeler kolayca katedilebilmektedir. Ayrıca "her bir şehir ve kasaba ve nahiyede yolcular için lokanta ve otel tabir olunan kervansaraylar tanzim olunmuş olduğundan ve cümlesinde nefis taam ve temiz yatak bulunduğundan" yolcuların hiç sıkıntı çekmediklerini ve "bir haneden bir haneye naklede gibi esnâ-yı râhta bir külliyyetli eşya istihabı tekellüfüne muhtaç olmadıklarını" (s. 32) ifade eder.

Ümit Burnu'na giderken Avrupa içlerine de uzanan Ömer Lütfi; Marsilya, Paris, Londra gibi büyük şehirlerin yol ve sokakları hakkındaki izlenimlerini eserinde ortaya koymuştur. Marsilya'nın sokakları gayet geniş olup altı beygirli *omnibus*ler işlemekte ve iskele boyuna gezinti yolları yapılmış olduğundan akşam üzeri halk burada gezinmektedir. Yolların hem vasitalara hem de yayalara hizmet edecek şekilde düzenlendiğine dikkat çeken seyyah, Paris yollarının otuz araba yan yana geçebilecek kadar geniş olduğunu belirtir. Sokakların iki tarafında yayaların dolaşabileceği yerler de yapılmıştır.² Ömer Lütfi, Londra'yı değerlendirirken Mehmet Rauf'un aksine bu şehrin sokaklarının Paris sokakları gibi geniş olduğunu ifade eder. Sokaklar, Londra'da çok muntazam olup birbirine benzemektedir. Öyle ki okuma bilmeyenlerin kendi sokağını ve evini bulması zordur. Seyyah, burada dolaylı olarak, sokak levhalarının insanlara yol gösterdiğine de değinmiş olur.

Ahmet Midhat Efendi Avrupa'da şehircilik alanındaki gelişme ve ilerlemelerin bir göstergesi olarak düzenli yollara, büyük caddelere seyahatnamesinde özellikle dikkat çeker. Nüfusunun çokluğu, sanayi ve ticaretteki ileriliği ile Paris'ten sonra Fransa'nın en büyük şehri olan Lyon'un şehir içi yolları alabildiğine geniş ve muntazamdır. Bilhassa Rhone Nehri sahili boyunca çok güzel yollar yapılmıştır: "Sahil-i nehr milyonlar sarfıyla vücuda gelmiş rıhtımlar ile muhat olup onların üzerleri yigirmiden otuz metro arza kadar mükemmel şose veyahut murabba taşlar döşeli kaldırım olarak tesviye edilmiş ve yerine göre ikiden altı sıraya kadar ağaçlar garsıyla tezyin olunmuştur." (ss. 62-63)

Paris'i ilk gördüğünde pek çok bakımdan hayal kırıklığına uğrayan, adeta Paris'in hiçbir şeyini umduğu gibi bulmayan Ahmet Midhat bir hayal kırıklığı da bulvarlarda yaşar. Planlar üzerindeki gözlemlerini fazla büyüttüğü için, gerçek Paris'le karşı karşıya gelince caddelerin hayalinde büyüttüğü gibi olmadığını görür. Fakat yazarın bu hayal kırıklıkları Paris'i yeterince gezip inceledikten sonra yerini hayranlığa bırakacak ve Ahmet Midhat bu şehri iyi tanıyabilmek için orada bir müddet kalıp yaşamak gerektiğini ileri sürecektir. Dönüş yolunda Paris'te iki hafta kadar ikamet ederek şehrin önemli yerlerini gezmiştir. Bu defa Paris'in yol ve sokaklarından bahsederken uzun süreye yaydığı gözlemlerinden de hareket ederek yorumlarda bulunur. Yazara göre Paris'in şehir içi yol ve sokaklarının her biri ayrı bir güzellik arz eder. Şehirde gezenlere büyük kolaylık sağlayacak şekilde düzenlenmiş olan yol ve sokaklar, çeşitli ağaç ve çiçeklerle süslü olmaları bakımından da dikkat çeker.

² XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren mükemmelleştirilmeye başlanan Paris yolları için HERSCHE şunları söyler: "Fransa'da birkaç bin kilometre uzunluğunda oldukça muazzam bir yol yapımı tasarlanmış ve ellili yıllardan başlayarak bu program gerçekleştirilmiştir. Yeni *routes royales*, Paris'i tüm önemli eyalet ve liman kentlerine bağlamalı, yolculuk süresini yarı yarıya kısaltmalı ve her mevsimde, yağmurda ve karda bile trafiğe elverişli olmalıydı. Şoseler, taşranın içinden geçerek dümdüz uzanıyordu ve yaklaşık olarak 20 metre, hatta yanlarında bulunan hendek ve bulvarlarla birlikte 27 metre genişliğindeydi. İyi bir altyapıyla donatılmış ve balast döşenmiş araç yoluna ve kenarlarına yan yana rahatlıkla altı fayton ya da atlı yük arabası sığabiliyordu -otobanlar *avant à lettré* ve Fransa'da geç dönemlerde otobanlar yapılanı değin, şoseler iki yüz yıl boyunca onların görevini en iyi şekilde görmüşlerdi." HERSCHE, P., *Die französische Physiokraten-Vorläufer der Grünen oder Bahnbrecher des Agrobusiness?*, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrosoziologie*, 38, 1990, s. 147-148 [Alıntıyı yapan: IM HOF, a. g. e., s. 185]

Kongreye katıldığı Christiania'nın yol ve sokakları üzerindeki gözlemlerini ise İstanbul ile aralarında benzerlikler kurarak aktarır. Şehrin en geniş caddesi olan **Karl Johansgate Caddesi** İstanbul'daki Beyoğlu Caddesi'nin Galatasarayı ile Taksim arasındaki kısmına benzemektedir. Fakat burada binalar, Beyoğlu'ndaki gibi sık değildir. İleriki kısımda ise hiç bina bulunmadığı için yol, boş meydanlar ve bahçeler arasından geçer. Eski Christiania kısmındaki sokaklar düzensiz ve dardır. Büyük kilise civarındaki sokaklar geniş olmakla beraber sık sık birbirini kesmekte olduklarından uzun değildirler. Kışın bilhassa şoseler çamurdan geçilmez bir hal almaktadır. Çünkü bunların bir kısmı toprağın düzeltilip öylece bırakılması suretiyle meydana getirilmiştir; taş döşenerek yapılan yolların sayısı azdır. Kopenhag'da da yollar ve kaldırımlar pek iyi olmamakla beraber yapılaşlarında belli bir düzen göze çarpmaktadır. Kaldırımlar Berlin ve Paris'tekiler gibi muntazam tahtalarla döşenmiş değildir. Buna rağmen yollarda umumî arabalarla gezmek hoş bir eğlencedir.

Ülkeler hakkındaki izlenimlerini belirli tasniflere göre anlatmayı tercih eden Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm?*'de Paris'in sokak ve caddelerini üç gruba ayırarak anlatır: Bulvar, cadde, sokak. "Paris sokakları, aelhusus bulvarları dünyanın her tarafında meşhurdur. Temizlik, letafet, intizam hakkıyla muhafaza olunur." (s. 36) sözleri onun Paris sokak ve caddelerinde öncelikle temizlik ve düzene dikkat ettiğini gösterir. Paris bulvarlarının asıl özelliklerinden biri çok geniş olup sıra sıra ağaçlarla süslenmiş bulunmalarıdır. Hatta kimi bulvarlarda ortadaki ağaç sıralarının araları bahçe haline getirilmiş ve burlara çiçekler ekilip havuzlar inşa edilmiştir. Araba ve atların geçtiği kısımlar tahta döşelidir. Şehrin arazisinin düz olması yol ve kaldırımların düzgün yapılabilmesine ve buralara tahta döşenmesine imkân vermiştir. Bulvarlardaki yaya kaldırımlarında bulunan yuvarlak kulübeciklere değinen yazar bunlara tiyatro ilanlarının asılışına dikkat çeker. Paris'in en büyük bulvarları **Zinalienne, Montmartre, Haussmann** ve **Sébastopol**'dur. Ahmet İhsan, bulvarları ana özellikleriyle tasvir etmekle beraber aslında bunları tam olarak anlatabilmenin mümkün olmadığı düşüncesindedir: "Bulvarlar görülmedikçe haklarında bir fikir edinmek kabil değildir, zira istikamet, intizam, etrafını ihata eden cesim ebniyeler ve zengin mağazalarıyla dünyanın tek mil sokaklarına müreccaktır. Hele büyük bulvarlarda geceli gündüzlü devam eden cûş u hurûş, harekât-ı umumiye tasvir edilir raddede değildir. Zaten Paris'in bulvar âlemi kendine mahsus bir hayattır, başka yerde emsali mefkuddur." (s. 37)

Paris'in büyük caddelerinden biri de **Opera Caddesi**'dir. "Opéra Avenue'sine gelince Paris'in en sevimli caddesidir demekle hemen her seyyah müttehidü'l-fikrdir. Zaten Parisliler de böyle diyor." (s. 39) sözleriyle bu caddenin yabancı seyyahlar ve Parisliler nezdindeki kıymetini ortaya koyar. Bilhassa iki taraftaki binalar caddenin güzelliğini tamamlamaktadır. Binaların yüksekliği birbirleriyle aynı hizada olup cepheleri de birbirine çok benzemektedir. Alt kattaki dükkânlar son derecede süslü ve gösterişlidir. Paris'te sokakların çoğu da neredeyse büyük caddeler kadar geniştir. Örneğin **Rivoli Sokağı** gerek iki tarafındaki binaların intizamı ve gerekse yolun uzunluğu bakımından dikkat çeker. Ayrıca, diğer pek çok sokak ve caddede olduğu gibi burada da sokak adlarının tabelalarla belirtilmiş olması şehirde seyahat kolaylığı sağlamaktadır.

Londra'daki caddelerin başlıcalarından olan **King William Street** bilhassa genişliği ve etrafındaki büyük mağazalarla dikkat çekmektedir. Yolun kalabalık oluşuna da değinen Ahmet İhsan bu kalabalığın cadde için şaşılacak bir şey olmayıp, King William Street'in normal hali olduğunu belirtir. Bu geniş caddenin altında bir cadde daha vardır, en alttaki ve en üstteki metro hatlarıyla beraber burası dört katlı bir yol durumundadır. Buna rağmen kalabalık şaşırtıcı boyutlardadır ve hiç azalmamaktadır.

Berlin'in birinci derecede caddelerinden sayılan **Wilhelmstrasse** civarında genellikle kibar aileler yerleşmiştir. Cadde üzerinde kibar evlerinden başka adliye, maliye, hariciye, hazine nezareti binaları da bulunmaktadır. Berlin'den sonra Viyana'da **Graben Caddesi** üzerinde bir otelde kalan Ahmet İhsan "iç kasabanın ciğergâhı" olarak vasıflandırdığı ve kitabına resmini de koyduğu caddeyi şöyle tasvir eder: "Graben, resminde gördüğümüz genişçe bir caddeden ibaret olup bizim Beyoğlu'nun mükellef mağazalarla müzeyyen dar sokaklarına benzeyen iç kasaba caddelerinin birincisidir. (...) Graben'in iki tarafından ayrılıp giden caddelerin ikisi de hayli müddet

ve latif mağazalarla müzeyyen olarak ileriledikten sonra hariç bulvarlara müntehi olur." (s. 551) Bir zamanlar kale hendeği olan Graben Caddesi'nin adı Almanca'da "hendek, çukur, siper" anlamına gelen "graben" sözcüğünden gelmektedir. Graben'in iki yanındaki sokaklarda dolaşan yazar bir müddet sonra bulvara çıkar. Avrupa'da hemen her şeyin en güzelini, en gelişmiş ve ilerlemiş şeklini Paris'te görmüş olan yazar, Viyana bulvarlarını Paris'tekilerle karşılaştırmakta ve onlara yakın bulmaktadır: "Bulvar ağaçları henüz ufak, kendi vâsi', etrafı mükellef binalarla müzeyyen, kaldırım ve şose döşeli hakikaten güzel bir cadde idi ki Paris'ten beri sokağın bu kadar güzelini başka yerde görmemişim, yani Viyana'nın bulvarlarını sevdim, ikinci Paris sokakları teşkil eylediğini teslim ettim." (s. 555)

Asmaî, Londra'da, başka seyahatnamelerde rastlamadığımız bir caddeden uzun uzun bahseder. Bu, Timber Close'da bulunan bir caddedir. Londra'nın merkezinden, kuzeybatı tarafındaki bir villaya giden Asmaî, Timber Close'dan villaya kadar giden yolun çok dikkatli ve özenli yapılmış olduğunu belirtir. Yirmi beş metre genişliğindeki caddenin iki tarafında beşer metre eninde olmak üzere kaldırımlar uzanmaktadır. Kaldırımlardaki yabankestanesi ve çınar ağaçlarının altlarında çeşitli çiçeklerin bulunduğu çiçeklikler yer alır. "San'atlı kırılmış bu ağaçlar caddeyi yeşil bedestân hâline getirmiş olduğu gibi iki taraf bağçe duvarları dahi türlü şükûfelerle muhât bulunduğundan bu bedestân büyük bir çiçekçi dükkânı yerini tutmuş idi." (I, s. 142) İki kenarı çakıl taşlarıyla kaplı olan kaldırımın orta kısmına kırmızı tuğla döşenmiştir. Cadde ve kaldırımlar her beş ağacın arasına koyulan gaz fenerleriyle aydınlatılır. Ayrıca kaldırımlara yüzer metre aralıklarla balyemez toplarına benzeyen kırmızı boyalı posta kutuları koyulmuştur. Caddenin iki tarafında uzanan villaların çiçekler ve ağaçlarla kaplı bahçeler içindeki görünüşleri çok güzeldir. Bahçe duvarı olarak uzatılan bir buçuk metre yüksekliğindeki parmaklıklar sarmaşık ve çiçeklere bürünmüştür. Kendisi de bu villalardan birinde kaldığı için, bu ayrıntılı tasvirin sadece ilk yolculuğa değil, aynı zamanda sonraki gözlemlere de dayandığını söylemek yanlış olmaz.

Şerefeddin Mağmumi, Belçika'nın başkenti Brüksel'deki bir günlük gezintisi sırasında şehrin yeni ve büyük caddeleri üzerindeki gözlemlerini, Londra'daki seyahati sırasında da Piccadilly Caddesi'ne dair izlenimlerini seyahat hatıralarının II. cildinde aktarır. Şehrin bir kısmına yaya olarak dolaştığı için caddeler üzerinde ayrıntılı gözlemler yapma fırsatı bulmuştur. Brüksel'in Güney Garı'ndan başlayıp Kuzey Garı'na uzanan ve şehri bir baştan bir başa kat eden ve Anspac Bulvarı denilen "Cadde-i Merkeziye"sini hem etrafındaki yapılar açısından hem de cadde düzenlemesi açısından değerlendirir. Bu caddenin bulunduğu yerler 1860'lara kadar Brüksel'in en pis ve bakımsız yerleri iken yeni kurulan mahalleler şehrin "en şerefli, en ziyetli, en kibar" semtleri olmuştur. Bataklıkların kurutulması, eski evlerin yıkılması, boşlukların doldurulması sonucunda iki kilometre uzunluğunda gayet geniş ve düz bir cadde açılmış; eğri büğrü yollar, daracık sokaklar yapılan çalışmalar sonucunda yerini zamanla büyük otellere, mükemmel lokantalara, süslü *casinolar*a, zengin mağazalara ve mükemmel bir caddeye bırakmıştır. Mağmumi, Paris'in intizam ve mamuriyetinin büyük ölçüde Baron Haussmann'ın çalışmaları sonucunda sağlanması gibi Brüksel'in de yeniliğini, düzenliliğini Anspac'a borçlu olduğunu ileri sürer. Londra'nın "en şerefli, en kalabalık, en kibar" caddesi olan **Piccadilly Caddesi** de Mağmumi'nin ayrıntılı olarak anlattığı geniş caddeler arasındadır. Hyde Park'tan başlayıp Piccadilly Meydanı'na kadar devam eden bir buçuk kilometrelik düz cadde boyunca İngiltere'nin en zengin ve soylu ailelerinin oturduğu saray ve konaklarla *clubler*, "mualla, muşa'sa' oteller ve mağazalar" sıralanmıştır. Bunların yanı sıra ülkenin en önemli bilim kurumlarından, akademilerinden üniversitelerinden bir kısmı ile küçük bazı müzeler de Piccadilly Caddesi üzerindedir. Londra'nın en meşhur tiyatrolarının, konser salonlarının, eğlence yerlerinin toplandığı Piccadilly Circus da bu caddenin yakınlarındadır. Londra'da bu tip caddelerin sayısının az olduğunu belirten Mağmumi, bilhassa Paris'in Grand Boulevard ve Champs-Élysées'siyle karşılaştırıldığında Londra'dakilerin intizamsız ve pis olduğunu söyler.

Mağmumi, Roma ile ilgili hatıralarını geniş olarak aktardığı seyahat hatıralarının III. cildinde bu kez Roma'nın en büyük caddesi sayılan **Corso Caddesi** üzerinde durur. Venedik Meydanı'ndan Popolo Meydanı'na kadar dümdüz uzanan ve 1500 metre uzunluğunda olan Via del Corso geniş bir cadde değildir. Bu yolun Beyoğlu

Caddesi'nden daha dar olduğunu söyleyen Mağmumi, kaldırımların elektrik direkleri koyulamayacak kadar dar olması sebebiyle elektrik ışıklarının, iki taraftaki binalar arasında uzatılan tellere asıldığını belirtir. Şehirde yeni açılmış daha geniş caddeler bulunmakla birlikte "en âlf binalar, en eski saraylar, en büyük ticarethane, en zengin mağazalar" Corso'nun iki tarafında bulunduğu burası diğerlerine göre daha tanınmış bir caddedir. Caddenin iki tarafı kiliselerle, saraylarla, müzelerle, anıtlarla, bankalarla, gazino ve lokantalarla doludur. Via del Corso'nun sağ tarafında yeni binalarıyla, muntazam sokaklarıyla, yabancıların tercih ettiği büyük otelleriyle Yeni Roma; sol tarafında ise dar ve eğri büğrü sokaklarıyla Eski Roma bulunur. Bilhassa pazar akşamları halkın büyük çoğunluğu Corso üzerinde gezintiye çıktığından müthiş bir kalabalık meydana gelmekte; İtalyanların, gezinti yaparak değil de cadde ve meydan kenarlarında dizilip durarak sohbet etme alışkanlığında olması caddenin kalabalığını bir kat daha artırmaktadır.

Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-kübra* adlı eserinin Paris'le ilgili kısmında öncelikle şehir sokaklarının düzenine dikkat çeker. Paris'in cadde ve sokakları o kadar düzenlidir ki şehir planı adeta bir "baklava sinisi" gibi görünmektedir. Yolların kaldırımları da gayet süslü ve düzgündür. Yazarın cadde ve sokak anlatımlarında dikkatinin daha çok görüntü güzelliği ve temizlik üzerinde yoğunlaştığını görürüz. Caddelerin temiz oluşu üzerinde özellikle duran seyyah -tıpkı Ahmet Midhat gibi- temizlik işinin nasıl yapıldığını anlatır: "Her tarafı rengârenk taşlar ile döşeli olduğu için heyet-i mecmuası musanna' ve münakkaş seccade gibi görünen bu pâk caddeler süpürüldükten sonra hayvana çektirilen bir nev' arabalara mevzu' döner fıçılar ile mütemadiyen yıkanmaktadır." (s. 225)

Viyana caddelerine hem genel olarak hem de belirli mekânlar bazında değinen Cenap Şahabettin'in bu caddeler karşısında hayret ve hayranlık içinde olduğunu görürüz. Yaz eğlencelerini bağ ve bahçelerde sürdüren Viyanalılar kışın yağmurlu ve soğuk günlerinde ise caddeleri eğlence yeri olarak seçerler. **Ring, Graben** ve **Gartenerstrasse** gibi büyük caddeler -bilhassa sonuncusu- günün hemen her saatinde gezinti yapanlarla doludur. Avrupa'da caddelerde dolaşmanın kendisi için büyük bir zevk olduğunu söyleyen yazar, caddelerde gezinmenin hava teneffüs etmek kadar "tenvir-i efkâr"a da elverişli olduğunu ileri sürer. Cenap'a göre, Avrupa caddeleri, insanı ve cemiyeti tanımak için en uygun mekânlardır: "Büyük bir bulvardan geçerken, hiçbir dershaneye girmeksizin pek çok ders alırsınız. Muhitten muhata doğru gizli bir cereyan-ı fikr ü his vardır; enzâr ve eşya, ve hatta enzâr ve enzâr arasında mübadele-i zekâ münkati' olmaz." (s. 244) Avrupa'nın büyük caddelerinde gezinirken görülen her şey insanın zihnini açmakta, her manzara insana yeni şeyler öğretmektedir. "Bir memleketin mi'yâr-ı zevki büyük caddesidir." (s. 244) diyen şair "Mesela Tünel'den Taksim'e kadar iki tarafını süzerek geçen bir adam eğer benden daha dikkatsiz değilse, bizim esrâr-ı zevkimize nüfuz etmiş olur." (s. 244) sözleriyle caddelerin, halkın zevkini yansıtmadaki rolüne değinir. Viyana'da bulunduğu sıralarda sık sık Gartenerstrasse'ye çıkmış, "şehrin süs ve zekâ meşheri" olan bu caddede gezinti yapmıştır. Caddenin iki tarafındaki dükkânların süslü vitrinleri insanı alışverişe davet edercesine çekicidir. Gartenerstrasse'de dolaşan insanların hepsi tertemiz giyinmiş bakımlı insanlardır: "Medeniyet evvel-be-evvel dışını parlak tutmağı emretmiştir: Yaya kaldırımından daha kirlî bir kalp taşıyabilirsiniz, bâ-an şart ki gömleğiniz nâ-kabil-i muaheze bir nezafete parlâsın." (s. 245) diyerek, caddeler ve oralarda gezinenler vasıtasıyla, Avrupa medeniyetinin dış görünüşe verdiği öneme işaret eder.

Halit Ziya'nın *Almanya Mektupları*'nda Almanya'nın sokak ve caddeleriyle ilgili izlenimleri geniş yer tutmaktadır. Alman şehirlerinde sokakların yapısı ile ilgili gözlemlerini aktarırken Avrupa'nın diğer memleketlerindeki sokakları da göz önünde bulundurur. Bunu yaparken özellikle farklılıklara işaret eder. Almanya'da sokaklar diğer ülkelerdekenden farklı bir görünüm arz etmektedir. Avrupa'nın büyük şehirlerinde genellikle sokaklar aynı plan üzerine kurulmuştur. Almanya'da ise "sokaklar adeta bir şive meşheri"dir. (s. 146) Aynı sokakta birbirinden farklı üslupta yapılmış, değişik mimari anlayışlarını yansıtan binalara sık sık rastlanır. Fakat bu muhtelif üsluplar arasında garip bir uyum söz konusudur. Almanya'da, daha önce başka yerlerde benzerine rastlamadığı metro, Halit Ziya'nın tıpkı sokaklar gibi üzerinde önemli

durduğu yerlerdendir. Her tarafı elektrik ışıklarıyla aydınlatılıp parlak çinilerle kaplanmış olan bu yer altı yolu, süslü ve aydınlık bir dehlizdir.

Seyahat eserinde Almanya'nın sokak ve caddelerinden bahseden yazarlarımızdan biri de Mehmet Âkif'tir. *Safahat* kitabının, Almanya seyahatini manzum olarak anlattığı "Berlin Hatıraları" bölümünde, ele aldığı hemen her meseleyi İstanbul-Berlin mukayesesi yoluyla anlatan şair, sokakları anlatırken de aynı mukayeseye başvurur. İstanbul sokakları "çapı altı karış bir helezon"dur, hiç biri düzgün ve uzun olmayan İstanbul sokakları adeta "biraz gidip evlerin birine dalmakta"dır. Bu sokakların başı ve sonu karanlık olup hepsi çukur ve tümseklerle doludur. Yollara doğru şişerek taşmış eğik bahçe duvarları ve "sakızlı çamurlar" yol kenarlarında yürümeyi imkânsız hale getirmektedir. Bataklık halindeki sokaklardan geçebilmek için çamurlara sıra sıra taşlar dizmek ve bunların üzerine basmak gerekir. Berlin'de ise sokaklar İstanbul'dakilerden tamamen farklıdır. Adeta uçsuz bucaksız uzay boşluğu gibi uzanan sonsuz yollar, baştan sona yaya gidilemeyecek kadar uzundur. Zaten yaya gitmeye gerek de yoktur çünkü yollarda devamlı taşıtlar işlemektedir. Yollar uzun olduğu gibi çok da geniştir; öyle ki, insan yolun karşısına geçerken bitap düşer:

"Sokak dedikleri neymiş? Fezâ-yı bî-pâyan,
Ki tayyedilmesinin yoktur ihtimali yayan.

(...)

Bakın nasıl da mücellâ ki: Ferş-i nevvârı,
Zemine indiriyor gökyüzünden envârı!

Bu imtidâdı nazar şöyle dursun istiâb,

Öbür kenara geçerken düşer kalır bî-tâb!" (ss. 291-292)

Servet-i Fünun romancısı Mehmed Rauf'un, Napoli hatıraları arasında, şehrin cadde ve sokaklarıyla ilgili gözlemlerine geniş olarak yer verdiği görülür. Yazar, bir romancı dikkatiyle seyrettiği Napoli sokaklarını ayrıntılı olarak anlatır. Napoli'de iki tane büyük cadde vardır: **Via Roma** ve **Corso Umberto**. Bunlar "geniş, bir hatt-ı müstakim halinde dümdüz"dür. Via Roma, biraz dar olmakla beraber Napoli'nin en parlak, en zengin caddesidir. Dikkat çeken bir başka nokta da caddelerin iki yanındaki kahvehanelerin, şekerlemecilerin ve bankaların çokluğudur.

B. Meydanlar

Avrupa şehir düzeninde **meydan**ların büyük önemi vardır. Avrupa'nın hemen her şehrinde mutlaka içerisinde anıtların, heykellerin ve çevresinde büyük yapıların yer aldığı bir meydan bulunur.³ Seyyahların, Avrupa şehirlerinde dikkat ettikleri mekânlar arasında yer alan meydanlar, kimi zaman şehrin yerleşim planındaki konumu açısından kimi zaman da çevresinde bulunan bina, anıt ve heykeller açısından ele alınmıştır. Meydanlar, başta heykel olmak üzere benzeri sanat eserlerinin güzelliğini ortaya çıkarmak bakımından da fonksiyoneldirler. Meydanları çevreleyen büyük binalara da sıklıkla dikkat çekilmiştir. Avrupa şehirlerinde meydanlara değinen seyahatnamelerin sayısı fazla olmamakla beraber, bazı kitaplarda, -örneğin Ahmet Midhat'ın eserinde- meydanlar geniş yer tutar. Özellikle, o dönemde Avrupa'nın üç büyük ülkesi olan Fransa, Almanya ve İngiltere'nin büyük şehirlerindeki meydanların seyahatnamelerde daha çok ele alındığı görülür.

a. Fransa'da Meydanlar

Mehmet Rauf, *Seyahatname-i Avrupa*'sında Paris'i anlatırken meydanlara da değinir. **Palace National**, seyyahın en beğendiği meydanlar arasındadır. Meydanın dört tarafında hepsi birbiriyle aynı mimari özellikleri gösterir dört büyük bina bulunur, binaların alt katlarında güzel dükkânlar kurulmuştur. Venedik'teki şehir meydanına benzettiği Palace National'in orta kısmını ise şöyle tasvir eder: "... meydanın orta mahalli dahi ağaçlı a'lâ bir bahçe ve havuzlar ve pek çok gaz kandilleri olmağla doğrusu pek muntazam ve ruşen mahaldir." (s. 37) Yazar, Paris'te buna benzeyen başka meydanlar gördüğünü de söyler. Bunlardan birinde gördüğü Napoléon heykelini ve

³ "Ortaklık mekânları Batı kentlerinde, ilk oluşumlarından itibaren varolmuşlardır. Eski Yunan polislerinde *agora* olarak ortaya çıkan ve kamusal binaların çoğu ile, insanları sürekli temas halinde tutan ticaret, sanayi ve dinin başlıca odağını oluşturan, bu en mükemmelenen kamusal mekân bir meydandır." KILIÇBAY, a. g. e., s. 29

muharebeleri gösteren heykelleri unutamamıştır. Ayrıca, **Bastille** ve **Concorde** gibi meydanları gezen yazar bilhassa Concorde Meydanı'nı ayrıntılı olarak tasvir eder. Meydanın tasvirinde, seyyahın daha çok burada bulunan eserlere ve buna bağlı olarak da meydanın düzenlenişine dikkat ettiği görülür. Concorde Meydanı'nın tasviri giderek Champs-Élysées'ye bağlanır ve seyyah neticede, bu ikisini birlikte değerlendirir: "Place de Concorde denilen meydan-ı hayret-fezanın tarifine gelince: Meydan-ı mezkûr gayetle vâsi' olup ortasında bundan çend sene mukaddem Mısır valisi müteveffa Mehmed Ali Paşa'nın hediye olarak Fransalılara vermiş olduğu At Meydanı'nda olan dikili taş misillü Mısır'dan celb olunan cesim dikili taş ve bunun iki tarafında gayetle büyük *statuelü* tunçtan iki adet güzel fiskiye ve meydanın etrafında yıldızlı demirler üzerinde lâ-yuadd gazlar ve bazı büyük *statueler* ve ufarak bağçeler olarak..." (s. 38)

Ümit Burnu Seyahatnamesi yazarı Ömer Lütfi, eserinin "Marsilya" başlıklı bölümünde şehir meydanının tasvirini yaparken bilhassa meydandaki büyük havuza ve heykele dikkat çeker. Etrafı ağaçlarla çevrili olan meydandaki bu büyük havuzda çeşit çeşit balıklarla "bir acayip hey'ette kırk zirâ' irtifaında su atar fiskiye" vardır. Meydanda gezintiye çıkanlar, havuzun etrafındaki sayısız masalarda oturup dinlenir. Halkın gezip eğlenmesi ve dinlenmesi için uygun bir yer olan şehir meydanının bir tarafında da yüksekçe bir sütun üzerinde hayli büyük bir süvari heykeli görülmektedir.

Ahmet Midhat Efendi, Paris'teki meydanları geniş bir şekilde ele alır; büyük meydanların özelliklerini ayrı ayrı başlıklar altında aktarır, tasvirler yapar. Onun anlatımında; meydanların kuruluş tarihçesi, düzenlenişleri, çevrelerindeki yapılar, meydan dahilindeki anıt, heykel vs. gibi hususlara önem verdiğini görürüz. *Avrupa'da Bir Cevelan*'da Concorde, Vendôme, Trocadéro, République, Voltaire, Bastille, Etoile, Millet Meydanı gibi belli başlı Paris meydanları yer almaktadır.

Çok geniş ve süslü bir yer olan **Concorde Meydanı**'nın önce konumunu ayrıntılı olarak tespit eden yazar, buranın genişlik ve süslülük bakımından Paris'in birinci meydanı olduğunu belirtir. Meydan civarında hangi sokakların, hangi caddelerin, hangi binaların bulunduğunu tek tek belirler. Bu, Ahmet Midhat'ın, bilhassa mekân anlatımlarında daima uyguladığı "plana dayalı" bir anlatım tarzıdır. Ayrıca, şehir planındaki bilgilere kendi gözlemlerini de katarak bu meydandan şehre bakıldığında nelerin görülebildiğini tek tek belirtir. Mehmet Rauf'un, Concorde Meydanı'nı anlatırken üzerinde durduğu, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa tarafından Fransa kralı Louis Philippe'e hediye edilen dikili taşta Ahmet Midhat da dikkat çeker. Yirmi üç metre uzunluğunda, 250.000 kilo ağırlığında ve pembe renkli tek parça bir kaya olan bu dikili taşın, özel bir gemiyle İskenderiye'den Fransa'ya iki senede getirilebildiğini belirtir. 1836'da Concorde Meydanı'na yerleştirilen taşın çevresinde süslü fiskiye ve heykeller bulunmaktadır.

Vendôme Meydanı, ortasındaki Napoléon anıtının yanı sıra çevresindeki ev, dükkân ve otellerle dikkat çekmektedir. **Trocadéro Meydanı**, aynı adı taşıyan sarayın yan tarafında bulunup eskiden tepelik olan bir yerin düzeltilmesi suretiyle oluşturulmuştur. **République Meydanı** ise Paris'in, hatta Fransa'nın birinci derecede meydanlarından biridir. Bir sabah gezintisinde burayı dolaşan yazar meydanın çevresindeki binalar ve meydana çıkan sokaklar hakkında bilgi verir. Binalar içinde Princes Eugène Kışlası dikkat çekmektedir. Ayrıca Hôtel Moderne de buradaki büyük binalardandır. Meydanın ortasındaki République Heykeli'nin ayrıntılı bir tasvirini de yapan yazar bu heykelin bulunduğu küçük bahçenin güzel ağaçlar ile dolu olduğunu söyler. Pek geniş olmayan **Voltaire Meydanı**'nın özelliği, Paris halkının çok sevdiği ve övünerek andığı fikir adamının adını taşımasıdır. Bizim Taksim Meydanı'na benzemekle beraber pek dikkat çekici bir yer olmayıp sadece ortasındaki ağaçlık güzel görünmektedir. Meydanın kenarında bulunan Belediye Konağı dikkat çekici tek binadır. **Millet Meydanı**, Paris'in doğu tarafının en güzel meydanıdır. Yazar, meydanın çevresindeki binalar ve meydandaki düzenlemeler hakkında bilgi verirken bilhassa "serbestî" sembolü olan heykel grubuna ve gayet yüksek bir mektep binasına temas eder. **Bastille Meydanı**'nı anlatırken bilhassa buranın Fransa tarihindeki önemine değinir. Eskiden orada bulunan hapisshaneden, Fransız ihtilalini simgeleyen Temmuz sütunundan bahseden Ahmet Midhat bilhassa eski Bastille Kalesi'yle, sergi için yapılan yerin inşaatı üzerinde durur. Meydanın asıl önemi, Temmuz 1789 ihtilalinin önemli bir kısmının cereyan ettiği yer olmasıdır. Eskiden burada bulunan ve hapisshane olarak kullanılan

hisarı yıkmış olmak isyancıların en büyük başarılarından biridir. Bu olay, ihtilalin başarısında önemli bir adım olduğu ve en kanlı çarpışmalar Bastille'de meydana geldiği için, bu meydan adeta ihtilalin bir simgesi durumundadır.

Paris'in dikkat çekici bütün özelliklerine değinmiş olan Ahmet İhsan, "Paris'e mahsus olmak gibi bir hâssa-i fevkaladeyi haiz meydanlar" şeklinde vasıflandırdığı meydanlara da eserinde yeri geldikçe temas etmiştir. Avrupa'da pek çok büyük şehir gezmiş olan yazar, meydanlara asıl olarak Paris'te dikkat çeker. Bu bakımdan, eserinin Paris'e ayrılan bölümünde "Sokaklar ve Vesâit-i Nakliye" başlıklı kısımdaki şu cümleler önemlidir: "Vakıa Avrupa'nın hiçbir tarafında Paris meydanlarının letafet ve cesameti müşahede olunamaz. Nasıl Paris'in büyük bulvarları dünyanın sokaklarına müreccah ise meydanlar dahi öylece her şehrin en müzeyyen meydanına tercih edilir." (s. 39) Paris meydanlarının hepsi çeşitli heykellerle, tarihî anıtlarla, bahçe ve havuzlarla süslenmiştir. Ahmet İhsan, Paris'in en güzel meydanı olarak gördüğü **Concorde Meydanı**'nı anlatırken öncelikle meydanın şehirdeki konumu üzerinde durur. Daha önceki seyahatnamelerde, örneğin Mehmet Rauf'un ve Ahmet Midhat Efendi'nin kitabında hakkında ayrıntılı bilgi verilen dikili taş üzerinde fazla durmayıp bunun "eski Mısır eserlerinden" olduğunu söylemekle yetinir. Havuzların fiskiyelerini latif bulan yazar, dört köşedeki heykellerin meydana ayrı bir güzellik kattığını ileri sürerse de bu heykellerin mahiyeti hakkında bilgi vermez.

Ahmet Midhat ve Ahmet İhsan'ın seyahat eserlerinde zaman zaman sözü edilen Etoile Meydanı ve civarı Ali Fuad'ın *Paris'ten Tih Sahrasına* adlı eserinde de karşımıza çıkar. Eserinin hemen başlarında 1914 baharının Paris'ini anlatırken halkın Boulogne Ormanı dönüşü, gezintisini burada sürdürdüğünü belirten Ali Fuad, büyük bir savaşın öncesinde bulunulmasının etkisinin sezildiğini de ilave eder. "Paris'i tanıyanlar, burada bir düzine caddenin, bir yıldızın şuaları gibi, müşterek bir merkezden muhtelif istikametlere nasıl dağıldığını görmüşlerdir. Etoile Meydanı'nın tam ortasında dikili duran tâk-ı zafer, akşam güneşinin acaib akisleri altında, bir hâle ile muhat gibiydi." (s. 4) Seyyahın dikkati daha sonra gazetelerde savaşla ilgili gelişmelere kayar.

b. İngiltere'de Meydanlar

Tanzimat dönemi şairi Abdülhak Hâmid'in Londra hatıraları arasında meydanlar da yer alır. Hâmid, İngiltere başkentinin meydanlarından ilk söz eden seyyahlardan biridir. **Trafalgar Meydanı**'nın, aynı adla anılan deniz harbinin bir hatırası olarak önemli sayıldığını belirten Hâmid'e göre **Belgrave, Grosvenor ve Berkeley** meydanları da dikkate değer *square*lerdir.

İngiltere'nin başşehri Londra'nın önemli meydanları Ahmet İhsan'ın seyahatnamesinde de söz konusu edilir. Yazar, Londra'nın merkezinde bulunan **Mansion House Meydanı**'nı anlatırken bilhassa çevredeki büyük binalara ve alandaki insan kalabalığına değinir. Borsa binası, Londra Bankası ve Mansion House denilen kervansaray, meydanı çevreleyen büyük binaların başlıcalarıdır. Londra belediye başkanı Mansion House'da ikamet etmektedir. Ortadaki Wellington heykeli, seyyahlar tarafından meydana gösterilen ilgide önemli bir işleve sahiptir. Yazar, "İşte Londra'nın ruhu şu meydandır, buraya sitenin merkezi derler..." (s. 191) sözleriyle buranın Londra için önemini ortaya koyar.

Yazarın Londra'da sözünü ettiği bir başka meydan da **Trafalgar Square**'dir. Burası şehrin en güzel mekânlarından olup aynı zamanda yabancılar için de bir toplanma yeridir. Amiral Nelson'un 1805'teki deniz muharebelerinde Trafalgar'daki başarılarının hatırası olarak meydana bu ad verilmiş, aynı zamanda amiral için de bir anıt inşa edilmiştir. Mansion House Meydanı gibi burası da çok kalabalıktır. Ahmet İhsan, Trafalgar Meydanı'nı Paris'in Concorde Meydanı ile mukayese eder: "Meydan kalabalık, karşı sokaklarında Paris'in Grand Hôteli tarzında gayet büyük oteller var, heykelleri ve fazla olarak mevcut havuzuyla Trafalgar'ı Paris'in Concorde Meydanı'na benzetmek istemişler ise de burada Paris'in manzarası, Paris neşesi yerine derin bir hüznün ve kasvet ve siyahlık mevcut idi!" (s. 213) Londra'nın Trafalgar Meydanı, Şerefeddin Mağmumi'nin seyahat eserlerinin ikinci cildinde bu şehirle ilgili izlenimleri arasında da, çok kısa olmakla birlikte, yer alır.

c. Almanya'da Meydanlar

Geniş bir coğrafyaya yayılan Avrupa seyahatinde bir süre de Almanya'da kalan Ahmet Midhat, **Jandarma Meydanı**'nı, İhlamlar Altı'ndan sonra Berlin'in en önemli yeri olduğunu ileri sürer. Jandarma Meydanı çevresinde büyük tiyatrolar, kilise ve heykeller vardır. Münih'teki **Maximilian Joseph Meydanı** da özellikle ortadaki I. Maximilian Joseph heykeli ile önem kazanmıştır. Meydanın etrafındaki büyük binalar arasında, Jandarma Meydanı'nda olduğu gibi, postahane, kiliseler ve tiyatrolar yazarın dikkatini çeker.

Berlin meydanları Ahmet İhsan'ın seyahatnamesinde daha geniş şekilde ele alınmıştır. Berlin'deki gezintilerinden birinde **Şato Meydanı**'na uğrayan seyyah, bu meydanın bir zamanlar saray bahçesi olduğunu söyler. Nitekim, meydanda halen ağaçlar bulunmaktadır. Fakat buna rağmen Şato Meydanı'nda bir boşluk, bir çıplaklık hissedilir. II. Friedrich'i at üstünde gösteren heykel meydanın başlıca eserlerindedir. Avrupa'nın Paris Londra gibi diğer büyük şehirlerindeki meydanlar gibi havuzlarla ve ağaçlarla süslenen Şato Meydanı, Berlin'in belli başlı büyük meydanlarını çevresinde toplayan bir yerdir. Ahmet İhsan, sevimli bulduğu bu meydan civarındaki Belediye binasından da meydana bağlı olarak söz eder. Kırmızı tuğladan yapılan ve fevkalade yüksek olan Belediye binası bu civardaki en önemli binadır.

Almanya Mektupları'nda Halit Ziya, Münih'in şehir düzenlemesi içerisinde en süslü yerleri olarak meydanları gösterir. İlk gözlemleri sonunda "Münih'in en müzeyyen yerleri, mebâni-i muhteşemesiyle, bahçeleriyle, heyâkil-i bedîasıyla adeta birer meşher-i nefâis hükmünde olan meydanlarıdır."⁴ hükmünü vererek meydanların, adeta birer heykel müzesi durumunda olduğunu ileri sürer. Ayrıca, meydanların düzenlenmesinde binaların ve bahçelerin fonksiyonuna da kısaca değinmiş olur. Münih'te meydanlar genellikle Alman tarihinin büyük simaları adına düzenlenmiştir. Fen ve sanatın, zevk ve mimaride, heykeltraşlıkta, resimde adeta ifrata varan bir mahşer vücuda getirdiği bu meydanlar şehir içerisinde ayrı bir öneme sahiptir.

d. İtalya'da Meydanlar

İtalya'daki meydanlar arasında Ahmet İhsan'ın hayli geniş olarak anlattığı **San Pierre/Pietro Meydanı** kendine özgü değişik yapısıyla belirginlik kazanır. Roma'daki bu meydan, aynı adı taşıyan kilisenin önünde olup etrafı, 1667'de çok büyük masraflarla oluşturulan sütunlarla çevrilidir. Meydanı dört sıra olarak yarım daire şeklinde iki taraftan çevreleyen bu sütunların ortası bir araba geçebilecek genişlikte boş bırakılmıştır. Havuz ve kaldırımların büyük bir özenle yapıldığı görülmekte, bunlar adeta birer sanat eseri hüviyeti sergilemektedir. Yine büyük masraflarla yapılan kaldırımlar, Papa XIII. Benoit yadigârıdır. Yazar, kitabına bu meydanın bir de resmini koymuştur.

Venedik'e de uğramış olan Ahmet İhsan, bu şehrin görkemini gözler önüne sermek için sadece **San Marco Meydanı**'nın bile yeterli olacağını ileri sürer. Her tarafı kesme taş ve mermer döşeli meydana gelince "hiç ummadığı bir manzarayı temâşâ ile mütehayyir kaldığını" ifade eder. Dört tarafta büyük binalar mevcut olup bunlar arasında özellikle Burocrazia binasının alt kısımlarında İstanbul'daki Direklerarası'nı andıran direkler yazarın dikkatini çeker. Bu direklerin altında dükkânlar kurulmuştur. San Marco Meydanı, Venedik'in merkezi durumundadır. Halk, eğlencelerin çoğunu bu meydanda yapmaktadır: "Venedikliler bu meydanda ziyadece toplanıp kahve ve gazinolara doluyorlar, hemân yaz günleri yani benim geldiğim mavsimde nısfu'l-leyle kadar bu meydanda halk gezer eğlenir ve orada çalınan askerî muzıkayı dinler imiş." (s. 535) Ahmet İhsan, meydandaki sayısız güvercin ve kumrulara da temas ederek güvercinlerle ilgili bir hikâyeye de yer verir. Bu hikâyeye göre; vaktiyle bir şehri muhasaraya giden Venedik hükümdarı Vandolo, muhasara sırasında haberleşme aracı olarak güvercinleri kullanmış ve bu sayede fethe muvaffak olmuştur. Bunun üzerine civardaki bütün güvercinleri Venedik'e göndermiştir. Söylentilere göre, San Marco Meydanı'ndaki güvercinlerin pek çoğu o güvercinlerin soyundan gelmektedir. Ahmet İhsan'ın, bu efsaneyi eserinde anlatmış olması bir bakıma bize Evliya Çelebi'nin efsanelerle, masallarla, gerçeği iç içe anlatış tarzını hatırlatır.

Venedik'te San Marco Meydanı'na özel önem veren seyyahlardan biri de Şerefeddin Mağmumi'dir. Meydan hakkındaki gözlemlerini ortaya koyarken, İtalya'nın pek çok yerinde yaptığı gibi burada da tarih ile günü birlikte ele alır; tarihe göndermelerde bulunur: "Gerek kıymet-i tarihiye gerek san'at-ı mimariyece âsâr-ı nefiseden addolunmağa seza mebâni-i cesîme ve kadîme ile muhat olan bu meydanın bütün İtalya'da başka misli yoktur. A'sâr-ı sâbıkada deryalar hâkimi olmuş, cihanın ticaretini avucuna alub o vaktin İngiltere'si makamına geçmiş Venedik Cumhuriyeti'nin bilcümle havâtır-ı maddiye ve âsâr-ı bedfâsı bu meydanda enzâr-ı ibret ve hayrete çarpıyor. Yine o zamanın nice vakayi'-i mühimme-i tarihiyesinin burada güzêrân ettiği düşünülünce insan mütehassis ve müteessir oluyor." (III, s. 185) Zemini mermer levhalarla kaplı San Marco Meydanı, at ve araba geçişi yasak olduğundan toz ve pislikten bütünüyle uzaktır, tertemizdir. Meydanın çevresindeki yapıları anlatırken Ahmet İhsan'ın tespitlerine benzer değerlendirmelerde bulunur; bilhassa San Marco Kilisesi'nin yanı sıra Palazzo Burocrazia, kahvehane ve kuyumcu dükkânları ile bazı büyük binalara dikkat çeker. "Bizim Eyüp ve Bayezid'de olduğu gibi" insanların yem attığı güvercin sürülerinden söz etmeyi de ihmal etmemiştir. Denize yakın kısımdaki iki granit sütunun yedi-sekiz asır önce Bizans İstanbul'undan getirilip buraya yerleştirildiğini belirten Mağmumi bu sütunlardan birinin tepesinde kanatlı arslan, diğerinin tepesinde ise timsah üzerine binmiş San Theodor heykeli bulunduğunu söyler. Meydandaki enteresan şeylerden biri de her saat başında insanların büyük bir merak ve dikkatle seyrettikleri çalar saattir.

Mağmumi, Roma'yı Eski Roma ve Yeni Roma olmak üzere ikiye ayıran Corso Caddesi'nin iki ucundaki **Venedik Meydanı** ile **Popolo Meydanı** üzerinde de durur. Adını o civardaki Venidek Sarayı'ndan alan Piazza Venezia, saraylar arasında kalmış bir avluyu andırmaktadır. Meydan, şehrin merkezi sayıldığından ulaşım araçlarının hareket noktası da burasıdır. Meydanın çevresinde sarayların yanı sıra mağazalar, kilise ve dükkânlar da bulunur. Piazza del Popolo ise Roma'nın kuzey sınırında yer almaktadır. Meydanın bir tarafını, şehri baştan başa kuşatan eski kale duvarları çevirmiştir. Muntazam parke taşlarıyla döşenmiş Popolo Meydanı'nın ortasında Mısır'dan getirilmiş hiyeroglif bir dikili taş ile bunun kaidesindeki aslan heykelleri, çevresinde ise Roma tarihiyle ilgili bazı başka heykeller ve birbirine çok benzeyen üç kilise dikkat çeker.

e. Diğer Ülkelerdeki Meydanlar

Seyahatnamesinde, gezdiği hemen bütün büyük şehirlerin meydanlarına az çok değinmiş olan Ahmet Midhat, Goteborg'daki **Gustaf Adolf Meydanı**'na değinirken de bu şehir merkezinin fazla geniş olmayıp bizim Bayezid Meydanı'na ancak denk düşebileceğini belirtir. Meydan düzenlemesi hakkında fazla bilgi vermemekle beraber bu düzenlemeyi çok güzel bulduğunu söyler. Diğer pek çok meydanda olduğu gibi burada da çevredeki büyük binalar meydanın karakteristiğini oluşturmada önemlidir. Selim Sırrı da İsveç'in başşehri Stockholm'de aynı adı taşıyan bir meydandan kısaca söz ederken, bilhassa meydanın ortasındaki Gustaf Adolf heykeline ve meydanın çevresindeki nezaret binalarıyla operaya dikkat çeker. İsviçre'nin Cenevre şehrindeki **Yeni Meydan** da Ahmet Midhat'ın ayrıntılı olarak anlattığı meydanlardandır. **Place Neuve** denilen meydanın orta yerinde Cenevre şehri tarihinde önemli yeri olan General de Four'u at üzerinde gösteren bir heykel vardır. Meydan civarındaki başlıca binalarsa "müz" heykelleriyle süslü "muzika konservatuvarı" ve yine heykellerle süslü fakat konservatuardan daha büyük ve gösterişli olan tiyatro binasıdır. Binaların yanı sıra birkaç büyük heykel de meydanı süslemektedir.

Ahmet Midhat, Viyana'yı anlatırken şehri Eski Viyana ve Yeni Viyana olmak üzere iki kısma ayırır; daha doğrusu şehrin kuruluşundaki ayrıma göre hareket eder. Eski Viyana'nın en geniş meydanı **Ammhauf Meydanı** civarında Harbiye Nezareti, Hauf Kilisesi, bankalar, silah deposu gibi birkaç asırlık yapılar düzensiz bir şekilde sıralanmıştır. Buranın batısındaki **Freyong Meydanı**'nın etrafında yine saray ve kiliselerle banka binası dikkat çeker. Meydanın ortasındaki heykellerle süslü bir çeşme buraya ayrı bir güzellik katmaktadır.

C. Büyük Binaların Şehirlerdeki Konumu

Avrupa şehirlerindeki büyük binalar, göze hitap ettikleri için, genellikle seyyahların dikkatini ilk çeken şeylerdendir. Bu tip yapılar kimi zaman devrine göre modern binalar olarak, kimi zaman da eski zamanlardan kaldığı halde halen kullanılan binalar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Adliye, postahane, hükümet konağı... gibi yerlerin çoğu böyle büyük binalar sınıfına girmektedir. Seyyahların bakış tarzına göre böyle yerlerin değerlendirilmesi farklılık arz etmektedir. Fakat temelde birleşilen nokta bu binaların şehirdeki konumları açısından ele alınmalarıdır. Dolayısıyla, bunları tarihî eserlerden farklı kategoride değerlendirmek gerekir. Eğer seyyah tarafından genel olarak ele alınmışsa kilise ve sarayları da büyük binalar bölümüne dahil ettim. Çünkü, seyyahların bu bakış açısı, bunların şehir içerisindeki konumuna yönelik olup dahilî bir inceleme söz konusu değildir.

Sadık Rifat Paşa'nın, *İtalya Seyahatnamesi*'nde Münih'teki büyük binaları bu şekilde bir genellemeyle ele aldığını görürüz. Seyyah, "cesim kiliseler, mektepler ve sair binalar" inşa edilerek şehrin imarının geliştirildiğini belirtir. Ayrıca büyük saray ve bunun kilisesiyle şehir haricindeki iki binadan müteşekkil müze, Münih'in en büyük binaları durumundadır. Bu tip binaların ortak özelliği "altın yıldızlı duvar ve tavanlarıyla" çok muntazam ve süslü olmalarıdır. Bavyera küçük bir devlet sayıldığı, nüfusu fazla olmadığı halde⁵ "bu makule ebniye-i cesime inşa ettirmesi" Sadık Rifat Paşa'yı şaşırtır.

Ahmet Midhat, şehirlerdeki büyük binaları genel görünüşleriyle sık sık ele alan yazarlardandır. Gezmiş olduğu hemen her büyük şehrin binalarını geniş bir bakış açısıyla seyretmiş ve izlenimlerini seyahatnamesinde açıklamıştır. Almanya sınırları içinde yolculuk ettiği sürede etrafı seyrederek ve gördüklerini küçük mukayeselerle anlatır. Marsilya ile Paris arasındaki yerlerde binalar bütünüyle taştan olduğu halde Almanya'da binalar genellikle tuğladan yapılmıştır. Sonraki incelemeleri, yazarın bu ilk gözlemini doğrular. Her ne kadar bilim adamı sıfatıyla seyahat ediyorsa da kendine has "halk adamı" tavrından vazgeçmeyen Ahmet Midhat evleri aynı zamanda bir tüccar gözüyle de seyrederek. O yıllarda İstanbul'da bir tuğla fabrikası açmayı planladığı için seyahati esnasında Avrupa'daki belli başlı tuğla fabrikalarını da dolaşmıştır. Evlere bakarken ve mukayese yaparken de tuğlaların kalitesine dikkat çeker: "Bizim de İstanbul'da kârgirlerimizin hemân kâffesi tuğladan ise de cümlesinin üzerine kuvvetli bir sıva çekmeğe mecbur oluyoruz. Tuğlalarımız iyi değildir de onun için." (s. 80) Kongrenin yapıldığı Stockholm'ün binalarını anlatırken yapılaşlarından ziyade şehirdeki konumları açısından kısa değerlendirmelerde bulunur. Kongreye tahsis edilen senato binası ufak bir yapıdır, gayet şirin bir görünüşü vardır. Bahriye, harbiye ve hariciye nezareti binaları kral sarayı ile asilzadeler sarayı arasındadır. Telgraf ve telefon hizmetlerinin görüldüğü iki bina da şehrin önemli yapılarındandır. Berlin'in binalarını "Bazı Ebniye-i Cesime" başlığı altında sadece kendi gözlemlerine dayanarak anlatan Ahmet Midhat, ilk olarak akademi binası üzerinde durur. Yapımı 1834'te tamamlanan akademi binasının dört katlı ve mimarlık bakımından nefis bir yapı olduğunu söyler. Şehremaneti dairesi üç katlı, tuğladan yapılmış, bir de kulesi olan güzel bir binadır. 1864'te bitirilmiş olan darülmaarif binası, Kral II. Friedrich'in kardeşi Prens Henri'ye saray olmak üzere yapılmışken sonradan okul olarak kullanılmaya başlanmış çok büyük bir binadır. Kralın hassâ bölüğünün ikamet ettiği bina da pek büyük olmamakla beraber şehrin önemli yapılarındandır. Sırf taştan yapılmış borsa binası, tren istasyonu, Yahudilerin ibadet yeri olan Havra da dikkat çekici büyük binalar arasındadır.

Bern'deki binalar plansız olarak yapıldığından belli bir düzen göstermez. Bunların en dikkat çekicisi 1830'a kadar ihtiyat buğday ambarı daha sonra da şarap meyhanesi olarak kullanılan binadır. Bern'de ayrıca, Avrupa'nın diğer taraflarında pek rastlanmayan kemerli binalar hayli fazladır. Posta ve telgrafhane binası "gayet vâsi' ve muntazam bir bina" olup, yazara göre, Bern'den ziyade daha büyük bir şehre layıktır. Ahmet Midhat, Münih'te de postahane binasını şehrin en önemli binalarından biri olarak değerlendirir. Viyana'da ise büyük binalar genellikle Franz/François Meydanı çevresinde toplanmıştır. Mesela "Avusturya başvekâleti dairesi" önemli hükümet evrakının muhafaza edildiği bir bina olup burada imparatorun da özel bir dairesi bulunmaktadır. Büyük tarihî binalar, küçük saraylar, kütüphane, kilise ve müzeler

⁵ Münih, seyahatin yapıldığı 1838'de Bavyera Krallığı'nın başkentidir.

meydanın çevresindeki diğer binalardır. Parlamento binasını bölümleriyle birlikte tasvir eden yazarın burayı beğenmiş olduğunu anlatır. Adliye binasını anlatırken de Avrupa'da bu gibi binaların özenle ve çok büyük olarak yapıldığına dikkat çeker: "Paris'teki cevelanlarım esnasında dahi haber vermiş olduğum vechile Avrupalılarca ma'muriyet-i belediye pek ziyade mütezem olduğundan devair-i hükümetin her biri için müstekil birer saray yapmakta ve bunların her birini de lüzum-ı hakikilerinden birkaç kat büyük olarak inşa etmektedirler." (s. 1000) Bu gibi binaların hemen hepsinde birer kütüphane, müze ve müracaat edenler için bekleme salonları bulunur. Viyana'nın adliye sarayı da şehrin "üniversite, şehremaneti, parlamento daireleri kadar cesim" binalardandır. Ahmet Midhat'ın, seyahatnamesinde söz konusu ettiği büyük yapıların sonuncusu, Avusturya ile İtalya arasındaki Trieste'nin büyük postahane binasıdır. Yazar postahaneyi bu şehirden çok İstanbul'a layık bulur: "Ne muntazam şey! Trieste gibi bir şehre değil adeta İstanbul gibi bir payitahta layık!" (s. 1035)

Avrupa'da Ne Gördüm?'ün yazarı Ahmet İhsan da eserinde Avrupa şehirlerinin büyük binalarına epey yer vermiştir. Binalar hakkındaki anlatımları genellikle kendi gözlemlerine dayanmakla birlikte yer yer kaynaklardan aldığı bilgileri aktardığı da hissedilir. Onun gözlemleri binalar açısından değerlendirildiğinde öncelikle Paris'in kira evleri hakkındaki izlenimleri önemli görülür. Bir kısmı oda oda kiralanan bu evler şehrin en büyük binaları arasındadır; öyle ki, yazar, "mahalle tesmiye ettiğimiz şu büyük evler" (s. 35) sözünü kullanır. Çoğunluğu yedi katlı olan bu evlerde asansör bulunmadığı için üst katlara çıkmak zordur. Kira evleri de dahil olmak üzere Paris'in binalarının damları İstanbul'dakilerden farklıdır. Paris'te binalar çatılıdır ve binaların tavan arası katları vardır. Kira evlerinin en ucuz kısımları bu çatı katlarıdır. Ahmet İhsan, kira evleri hakkında bilgi verdikten sonra "Paris'in hemân tekmil sokakları ebniye-i âliye ve cesimiye ile müzeyyen olduğundan burada Avrupa'nın her cihetinde mefkud olan bir büyüklük görülür." (s. 36) sözleriyle, büyük binaların şehirdeki konumunu genel hatlarıyla belirler.

Londra'da, adına gelen mektupları almak için gittiği postahaneyi "şâyân-ı dikkat" bulur. Postahane yüz elli metre uzunluğunda iki büyük bina ile bir küçük binadan meydana gelir. Bunlar yetersiz kaldığı için büyük bir bina daha inşa edilmektedir. Borsa binasını pek etkileyici bulmaz: "Karşımdaki borsa mükelef değil; önü sütunlarla müzeyyen, rengi siyah..." (s. 190) Londra Bankası'nı "Binası ne kadar sade; hem bir kat! Meydanda penceresi yok..." (s. 190) sözleriyle kısaca tanıttıktan, bu binayı da pek beğenmediğini anlıyoruz. Ahmet İhsan'ın Londra'da muhteşem bulduğu yapılar, London Bridge üzerinden şehre baktığı zaman gördüğü "gümrük dairesi (Custom House), istasyon, Londra Kulesi, Saint-Paul Kilisesi, birçok büyük fabrika... gibi *dehhâş* binalar"dır. Şehrin en önemli yapılarından olan Albert Hall ise, büyük konferanslara mahsus toplantı yeridir. Yazar, yine *dehhâş* bir bina olarak nitelediği Albert Hall'ün tasvirini yaparken bilhassa büyüklüğüne ve aydınlatılmasına dikkat çeker. "Albert Hall gayet vasi', üstü kubbeli, etrafı tiyatro gibi localarla muhât bir ictimagâh olup tam cephede dünyanın en büyük *org* çalgısı mevzu'dur ki *orgun* boruları en üst kata kadar çıkıyor. Mesaha-i sathiyesi 245 metro murabbaında olup tûli 83, arzı 72 metrodur. Gündüzleri ictimagâh tepesini setreden cam kubbeyle, geceleri 7000 hava gazı musluğuyla tenvir olunuyor ki bu musluklar âlât-ı mahsusa ile ân-ı vahidde yakılıyormuş." (s. 210)

Ahmet İhsan, Belçika'nın, Brüksel'deki adliye binasının tasvirini yaparken bu binanın "asrımızın en şâyân-ı dikkat ebniyesinden olduğunu" ileri sürer. Kaba planda eski Mısır ve Asuri mimarisi örnek alındığı halde ayrıntılarda modern mimarinin özellikleri hakimdir. Dışarıdan görünüşü pek güzel olmamakla birlikte asıl genişliği ile tanınmıştır. Hatta Roma'da bulunan ve dünyanın en büyük binalarından biri olarak kabul edilen San Pierre/Pietro Kilisesi'nden bile büyüktür. "Şu *dehhâş* binanın masârif-i inşâiyesi ikiyüzelli bin lirayı geçmiştir. Adliye dairesinde 27 büyük salon; 245 oda, 8 havlu vardır. Bundan başka bir büyük sofa mevcuttur ki merdiveniyle beraber 3200 metro murabbı yer tutar. Sofanın üstündeki kubbenin irtifâi 97 buçuk metrodur yani bizim yangın kulesinden yirmi metro mürtefi'dir." (s. 262) sözleriyle yazar hem binanın büyüklüğü hem de yapım masrafları hakkında bilgi verir. Adliye binasının büyüklüğünü daha iyi belirtebilmek için onu, okuyucunun bildiğini tahmin ettiği İstanbul yangın kulesiyle karşılaştırması da ilginçtir. Bu bina, daha sonra Fağfurizade ile Şerefeddin

Mağmumi'nin Brüksel izlenimleri arasında da karşımıza çıkacaktır. Ahmet İhsan, İsviçre'nin Luzern şehrindeki büyük postahaneyi "gayet güzel, zarif bir bina" olarak değerlendirir. Mermer taklidi taştan yapılan postahanenin "her tarafından nezafet ve zarafet" akar, rengi açık mavidir. Bütün bu tasvirlerden ve bilgilendirmelerden sonra Avrupa'nın büyük binaları hakkında belki de en genel ifadeleri yine Ahmet İhsan'ın kitabında buluruz. Viyana operasının tasviri hususuna değinirken bütün büyük binaları ele alarak şunları söyler: "Zaten böyle büyük binaların bir tanesini tarif eyledikten sonra diğerlerini tavsife ihtiyaç kalmaz, hep birbirlerine benzerler, yalnız aralarında cihet-i rüchan aramalıdır." (s. 558)

Süleyman Şükrü'nün Paris binaları hakkındaki izlenimleri eski ile yeninin mukayesesine dayanır. "Şehrin çok yerlerinde mevcut dehşet-nümâ âsâr-ı atıkalarda görülen sanâyi'-i rakika ve maharet Fransızların fenn-i mimariyedeki terakki-i hâzırasını solda sıfır bırakıyor." (s. 224-225) cümlesi, bu karşılaştırmada seyyahın eski binaları daha çok beğendiğini ortaya koyar. Bina yapımındaki son teknik gelişmeler, mimarinin en gelişmiş tarafları da Paris'in yeni binalarında görülür. Süleyman Şükrü'nün fikrine göre bu görkemli yapıların meydana getirilmesi için harcanan paralar bir araya getirilse belki de Paris arazisi kadar yer tutar. Binaların görünüşünü şu cümlelerle ortaya koyar: "... lokanta, gazino, otel, sayfî tiyatro, kıraathane misillü mevki-be-mevki yapılan billur binalar karşıdan görüldükleri zaman meltemden mütehasıl köpüklere bürünmüş deryada gider iken seyrek bulutlar arasında arz-ı dîdâr eden kamer gibi parıl parıl yatarlar." (s. 228) Böyle camdan binaların hiçbir yerinde tahta, taş, tuğla kullanılmamıştır.

Celal Nuri'nin *Kutup Musahabeleri*'nde Berlin ve İstanbul'un binaları yer yer mukayeseli olarak ele alınır. Yazar, binaları genel olarak karşılaştırırken, Berlin'dekilerin düzgün ve yeni oluşuna karşılık İstanbul'dakilerin Pompei harabeleri gibi yıkık dökük olduğunu ileri sürer. Bizde adliye dairesi gibi önemli binalar bile "çökük, çürük, soluk, bozuk"tur. Celal Nuri, İskoçya'nın başşehri Edinburgh'u anlatırken de eski tarz yapılarla modern binaların bir arada bulunmasına dikkat çekerek "kurun-u vustaî ile âhirînin burada birleştiğini" söyler. Bir tarafta Normanların istilası zamanından kalan yapılar, diğer tarafta gelişmiş inşaat teknolojisinin ve mimarinin son ürünleri görülmektedir.

Halit Ziya'nın *Almanya Mektupları*'nda dikkat çeken büyük binalar zaman zaman söz konusu edilmiştir. Avusturya-Macaristan devletinin hükümet merkezi olan Buda-Peşte muhteşem binalarıyla "herhangi bir Avrupa payitahtı kadar mutantan bir şehir"dir. Büyük binalar mükemmel birer mimari örneği olup bunların başlıcaları Buda sırtlarını süsleyen kral sarayı ile Peşte sahilindeki ihtişamlı Mebusan Sarayı'dır. Buda-Peşte'yi Viyana seviyesine çıkarmak için büyük para ve emek harcamışlar, bunu gerçekleştirebilmek amacıyla öncelikle bilimler akademisi, adliye nezareti, opera, güzel sanatlar dairesi, sanayi müzesi... gibi görkemli binalar inşa etmişlerdir. Viyana'da ise Schönbrunn Kral Sarayı, darülfünun, parlamento binası olan "Reichstadt binâ-yı muhteşemi", şehir konağı, borsa, "dünyanın en mühim müessesat-ı musikiyyesinden ve en mükemmel mebanî-i muhteşemesinden biri olan opera", sanat tarihi ve tabiat tarihi müzelerine mahsus iki büyük saray, Augustins, Saint-Etienne kiliseleri, Hauffburgteatr, büyük otel, lokanta, kahve ve gazino binaları şehrin manzarasında önemli yer tutmakta hatta Viyana'nın karakteristiğini oluşturmaktadır. Yazarın tespitlerine göre Alman şehirleri içinde ise Regensburg, memleketin diğer pek çok şehri gibi süslü ve büyük binalar bakımından hayli zengindir. Mimari açıdan binaların süsleme ve nakışları dikkat çeker. Bazı binalarda tahta oymalar ve renkli camlar birer sanat eseri hüviyetindedir.

Halit Ziya'nın Würzburg üzerindeki gözlemleri, Celal Nuri'nin Edinburgh hakkındaki dikkatini hatırlatır. Würzburg'da bir yandan eski binalar korunurken bir yandan da yeni binalar yapılmaktadır. Eski ile yeni, zenginlik ile fakirlik Würzburg'da bir arada ve uyum içindedir. Bunlar adeta birbirini tamamlar. Nürnberg için de aynı şey söz konusudur. Bu şehirde de eski binalar her yıl bakıma alınıp kontrolden geçirilmekte, boyanmaktadır. Leipzig'deki adalet dairesinin genişçe bir tasvirini yapan yazar, özellikle temyiz davalarının görüldüğü bu binanın mimar Hauffmann'ın planları doğrultusunda yapıldığını belirtir. "Üslub-ı musannefin en nefis ve nezih numunelerinden biri" olan adliye binasında mükemmel bir ölçü fikri hissedilmekte, hiçbir aşırılığa rastlanmamaktadır. Alman kanun koyucularının, büyük filozofların heykelleri binanın

cephelerini süsler. Bunların en önemlisi ise "adalet zümre-i temsiliyesi" olan sembol heykeldir. Almanya sokaklarındaki binaları, hususiyetleriyle bir bütün olarak ele alan Halit Ziya mukayeseli bir bakış açısıyla değerlendirmelerde bulunur. Alman şehirlerinde sokaklar adeta bir "şive meşheri"dir. *Gothique* üslupta yapılmış bir binanın yanında *rococo* tarzında inşa edilmiş bir eve, köylü evlerini andıran bir köşkün yanında büsbütün yeni tarzda bir yapıya rastlamak mümkündür. Aynı şekilde, eski Yunanlıların mimarlık anlayışını yansıtan "kâşâne"nin yanında bir garp sarayına, "aksâ-yı Şark" tarzını hatırlatan bir binanın yanında bir *romain* kasrı örneğine tesadüf edilir. Fakat aslında birbirinden çok farklı olan bu yapılar arasında öyle garip bir ahenk vardır ki seyredenlerin bundan hoşlanmaması mümkün değildir. Halit Ziya, daha önce birkaç kez belirtmiş olduğu gibi Alman sokaklarındaki binaların gerek eskilik-yenilik ve gerekse mimari özellikler bakımından birbirinden hayli farklı olduğunu fakat bu farklılığın göze batmadığını vurgular. Avrupa'nın diğer ülkelerinde ise bu durum görülmez. Oralarda aynı mekânda bulunan binalar mimari özellikler açısından genellikle birbirine benzemektedir.

Cenap Şahabettin'in binalarla ilgili genel izlenimleri fazla değildir. İlk olarak, Bükreş'in son zamanlardaki gelişmesinden bahsederken yeni binaların çokluğuna dikkat çeker. Bunlar içinde en büyüğü olan postahänenin adeta "bir masal sarayı gibi" olduğunu söyler. Berlin'de bulunduğu sıralarda da aynı şekilde yeni binaların diğer Avrupa başkentlerine oranla çok oluşu üzerinde durur. Burada onun dikkati Halit Ziya ile birleşir fakat Cenap'ın bakışı olumsuzdur. Cenap, Berlin'in yeni binalarını anlatırken bu yapıların birbirine pek benzemediğini ileri sürer. Bunlar yeni, modern binalar olup son derecede düzgün yapılmıştır. Aşırı bir sanat ve süsleme görülmez.

Seyyahların, büyük binaların genel özelliklerine ilişkin değerlendirmeleri bir bütün olarak ele alındığında bilhassa saray, kilise ve müzelerle, postahane, adliye, borsa, banka, şehremaneti (belediye) binalarının sıklıkla söz konusu edildiği görülür. Saray, kilise ve müzeler başka bölümlerin konusunu oluşturduğu için onlara burada birkaç cümleyle ve ancak yeri geldiğinde değindim. Bunlar dışarıda tutulduğunda postahanelerle adliye binalarının çoğunlukta olduğu görülür. Postahanelerin bu kadar sıklıkla ele alınmasının sebebi hemen her seyyahın, Avrupa gezisi sırasında posta işlemlerine ihtiyaç duymuş olmasıdır. Örneğin Ahmet Midhat ve Ahmet İhsan'da bu durum gayet açık bir şekilde anlaşılır. Her iki yazar da zaman zaman mektup yollamak veya kendilerine gelen mektupları almak üzere postahanelere gittiklerinden, aşağı yukarı bütün büyük şehirlerin posta merkezlerine uğramış ve bunlar hakkındaki izlenimlerini seyahatnamelerinde belirtmişlerdir.

D. Belediye Hizmetleri

Avrupa şehirleri, seyahatnamelerde, sadece belli başlı sokaklarının yapısı bakımından değil, temizlik, düzen ve belediye hizmetleri açısından da incelenmiştir. Seyyahların bu konuyla ilgili izlenimlerine geçmeden, kronolojik sıra bakımından önce, Şinasi'nin bu konuyla ilgili bir makalesine değinmek gerekir. İstanbul sokaklarının temizlik ve düzeni meselesi, "aydınlatma" problemi de birlikte olmak üzere, en önce Şinasi tarafından ele alınmıştır. Gerçi Şinasi, 23 Nisan 1280 / 5 Mayıs 1864 tarihinde *Tasvir-i Efkâr*'da yayımlanmış olan "İstanbul Sokaklarının Tenviri ve Tathiri Hakkındadır" başlıklı makalesinde Avrupa şehirleriyle İstanbul arasında doğrudan bir mukayeseye başvurmamıştır. Fakat bununla beraber, Şinasi'nin Fransa'ya ilk olarak 1849 yılında gittiği ve sözünü ettiği makalenin 1864'te yayımlandığı düşünülürse, makaledeki fikirlerde Fransa'daki gözlemlerinin dolaylı tesiri sezilebilir. Şinasi bu makalede "Asya'nın akl-ı pîrânesi Avrupa'nın bîkr-i fikri ile izdivac etmek için bir haclegâh" olan İstanbul'un sokaklarının aydınlatılıp temizlenmesi üzerinde durur. Şinasi, bilhassa sokak köpeklerinin mevcudiyetini sokaklardaki pisliğin birinci sebebi olarak gösterir. Şehirdeki hayat düzenini bozan sokak köpeklerini şehirden uzaklaştırmak lazım gelmektedir. Bunun için çeşitli yollar tavsiye eden Şinasi, İstanbul'un temizliğinin tam olarak sağlanmasının ancak böylelikle mümkün olabileceğini söyler.

Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risalesi*'nde Avrupa'da seyahat edenler için büyük kolaylıklar sağlandığını belirtirken bunun en önemli göstergelerinden biri olarak yollardaki tabelaları işaret eder. Bu tabelalarda köy, kasaba ve şehirler hakkında kısa

bilgiler verilmektedir. Ayrıca sokaklarda, evlerin her birinde numara vardır. Her yolun istikameti yine tabelalarla belirtilmiş olduğundan yabancılar bile Avrupa'da yollarını kaybetmeden rahatça seyahat edebilirler. Yolların derin yerlere ve tepeliklere uğrayan kısımları bile düzleştirilmiştir.

Mehmet Rauf, seyahatnamesinde Londra'nın düzenine hayran kalmış gibidir. Mahallelerde sokakların iki tarafında sıralanan evlerin birbirleriyle benzeşmesi, bunların belli bir düzene göre yapılmış olması şehre güzellik kazandırır. "Ekseri zukağı birbirinden fark olunmaz derecede yapılaşla o cesamette beraber şehri-i mezkûr bu suretle dökme gibi şaşılacak derecede muntazam..." (s. 27) sözleriyle bunu açıklar. Seyyah, "haricen ve dahilen kâffe-i hanelerin ve zukakların nezafet-i kâmilelerine aşırıyla dikkat olunduğuna" (s. 27) değinerek de temizlik meselesine dikkat çeker.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati yazarı Ömer Faiz Efendi, Paris'te buldukları sırada şehir sokaklarının temizliğine dikkat eder. Geldikleri günün sabahında Paris sokaklarının nasıl sulandığını görmüştür. Ziyafet sırasında tanıştırıldıkları Paris belediye başkanı Monsieur Haussmann, Ömer Faiz Efendi'ye "İstanbul sokaklarının nasıl sulandığını" sorar. İstanbul şehremini, bu soru karşısında şaşırır: "Samimiyetle itiraf edeyim ki, Paris'i görünceye kadar belediyelerin şehir sokaklarını muayyen zamanlarda sulamalarının aslî vazifeleri arasında olduğunu bilmiyordum. Hatta geldiğimiz ilk günün sabahının çok erken saatlerinde tekerlekleri fazla patırtı yapmasın diye tedbir alınmış tek atlı arabalarla büyük fiçilerin iki tarafındaki hortumlardan fışkıran sularla caddeleri bir temiz yıkıyorlardı." (s. 45) Zihninde bir mukayese yapan Ömer Faiz Efendi, Paris belediye başkanı Haussmann'ın sorusuna nasıl karşılık vereceğini bilemez; sonunda hem acı gerçeği yansıtan hem de karşıdakinin anlaması zor olan şu cevabı vererek durumu kurtarmaya çalışır: "Bizim İstanbul sokaklarını belediye olarak sulamamıza ihtiyaç yoktur. Çünkü sokaklarımız kendiliğinden sulanır. (...) Efendim... Bizim bütün caddelerimiz ve sokaklarımız iki geçeli kahve, berber, bakkal, aşçı, dükkânlarıyla doludur. Bakkal mesela peynir tenekesinin, zeytini içine bastığı fiçinin, aşçı temizlediği sebzelerin, kahveci yıkadığı fincanlarının ve nargilelerinin, berber traş öncesi ve sonrası kalan sularını sokağa döker. Bu sular içinde mesela berberlerinki çok zaman sabunludur. Bu sebeple ayrıca bizim koku giderici ve temizleyici madde kullanmamıza lüzum da kalmaz!" (s. 45) Bu cevabı veren Ömer Faiz Efendi, "sokaklarının, belediye eliyle bir damla su nasibi olmayan bir beldenin şehremini olarak yüzünün kızarmasını, karşısındakinin anlayamadığına kani olduğu bir garip mizahî izahın içinde geçiştirmenin hem rahatı, hem rahatsızlığı içinde"dir. Paris'teki son günlerinde Monsieur Haussmann ile özel bir görüşme yapan Ömer Faiz Efendi ondan modern şehir düzenlemeleri hakkında bilgi alır. Haussmann, "İstanbul gibi bütün dünyanın dikkati üzerinde olan bir şehri bugünün şartlarına göre imar etmek isterdim." der. Ardından da İstanbul belediyesinin bütçesini öğrenince bu miktarı çok az bulur ve o kadarcık parayla hiçbir şey yapılamayacağını ifade eder. Paris'ten ayrılırlarken de trende Veliâht Murat, Ömer Faiz Efendi'ye, imkânı olsa Monsieur Haussmann'ı İstanbul'a davet edip şehrin imarıyla görevlendireceğini söyler. Avrupa'nın büyük şehirlerindeki belediyelerin, faaliyetlerini gerçekleştirirken daima uzun vadeli düşündüklerine dikkat çeken Efendi bunu yaparken bütün görevlilerin uyum içinde çalıştıklarını da belirtir. Örneğin III. Napoléon'un, Paris belediye başkanı Haussmann'ı şehirde yapılacak yeni düzenlemeler açısından büsbütün serbest bıraktığını, kendisinin İstanbul'da bir sokağı tamir edebilmek için büyük sıkıntılar çektiğini ifade eder.⁶

Paris'ten sonra gittikleri Londra'da da belediye teşkilatının mükemmelliği Ömer Faiz Efendi'nin dikkatini çeker. Fransa'da olduğu gibi İngiltere'de de belediye başkanlığı çok önemli bir makamdır. Bundan dolayı İngilizler, Ömer Faiz Efendi'ye çok itibar gösterirler. Fakat Ömer Faiz Efendi gerçekçi bir bakış açısına sahiptir ve "Londra

⁶ Baron Haussmann, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Paris'te köklü kentsel değişiklikler yapmış, iyice tıkanan Paris'e, açtığı yeni yol ve meydanlarla nefes aldirmiştir. Paris'te, muhaliflerinin karşı çıkarak aslında gereksiz olduğunu iddia ettiği çok sayıda yıkımı III. Napoléon'un desteğiyle gerçekleştirmiş, kente büsbütün yeni bir görüntü kazandırmıştır. Hastahane, kışla, tiyatro, park ve gezinti yerlerine yenilerini ilave ederek Paris'in bütün yönleriyle bir Avrupa başkenti olmasında önemli rol oynamıştır. Haussmann'ın şehircilik anlayışı başka ülkelerin büyük şehirlerindeki düzenlemelerde de etkili olmuştur. Bkz.: "Haussmann", *Milliyet-BÜYÜK LAROUSSE*, İstanbul, 1992, c. X, s. 5093

Belediye Sarayı'nı ve muhteşem ziyafetlerini ve oluşturdukları teşkilatı gördükten sonra 'İstanbul Şehremini' unvanından utanır olduğunu" açıkça belirtmekten çekinmez. Londra'da buldukları sırada şehirde meydana gelen bir büyük yangının söndürülüşünü seyrettiklerinde ise kıyaslamadan doğan utanç ve aşağılık duygusu büsbütün açığa çıkar. İstanbul'da bir yangın olduğunda sayısız evler yanar, hatta mahalleler kül olur, ocaklar söner, yüzbinlerce liralık zarar ziyan meydana gelir. Yangını söndürmek için civar evlerin yıkılması ve rüzgâr olmaması gerekir. Tulumbacılar sırtta taşıdıkları su ile yangını söndürmeye çalışırlar ama nafiye. Bizde insanlar bu gibi âfetler karşısında kendilerini Allah'a emanet etmeyi yeterli sayarlar. Halbuki Avrupa'da belediyeler hemen her şeyde olduğu gibi yangınları söndürmekte de teknolojinin getirdiği yeniliklerden faydalanmaktadır. Ömer Faiz Efendi, Londra'da yangının nasıl söndürüldüğünü anlatırken mukayeselere başvurmadan da geri durmaz. Londra'daki büyük yangında muazzam kârgir bir bina olduğu gibi yanar. Fakat, Londra itfaiyecileri İstanbul tulumbacılarına hiç benzemez; üzerlerindeki yangın geçirmez ince çelik giysiler ve kafalarındaki miğferler itfaiyecileri yangınlarda tehlikeden korur. Buharla hareket ettirilen su vagonlarının yangın yerine hemen yetişmeleri, ateşi su ile bastırarak yangını söndürmeleri Ömer Faiz Efendi'yi hayran bırakır. Buhar gücüyle hareket eden su vagonlarındaki azalan sular büyük caddelerin altından kalın borular içinde geçen sularla takviye edilir.

Avrupa'da sokakların temizlik ve düzeni hususuna, Ömer Faiz Efendi'ye çok yakın tespitlerle değinen Sadık Rifat Paşa da *Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale*'sinde özellikle yaz günlerinde tozdan uzak olmak için, araba üzerinde gezdirilen delikli fıçılarla yolların sulandığına işaret eder. Geceleri de sokaklarda gaz lambaları yandığı için kimse yanında ayrıca lamba taşımaya ihtiyaç duymaz. Paşa, bütün bunlar için halktan vergi alınmadığını, belediyelerin bu gibi işleri bazı küçük aidatlarla hallettiklerini belirtir.

Ahmet Midhat Efendi'nin seyahatnamesinde yollarla sokakların temiz ve düzenli oluşu meselesi zaman zaman da olsa söz konusu edilmiştir. Bilhassa seyahatinin başlarında Lyon'da yaptığı sabah gezintisini anlatırken "Evvel-be-evvel bir arabaya binerek bir cevelan-ı sabahgâhi icra eyledik. Hem de bu cevelanı sabahleyin erkenden icra edişimiz ne isabet olmuş! Çünkü şehrin sokakları nasıl sulanıp süpürüldüğünü gördüm ki umûr-ı belediyece en mutena mesâilendir." (s. 61) sözleriyle Fransa'da belediyelerin, sokakların temizliği meselesine verdiği öneme işaret eder. Sokakların temizlenişini ayrıntılı olarak anlatışından, bu işlemi sabah gezintisi sırasında dikkatli bir şekilde seyrettiği anlaşılır. Onun anlatışına göre; önce, cadde ve sokakların kenarlarındaki yangın tulumbalarına benzeyen su borularına takılan hortumlar vasıtasıyla yollar hafifçe sulanır. Bunun ardından, iki tekerlekli araba şeklindeki büyük süpürgelerle yollardan süpürülen çöpler bir kenara yığılır. Arkadan gelen bir başka araba, yolu daha geniş şekilde süpürerek çöpleri bir bütün halinde biriktirir. Daha sonra elleri süpürgeli çöpçüler bu süprüntüleri bir başka çöp arabasına yükleyip giderler. Nihayet sokak bir kez daha fakat bu sefer bol ile yıkanır, böylece akşama kadar yoldan toz kalkma ihtimali ortadan kalkar. Ahmet Midhat, seyahatinin sonraki aşamalarında bu usulü pek çok Avrupa şehrinde gördüğünü ileri sürerek sokakların temizliği hususunda belediyelerin titizliğini ortaya koyar.

Berlin'in kuruluşundan ve yenileşmesinden bahsettiği kısımlarda şehrin temizliği üzerinde de duran Ahmet Midhat, elli sene kadar önce Berlin sokaklarının altında lağım bulunmadığından hemen her türlü süprüntünün sokaklara yığılıp zamanı gelince toplandığını ve bu yüzden de şehrin havasının daima pis olduğunu belirtir. Oysa yenilenen Berlin'de geniş ve muntazam lağım şebekeleri de kurulmuş, sokakların süpürülüp yıkanmasına daha çok önem verilmeye başlanmıştır. Bunun sonucu olarak da Berlin, Avrupa'nın en temiz havalı şehirlerinden biri durumuna gelmiştir.

Paris'te bulunduğu sırada da bilhassa, daha önceki bazı seyyahların eserlerinde gördüğümüz bir meseleye, sokak levhalarının düzenli bir şekilde yerleştirilmiş olmasına dikkat çeker. Sadece sokak başlarında değil ara sokaklarda da levhalar vardır. Bu, yol bulmada büyük kolaylık sağlamaktadır. Aynı meseleye daha sonra Ahmet İhsan da değinecek ve "Zaten Paris sokaklarının kâffesinde sokak isimleri hem birkaç yerde olmak üzere iri ve parlak yazı ile muharrer olduğundan sade arabacılar değil kimse aradığını bulmak hususunda suûbet çekmez. Elinde Paris'in planı bulunan bir yabancı sokak isimlerini takip ile kimseye sormadan istediği yere gidebilir." (s. 43) diyecektir.

Ahmet Midhat'ın Paris'te dikkatle gezdiği Castiglione sokağındaki yapıların çoğu kemerli binalar olup bu kemerler sayesinde halkın yağışlardan zarar görmesi engellendiği gibi bu civardaki kaldırımlar da yağmur ve çamurdan korunur. "Lakin burada *çamur* kelimesini kullanmış olmağımız ayn-i hatadır. Avrupa'nın Paris gibi büyük ve muntazam ve devair-i belediyesi faal olan şehirlerinde çamur denilen şey ismi var cismi yok hükmünü almıştır." (s. 531) sözleriyle belediyelerin temizliğe verdikleri öneme bir kez daha işaret eder. Sokaklardaki tozlar, yağın yağmurla hafif bir çamur meydana getirecek olursa sokaklar hemen yıkanarak temizlenir. Yolların ve kaldırımların yapısına göre yapılan temizliği, Türk okuyucusunun daha iyi anlayacağını düşündüğü ilginç benzetmelerle ortaya koyar: "Eğer sokaklar ağaç kaldırımlar ile döşenmiş iseler bizim alaturka hanelerde kadınların çalı süpürgeleriyle fırçalar ile oğup tahta bezleriyle sildikleri sofalar suretini alır. Kehruba gibi bir meşe rengi letafet-bahşâ-yı uyûn-ı âberîn olur. Sokaklar eğer şose veyahut kaldırım iseler o zaman dahi yine kadınların hanelerindeki taşlığı veyahut çimentoluğu, maltalığı yıkayıp temizlemiş oldukları hale gelir." (s. 531) Ahmet Midhat, Paris belediyesinin bu konudaki tutumunu takdirle karşılarken ondan iki yıl sonra Paris'te dolaşan Ahmet İhsan'ın yaklaşımı da farklı değildir. Ona göre de Paris'te belediye hizmetleri mükemmelen verilmekte; yollar devamlı temizlenmekte, gereken yerlerde bakım ve düzeltmeler yapılmaktadır. *Avrupa'da Ne Gördüm?* yazarı Paris belediyesinin bu tip hizmetlerini şu şekilde anlatır: "... biliniz ki intizam-ı umûr-ı belediyeyi Paris'ten maada Avrupa payitahtlarının hiç birinde bu kadar ekmel görmedim. Paris'te bulvar olmaz ki üzerinde her gün tamirci bulunmasın, mesela, gayet erken Champs-Elysées'den geçerseniz o koca caddenin tahta kaldırımı üstünde birtakım tebeşir çizgiler görürsünüz, dikkat eylediğiniz gibi tebeşirle ufak bir daire içine alınmış olan parçanın cüz'i aşındığını fark eyleseniz, işte hemen her gün böyle muayene ile müstevilikten cüz'i ayrılmış parçaları tamirciye çıkartmak üzere müfettiş-i mahsus tebeşirle çizer, sonra da tamircileri gelip oraları değiştirir." (ss. 146-147) Ahmet İhsan, yolların tamir ve düzenlemeleri hakkında bilgi verdikten sonra temizleme işini de ayrıntılı olarak anlatır. Bu kısımdaki izahat, Ahmet Midhat'ın Lyon'daki gözlemleriyle paralellik göstermekte, hatta cümleler arasında büyük benzerlik bulunmaktadır.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Londra'ya giden Şerefeddin Mağmumi'nin Londra sokaklarının temizliği hususundaki düşünceleri zaman zaman belediye hizmetlerine yönelir. Mağmumi, Londra ile Paris arasında bu konuda yaptığı mukayesede Londra sokaklarının pis olduğunu söyler. İngiltere başkentinde düzenli bir temizlik hizmeti olmadığını, sokakları yıkama âdeti bulunmadığını ileri süren seyyah, cadde ve sokakların temizliğinin muvakkat olarak tutulan işsiz kalan amelelere, fakir ve malul kimselere yaptırıldığını söyler. Cadde ve sokakların temizliğine fazla dikkat edilmemekle birlikte umumi tuvaletlerin son derecede temiz olduğu görülür. Mağmumi, kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı bölümleri bulunan "bevlhaneler" in zeminden tavana kadar porselen ve fayanslarla kaplı olduğunu, her taraftan bol sular aktığını, birkaç görevlinin tuvaletlerde devamlı beklediğini ve gerekli temizlikleri yaptığını ifade eder. İstanbul'un "bu türlü müessesât"tan mahrum bulunuşunu, uzun yıllar önce cami avlularında yapılan tuvaletlerin "yanaşılacak kadar murdar" oluşunu üzücü bir durum olarak değerlendirir ve konuyla ilgili bazı tekliflerde bulunur. (II, s. 236-237) Şerefeddin Mağmumi, Brüksel seyahati sırasında da Avrupa belediyelerinin çalışmalarıyla İstanbul belediyelerini mukayese eder. Avrupa'nın hemen her şehrinde belediyelerin halktan yüksek vergiler topladığını, bu sayede de hizmetleri yürütecek kaynaklara sahip olduklarını belirtir: "Filhakika Avrupa belediyeleriyle İstanbul belediyeleri yek-diğerine nisbet ve kıyas edilemez. Bu diyarda rüsûm-ı belediye o kadar müteaddid ve ağırdır ki evlerden pencere vergisi alıp adeta güneşi ve havayı bile kiraya verirler. Bu sebeple şehirleri ne kadar imar ve tezyin etseler varidatları müsaade eder." (II, s. 89) Mağmumi, bu belirlemenin ardından yaptığı değerlendirmede İstanbul belediyelerinin de böyle vergiler koymasının hayırlı olacağını; bu sayede kent için gerekli masrafların çıkarılarak İstanbul'un daha güzel, daha temiz bir şehir olabileceğini ileri sürer.

Celal Nuri, *Kutup Musahabeleri*'nde Paris ve Berlin'i şehir düzeni açısından karşılaştırır. Ona göre, çevre ve şehir düzeni açısından Berlin civarı, Paris çevresinden daha temiz, güzel ve bakımlıdır. Yazar bunun sebebini açıkça belirtmemiş olmakla

birlikte verdiği örneklerden, Berlin'in yeni bir şehir olmasının, Paris'ten daha planlı ve düzenli oluşunda rol oynadığı düşünülebilir. Bütün Fransa Paris'i büyütüp geliştirmiştir, bu yüzden Paris civarının geliştirilmesi mümkün değildir. Halbuki Berlin daha düzenli olup çevresinin temizlenip düzenlenmesi de her zaman mümkündür. *Almanya Mektupları*'nda Almanya'nın Landshut şehrinden söz eden Halit Ziya, buradaki temizlik ve düzene bilhassa dikkat çeker. küçük ve eski bir şehir olmakla birlikte düzenli, bakımlı, temiz bir yer olan Landshut bu haliyle adeta çok değerli bir eski eser parçası gibidir. En izbe mahallelerde, en fakir sokaklarda bile belediye çalışmalarının yanı sıra insanların titizliğinden kaynaklanan bir temizlik ve düzen görülür.

Mehmet Âkif "Berlin Hatıraları"nda Almanya'nın yol ve sokaklarını anlatırken düzenin yanı sıra temizliğe de mukayeseli bir bakış açısıyla değinir. Almanya'da sokaklar yaz kış tertemizdir. Kar yağdığında yollar süpürülüp temizlenir, yerde kar ve çamur bırakılmaz:

"Çamur bu beldede âdet değil ne kış, ne de yaz.
Geçende haylice kar yağdı Berlin'in içine;
Bıcık bıcık olacakken takır takırdı yine!
Merak edip soruverdim, "Bırakmayız" dediler!
-Bırakmayın, güzel amma yağar durursa eğer?
"Bırakmayız!" sözü aynen tekerrür etmez mi!
Evet, bu sözde nümâyân heriflerin azmi." (s. 292)

Bizde ise durum tam tersidir. "Bizim diyara biraz kar düşünce zor kalkar." (s. 292) dizesiyle şair, İstanbul sokaklarının tehlikeli çamur yığınlarıyla dolu olduğunu belirler. İstanbul'da sokaklar hiç süpürülmediği için kar, çamur, yağmur birbirine karışmaktadır. Berlin'in temiz ve düzenli oluşu, Mehmet Âkif gibi Cenap Şahabettin'in de dikkatini çekmiştir. Cenap şehrin temizlik ve parlaklığını şairane bir benzetmeyle ortaya koyarak Berlin'i "şeffaf bir inci kabuğu"na benzetir. Onun tespitine göre, elli sene öncesine kadar (1870'lerde) "mülevves ve muzırr-ı sıhhat denilebilecek bir belde-i merkeziye" olan Berlin şimdi (1919) dünyanın en temiz yeri olmuştur. Şairin, Avrupa şehirleri arasında temizlik bakımından, adını vermediği bir Fransız yazarını kaynak alarak yaptığı mukayese bir anlamda Celal Nuri'nin fikirleriyle birleşir. Cenap, düşüncesini "Bir Fransız muharriri 'Nezafet-i belde itibariyle Berlin'e kıyas edilince, Paris bir ahır, Londra bir lağım ve New York bir domuz yuvasıdır!...' diyor." (s. 119) şeklinde ortaya koyar.

Seyyahların şehirlerin büyük caddeleri üzerindeki gözlemleri daha çok Champs-Elysées ve İhlamurlar Altı çevresinde gelişmektedir. Bunların dışında kalan diğer cadde, sokak ve yollarsa zaman zaman ayırıcı özellikleriyle ve zaman zaman da genel olarak ele alınmıştır. Yazarların bunları tanıtmaları daha çok, Avrupa ülkelerini tanımayan o devir okuyucularına şehirler hakkında bilgi verme amacına taşımaktadır. Seyyahların, caddeleri anlatırken değindikleri hususlardan biri de bu gibi yerlerin, buldukları şehir açısından önemidir. Böyle büyük caddeler, büyük şehirlerde bir ihtiyaç sonucunda kurulmakta; kurulduktan sonra da hem bir geçiş yeri hem de gezinti mekânı olarak değer kazanmaktadır. Bunların kuruluşunda hep bir genişlik düşüncesi hakimdir. Sokaklar, yollar, caddeler daima geniş tutulmakta ve adeta sadece o dönemin değil yıllar sonrasının ihtiyaçları da göz önünde bulundurulmaktadır. Bunun sonucu olarak da şehirlerde bir daralmadan çok genişleme görülür. Champs-Elysées ve İhlamurlar Altı ile Cenap Şahabettin'in üzerinde durduğu Viyana caddeleri böyle yerlerdendir.

Seyyahların Avrupa şehirlerinde dikkat ettiği hususların başında temizlik ve düzen gelir. Yer yer mukayeseler yapılarak da söz konusu edilen şehirlerin temiz ve düzenli oluşu meselesi, kimi zaman sadece görüntü açısından düşünülmüş kimi zaman da bir belediye hizmeti şeklinde ele alınmıştır. Fakat her iki durumda da seyyahlar, Avrupa şehirlerinin temizlik ve düzeni karşısında hayret ve hayranlık duygularını belirtmekten kendilerini alamazlar. Gezilip görülen hemen her Avrupa şehrinde temizlik ve düzen dikkat çekici bir durum olarak sunulur. Fakat bilhassa 1914 sonrasında yapılan seyahatlerde Alman şehirlerinin daha çok ele alındığı, yapılan mukayeselerde bunların diğer Avrupa şehirlerinden üstün tutulduğu gözden kaçmaz. Bunun sebebini, Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın müttefiki olup aşağı yukarı dört yıl ortak

cephelerde savaşmamıza bağlamak yanlış olmaz sanırım. Bu durum çizilmek istenen "Almanya ve Alman imajı"nın bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

2. Ulaşım

AVRUPA ÜLKELERİNDEKİ GELİŞMENİN temel göstergelerinden biri olan ulaşımında modernleşme ve hız kazanma seyahatnamelerde en çok rastlanan meselelerdendir. Gerek yollar, köprüler ve ulaşım merkezleri, gerekse ulaşım araçları seyyahların izlenimleri arasında sık sık söz konusu edilmiştir.

A. Ulaşım Araçları, Yollar, Ulaşım Şekilleri

XIX. YÜZYIL Avrupa'sının ulaşım araçları, seyyahların bazen sadece küçük değinmelerle bazen de üzerinde geniş şekilde durdukları unsurlardandır. Gerek ülkeler arasındaki yolculuklarda gerekse şehir içindeki gezintilerde çeşitli ulaşım araçları kullanılmıştır. Bunların başlıcalarını tren (*şimendüfer/chemin de fer*), vapur, metro, *omnibus*, *lando*, fayton... şeklinde sıralamak mümkündür. Bazı seyyahlar, şehir içindeki bisiklet (*velospit/vélosipède*) gezintilerinden de söz ederler. Şehirler ve ülkeler arası gidiş-gelişlerde karada daima trenler, denizlerde ise modern gemiler kullanılır. Özellikle trenler vesilesiyle yeni kurulan demiryolları ve tüneller de söz konusu edilmiştir. "XVIII. yüzyılda tekniği baştan aşağı değiştirecek olan buhar makinesinin icat edilmesi"⁷ XIX. yüzyıla yaklaşılırken ulaşım ve taşımacılık alanında büyük bir atılım gerçekleştirilmesine imkân sağlamıştır. Bunun sonucu olarak da Avrupa'da bu alanda "hız çağı" başlamıştır.

İtalya Seyahatnamesi yazarı Sadık Rifat Paşa, Padova'dan Venedik'e "*gondole* tabir olunan kayıklar ile" yaptığı nehir yolculuğu sonunda varır ve bu münasebetle Venedik sokaklarının kanallardan meydana geldiğini ve bu kanallarda taşıt vasıtası olarak gondolların gidip-geldiğini belirtir. Gondollardan fazla söz etmemiş olmakla birlikte onun bu tespiti seyahatnameler içinde ilk olması bakımından dikkate değer. Daha sonra Mustafa Sami Efendi de *Avrupa Risalesi*'nde Venedik sokaklarının kanallardan oluştuğuna ve bu sokaklarda ancak kayıklarla dolaşılabilceğine şöyle bir değinmiştir.

Sadık Rifat Paşa *Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale*'sinde genel olarak Avrupa'da teknolojinin gelişmesi neticesinde ulaşımın kolaylaşmasından söz eder. Avrupalılar bu gelişmenin bir neticesi olarak "takrîb-i muhabere ve teshil-i turûk-ı seferiyye için denizde *vapeur* gemileri ve karada *vapeur* arabaları ihdas ile mesela, on iki saatlik mesafeyi bir saatte kat' ederler." (s. 10) İlimdeki gelişmeler ulaşım ve haberleşmeye bu şekilde yansımışken, aynı şekilde ulaşımındaki kolaylıklar da ilerlemenin yayılmasını sağlamaktadır. "Menzil yollarının *şose* tabir olunur surette tesviye ve tanzim olunarak her dört saatlik mahalde menzil-hane ve posta bârgîrleri ve menzil arabalarının bulunduğunu" belirten Sadık Rifat Paşa, bunlar sayesinde ulaşımın her geçen gün kolaylaştığına ve yolcuların kısa zamanda uzun mesafeleri kat edebildiklerine dikkati çeker. Ayrıca nahiye, kasaba ve şehirlerde yolcular için lokanta ve oteller bulunup buralarda devamlı olarak yemek ve temiz yatak bulmak mümkündür. Dolayısıyla, uzun yola çıkanlar yanlarında çok gerekli şeyler dışında eşya taşımak zorunda kalmazlar ve adeta bir evden bir eve gider gibi rahat bir şekilde yolculuk ederler.

Mehmet Rauf *Seyahatname-i Avrupa*'da İtalya'dan İsviçre'ye geçişini anlatırken yüksek dağlar⁸ üzerinde açılan yeni yollardan bahseder. Yazar, sert kayalardan meydana gelen ve çok yüksek olan dağlara yapılan güzel yollar karşısında şaşkınlığını gizleyemez. Avrupalıların çetin tabiat şartlarını yenerek ulaşımı kolaylaştırması onda hayranlık uyandırır. Dağ yamaçlarına yüksek setler ile döne döne yapılan yollarda adeta düz yerde gidilir gibi arabalarla rahat bir yolculuk yaparlar. Yüksek kısımlarda kar yolları kapattığı için buraları "küçük el arabası şeklinde, bârgîrli bir çeşit kızak"la geçerler. Mehmet Rauf, diğer yolcularla birlikte İsviçre dağlarında maceralı bir geçiş yolculuğu yapmıştır. Yüksek dağlarda ve çetin kış şartlarında yapılan bu geçiş yolculuğunu anlatırken hem açılan yollara ve kurulan köprülere hem de buralarda kullandıkları vasıtalara değinir: "... karlar daha erimemiş olduğu cihetle yollar kapalı olduğundan üzerleri açık küçük el arabası şeklinde bârgîrli bir nev' mahsus kızaklar

⁷ IM HOF, a. g. e., s. 193

⁸ Seyyah bu dağların adını belirtmez ama bu dağların Alpler olduğunu anlamak zor değildir.

getirilip sâir rûfekamız ve beraber olan yolcular ile ikişer ikişer zikrolunan kızaklara binilerek dağın yukarısına doğru çıkılmaya başlandı. Cebel-i mezkûrun ve buna mümasil etrafında bulunan sair dağların üzerlerine nihayete kadar enli ve muntazam tarîkler yapılmış ise de üstünde bir adam boyu kar olduğundan bütün tepeler ve bayırlar dahi berf ile kapanmış idüğünden zikrolunan kızaklar ile bir tarafı üç-dört büyük minare boyunda uçurum ve diğer canibi göz görmez derecede mürtefi' kayalık ve yirmi otuz arşın üzerlerinde duvarlar gibi karlar olarak bir taraftan dahi lâ-yenkati' kar yağarak zemin ve sema ikisi bir renk ve hey'etde rû-nüma olduğu halde bayağı göklere çıkılmış gibi bir vahşet ve dehşet-i zaruriye ile ale't-tevali beş buçuk saat gidildikten sonra hele dağın tepesine varılarak ba'de aşağısına doğru iki canibi eflâke münthehi kayaların arasında döne döne bir tarîkten ve *şeytan köprüsü* dedikleri pek yüksek acayip bir köprüden ve sâir pek çok cisrlerden ve dağların bazısı delinerek yapılmış olan mağara misillü kayalık yollar ve küçük ovalar ve köylerden iki saat kadar gidildikten sonra..." (s. 24-25)

Seyahatname-i Londra yazarı, İngiltere'de şehir içinde yaygın olarak kullanılan ulaşım vasıtalarından biri olan *omnibusten* bahseder. Arabanın ayrıntılı bir tasvirini yaparken aynı zamanda kullanılmış şekline ve o devirde yolculardan alınan ücrete de işaret eder: "İngiltere'nin *omnibus* dedikleri arabaları dahi mûcib-i suhûlet-i geşt ü güzâr olup öküz arabası misillü üstü örtülü olduğu halde içine hayli adam alarak önde bir arabacı ve arkada bir nerdübân ve bir adam ve önündekiyle arkadakinin beyninde bir ip merbût bulunup evvelâ binecek adam uzaktan elini kaldırdığı halde arkadaki ipi çeker çekmez arabacı hayvanları durdurarak bir saatliği üç kuruş olmak üzere bindirirler." (s. 12) İngiliz halkının kendi ülkesi içerisinde fazla masrafa girmeden sadece yol parasını ödemek şartıyla kolayca seyahat edebileceğini belirten yazar, Londra'da şehir kapıları olmadığına da dikkat çeker. Bu sayede herkes istediği vasıta ile şehre girer çıkar, hiç kimse kimseye "Kimsin? Nereden gelip nereye gidiyorsun?" gibi sorular soramaz. Şehirde kullanılan vasıtalarından söz ederken *omnibusün* yanı sıra posta arabalarına da değinir. Posta arabaları üç çeşittir; biri kibar sınıftan olanlara, diğeri orta sınıf halka, sonuncusu ise alt tabakadan olanlara mahsustur. "Suret-i nezafet ve zerafet"leriyle dikkat çeken bu arabaların taşıma ücretleri de buna göre üç kısım belirlenmiştir. Bunun yanı sıra İngiltere'nin bazı bölgelerinde kayık taşımacılığı çok gelişmiştir. Özel kumpanyaların idaresinde olmak üzere, kanallarda yük taşıyan kayıklardan bahseden seyyah bunun nasıl yapıldığını da ayrıntısıyla anlatır. Kanalların iki tarafı kaldırımlı olduğu için kayık, kaldırımda giden bir at tarafından çekilir. Kayıkta yelken yoktur. Kayık çok yüksek bir yerden geçeceği zaman "insanı hayrette bırakan" bir yöntemle bu geçişi temin ederler. Böyle durumlarda kanalın alt tarafındaki kapağı kapatıp büyük havuzlarda tuttıkları suları kanala bırakırlar. Su iyice yükselir ve kayık iki tarafı kapalı bir derenin içinde kalır. Yeterli yükseklik sağlanınca alt taraftaki kapağı açarlar, böylece diğer tarafa dökülmeye başlayan suyun üzerindeki kayık suyla birlikte öteki tarafa geçer.

Abdülhak Hâmid'in 1860'lı yıllara ait Paris hatıralarında *omnibusten* söz ettiği görülür. İlk defa gördüğü bu vasıtayı ilgi çekici bulur ve çalışma şeklini anlatır. *Omnibuste* kendilerinden başka kadın-erkek birkaç yolcu bulunmaktadır. *Omnibusü* çeken atların iriliği Hâmid'in dikkatini çeker, gözlerini ön pencerelerden ayırmadan bunların hareketlerini takip eder. "O zamanlarda Paris *omnibusleri* halka pek mutî' olduklarından, arabanın içinde bulunanlardan kim isterse, ineceği yerde bir işaretle onu durdurtabiliyor ve eğer içerisinde yer varsa hariçten birisinin girmesi için tevakkuf etmesine yine bir işaret kâfi geliyordu." (III, s. 36) şeklinde *omnibuslerin* çalışma şekilleri hakkında bilgi verir. Trenler hakkındaki değerlendirmeleri de ilgi çekicidir: "Fransız ve Avusturya şimendüferlerinde yürümekten ziyade duran bir *omnibus* revîşi vardı. Döşek yoktu, yemek yoktu, gezilecek bir kenar, bir menfes yoktu. Her arabada bir kör kandil, güya karanlığı tâdil ediyordu. Teshin vazifesi güneşe ihale edilmişti, muttasıl duruluyordu. Yolcular içkisiz, yemeksiz fakat lokomotif ikide birde durup yorgunluk alıyor, kömür ve su alıyor, yiyip-içiyordu." (III, s. 50) Londra hatıralarını anlattığı kısımda *hansom* denilen İngiliz arabasını tasvir eden Hâmid bu arabaların iki katlı ve iki kişilik olduğunu belirtir. Arabacının sandalyesi arkada ve yüksekçe bir yerdedir, arabayı çeken hayvanları oradan idare eder. *Hansomların* atları güzel, koşumları yeni ve temiz olup sürücülerini de dikkatli ve titizdir.

Seyahatname-i Bahr-i Muhit yazarı Mühendis Faik, yolculuk ettikleri gemilerin İspanya'nın Cádiz tersanesinde bakıma alınması münasebetiyle bu şehirde bir müddet kalarak şehri gezer. Dikkatini çeken hususlardan biri Cádiz'de demiryollarının yaygın ve posta arabalarının çok oluşudur. Limanın iyi düzenlenmiş olması da gemi ticaretine imkân sağlamaktadır. Cádiz'le ilgili olarak karada demiryollarıyla posta arabalarına, denizde gemilere dikkat çeken Mühendis Faik bunlar hakkında ayrıntılı bilgi vermez. Fakat burada önemli olan, diğer seyahatnamelerde pek rastlayamadığımız İspanya'nın kıyı şehri Cádiz'in ulaşım vasıtalarına kısa da olsa değinmesidir.

*Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahat'i*nde Touloun ile Paris arasındaki tren yolculuğu anlatılır. Touloun'da yollar çok kalabalıktır; evlerin pencereleri, balkonları, terasları tıklım tıklım insan doludur. Fransızlar Osmanlı padişahını ve beraberindekileri görebilmek için büyük bir merakla tren yolunun iki tarafına dizilmişlerdir. Alkışlar arasında hareket eden tren Marsilya'da kısa bir yemek molası verdikten ve Abdülaziz'le yanındakiler hususi yemek salonlarında yemeklerini yedikten sonra Lyon'a varılır. Orada da beş dakika kadar durulur. Paris'e girdiklerinde orada da halkın coşkun tezahüratıyla karşılanırlar. Bu tren yolculuğunun anlatımı her ne kadar ulaşım vasıtasına ve yolculuğa ait doğrudan bir değerlendirmeye yer vermiyorsa da, bu kısa yolculuğun trenle yapıldığının ortaya konulması açısından önemlidir. Seyahatin günlüğünü tutan Ömer Faiz Efendi esas değerlendirmesini Paris-Boulogne arasındaki tren yolculuğu münasebetiyle yapar ve trenlerin rahatlığına işaret eder.

Namık Kemal, "Terakki" başlıklı makalesinde Londra sokaklarının hareketliliğini ulaşım ve ulaşım vasıtalarıyla birlikte ele alır. Londra'da günlük hayat çok hareketli bir şekilde sürüp gitmektedir; şehir, bir tarafından diğer tarafına insan akıp duran geniş bir girdaba benzer. "Şehir içinde kırk bini müteceviz olan ev arabalarından başka, otuz beş binden ziyade kira arabası ve on beş binden ziyade *omnibus* vardır. Bununla beraber şehirde olan demiryollarının büyük merkezinde yevmî on dört saat, her iki dakikada altmış arabalı bir vapur⁹ hareket eder. Bu hal ile dahi gene şimendüfere veya *omnibuse* binmek için nöbet beklemek ve şehrin pek kalabalık yerinde araba bulamamak, ara sıra herkesin başına gelir hallerdendir. / Şehrin içinde yer vardır ki üç kara vapuru köprülerle birbirinin üzerinden geçer."¹⁰

Ümit Burnu Seyahatnamesi yazarı Ömer Lütfi, açık denizlerdeki yolculuğunu vapurla yapmıştır. Seyahatnamesinde zaman zaman vapurlarla ilgili değerlendirmelerde bulunur. Marsilya limanına girdikten sonra ise iskelede yol arkadaşlarıyla, kendilerini bekleyen faytonlara binerek şehir içinde kendileri için hazırlanan dinlenme yerine gelirler. Marsilya'dan Avrupa içlerine yaptıkları yolculukta ise şimendüfere binerler. Şimendüfer hareket ettikten bir süre sonra pek gerekli olmadığı halde kompartımanların tavanlarındaki lambalar yakılınca buna şaşırırlar. Fakat az sonra tren uzun tünellere girip çıkmaya başlayınca durum anlaşılır. Marsilya-Paris arasındaki şimendüfer yolunda açılmış olan uzun tüneller seyyahı hayrete düşürür. Hatta tünelin uzunluğunu ölçebilmek için saat tutarlar ve bunun sonucunda ilk uzun tünelin on iki dakika sürdüğünü tespit ederler. Burada, tekniğin sağladığı rahatlık neticesinde seyyahların yolculuk problemleriyle uğraşmaktan kurtulup, bir çeşit oyun sayılabilecek "saat tutma" işlemini yapmaları dikkat çekicidir. Ömer Lütfi, bir hafta kaldıkları Paris'te şehir içinde yirmi dört saat işleyen faytonlara değinir. Paris'ten Manş denizi sahiline kadar şimendüferle geldiklerini, buradan İngiltere'ye ise fırtınalı bir havada "deniz vapuru" ile geçtiklerini belirtir. İngiltere sahilinde *omnibuse* binerek istasyona gelirler. Seyyah, bu ulaşım vasıtalarının sadece adlarını anar, herhangi bir ayrıntı vermez.¹¹

Ebuzziya Tevfik "Paris'ten Londra'ya ve Hotel Metropole" başlıklı seyahat notlarında Paris ile Calais arasındaki tren yolculuğundan bahseder. Amiens garının büyüklüğü ve yolcuların her türlü ihtiyacını karşılamaya yönelik oluşu onu etkiler. Her ne kadar bu iki şehir arasındaki demiryolu güzelse de etraftaki manzara çirkindir.

⁹ Burada vapur, "buharlı tren" anlamındadır. (B. A.)

¹⁰ "Terakki", *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, s. 197

¹¹ Ansiklopedilerde genellikle "Dört-altı kişilik kapalı atlı araba" şeklinde tanımlanan *omnibus*lerin yanı sıra diğer arabalar ve trenler hakkında resimlerle desteklenmiş genişçe kronolojik bilgi veren şu kaynak önemlidir: BRIDGES, J. K., *Başlangıçtan Bugüne Kadar Kara Ulaştırma Tarihi*, Arkın Kitabevi, İstanbul, 1968, 160 s.

Demiryolunun güzergâhı تنها bir kum vadisinden ibarettir. Calais rıhtımından postayı da taşıyan Victoria vapuruna binerek büyük bir tesadüf eseri gayet düz olan Manş'ı bir saat beş dakikada geçerler ve İngiltere kıyısındaki Dover'e ulaşırlar. Oradan Londra'ya gidecek trene bindiklerinde herkesin kendine ait yere oturduğuna dikkat eder. Ebuzziya burada, insanların kurallara saygılı oluşu meselesine de değinerek şu açıklamayı yapar: "Biletiniz var mı, birinci mi, ikinci mi? diye sual eden yok! Çünkü İngiltere'de haysiyeti şahsiyyesini ihlal edecek yolda hareket edenler, mesela ikinciye mahsus bilet ile birinciye binenler görülmemiş denecek kadar enderdir."¹² Dover ile Canterburry arasında demiryolu kenarında "birtakım tarlalar, çiftliğimsi köyler, latif latif evler, bahçeler, fidelikler, çiçeklikler, seralar, mandıralar, çeşitli şeyler imal eden fabrikalar, meralarda hayvanlar, çalışan köylüler, rençberler..." görülür. Tren çok süratli gittiği için Ebuzziya bunları birbiri ardınca saymakla yetinir, ayrı ayrı üzerlerinde durmaz.

Ahmet Midhat Efendi -İngiltere dışında- bütün Avrupa'yı baştan başa dolaşmış olması münasebetiyle pek çok taşıt aracına binmiş, araçlar ve bunların güzergâhları hakkındaki izlenimlerini eserinde geniş olarak aktarmıştır. İstanbul'dan Kamboç vapuruyla ayrılan Ahmet Midhat bu ayrılışı, geminin en küçük bir hareketini dahi söz konusu ederek bütün ayrıntılarıyla anlatır. Kendisi birinci mevki kamara yolcusudur, bununla birlikte zaman zaman güverteye çıkar ve güverte yolcularını seyrederek. Bunların durumu kötüdür, çünkü eşyalarını yerleştirecek herhangi bir yere sahip değildirler. Gerçi kendisi de kamaradaki yatağından şikâyetçidir, gemideki yatakların pek rahat olmadığını ileri sürer. Ayrıca vapur makinelerinin gürültüsü de rahatça uyumasına engel olur. Marsilya'da yük arabalarını seyreden yazar, yolların düzgün olması sayesinde "... büyük şeker fiçilerinden otuz kadarını iki tekerlekli yük arabalarına yüklettikleri halde bin beş yüz okkadan aşağı tahmin olunamayan bu ağır yükü yalnız iki bârgîre çektirebilmektedirler." (s. 54) Marsilya'da yük arabaları iki, binek arabaları ise tek beygirlidir. Bunların yanı sıra şehrin bütün büyük sokaklarına uğrayan tramvaylar vardır. Yirmiden fazla yolcu taşıyabilen *omnibus*ler her caddede beşer altışar tane bulunup iki beygirli fayton ve kupa arabaları yine yolcu taşımak için kullanılmaktadır. Neredeyse bir tren vagonu kadar yük taşıyabilen altı beygirli büyük arabalar da yazarın dikkatinden kaçmaz.

Marsilya'dan Lyon'a geçen yazar, trenin gürültüsü ve sallantısı sebebiyle bu tren yolculuğundan rahatsızlık duyar. Lyon-Paris arasındaki tren yolculuğunda da aynı rahatsızlığı duymuştur. Paris'ten Kopenhag'a giderken *correspondance* cinsi bir trenden bilet alır. *Correspondance* tarzı biletlerde, trenin geçeceği her büyük merkezin bileti ayrı sayfalar halinde yer almakta olup bu da yolculara büyük kolaylık sağlamaktadır. Avrupa'da o yıllarda seyahat için karada tren¹³, denizde ise vapur yaygın olarak kullanılmakta, şimendüfer ve vapur işletmeleri seyyahlara kolaylık sağlayacak çeşitli tedbirlere başvurmaktadır: "Şimendüferlerin seyahat için mucib oldukları suhûlet-i azîme Avrupa ahalsi için bütün Avrupa'da veyahut bir kısmında seyahat-ı devriye icrasını adi gezintiler menzilesine indirip ta'mim eylemiştir. Şimendüfer idareleri tarafından tab' ve neşrolunan haritalar üzerinde en ufak ve muhtasardan bed' ile en büyük ve muğlaklarına varıncaya kadar boy boy seyahat-ı devriye hatları tersim olunmuş bulunduğundan gerek bunlardan birisi intihab olunduğu ve gerek erbab-ı merak tarafından kendi arzusuna göre bir harita tertip eylediği zaman şimendüfer idareleri ona göre bir seyahat-ı devriye bileti verirler ki bu bilet ile haftalar ve aylarca gezmek mümkün olur." (s. 77) Ahmet Midhat, Paris-Kopenhag treninden birinci mevki bileti almıştır. Ancak Avrupa'da yalnızca yüksek tabakadan olanlar birinci mevkide yolculuk ettiklerinden ve bu tip yolcuların sayısı fazla olmadığından yazar, Paris'ten Kopenhag'a kadar vagona tek başına seyahat etmiştir.

Ahmet Midhat, İsveç'te bulunduğu sırada ulaşım vasıtaları açısından bir mukayese yapar ve İsveç'te işleyen şimendüferlerin Avrupa'nın diğer ülkelerindeki şimendüferlerden daha rahat bir yapıda olduğunu belirtir. Mukayeselerini genişleten yazar Fransız şimendüferlerinin bizim İstanbul civarındaki Makriköyü (Bakırköy), Ayastefanos (Yeşilköy) gibi yerlere işleyen trenlerin aynısı olduğunu ileri sürer. Bunlar,

¹² "Paris'ten Londra'ya ve Hotel Metropole", *Mecmua-i Ebuzziya*, c. VII, cüz: 68, 13 Eylül 1897

¹³ Trenlerin Avrupa'da ve giderek bütün dünyada yaygınlaşp gelişmesinin tarihi için bkz. BRIDGES, J. K., "Lokomotif", a. g. e., ss. 69-108

pek rahat olmayan şimendüferlerdir ve bunlarda yolculuk yapmak bir işkencedir. Her vagon dörder-beşer bölmeye ayrılmış, bölmelerin içine karşılıklı iki sıra kanepe konmuştur. Bunların arası o kadar dardır ki oturan yolcuların dizleri birbirine sürtünür. El-yüz yıkayacak yerleri de olmadığından yolun uzunluğuna göre on sekiz, yirmi dört, otuz altı saat boyunca insan yüzünü yıkama imkânı bile bulamaz. Tuvalet bulunmayışı ise daha büyük bir eksiklik. Almanya trenleri, Fransızlarınkinden daha iyidir. Bunların gayet uzun olan vagonları koridor şeklinde uzunlamasına bölünmüş ve kompartımanların kapıları koridorlara açılacak şekilde yapılmıştır. Koridorların iki ucundaki umumi giriş kapılarının birinin yan tarafında tuvalet bulunur. Yazar, tuvaletlerde Almanca, İngilizce, Fransızca ve Rusça olarak "Katar istasyonlarda bulduğucha bu mahallerin istimal edilmemesi rica olunur." yazılı tabelaların asılı olduğuna dikkat çeker. İsveç-Norveç trenleri ise bunlardan da iyidir. Tuvaletlerinden ayrı olarak bol su ile el-yüz yıkayacak yerler de bulunur. Aradaki bağlantılar sayesinde vagonların birinden diğerine geçmek de mümkün kılınmıştır. Böylece bir yolcu isterse bütün treni bir baştan bir başa dolaşabilir. Onun bu ayrıntılı anlatımı daha sonra Ahmet İhsan tarafından yinelenerek ve Ahmet İhsan bu tip trenleri çok beğendiğini belirtecektir. Ahmet Midhat bu mukayeselerden sonra İsveç, Almanya ve Güney Avusturya'da yaygın olarak kullanılan bir tren çeşidinde de ikiye ayrılan "vagon-salon"ların bulunduğunu, bölümlerin birinde sigara içenlerin, diğerinde sigara içmeyenlerin yolculuk ettiğini belirtir.

Stockholm'deki toplantılar bittikten sonra kongre üyelerine tahsis edilmiş bir trenle Christiania'ya geçerler. Şimendüfer kampanyası mükemmel bir organizasyonla bu yolculuğu gerçekleştirir. Üyelere ait eşyalar otellerden alınarak trene yerleştirilmiş, yolcuların her türlü ihtiyacı karşılanmıştır. Ahmet Midhat, yolculuğun bir kısmını uyuyarak geçirdikten sonra sabahleyin trenin ıssız bir yerde durmasıyla uyanır ve merakını gidermek için dışarıya çıktığında lokomotif silindirlerinden birinin kırıldığını öğrenir. Bunun üzerine yazar, trenler ve buna ilaveten vapurlar hakkında son derece ayrıntılı ansiklopedik bilgi vererek bunların çalışma şekillerini anlatır. Vapur kazalarıyla tren kazalarını mukayese ederek tren kazalarının daha tehlikeli olduğunu belirtir. Avrupalılar tren kazalarının vahametinden dolayı son zamanlarda kara seyahatlerinde tren yerine arabayı tercih etme eğilimine girmişlerdir. Christiania'ya geldiklerinde bu şehri anlatırken şehir içi ulaşım meselesine değinen Ahmet Midhat, şehrin baştan başa tramvay hatlarıyla kaplı olduğunu belirtir. Bir veya iki atlı arabaların sayısı fazla olup bunlar aynı zamanda çok da süslüdür. Yazar, denizde kısa mesafe ulaşımı hakkındaki gözlemlerini aktarırken İstanbul'la bağlantı kurar: "Bazıları büyücek bazıları küçük birçok istibotlar ile birçok dahi sandallar bahren muvaredat ve müraselata hizmet ederler ki harekât-ı bahriyenin kesreti bizim Şirket-i Hayriye ve İdare-i Mahsusa ve derûn-ı köprü vapurlarına zamimeten birçok da piyade ve ateş kayıkları ve sandalların bu hizmetlerde bulunmalarını andırır." (s. 256)

Ahmet Midhat'ın İsveç-Norveç izlenimleri arasında ulaşım açısından kanalların da önemli bir yeri vardır. Daha önce, *Seyahatname-i Londra*'da kısaca söz konusu edilen küçük kanalların yanı sıra büyük kanallar da Avrupa'da yaygınlaşmıştır. Kanallar eskiden beri -özellikle trenlerin ortaya çıkışı öncesinde- Avrupa'da yaygın bir ulaşım yolu olarak kullanılmaktadır.¹⁴ Modern kanallar da gelişen teknolojinin ürünü olarak, ulaşımında büyük kolaylık sağlamaktadır. Bu kanalların gerekli yerlerine büyük havuzlar yani *ecluseler* yapılmıştır. Havuzlara takılan "cesamet ve metanati akıllara durgunluk verecek kapılar" da dikkat çeker. Ahmet Midhat, havuzların kanal taşımacılığındaki fonksiyonunu ötekilerden daha ayrıntılı bir şekilde anlatır: "Bunlardan asıl nehir yatağına en karîb olan birinci havuza gemi girdikte kapısı kapanıp, yukarıdan dökülen sularla havuz dolmağa başlar. Tamam ikinci havuz ile tesviye hâsil edince, gemi ikinci havuza girip o dahi dolmağa başlayarak üçüncüye girer. İşte bu suretle güya azîm ve cesim bir merdivenden yukarıya çıkıyormuş gibi, çıka çıka gayet cesim bir göl vüs'atinde bulunan, şekli gayr-ı muntazam bir havz-ı azîme girer ki oradan da kanalın üst başına kadar müüruna artık hiç mani yoktur." (s. 316) Bu kanallardan senede yedi

¹⁴ XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren kanalların Avrupa ulaşım hayatındaki fonksiyonu için IM HOF şunları söyler: "O zamanlar Avrupa, özellikle de Fransa taşımacılık için büyük kolaylık sağlayan bir kanallar ağı tarafından baştan başa dolaşılıyordu." IM HOF, a. g. e., s. 193

bin ile dokuz bin arasında gemi geçmekte ve bu gemiler Goteborg, Vänern, Göta gibi yerlerdeki göl ve kanallar vasıtasıyla Stockholm'e kadar gidip gelmektedir. Bu geçişler, İsveç-Norveç hükümetine senede 25 milyon krona yakın gelir getirir.

Ahmet Midhat'ın "Saint Martin Kanalı" başlığı altında anlattığı Fransa'daki büyük kanal da bu tip bir ulaşım yolu olup adeta bir mühendislik harikasıdır. Fransa'da bunun gibi daha pek çok kanal vardır. Kanallar eskiden ticaret açısından birer "vesait-i nakliye" oldukları için daha da önemliydi: "Sebük-bâr yolcular posta arabalarıyla naklolunurlar imiş ise de emtia-ı ticariye ve zahâirin külliyyetli miktarını uzak yerlere kadar yük arabalarıyla nakledebilmek gerçekten mucib-i külfet olmasıyla enhâr-ı mevcudedden hizmet-i nakliyece istifade için inşaat-ı azîme külfetinden asla yüz çevirilmemiştir." (s. 592) Ahmet Midhat sadece bir bölümünü görebildiği Saint Martin Kanalı'nı anlattığı kısımda Avrupa'da kanalların açılış ameliyesini de aktarır. Eşya taşımada büyük kolaylık sağlaması ve ucuz olması bakımından şimendüferlerin ortaya çıkışına rağmen kanallar Avrupa'da önemini hâlâ korumaktadır. Kanallar büyük yük gemilerinin denizlere açılmasının bir yolu olarak da kullanılır. Hatta bu kanalların bir kısmı için gerekli yerlerde uzun ve sağlamlıkta mükemmel tüneller de açılmıştır. Gelişen teknolojinin uygulanmasının yardımıyla kanal taşımacılığı kolaylaşmıştır. Saint Martin Kanalı'nın en önemli havuzu Gare de l'Arsenal adını taşımaktadır. Burası kanalın adeta istasyonu demek olduğundan, kanal vasıtasıyla Paris'te kullanılmak üzere taşınan kum, taş, kireç, odun, kereste gibi inşaat malzemeleriyle zahirelerle, hayvanlar, sebzeler, ticaret malları ve birtakım eşyalar bu istasyonda toplanır.

Ahmet Midhat, henüz İstanbul'dayken hakkında pek çok şey okuduğu "Dekovil (*Decauville*) Şimendüferi"ni Paris sergisinde seyretmiş hatta bunlara binmiştir. Küçük boyutlu dekovil şimendüferlerine dair ayrıntılı bilgi veren yazar, rayların döşeniş şeklini de anlatır. Avrupa'da gittikçe yaygınlaşan mini dekovil şimendüferlerinin, Anadolu'da açılan şoselere de raylar döşenerek tesis edilebileceğini ileri sürer. Dekovil treninin traversleri dahi raylarına vidalanmak suretiyle kurulduğundan böyle bir tesisi oluşturmak hem ucuz hem de kolaydır. Paris'te bir pazar günü Madam Gülnar'la birlikte Versailles Sarayı'nı gezen Ahmet Midhat, havanın güzel olması münasebetiyle adeta bütün Paris halkının Boulogne Ormanı'na gezirtiyeye çıktığını ve bu yüzden de sokakların çok kalabalık olduğunu belirtir. Halkın bir kısmı atlı tramvayla yolculuk eder, tramvaylarda kalabalıktan yer bulmak bile mümkün değildir. Bu kalabalığı rağmen, ek vagonlar konması ve numara sırasıyla seyahat edilmesi sayesinde hiçbir karışıklık yaşanmaz. "İşte intizam diye buna derler ki bizde böyle nakliyat-ı umumiyyeye hizmet eden kumpanyalar henüz intizamın bu derecesini hatırdan bile geçirmemektedirler." (s. 746) diye mukayeseye de girişir.

Fransa ile İsviçre arasındaki Mont-Blanc dağ silsilesinin en yüksek kısımlarından olan Pilatus/Pilate Dağı'ndan bahseden Ahmet Midhat, 4000 metreden fazla yüksekliğe sahip bu dik dorukta yapılan katır ve şimendüfer yolları hakkında bilgi verir. Kar, yağmur, duman ve fırtınanın eksik olmadığı bu doruğu geçmek için önceleri hayvan yolları yapılmış fakat zamanla bunların yetmemesi üzerine bu doruğa şimendüfer hattı çekilmiştir. Ancak bu normal bir hat değildir, bir çeşit *asansör* sayılır. Çünkü tepeye çıkan demiryolu, kimi yerde diklik oranı % 50'yi aşan sarp kayalıklardan geçmektedir. Eğimin en az olduğu kısımlarda bile % 10 civarında bir diklik söz konusudur. Uçurumlar ve kaya yarıkları üzerine çekilen demir köprüler, hattın önemli bir kısmını oluşturur. Bazı yerlerde yalçın kayalar delinip tüneller açılmıştır. Bu şimendüfer hattı üç raylı olup kenarlardaki iki ray hattında normal lokomotif ve vagon ilerlerken ortadaki dişli raydan (*crémaillère*)¹⁵ ise lokomotifin alt kısmında ve ortasında bulunan dişli çark geçer. Böylece tren yavaş yavaş kendini yukarı çekerek ilerler. Lokomotifin dişlilerden boşanıp gerisin geriye yuvarlanarak parçalanması tehlikesine karşı, özel bir fren sistemi geliştirilmiş ve bu tehlike kesin olarak ortadan kaldırılmıştır.

Ahmet Midhat ve yol arkadaşı Doktor Yanpolsky dağın öte tarafına geçmek için Brüng köyünden itibaren yola böyle *crémaillère*li bir dağ şimendüferiyle devam ederler. Gerçi bu trenin güzergâhı Pilatus/Pilate trenininkine göre daha düzdür ve geçilmesi kolaydır. Yazarın bindiği şimendüfer lokomotive eklenmiş olan bir yük vagonu ile, üç mevkiye taksim edilmiş olan uzun yolcu vagonundan oluşmaktadır. Trenin kolay

¹⁵ Ahmet Midhat, *crémaillère* (kremayer) kelimesini kullanmaz, onun yerine "dişli tren" der. (B. A.)

ilerlemesi için ön tekerleri küçük arka tekerleri ise çok büyük olarak yapılmıştır. Eğer lokomotifin çarkındaki veya orta raydaki dişlilerden biri kırılacak olursa otomatik fren devreye girerek tehlikeyi önler. Dağın öte tarafına geçtiğinde trenin inişi de aynı şekilde olmaktadır. Ahmet Midhat, bu bilgilerin çoğunu dağ treninde birlikte yolculuk ettiği bir demiryolu mühendisinden alır.

*Crémaillèrel*i trenle yaptığı yolculuk sırasında seyrettiği dağın ve aşağıda kalan gölün manzarası onu bir başka şekilde etkiler. Bu yükseklik duygusu ve insan çabasının bir ürünü olan da treni yazarı derin düşüncelere sevk eder: "Aklen ne büyük mahluk imişiz ki bu cibal-i refianın yalçın kayalarını pamuk atar gibi atarak delerek şu şimendüferi geçirmişiz." (s. 901) Kayaların çatlatılarak yollar açılması meselesi onu çok meşgul eder. Seyrettiği bu kayalardan birinin şeklini *gothique* bulması da ilginçtir. Bu kısım, tren yolunun en zorlu ve enteresan kısımlarındandır: "Gele gele bir yere geldik ki yedi sekiz yüz metro irtifaında ve üç dört bin metro tülünde yekpare bir kaya kim bilir ne gibi bir sadme-i jeolojikkiye ile çatlayıp birbirinden ayrılmış. Orta yeri birbirine iki metroya kadar karîb olup üst tarafı yüz metro kadar aralık kalmış. Alt tarafı ise gittikçe birbirinden tebaüd etmek suretiyle üç dört yüz metro kadar açık ve usul-i mimariyece *gothique* denilen şekle karîb bir kemer suretinde teşekkül etmiş. Orta yerdeki iki metro açıklığa bir demir köprü yapmışlar. Burada yol dahi o kadar dardır ki raylar yola ancak sığabilip vagonların tekerleklerden taşkın olan kısmı yoldan dahi taşkındır. Aşağısı dört beş yüz metro derin ve 'gayyâ' ıtlakına seza bir uçurum! Yukarısı vagon içinden tepesi görülemeyen azîm ve tabîi bir duvar!" (s. 901) Ahmet Midhat bu köprüyü on beş saniyede geçen trenin penceresinden uçurumu seyrederken içinde uyanan duyguları ise şu cümlelerle ortaya koyar: "Yanımızdaki mühendisin ifadesine göre dört yüz seksen bu kadar metrodan ibaret bulunan uçurumdan aşağı bakmaktan gözlerimi bir türlü men' edemedim. Lakin itiraf ederim ki kalbimin çarpıntısı lokomotifin 'paf paf'larıyla yarış ediyor idi. Hilaf-ı tahminim olarak gözlerim kararmadı. Beynim dönmedi. Lakin zemheride buz gibi suya girmişçesine vücudumun donduğunu hisseyledim. (...) Hasılı on beş saniyelik bir korku amma bütün müddet-i ömrümde hiç emsalini hissetmediğim bir korku! Bununla beraber hakikaten orada çeşm-i ibretime münkeşif olan eser-i kudret-i ilahiye ile yine onun vediası bulunan eser-i kudret-i beşeriyeye hayran oldum kaldım." (s. 902) Tepedeki düzlükte tesis edilen küçük lokantada tren bir süre mola verince yolcular yiyecek içecek birşeyler alıp etrafta dolaşırlar. Dağın öte yüzündeki iniş kısmı tırmanma kısmı kadar dik olmadığı için iniş daha kolay olur.

Ahmet İhsan da Alp dağlarını benzeri bir yolla aşmış olduğundan onun izlenimleri arasında da dişli şimendüfer önemli bir yer tutar. Righi tepesine çıkan *crémaillèrel*i trenle yaptığı yolculuk onun en ilginç seyahat izlenimleri arasındadır. Seyyah, bu dişli şimendüferin yapılışının daha çok seyyahların ilgisini çekmeye yönelik olduğunu belirtir. Tren hakkında aktardığı bütün teknik bilgiler, aşağı-yukarı Ahmet Midhat'ın anlattıklarıyla aynıdır. Fakat Ahmet İhsan, trendeyken elindeki Bædeker kılavuzunu okuyup bilgi almakla birlikte, tren hakkında teknik bilgi aktarmaktan ziyade kendi gözlemlerine yer vermiştir. Seyahatnamesine, *crémaillèrel*i trenin köprüden geçişini gösteren bir resim de koymuştur. (s. 417) Trenin ve dişli hattın yanı sıra gerek yolun ve gerekse dağın ve zirvenin manzarası da onu etkiler. Bilhassa, -bu, Ahmet Midhat'ta da görülmüştü- *crémaillèrel*i şimendüfer yolunun bir kısmını oluşturan köprü ve onun altındaki uçurum ürkütücüdür. Buna rağmen Ahmet İhsan, uçurumları gözleyerek kendini korkuya kaptırmaktansa coşkun çağlayanları ve etrafın "muhayyirü'l-ukul derecede güzel" manzarasını seyretmeyi yeğler. Daha sonra geldikleri Pilatus/Pilate tepelerini ise *crémaillèrel*i trenle geçmez fakat Ahmet Midhat gibi, Bædeker kılavuzundan aldığı bilgileri aktarır. Kaynakları aynı olduğu için aktarılan bilgiler her iki seyahatnamede de büyük benzerlik göstermektedir. Ahmet İhsan'ın İsviçre'de Alpennach ile Meiringen arasındaki yolculuğu da enteresan bir trende gerçekleşir. Bu hem normal bir trendir hem de gerektiği zaman *crémaillèrel*i trene dönüştürülebilmektedir. Dahilî düzenlemesi de diğer trenlerden farklıdır; kanepeler boylu boyunca sıralanmış olup pencereler çok alçaktır. Yolun yokuş olması dolayısıyla normal hattaki yokuşluğun iyice arttığı yerlere dişli ray döşenmiştir. Bu kısımlara geldiğinde lokomotifin ortasındaki dişli çark devreye girer. Tren bir dağın çevresini dolanarak çıktığı için devamlı olarak yokuş çıkıp iner ve bu arada birkaç tünelden geçer.

İsviçre'nin başşehri Bern'de gördüğü elektrikli tramvay ise yazarı büsbütün şaşırtır: "Otelimin sokağında bir tramvay işliyordu; tramvay attan ve buhardan mahrum olduğundan sokağın ortasında kendi başına kat'-ı mesafe ederken garip manzara teşkil eyliyordu. Bunun elektrikli olduğunu sonradan anladım. Elektrikli tramvayın geçtiği cadde beni üç büyük kapı altından geçirip şehrin diğer müntehasındaki dereye kadar götürdü." (s. 447)

Ahmet İhsan, diğer ulaşım araçları ve güzergâhlar hakkındaki izlenimlerini daha sistemli olarak aktarmıştır. Marsilya'dan Paris'e geçerken tren yolculuğundan Ahmet Midhat gibi o da pek memnun kalmaz; çünkü Fransız şimendüferlerinin bizim eski Edirne trenlerinden farkı yoktur. Fakat Fransa ve Avrupa'nın ulaşım meselesini genel olarak ele aldığındaki Ahmet İhsan'ın daha değişik ve olumlu bir yaklaşım içerisinde olduğunu görürüz: "Hele üzerinde gittiğimiz demir hattı çifte olduğu cihetle ikide birde yanımızdan başka katarlar da geçtiği gibi, sahilini takip eylediğimiz Rhône nehri ve nehrin kanallarında vapurlar, kayıklar, büyük dubalar dolaşiyor. Sağımızdan solumuzdan biraz ilerilerden daima başka kayıklar da mürür eyliyordu ki terakkinin bu derecesini görmemiş olanları mütehayyir eyler. / Böylece katarların bilâ-inkita' tevalisini görünce tekmiil Fransa, hatta Avrupa üzerinde her saniye dolaşan katarların harekât-ı daimesini tahayyül eyledim, Avrupa'yı örümcek ağı gibi istila etmiş şu hutût-ı hayat ve servetin üzerinde gezen katarların gürültüsünü adeta duyuyorum sandım, sersem oldum." (s. 23)

Daha sonra Paris'i anlatırken, eserinin "Sokaklar ve Vesait-i Nakliye" (s. 36) başlıklı kısmında şehir içi vasıtalarının mükemmeliyetine dikkat çeker. "Paris'in arabalarıyla *omnibus*leri kadar Avrupa'nın hiçbir tarafında muntazam vesait-i nakliye göremezsiniz..." (s. 41) diyen seyyah bu vasitalarda, güzergâhta bulunan yerlerin isimlerinin sırayla yazılı olduğunu belirtir. Arabaların ve *omnibus*lerin üzerlerindeki büyük levhalarda ise kalkış ve son varış yerlerinin adı bulunur. Paris'te şehir içi seyahatleri çok ucuzdur; otuz santim ücret karşılığında *correspondance* tarzı biletle tramvay yahut *omnibuse* binerek şehri baştan başa gezmek mümkündür. Büyük cadde ve sokaklarda gece yarısından sonra bile vasita işler, bunların hepsi de iki katlıdır. Üst katın ücreti on beş, alt katın ücreti ise otuz santimdir. Ayrıca alt kattakiler gerektiğinde inerek hiçbir ücret ödemededen bir başka arabaya geçebilir. Belki de İstanbul tramvay işletmesine gizli bir göndermede bulunmak amacıyla, Paris'in şehir içi araçlarındaki biletsiz yolculuk usulünü ayrıntılı olarak anlatır. Bu usule göre; yolcu tramvaya binince kondüktör onun alt veya üst kata oturacak oluşuna göre uygun düğmelerden birine basar, düğmenin başında bulunan numara bir artar, böylece alt ve üst katlarda kaçır kişinin oturduğu tespit edilir. Araba hareket ettikten sonra da kondüktör, yeni binen yolculardan ücreti alır. Hiç kimse bu usule aykırı hareket etmez. Yolun her kısmında arabayı durdurmak mümkündür fakat erkekler genellikle araba durmadan atlayıp binerler, ancak kadınlar arabanın durmasını beklerler. Yolcuların çok olduğu zamanlarda uygulanan bir de "marka usulü" vardır. Duraklara önce gelenlerin hakkının yenmemesi için, gelenlere sırayla marka verilir. Her beş dakikada gelen arabalarda yeterli yer yoksa herkes sıra numarasına göre biner.

Paris'teki nakil vasıtaları arasında en çok rağbeti, ucuz, güzel ve süratli olmaları münasebetiyle Seine nehri vapurları görmektedir. Bunlara "*omnibus* vapuru" denir. Fakat bunlar sadece Seine kıyısındaki mahallelere uğrayabildikleri için diğer taraflara gidecek olanlar mecburen tramvay veya *omnibus*leri tercih ederler. Sayıları on beş binden fazla olan kira arabaları yazın açık, kışın kapalı olarak çalışır. Bunlar tek atlı olup, iki veya dört kişiliktir. Diğerleri gibi kira arabaları da gece yarısına kadar çalışır. Eşya ve yük taşımaya mahsus bazı arabalar ise sadece istasyonlara gitmek veya oradan şehre çıkmak için kullanılır. İçerisine dört kişinin binebileceği bu arabalar, üzerlerine çok miktarda yük alır, her yük ayrı ücrete tabidir. *Remise* denilen ve daha çok zenginler tarafından kiralanan arabalar diğerlerine göre daha pahalıdır. Champs-Elysées'nin tahta kaldırımları üzerinde faytonla yolculuk yapmanın çok zevkli olduğunu belirten Ahmet İhsan, bunun ardından buharlı tramvayla yaptığı kısa bir yolculuğu anlatır. "Ufak lokomotif ile Beşiktaş tramvayı gibi iki katlı dört-beş arabadan ibaret" (s. 135) olarak kısaca tanıttığı buharlı tramvay sadece Etoile zafer tākından sonra şehir dışına doğru işlemektedir. Tramvayın gürültüsünden şehir içi arabalarını çeken atların türkmemesi için buharlı tramvay şehir içinde çalışmaz.

Londra'nın büyük caddelerinde Ahmet İhsan'ın ilk dikkatini çeken sayısız kira arabası ile rengârenk *omnibus*lerdir. Bunların yanı sıra *cablar* ve kupa arabaları da göze çarpar. Kira arabaları iki tekerlekli faytonlar şeklindedir. Bunlarda seyis, körüğün arkasında yüksekte oturur. Ahmet İhsan, okuyucuların bunları daha iyi tanıyabilmesi için bir hatırlatmada bulunur ve ayrıntılı bir tasvir yapar: "Bilmem hiç gördünüz mü idi? Doktor Zambako Paşa bir vakit *cab* denilen bu arabalardan bir tane İstanbul'a getirmişti. Eğer gördünüz ise gözünüzün önüne gelmiştir, görmediniz ise iki tekerlekli ve seyis yeri körüğün arka cihetinde ve yukarıda bir payton tasavvur eyleyiniz, tekerlekler büyüktür; seyis terbiyeleri körüğün üzerinden oturduğu yerde kullanıyor, müşteri ile arabacı körüğün tepesindeki delikten konuşuyor. Ancak köruk meşin değil, yekpare ağaçtandır, ön tarafa ise nisfına kadar mail iki kapakla kapanıyor, nisf-ı diğerinin camları var, seyise söyleyince ipini koyuvererek indiriyor." (ss. 178-179) Bu arabalarda iki kişiden fazla yolcu taşınmaz; çünkü bunların yapılış şekilleri süratmi gitme amacına yöneliktir. Londra'da süratli gitmek bir ihtiyaçtır. Caddelerde arabalar diğer memleketlerdekinin aksine olarak soldan gidip sağdan gelirler. Sokaklar tahta döşeli olduğundan gürültü çıkmaması için *cabların* demir tekerleri üzerine lastik geçirilmiştir.

Paris'te *omnibus*ler kumpanya malı olduğu halde Londra'da şahıs malıdır ve bu nedenle herkes kendi arabasını istediği renge boyayabilir. Fakat renkler birbirine yakın olup *omnibus*ler umumiyetle kanarya sarısına boyanmış, bunun üzerine ise değişik renklerde ilanlar yazılmıştır. Hatta *omnibus*ün her tarafı en küçük bir boşluk kalmayacak şekilde ilanlarla doldurulmuştur. Omnibusler kumpanya malı olmadığı için seyislerin kıyafetleri ve arabaların ücretleri de birbirinden farklıdır. Çeşitli ara başlıklar altında Londra'nın değişik özelliklerine değinen Ahmet İhsan "Vesait-i Nakliye" (s. 187) başlığı altında Londra'nın taşıtlarını genel olarak bir kez daha ele alır. Burada farklı olan, onun "*metropolitain* denilen yer altı şimendüferleri" üzerinde durmasıdır. Şehir içi trenleri, her üç dakikada istasyonlara varır ve fazla durmadan hareket eder. Bunlara binerken ve inerken bu bakımdan çok dikkatli olmak gerekir. Londra çok kalabalık bir şehir olduğu için arabalar ve trenler daima doludur. Yer altı trenlerinin yolları hep çifte ray şeklindedir, trenlerin biri giderken diğeri gelir. Ahmet İhsan, bunlarla ilgili bir tecrübesini şöyle anlatır: "Hava gazlarıyla muzî mevkife indiğimiz zaman evvela karşı yakaya bir katar geldi; bir saniye kadar tevakkufla geçti gitti, biz ona bakarken bizim katar dahi geldi, gördüğümüz kapıdan içeri atladık. Hangi mevki olduğuna bakmadık; şimendüfer hareket etti, hışımla tünele daldı, bir dakika sonra diğeri mevkifte durduk, derhal dışarı atladık; malum ya ağız açılıp aheste davranılırsa katar kalkıp gidiyor, düdük falan yoktur!" (s. 203)

Almanya'da şehiriçi trenlerinin Londra'dakinin aksine olarak yer altından değil evlerin ve sokakların üstünden gittiğini belirten Ahmet İhsan bu tren hakkında ayrıntılı bilgi verir. Demiryolunun döşeniş masraflarını da bildiren yazar, taş kemerler, demir köprüler ve sütunlardan müteşekkil hattın toplam uzunluğunun on bir kilometre olduğunu belirtir. Güzergâhta on bir istasyon vardır. *Avrupa'da Ne Gördüm?*'de bu bilgileri veren Ahmet İhsan bu seyahatinden on yıl kadar sonra yaptığı Almanya seyahatinde bu ülkedeki ulaşım hizmetlerine daha geniş olarak değinir. *Tuna'da Bir Hafta* adlı seyahat eserinde Münih istasyonunu anlatırken tren seferlerinin çokluğuna ve bu seferlerin düzenine işaret eder. İstasyondaki yolcuların eşyaları kayda geçirildikten sonra istasyonda bekleyen ve onar dakika ara ile Avrupa'nın değişik bölgelerine gidecek olan trenlere aktarılır. İstasyonda sıralanmış on dört tren, sırası geldikçe hareket eder. Bunların hareketi için bizde olduğu gibi düdük veya çan çalınması, görevlilerin bağırarak makinisti ikaz etmesi söz konusu değildir. Herşey belli bir düzene bağlıdır. Trenlerin gideceği yer ve hareket saati önlerindeki levhalarda yazılıdır; yolcular buna göre hareket ederler ve böylece yanlış trene binilmesi de önlenmiş olur.

Daha önce birkaç seyyahın değinmiş olduğu, Alp dağlarının altında açılan sayısız tünellere Ahmet İhsan da temas eder. Seyahatinin sonlarına doğru Cenova ile Chambéry arasındaki yolculuğunda trenle bu tünellerden geçen Ahmet İhsan, bunların en uzununun Fransa'yı Alpler altından İtalya'ya bağlayan Mt. Cenis tüneli olduğunu belirtir. Ahmet İhsan daha öğrencilik yıllarında coğrafya dersi okurken adını duyduğu ve özelliklerini öğrendiği bu tüneli merak etmeye başlamıştır. Dokuz yıllık bir çalışma sonunda 1870'te tamamlanan bu tünelin uzunluğu 12.233 metredir. Alpler'in tünel üzerindeki en yüksek tepesi ise 1241 metre olarak hesaplanmıştır. Genişliği sekiz metre

olan tünelin içerisi baştan başa kemerli olup, beş yüz metrede bir fenerler bulunmaktadır. Tünelden geçerken aynı zamanda buranın inşaatını da düşünür: "Coğrafya dersi okuduğum zamanlar Avrupa'nın şu büyük tüneli zihnimi çok yormuştu. Hakikaten öyle sath-ı bahrden iki bin metro mürtefi' dağ altında şimendüferle yarım saat gidip dört saatlik yol almak ve üstünde Avrupa'nın en yüksek dağı olduğunu mülahaza etmek insanı garip tarzda müteessir edecek ahvaldendir, ne yalan söyleyeyim, tünelde giderken müteessir idim; zihnim tünel ile tarz-ı inşasıyla, heybet ve hey'etiyle meşgul idi." (s. 470) Cenevre-Pisa arasında da tren çok sayıda adeta "adım başında bir tünelden" geçer, bunların toplamı seksenden fazladır. Sahili takip eden Cenevre-Roma treni, yolun bu kısmında sık sık delinmiş kayalıklar ve burunlardan, deniz kenarına demiryolu hattı için yapılmış rıhtımlardan geçmek zorunda kalır. Öyle ki çoğu yerde lokomotif açıktayken vagonlar tünelde, vagonlar açıktayken lokomotif tüneldedir. Ahmet İhsan'ın asıl hayran olduğu şey, bu yolun yapımı için edilen masraf ve gösterilen himettir. Yazar, İtalya'yı, demiryolları yapma hususunda çok fedakârlık etmiş bir ülke olarak vasıflandırır.

Hollanda'nın kıyı şehri Rotterdam, ulaşım bakımından ilginç bir yerdir. Rotterdam'ı bu açıdan tanıtırken sokakların kanallardan oluştuğunu belirten Ahmet İhsan şehir dışındaki büyük kanalın derin olması sebebiyle, Hindistan'dan gelen koca gemilerin bile buralara girebildiğini söyler. Ahmet İhsan'ın sözünü ettiği büyük kanal, XVII. yüzyılda önemli bir yer olan Rotterdam'ın XVIII. yüzyıldaki kısmî gerilemesini ve gözden düşmesini önlemek, şehri gözde olduğu eski günlerine kavuşturmak amacıyla kurulan Nieuwe Waterweg kanalı olmalıdır. Fakat şehiriçi kanalları o kadar derin olmadığından, ancak med zamanlarında denizin kabarması sayesinde kanallar da yükselince gemilerin gelmesi mümkün olur. Rotterdam'a gelen trenler Meuse nehri üzerindeki köprüden geçip şehre girer ve bundan sonra da hep kanallar üzerindeki demir köprülerden yoluna devam eder.

Dönüş yolundayken Venedik'te kısa bir müddet kalan Ahmet İhsan'ın dikkati *gondole*lara yönelir ve yazar ilk olarak Sadık Rifat Paşa tarafından sözü edilen bu kayıkların çalışma şekillerini ayrıntılı olarak anlatır. Venedik'in sokakları kanallardan mürekkep olduğu için taşıt aracı olarak değişik bir stilde yapılmış olan ve *gondole* denen kayıklar kullanılmaktadır. Bu kayıkların iç ve dışının tamamen siyaha boyanmış olması onlara kasvetli bir hava verir. *Gondole*ların siyaha boyanması XV. yüzyıldan kalma bir kanunla zorunludur. Bu kanunun amacı eski bir âdeti korumaktır. Ahmet İhsan *gondole*un içinde, çantalarının gelmesini beklerken kayığı inceden inceye kontrol eder. "Tuhaf kayık!" dediği ve Venedik'in kira arabaları olarak vasıflandırdığı *gondole*lerden birinin seyahatnamesine bir de resmini koymuştur. (s. 521) Kayıkların içinin fazla derin olmadığını, baş ve kış taraflarında güverte bulunduğunu belirtir ve çok ayrıntılı bir tasvir de yapar. (ss. 526-527) *Gondole*ların tek kürekle hareket ettirilmesini ise ilginç bulur: "*Gondole*cunun tek kürekle nasıl kayığı yürüteceğini görmek, harici seyretmek merakıyla (kayıktaki) köşkten dışarı çıktım, kapının önünde ayakta durup kolumu köşkün damına dayadım, arkamda muşamba var idi, yağmura bakıyordum. / *Gondole*cü ve asıl ismiyle *pop*, kayığın sağ tarafındaki yüksek ve üstü budaklı ıskarmoza taktığı küreği ayakta ve yüzü ileriye olarak yani bizce tersine çekiyor, fakat suda öyle bir hareket ettiriyor idi ki *gondole* için doğru gitmekten başka çare kalmıyordu, evvela dar bir sokaktan gittik, aldanmıyoruz ya Venedik'te sokak deyince derelerden bahsetmiş oluyoruz." (ss. 529-530) *Gondole*cular, köşe başlarına geldiklerinde bağırarak sokağın diğer tarafından gelmek ihtimali olan diğer *gondole*cuları uyarırlar. Bu bağırtılar hiç eksik değildir; çünkü kanallar *gondole*larla daima doludur. Kanalların kimi yerlerinde mahalleleri birbirine bağlayan, iki tarafı alçak ve orta kısmı yüksek eski tarz köprüler vardır. "Büyük Kanal", Venedik'in en geniş caddesidir. Şehri kuzeyden güneye kat eden bu kanalın uzunluğu üç kilometre olup bu kanal-caddede sayısız *gondole*un yanı sıra küçük vapurlar da işlemekte, suyu derin olmadığı için büyük vapurlar buraya girememektedir.

Daha önce, elektrikle ilgili tespitleri aktarırken, biraz önce de Bern'deki izlenimleri dolayısıyla Ahmet İhsan'ın Bern ve Roma'da elektrikli tramvaylara dikkat çektiğini belirtmiştim. Özellikle Roma'da elektriği hattın üzerine telgraf telleri şeklinde gerilmiş tellerden alan elektrikli tramvayın çalışma şekli onu çok şaşırtmıştır. Başka yerlerde elektrikli tramvayların elektiriği tekerleğin altından almasına karşılık Roma'daki

bu "tuhaf ve pek eziyetli" uygulama karşısında şaşırarak Ahmet İhsan, bu kez 1917'de çıktığı Avusturya seyahatinde Innsbruck'te elektrikli tramvaylara dikkat çeker, bunların çalışmalarını ayrıntılı olarak anlatır. *Tirol Cephesinde Ateş Hattında* adlı eserinin Innsbruck kısmında şehrin hemen bütün sokaklarında elektrikli tramvay çalıştığını söyleyen seyyah, bu modern ulaşım araçlarının sağladığı kolaylıklara temas eder. Şehrin iki yanından akan derelerin elektrik enerjisine çevrilmesiyle bol miktarda bulunan elektirik sayesinde bütün tramvaylar elektrikli hale getirilmiştir. Kasabalar arasında işleyen şimendüferler de elektrikli dir.

Seyahat-ı Asmaî'de diğer seyahatnamelerin hiç birinde sözü edilmeyen Cebelitarık şehrinin taşıt araçlarından söz edildiği görülür. Asmaî, beş saate yakın bir süre dolaştığı şehirde öncelikle "İspanyol zevki üzere mamul ve mefruş olan" ve *landoya* benzeyen arabalara değinir. Genellikle tek hayvan tarafından çekilen bu arabaların üzerleri "sarı haymeli ve saçaklı"dır. Arabacının bulunduğu kısımda fiyat tarifesi asılıdır. "Arabacılar kısa pantolon, etekli caket, tepesi sivri kenarı geniş şapka iktisa etmiş esmer suratlı İspanyollardır." (I, ss. 73-74)

Daha önce Ahmet İhsan'ın kısmen temas ettiği Londra trenleri Asmaî tarafından biraz daha geniş olarak ele alınır. Asmaî, çok beğendiği ve rahat bulduğu Londra trenlerini yakından tanıdığı Mısır trenleriyle karşılaştırarak anlatır. Mısır'da üçüncü mevki sayılan vagonların Londra'da ancak insandan başka şeylerin taşınmasında kullanılabileceğini ima eden seyyah Mısır'ın birinci mevki vagonlarının ise Londra'nın ancak üçüncü mevki vagonlarıyla bir tutulabileceğini ifade eder. Londra'da üçüncü mevki vagonlarda bile yolcunun her bakımdan rahatını temin edecek kolaylık sağlanmıştır. Bu vagonlara, gerektiğinde görevlileri çağırarak hatta treni durdurmak için bile elektrik düğmeleri koyulmuştur. Ayrıca trenin sırayla uğradığı bütün istasyonları gösteren bir haritanın kompartımanlara asılmış olması dikkat çekicidir.

Fağfurizade'nin seyahatnamesinde Milano ile Luzern arasındaki tren yolculuğu sırasında pek çok tünellerden geçtiğini belirtir. Bunların en meşhuru, yirmi iki dakika süren St. Gotthard geçididir. Yüksek dağlarda trenlerin geçebilmesi için açılan uzun tünellerin değerlendirmesini daha çok fennî açıdan yapar: "En yüksek dağların zirvesinde böyle bir tünelin küşadına sarf-ı himmet eden erbâb-ı fen ve sanat, âlem-i medeniyetin takdiratına mazhar oldular. Çünkü bu tünel eser-i beşeriyenin en büyüklüğünden ma'duddur." (s. 18) Paris'ten genel olarak söz ederken şehirde "şimendüfer, *omnibus*, araba ve tramvay gibi vasıta-i nakliyeler" in kullanıldığını söyleyen Fağfurizade'nin eserinde, Londra'nın şehiriçi ulaşım vasıtaları ise Paris'e ve diğer şehirlere göre daha geniş ele alınmıştır. Londra'da normal yollar ve araçlar yeterli olmadığı için yer altında açılan yeni yollardan ve buralarda yolcu taşıyan yeni vasıtalarından bahseden seyyah bunları genel bir bakışla ortaya koyar: "Cadde ve meydanları fevka'l-had vüs'atlı iken araba, tramvay, şimendüfer gibi vesait-i nakliye ebnâ-yı sebîl için kifayet edemediğinden memleket altında yani zîr-i zeminlerde buharlı ve elektrikli pek çok demiryolları tesis edilmiş ve bazıları dahi damlardan ve köprüler marifetiyle zükak aralarından geçmekte bulunmuştur." (s. 28) Seyyah, Thames nehri altında açılan tünelden elektrikli trenle nehrin bir kenarından diğer kıyısına geçer ve bu metroyu "bir eser-i mucizekârâne" şeklinde değerlendirmiştir. Bu yer altı yolu ve elektrikli tren seyyaha göre "fenn-i hendese ve san'at-ı hadidiyenin vasıl olduğu mertebe-i âliyenin takdiri için bir mizan hükmünde"dir. (s. 33) Almanya'da demiryolu şebekesiyle şose tarzındaki yolların bütün memlekete yayılmış olması onun dikkatini çeker. Bu bakımdan "Vesait-i nakliye ve mürasele için yeryüzünde tefriş edilen demir hatlarından ve inşa olunan şose yollarından Almanya arazisinin satrançlı bir ülkeye benzediğini" (s. 40) ileri sürer.

Şerefeddin Mağmumi'nin Avrupa izlenimleri içinde ulaşım araçları ve ulaşım şekilleri önemli miktarda yer tutar. Bu meseleye ilk olarak, seyahat hatıralarının ikinci cildinde, 1897 Brüksel Sergisi vesilesiyle temas eder. Bu serginin açık olduğu günlerde Paris ile Brüksel arasında karşılıklı olarak günde üç tren gelip gittiğini, hafta sonları için de özel indirimli seferler düzenlendiğini belirten seyyah, Avrupa seyahat kumpanyalarının böyle durumlarda yolculara büyük kolaylık sağlayacak uygulamalar yaptıklarını söyler. Bu uygulamalar sadece sergi günlerine mahsus olmayıp diğer zamanlarda da "Avrupa'da vapur ve şimendüfer kumpanyaları bu gibi fırsatların zuhurunda daima bu türlü teshîlât ve ehveniyeti ihtiyar ederler." (II, s. 4) Gerçi Paris-

Brüksel arasındaki sergi seyahatinde bindiği tren eski tarz ve kötü bir trendir ama en azından bu uygulama yolculara kolaylık sağlamaya yöneliktir. Mağmumi, pek çok meselede yaptığı gibi burada da sözü mukayese sahasına getirir ve bizde bu tip uygulamalar yapılmayışını bir eksiklik olarak değerlendirir: "Bilmem niçün bizim memleketimizde şimendüfer ve vapur şirketleri bu gibi şeyleri hatırlamıyorlar, böyle kolaylıklar, ucuzluklar gösterip ahalimizi seyahate tergîb ve teşvik etmiyorlar." (II, s. 4) Yazar, bu şikâyetinin ardından İstanbul'da vapur ve tren şirketlerinin neler yapabileceğini ayrıntılı olarak belirtir. İstanbul'un Anadolu ve Rumeli yakalarında gezip görmeye değer yerleri, tarihî ve dinî bakımdan önemli sayılabilecek mekânları, Bursa ve Yalova kaplıcalarını hatta daha uzaktaki şehirlerin önemli yerlerini halkın görebilmesi için seyahat şirketlerinin ucuz seferler düzenleyebileceklerini söyler.

Brüksel'i tek vagonlu elektrikli tramvayla gezen Mağmumi, bu vasıta hakkında ayrıntılı bilgi verir. Havalara sıcak olduğu için vagonun yan tarafları bütünüyle açıktır. Vagonun üstündeki bir çubuk, tramvay hattının üzerinde havaya uzatılmış olan elektrik tellerine temas ederek hareketi sağlamaktadır. Gerekteğinde vagon sayısı ikiye çıkarıldığında bu çubuk ilk vagona takılmaktadır. Ön kısımdaki yerlerin ikinci, arka tarafların birinci mevki olarak düzenlendiği tramvay Paris'tekiler gibi numarayla yolcu almamakta, "bizim köprü başında olduğu gibi herkes yekdiğerini ite-kaka" tramvaya binmektedir. Yazar, Paris'ten Londra'ya geçerken de bu sefer vapurla yapılan ulaşımdan söz eder. Paris içlerinden limanlara gelen trenlerin taşıdığı yolcular limanlardan bu sefer vapurlara binerek Manş denizinden Londra'ya geçer. Trenler ve vapurlar "Dakika gaib etmeksizin geceli gündüzlü hareketle yarım saatlik gecikmeye bile meydan bırakmazlar." (II, s. 106) Şerefeddin Mağmumi'nin bindiği Thames isimli vapur iki katlı, son sistem üzere yapılmış, iki büyük bacası bulunan, gayet sağlam ve muntazam bir gemidir. Yolcuları Manş'ın fırtınada gittikçe irileşen, yükselen hırçın dalgaları arasından Londra'ya ulaştırır.

Daha önce Ahmet İhsan'da ve Asmaî'de karşımıza çıkan Londra trenlerinin intizamı meselesi daha sonra Şerefeddin Mağmumi'nin bu şehirle ilgili izlenimleri arasında da yer alır. Mağmumi, Londra trenlerini çok beğenir ve "Şimdiye kadar Avrupa'nın seyahat ettiğim yerlerinde bu derece muntazam ve müzeyyen vagonlar görmemişim. İkinci mevkie mahsus yerler Fransa'daki birinci mevki arabalarından daha şık, daha zarif. Zemin halı ile kaplı, kompartımanlar geniş, duvarlar âyinelî, döşemeler rahat. Vagonlar, yataklı vagonlar cesametinde uzun. Bir de gerek lokomotifler, gerek vagonlar her yerde olduğu gibi siyah renkte değil beyaz, sarı, yeşil olmak üzere elvân-ı muhtelifede boyanmış." (II, ss. 112-113) şeklinde bu beğenisini mukayeseli bir şekilde ortaya koyar. Belçika'dan sonra Avrupa'nın en uzun demiryolu hattına İngiltere'nin sahip olduğunu söyleyen Mağmumi, buna paralel olarak şimendüfer taşımacılığının İngiltere'de çok gelişmiş olduğunu ifade eder. "Londra'da vesait-i nakliye şimendüfer, tramvay, *omnibus*, Thames vapurları ve arabalara mahsustur." (II, s. 237) sözleriyle şehirdeki ulaşım vasıtalarını sayan seyyah şehirlerarası trenlerdeki mükemmelliğin şehir içi ulaşım araçlarında da görüldüğünü belirtir. *Metropolitain* denilen yer altı trenlerinden de kısaca bahseden yazar bunların da Londra'da çok gelişmiş olduğunu, Fransızların bunu örnek alarak Paris'te aynısını yapmaya çalıştıklarını söyler. Londra'da yolcu taşıyan *omnibus*lerin çalışmalarını ise son derecede ayrıntılı olarak anlatır; fakat onun bu taşıt aracına ilişkin gözlemleri daha önceki seyyahların aktardığı bilgilerin genişletilmiş şekli gibidir.

Selim Sırrı'nın, 1908-1910 yıllarına ait İsveç hatıralarında ayrıntılı olmamakla birlikte ulaşım biçimlerinden ve bazı ulaşım araçlarından bahsettiği görülür. İsveç'in her tarafında baştan başa demiryolları döşenmiş olduğundan karadan seyahat etmenin kolay olduğunu söyleyen yazar, Baltık sahiline her gün muntazam posta katarları işlediğini ve iskelelerden ülkenin iç taraflarına devamlı olarak trenler hareket ettiğini belirtir. Stockholm'deki şehir içi trenlerde mevki sınıflaması olmadığını belirten yazar, buna sebep olarak, İsveç halkının ahlâk temizliğini ve düzenliliğini gösterir. Kimsenin kimseyi rahatsız etmeyeceğinden emin olunduğu için trenlerde mevki sınıflamasına ihtiyaç duyulmamaktadır. Trenlerin çok hızlı ve düzenli işlemesi de dikkati çeken bir başka noktadır. Selim Sırrı, bu konuda açıkça bir mukayeseye başvurur ve İstanbul'da ulaşımın yavaşlığına, aksaklığına karşılık burada hiçbir yavaşlama ve aksama olmadığını belirtir. Kış aylarında sokaklarda "treno" tabir edilen arabalarla kızak şeklinde tek ve çift

atlı faytonların, kupa arabalarının, çocuk kızaklarının ve ticarî nakliyatta kullanılan el kızaklarının çokça görüldüğünü de belirtir. Ulaşım vasıtaları bakımından Stockholm'ü Venedik ile karşılaştıran seyyah, Venedik'te sadece gondolların görülmesine karşılık Stockholm'de motosiklet ve otomobil gibi en modern ulaşım vasıtalarının bulunduğunu belirtir. İlk otomobilin 1885'te icat edildiği¹⁶ ve bu aracın 1890'larda yaygınlaşmaya başladığı düşünülürse Selim Sırrı'nın İsveç'te bulunduğu yıllarda Stockholm sokaklarında rastladığı motorsiklet ve otomobillerden söz etmesini normal karşılamak gerekir.

Kuzey coğrafyasındaki seyahatleri hakkında iki seyahatname yazmış olan Celal Nuri bunlardan *Şimal Hatıraları*'nda Danimarka hakkındaki gözlemlerini aktarırken nüfus yoğunluğu sebebiyle taşıt aracı olarak hemen herkesin *vélosipède* (bisiklet) kullandığını belirtir. Böylece bu araç, zenginler ile fakirler arasındaki farkı da bir anlamda ortadan kaldırır. Şehirde resmî kayıtlara göre seksen beş bin bisiklet sürücüsü vardır. Bunların yarısı kadındır. "Akşam üzeri bu her renkte *vélosipèdcilerin* caddelerde dolaşmaları, süvari müfrezeleri gibi seyranları emsali başka yerde görülmez bir manzaradır. İhtiyar kadınlar bile derrâcelerine binip dolaşıyorlar." (s. 70)

Kutup Musahabeleri'nde ise kuzeyin soğuk denizlerinde ulaşımın sağlam vapurlarla ve dikkatli kaptanlar sayesinde sağlandığını ifade eder. "Okyanus-ı Müncemid"de sisler daimidir, yazarın da içinde bulunduğu Victoria-Louise vapuru bazı yerlerde aralıksız düdükle çalarak ilerler, kimi zaman durmak zorunda kalır. Her an mevcut olan *aysberg* tehlikesi yüzünden Grönland Denizi'nde ancak usta gemiciler rahat yolculuk yapabilmektedir. Vapurun sürekli düdükle çalmasının sebebinin şu şekilde açıklar: "Okyanus-u Müncemid'de hiçbir sefine dolaşmadığı halde vapurumuzun mütemadiyen düdükle çalması manidardır. *Aysbergler* düdükle ile anlaşılıyor. Vapurun çaldığı düdükle aksederse behemehal civarda bir kütle-i sâbiha-i müncemide vardır. Kezalik birdenbire fevkalade bir soğuk başlar ve termometro daima inerse *aysberg* pek yakındadır. Bu kütleler dağ cesametinde olup tahte'l-bahr olan kısımları fevka'l-bahr olan aksam-ı mer'iyelerinden belki yüz kat büyüktür. Şimal Denizi'nde *aysbergler* ciddi bir tehlike teşkil eder. Victoria-Louise vapuru da bir *aysberg* tehlikesi geçirir. Yazar, burada bir önceki yılda (1912) meydana gelen Titanic faciasını hatırlar. Bu faciadan beri kaptanlar, Kuzey denizlerinde daha dikkatli yolculuk etmektedirler.

Halit Ziya, Almanya ile ilgili izlenimlerini geniş olarak aktardığı *Almanya Mektupları*'nda bu ülkenin ulaşım alanındaki ilerlemesine de dikkat çeker. Tren yolları Almanya'yı bir ağ gibi sarmaktadır. En ulaşılmaz sanılan yerlere bile tren yolu götürülmüş olup en uca köşelere bile trenle ulaşılmaktadır. Almanya, demiryolu ulaşımı bakımından mükemmel bir seviyeye ulaşmıştır: "Katar koşarken bakılır, takip olunan hat bir nehir kenarıdır, biraz gidilir, ötede diğer bir hattın parlak çubuklarını yayarak bir ormanı yarıp geçtiğine dikkat olunur, aradan on dakika geçmez; yolun üstünden bir köprü ile, yahut, altından bir tahte'l-arz yol ile diğer bir hatta tesadüf olunur ki başka bir istikamet takip eder; ve bunların üzerinden biri birini kovalayan, biri altından geçerken diğeri üstünden uçan; biri müthiş bir yılan gibi kıvrılıp yamaçtan tırmanırken öbürü, pür-telaş, bir tehlikeden kurtulmuş gibi ormanların içine dalıp saklanan katarlar, hep yekdiğerine çarpacak, biri birini çiğneyip ezecek korkusunu vererek kaçırlar. (...) Öyle zannediyorum ki demiryolu inşaat-ı cedidesi Almanya'da kapanmış bir fasıldır. Yarılmamış orman, üstünden atlanmamış uçurum, geçilmemiş nehir, tırmanılmamış dağ kalmamış..."¹⁷

Almanya'da taşıtların çokluğuna işaret eden Mehmet Âkif, Berlin şimendüferlerini İstanbul'dakilerle karşılaştırarak ele alır. Bizde "Üşenmeden çevirip nazenin tekerleğini, / Yakınsa bindiğiniz noktadan eğer kasaba- / Kader müsâ'ade ettikçe işleyen araba." (s. 288) şeklinde vasıflandırdığı tren, Almanya'da "zaman ve mekân kaydı bilinmeden hemen binilip uçulan" bir şey olur. Adeta şimşek hızıyla, bir saatlik mesafeyi bir dakikada alan bu hızlı trenlere binen insan "mesafe ve mekân kaydı

¹⁶ "1885 yılı otomobilcilik tarihinde bir dönüm noktasıdır. Gerçekten de Karl Benz ve Gottlieb Daimler adında iki Alman, 1885 yılında motorları benzinle çalışan ilk otomobilleri meydana getirmişlerdir."

BRIDGES, a. g. e., ss. 135-136

¹⁷ "Almanya Mektupları: Yirmi Dokuzuncu Mektup-1", *Tanin*, ?

bilmeden" yolculuk eder. Yolculuk hizmetleri de bizdekine göre mükemmeldir. Şair, İstanbul'daki tren ulaşımı hizmetlerini ele alırken:

"Samatya lordu müfettiş; Tatavla kontu müdir,
Zavallı milletin efrâdı orta yerde esir!
'Bilet mahalli' midir ismi pek de bilmiyorum,
Basık tavanlı, rutûbetli, isli bir bodurum,
Ayakta esneyen âvâre yolcularla dolu." (s. 288)

mısralarıyla görevlilerin yolculara olumsuz yaklaşımlarını göz önüne serer. Tren ve tramvay işletmesi yabancıların elinde olduğu için biletçi "kumpanyanın nazlı kulu" durumundadır. Ayrıca yolcular da, toplu taşıma araçlarına binip-inme hususunda dikkatsiz ve yolculuk görgüsünden habersizdir:

"Açıldı perde nihayet, şu var ki cendereye
Kısılmak istemiyorsan, sokulma pencereye!
İtiş kakış olağan şey, dövüş sövüş de caba!" (s. 288)

Cenap Şahabettin de ülkeler arasındaki uzun yolculuklarını trenle yapmıştır. Romanya'nın başşehri Bükreş'te ise şehir içi vasıtası olarak arabaların çokluğu onun dikkatini çeker: "Meşhurdur ki dünyada bi'n-nisbe arabası en mebzul memleket Bükreş'tir. Bükreşliler yaya yürümeyi sevmezler. Şehrin her tarafında piyadeler adatte arabalıların dînunda kalırlar." (s. 47) Cenap, *skupçi* denen Rus asıllı arabacılar tarafından işletilen bu arabaların özellikleri üzerinde durmaz, tasvirlerini yapmaz. Cenap Şahabettin, Berlin'deki gezintilerinde de vasitalardan söz eder, bu sefer onun dikkati gittikçe yayılmakta olan motorlu ve elektrikli modern taşıt araçlarının yanında pek zavallı kalan atlı arabalar üzerinde yoğunlaşır. Tabii, bir mukayeseyle birlikte: "Büyük Avrupa şehirlerinde -otobüs, otomobil, elektrikli tramvay gibi- yeni vesâit-i nakliyenin tahkîr zifosları arasında fayton öyle bedbaht, öyle makhûr, o kadar mahkûm-ı inkıraz görünür ki biraz imdâd ve biraz iare-i hayat için içerisine atlamağı bir nev' vecibe-i merhamet gibi hissedersiniz: Ben de Berlin'i gezmek için dingilleri üstünde âlâm-ı ihtizârını gıcırdatan kâr-ı kadîm arabalardan birini tercih ettim." (ss. 118-119) Yıl 1918'dir ve motorlu ulaşım vasıtaları bu yıllarda epey yaygınlaşmıştır. Cenap'ın bu cümleleri, Selim Sırrı'nın tespitlerinden on yıl kadar sonra da olsa, modern taşıt araçlarının yaygınlaşmasına dikkat çekmesi ve eski vasıtalarla kıyaslama yapması bakımından önemlidir.

1920'li yılların başında İtalya'nın Napoli şehrinde bulunan Mehmed Rauf, şehirdeki ulaşım araçlarından bahseder. Onun tespitlerinden, bu yıllarda motorlu taşıt araçlarının iyice yaygınlaştığı ve halka umumî hizmet verir hale geldiği anlaşılmaktadır. Napoli'deki atlı arabalar ve otomobiller *taxilid*dir. Atlı arabaların *taxisi* ilk üçyüz metre için sekiz buçuk, sonraki her iki yüz metre içinse kırkar paradır. Otomobillerin *taxi* ücreti daha fazla olmakla birlikte İstanbul'dakiler kadar pahalı değildir. Şehirde hemen her yere tramvayların işlemesi ve bunun ücretinin araba fiyatlarına oranla çok ucuz olması sebebiyle insanlar araba yerine tramvaya binmeyi tercih etmektedir.

Görüldüğü gibi hem şehirler ve ülkelerarası taşıt araçları hem de şehiriçi vasıtaları seyyahların ilgi alanı içine girmektedir. Bu saptama kara taşıtları için de deniz ve kanal taşıtları için de geçerlidir. Paris, Londra gibi merkezlerdeki vasıtaların daha çok söz konusu edilmesi, seyyahların bu gibi büyük şehirlerde daha uzun süre kalmış ve bu araçlara sık sık binmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu iki büyük şehirle ilgili seyahat kılavuzlarını bulup o şehirler hakkında bilgi sahibi olmak ve onlardan alınan bilgileri aktarmak o dönemde, diğer şehirlere göre çok daha kolaydı. Seyyahlar, yeri geldiğinde bu kolaylıktan faydalanma yolunu tercih etmişlerdir. Özellikle Ahmet Midhat'la Ahmet İhsan'ın vasıtalarla ilgili olarak aktardığı bilgiler yer yer kendi tecrübelerine dayanmakla birlikte yer yer de Bædeker kılavuzlarında kaynağını bulmaktadır.

B. Ulaşım Merkezleri

Seyyahlarımızın Avrupa'ya gidiş geliş güzergâhları ve kullandıkları ulaşım vasıtaları birbirine çok yakındır. Genel olarak vapurla Boğazlar'ı geçip Marsilya'ya ulaşan seyyahlar buradan tren yolculuğuyla Avrupa'nın içlerine seyahat etmişlerdir. Bu nedenle de kullandıkları güzergâha uygun olarak iki çeşit ulaşım merkezi gündeme gelmektedir: İstasyonlar ve limanlar. Bunlarla ilgili izlenimlerini anlatırken zaman zaman

mukayeselere de başvuran seyyahların en çok üzerinde durdukları belli başlı "şimendüfer" istasyonlarıyla "vapur" limanlarını güzergâhlarına uygun olarak incelemeye çalıştım. Bunların ardından, eskiden beri ulaşımın önemli bir parçası olan köprüleri ele aldım. Daha sonra da seyyahların ulaşım şekilleri ve vasıtalar üzerindeki izlenimlerine yer verdim.

a. İstasyonlar

XIX. yüzyıl Avrupa'sında uzun yol ulaşımı genellikle trenlerle sağlandığından o dönemde istasyonların ayrı bir önemi vardır. Seyyahların özellikle üzerinde durduğu istasyonlar genellikle Fransa, İngiltere ve Almanya gibi, o dönemde de Avrupa'nın üç büyük ülkesine ait olanlardır.

Paris ve Londra izlenimlerini anlattığı seyahat notlarında Ebuzziya Tevfik iki yerde büyük istasyonlardan söz eder. Bunlardan ilki Paris ve Calais arasındaki Amiens şehrinin istasyonudur. Hayli büyük olan bu garda, yolcuların yiyecek ihtiyacını karşılayacak çeşitli şeyler bulunmaktadır. Kendisinin binmiş olduğu tren bu istasyonda durunca Ebuzziya da istasyonda inerek soğuk yiyecekler ve bira alır. Gerçi bunlar biraz pahalıdır fakat onun asıl dikkat ettiği, istasyonda yolculara sağlanan kolaylıktır. Londra'nın **Victoria Garı**, büyüklüğü ve insan kalabalığı ile Ebuzziya'yı etkiler. Seyyaha göre bu gar, Londra'nın en meşhur, en büyük, en işlek ve en kalabalık garıdır. Trenler aralıksız olarak gelip gitmekte, gardaki hareketlilik bir an bile kesilmemektedir. Lokomotiflerin bacalarından çıkan dumanlar yüzünden gar, gündüzleri bile "bir dârü'l-zulemât" halindedir.

Avrupa'nın -Londra dışında, hemen bütün büyük şehirlerini gezmiş olan Ahmet Midhat nedense, sadece, dönüş yolunda Zürih'te istasyon binasına dikkat eder ve belki de bu eksikliğini tamamlama amacıyla Avrupa'da istasyonlara verilen öneme genel olarak değinme ihtiyacını duyar. **Zürih İstasyonu** "gayet vâsi' bir meydan üzerine yapılmış gayetle cesîm bir binadır" diyerek öncelikle gar binasının büyüklüğüne dikkat çeker, ardından da genel değerlendirme yapar: "Avrupa'da şimendüfer mevkiplerine büyük ehemmiyet verirler. Her memleket kendi ahali ve sanayi ve ticaretinin lüzum gösterebileceği derecenin birkaç kat fevkinde büyük istasyonlar yapmağa çalışır ki Zürih dahi bu gayrette en ileriye varan memleketlerin birisi olduğu görülür." (s. 918)

Asmaî, *Seyahat-ı Asmaî* adlı eserinde Victoria Garı'ndan bahsederken öncelikle Londra'da bütün istasyonların "gayet büyük ve mükellef" yapılmış olduğunu söyler. Victoria garı da bu paralelde olmak üzere, Londra'nın en büyük istasyonudur. Bu garlarda aynı anda birkaç bin kişi bile bulursa insanlar istedikleri gibi girip çıkmakta zorlanmazlar. Asmaî, garların bu kadar büyük yapılmasını isabetli bulur. "Londra gibi insan deryası bir şehrin kapıları demek olan istasyonlarının elbette vâsi' bulunması lazım gelir." (I, s. 138)

Londra'da Ebuzziya ve Asmaî, Victoria Garı'nın büyüklüğüne dikkat çekerken Ahmet İhsan, büyük metro istasyonu üzerinde durur. İstasyonun düzenlenişi onu şaşırtır. Yazar bu yer altı şimendüfer istasyonunu anlatırken basamak sayısına varıncaya kadar ayrıntıya iner: "Otuz ayak kadar merdivenden aşağı indik; Londra *metropolitain* şimendüferlerine mahsus mevkifi şimdi gördük. Mevkiflere bir merdivenden inilir, fakat on basamak sonra bu merdiven ikiye inkısam eyler; birisi şimendüfer yolunun bir cenahına, diğeri diğeri cenahına götürür. Hangi taraftan gelecek katarla binecekseniz o tarafa inmek lazımdır." (s. 203) "Londra'nın en büyük mevkifi olan St. Pancras" da ilk görüşte Ahmet İhsan'ı "mütehayyir" bırakır. Binayı büyüklük açısından Sirkeci Garı ile mukayese eden yazar, şaşkınlığının sebebini şöyle açıklar: "Zira karşımızda müdhîş denecek derecede büyük yüksek bir bina var idi ki ismine 'mevkif' demişler. Mevkifin cephesi bizim yeni yapılan Sirkeci mevkifinin on'u kadar var idi; arka tarafı ise binanın irtifaında olmak ve katarların dizildiği mahalli setretmiş bulunmak üzere yuvarlak dehhâş bir tülânî kubbe altına alınmış idi." (s. 238) Ahmet İhsan, Paris içindeki bir gezintisi sırasında gördüğü **Gare Saint Lazarre**'i Paris'in en büyük "mevkifi" olarak vasıflandırır. Demiryolu katarlarının pek çoğunun buradan hareket ettiğini belirterek istasyon salonlarının da çok büyük olduğunu ifade eder.

Seyahatü'l-kübrâ yazarı Süleyman Şükrü, her yönüyle beğendiği Viyana'nın, istasyon binasına kelimenin tam anlamıyla "hayran" olur. "Nazardan kurtulamayan tuhaf bir garabeti nadide bir ziyeti daha vardır ki o da büyük istasyonunun sanayi-i

tenviriyesidir. (...) tezyinât-ı tenviriyeyi vücuda getirmekte zerrece kusur etmemişlerdir. Son makas yerine değin devam eden bu ziya ziynetinin emsâlini diğer şehirlerdeki istasyonlarda göremedim." (ss. 216-217) sözleriyle hayranlığının, istasyonun aydınlatılması üzerinde yoğunlaştığını ortaya koyar. Süleyman Şükür'nün Viyana'dan Paris'e gidişi akşamdan sonra olmuştur. Binasının yapımında milyonlar harcanmış olan istasyonda lokomotiflerin manevralarının kolay olması için yüzlerce hat geniş bir alana yayılmış olarak düzenlenmiştir. Raylar arasındaki belirli yerlere yerleştirilen renkli ışıkların oluşturduğu görüntü muhteşemdir.

Almanya Mektupları yazarı Halit Ziya da Leipzig istasyonunu anlatırken Almanya için istasyonların önemine değinir. Almanya'nın en büyük istasyonu **Leipzig Garı** olup, ülkenin bütün demiryolları oraya bağlanmakta, sonsuz tren yolları bu istasyonda birleşmektedir. Her büyük şehrin, Hautbahnnof denilen bir büyük istasyonundan başka sayısı on'a varan küçük istasyonları da bulunmaktadır. "Mevkifler gece gündüz daima hareket halindedir" diyen yazar aynı zamanda düzenli levhaların yönleri gösterdiğini de belirtir.

Mehmet Âkif'in, *Berlin Hatıraları*'nda istasyonlarla ilgili tespitlerinde Ebuzziya ile Halit Ziya'nın değindiği iki meselenin birleştiğini görürüz. Şair, istasyonların şehirleri birbirine yaklaştırdığına ifade ederek buralarda yolcular için her türlü kolaylığın sağlandığını belirtir, ayrıca yol gösteren levhalara dikkat çeker:

"Şehirlerin yapışık sanki hepsi birbirine:
Tutup da pencereden fırlatılsa bir iğne,
Düşer, ya "tık" diye her halde mevkifin damına,
Ya şehrin ismi olan levhanın gelir camına!" (s. 291)

Bunların yanı sıra, yemek, yatak gibi ihtiyaçları istasyonlarda bulmak mümkündür, böylece seyahatte insanın yanında yiyecek taşımaya gerek kalmaz.

b. Limanlar

Limanlar; kara ulaşımı dışında kanalları, ırmakları, denizleri ve okyanusları ulaşım yolu olarak yaygın biçimde kullanan Avrupa ülkelerinin önemli ulaşım noktalarındandır. Bu bakımdan limanların yapımına ve düzenlenmesine özel bir önem verilmiş, onların ihtiyaca en iyi şekilde cevap verecek biçimde kurulmasına çalışılmıştır.¹⁸ Osmanlı Türk seyyahlarının çoğu ya gemi yolculuğu yaptığından ya da "gezip görmeye değer bulduğundan" Avrupa şehirlerindeki büyük limanlara uğramıştır.

Seyyahlarımızın sözünü ettiği büyük limanların başlıcası Almanya'nın **Hamburg Limanı**'dır. Gerek genişliği ve gerekse işlekliği açısından ayrı bir öneme sahip olan bu limana dünyanın dört bir tarafından gemiler gelip gitmektedir. Ahmet Midhat Efendi, ilk olarak buranın ticaret açısından fonksiyonuna değinir ve düzenli havuzlarında sayısız gemi bulunduğunu söyler. Hamburg limanı Almanya'nın Kuzey Denizi'ne açılan tek iskelesidir; bu bakımdan, Trieste iskelesinin Avusturya için önemi neyse Hamburg limanının Almanya için de önemi odur. Hamburg limanını Ahmet İhsan geniş olarak ele almıştır. Dünyanın her tarafından gelen ticaret gemileri antrepolara mal bırakmakta ve buradan aldığı malları başka memleketlere taşımaktadır. Elbe nehrinin sağ

¹⁸ du JOURDIN'in şu cümleleri Avrupa limanlarının tanınması açısından dikkate değer: "Zengin bir çeşitliliğe sahip olan Avrupa limanları, buldukları yere ve işlevlerine göre sınıflandırılabilir. Gelgitlerin temposu veya hiç olmaması, Antik Çağ'dan beri geliştirilmiş olan tekniklere bağlı olarak limanların yerinin belirlenmesinde önemli rol oynamıştır; geliştirilen ilk tekniklerden biri de, özellikle Kuzey Denizi ve Manş Denizi'nde, su tutucu havzaların ve kanal havuzların inşa edilmesi olmuştur. Kıtanın yerleşim düzeni, Akdeniz ile Dkyanus kıyılarında farklı roller oynuyordu. İlkinde, derin dereler veya açık koylar, eski limanlarıyla (Atina, Raguba, Napoli, Marsilya, Collioure), Barcelona ve Valencia ise geniş 'ova'larıyla kolayca korunabilecek bölgelerdi. Atlantik kıyısında, Ortaçağ'dan beri yararlanılan yerler, derin ve denizden yönelecek tehditlere uzak haliçler olmuştur: Sevilla, Lizbon, Bordoeaux, Nantes, Rouen, Southampton, Bristol, Londra, Anvers, Hamburg ve Lübeck. Kıyı limanlarında çoğunlukla, dar geçitleri nedeniyle korunaklı bir ırmaktan yararlanılmış (Galicia, Guipuzcoa, Bretanya, Norveç) veya trafiğin yoğun olduğu hatların üzerinde (La Rochelle, Brest, St-Malo, Calais) veya gelişkin sanayi ve tarım bölgelerinin ağzında bulunma konumundan fayda sağlanmıştır." du JOURDIN, Michel Mollat, *Avrupa ve Deniz*, (Çev.: A.Muhittin KARGIN) Afa Yay., İstanbul, 1995, s. 97. Yazarın limanlar hakkındaki açıklamaları bu şekilde birkaç sayfa boyunca devam eder. Kitabın ileriki bölümlerinde de zaman zaman limanların ticaret faaliyetlerindeki önemine işaret eder: Bkz. du JOURDIN, a. g. e., ss. 129-131

tarafında çok uzun bir şeride ve geniş bir mekâna kurulmuş olan Hamburg limanına irili ufaklı 400.000'den fazla gemi sığmaktadır. Almanya ve Avusturya'nın Afrika, Amerika ve Avustralya'daki müstemlekeleri ile, İngiltere'nin de dolaylı olarak Kuzey Avrupa ile bütün alış veriş bu liman vasıtasıyla olmaktadır.

Hamburg limanını genişçe anlatan seyyahlardan biri de Şerefeddin Mağmumi'dir. İki gün kaldığı şehirde liman bölgesinde özel bir gezi yapan seyyah Hamburg limanının, New York ve Londra limanlarında sonra dünyanın en işlek deniz ticaret noktası olduğunu belirtir. Onun verdiği bilgiler Ahmet Midhat'inkilerle benzerlik gösterir. Devamlı çalışan iri vinçleriyle, büyük gemileri, transatlantikleri, tersaneleri ve tamirhaneleriyle Hamburg limanı "görülecek, şâyân-ı hayret bir âlem"dir. (III, s. 252)

Celal Nuri'nin *Kutup Musahabeleri*'nde "cihan kadar bir liman" şeklinde değerlendirdiği Hamburg Limanı'nın ona göre en büyük özelliği bir deniz limanı olmayıp Elbe nehrinin genişletilmesi yoluyla nehir kenarında meydana getirilmiş olmasıdır. "Bir orduda ne kadar nefer varsa bu limanda da o kadar vapur, transatlantik, gemi, yelkenli, kayık, römorkör, duba var." (s. 55) diyerek limandaki trafiğin yoğunluğuna işaret eden Celal Nuri, ticaretin yanı sıra limanın bazı bölümlerinde gemi bakımı ve imalatı yapıldığını da belirtir. Limandaki aralıksız faaliyeti "Bir mahşer-i mesai, bir medeniyet kıyameti." (s. 55) şeklinde vasıflandırır. Herşey birbiriyle yarış halindedir, insanlar hiç durmadan çalışmaktadır. Böyle yoğun bir çalışmanın İstanbul'da olmayışına hayıflanır: "İsterim ki milletim de biraz bu kömür ve istim, yağ ve petrol kokusuyla ülfet peyda etsin de şu Alman kavmi gibi, zûr-ı bâzûsuna güvenerek âlemde mukadder olan rolünü oynasın." (s. 57)

Hamburg Limanı Halit Ziya'da da benzer yönleriyle ele alınmıştır. *Almanya Mektupları*'nda, kilometrelerce uzanan bu azîm ve müthiş liman geniş yer tutmaktadır. Fransa'nın Bordeaux ve Marsilya limanlarıyla karşılaştırıldığında onlardan çok daha büyük olan Hamburg Limanı çok sayıda büyük havuza da sahiptir. Dünyanın en büyük ticaret limanı sayılır. Japonya'dan Amerika'ya kadar uzak yerlerden olduğu gibi Avrupa'nın her yanından gelen gemiler çeşitli mallar taşımaktadırlar. Hamburg Limanı Almanlar tarafından adeta İngilizlerle rekabet etmek için yapılmış gibidir.

Diğer seyyahlara göre Ahmet İhsan'ın daha çok sayıda limanı daha geniş olarak anlattığını görmekteyiz. Yazar, Hamburg Limanı'nın yanı sıra Fransa'nın **Le Havre**, Belçika'nın **Anvers** (Antwerp), Avusturya'nın **Trieste Limanı**'nı ve İngiltere'nin **Londra Limanı**'nı anlatmıştır. Paris'ten Le Havre'a geldiğinde öncelikle limanın temiz ve düzenli oluşuna dikkat çeker. Limanın on beş kadar büyük havuzu olup havuzların hepsi birbiriyle bağlantılıdır. Bunlar "tıpkı bizim tersanedeki vapur tamiri havuzlarına müşabih" (s. 161) olmakla beraber her biri bizim havuzların on beşi büyüklüğündedir ve içlerinde yüzlerce vapur barınır. Med ve cezir olaylarında havuzdaki vapurların zarar görmemesi için düzenlemeler yapılmıştır: "Medd ü cezr sebebiyle denizin suyu alçaldığı veya yükseldiği zaman vapurları havuz içinde karada bırakmamak için havuzların kâffesine tersanedeki gibi kapılar yapılmıştır, cezr başladığı gibi kapılar seddolunur. Çekilen deniz tesirsiz kalır." (s. 161) Buradaki havuzların en büyüğü, Amerika'ya işleyen transatlantiklerin de barındığı Over havuzudur. Fransa'nın, İstanbul'a gelip giden Messageries kumpanyası gibi, transatlantik isimli bir başka vapur kumpanyası daha vardır. Transatlantik kumpanyasının "cesim ve hayret-nüma vapurları" bu büyük havuzda durmaktadır.

Belçika'da bulunduğu sırada gördüğü **Anvers (Antwerp) Limanı**'nın manzarasını **Le Havre Limanı**'nın manzarasına benzeten yazar, limanı enine boyuna seyrederek. Burada her milletin bayrağı vardır. Seyyah, **Cenevre Limanı**'ndan söz ederken de asıl dikkatini işçiler üzerinde yoğunlaştırır, onların sefaletine dikkat çeker: "Fakirâne manzaralı adamlar, gayet sefil hamallar yanaşmış bir vapura mal taşımak, yolcu götürmek ile meşgul"dür (s. 483). Limanın karışıklığı, gürültüsü tıpkı bizim İstanbul limanına benzemektedir, Avrupa'nın başka yerinde böyle gürültü ve karışıklık yoktur. 75.000 nüfusuyla **Trieste Limanı** ülke ticareti açısından büyük önem taşımaktadır. Her sene yüksek oranda ithalat ve ihracatın gerçekleştirildiği Trieste Limanı şehrin en kalabalık yeridir. Avrupa'nın diğer büyük limanlarıyla karşılaştırılınca pek önemli sayılmamakla birlikte şehir için büyük önemi vardır. Bilhassa Lloyd kumpanyasının vapurları Trieste Limanı'nı kullanmaktadır.

Limanlar bakımından hayli zengin olan seyahatnamesinde Ahmet İhsan, **Londra Limanı**'nı da geniş olarak ele almıştır. Thames nehri kenarında gezerken nehrin iki yanında uzayıp giden antrepoların çokluğu ve genişliği karşısında şaşkına döner. Dört-beş katlı siyah binaların her kat penceresinde vapur vinçleri işlemekte, sürekli olarak yük alınıp bırakılmaktadır. Bu işlemi ayrıntılı olarak anlatan yazarın dev makineler karşısında hayrete düştüğünü, aralıksız çalışmaya hayran kaldığını görüyoruz: "Bu hal, mahallenin her binasında, her evinde devam ediyor, nehirden alıyorlar, sokaktan alıyorlar, vapurdan alıyorlar, vapura, sokağa, arabaya, nehre veriyorlar, yahut şimendüfer vagonlarına tahmil eyliyorlar; orta yerde bir mübadele-i ticariyedir gidiyor; antrepolar sanki ev değil hepsi birer vapur, zira her pencerede vinç makinesi mevcuttur. Kimi yerde alt kattan üst kat emtia ahzeyliyor, bir hareket-i umumiye var ki karşısında duranın engüşt ber-dehan-ı hayret kalmaması kabil değil!" (s. 201) Londra Limanı'yla antrepoların bulunduğu alan, beş-on kasaba kurulabilecek genişliktedir. Limanın bölümlerini anlatırken teknik bilgiler de aktaran yazar, mağazaların kaç tonilato yük aldığından buralarda çalışanların sayısına ve yapılan masraflara varıncaya kadar ayrıntılara iner. Limanın asıl dikkat çeken kısmı tütün doklarıdır. Dokların giriş kapısının üzerinde "*The Queen's tobacco pipe*" yazısı bulunmaktadır. Burası aslında büyük bir fırın olup çok büyük bir ocağı vardır. Gümrükten çıkan bozuk mallar burada yakılarak yok edilmektedir.

Fransa'nın Akdeniz kıyısındaki önemli şehirlerinden olan Marsilya, kentsel özellikleriyle seyahat eserlerinde sık sık söz konusu edilmekle birlikte şehrin limanı üzerinde fazla durulmadığı dikkat çeker. Geniş olarak, sadece Şerefeddin Mağmumi'nin seyahat hatıraları arasında karşımıza çıkan **Marsilya Limanı**, onun anlatımıyla gözümüzde canlanır. Marsilya'da iki liman bulunduğunu söyleyen seyyah, eski limanı Haliç'e benzetir. Bütün Avrupa'nın Akdeniz'e açılan en önemli kapısı olan Marsilya Limanı çok işlektir; Karadeniz, Afrika, Hind-i Çin, Japonya, Madagaskar ve Amerika'ya muntazaman posta vapurları hareket etmektedir. Bu gemiler "Cihanın hazâin-i servetini toplayıp getirir ve Fransa'nın, Avrupa'nın mamulat ve mahsulat-ı sanaiyesini götürüp dağıtırlar. Dar bir boğaz şeklindeki eski limanın girişinde eski kalelerle yeni tarz askerî istihkâmlar görülür. Son zamanlarda burada daha çok kotralar, kayıklar, sandallar ve özel vapurlar barındırılmaktadır. Asıl eski Marsilya bu liman çevresinde kurulduğundan eski balıkçı meyhaneleri, deniz ticarethaneleri, balıkhaneler de bu kısımdadır. İzmir ve Beyrut limanları gibi, doğal olmayıp sonradan kurulmuş yeni liman, eskisinin batı tarafında bulunmaktadır. Juliette Havuzu denilen yeni limanın kara sahili boydan boya antrepo mağazalarıyla, gümrük depolarıyla, kumpanya idarehaneleriyle çevrilmiştir. Rıhtımın hemen üzerinde süslü kubbesiyle dikkat çeken Katedral Kilisesi bulunur.

c. Köprüler

Avrupa memleketlerindeki köprüler, seyyahlarımızın daima ilgisini çekmiştir. Bunların bir kısmı eskiden yapılmış olan ve halen kullanılan köprülerdir, bir kısmı ise yeni teknolojiye göre yapılmış olup geniş nehirlerin iki yakasını birleştirmektedir. Avrupa'nın en eski şehirlerinin çoğu nehir kenarında kurulduğu için, bu şehirlerde genellikle birer köprü de bulunur. Bu tip şehirlerde, kentin gelişmesine paralel olarak yapımına ihtiyaç duyulan köprüler, zamanla, ulaşımın vazgeçilmez unsurları durumuna gelmektedir. Özellikle Paris, Londra gibi büyük şehirlerdeki köprüler böyledir.

Ümit Burnu'na giderken Avrupa içlerine de uzanan Ömer Lütfi ve yanındakiler Paris'te yaptıkları gezintide Seine nehri üzerindeki köprüler karşısında hayrete düşerler: "Paris'in derununda cârî olan nehrin üzerinde taştan ve demirden müteaddid köprüler vaz' olunmuş ki insan tahayyürde kalır ki nasıl bina ve imar eylemişler ve nasıl nehrin derununa temel tutturabilmişler." (s. 22) Burada, köprülerin görünüşü kadar, yapılışındaki "akıl erdirilemeyen" taraflar seyyahı hayrete düşürmektedir. Londra'da buldukları sırada da biraz Türkçe bilen bir İngiliz, köprüler ve deniz ulaşımı hakkında onlara bilgi verir. Nehir üzerine taş ve demirden kurulmuş köprülerin altından gemiler, üstünden de şimendüferler geçmektedir. Seyyah, Londra'da en çok dikkatini çeken asma köprüyü şöyle tasvir eder: "Köprü'nün birisi dahi asma idi yani nehrin ortasında altı tane sütun kule şeklinde yan yana ikişer ikişer rekz eylemişler ve kulelerin arasına köprüyü zencirlerle o kulelerden asmışlar idi." (s. 33)

Paris'in Seine nehri üzerindeki asma köprülere Süleyman Şükrü de değinmiş ve köprülerin en güzelinin **Nicolas Köprüsü** olduğunu ifade etmiştir. Rusya imparatorunun Paris'i ziyaretinin bir hatırası olarak yapılan bu demir köprünün iki ucundaki dubaların yüzlerine ve üstlerine arslan şekilleri, kabartma asker resimleri, süvari heykelleri yapılmıştır. Korkulukların nehre bakan kısımlarında ise pehlivan kabartmaları dikkat çekmektedir. Süvari heykelleri atlarıyla beraber tunçtan yapılıp üzerleri de yaldızlı olduğundan güneş ışığında parlayıp göz kamaştırmaktadır. "Champs-Elysées gibi cihanda sânisî bulunmayan cadde-i dilgüşa kurbında böyle adîmü'l-emsal bir köprünün vücudu Paris'e başkaca şeref vermektedir." (s. 233) diyerek Nicolas Köprüsü'nün şehre verdiği güzelliğe işaret eden yazar, Manş Denizi'nden geçip Paris'e gelen küçük ticaret gemilerinin bu eşsiz köprünün altından geçtiğini belirtir.

Avrupa'yla ilgili hemen her görüntüye, her meseleye 1044 sayfalık büyük seyahatnamesinde yer vermiş olan Ahmet Midhat, istasyonlar gibi köprülere de nedense pek değinmemiştir. Belki dikkatini çekmedi, belki kitabına aldığı diğer konuları bu meseleden daha önemli gördü; bunu bilemiyoruz. Sadece Bern'de gördüğü iki ilginç köprüden söz etmiştir. Bu köprülerin ilki; 1848 yılında kârgir olarak inşa edilmiş büyük bir köprüdür. Üç büyük kemer üzerine kurulan köprü, benzerleri arasında önemli bir yere sahiptir. 229 metre uzunluğundaki diğer köprü ise demir çubuklardan mamul olup iki büyük kemer üzerine kurulmuştur. Bu yüksek köprü üzerinden nehri seyrederseniz de Ahmet Midhat bu seyirden fazla hoşlanmaz; hatta köprü çok yüksek olduğu için gözleri kararır, başı döner. Ahmet Midhat bu iki köprü üzerinden arabayla geçmiş, dolayısıyla her iki köprüyü ve çevresini seyretme imkânı bulmuştur.

Seyahat notlarında büyük ölçüde Ahmet Midhat'ın etkisini gördüğümüz Ahmet İhsan ise, ondan farklı olarak yer yer köprülerden de söz etmiştir. Paris'in çevresini trenle devrederek dolaşan yazar, Seine üzerindeki asma köprüye değinir. Bu, aşağı yukarı on beş yıl kadar önce Ömer Lütfi'nin hayran kaldığı köprülerden biridir. Ahmet İhsan, ayrıntıya inip geniş bir tasvir yapmamakla beraber, köprünün, nehrin çok içerilerinden başladığı için hayli uzun olduğunu kaydeder. Londra'daki gezintisi sırasında da **London Bridge**'i gören yazar bilhassa köprüdeki kalabalığa dikkat çeker. Kitabına, Londra köprüsünün bir de resmini koymuştur. Köprünün yan taraflarının ve bütün taşlarının siyah oluşu, hatta altından akan Thames Nehri'nin ve rıhtımların dahi siyahlığı dikkat çekmektedir. Bütün bunların sebebi Londra'nın havasıdır.

Hollanda'daki **Felemenk Köprüsü**'nü trenle geçen Ahmet İhsan bu köprünün "sahilin lime lime kısımları üzerine atılmış 1432 metre uzunluğunda" bir çeşit rıhtım olduğunu belirtir. Yapımı dört yıl süren köprü 1871'de bitirilmiş olup tamamen demirden imal edilmiştir. Köprünün iki tarafında kafes gibi birbirine çatılmış demir korkuluklar bulunmaktadır. Birbirinden yüz metre uzaklıkta on dört ayak üzerine kurulan köprünün körfez sularından yüksekliği beş metreye yakındır. Vapurların geçmesi için, orta yerde on altı metre uzunluğundaki iki parça açılabilir. Köprünün o tarihteki maliyeti 600.000 Osmanlı lirası gibi büyük bir meblağ tutmuştur.

Ahmet İhsan, kanallar üzerine kurulmuş Amsterdam şehrinde sokakları birbirine bağlamak için yapılan açılıp kapanır köprülere de dikkat çeker. Berlin'de **Şato Köprüsü**'nü tasvir ederken "Bu köprü hakikaten âsâr-ı nefîseden idi." (s. 339) hükmünü verir. İsviçre'de bir nehir üzerindeki iki ilginç köprüyü anlatırken de bunların ortaçağdan kalma ahşap köprüler olduğunu ifade eder. Bunlardan Kilise Köprüsü'nün üstü kiremitten bir damla örtülüdür. Değirmenler Köprüsü bu köprünün bir benzeridir. Kilise Köprüsü'nün yanındaki eski kule nehrin içinde olup köprüye bir yolla bağlanmıştır. Köprünün içi bir çarşı gibidir, tavana da eski devirlerle ilgili resimler yapılmıştır.

Ahmet İhsan, Bern'den Cenevre'ye geçerken Fribourg'da bir müddet kalmış ve buradaki asma köprüyü anlatmıştır. İlk bakışta kendisine fevkalade gelen bu asma köprüyü, daha sonra gördüğü Peşte'deki asma köprüyle mukayese edince daha gösterişsiz bulur. Bu asma köprü 1840'larda yapılmış olup 246 metre uzunluğunda, 51 metre yüksekliğindedir. Bern'in iki tarafını birbirine bağlayan heybetli köprünün iki ucu, nehrin iki yakasına inşa edilmiş kulelere tutturulmuştur. Macaristan'da Tuna üzerine kurulan ve Buda ile Peşte'yi birbirine bağlayan asma köprü 1842 ile 1849 yılları arasında İngiliz mühendislerce yapılmıştır. Bu köprü, Avrupa'daki asma köprülerin en büyüğüdür. Sahilin iki tarafında bulunan ve her biri 50 metre yükseklikte olan iki kuleye

bağlıdır. Köprü'nün uzunluğu ise 380 metredir. İki *kreutzerlik* köprü ücreti Peşte>Buda istikametinde verilir, Buda tarafından Peşte'ye geçerken herhangi bir ücret ödenmez. "Peşte'nin asma köprüsünde cesamat, rasanetle beraber büyük bir de letafet vardır. Köprü esasen üstünde üçe münkasımdır. Ortalık yere isabet eden vâsi' kısımda arabalar, atlar işler, iki kenara kalan dar kısımlar ise, sağdaki Peşte'den Buda'ya giden ve boldaki Buda'dan Peşte'ye gelen yayanlara mahsustur. / Şu asma köprü hakikat-i hâlde Peşte'nin en birinci medâr-ı ziynetidir." (s. 570) sözleriyle köprüdeki geçiş düzenini ve köprü'nün Peşte için önemini ortaya koyar. Köprü'nün altından akan Tuna'nın bulanık, coşkun suları ve araba geçişlerinde hissedilen sarsıntı Ahmet İhsan'da garip bir etki bırakır.

Londra'da Thames Nehri üzerinde -kendisinin orada bulunduğu tarihe göre- yenilerde inşa edilen köprüyü gören Fağfurizade Hüseyin Nesimi, bu köprü'nün o tarihe değin benzeri görülmemiş bir sanat ve maharetle yapılmış olduğunu belirtir. Birbiri üstüne kurulmuş iki demirli köprü altından gemiler geçeceği zaman alttaki köprü buhar makinesi vasıtasıyla açılmaktadır. Bu açma işi köprüden geçişleri engellemeyecek şekilde ayarlanır; alttaki köprü açılacağı zaman, buradan geçen kişiler asansör vasıtasıyla üst köprüye çıkar ve Thames'in öbür tarafına geçer. Fağfurizade'nin burada dikkatini çeken, teknolojinin yeni köprüde insanlara sağladığı kolaylıktır.

Thames üzerindeki bu yeni köprü Şerefeddin Mağmumi'nin seyahat izlenimleri arasında da yer alır. Fağfurizade'ye nazaran Mağmumi'nin verdiği bilgiler daha geniştir. Yapımına 1886'da başlanan köprü sekiz senede tamamlanmış olup "acıbe-i mimariyeden addolunacak, gayet mehîb ve azametli" (II, s. 194) bir yapıdır. Uzunluğu dokuz yüz metreden uzun olan köprü su yüzünden hayli yüksektedir. Köprü, nehir içerisinde iki tarafa dikilen granit taşından kuleler üzerinde Thames'in karşı yakasına asma köprü şeklinde uzatılmıştır. Köprü'nün kuleler arasındaki kısmı uzun iki levhadan ibaret olup gerektiğinde kulelerdeki buhar makinesi vasıtasıyla bu levhalar birbirinden ayrılıp havaya dikilmekte, bu sayede en büyük gemiler bile geçebilmektedir. Bu köprü iki katlıdır. Acil durumlarda gemi geçişinin engellenmemesi için alt kısım açıldığında yaya geçişleri üst kısımdan yapılmaktadır. Mukayese fikri burada da Mağmumi'nin yakasını bırakmaz ve yazar Londra'nın bu yeni köprüsü ile İstanbul'daki Galata köprüsünü karşılaştırmaktan kendini alamaz. Galata köprüsünden geçiş ücreti ile buna benzer mükemmel bir köprü yapılabileceğini fakat bunun nedense düşünülmediğini ileri sürer. Thames üzerindeki diğer bazı köprülerden de kısaca bahseden Mağmumi, sayısı bir düzineyi geçen köprülerin yeterli görülmeyerek nehir altından karşıya yeni ve büyük tüneller açılmaya çalışıldığına dikkat çeker. Thames nehrinin altında yayalara ve şimendüferlere mahsus küçük tüneller bulunmakla birlikte asıl önemli tünel araba, *omnibus* ve yayalara geçiş imkânı veren dördüncü ve en büyük tüneldir. 1354 metre uzunluğundaki bu tünelden bir *omnibus*le geçen Mağmumi, öncelikle aydınlatmaya dikkat eder ve elektrik lambalarının şiddetli ışığında tünelin parıl parıl parladığını söyler. İki araba geçecek genişlikte olan tünelde yayaların geçebilmesi için iki tarafta yaya yolları bulunmaktadır. *Omnibus*le tüneli geçen yazar, bir de yaya olarak geçip tüneli daha iyi tanımıştır. İngilizlerin şehiriçi ulaşımında soldan gitmelerine karşılık tünelde normale dönüp sağdan gitmeleri dikkatini çeker. Bunun sebebini sorduğunda, daha önce bir yayanın soldan giderken arkadan gelen bir *omnibus*ü fark edemeyerek çığnendiğini ve bu olaydan sonra yayaların tünelde sağdan yürümeye başladıklarını öğrenir.

3. Bilim ve Tekniğin Bazı Alanlara Uygulanması

BİLİM ve TEKNİKTEKİ GELİŞMELER, sadece bilimsel ve teknolojik alanda teorik meseleler olarak kalmamakta hayatın çeşitli alanlarına yansımaktadır. Bu anlamda, XIX. yüzyılda ve sonrasında bilim ve teknikteki yeni gelişmeler hayatı kolaylaştırıcı etkenler olarak Avrupa insanının hizmetine sunulmaktadır. Avrupa'daki şehir hayatına süreli de olsa karışan seyyahlar da bu kolaylıklardan yararlanmış, bilim ve teknolojideki gelişmeleri gözleme fırsatı bulmuşlardır. Bunun için özel çaba göstermelerine, laboratuvarlara veya araştırma kurumlarına gidip gözlem yapmalarına da gerek kalmamıştır. Gezdikleri hayvanat ve botanik bahçelerinde, bindikleri ulaşım araçlarında,

kaldıkları otellerde, uzun uzun dolaştıkları sanayi sergilerinde bu gelişmeleri görmüşlerdir.

A. Hayvanat ve Nebatat (Botanik) Bahçeleri ile Akvaryumlar

Gerek bir gezinti yeri, gerekse Avrupa medeniyetinin bir göstergesi olarak hayvanat va nebatat (botanik) bahçeleri seyyahların daima ilgisini çekmiştir. Yazarlar "Hayvanat Bahçesi" ve "Nebatat Bahçesi" adlarını yaygın bir ortaklıkla kullanırken günümüzde Batı dillerinden aldığımız bir terimle "Botanik Bahçesi" dediğimiz bitki bahçelerinin bir-iki seyahatnamede bugünkü gibi "Botanik Bahçesi" veya "Bitki Bahçesi" şeklinde isimlendirildiğini görürüz. Bunların yanı sıra suda yaşayan canlıların muhafaza edildiği "Akvaryum"lar da seyahatnamelerde zaman zaman yer alır. Büyük şehirlerde özel mekânlara kurulan bu bahçeler ve akvaryumlar, seyyahlar için daha çok, öğretici olmalarıyla dikkat çeker. Seyyahlar hayvanat ve nebatat (botanik) bahçelerinde gördüklerini bilgi, teknoloji, araştırma ve çalışma açısından da değerlendirirler. Avrupalıların böyle geniş bahçeleri ve akvaryumları büyük masraflarla kurup her geçen gün zenginleştirmeleri ve mükemmel bir düzenle idare etmeleri seyyahlarımızı şaşırtmıştır. Dünyanın binbir tarafından çeşitli vahşi ve evcil hayvanlarla bitki örneklerinin toplanarak, çoğu zaman yaşadıkları doğal ortamlara benzer şekilde kurulan mekânlarda muhafaza edilmesi hayret ve hayranlık uyandırmıştır.¹⁹ Diğer seyyahların "seyir" ve gezinti çerçevesinde aktarılan izlenimlerine karşılık Ebu'zziya'nın, "uzmanlık" çalışması sonucunda hazırladığı rapor sebebiyle hayvanat bahçelerinden söz ettiğini belirtmekte de fayda var.²⁰

Avrupa botanik bahçelerinden ilk söz eden seyyah, Mustafa Sami Efendi'dir. *Avrupa Risalesi*'nde Fransa'yla ilgili izlenimlerini aktarırken bu ülkenin başşehirindeki **Paris Botanik Bahçesi ile Hayvanat Bahçesi**'ne birlikte değinir: "Tıp ve hikmet-i tabiiye tahsil edenlerin istifadeleri için botanik tabir olunur rub'-ı meskûnda mevcut kâffe-i nebâtâtın yetiştirilmesine mahsus sobalar ve yine bilcümle hayvânât-ı garîbe seyr ü muayenesi zımında müstakil müteaddid ve müzeyyen bahçeler olup..." (s. 25) Burada yazarın, botanik ve hayvanat bahçelerini sadece birer seyir yeri olarak görmeyip onların bilimsel işlevine de temas etmiş olması önemlidir. Mustafa Sami, sözünü ettiği Paris hayvanat ve nebatat bahçeleri hakkında geniş bilgi vermez fakat onlarla ilgili bilginin nerede bulunabileceğine işaret ederek, okuyuculara, "Cennet-mekân Sultan Ahmet Hân-ı Sâlis asrında Paris'e sefir tayin olunan Mehmet Efendi'nin kaleme alub *Râşid Tarihi*'nin cild-i sânsinde muharrer bulunan takrîzini mütalaa"yı (s. 25) tavsiye eder.²¹

Avrupa hayvanat bahçelerinin ayrıntılı olarak anlatılan ilk örneği ise *Seyahatname-i Londra*'da karşımıza çıkar. Seyyah, Londra'da vaktinin çoğunu 1814'te açılan **Regent's Park**'taki hayvanat bahçesini gezerek "envâ' vuhuş ve tuyur temâşâsıyla iktisab-ı sürur etmekle" geçirir. Hayvanat bahçesinde bilhassa çok iri bir beyaz ayı, ürkütücü görünümlü iri bir yılan ve Mısır taraflarından hediye olarak buraya

¹⁹ Avrupalı gezginlerin ve doğabilimcilerin zooloji ve botanik alanlarındaki çabaları hakkında, seyyahların aktardığı bilgilere paralel bazı tespitleri hatırlatmakta fayda var: "Coğrafya sadece haritacılık anlamını taşıyor, yoğun botanik ve zoolojik araştırmalarıyla kendini gösteriyordu. Her konuda koleksiyon yapma ve düzenleme çabası ortaya çıkmıştı. İsveçli botanikçi Linnaeus'un öğrencileri çalışmalarına başlamışlardı: Peter Kalm, Kuzey Amerika'da; Adam Atzelius ve Andreas Sparrmann, Afrika'da; Karl Peter Thunberg, Japonya'da; Karl Solander, Güney Okyanusu'nda. Araştırmaları, Avrupa için bitki ve hayvan türleri hakkında oldukça geniş bilgiler sağlamıştı. / 1746'dan başlayarak Buffon çok ciltli *Histoire naturelle*'yle (Doğa Tarihi) en geniş kapsamlı yapıtı vermişti. (...) Burada gergedan, zürafa, aslan ve panter gibi egzotik hayvanların yanında geyik, sincap, kirpi, kurt ve ayı gibi Avrupa'da bulunan hayvanlar da görülmektedir. Egzotik hayvanlar, Avrupa'da bulunan hayvanlardan daha değerli değillerse de, onlar kadar değerliydi. Buffon, *Académie des Sciences* üyesi ve Paris'teki *Jardin des Plantes*'in (Botanik Bahçesi) müdürüydü. Sonraları Londra'daki Kew Bahçeleri canlı bir bitki koleksiyonu sunuyordu." IM HOF, a. g. e., ss. 219-220

²⁰ İstanbul'da, Avrupa'daki örneklerine benzetilmeye çalışılarak kurulan küçük hayvanat ve nebatat bahçeleriyle ilgili genel tespitler için bkz.: KAZANCIGİL, Aykut, *Türkiye'de Bilim ve Teknoloji: 1789-1922*, Yeni Şafak Kitaplığı, İstanbul, 1995, 110 s.

²¹ Mustafa Sami'nin bu tespiti, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa seyahatindeki izlenimlerinin sonraki seyyahları etkilemesine açık bir örnek olması bakımından dikkate değer.

gönderilmiş bir denizati başı ilgisini çeker. Ayrıca Hindistan ve Amerika taraflarından getirilmiş rengârenk papağanlarla tuhaf maymun ve şebekler de vardır. Maymunların yaptığı hareketleri şöyle anlatır: "Bu maymunlar temâşâsına giden taife-i nisayı gördükleri gibi rüyada bile görünmemiş türlü türlü harekât-ı şehvaniye ibraziyle seyircilerden utangaç olanları kaçırlılar." (s. 30) Hayvanat bahçesinde yine çoğunluğu Doğu memleketlerinden ve Amerika ile Afrika taraflarından getirilen kaplan, yabaneşegi, deve, manda, ceylan gibi hayvanlar bulunur. Regent's Park hayvanat bahçesine girenlerden giriş ücreti alınmakta fakat bu ücret, hayvanların bakımına ve bahçenin işletilmesine yeterli olmamaktadır. Böyle bir bahçenin varlığı "ilm-i hayvanîce faidesi olduğundan" İngilizlerce çok önemli olup, bazı dernekler tarafından yıllık belli bir miktar para bu bahçeye harcanarak bahçenin kapanması önlenmektedir. Burada, seyyahın, bazı kurumların halkın desteğiyle ayakta durduğuna işaret etmesi önemlidir.

Aynı hayvanat bahçesi Namık Kemal'in, Londra'da gördükleri hakkındaki izlenimlerini fikrî zeminde anlattığı "Terakki" makalesinde de söz konusu edilir. Kendine özgü üslubuyla, burada hayvan çeşidinin ve sayısının çokluğuna yönelik tespitte bulunur: "Bir hayvanat bahçesi var: kafeslerinde bulunan mahlûkat birer birer nazardan geçirilse, sefine-i Nuh henüz Tufan'dan kurtularak oracıkta karaya vasil olmuş da, derûnunda her ne mevcut ise kenara uğramış tasavvurunda bulunulur."²²

Londra'daki bu büyük hayvanat bahçesini anlatan yazarlardan biri de Ömer Lütfi'dir. Onun anlattıklarından, bu hayvanat bahçesinin bir kısmında eğitilmiş hayvanların bulunduğunu anlıyoruz. Seyyah, *Ümit Burnu Seyahatnamesi*'nin "Londra" başlıklı bölümünde; "Mezkûr bağçe gayet vâsi' olup derununda her bir hayvan mevcut idi." (s. 34) dediği hayvanat bahçesine birer şilin giriş ücretiyle girdiklerini belirtir. Hayvanat bahçesinin giriş kapısının yanındaki iki dükkânda hemen her türlü hayvanın yiyeceği satılmaktadır. Ömer Lütfi ve yanındakiler, bu dükkânlardan kurabiye alarak öncelikle ayıların bulunduğu kısma giderler. Seyyahın anlattıkları sanki bir sirkte cereyan ediyor gibidir fakat gidilen yer Regent's Park Hayvanat Bahçesi'dir. Ayıların bulunduğu kısımda, içerisinde bir masa, altı sandalye ve kalemlerle defterden oluşan yazı takımının bulunduğu bir oda mevcuttur. Onlar dışarıda müşterilere ait sandalyelere oturup odaya bakarken odanın kapısı açılır ve elinde süpürgeyle bir ayı girerek odayı süpürüp topladıktan sonra çıkar. Ardından, başında bir parlak şapka, gözlerinde gözlük, elinde baston ve koltuğunun altında bir büyük defter ile bir beyaz ayı kapıdan içeri girer. Defteri masanın üzerine koyar, bastonu duvara dayar, sandalyelerden birine oturur ve defteri okumuş gibi dudaklarını kımıldatmaya başlar. Sayfaları ileri geri çevirirken bir ara çok kızarak şapkasını hiddetle masaya çarpar, masadaki zili sallar. Bu defa içeriye bir siyah ayı girer ve beyaz ayının karşısında durur. Beyaz ayı kızgın bir şekilde kulağından tutarak onu masanın yanına getirir ve defterde yazıların bozuk olduğunu işaret eder. Siyah ayı derhal geri çekilip yere oturarak ondan af diler şekilde ellerini önünde kavuşturup boynunu bükerse de beyaz ayı buna aldırılmayarak beş dakika kadar hiçbir hareket yapmadan durur. Sonra elini sallayarak onu kovar. Az sonra aynı siyah ayı tekrar odaya girerek beyaz ayının kulağına birşeyler fısıldarmış gibi yapar ve odadan çıkar. Derhal kapı açılıp üzerinde kolalı gömlek, başında şapka, bir elinde baston ve öteki elinde çanta ile bir sarı ayı içeriye girer. Çantayı masanın üstüne koyar, şapkasını çıkarır, beyaz ayıyla tokalaşır. Karşı karşıya oturup sohbet eder gibi dudaklarını oynatırlar; ardından sarı ayı çantasını açarak senede benzer bir kâğıt çıkarıp beyaz ayıya uzatır. Beyaz ayı bu kâğıdı güya okuduktan sonra masadaki kalemi olarak kâğıdın bazı yerlerini imzalar, sarı ayıya iade eder. Sonra ikisi de kalkıp şapkalarını giyerek elele verip odadan çıkarlar. Onlar çıkınca siyah ayı odaya gelir, Ömer Lütfi ve arkadaşlarının elinde bulunan kurabiyeleri alır ve şapkasını sallayarak odayı terk eder. Seyyah, bu ilginç gözlemini böylece anlatır, herhangi bir yorumda bulunmaz. Onun bu anlatışından, ayıların çok iyi eğitilmiş hayvanlar olduklarını anlamak zor değildir. Fakat, bu kadar mükemmel hareket etmeleri, olayın, ayı postuna girmiş oyuncular tarafından sunulan bir gösteri olduğu şüphesini de barındırır. Buna karşılık, seyyahın hiçbir şüpheye kapılmadan, gösteriyi sunanların gerçek ayılar olduğuna inanması, bu noktada belirleyici olmalıdır. Dikkati çeken bir başka husus da beyaz ayının efendi, siyah ayının ise hizmetçi rolünde bulunmasıdır. Gerçi yazar bu konuya değinmez ancak Avrupa'da

ve özellikle de İngiltere'de zenci köle ticaretinin yüzlerce yıl devam ettiği düşünülürse beyaz ayının efendi, siyah ayının hizmetçi durumunda olması anlamlı görülür.

Bu seyirin ardından, arslanların bulunduğu bölüme gelirler. Arslanların önüne birer koyun kellesi atılır, arslanlar da önlerindeki koyun kellesini kedi gibi bir o yana bir bu yana yuvarladıktan sonra bir pençe darbesiyle paramparça ederler. Park ziyaretçileri, arslan terbiyecisinin kafese girerek arslanlarla serbestçe, korkmadan ilgilenmesi hatta arslanların başlarını okşayıp saçlarını taraması karşısında çok şaşırırlar. Kaplanların ve yabankedilerinin bakıcıları ise bu hayvanların yanlarına girmemektedirler. Bunun nedeni, kaplanlarla yabankedilerinin, bakıcılarını tanımayıp saldırmalarıdır.

Demir parmaklıklar arkasındaki bir filin gösterilerini de ilgiyle izlerler. Fil, kafes içindeki demirden sandalyeye çıkıp dört ayağını sandalye üzerinde birleştirir. Böylesine büyük bir hayvanın, ayaklarını birleştirerek de olsa küçük bir sandalye üzerine sığması karşısında şaşkına dönerler. Filin havuzdan su içmesini ise şöyle anlatır: "Sonra mezkûr sandalyeden inip ve yanında bulunan havuza hortumunu sokarak havzın suyunun yarısından ziyadesini burnuna doldurdu şöyle ki mezkûr hortum manda şekline girdi. Andan sonra ağzına sokarak "Gart! Gart!" boğazına akıtdı." (s. 39) Parmaklığın bir kenarındaki çekmeceye seyirciler bahşiş bırakırlar. Verilen bahşiş altın para ise fil kulaklarını oynatıp "Koh! Koh!" diye sesler çıkararak sevincini belirtir, teşekkür eder ve altını hortumuyla alıp çekmeceye koyar. Gümüş para ise fil hiç ses çıkarmadan alıp çekmeceye koyar. Bakır para verilince, bahşişi hortumuyla alıp seyirciye fırlatır. Seyirciler de onunla oynamak için mahsus bakır para verip dışarıya kaçarlar.

Maymunların bulunduğu kısma geldiklerinde maymunlardan biri Ömer Lütfi'yi oyalarken bir başkası cebindeki mendili gizlice çalar, geriye çekilip mendili seyyaha gösterir. Her ne kadar Ömer Lütfi mendilini geri almak için uğraşırsa da bir türlü başaramaz. Birkaç kurabiye verince maymun mendili iade eder; iki maymun, kurabiyeleri paylaşırlar. Oradan kuşların bulunduğu kısma gelirler; kendilerine ait kafeslerde papağanlar ve tavus kuşlarının yanı sıra "her bir türlü tabir olunmaz kuşlar var"dır. Hayvanat bahçesinin bir başka tarafında da bir yanı ahır bir yanı havuz şeklinde düzenlenmiş olan mekânlarında seyyahın "denizöküzü" şeklinde adlandırdığı suaygırları bulunur. Yılanlar da kendileri için özel olarak düzenlenmiş camlı odacıklarda muhafaza edilmektedir. Yılanları uzun süre seyrettiği anlaşılan Ömer Lütfi'nin gözlemlerini aktaran şu satırları, hayvanların beslenmesinde vahşeti andıran yöntemlere başvurulduğunu belirtmesi açısından ilgi çekicidir: "Oldukları mahallerin ortasında birer çatallı direk olup mezkûr direğin etrafına sarılarak ve direğe dahi sarılıp başını mahut çatalın ortasından sarkıtırdı idi ve haftadan haftaya cuma günleri kalkıp ve sair günler hiç yerinden hareket etmez idi. Cuma günleri kalktığında her birisinin ikişer üçer tavşan gıdaları olup mezkûr tavşanları getirip birer birer mezkûr yılanların yanlarına atarlar. Attıkları anda hemen mahut yılanlar mezkûr tavşana bir hamle ederek ve sarılarak kanını emer idi ve tavşanın sadasından durulmaz idi." (s. 42-43)

Seyyah Ömer Lütfi'nin Londra Hayvanat Bahçesi hakkındaki izlenimlerini uzunca sayılabilecek biçimde vermemin sebebi, bu tip gözlemlerin diğer seyahatnamelerde bu şekilde pek bulunmamasıdır. Seyyahların pek çoğu hayvanat ve nebatat bahçelerinde gezmiş, hayvanlar hakkındaki izlenimlerini ortaya koymuşlardır. Ancak, Ömer Lütfi'nin eserindeki gibi ayrıntılı ve canlı bir anlatım çok azdır. Ebuzziya'nın da seyahat notlarında Regent's Park içindeki bu hayvanat bahçesi hakkında bilgi verdiğini görüyoruz. Fakat onun verdiği bilgiler, gözlemlere dayanmayan ansiklopedik verilerdir. Onun aktardığı bilgilere göre; 1825'te Londra'da Zoological Society adlı bir cemiyet kurulmuş, bu cemiyet, Regent's Park bahçesinin bir kısmını hayvanat bahçesi haline getirmiştir. Kuruluşundan 10-15 yıl sonra buradaki hayvan çeşidi bini aşmış, 1850'lerde ise su hayvanları için özel akvaryum havuzları tesis edilmiştir. Abdülhak Hâmid'in Londra izlenimleri arasında Regent's Park adeta bir "sığınak" olarak yer alır. Şair, canı sıkıldıkça bu hayvanat bahçesinde kartalların bulunduğu yere gelip saatlerce yırtıcı kuşları seyrederek ve gurbet duygusunu onlarla paylaştığını hisseder.

Regent's Park'taki hayvanat ve nebatat bahçesi Ömer Lütfi'nin seyahatinden yaklaşık on beş yıl sonra Ahmet İhsan tarafından da ele alınmıştır. Ahmet İhsan, daha önce Ömer Lütfi ve Ebuzziya'nın da belirttiği gibi, bu hayvanat ve nebatat bahçelerinin özel şirketlerce işletildiğini belirtir. Ardından bir mukayese yaparak Regent's Park'taki

hayvanat bahçesinin, Paris'teki hayvanat bahçesinden kat kat üstün olduğunu ileri sürer. Bahçeyi gezerken elinde Bædeker kılavuzu vardır. Giriş ücreti olarak verilen birer şilin, şirketlerin hesabında toplanmakta, bahçenin giderlerinin bir kısmı bu paralarla karşılanmaktadır. İlk gezdikleri kısım iki yüz çeşit kuş türünün muhafaza edildiği kuşhanedir. Sonra maymunlar bölümünü gezer, daha sonra da diğer hayvanların bölümlerini tek tek dolaşır. Gördüğü hayvanları arslanlar, develer, baykuşlar, porsuklar, sincaplar, akbabalalar, sülünler, tavuskuşları... şeklinde sıralar. Dikkatleri, Ömer Lütfi'ninkiler yanında yüzeysel kalır. Akvaryumdan da kısaca bahseder.

Regent's Park'lı gezen ve eserinde anlatan seyyahlardan biri de Şerefeddin Mağmumi'dir. Mağmumi, bahçeyi enine boyuna dolaşır ve seyrettiği hayvanlar hakkındaki izlenimlerini ayrıntılı olarak aktarır. Onun Regent's Park'a ilişkin izlenimleri hayli geniş olmakla birlikte Ömer Lütfi ve Ahmet İhsan'inkilerden pek farklı değildir; bu yüzden sadece aradaki benzerliği belirtmekle yetiniyorum. Mağmumi, gözlemlerinin sonuçlarını açıklarken ise daha derin düşünen, izlenimlerini yorumlama gücüne sahip bir seyyah olarak dikkate değer mukayeselere başvurur. İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye'nin nebatat bahçesi gibi bir de hayvanat bahçesi kurmanın çok zor olmadığını ileri süren Mağmumi, her seviyedeki eğitim kurumlarının sayısı gitgide artan İstanbul'da bir hayvanat bahçesi kurmanın zorunluluk halini aldığını söyler. "Bir görmek yüz okumağa bedeldir. Talebe görmediği, tanımadığı envâ' hayvanatı yalnız kitapta şekil ve evsafını okuyarak tahayyül ve tasavvur ile öğrenmesi, bellemesi mümkün değildir." (II, s. 117) diyerek bu tip kurumların eğitimdeki önemine işaret eder.

Avrupa'nın diğer belli başlı hayvanat bahçeleri asıl, Ebuzziya Tevfik'in Avrupa izlenimleri arasında büsbütün başka özellikler de taşıyarak ve çok geniş şekilde yer tutmaktadır. Ebuzziya'nın Avrupa seyahati zaten doğrudan doğruya hayvanat bahçelerinin incelenmesine yönelik bir seyahattir. *Mecmua-i Ebuzziya*'da yayımlanan "Zamanımız Tarihine Ait Hatırat: Hayâtü'l-Hayvan Bahçesi"²³ başlıklı seyahat notlarında hayvanat bahçesi kurulması ile ilgili çalışmaları hakkında bilgiler verir. 1887'de, II. Abdülhamit zamanında İstanbul'da bir hayvanat bahçesi kurulması fikri ortaya atılınca; padişah bu bahçenin kurulması ve yönetilmesi görevini Ebuzziya Tevfik'e verir. Ebuzziya, Avrupa'da bu gibi müesseselerin uzmanlar tarafından idare edildiğini belirterek kendisinin bu iş için yeterli bilgi ve tecrübeye sahip olmadığını ileri sürer. Gerçekten iyi bir hayvanat bahçesi kurulmak isteniyorsa bu iş için Avrupa'dan uzmanlar getirtmenin daha doğru olacağı fikrini belirtir. O sırada, *Tercüman-ı Hakikat*'te Ahmet Midhat Efendi'nin "Hadika-i Hayâtü'l-Hayvan"²⁴ makalesi çıkar. Bu makalede Ahmet Midhat Efendi, kurulacak hayvanat bahçesinin öneminden ve idare görevinin Ebuzziya'ya verilmesinin isabetinden söz etmektedir. Ebuzziya, padişaha yazdığı yazıda "hayvanat bahçelerinin ilmî müesseselerin en mühimlerinden olduğunu, ayrıca halkta merak ve eğlence hassâlarını harekete geçirerek onları hayvan cinsleri hakkında bilgilendirmeğe yaradığını" belirtir. Avrupa'nın bütün büyük şehirlerinde bu tip bahçelerin düzenlenerek halka açıldığını da ifade eden Ebuzziya, bu bakımdan İstanbul'da da böyle bir hayvanat bahçesi kurmanın son derece isabetli olacağını vurgular. Fakat ne yazık ki kendisi bunun için yeterli bilgi ve tecrübeye sahip değildir. Bununla birlikte, yakın zamanda Carlsbad kaplıcalarına gideceği için eğer padişahın gerekli "irade" çıkarsa Viyana, Berlin, Frankfurt şehirlerindeki büyük hayvanat bahçelerini inceleyerek gerekli bilgileri toplayabileceğini bildirir. Ebuzziya'nın bu "arîza"sı uygun görülür ve hayvanat bahçesinin kurulması, onun yapacağı Avrupa seyahati sonrasına bırakılır. Ebuzziya, bu seyahatteki incelemeleri sonunda bir "layiha" hazırlar ve padişaha sunar. Onun layihası aynı zamanda bir seyahatname karakteri de taşımaktadır.

Ebuzziya 1887'nin yaz mevsimi sonlarına doğru Carlsbad (Karlovy Vary) kaplıcalarına giderken Viyana'da bir müddet kalarak Schönbrunn Sarayı'nın bahçesindeki hayvanat bahçesini zaman zaman ziyaret eder. Hayvanlar hakkında notlar alır, görevlilerin düzenli çalışmalarını inceler. Fakat, bu gözlemlerin yeterli olmayacağını

²³ *Mecmua-i Ebuzziya*, c. XIII-XIV., cüz 138, 139, 140, 143, 25 Nisan 1912, ss. 65-75 (Metnin çevrimyazısı için bkz. AKGÜN, Adnan, *Ebuzziya Tevfik'in Mecmua-i Ebuzziya'daki Hatıraları*, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1987, 254 s.

anlayınca Viyana sefiri Sadullah Paşa'ya durumu iletir ve ondan yardım ister. Sadullah Paşa da, özel kâtibi Mösyö Peter'i Münih ve Frankfurt seyahatlerinde yardımcı olmak üzere Ebuzziya'nın yanına verir. Mösyö Peter, aslen Fransız olmakla birlikte Almanca'yı da mükemmel konuşan, kültürlü biridir. Ebuzziya Tevfik ve Mösyö Peter, Münih'teki **Jardin d'Acclimatation**'a birlikte giderler. Ebuzziya "Jardin d'Acclimatation" tabiri üzerinde durur; bu tabir, "bir hayvan veya bitkinin asıl yetiştiği iklime muvafık yapay bir ortama alıştırılması" demektir. Bu bahçenin ikinci müdürü M. Wolf de bahçede inceleme yapmaları hususunda onlara yardımcı olur. **Münih Hayvanat Bahçesi**, hayvan sayısı ve çeşidi bakımından hayli zengindir. Üçü birlikte önce, Güney Amerika'nın Patagonya ormanlarından getirilen büyük yılanların bulunduğu kısma giderler. Ebuzziya, yılanlar hakkında aldığı bilgilere dayanarak şunları söyler: "Bunlar beş tane olarak beşi de uyumakta idiler. Tam nisfu'l-leyde uyanırlar ve tavşandan ibaret olan gıdalarını bel' ettikten yarım saat sonra yavaş yavaş gaşy haline intikal suretiyle hâb-ı atâlete varırlar imiş. Uyandığı zaman rızıkları geçiştirilecek olursa adeta kükremiş arslan gibi kafeslerinin içinde kendilerini yerden yere ururlar, tel cidarlara çarparlar, gözlerinden ateş saçılırcasına dehşet-nâk nazarlarıyla ilkaa-yı havf u halecan ederlermiş. Şayet gıdası bir-iki saat geciktirilmek lazım gelse şiddet-i cûdan çarpına çarpına helâk olurlar imiş."²⁵Ardından, "şimpanze denilen ve insana en ziyade şebaheti olan, Afrika'ya mahsus maymunların dairesine" giderler. Getirildiklerinde çok kuvvetli olan bu hayvanlar fazla yaşamayıp verem olmak suretiyle üç sene zarfında ölmektedirler. Çünkü şempanzeleri Afrika'da alışkın oldukları hava ve hararete denk bir yapay sıcaklıkta Avrupa iklimine alıştırmak mümkün olmamaktadır.

Münih'teki hayvanat bahçesini kısaca dolaştıktan sonra Mösyö Peter'le birlikte Frankfurt'un büyük hayvanat bahçesine gelerek Dr. Streiger ile görüşen Ebuzziya, bu yöneticiden bahçe hakkında bilgi alır. İstanbul'da bir hayvanat bahçesi kurulacağını öğrenen Dr. Streiger, Ebuzziya'ya bazı önerilerde bulunur. Bahçe düzenlemesinin ve hayvan barınaklarının nasıl yapılacağı, hayvan alımlarının ne şekilde olacağı, iklim değişikliğine maruz kalan hayvanların hastalıklarının nasıl tedavi edileceği hususlarında bilgi veren doktor bütün bunların iyi bir şekilde yapılabilmesi için Almanya'dan uzmanlar götürülmesinin çok yararlı olacağı fikrini ileri sürer.

Ebuzziya Avrupa'da hayvanat ve nebatat bahçelerinin tarihî gelişimiyle ilgili ansiklopedik bilgiler de verir. Hayvanat ve nebatat bahçelerinin kuruluşu ve bakımı çok masraflı olduğu için bunlar ya hükümdar sarayının bahçesine bağlı olarak yapılmakta veya belediye bütçesinden işletilmektedir. Ebuzziya'nın aktardığı bilgilere göre; Avrupa'da hükümdar saraylarında hayvanat bahçesi tesisi ilk olarak Avusturya ve Saksonya'da görülmüştür. İlk hayvanat bahçesi 1552'de Viyana yakınlarında Ebresdorf kasabasında imparator I. Ferdinand'ın büyük oğlu Maximilian tarafından yaptırılmıştır. Bu bahçeye daha sonra getirilen hayvanlar eklenmiş ayrıca yeni hayvanat bahçeleri de kurulmuştur. Bilhassa Avusturya hükümdarları hayvanat bahçelerine büyük önem vermişlerdir. Bunlar zaman zaman Afrika'ya "hayvanat-ı nadire tedariki için" heyetler de göndermişler, Schönbrunn Sarayı'ndaki bahçe bunun sonucu olarak tanzim edilmiştir. Bu bahçe bilhassa Maria-Theresia zamanında çok genişletilmiştir. Sırf bu iş için imparatoriçenin emriyle Nicolas Jaquin adlı bir kişi 1754'ten 1759'a kadar Hindistan ve Güney Amerika'da seyahatler yaparak bahçe için "nebatat ve hayvanat-ı nadire" toplamıştır. Maria-Theresia'nın oğlu ve halefi imparator Jozef/Joseph de Kuzey Amerika, Hindistan, Güney Afrika ve Fransa ile Bourbonnais adalarına heyetler yollayıp birçok hayvan getirterek bahçeyi bir kat daha genişletmiştir. 1828'de Mısır valisi Mehmet Ali Paşa da bu bahçeye bir zürafa hediye etmiş fakat hayvan fazla yaşamamıştır. Asırlarca büyük bir itinayla korunup genişletilen bu bahçe o günlerde (Ağustos, 1887) eski önemini yitirmiş bulunmaktadır. İçerisinde hâlâ pek çok nadir hayvan bulunmakla beraber şimdiki halde bir eğlence bahçesi hükmündedir.

Ebuzziya Tevfik, Paris'te 1635'te kurulmaya başlanmış olan **Jardin de Plantes**'in da (Bitki ve Hayvan Bahçesi) kuruluş ve gelişme tarihçesini aktarır. XV. Louis devrinde büyük bir canlılık gösteren, en parlak devrini de Kont Buffon'un idaresinde XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan bu bahçeye Fransız ihtilalinden

²⁵ Ebuzziya Tevfik, "Zamanımız Tarihine Ait Hatırat: Hayâtü'l-Hayvan Bahçesi", *Mecmua-i Ebuzziya*, c. XIII, cüz 139, 28 Mart 1912

sonra da gereken ilgi gösterilmiştir. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa bu bahçeye de hediye olarak fil, antilop ve arapatları yollamıştır. Berlin'de ilk hayvanat bahçesi 1841'de Charlottenburg Sarayı civarında kurulmuş, bu bahçe zamanla büyük gelişme göstermiş; fakat XIX. yüzyıl sonlarına doğru askerî masrafları artan Prusya hükümeti bahçenin ödeneğini kestiği için hayvanat bahçesi eski önemini yitirmiştir.

Avrupa'daki büyük hayvanat bahçelerinin kuruluşu, gelişmesi, hayvan çeşidi bakımından zenginliği hususlarını böylece özetleyen Ebuzziya Tefvik, bu bahçelerin ihtişamı, büyüklüğü ve masraflarının çokluğu karşısında şaşırılmış görünür. Bilhassa nadir hayvanların bulunup getirilmesi pahalıya gelmektedir. Bir hayvanat bahçesine gerekli olan beş-altı bin çeşit hayvanın bir defada bulunup getirilmesinin mümkün olmadığını söyler. Avrupa'da hayvanat bahçesine hayvan satma işini yapan en meşhur ticaret kuruluşu Hamburg'tadır. Ebuzziya, kurulacak bahçe için gerekli hayvanların buradan alınabileceğini belirtir.

Ebuzziya Tefvik, Sultan II. Abdülhamit'e sunduğu layihanın sonunda İstanbul'da bir "hadikatü'l-hayvanat" kurulmasının fevkalade masraf ve külfete yol açacağını ileri sürer. Padişah tarafından bu işe tahsis edilen 60.000 liranın, ancak hayvanlara ait meskenlerin tesisine yeteceğini, ilk seferde bulundurulacak hayvanlar için de bir o kadar tahsisat gerektiğini belirtir. Bu işin en zor tarafı, yaşadığı tabîi iklimden alınıp getirilen hayvanların alışmış olduğu yiyeceklerin teminidir. Ayrıca, vazifesine sadık ve bu işten anlayan görevlilerin bulunması da ayrı bir meseledir. Bu, Avrupa'daki bahçeler için bile hâlâ problem olmaktadır. Şimdilik, büyük bir hayvanat bahçesi kurulmasındansa, saray bahçesinde bazı nadir hayvanlara mahsus küçük bir kısım oluşturulması daha uygundur.

Görülüyor ki Ebuzziya, İstanbul'da bir hayvanat bahçesi kurulmasına, ayrılan ödeneğin yetersiz olduğu gerekçesiyle taraftar olmamıştır. Onun bu görüşü padişah üzerinde etkili olmuş ve Abdülhamit bu karardan vazgeçmiştir. Nitekim, Ebuzziya da raporun sonuna düştüğü notta, layihasında ileri sürdüğü fikirler üzerine İstanbul'da "hadika-i hayvanat" tesisinden vazgeçildiğini belirtir.

Ahmet Midhat Efendi, Avrupa'nın büyük şehirlerindeki hayvanat ve nebatat bahçeleri hakkında ayrıntılı bilgi veren yazarlardandır. Diğer kısımlarda olduğu gibi bu kısımda verdiği bilgiler de kendi gözlemlerine ve seyahat kılavuzlarından aldığı malumata dayanmaktadır. Lyon'daki büyük gezinti bahçesini anlatırken bahçenin bir kısmının botanik bahçesi olarak düzenlenmiş olduğunu belirtir ve diğer bir kısımdaki hayvanat bölümüne dikkat çeker. Bitkilerin bulunduğu kısımda her çiçek, ağaç ve fidanın yanına bitkinin cinsini belirterek o cins hakkında bilgi veren küçük birer levha koyulmuştur. Çeşitli kara ve su hayvanının bulunduğu kısımda, bu hayvanların vahşi olanları muntazam kafesler içine yerleştirilmiş, zararsız olanları ise serbest bırakılmıştır. Etrafı demir parmaklık ile çevrilmiş bir bölümden geçerken buradaki iri bir ayı parmaklıktan dışarıya elini çıkarıp haykırarak, gelen geçenden ekmek ister. Ahmet Midhat da orada yiyecek satan bir kadından ekmek alıp ayıya vermeyi düşünür. Bunun üzerine kadın onunla anlaşarak, ayıyı oynatma önerisinde bulunur ve ayıya ekmeği gösterip "—İşte ekmek! Fakat raks etmez isen vermeyeceğim!" der. Ayı, beş dakika kadar oynadıktan sonra ekmeğe kavuşur. Ahmet Midhat daha önce oynayan ayıları görmüşse de böyle ekmek için raks eden bir ayı görmek onu şaşırtır.

Seyyah, Christiania Kraliyet Sarayı'nın bahçesindeki bitki bölümünü anlatırken **Botanik Bahçesi** tabirini kullanır. Kuzeyin soğuk kışına dayanamayan bitkiler için seralar yapıldığına dikkat çeker. Burası, Christiania'nın en çok ilgi çeken yerlerindedir. Berlin'de de Tiergarten gezinti bahçesi içindeki **Zoologischer Garten**'i (Hayvanat Bahçesi) dolaşan Ahmet Midhat'a göre burası hem düzenlemesi hem de çok sayıda ve çeşitte hayvan bulunması bakımından Avrupa'daki benzerleriyle karşılaştırılınca birinci durumdadır. Burada başlangıçta sadece kurt, ayı gibi birkaç hayvan bulunurken, 1869'dan sonra Zoologischer Garten'in meydana getirilmesi için Alman maarif nezaretine yüklü miktarda ödenek verilmiş, ardından da dünyanın her tarafından yüzlerce çeşit hayvan buraya getirilmiştir. Bu hayvanların yuvaları da getirildikleri memleketin mimarisine uygun tarzda inşa edilmiş; örneğin Mısır'dan gelen timsah ve suaygırlarının yuvaları Mısır mimarisi tarzında, Hindistan'dan getirilen fillerin yuvaları Hind tapınakları şeklinde yapılmıştır. Ahmet Midhat, çok zengin ve ayrıntılı olması

münasebetiyle bu bahçeyi layıkıyla gezemediğini belirterek bu tip yerlerin tam olarak gezilebilmesinin çok zaman alacağını söyler.

Almanya'da Berlin Akvaryumu'nu seyahat arkadaşı Madam Gülnar'la gezen ve hayli geniş olarak anlatan Ahmet Midhat eserinin bu kısmının baş tarafında Avrupa'da iklimlerin yanı sıra bitki ve hayvan bilimleri (botanik ve zooloji) üzerinde yapılan çalışmalardan bahseder. Avrupalıların bu gibi meselelere büyük bir ciddiyetle eğildiklerini vurgular. Avrupa'nın pek çok ülkesinde "Gerek hayvanat ve gerek nebatatın ekalim-i sairedeki tabiatlarını muhafaza edecek yolda bağçeler tesis ve teşkiline lüzum görülmüştür." (ss. 404-405) der. Bitki ve hayvan ilimleriyle uğraşan âlimler, önceleri nadir hayvan ve bitkiler üzerinde incelemeler yapmak için Afrika'ya, Amerika'ya, Hindistan'a gitmek zorunda kalırlarken şimdi bu alabildiğine geniş hayvanat ve botanik bahçeleri araştırmacılara büyük kolaylık sağlamaktadır. Çünkü büyük masraflarla oluşturulan bu bahçelerde bitkiler ve hayvanlar kendi doğal ortamları meydana getirilerek muhafaza edilmektedir. Ahmet Midhat, bunlarla ilgili genel bir tanımlama da yapar: "Bunlardan *akuarium* denilen yerler ekseriyetle suda yaşayan hayvanatı canlı olarak muhafaza için tesis olunan tarih-i tabîi müessesatı olup bazılarında suda yaşamayan hayvanat dahi hıfzedilirler. Hayvanat-ı mâiyeden maadasını da havi olanlarına *vivarium* nâmını verirler ki mahlûkatın hayyen mahall-i muhafazası gibi bir mânâya gelir." (s. 405) Akvaryumdaki hayvanlara "tabîi istidatlarına göre câri veyahut râkid tuzlu veyahut tatlısularda kumsal veyahut bataklık veya taşlı yerlerde tıpkı hal-i tabîileri vechile yaşatmak için ayrı ayrı yuvalar yapılmış"tır. Bunların alışkın oldukları sular sıcaklıktan durgun veya akıntılı oluşlarına kadar bütün özellikleriyle aslına eşdeğer biçimde hazırlanmıştır. Ayrıca, akvaryumdaki sular sürekli olarak devr-i daim suretiyle tazelenmektedir Ahmet Midhat şu açıklamayı yapmayı da uygun görür: "Bu ahvâlin kâffesi fennen nazar-ı dikkate alınarak daha bizim hatır ve hayalimize de gelmeyen mahzurları dâfi' ve matlubları cami' olmak üzere şu hayvanatı yaşatacak ve tenasüllerini temin ile maişet-i tabîiyelerini de gösterecek olan ve binaenaleyh nezd-i kadr-şinasında kıymet ve ehemmiyetine nihayet bulunmayan tesis-i nâfi' işte *akuarium*dur." (s. 406) Seyredenler, bir yüzü baştan başa saydam olan büyük haznelerdeki canlıları açıklıkla görebilirler. Akvaryumların bir kısmında yaşayan hayvanlar "insan eli değince dağılacak" kadar nazik görünmektedir. Bazılarının da bu nezaketlerine rağmen ısırarak, dikenlerini batırmak gibi tehlikeleri vardır. Suyun dibindeki kayalara yapışık olarak yaşayan hayvan ile bitki arası birtakım canlılar da renkleri ve güzel şekilleriyle açılmış çiçek görüntüsü verirler. Yuvaların yapılışı son derecede düzenlidir. Ahmet Midhat'a göre insan bunlara bakınca sanki sanat bakımından kıymetli bir tabloyu seyrediyormuş gibi olur.

Berlin akvaryumunun, Avrupa'daki benzerleri arasında ilk sıralarda yer alacak değerde olduğunu bir kez daha vurgulayan yazar, akvaryumu bir bütünlük içinde tutan yapının ilginç görüntüsünü de birkaç cümleyle gözler önüne serer. Aslında bir zemin katı ile bir yeraltı katından oluşmakla birlikte, yapıya bir mağara görüntüsü verilmiştir. Hem giriş kısmı hem de yeraltı kısmı birer mağara şeklinde düzenlenmiştir. Ayrıca "tabîi mağaraları takliden gayr-ı muntazam" görünecek şekilde bir bölüm vardır ki burada da demir kafesler ve çeşitli kara hayvanlarına mahsus yuvalar bulunmaktadır. Bu kafeslerde çeşitli kuşlar, maymun cinsinin çeşitli örnekleri, irili ufaklı yılanlar bulunur. Kumsal ve kayalık şeklindeki havuzlarda da foklar, timsahlar, büyük kaplumbağalar. Mağara içinde sağlı sollu sıralanmış yüzlerce küçük akvaryumdaki türlü deniz canlılarını seyretmek seyyahlar için doyumsuz bir zevktir. Ahmet Midhat ve Madam Gülnar, Akvaryum'un küçük büfesinde karınlarını doyururken bir yandan da sohbet ederler. Sohbet esnasında Madam Gülnar, Rusya'da bu gibi müesseselerin henüz bulunmadığını söyleyince Ahmet Midhat, İstanbul'un da bu hususta Rusya'ya benzediğini belirterek şu temennide bulunur: "İkimiz de müessesat-ı mezkûrenin memleketlerimizce vücutları şayan-ı temennide bulduklarını ve fakat bunların tesisi pek çok masarif ve külfet ve zahmete vabeste idiğini itiraf eyliyor idik." (s. 409) Akvaryum'u çok beğenmiş olan yazar, ikinci defa olarak dolaşır. Seyyahın vakti müsait olursa bu gibi önemli müesseseleri iki kere dolaşmakta büyük fayda olduğunu belirterek ilk dolaşmada yeterli malumat alınmasının her zaman mümkün olmayacağını ileri sürer. Çünkü ilk görüşte insan, hayret ve hayranlık duygularıyla dolup her şeyi bir an evvel görme arzusundadır. Bu yüzden de acele ile koşuşturur ve önemli yerleri layıkıyla göremeyebilir.

Paris'te, Boulogne Orman'ında seyahat arkadaşı Madam Gülnar'la birlikte dolaştığı Jardin d'Acclimatation'u (Hayvanat ve Nebatat Bahçesi) ayrıntılı olarak anlatan Ahmet Midhat buranın "nebatat kısmında gayet vâsi' kış bahçeleri ve limonluk gibi yerlerin gûnâgûn çiçekler ve nebatat ile mâlâmâl olup hayvanata mahsus olan mahallerinde dahi her nev' hayvanların hâl-i tabîilerinde yaşamakta bulunduğunu" belirtir. Bu genel ifadeden sonra "Jardin d'Acclimatation" başlığı altında burayı geniş olarak anlatır. Yazar, çoğu zaman yaptığı gibi bu bölümün baş tarafında da konuyla ilgili olarak hayvan ve bitkilerin yaşama şartları ve iklimleri hakkında geniş ansiklopedik bilgi aktarır. Avrupalılar, uzak memleketlerden getirdikleri hemen her çeşit bitki ve hayvanı kendi ülkelerinin iklimine alıştırmayı başarmışlardır. Eğer bunu başaramamışlarsa hususi bir ortam hazırlayarak o bitki veya hayvanın asıl iklimine benzer şartlarda yaşamasını sağlamışlardır. Bu yolla, dünyanın sayısız canlısını kendi insanlarına olduğu gibi ülkelerini ziyaret eden seyyahlara da tanıtmının yolunu bulmuşlardır.

Paris'teki Jardin d'Acclimatation'u özel bir şirket kurmuştur ve işletmektedir. Şirketin bu işle ilgili olarak uzak memleketlerde "eleman"ları²⁶ vardır. Bu elemanlar vasıtasıyla dünyanın değişik taraflarından yeni hayvan ve bitkiler getirtir, ölen hayvanların yerine yenilerini koyar, hayvan ve bitki ticareti yaparlar. Hatta, "Her sene akvâm-ı vahşiyeden birkaç familya halkını celb ederek memleketlerindeki ikametgâhları neden ibaret ise aynı yapıtıp birkaç ay müddet bunlara tahsis ettiği mahalde ikamet ettirir ve erbab-ı temâşâ bunların etrafına üşüşüp hâllerini şanlarını öğrenmekle hem eğlenir hem istifade ederler." (s. 609)

İyi düzenlenmiş bir bölümde maymunlar bulunur, onun yakınındaki bir kısımda ise büyük kuşlarla güvercinler vardır. Bilhassa güvercinlerin bulunduğu kısım kötü koktuğu için, burada fazla durmaz. Tavuk, horoz, sülün gibi hayvanların yüzlerce cinsi kendilerine ait özel kümeslerde yaşamaktadır. Develerle *alpaka* denen hayvanların bulunduğu bölümü de kısaca ziyaret eden yazar daha sonra yabankeçisi cinsinden çok sayıda hayvanı yuvalarında görür. Ardından da, büyük ahırlarda bulunan fil, geyik, sığır gibi hayvanları seyrederek. Buraya daha çok fil, deve ve devekuşu koşulu arabalarla, midilli, katır ve eşeklere binmek isteyenler gelmektedir. Hatta zürafalar tarafından çekilen birkaç araba bile vardır. Meydana getirilen sunî ve geniş bir kayalıkta da bu tip yerlerde yaşayan yaban mandası gibi hayvanlar barındırılmaktadır. Yine sunî şekilde oluşturulan geniş havuz ve deniz mağaralarında denizarslanları yaşar. Yemek verileceği zaman mağaralarda ve havuzlarda bulunan bütün denizarslanları meydana çıkararak korkunç yaygara koparırlar. Hayvanat bahçesinin bir köşesinde fincanı kırk santime çeşitli hayvan sütleri satılır; fakat bunların, belirtilen hayvanın sütü olup olmadığını anlamak her zaman mümkün değildir. Bahçenin Akvaryum kısmında tatlısu hayvanları için dört, deniz canlıları için on havuz bulunur. Bu havuzlar çeşitli balıklarla ve su canlılarıyla doludur. Fakat, iyi düzenlenmiş olmakla beraber Berlin Akvaryumu ile kıyaslanabilecek büyüklükte değildir. Berlin Akvaryumu, bu hayvanat bahçesinin belki de tamamından daha geniş ve önemlidir. Hayvanat bahçesinin sonlarındaki kısım köpeklerle kurtlara ayrılmıştır. Köpeklerin bulunduğu kısımda yalnızca av köpekleriyle çoban köpeklerinin değil "*madamelerin* kucaklarından düşürmedikleri yumruk gibi mini mini köpeklerin" de çeşitleri bulunur. Bu köpek bölümü çeşit zenginliği bakımından bütün Avrupa'da meşhurdur. Hayvanat bahçesinde, konuyla ilgili kitapların bulunduğu bir kütüphaneyle okuma salonu, lokanta, kahvahane ve küçük bir konser salonu da vardır. Jardin d'Acclimatation'un botanik bölümünde özellikle *ser* denilen kış bahçeleri dikkat çeker. Ahmet Midhat, "bunların cesametleri ve muhtevi oldukları nebatatın çokluğu ve büyüklüğü" ile gerçekten dikkate değer yerler olduklarını belirtir. Fakat, botanik bahçesini oluşturan bölümlerde bulunan bitkilerle ilgili herhangi bir bilgi vermez.

Geniş olarak üzerinde durduğu **Jardin des Plantes** küçük tepe ve yamaçlarıyla, vadileriyle, Paris'in en büyük botanik bahçelerindedir. Burası bitkibilimi ile uğraşanlar için bir okul ve müze vazifesi de görmektedir. Jardin des Plantes'in içinde hayvanlar için bir bölüm de bulunmaktadır. 1635'te botanik bilgini Guy de Labrousse tarafından kurulan bu bahçede bir ara Fransızların meşhur tabiat bilimcisi Buffon müdürlük yapmıştır. Onun ardından, yine meşhur Bernardin de Saint-Pierre, XVII.

²⁶ Yazar, "ajan" kelimesini kullanır.

Louis tarafından Jardin des Plantes'in müdürlüğüne getirilmiştir. Ahmet Midhat, Paris'e gideceğini hatırlıdan bile geçirmediği zamanlarda bu bahçe hakkında epey bilgi edinmiş olduğu için şimdi burayı gezerken sanki çok iyi tanıdığı bir yeri geziyormuş gibidir. Gezdikten sonra bir kere daha "seyahat tarifnamelerine" müracaat ederek malumatını genişletir.

Burada meyve ağaçları, sanayide kullanılan bitkiler, çiçekler, yalnız gölge ve süs için yetiştirilen bitkiler, çekirdekli fidanlarla Fransa'ya mahsus fidanların kendilerine has bölümleri vardır. Çok büyük iki tarhda ise botanik yani "fenn-i nebatat-ı nazike" için kullanılan bitkiler bulunur. Yazar, bahçenin bölümlerini anlatırken sık sık kullandığı "tarh" terimini şöyle açıklar: "Bizim burada 'tarh' tabir eylediğimiz şey kâmilten müstatilü's-şekl nebatat magresleridir ki bunlar magrus olan nebatatın tabiatlerine ve lüzumuna göre büsbütün camla setredilmek veyahut camları açılıp havalandırılabilmek için suret-i muntzamada yapılmışlardır." (s. 701) Etrafı parmaklıklarla çevrilmiş geniş alanlarda geyik, karaca, yabankeçisi, tavşan gibi zararsız hayvanların yaşadığını belirten yazar, ayılarına derince kazılan hendekler içinde mahfuz olduğunu söyler. Tavuk, hindi gibi kuş cinsinden ehli hayvanlar için yapılan kümeslerin genişliği dikkat çeker. Bunlardan sonra fil ve denizati gibi iri hayvanlara ait ve etrafı kuvetli demir parmaklıklarla çevrili kısım bulunur. Yırtıcı hayvanların yer aldığı bina, ancak belli zamanlarda ziyaretçilere açılıp hayvanlar gösterilir. Yazar, bu binaya girmemiştir, bu nedenle fazla bilgi vermeden geçer. İçinde yüzlerce maymun bulunan geniş kafes, seyircilerin en çok ilgisini çeken kısımdır. Buraya gelenler kolay kolay ayrılamayıp maymunlarla eğlenirler. Doğan, kartal, atmaca gibi av kuşlarının bulunduğu bölümle, sülünlerin bulunduğu kısımdan sonra yılan ve timsahların yer aldığı bölümler gelir. Fakat yılan ve timsahlar ancak kendilerine yemek verileceği zamanlarda ortaya çıktıkları için görülmeleri her zaman mümkün olmaz. Bahçede bulunan tek sedir ağacı hakkında da bilgi veren yazar bunun Cebel-i Lübnan'dan getirilmiş olduğunu belirtir. Söylenenlere göre, yüz elli beş yaşındaki bu ağacı, 1735 yılında, küçük bir fidan halindeyken Jeusio adında bir adam şapkasının içine dikerek Suriye'den buraya nakletmiştir.

Paris'in Jardin des Plantes'ını Ahmet İhsan "Neabatat Bağçesi" başlığı altında anlatmış; öncelikle Ahmet Midhat'ta olduğu gibi bahçenin kuruluş tarihçesini aktarmıştır. Bunu yaparken, Bædeker kılavuzundan faydalandığını anlıyoruz. Hayvanat kısmında bulunan hayvanlar hakkında fazla bilgi vermemekle beraber bel kalınlığındaki yılanların, timsahların ve gayet iri kaplumbağaların varlığına dikkat çeker. Bitki bölümünde ise özellikle sıcak ve mutedil olmak üzere iki kısma ayrılan limonlukların mükemmel olduğunu ileri sürer. Bu limonluklar gerek sıcak gerekse ılıman iklime ait bitkilerle o kadar doludur ki tamamını gezmek neredeyse mümkün değildir.

Paris'in meşhur **Boulogne Ormanı'nın Hayvanat Bahçesi** bölümü Ahmet İhsan'ın üzerinde geniş olarak durduğu yerlerdendir. Burada hangi hayvanların bulunduğunu genel bir bakışla şu şekilde ortaya koyar: "... maymunhane, yarasahane, envâ' su kuşları, devekuşları, her türlü kuşu hâvi kuşhaneler, kümesler, ağıl ve kungurular müşahede olunur." (s. 70) Büyük ve az görülür cinsten hayvanlara araba çektirilen kısım bahçenin en işlek yeridir. Örneğin kocaman filler, üstlerindeki köşkle ziyaretçileri gezdirir, çocuklar, devekuşu ve rengineyiği koşulu arabalara binerler. Hayvanat bahçesinin sağ tarafında düzenlenen bölümlerde zürafa, yabanatı, katır gibi hayvanların ahırları bulunur. Daha arkada tavşan, domuz, rengineyiği, yabankeçisi gibi hayvanların yuvalarıyla denizarslanlarının, balıkların doğal hayat ortamlarında yaşadığı akvaryum vardır. Ekvator bölgesi kuşlarının bulunduğu kısımla hayvanat bahçesi sona erer.

Ahmet İhsan, Trocadéro köşkünü anlatırken burada yer altında bulunan Akvaryum hakkındaki gözlemlerini de aktarır. **Trocadéro Akvaryumu**'nda yalnızca nehir balıkları bulunur. Yazar, özel yetiştirilen somon balıklarına dikkat çekerek bu akvaryumun adeta bir "balık tarlası" olduğunu belirtir: "Bir şey nazar-ı dikkatimi davet eyledi. 'Somon' derler Avrupalıların makbul bir tatlısu balığı vardır. Biz 'yayın' balığı deriz ama 'somon'ların lezzeti 'yayın'a pek müreccah ve eti penbedir. Akvaryumda altı kadar camekân gördüm, derunlarında hep 'somon' balığı yetiştirilirdi, mesela birincide yeni yavruları, sonra tedricen büyükleri görülür en sonrakide ise en büyüğü müşahede olunuyordu, bu en büyüğün üstüne muallak levhada okudum ki akvaryum sayesinde

sene-be-sene büyütülerek yetiştirilen balıkları o balıktan mahrum olan nehirlere atıp balık yetiştiriyorlarmış. Yani şurası adeta bir balık tarlası imiş!" (ss. 106-107)

Fağfurizade Hüseyin Nesimi'nin *Seyahat*'inde Paris'in önemli gezinti yerlerinden olan Bois de Boulogne anlatılırken, Ahmet Midhat ve Ahmet İhsan'da olduğu gibi bu ormanın hayvanat bahçesi bölümünün de söz konusu edildiği görülür. Bahçe içindeki Jardin d'Acclimatation hakkında bilgi veren seyyah bu hayvanat bahçesinde hemen her çeşit ehli ve vahşi hayvan ile kuş bulunduğunu belirtir. Burada, "Dahome ve Kongo'dan celbolunmuş nîm-vahşi siyah Araplar dahi evlâd u ayali ile çadırlar altında ve mahfuz bir mahalde iskân edilmiştir. (ss. 21-22) Fağfurizade, bu zencilerle Arapça konuşur. Öğrendiğine göre; bunların bazıları müslüman olup Kadiriye tarikatindedir; fatiha okurlar. Daha sonra Jardin de Plantes denilen nebatat bahçesine giden seyyah, burada "her nev' eşcâr u nebatat ve hayvanat ile kuşlar, balıklar"ın mevcut olduğunu söyler. Hatta buradaki hayvanlar, *climatation* bahçesindekilerden daha fazladır. Seyyah, daha sonra Londra'daki bitki serasını anlatırken, seranın tarifini yapar ve içinde bulunanları genel olarak belirtir: "Bu bağçeler derununda, camlarla kapalı ve zemini buhar makinesi vasıtasıyla hararetili 'ser' yâd olunan mahfazalar dahi küre-i arzın her noktasından celb edilmiş nice nebatat ve eşcarın hâl-i bürudetden hıfz u vikayesi için tesis olunmuştur." (ss. 30-31)

Şerefeddin Mağmumi'nin Brüksel'deki botanik bahçesi hakkında verdiği bilgiler -farklı bir kurum ele alınmış olmakla birlikte- diğer seyyahların botanik bahçeleriyle ilgili değerlendirmelerine benzer. Brüksel Botanik Bahçesi, 1826'da özel bir ilim cemiyeti tarafından tesis edilmiştir. Bahçe dahilinde, zeminin engebeli olmasından istifade edilerek küçük tepeler, göller, dereler vücuda getirilmiştir. Bahçenin düzenlenmesinde sadece botanik araştırmacılarının "esbâb-ı istifadesi, tahsil-i amelîyesi" değil, ziyaretçilerin "zevk-i rûhânî ve inşirâh-ı derûniyesi" de hesaba katılmıştır. İngiliz tarzına uygun olarak düzenlenen bahçedeki bütün bitkilerin yanına o bitkinin adını, cinsini, özelliklerini belirten levhalar konulmuş; ayrıca ziyaretçilerin göz zevkini okşayacak düzenlemeler yapılmıştır. Dört yol ağızlarında, köşelerde hayvan, bitki ve insan heykelleri vardır. Bütünüyle camdan mamul bazı köşkerin havuzlarına su bitkileri koyulmuş, bunların çevresine sabit kanepeler, kameriyeler, çardaklar yerleştirilmiştir. Bu gibi düzenlemeler, bahçenin hem bir botanik bahçesi hem de bir gezinti yeri olmasını sağlamıştır. Camlı bölmelerden meydana gelen "limonluk" bahçenin en dikkat çekici bölümüdür. Limonluk o kadar geniş ve yüksektir ki içerisinde boyu on iki metreye ulaşan ağaçlar bile vardır. Seyyah, içeriye girerek dolaşır. Bu kış bahçesinin en sıcak bölümünde hurma, muz, afrikasakızı ağaçları... gibi sıcak iklim ağaçları, bir başka bölümde limon, portakal, turunç... gibi ılıman iklimlere mahsus ağaçlar vardır. Limonluğun yanındaki bir binada "nebatat-ı tibbiye, bağçevanlık, bostancılık tahsiline mahsus müteaddid dersaneli bir mekteb ile bir kütüphane" (II, s. 19) bulunur. Brüksel Botanik Bahçesi hakkında bu bilgileri veren Mağmumi, mukayese amacıyla sözü İstanbul'un Sarayı semtindeki bitki bahçesine getirir. İki bahçeyi kısaca mukayese eden seyyah, İstanbul'daki bahçenin, güzel korusu ve iki büyük limonluğu ile bu bahçeden daha güzel; fakat sadece tıp talebelerine hizmet vermesinin bir eksiklik olduğunu söyler. Yaptığı mukayeseden, Mağmumi'nin bu gibi bahçelerin fonksiyonunu çok iyi kavramış olduğu anlaşılmaktadır: "Ahaliye lezzet-i ulûm ve maarifî tattırmak için yegâne çare bu türlü müessesâtı meccânen ziyaret-i umumiyye arz etmektir. Avrupa'nın her tarafında nebatat ve hayvanat bağçeleriyle resm ve âsâr-ı atîka ve esliha müzeleri yaz kış ve küll-i yevm umum tarafından meccânen gezilir ve ziyaret olunur. Halbuki bu ihtiyaç bizde daha ziyadedir zannedirim." (II, s. 20)²⁷

Celal Nuri, *Kutup Musahabeleri*'nde Hamburg-Altona bölgesini anlatırken, Altona civarındaki **Hagenbeck Hayvanat Bahçesi** hakkında da bilgi verir. 1907'de Almanların ünlü hayvanat tüccarı Karl Hagenbeck tarafından kurulan bu büyük bahçe "suret-i fenniyyede zevke muvafık bir tarzda yapılmış bir hadika"dır. Bahçedeki "aktâr-ı kutbiyeden getirilmiş morslar, foklar, deniz mahlûkatı, beyaz ayılar" müzik aleti çalmakta, suallere cevap verebilmekte, top oynamakta, teşekkür etmekte, raks etmekte,

²⁷ Mağmumi, *Paris'ten Yazdıklarım*'da Paris'in büyük hayvanat ve botanik bahçeleriyle ilgili olarak da ayrıntılı bilgiler verir. Fakat yazarın bu kitaptaki makaleleri "anonim" yazılar olup, seyahat izlenimleri çerçevesinde ele alınabilme özelliğinden uzaktır. Bu nedenle, *Paris'ten Yazdıklarım*'daki yazılar burada değerlendirilmemiştir.

çocuk oyunları oynayabilmektedir. Afrika'dan, Hind-i Çinî'den, Birmanya'dan getirilmiş yarı vahşi insanlar eğitilmiş olan bu hayvanlarla aynı şeyleri yapmaktadır. Celal Nuri, Karl Hagenbeck'in hayvanları böylesine eğitip birtakım işleri yaptırması karşısında şaşırır ve adama hayran olur. Biz kendi insanımızı eğitemediğimiz, "âdem evladını insan edemediğimiz" halde Hagenbeck'in arslanları, kaplanları, ayıları eğitip "daire-i inzibata" alması yazarın ona hayran olmasına yol açar. Hatta "Parkı gezer iken bir şey aklıma geldi. Bir türlü içimde tutamayacağım: Acaba Hagenbeck'i dahiliye müşavirliği memuriyeti ile Türkiye'ye celb etsek, şu ecnebi müşaviri getirmenin moda olduğu bir zamanda, münasib olmaz mı?" (s. 35) demekten de kendini alamaz. Buna karşılık, insanlara hayvan muamelesi yapıp, zencileri hayvanlar gibi teşhir edip oynatması Celal Nuri'yi kızdırır. Kendisi cesaret edip onlara soru soramaz fakat Afrika ve Hind-i Çinî ahalisinin bir kısmı müslüman olduğu için bu zencilerin bir kısmının müslüman olması da kuvvetle muhtemeldir. Onların böyle hayvan muamelesi görmesi yazarı rahatsız eder.

Bazı seyahatnamelerde üstü örtülü olarak, bazılarında ise açık bir şekilde yer alan "bitki ve hayvan bahçelerinin aynı zamanda ilmî birer merkez olduğu" fikri Halit Ziya'nın *Almanya Mektupları*'nda da ileri sürülür. **Münih-Nymphenburg Nebatat Bahçesi**'nin, Almanya'nın görülmesi gereken yerlerinden olduğunu ileri süren yazar burada pek çok bitki örneğinin bulunduğunu belirtir. Bu bahçe, bitki çeşidinin çokluğu ile âlimlere büyük imkân sunmaktadır. Halit Ziya, bunu bir mukayeseyle ortaya koyar: "Bu cihetle de merâkiz-i tahsil addedilebilecek Türk şehirlerinin, başında İstanbul olarak, ne azim mahrumiyetlere mahkûm oldukları ve -refiklerimden birkaçını biliyorum- nebatat muallimlerinin hiç olmazsa beş on emsal gösterebilmek cehdiyle kırlarda dağlarda dolaşarak talebeye ceplerinde nebatat numuneleri taşıdıkları düşünülürse Münih nebatat bahçesi için 'Daha zengin olabilirdi...' demeğe cesaret kalmaz."²⁸

Seyahat kitaplarında yazarların, Avrupa'nın botanik ve hayvanat bahçeleriyle akvaryumlarına ait izlenimleri bu şekildedir. Bunlara göre, yazarların, hayvanat ve nebatat bahçelerinde öncelikle kendilerine ilginç gelen hususlar üzerinde durduklarını söylemek yanlış olmaz. Özellikle hayvanat bahçelerinde, belki de ilk kez gördükleri hayvanlara dikkat çekerler. Ayrıca bu gibi hayvanların yaşadıkları doğal ortamların bahçelerde oluşturulmuş olması da onların üzerinde önemle durdukları bir husustur. Aynı şey, bitkiler için de geçerlidir. Bilhassa bu özellikleriyle, hem hayvanat hem de nebatat bahçeleri aynı zamanda birer bilim merkezi durumundadır. Ebuzziya Tefvik, Şerefeddin Mağmumi, Celal Nuri ve Halit Ziya'da bu, karşılaştırmalı olarak belirtilir. Fağfurizade ile Celal Nuri'de dikkatimizi çeken nokta ise hayvanat bahçelerinde hayvanlarla birlikte muhafaza edilen yarı-vahşi zencilerin durumudur. Fağfurizade bu durum hakkında herhangi bir yorum yapmazken Celal Nuri, duyduğu rahatsızlığı açıkça belirtir.

B. Büyük Sanayi Sergileri ve Bazı Küçük Sergiler

Avrupa'da, *exposition* denilen büyük sanayi sergilerinin başlangıcı XIX. yüzyılın ortalarına rastlar. Bütün dünya devletlerine açık olan ilk genel sanayi sergisi 1851'de Londra'da açılmıştır. Bundan sonraki önemli *exposition*ların bazıları şunlardır: 1855, 1867, 1878 ve 1889 Paris Sergileri, 1862 ve 1871 Londra Sergileri, 1873 Viyana Sergisi, 1888 Kopenhag Sergisi, 1891 Moskova Sergisi, 1893 ve 1905 Amerika Sergileri... Bunların bir kısmına Osmanlı Devleti de çeşitli eserlerle katılmıştır; 1851 ve 1862 Londra Sergileriyle, 1865 Paris Sergisi, 1893 ve 1905 Amerika Sergisi...²⁹ Sanayi sergileri Avrupa medeniyetinin gelişmesinde büyük önem taşımaktadır. Günümüzde belirgin bir uzmanlaşma fikriyle düzenlenen "fuar"ların ilk örnekleri olan sergilerde kimi zaman Avrupa'nın tanımadığı mallar; ticaret ve el sanayii ürünleri de yer almaktaydı. Doğu'dan gelen veya getirilen bu tip mallar daha sonra Avrupa'da

²⁸ *Tanin*, 24 Teşrin-i evvel 1915, nr. 2462

²⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldığı ilk uluslararası sergilerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. ÖNSOY, Rifat, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", *Bellekten*, c. XLVII, sayı: 185, TTK Basımevi, Ankara, Ocak 1983, ss. 195-235 ve bunun ayrışması: TTK Basımevi, Ankara, 1984

yaygınlaşabilmekte ve üretiminin yapılması sağlanabilmekteydi. "... çinicilik Pekin'deki sarayı basarak yıkan askerlerin yağmaladığı yapıtların 1862'de Londra'da bir sergide gösterime sunulmasıyla Avrupa'da tanınmıştı."³⁰ 1862 sergisi dolayısıyla Londra seyahati yapan bir seyyahımız olmadığından, seyahatnamelerde bu konuya ilişkin bir tespit bulmamız mümkün değildir; bulunsaydı mukayeseye imkân vermesi açısından herhalde çok ilginç olurdu.

Bu tip sergilerin seyahatler açısından önemi büyüktür; çünkü bazı seyyahlar sırf bu sergiler dolayısıyla ya devlet görevlisi olarak ya da sergiyi gezmek maksadıyla Avrupa ülkelerine gitmişlerdir. Avrupa'nın ilk genel sanayi sergisi olan 1851 Londra Sergisi'ne giden malların taşındığı gemide bulunan *Seyahatname-i Avrupa* yazarı Mehmet Rauf'un gezisi bu tip seyahatlerdendir. Hatta Sultan Abdülaziz'in Avrupa gezisi de bir anlamda 1867 Paris Sergisi dolayısıyladır. Ahmet Midhat Efendi doğrudan sergiye bağlı bir Avrupa seyahati yapmış olmamakla birlikte 1889 Paris Sergisini izlemek için Paris'te on iki gün kalmış ve ekspozisyonda gördüklerini, başka hiç bir seyahatnamede rastlanmayacak ölçüde geniş olarak anlatmıştır. Seyyahlar bu sergilerden bahsederken "meşher, meşher-i umumi, sergi-i umumi, umumi sergi, ekspozisyon..." gibi kavramlar kullanırlar.

Biraz önce de değindiğim gibi Avrupa'daki büyük sergilerle ilgili izlenimlerin ilki Mehmet Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa*'sında karşımıza çıkar. Zaten, 1851 Londra Sergisi bu tip sergilerin ilk büyük örneğidir. Seyyah, eserinin baş tarafında sergi hakkında genel bilgi verir ve kendisinin 1851 Londra Sergisi dolayısıyla Avrupa seyahatine çıktığını belirtir. Serginin açılış amacını "(Avrupalılar) hüner ve marifet ve san'atça dahi kendileri pek ziyade ilerlemiş olduğundan işbu medeniyet-i kâmileden husule gelen âsâr-ı nafiyanın ekserisi bir yere cem' olunarak milel ü akvâm-ı cihanın hüner ve marifetçe kangısı yekdiğerine faik olduğu anlaşılmaq" (s. 2) şeklinde açıklayan seyyah bu vesileyle her milletin, kendisinde bulunmayan yeni icatlardan haberdar olabileceğini belirtir. Böylece milletler arasındaki ticaret de gelişecektir. Mehmet Rauf, serginin açılış duyurusu ile ilgili olarak şunları söyler: "İngiltere devleti payitahtı olan Londra'da her mülk ve devlette imal ve isti'mal olunan eşya-yı ma'mule ve tabîyeden birer numune konulmak üzere *exposition* yani bir sergi-i umumî küşad edeceğini ilan edip ekser devletlerden bunun için eşya-yı günâgün celb ve talep ettiği..." (s. 2) Buna bağlı olarak İngiltere kraliçesi I. Victoria, Sultan Abdülmecit'e haber göndererek Osmanlı Devleti'nin de bu büyük sergiye katılmasını arzu ettiğini bildirmiştir. Memleketin değişik kesimlerinden toplanan eşyalar, yeni yaptırılan bir fırkateyne yüklenerek ekspozisyonda sergilenmek üzere Londra'ya gönderilmiştir. Mehmet Rauf da bu gemidedir; "ekspozisyon münasebetiyle Londra'ya pek çok mahalden ve belki Hind ü Çin'den bile türlü efkâr ve etvârda birtakım halk geleceği rivayet olunduğuna mebni" bunları görmek arzusundadır. Gemi, "bin iki yüz altmış yedi senesi cemadiyül-âhiresinin dördünde" İstanbul'dan ayrılır.

Londra Sergisi, Hyde Park'ın ağaçlıklı mevkiinde düzenlenmiş bir alanda açılmıştır. Fakat bu alan açılırken hiç ağaç kesilmemiş, parktaki ağaçların çevresi süslenmiştir. Bütün sergi alanında havuzlar, çiçekler, ağaçlar iç açıcı bir manzara arz etmektedir. İçerisine kırk bin kişi girebilecek genişlikte olan sergi binası cam ve demirle kurulmuştur. Bina ile buraya konulan eşyaları tasvir eden şu satırları, ilk sergi izleniminin önemli bir kısmını oluşturduğu için aynen alıyorum: "Zeminin üzerinde kenarları demir parmaklıklı olarak bir katı daha olup içerisi dahi tahtalar ile tefrik olunarak boyuna doğru sekiz-dokuz yol yapılıp ve ortasındaki yol ile arzına doğru üstü kemerli gibi olan yolu enli bırakılıp işbu orta mahallindeki tarife her yerden gelmiş olan taş ve demirden ziyadesiyle büyük pek çok *statueller* ve gayetle cesim ebniyeler vaz' olunmuş idi. Kıtaat-ı hamse-i âlemde mevcut olan milel ü düvelde büyük küçük ve hasîs ü nefis bayağı her ne kadar eşya-yı mamule ve tabîye var ise beherinden mütenevvi ve müteaddid olmak üzere cümlesi gelip zikrolunan yolların aralarında ve üst katında ayrı ayrı daireler tefrik olunarak büyük camlı dolaplarıyla her bir hükümetin eşyası başka başka sırasıyla konulmuş ve âlemde görülmeyen ve belki hayal ve hatıra gelmeyen nice

³⁰ FONTANA, Josep, *Avrupa'nın Yeniden Yorumlanması*, (Çev.: Nurettin ELHÜSEYİNİ) Afa Yay., İstanbul, 1995, s. 157

nevadir eşya işte bu mahalde ictima olunmağla bunların ayrı ayrı zabt ve tarifi havsala-i beşeriyenin haricinde"dir. (ss. 33-34)

Seyyah sergide bulunan bütün eşyaları sayıp tarif edememekle birlikte, ilgisini çeken bazı nadir eşya hakkında bilgi verir. Bunlar arasında bilhassa, Hindlilerin kraliçeye hediye olarak getirdikleri ve yaldızlı bir demir kafes içerisinde sergilenen üç büyük pırlanta ile İspanya kraliçesinin göndermiş olduğu mücevher çiçekler, gerdanlık ve bilezikler dikkat çeker. Ayrıca İngiliz eşyalarının sergilendiği kısımdaki pırlanta, yakut, mücevher cinsinden şeylerle çiçekler, saksılar, süs eşyaları, şamdanlar, saatler, enfiye kutusu, avize takımı gibi eşyalar seyaha ilginç gelir. Bunların hepsi de çok değerli nadir şeylerdir. Eşyaların yanı sıra, onların imal edildiği bazı fabrika makineleri de çalışır halde sergilenmektedir.

Fransızlara ait bölümde porselenden yapılmış resimli büyük saksılar, goblenden işlemeli kıymetli kalıçeler, türlü renk ve çeşitte ağaçlardan imal edilen sandalye, kanepeler, dolap gibi eşyalar ile billurdan mamul büyük bir kapı dikkat çeker. Avusturyalıların kısmında güzel heykeller, bilhassa yüzleri tülbentle örtülü iki kız heykeli, cevizden oyma zarif bir yataklık; Rusya'dan gelen eşyalar arasında ise kıymetli yeşiltaştan yapılmış büyük bir kapı, iki ayna çerçevesi, büyük masalar ve nefis kürkler vardır.

Dünyanın pek çok köşesinden gönderilen eşyalar arasında bu sergiye ev sahipliği yapan İngilizlerin eşyaları daha çok ve daha çeşitlidir. Yazarın, kendisinin de refakatçileri arasında bulunduğu Osmanlı eşyaları hakkında tek bir söz bile etmemiş olması ise gariptir. Seyahatnamelerin okura yabancı şeyleri tanıtıcı eserler olduğu düşünülürse, yazar okuyucuların Osmanlı eşyaları hakkında nasılsa bilgi sahibi olduğunu varsayıp bunlar hakkında bilgi vermeyi gereksiz görmüş olabilir. Bu varsayımdan hareketle de, onun, Osmanlı insanına ilginç gelecek yabancı eşyaları tanıttığını düşünebiliriz.

Mehmet Rauf, bu ekspozisyonu çok sayıda kişinin ziyaret ettiğine değinerek Fransa'dan, Almanya'dan burayı gezmek üzere kumpanyalar geldiğini belirtir. Ziyaretlerin yoğunluğunu, ziyaretçilerin çokluğunu şöyle anlatır: "... Londra'ya haylice halk lâ-yenkati' gelip omnibus tabir olunan dolmuş arabalarına doluşarak sokakları devretmekte ve her şey pahalı olmasıyla ecnebiye göre müddet-i medide ikamet etmek müşkil olduğundan eğerci gelenler çok vakit eğlenemeyip avdet etmekte idiyseler de bir taraftan dahi yeniden gelip bu suretle devreylemekte oldukları halde Londra'da yalnız bunun için gelmiş yine dört yüz beş yüz bin kadar ecnebi bulunur." (s. 36)

Seyahatname-i Londra'nın, adını tespit edemediğim yazarı da aynı sergi sebebiyle Londra'ya gitmiştir. Daha sonra sergi ile ilgili olarak yaptığı açıklamalardan ve bulunduğu faaliyetlerden onun, devlet görevlisi olarak bu seyahate katıldığı anlaşılmaktadır. Seyyah, "1267 senesinin Receb'inin yedinci günü" İstanbul'dan hareket eden Tigos adlı İngiliz vapuruna binmiştir. Tıpkı Mehmet Rauf gibi onun da amacı "mahsulat-ı sanayi ve arzî müşahedesi için İngiltere devleti tarafından Londra'da bin iki yüz altmış sekiz sene-i hicriye ve bin sekiz yüz elli bir sene-i miladiyesinde Billur Saray namıyla küşad olunan *exposition* yani serginin seyr ü temâşası"dır. (s. 3) Seyyah, Londra'da gezip gördüğü bazı yerlerden söz ettikten sonra "Şimdi gelelim İngiltere'de nevbet nevbet küşad olunan sergi pek çok olup oralara hayvanat ve hububat ve çiçek ve envâ' tuyur ve eşyâ-yı sâire götürülüp ziyadesiyle ticaret vukua gelerek bunların her pesend olunanlarına başka başka imtiyazlar i'tasıyla tevsi-i ticaret ve kesb ü kâr ve menfaat-i sa'y ve ikdam olunmaktadır." (s. 13) diyerek sözü İngiltere'de açılan sergilere getirir. İngilizler, Fransa'da zaman zaman açılan küçük sergilerin etkisiyle böyle bir sergi açma fikrine kapılmışlardır. Fransa'daki *exposition*larda yalnız Fransız malları sergilenirken, İngilizler bütün dünya milletlerine açık umumi bir sergi planlayıp gerçekleştirmişlerdir. 1852 Londra Sergisinin o güne kadar açılmış sergilerden esas farkı buradadır. Sergi öncesinde İngiltere'de kurulan bir ticaret meclisi pazarlanacak mallarla ilgili araştırmalar yapar, Fransa'da düzenlenen *exposition*lar hakkında ayrıntılı incelemelerde bulunur. 1852 Londra Sergisinin düzenlenişinde İngilizler maddi ve manevi açıdan fedakârâne çalışmalar yapmışlardır. Sergi için halktan para toplanmıştır.

Mehmet Rauf'un değindiği "sergi kalabalığı" meselesine *Seyahatname-i Londra* yazarı da işaret eder. Londra'da *exposition* dolayısıyla dünyanın çeşitli taraflarından gelen insanların oluşturduğu muazzam bir kalabalık vardır. Seyyah, "1267 senesi receb-i şerifinin on ikinci salı günü" (s. 15) mihmandarıyla birlikte *expositiona* gider; sergi

binası öyle geniş ve eserler o kadar çoktur ki "neresine bakacağını bilemediğinden başı döner, mütehayyir kalır ve şaşkınlığından mihmandarını bile kaybeder" (s. 15) Her devletin eşyalarını ayrı ayrı bölümlerde sergilediği binada Osmanlı eşyaları zemin katın orta kısmındadır ve bu bölümün üzerinde padişahın tuğrası dikkat çekmektedir. Sağ ve solda silahlarla Arnavut elbisesi numuneleri vardır, öteki eşyalar da belli bir düzenle sıralanmıştır. Hindistan'dan kraliçeye hediye olarak yollanan yumurta gibi mücevher, izleyenlerin yoğun ilgisini çeker. Bundan daha önce Mehmet Rauf da söz etmiştir. Sergide ilgisini çeken şeyler arasında Prusya'dan gelen ve içi güzel kokulu suyla dolu fıskiye, yeni tip bir matbaa makinesi, mükemmel bir yazı masası ve sandalyeleri, Meksikalıların mahalli kıyafetler içindeki küçük balmumu insan heykelleri, Hindistan'dan gelen fildişinden oyma sandalye... gibi eşyalar vardır.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahatı'nde 1867 Paris Sergisi ile ilgili izlenimler geniş bir şekilde yer alır. Umumi Sergiye, Fransa imparatoru III. Napoléon tarafından şeref konuğu olarak davet edilen Sultan Abdülaziz, bu seyahate çıkmayı pek düşünmediği halde Âli ve Fuat Paşaların ısrarıyla daveti kabul ederek maiyyetindekilerle birlikte 21 Haziran 1867'de İstanbul'dan hareket eder. Bu, Osmanlı tarihinde bir "ilk"tir; çünkü ilk kez bir Osmanlı padişahı Avrupa seyahatine çıkmaktadır. Tarihî açıdan böyle bir önemi olan seyahatin, devletlerarası ticareti geliştirmek açısından da büyük öneme sahip olduğu açıktır. Seyahatin günlüğünü tutan Ömer Faiz Efendi yolculukla ilgili izlenimlerin anlatılmasından sonra sergi hakkında bilgiler verir. 1867 Paris Umumi Sergisi çok geniş bir alanda kurulmuştur. Sergi alanı 687.000 m² yer kaplamaktadır. Orta kısımdaki merasim salonu, hepsi numaralı olmak üzere 20.000 koltuk alacak genişliktedir. Bütün dünya milletleri, kendi memleketlerinde imal edilen malların örneklerini sergiye getirmişlerdir. Osmanlı heyeti bilhassa Avrupa ülkelerinden gelen ileri sanayi mamulleri karşısında hayran kalır. Ömer Faiz Efendi, sadece hayranlığını belirtmekle yetinmez; bunun yanı sıra mukayeselere de başvurur. Aslında bunların Osmanlı memleketinde de yapılabileceği fikrindedir. Ona göre Osmanlı insanında çalışma azmi ve gücü vardır. Fakat halkın tahsilli olmayışı, ilim ve irfanın yaygın olmaması ve memleketteki teşkilatsızlık sanayinin ilerlemesini engellemektedir. Bunları yapması gereken ise devlettir.

Resmî merasimlerden sonra sergideki pavyonların gezilmesine geçilir. Pavyonlardaki yeni teknolojinin ürünü olan modern eşyalar karşısında hayranlık duyarlar: "Diyebilirim ki hayatımızda en büyük ilim ve sanayi dersini alıyorduk. Çünkü birçok pavyonlarda en ağır sanayi mamulleri bile imal halinde gösteriliyordu. Bunları hayranlıkla seyrettik. (...) şu dünya sergisini rahatça, içimize sindire sindire ve çoğu zaman gıpta ile tetkik imkânı bulduk" (s. 40) Sergi pavyonları hakkında genel olarak bunları söyleyen Ömer Faiz Efendi, burada önemli bir hususa dikkat çeker. Avrupa memleketlerinin uzun yıllardan beri sömürge politikası izlediğini ve böylelikle kendi menfaatleri namına geri kalmış memleketleri istismar ettiklerini belirtir. Avrupalılar, geri kalmış ülkelere çok ucuza aldıkları hammaddeleri sanayi mamulleri haline sokup o ülkelere çok pahalıya satarlar. Avrupalı devletlere ait olarak sergide yer alan sanayi mamullerinin pek çoğu böyledir. Bu genel dikkatten sonra meseleyi biraz daha özelleştirerek Fransa'nın Meksika'yı sömürge olarak kullanmasından ve bunun doğurduğu siyasi sonuçlardan bahseder.

Exposition pavyonlarındaki eşyalardan bir kısmı mükâfat almıştır. Bunlar arasında, yakın geçmişte Osmanlı'ya bağlı olan Fas, Tunus, Cezayir gibi memleketlerin eserlerinin de bulunması onları hüznülendirir. Bu ülkelere neler yapılmasının mümkün olduğunu ancak Fransa Sergisi'nde görüp öğrenmenin hüznüdür bu. Mükâfata layık olan eşyalar arasında adını yeni duydukları, ne işe yaradığını ise ancak izahat sonunda anlayabildikleri çok sayıda eşya da vardır. Hangi milletle hangisi arasında hangi konuda rekabet olduğu bu umumi sergide hemen anlaşılmaktadır. Bizim panayırlar bu büyük serginin yanında ancak "semt pazarı" sayılır.

Ekspozisyonda Fransızların sun'ı inciler yapan küçük düzenekleri ve bunları yapan kadınların çalışmaları da ilgilerini çeker. Fransız pavyonunda, adi camdan şişirilmiş habbecikleri doldurmak suretiyle bugün *bijouterie* denilen incik-boncukların yapılışını seyrederek. Ömer Faiz Efendi bu işlemi şöyle anlatır: "Fransız kızları, kendi âlemlerinde hem gülüşüp hem de mâyi halindeki cam hamurunu ellerindeki çelik içi boş çubukla alarak üflüyorlar ve hava ile temasta soğuyarak donan ve inci şeklini alan ortası

delik yuvarlağı renkli sağlam ibrişimlere geçirerek şekiller veriyorlardı. Bunlar bizim Beyoğlu'ndaki süslü eşya satan Frenk mağazalarından avuç dolusu para verip aldığımız incik-boncuktu." (s. 125) Rusların pavyonlarını oluşturan üç büyük binanın birinde halı tezgâhi bulunup burada mahalli kıyafetler içindeki Türkistanlı kadınlar halı dokurlar. Bu olay, Ömer Faiz Efendi'yi üzen bir başka durumdur. Rusların, aslında hiçbir ilgileri olmayan Türkistan'ı kendi memleketleri saymaları ve gerçekte bize ait bir sanat olan halıcılığı da Avrupa huzurunda elimizden almış olmaları karşısında üzmekten başka bir şey yapamaz. "Her milletin pavyonlarında kendi halkının yaptığı işler iftiharla arz ediliyor: Bizim pavyonumuzda ise asıl cazibeyi kahve ve nargile ikramında bulmuşuz!..." (s. 126) diyerek hayıflanır. Belçika pavyonunda genç kızların ajur ve dantelaları nasıl yaptıklarını seyreden ve bunların tasvirini yapan yazar Belçikalı genç kızların çalışma ve marifetlerine hayran kalır. Sergide, altın madalya kazanmış ayaklı dikiş makinesi de onları etkileyen son model icatlardandır. Ayaklı, mobilyaları süslü, eli yormayan bu dikiş makinesi henüz İstanbul'da bulunmadığı için, Sultan Abdülaziz'in yanı sıra şehzadelerle Fuat Paşa ve Ömer Faiz Efendi de bu makineden birer tane sipariş verirler.

Paris Sergisi'nde heykel, biblo ve tabloların sergilendiği muazzam bir pavyon da hazırlanmıştır. Heykellerin çoğu kadın vücudunu çıplak olarak gösteren eski eserlerdir. Kadınlara ait çıplak heykellerin bulunduğu galerileri de gezen Ömer Faiz Efendi ve yanındakiler heykelleri kaçamak gözlerle fakat büyük bir ilgi ile seyrederek. Bunlardan biri de imam Hasan Nami Efendi'dir, fakat imam tutucu bir insan değildir. Çıplak heykelleri seyredenler arasında Fransız erkekleriyle kadınları da vardır. Ömer Faiz Efendi'nin yorumuna göre; onlar kadını ve çıplaklığı hayatın bir parçası saydıkları için çok rahattırlar.

Sergideki geniş bir salonda Fransız modacıları, canlı mankenler vasıtasıyla yeni moda kıyafetleri tanıtmak için bir pavyon oluşturmuşlardır. XIX. yüzyılda bütün dünyaya yayılan Fransız modasının en son örnekleri burada sergilenmektedir. Canlı mankenler Ömer Faiz Efendi'yi çok şaşırtmıştır. Süslü ve güzel elbiseleri giymiş birbirinden güzel genç hanımların, üzerlerinde gecelikten gelinliğe kadar çeşitli giysilerle salına salına gezinmeleri onu hayrette bırakır. Diğer tarafta çocuklarla erkekler yine son moda elbiseleri teşhir etmektedirler. Birbirlerinin önünden geçerken, "şühâne eda ile" genç kızlar tebessüm ederler, delikanlılar "mest ve handan" eğilerek selam verirler. Efendi, seyrine doyulmayan bu manzaranın kısa aralıklarla tekrarlandığını öğrendiğinde ise büsbütün şaşırır. Bir saat süren elbise tanıtımından sonra ipek kalın perdeler çekilmekte, yeni elbiseler içinde yeni güzeller salonu doldurmaktadır: "Dilnevez nazeninlerin ellerinde yelpazeler serv-i hıraman zâirlerin önünden geçişleri, sürdükleri ruhnevez güzel kokuların etrafa yayılan rayihaları arasında adeta rüyaya dalmış idik." (ss. 137-138)

1867 Paris Sergisinde Osmanlı pavyonunun durumunu da gözler önüne seren Ömer Faiz Efendi'ye göre bu pavyon hiç de Avrupa'ya Osmanlı'nın gerçek yüzünü gösterebilecek mahiyette değildir. Gerçi, sergiye iştirak edileceği kesinleşince Âli ve Fuat Paşalar Osmanlı pavyonunun mükemmel olması için ellerinden gelen bütün gayreti göstermişlerdir. Fakat o dönemde İstanbul'da mimarlık, inşaat ve dekorasyon işleri Osmanlı Ermenileri tarafından yürütülmektedir. Paris'e gönderilen dört usta sergi alanında Osmanlı pavyonunu inşa ederek yanına bir de küçük cami yaparlar fakat bilhassa cami Osmanlı cami mimarisi tarzını yansıtmaktan çok uzaktır. Osmanlılara ait olan bölümde "Şark usulü kahve, halılar, telkâri el işlemleri, Bursa kadifeleri, Üsküdar çatmaları, Trablus ve Hama kumaşları, Halep sadakorları, Ankara sofları, çeşitli müzeyyen silahlar" sergilenmektedir. Elbette Osmanlı memleketini dünyaya tanıttık orijinal eşyalar bu kadar olmamalıdır. Fakat Ömer Faiz Efendi'nin tespitine göre devletin ileri gelenleri memleketi iyi tanımadıkları ve memleketin değişik kesimlerinde imal edilen eşyalardan habersiz oldukları için, sergiye gönderilecek eşyaların sayısında ve çeşidinde artış olmamıştır.

Bütün bunların yanı sıra sergide gezenleri eğlendirmek için konmuş bir dinamometre ve bununla ilgili tecrübeleri, seyahatin en ilginç kısımlarındandır. Bu dinamometre kol ve kas gücünü ölçmeye mahsus bir alettir. Gücünü denemek isteyenler bir yaya bağlanmış olan ağır küreye bütün kuvvetiyle vurur, arkadaki tahta kısım üzerinde kürenin işaret ettiği rakam, yumruğu atanın gücünü gösterir. Bu

dinamometreye "Türk Kafası" adının verilmiş olması onlar için üzücü bir durumdur. Sultan Abdülaziz sergide, mümkün mertebe kimliğini belli etmeden yaptığı gezinti sırasında bu aletin önüne gelir, adının "Türk Kafası" olduğunu öğrenince fena halde içerler. Yanında bulunan pehlivan yapılı Halil Paşa'ya dönerek: "-Haydi Halil... Göreyim seni... Şunlara Türk kolunun kuvvetini göster..." buyurur. Bunun üzerine Halil Paşa ağır küreye bütün gücüyle yumruğunu vurunca küre, bağlı olduğu yerden fırlayıp dinamometreyi paramparça eder. Çevrede toplanmış kalabalık büyük bir şaşkınlıkla olanları seyrederken Halil Paşa şunları söyler: "-Bu *tête Turque* (Türk kafası) değil... Türk'ün kafasına vurulmaz... Bu ancak *tête Européenne* (Avrupalı kafası) olmalı ki, bir vuruşta dağıldı..." (s. 130)

Avrupa ülkelerinin XIX. yüzyıldaki durumlarını *Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale*'sinde genel olarak dile getiren Sadık Rifat Paşa, sergilere de değinir. Her geçen gün biraz daha ilerleyen sanayinin son durumunu öğrenmek, katettikleri mesafeyi tespit etmek amacıyla zaman zaman sergiler düzenleyen Avrupa devletleri önemli icatlara madalya vererek sanayiye teşvik ederler. Hatta bu ekspozisyonlarda sadece sanayi mamulleri değil resim ve heykel gibi sanat eserleri de sergilenir. "Senede bir defa hasıs ve nefis kâffe-i eşya-yı mamulenin müntehabatını ve hususiyle resim ve tasvir dahi kendilerinde pek mutena şey olduğundan, o makule meşhur ressam ve musavvirlerin imalatını 'ekspozisyon' namıyla münasip bir mahalde cem' edip..." (s. 9) şeklinde Avrupalıların sanata ve sanayiye verdikleri öneme sergiler dolayısıyla işaret eder.

Ümit Burnu Seyahatnamesi yazarı Ömer Lütfi, eserinin Londra kısmında şehirdeki büyük bir sergiden söz eder. Bu, 1862 Londra Sergisi olmalıdır. Seyahatnamenin basım tarihi her ne kadar 1292/1876'yı gösteriyorsa da, Ömer Lütfi'nün seyahat yılı 1278/1862'dir. Londra'da beraber buldukları Kapudan Mehmet Paşa seyyahı bir gün "sergi-i umumi"ye götürür. Ömer Lütfi, birer şilin giriş ücreti ödeyerek girdikleri *exposition* hakkında genel bilgiler verir. Her bir devletten gelen mallarla antikaların kendilerine tahsis edilen bölümlerde sergilendiğini belirtir fakat gördüğü eşyalar üzerindeki izlenimlerine eserinde yer vermez.

Sadullah Paşa, "1878 Paris Ekspozisyonu"³¹ başlıklı yazısında *expositionlar* tarihinde önemli bir yeri olan 1878 Paris Sergisine dair izlenimlerini genel olarak aktarır. Kendisi 1877'de Berlin sefiridir, Paris'e sergiyi gezmek amacıyla gider. Sergi, Fransa'nın ne kadar büyük bir memleket olduğunu ortaya koymakta, bilhassa güzellik ve zenginlik numunesi olan Fransız eşyalarının sergilendiği bölümlere herkes gıpta ile bakmaktadır. O, sergi alanının tamamını gezebilmek için en az bir ay gerektiği fikrindedir. Ziyaretçilerin ellerinde sergi alanının haritası bulunur. Sadullah Paşa, 1878 Paris Sergisine "Berlin Mektubu"nda³² da değinir ve bu sefer, ziyaretçilerin çokluğuna dikkat çeker. "Paris Sergisi maarif-i asriyyenin teşrihgâhı olduğundan memalik-i mütemeddinenin her cihetinden, her sınıf halk san'aten ve ilmen mensup olduğu kısma müteallik tahkikatı icra için, fevc fevc sergiyi temâşâyâ gelmekte"dir.³³ Paşa hemen bütün dünya milletlerinin sergiye olan ilgisine karşılık "bizim dünyadan haberimiz yokmuş gibi" davranıp sergiyi umursamayışımız karşısında hayrete düştüğünü belirtir. 1878 Paris Ekspozisyonu Sadullah Paşa'yı gerçekten çok etkilemiş olmalı ki "Berlin Mektubu"nun sonlarında, meseleye medeniyet açısından yaklaşarak, şunları söyler: "İnsaniyet ve medeniyetin ne büyük bir devr-i terakkisinde bulunduğumuzun delâil-i mülzimesini görmek isteyenler Paris Sergisini seyretmelidir. Aktâr-ı Şarkiyyede terakkiyat-ı Garbiyyeyi icra arzusunda bulunanlar, kemalat-ı beşeriyyenin mahall-i tecellisi olan Avrupa bilad-ı Garbiyyesinde hakayık-ı umranı tedkik için gezmelidirler."³⁴

31 Sadullah Paşa, "1878 Paris Ekspozisyonu", *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye*, (Haz.: Ebuzziya Tefvîk), Kostantiniye 1329/1911, ss. 310-314. Metnin çevrimyazısı için bkz.: *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, ss. 637-638

32 Sadullah Paşa, "Berlin Mektubu", *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye*, (Haz.: Ebuzziya Tefvîk), Kostantiniye, 1329/1911, ss. 314-316, 6. tab. Metnin çevrimyazısı için bkz.: *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, ss. 649-650

33 *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, s. 649

34 *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, s. 650

Kırk Yıl'da yer yer seyahatleri hakkında bilgi veren Halit Ziya'nın ilk Avrupa seyahati bir umumi sergi dolayısıyla olmuştur. 1889 Paris Umumi Sergisi bütün dünyada olduğu gibi İstanbul'da da büyük yankılar uyandırmıştır. O tarihte henüz 23-24 yaşlarında bir genç olan Halit Ziya, sergiyi gezmeyi arzulayan amcasıyla birlikte Paris'e gider. Bu, onun ilk Avrupa seyahatidir. Seyahatte gördükleri karşısında şaşkına döner fakat asıl şaşkınlık ve hayranlığı Paris Sergisinde hisseder: "Asıl korkuya benzeyen bu şaşkınlığı sergide duydum: Güzel sanatlar sarayları, makineler dairesi, Uzak Şark köşkleri, Kahire sokakları, daha bilir miyim neler, ucu bucağı gelmeyen bu çok büyük Sergi bizi o kadar uğraştırdı ki..." (s. 263)

1889 Paris Ekspozisyonu asıl, Ahmet Midhat'ın eserinde geniş olarak ele alınmıştır. Yazar, iki haftaya yakın kaldığı Paris'te umumi serginin bütün önemli köşelerini gezmiş ve gezdiği kısımlar hakkındaki izlenimlerini zengin ayrıntılarla okuyuculara aktarmıştır. Öyle ki, onun seyahatnamesinin sergiyle ilgili bölümlerini okuyan adeta sergiyi gezip dolaşmış gibi olur. 1889 Paris Umumi Sergisi'ni zaman zaman tek başına, zaman zaman da Madam Gülnar'la birlikte dolaşan Ahmet Midhat, serginin Invalides ve Champs de Mars meydanlarıyla civardaki bazı boş alanlarına kurulduğunu belirtir. İlk bakışta dikkati çeken serginin çok geniş bir alanı kaplamakla birlikte düzenli oluşudur. Yazar, önce sergiyi bölüm bölüm tasvir eder, hangi bölümde ne gibi aletler bulunduğunu sıralar. Genel olarak bakılacak olursa bu sergide yeni sanayi ürünleri, büyük makineler ve küçük el aletleri, güzel sanat eserleri, ülkelerin kendilerine has eşyaları, antikalar, tarihi eserler, tabakçılık, kuyumculuk, maden işleme, saatçilik, silahçılık... gibi zanaatlara ait eşyalar bulunmaktadır. Bütün bunlar, hem eskiden kalan değerli eserleri hem de yeni teknolojiyi bir arada seyretme imkânı verir.

Yeni sanayi ve sanat ürünleriyle makinelerin çoğu Champs de Mars meydanındaki bölümlerde bulunur. Bunun yanındaki Trocadéro Bahçesi ise bahçıvanlığa dair fen ve sanayinin ne derece gelişmiş olduğunu ortaya koyacak bir sergi haline getirilmiştir. Trocadéro Sarayı 1878'deki sergi için inşa edilmiş, sergiden sonra müze haline getirilmiş, 1889 Ekspozisyonunda ise heykellerin, kilise eşyalarının ve etnoğrafyaya ait aletlerin sergi yeri olmuştur. Ziraat aletleri, hayvan ürünleri, bitkilerden imal edilen çeşitli içkiler daha çok Orsay rıhtımı civarındaki alanlarda sergilenir. Burada, 200.000 şişe şarap alabilecek büyüklükteki bir fıçı onun dikkatini çeker. Invalides meydanı, Fransa posta-telgraf, harbiye ve sıhhiye nezaretlerinin faaliyetlerini yansıtabilecek eşyaların sergi alanı şekline konmuştur. Seine nehri kenarındaki rıhtımda petrol gazı sergileri, elektrik, vapur makineleri, yel değirmeni ve gemiciliğe ait eşyalar sergilenir. Rıhtım sergisinden sonraki kısımda yeryüzündeki bütün insanların yaşadıkları en yenisinden en eskisine kadar ev modelleri bulunur. Eiffel Kulesi civarında İsviçre, Arjantin, Brezilya, Meksika, Şili, Peru, Nikaragua ve Bolivya... gibi memleketlerden getirilen eşyalar; Çocuk Sarayı kısmında çocuklara ait her türlü eşya ve oyuncaklar vardır. Paris gaz ve telefon idarelerinin özel daireleri de bulunup gaz kısmında gazın kullanıldığı yerleri ve kullanılış şekillerini gösteren düzenekler, telefon kısmında Edison'a ait hemen her türlü hatıra eşyaları sergilenir. Sergiyi gezenler mücevher işleme atölyelerindeki elmas ve sair mücevherlere büyük ilgi gösterirler. Yine o civarda sergilenen hususi ev modelleri, yeni mimarinin ne kadar gelişmiş olduğu hakkında fikir verir. Bunların yanında Osmanlı Tütün Rejisi'nin yaptırdığı güzel bir baraka da vardır. Kozmografya, tıp, cerrahlık sahalarına ait aletlerin sergilendiği bölümle müzik aletlerine mahsus kısım da ilginç aletlerle doludur. Afrika'dan Asya'ya, Amerika'dan Avrupa'ya bütün kıtalardaki devletlerin sergiye göndermiş olduğu sayısız eşya sergiyi alabildiğine zenginleştirmiştir. Fransa'nın resim, heykel gibi güzel sanat eserleri özel bir bölümde sergilenir. Çeşitli bitki ve çiçeklerin örneklerinin sergilendiği botanik bölümü de çok ilginçtir, burada sadece gül familyasından 2500 tür örnek vardır.

Cezayir'e mahsus büyük daire ile birkaç Arap kahve ve pazarının bulunduğu kısım seyircilerin rağbet ettiği yerlerdendir. Fransızların sömürgesi durumunda olan Madagaskar, Senegal, Annam... gibi memleketlerin özel bölümlerinde buralardan getirilmiş eşyalar vardır. Sergide en çok seyirci toplayan kısımlardan biri de Paris'in genel manzarasının seyrettirildiği panoramadır. Ahmet Midhat, sergiyle ilgili olarak genel tespitler yaptığı bu kısmın sonunda şu sözlere yer verir: "...dünyanın her tarafında sanayi-i beşeriye ne gibi eşya vücuda getirmiş ise çarşılarına pazarlarına

doldurmuşlar ve her milletin her türlü eğlencelerini cem' ederek bunların temâşâsıyla hem eğlenmek hem istifade etmek için bütün milletleri çağırmışlardır." (s. 499)

Serginin "Mısır Sokağı" bölümündeki Şark eşyaları, eşeğe binmeye çalışan Fransızların acemi hareketleri ve boncuk, pabuç, sigaralık gibi küçük eşyaların alım-satımındaki Şark usulü çekişmeli pazarlık Madam Gülnar'ın çok ilgisini çeker. Buradaki Arap rakkaselerine, özellikle de Güzel Fatma'ya Fransızlar büyük rağbet gösterirler. Hatta seyirciler arasında bulunan bazı Fransız kadınları rakkaselerin yaptığı dansı taklit ederler. Avrupalıların Arap dansözlerine "çıldırasıya bir rağbetle can atmaları" ve hatta bir kısmının üç-dört saatlerini bu dansözlerin gösterilerini seyrederek geçirmeleri yazarı şaşırtır. Çünkü, eğer tahrik etme bakımından etkileyicilik söz konusu ise, adeta çırılçıplak gibi dar fanilalar ve tüller içindeki Fransız balerin ve baletleri daha tahrik edicidir. "Mısır Sokağı"ndaki rakkaselerin çoğunu, Ahmet Midhat'ın iddiasına göre Tunus ve Mısır yahudileriyle Mısır çingeneleri oluşturur. Çünkü aslında bu dans müslüman geleneklerine uygun olmayıp sefahate yöneliktir. Mısır yahudilerinden olan Güzel Fatma rakkaselerin en meşhuru ve en güzeldir. Canfes ve bürümcükler içindeki bu dansözün her tarafında çeşitli mücevherler takılıdır. Fransız sefahat erbabının seyredebilmek için birbiriyle yarıştığı Güzel Fatma'nın dans yeri, Umumi Sergi'nin en ilginç köşelerinden birini teşkil eder.

Sergide en çok makineler kısmını gezen Ahmet Midhat gördüğü büyüklü küçük sayısız makine hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Asansör, ipek işleme makinesi, seyyar demir köprü, ağır makineler ve küçük işleme makineleri onun ilgisini çeker. Bunlar arasında özellikle "bizim memlekette peyda ve isti'mali kabil olan küçük ve ucuz ve nâfi' makinelere" ilgi duyar. Sergide gördüğü ipek işleme usulüyle bizdekini karşılaştırır. Bizimkiler, buradaki makinelerin yanında sadece birer "çıkırık" gibi kalır. En ince işleri yapan makinelerin büyüklüğü de bizimkilere göre fazla değildir; fazla yer kaplamadan evlere yerleştirilebilecek şekilde imal edilmiştir. Trikotaja ait makineler de hem küçük hem de çok fonksiyonlu aletlerdir. Bizde hâlen el ile yapılan pek çok iş burada makineler tarafından icra edilmektedir. İstanbul'da da meşhur olan Singer marka dikiş makinelerinin bulunduğu bölümü de gezen yazar dikiş için kullanılan makinelerin çeşitliliğini görünce, dikişçilik için icad edilen makinelerin yalnız Osmanlı memleketinde bilinenlerden ibaret olmadığını müşahade eder. Makinelerin sadece çeşitli olmaları değil, fonksiyonlarının çokluğu da onu ilgilendirir. Hatta, bizim kadınlarımızın, makineye sahip oldukları halde normal bir dikiş makinesinin pek çok fonksiyonundan habersiz olduklarını ve makinelerden yeterince faydalanamadıklarını ileri sürer. Önemli olan, makineye sahip olmak değil, ondan en ileri şekilde yararlanmaktır. Ahmet Midhat'ı şaşırtan şeylerden biri de, ayakkabıların da bu tip makinelerle dikilmekte olmasıdır. Bizde elle yapılan bu iş için burada kullanılan makineler sayesinde ayakkabı hem çok kısa bir zamanda hem de daha ucuza imal edilmektedir. Her fırsatta sergiye giden ve sergide makineler dairesini büyük bir ilgi ve merakla gezen Ahmet Midhat, Avrupa'da gittikçe gelişmekte olan makine medeniyetine çeşitli yönleriyle dikkat çeker. Avrupa'da en basit işler için bile makineler icat edilmekte böylece zaman ve enerji tasarrufu sağlanmaktadır. Bunlar arasında kıyma makinesi, peynir rendeleme makinesi, soğan soyma makinesi, hamur yoğurma makinesi, çamaşır yıkama makinesi bilhassa önemli görülür. Matbaa makinelerinin anlatıldığı kısım ise bu alandaki yeniliklerin Osmanlı matbuat âlemine tanıtılması amacına yöneliktir. (ss. 682-683) Bütün bu büyüklü-küçüklü makineler Avrupa'da medeniyetin ve teknolojinin ulaştığı noktayı gösterir. Ahmet Midhat, İstanbul esnafının böyle sergilere gelerek makineleri yakından görmelerinin gereğine işaret eder, tanıdığı esnafa göstermek üzere makine kataloglarını toplar.

Ahmet İhsan, 1891'deki Avrupa seyahati sırasında bu tip büyük sergileri gezmemiş olmakla birlikte Paris ve Londra'da iki küçük sergiyi dolaşmıştır. Paris'te, 1889 Sergisi için yapıldığı halde daha sonra kaldırılmayan Güzel Sanatlar Sarayı'ndaki Matbuat Sergisi'nde Avrupa gazetelerinin hemen tamamının örneklerinin sergilendiğini, bizden ise sadece *Tarık* ve *Kosova* gazeteleriyle *Servet-i Fünun* mecmuasının birer numunesinin bulunduğunu belirtir. Beyoğlu'nda tab edilen bazı Ermenice ve Rumca gazeteler de Osmanlı gazeteleriyle aynı kısmında yer almaktadır. Sergide Amerika gazetelerinin gözle görülür bir üstünlüğü vardır. Onun ardından Alman, İngiliz ve Fransız gazeteleri gelir. Sergideki en büyük gazeteler *New York Herald* ile *Times*'tir.

Alman, Amerikan, İngiliz ve Fransız gazete ve dergileri arasında bazı özellikler bakımından mukayeselerde de bulunan yazar, bu sergiyle ilgili olarak *Servet-i Fünun'a* gönderdiği bir makalede ayrıntılı bilgi vermiştir.³⁵

Ahmet İhsan'ın Londra'da gezdiği sergi ise Denizcilik Sergisi'dir. Burada deniz savaşlarının resimleri, mükemmel gemi modelleri, çeşitli gemi makineleri ve bunların parçaları ile cankurtaran, halat, sandal, fener, çıpa, bandıra, şamandıra, pusula, dalgıç aletleri, harita... gibi denizcilik malzemeleri sergilenmiştir. Sıralanmış bandıralar arasında Osmanlı bayrağını da görmek yazarı sevindirir. Vapur güvertesi, zırhlı kamara şeklinde yapılmış ilginç binalar sergide asıl dikkati çeken eserlerdendir: "Mesela bir kapıdan giriyor, kendinizi bir posta vapurunun kamarasında buluyorsunuz; o kapının içerisi hakikat-i halde vapur kamarası haline getirilmiştir; diğer dahil olduğunuz yerde kendinizi vapurun kazanlarıyla makineleri içinde görüyorsunuz." (s. 219)

Şerefeddin Mağmumi'nin özellikle Brüksel gezisi sergiler hakkındaki izlenimlerin değerlendirilmesi açısından hayli malzeme sunar. 1897 Ekiminde Paris'ten Brüksel'e giden Mağmumi'nin bu gezisi doğrudan doğruya 1897 Brüksel Sergisi'ni gezme amacına yöneliktir. Sergi binası iki kısımdan meydana gelen büyük bir yapıdır. Sergiye katılan bütün ülkelerin bayrağının asıldığı yerde Osmanlı sancağı da görülmektedir. Yazar, bir gün için Brüksel'e gelmiştir ve sergideki bütün salonları bu süre içinde gezmeyi düşünmektedir. Bu nedenle şubeleri ayrıntılı olarak seyredip tanıtması mümkün olmaz. Binanın hemen giriş kısmında çalışır halde bazı fabrika makineleri, askerlik şubesi bölümünde ise silahlardan giysilere kadar her türlü askerî alet-edevat sergilenmektedir. Avusturya ve Macaristan'a ayrılmış kısım hakkında fazla bilgi vermeyen seyyah, kadın ve erkeklerin millî kıyafetleri içerisinde hizmet verdiği Bosna-Hersek şubesinde bu ülkeyi çeşitli yönleriyle tanıtan yağlıboya tablolara, salonun ortasındaki imparator Franz Jozef/François Joseph heykeline ve oluşturulan Şark köşesine dikkat çeker. Buradaki kalem takımları, leğen ibrikler, halılar, eyer takımları, masa, iskemle ve bastonlar... hep alaturkadır. Tıp şubesinde her türden ilacın, tıp aletlerinin; bunun yakınındaki *vélospède* şubesinde de 1838'den beri yapılmış üç, iki ve bir tekerlekli bisikletlerin örnekleri mevcuttur. Bu şubedeki bisikletlerle ilgili olarak "Aralarındaki fark-ı rüchân ve mükemmeliyet, âsâr-ı terakkî re'yu'l-ayn meşhud olunuyor." (II, s. 27) diyen yazarın bu sözlerinden, böyle sergilerin asıl fonksiyonunu kavramış olduğu anlaşılır. Çiftçilik şubesinde ziraate ait orak, tırmık, pulluk, tohumsaçan gibi alet ve makinelerle türlü sebze ve meyvenin sun'î örnekleri vardır. Sergide en geniş alanı güzel sanat eserlerinin sergilendiği bölüm kaplamaktadır. Birinden diğerine geçilebilen otuz salonda sergilenen Fransız, İngiliz, İtalyan ve Belçikalı sanatkarların resim ve heykelleri bu milletlere ait ayrı ayrı salonlarda yer alır. Serginin en önemli kısmı ise, her iş koluna ait eski ve yeni makinenin örneklerinin bulunduğu "Makineler Dairesi"dir. Buradaki makineler içinde başta bıçkı, matbaa, çamaşır, dikiş, buhar, değirmen makineleri olmak üzere bazı otomatik makineler yazarın dikkatini çeker. Bilhassa değirmen makinesinin, tavşan derisinden şapka imal eden fabrika düzeneğini meydana getiren makinelerle gazete kâğıdı imal eden makinelerin çalışma şekilleri üzerinde durur.

1897 Brüksel Sergisi'nde en geniş salonlar biracılık, tütüncülük, kitapçılık... sahalarına ait eşyalarıyla dikkat çeken Belçika'ya ve süslü mücevherat köşkleriyle ilgi odağı olan Fransa'ya aittir. İngilizlerin salonlarında bilhassa denizciliğe ait aletlerin sergilendiğini söyleyen seyyah Yunanlılara ait bölümde birkaç şişe konyakla şaraptan başka hiçbir şey bulunmadığını belirtir. Osmanlı hükümeti Brüksel Sergisi'ne her ne kadar resmen katılmamışsa da Osmanlı tüccarları tarafından gayr-i resmî olarak sergide bir Osmanlı kısmı düzenlenmiştir. Süslü giriş kapısının üstünde "Osmanlı İmparatorluğu" yazısı görülen ve bir kısmını müslüman Arap ve Türklerin, bir kısmını da Rum, Ermeni ve Musevi gayr-i müslimlerin meydana getirdiği Osmanlı pavyonunda İzmir halıları, Bursa ve Suriye kumaşları, sırma ve kılâbdan işlemeli havlular, sadefli ev işleri, Arnavutluk ve Trabzon'un gümüşlü mamulâtı, Erenköy şarapları, Erdek konyak ve rakıları... "elhâsıl her cinsten pek çok ve mütenevvi' eşya var"dır. (II, s. 31) Osmanlı tüccarlarının oluşturduğu pavyonda Osmanlı vatandaşlarından Karnik Simonyan ile görüşen ve takdirlerini belirten Mağmumi'nin bu pavyonda iki şey hoşuna

gitmez: "Biri; dükkânlarda çıraklık üzere birtakım yerli amele kızlarını alub bunlara -Şark kadınlarının kıyafetine sokacağız diye- bizde görülmedik sırmalı cepkenler, sırmalı püsküllü hotozlar, kırmızı şalvarlar giydirmiş olmaları. İkincisi; geleni geçeni zorla ahz ü i'tâya mecbur ederek çekişe çekişe pazarlığa kalkışub sergiyi Mahmutpaşa başına döndürmeleri keyfiyeti idi. Bir curcunadır gidiyor. Halbuki şuaât-ı sâirede eşyanın üzerine fiatı vaz' olunmuş. Müşteri bir şey sorarsa memur cevab veriyor. Satun almak isterse çıkarub teslim ediyordu." (II, s. 31)

Sergi alanından ayrılacağı sırada havada, yere tel halat ile bağlı iri bir balon görünce çok şaşırın seyyah, neden sonra, bunun buharla yükseltilen bir balon olduğunu öğrenir. Ücret karşılığı insanlar buna binip üç yüz metre yükseğe çıktuktan sonra balon, buhar gücüyle tekrar yere indirilmektedir. Mağmumi, cesaret edemediği için balona binmez. Buna benzer bir balona Londra Daimi Sergisi'nde de rastlar. Londra'da da balona binmez ancak dönme dolaba binip sergi alanını ve Londra'nın gece manzarasını panoramik olarak seyretmeyi ihmal etmez. Londra Daimi Sergisi şehrin güneyinde, tren istasyonları arasındaki arazide sergi için düzenlenen özel bir yerdedir ve sergi alanında öncelikle sun'i olarak meydana getirilmiş küçük göller, havuzlar, limonluk ve çiçeklikler, korular, mini çağlayanlar, büfe ve barlar, dönme dolaplar, gazinolar, tiyatrolar... dikkat çeker. Hem sergi alanı hem de eğlence merkezi şeklinde düzenlenmiş bu yerde bir müddet dolaşın Mağmumi asıl sergi kısmında her memlekete mahsus eşyaların, sanat eserlerinin, el işlerinin özel bölümlerde sergilendiğini, satıldığını söyler. İtalya pavyonunda resim ve heykellerin müşterilerin ilgisini çektiğini belirten seyyah, Brüksel Sergisi'nde olduğu gibi kapısının üzerinde "Osmanlı İmparatorluğu" yazısı bulunan Osmanlı pavyonu üzerinde geniş olarak durur. Şark usulünde yapılmış sebil şeklindeki kapıdan girince iki tarafta Bedesten çarşısının bir sokağını andıran Şark tipi dükkânların sıralandığını görür: "Dükkânlarda halılar, seccadeler, ipekli mensucat ve akmişe, sırma ve kilâbdan işlemeli eşya, Şark tütünleri ve cigaraları, şekerler ve şekerlemeler, gümüş kakmalı mamulat, sadef işlemeli masa ve sandalye, elhâsıl memleketimize aid her türlü eşya satılıyordu." (II, s. 217) Osmanlı pavyonunu meydana getiren dükkânlarda hiç Türk bulunmaması onu düşündürür. Brüksel'de olduğu gibi burada da Osmanlı pavyonlarında alış-verişin bağıra çağıra yapılması ve çırak olarak tutulan bir kadına Şark kıyafeti diye aslında Osmanlı kıyafetine hiç uymayan giysiler giydirilmiş olması, bu suretle Türklerin yanlış tanıtılması Mağmumi'yi üzer. Buhar kuvvetiyle yükseltilen dönme dolaptan kuşbakışı seyrettiği alanın panoramik görünüşünü ayrıntılı olarak anlatan seyyah, sergi alanının gece manzarasına hayran kalır: "Serginin gecesi daha güzel idi. Binaların cephesi, saçakları, bağçelerin her tarafı hatta döner dolabın 95 metro kutrundaki yüce çarhı bile rengârenk elektrik fanuslarıyla donandı. *Binbir Gece Hikâyeleri*'nde tasvir edilen bir manzara husule geldi." (II, s. 221) Sergi alanında, çevresi tiyatro sahnesi olarak düzenlenmiş çok geniş bir havuz da vardır. Mağmumi bu tiyatrodaki sekiz-on bölümlük bir gösteri-oyun da seyreder. Bu gösteride büyük savaş zırhlılarının denizdeki manevraları ayrıntılı olarak sergilenir.

Ali Kemal, 24 Nisan 1900 tarihinde Mizancı Murad'a Paris'ten yazdığı mektupta 1900 Paris Sergisi'nden kısaca bahseder. Sergideki Osmanlı pavyonunu "aşağıdan aşağı, rezaletin rezaleti" olarak nitelendiren Ali Kemal'in bu yaklaşımında şüphesiz, -Paris sefiri Münir Bey başta olmak üzere- siyasî hasımlarının sergideki Osmanlı pavyonunun düzenlenmesinde önayak olmasının rolü vardır. Ali Kemal'e göre 1900 Paris Sergisi'nde Rumların, Bosna-Hersekliilerin, Sırpların şubeleri dahi canlı bir surette donanırken Osmanlı şubesinin durumu içler acısıdır, "yürekler yarası"dır: "Münir para çalmak için çingenelere, Suriyelilere şube-i Osmaniye'yi sattı. Daha meydanda hiç bir şey yok iken herifler orada Türk diye bir sürü çingeneleri, erkek, kadın para ile göstermeğe kalkıştılar. Bu rezalet hiçbir şubede yok. Devletler para kazanmak için değil, fakat sanayi, maarif, kemalât nokta-i nazarından varlıklarını göstermek için bu şubeleri inşa ve tertip eylediler."³⁶ Şerefeddin Mağmumi'nin, diğer bazı sergilerdeki Osmanlı pavyonları hakkındaki değerlendirmeleriyle birlikte ele alındığında Ali Kemal'i, tespitleri yanlış sayılamaz.

Selim Sırrı, 1908 yılında İsveç'teyken, kral V. Gustaf'ın himayesinde düzenlenen süsleme sanatları ve ev eşyaları sergisini dolaşır. Kralın ve prensin

konuşmalarıyla açılan sergide sadece İsveç dahilinde üretilen mallar sergilenmektedir. Bunlar arasında, yazıhaneler, dolaplar, elektrik fanusları, kütüphaneler, karyola ve yatak takımları, lavabolar, edevât-ı züccaciye, yemek takımları, piyanolar, yerli dokuma mamulleri... çoğunluktadır. Süs eşyalarının sergilendiği pavyonlarda ise İsveç porselen fabrikalarında üretilen ve hepsi birer sanat eseri olan vazolar, biblolar, sürahiler, fincan takımları görülür. Bunların tamamı, sanat okullarında marangozluk ve el sanatları eğitimi olarak yetişen ustalar tarafından imal edilmiştir.

Seyahat tarihi 1891 sonrasına rastlayan Fağfurizade Hüseyin Nesimi, Süleyman Şükrü, Celal Nuri, Halit Ziya, Cenap Şahabettin... gibi yazarların eserlerinde Avrupa sergileri söz konusu edilmemiştir. Ubeydullah Efendi'nin seyahat hatıraları arasında 1893 Chicago Sergisi ile ilgili izlenimler yer almaktaysa da onun bu izlenimlerini, Avrupa'da açılan bir sergiye yönelik olmadığı için değerlendirme dışı bırakmayı uygun gördüm. Şerefeddin Mağmumi'nin geniş olarak anlattığı 1897 Brüksel Sergisi ile Ali Kemal'in kısaca bahsettiği 1900 Paris Sergisi'nin öncelerinde ve sonralarında da Avrupa'da 1920'lere kadar küçük-büyük pek çok sergi açılmıştır: 1894 Madrid, 1906 Milano, 1910 Brüksel Sergisi... Fakat seyyahların eserlerinde veya hatıralarla mektuplarda bu sergilere dair izlenimlere rastlanmaz. Bilindiği gibi, Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ortama ve devletler arasındaki ilişkilere dayalı olarak 1914-1918 arasındaki Avrupa seyahatlerinin çoğu Almanya'ya münhasır kalmıştır. Bu yıllarda yine savaş sebebiyle Avrupa'da ara verilmiş büyük sergilerin yeniden açılmaya başlanması için 1920'li yılları beklemek gerekmiştir.

C. İletişim Alanındaki Gelişmeler

XIX. yüzyılda gelişen teknolojiyle birlikte Avrupa'da haberleşme alanında da yeni buluşlar ortaya çıkmış, yeni icatlar gerçekleştirilmiştir. Bunlar, haberleşmenin kolaylaşmasında büyük rol oynamıştır. Bir yandan klasik posta hizmetlerine hız kazandırılırken diğer yandan telgraf ve telefon gibi yeni buluşlar uygulamaya konmuştur. İlk telgraf sisteminin 1794'te Fransa'nın Paris ve Lille şehirleri arasında kurulduğu, ilk telefon aygıtının 1876'da İngiliz asıllı Alexander Graham Bell tarafından icat edildiği düşünülürse; biri XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, diğeri XIX. yüzyılın ikinci yarısının ortalarında kullanıma geçen bu modern haberleşme aygıtlarının Avrupa için önemi daha iyi anlaşılır. Yeni haberleşme araçlarının önemine dikkat çeken birkaç seyyah bulunmakla birlikte, seyahatnamelerde daha çok posta hizmetlerinin hızlandırılması üzerinde durulduğunu görmekteyiz. Bunun nedeni, seyyahların, Avrupa seyahatleri sırasında telgraf ve telefonla doğrudan yüz yüze gelmemeleridir. Daha çok postahanelere uğrayan, sokaklardaki posta kutularını gören seyyahların izlenimleri doğal olarak bunlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ayrıca Avrupa'da gittikçe yaygınlaşan basın hizmetleri zaman zaman da olsa seyahatnamelerde söz konusu edilmiştir. Gazetecilik, XIX. yüzyılda Avrupa ülkelerinde haberleşmenin önemli bir kolu durumundaydı. Bundan dolayı burada, haberleşmenin önemli kollarından olan basın üzerindeki izlenimlere de yer vermeyi uygun buldum.

Özellikle Londra'daki gazetecilik çalışmalarına dikkat çekmesi bakımından *Seyahatname-i Londra*, devrine göre şaşırtıcı izlenimlerle doludur. Tespit edebildiğim kadarıyla bizde, Avrupa gazeteciliğinden bu kadar ayrıntılı bahseden ilk seyahatname de budur. Seyyahın, gazete çalışmalarını büyük ölçüde haber toplama ve yayma fonksiyonları çerçevesinde değerlendirmiş olması da ayrıca dikkat çekicidir. İlk özel gazetemiz olan *Tercüman-ı Ahvâl*'in bu seyahatnameden yaklaşık on yıl sonra 1860'ta yayımlanmaya başladığı düşünülürse, *Seyahatname-i Londra* yazarının gazeteciliğe ilişkin saptamalarının basın tarihi açısından önemi daha iyi anlaşılır. Gerçi Osmanlı'da gazetecilik *Tercüman-ı Ahvâl* ile başlamış değildir fakat gazeteciliğin kısmen açık olarak tanınması ve yaygınlaşmaya başlaması bu gazeteyle olmuştur. *Seyahatname-i Londra* yazarı, doğrudan doğruya *gazette* kelimesini kullanarak Avrupa'da insanları günlük olaylardan haberdar etmek amacıyla "*gazette çıkarıldığını*" söyler. Gazete çıkarılmasının gerekçesini ise "...vukuât-ı kevnîyeye kesb-i vukuf ve ittîlâ' etmek tezâyüd-i malumatı mûcib ve her sınıf hakkında menâfi-i kesireyi müstevcib olduğundan, ahâli-i Avrupa tevârih mütalaasına itina ve bundan başka rûzmerreye dahi kesb-i malumat eylemek üzere *gazeteler* icat ve inşa eylemekte ve bu vesileyle hadîsat-ı âlemi öğrenmekte oldukları misillü..." (s. 53) şeklinde belirtir. Buna bağlı olarak küçük ve önemsiz

görünen olaylar bile gazete aracılığıyla halka duyurulur, "ve hatta bir köpek kudursa bile derc-i sahayif-i beyan kılınur" (s. 53). Gazete satışları İstanbul'daki gibi belirli müşterilere yönelik değildir; her isteyene gazete satılır. Gazetede yer alan önemli haberler, satışın artırılmasına yönelik olarak sokaktaki gazete satıcıları tarafından bağırılarak duyurulur. Gazete haberlerinin yazılışında "teklifât-ı münşiyaneye bakılmayıp" gazetede haber sayısının fazla olmasına daha çok önem verilir. Ayrıca halkın ilgisini çeken bazı haberlerle ilgili gelişmeler sonraki günlerde de yazılıp okuyucuya ulaştırılır. Kimi zaman bazı gazeteler, bu gibi haberlerdeki önemsiz gelişmeleri bile sırf gazete satışını artırmak için önemliymiş gibi göstererek halkı kandırırlar. Seyyah, gazetede okuduğu böyle bir olayı anlatır: " Havadis-i mezkûre bir günde üç dört defa *gazetelerle* neşrolunup birisi pek hoşuma gitmiştir ki Courrebet(?) namında bir gazeteci geçen gün urılan herifin vuku'-ı keyfiyeti ve sebab-i hikmeti layıkıyla taharri ve tahkik olunup gazetemize derc olunmuştur. Kesb-i ittilâ' eden zevat iştiraya rağbet versün deyu dellâllar nidasıyla ilan ederek birkaç bin *gazette* satmış ve ben dahi merak edip birini almış olduğumdan bir de lede'l-mütalaa gördüm ki havadis-i mezkûrenin evvelki gazetelerde olan suret-i tahririyle fakat herif-i merkumun sağlığında bir gün yanına berber gelüb traş etmek istemiş ise de razı olmayarak traş olmamıştır deyu yazmış ve işte hakikat-i maddeyi yazdım diyerek böyle halkı aldatıp birkaç bin gazete satmıştır." (s. 54) Seyyahın bu dikkatli tespitleri, çok yararlı bir vasitanın menfaat sağlamak amacıyla nasıl aldatma aracı olarak kullanıldığını gösteren ilk değerlendirmelerden olmak bakımından anlamlıdır.

Seyyah, muhabirlerin dışarıdan gelen vapurlardan haber toplama usulleri hakkında da bilgi vermektedir. Londra'ya başka ülkelerden günde yüz elli kadar vapur gelmekte ve bunlardan havadis toplamak için gazetelerin "mahsus adamları" bulunmaktadır. Seyyahın bu dikkatiyle Londra'da gazete muhabirlerinin çalışma usullerini gündeme getirmiş olduğunu söylemek mümkündür. Bilhassa Amerika ve Hindistan taraflarından gelen gemiler Southampton limanına yanaşırken, limandaki gazeteciler bu vapurları dürbünle gözetleyip uzaktan görür görmez sandallarına atlar ve gemilere diğer muhabirlerden önce ulaşmak için var güçleriyle çabalarlar. Gemilerden aldıkları haber evrakını daha sandaldayken inceleyip gelen haberleri "telgrafya vasıtasıyla" iskeleden gazete merkezlerine ulaştırırlar. Böylece daha vapurlar iskeleye yanaşmadan, gelen haberler dört bir tarafa yayılmış olur. Fakat telgrafla haber ulaştırma usulü ancak kendilerinin anlayabileceği bir surette gerçekleşir; "Telgrafyadan havadis almaları bir tuhaf şeydir ki içinde olmayan adam okuduğu halde hiçbir şey anlayamaz." (s. 55) Seyyah gazetelerin nasıl çalıştıklarını öğrenmek amacıyla bir gazete idarehanesine gider ve o sırada telgraf yoluyla bazı haberler gelir. Bunların neler olduğunu öğrenmek isteyince telgraftaki notları Fransızca'ya çevirirler fakat bunları okuduğu halde "varaka-i mezkûre adeta deli saçması gibi olduğundan" hiçbir şey anlayamaz. Çünkü telgrafta, olaylar sadece şifre denilebilecek kısaltılmış birtakım kelimelerle ve isimlerle ifade edilmiştir. Ertesi gün gazeteyi alıp okuduğunda o kısaltmaların nasıl ayrıntılı haberler haline getirildiğini görür. Bunlar gemi kazalarına, Jamaika'daki fırtınalara, Antille Adaları'ndaki kolera salgınına, şeker ve kahve üretimine dair haberlerdir. Seyyahın gazeteyi okuduktan sonraki düşüncesi şudur: "Öyle deli saçması gibi şeyden böyle havadis almaları yani havadisât-ı vakıayı rumuzât ve işârâtla sebt ve terkîm etmeleri kemâl-i mecburiyetlerine delildir." (s. 56)

Gazetecilerin dışarıdan haber getiren özel görevlileri de vardır. Bunlar, çarşı-pazarı dolaşarak, bazı toplantı ve ziyafetleri takip ederek getirdikleri haberin satır sayısına göre para alırlar. Ayrıca her gazetenin özel meclis muhabirleri bulunup bunlar da gece gündüz İngiltere Hükümet Meclisi'nin çalışmalarına ilgili haberleri gazetelerine ulaştırırlar. Meclis çalışmaları genellikle geceleri yapıldığı için muhabirlerin haberleri bir taraftan yazılırken bir taraftan gazetelerde dizilir, baskıya hazırlanır ve sabahleyin okuyuculara ulaştırılmaya gayret edilir. Bu bilgiyi vererek "Avrupa'da sanayi-i kitabetin biri dahi çabuk ve kısa yazmaktır." (s. 60) cümlesini sarf eder ki bu cümleden onun, günümüzde "haber metni" dediğimiz yazının karakterine daha o tarihte işaret ettiği açıktır. Gazetelerin, dış memleketlerden haber yazıp gönderen muhabirleri ve yazarları bunlardan daha çok para kazanırlar. O tarihlerde, bir İngiliz gazetesi Paris'ten yazan muhabirine on bin kuruş, İrlanda'dan yazan bir muhabirine ise iki bin kuruş aylık vermektedir. Dış memleketlerdeki muhabirlere gazetelerin yolladığı talimatta da haberi

elde etmek ne kadar pahalı olursa olsun masraftan kaçınmamaları gerektiği ve ne yapıp yapıp haber göndermeleri gerektiği belirtilmiştir.

İngiltere'nin en meşhur gazetelerinden olan *Times* gazetesi günde altmış bin kuruş ve diğer bazı büyük gazeteler ise günde on beş-yirmi bin kuruş kazanır. Gazeteler tek kişinin malı olmayıp hissedarlık usulüyle idare olunurlar; *Times*'in, her biri bin keseye sahip olmak üzere yirmi dört hissedarı vardır. Fakat gazeteler giderek belli kişilerin nüfuzu, hatta tekeli altına girmektedir. Seyyah, gazetelerin şekil özellikleri üzerinde de durur ve buna paralel olarak sayfalarda yer alan haber çokluğuna temas eder: "Bu gazeteler bir derecelerde kesîrî'l-havadistir ki mezkûr *Times* gazetesi be-her sahifesi yirmi üçer satır olarak altı yüz sahifeli bir kitap kadar olup günde on beş yirmi bin havadis-i mühimme olduğu halde otuz-kırk bin nüshası basılır ve bu hesaba göre senevî elli cild kamus kadar olur." (s. 61) Toplumun hayatında bu kadar yeri olan gazetelerin ülkedeki nüfuzu da küçümsenemez. Öyle ki bir gazetenin, istediği zaman, meclisteki vekillerden birinin azlini sağlayacak gücü bile vardır. Gazeteler meclis işlerine bile müdahale etmek nüfuzunu sahip gibidir. Bir ara hükümet meclisinde ülkedeki fakirlerin miktarı ve bunların meseleleriyle ilgili görüşme fazla uzayınca *Chronicle* gazetesi geniş bir araştırma yaparak fakirlerin miktarını belirlemiş ve topladığı bilgilerin yanı sıra alınması gereken tedbirleri de yayımlamak suretiyle meclis çalışmalarının hızlanmasını sağlamış, böylece de meclise dolaylı olarak müdahale etmiştir.

Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'nde haberleşmenin süratine ilişkin değerlendirmeler mühimce bir yer tutar. Mustafa Sami, yol kenarlarındaki otel ve hanlar sayesinde mektupların, gideceği yere aktarma yoluyla daha çabuk ulaştığını ileri sürer. Yollanacak yazı ve mektuplar köy ve kasabalardaki postahanelere bırakılmakta, buralardan toplanarak kısa sürede yerlerine ulaştırılmaktadır. "Telgraf tabir eyledikleri işaretgâhlar" ile de yüz saatlik bir yerden bir saat zarfında haber alabilmektedirler.³⁷

Avrupa'daki ilerlemeleri kimi zaman genel olarak kimi zaman da meselelere doğrudan temas ederek ele alan Sadık Rifat Paşa, *Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale*'sinde vapurla çalışan gemilerin ve trenlerin ortaya çıkmasının seyahati ve haberleşmeyi kolaylaştırdığını belirtir. Bunların hızlı gitmeleri sayesinde uzun mesafeler kısalmış, bu avantaj posta hizmetlerine de yansımış, böylece haberleşmede de kolaylık

³⁷ Avrupa ülkelerinin haberleşme alanındaki ilerlemeleri bu alanda yaşanan büyük problemlerden sonra ortaya çıkmıştır. XVIII.-XIX. yüzyıllardaki hızlı haberleşme imkânlarının yaratılmasından önce Avrupa ülkeleri bu alanda güç şartlarla mücadele etmek zorunda kalmışlar, dolayısıyla da hızlı haberleşme "bir problemin çözümü" mahiyetinde kendini göstermiştir. FEBVRE'nin Ortaçağ'ı bilhassa insan açısından tanıtan kitabında XVI. yüzyıl Avrupasının haberleşme alanında çektiği sıkıntılar şöyle dile getirilir: "Bu dönemde hâlâ düzenli bir posta hizmeti yoktur. Menzilleri olan atlı bir posta servisi henüz örgütlenmeye başlamıştır. Bu posta, hükümdarlara ve onların yolladıkları belgelere tahsis edilmiştir. Özel kişiler mektuplarını veya posta tatarlarına taşıttırmaktadırlar; atlı postacılar nadiren kullanılmakta, birçok kentın dış ilişkilerini yürütebilmek için istihdam ettikleri habercilere de sıklıkla başvurulmaktadır. Senyörler birçok yerde, bağımlılarından, çok düşük ücretler karşılığında yaya olarak mektup taşıma talebinde bulunma hakkına sahiptirler. Posta servislerinin kurulmasından sonra bile, bunlar ilk başlarda o kadar kötü işlemlerdir ki, yaya postacıların ekmeğine engel olamamışlardır. Zaten posta hizmetinin yürütüldüğü ancak birkaç büyük yol bulunmaktaydı. Bu yollardan birinin üzerinde oturacak kadar tahlihi olmayanlar, haberci yollamak zorundaydılar; bazen çok uzaklara, en uzak menzile kadar adam yollamak gerekmekteydi. Menzillerin arası çok fazla olduğundan, büyük zaman kayıpları meydana gelmekteydi. Lyon'dan Brüksel'e giden bir atlı XVI. yüzyılın sonunda, menzilleri atlamaksızın Franche-Comté, Lorraine ve Lüksemburg'tan geçerek, hedefine 20 günde ulaşabiliyordu. Mutlak bir acil durum söz konusu olduğunda, Anversli bir tüccar, atlı bir habercinin gerektirdiği muazzam maliyetlere katlanarak, onu Lyon'dan birine yollarsa, cevabı en iyisinden 40 gün sonra alabilirdi. (...) Fakat bu yolculuklar esnasında ne kadar da çok güçlüklerle karşılaşılırmaktadırlar. Yollar çoğu zaman acınacak haldedirler. Bunlar, asla taş döşenmemiş toprak yollardır. (...) Fakat, toprak üzerindeki izlere benzeyen yollar, en hafif bir yağmurun bile çamur deryasına çevirdiği gevşek veya bataklık topraklardan geçmektedirler; atlar buralarda göğüslerine kadar batmakta, arabalar dingillerine kadar gömülmektedirler; onları buradan çıkartmak gerekirken, tarlalardan geçmek, dolaşılacak alanı sürekli genişletmek, kötü bölgeleri sürekli aşmak gerekmektedir. (...) Nihayet, hiçbir güvenlik yoktur. Tek başına bir atlı, özellikle eğer terkisinde önemli miktarda para taşıyorsa veya bir hizmetkârla birlikte -ticarete o dönemde âdet olduğu üzere- mallarını arabayla veya küçük bir katır kafilesiyle taşıyorsa, her türden tehlikeye açık bir durumdaydı." FEBVRE, Lucien, *Rönesans İnsanı*, (Çev.: Mehmet Ali KILIÇBAY) İmge Kitabevi, Ankara, 1995, ss. 135-138

sağlanmıştı. Bunun yanı sıra Avrupa'da haberleşme kolaylığı başka gelişmelere de imkân verir.

Telgraf aletinin çalışma şeklini bütün ayrıntılarıyla ortaya koyan seyyah Ebuzziya Tefvik'tir. Londra gezisinin bir bölümünde ikamet ettiği Hotel Metropole'ün telgrafhanesinde gözlemlerde bulunan yazar, telgraf düzeneğini şöyle tarif eder: "Kapının sol cihetindeki ocağın yanında vasatül-kaame bir adamın rahatça görebileceği bir irtifâa kadar uzanmış maun ağacından ma'mul kırk santimetre kutrunda murabba' bir sütun mevzu'dur ki, bunun kısm-ı bâlâsında cihât-ı erbaası camlı bir kapak ve bu kapağın içinde ufkî vaz'da hevâî mâî bir kâğıt tomanı rabtolunmuş ve iki çarklı bir aletin idare ettiği bir elifbâ çarkı da bu kâğıt tomarının üzerinde müttehi-i nakş bir vaz' almıştır. Bu sütun ve o alet bir telgrafhanedir."³⁸ Ebuzziya, o tarihte bile (1897) telgrafhanelerin büyük otellere, ticarethanelere, gazete idarelerine hatta isteyenlerin evlerine abone suretiyle bu aletlerden verdiğini belirtir. Bu aletler telgraf ajanslarının idarehanelerine bir tel ile bağlanır, dünyanın dört bir tarafından yirmi dört saat boyunca çekilen telgraflar önce merkeze ulaşır sonra oradan gerekli adrese ulaştırılır. Telgraf bağlantısı olan evlerin ve işyerlerinin telgrafları teller aracılığıyla ve çok daha çabuk ulaşmaktadır. Ebuzziya bu bilgileri verdikten sonra telgraf aletinin çalışma şeklini de anlatır: "Bu tomar (kâğıt tomanı) on sekiz santimetre arzında ve iki yüz yarda tûlünde bir kâğıttan ibarettir. Havadis o elifba çarkı vesatetiyle soldan sağa nakşolunur. Bu kâğıdın bir ucu camlı kutunun altından dışarı çıkarılmıştır ki, kâğıt tomandan boşandıkça bu uc dahi aşağıya doğru sarkar."³⁹

Ahmet Midhat Efendi, Avrupa seyahati sırasında bulunduğu şehirlerin postahanelerine uğramış olduğu için yer yer posta hizmetleri üzerinde durmuş olmakla birlikte esas olarak Stockholm'deyken haberleşme konusunu ayrıntılı olarak ele alır. Şehrin büyük binalarını sıralarken "telgrafhane ve telefonhane" binalarının da dikkat çekici, seyre değer binalardan olduğunu söyler. Fakat, yalnız binalardan söz etmekle kalmayıp Stockholm'ün telefon şebekesi hakkında aldığı bilgileri ve izlenimlerini şöyle aktarır: "Rivayete göre telefon için derûn-ı şehre on altı bin adres bulunup üç yüzden müteceviz bakır teller ile bu adresler arasında musavete ve muhabere edilir ki zikrolunan bakır teller örümcek ağı gibi sokakların içinden ve hanelerin damları üzerinden geçirilerek manzara şehre bir garâib-i mahsusa verir." (s. 130) Stockholm'ün telefon idaresi Selim Sırrı'nın eserinde de karşımıza çıkar. Tıpkı Ahmet Midhat gibi telefon idarehanesine giderek bizzat gözlemlerde bulunan Selim Sırrı'nın dikkati burada çalışanların hemen tamamının kadın olması üzerinde yoğunlaşır. Bu tespitinin hemen ardından Stockholm telefon şebekesi hakkında teknik bilgiler aktaran yazarın şu belirlemeleri önemlidir: "Burada telefon muâmelât-ı hayatiyenin ruhu makamında. Herkesin evinde behemehal bir makine vardır. Meselâ eczahaneden bir ilaç almak istiyorsunuz, derhal kataloğa müracaat edip o mağazanın telefon numerosunu bulursunuz, birkaç saniyede muhabere tanzim edilir ve siz de siparişinizi edersiniz. Telefon muhaberatı İsveç'te her yerden ziyade terakki etmiştir." (s. 42) Selim Sırrı, bu fikrini ispat etmek için İsveç telefon şebekesi hakkında rakamlara dayanan istatistikî bilgiler de aktarmayı ihmal etmez. Bunu yaparken aynı zamanda Stockholm ile Berlin, Londra, Paris gibi Avrupa şehirlerini ve Chicago, New York, San Fransisco gibi Amerika şehirlerini rakamsal verilere dayalı olarak mukayese etmiş olur.

Selim Sırrı'nın Ahmet Midhat'a paralel olarak verdiği bu bilgilerden sonra Ahmet Midhat Efendi'ye dönebiliriz. Efendi, Paris'teki Umumi Sergi'nin "telefonhane" bölümünü gezerken hiç durmadan çalan bir "fonograf"a dikkat çeker. Dikkat ettiği bir başka husus da, yapılan düzenleme sonucunda telefonlara kazandırılan alışılmışın dışındaki fonksiyondur: "Oradaki telefon hunilerini insan kendi kulaklarına tatbik edince opera tiyatrosunda icra edilmekte bulunan muzıkayı pek a'la eyler ki bunu Stockholm'de iken daha hususi ve daha mükemmel bir surette tecrübe eylemiş idik." (s. 490) Aynı hususa daha sonra Ahmet İhsan da dikkat çekecektir.

Ahmet İhsan, Paris'i çeşitli yönleriyle tanıtırken "teati-i muhaberattaki suhulet-i fevkaladeyi nazar-ı dikkate almak gerektiğini" belirtir. "Her yerde olduğu gibi Paris'te

³⁸ Ebuzziya Tefvik, "Paris'ten Londra'ya ve Hotel Metropole", *Mecmua-i Ebuzziya*, c. VII, cüz 70, 12 Ekim 1897

³⁹ Ebuzziya Tefvik, a. g. y.

telgrafla muhabere kabil ise de" sonradan tesis edilen telefon hattının yaygınlaşması sebebiyle şehir içindeki haberleşmelerde telgraf kullanılmaz olmuştur. Çünkü telefon haberleşmede sürat ve kolaylık sağlamıştır. Yazarın şu dikkatleri 1890'larda Fransa'da telefonun iyice yaygınlaştığını ortaya koyduğu gibi ne gibi faydaları olduğunu da anlatır: "Fabrikalarla tüccarân, dükkânlarla müstehlikler her an telefon vasıtasıyla konuşarak istediğini celb ediyor, arzu ettiği malumatı alıyor. Mesela telefon hattına merbut bilcümle dükkân ve mağazaya telefon şubesinden yahut o hatta merbut ev veya otelden müracaat kabil olduğu gibi bizzat gitmeye ihtiyaç hiss olunmayarak nağamât-ı musikiyeleri ve tiyatroları dinlemek de kolaydır." (s. 43)

Paris'te telefonda sonra en çok kullanılan haberleşme şekli "tazyik-i hava ile mektup yollama" usulüdür. Bu, ilginç ve garip bir haberleşme tekniğidir. Ahmet İhsan bu usule *carte-télégramme* dendiğini belirtir ve sistemin işleyişini ücretine varıncaya kadar geniş olarak anlatır: "Paris'in her mahallesinden diğerine nihayet bir çeyrek zarfında gerek mazruf gerek gayr-ı mazruf evrakı dediğim tazyik-i hava usulüyle sevk kolaydır. Ücreti dahi elli parayı tecavüz etmez. Hele muhabere varakası olursa otuz paradan dahi az tutar. Bu mektuplar zemin tahtına ferş olunmuş su borusu gibi borularla arkadan hava tazyiki verilerek sevk olunmaktadır. Yazdığınız mektubu yahut muhabere varakasını pullayarak tazyik-i hava ile sevk olunan evraka mahsus kutulara attığınız gibi bir çeyrek sonra iki saat ileri bir mahallede mukim mürselünileyhin yedine mektubunuz vasil olur." (s. 43)

Paris şehir postası, adi mektupların sahiplerine ulaştırılmasında düzenli bir hizmet vermektedir. Kutularda bulunan mektuplar günde beş-on defa alınıp adreslere dağıtılır. Ağırlığı üç kiloya kadar olan her türlü eşya da postahaneler aracılığıyla şehir içinde istenilen adrese gönderilebilir. Bunların dışında bir de *commissionnaire* denen ve ücret karşılığında haber getirip götürülen kişiler vardır; fakat posta hizmetlerinin her geçen gün gelişmesi karşısında bunların sayısı gittikçe azalmaktadır. Paris'te de ancak birkaç tane kalmıştır. Ahmet İhsan, kitabına koyduğu dipnotta Fransa ile İngiltere ve Almanya'nın posta hizmetlerini bir cümle ile karşılaştırır ve bu iki ülkedeki posta çalışmalarının Fransa'dan daha ileri olduğunu belirtir. Nitekim Londra'da mektuplarını almak amacıyla gittiği posta binasını dikkate değer bulur, posta çalışmaları hakkında istatistikî bilgiler aktarır: "Şu karşımdaki postahänenin son senede 1558 milyon mektup, 201 milyon kartpostal, 564 milyon evrâk-ı matbua paketi ve 39 buçuk *colis postal'i* Londra'dan tek mil İngiltere'ye göndermiş olduğu ve on altı milyon liralık para emaneti taşıdığı ve bunlardan üç milyon lira hasılat aldığı hatıra gelince insana vелеh gelir." (s. 180) Londra sokaklarının yaya kaldırımlarındaki yuvarlak ve kırmızı posta kutuları da mektupların yollanmasında önemli birer araçtır. Bunların sayısı o kadar çoktur ki yol üzerinde her beş dakikada bir bu gibi posta kutusuna rastlanır.

Ahmet İhsan, daha önce sadece bir dipnotta belirttiği mukayeseye tekrar döner ve Almanya'daki posta hizmetlerini İngiltere ve Fransa ile karşılaştırır. Bu karşılaştırmaya göre, Almanya'nın haberleşme sistemi bu iki ülkedekinden daha gelişmiş durumdadır. Hannover ve Hamburg gibi şehirlerin en görkemli binaları postahaneleridir. Almanya lehine olarak aradaki farklılıklara değinirken öncelikle sokaklardaki posta kutularının sayıca İngiltere ve Fransa'dakından daha çok olduğunu belirtir. Posta kutularının şeklini okuyucuların, hafızalarında canladırabilmeleri için, üzerinde "Briefkasten" (Posta Kutusu) yazılı bu kutulardan birinin Beyoğlu'ndaki Bazar Allemand'ın kapısı yanında takılı olduğunu söyler. Bunların kullanımı da diğer iki ülkedekinden daha pratiktir. Posta memuru, ağızlığı kutunun alt kısmına ayarlı olarak yapılmış bir çantayı alt tarafa dayadığında posta kutusunun altındaki sürgü otomatik olarak açılır ve böylece postacı, elini bile sürmeden mektupları çantaya doldurup götürür. Kutularda otomatik bir sistem bulunduğundan, alt kısma özel çantanın ağız dayanmadığı sürece kutuların açılması imkânsızdır. Aynı şekilde çantanın ağızının açılması da kutunun alt kısmına dayanmasına bağlı olduğundan, çanta çekildiğinde ağız otomatik olarak kapanmaktadır. Memur, çantayı posta merkezindeki bir başka görevliye teslim eder ve çanta ancak orada açılabilir. Bu sistem güvenli ve süratli haberleşmeyi temin etmektedir. Her kutunun üzerinde açılış saatleri tek tek belirtilmiştir. Kutuyu açan memur o saati gösteren yazıyı çıkarıp alır ve yerini boş bırakır. Böylece dışarıdan bakan biri posta kutusunun en son hangi saatte açılmış olduğunu rahatlıkla anlayabilir. Sokaklardaki posta kutuları bir gün içinde Paris'te dört, Londra'da altı defa, Hamburg'ta ise tam on iki defa açılır.

Almanya'da haberleşme tesislerinin mükemmelliği Fağfurizade'nin eserinde de söz konusu edilmiştir. "Almanya arazisi, şatrançlı bir ülkeye müşabih ve arazi üzerinde yekdiğerine rabtolunmuş teller, telefonlar gibi vesâit-i muhabere hatları dahi sefine direklerindeki ip ve halatların aralarından semaya baktığımız zaman gözlerimize çarpan hatt-ı hâillere mûmasildir." (s. 40) şeklinde ülkedeki telgraf ve telefon kablolarının çokluğunu ilginç bir benzetmeyle ortaya koyar.

Ahmet İhsan'ın İsviçre'de yaşadığı bir olay, Avrupa'da haberleşme hizmetlerinin sürati hakkında kendisinde tam bir inanç oluşturur. Yazar, Züriç'te kaldığı otelden ayrıldıktan sonra bütün anahtarlarını otelde unuttuğunu farkeder. İstasyondayken, otel sahibesi madama bir mektup yazarak anahtarlarının, gideceği Luzern'deki postahaneye yollanmasını ister. Zug istasyonunda karşılaştıkları trenin posta kutusuna mektubu verir. Aynı günün akşamında vardığı Luzern'in postahanesine uğradığında anahtarlarının gelmiş olduğunu görür.

Bütün olarak bakıldığında Avrupa haberleşme sistemi ile ilgili izlenimlere yer veren seyahatnamelerin sayısının fazla olmadığı görülür. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Herşeyden önce, yabancı bir memlekette "muvakkat" bir süre için bulunan seyyahların dikkati daha farklı alanlara kaymaktadır. O kısa süre içerisinde "memleketle haberleşme"ye ihtiyaç gösterecek herhangi bir olay meydana gelmediği zaman haberleşme araçlarıyla temas etmek de bir gereklilik olmaktan çıkar. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi seyahatin süresi uzadığı zaman geride kalanlarla haberleşme ihtiyacı ortaya çıkmakta; bu durumda seyyah Avrupa postahanelerine müracaat gereği duymaktadır. Ahmet Midhat ve Ahmet İhsan'da haberleşme ile ilgili izlenimlerin geniş olarak yer alması bu sebebe bağlanabilir. Her iki yazar da çok sayıda Avrupa ülkesini dolaştıklarından ve buralarda diğer seyyahlara oranla daha uzun süre kaldıklarından zaman zaman postahanelere giderek bu ülkelerin posta hizmetlerini gözleme fırsatı bulmuşlardır. Bu paralelde olmak üzere, Ahmet Midhat, Avrupa seyahati sırasında gazetesinde yayımlanmak üzere posta aracılığıyla bazı yazılar gönderdiğini de eserinde ifade eder. Bütün bunların sonucu olarak da iki yazar posta hizmetlerini -yer yer de mukayeseli olarak- ele alma gereği duymuştur. *Seyahatname-i Londra*'da ise seyyahın doğrudan gözlemleri belli bir merak sonucu olarak gazetecilik üzerinde yoğunlaştığı için, bu seyahatnamede Avrupa gazeteciliğinin -Londra özelinde- geniş olarak ele alındığını görmekteyiz. Avrupa'da yoğun olarak gazetecilikle uğraşan ve bunu bir meslek olarak benimseyen Jön Türklerin mektup ve hatıralarında ise gazeteciliği ilişkin ifadeler genellikle ideolojik çerçevededir. Bu bakımdan Ali Suavi, Mizancı Murat, Namık Kemal vs... gibi yazarların gazeteciliğe ilişkin verdiği bilgiler, -büyük ölçüde Avrupa'daki kendi gazetecilik faaliyetlerine münhasır olduğu için- bu çalışmanın sınırları dışında kaldı.

D. Aydınlatma ve Elektrik

"Elektriklenme" olayı M.Ö. VII. yüzyıldan beri bilinmekle birlikte bugün anladığımız mânâsıyla, elektrik üzerindeki bilimsel çalışmalar Avrupa'da XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yoğunluk kazanmıştır. Bu yüzyıllara gelinceye kadar elektriğe gizemli bir olay olarak bakılmaktaydı. Elektrik olayının bilimsel olarak çözümlenmesi ve onun kullanılabilir bir kuvvet olduğunun kesin olarak ortaya koyulması XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir ve bunu gerçekleştiren bilim adamı Michael Faraday'dır.⁴⁰ Elektriğin günümüzde en yaygın kullanım alanlarından biri "aydınlatma"dır. Elektriğin aydınlatma alanında kullanımının başlaması Davy'nin 1813'te ark lambasını bulmasıyla,⁴¹ bu kullanımın bütün olarak yaygınlaşması ise Edison'un 1879'da ilk akkor ampülü icadı ile mümkün olmuştur.⁴²

Osmanlı metinleri arasında, Dâniş'in "Kuvve-i Elektrikiyye" başlıklı makalesi, elektrikten "ilmî" olarak bahseden ilk bilgi kaynaklarından biridir. Bu makalede yazar, elektriği şöyle tanımlar: "Hâl-i tabîide bulunan ecsâm-ı mevcudedede cezb ve def hassalarından hiçbir eser görünmeyip, ancak bir parça balmumu veya şişe veya kükürt

⁴⁰ Bkz. YILDIRIM, Cemal, *Bilimin Öncüleri*, TÜBİTAK Yayını, Ankara, 1995, s. 137-140

⁴¹ Bkz. "Aydınlatma", *Milliyet-BÜYÜK LAROUSSE*, İstanbul, 1992, c. III, s. 1101

⁴² Bkz. "Edison", *Milliyet-BÜYÜK LAROUSSE*, İstanbul, 1992, c. VII, s. 3526 ve aynı ciltte "Elektrik" maddesi, s. 3610

veyahut kehrüba ipek veya yünden ma'mûl kumaş parçasıyla delk olunarak, yani sürtülerek hurde cisimlere gösterildikte ecsâm-ı medlûke-i mezbûre ol hurdeleri kendilerine cezb ederler. İşte bu hassaya kuvve-i elektrikiyye veyahut hassa-i kehrübâiyye tesmiye olunur. İşbu hassa kadîm yunan filozoflarının dahi ma'lûmu olup, lisan-ı Yunanîden elektron lafzı kehrüba mânâsına olmakla hassa-ı mezkûreye elektrik denilmesi bundan neş'et etmiştir."⁴³

Seyyahların Avrupa'da elektriğin kullanımı ile ilgili izlenimlerine geçmeden önce bu bilgileri vermemin sebebi şudur: Osmanlı seyyahları -az öncesi ve az sonrasıyla- XIX. yüzyılda Avrupa'nın büyük şehirlerinde seyahat ederken Avrupalı bilim adamları elektriğin günlük hayatta kullanımıyla ilgili çalışmaların son aşamasına gelmiş bulunmaktaydı. Gerçi seyyahlar bu çalışmalara doğrudan doğruya temas etmezler; fakat onların tespitlerine baktığımızda elektriğin günlük hayattaki yaygınlaşmasının izlerini görürüz. Elektrik seyyahlarımız tarafından genellikle bir hayranlıkla karşılanmıştır. Bilhassa büyük caddelerde, opera salonlarında ve eğlence yerlerinde elektrikle aydınlatmanın o yıllarda iyice yaygınlaşmış olması seyyahların elektrikle yüzyüze gelmelerini kolaylaştırmıştır.

Seyyahların, Avrupa ülkelerinde elektriğin kullanımı ve aydınlatma ile ilgili tespitlerine geçmeden önce, edebiyatımızın Batılılaşmasında pek çok dalda öncülük eden Şinasi'nin bir makalesini hatırlamakta fayda var. "İstanbul Sokaklarının Tenviri ve Tathiri Hakkındadır"⁴⁴ başlıklı makalesinin bir bölümünde Şinasi "aydınlatma" meselesinin bir şehir için önemine dikkat çeker. Bu makalede Şinasi'nin, Fransa seyahatlerine ait izlenimleri söz konusu değildir. Ancak meseleye kronolojik açıdan bakıldığında yazarın ilk Fransa seyahatinin, makaleyi yazdığı tarihten yaklaşık on beş yıl önce olduğu görülecektir. Bu durumda, ilk seyahatin ve sonraki seyahatlerin bu makaledeki fikirler üzerinde etkili olduğunu düşünmek yanlış olmaz.

Şinasi, makalesinde temizlik meselesinin yanı sıra sokakların aydınlatılmasının da ne gibi yararlar sağlayacağını tek tek sıralar. İstanbul sokaklarının aydınlatılmasıyla "geceye mahsus olan birtakım mahzurât zail ve bir hayli muhassenât hâsil olur". Bu sayede hırsızlığın azalacağını, halkın fener taşımak zahmetinden kurtulacağını, gece suç işleyenlerin daha kolay yakalanabileceğini ifade eden yazar bunların yanı sıra "şehirde sokakların, şehrayin gecelerinin ruşenliğine yakın bir letafet bulacağını" da ileri sürer.

Elektrik yoluyla aydınlatmanın 1840'lara doğru kısmen yaygınlaşması öncesinde Avrupa'da saraylarla diğer önemli binalar, büyük caddeler ve sokaklar gaz kandilleriyle aydınlatılıyordu. Petrol gazının ve çeşitli kimyasal gazların devreye sokulmasıyla meydana getirilen bu kandillerin yanı sıra özellikle İngiltere'de XIX. yüzyılın hemen başlarında havagazı kandilleri büyük sanayi kuruluşlarının aydınlatılmasında kullanılmaktaydı.

Avrupa ülkelerinde aydınlatma bütün bu gelişmeler içerisinde hemen her dönemde önemli bir durum olarak kendini göstermiştir. Ortaçağdaki duraklamadan sonra, aydınlatma alanındaki gelişmelerin ışığında gerek binaların ve gerekse sokakların aydınlatılması hususu daima önemli görülmüştür. Erkân-ı harbiye mensubu Dâniş'in yukarıda andığımız makalesiyle dipnotta belirttiğim diğer makalenin 1863'te yayımlanmış olduğu ve İstanbul'da sokakların aydınlatılmasının, Osmanlı döneminde ne kadar geç başladığı düşünülürse seyyahlarımızın Avrupa şehirlerindeki aydınlatma karşısında gözlerinin kamaşması normal karşılanmalıdır. Ayrıca, Şinasi'ye "İstanbul Sokaklarının Tenviri ve Tathiri Hakkındadır" makalesini yazdıran ihtiyacı da göz önünde tutmak gerekir.

Avrupa'daki aydınlatma kimi zaman caddelerde, kimi zaman büyük binalarda, kimi zaman da sosyal bir etkinlik sayılabilecek olan "şenlik"lerde seyyahlarımızın karşısına çıkar. Sadık Rifat Paşa, Avusturya imparatoru I. Ferdinand'ın tac giyme

⁴³ Dâniş, "Kuvve-i Elektrikiyye", *Mecmua-i Fünûn*, nr. 23, Zilkade 1280/Mart 1863, s. 483 (Yukarıdaki alıntının yapıldığı metnin çevrimyazısı için bkz. *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I: 1839-1865*, ss. 227-229. Antolojinin aynı cildinde yer alan bir başka yazıda ise elektrikle yapılan deney söz konusu edilmektedir: "Köpekler Üzerinde Elektrik Tecrübesi", ss. 279-280)

⁴⁴ *Tasvir-i Efkâr*, nr. 192, 28 Zilka'de-23 Nisan 1280/5 Mayıs 1864. Metnin çevrimyazısı için bkz.: Şinasi, *Makaleler*, (Haz.: Fevziye Abdullah TANSEL) Dün-Bugün Yay., Ankara, 1960, ss. 99-110; KAPLAN, Mehmet, İnci ENGİNÜN, Birol EMİL, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I: 1839-1865*, M.Ü. Yay., İstanbul, 1988, ss. 520-524.

merasimine davetli olarak gittiği İtalya seyahati sırasında Como şehrindeki şehrayine de katılır. Şenliğin yapıldığı "o gece umumen derûn-ı şeh'r ikad-ı kanadil ile tezyin" olunur ve Como gölü sahilindeki "yalılar ve kayıklar ve bir kıt'a vapur sefinesi dahi kandiller ile tenvir" edilir.

Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risalesi*'nde Londra'yı genel özellikleriyle anlatırken havanın daima sisli ve kapalı oluşuna da değinir. Öyle ki sokakları gece gündüz "gaz tabir eyledikleri kandillerle" aydınlatma zarureti vardır. Hatta bu kandillerin çokluğu sayesinde Londra'da geceler gündüzden daha aydınlıktır. *Seyahatname-i Avrupa* yazarı Mehmet Rauf da Londra ile ilgili izlenimleri arasında aydınlatma meselesine yer verir. Hava kirliliğinin ve kapalılığın rutubetten, fabrika bacalarından çıkan dumanlardan, evlerde yakıt olarak kullanılan kömürlerden kaynaklandığını belirttikten sonra aydınlatma çaresi olarak gündüzleri bile kandillerin yakıldığını söyler. Geceleri halkın dolaştığı büyük parklar da binlerce kandille aydınlatılır. Mehmet Rauf, Venedik'i tanıtırken de geceleri meydanların ve sokakların gaz kandilleri ile aydınlatıldığına dikkat çeker. Bu sayede halk geç vakitlere kadar sokaklarda dolaşabilmektedir. Londra'nın havasının kapalılığı dolayısıyla sokakların ve dükkânların gece-gündüz kandillerle aydınlatılması meselesine *Ümit Burnu Seyahatnamesi* yazarı Ömer Lütfi de değinir. (s. 45)

Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'nde padişahın Paris'e girişinde yapılan karşılama şenliğinde yine aydınlatma dikkat çeker. Fransızlar "sokakları ve evleri, taşkömürünü yakarak elde ettikleri ve havagazı dedikleri nur huzmeleriyle" aydınlatıp, böylelikle geceyi gündüz haline getirmişlerdir. 1867 yılı, havagazıyla aydınlatmanın sanayi dışında da geniş olarak yayılmaya başladığı bir zamanı gösterir. Bilhassa Fransa'da bu yaygınlık kendini iyiden iyiye hissettirmektedir. Paris belediyesinin büyük binası Umumi Sergi onuruna baştan başa havagazı ile aydınlatılmıştır. Geceleri "binanın her tarafından yükselen, çok açık mavi, camgöbeğinden daha beyaz, fakat gözleri yormayan, çiğ olmayan tatlı bir aydınlık" çevreye yayılır. Paris halkı için bile yeni sayılabilecek bu mükemmel aydınlatma karşısında Osmanlı heyeti adeta büyülenmiş gibidir.

Prusya kralının padişah Abdülaziz onuruna verdiği ziyafette Almanya'nın Koblenz şehrindeki tarihî şato, geceleyin havagazı ile öylesine aydınlatılmıştır ki güneş aydınlığını andıran ışık huzmeleri ortalığı gündüze çevirmiştir. Aynı gece, Ren nehrinin gazla aydınlatılması, gökyüzünün havaî fişeklerle kaplanması, elli bin askerin miğferlerinde ışıklarla geçit yapması etkileyici görüntüler meydana getirmiştir. Ömer Faiz Efendi, aydınlatma konusunda sadece bu tespitleri yapmakla kalmaz, mukayeseye de başvurur. Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati bitip de gemilerle memlekete dönülürken geceleyin -o tarihte henüz elimizde olan- Varna limanına yanaşılır. Gerçi liman baştan aşağı fenerler, kandiller ve meş'alelerle aydınlatılmıştır; fakat bu sarı ışıklar asla Avrupa şehirlerindeki parlak ışıkların yerini tutamaz: "Bu sarı renkli ışıklarla bizim Paris ve Londra'da, hele Koblenz'de Ren nehri üzerinde gördüğümüz havagazı ışıkları arasında ne kadar çok fark var değil mi?" (s. 73)

Abdülhak Hâmid'in hatıraları arasında elektriğin sokak aydınlatmalarında kullanılması hususuna yönelik dikkatler vardır. Londra'nın geniş caddelerinden birinde elektrik fenerleri ilk kez denendiğinde halk büyük bir şaşkınlığa kapılır; insanlar hek korkarlar hem gülerler. Bu denemeden kırk altı sene önce Paris'te Opera Caddesi'nin elektrikle aydınlatıldığını gören Hâmid ise bu olaya şaşırmaz. Hatta o zaman Paris halkı elektrik ışığının gözlerine dokunduğunu söyleyip şikâyet ettiğinden elektrik ışıklarının üzerine açık mavi ve pembe fanuslar takıldığını hatırlar. Hâmid'in tespitlerine göre Paris, Londra'dan yarım asra yakın zaman önce elektriğe kavuşmuştur.

Ebuzziya Tefvik İngiltere'yle ilgili hatıralarını anlatırken bir süre kalmış olduğu Hotel Metropole hakkında epey bilgi verir. Verdiği bilgiler arasında otelin aydınlatılması hususu da vardır. Çeşitli vesilelerle otelin aydınlığını vurgulama ihtiyacı duyan yazar bir akşam yemeği öncesinde salonun "en açık güneşli bir günün ortasında bile tesadüf edilemeyecek kadar" aydınlatılmış olduğunu belirtir.

Ahmet Midhat Efendi'nin *Avrupa'da Bir Cevelan*'ında aydınlatmayla ilgili izlenimler bir hayli yer tutar. İlk olarak Lyon'daki gezintisi esnasında aydınlatmaya dikkat eder. Hatta şehrin aydınlatılma şeklini görebilmek için özellikle akşamleyin araba gezintisi yapar. Lyon'da yalnız gaz değil elektrik ışıkları da yakılarak her taraf gündüz

gibi aydınlatılmıştır. Daha sonra Stockholm'de kaldıkları otelin aydınlatılma şekli üzerinde de duran yazar tıpkı Lyon'da olduğu gibi burada da hem gaz hem de elektrik ışıklarının kullanıldığını belirtir. İçerdeki ve dışardaki bütün ışıklar yandığında otel tamamen nurla kaplanmış gibi apaydınlık olur. Stockholm, Venedik gibi, küçük adacıklardan kurulu bir şehirdir. Kanalların kenarlarına yapılan geniş rıhtımlar birer caddeyi andırır. Bu caddeler neredeyse "lüzumundan fazla gaz fenerleriyle mücehhez" olduğundan çok aydınlıktır. Stockholm yakınlarındaki adalar genellikle sayfiye yerleri olup İsveç-Norveç kralı II. Oscar'ın şatosu da bu adalardan biri olan Drottningholm'dedir. Şatoda kralın verdiği bir ziyafete katılan Ahmet Midhat'ın ilk dikkatini çeken şeylerden biri şato bahçesinin binlerce fener ve kandil ile aydınlatılmış olmasıdır. Ayrıca bahçenin bazı kısımlarına elektrik lambaları da yerleştirilmiştir. Böyle, her zaman gelinmeyen bir yere dahi elektrik tesisatı döşenmiş olmasının sebebini merak ederek ilgililerden sorunca şu cevabı alır: "-Hayır efendim! Seyyar elektrik makineleri vardır ki nerede ziyâ-yı elektrîkî ikadı matlub olur ise sekiz on saat zarfında tertib olunabilir." (s. 152) Ziyafet için seyyar olarak bahçeye yerleştirilen elektrik ışıkları onun ilgisini çekmiş ve bunları direkleriyle, kaideleriyle, lambalarıyla uzun uzun anlatmıştır. Burada Ahmet Midhat'ın okuyucuyu bilgilendirme isteği kendini açıkça göstermektedir. Yer yer teknik terimlerin de kullanıldığı bu kısmın özellikle ışıklarla ilgili bölümü şöyledir: "... billurdan mamul ve bizim adi su koğalarından daha büyücek bir kandil rabtolunur ki kandilin ağzı olan tarafa kutrı bir metrodan ziyade sini gibi ve fakat beyaz boyalı bir cism-i akkâs örtülmüş olduğundan kandilin ağzı görünmeyip bizim kadim kandilcilikte kutu içine konulan kandiller misillü haricen kocaman bir meme şeklinde görülür. Bu billurların bazıları buzlu olup derunundaki kuvvetli ziyayı harice donuk olarak aksettirir. Bazıları ise şeffaftırlar ki derunlarında şule-feşân olan ziyâ-yı elektrîkî güneş gibi parlar. Bazı kere de bu şeffaf kandilin üzerine kocaman buzlu bir kalıp geçirilir." (s. 153) Şatoya gelen kralın karşılanışında da sayısız havai fişek atılır ve ortalığı göz alıcı bir ışık cümbüşü sarar.

Avrupa tiyatrolarında elektriğin hem aydınlatmada hem de sahne teşkilatının oluşturulmasında kullanıldığına da dikkat çeken Ahmet Midhat Stockholm Operası'nda bunu gözlemlemiştir. Bekleme salonları ve localar kuvvetli gaz ve elektrik ışıklarıyla aydınlatılmıştır. *Aida* operasını izlediği Stockholm Operası'nda elektriğin sahne teşkilatına yönelik olarak kullanılışını ise şöyle ortaya koyar: "Elektrik ziyası pek çok şeylerde güzel işe yaradığı gibi tiyatro sâha-i temâşâları üzerinde dahi ziyadesiyle işe yaramaktadır. Mehtâb göstermek, yıldızlar ve güneş irae eylemek veyahut gayet süslü giyinmiş ve elmaslara müstağrak olmuş bir kızı garîk-i envâr ederek bir kat daha şaşaa-pâş bir hale koymak için şu elektrik ziyasından büyük istifade ediliyor." (s. 209)

Elektriğin tiyatrolarda kullanımına ilişkin değerlendirmeler, özellikle de operalar vasıtasıyla gerek Ahmet Midhat'ta ve gerekse diğer yazarlarda karşımıza çıkar. Bunların hemen hepsi aşağı-yukarı, Ahmet Midhat'ın Stockholm Operası'ndaki izlenimlerine yakın değerlendirmelerdir. Bu nedenle onlara ayrıca değinmeyi gereksiz gördüm. Zaten, çalışmamda tiyatroların anlatıldığı ileriki kısımlarda bu meseleye yeterince temas edilmiştir. Ahmet Midhat'tan on yıl kadar sonra Stockholm'de bulunan Selim Sırrı'nın da hem şehir, hem de tiyatrolar bağlamında benzer tespitlerde bulunmuş olduğunu belirtmekte yarar görüyorum. Tabîi, Selim Sırrı'nın tespitlerinde elektriğin daha yaygın bir şekilde kullanımına işaret edildiğini de belirtmek kaydıyla.

Ahmet İhsan'ın seyahatnamesinde "elektrik" önce bir otel odasında karşımıza çıkar. Berlin'de bir otele inen yazar, odasına gittiğinde odanın karanlık olduğunu ve görünürde de mum bulunmadığını farkeder. Gerçi odanın üç köşesinde elektrik lambası vardır fakat daha önce kaldığı otellerin yatak odalarında elektrik lambası kullanılmadığını bildiği için otel idaresinden mum istemeyi düşünür. Neden sonra kapının yan tarafındaki bir düğme gözüne ilişir, gayr-ı ihtiyari bu düğmeyi çevirince "odanın ân-ı vâhidde ziyaya müstağrak olduğunu" görür. Ahmet İhsan'ın Avrupa'da elektrikle ikinci ilginç karşılaşması yine Almanya'da, topu topu üç saat kaldığı Frankfurt'ta gezdiği elektrik sergisinde olur. Bu sergide elektrikli tramvay örnekleri, elektrik telgraf aleti vs. bulunur. Elektrik 1890'lı yıllarda Avrupa'da artık bir hayli yaygınlaşmıştır. Yazar, bunun örneklerini Frankfurt'ta gezdiği sergide görür. Özellikle ulaşımda ve haberleşmede elektriğin sağladığı kolaylıklar açıkça görülür: "Elektriğe müteallik herşey burada mevcut idi; bir yandan elektrik tramvayları işliyor, bir yandan elektrik ile

müteharrik arabalar dolaşiyor; ortadaki cesim havz derununda elektrik vapurları yolcu taşıyor; her taraf elektrik ile münevver elektrikten şelale yapılmış; elektrik ile icrâ-yı muhtelif tahlil olunuyor; elektrik ile telgraf işliyor, çingiraklarla teati-i haber olunuyor; elektrik ziyalarıyla işaret veriyorlar. Hülâsa-i kelim gittikçe ehemmiyeti mütezayid olarak rûh-ı medeniyet sırasına geçecek elektriğe müteallık bidayetden şimdîye kadar ne keşf ve icad olunmuş ise cümlesinden numune mevcut olduğu gibi sergi münasebetiyle yeni imal olunmuş mükemmel elektrik âlât ve edevatı dahi teşhir kılınmış idi." (s. 369-370)

İsviçre'nin başşehri Bern'de elektrikli tren, İtalya'nın başşehri Roma'da ise elektrikli tramvay Ahmet İhsan'ın dikkatini çeker. Yazar bu vesilelerle, elektriğin ulaşım araçlarında kullanılmasına değinir. Özellikle Roma'daki "elektrikli tramvayın hali nazarı dikkatini davet etmiş"tir. Çünkü bu tramvay, elektriği telgraf telleri gibi hattın üzerine gerilmiş tellerden almaktadır. Bu ise, seyyahın daha önce görmediği bir şeydir. "Başka yerlerde elektrik tramvayları cereyanı tekerleğin altından alarak muntazam ve kolay bir usul gösterirken buradakinin şu şekli-i garibi bana tuhaf fakat pek eziyetli göründü." (s. 498) diyerek şaşkınlığını dile getirir. Ahmet İhsan, 1917'de çıktığı Avusturya seyahatinde de Innsbruck şehrinde elektrikli tramvaylara dikkat çeker. Akarsulardan elde edilen enerjiden sadece ulaşımında değil hemen her alanda faydalanılmaktadır. Kömüre ihtiyaç duyulmadan şehrin her tarafı elektrikle aydınlatılır.

Berlin'de bir gece balo seyreden Celal Nuri geceyarısına doğru sokağa çıktığında yolların "gündüzden daha kalabalık ve münevver" olduğuna dikkat çeker. Artık 1910'lu yıllara gelinmiştir ve elektriğin aydınlatma alanında kullanımı Avrupa'da epey yaygınlaşmıştır. *Kutup Musahabeleri* yazarının tespiti de bu kullanımı açıkça ortaya koyar: "Binlerce elektrik feneri asfalt caddeye aksediyor; medeni veya teknik serv-i sîmînler hasıl oluyor." (s. 20)

Berlin Hatıraları şairi Mehmet Âkif, Berlin'de bir kahvehaneyi anlatırken aydınlatmaya da dikkat eder. Yaptığı mukayeselerle, bu tip yerlerin aydınlatılmasındaki farklılıkları ortaya koyar. Hatta bizdeki idare kandili ile buradaki mükemmel aydınlatmayı kıyaslamayı bile "güdük" bulur. Böyle bir mukayese imkânsızdır. Bizde böyle yerler yarı karanlık iken Almanya'da büsbütün aydınlık ve pırıl pırıldır. Bu aydınlık ve parıltı insanın başını döndürecek derecededir:

"Bu, kahve... Öyle mi? Lakin hakikaten hayret!

Feza içinde feza... Bir harîm-i nûrânûr,

Ki âsumân-ı kerîminde bin güneş manzûr!

Ne selsebîl-i ziya karşımızda cûşa gelen,

Ziya değil, seherin rûhudur taşıp dökülen.

Leyale karşı o tufan-ı fecri görmelisin:

Huda bilir şaşırırsın, donar kalır hissin!

Neden böbürleneyim ben de öyle oldumdu;

Ziyanın ölçüsü aklımda, çünkü, bir parça mumdu." (s. 294)

Avrupa'nın özellikle büyük şehirlerindeki aydınlatma, seyyahların Batı'da en çok etkilendikleri gelişmeler arasındadır. İstanbul sokaklarının XIX. yüzyılda geceleri yarı karanlık olduğu düşünülürse seyyahların bu etkilenişlerini normal karşılamak gerekir. Adeta onların gözlerine birdenbire çarpan göz kamaştırıcı aydınlık ve bunun sağladığı rahatlık üzerinde dururken Şinasi'nin makalesindeki teklifleri unutmamak lazımdır. Seyyahlar, aydınlığın yanı sıra Avrupa'da giderek yaygınlaşan elektriğin çeşitli alanlardaki kullanımına da dikkat etmiş bununla ilgili izlenimlerini de eserlerinde yansıtmışlardır. Avrupalılar hem çalışmak ve hem de eğlenmek amacıyla "geceleri gündüz haline getirmişler"dir. Aydınlatma ve elektrik, seyahat kitaplarına, Avrupa medeniyetinin ve yaşam biçiminin bir parçası olarak yansımıştır. Birtakım teknik kitapların, gazete ve dergilerde yayımlanan bilimsel çeviri-makalelerin yanı sıra seyyahların anlattıkları da kanımca Avrupa'da aydınlatma ve elektriğin kullanımı meselelerinin Osmanlı ülkesinde tanınması açısından önemli sayılır.

III. AVRUPA KÜLTÜRÜ VE SANATI

YABANCI BİR ÜLKEDE, farklı kültürü yansıtmada büyük mimarlık eserleri ön planda gelir. Seyyahların ilk gördüğü eserler genellikle kiliseler, saraylar, hükümet konakları, anıtlar... olmaktadır. Avrupa şehirlerinin karakteristiğini oluşturmada bu gibi eserlerin belirleyici rol oynadıkları yadsınamaz. Bu bakımdan mimarlık eserleri içerisinde, seyyahların yoğun dikkatlerinin paralelinde olmak üzere, kiliseler, saraylar, sanat merkezleri, anıtlar... Avrupa kültürünün ortaya koyulmasında ayrı bir önemle ele alınmıştır.

1. Mimarlık Eserleri

A. Kiliseler: Mimarlık, din ve sanatın birlikteliği

Avrupa'ya seyahat eden yazarların en çok ilgisini çeken mimari eserlerin başlıcalarından biri kiliselerdir. Çünkü, dinî yapılar bir ülkenin örf ve âdetlerinin farklılığını ilk anda hatırlatan somut örnekler olarak görülür. Gerek mimari özellikleri ve gerekse Avrupa Hristiyanlık tarihi içerisinde önem taşımaları bakımından kiliseler Türk seyyahlarının gezi eserlerinde büyük yer tutar. Bilhassa ilk bakışta görülebilen görkemli yapılar olmaları, kiliseleri seyyahlar açısından dikkat çekici kılan ilk özelliği denebilir. Kendilerine tamamen yabancı bir coğrafyada bulunan yazarların dikkati doğal olarak, ilk gördükleri eserler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Hemen bütün Avrupa kiliselerinin, seyyahların izlenimlerine dayanarak verebileceğimiz ilk genel özelliği "müzeyyen" oluşlarıdır. Roma, Paris, Londra, Berlin, Viyana... gibi şehirlerde görülen büyük kiliselerin hepsi de paha biçilmez sanat eserleriyle, resim ve heykellerle, altın, gümüş vb. süs eşyalarıyla, levhalarla "tezyin edilmiş"tir. Seyyahlar belirli bir tarih ve yer adı vermemekle birlikte Avrupa kiliselerindeki eşyaların çoğunun başka yerlerden getirilmiş olduğunu zaman zaman ifade etmişlerdir.¹

Sadık Rifat Paşa *İtalya Seyahatnamesi*'nde Münih ve Innsbruck'te büyük ve süslü kiliselerden kısaca bahsettikten sonra asıl olarak İtalya'nın Brescia şehrinde "cesim ve mamur ve derununda som mermer taştan traşide olunmuş bir büyük kilise"ye dikkat çeker. Kiliseleri sadece yapı olarak değil, sosyal fonksiyon açısından da ele alan Paşa, resmî törenlerde genellikle kiliseye gidilerek törenlerin bir kısmının burada icra edildiğini belirtir.

Mustafa Sami Efendi eserinde, Roma'daki "Kızılelma" denilen **San Pierre/Pietro Kilisesi**'nden söz eder. Bu kiliseye, dış kubbesinde "levn-i elma ile mamul bir alem" bulunduğu için "Kızılelma" denmektedir. Yaklaşık on yıl sonra aynı coğrafyada seyahat eden Mehmet Rauf ise *Seyahatname-i Avrupa*'sında San Pietro Kilisesi'ne daha geniş yer verir ve Mustafa Sami Efendi'nin tespitlerine benzer tespitlerde bulunur. Beş-altı yüz yıllık bir yapı olan bu kilise "rûy-ı arzda bulunan kâffe-i ebniyeden cesim ve yüksek"tir. Mehmet Rauf, San Pietro Kilisesi'nin geniş bir tasvirini yapar ve tasvirde Ayasofya ile bir mukayeseye başvurur: "Tûlen ve arzen Ayasofya cami-i şerifinden ve sair ebniye-i cesimeden ne derece farklı olduğu içinde yazılar ile mahsusen işaret olunmuş olmağla nazar olundukta onlar ile bunun vüs'atçe ve irtifa'ca beyninde fark-ı küllî olup bayağı cami-i şerif-i mezkûrun ikisi kadar uzundur. Dört ayak üzerine inşa olunmuş ve pek çok mahalli envâ' somakiden ve nadir direklerle

¹ Osmanlı seyyahlarının Avrupa kiliselerindeki eserlerin çokluğu ve değerliliği ile ilgili olarak yaptıkları tespitler paralelinde bazı kaynaklarda bilgi verildiği görülmektedir. XIII. yüzyılın başında (1204) Konstantinopolis'in (İstanbul) IV. Haçlı Seferi'nde çökmesiyle bu şehri yağmalayan Haçlılar'ın pek çok değerli eseri Batı kiliselerine taşıdıkları bilinmektedir. KILIÇBAY, bu konuya temas ederken RIANT'dan yaptığı bir alıntıyla "İstanbul'dan gelen kutsal emanet ve tasvirlerle süslenmemiş pek az Batı kilisesi kalmıştır." tespitini yapar. KILIÇBAY, a. g. e., s. 60. Araştırmacı, kitabında Konstantinopolis'ten "yağmalanarak" Avrupa kiliselerine götürülen eserler hakkında geniş bilgi vermektedir. Bkz. s. 58-60.

yapılmıştır." (s. 11) Kilisedeki dinî resimler ve heykeller de hem çokluk hem de büyüklük bakımından dikkat çekmektedir.

Fağfurizade Hüseyin Nesimi bu kiliseyi kendisinden önceki seyyahlara oranla daha ayrıntılı olarak anlatır. Ona göre, hristiyan mabedleri arasında çok önemli bir yeri olan bu kilisenin bütün yönleriyle anlatılabilmesi için bir "risale" kaleme almak gerekir. En yüksek kubbesinin altındaki on bir somaki mermer sütun Hazret-i Süleyman'ın mabedinden çıkarılıp buraya getirilmiştir. San Pietro'nun direk ve sütunları Ayasofya'ninkilerden daha büyük ve yüksek olup buradaki resim, heykel ve avizeler de benzersiz şeylerdir. Bu kilise, daha sonra Ahmet İhsan'ın İtalya izlenimleri arasında, üstelik biraz daha geniş olarak, ele alınır. Roma'daki ikinci gününde San Pierre/Pietro Kilisesi'ni gezen Ahmet İhsan bu kilisenin yapımının 1450'de Papa V. Nicholas tarafından planlandığını fakat onun ölümü sebebiyle inşaata başlanmadığını belirtir. Elli yıl sonra, 1500'de bu fikir tekrar canlanmış, devrin büyük mimarlarından kilise planı talep edilmiştir. Sonunda kilisenin yapımı görevi Michelangelo'ya verilmiş, ünlü sanatçının ölümüne kadar inşaat devam etmiş, kilisenin büyük bir kısmı Michelangelo tarafından tamamlanmıştır. Yaklaşık yüz yıllık bir çalışma sonunda yapımı tamamlanan San Pierre, Avrupa'nın en güzel olmasa bile en büyük kilisesi olmuştur. San Pierre'i önündeki meydanla bir bütün olarak ele alan yazar, bilhassa sütunların yapılışı ve düzeni üzerinde durur. Kilise dahilinde ise bilhassa yıldızlı sütunlarla meşhur ressam tarafından yapılmış olan resimler dikkatini çeker.

İtalya'nın en önemli mabedlerinden biri olan San Pierre/Pietro Kilisesi, bu coğrafyayı dolaşan hemen her Türk seyyahı gibi Şerefeddin Mağmumi'nin seyahat hatıralarında yer alır. Mağmumi, bu kiliseyi "dünyanın en büyük mabedi" olarak niteler ve İtalya'da "yalnız San Pierre'e birkaç kere gitmek, her defasında birkaç saat kalmak lazım geldiğini" söyler. Bu kiliseyi, kendisinden yıllar önce görüp anlatan Mehmet Rauf ve Fağfurizade gibi o da Ayasofya ile mukayese eder ve San Pierre'in "Ayasofya câmi-i şerifinin iki buçuk misli cesametinde" (III, s. 66) olduğunu belirtir. Ayasofya, Türk okuyucusunun bildiği bir ibadethane olduğu için mukayeselerin bu şekilde yapılması doğaldır. Mağmumi'nin bu kiliseyle ilgili olarak verdiği bilgiler, önceki seyyahların hepsinin verdiği bilgilerin toplamından daha fazladır; fakat izlenimler açısından büyük bir farklılık göze çarpmaz. Yalnız, Mağmumi'nin, kilisedeki resim ve heykel gibi sanat eserlerine, bunların dinsel fonksiyonuna, mabedin mimari özelliklerine daha çok dikkat ettiğini belirtmek gerekir. Kilise hakkındaki son değerlendirmesi ise şöyledir: "Sözün kısası cesameti, vüs'ati, nukuş ve müzeyyenâtı ve tesâviri hey'et-i mecmuasıyla San Pierre âsâr-ı İseviyenin enfes-i nümunesi denmeğe seza olup bir eşi daha mefkud, vücuda getirilmesi de gayr-ı me'muldür." (III, s. 74)

İtalya'da bulunan **San Paolo Kilisesi**'ni aynı dikkatle inceleyen Mehmet Rauf bilhassa somaki direklere ve aziz heykellerine dikkat çeker. Yazar, Venedik'in San Marco Meydanı'ndaki büyük kiliseden bahsederken de "Kilisâ-yı mezkûr kadîm bina olup duvarları bütün mozayiktan ve harici dahi oyma mermer ile bir tarz-ı garîb üzere yapılmıştır. Kapısının üzerinde dört adet tunçtan at resmi olarak bunlar vaktiyle Ayasofya cami-i şerifinin kapısı önünde iken buraya intikal eylemiş olduğu mervidir." (s. 20) sözleriyle bilhassa kapı üzerindeki at heykellerine dikkat çeker.² Seyyah, **Dome Kilisesi**'nin tasvirini yaparken özelliklere kilisedeki resim ve heykellerle "bir nev' renkli ve resimli tuhaf camlar" dediği vitraylara temas eder. *Seyahatname-i Londra* yazarı da tıpkı Mehmet Rauf gibi kiliselerdeki renkli camları ilgiyle seyretmiştir. Londra'da kraliçe sarayına bağlı kiliseyi dolaştıktan sonra bu kiliseyi İstanbul'dakilerle genel olarak kıyaslar dikkatleri çeşitli noktalar üzerinde yoğunlaşır: "Vakıa İstanbul'da ve bilâd-ı sairede kâin bazı kilisâlara girilmiş ise de bu resimde ve bu zarafet ve metanette görülmemiştir. Ve kilisâ-yı mezkûrun bütün camları türlü renkler ile boyalı ve her bir cam gayet musanna resimli olup..." (s. 63)

Mehmet Rauf'un çok kısa olarak değindiği San Paolo Kilisesi, İtalya'yı ondan yaklaşık elli beş yıl sonra dolaşan Şerefeddin Mağmumi'nin seyahat izlenimlerini anlattığı eserlerinin üçüncüsünde geniş olarak tanıtılmıştır. Mağmumi, kilisenin

² San Marco kilisesinin kapısındaki at heykellerinin İstanbul'dan götürülmesine ilişkin olarak yeni bir kaynaktan şu bilgi yer almaktadır: "Antikiteden kalan ve İstanbul At Meydanı'nın en güzel süslerinden birini meydana getiren dört bronz at Dandolo tarafından Venedik'e götürülmüştür ve bugün hâlâ San Marco kilisesinin cümle kapısını süslemektedir." KILIÇBAY, a. g. e., s. 60.

yapılışının çok eskilere dayandığını söyledikten sonra Aziz San Paolo'nun mezarının bulunduğu yere inşa edildiği için kiliseye bu adın verildiğini belirtir. Papaların aralıksız çalışmaları sonunda Roma'nın en büyük mabedlerinden biri durumuna gelen San Paolo Kilisesi, 1828'deki büyük yangından sonra büsbütün yenilenmiştir. Kilisenin bir cephesi boydan boya altın yaldızlı mozaiklerle kaplanmıştır. Kilisenin iç kısmı daha şaşaalı, daha parlak, süslü ve gösterişlidir. Mabedin iç tasvirini yaparken çeşitli mimari özelliklere de temas eden Mağmumi bilhassa granit sütunlar ile "birtakım murabba parçalara bölünüp her biri kabartma oymalarla doldurulmuş ve kâmilten altın yaldızıyla kaplanmış" (III, s. 159) tavanın etkileyici görüntüsüne dikkat çeker. Her kilise tasvirinde yaptığı gibi resim ve heykellere temas etmekten de geri durmaz.

Ahmet Midhat Efendi'nin büyük seyahatnamesi *Avrupa'da Bir Cevelan*, kiliseler bakımından çok zengindir. Yazar, gezdiği hemen her Avrupa şehrinde göz alıcı binalar arasında yer alan kiliseler hakkındaki izlenimlerini kitabında geniş olarak ortaya koymuştur. İsveç'in Uppsala kasabasındaki büyük kilise, tarihi binaların en önde gelenlerindedir. "Yeni Uppsala'nın katedral denilen başkilisesi" hemen hemen kasabanın kendisi kadar eski bir binadır. Bir ara yanmışsa da sonradan eski şekline sadık kalınarak yenilenmiş olan kilise uzunluğu yüz on, genişliği kırk bir, yüksekliği ise otuz üç metre olan, mimari açıdan güzel bir binadır.

Avrupa'nın diğer başşehirlerinde *cathédrale* denilen başkiliseye Almanya'da *dom* denmektedir. Berlin'deki *domu* gezen Ahmet Midhat burayı etraflıca anlatır; kiliseyi hayli dolaşmış fakat mimari açıdan pek önemli görmemiştir. 1747'de yapılan bu kilise yeni bir bina olup tek özelliği aynı zamanda içinde birkaç kral sandukası da bulunmasıdır. **Köln Katedrali**yle kıyaslayınca mimari açıdan önemini büsbütün yitirmektedir. Köln Katedrali dünyada bir benzeri daha bulunmayan, *gothique* tarzda çok büyük bir mabeddur. Yazar, yapımı 1648'de başlayıp ancak 1880'de biten bu görkemli yapıyı ayrıntılı olarak anlatmıştır. Köln Katedrali'nin bilhassa kuleleri, kabartma ve oyma hayvan resimleriyle heykelleri dikkat çekicidir. İçeride, renkli camlardan kiliseye giren ışıklar adeta sayısız gökkuşağı oluşturur. Renkli camlarda Hristiyanlık tarihine ilişkin çeşitli resimler de vardır. Kilisenin mihrabı ile alt kattaki hazine bölümü en dikkate değer kısımlardır. Birkaç ziyaretçiyle beraber hazine bölümünü ve bazı eski papazların, prens ve hükümdarların mezarlarıyla onlara ait eşyaların bulunduğu bölümü gezerler. Hazine bölümü mahzende olup burada bakırdan, gümüşten, altından yapıp yakut, safir, zümrüt, firuze ve elmasla süslenmiş haç, buhurdan, vazo, asâ, taç, papaz giysisi, kandil gibi eşyalar bulunmaktadır. Camekânlarda yüzükler, mühürler, madalyalar vardır.

Seyahati sırasında en uzun süre Paris'te kalan Ahmet Midhat bu şehrin diğer önemli unsurları gibi kiliselerini de ayrı başlıklar altında anlatmıştır. Kiliselerin yapılış tarihini de kısaca aktaran yazarın dikkati "mimari" üzerinde yoğunlaşır. Paris izlenimleri arasında geniş olarak ele aldığı yapılardan biri olan **Madeleine Kilisesi**'nin temeli 1764'te XV. Louis tarafından atılmış, Napoléon'un da büyük gayretleriyle bina ancak 1842'de tamamlanmıştır. Kilise binasının yapımında hiç ağaç kullanılmamıştır. Diğer kiliselerden farklı olarak Madeleine'in kulesi ve kubbesi yoktur. Seyyah, Eski Yunan ve Roma mabedlerini takliden yapılmış olan kilisenin karşıdan görünüşünün muazzam olduğunu söyler. Binanın dört tarafındaki sütunlarla, kilisenin üstünü beşik örtüsü gibi örten kalın beton, binaya ayrı bir ihtişam vermektedir. Ayrıca sırf tunçtan yapılmış iki kanatlı kapı ile bunun üzerindeki kabartmalar da ilginçtir. Kabartma heykellerin bir kısmı kıyamet gününü temsil eden bir grup oluşturmaktadır. Kıyamet heykeli diğer kabartmalara nazaran çok büyüktür. Ortadaki Hazret-i İsa heykeli beş buçuk metre yüksekliğindedir. Yazar, kılavuz kitaplardan yararlanarak kilisenin iç düzeni hakkında bilgi verirken bilhassa tavanın yaldızlarıyla mihrabın süslerine dikkat çeker. Hristiyanlığın başlangıcından beri meydana gelen büyük olayları gösteren resim, heykel ve *relief*ler de göz alıcıdır. Büyük yortularda burada mükemmel ortestra takımı kurulup ilâhiler söylenmektedir.

Şehrin en önemli mabedlerinden biri olan **Notre-Dame de Paris**'yi anlatırken öncelikle kilisenin yapılış tarihçesini aktaran yazar yapının dış görünüşünü, ölçüleri tek tek belirterek tasvir eder. Bu kilise Avrupa'nın en görkemli yapılarından fakat etrafındaki yüksek binalar sebebiyle gerçek büyüklüğü ilk bakışta anlaşılammaktadır. Köln Katedrali gibi *gothique* tarzda yapılmış olan Notre-Dame Kilisesi'nin her tarafı irili

ufaklı heykellerle ve acayip hayvan *reliefleri*yle doludur. Fransız İhtilali sırasında Hristiyanlığı ortadan kaldırmak isteyen bir grup ihtilalci kendilerine akıl ve mantığı merkez alıp bir "diyanet-i akliye" icad etmişler ve buna merkez olarak da Notre-Dame de Paris'yi seçmişlerdir. Kilisede kaldıkları süre içerisinde de burada Hristiyanlık tarihine ait olarak bulunan resim ve heykelleri tahrip etmişlerdir. Napoléon, daha sonra bu büyük kiliseyi tekrar *catholique* mezhebi taraftarlarına vermiştir. Şimdiki halde kilisenin iç süslemeleri Köln Katedrali'nden daha güzeldir. Notre-Dame de Paris binasının en göz alıcı yerinin cephe kısmı olduğunu söyleyen Ahmet Midhat buradaki heykel ve kabartmaların tasvirini yapar, ardından da çanların büyüklüğü üzerinde durur. Bu büyük çanlardan birini Fransızların Kırım muharebesinde Osmanlı'ya yardım için geldiklerinde bir hatıra olarak Sivastopol'dan buraya getirdiklerini söyler. Avrupa kiliseleri içerisinde önemli bir mevkiye sahip olan bu muhteşem kilise hakkındaki değerlendirmelerini şu sözlerle bitirir: "Elhasıl gerek derunu ve gerek bîrunu itinanın son derecesinde oymalarla tezyin edilmiş bulunan bu mabed bir de kadem-i inşasından ve taşlarının adeta kararmağa yüz tutmuş bulunmasından dolayı gayet heybetli ve müessir binalardan olduğunu her erbab-ı temaşa itiraf eyler zannederim." (s. 597)

Ahmet İhsan, seyahatinin Paris kısmında "Kiliseler" (s. 111) başlığı altında bu şehirdeki kiliseleri anlatırken bilhassa Madeleine ve Notre-Dame kiliselerine ilişkin gözlemlerini aktarır. Onun anlattıklarından, az da olsa zaman zaman Ahmet Midhat'tan farklı dikkatlere sahip olduğu görülür. Ahmet İhsan'a göre Paris kiliselerinin en önemlileri Saint-Chapelle ve Madeleine'dir. Yazar, bunların resimlerini seyahatnamesine koymuştur. Madeleine'in şöhreti Paris'in muteber bir mahallinde bulunmasından ve bütün kibar düğünleriyle cenazelerinin burada yapılmasından kaynaklanmaktadır. Concorde Meydanı'na bakan Madeleine Kilisesi uzunlamasına kurulmuş bir yapı olup kubbesizdir. Yazarın "Adeta bir tabuta benzer; cephesi sütunlarla işgal edilmiş olup..." (s. 111) şeklinde kısaca tasvir ettiği Madeleine'in yanı sıra Notre-Dame Kilisesi de Paris'in önemli ibadethanelerindedir. Ahmet İhsan, bu kilise dolayısıyla, Victor Hugo'nun *Notre-Dame de Paris* eserinden de "Hakkında Victor Hugo'nun iki büyük cilt eseri mevcut olan Notre-Dame Kilisesi..." (s. 111) şeklinde söz eder. Pek büyük bir bina olan bu kilisenin iki uzun kulesi dikkat çekicidir, yazar bu kulelere çıkmıştır. Kulelerden birinde eski Kırım muharebesinden getirilmiş olan bir büyük çan bulunmaktadır.

Ahmet İhsan'ın bu iki kiliseyle ilgili gözlemlerinden sonra yeniden Ahmet Midhat'a dönebiliriz. Ahmet Midhat, Paris adliye binasının bitişiğindeki **Saint-Chapelle**'in, zamanında saray halkının günlük ibadetine mahsus bir *chapelle* yani "küçük manastır" olarak kurulduğunu söyler. *Gothique* mimari tarzında yapılmış olan Saint-Chapelle yazara göre, "fenn-i mimarinin cesametçe en küçük ve fakat letafet ve ziyetçe en büyük eseri" sayılabilir. Saint-Chapelle, diğer kiliselerden farklı olarak iki katlıdır; üst kat kraliyet erkânının, alt kat ise saray hizmetlilerinin ibadeti içindir. Kilisenin pencereleri en çok dikkat çeken kısımlardır. Pencere üstleri *gothique* tarza uygun olarak üçgen şeklinde mermer başlıklarla örtülmüştür. Her pencerenin arasında kilisenin yüksekliği boyunca uzanan küçük kuleler gibi oluklar mevcuttur. Çan kulesi damın tam orta yerinde kurulmuş olup yüksekliği yirmi metredir. Yine *gothique* mimariye uygun olarak pek çok heykel ve oymalar binanın süslülüğünü arttırmaktadır.

Paris'teki önemli kiliselerden biri de Fransa'nın servet ve itibar sahibi insanların ibadet yeri olan **Saint-Germain-des-Prés**'dir. "de Prés" adı o bölgede vaktiyle bulunan geniş çayırırlıklardan ve kilisenin böyle geniş çayırırlıklar ortasında kurulmuş olmasından gelmektedir. İlk olarak miladi VI. yüzyılda yapılmış olan kilise binası yüzyıllar içinde yenilene yenilene adeta yeni mimarinin özelliklerini taşıyan bir bina haline gelmiştir. Büyük papaz, kral ve prenslerin sandukalarıyla *catholique* mezhebinin mukaddes yadigârları bu kilisededir. Kilisenin içi sayısız resim ve heykellerle süslenmiştir. Ahmet Midhat, Saint-Germain-des-Prés'nin önemini şöyle vurgular: "Saint-Germain cemiyet-i ruhbanıyesi Fransa'da öteden beri servet ve itibariyle meşhur olup umûr-ı siyasiyyeye de dahl-i küllîsi bulunduğundan pek çok eâzım bu cemiyete doğrudan doğruya mensup veyahut muhibb buldukları gibi bilhassa bu kilisenin papaslığı ünvanı pek büyük medâr-ı mefharet addedildiğinden *cardinal* rütbesini haiz olan büyük papaslar ve hatta bazı krallar bile mabed-i mezkûrun hizmetkârlığı ile iftihar etmişlerdir." (s. 633)

Ahmet Midhat, İsviçre'nin Cenevre şehrinde *Cathédrale* ile Madeleine Kilisesi'ni görmüş olmakla birlikte bunlar üzerinde fazla durmaz. Çünkü her iki kilise de Avrupa'nın büyük mabedleriyle karşılaştırıldığında önemsiz kalmaktadır. Lausanne'da ise beş-altı asırlık *Cathédrale* önemli binalardandır. XVI. yüzyılda yapılan kilise aradan geçen dört yüz yılda zaman zaman tamir görmüş ve yenilenmiştir. Eski *gothique* mimari tarzının önemli örneklerinden olan **Lausanne Katedrali** büyüklük bakımından da dikkat çekmektedir. **Lausanne Katedrali**'nin en dikkat çekici tarafları gayet düzgün ve güzel kolonları, pencere oymaları ve dahilî süslemeleridir. Kilise dahilinde bazı meşhur kişilerin mezarları vardır. Bunlar arasında, II. Mahmut zamanında İstanbul'da İngiliz sefiri olarak görev yapan Lord Canning'in eşi Madam Henriette Canning'in mezarı da bulunmaktadır. Bu açıklama, mezar taşında da yazılıdır. Luzern'deki **Haufkirche**, seyyahların görmek için çok rağbet ettiği kiliselerdendir. Çok eski bir bina olmakla birlikte XVII. asırda büyük tamir görüp yenilenmiştir. Kilisenin, 1506'da yapılmış iki büyük çan kulesi hayli yüksektir. Yol arkadaşı Doktor Yanpolsky ile kilise dahiline girdiklerinde dikkatlerini ilk çeken, ağaçtan oyma gayet nefis vaiz kürsüsü olur. Cemaatin oturmasına mahsus peyke ve sandalyeler de XVI. yüzyıldan kalma eski ve gayet nefis oymalardandır. İki taraftaki mihraplar hem ağaçtan oymalarıyla hem de adeta sırf altındanmış gibi bir görüntü veren altın yaldızlı kaplamalarıyla ilgi çekicidir. Pencerelerin bir kısmında eski azizlerin resimleri vardır.

Viyana'nın en önemli mimari yapılarından biri olan **Stephanie Kilisesi**, Ahmet Midhat'ın üzerinde önemle durduğu Hristiyan mabedlerindedir. Hem kendi gözlemlerine hem de seyahat rehberi kitaplara dayanarak bu kilise hakkında hayli bilgi verir. Haç şeklindeki büyük kilise binası *romano-gothique* karışımı ilginç bir yapı özelliği göstermektedir. Yapımına 1300 yılında başlanmış mabed, uzun çalışmalarından sonra 1510'da bitirilmiştir. Bu tarihten sonra aradan geçen yaklaşık 350-400 yılda hayli yıprandığı için son yıllarda büyük bir tamir görüp yenilenmiştir. Türlü türlü oymalarla süslenmiş kapıların en büyüğü cephe tarafında olup ancak önemli yortu günlerinde açılmaktadır. Ahmet Midhat kiliseyi sabah vakti görmüştür, içeriye girip gezeceği sırada kilisede ibadet eden ve büyük çoğunluğu yaşlı erkek ve kadınlardan oluşan insanların dışarıya çıktığını görür. Bunun üzerine şu sözleri söylemekten kendini alamaz: "Öyle ya! Genç takımının pazar akşamı yorgunluğu da munzamm olarak sabahleyin o kadar erken uykudan uyanabilmeleri kabil midir? Hem bakalım o kadar da dindar adamlardan mıdır?" (s. 977) Kilisenin dahilini ise, kilise tasvirlerinde genel olarak rastlanan şu cümlelerle anlatır: "Gayet âli ve elvan yaldızlar ile müzeyyen kubbeleri on sekiz azîm sütun üzerine mebni bir bina ki sütunlarının her biri üçer metro kutrudadırlar. Şurasında burasında calib-i nazar-ı dikkatim olan eizze heykelleri pek güzel şeyler olup bunların miktarı yüzden müteceviz olduklarını da elimdeki rehber haber veriyor idi." (s. 977) Kilise dahilinde Avusturya'nın eski dükalarıyla imparatorlarının heykelleri vardır. Yazar, kilisenin iç süslemeleri hakkında da şu bilgileri verir: "Bu kilisenin camları da birer müstakil levha addolunacak suver-i nefisede mürtesem olup mevaki-i müteaddidesinde gayet güzel mihraplar ve kâffesi oymalı kâr-ı kadîm sandalyeler görülür. Ma'haza Kolonya (Köln) başkilisesiyle bunun arasındaki fark büyük olduğundan bu kilise derununa giren seyyah öyle saatlerce zamanı burada sarf etmeğe mecburiyet görmez." (s. 978)

Yazarın yine Viyana'da görüp incelediği mabedlerden biri de Viyana nehri kenarındaki **Karlskirche**'dir. Bu mabedi görünce "vehleten yüreğinin hopladığını" söyler. Çünkü bu, dışarıdan bakılınca iki minareli bir cami görüntüsü vermektedir. Öncelikle bunun Avusturya'da müslümanlar için yapılmış bir cami olduğunu zanneder. Fakat elindeki şehir kılavuzuna bakınca buranın XVIII. yüzyıl başlarında imparator VI. Charles tarafından vebanın def edilmesine şükran hatırası olarak yaptırılmış bir kilise olduğunu anlar. Kilisenin çok büyük bir kapısı vardır ve cephe duvarında vebanın kovulmasını gösteren kabartmalar bulunmaktadır. Binanın iki tarafında dörder metre kalınlığında ve otuz üçer metre yüksekliğinde, Arap tarzı minare şeklinde iki çan kulesi dikkat çeker. Kulelerin ortasından görünen kubbe, kiliseye adeta bir cami görüntüsü vermektedir. Aynı kilise Fağfurizade'nin eserinde de görülür. Fakat Fağfurizade'nin bu kilisenin yapılış sebebi hakkında aktardığı bilgiler Ahmet Midhat'inkilerden farklıdır. Fağfurizade, "Şehrin Yeni Viyana semtinde tesadüf edilen pek şaşaalı bir kilisenin etraf-ı erbaasında kâin çan kubbeleri minare şeklinde bulduklarına binaen nazar-ı

istiğrabımı mucib ve delilimizden sual ve isticvabı mültezim olmağla..." (s. 44) şeklinde kiliseyi ilk görüşte kendisinde uyanan şaşkınlığı belirterek, rehberden bilgi alma yolunu tercih ettiğini söyler. Rehberin verdiği bilgiye göre "kilisenin şu hey'etde teşkil ve inşası esbâb-ı tarihiyyeye müstenid bulunduğu" anlaşılır. Seyyah, aldığı bilgiler neticesinde, kilisenin camiye benzer şekilde yapılmış olmasının sebebini şöyle açıklar: Osmanlılar Sadrazam Kara Mustafa Paşa komutasında Viyana'yı kuşatıp şehrin kapılarına dayandıklarında (1683) askerler burada bir cami yapıp ibadetlerini kendi yaptıkları bu camide yerine getirmeyi düşünürler. Caminin inşaatına da başlanır. Fakat Viyana'nın kurtulması için Alman ve Leh askerlerinin Avusturyalılara yardım etmesi üzerine Osmanlı askeri Viyana kuşatmasına son verip dönmek zorunda kalınca caminin yapımı da yarım kalır. Daha sonra Avusturyalılar, caminin duvarlarını bozmayıp yarım kalan inşaatı devam ettirirler ve binayı da kilise olarak tamamlarlar. Bu hadisenin bir yadigârı olarak da kilisenin çan kubbelerini minare şeklinde yaparlar. Karlskirche'nin, 1715-1737 arasında inşa edildiği düşünülürse iki seyyahın verdiği bilgiyi birleştirmek gerekir. 1683'teki ikinci Viyana kuşatmasının üzerinden 40-50 yıl geçtikten sonra yapılan bu kilisenin, kuşatma sırasında yapılmaya başlanan inşaatın tamamlanması suretiyle meydana getirilmiş olması mümkündür.

Biraz önce, Paris'in iki büyük kilisesiyle ilgili izlenimlerini Ahmet Midhat'ın gözlemleriyle mukayeseli olarak ele aldığım Ahmet İhsan, Anvers gezintilerini anlatırken "Anvers, kilisesi bol bir memlekettir; içinden en meşhurunu görmeden geçmek olamaz imiş!" (s. 274) şeklinde bir tespitte bulunur. *Avrupa'da Ne Gördüm?* yazarı, Anvers'in **Notre-Dame Kilisesi**'ni gezer ve kilisenin kulesinden şehri seyrederek Fransız kiliselerinin aksine Anvers'in bu büyük kilisesinin içi süsten uzak, sade bir görünüm arz etmektedir. Haç şeklinde bina edilmiş olan Anvers Notre-Dame'ı, Avrupa'nın diğer büyük kiliseleriyle karşılaştırılınca yapı büyüklüğü bakımından da geridedir. Kuleye çıkan merdivenler tam 1596 basamak olup adeta minare merdivenleri gibi dar ve diktir.

Ahmet İhsan, Avrupa seyahatinin İtalya kısmında bilhassa Roma'da kiliselerin çokluğuna dikkat çeker. Bir kısmının resmini seyahatnamesine koyduğu bu kiliselerin yapılışı hakkında kitaplardan topladığını belirttiği genel tarihî bilgiler verir. M. S. II. ve III. asırdan itibaren Hristiyanlık Roma'da yaygınlaşmaya başlamış, buna bağlı olarak da İmparator Konstantin o tarihlerde, Hristiyanlığın diğer dinlerle bir tutulması gerektiğini ilan etmiştir. İmparatorun ölümünden sonra Roma'daki sayısız kiliselerin yapımına başlanmış, Roma'nın sembolü olan yedi büyük kilise o tarihlerde inşa edilmiştir. Bunların ilk yapılanı ve bu sebeple de en eskisi durumundaki **Santa-Maria Maggiore Kilisesi**'nin son mükemmeliyet derecesine erişmesi ise altı yüz yıllık uzun bir sürenin sonunda olmuştur. Kilisenin iç kısmını "Dahili, hey'et-i mecmua itibariyle tezyin için o kadar yaldız ve tesâvir-i fevkalade sarf etmişlerdir ki bu hâli şimdiye kadar hiç bir memleketin kiliselerinde görmedim. Kilisenin dahilinde otuz sekizi mermer, dördü granit taştan olmak üzere kırk iki sütun var idi. Sütunlar arasında teşekkül eden kubbeler âsâr-ı atîka-ı nadireden mozayık taşlarıyla müzeyyen bulunuyor ve bunlar tarih-i mukaddesin levhalarını irae ediyordu." (s. 503) şeklinde tasvir eder. Bu kiliseden, daha sonra Şerefeddin Mağmumi de bahsedecektir. Onun tasviri, Ahmet İhsan'inkine oranla biraz daha geniştir; fakat izlenimler arasında büyük bir farklılık görülmez. (III, ss. 145-146)

Ahmet İhsan'ın anlattığı kiliseler arasında yer alan **Vatikan** bütün Hristiyanlık âleminin en büyük kilisesidir. Aynı zamanda papaların sarayı olan Vatikan tek bir mabed olmayıp birkaç kiliseden müteşekkildir. Bunların en önemlilerinden biri, 1473'te yapılmış **Sixtine Kilisesi**'dir. Ahmet İhsan, burayı dolaşırken öncelikle duvarlardaki resimlere dikkat çeker. Raffaello/Raphael'in bazı tablolarıyla Michelangelo'nun temsili olarak "Mahşer"i resmeden tablosu bunların en tanınmışlarından. Resimlerin tamamı, Hristiyanlık tarihiyle ilgilidir. Ahmet İhsan, Vatikan'ın sadece Sixtine kısmını gezmiş burası hakkında da fazla bilgi vermemiştir. Venedik'teki **San Marco Kilisesi** beş kubbesiyle farklılık arz eden bir yapıdır. Tuğladan yapılmış olan kilisenin duvarları baştan başa işlemeli mermer altına alınmıştır. X. ve XI. asır mimarisinin özelliklerini taşıyan bu kilisenin bilhassa kubbelerinin ve sütunlarının yapısında Şark usulünün izleri görülmektedir. Kubbelerin en büyüğü ortada diğer dördü ise kenarlardadır. Bina, Avrupa'nın pek çok kilisesinde olduğu gibi haç şeklindedir. Ahmet İhsan'ın şu tasvirî cümlelerinden, San Marco Kilisesi'ni özellikle dahilî süslemeler ve resimler bakımından

beğenmiş olduğu anlaşılıyor: "Kilisenin dahil ve haricinde 4240 metro murabba yeri mozayık taşlar setr eyler, vakıa kilisenin gerek dahil gerek haricine sarf edilmiş olan yaldız, mermer başka hiç bir yerde görülemez. İşte bundan dolayı San Marco Kilisesi'nin hey'et-i umumiyesi hakikaten fevkalade bir manzara teşkil eyliyor. San'at-ı resm ü mimari müntesiblerinin şu kilisede günlerle icrâ-yı tedkikat edecek sermaye bulacaklarını söyleyip söze hatime çekmekten başka çare bulamıyorum, hisseyliyorum ki o san'atlara intisabım olmadığı halde lazım gelse ben de sahifelerle yazı yazacağım." (s. 539) Venedik'teki San Marco Kilisesi, Şerefeddin Mağmumi'nin seyahat hatıralarının üçüncü cildinde Venedik'in aynı adı taşıyan meydanı çerçevesinde anlatılır. Yapılış tarihçesini aktardıktan sonra kendi gözlemlerine dayanarak kilisenin dış ve iç görünüşünü tasvir eder. (III, ss. 192-194)

Brüksel ve Londra gezilerini anlattığı seyahat eserinde bu şehirlerde gördüğü kiliselere geniş yer veren Şerefeddin Mağmumi ilk olarak Brüksel'deki **Santa-Maria Kilisesi** üzerinde durur. Santa-Maria Kilisesi 1835 yılında Bizans mimari üslubuna uygun olarak yapılmıştır ve şehrin en dikkat çekici yapıları arasındadır. Kilise binasının orta kısmı altı dilimli yüksek bir kubbe ile örtülmüş, kubbenin koyu lacivert zemini üzerine yaldızlarla yapılan gökcsimi şekilleriyle kilise kubbesi adeta aydınlık bir gökyüzüne benzetilmiştir. Kubbenin tepesinde her tarafı görebilecek bir yüksek taraça, binanın altı köşesinde zarif kulecikler, yan taraflarında süslü, sanatlı pencereler vardır. Seyyah, sadece kilisenin dış görünüşüne değil, kiliseye gelen halka da dikkat eder: "Pazar sabahı olmak münasebetiyle kadın-erkek, büyük-küçük akın akın ahali ellerinde *Incil* olduğu halde kiliseye girmekte idiler." (II, s. 22) Brüksel'in Royal Meydanı'ndaki **Saint Jacques Kilisesi** de yazarın üzerinde önemle durduğu dinî yapılarındandır. Tepesinde Saint Jacques heykeli bulunan kilise, *corrent* mimarisinin örneklerindedir. Giriş kapısının üzerinde normal ölçülerden çok büyük Musa ve Davud heykelleri vardır. XI. yüzyıldan kalma "gayet cesîm mehîb" **Saints Michel-et-Gudule Kilisesi** ise Brüksel'in en eski ve önemli yapılarından biridir. Son derece dik bir tepe üzerinde bina edilmiş olan kilisenin cephesiyle kapı ve pencerelerin çevresinde oymalar, kabartmalar, orta kısımda ise kiliseye isimleri verilen azizlerin heykelleri görülür. Bilhassa süslemeler ve çan kuleleri dikkat çekicidir. Aslında *gothique* tarzda yapılmış olan bu kilisenin mimarisi, sık sık tamir edildiği için karışık bir durum almıştır. Brüksel'de ve Avrupa'nın diğer şehirlerinde gördüğü kiliselerin kubbelerinin genellikle yaldızlı olduğunu söyleyen Mağmumi, İstanbul'daki büyük camilerin, Beyazıt ve Galata kulelerinin de bu şekilde yaldızlanabileceğini belirtir. Bu yapılsa "husule gelecek manzaranın letafet ve ulviyeti tasvir olunamayacak kadar parlak ve muşa'şa" olacağını ileri sürer.

Şerefeddin Mağmumi, Londra'daki gezintileri sırasında gördüğü ve kısaca tanıttığı **Saint Paul Kilisesi** aracılığıyla yine bir mukayeseye başvurur. Bu kilise "cidden heybetli ve azametli bir binâ-yı âlî" olmakla birlikte çevresinde sonradan başka binaların da yapılması kilisenin sadece ön tarafında "nâ-kâfi ufacık bir meydanlık" kalmasına sebebiyet vermiştir. Mağmumi'nin mukayesesi de bu noktada başlar: "Halbuki memleketimizde bu gibi mebâni-i âliye ve mebâni-i şerifenin nezaret ve zarafetini ihfâ etmemek ve etrafında vukua gelebilmesi melhûz harîk gibi âfetten masûn bulundurmamak için hemân kâffesi işgal ettikleri arsanın birkaç misli genişliğinde ve müstatil veya murabba' olmak üzere bir şekl-i muntazamda havlu dediğimiz meydanlar içerisine alınmıştır. Hele bunlardan Fatih, Süleymaniye, Sultanahmet, Yeni Cami havluları manzarasına doyum olmaz bir letafet bahşederler." (II, s. 135)

Mağmumi, İtalya'nın Pisa şehriyle ilgili izlenimlerini ortaya koyarken İtalya'nın her tarafında olduğu gibi burada da kiliselerin pek çok, bunların ekserisinin "musanna ve müzeyyen" olduğunu söyler. Kuleden sonra Pisa Katedrali'ni ve vaftiz dairesini gezen seyyah kilisenin tavan kubbesinin dahilen yaldızlarla kaplı oluşuna dikkat çeker. Bütünüyle mermerden yapılmış olan vaftiz dairesinin oyma süsleri ve sayısı yüzlere varan heykelleri önemlidir; vaftiz havuzu ile hitabet mevkii de "görülmeğe değer" yerlerdir. Mermer üzerine yapılan ince nakışlarla oymaların güzelliği onu hayrette bırakır. Pisa'daki kiliselerin bir kısmını dışarıdan seyretmekle yetinen Mağmumi, bunlardan birinin içine girerek dolaşır ve karşılaştığı manzara karşısında büyük hayret duyar: "İsmi hatırımda kalmayan birisine girdim. Kendimi bir mescid-i İslam'da sandım. Sağlı sollu divarlara *Lâ ilâhe illallah* ve *İnnâ fetahnâ leke* gibi âyât-ı Kur'aniye

yazılı kırmızı ve yeşil bez parçaları asılmış ve üzerleri yeniçeri kavukları ve ok mızrak gibi âlât-ı harbiye ve bahriye-i kadîme demetleriyle tetvîc edilmişti. Hemân elimdeki rehnümâya müracaat eyledim. Devr-i istilâ-yı Osmaniye'de buraya akıncılığa gelen gemilerimizden birisi nasılsa İtalyanların eline düştüğünden ganâimle hâtıra-i zafer olmak üzere bu mabedi donatmışlar imiş..." (III, s. 63)

Daha önce Ahmet İhsan'ın bir bölümünü gezmiş olduğu Vatikan, asıl olarak Şerefeddin Mağmumi'nin seyahat hatıralarının üçüncü cildinde geniş olarak ele alınmıştır. Seyyah, Vatikan'ın dış görünüş bakımından Paris'in Louvre'i ile Londra'nın Westminster'ından gösterişsiz, sade bir saray olduğunu belirtir. Hem bağımsız idare sahibi papaların sarayı hem de İtalya'nın en büyük kiliselerinden olan Vatikan'ın kuruluş tarihçesini verirken, büyük ölçüde kaynaklardan aldığı bilgileri aktaran seyyah kendi gözlemlerinin sonucundaki izlenimleri anlatırken ise Sixtine Kilisesi, müze, kütüphane ve papa ikametgâhı olan kısımlar üzerinde ayrı ayrı durur. Sixtine'de hristiyanlık tarihine ait resim ve heykellerin çokluğuna dikkat çeker. Bunlar arasında Michelangelo'nun eserleri başta gelmektedir. Bilhassa tavanındaki resimler, nakışlar bakmakla bitip tükenmez çokluktur. Ziyaretçilerin, başlarını yukarıya kaldırıp bunları devamlı olarak seyretmeleri zor olduğundan, seyirde kolaylık sağlasın diye kilisede ayna da satılmaktadır; dileyenler tavanın görüntüsünü aynaya aksettirerek seyredabilmektedir. Mağmumi, Michelangelo'nun tavana dokuz bölüm halinde çizdiği resimleri, hem sanat güzellikleri hem de din açısından ayrıntılı olarak anlatır. Dünya, Güneş ve Ay'ın yaradılışını, Hazreti Âdem ve Havva'nın cennetteki yaşayışlarıyla oradan yeryüzüne gönderilişlerini, Nuh tufanını, Habil ile Kabil vak'asını tasvir eden görüntülerle sayısız melek resmi özellikle dikkat çekmektedir. Mihrap duvarını boydan boya kaplayan "Büyük Mahkeme" tablosu da ressamın en çok dikkat çeken eserlerindedir. Vatikan'ın ikinci katındaki "Raffaello/Raphael'in Odaları" kısmını da dolaşan seyyah dört odadaki büyük resimleri yer yer en ince ayrıntıya inerek anlatır. Vatikan'ın en önemli kısımlarından biri de "Avrupa'nın en zengin, en kıymetdâr hazinesine sahip olan Hazine Odaları"dır. Burada, antika sanat eserleri, çok değerli elyazmaları, eski zamanlardan beri papalara hediye edilen kıymetli eşyalar muhafaza edilmektedir. Mağmumi, bu kısmı da bölümlere ayırarak bütün görkemiyle, haşmetiyle, parıltısıyla, zenginliğiyle gözler önüne sermeye çalışır. (III, ss. 85-92)

Almanya Mektupları yazarı Halit Ziya, "Avrupa şehirlerinin hemen umumunda, hususıyla Avusturya ve Almanya'da en şayan-ı ihmal addedilen kasabalarda bile mükellef bir kiliseye tesadüf edildiğini" özellikle belirtir. Macaristan'da Tuna kıyısındaki büyük kilisenin bir buçuk asır boyunca cami vazifesi gördüğünü kaydeder. Sofya, Viyana, Linz, Passau, Regensburg... gibi şehirlerin kiliselerini, görülmeye değer ilk eserler arasında sayan yazar Linz'de *Alte Domkirche* denilen eski büyük kiliseyle *Stadtpfarkirche* denilen yeni büyük kiliseye dikkat çeker. Yine Linz'de yeni yapılmakta olan **Hazret-i Meryem Kilisesi** muhteşem bir yapı olacağına benzemektedir. Passau'daki şehir gezintisi sırasında ise şehir kilisesinde âyin icra edildiğini görünce bir kiliseyi âyin esnasında tedkik etmenin bir seyyah için gayr-ı müsait bir zaman olduğunu düşünür. Yine de kısa bir tereddütten sonra kiliseye girer. **Passau Kilisesi** insanlarla hıncahınc doludur: "... herkes, ihtiyar babalar, analar, genç kadınlar, kızlar, çocuklar, bir istiğrâk-ı mahz içinde temiz elbiseleriyle, edîb ve vakur vaziyetleriyle, etrafa bakmayan, yalnız vicdanlarına mün'atîf ve müstağrak gözleriyle, diz çökmüş, ellerini kavuşturmuş, teganni ediyorlardı."³ Halit Ziya bu sözlerle, sadece görüntüyle yetinmeyip, bunun arkasına nüfuz ederek kilisedekilerin dinî duygu ve duyuşlarını da aktarmış olur. Rahiplerle halkın birlikte ilahi okuyuşlarını tasvir eden yazar âyinin sükûnetini bozacak en küçük bir gürültü olmadığını belirtir. Bu şehirde bulunan, XV. yüzyıldan kalma **Hazret-i İsa Kilisesi** üç katlı *gothique* bir binadır.

Halit Ziya'ya göre, Regensburg'un en önemli binası, *gothique* tarzındaki eski ve büyük **Dom Kilisesi**'dir. Bir manastır içerisinde bulunan kilisenin yapımı XIII. yüzyılda başlamış ve ancak üç yüz yıl sonra XVI. yüzyılda tamamlanmıştır. Yazar, şehrin diğer kiliselerini anlatırken de resim, heykel, kabartma ve oymalara dikkat çekerek bu kiliseleri Hristiyanlık tarihi içindeki fonksiyonlarıyla ele alır. Almanya'daki

³ *Tanin*, 9 Eylül 1915, nr. 2417

şehir gezilerini sürdüren Halit Ziya, Münih kiliselerinin görkemli yapılar olduğunu söyledikten sonra resim ve heykellerle taş ve tahta oymacılığına ait eserlerin kiliseleri süslediğini belirtir. Ayrıca, kiliselerdeki renkli camların insana seyir zevki verdiğini de ifade eder. Münih'te **Sankt-Michael Hoffkirche** ve **Frauenkirche** gibi iki büyük kilise önemlidir. Bilhassa, Hazret-i Meryem Kilisesi de denilen Frauenkirche hem büyüklüğüyle hem de *gothique* mimari yapısı ve süslemeleriyle diğer kiliseler arasında öne çıkmaktadır. Augsburg'un büyük kilisesi gerek eskiliği ve gerekse mimari açıdan önemli özellikler göstermesiyle dikkate değer. X. yüzyılın sonunda yapımına başlanmış, XIV. yüzyılda birtakım değişikliklere uğramış *gothique* bir bina. Kilisenin bilhassa kabartmalarla dolu tunç kapıları sanat değeri taşımaktadır. Bunun yanı sıra avizeleri, camları, tabloları ve parmaklıkları da önemlidir. Bir ortaçağ şehri olma özelliğini gösteren ve bu yönüyle korunmuş bulunan Rothenburg'un XIV.-XV. yüzyıldan kalma *gothique* kilisesi bilhassa renkli camları, ve tahta oyma kürsüleriyle dikkat çekerken; Almanya'nın yine en eski şehirlerinden olup VIII. ve XIX. yüzyıllar arasında Hristiyanlığın önemli merkezlerinden sayılan Würzburg'un büyük kilisesi de yine çeşitli resim ve oymalarıyla, paha biçilmez eşyalarıyla önemli görülür. Bu kilisenin inşası X. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar yaklaşık üç yüz yıl kadar devam etmiştir.

Nürnberg'in **Sankt-Lorenzkirche** adlı eski yapı kilisesi meşhur binalar arasındadır. XIII.-XV. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olan bu kilisede resimler, heykeller, yüksek kürsüdeki Hazret-i İsa'nın çarmıha gerilişini gösteren kabartma, altın ve gümüş işlemler, renkli camlar ilk bakışta göze çarpan eserlerdir. Aynı dönemde inşa edilen **Sankt-Sebaldkirche** de içinde bulunan eserler bakımından bu kiliseye benzer. Sankt-Sebaldkirche'de Aziz Saint Sebald'ın hatırasına yapılmış, ondan kalan hatıra eşyaları ihtiva eden mükemmel bir tabut bulunmaktadır. Tabuttaki kabartma heykellerin hristiyanî motiflere değil de Eski Yunan motiflerine yer vermesi dikkat çekicidir. **Bamberg Katedrali** ise yazarın şimdiye kadar görmüş olduğu kiliseler içinde bilhassa ihtişamıyla, "vakarlı edasıyla", vahşi çekiciliğiyle öne çıkmaktadır. Şimdiye kadar Avrupa'da ve bu seyahatinde Alman şehirlerinde gördüğü hiçbir kilise Halit Ziya'yı bu kadar etkilememiştir. Yazar, bu büyük kilisede bilhassa Hristiyanlık tarihine ait kabartmalara, Hazret-i Âdem ve Havva ile aziz ve hükümdar heykellerine dikkat çeker. Kilisenin asıl etkileyici kısmı olan mezarlık-mahzenini ise şu cümlelerle tasvir eder: "Kilisenin mânâ-yı vahşetini tezyîd eden bir yeri vardır ki makabire mahsus olan hufresidir. Burası Romen tarzında, muzlim, vâsi' bir kuyu yahut müthiş bir mahzen şeklinde, kenarı dolaşılırken rûha sırr-ı gîce-i memât veren, oraya girilecek olursa bir daha çıkılamayacakmış vehmini getiren bir yerdir. Mu'taden böyle yerlerde bir zevk-i garîb duyarken bugün adeta tıflâne bir hissile oraya inmek istemedim. Kilise bütün şîr-i vahşetiyle beni o kadar mânâ-yı adem içine sarmış idi ki daha ilerisine gidemedim."⁴

Halit Ziya'nın *Almanya Mektupları*'nda anlattığı son kilise **Dresden Saray Kilisesi**'dir. Dış ve iç süsleme bakımından resim, heykel ve kabartmalarla dolu olan bu kilise karışık bir mimari özellik göstermektedir. Bu karışım bakımından kilisenin mimari yapısı "biraz fazla mahmûl"dür. Sadece dış taraftaki parmaklıkların üzerinde İtalyan sanatkarı Maitelli tarafından yapılan, altmışa yakın Hristiyan azizinin heykeli görülmektedir. Hemen her büyük kilisenin büyük bir organını bulunduğu gibi Dresden Saray Kilisesi organınınun bunlar arasında özel bir yeri vardır: "Eyyâm-ı mahsusada kilisede organın refakatiyle icra edilen neşâyid-i musikiye-i diniyenin bir ehemmiyet-i müstesnası vardır. Bu nokta-i nazardan da Dresden, Berlin kebîr kilisesiyle rekabet eder. Kilisenin mahzenlerinde hanedan-ı hükümdarî âzâsına mahsus makabir mevcuttur. Binayı haricen pek tezyîn eden ve bütün azamet ve haşmetini bir kat daha yükseltiyor zannedilen bir kulesi vardır ki seksen metreyi mütecaviz irtifa'dadır."⁵

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Avrupa'da seyahat eden Cenap Şahabettin, *Avrupa Mektupları*'nda Sofya'yı anlatırken **Nevsky Kilisesi**'nin uzunca bir tasvirini yapar. Yer yer şâirane ifade ve benzetmelerle süslenen bu tasvir sadece bilgi verme amacına yönelik bir tasvir olmayıp Cenap'ın ilginç değerlendirmelerini ihtiva etmektedir. "Kremlin Sarayı'ndan koparılmış bir parçaya benzeyen bu mabede bakınca hatırıma din ü ibadetten evvel duvarcılar, bankerler ve... şekerciler gelir. Manzara-i hariciyesi

⁴ Tanin, 27 Eylül 1915, nr. 2435 (?)

⁵ Tanin, 12 Teşrin-i evvel 1915, nr. ?

itibariyle mermerden bir Moskof pastasıdır. Altın kaplı kubbeleri çil lira gibi parlıyor: Bir büyük bankanın kasaları boşalmış zannedersiniz." (s. 18) Kilisenin dış görünüş bakımından insana sanattan çok kudreti düşündürdüğünü belirten yazar, bunun "güzelliği bilhassa metanette arayan Bulgar zevki"ne uygun olduğunu ifade eder. Bu tespitin ardından "Fakat bu metanet bir binaya beraberinde sıkleti getirmemeli. Halbuki bu kilisâda mermerin bütün ağırlığı hiss olunuyor: Altındaki toprak sanki ezilmiş!" (s. 18-19) diyerek Nevsky Kilisesi'nin estetikten uzak kaba bir yapı olduğunu ifade eder. Bu kilise sadece dış görünüş bakımından değil iç düzen bakımından da estetikten, güzellikten uzaktır. Kilisenin iç kısmının aşırı derecede süslü olduğunu belirten Cenap "Mübalâğa-ı zinet paranın çokluğundan ziyade zevkin azlığına delalet eder: Sanata tasarruf yaraşır, israf değil... Mermer, altın, oyma o kadar mebzul ki binanın şîr-i mimarisini kaçırmış." (s. 19) sözleriyle kilisenin iç görünüşünü beğenmediğini ifade eder.

Asmaî'nin *Sicilya Hatırası* adlı eserinde Sicilya adasındaki kiliselerin geniş olarak anlatıldığı görülür. Seyyah, eski ve yeni kiliseleri sadece gözlemlemekle kalmamış, aynı zamanda onları tarih ve seyahat kitaplarından yararlanarak tanıtmaya yoluna gitmiştir. Monreale şehrindeki **Duomo di Santa Maria la Nuova**, Bizans ve Arap mimarisinin özelliklerini göstermesiyle seyyahın dikkati çeken büyük bir kilisedir. Kiliseyi yaptıranın II. Guglielms olduğunu belirten Asmaî, XII. yüzyılda bina edilen mabedin içine girip dolaşır, manastır kısmını da gezer. İç kısımda bilhassa *Kitab-ı Mukaddes*'ten alınmış bazı dinî olayları resmeden tablolar, direklerdeki altın işlemelere ve tabutlara değinir. Yazar, eserine, kilisenin iç kısımlarını gösteren bir de resim koymuştur. (II, s. 146) Manastır dehlizlerini de gezen seyyah buradaki süslemelerin, mimari şekillerin Arap eserlerinin etkisiyle meydana getirildiğini İtalyanların kendilerinin de kaydetmiş olduğunu söyler. Resimler ve işlemler çok pahalı ve sanatlıdır; seyyah, böyle masraflı ve sanatlı yapılar meydana getirmenin artık imkânsız olduğunu söyler. Bunlara edilecek masrafları bir araya getirmek kadar, titiz ve sabırlı sanatkârları bulmak da artık mümkün değildir. Manastır kısmını gezdikten sonraki duyguları şöyledir: "Vaktiyle buralar hep ümerâ-yı Arab sarayları, ve küberâ-yı İslam konakları ile müzeyyen imiş. Buralara kim bilir ne kadar ulemâ ve hükemâ-yı İslam istirahat için gelirlerdi? (...) Diyebilirim ki gözlerimiz yaşlı olarak melûl mahzun Monreale'yi terk eyedik." (II, s. 150)

Asmaî, Sicilya'nın başşehri Palermo'daki **Cattedrale**'i de gezmiştir. Arap-Norman tarzı mimarisiyle dikkat çeken Cattedrale'in aşağı pencereleri Norman, yukarı pencereleri ise büsbütün Arap tarzındadır. Kilisenin iç kısmında etkileyici bir zenginlik ve süslülük kendini gösterir. Büyük masraflarla meydana getirilen, Sicilya hükümdarlarına ve ailelerine ait sandukalar bu kilisededir. Asmaî bunlardaki yapılaş ustalığını beğenir fakat belli zamanlarda halka para karşılığı bu sandukaların gösterilmesini doğru bulmaz. Papazlar büyük paralar kazanmak için eski hükümdarların cesetlerini teşhir etmektedirler. Cattedrale'de çok sayıda "itiraf dolabı" olduğunu gören seyyah, bir ara, bunlardan birine girerek papazların günah çıkarmaya gelenlere ne gibi sorular sorduklarını bizzat duymak isterse de bu kararından vazgeçer. Bu Hristiyan mabedinin bir zamanlar cami olan bir yerde kurulmuş olduğunu hatırlamak onu üzer. Arap seyyahlarından İbn-i Havkal'ın eserinden aldığı bilgilere dayanarak şu bilgileri verir: Arapların gelmesinden önce burada Yunanlıların büyük tapınaklarından biri bulunmaktadır, Araplar onu camiye çevirerek Camiü'l-Ekber adını vermişlerdir. Daha sonra gelen Hristiyanlar ise, Camiü'l-Ekber'i tamamiyle yıkarak yerine Cattedrale'i yapmışlar, fakat camiden kalan bazı parçaları da kilisenin yapımında kullanmışlardır.

Görüldüğü gibi, seyyahların kiliselere ilişkin izlenimleri daha çok mimari alana münhasır kalmaktadır. Kilise binasının dış görünüşü, iç güzellikleri, içindeki sanat eserleri seyyahların öncelikle dikkatini çeken özelliklerdir. Önemli kiliselerin yapılaş tarihçelerini aktaran seyyahlar da vardır. Kimi durumlarda da -az da olsa- kiliselerin dinsel fonksiyonuna temas edildiği görülür. Kiliselerin büyük çoğunlukla "insansız" olarak ele alınışının nedeni, seyyahların ziyaretlerinin genellikle ibadet zamanlarına tesadüf etmemiş olmasıdır sanırım. Mukayeselerin Ayasofya ile yapılmasının sebebi ise, bu yapının da aslında hristiyan mimarisinin bir kalıtı olması ve Osmanlılar tarafından yakından tanınmasıdır.

B. Saraylar: Tarih, ihtişam ve sanat

Avrupa şehirlerindeki saraylar seyyahlarımız tarafından kimi zaman "saray", kimi zaman da "şato" kelimesiyle belirtilmiş ve bunlar hem mimari açıdan hem de ülkelerin tarihleri açısından ele alınmıştır. Bu ele alışıta daha çok, kiliselerde olduğu gibi, tasvirî bir anlatım yolunun tercih edildiğini görüyoruz. Tasvirlerde, tıpkı kiliselerde olduğu gibi dış görünüş kadar iç süslemeler de geniş yer tutar. Gerçi, seyyahların Avrupa saraylarını seyahatnamelerinde anlatmasında belirleyici olan, herhangi bir sarayı ziyaret edip etmemesi meselesidir. Yine aynı sebebe bağlı olarak seyyahların saraylarla ilgili izlenimlerinin boyutları değişmektedir. Eğer seyyah, Avrupa'da herhangi bir sarayı görmüş hele de sarayın içine girip gezmişse, bu gezintisinin izlenimlerini önemli sayılacak genişlikte eserine yansıtmıştır.

a. Versailles Sarayı

Fransa'nın, hatta bütün Avrupa'nın en önemli saraylarından olan Versailles Sarayı, ilk olarak Süleyman Ağa Seyahatnamesi'nde karşımıza çıkar. Şahsı hakkında fazla bilgi bulunmamakla beraber Süleyman Ağa, XVII. yüzyıl sonlarında Fransa'da bulunarak ülkenin her tarafını gezip görmüş bir şahıstır. Bu çağ, Fransa'da XIV. Louis'nin tahta bulunduğu ve Versailles Sarayı'nın en canlı, en hareketli günlerini yaşadığı bir dönemdir. Versailles Sarayı'nı bir orman sayılabilecek geniş bahçesiyle birlikte ele alan Süleyman Ağa sarayın büyüklüğünü "Hususâ, Büyük Paris dedikleri şehre yakın padişahın bir has sarayı vardır ki ânın ismine Versailles derler şol mertebe azîm ve mükellef saraydır ki tabir olunmaz, dünyada onun misali bir saray olduğu akıl ihata edemez." (s. 11) sözleriyle belirtir. Sarayın yapılışındaki büyük masrafları sayarak genişliğinin, içine yirmi bin insandan fazla kişi sığacak kadar olduğunu söyler. Süleyman Ağa, bahçenin manzarasını genel bir bakışla değerlendirirken değerlendirmesini doğrudan doğruya kendi gözlemlerine dayandırır; "padişahın has odalarına bile varıp seyredildiğini" (s. 11)⁶ söyler.

Versailles Sarayı, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin *Fransa Sefaretnamesi*'nde önemli yer tutar. Çelebi, 1720-1721'de sefir olarak bulunduğu Fransa'ya ait izlenimlerini anlatırken Versailles Sarayı'na özel bir önem vermiş, sarayla ve bahçeyle ilgili gözlemlerini geniş olarak aktarmıştır. Onun Versailles'a ilişkin izlenimlerini çalışmamın başlarında değerlendirmiştim.

Versailles, Mehmet Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa*'sında da ele alınmıştır. Paris'e on dört saat mesafedeki bu büyük saray iki bin kadar odası olan büyük bir yapıdır. Bu sarayda "müzeyyen salonlar, güzel odalar" bulunur. Yazar, odalardaki resimler üzerinde dururken, bunların ne gibi olayları gösterdiği hususuna önem verir: "Fransa hükümetinin ibtidâ-yı zuhurundan yakın vakitlere gelince(ye) kadar ne kadar muharebâtı vuku bulmuş ve derûn-ı memlekette şâyân-ı zabt nasıl vukuatı zuhura gelmiş ise hepsinin ve bütün kralların ve meşhur ceneral ve memurların resimleri ve sair bazı nadide on bin kıt'a tesâvir-i nadire işbu odalara asılmıştır." (s. 40)

Paris'e gelen bütün seyyahların mutlaka görmek istediği başlıca yerlerden biri olan Versailles Sarayı'nı Ahmet Midhat da ziyaret etmiştir. XIV. Louis'den beri Fransa krallarının en önemli ikamet yerlerinden olan Versailles'ın bir tarafında XIV. Louis'nin yatak odası ve yazı odası olduğu gibi muhafaza edilmekte, sarayın bir kısmı ise Fransa tarihine ait eşyaların sergilendiği bir müze olarak kullanılmaktadır. Yazar, daha çok müze kısmı üzerinde durursa da sarayın "Avrupaca emsali nadir bir cesâmet ve ziynettedir" şeklinde vasıflandırdığı bahçesinin genişçe bir tasvirini de verir; bunun ardından kitaplardan aldığı bilgilerle kendi izlenimlerini birleştirerek Versailles hakkında ayrıntılı bilgi verir, diğer seyyahlardan farklı olarak, sarayın yapılışını ayrıntılı bir

⁶ IM HOF'un, Versailles Sarayı ile Louis'leri birlikte değerlendirdiği şu cümleleri, seyyahların izlenimlerini desteklemesi ve bu sarayın hükümdarlık simgesi oluşunu belirlemesi bakımından kayda değer: "XVIII. yüzyılda Avrupa'da taçlar hakimdi. Bir dizi hükümdar, krallık ya da imparatorluk tacı takıyordu. Bu işi en iyi yapan, Fransa Kralı XIV. Louis'ydi; krallara layık gösterişli ve olağanüstü bir hayat yaşayarak örnek olmak ve gerçek güç gelişimiyle bunu hissedilebilir kılmak için yarım yüzyıldan fazla zamanı vardı. O ve Versailles'daki sarayı, bütün hükümdarlara olabildiğince iyi örnek olmuştu. Hükümdarlığı yüzyılın başında sona erdi. Onun yerini alan XV. Louis, yine aynı şekilde yarım yüzyıl hüküm sürdü. O ölüp de yerine XVI. Louis tahta çıktığında, birçok şey değişmişti; Fransa, Avrupa'da artık tek başına birinci güç değildi." IM HOF, a. g. e., s. 19.

şekilde anlatır. Sarayın kurulduğu yerde hiç su bulunmadığı halde XIV. Louis buraya kuvvetli tulumbar vasıtasıyla Seine nehrinden su getirtmiş, büyük havuzlar ve fıskiye yapıtırmıştır.⁷ Sarayın yapımında otuz bin kadar amele yıllarca çalışmıştır. Bilhassa yokuşların ve bayırların kazılarak düzeltilmesi çok zaman almış, çok çalışma gerektirmiştir.

XIV. Louis zamanında Versailles'in yapımına olduğu kadar kralın metreslerine de çok büyük masraflar edilmiş, kralın Madame du Montainon, Pompadour ve Barry gibi metresleriyle ifrata varan eğlenceleri için Versailles bahçesindeki şatolar bir merkez halini almıştır. XV. Louis zamanında da çalışmalar devam ederek saray gittikçe büyümüş, bahçe uçsuz bucaksız bir hale getirilmiş hatta kraliyet çevresinden kişiler için yaptırılan evler sebebiyle burada bir Versailles Kasabası oluşturulmuştur. Versailles, Napoléon zamanında korumaya alınmış, Louis Philippe zamanında ise müzeye çevrilmiştir. Fransa ile Almanya arasında 1870'te çıkan savaşta Almanlar Paris'e kadar geldiklerinde Alman kralı Guillaume, Versailles'yı ikametgâh edinmiş ve Alman askerleri Versailles kasabasında karargâh kurmuşlardır. Süsleme bakımından her ne kadar Louvre ve Tuileries saraylarından geri ise de tek başına ele alındığında yine de görkemli bir saray olan Versailles'in bahçesi de emsalsizdir.

Aynı sarayı gezen bir başka seyyah da Ahmet İhsan'dır. Onun seyahatnamesinde de Versailles özel bir bölüm ayrılmak suretiyle anlatılmıştır. Yazar, sarayın yapılışını kısaca aktardıktan ve XIV. Louis'nin çalışmalarından söz ettikten sonra sarayın genel bir tasvirini yapar. Bu tasvirde Ahmet Midhat'ın dikkatlerinden farklı bir bakış görülmez. Versailles'in bir bütün olarak uyum içinde bir bina olmamasının sebebini tıpkı Ahmet Midhat gibi o da bazı kısımların sonradan ilave edilmiş olmasına bağlar. İki yazarın ifadeleri arasındaki bu benzerlik büyük ölçüde, başta Bædeker'in kitapları olmak üzere, aynı seyahat kılavuzlarını kullanmalarından kaynaklanır. Ahmet İhsan selefinden farklı olarak Versailles'ı, fıskiye için açık olduğu bir zamanda gezmiştir. Sırf fıskiye görmek üzere havuzların etrafında çok büyük bir kalabalık toplanmıştır. Onun izlenimlerinde ötekilerden farklı özellikler taşıyan tek kısım fıskiye anlatıldığı satırlardır. Fakat, görmeyenler fıskiye daha canlı ve muazzam sıfatlarla anlattığı halde Ahmet İhsan, Versailles bahçesindeki fıskiye pek beğenmez. Fıskiye bu kadar önemli gösterilmesinin asıl sebebini, belediyenin buraya seyirci çekme isteğinden kaynaklandığını belirtir.

Versailles'ı anlatan bir başka seyyah Fağfurizade Hüseyin Nesimi'dir. Burada, Büyük ve Küçük Trianon'ları, Napoléon Bonaparte'ın dairesini, XIV. Louis'nin bir milyon frank kıymetindeki altın arabasını görür. Diğer seyyahlar gibi, "bağçeleri, fıskiye, çiçeklikleri cennet-misaldir" dediği Versailles salonlarındaki resim ve heykellere dikkat çeker; resimler arasında diğerlerinin sözünü etmediği bir resimden de bahseder. Bu, Osmanlı tarafından Fransa'ya ilk olarak gönderilen sefir ile⁸ beraberindekilerin karşılaşmasını gösteren büyük bir tablodur.

Celal Nuri *Kutup Musahabeleri*'nde Versailles'ı Potsdam'la mukayese eder; mukayese neticesinde Potsdam Sarayı'nın Versailles'dan daha canlı ve hayat dolu olduğunu ileri sürer. Değerlendirmesinin sonlarında Versailles'in taşıdığı siyasi anlama da işaret eder. "Belki Versailles şatosu Potsdam'dan daha zengindir; fakat Louis'lerin kasr-ı zî-heybetinde bir dereceye kadar ölüm kokusu var. Orası bir mezara benziyor, sahipsizdir. O tenhaî-nüma Versailles Şatosu'nda, hatta parkında, bir insan kendisini biraz ahirette telakki eder. Zaten saray biraz çöküyormuş; erbab-ı merak ve nefâis-perverân bundan çok korkuyorlar, lakin, ifrat-perverân-ı cumhuriyyûn şatonun inhizamında yeni bir muzafferiyet görmekte imişler. Herhalde Versailles Şatosu, muhteviyât-ı nefîsesi itibariyle, Potsdam'ın fevkinde ise de hayat nokta-i nazarından ânın pek dünündadır." (s. 15) Yazar, bu iki sarayı aynı zamanda biraz önceki değerlendirmelerine bağlı olarak yaşlılık açısından da karşılaştırır ve yine Potsdam'ı üstün görür: "Fransızlar Almanlardan iki yüz yaş daha ihtiyardırlar. Bu itibar ile

⁷ "Asla Versailles çeşmelerine yetecek kadar su olmamıştı. Bu nedenle çeşme işçileri onları sadece kral *petit parc*'ta dolaşırken çalıştırdılar; daha sonra suyu Marly'de Seine'den pompalayacak bir makine getirildi. Su Saclay'deki dağlık bölgeden taşınıyordu." BENEVOLO, Leonardo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, (Çev.: Nur NİRVEN) Afa Yay., İstanbul, 1995, s. 175

⁸ Esseyid Ali Efendi, 1797 (B. A.)

Versailles, Potsdam'a müreccaktır. Fakat ihtiyarlık bazan, atehi de calib olduğundan fena oluyor. Bu nokta-i nazardan düşünecek olur isek Potsdam'ı Louis'lerin sarayına tercih etmeliyiz." (s. 17)

b. Diğer Büyük Saraylar

Seyyahlar, Versailles dışındaki bazı büyük ve küçük sarayları da gezip inceleyerek bunlar hakkındaki gözlemlerini aktarmışlardır. Kimi zaman bunlar arasında mukayeseler de yaparlar. Bu mukayeseler genellikle mimariye, süslemelere ve saraylarda bulunan eşyalarla sanat eserlerine aittir. Kiliseleri dinsel fonksiyonlarından ziyade mimarlık eseri olarak ele alan seyyahlar, saraylarda da genellikle süslemelere, mimari özelliklere dikkat etmişlerdir. Saray bahçeleri de saraylarla birlikte değerlendirilmiştir.

Sadık Rifat Paşa, *İtalya Seyahatnamesi*'nde İtalya'nın Monza şehrinde, kendi seyahatinden elli sene kadar önce 1780'lerde yapılmış olan bir saraydan söz eder. Bu, neoklasik tarzdaki **Monza Kraliyet Sarayı**'dir. Seyyah, sarayın birkaç yüz odayı kapsayacak kadar büyük olmakla birlikte pek de "mükellef" olmadığını söyler. Her tarafı duvarlarla çevrili saray bahçesini ise "temâşâya şâyân" bulur. Çok geniş olan bu bahçede yer yer tabiattaki asılları taklit edilerek çimenlikler, koruluklar, çiçeklikler ve tepelik bölgeler oluşturulmuştur. Ağaçlar altında yine aynı düzenlemeyle akarsular meydana getirilmiş bunun yanı sıra göllerin ve akarsuların çevresine bağ, bahçe ve korular yapılarak buralara Asya, Afrika ve Amerika taraflarından getirilen binbir çeşit meyva ağaçlarıyla çiçekler ve hayvanlar yerleştirilmiştir. Öyle ki kimi zaman buralarda av dahi yapılmaktadır. Bu saray bahçesinde gördüğü ilginç bir çiçeği şöyle anlatır: "... garaib-i sun'-ı ilahiden olarak kökü âb ü türâbda olmayıp havâ ile neşv ü nemâ bulur tel kafes içinde bir nev' çiçek dahi görülmüştür." (s. 19) Devlet bahçenin bakımına önem vermekte, bahçenin bakımıyla görevli doksan bahçıvan bulunmaktadır. Bunca övgüye rağmen, Sadık Rifat Paşa, çok küçük bir mukayesede bile kendi memleketini üstün gördüğünü hemen ortaya koyar: "... her ne kadar böyle tekellüf ve ikdâmât icra olunmuş ise de lillâhilhamd inâyet-i bî-gâyet-i hazret-i Samedaniyye ile Dersaadet'te mevcut ve mebzul olan çavuşüzümü emsali görülmeyip Dersaadet'in letafet ve âb ü havâ ve mevkii kâffe-i ekalim ve memâlik-i dünyaya faik olduğu bu kazıyyeden dahi hüveydâdır."⁹

Mehmet Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa*'sında, daha önce sözünü ettiğimiz Versailles'in yanı sıra diğer bazı saraylar da önemli yer tutar. Seyyah, öncelikle, seyahatinin başlarında uğradığı Napoli'deki saray hakkında bilgi verir. Şehrin bir köşesinde dağ tepesinde yüz sene kadar önce kurulmuş **Piemonte Sarayı**'nın yolları gayet düzgün yapılmıştır. Bir hayli büyük olan sarayın bütün odaları nadide resim ve heykellerle süslüdür. Sarayın bahçesi çok geniş olup ağaçları aynı hizada kesilmiştir, yolları düzgündür, çayırıkları boldur. Şehir dışındaki **Pordice Sarayı**'nda duvarların atlasla kaplanmış olmasıyla odalarından birinin duvarlarının yekpare porselenden olması dikkat çeker. Yazar, adını vermemekle birlikte büyük bir saraydan daha söz eder. Şehir içindeki bu sarayın bütün odaları yaldızlıdır, duvarları atlasla kaplanmış, tavanlarına ise nadide resimler yapılmıştır. Sarayın geniş toplantı salonunun duvarları ise baştan başa sırma işlemeli kadifeyle kaplanmış. XVI. yüzyılda yapılmış olan bu saray "... fevkalade bir binâ-yı azîm olmağla tezyinât ve intizamâtı Avrupa'nın mevâki-i sâiresinde görülen meşhur sarayların cümlesine fâikdir." (s. 7-8) Yine İtalya'da, Venedik şehir meydanı çevresinde eski Venedik krallarının *gothique* mimari tarzındaki tarihî **Venedik Sarayı** bulunur. Mermer duvarların dış kısmı çeşitli oymalarla, iç tarafı çeşitli resimlerle kaplanmış olmakla birlikte bazı kısımların çıplak olduğunu görür. Bunun sebebini sorduğunda, bir zamanlar Napoléon'un burayı istila ettiğinde saraydaki resimlerin çoğunu Paris'e götürdüğünü, daha sonra bunların sadece bir kısmının geri getirilebildiğini öğrenir. Geri getirilemeyen resimlerin yerleri boştur.

Londra'da kraliçenin şehir haricindeki eski **Kraliyet Sarayı**'nı ziyaret eden Mehmet Rauf bu sarayın "kal'a resminde acâyübü'l-hey'e parça parça yapılmış bir saray" olduğunu görür. Sarayın en geniş salonunda eski kralların generallerin resimleri vardır. Çok geniş bir alana yayılan bahçede ulu ağaçlar, düzenli yollar ve bir de göl

⁹ (Sadık) Rifat Paşa, "İtalya Seyahatnamesi", *Müntahabât-ı Âsâr*, II. cüz, İstanbul, 1290, ss. 19-20

bulunur. Bu saray, *Seyahatname-i Londra* yazarı tarafından da anlatılmıştır. Seyyah, bilhassa saraydaki eşyalar, bahçe ve çevresiyle saray ziyafetleri hakkında bilgi verir. Salon ve odalardaki eşyalar o kadar çok ve gösterişlidir ki bunları tam olarak anlatabilmek imkânsızdır. Yazar, yemek salonunu anlatırken ilginç bir eşyadan söz eder. Bu, hayli büyük olan salonda ve geniş yemek masasında kraliçe ile kralın birbiriyle bağırmandan konuşmasına yarayan marpuç şeklinde bir borudur. Yazar bunu anlatırken ilgi çekici bir saray âdeti hakkında da kısa bilgi vermiş olur: "Kraliçe cenaplarının ziyafet-i resmîyesine mahsus bir büyük yemek odası vardır ki orta yerinde gayet cesm bir sofrası olup kraliçe-i müşarunileyha da zevciyle karşı karşıya oturmak üzere zâtlarına mahsus gayet ağır ve zî-kıymet ve kemal derece musanna' zarif hey'et iki adet sandalye sofranın iki tarafına vaz' olunmuş ve esna-yı ta'amda bi'l-icab birbirleriyle lakırdı etmek lazım geldiği halde sarayın kemal-i vüs'ati cihetiyle bülend-avaz ile bağırmağa müteyakkıf olduğuna ve bu dahi beyne'l-med'uvvîn bir yakışsız şey olup hususıyla kraliçe cenaplarına öyle bülend-avaz ile lakırdı etmek resmin hilafı bulunduğu binaen vapurlarda isti'mal olunan borular gibi marpuç şeklinde bir boru icad olunarak bir ucu kraliçe-i müşarunileyha sandalyesinde ve bir ucu dahi zevci müşarunileyhin sandalyesinde merbut olup kraliçe-i müşarunileyha ziyafet vuku'unda bu vechile mükâleme etmekte bulunmuştur." (s. 64) Ziyafetlerde devletin ileri gelenleri de bu sofranın etrafında toplanmakta, böylece yemekler aynı zamanda bir devlet toplantısı olmaktadır. Saray çevresindeki geniş bahçe ve ormanlıkta çeşit çeşit çiçekler ve ağaçlarla, zarif havuzlar vardır.

Mehmet Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa*'sında Paris'teki "tesâvir ile tezeyyün kadim ve ufak bir saray olan **Luxembourg Sarayı** ile sarayın hâl-i tabiiye takliden tanzim olunmuş pek latif ve bî-nazir" bahçesi de geniş yer tutar. Bahçede, yapay bir göl ve özel ağaçlıklarla çiçeklikler ilk dikkati çeken yerlerdir. Sarayın pek göz alıcı olmamasına karşın, bahçesi ve özellikle de bahçedeki yapay göl mükemmel görünmektedir: "Mahsusen yapılmış bir gölü dahi olup mahalli kanal arasından dar yollar ve tuhaf burunlar ve körfezler ve kimi tarafları dahi derya gibi vasi' ve latif dereler ve gölün ortasında dahi kal'a resminde gayetle eski *gothique* bir küçük saray ile derûnunda mecmu' imparatorlarının *statuelleri* ve hayli eşya-yı kadîme-i makbûle şühûd olmuştur. Elhasıl bu bahçenin mahsûsen yapılmış olduğu halde hey'et-i tabiiyeden hiç farkı olmadığından ve zikrolunan göl ise sonra yapılmış şey'e katiyyen benzemeyip aşırı latif olduğundan Avrupa'nın her tarafında bu makule şekli-i tabii üzere tanzim olunmuş olan bahçelerin cümlesine müreccahtır." (ss. 41-42)

Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'nde, maiyettekilerden biri olan ve eseri kaleme alan Ömer Faiz Efendi, Paris'te otuz arabalık bir kafîleyle gelip ikamet ettikleri **Elysées Sarayı**'ndan söz eder. Sarayı anlatırken tasvirde ziyade bilhassa tarihi özelliklere dikkat çeker ve bu sarayın Fransa tarihindeki önemine değinir. Ona göre, Sadece Fransa'daki değil, İngiltere, Almanya ve Avusturya'daki saraylarla kıyaslayınca bu sarayın haşmeti daha iyi anlaşılır. Efendi, burada tarih içerisinde nice kralların misafir olduğunu, şimdi de sıranın Osmanlı padişahına geldiğini belirtir. Sarayın önemli özelliklerinden biri de budur. Londra'daki **Buckingham Sarayı** da Ömer Faiz Efendi'nin seyahat notları arasında çok kısa olarak yer alır. Bu seyahatten otuz yıl sonra Londra'ya gitmiş olan Şerefeddin Mağmumi de Buckingham Sarayı'ndan bahsederken Sultan Abdülaziz'in, Londra'ya geldiğinde bu sarayda kaldığını belirtir. "Derûnu sanayi-i nefise müzesi sanılacak derecede enfes âsârdan ma'dud yüzlerce tablolar ve envâ' heykeller ile müzeyyen olduğunu rehberim haber veriyordu." (II, s. 190) diyerek de sarayın dahilî zenginliğine kısaca temas eder.

Ömer Faiz Efendi'nin Viyana notları arasında, padişahın kaldığı **Schönbrunn Şatosu** ile ilgili değerlendirmeleri de yer alır. Yazar buranın muazzam ve tarihi bir bina olduğunu belirtir. Avusturya imparatorunun, kabul sarayı olarak kullandığı Schönbrunn, daha sonra Fağfurizade tarafından da ele alınmıştır. Fağfurizade, Abdülaziz'in Avrupa seyahati sırasında Avusturya-Macaristan kralı tarafından bu şatoda misafir edildiğini hatırlatır: "Schönbrunn Sarayı çiçeklere, bahçelere ve eşcâra boğulmuş ve uzaktan enzâr-ı âlemin dikkatini cezb etmiş müzeyyen ve âlî bir binadır. Bu daire-i resmîye, misafireten Viyana'ya azimet buyuran hükümdarlar için râsime-i mihmandarî ve ta'zimât ve teşrifât dairesi olmağla cennet-mekân Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin Avrupa'da vuku bulan seyahat-i humayunları zamanında bu saray-ı âlîde misafir kaldılar

ve tekrimat ve teşrifat resmlerini bu dairede kabul buyurdular. Sultan-ı müşarunileyhin beytutet ve istirahat buyurdıkları salon ve odaların ol tarihten beru haiz buldukları tezyinat ve mefruşat kemâ-kân duruyor." (s. 43-44)

Sadullah Paşa'nın Avrupa izlenimleri arasında Berlin'deki **Charlottenburg Sarayı**'nin ayrı bir yeri vardır. Paşa, etrafı çiçek tarhlarıyla ve doğadaki örneklerini takliden yapılmış sun'î tabiat manzaralarıyla çevrili bu büyük sarayı "tarif edilemeyecek kadar güzel" bulmuştur. Saraya cepheden bakıldığı zaman "iki tarafta birer daire ortasında azametli bir kuleden ibaret" yıpranmış eski bir bina görülür. Bu görüntüsüyle iki kanadını açmış, uçmaya hazır koca bir kartala benzeyen saray binasının önündeki bahçe tarif edilmez güzelliكتedir. Yollarının iki tarafı, yolu tamamen gölgeleyen yüksek ağaçlarla kaplıdır. Bahçenin çeşitli köşelerinde bulunan heykeller buraya ayrı bir güzellik ve mânâ vermektedir. III. Friedrich'le eşinin anıtmezarları da bu sarayın bahçesinde. Sadullah Paşa, saray bahçesinin güzelliğini cennetle bir tutar ve bu düşüncesini Kâmil Paşa'nın bir beytiyle ifade eder: "*Bu bağda var garîb hâlet / Şâyeste âna denilse cennet*" (s. 639) Charlottenburg Sarayı daha sonra Ahmet Midhat'ın seyahatnamesinde de karşımıza çıkar. Yazar, bu saray hakkında fazla bilgi vermez, sadece o yıllarda (1899) bu sarayın Güzel Sanatlar Akademisi olarak kullanıldığını belirtir.

Ahmet Midhat Efendi'nin *Avrupa'da Bir Cevlan*'ında Avrupa sarayları hayli geniş yer tutmaktadır. Özellikle Fransa'daki saraylar, yazarın, üzerinde geniş olarak durduğu binalardır. **Stockholm Kral Şatosu** "bahçesindeki geniş çemenzarlar ve her biri bir resm-i mahsusta tertib olunmuş tufalar, ormanlar ve çiçek evlekleri ve büyük havuzlar ve câbecâ fışkırp çıkan fevvareler"iyle dikkat çekmektedir. Bu şato, mimarlık ve bahçe düzenlemesi açısından Paris'teki Versailles'a benzemektedir. Fakat, bir seferde değil zaman zaman ilaveler yapılmak suretiyle meydana getirilen iki katlı şatoda mimari açıdan uyum görülmez. İrili ufaklı birçok odanın yanı sıra asıl büyük toplantı salonlarıyla, geniş ve uzun koridoruyla dikkat çekmektedir. Koridor ile salonun duvarlarında savaş manzaralarını ve hükümdarları gösteren sayısız resim vardır. Norveç'te **Christiania Kraliyet Sarayı**'ni gezdikten sonra geniş bir tasvir yapan Ahmet Midhat, öncelikle sarayın yapılış tarihçesini verir. Yeni sayılabilecek bir bina olan Christiania Kral Sarayı, 1825-1849 arasında yapılmıştır. "San'at-ı mimariyece o kadar nefaset ve tezyinatı yok ise de oldukça âlî, şâyân-ı temâşâ" binalardandır. Öncelikle, ikinci kata çıkan merdivenin iki tarafındaki duvarlara yapılan resimler dikkat çeker. Sağ taraftaki resim XIV. Charles'ın, saray inşasının başlangıcında ilk temel taşı kendi elleriyle koyuşunu göstermektedir. Sol taraftaki resimde ise, sarayın önündeki XIV. Charles Anıtı'nın açılışı görülmektedir. Sarayın en geniş ve güzel salonu, nefis sütunlarıyla dikkati çeken merasim salonudur. Taht salonuyla resmî kabul salonlarında hayli güzel resimlerle küçük heykeller duvarları süslemektedir.

Seyahat arkadaşı Madam Gülnar'la birlikte Christiania'nın batısındaki Pigdo mesiresinde Norveç halkının, kral I. Oscar için yaptırdığı şatoyu gezen Ahmet Midhat, şatonun uzaktan görüntüsünde kulenin yüksekliğine dikkat çeker. Altmış metre yüksekliğindeki kulenin ağaçlar arasından sivrilip çıkması etkileyici bir görüntüdür. İki arkadaş, sekiz köşeli bir silindir görünümündeki kuleye çıkarlar ve Christiania gölünün "çok güzel manzarası"ni seyrederek. Kuleden inip şatonun, İsveç ve Norveç sanatkârları tarafından yapılmış yağlıboya resimler ve ağaçtan oyma heykellerle süslenmiş bulunan ikinci katını dolaşırlar. Birinci katın salonlarında da aynı şekilde resim ve heykeller vardır. Bu resimlerde genellikle Norveç'in güzel tabiat manzaraları, heykellerde ise Norveç kralları görüntülenmiştir.

Ahmet Midhat'a göre, seyahatinin Almanya kısmında gezdiği **Berlin Kral Şatosu** şehrin en büyük ve en eski binalarındandır. Bu muazzam şatoyu etraflıca anlatan yazar; uzunluğunun iki yüz, genişliğinin yüz on, yüksekliğinin ise otuz metre olduğunu belirtir. Prusya hanedanlığının ilk ailesi olan Hohenzollern sülalesinin Berlin'deki ilk ikamet yeri bu saraydır. Zaman içinde yeni ilavelerle gittikçe büyüyen bu şatonun cepheleri diğer pek çok saraya nazaran süsleme bakımından pek dikkat çekici değildir. İki büyük havlusundan biri herkesin gelip geçebileceği bir pasaj durumundadır. Yine Berlin'de bulunan bir başka kral sarayının bilhassa dış görünüşünü tasvir eden yazar, sarayın yapılış tarihçesini de ayrıntılı olarak aktarır. Büyük Friedrich Anıtı karşısındaki saray, I. Guillaume'un eseridir. 1836'da yapımı sona eren bu sarayda

bilhassa dört büyük sütun üzerine kurulmuş süslü balkon dikkat çeker. 9 Mart 1888'de bu sarayda vefat eden İmparator I. Guillaume'un, sarayda en sevdiği yer burasıdır. İmparator sık sık bu balkona çıkıp gelen geçeni ve kimi zaman da tabur ve alayları seyretmiştir.

Ahmet Midhat, Paris'te Champs-Élysées bulvarının kuzey tarafında bulunan ve daha önce Ömer Faiz Efendi tarafından kısaca anlatılan Elysée Sarayı'nı geniş bir şekilde anlatır. Bu saray 1718'de Aarau kontu için yapılmışsa da XV. Louis zamanında onun en sevgili metresi Marquise de Pompadour'un ikametgâhı olmuştur. Hatta XV. Louis bu sarayı markize hediye etmiş, metresinin ölümünden sonra sarayı geri almak istediğinde markizin mirasçılarının sarayın bedeli kadar para vermek zorunda kalmıştır. Bir müddet sefaret misafirhanesi olarak kullanılan Elysée Sarayı, XVI. Louis zamanında hanedan ailesinden Madame la Duchesse de Bourbon'un ikametgâhı olmuş ve bu nedenle Elysée-Bourbon olarak anılmıştır. "Bourbon", Fransa'nın XIX. yüzyıl sonlarına kadar devam eden hanedanının adı olduğundan bu saraya "Bourbon Cenneti" anlamına gelen bu ismin verilmesi uygun görülmüştür. İhtilal sonrasında bazı ihtilalciler hanedana kızgınlıklarından, bu sarayı haraç mezat sattıkları halde sonra tekrar hükümet namına satın alarak resmî matbaa olarak kullanmaya başlamışlardır. Napoléon'un *directoire*liği¹⁰ zamanında Elysée Sarayı bazı tiyatro oyuncularıyla baloculara kiralanmış, Napoléon'un kendisi de bir süre burada kalmıştır. Ardından, Napoléon'un, Hollanda kralı unvanını alan oğlu Louis Bonaparte'a tahsis edilen saray, son yıllarda Fransa hükümet başkanının ikametgâhı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Umuma açık olmadığından içine resmî görevlilerden başkasının girmesi yasaktır. Binanın bir hayli zengin olan dış süslemeleri III. Napoléon tarafından yaptırılmıştır.

Paris'in meşhur Trocadéro Meydanı'nın bir tarafında bulunan Trocadéro Sarayı ise Şark mimari usulünün özelliklerini taşımasıyla dikkat çeker. Hatta sarayın orta kısmı adeta bir cami görünümünde olup iki tarafa da minareyi andıran yetmişer metre yüksekliğinde iki kule inşa olunmuştur. Adı İspanyolca bir yer isminden esinlenilerek konulan Trocadéro Sarayı'nın orta kısmında beş bin kadar kişiyi alabilecek genişçe bir konser salonu vardır. Bu saray üzerinde Ahmet İhsan da kısaca durur. Sarayın yarım daire şeklinde bir bina olduğunu, önünde latif bir havuz bulunduğunu belirten Ahmet İhsan, Chaillot tepesi üzerine kurulmuş Trocadéro'nun, Eiffel Kulesi'ne çıkılıp bakıldığında Paris'in en dikkat çeken binalarından biri olduğunu söyler. Trocadéro Sarayı, Napoléon tarafından, Roma kralı olan oğlu II. Napoléon'un ikamet edeceği bir köşk olarak yaptırılmaya başlanmış ancak 1878 Paris Sergisi'nde tamamlanabilmiştir. Sarayın Şark mimarisinin özelliklerini taşıdığını Ahmet Midhat gibi o da söyler.

Ahmet Midhat sergi için Palais-Royal civarında yapılan binalar grubu içindeki Kral Sarayı'nı da geniş olarak tanıtır. Sarayın o günlerde (1889) "şûrâ-yı devlet" merkezi olarak kullanılan kısmı 1619-1636 arasında Cardinal Richelieu tarafından yaptırılmıştır. Onun XIII. Louis'ye bıraktığı bu bina daha sonra XIV. Louis ve yakınları tarafından ikametgâh olarak kullanılmıştır. Saray daha sonra XIV. Louis'nin kardeşi tarafından bir sefahat merkezi durumuna getirilmiştir: "Ba'dehu zaman XIV. Louis kral oldukda sarayı karındaşına bahşederek ba'dehu *régent*¹¹ namıyla şöhret bulan mumaleihin oğlu Duc d'Orléans sefâhât-meşrebî hasebiyle bu sarayda o kadar zevkler safâlar eylemiştir ki o zamanlar henüz bağçe etrafındaki binalar yapılmamış olduğu ve bağçe şimdikinden daha büyük bulunduğu için safâ demlerinde bu bağçenin bir meyhane, bir fuhşhane-i alenî suretini aldığı tevarihe yazılmıştır." (s. 641) Sarayın bir zevk ve eğlence yeri olarak kullanılması bununla da kalmayıp daha sonra *égalité* lakabıyla tanınan Kral Philippe zamanında sarayın çevresine yeni binalar yaptırılmış ve bu binalar da tıpkı ilk yaptırılan saray gibi çeşitli eğlencelere sahne olmuştur. Buralara devam eden kumarbazlar ve fahişeler bütün Fransa'da nam salmıştır.

Ahmet Midhat'ın üzerinde önemle durduğu şatolardan biri de İsviçre'nin Lemman gölü kıyısındaki Vevey köyünde bulunan Savoia Şatosu'dur. Bu şatoyu bir grup seyyahla birlikte, rehber yardımıyla gezen yazar seyyahların buraya çok ilgi gösterdiğini

¹⁰ "directoire": (Fr.) Fransa'da 26 Ekim 1795-9 Kasım 1799 arasında etkinlik gösteren geniş yetkili hükümet.

¹¹ "régent": (Fr.) Krallık naibi.

belirtir. Şatoyu gezenlere rehberlik eden genç kız, şato hakkında son derecede ayrıntılı bilgiler verir. Savoia *ducalarının* saray olarak inşa ettirdikleri bu bina sonraları hapisane olarak kullanılmış, mahzenlerde önemli mahkûmlar hapsedilmiştir. Savoia hanedanından ayrılıp hürriyetlerini ilan etmek isteyen Cenevre halkı Bernlilerle birleşerek bu şatoya saldırmış ve kanlı çarpışmalardan sonra şatoyu ele geçirmiştir. Ahmet Midhat ve yanındakiler şatonun mahzenini de gezerler; mahzende granit sandukalar halinde mezarlar vardır. Gizli geçitleri, sorgu ve infaz odalarını, işkence yerlerini tek tek gezdiren rehber buralar hakkında açıklayıcı bilgiler de verir. Şatonun üst katında eskiden ibadethane olarak kullanılan kısmı dolaşırlar. Burada yüzlerce yıl öncesinden kalan Hazret-i İsa ve Meryem resimleri, oyma dolaplar, kandil rafları dikkati çeker. Şatonun hapishaneye dönüştürülmesinden sonra burası sorgu odası olarak kullanılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda günah çıkarıcı papazlar olan müstantikler, itiraflarının kimseye duyurulmayacağını söyleyip insanları kandırarak suçlarını söyletmişlerdir. Şövalyelik zamanında şövalyeliğe yeni kabul ve kaydolanlar için törenlerin yapıldığı salon, şatonun en dikkat çekici kısmıdır. Dört penceresinin kanatları gayet kalın çirali çamdan yapılmış olup adeta birer kale kapısı görüntüsündedir. Uzunluğu beş metre kadar olan ve iki tarafında iki mermer sütun bulunan, içi bir adam gezecek kadar geniş olan şöminenin görüntüsü de mükemmeldir. Beş-altı yüz senedir sapaşağlam duran tavanı ayakta tutan sütunlarla kirişler tıpkı pencerenin kanatları gibi çirali çamdan yapılmıştır. Sütun ve kirişlerin kalınlığı ve sağlamlığı yanında oymalarla süslenmiş olmaları da dikkat çeker. Duvarlara Savoia hanedanına mensup dükalarla şövalyelerin yedi-sekiz yüz kadar arması işlenmiştir; zamanla bunların boyaaları solmuş, yazıları okunamaz hale gelmiştir. Savoia dükalarının odaları büyük salonun bir ucunda, düşeslerin odaları ise diğer ucunda olduğundan geceleri bunlar birbirinin odasına giderken koridordan geçmek zorunda kaldığından, nöbetçi şövalyeler onları rahatsız etmemek için kendilerine ait kapıdan çıkarlar, dük veya düşes odaya girdikten sonra tekrar nöbet yerlerine dönerler. Şatonun bir zamanlar *seigneur*lerin misafir odası olan kısımları seyyahın orayı gezdiği günlerde askerî hapisane olarak kullanıldığından ziyaretçilere kapalıdır. Şatoyu gezen seyyahlar bir hatıra bırakmak üzere genellikle rastgele bir yere adını kazımayı tercih ettiği için bunu önlemek amacıyla bir defter düzenlenmiştir. Ahmet Midhat da diğer seyyahlarla birlikte bu deftere adını yazar.

Ahmet İhsan'ın eserinde Paris'teki **Fontainebleau Şatosu** geniş olarak anlatılmıştır. Seyyah, Fontainebleau'yu ilk görüşte, dış görünüş itibariyle bayağı bulur; daha sonra gezip de içindekileri gördüğü zaman ise fikri bir parça değişir. Şatonun yapılış tarihçesini veren yazar binanın I. François zamanında yapılmaya başlanıp IV. Henri zamanında bitirildiğini belirtir. Burası Napoléon'un başlıca ikametgâhı olmuştur. Şatonun gölgelikli, güzel bahçesindeki geniş havuzda Fransa'nın en büyük sazan balıkları yetiştirilmektedir. Avlulardan birine, Napoléon Bonaparte'ın Elbe adasına sürgüne giderken burada askeriyle vedalaşmasının hatırası olarak "Elveda Avlusu" adı verilmiştir. Bir grup insanla birlikte sarayın iç kısmına girip rehber eşliğinde dolaşan Ahmet İhsan öncelikle saray ibadethanesi kısmı üzerinde durur. Bu ibadethane, XIV. Louis'nin evlenmesinin ve III. Napoléon'un vaftizinin burada vuku bulmuş olması açısından önemlidir. Sarayın ilk katında I. Napoléon'un "bir oda, bir yazıhane, bir hamam, bir salon, bir yatak odasından müteşekkil" dairesi vardır. Salonda, Napoléon'un Elbe adasına giderken üzerinde veda-name yazmış olduğu masa mevcuttur. Yatak odasında ise Napoléon'un, sonradan Roma kralı olan oğlu II. Napoléon'un beşiği görülür. XV. Louis'nin meclis odasında öncelikle büyük masa ile sandalyeler dikkat çeker. Meclis odasının yanındaki salonda ise bilhassa kıymetli avize göze çarpar; imparatorun tahtı da aslına uygun olarak muhafaza edilmiştir. Fontainebleau'nun önemli bölümlerinden biri de XVI. Louis'nin eşi Marie-Antoinette'in dairesidir. Kraliçenin özel odasında öncelikle iki fildişi testi dikkatini çeker; yatak odasında ise Lyon ipeğinden imal edilen yatağı seyrederek. Şatonun kütüphane kısmında 30.000 kitap vardır, bir köşede de camekân içinde I. Napoléon'un elyazısının örneği sergilenmektedir. Kütüphaneden sonra saray bünyesinde birçok güzel sanat eserini barındıran kabul salonlarını, XII. Louis'nin dairesini, Madame Montainon'un odalarını dolaşırlar. I. François'nin dairesinde mücevher camekânı ile kralın hayatındaki önemli olayları gösteren resimler görülür. İtalya Muharebesi sırasında Napoléon tarafından Fransa'ya getirilip iki yıl kadar Fontainebleau şatosunda ikâmet ettirilen Papa

VII. Pius'nin dairesi de "ziynet ve letafetiyle" dikkat çekici kısımlardandır. Sarayın en önemli kısımlarından biri olan divanhanede ise özellikle Sevr fabrikalarında imal edilmiş kıymetli tabaklar duvarlarda çerçeve içinde sergilenir. Bu tabaklardaki resimler Fransa'nın meşhur yerlerini göstermektedir. Sarayın tiyatrosu, yaldızlı süslemeleri ile dikkat çeken mini bir opera şeklindedir.

Ahmet İhsan, Almanya'nın Potsdam şehrindeki **Kral Şatosu**'nu ilk görüşte bakımsız bulur. Şatonun bahçesi yağmur altında "hüzn-engîz" bir görünüm sergilemektedir: "Önümde bir şato ile etrafını ve pîşgâhını ihata eden bağçeler var idi. Fakat ben şimendüferde iken yağın yağmur ile her taraf rutubetlenmiş alehusus esasen yosunlu olan ağaçlar, çayırılar ıslanarak koyu yeşil bir renk almış olduğundan şatonun civarındaki ıssızlık garip bir şekil almış idi. Şatonun yani sarayın binası da harab idi; binanın haricî olan harabeti, bağçenin yosunlu manzarasıyla çoktan beri dest-i itinadan mahrum kalmış hey'et-i umumiyesi yabanî bir tavır almış idi. / Bağçeye girdim; sıra ile on iki tane mermer heykel, bağçenin etrafını ihata etmiş taş parmaklık, ortada suyu yosun altında kalmış kenar taşlarıyla fiskiyesi parçalanmış bir havuz var idi; cümlesinde metrukiyetin hasil ettiği hüzn-engîz manzara var idi; yağmur da bir yandan yağıyor idi..." (ss. 356-357) Prusya hükümdarlarından kalan Potsdam Sarayı, Şerefeddin Mağmumi'nin seyahat eserlerinin üçüncü cildinde bu şehirle ilgili izlenimleri arasında da görülür. 1745'te kral Büyük Friedrich tarafından bina edilen saray, kralın zamanındaki görüntüsünü muhafaza etmektedir. Kanepeleri, perdeleri, halıları, eşyaları hiç değiştirilmemiştir. Bu yönüyle saray sanki geniş bir kraliyet müzesi gibidir. Sarayın kabul ve eğlence salonlarında o zamanın Fransız sanatçılara yaptırılmış sayısız heykel ve resim bulunmaktadır. Mağmumi, Potsdam'daki Yeni Saray'ı dolaşamaz; çünkü devrin Almanya kralı ve ailesi burada ikamet etmektedir. Potsdam'daki saray ve şatolar, Ahmet İhsan ve Şerefeddin Mağmumi'den sonra Celal Nuri'nin *Kutup Musahabeleri*'nde bir bütün olarak karşımıza çıkar. Yazar, tek bir saray üzerinde durmayıp sarayları genel bir bakışla ele alır. Ona göre, Potsdam şatoları bilhassa içlerinde bulunan güzel sanat eserleriyle önemlidir. Bunların pek çoğu, Alman tarihinin ve Alman hayatının çeşitli safhalarını gösteren resim ve heykellerdir. Yabancıların sadece sanat zevki almak için seyrettiği bu eserlerin anlamı bir Prusyalı, bir Brandenburglu için bambaşkadır: "... bir Brandenburglu bu saray-ı şevket-ihtiva içinde nasıl müteessir olur? Kendisini ne kadar necip ve ulvî, büyük bir mazinin, pür-şân ü şeref bir mazinin vârisi telakki eder?" (s. 17)

1909-1914 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin Madrid elçisi olan Samipaşazade Sezai, İspanya ile ilgili izlenimlerini anlatırken bilhassa Kurtuba (Cordoba) ve Gırnata (Granada) şehirlerindeki İslam eserleri üzerinde durur. Bu anlamda, Gırnata'ya nâzır ve hâkim bir tepede bulunan **Elhamra Sarayı**, onun bütünüyle ele aldığı ve ayrıntıyla tasvir ettiği bir saraydır. Sarayı "İnce, zarif mermer sütunların baş üstünde tuttıkları dehlizler, mâbeyn-i humâyunlarındaki büyük ve birbirlerini takip ederek bitmek bilmeyen küçük kubbeler, Arab'ın icat ettiği istilaktitler, kırmızı, koyu mâî, altın sarısı renkler, nakışlar o kadar ince, o kadar zarif ve şeffaf ki, onlarda muhtefi olan cevher-i sanatla bu güzelliklerin nebeân ettiği Arap rûhu görünüyordu."¹² sözleriyle sarayı tasvir eder. Mimar olmasa da kendisi de bir sanatçı olan ve baktığı sanat eserlerini tahlil edici bir gözle inceleyebilen Samipaşazade Sezai, Elhamra Sarayı'nı anlatırken Batılı ile Doğulunun sanat anlayışlarına da değinir ve bu sarayı "anlamak ve hissetmek" için Şarklı olmak gerektiğini, Garplıların bu sarayda "sukut-ı hayâle uğradıklarını" söyler. Sarayda, Avrupa saraylarında sık sık rastlanan heykel ve resimlerin bulunmaması onlara göre büyük bir eksikliktir. Halbuki bir Şarklı bu hâle teessüf eder, fakat şaşırmaz. Avrupalılar, Elhamra Sarayı mimarlarını, sanatlarının kurallarını bilmemekle veya bu kuralları hayâl uğruna feda etmiş olmakla suçlarlar. Sezai bunun yanı sıra sarayın bütün duvarlarındaki "Lâ-gâlibe illallah/Allahtan başka galip yoktur" levhalarını yadırgar ve bunun, "Şark'ın en büyük derdi olan elîm ve zelîl tevekkül"ün bir görüntüsü olduğunu söyler. Sezai'ye göre Endülüslülerin gerilemesinin, "âsâr-ı medeniyelerinin hâkisâr" olmasının sebebi de bu tevekküldür.

¹² KERMAN, Zeynep, *Samipaşazade Sezai'nin Hikâye-Hatıra-Mektup ve Edebî Makaleleri*, İÜEF Yay., İstanbul, 1981, s. 279

Almanya'nın Berlin şehrindeki saraylar ise Fağfurizade tarafından genel olarak anlatılır. "Sarayların mefruşatı, menkuşatı, resimleri, mücevheratı..." Paris ve Londra saraylarındakilere eşit değerdedir. Fakat, "Hükümdârân saraylarında mevcut olan kürsüler ve büyük nişanlara mazhar olanlara mahsus makamlar, kral ve imparatorlara aid temaşağâh ve mabedler gibi dairelerin mükemmeliyetini şimdiye kadar gözden geçirdiğim saraylarda görememiş idim." (s. 39) diyerek aradaki farklılığın Berlin sarayları lehinde olduğunu ileri sürer. Fağfurizade'nin kısaca değindiği Almanya şehirlerindeki saraylar Halit Ziya'nın *Almanya Mektupları*'nda okuyucuya geniş olarak anlatılır. Halit Ziya bilhassa Münih, Bavyera, Würzburg, Nürnberg ve Dresden'deki hükümdar sarayları üzerinde durur. Münih'teki büyük sarayda öncelikle mimari özellikler, süslemeler ve sarayın içindeki sanat eserleriyle bahçedeki çeşme onun dikkatini çeker. Sarayın debdebe ve ihtişamı göz kamaştırıcıdır; kral hazinesi eşine az rastlanır mücevheratla doludur. Saray onu büyülemiştir sanki, saraydan sokağa çıkınca bir rüyadan uyanmış gibi olur: "... gözlerimi yumarak bütün bu görülen şeylerden bir hülâsa-i mazbuta çıkarmak, tahassüsâtıma bir suret-i mütekarrire vererek onları tasnif etmek istedim, fakat hayalhanemde yaldızdan, nakıştan, renkten, mermerden geniş sahalar içinde açılan müzehhep duvarlarla şişerek yükselen tavanlardan, sonra bunların arasında yerlerinden oynayıp koşan, birbirlerine karışan, gûya mütelâtım dalgalar üstünde yüzen dolaplardan, kanepelerden, aynalardan, sobalardan, masalardan, camekânlardan mürekkep bir halîta vardı..."¹³

Bu satırlardan da anlaşılacağı gibi Halit Ziya'nın saray izlenimlerini anlatışı diğer yazarlardan çok farklıdır. Aslında bir romancı olması dolayısıyla, anlatımında yer yer sanatkârlığının izleri kendini gösterir. Alelade bir tasvirde ziyade, gördüklerinin kendisi üzerindeki etkilerini edebî cümlelerle aktarmayı tercih eder. Gerçi gördüğü saraylarda neler bulunduğunu belirtmekten de geri kalmaz; fakat onun cümlelerinde bizim dikkatimizi asıl çeken, eserlerin bıraktığı etkilerin ifade edilmiş olmasıdır. Bavyera'daki **Nymphenburg Sarayı**, dış görünüş itibarıyla pek şaşıla olmasa da iç yapı bakımından "müdebdeb sofalarla, müzehheb tavanlarla, münakkaş duvarlarla, mermer sütunlarla, bî-nihaye eşyâ-yı nefise kümeleriyle" göz alıcıdır. Nymphenburg Sarayı'nın bahçesi Fransız usulüne göre düzenlenmiş olup Versailles'in bahçesinin küçük bir modeli gibidir. Bu bahçenin tasvirinde de yine belirli şeylerin varlığına doğrudan doğruya işaret edilmekten çok, bahçe düzenlemesine yönelik bir dikkati ortaya koyan şairane ifadeler söz konusudur: "... etrafı sık ağaçlarla muhât yollar, bülhevesâne dolaşan ayaklarınızı mahfî korular arasında oyulmuş yuvalara, yeşillikler içinde hâbîde havuzlara ufak fısıltılarla çimenlere muhteriz bir neşide-i sevda mırıldanan çeşmelere, câ-be-câ gözleri beyaz uryanlıklarının hulyâ-perver hutûtuyla okşayan esâtîrî heykellere, gayr-ı muntazır noktalarda bağteten açılıveren tarhlara, râkit sularının üstünde kuğuların girişme-dârâne edalarla yüzdükleri gölcüklere götürür."¹⁴

Halit Ziya, Würzburg şehrinin en önemli binalarından biri olan **Würzburg Kral Sarayı** üzerindeki gözlemlerini aktarmayı da ihmal etmemiştir. Dış görünüş bakımından "bi'l-intizam mahviyyetkâr" görünen sarayın içinde zengin sanat eserleri yığın halindedir. Sarayın en şaşıla kısmı olan divan sofrası, tavan ve duvarları kaplayan yağlıboya resimler, yine değerli eserlerle dolu diğer odaların yapısı ve bir sanat eseri gibi düzenlenmiş merdivenler bu sarayı XVIII. asır *rococo* mimarisinin bir örneği olarak gözler önüne sermektedir. Sarayın halka açık bahçesinde zarif korular, çiçek tarhları, sanatkârane işlenmiş çeşmeler, havuzlar, ağaç kümeleri arasında sık sık rastlanan heykeller, ağaçtan kemerlerle çevrili yollar bahçeye güzel bir görüntü kazandırmaktadır. Bütün bunlardan güzel olmak üzere bahçenin arka tarafında geniş merdivenlerle çıkılan setler, yazara Beylerbeyi sarayının bahçesindeki "serdâb"a ve Sarıköşk'e yükselen kısımları hatırlatır. Buradaki düzenleme daha iyi olmakla beraber, Beylerbeyi sarayının Boğaziçi'ne açılan genişliğinin burada bulunmayışı, kısa bir süre devam eden ferahlığın çabucak kasvete dönüşmesine sebep olmaktadır. Halit Ziya'nın, *Almanya Mektupları*'nda üzerinde durduğu saraylardan biri olan **Nürnberg İmparatorluk Sarayı** eski bir binadır. Son zamanlarda onarılmıştır. Hayli büyük olmakla birlikte dışarıdan bakılınca insanda saray izlenimi bırakmamaktadır. Diğer

¹³ *Tanin*, nr. 2440, 2 Teşrin-i evvel 1915

¹⁴ *Tanin*, nr. 2462, 24 Teşrin-i evvel 1915

saraylarda olduğu gibi, içi gezildiğinde ise sarayın gerçek yüzü görülür. Özellikle tahta oymacılığı sanatının mükemmel örnekleri sedir, divan, dolap, döşeme, masa ve sandalye gibi eşyalarda kendini gösterir.

Halit Ziya'nın bu izlenimlerinden sonra, kronolojik sıraya göre, bambaşka bir coğrafyaya, Bulgaristan'ın başkentine gitmek durumundayız. Bulgaristan'ın başkentindeki büyük **Sofya ar Sarayı** Cenap Şahabettin'in *Avrupa Mektupları*'nda ele alınmıştır. Şair, büyük bir bahçe içindeki sarayın pencerelerinin sokağa değil ufka bakmasını Şu Şekilde yorumlar: "Anlıyorsunuz ki arın gözleri ecānibde, ancak kulakları millettedir; Sofya'yı dinler, fakat nazarını diyar-ı ecnebiyeden ayırmaz..." (s. 14) Şairin kısa ve kesik cümlelerle çizdiği saray bahçesi manzarasında begonya, sardunya, mimoza, gl gibi çiçeklerle tozlu ağaçlar, tozlu kanepeler ve bu kanepelerde dinlenen Şişman kadınlar birbirine karışır. Bu manzaraya bakıldıkça hava, toz, gölge ve koku karışımı bir Şey hissedilir.

Avrupa sarayları, seyahatnamelerde hayli geniş yer tutmaktadır. Bunlardan bilhassa Paris'teki Versailles Sarayı, hem eski hem de gösterişli bir saray olması itibariyle, diğerlerine göre daha çok anlatılmıştır. Versailles'in yanı sıra Potsdam, Capodimonto, Elysée, Fontainebleau ve Charlottenburg gibi bazı sarayların da tarih içindeki fonksiyonlarıyla ele alındığını görüyoruz. Viyana'daki Schönbrunn Sarayı da özellikle iki seyahatnamede karşımıza çıkmakta ve bunların her ikisinde de yazarlar bu sarayda Abdülaziz'in misafir olarak ikametine işaret etmektedir. Sarayların seyyahlar tarafından anlatımında büyük binalardan olan kiliselerin anlatımındaki yol hemen hemen aynen takip edilmiştir. Seyyahlar, sarayları önce dış yapı itibariyle değerlendirmekte, daha sonra dahil gözlemlerinin ışığında bu değerlendirmelerine yeni açıklamalar eklemektedir. En çok dikkati çeken, krallarla kraliçelerin özel daireleriyle bu daireleri ve sarayların diğer kısımlarını süsleyen resim, heykel, kabartma gibi sanat eserleridir. Ayrıca saray bahçeleri de anlatımlarda ihmal edilmemiş, saraylar tamamlayıcı önemli bir öge olan bahçeleriyle bir bütün olarak ele alınmıştır.

2. Anıtlar, Anıtmezarlar, Kaleler ve Kuleler

SEYYAHLARIN Avrupa lkelerindeki büyük Şehirlerde dikkatlerini ilk çeken eserlerden olan anıtlar ve anıtmezarlar hem bulunduğu Şehrin yerleşim dokusu hem de o ülkenin tarihi açısından önemlidir. Anıtlar ve anıtmezarlar genellikle tarih Őahsiyetler adına dikilmiş ve düzenlenmiş eserlerdir. Bu açıdan bakıldığı zaman, bu eserlerin seyahatnamelerde yer alışları da ya seyyahların gözlemleri neticesinde ya da tarih olay veya kişilerin söz konusu edilmesi dolayısıyla olmaktadır.

A. Anıtlar

Daha sonraki seyyahların eserlerinde zaman zaman sözü edilecek olan Milano'daki **Sulh Kapısı** ilk olarak Sadık Rifat Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi*'nde görülür. Avusturya imparatoru I. Ferdinand'ın İtalya Krallığı tacını giymesi münasebetiyle düzenlenen merasime davet edilen Viyana sefiri Sadık Rifat Paşa, bu anıt-kapının açılış töreninde de bulunmuştur. Anıt-kapının açılışını "Meşhur Napolon'un İtalya memālikine tahattsi zamanında kemer-i galebe nāmiyle temelini tesis edip ba'dehu Avrupa'nın musālahā-i umumiyesinde kemer-i sulh tābir olunan imparator-ı sābık Francesco vaktinde inşa ve bu defa itmām olunan taştan masnu' kapının křād-ı resmi icra ve süvari ve piyade asākir-i muntazama-i mevcdenin ateşli talimleri ifā kılınmıştır." (s. 25) Şeklinde anlatır.

Seyahatname-i Avrupa yazarı Mehmet Rauf, Milano hakkındaki izlenimlerini aktarırken Napolon'un, buraları zaptettiğinde İtalya ve İsviçre içinden Paris'e kadar yeni bir yol aırtırmayı planladığını ve bu yolun başlangıcı olarak da Milano'da büyük bir kapı yaptırdığını belirtir. Bu, Sadık Rifat Paşa'nın, açılış merasiminde bulunduğu Sulh Kapısı'dır. Fakat bu kapının inşası Napolon zamanında tamamlanamamış, Avusturyalılar buraya geldiklerinde kapı inşaatını devam ettirerek 1838'de inşaatı bitirmişlerdir. Kapıya Sulh Kapısı adını veren Avusturyalıların imparatoru Ferdinand ta giymek için Milano'ya geldiğinde resm açılış yapılmıştır. Bu açılışta bulunan Sadık Rifat Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi*'ne herhangi bir gönderme yapmadan bu bilgileri veren Mehmet Rauf, anıtı tasvir ederken hem yapıya hem de anıt üzerindeki süslemelere değinir. "Sulh Kapısı anıtı  kemer ve sekiz direk üzerine tek parça mermer ile

yapılmıştır. Duvarlarındaki mermerler üzerinde müteveffa Avusturya imparatoru François'nın hayatından çeşitli dönemleri gösteren resimler bulunmaktadır. Kapının üstünde ise "Napoléon'un imal ettirmiş olduğu on kıt'a gayet büyük at resimleriyle bir araba üzerinde alâmet-i musalaha addolunan bir kız sureti vardır." (s. 21)

Seyahatname-i Londra yazarı ise uzunca bir süre kaldığı İngiltere'nin başkentinde anıtların çokluğuna dikkat çeker. Taştan ve tunçtan imal edilmiş bu anıtların her biri tarihî bir olay veya kişiyi simgelemektedir. Özellikle büyük ve meşhur adamların heykelleri bu tip eserlerdendir. Bu heykeller, genellikle yine aynı şahıslar adına düzenlenmiş meydanlarda bulunur. Anıtların üzerinde o kişiyle ilgili şiirler ve tarihî bilgiler yer almaktadır. İngilizler antika meraklısı kişiler oldukları için bu anıtlardan parçalar koparıp almakta veya anıtlar üzerine yazılar yazmaktadırlar. Bu nedenle anıtlar daimî bekçiler tarafından korunur. Bekçilerin koruması sayesinde bu tip olaylar son zamalarda azalmıştır. Ömer Lütfi de *Ümit Burnu Seyahatnamesi*'nin, "Londra" başlıklı bölümünde, şehrin meydanlarındaki anıtları genel olarak ele alır: "Londra'nın meydanlarında azîm azîm ve gayetle mürtefi' sütunlar rezk ve sütunların üzerinde dahi büyük büyük heykeller vaz' olunmuş idi. İnsan nazar eyledikçe yüreğine havf târî olur idi." (s. 47) sözleriyle anıtların yüksekliğine dikkat çekmekte ve büyük anıtlarla heykellerin, kendisi üzerinde korkutucu bir tesir yaptığını ifade etmektedir.

Seyahatnamesinde anıtlara da hayli yer veren Ahmet Midhat'ın geniş olarak anlattığı ilk anıt, VIII. Müsteşrikler Kongresi'nin ikinci oturumlarının yapıldığı Christiania'da (Oslo) kral sarayı önündeki **XIV. Charles Anıtı**'dir. 1875'te yapılip sarayın önüne dikilen anıt-heykelde kral, at üstünde görülmektedir. Anıtın asıl önemi ve özelliği yazara göre, altındaki yazıdan gelmektedir. Heykelin altına "Mükâfat olarak bana milletimin muhabbeti yeterlidir." yazılmış, bu yazının altına da şu ibare koyulmuştur: "Bu heykeli Norveç milleti dikmiştir." (s. 252)

Ahmet Midhat'ın Paris'te uzun uzun seyrettiği eserlerin başlıcalarından biri olan **Etoile Zafer Tâkı** şehrin önemli anıtlarındandır. Ansiklopedik bilgi verme amacıyla önce zafer tâkının yapılış tarihçesini aktaran yazar, temeli 1806'da Napoléon tarafından atılan bu anıtın ancak otuz yılda bitirilebildiğini ve 1836'da kral Louis-Philippe zamanında açıldığını belirtir. Ahmet Midhat, bu anıtın genişçe bir tasvirini de yapar. "Fransa'nın en büyük askerlik şan ve şereflerine yadigâr-ı ebedî ittihaz olunan" Etoile Zafer Tâkı'nın bir tarafı Champs-Élysées'ye bir tarafı da Büyük Ordu Caddesi'ne bakmaktadır. Anıtın asıl önemi büyüklüğünden değil mimarisinin güzelliğinden ve temsil ettiği askerî zaferlerin hususiyetinden gelmektedir. Fransa tarihindeki büyük savaşları anlatan yazı ve resimlerle büyük generallerin heykelleri anıtın iki cephesini kaplamıştır. Birkaç kez ziyaret ettiği Etoile Zafer Tâkı yazarı hayli etkilemiştir: "Binaenaleyh teslim ederim ki şöyle bir yadigâr-ı askerî hakikaten yüreklerde ihsâs-ı askeriye ve muhabbet ü gayret-i vataniyeyi ihyâ ve tezyid eyleyecek âsâr-ı makbuledendir." (s. 552) dedikten sonra pek çok meselede olduğu gibi burada da sözü kendi memleketine getirir. "Yazık ki Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'mizin mebâdi-i teessüsünden beri bu usule bizde riayet olunamamıştır." (s. 552) sözleriyle bu konudaki eksikliğimize işaret eder. Yazara göre, bizde eğer her büyük zafer için bir anıt yapılacak olsa İstanbul'da bu tip anıtların sayısı ev sayısından daha fazla olur; askerî zaferlerimizin sayısı o kadar çoktur. Fakat, zengin bir tarihe sahip bulunmamıza rağmen bunları temsil edecek anıtlar yapma düşüncesinin yokluğu yüzünden ne yazık ki böyle eserlere sahip değiliz.

Seyahatinin Almanya bölümünde Berlin'de bir süre ikamet eden Ahmet Midhat'ın dikkati zaman zaman şehirdeki anıtlar üzerinde de yoğunlaşmıştır. Bunlardan biri, imparator sarayı civarındaki **Büyük Friedrich Anıtı**'dir. On dört metre yüksekliğindeki bu anıtın kürsüsü de bir heykel grubu şeklinde olup burada Prusyalı büyük askerlerin heykelleri vardır. Kürsünün duvarları üzerine, Büyük Friedrich'in çeşitli özelliklerini belirten levhalar yerleştirilmiştir. Aynı anıtı, iki yıl kadar sonraki seyahatinde Ahmet İhsan da anlatacaktır. Ahmet Midhat'ın Münih'te dikkatini çeken önemli eserlerden biri, Maximilian Joseph Meydanı'ndaki **I. Maximilian Anıtı**'dir. Bu anıt, İmparator I. Maximilian Joseph'i bir sandalye üzerinde oturur vaziyette gösterdiği halde üç buçuk metre yüksekliğinde gayet büyük bir heykeldir. Yedibuçuk metrelik kürsüsünün duvarlarında oyma ve kabartmaların çokluğu dikkat çeker. İçinde bulunduğu meydanın önemini ve güzelliğini artıran bu anıt heykelin resmi, meydanın

resimleriyle birlikte Münih'i tanıtan önemli kitaplarda mutlaka yer almaktadır. Yine Münih'teki **Bavyera Heykeli** yazarın ilgisini çeken önemli anıtlardandır. Bu heykel ayak üstünde duran *romain* kıyafetli bir adamı ve onun ayağının dibinde yatan büyük bir arslanı gösterir. Anıtın on altı metrelik kürsüsüne merdivenle çıkılmaktadır. Tunçtan yapılmış heykelin içi de boştur ve baş kısmına kadar içeriden merdivenle çıkılabilmektedir. Kürsüsüyle birlikte toplam yüksekliği on dokuz metreyi bulan Bavyera Anıtı'na iç merdivenlerden çıkarken Ahmet Midhat fenalaşır. Bunun nedeni, tuncun fazla güneşten iyice ısınmış olması münasebetiyle heykelin iç kısmının adeta soba gibi kızgınlaşmasıdır. Baş kısmına vardıklarında heykelin burnundan, ağızından ve kulaklarından giren hava dolayısıyla bu kızgınlık kaybolur. Heykelin baş kısmının iç tarafına, on-oniki kişinin rahatlıkla oturabileceği iki peyke yapılmıştır. Dışarıdan bakılınca bu kadar büyük olduğu anlaşılamayan heykelin iç hacminin genişliği yazarı ve beraberindeki Doktor Yanpolsky'yi çok şaşırtır. İki yol arkadaşı heykelin kafasının iç kısmında bir müddet oturup sohbet ederler: "İçtiğimiz sigaraların dumanlarını heykelin burnundan dışarıya doğru üfürüp gülüşüyoruz. Güya aşağıdan görenler heykel tütün içiyor da dumanını burnundan savuruyor zannedecekler diye eğleniyoruz. Halbuki tütün içen adamın burnundan çıkarabileceği dumana mütenasiben bu heykelin burnundan duman çıkarması lazım gelse lâ-akal sekiz on okka tütünü birden yakıp dumanını heykelin burnundan dışarıya savurmak lazım gelecek." (s. 955) Burada bir müddet kalıp sigara içerek Münih'in genel manzarasını seyrettikten sonra heykelden inerler.

Cenevre yakınlarındaki Jean-Jacques Rousseau Adası'nı ziyaret ettiği sırada, adada bu Fransız düşünürü adına dikilmiş olan anıtın tasvirini yapar. Ahmet Midhat, gençliğinde Rousseau'nun eserlerini bilhassa *Le Contrat Social* ve *Le Confessionsu* büyük bir dikkatle okuduğunu belirttiikten sonra adanın ve anıtın tasvirine yönelir. **Jean-Jacques Rousseau Anıtı**'nı oluşturan heykel, normal insan boyundan daha uzundur, gayet sağlam bir demir parmaklıkla çevrilmiştir, dikdörtgen bir mevki üzerindedir. Granit taşından yapılmış bir kürsü üzerine koyulmuş olan tunç heykel, Rousseau'yu eski Yunan filozofu kıyafetinde bir sandalyeye oturmuş şekilde göstermektedir. Sol elinde büyük bir defter, sağ elinde ise kalem tutmaktadır. İsviçre'nin Luzerne kasabasında gördüğü arslan heykeli, tarihî bir olayı sembolize etmesi açısından Ahmet Midhat'ın ilgisini çeker. **Luzerne Arslanı** olarak anılan anıt büyük kayaların yontulmasıyla meydana getirilmiş, etrafına da ağaçlar ve sarmaşıklar dikilmiştir. Yazarın "Bu arslan ön ayaklarıyla bir kalkanı muhafaza ediyor ve muhafazasına memur olduğu şeye taarruz için vücuduna saplanıp kırılan bir mızrak tesiriyle can veriyor görülür." (s. 911) şeklinde tasvir ettiği bu arslan, Fransa kralı XVI. Louis'nin maiyetinde bulunan bir tabur İsviçre askerinin, krala sadakatla ölümü göze almasını ve çarpışa çarpışa ölmesini simgeleyen anlamlı bir anıttır. İsviçre'ye gelen seyyahlar bu esere büyük ilgi gösterirler. Ahmet Midhat, bu sadakat ve kahramanlık anıtını Luzerneliler için en büyük şeref ve övünç kaynağı olarak değerlendirir. Aynı anıttan Ahmet İhsan da söz eder. İsviçre'de Luzerne ve Interlaken civarında geçirdiği bir günde bu anıtı görmek isterse de bütün aramalarına rağmen bulamaz. Kılavuz kitaplara başvurarak "yekpare mermerden yapılmış Luzerne Arslanı" hakkında bilgi verir. 1792'de Paris'i savunurken ölen subay ve erlerin hatırasına yapılmış olan bu anıtın resmini seyahatnamesine koymuştur.

İsviçre'den Avusturya'ya geçen Ahmet Midhat, anıtlar çerçevesinde Viyana'nın Graben Caddesi'ndeki **Veba Anıtı** üzerinde durur. 1679'da Viyana'da görülen veba salgınının def edilmesinden sonra dikilen anıta **Ekânîm-i Selese Sütunu (Teslis Anıtı)** denmektedir. Sütunun iki tarafında Saint Joseph ve Saint Leopold adlarına iki çeşme bulunup üzerlerinde de adı geçen kişilerin heykelleri vardır. Gerek kaideler ve gerekse sütun üzerinde birçok yazı ve kabartma resim bulunmaktadır. Anıtın anlamına uygun olarak, bunların birisinde İmparator Leopold'un diz üstü çökerek dua eden ve vebayı kovan *reliefi* görülmektedir. Aynı anıttan Ahmet İhsan da bahseder; fakat Ahmet Midhat'ın veba salgını ile ilgili olarak 1679 olarak belirttiği tarih Ahmet İhsan'da 1689 olarak geçer. Bu anıtı Ahmet İhsan, "I. Leopold'un diktirdiği gayet garip bir heykel" olarak değerlendirir.

Yine Viyana'da Ahmet Midhat tarafından ele alınan, Franz Meydanı'ndaki **II. Franz Anıtı**; imparatoru Romalı kıyafetinde gösteren heykel ile buna ilave edilen diğer heykel ve kabartmalardan meydana gelmektedir. Granit bir kaide üzerine yapılan

heykelin etrafında din, barış, adalet, kahramanlık sembolü olan dört heykel daha vardır. Sekiz kabartmada ise "ulûm, ticaret, sanayi, madencilik, ziraat, fenn-i servet-i arazi, sanayi-i nefise, cenk" simgesi olan görüntüler dikkat çekmektedir. Yazar, Viyana'da Tabiat Tarihi Müzesi ile Güzel Sanatlar Müzesi arasındaki büyük bahçenin ortasında bulunan **Maria-Theresia Anıtı**'na da değinir. Benzerleri arasında en büyük heykellerden olan bu anıtın etrafında imparatoriçenin generallerinin ve devrin siyaset adamlarının heykelleri, anıtı tamamlamaktadır. Bu anıt, Ahmet İhsan'ın eserinde de söz konusu edilmektedir. Müzelerin arasındaki boşluğa 1888'de dikilmiş olan Maria-Theresia Anıtı Viyana'daki anıt-heykellerin en büyükleri ve en önemlileri arasındadır. İmparatoriçe Maria-Theresia'yı oturmuş olarak gösteren heykelin yüksekliği altı metredir, kürsü ile birlikte toplam yükseklik ise on üç metreyi bulmaktadır. Maria-Theresia Bahçesi'ndeki kraliçe anıtı Fağfurizade'nin eserinde de zikredilmektedir. Seyyah, anıt üzerinde fazla durmayıp hemen hemen sadece varlığını tespit etmiş olmakla birlikte bu vesileyle kraliçe Maria-Theresia hakkındaki düşüncelerini, Osmanlı ile tarihî bağlantılar da kurarak ifade eder: Maria-Theresia, Nemçelilerin en sevgili kraliçesi olup Devlet-i Osmaniye ile birkaç defa muharebeye girişmiş, cesur, tali'i yaver ve milleti beyninde hürriyetperver bir zimamdâr-ı hükûmet idi." (s. 42)

Ahmet Midhat'la aşağı yukarı aynı coğrafyada dolaşmış olan, fakat ondan fazla olarak İngiltere'ye de giden Ahmet İhsan'ın ziyaret ettiği yerler arasında Londra anıtları önemli yer tutmaktadır. Özellikle **Albert Memorial** denilen **Albert Anıtı**, çevresindeki sanat eserleriyle, heykellerle dikkat çeken mühim bir anıttır. Anıtta Avrupa'nın meşhur sanatkârlarını gösteren 169 parça mermer kabartma bulunmaktadır. Bunlar, anıtın dört tarafını sarmıştır: Kürsünün güney tarafında müzisyenleri, doğusunda ressamı, kuzeyinde mimarları, batı tarafında ise heykeltraşları temsil eden kabartmaların yanı sıra dört köşede de ziraat, sanayi, ticaret ve fen şubelerini temsil eden dört kız heykeli vardır. Bütün bunların tam ortasında baştan ayağa altın yıldızıyla kaplı olan Albert heykeli mevcuttur. Dört ayaklı kubbenin çevresi yıldızlarla ve kıymetli taşlarla süslenmiştir. Elli üç metre yüksekliğindeki anıt 1783 yılında dikilmiştir. Yazar, kitabının 209. sayfasına anıtın resmini koymuştur. Albert Anıtı'na Asmaî de kısaca değinir. Mükemmel bulunduğu bu anıtı bir süre seyreden Asmaî'ye göre anıtı yeterince tarif edebilmek için en az on formalık bir kitap yazmak gerekir. Kaidesinden kubbesinin en yüksek noktasına kadar altın yıldızlarla kaplı olan Albert Anıtı'nın üzerindeki süsler, oymalar, çeşitli şekiller de seyyahın ilgisini çeker. Albert Anıtı'ndan genişçe bahseden Şerefeddin Mağmumi'nin bu anıt hakkında yazdıkları Ahmet İhsan'ın anlattıklarıyla benzerlik gösterir. Anıtın görünüşüne ilişkin bilgileri aktardıktan sonra yaptığı değerlendirmede ise hayranlığını açıkça ortaya koyar: "Zeminden itibaren 35 metre irtifâ' teşkil eden bu bedîa-i san'atın temâşâsına doymak kabil değil. Her parçasında ayrı ayrı bir güzellik, sonra hey'et-i umumiyesinde başka bir tatlılık var. İnsanın gözünü alıyor, adamın baktıkça bakacağı geliyor. İhtimal ki üç beş kereden ziyade etrafını tavaf edip yakından uzaktan seyr ile bir saat vakit geçirmişim." (II, ss. 151-152)

Ahmet İhsan'a göre, Londra'nın Trafalgar Square'ındaki **Nelson Anıtı** bu meydanın en dikkate değer eserlerinden biridir. Amiral Nelson'un 1805'teki deniz muharebesinde Fransız ve İspanyollarla yaptığı çarpışmaların bir hatırası olarak Trafalgar Meydanı'na dikilen Nelson Anıtı, dört büyük arslan heykeliyle bunların ortasındaki Nelson heykelinden müteşekkildir. Granitten yapılan bu heykelin çevresinde bazı İngiliz meşhurlarının heykelleri de bulunmaktadır. Nelson Anıtı'nı tamamlayan büyük bir sütun da dikkat çekmektedir. Belçika'nın Anvers (Antwerp) şehrindeki belediye binasının önünde garip bir heykel görünce merak edip soruşturan yazar, aldığı bilgiler neticesinde seyahatnamesinde bu anıt heykeli tanıtır. Kesik bir eli suya atan bir adam heykeli şeklindeki anıtın yapılış sebebi de ilginçtir: "Hikâyât-ı atıkadan olarak derler ki güyü Antonionius isminde Scott Nehri'nin bir perisi var imiş, orada sandalcıların kâffesinden yüksek vergi tahsil edermiş. Vermek istemeyenlerin elini kesip nehre atarmış; buradaki adam ise nihayet periyi zabtederek şimdiye kadarki gaddarlığın intikamını almak üzere elini kesip nehre atıyor." (s. 275) Brüksel'de bulunduğu sırada, **Hükümet Anıtı**'na dikkat çeken Ahmet İhsan, bu anıtın mahiyeti hakkında bilgi verir, dikilişini anlatır. Kongre Meydanı'ndaki Hükümet Anıtı sütunu 1830'dan sonra Belçika hükümetinin teşekkülü ve Kral Leopold'un hükümeti ilan etmesi hatırasına dikilmiştir. Kırk dört metre yüksekliğindeki sütunun tepesinde Kral I. Leopold'un dört metrelik bir

heykeli vardır. Sütunun dört tarafında "matbuat, maarif, mezâhib ve ticaret"i simgeleyen dört kadın heykeli mevcuttur.

Berlin'in İhlamurlar Altı Caddesi'nde, en dikkat çekici bir noktada bulunan **II. Friedrich Anıtı**yla Friedrichstrasse'taki **Büyük Friedrich Anıtı**'na da değinen yazar özellikle Büyük Friedrich Anıtı'nı ayrıntılı olarak anlatır. On dört metre yüksekliğindeki bu heykelin yapımı kırk senede tamamlanmıştır. Heykelin kaidesi büyük bir sandukaya benzemektedir. Bunun dört tarafına Büyük Friedrich'in hayatındaki önemli safhalar kaydedilmiştir. Fakat bu levhalarda neler yazılı olduğunu Ahmet Midhat gibi o da açıkça belirtmemiştir. Bunda, her iki yazarın da Almanca bilmeyişlerinin etkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca dört köşeye de iki generalin heykeli konmuştur. Ahmet İhsan'ın Berlin'de asıl dikkatini çeken anıt büyük **Zafer Sütunu**'dur. Yazar, "Bütün granit taşıyla mermer ve altun yaldızlı demirden vücuda getirilmiş ve fevkalade tabirine bi-hakkın layık bir eser-i nefis" olarak değerlendirdiği bu anıtın ayrıntılı bir tasvirini yapar. Sütunun kaidesi son Prusya muharebesine ait resimlerle doludur. Sütunun tepesine sekiz buçuk metre yüksekliğinde altın yaldızla kaplı kanatlı bir kız heykeli koyulmuştur. Yazar, sütunun heybetinin daha iyi anlaşılabilmesi için onun Bayezid Kulesi kadar yüksek olduğunun düşünülmesini tavsiye eder ve Almanya'nın bu büyük Zafer Anıtı hakkındaki izlenimlerini şu mukayeseli sözlerle sonuçlandırır: "Heykel cidden Almanya harikalarından idi; Londra'daki Albert Monument'ı geçmişti; alehusus dört cephedeki muharebe resimleri pek san'atlı hakkedilmiş idi." (s. 346)

Fağfurizade Hüseyin Nesimi'nin, *Seyahat* adlı eserinde **Waterloo Anıtı** üzerinde durulduğunu görürüz. Belçika'nın başşehri Brüksel'de bulunduğu sırada Waterloo kasabasına giderek 1815'teki muharebenin cereyan ettiği meydanda dolaşan seyyah meydanda daha sonra kurulmuş olan anıt hakkında bilgi verir. Waterloo zaferini Birleşik Kuvvetler adına kesinleştiren, İngiliz general Wellington'dır. Rusya, Prusya ve İngiliz birleşik ordularının Napoléon kumandasındaki Fransız ordusunu perişan ettiği Waterloo Muharebesi'nin hatırası olmak üzere meydanın ortasına bir anıt dikilmiştir. Seyyah bu anıtı şöyle tasvir eder: "Muharebe hatırası olmak üzere Waterloo sahrasının vasatındaki dağ tepesi üzerinde mermer taşlarından büyük ve müdevver bir statü teşkil ve inşa olunarak muharebenin tarihlerini, generallerin isim ve resimlerini, asâkirin sureti herakâtını musavver ve bunların fevkinde dahi kumandanın timsalini ve Waterloo Arslanı Wellington nâmiyle bir arslan suretini şâmil kitâbeler ve tasvirler rezk olunmuştur. Bu tepe üzerindeki hatıraya çıkmak için sahranın zemininden tepeye kadar yapılan mermerli nirdübân iki yüz otuz altı aded basamaktan ibarettir." (s. 37)

Süleyman Şükrü, Paris'te diğer seyyahların dikkatini çekmemiş olan **Nuh Tufanı Anıtı**'ndan bahseder. Champs-Élysées'deki büyük şadırvanlardan biri gerek fıskiyelerin düzeni ve gerekse Nuh'un gemisinde bulunanları simgeleyen heykelleriyle tufan anıtı olarak meydana getirilmiştir. "Cesameti şadırvanın cirm ü azameti ile mütenasib müdevver havzda kâimen halka teşkil eden deniz insanları, ellerindeki azîmü'l-cüsse esmâk ağızlarından tulumba hortumu gibi püsküren gür suları, fevvârenin amûdunu kaplayan çadır şekilli şerefelere yetiştirmekte ve hâlet-i tufanı tecessüm ettirmektedir." (s. 228) Çelikten yapılan Nuh'un gemisi şadırvanın yüksek fıskiyesi üzerinde adeta fırtınaya tutulmuş gibi sallanmakta olup insanları gösteren heykeller de bu geminin içindedir.

Almanya seyahati sırasında Halit Ziya, Münih'teki **Âbide-i Sulh**'ü anlatırken özellikle anıt üzerindeki "sulh perisi"ne dikkat çeker. Leipzig'deki zafer anıtını ise okuyucuya daha geniş olarak tanıtır: "Leipzig'in âbide-i zaferi bilâ-şüphe bütün Almanya'nın en güzellerinden ve en büyüklerinden biridir. Zimmering nâmında bir sanatkârın eseri olan âbidenin fevkinde Germany timsali olan kadın görülür. Kaidesinde impâratör Birinci Guillaume'un nefis bir heykeli ve daha sonra esb-süvar olarak Friedrich Willhelm'in Prusya prensi sıfatıyla bir heykeli ve Saksonya prensi Albrecht, Moltke, Bismarck heykelleri görülür." (s. 63) Bunların yanı sıra, Halit Ziya'nın asıl geniş olarak tanıttığı anıt **Bavyera Heykeli**'dir. Şehrin sembolü ve en dikkat çekici eseri olan Bavyera Heykeli 1850'de yapılmıştır. Bu muazzam heykelin içinden bir merdivenle baş kısmına çıkılmaktadır. Dışarıdan bakılınca çok ihtişamlı görünen bu anıtın içinin boş olduğunu gören Halit Ziya, merdivenlerden çıkıp heykelin baş kısmından şehri seyretmekle beraber bundan pek memnun kalmaz. Heykelin içinin boş

olduğunu görmek onda hayal kırıklığı yaratmıştır. Ahmet Midhat'ın izlenimleriyle karşılaştırıldığında Halit Ziya'nın Baviera Anıtı hakkındaki gözlemleri daha sınırlı kalmaktadır. Ahmet Midhat'taki tecessüs Halit Ziya'dakinden fazladır.

Seyyahların, Avrupa'nın büyüklü-küçüklü hemen bütün şehirlerindeki anıtlar üzerinde durdukları görülmektedir. Anıtlar, hemen göze çarpabilen, seyyahların dikkat ve ilgisini çekebilen eserler olduklarından seyahatnamelere geniş oranda yansımışlardır. Avrupa şehirlerindeki anıtların büyük kısmının belli şahıslar adına veya belli tarihî olayların hatırası olarak dikildiği görülmektedir. Seyyahların anıtları tasvirlerinde büyük ölçüde anıta ilham kaynağı olan şahıs ve olaylar üzerinde de durdukları dikkat çeker. Anıtların büyüklüğü, yüceliği ve tarihî boyutları, yazarların üslubuna da yansımış gibidir. Bilhassa Ahmet Midhat Efendi, Ahmet İhsan ve Halit Ziya için bunu söylemek mümkündür. Bu tip eserlerin anlatımında yazarların daha itinalı hareket ettikleri, anıtın önemine göre davrandıkları, etkileyici bir anlatım kullandıkları görülmektedir.

B. Anıtmezarlar

Tarihî olaylar veya şahıslar adına dikilmiş anıtların yanı sıra anıtmezar şeklinde bazı düzenlemeler de yapılmıştır. Anıtmezarlar bazen bir müze karakteri göstermektedir. Seyyahlar, adına anıtmezar yapılmış kişilerin kendi milletlerinin tarihi içerisindeki yerine değindikleri gibi yer yer onların kişisel özelliklerine de temas ederler. Sadullah Paşa'da olduğu gibi, anıtmezarları "türbe" olarak niteleyenler de vardır.

"Sefir-i kebir" göreviyle Berlin'de bulunduğu sırada Charlottenburg Sarayı'nı ziyaret eden Sadullah Paşa sarayın bahçesindeki **III. Friedrich Türbesi**'nin şairane bir bakışla tasvirini yapar. Bahçeyi cennete benzeten Paşa bu benzetmede türbenin rolüne dikkat çeker: "Nasıl cennet denilmesin? Sâhasından ahvâl-i ukbâyı andırır bir âleme girilir; bu temaşadan sonra safâ-yı cennet sürülür. Şöyle ki: Bu ravza-i vasfû'l-enhânın bir köşesinde şimdiki imparatorun pederi Friedrich'in ve zevcesinin türbesi mevcuttur. Bahçenin sapa bir cihetinden uzun bir yol ile oraya gidilir. Bu yolun etrafında servi gibi hüznü arttıracak ağaçlar dikilidir. Mübtedasından müntehasına doğru bakılınca bir sırat-ı müstakim ki, zalâm-ı zilâl-i eşcâr ile manzarası gayet mehib ü muvahiş ve tesir-i riyah ile ağaçların tesadümünden hasıl olan inilti ziyade hazin ve müdhiştir."¹⁵

İmparator Friedrich ile zevcesinin mezarını hâvi türbeyi de "beş on basamaklı bir merdivenle girilen, kubbesinin pencereleri mavi camlarla yapılmış olduğundan akseden ziyanın zulmeti andırdığı bir hücre" olarak tasvir eder. Bu türbe ilk bakışta Sadullah Paşa'da, ölüm duygusu uyandırır; türbenin vahşi, soğuk, ürpertici bir havası vardır. Anıtmezarın ikinci odasında "sahib-i mezarların mermer firâş üzerine yatmış ve mermerden yapılmış mücessem suretleri mevcuttur."¹⁶ Sadullah Paşa, bu iki heykelin büyük bir sanatla meydana getirilmiş olduğunu söyledikten sonra bunların tasvirini de yapar: "Bu iki heykel-i meyyit-nümâ, yanyana olarak müteveccih oldukları cihetle tecelliyât-ı ilâhiyyeden kinâyeten resm-i İsa, taht-ı arşta kaiden mütecelli ve füyuzatıyla cenazeler güya ki mütesellidir. Biçare Friedrich, elbise-i hükümdârisiyle mülebbes olduğu halde, beline kadar kefene sarılmış; simasından zaman-ı hükümetinde büyük Napoléon'un Prusya'yı istilası ve zevce-i hür-likasının genç yaşında irtihali tesirâtı ve hayatında cümle-i hevesâtından olan âli saraylar ve güzel bahçeler içinde me'lûf-ı nâz ü naîm iken, kara toprağı mesken ittihazı teessüfâtı mahsustur. (...) Zevcesi ise omuzlarına kadar bir kefene sarılmış yatıyor. Siması öyle güzel ki, fi'l-mesel bir hür-ı hoş-rübâ ve böyle bir vücuda feleğin kıyması doğrusu pek nâ-sezâdır."¹⁷ Sadullah Paşa'nın bu tasvirlerde, mezarlar karşısında kendisinde uyanan duyguları da işin içine kattığı açıkça görülmektedir. Bu durum, bakılan, seyredilen her eserin, mahiyetine uygun bir duygu uyandırması açısından dikkate değer.

Ahmet Midhat Efendi, İsveç'te Uppsala şehrindeki bir gezintisinde burada anıtmezar halinde muhafaza edilen eski kral kabirlerinden bahseder. Henüz Hristiyanlığın İsveç'e girmemiş olduğu eski zamanlardan kalma bu mezarların üç tanesi bilhassa dikkat çekicidir. Bir zamanlar "İsveç halkı nezdinde mabudiyet mertebesinde

¹⁵ *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, ss. 639-640

¹⁶ *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, s. 640

¹⁷ *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, ss. 640-641

telakki olunan üç kralın tümülüsleri" halen, ziyaret edilen anıtmezar durumundadır. Stockholm şehri dahilindeki **Riddarholm Kilisesi** de sadece cenazelerde ibadet edilen bir yer olup İsveç krallarının hanedan mezarlığı vazifesi görmektedir. Anıtmezar haline getirilen kilisenin doksan metre kadar yüksekliğe çıkan çan kulesi şehrin en gösterişli ve en eski mimari eserlerindedir. Aslında "Frengistan tarîkine mensup rahiplere manastır olmak üzere bina edilmiş bulunduğu halde pek çok senelerden beri hükümdarlara makbere olmak şerefini ihrâz eylemiş" (s. 238-239) olan bu eski kilisede hem gotik hem de rönesans tarzı mimarinin izleri görülmektedir. Duvarlarında Seraphine tarikatına mensup eski şövalyelerin arma ve silahları resmedilmiştir. Bazı kralların mezarları çevresine Lehistan, Rusya, Danimarka, Norveç, Prusya, Fransa... ile yapılan savaşlarda ele geçirilen bayraklar koyulmuştur. Cengâver İsveç kralları şimdi bu anıtmezarda yatmaktadır. Burada en dikkat çekici anıt, **Kral Magnus Ladulâs'ın Mezarı**'dır. Bu anıtmezar her ne kadar bir ihtişam örneği ise de Ahmet Midhat'ta büsbütün başka bir etki bırakır. Yazarın tahassüsü, eserin mimari yapısından ziyade mezarda yatanlar dolayısıyla fanilik duygusuna yönelir ve ihtişam içindeki fanilik duygusu onu sikar. Bu duygunun etkisiyle, oradan bir an önce uzaklaşma ihtiyacı hisseder: "Bu kadar hırçınlığı iltizam bu derecelerde müzahim ve müşkilatı iktiham ile bunca kanlar dökmenin neticesi şu köhne mabedin bir köşeciğinde mevzu' sandukacık içine girmeğe müncerr olduğunu düşündükçe ihsasıma bir başkalık geldi. Hemân ağlamak haline takarrüble ziyaretimi ba'de'l-itmam dışarıya çıktığım zaman güya ölüm halinden hayat-ı taze âlemine çıkmışçasına kendimde bir ferah, bir inbisat buldum." (s. 239)

Ahmet Midhat, Cenevre'de Brunswick dükası II. Charles için yaptırılan anıtmezar üzerinde dururken anıtın hayli ilginç olan yapılış hikâyesini de aktarır. Hayli serseri yaratılıştaki olan Duc de Brunswick, ölümünden sonra insanlara kendisini hatırlatacak bir türbesini yaptırmak ister ve bu türbeyi yapıp dikecek belediyeye yirmi milyon franklık servetini hibe edeceğini bildirir. Fakat hiç bir şehrin belediyesi, geçmişte yaptığı serseriliklerden ve insanlara verdiği zararlardan dolayı onun türbesini yapmak istemez. Cenevre belediyesi bu işe talip olunca da karşılıklı bir anlaşma yapılır. Bu anlaşmaya göre, Brunswick dükası II. Charles öldüğünde Cenevre belediyesi onun servetine el koyar ve buna karşılık olarak da çok büyük bir heykelini yaptırarak bir meydana diker. Heykelin alt kısmındaki bina ile birlikte bu anıt, Avrupa'daki örnekleriyle karşılaştırılınca sanat bakımından geridir. Her ne kadar çok büyük yapılmışsa da, büyüklüğü güzellik için yeterli olmamıştır. Yazar, ilginç benzetmelerle, anıtmezarın bir kısmını şöyle tasvir eder: "... eser-i mezkûru büyük yapmak ve büyüklüğü ile iftihar etmek istediği halde enkaz-ı esasiyesinden olan mermer sütunları pek ince ve vaziyetleri pek seyrek düştüğünden adeta bazı şekercilerin şeker ve pandispanyadan yaptıkları oyuncaklar gibi bir ehemmiyetsizlik tavrı takınmıştır." (s. 803) Sütunlardan oluşturulan kaidenin iki tarafına kırmızı mermerden iki büyük arslan heykeli koyulmuştur. Sütunlar birbirini *gothique* tarzda kemerlerle bağlanmış ve sütunların üstüne yine *gothique* tarzda ufacık sivri kuleler konarak türbe tamamlanmış, II. Charles'ın sandukası bunun içine yerleştirilmiştir. Sandukanın kapağında *duçayı* sırt üstü yatmış olarak gösteren kabartma heykel görülür. Kemerlerin üzerine aynı şekilde ince sütun ve küçük kulelerle ikinci kat yapılmış en üste de *ducanın* general kıyafetinde heykeli dikilmiştir. Heykel, binaya oranla küçük kaldığı için sakil durmaktadır. Anıtmezarın etrafına II. Charles'ın ecdadından altı zatın heykelleri yerleştirilmiştir. Çok masraf edilmiş olmasına karşılık bu anıtmezar pek de beğenilecek bir eser değildir.

Paris'in **Panthéon**'u Ahmet Midhat'ın, eserinde ayrı bir başlık altında incelediği önemli anıtmezarlardandır. Bu yapının yerinde önceleri Paris'in koruyucusu olduğuna inanılan Aziz Saint-Genevieve adına yapılmış bir kilise bulunurken, zamanla bu kilise harabe haline geldiği için yıkılarak yerine 1764'te şimdiki Panthéon Kilisesi'nin yapımına başlanmıştır. Panthéon'un yapımı 1790'da tamamlanmış, bu dönem, Fransa'da yenileşme yılları olduğu için bütün kiliseler papazların elinden alındığı gibi Panthéon da papazlara teslim edilmeyerek doğrudan doğruya anıtmezar (türbe) olarak kullanılmaya başlanmıştır. Kapının üzerindeki "*Büyük adamlara vatan minnettardır.*" cümlesinden de anlaşıldığı gibi Panthéon, Fransa tarihindeki büyük şahsiyetlerin anıtmezarı durumundadır. Zaman içerisinde birkaç kez, bazı dönemlerde kiliseye, bazı dönemlerde de yine anıtmezara çevrilmiş olmakla birlikte Victor Hugo'nun vefatından

ve mezarının buraya yerleştirilmesinden sonra devamlı olarak anıtmezar şeklinde kullanılmaya devam edilmiştir. Zeminden seksen üç metre yükseklikteki orta kubbesi Paris'in en yüksek kubbelerindedir. Bu kubbenin üzerinde çevreyi bütünüyle gören döner bir taraça bulunur. Panthéon'un bilhassa cephe kısmı sayısız heykel ve kabartmalarla süslenmiştir. Her biri pirinçten yapılmış üç tane büyük ve sanat eseri sayılabilecek derecede güzel kapıdan bu anıta girilir. Panthéon'un dışı gibi içi de büyük ve nefis sütunlarla, türlü oyma, heykel ve resimlerle süslüdür. Böyle olmakla birlikte hâlâ bu anıtın süslenmesi için yeni yeni rölyef ve heykeller yapılmaktadır. Panthéon'u önemli kılan asıl özellik Fransız meşhurlarının kilisenin mahzeninde bulunan mezarlarıdır. Ahmet Midhat gibi Ahmet İhsan'ın da Panthéon'da ilk dikkatini çeken, "Aux grands Hommes la Patrie reconnaissante" yazısıdır. Uzun merdivenlerden binanın alt kısmındaki yeraltı mezarlarına inerek Victor Hugo, Voltaire, Jean-Jacques Rousseau gibi büyük Fransız edebiyat ve fikir adamlarının mezarlarını gören Ahmet İhsan, "Âsâr-ı mevcudeleriyle nâmlarını ebedî etmiş şu adamların kabirleri arasında müteheyyicâne dolaştık." (s. 110) diyerek anıtmezarları ziyareti sırasındaki duygularını ortaya koyar. Ahmet İhsan, Panthéon'un kubbesine de çıkar ve oradan Paris'i seyrederek İngiltere'de bulunduğu sırada Londra'nın **Saint-Paul Kilisesi**'ni de ziyaret eden Ahmet İhsan buranın da mabed olarak kullanılmayıp içinde ünlü kişilerin mezarları ve heykelleriyle antika eşyalarının bulunması münasebetiyle Paris'in Panthéon'una benzediğini söyler. Saint-Paul Kilisesi'nin iç kısmı karanlık olup süsten uzaktır. Paris'te yaptığı gibi burada da kilisenin tepe kısmına çıkarak şehri seyrederek.

Ahmet İhsan, Napoléon'un Paris'teki Invalides sarayında bulunan anıtmezarını ziyaret etmiştir. **Napoléon'un Anıtmezarı** saray kubbesinin tam altında ve ortadaki çukurluğun içindedir. Binası haç biçiminde olan makberin dört tarafında meşhur generallerin mezarları bulunmaktadır. Kırmızı mermerden yapılan ve masa şeklinde olan mezarın yan taraflarında Napoléon'un muharebelerinden kalma eski ve lime lime bandıralar asılıdır. Makberden tapınağa açılan kapının üzerinde imparatorun şu sözü yazılıdır: "Arzu ederim ki külüm Seine Nehri'nin kenarında ve kemal-i muhabbetle sevmiş olduğum Fransızların yakınında bulunsun." (s. 108) Panthéon, *Seyahat* yazarı Fağfurizade Hüseyin Nesimi'nin de Paris'te dolaştığı yerlerin başlıcalarından biridir. Hem bir müze hem de bir anıtmezar hükmünde olan Panthéon'da Rousseau, Voltaire, Hugo gibi edebiyatçıların mezarlarının bulunduğu ve kabirlerin üzerinde "bu sanatkarların şekli ü şemâilini ve hey'et-i kıyafetini gösterir mermerden masnu' birer heykeli" de olduğuna değinen seyyah daha fazla ayrıntıya girmez. Bu yeraltı mezarlığını gezmekten çok memnun kaldığını belirten yazar Paris ikametinin dördüncü gününde Invalides sarayına giderek yine bir kısmı müze haline getirilen ve aynı zamanda Napoléon'un anıtmezarını da içinde barındıran bu sarayı dolaşır. Napoléon'un kabrinin yanı sıra düşmanlarından elde ettiği bayrak ve sancaklar da bu anıtmezara koyulmuştur.

Fağfurizade'nin eserinde, ötekilerden farklı olarak Londra'daki, **Prens Albert'in Anıtmezarı** dikkat çekmektedir. Kraliçe Victoria'nın kocası olan Albert ölünce onun adına düzenlenen "bu türbe, rengârenk mermer taşlarından ve kabartma tasvirlerden müteşekkil ve Prens Albert'in timsalini şamil pek zarif ve musanna' bir medfen" (s. 30) dir. Anıtmezarın her bir köşesinde Afrika, Asya, Amerika ve Avrupa iklimlerine özgü büyük hayvanların birer heykeli vardır.

Halit Ziya, Almanya seyahati sırasında Almanların kültür tarihinde önemli bir yeri olan **Walhalla**'yı ziyaret etmiştir. Walhalla, Regensburg şehrinde ve Alman mitolojisinin millî kahramanlarından Odin'in sembolik anıtmezarıdır. Yazara göre "Walhalla, marifet ve fende, sanat ve hünerde, ilim ve şiirde, cidal ve cenkte vasil olunacak son nokta"dir. Bu anıtmezar, Alman ırkını temsil etmek üzere Bavyera kralı I. Ludwick tarafından ve Atina'nın Panthéon mabedi örnek alınarak yaptırılmıştır. Walhalla'nın içinde, siyaset, sanat ve bilimde isim yapmış yüzlerce Alman büyüğünün heykel ve kabartma resimleri sıralanmıştır: Mozart, Beethoven, Gluck, Goethe, Schiller, Moltke, Bismarck, Kant, Schelling...

Seyyahlarımızın anıtlar ve anıtmezarlar üzerindeki izlenimleri, daha çok, Avrupalılardaki muhafaza ve saygı fikirlerine yönelik dikkatlerinin bir sonucu olarak seyahat eserlerine yansımıştır. Esasında müzelerin farklı bir görüntüsü olarak düşünülebilecek bu anıtlar aynı zamanda şehir yerleşiminin de parçası durumundadır; çünkü anıtların çoğu büyük caddelerde veya meydanlardadır. Anıtmezarlar ise yine bir

saygının sonucu olarak düzenlenen özel-müzeler sayılabilir. Eskiden kilise olan bazı büyük mimari yapıların sonradan anıtmezara dönüştürülmüş olması bu saygıya, "kutsallık" ilave edildiğini de düşündürmektedir.

C. Kaleler ve Kuleler

Avrupa'nın büyük şehirlerinin hemen hepsinde eski dönemlerden kalma tarihî bir kale veya kule bulunur. Korunma düşüncesinin bir tezahürü olarak kaleler ve kuleler, Ortaçağ öncesinde ve Ortaçağ döneminde kurulan şehirlerin vazgeçilmez unsurlarındandır. XIX. yüzyıla gelinceye kadar, kurulan şehirler daima geniş ve yüksek surlarla çevrili olduklarından bu surların ve kalelerin kalıntıları sonraki dönemlerde kısmen modernleştirilen şehirlerde bile varlığını sürdürmüştür. Almanca'da "kale" anlamına gelen "burg" sözcüğünün, Hamburg, Duisburg, Würzburg, Regensburg... gibi pek çok yer isminde kullanılması da bu açıdan anlamlıdır. Avrupa'da şehirlerin kuruluşunda kimi zaman önceki örnekler göz önünde bulundurulduğundan, güvenlik açısından fonksiyonel olan kale ve kuleler de örnek oluşturmuştur. "Germanler, Roma kentlerini onların kale (burg) düşüncesi çerçevesinde anlamışlar, Augusta yerine Augsburg ve Colonia yerine Kolnburg adlarını benimsemişlerdir."¹⁸ Buna bağlı olarak Avrupa şehirlerine ayak basan veya şehri uzaktan seyreden seyyahların ilk dikkatini çeken, kalelerin yüksek duvarlarıyla kuleleri olur. Kimi zaman da kuleler, kaleden bağımsız olarak tek başına ele alınır. Kale kalıntısı veya kale parçası olarak kabul edilen kulelerin dışında kalan ve buldukları şehirlerle adeta özdeşleşmiş olan Pisa Kulesi'yle Eiffel Kulesi, İtalya'nın Pisa ve Fransa'nın Paris şehirlerinin anlatıldığı kısımda ele alınmıştır.

Sadık Rifat Paşa, *İtalya Seyahatnamesi*'nin baş tarafında Linz şehrinin Tuna kıyısındaki yüksek kulelerden söz eder. Fransızlar Viyana'yı istila etmek için buradan saldırıda buldukları için, kırk kadar kule Viyana'yı korumak için buraya yapılmıştır. Şehrin en kuvvetli istihkâmâtı burasıdır. Avusturya ile Almanya arasındaki Salzburg'un dört tarafı da kale ve hendeklerle çevrilidir. Ayrıca şehir içinde de yüksek bir kale mevcuttur.

Ömer Lütfi, gemiyle Messina boğazından geçerken denizin ortasında Messina'nın "rasîn ve metin bir bina olan kalesi"nin bulunduğunu belirtir, fakat herhangi bir ayrıntı vermez. Bu kaleye, altmış yol kadar sonra aynı bölgeye seyahat eden Asmaî tarafından da değinilecektir.

Ahmet Midhat'a gelinceye kadar, bu iki seyyahın kısa tespitleri dışında, seyahatnamelerde kale/kulelerle ilgili geniş değerlendirmelere rastlamayız. Ahmet Midhat, Christiania'nın (Oslo) en eski binası olan Akershus Kalesi'ni gezmiş ve eserinde anlatmıştır. Kalenin hangi tarihte yapıldığı tam olarak tespit edilememekle beraber XIV. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir. Akhershus Kalesi şehrin ilk ve en eski binası olması sebebiyle gittikçe yıkılmakta, kalenin enkazı ise yeni yapılan binaların inşasında malzeme olarak kullanılmaktadır. Buna rağmen kalenin geri kalan kısmı sağlam bir görüntü arz eder. Bazı yerleri İstanbul'daki Yedikule'yi andırmakta olup burçlarının en yükseği üzerine çıkıldığında Christiania'nın ayrıntılı olarak seyredilmesi mümkündür. Yazar, yine Christiania'daki II. Oskar Şatosu'nun kulesine de çıkar. Altmış metre yüksekliğindeki kulenin çam ormanları içerisinden sivrilip çıkışı çok hoş bir görüntü oluşturur. Merdivenleri taş ve demirden yapılmış olan kule, sekiz köşeli bir silindir görünümündedir. Kulenin tepesine bir de sancak direği dikilmiştir.

Paris'te Bastille Meydanı'nı anlatırken Bastille Kalesi hakkında da bilgi veren Ahmet Midhat özellikle bu kalenin Fransız tarihindeki rolüne dikkat çeker. XIV. yüzyılda bu meydanda, Fransa'nın doğu taraflarını müdafaa etmek maksadıyla kurulan Bastille Kalesi sonraları hapisane olarak kullanılmıştır. Buraya, çoğunlukla, ihtilal öncesinde kralların metreslerinin haksız yere suçlamalarına maruz kalan devlet adamları mahpus olarak konulmuştur. Bu yüzden 1789'daki ihtilal sırasında halk tarafından öncelikle ele geçirilip tahrip edilen Bastille'in orijinali büyüklüğündeki bir örneği Paris'teki büyük sergide seyre sunulmuştur. Kalenin yanı sıra Bastille Meydanı çevresindeki diğer binalar da normal büyüklüklerinde olmak üzere bu sergide yer almaktadır. Bunların meydana getirdiği mahalleyi gezenler, birdenbire tarihin o

¹⁸ BENEVOLO, a. g. e., s. 37

dönemlerine gitmiş gibi olurlar. Gerçek Bastille Kalesi'nin bütün özellikleri buradaki örnekte de dikkate alınmıştır: Kuleler ve burçlar ile bunlar üzerindeki tahtadan mamul toplar, tüfek atan piyadelerin siperleri, kalenin etrafındaki su dolu geniş hendekler, kale kapısına kadar uzanan ve zincirle açılıp kapanan köprü...

Bern'deki eski hapishane kulesiyle tarihî saat kulesi şehrin en dikkat çekici eski yapılarından. Otuz beş-kırk metre yüksekliğindeki hapishane kulesinin üç katlı olduğu her kat için açılan pencerelerin dışarıdan görülüşüyle anlaşılır. Mimari süsleme bakımından pek gösterişli olmayan kule, Bern'in en eski yapılarından olması münasebetiyle çokça ziyaret edilen bir yerdir. Eskiden burada bir şato bulunduğu için bu kule etrafı gözetlemek amacıyla yapılmıştır. Saat kulesi ise daha ilginç mimari özellikler gösterir. Aşağıdan yukarıya doğru ilk on metresi dört köşe olup bunun üzerine yine dört köşeli külah şeklinde gittikçe daralan bir bölüm gelir. Daha sonra ikişer metre yüksekliğinde dört sütun üzerine gayet uzun piramit biçiminde bir külah giydirilmiş gibidir. Kulenin bu garip yapısı tek başına hiçbir mimari tarza uygun olmayıp bir karışıklık söz konusudur. Kule caddenin tam ortasında kaldığı için yol açmak amacıyla ortasından geniş bir geçit verilmiş bu sebeple de o kısım adeta bir zafer tâkı görünümünü almıştır. Kuledeki saat düzeneği sadece saat ve dakikayı değil aynı zamanda hangi ayda ve hangi günde bulunulduğunu da gösterir. Saatin en dikkat çekici tarafı ise her saat başında yapma bir horozun delikten çıkarak ötmesidir. Bir başka dikkat çekici yön ise yine her saat başında saatin iç kısmındaki iki küçük adam heykelinin önünden ayıların geçmesidir. Yazar, bunun sebebini şöyle açıklar: Bern şehrinin eski adı "Bär" olup bu kelime Almanca'da "ayı" mânâsına gelmektedir. Bu nedenle Bern halkı ayıyı kendilerine sembol edinmişlerdir. Yalnız bu çalar saat kulesinde değil şehrin pek çok yerinde ayı resim ve heykelleri vardır. Bu hususa, ülkelerin ve şehirlerin tanıtıldığı bölümde Bern'i anlatırken daha geniş olarak değinmiştim.

Ahmet Midhat'ın üzerinde durduğu kalelerden biri de Viyana'daki **Vindobona Kalesi**'dir. Yazar, bu kaleyi bağımsız bir askerî istihkâm olarak değil de bir kale-şehir olarak ele almıştır. Onun aktardığı bilgilere göre Romalılar zamanında yapılan bu kale aynı zamanda -pek çok eski Avrupa şehrinde olduğu gibi- şehrin sınırlarını da oluşturmaktaydı. Yerleşim yeri olarak, tehlikelerden korunmak amacıyla kale-içi benimsenmiş, binaların tamamı kale-içine yapılmıştır. Böylelikle "kale" bir anlamda "şehir"i de içinde barındırmıştır. Zamanla bu alanın daralmasıyla kale de surların yıkılması suretiyle genişletilmiş hatta daha sonraları bu da yetmeyerek surların bütün dış mahalleleri içine alacak şekilde iyice genişletilmesi gerekmiştir. Viyana'nın Vindobona kalesi bu bakımdan ayrı bir önemi haizdir. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise şehrin genişlemesi önü alınmaz bir hıza ulaştığından dış surlar yıkılmış yalnızca iç kale varlığını sürdürmüştür.

Avrupa'daki diğer pek çok eseri Ahmet Midhat'la paralel olarak ele alan Ahmet İhsan, eski kaleler ve kulelerle ilgili olarak herhangi bir gözlemde bulunmamış, bulunmuşsa bile izlenimlerini seyahat eserinde belirtmemiştir.

Seyahat yazarı Fağfurizade Hüseyin Nesimi, Londra gezintisi sırasında eski bir kale olan **Londra Kalesi** üzerinde durur. Yaptığı tasvirde kalenin çeşitli özelliklerine kısaca değinir: "Burası kral ve hanedanının muhafazası için birkaç asırdan mukaddem inşa ve birbirine merbut üç katlı sur ve bendlerle ihata olunmuş ve etrafı inde'l-icab Thames nehrinden imlâ olunmak üzere derin hendekler ile taht-ı te'mine alınmış bir kal'adır." (s. 32) Kalenin burçları eskiden hapishane olarak kullanılmış ve savaşlarda esir düşen krallar burada hapsedilmiş, idamların bir kısmı burada gerçekleştirilmiştir. Hatta resmî elbisesiyle idam edilen bir kralın kanlı elbisesi halen kalenin merkez odasında saklanmaktadır. Seyahatinin sonlarına doğru uğradığı Sırbistan'da **Belgrat Kalesi**'ni anlatırken de buranın Osmanlı tarihi açısından önemine işaret eder. Yazarın tasvirine göre Belgrat Kalesi kısmen tabii kısmen de sun'i bir hisar durumundadır. Kale o kadar sağlamdır ve o kadar iyi bir konumdadır ki ele geçirilmesi neredeyse imkânsızdır. Bu nedenle kalenin içindekiler herhangi bir düşman korkusu hissetmezler. Osmanlı zamanından kalan burç ve kışla varlığını halen sürdürmektedir. Seyyah, Belgrat Kalesi'nin Osmanlı tarihindeki yerine değinirken aynı zamanda, kaleyi ziyareti sırasındaki duygularını da yansıtır: "Belgrad Kal'ası, Osmanlı tarihini haylice işgal etmiş mevaki-i mühimmeden olmağla bu kal'a hakkında tarihlerde okuduğum muharebe ve

muhasara vak'alarını der-hâtır ederken kal'ayı kemal-i teessür ve telehhüfle devr ü temâsâ ettim." (s. 47)

Londra Kalesi, Şerefeddin Mağmumi'nin bu şehirle ilgili izlenimleri arasında da karşımıza çıkar. Bir parça daha geniş olmakla beraber onun bu kale/kuleyle ilgili izlenimleri Fağfurizade'ninkilerle büyük benzerlik gösterir. (II, ss. 191-193) Mağmumi'nin, Sultan Abdülmecit tarafından hediye edilen, tunçtan mamul büyük ve süslü bir topa dikkat çekmesi farklı bir nokta olarak görülür.

3. Sanat Merkezleri ve Güzel Sanat Eserleri

A. Tiyatro, Opera Binaları ve Sahnelenen Oyunlar

Avrupa tiyatroları hem mimari açıdan, hem de sahnelenen oyunlar açısından seyyahlarımızın dikkatini çekmiştir. Kimi zaman sadece dışarıdan gördükleri, kimi zaman da içerisine girip oyun seyrettikleri büyük küçük tiyatrolar hakkındaki izlenimlerini aktaran yazarların dikkati, oynanan oyunlardan ziyade tiyatro binasına ve seyircilere yöneliktir. Seyircilerin tiyatrodaki davranışları, tiyatronun iç düzenlemesi, sahne düzeni ve bu düzenleme teknolojinin rolü gibi hususlar dikkat çeken başlıca konulardır. Bazı eserlerde, tiyatrodaki seyredilen oyunların konusunun aktarıldığını da görürüz. Seyyahların, tiyatrolarla ilgili izlenimlerinin bir kısmı, eğlenceye yönelik olarak da değerlendirilebilir; fakat bunların oranı çok düşüktür.

a. Antik Tiyatrolar

Bir kısmı yeni düzenlemelerle faaliyetine devam eden kimisi de yalnızca tarihî birer kalıntı olarak varlığını sürdüren *antique* tiyatrolar seyahatnamelerde karşımıza çıkar. Bu tip tiyatrolara seyyahlar bilhassa İtalya'da dikkat çekerler. Antik tiyatroları dikkatle inceleyen ve seyahatnamesinde tanıtan yazarların, bunlar aracılığıyla Avrupa medeniyetinin kaynağı olan Eski Yunan ve Roma medeniyetlerine dikkat ettikleri görülür. Gerçi bunu her zaman açıkça belirtmezler fakat yine de bu antik tiyatrolar vasıtasıyla modern Avrupa tiyatrolarına geçiş yaparlar.

İtalya Seyahatnamesi yazarı Sadık Rifat Paşa, eserinin Verona ile ilgili izlenimlerini anlattığı kısmında tiyatroya değinir ve şehirde "kârgir elli-altmış bin adam alır eski tiyatro mahalli bulunduğunu" belirtir. Bununla birlikte ayrıntıya girmez. Zaten burada söz konusu olan, faal bir tiyatro olmayıp eski tiyatrolara ait bir meydan kalıntısıdır.

Mehmet Rauf da, Roma'da eski zamanlardan kalmış olan *Amphithéâtre*'i görmüştür: "Romalılar zamanında bina olunmuş renkli *Amphithéâtre* denilen yani üstü açık gündüz tiyatrosu tarzında birşey vardır ki büyük bir minare kadar kaddi ve etrafında dört kat locaları olup suret-i binası kezalik müdevver ve ifrat ile vasi' ve duvarları dahi hiç kireç olmadığı halde taşlar bir bir üzerine rabitalı konularak garip bir surette yapılmıştır." (s. 10) *Amphithéâtre*'in yapısını bu şekilde tasvir eden Mehmet Rauf, buranın Roma tarihindeki ve o dönemin sosyal hayatındaki önemine de değinir: "Evvel asırda içerisine arslan ve ona mümasil nice vahşi hayvan salıverilerek birbirleriyle güreştirilir ve ashab-ı cürm ü kabahatı dahi bunların arasına birağub o fena halde biçarelerin telef olduklarını ol vechlerden seyredip maazallahu teâlâ kesb-i telezzüz ederler imiş." (s. 10) Yazarın bilhassa son sözleri eski Romalıların bu vahşi eğlencelerine hoş karşılamadığını ortaya koymaktadır. Bu çok sağlam tiyatro, daha sonraları yıkılmak istenmişse de dayanıklılığı buna engel olmuş ve tamamen yıkılmamakla beraber şimdiki halde harabeye dönmüştür.

Mehmet Rauf'un adını vermeden anlattığı bu *antique* yapı, daha sonraki seyyahların eserlerinde Colosseum olarak karşımıza çıkacaktır. Nitekim Ahmet İhsan'ın Roma izlenimleri arasında sözünü ettiği *Colosseum* tiyatrosu aynı yapıdır. Roma'nın tarihî dokusu içinde anlamlı bir mekân olan Colosseum, 1812 senelik antik bir tiyatro olup vaktiyle Neron Bahçesi denilen yere kurulmuştur.¹⁹ Ahmet İhsan "Colosseum bir

¹⁹ BENEVOLO, Avrupa kentlerini anlattığı eserinde Colosseum'un, kent kuruluşu bakımından Roma'nın merkezi sayıldığını söyler. Onun verdiği bilgiler, seyyahlarımızın gözlemlerini destekler niteliktedir: "Roma'nın ortamında Colosseum egemen bir öge olarak kaldı. Neron'un kocaman özel kutsal alanının yeniden kamuya açılmasını kutlamak amacıyla Flavius soyundan imparatorlarca tasarlanan Colosseum'un başından bu yana önemli ve alışılmadık bir konumu vardı. Artık işlevi

tiyatrodur. Hem öyle bir tiyatrodur ki dünyadaki mevcudların en büyüğü ve binaca en âlîsidir. Seksen yedi bin seyirci istiyab eder." (s. 501) diyerek Colosseum'un büyüklüğünü ortaya koyar ve hemen ardından da bu tiyatronun Eski Roma'daki fonksiyonuna değinir. Colosseum'un, asıl olarak bundan 18 asır önce vahşi hayvanların mücadelelerini seyrettirmek amacıyla yapıldığını belirtir. "Colosseum beyzî şeklinde üstü açık ortası meydan, kârgir, dehhâş bir binadır. Bina taş, tuğla ve demirden hatlar ile yapılmıştır." (s. 501) sözleriyle bu tiyatronun yapısını genel hatlarıyla ortaya koyar, ardından da daha ayrıntılı bir tasvir yapar. Bu tasvirde geometrik ölçülerin olduğu gibi aktarılmış olması, yazarın tiyatroyu anlatırken planlara müracaat ettiğini düşündürür. Colosseum tiyatrosunu, tarihte pek büyük devreler yaşamış Roma'nın sanattaki yüceliğinin bir numunesi olarak değerlendiren Ahmet İhsan bu görkemli yapı karşısında heyecana kapılır: "Ufk-ı rü'yetimi ihata eden bina-yı dehhâşın hey'et-i hâzırasını görünce fikrime bir anda hücum eden envâ' hatırat-ı tarihiye ile o kadar müteessir kaldım ki esnâ-yı seyahatimde şu dakikaya gelinceye kadar fikren ve vicdanen bu derece teessür asla görmemiş idim." (s. 501)

Colosseum, Şerefeddin Mağmumi'nin İtalya hatıraları arasında geniş yer tutmaktadır. Seyyah, "Colosseum'u bihakkın tarif ve tasvir için birkaç satır değil birkaç makale bile kifayet etmez, bütün Roma'nın şevket ve azametini misal sahih olmak üzere kurulmuş bu heykel-i muhayyirü'l-ukul için bir cild yazılsa çok görülmez." (III, s. 123) sözleriyle bu *antique* tiyatroya verdiği önemi ortaya koyar. Mağmumi, bu yapı aracılığıyla eski Mısır ve Roma sanatlarını mukayese eder. Eski Mısırlıların daima yükseklikten yana olduklarını bütün heykel ve binalarında yüksekliğe önem verdiklerini, dev iriliğinde heykeller yaptıklarını ileri süren yazar, Romalıların ise bunun aksine olmak üzere büyüklüğe değil süse ve güzelliğe önem verdiklerini belirtir. Roma yapılarında yükseklikten, büyüklükten ziyade, nakışlar, süsler, güzellik unsurları önemli görülür. Eski Romalıların tiyatrosu olan Colosseum'da vahşi hayvanların dövüştürüldüğünü, bazı dönemlerde de esirlerin burada vahşi hayvanların önüne yem olarak atıldığını söyleyen seyyah, o devirlerde halkın normal tiyatro oyunlarından çok bunlara ilgi gösterdiğini belirtir. Mağmumi, bu antik tiyatronun kuruluş tarihçesini aktarır, yapılışı hakkında bazı teknik bilgiler verir. (III, ss. 124-125)

b. Paris'in Büyük Opera'sı (Grand Opéra)

Paris'in Büyük Opera'sı ilk kez, Yirmisekizinci Mehmet Çelebi'nin *Fransa Sefaretnamesi*'nde ele alınmıştır. Çelebi, Paris'te gezip gördüğü yerler içerisinde bu operaya büyük bir yer ayırır. Yirmisekiz Çelebi Mehmet'ten sonra Paris'in Büyük Opera'sı ilk olarak *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*'nde karşımıza çıkar. Bu seyahatte padişahın maiyetinde bulunan ve seyahatin "rûznâme"sini yazan, devrin İstanbul şehremini Ömer Faiz Efendi notlarında yer yer tiyatro ve operalardan da bahsetmektedir. Paris'te buldukları sırada Abdülaziz'in operaya davetli olduğu bir gün, opera idaresi "dünyaca meşhur piyeslerden mürekkep zengin bir program" hazırlayarak padişahı ağırlar. Operada "binayı dolduran Paris'in en üst tabakası ile kordiplomatik mensuplarının gözleri Osmanlı heyetinin localarında"dır. Hattâ perde aralarında hep bir ağızdan "Yaşasın Sultan!" diye bağırarak Sultan Abdülaziz'e sevgi gösterisinde bulunurlar. Birkaç ressam da hemen orada padişahın karakalem portresini yapıp kendisine imzalatırlar. "Opera mutaddan daha çok devam etti. Avdetimizde adeta başka bir âlemden gelmiş gibi idik." (s. 43) diyen şehremininin opera âleminden çok etkilenmiş olduğu anlaşılıyor. Tiyatroda oynanan oyun hakkında ise herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.

Ahmet Midhat, İstanbul'dayken, daha önce Paris'in Büyük Opera binası hakkında pek çok şey duymuş, değişik kitaplarda binanın büyüklüğüne dair kayıtlara rastlamış, binanın resimlerini görmüştür. Kongre için Stockholm'e giderken Paris'e uğradığı sırada gördüğünde ise Paris Operası'nı hayal ettiği ve zihninde canlandırdığı kadar görkemli bulmaz. Okuduğu kaynakların, gördüğü resimlerin ve hayal gücünün kendisini aldattığını düşünür. Dönüş yolunda, Paris ikameti müddetinde birkaç defa

---

kalmadığında belirsiz ve gizemli bir anlamı oldu: Yitip gitmiş çoktanrılı bir dinin özeti, ilk Hristiyan şehitlerinin sahnesi ve 'şeytanlar tapınağı'. Görünüşteki yok edilmezliği, Roma'nın şimdi ve gelecekte ayakta kalmasıyla Colosseum arasında bir ölçüde bir bağlantı kurulmasını sağlar." BENEVOLO, a. g. e., s. 35

ziyaret edip dış görünüş itibariyle inceledikten sonra ise bu binanın gerçekten de "çok geniş ve müzeyyen" olduğunu anlar. Hatta burası dünyanın en geniş ve mükemmel opera binasıdır. Paris Opera binasının gerçek büyüklüğünü, haşmetini görüp anlayabilmek için, binayı birkaç kez değişik açılardan incelemek gerektiğini belirtir.

Büyük Opera binasının yapılış tarihçesini aktaran yazar, dış görünüşünü de geniş bir şekilde tasvir eder. Özellikle heykeller dikkat çekicidir: "Tiyatro oyunu için bu kadar külfet iltizam edilmiş olmasını düşündükçe insana hayret gelmemek kabil olmuyor." (s. 516) diyerek binanın süslü yapısı karşısında duyduğu şaşkınlığı dile getirir. Kendisi opera binasına girmediği için iç yapıyı, seyahat kılavuzlarına dayanarak anlatır. Binanın gerek sahnesi ve gerekse "foyer"leri²⁰ çok geniş olup "kıyas edilecek olur ise bizim Beyoğlu'ndaki yeni tiyatro, takımıyla, bunun saha-i temaşası içine sığdırılabilir." (s. 517) Bir bakıma Louvre ve Tuileries saraylarından daha üstün bulduğu opera binası içinde ayrıca, büyük tiyatro eserlerini, opera ve operetlerle bunlara ait nota kitaplarını ihtiva eden mükemmel bir kütüphaneye tiyatro eşyalarının sergilendiği bir müze bulunduğunu da belirtir. Büyük Opera tiyatrosunun işletilişi üzerinde de duran yazar bilhassa oyuncu kadrosunun genişliğine dikkat çeker. Burada sahnelenen operalar daima çok ilgi görmekte, çoğu zaman bilet bulmak mümkün olmamaktadır.

Ahmet İhsan'ın Avrupa'daki tiyatrolara yaklaşımı büyük ölçüde Ahmet Midhat'ın değerlendirmelerine yakındır. Tabii ki Ahmet Midhat bir edebiyatçı olduğu ve tiyatroya da bu gözle baktığı için onun değerlendirmeleri Ahmet İhsan'a nazaran daha geniş ve derinliklidir. Ahmet İhsan belli ölçülerde Ahmet Midhat Efendi'nin yaklaşım metodunu kullanarak tıpkı onun gibi tiyatroların mimari özellikleri, binaların yapılış tarihçesi hakkında bilgi vermekte, ardından da tiyatroların sahne ve salon kısımlarını tasvir etmektedir. Yine Ahmet Midhat gibi zaman zaman, izlediği oyunun sahneleniş tarzına ilişkin değerlendirmelerde de bulunur. Ahmet İhsan'a göre Paris'te "eğlenceler sırasında birinci derecede ve edebî olarak büyük tiyatrolar; sonra ikinci derecedeki tiyatrolar, daha sonra da bizim Concordia tarzındaki oyun yerleri" gelmektedir. Özellikle Büyük Opera'da herşey harikadır: "Tabii olarak tiyatroların birincisi musiki encümen-i danış-i millîsi tesmiye olunan Büyük Opera'dır. Büyük Opera'da en büyük üstâdân-ı musiki-şinâsânın âsâr-ı meşhuresi mevki-i temaşaya vaz' edildiğinden orası eğlence yerinden ziyade bir ictimâgâh-ı edebîdir." (s. 45) Paris'in Büyük Opera'sında oyunlar son derece göz alıcı şekilde sahnelenmekte, en tanınmış aktörler burada sahneye çıkmaktadır. Yazar, bu tiyatroyla ilgili olan her şeyi "harika" olarak değerlendirir: "Aktörlerin elbisesi, sahneye çıkanların adedi, seyircilere mahsus mahallerin tezyinatı, hele tiyatronun binası, temâşâyâ gelen kibar nisvânın kıyafeti bir ecnebinin Avrupa'da nazar-ı hayretini açacak en büyük harikalardandır." (s. 45)

Yapımı kırk yıldan fazla süren ve "Paris'in en mükellef ve müzeyyen ebniyesi olan opera binası"nı Avrupa'nın diğer büyük operalarıyla karşılaştıran Ahmet İhsan, binanın şehirdeki konumuna da değinir: "Her ne kadar Viyana ve Napoli tiyatroları Paris Operası'ndan ziyade adam alır ise de onların hiç birisi bu derece cesamete malik değildir. Operanın etrafını devretmeli ve Paris'teki yüksek kulelerin birinden seyretmeli ki insanın nazarında cesamet-i müdhîşesi taayyün etsin." (s. 45) Etrafındaki binalar daha yüksek olduğu için ilk bakışta gerçek büyüklüğü ve ihtişamı fark edilemeyen opera binasını layıkıyla inceleyenler binanın gerçek büyüklüğünü görebilirler. Binanın caddeye bakan yüzündeki heykeller çok güzel bir görünüm arz etmektedir. Büyük Opera'nın dahilî görüntüsü dış görünüşünden daha etkileyicidir. Seyircilerin dinlenme yerleri, merdivenler, localar, balkonlar ve tavandaki resim ve işlemler mükemmeldir. Ahmet İhsan her şeyiyle çok beğendiği Büyük Opera'da bir akşam *Africain* adlı bir opera seyrederek, bu vesileyle de oyunculara da değinir: "Tiyatronun binasına, tezyinat-ı dahiliyesine, müctemi' halktaki âsâr-ı servete, muzıkanın heybet ve letafetine, oyuncuların maharet ve elbisesine hayran kaldım." (s. 46) Paris'in Büyük Opera'sı o kadar ihtişamlı ve mükemmeldir ki, İstanbul'dakilerden başka tiyatro görmemiş okuyucuya bu tiyatroyu anlatabilmek mümkün değildir.

Büyük Opera'ya kısaca da olsa, Fağfurizade Hüseyin Nesimi de değinmiştir. *Seyahat* kitabında, Paris'teyken Grand Opéra'da ve Châtelet tiyatrosunda birer oyun

²⁰ "foyer": (Fr.) Tiyatro binasında seyircilerin dinlenmesi için ayrılan bölüm.

seyrettiğini belirtir. Oyunlar hakkında bilgi vermemekle beraber iki tiyatrodada da "sahne tezyinatı"na hayran kalır ve oyunların sahneleşindeki mükemmeliyet onu etkiler. Ali Kemal, *Paris Musahabeleri*'nde Paris tiyatroları hakkında genel bilgi verirken Büyük Opera'yı sıralamada ilk başa yerleştirir ve onu "muş'şa' bir temâşâgâh-ı dilharâ" ve bir "fevvâre-i mutarrâ-yı musiki" olarak nitelendirir. Ali Kemal'e göre dünyanın en güzel eserleri orada sahnelenir, en güzel müzikler orada duyulur, en renkli ve heybetli manzaralar orada sahnelenen oyunlarda görülür. *Aida*, *Hamlet*... gibi büyük oyunlar bu tiyatrodada oynanır.

Tıpkı Ahmet Midhat gibi Halit Ziya da ilk görüşünde Büyük Opera'yı umduğundan küçük bulur; fakat zamanla hem Büyük Opera hem de diğer tiyatrolar ona daha görkemli gelmeye başlar. *Kırk Yıl*'da Avrupa izlenimlerini genel hatlarıyla aktarırken tiyatrolar üzerindeki düşüncelerine de yer veren yazar daha çok bina olarak bunları ele alır: "Uzun bir zaman aç kalmış bir adamın doyamamazlığı ile geçen bu ilk seyahatten sonra birdenbire yorgunluğunun altında çöktüvermiş bir yolcu halinde idim. Belki bu yorgunluğun tesiri ile, belki hayalimin arasında her zaman büyültüle büyültüle olduğundan fazla ölçülere çıkarılan tahminlere bakılınca hakikati pek küçük, pek sönük bulmaktan doğan bir kırıklık ile, Paris'in bu meşhur meydanıyla binasını²¹ sanki büzülmüş, alçalmış, daralmış, kendi büyüklüğünün onda birine inmiş buldum. / Ara sıra hayal ettiğimin üstünde görülenler oluyordu: bu daha çok tiyatrolarda meydana geliyordu. Opéra'da bir baloda, Eden tiyatrosunda Exelsior adında bir revüde, Châtelet'de *Şehzade Hurşit* adında bir feeride bulundum ve bunlar her türlü hayal ettiklerimin fersah fersah üstüne çıkan şaşırtıcı müşahedeler oldu."²²

c. Berlin Operası

Almanya'nın tiyatro hayatında önemli yeri olan ve bir anlamda Paris'in Büyük Operası'yla aynı paralelde düşünülmesi gereken **Berlin Operası**'ndan ilk söz eden yazar Ahmet Midhat'tır. Önce Berlin'in diğer tiyatrolarını da birlikte ele alarak genel bir anlatım yaparsa da ardından, iki oyun seyrettiği Berlin Büyük Operası hakkındaki gözlemlerini aktarır.

Fazla büyük olmamakla beraber süslü, şirin bir bina olan Berlin Opera Tiyatrosu'nda Verdi'nin *Rigoletto*'sunu seyrederek. Yazar, oyuncuların hareketlerini, kıyafetlerini, oyunun sunuluş tarzını ve sahne düzenini çok beğenir. Operanın beğendiği ve etkilendiği sahnelerini de anlatır. Burada, onun tiyatroyla ilgili umumi düşüncelerini Madam Gülnar'la konuşurken ortaya koyduğunu da görürüz. Ahmet Midhat'ın, tiyatronun toplumdaki görevine ilişkin olarak ileri sürdüğü fikirler Namık Kemal'in görüşleriyle benzerlik gösterir. Yazarın üzerinde durduğu asıl konu tiyatronun halkın terbiyesindeki rolüdür: "–Terbiye-i umumiye emrinde tiyatro adeta bir mektep hükmündedir. O sebebe mebnidir ki düvel-i mütemeddine en mühim tiyatrolar idarelerine külfî muavenât-ı nakdiye ita ederek masarif-i azîmelerine yardım eylerler. (...) halkın efkârı üzerinde tesirat-ı seria ve hasene peydası emrinde enva-ı mevaizin hiç birisi tiyatro kadar sür'at gösteremez." (s. 412-413) Ahmet Midhat, tiyatronun aynı zamanda zararlı da olabileceğini, fena fikirlere hizmet eden tiyatroların halka zarar vereceğini belirtir. Bunlara örnek olarak da Paris'te kadın ve kızların seyretmesi sakıncalı olan bazı "rezilane oyunlar"ı gösterir. Ahmet Midhat'a göre, Paris'te pek çok şey gibi tiyatro da bazı yönleriyle bozulmuştur.

Aynı tiyatrodada Madam Gülnar'la birlikte Wagner'in *Firârî Holânde*²³ adlı operasını seyreden Ahmet Midhat oyunun her perdesini beğenir. Bu beğenisini ortaya koyarken bilhassa sahne tekniği üzerinde durduğu görülür. "... bu oyunun hemen her perdesi deniz sahilinde ve deniz üzerinde vuku bulmak hasebiyle saha-i temaşa tezyinat ve tertibatında gösterilen maharet hoşnutsuzluğumu bir itmi'nan-ı tamma tahvil eyledi. Yapılmış olan deniz epeyce bir mesafeye kadar canfes ferşiyle yapıp köpüklü ve mütemevvic bir surette boyanmış olduktan maada hava tulumbalarıyla altından rüzghar dahi verilerek o kadar güzel temevvic ediyor idi ki uzaktan adeta deniz zannolunuyor

²¹ Halit Ziya'nın sözünü ettiği, Paris'in Büyük Opera binasıdır. (B. A.)

²² UŞAKLIGİL, Halit Ziya, *Kırk Yıl*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1969, s. 262-263

²³ "Uçan Hollandalı" (B. A.)

idi. Bunun üzerinde birkaç büyük gemi bulundurularak hele bir tanesi müteharrik idi." (ss. 429-430)

Oyunun bazı başka sahnelerini de tasvir eden yazar, teknolojinin tiyatroya kazandırdıkları karşısında büyük bir hayret ve hayranlık duygusu içerisinde. Özellikle de fırtına sahnesi onu çok etkilemiştir: "Enginden bir gemi gelip limana demirmek ve ba'dehu limandan kalkıp engine açıldığı zaman müdhiş bir surette batıp nâbedîd olmak gibi san'atlar gösterildi ki bunların ne yolda mekanizmalarla icra olunduğunu düşünmek gerçekten hayreti mucib oluyor idi. Bulutlar arasından güneş ziyalarının intişarı ve deniz üzerinden müdhiş çığlıklar ile boraların hubûbu ve havanın tamamıyla kararmış olduğu bir zamanda şimşekler çakıp gök gürlemesi ve yıldırımlar düşmesi taklîd-i tabiatda hakikaten pek ileriye varıldığını gösteriyor idi. Hele gemi battıktan sonra yekdiğerine sarılmış bir kadın ile bir erkek ruhlarının havaya doğru çekilip bulutlara karıştırılması saha-i temaşanın en latif sureti olduğunu teslim ettiriyordu." (s. 430) Müziğin, bu sahnelere uygun şekilde eşlik etmesi de Ahmet Midhat'ın üzerinde önemle durduğu bir konudur. Opera sanatını böylece, bir bütünlük içinde ele almakta ve Wagner'i takdir etmektedir.

d. Diğer Tiyatro, Opera ve Baleler

Büyük operaların ve *antique* tiyatroların yanı sıra Avrupa'nın değişik ülkelerindeki diğer tiyatrolar da seyyahların ilgisini çekmiş ve seyyahlar zaman zaman buralara giderek oyun seyretmiştir. Özellikle Fransa'nın **Bulvar Tiyatroları** ile **Variété Tiyatroları** bunlar arasında sık rastladıklarımızdır.

Seyahatname-i Avrupa yazarı Mehmet Rauf, İtalya'nın Napoli şehrindeki **San Carlo Tiyatrosu**'ndan söz eder ve bu tiyatronun "pek meşhur ve müzeyyen olduğunu" belirtir. San Carlo Tiyatrosu'nda localar büyük olup altı kat olarak sıralanmıştır; tiyatrodaki toplam yüz seksen loca bulunmaktadır. Mehmet Rauf, Milano'daki **Scala Tiyatrosu**'na da değinerek buranın, dünyanın en büyük tiyatrolarından biri olduğunu belirtir: "Dahil-i şehirde pek çok cesim tiyatrolar dahi olarak hususen Scala Tiyatrosu ziyetli büyük bir bina olmağla içerisine dört bin kişi girebilir." (s. 22) sözleriyle kısaca bu tiyatroyu tanıtır.

Seyahatname-i Londra adlı eserde Londra'daki tiyatrolar hakkında bilgi verilirken bilhassa "kraliçe namına mahsus olarak gayet nefis ve zarif bir tiyatro"dan söz edilir.²⁴ Bu büyük **Londra Kraliyet Tiyatrosu**'nun sahnesi 700-800 civarında oyuncuyu, salonu ise beş bin seyirciden fazlasını alacak derecede geniştir. Tiyatrodaki umumiyetle komedyalar oynanmakta, kraliçe de sık sık geldiğinden tiyatro hemen daima çok kalabalık olmaktadır. Kraliçe geldiği zaman yer bulmak çok zordur, insanlar adeta nöbetleşe tiyatro seyretmek zorunda kalır. Seyyah, tiyatroya girdiği andaki gözlemlerini aktarırken şaşkınlığını gizlemez: "... içeriye girdim ve bir de mezkûr tiyatronun vüs'atini ve kemal-i zarafet ve letafetini görüp ve etrafında bulunan loca tabir olunur mevaki-i mahsusanın suret-i nefasetini temaşa eyleyip öyle bir ebniye-i zarife görmediğimden, ma'al-istiğrab pek aşırı beğendim ve tiyatro içinde yağ yakmak âdetleri olmayıp, bütün kanâdil gaz ile şule-nisar olduğundan gece midir gündüz müdür vaktimi gaib etme derecesine vardım." (ss. 19-20)

Tiyatroya gelenlerin kıyafetlerine de değinen yazar, insanların en güzel kıyafetlerini giyerek oyun seyretmeye geldiklerine dikkat çeker. "Beyaz boyunbağı ve yelek ve siyah pantolon telebbüs eylemek âdet-i mer'iyyeden olup, hilafına hareket edenler olursa red ve ib'âd olunup..." (s. 20) sözleriyle erkeklerin kıyafetlerini ana hatlarıyla tasvir ederken aynı zamanda tiyatro idaresinin kıyafet konusundaki hassasiyetini de belirtmiş olur. Kraliçe tiyatroya geldiğinde salonda büyük bir sessizlik olur, hemen ardından da herkes ona sevgi ve saygısını, "kemal-i itaat ve ubûdiyetini" söz ve davranışlarla ortaya koyar. Bu öylesine bir bağlılık gösterisidir ki seyyah "Hattâ bunların kraliçelerine bu mertebeye riâyet ve itaatlerinden bir rikkat-i kalb gelip ağlamak derecesine vardım." (s. 20) demekten kendini alamaz. Tiyatrodaki, daha önce İstanbul'da gördüğü meşhur *Şeytan Robert'in Oyunu*'na tesadüf edince çok sevinir; ancak oyun

²⁴ Kral ve kraliçeler adına yapılan saray tiyatroları hakkında IM HOF şunları söyler: "Saray erkânı, tiyatro oynamaktan hoşlanırdı; çünkü saraylarda çoğunlukla küçük bir saray tiyatrosu bile olurdu. Burada saray erkânı tarafından baleler, komediler düzenlenip temsil edilirdi." IM HOF, a. g. e., s. 27

hakkında ayrıntıya girmez. Onun dikkati daha çok tiyatro binasına, binanın iç düzenine ve seyircilere yönelmiştir.

Londra tiyatrolarından *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*'nde de söz edilmektedir. Paris'ten sonra Londra'da da Sultan Abdülaziz onuruna tiyatro tertip edilir ve özel olarak 40 bin ağaç dalı ile yeşil bir orman haline getirilen **İtalyan Operası** salonunda *Asaniello* opereti temsil edilir. Bu muhteşem salonu gören Ömer Faiz Efendi, vaktiyle Sultan Abdülmecid'in sarayda yaptırmış olduğu fakat şimdi başıboş bırakılan opera salonunu düşünür ve "Madem ki hayran kalıyor ve zevk alıyorduk, o halde neden kendi memleketimizde başlamış olanları yarım bırakıyorduk?" (s. 53) diye hayıflanır.

Kafilenin dönüş yolunda uğradığı Viyana'da çok şaşaalı büyük ziyafetler verilir. Onlar için "Viyana'nın sanat, musiki, edebiyat, sahne hayatında ne büyük merkez olduğunu ispatlayan" **Under Wien Tiyatrosu**'na giderek bale seyrederek. Ömer Faiz Efendi bu gösterinin ihtişamı karşısında adeta büyülenir: "Bizler, *Binbir Gece Masalları*'nı kitaplarında okuturuz. Bunlar kitaptan almışlar, sahneye koymuşlar. Bizimkisi hayal, onlarınki hayat!..." (s. 64) diyerek Doğu ile Batı arasındaki farkı belirtir. Doğu, hayalde yaşatmakta, Batı ise sahnede canlandırıp görüntü haline koymaktadır. Seyrettikleri *La Biche au Bois (Ormandaki Ceylan)* balesinin konusunu anlatırken yer yer kıyafetlere ve dekora da değinir. Yaptığı kısa mukayese ise her zamanki gibi onun dikkatini ortaya koymaktadır: "Anladım ki mühim olan mevzudan çok onu sahneye geçirebilmenin sanat mahareti... Evet, bizim Karagöz'ümüz de bazı hususiyetlere sahip amma ufku o kadar dar ki, zavallı Hacivat tekerleme tekrarından başka icra-yı hüner için saha bulamaz..." (s. 64) Tiyatro salonunda seyircilere ve davetlilere sağlanan kolaylıklara değinirken, buldukları ortama uyum sağlamakta pek zorluk çekmediklerini görüyoruz: "Tiyatronun medhali, vistibül, merdivenler çiçek ve bayraklarla donatılmıştı. Burada büfelerin önündeki çeşmeler, durmadan aranılan ve beğenilen içkileri bol ve cömert şekilde akıtıyordu. Doğrusu her türlü mahzuru şöylece rafa koyarak bunlardan bol bol denedik." (s. 65)

Kendisi de bir tiyatro yazarı olan Namık Kemal, doğrudan doğruya bir Avrupa seyahatnamesi yazmamış olmakla beraber gerek makalelerinde gerekse mektuplarında Avrupa medeniyetinin önemli unsurlarından olan tiyatroya değinir ve bu müesseseyi hem düşünce adamı hem de tiyatro yazarı yaklaşımlarıyla değerlendirir. 28 Eylül 1867'de Paris'ten babasına gönderdiği mektupta, Paris'teki eğlence ve sanat hayatının vazgeçilmez bir parçası olan tiyatro hakkındaki fikirlerini kısaca aktarır: "Sihhat ve afiyet yerinde; eğlenceden de geri durulduğu yok. Hele burada bir tiyatro var; hakikat görülecek birşey! Adeta hem ahlâk hem de lisan için en büyük mekteptir. Birtakım oyunlar oynanıyor ki taştan yürekleri ağlatır. Hemen ekser geceler oradayım..."²⁵ Şair, arkadaşı İskender Beyzade Reşad Bey'e Londra'dan Mart-Nisan 1869 tarihinde Paris'e yazdığı mektupta da bu sefer Londra tiyatrolarını över ve "Buraya gel de gözlerin (...) tiyatro görsün. Alimallah Victor Hugo'nun *Les Miserables* romanından çıkma bir dram oynuyorlar; dünyada böyle parlak şey olmaz."²⁶ diyerek adeta nispet yapar. Namık Kemal, Londra tiyatrolarından, "Terakki" makalesinde de bahsetmekte ve tiyatrolardaki bol ışıklı aydınlatma tekniği ile oyuncuların rol yeteneği üzerinde durmaktadır: "On beş-yirmi kuruş sarfiyle girilen bir tiyatrodaki letafeti ile bareber teşekkül etmiş de nurlara garkolmuş, bir ruh-ı mücerred gibi, elektrik ziyaları, mücessem hayaller gezinir, bir oyuncunun evzâ'na bakılırsa beyan ettiği sözlerdeki meani ve hayalât insanın gözü önünde tecessüm eder."²⁷ Gerek mektuplarındaki gerekse "Terakki" makalesindeki sözlerinden, Namık Kemal'in Paris ve Londra'daki ciddi tiyatrolara devam ettiğini ve burada sahnelenen oyunları beğendiğini anlıyoruz. Özellikle, tiyatrodaki kendisine örnek aldığı Fransız edebiyatında romantizmin büyük temsilcisi Victor Hugo'nun *Sefiller* adlı oyunundan söz etmesi dikkat çeker. Seyrettiği bu oyundan ve diğer oyunlardan ayrıntılı

²⁵ TANSEL, Fevziye Abdullah, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları I: Avrupa Mektupları*, TTK Bas., Ankara, 1967, ss. 118-119

²⁶ TANSEL, a.g.e., s. 359

²⁷ *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, s. 196

olarak bahsetmemekle beraber verdiği ipuçlarından, onun küçük tiyatrolardan ziyade büyük tiyatlara devam ettiği anlaşılır.²⁸

Yine, Avrupa ile ilgili gözlemlerini mektuplarında ortaya koymuş olan Sadullah Paşa da Refet Bey'e Berlin'den 13 Eylül 1879 tarihinde yazdığı mektupta Berlin'deki sanat faaliyetlerinden söz ederek "Avrupa'nın en meşhûre *actriceleri*"nin Almanya'nın büyük şehirlerinde sanatlarını icra ettiklerini ve Berlin'e de geldiklerini belirtir. Özellikle bir İtalyan *actrice* üzerinde durur ve seyircinin bu *actricee* aşırı hayranlığına dikkat çeker: "İtalyalı meşhûre *tragédien* Ristori altmış üç yaşında olduğu halde oynadığı rollerde gösterdiği maharet pek çok alkışlandı; Sena'ya çıktıkça seyircilerin alkışları ayyuka çıkardı, perde indikçe kıyametler kopup biçare mekkâre-i sâlhurde yedi sekiz defa perdeden arz-ı kamet etmeğe mecbur oldu."²⁹

Tanzimat dönemi şairi ve tiyatro yazarı Abdülhak Hâmid'in hatıra ve mektuplarında Avrupa'da tiyatro konusuna zaman zaman temas ettiği görülür. Hâmid'in hatıralarında ve mektuplarında tiyatro ile ilgili değerlendirmeler yer yer farklı özellikler gösterir. Kimi zaman tiyatroyu ciddi bir sanat olarak gören Hâmid kimi zaman da tiyatro seyrini ciddiye almaz bir tavır içerisindedir. Bazı mektuplarında, seyrettiği tiyatro oyunları ile ilgili değerlendirmeler yaparken çözümleyici yaklaşımlar sergiler, tiyatro edebiyatına dair fikirler ileri sürer. Bazı mektuplarına baktığımızdaysa ona göre tiyatro seyrinin önemsiz, eğlencelik bir iş olduğu düşüncesine kapılırız. Bunun sebebi, mektup yazdığı kişilerin değişik yapı ve kültürde insanlar olmasıdır. Örneğin, Sezai'ye yazdığı mektuplarda Shakespeare'den, Hugo'dan bahseder ve seyrettiği oyunlar hakkında birtakım değerlendirmeler yaparak tiyatro edebiyatı üzerinde durur. Hatıralarının sonlarına doğru da yine Shakespeare ve Hugo üzerine uzun değerlendirmelerde bulunur. Bu satırlarda Hâmid'in hayranlığını açıkça görmek mümkündür. Kısacası şairin Avrupa tiyatrolarına ilişkin izlenimleri hatıra ve mektuplarında hem yaklaşım hem de kapsam açısından inişli-çıkışlı bir grafik gösterir. Hatıralarında, Londra'da zaman zaman tiyatroya gittiğini fakat bunu "adet yerini bulsun" diye yaptığını belirtir. Çünkü şair, asıl önemli olanın yaşanan hayat olduğunu, tiyatrodan canlandırılan şeylerin her gece Londra cemiyetlerinde görülebileceğini belirtir. İnsanların arasına karışıp, olayları canlı olarak yaşamak yerine tiyatroya gitmek doğru değildir: "O esrareniz memleketin seyyie, o hayâl-hâne-i hakikatin sahnesinde binlerce facia ve mudhikeler, nazar-ı ibret ü ibtisara bir anda ve birlikte maruz oluyordu. Ben neden kemâl-i itina ile giyinip de mahdud ve mürettep bir oyun, muhayyel bir vakıa veya muharref bir rüya görmek için zavallı kuvve-i fikriyyemi yaldızlı bir mecliste saatlerce tevkif edeyim? Tiyatrodan göreceğim şeylerin envânını ise beşeriyetin derdini ve rüzgârın germ ü serdini bilenler kendi başlarında görmüşlerdir." (III, s. 219)

Aynı sebeplerden, Londra'daki müzelere de pek gitmeyen Hâmid'in diğer seyyahların hemen hepsinin aksine olarak tiyatro seyrini zaman zaman da olsa küçümsemesi ilgi çekicidir. Yirmisekiz Mehmet Çelebi'den Cenap Şahabettin'e kadar bütün seyyahlar Avrupa tiyatrosuna ciddi bir yaklaşım göstermişler, hayranlıklarını açıkça belirtmişlerdir. Hâmid'in bu tavrını iyi anlayabilmek ve izah edebilmek için onun hayata bakışını, hayat anlayışını dikkatten uzak tutmamak gerekir kanısındayım. *Divaneliklerim* şairi Avrupa'da eğlence hayatına dalabilmek, kadınlarla birlikte olabilmek için önüne gelen her fırsatı kaçırmamaya uğraşan hatta kendisi fırsatlar yaratan bir gençtir. Böyle olunca onun Avrupa'da tiyatro gibi *tanzim edilmiş* eğlenceler yerine canlı eğlenceleri, hareketli davet ve ziyafetleri tercih etmesi normal karşılanmalıdır. Oyle ki tiyatroya gitmek bile kimi zaman bir kadınla birlikte olmaya vesile teşkil eder onun için. Hâmid, "tiyatroya gitmeğe *meccur oldukça*, yani tanıdığı kadınların localarında davetli olarak buldukça" kadınların çoğunun tiyatroya sırf kendilerini göstermek maksadıyla geldiklerini müşahade eder. Tiyatrodaki oyunun birinci perdesi bittikten sonra bir başka tiyatroya gidip localarına oturmaları bunun

²⁸ Namık Kemal'in tiyatro anlayışıyla beraber Avrupa tiyatrolarına ilişkin görüşlerinin bir bütün olarak değerlendirildiği makale için bkz.: ENGİNÜN, İnci, "Namık Kemal ve Tiyatro", *Doğumunun Yüz Ellinci Yılında Namık Kemal*, TTK Yay., Ankara, 1993, ss. 13-16; aynı makale için ayrıca bkz.: ENGİNÜN, İnci, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yay., İstanbul, 1991, ss. 26-34

²⁹ *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, s. 647

ispatıdır. Kendisince, bu gerçeklerin farkında olan şair Londra'da bulunan elli-altmış kadar tiyatronun ilanlarını okuyup geçmekle yetinir.

Hâmid aslında tiyatro sanatını çok sever, zaman zaman onda görülen bu olumsuz yaklaşımda tiyatro seyri tecrübelerinin menfi etkisini de göz ardı etmemek gerekir. Hatıralarının sonlarına doğru, bir yerde, "peri-i sanat" olarak değerlendirdiği tiyatro için şunları söyler: "Tiyatro bir sanayi-i nefise meşheri, bir dâr-ı bedâyi' ve bir edebiyat sahnesidir. Oraya sahtelik girmemeli. Hattâ sahtelik bile tabîî ve hakiki olmalıdır." (III, s. 369) Tiyatroda sahtelikten şikâyet etmesi sebepsiz değildir. Şair, Trieste'de Lucienne'le ve şehbender Nihad Raif Bey'le birlikte seyrettiği bir İtalyan operasının "gülünç bir surette temsil edilmesi" üzerine bu yorumu yapar.

Ahmet Midhat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevelan*'da diğer pek çok konuya olduğu gibi tiyatro ve operalara da geniş yer ayırmıştır. Avrupa'da bulunduğu sırada sık sık tiyatroya gidip oyun seyretmiş olan yazar hem tiyatro binalarını hem de seyrettiği oyunları ayrıntılı olarak anlatmıştır. Sadece dışarıdan gördüğü bazı tiyatro binalarını ise tasvir etmekle yetinmiştir. Stockholm'de dikkatini çeken ilk binalardan biri kralın ve belediyenin yardımlarıyla epey ilerlemiş bir opera tiyatrosudur. Bunun yanı sıra dram ve komedy oynatan başka bir tiyatroyla "bizim Beyoğlu'nun kafeşantanları gibi birkaç küçük tiyatro" da bulunmaktadır.

İsveç-Norveç kralının, VIII. Müsteşrikler Kongresi davetlileri için verdiği ziyafetten sonra diğer davetlilerle birlikte tiyatroya giden Ahmet Midhat bu defa **Stockholm Opera Tiyatrosu**'nun genişçe bir tasvirini yapar, burada onun dışı dönük dikkatini görmekteyiz. Bilhassa "foyer denilen ve perde aralarında seyircilerin istirahatlerine mahsus olan salonları" pek mükemmel düzenlenmiştir. Sahnenin tam karşısında kralın locası ve foyerleri vardır. Tiyatro o akşam hıncahınç doludur. Resmî davetli olan kongre üyelerinin dışındakiler tiyatroya ancak yüksek ücret ödeyerek girebilirler. "Her locada ve zeminin bazı yerlerinde üniformalı ve nişanlı zevatın o kadar gaz ve elektrik ziyalarına mukabil lem'a-pâş olmaları ve bir hayli süslü kadınların da bunlar aralarında bulunmaları hakikaten tiyatronun manzarasını ziyadesiyle tezyin eyliyordu." (s. 209) diyerek tiyatronun ışıklı ve güzel görüntüsünü seyircilerle beraber ele alan yazar daha sonra, oyundan bahseder. Stockholm Opera Tiyatrosu'nda Verdi'nin meşhur *Aida* operası oynanmaktadır. Müzik ölçüleri bozulmadan İsveç diline çevrilmiş olan bu eser tiyatrodaki mükemmel bir şekilde icra olunmuştur. Ahmet Midhat, salonun ve sahnenin ışık düzenine hayran kalır, Batı'daki teknolojik gelişmeleri tiyatroyla birlikte ele alır, teknolojinin tiyatroya olan hizmetine dikkat çeker: "Elektrik ziyası pek çok şeylerde güzel işe yaradığı gibi tiyatro sâha-ı temaşaları üzerinde dahi ziyadesiyle işe yaramaktadır. Mehtap göstermek, yıldızlar ve güneş irae eylemek veyahut gayet süslü giyinmiş ve elmaslara müstağrak olmuş bir kızı garîk-ı envâr ederek bir kat daha şa'sa-pâş bir hale koymak için şu elektrik ziyasından büyük istifade ediliyor." (s. 209)

Ahmet Midhat, *Aida*'yı daha önce İstanbul'da birkaç defa gördüğü için bu opera hakkında bilgi sahibidir. Bu bakımdan, aynı locada bulunduğu Kontes de Landberg'le İtalya sefirinin oyun hakkındaki tartışmalarına o da katılır. Avrupalılar, bu gibi tartışmalarda tiyatroya, musikiye aşına çıkmayanların görgülerinin noksan olduğunu düşünmektedirler. Bunu bilen Ahmet Midhat, tiyatro tartışmasında onlardan geri kalmamaya çalışır. Bilhassa bir Şarklının "sanayi-i nefise" hakkında bilgi sahibi olduğunu görmek Avrupalılar için o kişiyi beğenme vesilesi olur. Kontes de Landberg, Osmanlı tiyatrosunun o günkü durumunu sorunca, Ahmet Midhat doğrudan doğruya Osmanlı tiyatrosundan bahsetmeden evvel, zaman zaman Beyoğlu sahnelerine gelip oyun sahneleyen Fransız ve İtalyan kumpanyalarından kısaca söz eder. Osmanlıların da tiyatro edebiyatı bakımından pek geri sayılmamakla beraber, bina ve edevat yokluğu açısından icrâ meselesinde Avrupa'dan pek geride bulunduğunu ifade eder. Avrupa'da belediyeler tiyatrolara sürekli olarak para yardımı yaparken bizde böyle bir yardım sözü konusu olmadığı için tiyatrolar da fazla bir ilerleme kaydetmemektedir. Piyas ve operaların tercümesinde de büyük zorluklarla karşılaşmaktadır. Özellikle opera metinleri "Avrupa evzân-ı şiiiriyyesi bizim evzân-ı şiiiriyemize hiç uymadığından ve operalar da güftelerin mutlaka muzika ölçüsünden harice çıkamamaları lazım geldiğinden tercüme olunan operaların Osmanlıcalarına 'şiiir' ve 'manzum' diyebilmek kabil olmadığını" (s. 211) ifade eder. Buna bağlı olarak oyuncuların operayı layıkıyla sahneye koymaları da imkânsızlaşmaktadır. Yazarın, "Elhasıl, bir Avrupa operasının

bizim lisan-ı Osmaniyemize aynen mesela şu *Aida* operasını İsveç lisanına tercümesi derecesinde muntazaman tercümeye hiç imkân bulunamıyor." (s. 212) cümlelerinde operaya uygunluk açısından Batı dilleriyle Osmanlıca'yı karşılaştırdığı da görülür.

Ahmet Midhat, Dikran Çuhacıyan Efendi'nin yaptığı opera tercümelerinden bahsedince Kontes bunların mahiyetini "Çuhacıyan Efendi yeniden Osmanlıca olarak yazdığı operalarda işi bu mahzurdan kurtarabilmiştir ya?" şeklinde sorar. Bu soru üzerine Ahmet Midhat, Dikran Çuhacıyan Efendi'nin, çevirilerinde, Osmanlıca'ya ve müziğe uygunluk meselesini pek az halledebildiğini; *Leblebici Horhor* ve *Arif'in Hilesi* gibi operalarda yazdığı muzikaların dahi tamamıyla Osmanlı muzikası olmadığı gibi, güftelerin de tamamıyla Osmanlı şiiri olmadığını belirtir. Bunların adeta İtalyan ve Osmanlı muzikası karışımı eserler olduğunu ifade eder. Kontes'in "Doğrudan doğruya Osmanlı eş'arı üzerine yine doğrudan doğruya Osmanlı muzikası besteleyerek opera yapmadınız mı?" (s. 212) sorusunu da bu konuda Haydar Bey'in bazı çalışmaları bulunduğunu fakat tam muvaffakiyetin güç olduğunu belirtir.

Stockholm Opera Tiyatrosu'ndan söz eden bir başka da seyyah Selim Sırrı'dır. Selim Sırrı, İsveç halkının "temâşâyâ pek merakı olduğunu" söyledikten sonra bu ülkede tiyatro sanatçılara ayrı bir önem verildiğini de ifade eder. Kendisinin Stockholm'de bulunduğu 1908-1910 yıllarında ülkenin en ünlü opera sanatçısı Mademoiselle Rappé'dir. "İsveçlilerin seviye-i irfan ve kemâlini bu derece yükselten ve her biri bir mekteb-i edeb ıtlakına seza olan tiyatroların hepsinde eğlence tarzında halka ictimâf dersler veriliyor." (s. 146) sözleriyle tiyatronun, halkın eğitilmesindeki fonksiyonuna işaret eden yazara göre, her kış *Othello*, *Aida*, *Carmen*, *Faust* gibi büyük opera eserlerinin sahnelendiği Stockholm Opera Tiyatrosu, Paris'in Grand Opéra'sının bir benzeridir. Selim Sırrı'nın kendisi de sık sık operaya giderek sahnelenen oyunları seyretmiştir. Bunlar arasında *Aida* da vardır. Seyrettiği piyeslerden bazılarının hikâyesini kısaca aktaran ve piyesler üzerindeki görüşlerini ifade eden yazarın özellikle "viyolonsel, klarnetler, derken harplar en sonra madeni sazlarla sanki bir fırtına koparan" orkestranın sunduğu müzik üzerinde durduğu, bunun yanı sıra oyuncuların başarısına da işaret ettiği görülür. Tiyatroların her akşam "binlerce dekolte zarif madam, matmazeller ve fraklı smokinli kibar çehrelerle dolu olduğu"na değinmesi de dikkat çeker.

Ahmet Midhat'ın, Kopenhag'daki şehir gezintisinde dikkatini ilk çeken Büyük Opera binası olur. Burada daha sonra, Madam Gülnar'la beraber oyun da seyrederek. Hem dış yapısıyla hem de iç görünüşüyle opera binasının tasvirini yapan Ahmet Midhat buradaki, Danimarka'nın millî tiyatro yazarları olan Holberg ile Ohlensleger'in heykellerine de dikkat çeker. Madam Gülnar'la burada *Carmen* operasını seyretmişlerdir. Ahmet Midhat, sahne düzenini ve oyuncuların operayı sunuş tarzını çok beğenmiştir. Oyundaki tenorun, primadonnanın ve diğer oyuncuların rollerinden bahseder. Sahnedeki oyuncuların sayıca fazlalığına dikkat çekerek bir zamanlar İstanbul'da *Aida* oynanırken gerekli asker kalabalığının ancak hamalların asker kılığına sokularak sağlanabildiğini hatırlar. Halbuki burada büyük küçük bütün oyuncular başarılıdır ve aslen tiyatrocudur; figüranlar bile rastgele insanlardan seçilmez.

Kopenhag'dan Berlin'e giderlerken iskelede bekleyen yolcular arasında, Kopenhag'da bir gece önce *Carmen* operasını oynayan Alman tiyatro topluluğunun oyuncularını da görürler. Onlar arasında birbiriyle evli olanların da bulunduğunu yanlarında çocukları da olduğunu görünce bu da onu şaşırtır. Çünkü İstanbul'da gördüğü İtalyan ve Fransız kumpanyalarında böyle bir duruma rastlamamıştır. Alman tiyatrocularla konuşmaları neticesinde karısı tiyatrocü olmayan bazı erkeklerin karılarının da kumpanyayla beraber dolaştığını, gerektiğinde figüranlık yaptıklarını öğrenir. Aynı şekilde, tiyatrocü olmayan bazı kocalar da kumpanyada perdecilik, biletçilik, figüranlık gibi işler yapmaktadır. Bekâr olan kadın ve erkekler de İtalyan ve Fransız tiyatrocularına göre daha "edîbâne" davranmaktadırlar. Yazarın, burada tiyatrocular hakkındaki gözlemlerini aktarırken bir anlamda kuzey sanatçılarıyla güney sanatçılarını davranış açısından karşılaştırdığını görüyoruz.

Ahmet Midhat Efendi, Paris'te, Opera Tiyatrosu'nun yanında pek gösterişsiz kalan *Eden Théâtre*'dan da bahseder. Bu tiyatronun tek özelliği Hindistan'daki Brahma mabedlerini takliden yapılmış olmasıdır; Avrupa mimari usulüne göre inşa edilen diğer binalar yanında bu özelliğiyle dikkat çekmektedir. Yazar, bu tiyatroda oyun

seyretmemiştir. "Zaten pek de kendini bilen adamlara buradaki oyunları temaşa hevesi caiz olamaz. Zira burası Paris'in *demi-monde* denilen yani fuş ile iffet arasında bulunarak birinciye meyelan ve istidadı daha ziyade olan şeytanet-perdâzân nisvanının müracaatgâhı olup aktâr-ı âlemden sefahat için Paris'e gelenler sair emsali misillü bir de burada yakayı ele vererek huzûzât-ı nefsanîye halkasını burunlarına taktırırlar." (ss. 518-519) sözleriyle hem Eden Théâtre'in seviyesizliğine işaret eder hem de buranın müdavimlerini eleştirir. O, tiyatroları ele alırken de öğretici özelliğini, ansiklopedistliğini gösterir ve okuyucularını en genel şekilde bilgilendirmek ister. "Tiyatrolar" başlığı altında Paris'te bulunan büyüklü küçüklü yirmi kadar tiyatro hakkında bilgi veren yazar bunların bazılarında oyun seyretmiş, bazılarını sadece dışarıdan görmüş, bazılarını ise Bædeker'in seyahat kılavuzlarından yararlanarak tanımış ve tanıtmıştır. Tiyatroları anlatırken şöyle bir sıra takip eder: Tiyatro binasının dış görünüşü, yapısı, kuruluş tarihçesi, tiyatronun iç yapısı ve sahne düzeni, tiyatrolarda oynanan oyunlar, oyunlara rağbet eden seyirce grupları, tiyatrolara gidiş-geliş meselesi ve tiyatroların işletilme şekilleri.

Paris'in kibar halkının devam ettiği **Bulvar Tiyatroları** en çok rağbet gören yerlerdir. Bulvar Tiyatroları'ndaki oyunlar daha çok, halkı eğlendirmeye yönelik olup pek ciddi eserler değildir. Fakat zaman zaman Alexandre Dumas fils, Octave Feuillet gibi tanınmış yazarların eserleri de sahnelenmektedir. *Vaudeville* tarzındaki oyunların sahnelendiği *Variété* Tiyatroları da Paris'in eğlence açısından en makbul tiyatrolarındandır. "Paris'in asıl etvâr ve mişvarına muvafık olan tiyatrohane burasıdır. Tiyatrolarda aranan eğlencelerin ma'yubiyet ve adem-i ma'yubiyeti hesaba katılmamak şartıyla en mükemmeli burada bulunur." (s. 585) Ahmet Midhat Efendi, Paris'in gece hayatında önemli yeri olan Bulvar Tiyatroları'na bizzat hiç gitmemiş, bu nedenle de bu tiyatroların gece hayatındaki rolünü daha çok insanlardan duyduklarına ve kılavuz kitaplardan okuduklarına dayanarak vurgulamıştır. Buralar daha çok birbirini arayan uygunsuz kadın ve erkeklerin buluşma yeri gibidir. Oyun seyretmek yerine oyun esnasında locadan locaya geçenler hatta tiyatrodan tiyatroya birbirini arayanlar bile görülmektedir. En çok seyirci çeken tiyatrolar bunlar olduğu için oyun bitiminde tiyatroların önü binlerce insan ile dolmaktadır. Paris'te bir akşam da yol arkadaşları Madam Gülnar ve Doktor Yanpolsky ile *Châtelet* tiyatrosuna giden Ahmet Midhat bu tiyatronun sahne ve salonunun da pek geniş, "makine ve edevât-ı sairesinin pek mükemmel olduğunu" belirtir. Yaz mevsimlerinde salonun hararetini azaltmak için salonun kubbesi açılmakta ve tiyatro havalandırılmaktadır. Burada seyrettikleri *Prens Soleille* oyunu popüler bir aşk piyesidir. Hintli bir sefirle İsveçli bir kızın aşkını anlatan bu oyun birtakım entrikalarla ve karışık olaylarla örülmüş ve kalabalık bir oyuncu kadrosuyla sunulmuştur. Sahnelenişinde de birtakım karışıklıklar olan bu tip oyunların iyi anlaşılabilmesi için piyes metninin önceden okunması gerektiğini belirtir.

Ahmet Midhat'ın, Münih'te de ilk dikkatini çeken binalar arasında "Almanya'da bir misli daha bulunmamak derecesinde cesim olan" **Münih Saray Tiyatrosu** da vardır. Bu opera tiyatrosunun salonu 2200 kişiyi alacak kadar geniştir. Saray Tiyatrosu denmesinin nedeni Kral Sarayı bünyesinde bulunması değildir. Kral sarayına bağlı başka bir tiyatro bulunmaktadır. Zaman zaman büyük tiyatronun oyuncularını saraya bağlı tiyatrodan da oyun sahnelemektedir. Yazarın sözünü ettiği bir başka kral tiyatrosu da Viyana'da bulunan ve "sütunlar, oymalar ve statüler gibi her nev' tezyinat-ı mimariye ile mükellefen tezyin olunmuş" tiyatrodur. Bu binanın planının "Fransızca T harfine şebîh olduğunu" belirten yazar, binanın dışarıdan görünüşünün "Viyana'nın da Paris'in de büyük operalarından daha heybetli ve daha ziyetli" olduğunu da ifade eder.

Ahmet İhsan da tıpkı Ahmet Midhat gibi tiyatrolar üzerinde önemle durmuş yazarlardandır. Avrupa seyahatinin başlangıcında Marsilya'da Palais de Crystale'e giden yazar buradaki tiyatro salonunun Beyoğlu'ndaki Fransız tiyatrosunun dört katı büyüklüğünde olduğunu belirtir. Oyunlar ise Beyoğlu Concordia'sı tarzında olmakla beraber mükemmeldir. Bilhassa bu tiyatrodan seyrettiği İngiliz hayvan terbiyecisinin gösterisine hayran kalır. Meşhur edebî trajediler oynatan Fransız Tiyatrosu yanında daha çok eğlencelik oyunlar sahneleyen *Châtelet*, *Variété*, *Odéon* gibi Bulvar Tiyatroları da Fransa'nın görülmeye değer tiyatrolarındandır. *Variété* tiyatrosunda bir akşam *Paris Deniz Limanı* oyununu seyreden yazar bu tiyatroyu ve oyunun sahnelenişini çok beğenir. Burada, tiyatronun edebî değerinden çok sahne düzeni, oyuncuların

mükemmeliyeti, teknolojinin tiyatroya kazandırdığı imkânlar söz konusudur. Ahmet İhsan'ın Paris'te dikkat çektiği tiyatrolerden biri de **El-Ambra Tiyatrosu**'dur. Elhamra Sarayı'na benzetilerek yapılmış olan bu ilginç tiyatrodaki bir oyun seyrediyor. Dilini anlamadığı için birkaç meşhur piyesin birer parçasının bir araya getirilmesiyle oluşturulan oyunu pek anlamamış olsa da, aktrislerin kıyafetini, dekoru ve yüz elli kadar kızın birlikte sunduğu bale kısmını çok beğenir.

Ahmet İhsan, bir sanat ve müzik beldesi olan ve Avrupa şehirleri arasında müzik ve dans tarihindeki yeriyle kendini gösteren Viyana'nın büyük **Viyana Operası**'ndan geniş olarak söz eden tek seyyahtır. Seyahatinin dönüş yolunda uğradığı Viyana'da bir müddet ikamet ederek operaya gidip bir oyun da seyreden Ahmet İhsan bu tiyatronun hem dış hem de iç görünüşünü mükemmel bulur. Hatta "Manzara-ı dahiliyesini Paris tiyatrolarından ekserisine müreccah buldum." diyerek bir mukayese de yapar. Fakat öyle iddia edildiği gibi Paris'teki Büyük Opera'dan üstün değildir: "Vakıa tiyatronun dahili müzeyyen, mükellef, mehib idi. Fakat Paris'in Grand Opéra'sı nerede bu nerede?" (s. 563) Salonun ve sahnenin "tezyinatını" beğenmekle birlikte sahnelenen oyunun dilini anlayamadığı için oyun ve oyuncular hakkında fazla bilgi vermez.

Mehmet Enisî'nin *Avrupa Hatıratı* adlı seyahatnamesinde Fransa'nın Nice şehrindeki **Opera Tiyatrosu** söz konusu edilmiştir. Şehirden ayrılacağı günün gecesinde tiyatro seyretmeyi düşünen seyyah Opera Tiyatrosu'na giderek *Faust*'u izler. Bir-iki bin kişilik tiyatrodaki localar dört kat olarak düzenlenmiştir. Oyunun sahnelenişine hayran kalır, "harikulade muhteşem" bulur; öyle ki görevli olduğu geminin kamerasında gezi günlüğünü yazarken beyaz ve uzun sakallarıyla Faust'u loş bir odada çıplak bir masa başında otururken görür gibi olur, onun konuşmalarını işittiğini zanneder. "Tiyatro, beşeriyetin mekteb-i irfanıdır. Beşeriyet, beşeriyet-i mütemeddine bu mektebden pek büyük istifadeler etmiş, pek celil feyzler almıştır. Tiyatroyu bir mekteb-i irfan, bir dersane-i kemâlât haline koyabilmek bir marifet-i uzmâdır..." (s. 135) diyen seyyah gerçek ilim ve sanat adamları tarafından desteklenmeyen tiyatroların insanlara zararlı olabileceğini de ifade eder. Enisî Fransa'da Racine, Corneille, Molière, Dumas fils, Coppée... gibi yazarların tiyatroya hakkıyla hizmet ettiğini, Sarah Bernhardt gibi "tazim ve takdir ile yâd edilmesi gereken" oyuncuların bu sanata büyük bir değer kazandırdığını belirtir. Tiyatronun genel olarak ne gibi faydaları olduğu üzerinde dururken şu tespitleri yapar: "Tiyatro, bir cemiyetin gidâ-yı fikr ü ruhudur. Bu tiyatro sahnelerinde insan en rakik, en safâ-engiz, en mehîb, en dehşet-nâk menâzırı görüyor ki bunların mecmû ahlâk-ı beşeriyeye karşı bir ibret ve intibah tablosu husule getiriyor. Bu tiyatro sahnelerinde hamiyet-i milliye, fazilet-i ruhiye, asalet-i fikriye, şecâat-i askeriye, icraât-ı meşkûre âmâl-i necibe gösteriliyor. Bu tiyatro sahnelerinde hey'ât-ı ictimaiye-i beşeriyenin refah ve saadetine bir revnak-ı mütemadi vermek, tabiatlara bir pertev-i terbiyet ve ulviyet, fikirlere bir ziyâ-yı gayret ve âdemiyyet saçarak kulûb-ı beşeriyeye ta'mîm-i huzur ve istirahat etmek nokta-i nazarından bir hakîmin, bir hürriyetperverin, bir mücahid-i vatanın fikrinden, kaleminden çıkan dakaayık-ı ahlâkiye, felsefiyât-ı hayatiye teşrih edilir..." (ss. 135-136) Seyyahın, tiyatronun önemini ortaya koymak için sebep-sonuç ilişkisi şeklinde verdiği örnekler bu şekilde uzayıp gider.

Ali Kemal, *Paris Musahabeleri*'nde, bu şehirde gittiği tiyatrolardan ve seyrettiği oyunlardan sık sık bahseder. Onun gözlemlerine göre Paris'te tiyatro çok önem verilen bir sanattır. Halk tiyatroya büyük ilgi göstermekte, Fransız edebiyatçıları güzel tiyatro eseri ortaya koymak için adeta birbirleriyle yarışmaktadırlar. Ali Kemal büyük opera ve tiyatroların ilanlarını sürekli olarak takip eder fakat aşırı pahalı olan bu tiyatrolara gitmesi pek mümkün olmaz. Bununla birlikte, tiyatroyu çok seven yazar, büsbütün mahrum kalmamak için küçük tiyatrolara gider. Bir akşam bu küçük tiyatrolardan biri olan Ambigo tiyatrosunun ön sıralarından bir bilet alır. Öncelikle, izlediği *Chateau de Grantiere* isimli trajedinin konusunu uzunca bir özet halinde anlatır: Ailevî bir mecburiyetle, sevdiği adamla değil bir başkasıyla evlenmek zorunda kalan Thérèse'in eşi evliliğin ilk günü harbe katılmak üzere İtalya'ya gidince Thérèse bir yolunu bulup sevdiği kişiyle birlikte olur ve bir müddet sonra da ondan bir çocuk doğurur. Bundan sonra olaylar gelişir ve neticede Thérèse, çocuğunun babası olan sevgilisiyle evlenerek saadete kavuşur. Oyunun konusunu özetleyen Ali Kemal, küçük tiyatronun tasvirine yer vermektense geri kalmaz. Ambigo tiyatrosu elektrik fanuslarıyla aydınlatılmış, iki-üç bin kişiyi alacak genişlikte, "mutantan, muş'şa' bir temâşâgâh"tır.

Ali Kemal'in seyrettiği ve eserinde anlattığı çok sayıdaki tiyatro oyunlarından biri de devrin meşhur tiyatro yazarlarından Paul Herviau'nun *Kıskaç* isimli eseridir. *Comédie Française*'de sahnelenen bu oyunda Herviau "izdivaçtan bir felsefe yapmış", bir ailenin hayatını bütün yönleriyle gözler önüne sermiştir. İlk iki gün bilet bulamayan Ali Kemal, oyunu ancak üçüncü gün seyredebilir. *Kıskaç*'a başlanmadan önce küçük, önemsiz bir güldürü sahnelenir. Ali Kemal, bu güldürüyü seyre değer bulmaz, seyircileri gözlemeyi tercih eder. Tiyatronun her tarafı seyircilerle hıncahınç doludur, kadınların erkeklerden çok olması da dikkat çekicidir. "Oyun baştan başa insanın a'sâbını geriyor, adeta kırmak derecesine getiriyor."³⁰ diyerek *Kıskaç*'ın kendisi üzerindeki etkisini belirten yazar, daha sonra oyunun özetini verir: Genç, güzel fakat asabî ve hisli bir genç kız (Irene), yakışıklı ve zengin fakat hissîlikten bîhaber bir gençle (Fergan) evlenir. Aralarında aşk yoktur, evlilikleri bir mukavele gibidir. Genç kadın aslında, okuldan arkadaşı olan bir başka genci (Michel) sevmektedir; fakat bu genç zengin olmadığı için ailesi evlenmelerine izin vermemiştir. Aşkını unutamayan genç kadın, kocasıyla arasına bir mesafe koyar. Hatta giderek ondan nefret etmeye başlar ve boşanmak ister. Amacı, ara-sıra görüştüğü eski sevgilisiyle evlenmektir. Ancak kocası boşanmaya razı olmaz. Bunun üzerine genç kadın bir başkasını sevdiğini itiraf edince bu sefer kocası daha büyük bir tepki gösterir ve karısını sürekli gözlem altında tutabileceği bir yere yerleştirir. Oyunun üçüncü perdesi, bu olayların on yıl sonrasını göstermektedir. Michel veremden ölmüştür. Karı-koca arasındaki soğukluk sürmektedir ancak bir çocukları olmuştur. Mösyö Fergan, çocuğun kendisinden olduğunu zannetmektedir fakat aralarında çıkan bir tartışmada kadın, çocuğun babasının Michel olduğunu söyler. Zaten bu yüzden, çocuk hassas bir bünyeye sahiptir. Çocuğun kendisinden olmadığını öğrenen Mösyö Fergan boşanmak istediğini bildirirse de bu defa Irene karşı çıkar. Çocuğunun istikbalini düşünmek zorunda olduğundan, boşanmayı reddeder. Bundan sonraki hayatlarını birlikte "iki felek-zed" olarak devam ettireceklerdir.

Ali Kemal bunlarla yetinmeyip, daha sonra seyrettiği -veya, seyrettiğini farz ettiğimiz- hemen her oyun üzerinde uzun uzun durmuş, genellikle de tekstlerden yararlanarak piyeslerin özetlerini aktarmıştır. Piyeslerin anlatımında kendi seyir tecrübelerinden ziyade, devrin Paris gazetelerini ve piyes tekstlerini kaynak olarak kullandığı şüphesi zaten onun yazılarının sahiciliğine gölge düşürmektedir. Yazılarındaki ifadelerden kendi seyir tecrübelerine dair kesin deliller yakalayabilmek de her zaman mümkün olmamaktadır. Bu durumda burada bunların hepsinden bahsetmeye gerek yoktur.

Ali Kemal'e göre Paris'te Büyük Opera'dan sonra en beğenilen tiyatrolar **Odéon**, **Gymnas**, **Vaudeville** sahneleridir. Yazar bunların her birini bir mektep, bir felsefe salonu, bir marifet sahnesi olarak değerlendirir. Buralarda Moliere'in, Racine'in, Hugo'nun, Dumas'ların eserleri sahnelenir. Büyük Opera ile bu gibi tiyatrolar arasında yer alan **Opéra Comique** ise hem opera seyircilerinin hem de diğer tiyatrolara devam edenlerin beğenisini kazanmış bir sahnedir.

Şerefeddin Mağmumi'nin seyahat hatıralarının ikinci cildinde Brüksel ve Londra tiyatrolarıyla ilgili gözlemleri yer alır. Brüksel'deki **Flaman Tiyatrosu** onun görüp anlattığı ilk tiyatrodur. Tiyatro binasını dıştan seyreden Mağmumi "kuş kafesi kadar ve süslü olan bu güzel ve sevimli tiyatro"nun (II, s. 23) birinci ve dördüncü katı çepeçevre balkondur. Bir kaza veya yangın durumunda seyircilerin balkonlara çıkarak kolaylıkla kurtulabilmeleri için balkonlar arasında merdiven bağlantısı bulunur. Bu bağlantılar binanın mimarisini bozmamış, aksine süslü yapıldığı için güzelleştirmiştir. Brüksel'in Place de la Monnaie (Para Meydanı) civarındaki **Royale Tiyatrosu** da seyyahın tanıttığı tiyatrolardandır. Paris'in Odéon'una benzeyen bu tiyatro dış görünüş itibarıyla çok sade olmakla birlikte dahilî süslemeleri göz alıcı olup salonu da yirmi bin kişiyi alacak kadar geniştir. Binanın cephesindeki kabartma ve heykeller mükemmeldir. Özellikle aşk, şiir, kahramanlık, pişmanlık, şehvet, arzu, ümit, teselli, elem... sembolü olarak yapılmış peri heykelleri dikkat çekicidir. Seyyah, Flaman Tiyatrosu'nda olduğu gibi bu tiyatro binasında da yangın merdivenleri bulunduğunu belirtir. Brüksel'den sonra seyahat ettiği Londra'daki son gecesini boş geçirmemek üzere bir tiyatroya giden

³⁰ *Paris Musahabeleri*, c.I, s. 21

Mağmumi, Londra'daki tiyatroların toplam sayısının altmışa vardığını; fakat bunların hiç birinin Paris'in Büyük Opera'sı veya Châtelet'si ayarında olmadığını söyler. Ayrıca kendisi İngilizce bilmediği için ciddi dram ve komedilerin sahnelendiği tiyatrolara gitmeyi gereksiz bulur, küçük operet tiyatrolarına giderek İngiliz müziği dinlemeyi tercih eder. Londra'da bir defa gittiği **El-Hamra Tiyatrosu**'nun dahilî düzenlemesini, yaldızlı ve bol ışıklı salonunu çok beğenmiştir. Şehirdeki son gecesinde bir *variété* tiyatrosuna gider; *variété* tipi oyunların ve *revueler*in sahnelenmesinde İngilizlerin Fransızlardan daha üstün olduğu fikrindedir.

Kutup Musahabeleri yazarı Celal Nuri ise Berlin'deki **Admirals Palast**'ta izlediği *Flirt in St. Moritz* balesini ayrıntılı olarak anlatır. Böylesine ayrıntılı bir oyun anlatımı diğer seyahatnamelerde karşımıza çıkmadığı için Celal Nuri'nin cümlelerini buraya alıyorum: "Selâtn camilerinden büyük bir tarabhane: Admirals Palast. Güzide halk localara dolmuş. Yemek yiyor ve tütün içiyor. Uçta pek güzel bir takım, yine pek güzel bazı havalar çalıyor. On, on beş kişi, ortada, kayıyorlar. Birdenbire elektrikler tenkîs edildi. Büyük bir balet başladı. Cümlesi kayarak raks ediyorlar. Raks pek manidar: *Flirt in St. Moritz*. Raksın, pandomimin, patinajın ictima' ettiği bu eğlencede büyük bir san'at var. İşaret-i âşıkane muhayyirü'l-ukul. Elbiseler enfes. Rakkaseler nefis. / Bir iki dakika fasıladan sonra bir balet daha. Bu, birincisinden daha güzel. Yine küçük bir sekte-i tabiiyenin nihayetinde bir japon gece âlemi başladı. Geyşa, şogun, hassa askeri ve saire kıyafetine girmiş Berlin fakirleri, o acayip ve vahşi elbiseler içinde, ellerinde kâğıt fener, kâğıt yelpaze ve şemsiye (veya matariye) olduğu halde daima patinaj ederek, âşıkane bir macera mîme ettiler. Resm-i geçit pek parlak oldu ve sanatkârlar hararetle alkışlandılar..." (s. 19-20)

Halit Ziya da Almanya seyahati sırasında tiyatro ve operalara zaman zaman dikkat çekmektedir. Münih'teki ilk gecesinde tiyatroya giderek *Fledermaus* adlı hafif Viyana operetini seyrederek. Bu operetin sahnelendiği **Gertnerplatz Tiyatrosu** daha çok halktan kişilerin rağbet ettiği orta halli bir temaşa yer olup çok büyük bir binası vardır. Halkın, temsili büyük bir sükûnetle adeta dua eder gibi huşû içinde izlemesi yazarın dikkatinden kaçmaz. Seyircilerin davranışları yanında giyimlerine de dikkat eden yazar bilhassa seyirci kadınların giyiminde bir itinasızlık göze çarptığını belirtir. Halit Ziya, Johann Strauss'un *Fledermeus* operetini daha önce bir İtalyan temsil heyetinden İstanbul'da seyretmiş ve o zaman çok beğenmiştir. Buradaki temsilde ise Alman oyuncuların bazı aksaklıklarına şahit olan yazar, operetin sunuluşundaki "şevk eksikliği"nin temsile cansızlık verdiğini ifade ederek oyunu başarılı bulmadığını belirtir. Yalnız, müzik İstanbul'dakinden daha başarılı olarak icra edilmiştir; hem sazlar hem de çalgıcılar mükemmeldir. Fakat oyuncuların başarısızlığı sebebiyle musikî ile oyuncular birbirinden kopuk bir görünüm arz etmiştir.

Osmanlı hükümetinin Münih'te fahrî başşehbenderi olan Mösyö Almerich, Almanya'daki tiyatroları gezmesinde Halit Ziya'ya yardımcı olur. **Prinzregententheater** bunların en yenisidir. On beş yıl önce inşa edilmiştir, mühim bir mimari eserdir. Süs ve gösterişten ziyade pratik kullanıma elverişli olarak inşasına özen gösterilmiştir. Yeni mimari anlayışının bir ürünü olan bu tiyatro çok ince hesaplarla yapılmış mükemmel bir binadır. Sahne teşkilatı da mükemmeldir, bilhassa yeni tiyatro sahnelerinin en önemli unsurlarından olan elektrik ve ışık taçhizatı eksiksizdir. Halit Ziya'nın bu kısımdaki tespitleri daha önce Ahmet Midhat'ta karşımıza çıkan saptamalarla paralellik gösterir. Görevli bir mühendis sahne tertibatı hakkında ayrıntılı bilgi verir, geniş izahatta bulunur. Perdeler, dekorlar, elektrik vasıtasıyla canlandırılan fırtınalar, yağmurlar, koşup giden bulutlar, hareketli ufuklar, ışık oyunları Halit Ziya'yı hayran bırakır. Görevlinin "Elektrik beşeriyet-i hazıranın en büyük bir muzafferiyeti olduğu gibi san'at-ı sahnenin de en kıymetdâr servetidir; bugün elektrikten mahrum kalmak lazım gelse, sahne fennini yüz sene evvele ric'at ettirmek icap eder." (s. 83) sözleri, yeni teknolojinin tiyatroya olan hizmetini en iyi şekilde açıklamaktadır. XX. yüzyılın başlarındaki bu değerlendirme, eski tiyatrolarla yeni teknolojiye uygun olarak düzenlenen sahneler arasındaki farkı da ortaya koyarak, devir farklılığına işaret etmektedir.

Ardından, Almanya'nın en büyük tiyatro sahnesi olan **Saray ve Millet Tiyatrosu**'nu gezerler. Eski binaların haşmetine sahip olan bu sahnenin elektrik tertibatı da mükemmeldir. Bin sekiz yüz kişilik salonun tavanında ve tavan çevresinde

bulunan resim ve oymalar çok etkileyicidir. XIX. yüzyıl başlarında yapılmış, büyük Münih yangınında yanmış fakat aslına uygun olarak yeniden inşa edilmiştir. Bunun hemen bitişiğindeki küçük bir sahne de hem ince işleme ve oymalarıyla, hem sevimliliğiyle, hem de *rococo* tarzındaki mimarisiyle dikkat çekmektedir. Münihliler, **Residenztheater** adını verdikleri bu tiyatro sahnesine ayrı bir sevgi duymaktadırlar. Yazar, tiyatrolar vesilesiyle Almanlardaki sanat sevgisine de dikkat çeker. Bu, halkın bütün tabakalarına yayılmış bir sevgidir. Yapılan her yeni binada, sokak ve dükkânlarda, her eşyada sanat sevgisi kendini göstermektedir.

Halit Ziya, Almanya'da bulunduğu süre içinde **Leipzig Tiyatrosu**'nda Kreutzer'in *Gırnata'da Bir Gece İzbesi* adlı eserini, Dresden Operası'nda *Satılmış Gelin* adlı bir Leh komedyasını, **Hamburg Şehir Tiyatrosu**'nda da Mozart'ın ünlü operası *Figaro'nun Düğünü*'nü seyreder. Bunların hepsini çok beğenen yazar özellikle operalardaki müziği mükemmel bulur. Yazar, *Satılmış Gelin* komedyasını çok beğenir ve oyuncu kadrosuna hayran kaldığı **Dresden Operası**'nın geniş bir tasvirini yapar ve bu tiyatroyu Almanya'nın en geniş, en büyük, en güzel sahnelerinden biri olarak değerlendirir. Opera'nın iç düzeni muhteşem olup gerek salonu, gerek dinlenme yerleri ve gerekse sahne düzenlemesi eksiksizdir. "Tertibat-ı dahiliyesinin haşmet-i kibaranesi kadar haricen de dilfirib bir manzara irae eden bu bina'nın ortadaki büyük kapısının üstünde Baccus ile Arianne'yi bir arada gösteren heykel kulesi bulunmaktadır. Schilling'in bu nefis eserinin yanı sıra kapının iki tarafında Alman tiyatro edebiyatını taklitten kurtarıp yücelten Goethe ve Schiller gibi iki büyük yazarın heykelleri de vardır. Ünlü bestekâr Weber'in tunçtan heykeli de dikkat çekmektedir.

Viyana'daki **Teatr an Durin**'de operet izlemiş olan Cenap Şehabettin ise daha çok, izlediği operet üzerinde durur. Cenap, burada Leo Fal'in *İstanbul Gülü* operetini seyretmiştir. Operet daha sahneye konmadan konusunun enteresanlığı münasebetiyle halk arasında konuşulmaya başlamıştır. Halk, *İstanbul Gülü* operetinin, Garp'ta daima esrar perdesi arkasından görülen Türk hayatı üzerindeki örtüyü bir parça da olsa kaldıracığını ümit etmektedir. Halbuki eserin ne yazarı ne rejisörü ne de oyuncularını İstanbul'u görmüştür. Bunu bilen Cenap "Yarabbi, Türk'ün esrar-ı hayatı namına kim bilir neler göreceğiz!" (s. 253) diyerek tiyatroya gider ve bu opereti oyunun bestekârı Leo Fal ile birlikte seyreder.

Eserde, İstanbul'daki yalılardan birinde yaşanan bir aşk anlatılmaktadır. Kemal Paşa'nın kızı Goncagül, zabıt olan Ahmet Bey'le nişanlanacaktır. Fakat genç kız bu nişana zoraki boyun eğer, onun asıl sevdiği kişi aşk romanları yazarı Andre Lary'dir. Goncagül, romanlarını tutkuyla okuduğu bu yazara gıyaben âşık olmuştur. Nişan ile nikâh arasındaki bir aylık sürede genç kız, Andre Lary'yle haberleşip ona, kerdisini sevdiğini ve kendisiyle birleşmek istediğini iletir. Aralarında sözleşip İsviçre'de bir otelde buluştuklarında genç kız gerçeği anlar: Nişanlısı Ahmet Bey ile aşk romanları yazarı Andre Lary aynı kişidir.

Cenap Şahabettin, bu operetin konusunun Pierre Loti'nin *Les désenchantées* adlı romanının konusuna benzediğini ve tıpkı bu roman gibi hakikate pek yakın olmadığını belirtir. "Hiç şüphe yok ki *İstanbul Gülü*'nün gösterdiği Osmanlı payitahtı şu harb-i umumi esnasındaki İstanbul değil ve hatta Lale Devri'nin İstanbul'u bile değildi. Zavallı İstanbul hiç bir tarihte büyük bir sürur ile terinnüm etmedi ve kahkahanın böyle hüseyinî perdesine çıkamadı." (s. 255) sözleriyle operetin realiteden uzaklığını ortaya koyar. Buna rağmen, sanat felsefesi ve estetik bilen bir şair olan ve sanata "güzellik" açısından baktığı için de "Maamafih itiraf edeyim ki ben âsâr-ı san'atta pek büyük bir hisse-i hakikat aramam." (s. 255) diyen Cenap bu operetin sahnelenişini çok beğenir. "*İstanbul Gülü* hiç bir rayiha-ı hüzn ü melal neşretmiyordu. Her nota kulaklar için bir katre-i neşât ve her cümle dimağlar için bir nağme-i şetaretti. (...) Eser bir şems-i musiki gibi etrafı şuaât-ı şâdi ile doldurmuştu. Tiyatrodan çıktığım zaman kulağımda kahkahalar ve alkışlar çınliyordu." (s. 255-256) diyerek de halkın bu eseri izlemekten memnun kaldığını belirtir. Daha sonra Leo Fal ile konuştuğunda da yazarın, halkı memnun etmek amacıyla hafif ve güldürmeye yönelik oyunlar yazmayı tercih ettiğini, Viyana halkının ağır ve trajik oyunlara rağbet göstermediğini, tiyatroyu daha çok hoşça vakit geçirilecek bir eğlence yeri olarak gördüğünü öğrenir.

B. Plastik Sanatlara Ait Eserler

Rönesans hareketi Avrupa'da bilhassa sanat alanında büyük bir genişlemeye yol açmış; böylelikle resim ve heykel sanatları İtalya'dan bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Fransa, İngiltere, Almanya, Belçika gibi ülkelerden İtalya'ya gönderilen güzel sanat eğitimi öğrencileri burada gördükleri eserleri takliden sayısız resim ve heykel vücuda getirmiştir. Bu örneklerin Avrupa'ya taşınmasıyla da resim ve heykel sanatları bütün Avrupa'da olağanüstü bir genişleme ve gelişme göstermiştir. Seyyahlarımızın Avrupa izlenimleri arasında hayli geniş bir yer tutan resim ve heykel sanatlarına ait eserler kiliselerde, saraylarda, bahçelerde, cadde ve meydanlarda, hükümet binalarında seyyahların karşısına çıkar. Bu tip eserlerin asıl sergilenme yeri olan müze ve galeriler de seyahatnamelerde resim ve heykel açısından söz konusu edilmiştir. Meydanlardaki heykellerin çoğu "anıt" olduğundan, bu bölümde bunlara değinilmeyip sadece sanat eseri olarak ele alınan heykeller ve resimler söz konusu edilmiştir. Resim galerilerinden söz eden seyyahların sayısı azdır. Bir parça Ahmet Midhat'ın, bir parça da Ali Kemal ile Halit Ziya'nın seyahat izlenimleri arasında Avrupa'da devrin yaşayan plastik sanat eserlerine temas edildiğini görmekteyiz. Seyyahların bir kısmı ise müzelerde gördükleri tablo ve heykeller vasıtasıyla Avrupa'da bu sanatların gelişim seyri ve yaygınlığı üzerinde durmuştur.

Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risalesi*'nde Roma'nın panoramasını çizerken resim ve heykellere de dikkat çekerek "Şimdiki halde (...) ressamlık fenninde maharetleri ve mozayık tabir eyledikleri hurde hurde renk-âmiz taşlar ile imal eyledikleri tasvirler bir diyarda yapılış şey olmadığı meşhurdur." (s. 11) sözleriyle beğenisini belirtir. Roma, resim ve heykel sanatlarının Avrupa'daki merkezi olduğu için doğal olarak öncelikle oradaki sanat eserleri dikkat çeker.

Seyahatname-i Avrupa yazarı Mehmet Rauf, İtalya'da San Pierre/Pietro Kilisesi'ni anlatırken kilisenin içindeki "beheri nice mebalîğ sarfıyla vücuda getirilebilir ifrat ile büyük büyük mozayıktan resimler"e (s. 11) değinir. Vatikan'ın kırk-elli kadar salonundaki heykelleri³¹ dikkatle seyretmiş olduğu anlaşılan Mehmet Rauf bunların sayıca çokluğuna değinir; kendisini hayli etkileyen bir heykeli şöyle tasvir eder: "Vatikan dedikleri fevkalade bir saray olarak bir daire-i cesimesinin kırk elli cesim salonlarında statü denilen mermerlerden yapılmış belki beş yüz-bin adede karib nadir ve büyük ve küçük insan ve hayvan resimleri olup mesela bir yekpare taştan tasvir olunmuş bir resmin güya üzerinde dilbend elbise var da altından vücudu görünüyor gibi..." (s. 12) Sarayın tavanı ve duvarları da resimlerle kaplıdır, bu resimler büyük ressam Raffaello/Raphael tarafından yapılmıştır. Vatikan'daki heykel ve resimlere, Fağfurizade de dikkat çeker. Salonlarda çeşitli resim ve heykeller bulunduğunu belirttikten sonra bunlar arasında özellikle "ressâm-ı meşhur Raffaello nâm zâtın dest-i maharetiyle tersim edilmiş levhalar"ın çokluğuna (s. 14) temas eder. Fağfurizade'nin, Vatikan'daki eserlerin yanı sıra Napoli'deki bir sanat faaliyetine de dikkat ettiğini görüyoruz. Napoli'deki eski eserler müzesinde Avrupalı ressam ve heykeltıraşlar eski eserleri taklit yoluyla sanatlarını geliştirmektedirler. Nitekim, onların bu yolla yaptıkları resim ve heykeller, daha sonra Avrupa'nın çeşitli şehirlerindeki müze, saray ve galerilerde sergilenmektedir. Floransa *ducasının* sarayında yine Raffaello/Raphael'in kendisi tarafından yapılan ve sevgililerini gösteren resimlerle birlikte diğer bazı meşhur ressamların nadide resimleri bulunmaktadır. Bütün Avrupaca tanınmış pek çok resim, bir ara Napoléon tarafından Paris'e götürülmüşse de sonradan dükânın sarayına iade edilmiştir.

Avrupa izlenimlerini mektup ve makalelerinde ortaya koymuş olan Sadullah Paşa, Berlin'den Ref'et Bey'e gönderdiği mektupta çeşitli konular arasında bir heykele de geniş olarak yer verir. Bu, eski Yunan mitolojisinden Promethe'nin National Müze'deki heykelidir. Müzeye muvakkat olarak konulmuş olan Promethe heykelini Alman imparatoru da çok beğenmiş olduğundan, heykelé gösterilen ilgi artmıştır. Sadullah Paşa heykeli, tasvir ederken bir bütün olarak ele alır ve perilerin çıplaklığı hususuna da dikkat çeker: "Promete, bir ağaç kütüğü üzerine iki kolları arkasında zincirle bağlı olduğu halde bir kara kuş, omuzuna konup ciğergâhına havale-i çengâl etmiş ve bir peri hayret ve teessüründen Promete'nin dizi yanında serilip kalmış. Bir

³¹ Seyyah, hem "heykel" hem de "resim" yerine *resm* sözcüğünü kullanır.

peri dahi ukabın def'-i tasallutu için göğsüne doğru elini dayamıştır. Promete'nin vaz' u hâli bir mahbus-ı zincirkeşin halini tamamen muarrif olduğu gibi ukabın tavr-ı haşmanesi huzzarın tüylerini ürperttirir. İki peri-yi uryanın manzarası ise ise İstanbul'da pek çok sofunun savm u vuzû'un nakz eder surettedir."³²

Ahmet Midhat Efendi'nin *Avrupa'da Bir Cevelan*'ında resim ve heykelle ilgili çeşitli notlar yer almaktadır. Bu notların büyük bir kısmında, resim ve heykeller birer sanat eseri olmaktan ziyade saray, kilise ve köşklere bir süs unsuru olarak ele alınmıştır. Bu bakımdan, bu tip notların yalnızca çok önemli olanlarına değindim. Eğer resim veya heykel sanat eseri olarak değerlendirilmiş ve böyle bir bakış açısıyla seyahatnamede zikredilmişse, yazarın bu değerlendirmelerini mümkün olduğunca yorumlamaya çalıştım. Ahmet Midhat Efendi, Kongre dolayısıyla bulunduğu İsveç'te hükümdarın Stockholm açıklarındaki Drottningholm adasında bulunan şatosuna davetli olarak gider. Şatonun koridor ve salonlarının duvarları tablolarla süslenmiştir. Bu tabloların her biri İsveçlilerin Rusya, Almanya, Fransa ve diğer devletlerle yaptıkları savaşları göstermektedir. Büyük salonlardan birinde bütün Avrupa devletlerinin 35-40 sene evvelki hükümdarlarının resimleri vardır. Resimler çok büyük yapılmış olduklarından salonun bütün duvarlarını kaplamakta ve heybetli görünmektedir. Hükümdar resimleri arasında Abdülhamid'in resmini gören Ahmet Midhat bundan büyük sevinç ve gurur duyar. Resmi anlatırken Abdülhamid'in görünüşünü genel çizgileriyle ortaya koyar: "Firdevs-i aşıyan-ı müşarunileyhe kaimen tasvir olunmuşlardır ki ser-i maalf efer-i şahanelerinde murassa' sorguç ve dîş-u humayunlarında yakası işlemeli harmani ve bunun altında büyük üniforma menkuş setri ve pantolon görünerek kunduralarının burunları arasına ucunu dayatmış oldukları seyf-i murassain kabzasına iki elleriyle dayanıp yaslanmışlardır. Harmani yakasından haric olarak gerden-i humayunlarında beyzîyü'-ş-şekl bir de nişan görülür." (s. 151)

Kongre bittikten sonra İstanbul'a dönerken uğradığı Berlin'de yol arkadaşı Madam Gülnar'la beraber Eski Müze'yle Yeni Müze'nin resim-heykel galerisini gezerler. Galeriler hakkında kendi gözlemlerine ve rehber kitaplara dayanarak bilgiler veren yazar eski müzede öncelikle binanın yapı özellikleri üzerinde durur; içerisinde hiç bir sanat eseri bulunmasa bile sadece binayı seyretmenin yeterli olacağını söyler. Sanat eserlerinin sergileneceği bir binanın aynı zamanda sanat eseri olarak ele alınması ilgi çekicidir. Galerideki resim ve heykelleri de beğendiğini onun ifadelerinden anlıyoruz. Resim sanatı hakkında bilgi sahibi, hatta aynı zamanda iyi bir ressam olan, Avrupa'da resim ve heykel sanatlarının tarihi hakkında geniş malumatı bulunan Madam Gülnar, galeri ziyaretinde Ahmet Midhat'a yardımcı olur ve ona, gördükleri resimlerle onların ressamları hakkında bilgi verir. Yazar, burada, kendisinde "sanayi-i nefise"ye dair ilk fikri Müze-i Humayun müdürü Osman Hamdi Bey'in uyandırmış olduğunu belirtir. Madam Gülnar bu alanda onun ikinci hocası olmuştur. Heykellerin en başlıcalarının tanıtılmasının bile seyahatnamenin sınırlarını aşacağını ileri sürerek heykeller ve tablolar hakkında sadece genel kanaatlerini belirtir. Galerideki resimler ilk olarak, Prusya krallarının saray ve şatolarında dağınık olarak bulunan eserlerin 1861'de toplanmasıyla bir araya getirilmiştir. Daha sonra sanat meraklılarının koleksiyonları toptan satın alınıp buraya dahil edilmiştir. Avrupa'da sanat galerileri, içlerinde bulunan büyük eserlerin sayısına göre sınıflandırılır, buna göre Berlin'deki eski müzenin galerisi ancak dördüncü beşinci derecede bir galeri sayılabilir. Buna karşılık resimlerin tertibi ilginçtir; tablolar ressamların milliyetlerine göre gruplandırılmış, aynı millete ait ressamların resimleri ise sanatçılarının ölüm tarihlerine göre sıralanmıştır: "Hollanda ve Belçika ve İtalya ve Alman ve Fransız mektepleri gibi nâmlara tefrik edilmiş olan birçok salonlar ile kabineler mâlâmâl olup her resmin mevzu' oldukları yaldızlı çerçeveler binanın da vüs'at ve ziynetine munzamm olarak bizim gibi bu makule şeyleri göre göre gına hâsil etmemiş bulunanları temaşasına doyamayacak bir hale getirmişlerdir." (s. 391)

Ahmet Midhat, Paris'teki Luxembourg Sarayı'nı ve bunun yanındaki galeriyi anlatırken saray dolayısıyla buradaki resim ve heykeller, galeri dolayısıyla da o günkü Fransız resmi üzerinde durur. Luxembourg Sarayı'nın odalarında çeşitli tablolar bulunmakta ve saray dahilindeki Büyük Galeri'de, hayatta olmayan Fransız ressamlarının yüzlerce eseri sergilenmektedir. O günlerde hâlâ yaşamakta olan

³² *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II (1865-1876)*, s. 648

ressamların tabloları ise bahçedeki galeridedir. Bu galeriyi dolaşanlar, Fransız resminin yeni dönemi hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olabilmektedir. Tablolar içinde çok güzelleri de bulunmakla beraber, Ahmet Midhat bu durumu yadırgamış görünür. Çünkü o, burayı bir müze olarak değerlendirir ve müzelerde sadece eski eserlerin bulunması gerektiği fikrindedir. Oysa, burası müze olmaktan ziyade resim galerisi durumundadır ve yeni Fransız resmini tanıtmaya fonksiyonuna yönelik olarak kurulmuştur. Bu galeride tablosu bulunan ressamlardan biri öldüğünde on sene daha tablosu burada muhafaza edilmekte, daha sonra uygun görülen bir müzeye aktarılmaktadır. Ahmet Midhat'ın tespitlerine göre Luxembourg Bahçesi'nde bir kısmı mermerden, bir kısmı tunçtan yapılmış çok sayıda güzel heykel vardır. Bunlar arasında bilhassa Fransa tarihi açısından önemli olan meşhur kadınların heykelleri bulunmaktadır. Yazar bu heykel grubunu genel olarak anlatırken bir hususa dikkat çeker; heykellerde görülen kadınların hepsi "gayet güzel ve mütenasip" olmayıp hatta "bazıları cadı ve bazıları çingene karısı zannolunacak kerih şeyler"dir. Fakat burada önemli olan, heykeli yapılan kadınların vücut güzelliği değil Fransa tarihinde oynadıkları roldür. Yazar bu kadınların isimlerini vermeyip tarihî açıdan önemli kişiler olduklarını belirtmekle yetinir.

Luxembourg Bahçesi'nin bir köşesindeki resim galerisini titizlikle gezip anlatan seyyahlardan biri de Ali Kemal'dir. Burasıyla ilgili gözlemlerini *Paris Musahabeleri*'nde anlatan Ali Kemal, bu galeriyi "müze" olarak değerlendirir; fakat müzeye aitmiş gibi belirttiği fonksiyonlardan buranın bir galeri olduğu açıktır. Güzel sanat eğitimi yapan öğrenciler bu galerideki eserleri incelemek suretiyle büyük fayda sağlarlar. Fransa'da yapılan resim yarışmalarında dereceye giren resimler bu galeride sergilenir. Resmi sergilenen ressamın ölümünden on yıl sonra tablo -başta Louvre olmak üzere- başka müzelere aktarılır. Bu bakımdan henüz hayatta olan ressamların eserleri Luxembourg galerisinde sergilenirken, Louvre'da yaşayan ressamların eserlerine yer verilmediği görülür. Onun, 1895 yılındaki gözlemlerine göre bir kısmında heykellerin bir kısmında ise tabloların bulunduğu Luxembourg galerisinde "Fransa mekteb-i hâzırıyla bazı ecnebi mekâtib-i hâzırasının resimleri" sergilenmektedir. Resim sanatına vukufu bulunanlar bu tablolara baktıklarında hangisinin hangi sanat akımına bağlı olduğunu hemen anlar. Ali Kemal, "Mekâtib-i hâzıranın mahsulleri hayâlden ziyade hakikate meyl eder, rûhâniyetten ziyade cismaniyeti gösterir, vekayi'i adeta insanın gözü önünde tecessüm ettirir."³³ sözleriyle resim sanatında yeni akımlara bağlı resimler hakkında genel bir değerlendirme yapar. Devrin meşhur Fransız ressamlarından Demaille/Détail'in(?) *Hayâl* adlı tablosu üzerinde de duran yazar bu resimde hayranlık uyandırıcı, kuvvetli bir sahicilik bulunduğunu söyler. Fransız askerini gösteren tabloda askerlerin elbiseleri, silahları, simaları, hâl ve tavırları gerçeğe o kadar yakın ve canlı bir şekilde resmedilmiştir ki tablonun karşısında bir müddet kalıp onu dikkatle seyredenler birtakım sesler duyar gibi olurlar.

Louvre müzesinin resim salonları da Ali Kemal'in büyük zevkle gezdiği yerlerdendir. Ali Kemal, Luxembourg galerisinde olduğu gibi bu salonlardaki gözlemlerine dayanarak da Avrupa resim sanatı hakkındaki fikirlerini aktarmıştır. Bütün dünya milletlerine ait büyük ressamların en seçkin tablolarının Louvre'da yer aldığını belirten yazar, kimi tabloların belirli bir süre için bu müzede sergilendiğini, çok beğenilenlerin ise bir daha çıkarılmamak üzere muhafaza edildiğini söyler. İtalya'nın Raffaello/Raphael, Leonarda da Vinci, Titien gibi en tanınmış ressamlarının tabloları Louvre'da sergilenir. Ali Kemal, İtalyan resim sanatını Floransa ekolü çerçevesinde şöyle değerlendirir: "Floransa tabloları sanâyi'-i nefise meftunlarının ma'sûka-i efkârıdır. Leonardo da Vinci'nin *la Gioconda* nâmiyle mütebessim bir kız tasvir eden eseri bu müzenin en parlak bedâyi'indedir."³⁴ Bu tablolar renkçe, manzaraca mekâtib-i sâire mahsullerinden tefrik olduğu gibi mânâca, ruhça da temeyyüz edilir. İtalya âsârında bir rûhâniyet-i millî, hevesî var. Bunlar zeminden ziyade semaya doğru yaklaşmak isterler."³⁵ Aynı şekilde Flaman ressamların eserlerindeki "o servet-i hayâl,

³³ *Paris Musahabeleri*, c.I, s. 29

³⁴ Ali Kemal, kitap yayımlanırken bu paragrafa yazdığı dipnotta, *la Gioconda* tablosunun Louvre'dan "iki sene evvel harikulâde bir suret-i garîbede sirkat olunduğunu" belirtmektedir. *Paris Musahabeleri*'nin yayım tarihi 1913 olduğuna göre, bu çalma olayının 1911'de vuku bulmuş olması gerekir.

³⁵ *Paris Musahabeleri*, c. I, ss. 31-32

o kudret-i tasvir" de Ali Kemal'i hayran bırakır. Bunlar arasında altı metre uzunluğunda, dört metre genişliğinde çok büyük tablolar da mevcuttur. Hollanda ressamlarının resimlerinde "kendine mahsus bir garâbet, bir fevkalâdelik var"dır. Bu başkalığa yol açan ise yazara göre, tablolarda koyu sema renginin yoğun olarak kullanılmasıyla meydana getirilmiş köy manzaraları ile resmedilen eşyalarla insanların acayıplığıdır. Bu iki unsur arasındaki uyum, Flaman ressamların tablolarının orijinal tarafını meydana getirir. Fransa ekolünü oluşturan tabloların Luxembourg ve Versailles bahçelerindeki galerilerde daha mükemmel arz olunduğunu belirten seyyah, Louvre'da da bu ekole ait resimlerin bulunduğunu söyler. Bunlar arasında François Millet'nin *Ekin Toplayıcı Kadınlar* isimli tablosunu çok beğenir. Köylü kadınların hâli, vaziyeti, ekini yerden toplamaları bu tabloda son derecede canlı bir şekilde resmedilmiştir. Bazı ressam adayları sehplarını Louvre'un resim salonlarına kurup kopya çalışmaları yaparak sanatlarını geliştirmeye çalışmaktadırlar. Resim yapmayı bilmemekle birlikte resim sanatını çok sevdiğini ifade eden Ali Kemal, ressamlığa meraklı olmayanların bu tablolardan ancak sanat zevki alarak istifade edebileceklerini söyler.

Ali Kemal, Louvre'da uzun uzun seyrettiği *Milo Venusü* heykelini de ayrıntılı olarak anlatır. Anlatımından, bu heykele hayran kaldığını anlamak zor değildir: "*Venus de Milos* heykeli Louvre'in nuhbe-i nefâisidir. Güzelliğin timsal-i müşahhasıdır. O sima, o vücut, o tenasüb, o endâm letafetin, tasavvurun, hayâlin zübde-i kemâli, nuhbe-i âmâlidir. Hiçbir şair, hiçbir hiykeltraş hâsılı hiçbir ferd onun fevkinde bir vücut, bir endam, bir sima tasavvur edemez. Bu heykel, hakikatten parlak bir hayâl, hayâlden parlak bir hakikat ki bir cevher-i girân-kıymettir."³⁶ Ali Kemal, bu heykeli seyretmek amacıyla Amerika'dan ve başka uzak ülkelerden bile insanların geldiğini belirtir. *Milo Venusü*'nün, Osmanlı topraklarından çıkarılıp buralara getirilmiş olmasını ise üzüntüyle karşılar.

Louvre ve Berlin müzelerinin resim-heykel salonlarındaki gözlemleri dolayısıyla Avrupa resim sanatına değinen Ahmet İhsan, Vatikan'ı anlattığı kısımda ise kilise duvarlarındaki resimler üzerinde durur. Özellikle Michalengelo'nun tablolarıyla Raffaello/Raphael'in kilise duvarlarına ve tavanlara yaptığı resimlere dikkat çeker. Bu resimlerden kısaca söz ederken neden ayrıntıya girmediğini de belirtir, fakat Avrupa medeniyetinde resim sanatının önemine de işaret eder: "... erbabı Michalengelo'nun, Raffaello/Raphael'in metrûkâtına dair tafsilat-ı fenniyeyi bilir, ben ise san'atın ehli olmadığım halde elimdeki Bædeker rehnûmasını okuyarak mümkün mertebe malumatı aldım; Michelangelo'nun elinden çıkmış resmin karşısında bulunduğum için bu malumata muhtaç idim, fakat sizlere hiç lüzumu olamaz. Yalnız bilmiş olasınız ki elyevm rûh-ı medeniyet addolunan san'at-ı resmin banileri addolunur dahilerin ba'dema misli yapılamayacak bir eserini müşahede ile bugün meşgul oldum. Keşke yanımda bir ressam olsa idi de onun san'at coşkunluğu ile serdedeceği mülahazatı dinleyerek ikmâl-i tedkikat eylese idim." (s. 515-516) "Raphael'in Odaları" başlığı altında bu büyük ressamın kilise tavanına ve duvarlarına yaptığı resimlere değinir. Önceleri kilisenin sadece salonlarının süslenmesi düşünülmüş ve bu iş yeni yetişen genç resamlara verilmiştir. Fakat Raffaello/Raphael kısa zamanda yaptığı güzel çalışmalarla arkadaşları arasında öne çıkmış ve daha sonra Vatikan'ın bütün tavan ve duvarları onun tarafından resimlenmiştir. Hatta çok büyük olan kiliseyi resimlemeye onun da ömrü yetmemiş, öğrencileri onun ölümünden sonra bu işi tamamlamışlardır. Resimlerin tamamı Hristiyanlık tarihine ait olayları göstermektedir. Bu sanat eserleri daha sonra Şerefeddin Mağmumi'nin Vatikan'la ilgili izlenimleri arasında da karşımıza çıkar.

Şimal Hatıraları'nda Celal Nuri, Danimarka'nın millî sanatçısı kabul edilen Thorvaldsen'den ve onun eserlerinden söz eder. Celal Nuri'nin tanıttığı Thorvaldsen'in resim ve heykelleri daha önce Fağfurizade'nin Napoli müzesindeki bir faaliyet dolayısıyla yaptığı "eski eserleri taklit" tespitine örnek gösterilebilir. Thorvaldsen 1800'lü yıllarda İtalya'da bulunmuş ve sanat çalışmalarını burada sürdürmüştür. Kırk-kırk beş yıl kaldığı İtalya'da birçok tablo ve heykel yapmış, bunları kendi memleketine getirip müzede muhafaza etmiştir.

Halit Ziya, seyahat hatıralarında resim ve heykelden en çok bahseden yazarlar arasındadır. Bu bakımdan, *Almanya Mektupları*'nda onun gerek galerilerde ve gerekse

³⁶ *Paris Musahabeleri*, c. I, s. 35

müze, saray, hükümet konağı gibi yerlerde gördüğü resim ve heykellere dikkatle eğildiğini görürüz. Pek çok Avrupa şehrinde olduğu gibi Nürnberg, Münih, Bavyera, Augsburg ve Berlin'de de müzeler, kiliseler, saraylar... resim ve heykellerle doludur.

Halit Ziya diğer seyyahların hemen hepsinde ortak kullanılan "resm" kelimesi yerine "nakş" kelimesini tercih eder. Kunstausstellungs-Gebäude denilen sergi salonunda yapılacak bir gezintinin, Bavyera'da "san'at-ı nakş ve san'at-ı heykel" in ne erişilmez bir mükemmelliğe ulaştığını belirtir. Burada en ağırbaşlı eserlerden en çilgın sanat eserlerine kadar pek çok resim ve heykel bulunmaktadır. Yazar, burada gördüğü eserleri sanat tarihi açısından değerlendirip, klasikten moderne kadar görülen uzanışı tespit etmiştir. Bavyera'daki şehir anıtı dolayısıyla bu şehirde ve bütün Almanya'da sanatın yaygınlığına işaret eden Halit Ziya, Almanya'da, özellikle Bavyera'da sanata büyük hürmet gösterildiğini söyler. Augsburg'da Fugger hanedanı adına kurulan müzede çok değerli sanat eserleri, özellikle de tablolar bulunduğu işaret yazar Nürnberg izlenimlerini aktarırken de eserleri çeşitli şehirlere dağılmış bulunan büyük Alman ressamı Albrecht Dürer'den söz eder. Nürnbergliler, Dürer'in hemşehrisi olmakla iftihar etmektedirler. Almanya'nın en büyük müzelerinde Holbein, Wohlgemuth gibi ressamlarla birlikte Dürer'in eserlerine de önemli bir yer ayrılmıştır. Bütün Nürnberg Albrecht Dürer'in eserleriyle doludur; onu arabacılarından dükkâncılara, çocuklardan aşçı kadınlara kadar herkes bilir; onun asırdan beri ölmeyen, çürümeyen bir mevcudiyeti vardır. Şehirde Albrecht Dürer adına düzenlenmiş bir meydan, dikilmiş bir anıt, onun eserleriyle ve hatıra eşyalarıyla dolu bir müze-evi ve hatta bu sanatçıyı sevenlerin bir derneği vardır. Gezmiş olduğu Albrecht Dürer Sergisi ve Güzel Sanatlar Sergisi dolayısıyla Alman resim sanatı hakkındaki fikirlerini açıklayan yazar, Alman ressamlarını çok başarılı bulur. Alman ressamları hayalden ziyade tabiatı taklit yoluyla eser verir. Bilhassa insan resimlerinde çok başarılıdır. Aynı şekilde manzara resimleri de mükemmeldir.

Sergilerde gördüğü resimlerin bir kısmını tanıtmaya çalışan yazar bu kısımlarda daha çok, tabloda gördüklerini aktarmaya gayret eder, renklerin canlılığına dikkat çeker. Gördüklerini, realist romancı bakışıyla aktarmayı yeterli sayar. Perspektif, ışık ve gölge vs. gibi resim sanatının önemli unsurlarına değinmez: "Hele tasvir-i eşya hususunda öyle muvaffak olunmuş eserler vardı ki sıhhatin, fakat rûh-ı san'atla pür-halecan bir sıhhatin son mertebesine vasil olmuştur. Bunlar meyhanında Rudolph Willmann'ın -Strasbourg'da mütevellit- *Eski Billurlar* namında bir levhasını zikretmemek mümkün değildir. Bir sofraya üzerinde ayakta kapalı bir billur münakkaş kâse ile etrafında keza münakkaş ve mülevven billurdan devrilip yıkılmış kâseler ve hokkalar irae eden bu levhada elvan öyle zi-hayattır ki ellerde gayr-ı ihtiyarî bir uzanıp tutmak, düşenleri kaldırmak, sonra hepsini birden okşayıp sevmek arzusuyla mühtezz bir seyelan hissedilir."³⁷ Tanıttığı bu tablodan başka; Anton Saiz'in *Bir Meyhanede Kumarbazlar*, Christian Maximilian Baer'in *İş Başında*, Adam Galani'nin *Nürnberg Civarında Rus Konaklaması* gibi tablolarını beğenerek anar.

Leipzig'de Sanayi-i Nefise Nümunegâhı'nı (Güzel Sanatlar Galerisi) gezen Halit Ziya burada Alman resim tarihinin en güzel örneklerinin sergilendiğini belirtir. Ayrıca diğer milletlere mensup ressamların eserleri de burada yer almaktadır. Galeride resim, heykel, oyma ve kabartma gibi eserleri bulunan Alman ressamı Max Klinger hakkında bilgi verir. Müzedeki en önemli eserlerden biri olan Beethoven heykeli ona aittir. Klinger'in renkli mermerlerden, tunç ve fildişinden, 15 yıl gibi uzun bir zamanda yaptığı simbolist heykel Beethoven'ı çıplak olarak bir tahtta oturur şekilde göstermektedir. Bestekârın ayaklarının altında bir büyük kartal vardır.

Dresden'de özellikle sanat müzelerinin çokluğuna işaret eden yazar "Dehliz-i Nukuş" dediği resim galerisini de gezmiştir. Bilhassa Hristiyanlık tarihine ait resim ve heykellerin sergilendiği bu galeride Başta Raffaello/Raphael olmak üzere van Eyck, van Dyck, Rubens, Rembrandt... gibi büyük sanatçıların eserleri vardır. Raffaello/Raphael'in *Sixtine Meryemi* olarak da bilinen *Hazret-i Meryem* tablosu ile van Der Meer'in *Mektup Okuyan Bir Genç Kız* adlı resmi yazarın ilk etapta üzerinde durduğu iki eserdir. Bunların ardından van Ostade'in *İş Odası*, *Meyhane*, Claude Lorrain'in *Mısır'a Firar*, Knaus'un *Perde Arkası* ve Leibl'in *Örgü Ören Kız* isimli

tablolarını anar. Burada ki sergiyi gezerken bizde bunların olmayışına üzüldür, bir "sanat-ı milliye" miz olmasını arzu eder. Sergi gezisi sırasında Ermeni asıllı bir Osmanlı genç kızla tanışır. Daha sonra da bir Türk gencinin resimleri istinsah ettiğini görünce ümidi artar.

Celal Nuri, *Kutup Musahabeleri*'nde Potsdam'daki büyük eserlerden söz ederken şehirde devletin şan ve azametini hissettirecek muhteşem heykellerin bolluğuna değinir. Şatolarda bulunan mükemmel tablolar da hayatın çeşitli safhaları aksettirilmektedir. Bu tablolar da özellikle Prusya tarihinin önemli olayları gösterilmiştir. Prusyalı olmayıp da dışarıdan gelen seyyahlar tabloları sadece resim sanatı açısından ele alırlar. Celal Nuri için de burada gördüğü tabloların esas önemi budur. Fakat bir Brandenburglu için bu tablolar adeta bir iftihar vesilesidir; Brandenburglu bunlara baktıkça "kendisini ne kadar necib ve ulvi, büyük bir mazinin, pür-şân u şeref bir mazinin varisi telakki eder." (s. 17)

Avrupa'ya seyahat eden yazarlarımız resim ve heykel üzerinde dururken bunları genellikle içinde bulunduğu bina ile birlikte ele almışlardır. Resim ve heykel sanatına yönelik değerlendirmeler bu çerçevede kendini gösterir. Bundan dolayı, Avrupa resim ve heykel sanatı açısından gerek kendi içinde gerekse Osmanlı ile bir mukayese söz konusu edilmemiştir. Azınlıklar dışında, Avrupa tarzı resim sanatı anlayışının Tanzimat ve Cumhuriyet arasındaki devirde bizde henüz tam anlamıyla yerleşmemiş olması, heykel sanatının ise hiç görülmemesi Avrupa-Osmanlı karşılaştırmasına zaten imkân vermemektedir. Sadece Sadullah Paşa, 1879 yılında yazdığı bir mektubunda Prometheus heykelini tasvir ettikten sonra şunları söyler: "İstanbul'da dahi bir Ermeni seng-trâşın bazı masnûât-ı nefise vücuda getirdiğini *Levant Herald*'da okudum; Allah vere de teba'amızdan kendi kendine yetişmiş böyle bir sahib-i hünerin kıymeti biline idi. Alman seng-trâşi bizzat taltif-i imparatorîye mazhar oldu; bilmem bizim statüer maarif nâzırını görebildi mi?"³⁸ Sadullah Paşa'nın bu cesur sözleri hem onun sanata eğilişindeki ciddiyeti hem de Osmanlı'da sanatın içinde bulunduğu durumu ortaya koymaktadır.

Ali Kemal ile Halit Ziya'nın resim ve heykele -bilhassa resim sanatına- yönelik değerlendirmeleri ise diğer yazarlara oranla hayli fazladır. Bunda bu iki yazarın kişilikleri ve bakış açıları rol oynamıştır. Ali Kemal'in resme olan merakı onu resim galerilerine ve müzelerin resim salonlarına çekmiştir. Olayı Halit Ziya açısından düşündüğümüzde gezilen şehirlerin buna imkân sağladığı da ileri sürülebilir. Çünkü Almanya'da resim ve heykel sanatları 1800'lü yıllardan itibaren çok yaygınlaşmış ve Alman sanatçıları Avrupa sanat tarihi açısından önemli eserler meydana getirmişlerdir. Buna bağlı olarak Almanya'da sanat galerilerinin, sanat müzelerinin sayısı artmıştır. Seyahatinin büyük bölümünü Almanya'da yapan Halit Ziya'nın da, ilgileri doğrultusunda ve realist romancı kimliğiyle bu sanat merkezlerini ziyaret etmesi normaldir. Bu ziyaretlerin sonucu olarak, yazarın, resimle ilgili izlenimleri ve Alman sanatçılarının eserleriyle ilgili değerlendirmeleri seyahat notlarında geniş bir yet tutmuştur.

4. Batı Dil ve Edebiyatları

AVRUPA ÜLKELERİNİN DİL ve EDEBİYATLARI hakkında -birkaçı dışında- seyahatnamelerde fazla bilgi yoktur. Bunun en önemli nedeni edebiyat eserinin, ilk bakışta görülebilen bir şey olmayışdır. Bu özelliği itibariyle, edebiyat eserinin farkına varmak için uzun süreli bir bakış ve dikkat gerekmektedir. Seyyahlarımızın çoğu ise gittikleri yerlerde fazla kalmadıkları için öncelikle ilk bakışta gördüklerini değerlendirmeye önem vermişlerdir. Buna karşılık, seyahatnamelerde Batı dilleri üzerine bazı ilginç tespitler yok değildir. Seyahat ettikleri ülkelerin edebiyat tarihlerine ilişkin bilgiler veren bazı yazarların, bu bilgileri büyük ölçüde kaynaklara dayandırması, bilgilerin orijinallğine gölge düşürmektedir. Bir kilise, bir köprü, bir tiyatro karşısında öncelikle kendi gözlemlerine önem veren, ancak gerektiğinde başka kaynaklara müracaat eden seyyahların, edebiyatla ilgili değerlendirmelerinde bu canlılığı göremediğim için burada büyük ölçüde Batı dilleriyle ilgili tespitlerine yer verdim. Edebiyata ilişkin değerlendirmelerine ise ancak çok gerekli gördüğümde temas ettim.

³⁸ Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876, s. 648

Şinasi'nin makale ve mektuplarında Batı dil ve edebiyatları ile ilgili herhangi bir değerlendirme yer almamaktadır. Fakat diğer yandan Şinasi, *Tercüme-i Manzume*'de, Racine, Lamartine, La Fontaine, Gilbert ve Fenelon gibi Fransız şairlerinden yaptığı çevirileri toplamış olmakla Avrupa seyahatlerinin edebiyat sahasına yansımalarını da gözler önüne sermiş olur. Fransa'da bulunduğu sıralarda edebiyat toplantılarına da katıldığını ve özellikle de Lamartine'in çevresine girdiğini bildiğimiz Şinasi, bu dönemdeki faaliyetlerinin arka planını herhangi bir şekilde açıklamamıştır.

Mustafa Sami Efendi'nin Malta'da konuşulan dile ilişkin tespitleri daha sonra Malta'ya uğrayan ve sayıları çok olmayan seyyahlar tarafından tekrarlanmıştır. Efendi'nin tespitlerine göre Malta'da Arapça ile İtalyanca karışımı garip bir dil konuşulur. *Seyahat-ı Asmaî*'nin yazarı seyyah Asmaî de Maltalıların³⁹ tabiat bakımından Arap ve İtalyan karışımı bir halk olduklarını, dillerinin de Arapça ve İtalyanca bilen herkes tarafından anlaşılabilir bir dil olduğunu söyler. Kendisi yıllardır Mısır'da ikamet ettiği için Arapça bilmektedir, ayrıca İtalyanca da bildiğinden *Maltızca'yı* tamamen olmasa bile büyük ölçüde anlar. Brindisi'den Malta'ya gitmek üzere vapura binen iki Maltalı ile bir süre konuşurlar. Onlardan Malta hakkında çeşitli bilgiler alır. "Demek ki iki ay kadar Malta'da kalub da tecrübe-i lisaniyede bulunsak tam bir Maltız kadar lisanlarını söyleyeceğiz." (I, s. 58) diyerek Arapça ve İtalyanca bilenlerin *Maltızca'yı* kısa zamanda öğrenebileceğini ileri sürer. Asmaî, Cebelitarık'ta yaptığı kısa bir gezinti sırasında da şehir halkının diliyle ilgili tespitler yapar. Halkın dili İspanyolca'dır ve Asmaî'ye göre İspanyolca, İtalyanca gibi kulağa hoş gelen bir dil değildir. Bilhassa "ha" sesini⁴⁰ Araplardan daha sert çıkarmaları seyyahın dikkatini çeker. Maltalıların konuştuğu dilin arapçaya benzerliği, Ziya Gökalp'in "Malta Mektupları"nda da zaman zaman söz konusu edilmiştir. Bunlardan birini, çalışmamın, Malta'yla ilgili kısmında anmışım.

Namık Kemal, Avrupa'ya gittiğinde memlekette hayli tanınmış bir edebiyatçıydı. Fakat Avrupa'daki Namık Kemal bir edebiyatçıdan çok bir aksiyon adamıdır. Avrupa dil ve edebiyatlarıyla ilgili olarak değerlendirmelerde bulunmaması, orada daha çok siyasî bir atmosferde bulunması sebebine bağlanabilir. Şu değerlendirme bu bakımdan dikkate değer: "Kemal de, muhakkak ki, edebiyatın Paris'ine gitmedi. Orada görüştüğü, yalnız, Dumas-père'dir. Hugo'ya bile, Jersey'e gidecek kadar hasret duymadı. Fransa'da onun yerli edebiyat arkadaşları yoktur. O, gazeteci olacaktı..."⁴¹ Mektuplarında zaman zaman Avrupa dil ve edebiyatlarına ilişkin küçük değinmelere rastlansa da bunları, üzerinde durulacak seyahat izlenimleri olarak değerlendirmek mümkün değildir.

Ömer Lütfi *Ümit Burnu Seyahatnamesi*'nde yer yer İngilizce cümlelere yer vermiştir. Londra'da bir dükkândan alış-veriş yaparken öğrendiği "*Give me one boot.*", "*How much pence?*" (s. 28) gibi İngilizce birkaç cümleyi okunduğu şekliyle herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmadan kitabına almıştır. Bunun dışında, İngilizceyle ilgili herhangi bir değerlendirmesi yoktur.

VIII. Müsteşrikler Kongresi'ne resmî üye sıfatıyla katılıp kongrede konuşmalar da yapan Ahmet Midhat, özellikle Batı dilleri ile ilgili olarak çeşitli mütalaalarda bulunur. Fransızca ile Osmanlıca arasındaki bir benzerliğe temas ederek bu iki lisanın da yabancılar tarafından kolayca telaffuz edilemediğini belirtir. Fransız olmayanlar, Fransızca konuşurken bazı sesleri kendi dillerinde olduğu gibi telaffuz etmekte ve dolayısıyla bu dili doğru olarak konuşmamaktadır. Yalnızca Türklerle Ruslar, Fransızca'yı aslına uygun olarak konuşurlar. Bu yüzden, Fransızca konuşan bir Türk'ün yabancı olduğunu aslen Fransız olanlar bile kolay kolay anlayamazlar. İspanyollar ve İtalyanlar ise Fransızcadaki birtakım seslerin hakkını veremezler. Seyahatnamesinde, İngilizlerin dil konusundaki tutuculuğuna da değinen Ahmet Midhat, Paris'ten Cenova'ya giderken trende bulunan İngiliz yolcularla aynı kompartımanda oturmak

³⁹ Asmaî, Maltalılara *Maltız*, dillerine ise *Maltızca* der.

⁴⁰ Asmaî'nin, kitapta, Arapça'daki "hı" sesini gösteren harfi kullandığı; fakat bunu bir de elifle çektiği görülüyor. İspanyolca'da bu sesi gösteren iki harf vardır: (j) ve (g). Bu iki harf, İspanyolca'nın dil içi kuralları çerçevesinde, konuşmalarda Arapça'daki "hı" ile aynı sesi verecek şekilde kullanılır. (B. A.)

⁴¹ KUNTAY, a. g. e., s. 321

istememez. "İngilizlerin -bilseler bile- kendi dillerinden başka bir dille konuşmaya asla yanaşmamaları"nı hoş karşılamadığı için böyle düşünür.

Ahmet Midhat, Montreux'de buldukları sırada şehrin bir bölümünde konuşulan avam ve köylü lisanını inceleme imkânı bulur. Bu, Fransızca ile Almanca arasında bir lisanıdır: "Bura ahalisine mahsus diğer bir Fransızca daha vardır ki onun söylendiğini Fransızlar işitecek olsalar Almanca söyleniyor zannedecekleri gibi Almanlar işitecek olsalar Fransızca söylüyor zannına düşerler." (s. 851) Montreux'nün bir kısım halkının konuştuğu bu karmaşık dil Fransızca ve Almancanın karışmasıyla oluşmuş fakat ikisinden de büsbütün farklı bir özellik kazanmıştır. Gerek Fransızcadan, gerekse Almancadan gelen kelimeler büyük telaffuz değişiklikleriyle kullanılmaktadır. Trieste'de dükkân sahibi bir İtalyan'la yaptığı sohbet dolayısıyla yazar, Fransızca ile İtalyanca arasındaki dil akrabalığından söz eder. Trieste o tarihlerde Avusturya'ya bağlı olmakla beraber halkın tamamı İtalyan olup şehirde İtalyanca konuşulmaktadır. Fransızca ile İtalyanca Latince'den çıktığı halde zamanla meydana gelen değişiklikler, sonuçta bu iki dilin birbirinden tamamen farklılaşmasına yol açmıştır. Ahmet Midhat iki dil arasındaki telaffuz farklılığını örneklerle ortaya koyar: "Fransızcanın künhüne vâkıf olanlar ve mesela hastahane manasına olan *hôpital* kelimesinin aslı *hospital* olduğunu bilenler bununla İtalyancanın *hospitale*sini de anlayabilirler." (s. 1034) Kelimeler arasındaki bu yakınlık dolayısıyla, Fransızca'yı zaten bilen yazar İtalyan dükkân sahibiyile anlaşmakta da güçlük çekmez.

İngilizlerin dil konusundaki tutuculuğuna Ahmet İhsan da dikkat çeker. İngiltere'de rahat dolaşabilmek için İngilizce bilmenin şart olduğunu belirten Ahmet İhsan, buna sebep olarak İngilizlerin kendi dillerine düşkün olup başka dil öğrenmeye yanaşmamalarını gösterir. Yazara göre, aslında buna kabiliyetleri de yoktur. Almanya'da, İtalya'da gezilirken Fransızca vasıtasıyla insanlarla konuşup anlaşmak ve işleri halletmek mümkün olduğu halde İngiltere'de bu mümkün olmaz. Fransızcanın milletlerarası bir dil olduğundan habersizmiş gibi davranan İngilizler, memleketlerine gelen yabancılarla İngilizceden başka dille konuşmaya yanaşmayıp herkesin İngilizce öğrenmesini isterler. Yazar, İngilizlerin kendi dillerine aşırı bağlılıkları hakkında da bazı tespitlerde bulunur: "İngilizler diyorlar ki lisanımız küre-i arzda en ziyade münteşir olmuş el sine-i medeniyededir, bizimle muamelesi olan öğrensin. Valla bize lisanımızı bilmeyenlerin lüzumu yoktur." (s. 183) Ahmet İhsan, İngilizlerin bu tavrını "hod-pesendâne ve fena" bulursa da bu fikrin, gittikçe yaygınlık kazandığı için de tamamen reddedilemeyeceğini belirtir. İngilizlerin bu bencil tavrı yazarlarımızı o tarihlerde rahatsız eder; fakat İngilizlerin ısrarlı tutumları sonucunda, İngilizce giderek yaygınlaşmış ve günümüzde milletlerarası bir dil haline gelmiştir.

Almanca hakkındaki fikirlerini de zaman zaman ortaya koyan Ahmet İhsan, Alman lisanını kaba bulur. Bilhassa Alman aksanının garipliğine ve konuşurken sık sık "Ya! Ya!" (Evet! Evet!) deyişlerine işaret eder. Almanların umumi yerlerde yüksek sesle konuşmaları, biraz da dilin kabalığı sebebiyle, çevreyi rahatsız etmektedir. Hamburg'daki ilk gününde otelde yemek yerken Almanlarla aynı masadadır: "Sofrada pek sıkılmış idim; Almanlar karşı karşıya oturmuş yüksek sesle konuşuyordu; Fransa'da, İngiltere'de halk lokanta, otel gibi umumi mahallerde alçak sada ile mükâleme eder. Halbuki burada külliyan ber-aks surette hareket eyliyorlar. Dört kişi bir araya geldiği gibi ortalık kadınlar hamamına dönüyor idi. Almancada "Evet" manasına olan "Ya" kelimesi milyon kere tekrarlanıyor. Bir de makam-ı istisfar ve taaccübde kullanılan "Zu" larla kulak patlıyordu. / Sofrada bulunduğum birçok saat müddette huzzârın sarf eylediği: —Ya ya! Ya ya! larla, —Zu! Zu! Zu! ları sayacak olsa idim behemehal milyona çıkar idim. (...) Almanya'nın "Ya" ve "Zu" şamatâtı Almanya toprağından çıkmadan kulağımdan eksilmediği için İsviçre hududunda bana: —Almanya'da ne gördünüz? sualini irad eden bir yolcuya: —"Ya"lar, "Zu"lar dinlemekten birşey görmeğe vaktim olmadı! dedim de herifle birçokluk gülüştük! Feryad Almanya'nın "Ya"sından "Zu"sundan!" (ss. 320-321) Ahmet İhsan, Frankfurt'tan Heidelberg'e giderken Almanlarla aynı kompartımanda seyahat etmek durumunda kalınca aynı rahatsızlığı yeniden yaşar. Almancanın bu kabalığına karşı, İtalyancayı yumuşak ve tatlı bulan yazar için duyduğu İtalyanca kelimeler "tatlı nağmeli" olup İtalyanca dinlemek adeta bir zevktir.

Ahmet Midhat ile Ahmet İhsan'dan yıllar sonra çıktığı Avrupa gezisinde İtalya'nın Messina şehrine de uğrayan Halit Ziya burada konuşulan İtalyancayı Arapçaya yakın bulur. Bu benzerliğin sebebini de Arapların bir müddet Sicilya'da kalmış olmasına bağlar: "İtalya'nın bütün cenub şehirlerinde ve en ziyade Sicilya kasabalarında nazar-ı dikkate, bir Şarklı'nın nazar-ı dikkatine çarpacak garîbe, burada İtalyancanın insana Arapça tesiri vermesidir. Vapurun etrafını alan kayıkçıların velvelesi kelimâtın vuzuhunu saklayarak sâmianıza kadar bir şamâtat-ı müsevveşe içinde gelirken tuhaf bir teşâbüh-i tasavvut ve telaffuzla, bir karâbet-i âhenk ve terennümle sizde Suriye sevâhilinden bir limanda bulunmak vâhimesini uyandırır. Bu garîbeyi Arapların Sicilya'da müddet-i medîde ikametinden kalmış bir yadigâr olmak üzere telakki etmek belki yanlış değildir."⁴²

Kuzey coğrafyasında seyahat eden Celal Nuri, *Şimal Hatıraları*'nda İsveç gezisi sırasında İsveç dilinin mahiyeti üzerinde durur. İsveç lisanı da tıpkı Türkçe gibi karışık bir lisandır. Türkçe nasıl Arapça ve Farsça içinde boğulup asıl mahiyetini kaybetmişse İsveç dili de Almanca ve İngilizcenin nüfuzu altında adeta kaybolmuştur. Asıl İsveççe kelimelerin sayısı Almanca ve İngilizceden gelen kelimelerden daha azdır. Osmanlı ve İsveç dilleri arasında, "bozulma" açısından paralellik kuran Celal Nuri, İskandinav edebiyatı üzerinde de durur. İsveç'te özellikle tiyatro edebiyatı gelişmiş olup tiyatro halkın maneviyatını yükseltmiştir. Ibsen gibi, Bjørnstjerne Bjørnson gibi büyük yazarlar tiyatro eserleriyle ahaliyi terbiye etmiştir. Rusya'da romanın yaptığını burada tiyatro yapmıştır. Bizde, halkın eğitilmesi için her ikisi de gereklidir: "Gerek roman, gerek tiyatro bu nokta-i nazardan bizde pek ziyade terviç edilecek şeylerdir. Ah! Ne olurdu, bizim Boğaziçi sahillerinde de bir Ibsen Bey, bir Bjørnson Efendi, bir Tolstoy Paşa yetişse idi... Ahali için biz hiçbir şey yapmıyoruz. Ahaliye, millete bakmıyoruz. Üdebamız vazifelerini ifa edemiyorlar. Bir edebiyat-ı ciddiye hakiki ihtiyacımız var. Avamımız beyninde bir hareket-i fikriye başlamalıdır. Avrupa ile aramızdaki fark gittikçe küçülmelidir." (s. 63)

Edebiyatı, halkın maneviyatını yükselten bir unsur olarak gören ve değerlendirmelerini bu yolda yapan Celal Nuri'nin yanı sıra Mehmet Âkif de Türk edebiyatı ile Alman edebiyatını doğrudan doğruya mukayese eder. Berlin seyahati sırasında, Alman edebiyatına değinen şair, Almanya'da insan ruhunu uyutan değil yükselten bir edebiyat bulunduğunu belirtir. Alman şiirinde "fikir-i hayat" dağınık olmayıp açıktır ve bu şiirin gayesi daima yüksek sanata ulaşmaktır. Edebiyatı daha çok "ahlâk" açısından ele alan şaire göre bizde ise edebiyat olarak bir "serseri-i şîr ü hayal" hüküm sürmektedir. Milletın ruhunu uyuşturan bu edebiyat, halkın ihtiyacına cevap vermekten uzaktır. Mehmet Âkif, Servet-i Fünun romancısı Mehmet Rauf'un *Bir Zanbağın Hikâyesi* (1910) adlı müstehcen romanına işaret ederek bu tip edebiyatı tenkit etmektedir. Şaire göre biz böyle eserlerle vakit geçirirken Alman edebiyatında "en ince san'atin esrarı yükselip durmakta"dır. Mehmet Âkif, Almanların şiirinde "târümâr fikir-i hayât" olmadığını, buna karşılık bizim edebiyatımızın ya "rûh-i milleti" efsunlayıp, uyuşturduğunu ya da "sînelerdeki hislerle çarpışıp durduğunu" söyler. Şair, Almanların "bir gayesi olan" edebiyat anlayışını doğru bulduğunu belirtir.

Halit Ziya da, Almanya'ya giderken uğradığı Macaristan'daki gözlemleri neticesinde, dille ilgili değerlendirmelere yer verir. Macarlar'ın son yıllarda artan, dil konusundaki muhafazakârlıklarına dikkat çeken yazar sokak ve dükkânlardaki bütün levhaların Macarca olduğunu belirtir. Halk ve esnaf hep Macarca konuşmaktadır. Almanca, Fransızca bilenler dahi bu dillerle konuşmaya yanaşmazlar. Gelişmekte olan Macar milliyetçiliğinin tesiri dilde kendini göstermektedir. Halit Ziya, Johann Strauss'un *Fledermaus* operetinin Almanya'daki temsili münasebetiyle de kuzey ve güney milletlerinin edebiyatları hakkında genel bir mukayese yapar. Kuzey milletlerinin bütün o ağırbaşlılıkları, vakarları, ciddiyetleri altında kendilerine has bir mizah anlayışları, mizaha yatkınları vardır. Alman edebiyatı bu tarz eserlerle doludur. İngilizlerde de aynı durum görülür. Bu, güney milletlerinin coşkun, herkese açık mizahından farklıdır.

Seyahatnameler içerisinde dil ve edebiyat bahislerine en çok yer veren, Cenap Şahabettin'in *Avrupa Mektupları*'dır. Cenap, Romanya'nın başşehri Bükreşte

⁴² Halit Ziya, "Messina İçün", *Kenarda Kalmış*, Orhaniye Mtb., İstanbul, 1342 1924, s. 33

bulunduğu sırada Romenlerin lisanına değinir. Romence adeta "haylice nasırlanmış bir İtalyanca"dır. İtalyancaya çok benzeyen bu dilde bol miktarda yabancı kelime vardır. Romenler lisanlarının sadeliğini muhafaza edememiş, münesebette bulunduğu hemen her kavimden pek çok kelime almış ve bu sebeple de görünüşte zengin fakat aslında çok karışık bir dil ortaya çıkmıştır. Romencede bilhassa Rus, Rum, Macar dillerinden ve en çok da Türkçeden geçmiş kelimeler bulunmaktadır.

Cenap, Almanya'da güzel sanatlardan bahsettiği kısımda edebiyata geniş yer ayırır. Romantizmle realizmi karşılaştırarak özellikle Goethe'nin şiir ve edebiyat anlayışı üzerinde duran Servet-i Fünun şairi, araya kendi değerlendirmelerini de sokarak adeta Alman edebiyatının kısa bir tarihini aktarır. Onun akımlar ve yazış tarzları çerçevesinde geliştirdiği bilgilendirme gayreti, gözlem ve izlenimlerden çok *kitabî* bilgilere dayanmaktadır.

Cenap Şahabettin, bu Avrupa seyahatinden yaklaşık olarak 17-18 yıl önce de Paris'e gitmiş ve orada dört yıl kadar (1890-1894) kalmıştır. Paris'te cilt hastalıkları konusunda uzmanlık çalışmaları yaparken bir taraftan da Fransa'daki edebiyat, bilhassa şiir hareketleriyle ilgilenmiş; böylece iki "meslek"iyle ilgili tecrübe kazanmıştır. 1890-1894 Paris seyahatiyle ilgili olarak bir seyahatname yazmamış ve herhangi bir yerde o yıllarla ilgili Avrupa anılarını geniş olarak yayımlamamıştır. Fakat bu hususla ilgili olarak şairin, *Süs* dergisinde yer alan şu sözleri aydınlatıcıdır: "O zaman bir taraftan Fransa'da natüralistlerin modası idi. Bir taraftan da Verlaine, Mallarmé modası idi. Mallarmé'yi çok iyi anlayamıyordum. Verlaine'i çok sevmiştim. Fransız şairlerinin genç, yaşlılarıyla münasebette bulundum. Ezcümle Charles Kreren ile çok beraber bulundum."⁴³

Seyahatnamelerde, Avrupa memleketlerinin dil ve edebiyatlarıyla ilgili görüşler daha çok dil üzerinde yoğunlaşır. Doğrudan doğruya edebiyata yönelik değerlendirmeler Celal Nuri ile Cenap Şahabettin'de dikkat çekicidir. Özellikle de Cenap Şahabettin'de bu değerlendirmelerin geniş olarak yer aldığı görülür. Daha çok, Alman edebiyatı üzerinde duran şair, tarihî bilgi vermenin yanı sıra yer yer değerlendirmeler de yapmıştır. Hâmid ile Sezai'nin karşılıklı mektuplarında ise İngiliz ve Fransız edebiyatlarıyla ilgili değerlendirmeler geniş hacimli ayrı bir çalışmanın konusunu oluşturacak kadar çoktur. Bu iki edebiyatçımızın, İngiliz ve Fransız edebiyatıyla ilgili değerlendirmelerinin daha çok tiyatro çevresinde dolanması sebebiyle, onların değerlendirmeleri çalışmamın tiyatro bölümünde yer yer ele alınmıştır. Ali Kemal'in *Paris Musahabeleri* ile Şerefeddin Mağmumi'nin hem seyahat eserlerinde hem de *Paris'ten Yazdıklarım*'ında devrin Fransız edebiyatıyla ilgili değerlendirmeleri günün Fransız matbuatından alıntılar yoluyla yapılmış olduğundan onları değerlendirme dışı tutmayı uygun gördüm.

5. Müzecilik ve Müzeler

SEYYAHLARIMIZ sadece müzeleri ve müzelerdeki eserleri anlatmakla kalmamış zaman zaman Avrupa'da müzeciliğe verilen önem üzerinde de durmuş, müzecilik çalışmalarına değinmiş ve buna bağlı olarak da bizde müzecilik faaliyetlerinin başlatılması hususuna değinmişlerdir. Böyle bir yaklaşıma seyyahların hepsinde rastlanmasa bile, meselelere belli bir kültür birikimi arkasından bakan, zaman zaman mukayeseli değerlendirmeler yapma gereği duyan bazı yazarlarda bu yaklaşım şekli kendini gösterir.

A. Müzecilik

Müzecilik, asıl anlamıyla "koruma, saklama" demektir. Müzeye koyulan eser ne olursa olsun öncelikle onun "korunması, geleceğe aktarılması" fikri esastır. Bunun temelinde de *antique/antica* kavramı yatar. Bu kavramın önemini kavramış olan Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risalesi*'nde "antika" kelimesi üzerinde ayrıca durur; gördüğü

⁴³ *Süs*, nr. 23, 17 Teşrin-i sani 1339/1923; İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul, 1969, s. 230; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yay., c. III. [Bu kısmı alıntıl原因 eser: ENGİNÜN, İnci, *Cenap Şahabettin*, KTB Yay., Ankara, 1989, s. 2] ENGİNÜN, adını andığım kitabında Cenap'ın Paris'teki edebiyat faaliyetleriyle ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapar: "Fransa'da bu yeni edebiyat akımlarıyla ilgilenmesi, ülkeye dönüşünde genç edebiyatçılar arasında Cenap'a bir yer sağladığı gibi şöhretine de yol açar." ENGİNÜN, a.g.e., s. 2

müzeleri ve müzelerdeki eserleri anlatırken birkaç kez antika kelimesini kullandığı için bu kavramı açıklama ihtiyacı duymuştur. "Antika lafzı Latin lisanında atfık şey mânâsına olarak el-yevm Avrupalıların ıstılahında antikadan murad altından toprağa varınca her ne cins eşya olur ise misli bulunmayan veyahut nadir bulunan şey demektir." (ss. 12-13) Avrupalıların antikaya düşkünlüklerinin had safhada olduğuna dikkat çeken Mustafa Sami, bu düşkünlüğün ilerlemeye engel teşkil etmediğini, aksine Avrupalıların bütün yenilikleri antika temeline dayandırdıklarını belirtir. "Gün-be-gün terakki bulan tertibât ve sınaati ancak bu makule âsâr-ı eslâfa itibar ve taklid ve bir taraftan dahi kendi ilm ve karîhalarını onlara izafe etmek suretiyle" (s. 13) gelişmiştir. Avrupa'da pek çok yeni icad, antikaların incelenmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Mustafa Sami Efendi, Avrupalıların "âsâr-ı atfika"ya olan düşkünlüklerini olumlu bir davranış olarak görmekle birlikte onların kimi zaman bu hususta aşırıya kaçtıklarını da ileri sürer ve bu durum karşısındaki şaşkınlığını dile getirir: "Avrupalıların bazı kararmış ve simsiyah kesilmiş ebniye-i kadîmeyi artık antikaya olan muhabbetlerinin mübalağasından olarak hâliyle, yani kireç ve boyasız öylece kapkara bırakmaları dahî taaccüb olunacak şeydir." (s. 15)

Sadık Rifat Paşa'nın *Avrupa Ahvâlîne Dair Risale*'sinde antikaya ilişkin değerlendirmeleri, Mustafa Sami Efendi'nin aynı konudaki tespitleriyle yakınlık gösterir. Paşa, Avrupalıların yeniliğe daima açık olmasına, Avrupa'da her gün yeni bir sanat ve ilim faaliyetinin ortaya çıkmasına rağmen eski şeylere de büyük değer verildiğini söyler. Paşa'nın tespitine göre Avrupalılar "Hiçbir eski şeyin zayi olmasını dahî istemezler ve bu makule şeylere 'atfık'ten kinaye antika diye itibar ederler."⁴⁴ Onun bu kısa değerlendirmesinde elbette Mustafa Sami Efendi'deki genişlik ve derinlik görülmez fakat burada önemli olan, aşağı-yukarı aynı yıllarda Avrupa'da bulunmuş ve Avrupa medeniyeti üzerinde gözlemler yapmış olan iki devlet adamının yaklaşımlarındaki benzerlikler.

Ahmet Midhat Efendi, Stockholm'e gelen bütün yabancıların gezmeye can attıkları Etnoğrafya Müzesi'nden bahsederken sözü müzecilik faaliyetlerine getirir. Müzeyi çok beğenmiş, iki defa gezmiş ve iki defasında da "böyle bir müzenin İstanbulca vücuda getirilmesi hülyasına düşmüş"tür. Böyle bir müzede "tarhimize ait kıyafetler, silahlar ve çadırdan heybeye varıncaya kadar levâzım-ı seferiye" bulunacak, daha pek çok eşya yer alacaktır. Müzede bulunacak olan edevat temaşa edilince de Osmanlılığın Yemen'den Almanya içlerine kadar yayılmış olduğu görülecektir. Hatta "hâl-i hazırımız bile kavmiyet ve bunlara ait eşya ve edevat ve kıyafet ve usul-i muaşeret cihetleriyle ne Stockholm'deki müzeye ve ne de sair yerlerde yapılmış olan bu yoldaki müessesata kıyas bile kabul edememek derecesinde bir müzeyi bizde vücuda getirmeğe kâfidir." (s. 236)

Ahmet Midhat bu tekliften sonra, müzenin meydana getirilmesi üzerindeki fikirlerini belirterek adeta bir faaliyet programı verir ve müzenin tesisinde göze alınamayacak külfet ve tahammül edilemeyecek masraf olmadığını belirtir. Hatta bundan on beş-on altı sene önce Viyana Sergisi'ne gönderilmek için eşya toplama hususunda gösterilen teşebbüs böyle bir müzenin kurulmasına kâfidir. Müze binası hakkında görüşlerini ortaya koyarken büyük bir binaya gerek olmadığını, vilayetlerimizin her kesimindeki evlerin ayrı ayrı birer örneğini meydana getirmenin yeterli olabileceğini söyler. Bu düşünceyle bina edilecek yapıların Edirnekapısı veya Silivrikapısı gibi nisbeten boş olan semtlerinde tedarik olunacak geniş bir arsada meydana getirilmesi iyi olacaktır. Burada bedevilerin, kürtlerin, Anadolu yörüklerinin birbirine benzemeyen "haymeleri" ile yerleşik yaşayan aşiretlerin kulübeleri ve giderek köylü evleriyle şehirlerdeki binaların örnekleri bulunacaktır. Ayrıca bu hanelerde yaşayan insanların "kendi kıyafet-i milliye ve eşyâ-yı beytiyeleri" bir sergi suretinde yer alacaktır. Böylece bu müzede Osmanlı devletinin topraklarında yaşayan en fakirden en zengine kadar bütün kesimlerin hayatı tespit edilmiş olacaktır. Müzeye gelenlerden alınacak giriş ücreti bile müzenin daha iyi bir şekilde düzenlenip genişlemesini sağlayacak; kuruluşu "âsâr-ı atfika"nın sergileneceği bir müze kadar külfetli olmayacağı düşünülen böyle bir müze, İstanbul'un dünyadaki önemini de artıracaktır. Stockholm'deki bu Şimal Müzesi'ne benzer bir başka müze Avrupa'nın diğer memleketlerinde yoktur. Ahmet Midhat, ondan daha tuhaf ve faydalısının ancak bizde yapılabileceğini belirtir. Almanya'dan,

⁴⁴ *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I: 1839-1865*, s. 32

İtalya'dan, Fransa'dan, İngiltere'den birçok meraklı kişinin yalnız müze seyri için Stockholm'e kadar gittiklerini söyleyen yazar, İstanbul'da kurulacak böyle bir müzenin de bütün dünyanın ilgisini çekeceğini ifade eder.

Ahmet Midhat'tan sonra Avrupa'da müzecilik faaliyetleri ve buna bağlı olarak da bizde müzelerin oluşturulması meselesi üzerinde duran yazar Celal Nuri'dir. Celal Nuri'nin iki seyahat kitabında da Avrupa müzeleriyle ilgili izlenimleri yer almaktadır. Özellikle *Şimal Hatıraları*'nda müze gözlemlerine olduğu kadar müzecilik fikrine ve Avrupa'nın müzecilik anlayışına ilişkin düşüncelerine yer vermiştir. Avrupa'da muhafaza fikri, medeniyetin bir gereği gibidir. Değerli her eser muhafaza edilir; her şato bir müze gibidir, her saray ihtişam, azamet ve servetiyle başlı başına bir müzedir. Mabedleri bile sanki birer müze durumundadır.

Bu tespitlerden sonra Celal Nuri mukayeseye başvurarak "bizde ise âsâr-ı bakıyyenin bedestende satıldığını, hâfız-ı kütüplerin en güzel kitabımızı bir napolyona elden çıkarmayı marifet saydıklarını" belirtir. Bizde muhafaza fikrinin olmayışı büyük bir eksikliklerdir. Celal Nuri, muhafaza ve taklit fikirlerinin bizde yerleşmesini arzu etmekte, bunun için de Avrupa müzelerinin müşahedesini gerekli görmektedir: "Bizde iki hissini ilerilemesini arzu ederim: Muhafaza ve taklit. Buna his deyiniz, fikir deyiniz, kabiliyet, şîme deyiniz nasıl kolayımıza gelirse öyle lisanınızı çeviriniz. Maksat kelime değil, fikirdir. / Bizde asla fikr-i muhafaza, şeyme-i muhafaza yoktur. *Esprit de conservation*. Elimize her ne geçerse yakıp yıkıyoruz. Bilmem ne hikmettir? Acaba yağma-girân Tatar'dan kalmış bir haslet midir, nedir? Tahribi çok seviyoruz. Hatta harabatı bile tahrip ettik. / Sultan Hamîd'in sarayını bile vandallara layık bir fikr-i tahrib ile bozduk. Perdelerine varıncaya kadar bütün eşyasını, bütün mefruşatını kalburla eledik. Halbuki başka yerlerde olsa böyle inkılab hengâmelerinde, Abdülhamid gibi eşhas-ı tarihiyenin mendillerine, terliklerine varıncaya kadar bütün eşyasını zabt ve muhafaza ederler, teşhir ederlerdi. / Elimizdeki âsâr-ı bakıye-i tarihiye ve nefiseyi asla muhafaza edemiyoruz. Hele her biri bir eser-i nefis ve bedî' olan el yazısı kitaplarımızı bir türlü muhafaza edemiyoruz." (s. 73)

Osmanlı tebaasını meydana getiren milletlerin eserlerini tanımadığımızı, Yemen ve Hicaz hakkında pek birşey bilmediğimizi, Fırat, Dicle ve Nil muhitleri hakkında bilgisiz olduğumuzu belirten yazar bütün bunların yokluğuna muhafaza ve taklit fikrinin olmayışına bağlar. Herkes Avrupa'da seyahat etme imkânına sahip bulunmadığı için oraları da bilmemekte; Raffaello/Raphael, Michalengalo, Leonardo da Vinci, Rembrandt, Rubens gibi büyük sanatkârların eserlerinden haberdar olamamaktadır. Koleksiyonlar vücuda getirmenin, elde bulunan eserleri bir araya toplamanın, Avrupa'nın meşhur müzelerindeki heykelleri, tabloları taklid etmenin bizim için imkânsız olup olmadığı sorusunu soran yazar aslında biraz çabayla bunların yapılabileceğini belirtir. Bu yazdıklarından dolayı kendisine "Frenk mukallidi" diyenler bulunabileceği şüphesini de dile getirir. Ancak, millî özü yitirmeden böyle bir taklit yolu izlemenin çok yararlı olacağını ileri sürerek metodu almanın taklitçilikten farklı olduğunu da ortaya koymuş olur.

Bizde muhafaza fikri olmadığı için müze de kurulmamaktadır. Kendi eserlerimizi ihtiva eden bir müzeyi özleyen Celal Nuri böyle bir müzenin bize geçmişimizi de öğreteceğini ima eder. Onun bu özlemini, geçmişini tanıma isteğinin bir tezahürü olarak değerlendirmek de mümkündür: "Bütün bu hakayık-ı bedîhiye ve ibtidaiyeden bahsden maksadım bizim şu garip ve bedbaht memleketimizde, şu geri ve zavallı vatanımızda da biraz bu gibi şeyleri görmek istediğimdir. Neden biz de âsâr-ı bakıyyemizi toplamıyoruz? Eski padişahlar kimlerdir, nasıl bir âlemde yaşıyorlardı, yedikleri, içtikleri, giydikleri ne idi? O zamanki şerâit-i ictimaiye ve hayatiye ne idi? Dedelerimiz nerelerde otururlardı, o yaman muzafferiyetleri ne gibi vesaitle istihsal ettiler? Bizce bunlar hep meçhuldür." (s. 76-77)

B. Müzeler

Seyyahlarımızın Avrupa'da gezip görmüş olduğu yerler arasında müzeler önemli bir yer tutmaktadır. Seyahatnamelerde karşımıza çıkanlar genellikle Avrupa'nın en büyük müzeleridir. Bu müzelerde hem Avrupa ve hem de dünya tarihine ilişkin pek çok eser gören seyyahların bir kısmı, eserleri ayrıntılı olarak ele almış, müzelerin bölümlerini geniş bir şekilde ve seyahat kılavuzlarından yararlanarak anlatmıştır. Bir

kısım yazarlar da sadece gördükleriyle yetinmiş, başka kaynaklara müracaat etmeye gerek duymadan müzelerdeki eserler hakkında sadece kendi gözlemlerini aktarmışlardır.

Avrupa'da müzeciliğin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Aslında müzecilik, Avrupa'da tarihe bakışın bir sonucu olarak gelişmiştir. Geniş ve sağlam bir "muhafaza" fikriyle hareket eden Avrupalılar, eskiden kalan hemen her şeyi müzelerde koruma altına almışlar, bunları insanların görmesi için de sergilemişlerdir.

Müzeler, içlerinde bulunan eserlere göre çeşitli kısımlara ayrılır. Güzel sanatlar müzeleri resim ve heykel ağırlıklı olarak sanat eserlerini sergilerken, etnoğrafya müzeleri etnik tarihî eserleri muhafaza eder. Tabiat tarihi müzelerinde doğada bulunan ve gittikçe yok olan varlıkların örnekleri sergilenirken, fennî müzelerde özellikle fen bilimlerine mahsus eserler yer alır. Bu bakımdan, seyyahlarımızın Avrupa izlenimleri arasında en geniş yeri tuttuğunu söyleyebileceğimiz müzeleri, bölümlere ayırarak incelemeyi uygun buldum. Bunu yaparken aşırı bir bölümlemeye gitmemek için British Museum, Louvre, Berlin Müzesi gibi, içerisinde hem sanat eserleri, hem etnografik kalıntılar vs. bulunan büyük müzeleri kendi içinde kısımlara ayırmadım.

a. Louvre Müzesi

Avrupa izlenimlerini anlattığı *Seyahatname-i Avrupa* adlı eserinde Paris'teki Louvre Müzesi'ne değinen Mehmet Rauf öncelikle müze binasının büyüklüğü ve salonların genişliği üzerinde durur. Müzede bulunan eserleri genel olarak ele alır, bu bakımdan onda, ayrıntılı tespitlere rastlanmaz.

Ahmet Midhat ve Ahmet İhsan'la birlikte diğer bazı yazarların da geniş olarak üzerinde durdukları Louvre, seyyahların kanaatlerine göre Paris'in ve hatta Avrupa'nın en geniş müzesidir. Bilhassa heykel ve resim bakımından çok zengin olan müzenin Mısır salonu, Yunaniye salonu, değerli madenlerden yapılan eşyaların sergilendiği salon, resim ve heykel salonu gibi değişik salonlarını her iki yazar da anlatmıştır. Yine her iki yazar da müzenin kuruluş tarihçesi üzerinde durmuşlardır.

Ahmet Midhat'ın aktardığı bilgilere göre, sonradan müzeye çevrilecek olan sarayın yapımına eskiden av ormanlarının bulunduğu yerde, XVI. yüzyılda I. François zamanında başlanmış, küçük büyük fasılalardan sonra III. Napoléon zamanında, üç yüz elli senelik bir sürede sarayın inşası tamamlanmıştır. Fakat bina, başlangıçtan beri müze binası olarak düşünülmüş değildir; çünkü XIV. Louis'ye gelene kadar, eski eserleri koruma fikri pek yerleşmiş değildi. I. François zamanından başlanarak İtalya'dan usta sanatçılar, ressam ve heykeltıraşlar getirilmiş ise de bunların ve öğrencilerinin yaptığı eserler sadece saray duvarlarını süslemekteydi. "Gerek resim ve gerek heykel vesair tuhaf ve tefarik-i atıkaya merak ederek kolleksiyonlar peydasına en evvel suret-i ciddiyede merak eden" XIV. Louis olmuştur. Bu hükümdar, bir taraftan güney ve doğu memleketlerinden eserler getirtirken diğer taraftan da Fransız sanatçılarının bunları takliden eser meydana getirmesi için onları teşvik etmiştir. Kralın bu merakı zamanla asilzadelere de geçmiş ve Kardinal Mazarin gibi pek çok soylu, sanatçıları desteklemiş, Fransa'da sanatın ilerlemesi için çalışmıştır. Hatta giderek halktan kişiler, esnaflar bile sanata merak sarmış, böylece sanat ve sanatçılar büyük önem kazanmaya başlamıştır. İlk zamanlarda sadece dahilî bir süs eşyası gibi kullanılan eski ve yeni sanat eserleri özellikle Fransız ihtilalinden sonra sarayların, şatoların, köşkerin, konakların ve kiliselerin duvarlarından alınarak Louvre'da toplanmıştır. Böylelikle, 1792'de Louvre Müzesi tesis edilmiştir. Ahmet Midhat, Louvre'un kuruluşu hakkında bu tarihî bilgileri verdikten sonra müzenin gelişmesini sağlayan sebeplere de değinir. 1792'den sonra da Fransız orduları Avrupa'nın hemen her köşesine, Mısır'a, Çin ve Hindistan'a zaman zaman seferler düzenlediklerinden buralarda ele geçirdikleri eserleri Fransa'ya getirerek Louvre'la birlikte diğer müzelerin de zenginleşmesine büyük katkılarda bulunmuşlardır. Hatta "Fransızlar memleketlerine nefâis-i eşya cem'i hevesiyle girdikleri memalik müzelerini soymağa kadar da varmışlar" dır.

Ahmet Midhat'a göre Louvre'u layıkıyla dolaşabilmek için haftalarca müddeti burada geçirmek gerekmektedir. Kendisi bir kısmını gezmiş olmakla beraber, müzedeki eserleri daha çok kataloglar yardımıyla tanıtmaya çalışır. Müzenin katalogunu "câlib-i hayret" olarak vasıflandıran yazar, bu katalogda müzenin büyüklü küçüklü iki yüzden fazla salonunda bulunan her eser için ayrıntılı bilgi bulunduğunu belirtir. Ahmet İhsan, oradaki eserlerin adlarını saymayı "Louvre Müzesi'nin katalogunu tercüme etmek"

şeklinde değerlendirdiği için bu yola başvurmamakla beraber genel bilgi vermekten geri durmaz. Ahmet İhsan'ın Louvre'da dikkatini en çok çeken kısım "Mısır Âsâr-ı Atîkası Dairesi" olmuştur. Bu kısımda Eski Mısır medeniyetinin kalıntıları olan eserler sergilenmekte ve bu eserler o dönem insanların "âdât ve ahlâk ve suver-i mezâhib ve istihsal olunabilmiş derece-i sanayii" hakkında geniş bir fikir vermektedir. Özellikle, eski papirüs yaprakları üzerine yazılmış el yazısı levhalar ile sfenks ve mumyalar dikkat çekmektedir. Resim salonlarında ise büyük ressamların seçme tabloları arasında bilhassa Raffaello/Raphael'in tabloları dikkat çekicidir.

Louvre'daki "Bahriye Müzesi" kısmını da gezen Ahmet İhsan buranın "bircümle Fransa sefain-i harbiye-i atîka ve cedidesiyle sefain-i ticariyesinin, limanların inşaat-ı bahriye havuzlarının gayet şık numunelerini muhtevi" olduğunu belirtir. Toplam on altı salon ve iki divanhaneden meydana gelen Bahriye Müzesi kısmı Fransa'nın denizcilik tarihi hakkında tam bir bilgi verecek şekilde düzenlenmiştir. En eski ve en yeni ticaret ve savaş gemilerinin örneklerinin bulunduğu bu kısımda ayrıca deniz savaşlarında kullanılan silahlarla denizaltıların da birer numunesi yer almaktadır. Bu numuneler büyük bir maharetle vücuda getirilmiş mükemmel şeylerdir. Hatta bazı vapurların kesitlerini gösteren örnekler de vardır; bunlarda vapurun içyapısı da bütünüyle görülmekte, "makta'lar temaşa edildiği zaman o vapurların içini görmüş ve geçmiş kadar insan müstefid olmakta"dır.

Fağfurizade Hüseyin Nesimi *Seyahat*'ında Louvre Müzesi'ni anlatırken biraz daha farklı eserlere değinmektedir. Önce, müzede bulunan eserleri genel bir bakışla ortaya koyan seyyah, daha sonra dikkatini çeken diğer eserlere temas eder: "Bu daire-i cesîme, Garp ve İran ile Türkistan ve Yunanistan'dan getirilmiş âsâr-ı atîkayı ve Asurî ve Babillilerin, Eski Farsîlerin timsal ve tasvirleri ve Mısır'ın mumya ve mezar kitabelerini ve Fransa hükümdarlarının taht ve kürsüleri ve mücevherât ve meskûkât-ı mütenevviayı şamil ve sanayi-i nefiseye müteallık ve ziyarete layık pek çok âsâr-ı medeniyeti havi bir saray-ı âlîdir." (s. 20) sözleriyle Louvre'un içindekileri özetler. Müzede çok değerli, büyük yakutlar ve başka taşlar da bulunmaktadır. Fağfurizade, iki eseri ise özellikle anar; bunlardan biri Sultan II. Mahmut tarafından Fransa hükümdarına hediye edilmiş olan "mermerden masnû' ve gayet atîk ve resimli bir havuz"dur, diğeri ise güzellik tanrıçası Venus'ün, Milo adasından getirilmiş olan heykelidir. Milo Venus'ü, müzenin en önemli eserleri arasındadır. Fağfurizade'nin, kendi ülkesinin medeniyetini yansıtan bir Osmanlı eseri ile Avrupa mitolojisinin en önemli eseri olan Venus'e aynı zamanda dikkat etmesi ilginçtir.

Louvre Müzesi, Ali Kemal'in *Paris Musahabeleri*'nde bir "ma'raz-ı bedâyi" olarak nitelendirilir. Burada eşi benzeri olmayan güzel ve değerli eserler sergilenmektedir. Louvre'a giren insan, oradaki tabloları, heykelleri, güzel sanat eseri olan eşyaları büyük bir hayranlıkla seyreder. "Bir yandan ise tâ meslek meslek, millet millet, zemin zemin levhalarına göre idrak ettiği o ressamlardan, o dehâetten başkaca istifadelerde bulunur."⁴⁵ Louvre'ı seyretmek, insana ruh genişliği ve fikir derinliği kazandırır.

b. British Museum

Seyahatname-i Avrupa yazarı Mehmet Rauf mükemmel bulduğu **British Museum**'da bilhassa eserlerin çokluğuna dikkat çeker. Burada "mûr-ı zaiften file varınca âlemde mevcut olan hayvanatın kadidleri ve berr ü bahrde çıkan kâffe-i ahcâr u ma'deniyatın numuneleri ve Mısır kıbûlerinin zamanında yapılmış haylice statüler ve birtakım kâr-ı kadim ufak tefek şeyler mahsusen ayrı ayrı adalarına vaz' olunmuş"tur. (ss. 29-30) Halen gelmekte olan eserlerle müze her geçen gün büyümektedir.

Londra'yı bütün yönleriyle bir medeniyet merkezi olarak gören Namık Kemal "Terakki" makalesinde, içinde bulunan örnekler bakımından British Museum'un zenginliğine değinir. Hem tabiattaki canlı cansız her şeyin hem de insanların meydana getirdiği eserlerin burada sayısız örneği vardır. Namık Kemal, müze hakkındaki izlenimlerini kısaca da olsa aktarırken, dikkatini, Avrupalıların, özellikle de İngilizlerin "muhafaza" ve "toplama" fikri üzerinde yoğunlaştırmıştır. Avrupalılar hem insan eseri olan hem de tabiatta kendiliğinden bulunan canlı cansız varlıklara sahip çıkmakta,

⁴⁵ Ali Kemal, *Paris Musahabeleri*, Matbaa-i İkdâm, İstanbul, 1329. c. I, mukaddime kısmı

bunların yok olup gitmesine razı olmamaktadır. Müzecilik, bu fikrin bir nevi kurumlaşması demektir.

British Museum, Ahmet İhsan'ın da üzerinde önemle durduğu müzelerden biridir. British Museum'u dolaşmayı "uzun bir yola çıkmak" olarak değerlendiren yazar, "muhtelif saraylarda mevcut âsâr-ı nefise ve nadireyi" toplayarak bu büyük müzenin meydana getirildiğini belirtir. British Museum'da eski ve yeni resim ve yazı levhaları, *estampe/stampalar*, nadir Şark ve Garp eserleri, Eski Yunan ve Roma dönemlerinden kalma antikalar sergilenmektedir. Bunların yanı sıra Fenikelilerden, Asurlulardan, Eski Mısırlılardan, Eski İranlılardan kalan sayısız eser de dikkat çeker. Eski Mısır eserleri arasında da yüze yakın mumya önemli yer tutmaktadır. "İlm-i ensâb" (soybilimi) dairesini de gezen yazar burada bilhassa eski kavimlere ait eşyaların bulunduğunu belirtir: "İlm-i ensâb dairesinde evvela zeminde mevcut bilcümle kabilelerin kıyafetleri, âlât-ı beytiyeleri, eslihası, vesâit-i nakliyesi, tarz-ı maîşet ve ikameti eşyâ-yı asliyeleriyle teşhîr kılınmıştı." (s. 238)

British Museum'dan bahseden bir başka seyyah da Şerefeddin Mağmumi'dir. Mağmumi, 1898 yılında yaptığı Londra seyahatinde bu müzeyi enine boyuna dolaşmış ve müzenin bölümleri hakkında geniş bilgi aktarmıştır. Önceki seyyahlarla karşılaştırıldığında, Mağmumi'nin, British Museum⁴⁶ hakkında en geniş bilgileri veren kişi olduğu görülür. Öncelikle binanın dış görünüşünü tasvir eden ve müzenin kuruluş tarihçesini aktaran yazar kaynaklardan aldığı bilgilere dayanarak bir buçuk asırlık bir geçmişini olan Britanya Müzesi'ndeki eserlerin "Louvre'u on kere satın alacak kadar zengin" olduğunu belirtir. Mağmumi'nin belirlemesine göre "Hâl-i hâzırda cihanın en cesim, en zengin, en kıymetdâr bir hazine-i ma'rifeti olan İngiltere Müzesi âsâr-ı matbua, âsâr-ı müstensiha, *estampe/stampa* ve resim, âsâr-ı kadîme-i Şarkîye, İngiltere ve kurûn-ı vustâ ve etnoğrafya âsâr-ı atıkası, Yunân-ı kadîm ve Romain âsâr-ı atıkası, meskûkât ve madalyaya mahsus olmak üzere yedi şubeden mürekkebirdir." (II, s. 120) British Müzesi'ne girdiğinde ilk olarak okuma salonlarıyla kütüphaneler hakkında kısa bilgi veren yazar, kütüphane kapısındaki "dünyanın en büyük şairi Shakespeare" ile Demosthenes, Hippokrates, Diogenes ve Epikuros'un heykellerine dikkat çeker. Kütüphanede bilhassa elyazması nadir eserlerle eski resmî ve özel evrak örnekleri vardır. Napoléon, Washington, Voltaire, Molière, Beethoven, Goethe, Schiller, Shakespeare... gibi bazı büyük devlet adamlarının ve sanatkârların yanı sıra İngiltere kral ve kraliçeleri ile ünlü devlet adamlarının elyazması evrakının bir kısmı da burada muhafaza edilmektedir. British Museum'daki en önemli eserler arasında V. yüzyılda Yunanca yazılmış en eski *İncil* ile Gutenberg'in 1455'te bastığı ilk *İncil*'lerden biri de bulunmaktadır. Fransızca, Almanca, Flamanca, İtalyanca, İspanyolca, İngilizce dillerinde ilk önce basılan kitapların birer örneği ayrı ayrı dolaplarda sergilenmektedir. Şark eserleri kısmında *Kur'an-ı Kerim*'in ilk baskı nüshalarından biri ile, Çince ve Japonca bazı eski eserler dikkat çeker.

Müzenin eski heykellere ayrılan salonlarında Roma döneminden kalma kırık dökük lahidler, direk başlıkları ile büyüklü küçüklü Julius Caesar, August, Caligula, Neron... heykelleri büyük yer tutar. İtalya'da bulunmuş eski Yunan mitolojisine ait Venus, Apollon, Jüpiter, Herkül... heykelleri de dikkat çekici eserler arasındadır. "Acâyib-i Seb'a-i Âlem"den (Dünyanın Yedi Harikası) sayılan Mausolos Lahdi, Asur salonundaki Babil ve Ninova kalıntıları, müzenin önemini artıracak boyutlardadır. British Museum'un en zengin kısmı olan Mısır salonlarında Mısır medeniyetini anlamaya yarayacak sayısız "âsâr-ı atıka" bulunduğunu söyleyen Mağmumi bilhassa "maabid ve âlihe" heykelleriyle mezar kalıntılarına dikkat çeker. Bunlar arasında Ramses'in mumya ve lahdleri ayrı bir öneme sahiptir. Şark dinlerine ayrılan salonlarda Budizm'e ait eşyalar; İslamiyet'e ayrılan bir salonda ise elyazması bir *Kur'an-ı Kerim* ile seccadeler, tespihler, kandiller, levhalar ve üzerinde ayet yazan bir bayrak dikkat çeker. Asya ülkelerinin eski eserlerine ayrılan geniş bir salonda Çin, Japon ve Hind eserleriyle birlikte "İstanbul ve Bursa ile bilâd-ı sâire-i Osmaniye cevâmi' ve türbelerinden sökölüp getirilmiş hayli fağfurî parçaları nazar-ı dikkatini celb" eyley. (II, s. 128) Bursa'ya yaptığı seyahatte Yeşil Türbe'de yerine adi fayanslar konulan fağfurilere British

⁴⁶ Şerefeddin Mağmumi bu müzeyi "British Museum", "Britanya Müzesi", "İngiltere Müzesi" gibi isimlerle anar.

Museum'da rastlamak seyyahı üzer. Müzede bunun ardından gördüğü, bütünüyle etnoğrafik eserlere ayrılan genişçe bir bölümde bütün milletlere ait eski eserlerin ayrı ayrı düzenlenerek sergilendiğini belirten yazar bilhassa Asya, Afrika ve Amerika'nın eski medeniyetlerine ve kabilelere ait eşyalara dikkat çeker.

c. Etnoğrafya Müzeleri

Etnoğrafya müzeleri, bir medeniyetin, ana kaynakları vasıtasıyla sistematik bir şekilde ve kültürel tabanlı olarak tanıtılmasını amaçlayan müzelerdir. Bu tip müzelerde, merkez alınan medeniyeti oluşturan insanların temel özelliklerinin, alışkanlıklarının, günlük yaşam şekillerinin yansıtılması da esastır. Antropolojik⁴⁷ kalıntılar bu sebeple böyle müzelerde daha çok sergilenir. Avrupa'daki Etnoğrafya müzeleri gerek Batı, gerekse Doğu medeniyetlerinin tanıtılması anlamında, eser bakımından çok zengindir.

Seyyahlarımızı hayran bırakan bu büyük kuruluşların seyahatnamelerdeki ilk örneklerinden biri *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*'nde Omer Faiz Efendi tarafından anlatılmıştır. Ömer Faiz Efendi, Viyana'daki **Kehribar Heykeller Galerisi** dediği bir müzeden söz eder; anlattıklarından çıkan sonuca göre burası bir "galeri" olmaktan çok bir etnoğrafya müzesidir. Bu müzede *relief*lerin çoğu "Osmanlı ülkelerindeki kazılardan elde edilerek fütursuzca götürülmüş eski eserler"dir. Heykellerin büyük bir kısmı, Avrupalıların Ön Asya dedikleri Anadolu ve Mezopotamya yöresine aittir. "Heykellerin çoğu, insan bedenini hiçbir şekilde örtmeye ihtiyaç hissetmeden gösteriyordu. Çoğunun üzerinde Havva anamız ile Âdem babamızın sadece setr-i avret için kullandıkları incir yaprakları dahî yoktu." (s. 171) şeklinde müzede bulunan heykellerin görüntüsündeki en dikkat çekici yönü belirleyen Ömer Faiz, asıl olarak, Osmanlı heyeti dışındaki insanların bu heykellere bakışındaki rahatlığa ve kendilerindeki utangaçlığa dikkat çeker: "Fakat zannediyorum ki bizlerden başkası onlara, o kadar çok tabii olarak bakıyordu ki, sun'ilik yerine tam bir tabiiilik vardı. Bu hissimi biraderim Halimî Efendi'ye söylediğim zaman içini çekti: '-Hem memnû olan şeylere inhimâkin felsefesini bizler yaparız, hem de bu gayrı tabii yolda yürürüz...' dedi. / Hakikaten de öyle idi. Sanatkâr insanların himmeti olan bu heykellere bakarken adeta bir ayıp yapmış gibi, birbirlerimizin bilhassa Zât-ı Şâhâne'nin yüzüne bakmaktan kaçınıyor idik." (s. 171)

VIII. Müsteşrikler Kongresi'ne resmi üye olarak katılan Ahmet Midhat Efendi de, kongrenin düzenlendiği Stockholm'e ulaştığında buranın büyük binalarını anlatırken "İsveç'e mahsus âsâr-ı atıkayı hâvi" bir müzeden bahseder. Onun sözünü ettiği **İsveç Etnoğrafya Müzesi**, 1873'te **Şimal Müzesi** adıyla kurulmuş ve yıldan yıla genişleyip zenginleşmiştir. İsveç-Norveç milletinin o soğuk iklimde yaşarken eskiden beri kullandığı ve geçim şekillerini yansıtan kendilerine özgü eşyalar burada sergilenmektedir. Hemen her çeşit kuzey kavminin kıyafetlerini ve eşyalarını, evlerinin şekillerini ve döşemelerini, av aletlerini, silahlarını gösteren resimleri bu müzede görmek mümkündür. Ayrıca oralarda Hristiyanlığın yayılmasından önce insanların ne şekilde putlara taptıkları, falcı ve sihirbazların ne çeşit eşyalar kullandıkları, halkın bunları ne büyük bir önemle dinlediği, bunlara inandığı müzede resim ve mankenlerden anlaşılmaktadır. Stockholm'deki Şimal Müzesi, Ahmet Midhat'tan yaklaşık on yıl sonra Selim Sırrı tarafından da ziyaret edilmiştir. Selim Sırrı da burada başta İsveç olmak üzere bilhassa Norveç, Finlandiya, Danimarka gibi Kuzey ülkelerinin tarihine ilişkin etnoğrafik eserlerin sergilendiğini belirtir. Bunlar arasında XII. Şarl'ın ve Gustaf Adolf'un elbiseleriyle, eski kralların saltanat arabaları, sikke ve pul koleksiyonları ve eski silahlar dikkat çekmektedir. Selim Sırrı'nın önemli belirlemelerinden biri de Şimal Müzesi'nde sergilenen eski İsveç eşyalarının, kıyafetlerinin, İsveçlilerde bunların benzerlerini yeniden üretme, yerli elişlerini yeniden canlandırma isteği uyandırdığını ifade etmesidir. Kopenhag Sergisi'nde kendilerine ait yerli eser sergileme başarısını gösteremeyen İsveçliler, bunun verdiği eziklikle eski el sanatlarına yeniden eğilmişler; bunu yaparken de Şimal Müzesi'ndeki eski eserlerden faydalanmışlardır. Bunun ardından İsveç'te çok sayıda el sanatları okulu açılmış, kız ve

⁴⁷ Avrupa'daki müzecilik faaliyetleri üzerinde geniş olarak duran Celal Nuri, *antropoloji* karşılığı olarak "insan-şinâsi" kelimesini kullanır: "1900 meşher-i umumîsinde Paris'te bir beşer-şinâsi (*antropoloji*) kongresi toplanmış idi." *Kutup Musahabeleri*, s. 59

erkek öğrenciler burada eğitilmiş, sonuç olarak da ülkede el sanatları büyük bir *yeniden gelişme* göstermiştir. Burada önemli olan, bir müzenin, halkta bu isteği uyandırmış olmasıdır.

Ahmet Midhat Efendi, İsveç Etnoğrafya Müzesi'nin ardından, daha önce de gezmiş ve pek beğenmiş olduğu **National Müze**'yi anlatır. "Stockholm'un **Nasyonal Müzet**' nam âsâr-ı atıka müzehanesi" de eser bakımından çok zengindir. Binası 1850-1865 arasında on beş sene zarfında yapılmıştır. Bir zemin katı ile onun üzerinde iki kat salondan oluşan müzenin zemin katında tarihî eserlerle madalyalar ve eski paralar sergilenmektedir. Müzede yalnız İsveç-Norveç milletinin değil Rusya, Almanya, Danimarka gibi ülkelerin de tarihteki gelişmelerini ortaya koyan numuneler mevcuttur. Ayrıca Eski Yunan, Mısır ve Asurlulara ait heykellerle bunların kopyaları da burada sergilenmekte, ikinci katta ise yağlı, suluboya ve karakalem resimler teşhir edilmektedir. Ahmet Midhat, bu müzenin müdürü Mösyö Hildebrand'ın tarih ve eski eserler konusunda uzman olduğunu belirtir. Müzenin kurulmasında büyük çaba sarf eden Mösyö Hildebrand, eserlerin yerleştirilmesinde büyük bir düzen fikriyle hareket etmiş olduğundan herhangi bir karışıklık söz konusu değildir.

Almanya'nın en büyük, Avrupa'nın sayılı müzelerinden olan **Berlin Etnoğrafya Müzesi** üzerinde geniş olarak ilk duran yazar da Ahmet Midhat'tır. *Avrupa'da Bir Cevelan* adlı seyahatnamesinde Louvre'dan sonra en çok Berlin Müzesi'ne yer verir. Berlin Etnoğrafya Müzesi, Eski Müze ve Yeni Müze olmak üzere iki ayrı taş binadan meydana gelmektedir. Müzede eserler kadar binaları da dikkate değer bulan yazar içinde hiç bir eser bulunmasa bile sadece binaları seyretmek için saatler harcamak gerektiğini belirtir. Müzenin girişindeki kemerden öte tarafa geçildiği zaman Hind mabedlerinden birinin, alçı kopya suretinde olan büyük kapısı ve Hind Tanrısı Buda'nın heykeli ile Hind ve Amerika'ya dair bazı resimler görülür. Berlin Etnoğrafya Müzesi'nin üst kat salonlarında ise Afrika'nın çeşitli memleketlerinden getirilen sayısız eşyanın yanı sıra, bir Habeşistan imparatoriçesinin merasim elbisesi, Haber necâsisi Theodor'un altın ve gümüş karışımı süslü kadehi vardır. Salonların birinde Tunus, Cezayir ve Fas taraflarından getirilmiş eski eşyalarla Meksika ve Amerika civarından getirilen benzeri aletler sergilenir. Ahmet Midhat, bu salonlardaki eserleri anlatırken, Avrupalıların uzak yerlere ve eski tarihlere duydukları ilgiye de dikkat çeker: "En vâsi' ve zengin salon cezayir-i okyanus taraflarından getirilmiş eşyayı havi olan salondur ki cezayir-i mezkûre ahali-i vahşiyesinin esliha ve esvabı hakikaten pek tuhafırlar. Amerika'nın ve Hindistan'ın birçok yerlerinden toplanmış bulunan hane eşyası ve ibadete müteallık edevat ile o mahaller ahalisinden kadın ve erkek ve çocukların şekillerini gösterir mücessem tasvirler ve cengâverlerin yüzlerine giydikleri maskeler şâyân-ı temâşâdır ki bu maskelerin bazıları kadid kesilmiş insan çehresini mebnidirler. Kemik üzerine işlenmiş bazı evani ve müzeyyenat epeyce güzel şeyler olup esliha miyanında da epeyce letafeti teslim olunabilecek süslüleri bulunmaktadır." (s. 438)

Eski Müze'deki eserler önce Büyük Friedrich tarafından toplanmaya başlanmış, sonraki katkılarla müze zenginleştirilmiştir. Fakat asıl genişleme Doktor Schliemann'ın bizim Anadolu'da, Bergama taraflarında yaptığı kazılarda çıkardığı eserleri buraya getirmesiyle gerçekleşmiştir. Eski Müze'deki heykel galerisinin Kahramanlar Salonu denilen kısmında bulunan heykeller bilhassa dikkat çekicidir. Etrüsk, Yunan, Roma salonlarındaki eserler de mühim şeylerdir. Ortaçağ ve Rönesans'tan kalan heykeller de buradaki salonlarda geniş yer tutmaktadır. Eski Müze'de, "ilm-i âsâr-ı atıka"ya dair kitapların bulunduğu bir de kütüphane vardır. Kütüphanenin yanında iki yüz bin parça eseri barındıran "meskûkât ve madalya salonu" bulunur. Ahmet Midhat, küçük parçalar halindeki "madalya ve meskûkât"ın nasıl yerleştirilmiş olduğunu da ayrıntılı olarak anlatır.

Yeni Müze'de sayılamayacak kadar çok heykel bulunmaktadır ve bunların hepsi de alçıdandır. Heykel sayısının bu kadar çoğalması yeni bir müze daha yapılması fikrini gündeme getirmiştir. Yeni müzenin alt katında Mısır ve Asur medeniyetlerine ait eski eserler muhafaza edilmektedir. Mısır bölümündeki heykeller ve diğer antikalar gayet sanatlı bir şekilde salon salon yerleştirilmiştir. Eser sayısı ve çeşidi bakımından çok zengin olan Mısır bölümünde mumyadan alçıya, gerçek heykelden papirüslere, Eski Mısır tanrıalarının suretlerinden mumya halindeki insan kafalarına, Eski Mısır'da kutsal

sayılan kedi, balık, yılan, kurbağa, çekirge gibi hayvan mummyalarına ve çeşitli kadın ziynetlerine kadar binbir çeşit eser bulunmaktadır. Asur salonları ise Mısır salonları kadar zengin değildir, burada az sayıdaki eser de dağınık olarak sergilenmektedir. Ahmet Midhat, Berlin'in Yeni Müze'sindeki diğer eserler için de genel olarak şu tespitleri yapar: "Diğer salonlar âsâr-ı atıka-i müteferrika ile mâlâmâldirler. Bunlar pirinçten, temürden, kurşundan ve sair madeniyattan mamul insan resimleri ve ayinelerin camdan imal olunmaları icadından evvel yapılan madeni ayineler ve mozayık işli levhalar ve eski silahlar ve kadın ziynetleri esas-ı beytiye ve topraktan yapılıp pişirilmiş ve türlü resimler ile ziynetlenmiş olan kavanozlar çömlekler vazolar irili ufaklı tabaklar ve duvarlara asılmış gayet eski ve resimli mensucat ve çiniler ve altından gümüştan yapılmış kuyumculuğa müteallık birçok eşyadan ibaretirler..." (s. 397-398) Ahmet Midhat bu cümlede adeta bu tip müzelerde bulunabilecek eserlerin de genel bir dökümünü yapmış olmaktadır. Berlin Etnoğrafya Müzesi'ni Ahmet Midhat'tan iki yıl sonra dolaşan Ahmet İhsan ile beş-altı yıl kadar sonra gezen Şerefeddin Mağmumi de buradaki heykellerin çokluğuna dikkat çekerek İzmir-Bergama'da yapılan kazıda ortaya çıkarılan eserlerin ayrı bir salonda sergilendiğini belirtirler.

Paris'teki **Cluny Müzesi** hem binasının güzelliği hem de ihtiva ettiği binlerce eserin orijinalliği ile dikkat çekmektedir. "*Gothique* tarz-ı mimarisinde yapılmasından dolayı müselles şekline karîb büyücek kemerleri ve pencereleri Paris'in ebniye-i sairesine benzemeyerek hele yüksekçe bir kulesi bu binanın başlı başına bir antika olduğunu anlatır." (s. 629) Çok eski tarihlerde yapılan ve yüzlerce yıl kimi zaman saray, kimi zaman manastır olarak kullanılan müze binası tamirden geçirilip yenilenmek suretiyle müze olarak kullanılmaya başlanmıştır. İki katlı olup yirmiden fazla salonu bulunan müzede on binden fazla eser sergilenmektedir. Bunlar arasında özellikle mermer, alçı, ağaç ve tunçtan mamul heykeller; vazolar, ev eşyaları, sandalye, dolap ve masalar dikkat çekmektedir. Birtakım eski silahlar, hayvan takımları, arabalar, kızaklar, eski kilim ve mensucat numuneleri de müzede sergilenenler arasındadır. Paris'in bu küçük sayılabilecek müzesinde bile bu kadar çeşitli ve çok sayıda eserin önemle muhafaza edilmesi şaşılacak bir durumdur.

Almanya'nın, bir etnoğrafya müzesi hüviyetinde olan **Albertinum Müzesi**, *Almanya Mektupları*'nda Halit Ziya tarafından anlatılmıştır. Burada sergilenen "âsâr-ı atıka" arasında bilhassa Eski Yunan ve Roma heykelleriyle, İzmir civarından çıkarılan toprak bir mezar dikkat çekmektedir. Şarap sunan satir heykelleriyle Dresden Venusü de ilgile izlenen eserler arasındadır.

Etnoğrafya müzeleri Ahmet İhsan'ın *Avrupa'da Ne Gördüm?* adlı büyük seyahatnamesinde de hayli yer tutmaktadır. Paris'in Louvre'unu, Londra'nın British Museum'unu kitabında ayrıntılı olarak anlatan yazar Paris'te VII. yüzyıldan beri Fransız krallarının dinlenme yeri olan Saint Germain kasabasına da giderek buradaki şatoyu ziyaret eder. Şatonun bir kısmı müze haline getirilmiştir. "Şatonun müzesini dolaşıp tarihin bir büyük kısmını amelî olarak gözümüzün önüne getirdik..." (s. 137) diyen yazar, böylece Ahmet Midhat'ın yaptığı gibi müzenin fonksiyonuna da değinmiş olur. Müzenin alt katında daha çok, Galuois'lardan kalma eserler bulunmaktadır. Birinci katta bunların her türlü eski alet ve silahları ile mezarlarını gösteren örneklere yer verilmiştir. Ayrıca gümüş işlemeli eşyalar, toprak ve madenden eski ev takımları, en eski zamanlardan kalma şişeler ve Galuois'ların tıpta kullandıkları cerrahi aletler de dikkat çekmektedir.

Ahmet İhsan, Hyde Park civarındaki **Hindistan Müzesi**'ni de dolaşmıştır. Bu müzenin bölümlerini ayrı ayrı anlatırken öncelikle "Şark ebniye ve hanelerinin numunelerine" dikkat çeker. "Hind esnaflarının ve ehl-i san'atın dükkânları, nasıl çalıştıkları, hey'et-i asliyeleri ile müşahede kılındı." (s. 211) sözleriyle müze hakkındaki genel izlenimlerini aktaran seyyah ayrıca burada bulunan ipekli kumaş, seccade, keşmir şalı gibi Hind ve Arap mallarına da değinir. Hindistan Müzesi'nin bir başka salonunda da "fildişi mamulatından cevami-i şerife-i Hindiye modelleri, şatranç takımları, tavlalar, tesbihler, altundan kürsüler, evani-i beytiye" bulunmaktadır. Bunların yanı sıra çeşitli Hind silahları, mücevherler, elbiseler, mabed modelleri, Hind şehirlerinin fildişinden modelleri de müzede ilgi çekici eserlerdendir. Yine Hind Müzesi hakkında bilgi veren Mağmumi ise, dikkat çekici ilk eser olarak orta yerdeki Hind sarayı nümunesini gösterir. Bunun yanına bazı Hind yapılarının modelleriyle birlikte yine Hind

mimarisinin ayrıntı özelliklerini yansıtan kapı, pencere, saçak, çatı örnekleri de koyulmuştur. Camlı dolaplarda sergilenen Hind mamulâtı mensucat ve masnuatın, silahların sayısı da çoktur. "Ahâli-i islamiye ve taife-i mecusiye'nin ayrı ayrı sarıkları, kavukları, kunduraları, elhâsıl ham veya işlenmiş her türlü emtiasıyla, hubûbât ve mîveleri, reçelleri, baharatı, sözün kısası Hindistan'ın taşına, toprağına, ekmeğıne varıncaya kadar oraya aid her şeyin şişeler içinde bir nümunesi mevcuttur." (II, s. 157) Mücevherat camekânları kısmında sergilenen Hind mücevherlerinin çok kıymetli örneklerinin bulunduğunu söyleyen seyyahın bu müzede bulunan başka Hind eserleriyle ilgili olarak verdiği bilgiler Ahmet İhsan'ın gözlemleriyle paralellik gösterir. "Burayı ziyaret etmekle insan Hindistan hakkında bir fikr peyda edebilir, Hindistan'ı tanımış olur ve Hindlilerin sanayi-i muhtelifede hâsıl ettikleri terakkiyâta cidden istiğrâb eyler." (II, s. 158) sözleriyle de Hindistan Müzesi'nin Londra'daki fonksiyonuna bir yönüyle işaret eder.

Mağmumi, Fransa'nın Lyon şehrinde dolaştığı **Mensucât-ı Kadîme Müzesi**'ne ilişkin gözlemlerini anlatırken de hem müzede sergilenen eşyaları tanıtır hem de müzenin eski mensucatın tanıtılmasındaki önemine değinir. Bu müzenin ilk salonunda Eski Mısırlılara, Yunanlılara, Romalılara, Bizanslılara, İspanyollara, Fransızlara ait birkaç bin yıllık, hayli yıpranmış halı, kadife, el işleri, tenteler... gibi mensucat örnekleri sergilenmektedir. Salonlardan birinin ise sadece Lyon'da imal edilen eski mensucat örneklerine ayrıldığını söyleyen yazar bilhassa bu kısımdaki iğne işlemeleri karşısında hayretini gizleyemez. Müzede, sadece imal edilmiş mensucat değil aynı zamanda bunların imal edilmesinde kullanılan tezgâh, gergef, mekik, iplik ve ibrişimlerle boyaların örnekleri de sergilenmektedir. Şark mensucatına ayrılan salonda Çin, Japon, Acem ve Arap eşyalarıyla birlikte Osmanlı ülkesinde imal edilen ipekli halılar, kumaşlar, perdelikler, döşemelikler, sancaklar... dikkat çeker. Şerefeddin Mağmumi, Roma'daki **Yeni Müze**'yi dolaşırken de bu müzede sergilenen eski eserlere değinir. Bilhassa Roma tarihiyle ilgili çanak-çömlek, porselen, silah, elbise, küp, testi, resim ve heykellerle etnoğrafik malzemelerin sergilendiği müzenin önemi, bir salondaki Romus-Romulus heykel ve resimlerinden kaynaklanmaktadır. Müzede diğer heykellerin pek çoğu gibi Romus-Romulus heykeli de tunçtan yapılmıştır. Müzede, General Garibaldi'ye ait hatıra eşyaların sergilendiği bir kısım da vardır.

Fağfurizade Hüseyin Nesimi, "âsâr-ı atîka dairesi" dediği **Viyana Etnoğrafya Müzesi**'ni gezmiştir. Müzeyi, içinde bulunan eserlerin zenginliği bakımından "define"ye benzeten seyyah, genel bir bakışla eserleri şöyle ortaya koymaktadır: "Sol cemahta bulunan müzehane, dünyanın her tarafından nakl ü isal edilmiş nice âsâr-ı atîka ile yani Mısır ve Ceziretül-Arab'da, Hind ile İran'da, Anadolu ve Yunanistan'da icrâ-yı hafriyat ile yer altından çıkarılan tabut, mumya ve mezarlar, kitabeler, somaki amûdlar, mücevherat ve sair zî-kıymet emval ile doldurulmuş ve ayrı ayrı salonlar dahi envâî makineler ve resimler ile donatılmış, zengin bir definedir." (ss. 42-43) Bu müzede ayrıca, resimler de bulunmaktadır; bunlar arasında bilhassa Osmanlılarla Avusturyalılar arasında cereyan eden muharebeleri gösteren resimler seyyahın dikkatini çekmiştir. Belgrad kalesini Avusturya'ya bırakışımızın resimlerini ayrı bir dikkat ve teessürle seyrederek.

Şimal Hatıraları yazarı Celal Nuri, kuzey coğrafyasındaki seyahati sırasında uğradığı ülkelerde pek çok müze görmüş ve gezmiştir. Bunlar arasında özellikle Etnoğrafya müzelerine geniş yer verir. Bunu yaparken, her müzede bulunan eserleri ayrı ayrı saymaya gerek duymamış, genel çizgileriyle müzelerde sergilenenlere değinmiştir. Müzelerden söz ederken "Bâdeker'den intihalen burada malumat-furuşluk edip bu mütenevvi' meşherlerin muhtevi olduğu nefais-i âsârdan bahsetmeyeceğim. Bu kolay birşeydir. Şeyhülmuharriirîn Ahmet Midhat Efendi de bunu yapmıştı." (s. 72) diyerek, müzelerdeki eserleri *Avrupa'da Bir Cevalan*'da rehber kitaplardan, özellikle de Bâdeker'in seyahat kılavuzlarından yararlanarak sıralayan Ahmet Midhat'ı eleştirir. Ardından da, Şimal ülkelerinin müzeleri hakkındaki izlenimlerini aktarır: "Şimalde birçok müzeler gördüm. Bunların emsalini başka yerlerde de görmüştüm. Eskiden her ne kalmış ise cümlesini muhafaza etmişler. Mesela Stockholm'de, Christiania'da bazı ma'razlar temaşa ettim ki a'sâr-ı sâlifede köylüler, badiye-nişinler her ne bırakmışlar ise cümlesi büyük bir fikr-i muhafaza ile saklanmış, temizlenmiş bir salona vaz' edilmiş. Muhtelif köyler ahali ne gibi mahallerde oturuyorlar, ne yiyorlar, ne gibi âlât ve edevât

isti'mal ediyorlar, yatakları ne şekildedir, odaları hatta abdesthaneleri, sofraları, mutfak takımları nasıldı? Bunlar hakkında bir fikir edinmek arzusunda iseniz, medeniyetin nasıl terakki ettiğini, ne gibi edvardan geçtiğini anlamak merakında iseniz bu ma'razları bir dolaşınız. Yarım saatte bir fikr-i icmâlî edirsiniz ki en büyük tedkikat-ı tarihiye, yüzlerce cildin mütalaası size bu fikr-i ameliyeyi veremez. / Ecdad kimlerdir? Vaktiyle harb nasıl olur, ne gibi esliha isti'mal edilirdi? İşte hepsi önünüzde... Eski krallar şunlar. Elbiseleri şurada teşhir edilmiş. İşte bindikleri beygirler. Falan hükümdar vurulmuş. İşte kan, kan ile mülemma elbisesi, ev eşyası, sevdiği ufak tefek şeyler, nişanları, kitapları, el yazısı..." (ss. 74-75)

d. Güzel Sanatlar Müzeleri

Seyyahların, eserlerinde genellikle "Âsâr-ı Nefise Müzesi" şeklinde isimlendirdikleri Güzel Sanatlar Müzeleri de eserlerde zaman zaman söz konusu edilmiştir. Bu tip müzelerde bilhassa resim ve heykellerle diğer güzel sanatlar ürünleri sergilenmektedir.

Ahmet Midhat Efendi eserinde, **Marsilya Müzesi** aracılığıyla güzel sanatlar müzelerine dikkat çekmiştir. Bu müzeyi yol arkadaşı ve sonradan Türkiye'de ilk müzenin kurucusu olacak olan Osman Hamdi Bey'le birlikte gezen Ahmet Midhat resim salonlarındaki en güzel resimlerin Paris Sergisi'ne gönderilmiş olduğunu, heykellerin ise daha çok alçıdan kopyalar şeklinde olduğunu belirtir. Marsilya Müzesi eser bakımından çok zengin olmamakla beraber, müze binası çok güzeldir. Orta yere inşa edilen büyük çağlayan ve suyun iki tarafına konmuş renk renk çiçeklerle yapay bir bahçe oluşturulmuştur. Müzenin çok temiz, düzenli ve bakımlı oluşu da dikkat çekmektedir. Müze dahilinde fazla eser bulunmayınca, yazarın daha çok müze binasına ve bahçe düzenlemesine dikkat ettiğini görmekteyiz.

Danimarka'da buldukları sırada Madam Gülnar ve diğer yol arkadaşlarıyla beraber Kopenhag'daki **Thorvaldsen Müzesi**'ni dolaşan Ahmet Midhat Efendi, öncelikle dış duvarlardaki resimlere dikkat çeker. Bunlar, eserlerin müzeye getirilişini anlatan resimlerdir. Müzenin dış yapısı ve iç görünüşü hakkında bilgi veren yazar, nasıl gezildiğini de anlatır. Giriş koridorunun ortasında müzenin kurucusu Thorvaldsen'in anıt mezarı vardır. Müzede daha çok Danimarkalı sanatçı Thorvaldsen'in yapmış olduğu heykeller bulunmaktadır. Bunlar arasında, öğrencileri tarafından kopyaları çıkarılıp müzeye konan I. Maximilien, Papa VII. Pius, Schiller, Gutenberg, Copernicus heykelleri dikkat çekmektedir. Müzenin sayısız salon ve bölmelerinde çeşitli resim, heykel ve *reliefler* sergilenmektedir. Bütün bu eserler, müzeye Thorvaldsen tarafından toplanmış ve müze bu adam tarafından kurulup genişletilmiştir. Yazar, çalışmalarına hayran kaldığı Thorvaldsen'in uzunca bir biyografisini de verir. Aynı müzeye *Şimal Hatıraları*'nda Celal Nuri de değinmiş olmakla birlikte fazla ayrıntıya girmeyip sadece Thorvaldsen'in İtalya'daki sanat çalışmalarına ve Danimarka'da kendi adına kurduğu müzedeki eserlerine kısaca temas eder.

Ahmet Midhat, daha sonra Almanya'da **Berlin Güzel Sanatlar Müzesi** hakkındaki izlenimlerini aktarmıştır. Berlin'deki Eski Müze'nin "cephe ciheti on sekiz büyük mermer sütun ile Yunan tarz-ı mimarisinde tezyin olunmuş", binanın cephesi ve girişleri güzel heykellerle süslenmiştir. Müze girişinde *rotonde* denilen kısım ise büsbütün hayranlık uyandırıcı bir düzenlemeyle meydana getirilmiştir. Bu yuvarlak sofa camdan bir kubbe ile örtülmüş olup, yirmi kadar sütun üzerine kurulmuştur. Sütun araları ve diğer kısımlar mükemmel heykellerle süslenmiş bulunmaktadır. Yazar Berlin'deki diğer müzelerin yanı sıra **Sanayi-i Nefise Müzesi**'ni de gezmiştir. Bu müzedeki eserler hemen hemen her memleketin en eski zamanlardan beri sanattaki gelişmesini ortaya koyacak şekilde seçilip düzenlenmiştir. Zemin katında fildişi ve köseleden imal edilen eşyalar, üzerine resimler işlenmiş eski halı ve kaneviçeler, sert ağaçlardan sanatlı bir şekilde oyularak yapılmış sandalye, masa, iskemle gibi marangozluğa ait "nefâis-i eşya" sergilenmektedir. Ayrıca Çin, Japonya ve Hindistan'ın sanat tarihini ortaya koyan sanat eserleriyle kâğıt ve mukavvadan mamul eşyalar da burada bulunmaktadır. Yine bu memleketlere ait çeşitli müzik aletleri de burada sergilenmekte olup bunların hepsi sözü edilen ülkelerin yüzlerce yıllık sanat hayatı hakkında bilgi vermektedir.

Üst katta ise aslında Acem işi olan ve İstanbul, Bursa, Tebriz ve Tahran taraflarından getirilmiş bulunan gayet nefis çini tuğlalar ve yine çini usulünde yapılmış büyük küplerle vazolar bulunmaktadır. Topraktan yapıldıkları halde üzerleri resimlerle süslenmiş saksılarla büyük tabaklar da dikkat çekmektedir. Ayrıca İspanya ve İtalya taraflarıyla, Fas ve Marakeş cihetlerinden getirilmiş buna benzer pek çok toprak eşya da vardır. Çini ve tabak imalinde hayli ilerlemiş olan Almanya ile Fransa ve Bohemya'nın bu yoldaki eserlerinin örnekleri de bu müzede sergilenenler arasındadır. Güzel sanatlarla el sanatlarına ait eserlerin örnekleri olarak müzeye konmuş eserler arasında, bir zamanlar züccaciye sanayiinde epey ilerlemiş olan Venedik'le İtalya'nın o bölgesinde eski zamanlardan kalma pek çok ayna, billur gibi "âsâr-ı atfika" da bulunmaktadır. Bunların yanı sıra bazı İngiliz eşyaları da burada sergilenmektedir. Aynı katın bir kısmında da bakır, kalay ve tunçtan yapılmış, işlemeli, çok güzel eserler de bulunmakta, yine ince işlemeli olup gümüş ve altından mamul pek çok eşya da dikkat çekmektedir. Bu binanın asıl yapılış sebebi Sanayi-i Nefise Mektebi'ndeki öğrencilere hizmet etmektir. Bu okuldaki sekiz yüz öğrenci burada sergilenen eski sanat eserlerini incelemekte, bunları taklit yoluyla eserler meydana getirmekte, öğrenimini bu müzeye bağlı olarak sürdürmektedir.

Ahmet Midhat'ın, seyahatnamesinin başlarında anlattığı **Marsilya Müzesi**, Avrupa seyahatinde Ahmet Midhat'la hemen hemen aynı güzergâhı kullanan Ahmet İhsan'ın da ilk gezdiği müzelerdendir. Dört büyük salondan meydana geldiğini belirttiği bu Güzel Sanatlar Müzesi'nde pek çok değerli tablo bulunduğunu söyleyen Ahmet İhsan, müzeye gelen sanat meraklısı pek çok genç kızın buradaki tabloların kopyalarını yaptıklarına dikkat çeker. Ahmet İhsan, Paris'te 1889 yılında düzenlenen Umumi Sergi için muvakkat olarak kurulduğu halde daha sonra kaldırılmayıp her sene hususi sergilere tahsis olunan Sanayi-i Nefise Sarayı'nı gezer ve bilhassa resimlere dikkat çeker. "Binanın suret-i inşasını, manzara-i hariciyesini, bahçesini" pek süslü bularak beğenen yazar, salonlarda iki binden çok resmin sergilendiğini belirtir. Resimler hakkında ayrıntılı bilgi vermemiş, daha çok bina üzerinde durmuştur.

Ali Kemal, *Paris Musahabeleri*'nde ayrı ayrı dolaştığı Goblen halı fabrikasıyla Sevr porselen fabrikasını anlatırken bu fabrikaların müzeleri hakkında da bilgi verir. Bu fabrikalarda hem zarif birer ev eşyası hem de süslü bir sanat eseri olarak üretilen halılar ve porselenlerin örnekleri fabrikaların yanındaki müzelerde sergilenir. Bu müzeler birer güzel sanat müzesi hükmündedir; çünkü bu iki fabrikada hanedan ailelerine hediye olmak üzere imal edilen halılarla porselenler kullanmalık olmalarının yanı sıra birer sanat eseri durumundadır. Goblen halı fabrikasının müzesinde son derecede değerli halılar sergilenmektedir. Ünlü ressamların tablolarının iplik ve nakışla halı deseni olarak işlenmesi suretiyle oluşturulan bu halılar, seyredenleri derin hayretlere düşürecek kadar mükemmeldir. Duvarlara asılı halılara bakıldığında bunların fırça ve boya ile yapılmış birer tablo olduğu sanılır; fakat aslında bunlar makinalarda iplik ve nakış işlemesiyle imal edilmiş tablo suretindeki halılardır. Sevr porselen fabrikalarının müzesi de Goblen müzesiyle benzerlik gösterir. Burada da üzerine büyük ressamların tablolarındaki bazı unsurların resmedildiği fincanlar, testiler, küpler sergilenir. Ayrıca duvarlara asılmış porselen tablolar hayranlık uyandırıcıdır: "Evvela fabrikaların müzesine girildiği zaman sağda solda birçok meşhur tablolar görülür. Bu levhalar adi tasvir midir, yani kalemle fırça ile mi yapılmıştır, yoksa başka bir maddeden mi mamuldür? Uzaktan keşfolunamaz, fakat yanına gidilir de renkte o harikulâde cila, tasvirdeki o şekl-i matbû', levnin o manzar-ı mevc-â-mevci tedkik olunursa züccâdan, porselenden imal olunmuş, çerçeveye konulmuş bir tablonun, bir mahsûl-i bedî'in karşısında bulunulduğu anlaşılır."⁴⁸ Müzenin orta yerinde üç-dört metre yüksekliğe sahip porselenden küpler, testiler, heykeller vardır. Bu fabrikada üretilen eşyalar dışında Çin, Japonya, İngiltere gibi ülkelerle bazı Arap ülkelerinden getirilmiş porselen eşya örnekleri de müzede sergilenir. Hatta Türk eserleri de müzede yer bulmuştur; Kütahya'dan getirilmiş mükemmel porselen eşyalar seyredenleri hayran bırakır. Ali Kemal, bir zamanlar Şark memleketlerinde porselen ve çini işlemeciliğinin Garp'tan ileri iken sonradan gerilemesi karşısında hayıflanır.

⁴⁸ *Paris Musahabeleri*, c. I, s. 41

Şerefeddin Mağmumi'nin Brüksel hatıraları arasında, şehrin önemli merkezlerinden olan Royale Meydanı civarındaki **Palais de Beaux Art** (Sanayi-i Nefise Müzesi) de yer alır. Müzenin aslında sade yapılı olan binası, cephesindeki nakış, kabartma ve oymalar itibarıyla bir sanat eseri durumundadır; bilhassa güzel sanatları simgeleyen peri heykelleri dikkat çekicidir. Müzenin içine girip burada sergilenen eserleri kısaca da olsa seyreden yazar, mermer ve tunçtan yapılmış mitolojik peri heykellerinin, tarihî simalarla sanatkârları gösteren heykellerin saatlerce hatta günlerce incelenmeye degecek kıymette olduğunu söyler. Eski yağlıboya tablolar, bilhassa Flaman ressamın eserleri de aynı güzelliكتedir. Resimlerin büyük bir çoğunluğu kiliselere ait eserlerdir: "Tarih-i atfka ait güya Hazret-i Âdem ile Havva'nın cennetteki yaşayışlarını müş'ir ve Hazret-i İshak'ın tevellüdünün melekler tarafından Hazret-i İbrahim'e ihbar olunuşunu gösterir ve bu kabilen daha birkaç tablo gördüm. Eizze-i nasârâya dair de hayli resimler var idi." (II, s. 51) Bunların yanı sıra, eski savaşları gösteren bazı tablolar da bulunmaktadır.

Londra'daki **South Kensington Müzesi**'ni "İngiltere'nin hazine-i nefâyisi" olarak değerlendiren Şerefeddin Mağmumi bu müzede mimariye, heykeltraşlığa ve diğer güzel sanat dallarına ait eski ve yeni eserlerin en güzellerinin sergilendiğini belirtir. Müze, 1851 Londra Sergisi'ndeki güzel sanat eserlerinden geriye kalanların "halka zevk-i san'at ve nefâseti tattırmak emeliyle" bir araya getirilmesi suretiyle oluşturulmuştur. Seyyah, bazı zengin koleksiyoncuların, ellerindeki resim ve heykelleri, halkın da görebilmesi amacıyla geçici olarak müzeye vermesini bir umum hizmeti olarak değerlendirir. South Kensington Müzesi sadece müze olmakla kalmayıp aynı zamanda güzel sanat okulu olarak da hizmet vermektedir. Fildişi, kemik, altın ve gümüşten mamul olup IV.-V. asırlardan kalma Bizans eserleriyle göz kamaştırıcı küpeler, broşlar, bilezikler, madalya ve yüzük koleksiyonları dikkat çekici eserler arasındadır. Sevr ve Goblen fabrikalarında imal edilen porselen eşyalar da birer sanat eseri olarak müzede yer alır. Asıl güzel sanat eserlerinin sergilendiği birinci katta İngiliz, Fransız, İtalyan ve Flaman ressamlarının sayılmakla tükenmez binlerce tablosu bulunmakta, ünlü ressam Raffaello/Raphael'in eserleri müzenin özel bir bölümünde sergilenmektedir. Şerefeddin Mağmumi'nin Londra'daki Gallery National üzerindeki ayrıntılı gözlemlerini de bu paralelde ele almak mümkündür. (II, ss. 213-214) Yalnız, yazarın, Gallery National'de İngiliz ressamlarının eserlerini pek beğenmediğini, buna karşılık Raffaello/Raphael, Titien, Michelangelo, van Dyck gibi sanatkârların eserlerinden övgüyle söz ettiğini belirtmek gerekir.

Şerefeddin Mağmumi, seyahat hatıralarının üçüncü cildinde de yer yer güzel sanatlar müzelerine ilişkin tespitlerde bulunmuştur. Roma'daki **Capitole Müzesi** bunlardan biridir. Capitole Müzesi hem güzel sanatlar hem de mitoloji müzesi gibidir. Müzede bulunan resim ve heykeller hakkında bilgi verirken bunların "gayet nadide ve kıymetdâr âsâr" olduğunu söyler. Eski Roma mabedlerinden nakledilen ve Mars, Jupiter, Hercules, Baccus... gibi mitoloji kahramanlarını gösteren "âlihe heykelleri"nin birçoğu kırık-dökük durumdadır. Bir *gladiator* heykelinin bulunduğu özel salonu dikkate değer bulan seyyah Romalılara esir düştüğü için kılıcıyla kendini öldüren bir *Galois* askerinin heykelini uzun uzun tasvir eder; heykelin yapılışındaki canlandırma gücüne hayran kalmıştır. Capitole Müzesi'nin "Filozoflar Salonu"nda ise Vergilius, Aristo, Homeros, Demokritos, Cicero... heykelleri onun dikkatini çeker. Bunların dışında "İmparatorlar Salonu", güvercinleri gösteren hayranlık uyandıran mozaik resim levhalarının sergilendiği "Güvercinler Salonu", "âlihetü'l-cemal" Venus'ün heykelinin bulunduğu "Venus Odası" bu müzenin önemli bölümleridir. Bilhassa Venus heykeli üzerinde duran Mağmumi, Louvre'daki Milo Venus'ü ile buradaki heykelin kısa bir karşılaştırmasını da yapar: "Milo adasından bulunup Paris'in Louvre müzesine naklolunan gibi bir örtüye bürünmüş değil. Sima onu andırıyor. Lakin beden çırpıplak. Şimdiye kadar bulunan şöhrêt-âmiz Venus'lerin en güzeli bu imiş." (III, s. 113) Roma'daki Colona Sarayı'nın bir kısmının müze olarak düzenlenmesiyle oluşturulan güzel sanat eserleri müzesini de dolaşan Mağmumi, bu müzenin "yaldızlara müstağrak olan ikinci salonunun bir Türk seyyahı için fevkalade hâiz-i ehemmiyet" (III, s. 135) olduğunu söyler. Yazarın sözünü ettiği salonun tavanında boydan boya bir resim dikkatini çeker. Bu, 1571'de Osmanlı ile Venedik arasında yapılan ve Venediklilerin

galibiyetiyle sonuçlanan İnebahtı deniz savaşını gösteren büyük bir tavan-resmidir. Resimde savaşın en hareketli bir zamanı bütün ayrıntısıyla gösterilmiştir.⁴⁹

Selim Sırrı'nın "İsveç'te gördükleri" arasında III. Gustaf tarafından kurulmuş olan **Stockholm Güzel Sanatlar Müzesi** de vardır. Üç bölümden meydana gelen müzenin birinci bölümü mimarlık ve heykeltraşlık eserlerine, ikinci bölümü yağlıboya tablolara, üçüncü bölümü ise süsleme sanatlarına ait eserlere ayrılmıştır. 1908 yılında müzede 900 heykel, 487 adet alçıdan yapılmış eser, 1545 yağlıboya tablo, 1664 muhtelif büyüklükte vazo ve çini antika eşya, 948 adet Eski Mısır lahdi, 10.700 kadar da süs eşyası mevcuttur. "Âsâr-ı atîka" olarak müzeye konulan eserler arasında Linnköpping Kilisesi'nin *gothique* bir sanat eseri sayılabilecek kapısı ile *renaissance* ve *barroco* mimarisine ait bazı eserler dikkat çeker. Bunların yanı sıra III. Gustaf devrinin ve İsveç'in yeni sanatkârlarının önemli eserlerine de müzede yer verilmektedir. Bu eserlerin büyük bir kısmı Eski Yunan eserlerinin taklidi yoluyla meydana getirilmiştir. İsveç ressamı tarafından yapılan tablolarda genellikle tabiat manzaralarının resmedilmiş olduğu yazarın dikkatini çeker. Seyyah, müzede gördüğü örneklerle dayanarak İsveç ressamlarının peyzajın yanı sıra, portre sanatında da başarılı olduklarını söyler. Savaşta yaralanmış bir teğmeni gösteren tablo ile Demirbaş Şarl'ın cesedinin İsveç'e naklinin resmedildiği bir tablo bilhassa dikkat çekicidir. Selim Sırrı; Louvre, Versailles, Vatikan gibi bazı büyük müzelerle kıyaslandığında Stockholm Güzel Sanatlar Müzesi'nin belki çok önemli sayılmayacağını fakat yine de burada bulunan eserlerin "enfes" sanat eserleri olduğunu ileri sürer.

e. Tabiat Müzeleri / "Teşrihhaneler"

Seyahatnamelerde "Tarih-i Tabîi Müzesi" şeklinde isimlendirilen Tabiat Müzeleri'nde hayvan, bitki, maden ve tabiatta bulunan diğer nesnelere kalıntıları sergilenir. Bunlar bir yönüyle "teşrihhane"lere benzer; fakat müze olarak kullanılmaları farklılığı oluşturur. İlk dönem seyyahlarının bazılarının eserlerinde bu ikisini birbirinden kesin bir şekilde ayırmak pek mümkün değildir. Sonraki seyyahlar ise, belli bir bilgi birikiminin verdiği tecrübeyle, "teşrihhane"lerle "Tabiat Müzeleri"ni birbirinden ayırmalı bilmişlerdir.

Seyahatname-i Avrupa yazarı Mehmet Rauf, **Floransa Müzesi**'nde "rûy-ı arzda büyük ve küçük ne kadar madeniyat ve nebatat var ise mecmu'unun camlar içinde numunelerinin bulunuşuna" dikkat çeker, ayrıca her türlü kara ve deniz hayvanının içleri ecza ile doldurulmuş vücutlarının da burada sergilendiğini belirtir. İnsan organlarının, aslından ayırilemeyen balmumundan yapılmış örnekleri de burada sergilenmektedir. Bebeğin ana rahminde geçirdiği evreleri gösteren, balmumundan yapılmış numuneler birer cam kavanoz içinde bulunur. **Londra Müzesi**'nde de benzeri tespitleri yapar. Burada da hemen her türlü hayvanın kurutulmuş numuneleri, tabiatta bulunan her çeşit ağaç ve madenin örnekleri sergilenmektedir. "Hayvanat-ı müteaddidenin kadidleri her devlette bulunandan ziyade"dir.

Sadık Rifat Paşa, *Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale*'de, devlet görevlisi olarak bulunduğu İtalya ve Avusturya tecrübelerine dayanarak Avrupa hakkındaki izlenimlerini genel olarak ortaya koyarken "teşrihhaneler"e de değinir. Avrupalılar, tabiata tam vâkıf olabilmek için bütün hayvan, maden ve bitkilerin özellik ve etkileşimlerini deneylerle öğrenmek amacıyla buna yönelik olarak "teşrihhaneler", fennî müzeler meydana getirirler. Bu tip müzelerde gerektiğinde seyredilip incelenmek üzere, her iklime ait bütün canlıların ölü vücutlarının örnekleri, kara ve denizde bulunabilecek bütün madenlerle değişik iklimlere ait ağaç ve bitkilerin numuneleri yer almaktadır. Bunlar sayesinde anatomi ilmini deney ve uygulamalar yaparak öğrenmektedirler.

Mehmet Rauf, Roma'daki umumi hastaneyi anlatırken de hastanenin bir bölümünde tabiat müzesi şeklinde düzenlenmiş olan odalardan söz eder. Bu odalarda bulunan şeyler onun çok ilgisini çekmiştir: "... ilel-i meçhule ile vefat eden adamların vücutları teşrih olunmuş olup halleri üzere hepsi camlar içinde hıfzolunmaktadır. Hele üç dört parça şey var ki emsali hiçbir yerde olmadığı rivayet olunmuştur. Şöyle ki asla ecza içinde olmayarak aynen vücut-ı insanın üç dört türlü teşrihi olup birinde kâffe-i

⁴⁹ Mağmumi'nin *Paris'ten Yazdıklarım* adlı eserindeki Paris müzeleriyle ilgili yazıları seyahat izlenimlerini yansıtmaktan uzak birer "anonim" makale karakteri gösterdiğinden burada değerlendirilmemiştir.

damarlar ve diğlerinde cemi' sinirler ve birisinde cümle âlâtlar ve birinde dahi kemikler gösterilmiştir. Viyana'nın pek meşhur olan teşrihhanesini mukaddemce gördüğümde tıpkı vücut-ı insandan fark olunmaz derecede bütün balmumîden yapılmış içinde pek çok şey meşhud-ı hakiranem olduysa da insanın asıl vücudu teşrih olunarak ecza içinde olmadığı halde açıkta durur bunlar gibi birşey görmedim." (s. 14)

Ahmet Midhat, Paris'teki **Jardin de Plantes**'i "Nebatat Bağçesi" başlığı altında anlatırken, bu bahçedeki binanın bir bölümünün "İlm-i Hayvanat Galerisi" olarak düzenlendiğini belirtir. Burası, Avrupa'daki benzerleriyle karşılaştırılınca ilk sıraya konabilir. Çünkü burada yüz binden çok "gerek kadid ve gerek dolma ve dondurma hayvan numuneleri mahfuz"dur. Özellikle kuş türünden olan hayvanlar örneklerinin eksiksiz olduğu söylenmektedir. Bunların pek çoğu bir zamanlar bahçede canlı hayvanların bulunduğu kısımda yaşarken, öldükten sonra belli işlemlerden geçerek buraya aktarılmıştır. Bir kısmı da mübadele yoluyla Avrupa'nın çeşitli müze ve galerilerinden alınmıştır. Ahmet Midhat, Viyana'da böyle bir müzeden söz ederse de o tarihte henüz tam olarak açılmamış olduğu için **Viyana Tarih-i Tabii Müzesi**'ni dolaşma fırsatı bulamaz. Daha sonra açılan bu müzeyi Fağfurizade gezmiş ve geniş olarak anlatmıştır. Seyahatnamelerde geniş olarak ele alınan ilk Tabiat Müzesi budur. Müze binasını çok beğenen Fağfurizade Avrupa'da bu kadar süslü başka bir müze görmediğini belirtir. Müzede her türlü ehli ve vanşi kara hayvanının ve kuşların samanla doldurulmuş vücutları sergilenmektedir. Aynı müzenin bir başka dairesinde de deniz hayvanlarının ispiro ve camlar içinde mahfuz cesedleri vardır. Madenlere ayrılmış salonda yakut, zümrüt, kehribar, elmas gibi değerli taşların numunelerinin tabiatta toprak içinde buldukları haliyle mahfazalara konulmuş olarak sergilendiği görülmektedir. Bitkilere mahsus dördüncü salonda ise çeşitli ağaç, çiçek ve meyve örnekleri gayet düzenli bir şekilde ziyaretçilerin seyrine sunulmuştur.

Ahmet İhsan, Paris'teki Nebatat Bahçesi'ni anlatırken buraya aynı zamanda **Paris Tarih-i Tabii Müzesi** de dendiğini belirtir. İçindeki bölümlere göre burayı hem Tabiat Müzesi hem de hayvanat ve nebatat bahçesi saymak mümkündür. Müze sayılabilecek olan ve "İlm-i Teşrih-i Ameli Müzesi" denilen bölümde "tuyûr (kuşlar), zâhife (sürüngeçerler), esmâk (balıklar), nâime (yumuşakçalar), hayvân-ı nebatî (bitkimsi hayvanlar) ve haşerat" ile insanların iç organlarını ayrıntısıyla gösteren numuneler vardır. Bunların çoğu ispiro içinde veya kurutulmuş olarak korunmaktadır. Müzede gezen biri hayvanlar hakkında verilen dersleri açıkça anlar, görülen şeyler, anlamayı kolaylaştırır. Ahmet İhsan, kendisinin okulda ders görme şeklini de söz konusu ederek "amelî" derslerin önemine değinir, bizde bu tip derslerin olmayışını büyük eksiklik sayar: "Ben mektepte hayvanat dersi okurken hatta hayli merak edip Fransızca musavver kitapları da karıştırdığım halde pek çok cihetlerde hall-i müşkil edememiş yalnız hocanın sırf nazârî tarifleriyle kalmıştım. Nebatat ve hikmet-i tabiiye derslerini de böyle görmüş idik; müzeyi gezerken teemmül eyledim; eğer şöyle bir müzeye malik bulunarak ders aldıkça gelip tatbikatını icra eylese idim, hele nebatat ve hikmete dair olan müşkilatımı da limonluklarda ve kendine mahsus müzelerinde fi'liyata tahvil etse idim tabii pek çok istifade eyleyecektim. Yani mektepte rüya gibi gördüğüm dersleri hakkıyla öğrenecektim." (s. 122)

Şimal Hatıraları yazarı Celal Nuri de eserinde, Almanya'nın Potsdam şehrindeki saray dahilinde açılan müzeyi anlatmıştır. Buradaki "Haşerât-ı Bahriye" salonunu, düzenleme açısından, adeta bir güzellik abidesi olarak değerlendirir. Büyük Friedrich'in bir eseri sayılan bu müzede onun oluşturduğu düzene uygun olarak fosiller, rengârenk taşlar, inci, midye, istiridye kabukları ve hatta inci ile mercandan yapılmış süslerle doludur. Celal Nuri müzenin görünüşünü "veleh-resân" bulur; burası insanda "küre-i arzın maverasında, yahut okyanusların ku'rununda, başka bir üslubda halkolunmuş bir âlemde imiş" duygusu uyandırmaktadır.

f. Balmumu Heykel Müzeleri

Genellikle tanınmış kişilerin balmumundan heykellerinin bulunduğu bu tip müzeler, seyyahlarımızı en çok şaşırtan yerler arasındadır. Balmumundan yapılmış heykelleri sahici insandan ayırt etmekte güçlük çeken seyyahlarımız, bu sanat karşısında hayretten ve hayranlıktan adeta donup kalırlar.

Bu tip bir müze ilk olarak Ömer Lütfi'nin seyahatnamesinde karşımıza çıkar. Seyyah, bu müzenin adını belirtmemiştir fakat anlattığı şeylerden ve yaptığı tasvirlerden o müzenin, daha sonra Ahmet İhsan tarafından geniş bir şekilde ele alınacak olan **Madame Tussaud Müzesi** olduğu anlaşılmaktadır. Ömer Lütfi, Londra'da bulunduğu sırada gezdiği bu müzede balmumundan yapılmış heykellerin, gerçeğe çok yakın olması karşısında şaşırır. İlk bakışta müzede balmumu heykellerin, heykel değil sanki gerçek insan olduğu zannolunmaktadır. Bu heykellerin bir kısmı, içlerine yerleştirilen düzenekler sayesinde hareket edebilmektedir. Burada Napoléon Bonaparte'ın da balmumundan heykeli vardır: "Bir tarafta Bonaparte'ın suretini tasvir eylemişler. Güya kendisi hasta olup karyolaya yatırmışlar ve üzerine al çuha örtmüşler. Ve derununa makine vaz'ıyla inler gibi ediyor idi. Ve yanında iki tane hekim oturup birisi nabzına bakıyor idi. Ve buna mümasil binden müteceviz suretler ve bunların içinde iki yüzden müteceviz kralların resmi mevcut idi." (s. 44)

Berlin'deki **Galerie Imperial**'e giden Ahmet Midhat ilk olarak müzenin diğerlerine göre olan farklılığına dikkat çeker. Burada sadece "adeta bizim yeniçeri resimleri gibi bazıları balmumundan ve bazıları alçıdan ve saireden yapılmış insan resimleri" bulunmaktadır. Bu tasvirler Almanya'nın bazı meşhur seyahatçılarının uzak ülkelerde yaşadıkları sergüzeştleri ve bazı tanınmış kişilerin "suret ve kıyafetlerini" göstermektedir. Yazar, burada yer alan balmumu heykellerden birini geniş olarak anlatmıştır: "Almanyalı bir doktorun genç ve güzel kızıyla beraber Afrika taraflarında icrâ-yı seyahat eyledikleri esnada bir akşam suret-i beytutetlerini gösterir bir cem'iyet vardır ki tıpkı bizim kadınların çocuk sallamak için ipten ve bezden yaptıkları salıncıklar gibi bir salıncağa doktorun kızı gelişigüzel yaslanıvermiş ve doktor dahi sandalye gibi birşey üzerinde oturmuş bulunduğu halde birtakım zenciler bunların karşılarında raks ederler." (s. 424) Seyyahı ve kızını gösteren bu heykelden sonra büyük Alman askerlerinin heykellerine de dikkat eder: "Hatta bir tarafında ahîren Afrika'ya a'zam kılınmış olan yüzbaşı Wiseman ile rüfekasının da bu yolda yapılmış heykelleri bulunup mütevevfa imparator Birinci Wilhelm'in mevt yatağında yatarak Prens Bismarck ve Mareşal Molike'nin de birer tavr-ı mey'usane ile başı ucunda buldukları gösterilmiştir." (ss. 424-425) Bu balmumu heykellerin canlılığı Ahmet Midhat'ı etkilemiştir. Dikkat çekici olanların tasvirinden sonra heykellerin yapılışındaki ustalığa değinir: "... bu tasvirler hakikaten pek mahirane bir surette yapılmıştır. O kadar mahirane ki bazı kerre insan vehleten bunların canlı olduklarını da zannederek kendilerine söz söylemeğe davranır." (s. 425)

Londra'daki Madame Tussaud Müzesi, Avrupa'da bulunan balmumu heykeller müzeleri içinde, güzel ve göz alıcı bir müze örneği olarak önemli bir yere sahiptir. Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm?* adlı büyük seyahat kitabında öncelikle bu müzenin binasının büyüklüğüne ve merdivenlerin güzelliğine dikkat çeker, ardından "müze dahilinin de müzeyyen ve mükellef olduğunu" belirtir. Madame Tussaud Müzesi'nin özellikle "Hükümdarlar Salonu" ilgi çekmektedir; "tekmil Avrupa ve Asya ve Amerika hükümdârânı aileleri hey'eti ve daire-i ziyetiyle" balmumundan yapılmış heykeller olarak burada mevcuttur. Bilhassa heykeller üzerindeki kıyafetlerin asıllarına çok uygun olarak yapılmış olduğunu ifade eden Ahmet İhsan "Hükümdarlar Salonu"nun yanı sıra meşhur siyasetçilerin, seyahatçılarının, yazarların, filozof ve bestekârların balmumundan heykellerinin bulunduğu bölümü de dolaşır. Müzede, Napoléon'dan kalan av tüfeği, harita, kılıç, eldiven... gibi hatıra eşyaların sergilendiği salonla; giyotin, darağacı, elektrikli idam aletleri ve eski silahlar gibi garip eşyaların bulunduğu kısım da ilgi çekmektedir.

Ahmet İhsan'ın geniş olarak ele aldığı bir diğer balmumu heykelleri müzesi de Berlin'in bu karakterdeki iki müzesidir. Geceleyin gezdiği bu müzelerden birindeki adeta canlı gibi olan bir kız heykelini tasvir eder. Genç bir kız uyurken gösteren gösteren bu heykel onu çok etkilemiştir: "Heykeller miyanında şayan-ı dikkat olarak mesela bir genç kız var idi ki yatağına yatırılmış idi; fakat kız güya nefes aldıkça dar korsesi kalkıp iniyor; burnunun kanatları açılıp kapanıyor idi; yani insan balmumu müzesinde olduğunu bilmeyecek olsa şu kızı mükellef nevm-i tabîde sanır." (s. 354) Bunun yanı sıra yaralı birini gösteren balmumu heykel de canlılığı ve gerçeğe yakınlığıyla onun dikkatini çeker: "Kezalik göğsünden kurşunla vurulmuş ve kanı bir

tarafa akmiş bir mecruh heykeli var idi ki ara sıra gözünü açıp etrafına nazar-ı istimdâd salıyor, derin derin içini çekiyor ve inliyordu." (s. 354)

Fağfurizade Hüseyin Nesimi *Seyahat*'inde bu tip müzeler üzerinde durmuştur. Onun gezdiği balmumu heykeller müzesi Paris'teki **Gourmont Müzesi**'dir. Buradaki insan ve hayvan heykellerinin her biri tarihi bir olayı temsil etmektedir. Yazar, bunu şu cümleyle ortaya koyar: "Yani hükümdarlar, muharebeler, ihtilaller, facialı kıtaller, Cizvit ve Engizisyon rahipleri tarafından irtikâp edilen katl ü idam vahşetleri, bu mutaassıplardan müteşekkil mahkeme hey'etleriyle mahkûm ve mazlumların timsalleri mücessem olarak duruyorlar." (s. 21) Seyyah, balmumu heykeller vasıtasıyla hadiselerin canlandırılışındaki gerçeğe yakınlığı da şöyle belirtir: "Bu manzara-i dehşet-âver insanın havf ü rikkatini celb eder. -İnsan ve hayvan taklidini burada görmeli.-" (s. 21) Burada, müzenin tarihle doğrudan bağlantısı ve Avrupalıların, kendi geçmişleriyle ilgili her türlü olayı açıkça ortaya koyma fikri söz konusudur. Geçmişe ait olan iyi veya kötü birtakım olaylar böylece canlandırılmakta, insanların hafızasında bunların devam etmesi sağlanmaktadır.

Meşhur insanların balmumu heykellerinin bulunduğu ve pek çok tarihî olayın yine balmumu heykeller vasıtasıyla canlandırıldığı **Greven Müzesi**, Ali Kemal'in *Paris Musahabeleri*'nde karşımıza çıkar. Giriş kapısının hemen karşısında Zola'nın balmumu heykelini gören Ali Kemal heykelin görüntüsündeki canlılık karşısında şaşkına döner. Yanına giderek elini tutmadıkça, et yerine alçı veya balmumuna temas etmedikçe bunun bir heykel olduğunu anlamak mümkün değil gibidir. Müzede, Büyük Opera'da sunulan bir oyunun çeşitli sahnelerini gösteren balmumu heykeller grubu da Ali Kemal'e ilginç gelir. Fakat asıl ilgi çekici olan heykeller çarın Moskova'da taç giyme merasimini canlandırmak üzere yapılmış olanlardır. Ona göre, tatbik ve taklidin bu derecesine hayran kalmamak mümkün değildir. Heykeller o kadar sahicidir ki bunları seyrettikçe kendisini o merasimde zanneder. Osmanlı Devleti'ni temsilen merasime katılan Ziya Paşa'nın heykelinin Paşa'ya her yönüyle benzerliği ise Ali Kemal'i büsbütün şaşırtır. Kıyafetlerin yanı sıra Ziya Paşa'nın hali, tavrı da heykelde aslına kesin bir uygunlukla yansıtılmıştır. Bir taraftaki uyuyan hademe heykeli de aslına o kadar benzemektedir ki, Ali Kemal ve yanındaki arkadaşı birşeyler sormak üzere uyuyan hademeyi uyandırmaya çalışınca sağdan soldan gülüşmeler olur ve bunun bir heykel olduğunu neden sonra fark ederler.

g. Tarih ve Harp-Silah Müzeleri

Geniş bir açıdan bakıldığında zaman aslında bütün müzeler tarih müzesi sayılabilir. Bunların bir kısmı sanat tarihini, bir kısmı tabiat tarihini, bir kısmı da eski medeniyetler tarihini temel almaktadır. Tarih Müzesi olarak adlandırdığımız müzeler ise doğrudan doğruya bir milletin, bir devletin tarihini aydınlatmaya yönelik olarak kurulan müzelerdir. Avrupa'daki tarih müzelerinin bir kısmı biraz daha uzmanlaşma yolu seçilerek tarihî silahların sergilendiği müzeler şeklinde, Silah Müzesi olarak düzenlenmiştir. Bunları da tarihî müzelerle birlikte ele almak yanlış olmaz.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahat'inde kısaca sözü edilen Viyana'daki eski silahlar müzesi İnn suyu kenarında kurulan **Ambr Şatosu**'nun müze olarak kullanılmaya başlanmasıyla oluşturulmuştur. Avusturyalılar müzenin iki tarafına koydukları iri yazılı gotik kitabelerde Osmanlıların sonuçsuz kalan Viyana muhasaralarını yansıtmışlardır. Bunlar mermer zemin üzerine oyularak meydana getirilmiş olup, Osmanlı sultanının geleceği bilindiği halde pek çoğu kaldırılmamıştır. Gerçi Osmanlıların hoşuna gitmeyeceği düşünülen zafer levhası ile Osmanlı askerinin geri dönüşünü olduğundan daha feci gösteren bazı panolar yerinden kaldırılmıştır fakat kaldırılmayanlar Sultan Abdülaziz'i ve diğerlerini çok üzer. Müzede tarihî gerçeklere uygun olmayan bir görüntüyle de karşılaşılır: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın olduğu iddia edilen bir kılıcı ve bir de gümüş içinde güya bozulmaması için "tahnit ettirilmiş" kesik baş. Oysa tarihî gerçekler burada gösterilmek istenenden farklıdır; hakikatte, Kara Mustafa Paşa, Padişah IV. Mehmet Han'ın fermanı ile Edirne'de boğdurulmak suretiyle idam edilmiştir.

Sultan Abdülaziz'in seyahatinden otuz iki yıl kadar sonra Viyana'daki bu müzeyi gezen Ahmet Midhat burayı "Viyana'da bulunan **Belediye Müzesi**" olarak anlatır ve Ömer Faiz Efendi'nin sözünü ettiği "kesik baş"a da değinir. Şehrin belediye binasının

müze olarak düzenlenen bir bölümünde Osmanlıların Viyana kuşatmasından ve Macaristan'daki muharebelerinden kalan silah, bayrak gibi yadigârlarla bu savaşıara ait diğer bazı aletler sergilenmektedir. Hatta, "Osmanlı veziri Kara Mustafa Paşa'nın başı olduğu iddia edilen" bir kafatası da burada bulunmaktadır. Ahmet Midhat, bu müzeyi layıkıyla dolaşamadığı için üzülür. Buranın dikkatle gezilerek Osmanlı'ya ait eserler hakkında bilgi verilmesinin önemli bir hizmet olacağını ifade eder. Birbirinden farklı pek çok müzeyi gezmiş olan Ahmet Midhat, Berlin'de Arsenal denilen binayı anlatırken buranın askerî müze olarak kullanıldığını belirtir. Yapılışı yirmi bir yıl süren ve 1706'da tamamlanan binanın kapı ve pencerelerinin etrafına eski savaşçıların miğfer ve zırhları resmedilmiştir. Arsenal müzesinde eski-yeni hemen her türlü ateşli silahları, Almanların düşmanlarından ve bilhassa Fransızlardan aldıkları bayraklarla savaş resimlerini görmek mümkündür.

Yazar, Paris'teki Invalides Kışlası'nın müze kısmını da ziyaret etmiş ve burada bulunan Topçu Müzesi hakkındaki izlenimlerini eserinde anlatmıştır. Topçu Müzesi'nde eski ve yeni hemen her çeşit silah sergilenmektedir. Müzede bulunan büyük topların ikisi Cezayir'den getirilmiş olup üzerlerinde Arapça yazılar göze çarpmaktadır. Demir kadar sert olduğu söylenen bir ağaçtan mamul bir başka top da dikkat çekmektedir. Müzenin bir bölümünde I. François'dan XIV. Louis'ye kadar bütün Fransız krallarının zırhları ile meşhur savaşçıların harp aletleri sergilenmektedir, hatta Napoléon'un devamlı kullandığı karabina tüfeği de buradadır. İkinci kattaki salonların bir bölümünde asker üniformalarıyla eski şövalye kıyafetleri vardır. Avrupalıların eski eser toplama alışkanlıklarına dikkat çekerek geniş bir salonda sergilenen Osmanlı, Arap, Acem, Arnavut, Karadağlı, Rum, Çinli, Japon, Hintli gibi Şark milletlerine ait silahlar arasında kılıç, yatağan bıçağı, hançer, kama, gürz, topuz, ok, kalkan, piştov, tüfek, karabina, mızrak... gibi silahlara da değinir. Bunların pek çoğu gümüş, altın, firuze, mercan, zümrüt ve elmas ile süslenmiştir. Yine ikinci kattaki iki ayrı salonda hem Şark ve hem de Avrupa milletlerinin ateşli ve ateşsiz silah numuneleri sergilenmekte olup bunlar arasında en eski silahlardan, zamanın en yeni ve mükemmel silahlarına kadar her çeşit örnek mevcuttur. Ahmet Midhat Efendi'den beş-altı yıl sonra aynı müzeyi dolaşan Fağfurizade Hüseyin Nesimi de aşığı-yukarı aynı tespitleri yapmakla beraber, farklı olarak, yeryüzündeki bütün milletlerin ordularından birer askerinin mumdan heykelinin burada bulunduğuna dikkat çeker. Aynı zamanda kendilerine has silahlarla silahlanmış bulunan bu asker heykelleri, birbirinden çok farklı askerlerden kurulan bir ordu vücudu getirebilecek kadar çoktur. Fağfurizade'nin anlatımında dikkatimizi çeken bir başka husus da, seyyahın, müslümanlardan ele geçirilip burada sergilenen silahlar karşısında müteessir olduğunu açıkça belirtmesidir. Ahmet Midhat, sergi yeri olarak kullanılan müze avlusunda yüz seksen metre uzunluğunda gayet kalın bir zincire de dikkat çeker. Bu, "1863 sene-i miladiyesinde Osmanlılar Viyana'yı muhasaraya gittikleri zaman Tuna üzerine inşa ettikleri bir dubalı köprüyü rabt ü zabt için bir sahilden diğer sahile kadar Tuna nehri üzerine uzatmış buldukları zincirdir." (s. 564) Napoléon, Viyana'ya gittiğinde Osmanlıların bu maharetine hayran kalmış ve yadigâr olarak zinciri Paris'e getirtmiştir. Müzenin bazı salonlarında da Avrupa'nın en meşhur kale ve istihkâmlarının modelleri sergilenmektedir fakat Ahmet İhsan o salonları gezme imkânı bulamamıştır.

Ahmet Midhat, Topçu Müzesi hakkındaki fikirlerini genel olarak belirtirken aynı zamanda silah müzelerinin fonksiyonuna da işaret etmiş olmaktadır: "Milletin kahramanlığına delalet eyleyen yadigârları bu surette cem' ve hıfzetmek onları temaşa edenlere tarihin en başlı ve en şanlı sahaifini def'aten göstermek demektir ki bizim gibi ecnebler bile bunları temaşa edince ister istemez bir hiss-i kahramanî ile mütehassis oluyorlar. Ya acaba bu yadigârlar mensup oldukları milletin erbâb-ı temaşası kulûbunda ne büyük ne mukaddes hisler uyandırırılar?" (ss. 565-566) Aynı müzeyi Ahmet İhsan da gezmiş ve "Burada kurûn-ı evveliden beri muteber ve müsta'mel olan esliha numuneleriyle âlât-ı harbiye ve câriha tamamen mevcut olup birçok da muharebât-ı salifeden alınmış silahlar vardır." (s. 108) diyerek Paris'e gelecek olan askeriye mensuplarının burayı mutlaka görmeleri gerektiğini vurgulamıştır.

Londra'da bulunduğu sıralarda da müzeler, Ahmet İhsan'ın öncelikle gezdiği yerler arasındadır. Esliha Müzesi'nde Kırım muharebesinden kalan gayet süslü bir topun üzerindeki levhada "Donation of the Sultan Abdulmedjid, Emperor of Turkey" ("Türkiye imparatoru Sultan Abdülmecid'in hediyesidir.") yazısını görünce çok

heyecanlanır. Topun üzerinde padişahın tuğrası ve Osmanlı arması bulunmaktadır. Sultan Abdülmecid bu topu 1857'de İngilizlere hediye etmiştir. Bu top, bu mekânı sadece Londra Kalesi olarak anlatan Mağmumi'nin izlenimleri arasında da küçük bir not halinde yer alır. Müzenin "esliha-ı atîka" kısmında ilk dikkati çeken, şövalyelerin ağır zırhları olur; İngiliz süvarilerinin 400 yıllık kıyafetlerini gören Ahmet İhsan, şövalyelerin bu ağır zırhları sırtlarında, kafalarında nasıl taşıdıklarına akıl erdiremez. Müzede İngiltere kraliçesi Büyük Elizabeth'in at üstünde bir heykeli de vardır. Müzede 500 yıldan beri İngiltere'de imal edilip kullanılmış olan silahların örnekleri ile muhtelif asker kıyafetleri sergilenmektedir. Afrika'dan, Java'dan, İran'dan, Hıta-i Arabiye'den ve Amerika'dan getirilmiş eski silah numuneleri ile Romalılardan, Britanyalılardan, Anglo-Saksonlardan kalma "âlât-ı câriha ve esliha" da burada sergilenen eski eserler arasındadır. Londra'daki silah müzesi Fağfurizade tarafından da ele alınıp kısaca anlatılmıştır. Eski Londra kalesinin burçları silah müzesi olarak kullanılmakta ve buralarda İngilizlere ve diğer milletlere ait eski silahlar, insanlara ve atlara giydirilen zırhlarla silahlı süvari heykelleri bulunmaktadır.

Seyahat yazarı Fağfurizade Hüseyin Nesimi'nin Napoli'de gezdiği **Esliha ve Resim Müzehanesi**, Capodimonte Sarayı'nın bir bölümünün müzeye dönüştürülmesi suretiyle oluşturulmuştur. Bu müzede "binlerce esliha yani mücevher ve kıymetdar taşlarla müzeyyen kılıç, hançer, tabanca, kalkan, ok, yay gibi âlât-ı harbiye camlı mahfazalarda konulmuş olarak" sergilenmektedir. Müzede eski hükümdarların, kralların ve bazı meşhur tarihî şahsiyetlerin yağlıboya resimleri de bulunmaktadır. Abbasi halifelerinden Harun'ur-Reşid'in resimleriyle müslümanlara ait silahlar ve Rumeli derebeylerinden İskender Bey'in kılıcı da bu müzede mahfuzdur.

Seyahatinin İtalya kısmında Venedik'teki Palazzo di Calle'yi dolaşan Şerefeddin Mağmumi buradaki eserleri anlatırken özellikle Osmanlılardan ele geçirilerek müzeye getirilen savaş malzemelerine dikkat çeker. Zaten müzenin büyük bir kısmı Osmanlı savaş malzemeleriyle doludur: "Venedik Cumhuriyet-i kadîmesinin en mühim vakayi'-i siyasiyesi, en meşhur muharebâtı hep Osmanlılarla geçmiş olduğundan" eski Venedik hükümetinin idare merkezi olan ve sonradan müze haline getirilen bu sarayın daireleri "hep hatırât-ı Osmaniye ile mâlâmâl"dir. Mağmumi, bu müzede muhafaza edilen diğer tarihî kalıtlar hakkında da geniş bilgi verir.

Mağmumi, Almanya'nın Berlin şehrindeki **Esliha Müzehanesi**'nin zemin katında Almanların o güne kadar kullanmış olduğu silahların en eskisinden en yenisine kadar örneklerinin, muharebe plan ve resimlerinin sergilendiğini söyler. Ayrıca savaşlarda karşı taraftan ele geçirilmiş çok sayıda top, tüfek, bayrak... örneği de vardır. Bunlar arasında üzerleri tuğralı iki Osmanlı topu dikkat çeker. Seyyah, üzerlerinde 1829 tarihi ile "Varna" ve "Rusya" kelimelerinin yazılı olduğunu gördüğü bu topların Almanların eline nasıl geçtiğini anlayamadığını belirtir.⁵⁰ Müzenin birinci katında Prens Bismarck ve Mareşal Moltke ile meşhur bazı hükümdarın silah, nişan ve elbiseleri hatıra olarak muhafaza edilmektedir. Yanı sıra "bizim yeniçeri müzesinde olduğu gibi alçıdan yapılmış ve giydirilmiş tekmil eski ve yeni Almanya ve Prusya kıyafet-i askeriyesi, ok ve yaydan en son *revolver*lere varıncaya kadar esliha koleksiyonu" görülür. Şark silahlarına ayrılan bir bölümde "borular, süngü ve mızraklar, eyerler ve üzengiler, sırmalı pabuçlar, silahlıklar ve bunlar miyanında 1683 senesi Viyana'da General Friedrich tarafından alınmış tepesi ay-yıldızlı bir Türk çadırı ve 1829 senesi Çar I. Nikola'nın aldığı Edirne şehrinin anahtarı" onun dikkatini çeker. (III, ss. 269-270)

Almanya'nın en önemli müzelerinden sayılan **Tarih Müzesi**'ni Halit Ziya *Almanya Mektupları*'nda kısaca anlatmıştır. Burada özellikle eski silahlara değinen yazar, bunların yanı sıra müzedeki Kara Mustafa Paşa'nın Viyana muhasarası sonrasında ele geçmiş çadırına da temas eder. Halit Ziya "bu ber-güzar-ı mazinin önünde" bir dakika durur. *Almanya Mektupları*'nda diğer bazı tarih ve silah müzeleri de söz konusu edilmiştir. Tarihî bir şehir olan Regensburg'un **Şehir Konağı** müze hüviyetinde olup buranın "şûrâ-yı saltanat odası" olarak düzenlenen bölümü eski kılıçlar, sancaklar, zırhlar, miğferler ve hep XIV. yüzyıla ait dolaplarla, sandukalarla doludur. Normal bir müzeden farklı olarak buradaki eşyalar, kendi zamanlarını

⁵⁰ Bu topların, Edirne anlaşmasıyla sonuçlanan Osmanlı-Rus savaşı (1828-1829) sırasında Rusların, daha sonra da Almanların eline geçmiş olması muhtemeldir. (B. A.)

yansıtacak şekilde düzenlenen bir atmosfer içinde sergilenmektedir. Bu düzenleme, mekâna bir otantiklik ve canlılık kazandırmıştır. Silahlarla birlikte XIV.-XVI. asırlar arasına ait goblen kalıçeler buradaki en kıymetli eserlerdendir.

h. Teknik / "Fennî" Müzeler

Kimya, fizik, tabiat bilimleri gibi pozitif bilim dallarına ait eşyaların, yeni bilimsel araştırmalarla ilgili dökümlerin sergilendiği müzeler teknik/fennî müze olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda, *Berlin Hatıratı* yazarı Doktor Hüseyin Hulki, Almanya'da ilginç bir müzeden bahseder. Bu, Doktor Librach tarafından kurulan ilaç müzesidir. Geniş bir salon şeklindeki müzede cam dolaplar içinde o güne kadar tıpta kullanılan bütün ilaçların birer örneği bulunmaktadır. Bunlar, menşe'leri olan ülkelere göre tasnif edilmiştir. Salonun ortasındaki bir dolapta da Doktor Librach'ın keşfi olan ilaçların numuneleri vardır.

Fağfurizade de Londra'da "Bahriye Müzehanesi" dediği **Deniz Müzesi**'ni ziyaret etmiş ve bu teknik müzede eserler üzerindeki gözlemlerini aktarmıştır. **Londra Deniz Müzesi**'nin birinci katında o tarihe kadar dünyada inşa edilmiş her çeşit harp ve ticaret gemisinin modelleri vardır. Ayrıca buhar, vapur, telgraf, elektrik ve iplik makinesi gibi pek çok makinenin örnekleri bulunmaktadır; bunların bir kısmı çalışır haldedir. Hem eski hem de yeni teknolojinin sergilendiği bu müze seyyahı çok etkilemiştir: "San'at ve marifetin derece-i terakkiyatını bu daire-i maarifte enzâr-ı dikkatten geçirir iken engüşt ber-dehan-ı hayret bir halde kaldım." (s. 31) diyerek hayret ve hayranlığını ortaya koyar. Müzenin bir başka salonunda her türlü deniz hayvanının örneği ispirotolu cam mahfazalar içinde muhafaza edilmektedir.

Halit Ziya'nın *Almanya Mektupları*'nda gayet geniş olarak anlattığı **Deutsches Museum**, hem Almanya'nın hem de Avrupa'nın en önemli teknik/fennî müzeleri arasındadır. Burada bilhassa Almanların ilim ve fende ileri olduklarını, muvaffakiyetlerini gösteren sayısız eşya ve alet elli ayrı salonda sergilenmektedir. Sergi salonlarında, XX. yüzyıl başına kadar Almanya'da icat edilmiş bütün teknik aletlerin örnekleri bulunmaktadır. Batı'daki teknik aletlerin isimleri ve cinsleriyle teknik terimleri karşılamak için 1910'larda Osmanlıca'da kullanılan terimleri göstermek açısından, Deutsches Museum'da bulunan eşya ve aletleri yazarın kullandığı ifadelerle aktarmak uygun olacaktır. Buna göre bu teknik/fennî müzede "maadin ve tabakatü'l-arza, buhar makinelerine, karada vesait-i nakliyyeye elektrik demiryollarına, muhtelif âlât-ı muharrikeye, heyete, rasadâta, mihanike, hikmet-i tabiiyyenin ziya ve hararet mebahisine, elektrik ve mîknatısiyyet mesailine, röntgen eşyasına; telgraf, telefon, telegrafon, gramofon ihtiraatına, matbaacılığa, saatçiliğe, kimya mebahisine, kimya-yı elektrikîye, miyahiyata, seyr-i sefaine, ticaret ve harp gemilerine, daha bilir miyim, marifet-i beşeriyyenin her şubesine ait aletler" sergilenmektedir. Bunlar parça parça eşyalar halinde değildir. Müzede teknik aletler sergilendiği gibi, müzenin düzenlenişinde de yeni teknolojinin bütün imkânları kullanılmıştır. Mesela taşkömürünün çıkarılıp işlenişi bütün ayrıntılarıyla, buhar makinesinin tekâmülü bütün yönleriyle gözler önüne serilmiş; gemilerin nehirler üzerinde işleyişi, limanlardan yük alıp boşaltması da yine öncekilerde olduğu gibi elektrikli düzeneklerle ortaya koyulmuştur. Düğmeye basılınca camekândaki düzenek işlemeye başlar, tekrar durdurmak için yine düğmeye basmak yeterlidir. Bunlar yazar için "şâyân-ı hayret" şeylerdir. Gökcisimlerinin, yerkürenin, güneşin deveranı da aynı şekilde canlandırılmaktadır.

Bu müze, sadece bir müze olmayıp adeta umuma açık bir okul gibidir. Halit Ziya üstü örtülü de olsa, hatta belki de açığa vurmayı uygun bulmadığı ve neticede kendisini de çok üzecek olan bir mukayese düşüncesiyle şunları yazar: "Biz hikmet-i tabiiyyenin ziya ve sada mebahisine müteallık teşrihgâhları dolaşırken buralarını mekteplilerle dolmuş bulduk. Onlar ikişer üçer camekânların başında düğmelere basıyorlar, kemal-i dikkatle tecrübeleri takip ediyorlar, burada amelî bir ziya ve sada dersi alıyorlardı. / Bu çocukların mukadderatıyla başka çocukların mahremiyetlerini mukayeseye kuvvet bulamadım; fena yapılmış ders kitaplarında siyah bir mürekkep lekesinden ibaret levhalarla çapraşık cümlelerin içinde boğulmuş tarifleri mukayese ederek küçük birşeyi anlayabilmek için biçare beynine takat-güdaz bir zahmet tahmil eden yavruların nankör

cehdiyyeti, sonra bu camekânların düğmelerine basarak oynayan çocukların eğlencelerini karşı karşıya getirmeğe tahammül edemedim."⁵¹

Halit Ziya, Almanların millî müzesi olan **Germanisches Nationalmuseum**'u dolaşırken de hep bir hayret ve hayranlık duygusu içindedir. Müzenin asıl gayesi "Alman hıref ve sanayiinin, fûnun ve maarifinin tarih-i tekâmülâtını irae edebilecek âsârdan mürekkep bir mecmua vücuda getirmek"tir. Almanlar, en eski zamanlardan bu yana icad ettikleri teknolojik eserlerin birer örneğini bu müzeye koyup sergileme vasıtasıyla teknolojide gösterdikleri gelişmeyi ortaya koymaktadırlar. Çeşitli salonlarında ticaret ve fenne dair eşyalarla, vagon, vapur, buhar kazanı, telgraf ve telefon cihazlarının numuneleri sergilenen, "sanat ve sınaatin izdivacı" durumunda olan **Germanisches Nationalmuseum**'u Halit Ziya, aynı zamanda bir "darülmaarif" olarak değerlendirir.

i. Kraliyet Müzeleri

Sarayların bir bölümünde veya saraylardan bağımsız olarak çeşitli yerlerde oluşturulan kraliyet müzelerinde umumiyetle saray mensuplarının değerli mücevherleri sergilenmektedir. Kral ve kraliçelere ait kıymetli eşyalarla saray antikaları da kimi zaman bu müzelerde sergilenmektedir.

Ahmet Midhat Efendi, Versailles Sarayı'nı anlatırken saray bahçesindeki şatoların sonradan birer **Kraliyet Müzesi** haline getirildiğini belirtir. Trianon denilen ve kralların sevgilileri için yaptırdıkları köşkler artık müze halindedir ve buralarda kralların metreslerinin eşyaları sergilenmektedir. Versailles'deki XIV. Louis'nin odası da bir müze olarak korunmaktadır.

Ahmet İhsan'ın Londra'da gezmiş olduğu **Kraliyet Mücevherleri Müzesi** bu tip müzelerin, seyahatnamelere yansıyan önemli örneklerindedir. İhtiva ettiği çok değerli tarihî mücevherlerle dikkat çeken müze, bir kale odasının (Londra Kalesi) düzenlenmesiyle oluşturulmuştur. Müzede sergilenen kraliyet eserleri arasında özellikle elmaslı taçlar ve âsâlar dikkat çekmektedir. Ahmet İhsan, Kraliyet Mücevherleri Müzesi'nde seyrettiği değerli eşyalar hakkında şu tespitleri yapmaktadır: "Müzedeki mücevheratın kıymeti üç milyon İngiliz lirasından ziyade tahmin ediliyor. Başlıca şâyân-ı dikkat olan mücevherat miyanında 2783 parça elmastan mürekkep ve şimdiki kraliçeye mahsus taç vardır ki yalnız bunun kıymetini 120 bin İngiliz lirasından fazla buluyorlar. bundan sonra veliaht Prens Dighal'in tacı ile İngiliz hükümdârânına mahsus altın ve mücevherli asâ şimdiye kadar İngiltere'de hükümrân olmuş kraliçe ve kralların kullandıkları asâ ve taçlar şâyân-ı tezkârdır." (s. 197) Londra Kalesi'nin bir bölümünün düzenlenmesiyle oluşturulan Kraliyet Mücevherleri Müzesi, Şerefeddin Mağmumi'nin eserinde de karşımıza çıkar. (II, s. 192) Fakat Mağmumi'nin izlenimleri Ahmet İhsan'inkilerden pek de farklı olmadığı için ayrıca değerlendirmeyi gereksiz buldum.

Halit Ziya'nın *Almanya Mektupları*'nda anlattığı Dresden Kral Sarayı'nın **Yeşil Kubbe** kısmı bir kraliyet mücevherleri müzesidir. Sarayın bir parçası olan bu binada XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasındaki Prusya krallarının mücevherleri sergilenir. Yeşil Kubbe'deki zengin mücevher koleksiyonu yazarı çok etkiler. Başka müzelerde gördüğü mücevherlerle buradakileri karşılaştırınca buradakilerin, bilhassa yapılarındaki ince sanat bakımından diğerlerine üstün olduğunu ileri sürer. Mücevherlerin işlenişindeki sabır, hüner, sanat ve azim mücevherlere olduklarından çok daha fazla değer kazandırmıştır. Yazar hayatında hiç bir zaman bu müzedeki gibi "inciden, elmastan sîm ü zerden, safir ve yakuttan, lâ'l ve zümrütten, fildişinden ve mercandan, asdâf ve ahcâr-ı gûnâgûndan mürekkep bir cihan" görmemiştir. Bu müzede sanki tamamiyle "bir sihr ü hayal ufku" vardır ve sanki orada parçalanmış bir güneşten yeşil, kırmızı, sarı, mavi "eşkâl ve ezhâr" bir ışık ve renk şelalesi şeklinde fışkırmaktadır.

6. Kütüphaneler

AVRUPA KÜTÜPHANELERİ seyahatnamelerde hem bina olarak hem de içinde bulunan kitaplarla birlikte ele alınmıştır. Genelde yazarların, kütüphanelerde benzer özelliklere değindikleri görülür. Yazarlarımız yer yer kütüphanelerin Avrupalılar

⁵¹ Tanin, 28 Eylül 1915, nr. 2436

için önemine de değinirler. Fakat çoğunlukla üzerinde durulan, kütüphanenin, bina olarak ve ihtiva ettiği kitapların çokluğu bakımından seyyahlarda bıraktığı etkidir.

Seyyahlar içerisinde Avrupa kütüphanelerinden gözlemlerine dayalı olarak ilk söz eden Sadık Rifat Paşa'dır. Milano'da diğer bazı büyük binalarla birlikte hayli büyük bir kütüphaneyi de dolaşan Sadık Rifat Paşa, *İtalya Seyahatnamesi*'nde, burada "haylice kütüb-i İslamiye ve mushaf-ı şerif ve bir nefis *Tefsir-i Beyzavi*" bulunduğunu belirterek öncelikle kütüphanedeki İslam eserlerine dikkat çeker. Ayrıca, kütüphanede Sultan Bayezid'in Papa'ya, Şehzade Cem'in İtalya'ya kaçıışı esnasında gönderdiği "iki kıt'a nâme-i humayun" da mevcuttur. (s. 20)

Mustafa Sami Efendi de Roma'daki San Pierre/Pietro Kilisesi yakınlarında "Avrupa'da kâin mecmû' kitaphanelerden kadîm ve muteber olduğu meşhur" büyük bir kütüphaneden bahseder. Kitap bakımından çok zengin olan bu kütüphanenin ismini verip hangi kütüphane olduğunu açıkça belirtmemekle birlikte, "Burada her bir lisan ve edyân ve cemî' fûnûn-ı maziye ve zamana müteallik envâ' kütüb-i bî-pâyân" (s. 12) bulunduğuna dikkat çeker. Mehmet Rauf, *Seyahatname-i Avrupa*'da Malta'da eski krallar zamanında yapılmış ve o gün de yerli yerinde korunmakta olan bir kütüphane ile Londra müzesinin "yirmi kadar salonunda dahi atîk ve cedîd ta'dâd ü hesaptan bîrûn nadir nice kitaplar"dan (s. 30) bahseder fakat bunlar hakkında ayrıntılı bilgi vermez.

Seyahatname-i Londra yazarı, Londra'da beş yüz cilt basma ve yüz bin cilt civarında yazma kitabı ihtiva eden bir kütüphaneden bahseder. Bu kütüphanenin görevlileri pek çok dil bilen kişilerdir. Haftanın üç günü açık olan kütüphaneye devam edenlerin bir kısmı gerçekten ciddi araştırmalar yapmak için, bir kısmı ise sadece kitapları şöyle bir seyretmek için gelmektedir. Yazar, yerinde bir dikkatle, "İngilizlerin bir yerde durup da bir madde üzerine hasr-ı vakt ü zaman etmek" âdetinde olmadıklarını bu nedenle de çoğunun, kitapları sadece seyretmekle yetindiklerini ileri sürer. Kendisi de "İngiliz âdeti sirayetiyle" büyük kütüphanede mevcut olan Türkçe, Arapça ve Farsça kitaplardan bazılarını ele alarak "Maaşallah ne güzel, ne güzel" diye tahsin edip çıktığını" (s. 42) ifade eder. Bu büyük kütüphaneden başka Londra'da, yüz bin civarında cildi ihtiva eden bir iki kütüphane daha varsa da buralara pek kimse uğramamaktadır.

Namık Kemal, Avrupa hatıralarını yansıtan "Terakki" makalesinde Londra'nın çeşitli yerlerindeki kütüphanelerin (müze kütüphanesi, parlamento kütüphanesi...) kitap çeşidi ve sayısı bakımından zengin oluşuna değinerek kütüphane hizmetlerinin süratli bir şekilde verilmesine dikkat çeker. Ayrıca, kütüphanede okuyucu olarak genç kızların bulunuşu da dikkat çeken bir başka husustur: "(Londra'nın) Kütüphanelerine girilse, her lisandan iki, iki, üç milyon kitap ve onları bulmak için hemen 'allâme-i her-fen' vasfına layık yüzlerce hâfız-ı kütüb mevcuttur. Ashâb-ı mütalaa ise en hâli vakitte sekiz yüz kişiden noksan olmaz ve içlerinde doksan yaşında hocalar ve on sekiz yaşında kızlar bulunur. / Hele nümûne-hane derununda olan Dârü'l-kütüb, her kim giderse, ne kadar nâ-maruf bir lisanda olursa olsun, matbû bir kitap isterse vermeye ve mevcûd değilse sür'at-i mümkinine ile getirtmeye mecburdur. Parlamentoda bir hizânetü'l-kitab var; yalnız bir lord ona otuz bu kadar bin cilt kitap vakfetmiş."⁵²

Pek çok hususta olduğu gibi kütüphane konusunda da en ayrıntılı gözlemleri Ahmet Midhat Efendi yapmış ve bu gözlemlerini kimi zaman doğrudan doğruya, kimi zaman da Bædeker kılavuzlarına dayanarak aktarmıştır. İsveç'te bulunduğu sırada Stockholm'deki umumi kütüphane hakkında bilgi verirken binanın büyüklüğünün "Bayezid'de Kâmil Paşa merhumun konağı kadar" olduğunu söyler. Bu mukayesede, okuyucuların bildiği bir binanın adının anılması, kütüphanenin asıl büyüklüğünün daha iyi kavratılabilmesi içindir. Kütüphanede çeşitle ilimlere mahsus kitaplar ayrı ayrı salonlarda muntazam raflara yerleştirilmiştir. Okuyucular için kütüphanede çok güzel salonlar mevcuttur. Kütüphane binasının özelliklerine de değinen Ahmet Midhat, binanın bütünüyle taş ve demirden yapılmış olduğunu söyler. Sadece kapılarda ve salonun bir kısmında ağaç kullanılmıştır. Burası büyük devletlere layık önemli müesseselerdendir.

Uppsala kasabası İsveç'in adeta maarif merkezi olmakla burada da büyük bir kütüphane vardır. İki yüz elli bin kitabı ihtiva eden kütüphanedeki bu kitapların yaklaşık

⁵² *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, ss. 195-196

yedi bini eski el yazısıdır. Ayrıca burada IV. yüzyılda Ulfila (Wulfila) adlı bir papaz tarafından yazıldığı söylenen bir de İncil nüshası bulunmaktadır. Gayet nefis ve süslü olan bu nüshanın harflerinin altın ve gümüş yaldızları ile meydana getirilmiş olması yazarda eserin sonradan tezhip olunduğu şüphesini uyandırır da bu mesele üzerinde fazla durmaz.

Berlin'de kral sarayının yanında bulunan büyük kütüphaneyi ise daha ayrıntılı olarak anlatmış kütüphanenin çeşitli özellikleri hakkında bilgi vermiştir. İmparator sarayının yanındaki kral kütüphanesi çok büyük bir bina olup öğleden sonraları yalnızca birden ikiye kadar bir saat süreyle açılmaktadır. Buna bağlı olarak da, kütüphanede araştırma yapmak isteyenler, aradıkları kitabın adını bir gün önceden vermek zorundadır. Gelenler, kütüphane açılır açılmaz salona girerek bir saat zarfında ne kadar okuyabilirlerse onunla yetinirler. Berlin'deki bu kütüphanenin yapımına 1774'te başlanılmış 1780'de binanın yapımı bitmiştir. Bina çok büyük olmakla birlikte mimari açıdan pek dikkat çekici bir özelliği yoktur ve iç düzenlemesi de Stockholm'deki kütüphane kadar muntazam değildir. Yalnız büyüklük cihetiyle Avrupa'nın önde gelen kütüphanelerinden sayılmakta; bir milyondan fazla matbu, on beş bin cilt elyazması kitabı ihtiva etmektedir. Musiki notalarını içeren nota kitaplarının bulunduğu özel bir bölüm de vardır. Berlin kütphanesindeki eserler arasında VII. yüzyıldan kalma dört İncil nüshası dikkat çekmektedir. Bunların yanı sıra Almanların meşhur devlet adamlarının resim ve elyazısı örneklerini gösteren otuz altı cilt mecmua bulunur. Bædeker kılavuzundan öğrendiğine göre kütüphanede birçok Çin ve Arap kitaplarıyla "gayet küçük kıt'ada ve müsemmen şekilde bir de *Kur'an-ı Kerim* mevcut imiş" ise de Ahmet Midhat bunu görmemiştir. Kütüphanenin duvarlarına gömme şeklinde yerleştirilen yangın tertibatı da yazarın hayli ilgisini çeker. Ayrıca görevlilerden birine kütüphanenin neden sadece bir saat süreyle açıldığını sorunca görevli, kütüphanede yeni açılan bir bölümün bütün gün açık olduğunu söyler. Ahmet Midhat, biraz sonra bu bölümü görür, inceler ve ayrıntılı olarak tasvir eder. Bu kısımda kitapların kattan kata asansör vasıtasıyla taşınarak okuyucuların hizmetine sunulmuş biçimini açıklarken, teknolojinin kütüphane hizmetlerinde sağladığı kolaylıklara dikkat ettiği görülür. Bir başka şeye daha dikkat eder: Paris'teki kütüphanede kitap telif eden yazarların sayısı hayli fazla iken Berlin kütüphanesinde bu tip araştırmacının sayısı azdır.

Invalides Kışlası'nın kütüphanesinde birkaç yüz kadar el yazması, otuz bin civarında da matbu kitap bulunduğunu belirten Ahmet Midhat, Institut de France kütüphanesinde ise altı bin cilt elyazması, iki yüz bin cilt matbu kitabın dolaplarda mahfuz olduğunu ifade eder. Enstitü kütüphanesi Kardinal Mazarine tarafından kurulmuştur ve onun adını taşımaktadır. Ahmet Midhat Efendi'nin sözünü ettiği kütüphanelerden biri de Jardin de Plantes'in 80.000 ciltlik kütüphanesidir ki bir kısmı elyazması olan bu kitapların tamamı tabiat bilimleri ile ilgilidir. Yazar, bunların yanı sıra birkaç okul ve saray kütüphanesinden bahsederse de ya girip gezmediği ya da önemli görmediği için ayrıntıya girmez.

Onun asıl üzerinde durduğu Paris'teki **Bibliothèque Nationale**'dir. "Kütüphane-i Kebîr-i Millî" diye adlandırdığı Bibliothèque Nationale'i dünyanın en büyük kütüphanelerinden biri olarak değerlendiren Ahmet Midhat fazla süslü olmayan sade görünümlü binanın tasvirini yaparak şehirdeki konumunu belirler. Ardından kütüphanenin iç düzeni üzerinde durur, kütüphanede çalışma usul ve kaidelerini açıklar. Bibliothèque Nationale dört bölümdür. I. bölümde matbu kitaplar, deniz haritaları ve coğrafya kitapları, II. bölümde elyazması kitaplar, III. bölümde *estampelar*, IV. bölümde ise madalyalar bulunmaktadır. Kütüphanede iki ayrı çalışma kısmı bulunup bunların ilki devamlı olarak gelen araştırmacılara, ikincisi de değişik zamanlarda gelen umumi okuyuculara tahsis edilmiştir. Umumi salona gelenler yanlarındaki şemsiye, baston, şapka, palto gibi eşyayı kapıcılara teslim etmek zorundadır. Alacakları kitapları memura bildirirler, işleri bittikten sonra da kitapları iade ederler. Memur, alınan ve iade edilen kitapların kaydını tutar.

Burada beş milyondan fazla kitap bulunmakta olup katalog çalışması otuz beş senedir devam ettiği halde henüz dörtte bir kadarının katalogu hazırlanabilmiştir. Kitapların toplanmasına ilk olarak V. Charles zamanında başlanır, 1373'te sadece 960 cilt bulunurken asıl genişleme I. François zamanında olur. I. François tarafından İtalya, İspanya, Atina, İstanbul ve İskenderiye'ye özel memurlar gönderilerek buralardan hem

istinsah hem de satın alma yoluyla kitap temin edilmiştir. Ayrıca, çıkarılan bir kanunla Fransa'da basılan her kitaptan önce birer, sonra da ikişer nüshanın Bibliothèque Nationale'e verilmesi mecbur tutulmuştur. Böylece kitap sayısı her geçen gün artmıştır ve halen de artmaktadır. Yazar, bu artışı ve genişlemeyi şu cümlelerle anlatır: "Kitapların miktarı çoğaldıkça kütüphanenin de tevsiine lüzum görülerek nihayet 1724 sene-i miladiyesinde Kardinal Mazarine'in konağı bil-mübayaa kütüphane ittihaz olunmuştur ki işte mezkûr konak şimdiki kütüphanenin yerinde imiş ise de ejder gibi soludukça büyüyen kütüphane kabına sığmadıkça etrafındaki binalar alınıp ilave edile edile eylevm iki yüz metro tûl ve doksan metro arzında koca bir mahall-i müstatile teşkil eyleyecek cesameti bulmuştur." (s. 638). Böylelikle kütüphanenin genişliği hakkında bir fikir veren yazar, beş milyonu aştığı sanılan kitapların tam sayısının ancak katalogun tamamlanmasından sonra ortaya çıkabileceğini belirtir.

Bibliothèque Nationale, Ahmet İhsan'ın seyahatnamesinde de yer alır. Ahmet Midhat'ın "Kütüphane-i Kebîr-i Millî" şeklinde isimlendirdiği bu kütüphaneyi Ahmet İhsan "Kütüphane-i Milliye" olarak adlandırır. Bu kütüphane üzerinde kısaca duran yazar ek binaların da tamamlanmasıyla kütüphanenin, dört tarafı sokaklarla çevrili bir koca ada şeklini alacağını ifade eder. Ahmet Midhat'ın dikkatleri sanki Ahmet İhsan'da tekrarlanmaktadır. Örneğin, kütüphanenin bir kısmının umumi, bir kısmının da hususi okuyuculara açık olması ve hususi kısmın "erbab-ı mütalaa-ı ciddiye ayrılmış bulunması meselesi" tıpkı Ahmet Midhat gibi Ahmet İhsan'da da yer alır. Yine, Ahmet İhsan'ın, kütüphanenin muhteviyatı hakkında verdiği şu bilgilerle Ahmet Midhat'ınkiler arasında paralellik vardır: "Kütüphane-i Milliye kütüb-i matbua ve haritalar, evrak-ı muharrere, estampe, madalya unvanıyla dört kısma münkasımdır." (s. 119) Kitapların sayısı hususunda verilen bilgiler arasında ise benzerlikten ziyade farklılık göze çarpar. Ahmet Midhat'ın seyahat yılı 1889'dur ve Bibliothèque Nationale'deki kitapların sayısını "beş milyondan fazla" olarak belirtir; Paris'e ondan iki yıl sonra giden Ahmet İhsan'ın seyahat yılı 1891 olduğu halde buradaki kitapların sayısının "üç milyon kadar" olduğunu söyler ve bu söyleyişte ilginç bir benzetmeye de başvurur: "Kitapların adedi üç milyon kadar olup yan yana gelse on iki saatlik bir yol yapar. Kitapların cildleri çok güzel. Şayan-ı teessüftür ki henüz tekmil fihristi yok, fakat bu fihristi yapmak için lâyenkatı' çalışıyorlar." (s. 119)

Ahmet Midhat ile Ahmet İhsan'ın önemle üzerinde durdukları Bibliothèque Nationale, Samipaşazade Sezai'nin Paris hatıraları arasında da geçer. 1901-1908 yılları arasında memleketten kaçmış bir yazar olarak Avrupa'da bulunan Sezai, Paris'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı *Şûrâ-yı Ümmette* yazılar yayımlar. Sezai, zaman zaman etüdler yapmak üzere gittiği Millî Kütüphane'de bazı Rus inkılap heveslileriyle tanışır, burada tanıştığı kişiler arasında "Mösyö Lenin" adı dikkatimizi çeker.⁵³ Bibliothèque Nationale, Ali Kemal'in *Paris Musahabeleri*'nin ikinci cildinde de karşımıza çıkar. Ali Kemal, ilme zerre kadar da olsa ilgi duyan bir kişinin "Kütüphane-i Millî" diye adlandırdığı bu kütüphaneyi mutlaka seveceğini, bunun aksinin mümkün olmadığını ileri sürer. "Çince, Fransızca, Almanca, Acemce, hâsılı hangi lisandan olursa olsun fevc fevc âsâr-ı güzide, kütüb-i nefise"ye sahip olan Bibliothèque Nationale binasının iç ve dış görünüşündeki ihtişam da etkileyicidir. Bilhassa kütüphanedeki okuyucu ve araştırmacıların sergilediği manzara kütüphanenin iç yapısıyla bütünleşince daha bir etkileyicilik kazanmaktadır: "İçeri girilince insana başka türlü hissiyât-ı ulviye ilka eyleyen bina odur. Yüzlerce küçük büyük bir cemaat, ses yok, sada yok, geniş rahlelerin başında, kafa önde harıl harıl çalışıyorlar. Etraf kütüb, duvarlar kütüb, tavan kütüb, serâpâ kütüb ki bu manzara kalbde sa'y ü amele derin bir muhabbet uyandırıyor."⁵⁴

⁵³ Nuyan YİĞİT, gezi izlenimlerine dayanarak Londra'yı tanıttığı kitabında "Lenin" in bu kütüphanede çalışmasıyla ilgili ayrıntılı bilgi verir. Sezai'nin gözlemlerini desteklemesi açısından birkaç cümleyi buraya almak gerektiğine inanıyorum: "Kütüphanenin en ünlü politikacısı ise kuşkusuz Jacob Richter. Bizim Vladimir İliç Ulyanov yani 'Lenin' diye bildiğimiz kişi. Kütüphanede çalışmak için yaptığı müracaatta, Jacob Richter takma adını kullanmış. (...) Londra'da bulunduğu süre içinde okuyup yazdığı yer olarak müzedeki kütüphane gösterilir." YİĞİT, Nuyan, *Londra'yı Sever misiniz?*, Gür Yay., İstanbul, 1992, s. 45

⁵⁴ *Paris Musahabeleri*, c. II, s. 3

Avrupa'da Ne Gördüm?'ün yazarı, Londra'daki British Museum'un büyük kütüphanesini daha ayrıntılı olarak anlatır. Bir buçuk milyon kitabı ihtiva eden bu kütüphanedeki kitap sayısı her yıl otuz bin kadar artmaktadır. Müzenin bu kütüphane kısmına herkes alınmamakta, sadece araştırmacılar ve yazarlar girebilmektedir. Asıl kütüphane kısmında 80.000 kadar nadir ve nefis kitap bulunup burayı kral IV. George tertip etmiştir. Gayet geniş olan salonun kubbesi camdandır ve duvarlar tavana kadar kitap camekânlarıyla kaplanmıştır. Çalışma masaları mükemmel birer yazıhane olarak düzenlenmiştir. Yazar, bunlarda nasıl çalışılacağını ayrıntılı şekilde anlatırken aynı zamanda kütüphane adabı hakkında da bilgi vermiş olur: "Kenarındaki yaya basıldığı gibi arkasındaki kapaklar açılıyor, ortaya yazı takımıyla iki kol çıkıyor, kollar tetebbu olunacak kitapları vaz'a mahsustur; kollar üstüne kitapları vaz' etikten sonra tetebbuata başlayıp bir yandan yazınızı yazacaksınız bir yandan okuyacaksınız. Kütüphanede şu suretle mütalaa ile meşgul yüz elli kadar adam var idi.(...) Ashab-ı mütalaa istediği kitabı fihristten intihab edip numerosunu bir kâğıda yazarak mahsus sepete vaz' ediyor memur gidip o sepetten alarak getiriyor." (s. 237) British Museum'un kütüphane kısmı Şerefeddin Mağmumi'nin bu müzeye ilişkin gözlemleri arasında önemli bir yer tutar. Bu kütüphanenin, Paris'in Bibliothèque Nationale'inden sonra dünyanın en büyük, en zengin "hazâinü'l-kütübü" olduğunu söyleyen Mağmumi burada sadece matbu eserlerin sayısının bir buçuk milyonu geçtiğini ve bu rakama her sene otuz bin kitabın daha eklendiğini belirtir. Kütüphanede çalışma usulünü, okuyucuların uyması gereken kuralları da kısaca anlatır.

Şerefeddin Mağmumi'nin İtalya izlenimleri arasında Vatikan Kilisesi'nin kütüphanesinden bahsettiği görülür. Başlangıçta, papaların önemli evrakının muhafazası için düzenlenmiş bir "hazine-i evrak" olarak kurulan kütüphane giderek büyümüş ve papalara ait nadir, değerli elyazmalarının yanı sıra başka kitaplarla da zenginleşmiştir. Kütüphanede çalışmak kardinalin özel iznine bağlıdır. Üç bölümden meydana gelen Vatikan Kütüphanesi "kesret-i âsârca değil fakat kıymet-i âsârca" önemli bir kütüphanedir. Birinci bölümde papaların hükümdarlarla ve diğer bazı meşhur kişilerle haberleşme evrakının 2016 ciltlik toplamı, ikinci bölümde 26 bin ciltlik elyazması eserler, üçüncü bölümde ise sayısı 200 bin cilde varan matbu eserler bulunmaktadır.

Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-kübra*'sının Paris kısmında Richelieu Sokağı'nda bulunan Mekteb-i Mülkiye'nin kütüphanesini anlatırken burada 1.400.000 cilt kitap bulunduğunu belirtir. Bunların 125.000'i elyazması, 300.000'i coğrafya atlası, 150.000'i ise eski paralara ait kitaptır. kalan 950.000 kitap ise nebatat (botanik), tıp, hayvanat (zooloji), kozmografya, tabakatü'l-arz (jeoloji), tarih, fenn-i mihanikî (fizik/mekanik), edebiyat ve benzeri ilimlere aittir. Böylesine zengin bir kütüphaneye sahip olan mektep, mülkiye alanında eğitim vermekle birlikte kütüphanesindeki kitapların çeşitliliği dikkat çekicidir. "Meskûkât"a (nümizmatik) ait kitaplar doğrudan mülkiye ili ilgili ise de diğer kitaplar başka ilim sahalarna aittir. Yazarın burada üzerinde durmak istediği asıl husus; okul kitaplıklarının bile sadece belli konulara bağlı kalınarak düzenlenmeyip, tıpkı genel kütüphaneler gibi burada da çeşitli ilim sahalarna ait kitaplara yer verilmesi meselesidir.

Selim Sırrı'nın İsveç'te gezdiği ve tanıttığı kuruluşlar arasında Stockholm'ün "Kütüphane-i Umumi"si de vardır. 1661 yılında kurulan kütüphaneye o tarihten beri her İsveç yazarının, her eserinden bir nüsha hediye etme zorunluluğu vardır. Aradan geçen yaklaşık iki yüz elli senede, kütüphanede 231.995 ciltli, 313.715 ciltsiz, 10.000 yazma eser birikmiştir. Yontma taştan yapılmış kütüphane binası, itinayla düzenlenmiş büyük bir parkın ortasındadır. Kütüphanenin geniş ve bol ışıklı salonlarını dolaşırken büyük bir sessizlik dikkat çeker. Her çalışma masasının üzerinde kütüphanedeki mevcut kitapların hangi rafta bulunabileceğini gösteren kılavuz kitaplar vardır. Yazarın bu tespitlerinden, Stockholm Genel Kütüphanesi'nin açık-raf sistemiyle çalıştığı anlaşılmaktadır. "Yüzlerce erbâb-ı ilm ü fen tetebbuatla meşgul"dür, hiçbir ses işitilmez. Kütüphanede yaşlılar, gençler, her yaş grubundan insan görülmektedir. Asıl ilgi çeken nokta ise kütüphanede araştırma yapan kadınların sayısının erkeklerden çok olmasıdır. Bu da, İsveç halkının kadın-erkek ayrılmadan, ilmî çalışmaya olan düşkünlüğünü ortaya koyar. Herkes önündeki kitapları karıştırmakta ve okumakta, bir taraftan da yazı yazmaktadır.

1920 yılında Sicilya adasındaki kütüphaneleri dolaşan ve adanın tarihiyle ilgili kitaplar okuyan Asmaî kütüphaneler üzerindeki gözlemlerini geniş olarak aktarır. Palermo şehrinin Marina Meydanı civarındaki İngiliz Kütüphanesi ve Victoria Emanuel Caddesi üzerindeki Millet Kütüphanesi bunlar arasındadır. İki yüz bin cilt kitaba sahip olmakla birlikte bunların sadece on bine yakını fişlenmiştir. Millet Kütüphanesi'nin kitap fişleme usulü seyyahın "hayretini mücib" olur. Salonun ortasına konan geniş bir masa üzerine sıra sıra teller gerilmiş, bu tellere hece sırasına göre etiketler geçirilmiştir. Kitap fişleri yazar adına göre sıralanmış ve numaralanmıştır. Kitapların, yazar adına göre fişlenmiş olması Asmaî'ye göre pek verimli bir yöntem değildir, bu husustaki düşüncelerini karşılaştırmalı olarak ortaya koyar: "Müellifin ismiyle kitap aramak az-çok malumata mütevakıftır. Burada acaba ne kitaplar vardır? diye gelen bir kimseye bu usul çok faide vermez. Ne ise elif harfi sırasından fişleri okumağa başladım. Evvela burada ilk öğrendiğim şey, elsine-i Şarkiye üzere mevcut olan kitapları kendi kitaplarıyla karıştırmış olduklarıdır. Mısır Kütüphanesi'nde Kütüb-i Şarkiye fihristleri kütüb-i Garbiye fihristlerinden ayrılmıştır. Paris'teki Kütüphane-i Millî'de dahi hatt-ı dest bulunan kütüb-i Şarkiye fihristleri büsbütün ayrı cildler teşkil ediyor." (II, s. 60)

Avrupa şehirlerindeki kütüphaneler, seyyahların herhangi bir şekilde yararlandığı birer araştırma yeri olmaktan çok, gezilip görülen birer kurum olarak seyahatnamelere yansımıştır. Jöntürklerin Avrupa kütüphanelerine zaman zaman devam ettiklerini biliyoruz; fakat bunlardan Sezai dışındakiler, kütüphane etüdlerine değinmemişlerdir. Diğer seyyahlar ise hem zamanlarının kısıtlı olması bakımından hem de kütüphane etüdüne gerek duymamaları bakımından, bu kurumlara dair gözlemlerini genel hatlarıyla -hatta, bir müzeyi anlatır gibi- anlatmışlardır.

IV. AVRUPA'DA SOSYAL HAYAT

AVRUPA SEYAHATİNE ÇIKAN edebiyatçıların bir kısmı seyahat öncesinde Avrupa milletlerinin genel özellikleri üzerinde bilgi sahibidir. Bu yazarlar, seyahat esnasında bizzat gördükleri Avrupalıları, önceki bilgileriyle kendi izlenimlerini birleştirerek değerlendirirler. Seyyahların kimi zaman, bir örnekten yola çıkarak genellemeler yapmalarını önceki bilgilerini destekleyecek kanıt bulmuş olma düşüncesine bağlayabiliriz. Seyahatnamelerin bazı parçaları bu bakımdan zaman zaman bir makale havasına bürünür. Bununla birlikte, belirleyici olan, çoğunlukla seyyahın doğrudan gözlemleridir.

1. Toplumlara Bakış

SEYYAHLARIN Avrupa toplumları üzerindeki gözlemleri sonunda ulaştıkları sonuçlar umumiyetle "çalışkanlık, temizlik, düzen, kanun ve kurallara uyma, görgü..." gibi özelliklere bağlanmaktadır. Seyyahlar sanki söz birliği etmişçesine Avrupa insanının bu özelliklerini ısrarla belirtmişlerdir. Bunlar gerçekçi gözlemlere dayanmaktadır. Avrupa şehirlerinde iş sahalarından eğlence merkezlerine, çeşitli hayat birimlerinden kültür merkezlerine kadar giren seyyahların izlenimlerine bu açıdan baktığımızda enteresan tespitlere rastlarız. Avrupa toplumlarına bazı seyyahların bütünüyle olumlu bir gözle sayıları çok az olan bazılarınınsa olumsuz gözle baktıkları görülür. Seyahatnamelerin genel karakterinde *subjectivelik* ağır basar; çünkü her seyyah kendi gördüğünü, kendi bakış açısına göre anlatır. Buna karşılık bir kısım seyahatnamelerde yazarların mümkün olduğunca *objective* davranmaya çalıştığı tespit edilir.

Seyyahların Avrupalılarla ilgili gözlemlerini toplu olarak değerlendirdiğim bu kısımda seyahatnamelerde yer alan bütün Avrupa halklarına ilişkin tespitlere yer verdim. Seyyahların, insanların kıyafetleri, hal ve tavırları, davranışları ile toplumların genel özellikleri üzerindeki gözlemlerini ayırıcı yönleriyle topladım. Bunu yaparken, inceleme kolaylığı sağlaması açısından ve milletlerin özelliklerinin geniş bir kronolojik dilim içerisinde toplanması bakımından milletlere göre bir sıralama yaptım.

A. Fransızlar

Fransızlar, Osmanlıların Avrupa'ya yönelişlerinde yakından tanıdığı iki ulustan biridir. Özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa'ya bakan Osmanlılar İngilizlerle birlikte Fransızları görmüşler; kimi zaman İngilizleri kimi zamansa Fransızları daha büyük bir dikkatle incelemişlerdir. Hatta denilebilir ki, Avrupa milletlerini tanıma tarihimizde Fransızlara bakışımız çoğu noktada belirleyici ve genelleyici olmuştur. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransızlar üzerindeki gözlemlerinin, bir dönem, Osmanlı devlet adamları tarafından, bütün Avrupa milletlerini tanıtıcı özellikte gözlemler olarak algılandığı bilinmektedir. Onu takip eden seyahat izlenimlerinde de Fransızlara ilişkin gözlemlerin yeri büyüktür. Yirmisekiz Çelebi Mehmet efendi'nin uyandırdığı merak sonraki seyyahların bakışlarında kuşkusuz çok etkili olmuş, buna bağlı olarak da seyyahlarımızın Fransızlarla ilgili izlenimleri seyahatnamelerde hayli geniş yer tutmuştur.

Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risalesi*'nin "Der-Beyan-ı Mizac-ı Ahali-i Paris" başlıklı bölümünde Paris özelinde Fransız halkının genel özellikleri üzerinde durur. Parislilerin eğlence ve gösterişe meyilli olduğunu fakat bununla beraber işlerini de gayet düzenli bir şekilde çalışarak yürüttüklerine ifade eder. Kadın-erkek, zengin-fakir her Fransız hem çalışmada ihmalkâr davranmaz hem de eğlenceden geri kalmaz. Paris halkının insanlara yaklaşımı sıcak olup "her cins kavim ile ülfet ve ünsiyete mütemayil"dirler. "Der-Beyan-ı Mizac-ı Umumi-i Ahali-i Fransa" başlıklı bölümde ise Fransızların zeki, titiz ve müstehzi insanlar olduklarına dikkat çeker. Müstehzi

olmalarına rağmen insanla açıktan açığa alay etmezler, istihzaları "bir edeb dairesi içinde"dir. Fransızlar aynı zamanda vatan ve millet sevgisine sahip, alçakgönüllü, namuslarına düşkün, gayretli kişilerdir.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahatnamesi'nin günlüğünü tutan Ömer Faiz Efendi, Paris halkı üzerindeki gözlemleri dolayısıyla Fransızlar hakkındaki fikirlerini ortaya koyar. 1 Temmuz 1867 Pazartesi günü öğleden sonra Paris'e giren heyette yer alan Ömer Faiz Efendi'nin değerlendirmeleri bütünüyle olumludur. Bir beldenin halkının ne demek olduğunu Paris'te anladığını belirten seyyah, kadın, erkek, yaşlı, genç, çocuk... herkesin bir arada ve kaynaşmış halde bulunmalarından etkilenir. Fransızlar, öncelikle Osmanlı heyetindekilerin kılık kıyafetiyle ilgilenir. Seyyahın kendisi de bir mukayese yapar ve Fransızların daha basit fakat daha rahat giyindiklerini söyler. Kendileri fesler altında buram buram terlerken Fransızların, kafalarındaki şapkalar sayesinde güneşten kendilerini daha iyi koruduklarını belirtir. Ömer Faiz Efendi'nin asıl dikkatini çeken, Osmanlıları görme merakıyla istasyona gelmiş olan halk arasındaki Fransız kadınlarının kıyafetidir. Kadınlar, istedikleri gibi rahat hareket etmelerine engel olmayacak giysiler içindedirler, yüzleri de açıktır. Ömer Faiz Efendi'nin, Fransızlar üzerindeki gözlemlerinin kendisinde uyarıcı tesirleri olduğunu anlamak zor değildir. Onun Fransızlarla ilgili tespitlerinin aşağı-yukarı bütün milletler için geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

Ömer Faiz Efendi'nin dikkat ettiği önemli hususlardan biri de Fransızların iş ve eğlence hayatlarını çok iyi düzenlemiş olmalarıdır. Paris'te sosyal hayat geceleri de devam eder; insanlar tiyatrolara, konserlere, operalara giderek eğlenirler. Ayrıca kendi aralarında oluşturdukları cemiyetler, kulüpler vasıtasıyla dinlenme ve eğlenme hususlarında aynı zevkleri paylaşanlar bir araya gelirler. Böylece çalışma saatleri dışında dinlenme ve eğlenmeye ayırdıkları zamanı kendileri gibi düşünen ve yaşayan, aynı kulüplere üye olan insanlar arasında geçirirler. Yazarın bu dikkatleri hiç şüphesiz, toplumu oluşturan bireyler arasında kurulması gereken sıkı bağların Fransız toplumunda sağlanmış olduğunun üstü örtülü bir tespitidir.

Sezai, hatıralarında İsviçre Fransızlarıyla ilgili düşüncelerini ifade ederken İsviçre'nin Fransız kısmında bir manevi kirlilik hâkim olduğunu belirtir. Burada kin ve garaz, hûn-rîzâne emeller hüküm sürmektedir. Sezai'nin, 1917 yılına ait olarak Fransızlarla ilgili bu görüşlerinde I. Dünya Savaşı ortamının etkisi kesin olarak sezilir. Buradaki gazete muharrirlerinin bizi ve Almanları sürekli olarak haksız yere kötülediklerine dikkat çeker. Bunu açıkça ahlâksızlık olarak değerlendiren Sezai, "Zelil ve sefil olanlar yaralı arslana uzaktan havlarlar. Zaten bu eski bir âdettir."¹ şeklindeki ifadelerle düşüncesini ortaya koyar. Fakat, kendi tecrübelerine dayanarak bir gerçeği de teslim eder: İsviçre Fransızları içtimai meselelerde böyle olmakla beraber ferdi münasebetlerde son derecede iyi ve yardımsever insanlardır.

Ahmet Midhat, Belçika-Fransa treninde Madam Gülnar'la beraber tanıdıkları bir adamın tasviri vasıtasıyla bütün Fransızlar hakkındaki umumî görüşünü ortaya koyar. Bu adam, Paris'in eğlence yerlerini avucunun içi gibi bilen, kumarhane, fuhuşhane ve benzeri eğlence mekânlarını onlara överek anlatan biridir. Zevk ve eğlenceye düşkün bir maceraperest olduklarını anladıkları bu Fransız adeta bütün hayatın bu gibi eğlencelerden ibaret olduğu fikrindedir. Paris ise böyle eğlence mekânlarının en bol bulunduğu bir merkezdir. Tren yolculuğu sırasında Ahmet Midhat ve Madam Gülnar'a Paris hakkında bilgi verirken sözü döndürüp dolaştırıp bu gibi eğlence yerlerine getirir. "Hayat denilen şey bundan (eğlenceden) ibaret olduğunu ve o hayatın da ancak Paris'te bulunduğunu ve cihanın etrâf-ı sâiresinde kazanılmış paraları bihakkın yemek için Paris'e gelmek lazım olup sarf edilecek paralara mukabil bihakkın eğlenmek imkânı Paris'ten başka hiçbir yerde bulunamayacağını gayet vâkıfâne ve müdekkikane bir surette dizip döküyor idi." (s. 470) bu eğlence düşkünü Fransız'ın Paris hakkındaki "methiyelerine" değinen Ahmet Midhat'a göre bu adam "tam asr-ı hâzır Fransız'ı ve bugünkü günün Parislisi"dir. Daha sonra Paris'te uğradığı eğlence yerlerinde bu inancı pekişir: Parisliler eğlence düşkünü bir halktır. Eğlence yerlerinin sayısının bu kadar çok oluşunun sebebi budur. Böyle yerlerde kadın-erkek

¹ KERMAN, a. g. e., s. 24

beraberliği de aşırı derecede serbest, hatta yabancıları ürkütecek derecededir. Avrupa'nın başka hiçbir memleketinde bu derece serbestlik ve zevkperestlik görülmez.

Ahmet Midhat'a göre, Parislilerin doğru dürüst bir aile hayatları bile yoktur. Daima lokantalarda yemek yedikleri, daima hazır elbise giydikleri için evlerinde aile düzeni ve sıcaklığı olması mümkün değildir. Medeniyetin önemli bir parçası olan ailenin Paris gibi ileri bir şehirde yok oluşu üzerine yazar şu hükmü verir: "İnsan denilen mahlukta ana, baba, evlat, karındaş münasebeti merbutiyeti, muhabbeti de bulunmaz ise onun insanlığı neden ibaret kalır? Halbuki doğrudan doğruya mürtebit olmaları lazım gelen bu adamlarda bir de büyük valide, büyük peder, amca, dayı, hala, teyze, enişte, yenge, yeğen falan münasebetleri, muhabbetleri de bulunmak şâyân-ı insaniyetten değil midir? Paris'te gördüğüm medeniyete bakılır ise kamuslardan bu kelimelerin kâffesini tayyetmelidir. Zira hükmü kalmamıştır." (s. 770)

Ahmet İhsan'ın, Fransızlarla ilgili tespitleri Ahmet Midhat'ınkilere tamamen zıttır. Diğer pek çok meselede onunla fikir birliği içerisinde olan Ahmet İhsan, Parislilerin ahlâkı meselesinde Ahmet Midhat'ın karşısında yer alır. Eserinin "Hâtime, Paris'in Hâli" (s. 140) başlıklı bölümünde Paris halkının ahlâkı üzerinde de duran Ahmet İhsan, bu konuyla ilgili olarak, seyahat öncesinde bazı kaynaklardan aldığı bilgilerle kendi seyahat izlenimleri arasında mukayeseler yapar. Seyahat öncesinde, okuduğu romanlara ve bizim gazetecilerin iddialarına dayanarak, Paris kadınlarının bozuk ahlâklı olduğunu sanmaktadır; fakat seyahati sırasında bunun hiç de böyle olmadığını görür. "Umumiyet itibariyle Paris ahlâkı pek mazbutçadır. Hem ahlâk-ı ulviye âsârı cümleye yayılmıştır. Nazarları aldatan hâl hep delâil-i hariciye imiş! Meselâ Paris'e girip geceleri bulvarları şöyle dolaşan adamın fikri delâil-i hariciyeye kapılarak gazetecilerimizin iddiasını tasdik eyler; fakat biraz müşkülpesent olur da derin tedkik ederseniz pîşgâhınızda bir hakikat tezahür eder ki o da ahlâkın mazbutiyetidir." (s. 141) sözleriyle hem kendi görüşlerini dile getirir hem de kendisinden önce Parislilerin ahlâkı hakkında yanlış bilgiler veren yazarları -tabii bu arada Ahmet Midhat'ı-tenkit eder. Sanıldığı gibi burada kadınlar düşük ahlâklı değildir. İnsan, bu gibi konularda karar verirken "delâil-i hâriciye"ye fazla itibar etmemeli, kendi gözlemlerine önem vermelidir. Parislilerin düşük ahlâklı olmadıkları konusunda ısrarcı olan yazar, daha sonra uğradığı ülkelerin insanlarında gördüğü neşeli halleri hep Paris halkının neşesine benzetecek, örneğin Rotterdam halkının hatta bütün Hollandalıların "Paris neş'esine sahip, güler yüzlü ve mesut" insanlar olduğunu söyleyecektir. (s. 287)

Süleyman Şükrü'nün *Seyahatü'l-kübra*'sında Fransız halkının anlatıldığı özel bir bölüm vardır. Yazar, "Fransızların Ahlâk ve Etvârı" (s. 239) başlıklı bölümde Fransızların "nefi âşikâr mâ-i leziz gibi renksiz bir kavim" olduğunu ileri sürer. Her dem değişmekte olan fikirlerinde kararsızlık hâkimdir. Seyyah, onların bu kararsızlığını ilginç benzetmelerle ortaya koyar: "Hadd-i ma'rufundan ziyade ve itidalsiz olan inbisatları mart havası gibi bir kararda durmayıp bağıteten tehevür ve gazaba tebeddül eden bu acayip kavmin tarz-ı muhabbet ve muaşeretleri hassas terâzûya benziyor. (...) Saniyenin mebde'inde gösterdikleri meserretler kahkahalar cihanı sarsar, müntehasında vehleten kopardıkları yaygaralar âfâkı tutar. Serû'l-idrâk oldukları nisbette serû'l-gazabdır. Dakikaları dakikalarına uymaz. (s. 239) Parislilerin bir kısmı "İstanbul halkı gibi zevk ü safâya münhemik, israfata atâlete alışkın hevâî-meşreb ve serseriyanâ dolaşmağa pek düşkün"dür. Buna rağmen Fransızların çoğu verdiği sözde mutlaka durur, verdiği randevuya dakikasını şaşmadan gelir. Salon muhabbetleri çok tatlıdır. Kısa bir mukayese ile Fransızların diğer milletlerle farkını ortaya koyar: "Binaenaleyh mülâhazasız Ruslara, soğukkanlı müfsid İngilizlere benzemezler. Necabetleri, faziletleri asla inkâr olunamaz. Her halde değerli adamlardır." (s. 242)

B. İngilizler

İngilizler, Fransızlarla birlikte, seyahatnameler üzerinde en çok değerlendirmeler yapılan Avrupa milletlerindedir. Doğrudan doğruya İngiltere'ye yapılan seyahatlerin yanı sıra Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde dolaşırken İngiltere'ye de uğrayan seyyahların eserlerinde de İngilizlerle ilgili çeşitli değerlendirmelere rastlanır. İngilizleri anlatırken seyyahların asıl dikkat çektikleri noktalar "muhafazakârlık" ve

"karamsarlık" gibi hususlardır. İngilizler hakkındaki yorumların çoğu bu iki mesele çevresinde gelişir.

Seyahatname-i Avrupa yazarı Mehmet Rauf, İngilizlerle ilgili izlenimlerini dile getirirken öncelikle İngilizlerin aşırı derecede şarap düşkününü olduklarını hatta suyu bile şarap karıştırmadan içmediklerini belirtir. Dikkatini çeken ikinci nokta ise İngilizlerin sükûnetidir: "Londra'nın nüfusu iki milyon üç yüz altmış bine reside olmuş iken İngilizliler sükûnetle muttasıf ve pek terbiyeli kavim olduklarından bunca halkın zabt ü rabtına yalnız on-on iki bin kadar polis tabir olunan zabtiye asâkiri memur olup dahil-i memlekette bunlardan başka asker olmadığı halde halk işbu polis askerine kemaliyle itaat ettiklerinden o cesamet ve kesretiyle beraber idare-i ahali bir rütbe sühulet ve hüsn-i suret kesbetmiştir." (s. 32)

Seyahatname-i Londra yazarı da eserinde yeri geldikçe çeşitli meselelerden dolayı İngilizler'in genel özelliklerine değinmiştir. Onun dikkatini çeken en belirgin özellik İngilizlerin "hiçbir şeyde karar ve sebatı olmaması"dır. Bunu en açık olarak yeme-içmede gösterirler; "Me'kûlât ve meşrubâtta dahi derece-i had ve itidali tecavüz ederler." (s. 10) Yemek yerken kimse kimseyle ilgilenmez, birbirleriyle konuşmazlar, gülüp eğlenmezler. Lokantada bütün düşünceleri ve hareketleri yemek üzerinde yoğunlaştığından yedikleri "patate(s) ile az pişmiş ve kanı üzerinden gitmemiş etler" ve içtikleri "arpa suyu ve şarap" (s. 11) gibi şeyler kendilerine çok yarar; bu yüzden de Londralılar Avrupa'nın diğer insanlarıyla karşılaştırıldığında çok şişmandırlar. Hatta öyle şişmanları vardır ki rahat hareket etmeyi beceremezler ve bunların bazıları çeşitli eğlence yerlerinde halka para ile gösterilir.

İngilizlerin bir başka belirgin özelliği çalışkan olmalarıdır. Çalışmayı çok seven İngiliz halkı bilhassa ticarete üstündür. "Herkes yatağına gider gibi işlerine koşar gider ve kimse kimseyi tanımak ihtimali olmayıp pazar günleri emr-i ticaret olmadığından şaşkın ve düşkün adamlar gibi oturup ol gün ticaretsiz kaldığından kemal-i teessüfle kimse kimsenin söylediğini anlamamak derecesinde hayvanat birikintisi gibi taife-i tüccarân punççu dükkânlarına toplanıp sade yer ve içerler." (s. 11-12) İngilizlerin çalışmaya düşkünlüklerine daha sonra *Ümit Burnu Seyahatnamesi* yazarı Ömer Lütfi de dikkat çekerek herkesin kendi alış-verişinde olduğunu, hiç kimsenin sokakta durup birbiriyle konuşmadığını ileri sürecek ve "Herkes hastaya çorba götürür gibi acele yürüyerek işlerine giderler idi." (s. 28) diyecektir. Bu kısa eşleştirmeden sonra yeniden *Seyahatname-i Londra*'ya dönelim... İngilizlerin bu kadar çalışmaya düşkün olmalarının Londra'ya gelen seyyahları da zor durumda bıraktığını söyleyen *Seyahatname-i Londra* yazarı herkesin işinde gücünde olması sebebiyle, Londra'ya gelen yabancıların konuşacak insan bulamadığını ifade eder. İngilizler kendi aralarında da aşırı samimiyete yer vermemektedirler. Seyyah, "İngilizler birbirine yâr olmayıp yalnız bir selamdan başka aşinalığa medar ittihaz ettikleri muamele olmadığından başka bir adam bir adamla kırk yıl görüşse arada ânın eazz-ı ehıbbasından bir kimse vesatet idüb bu falan adamdır ve şöyle kişidir deyü anlatmadıkça görüşmek ve zुकakta bile uğurlar olsun demek mümkün olamaz." (s. 18) diyerek İngilizlerin bu özelliğine dikkat çeker. Hatta kendisi Londra'da tanışıp dost olduğu birini yolda gördüğünde hal-hatır sormak ister. Fakat yanındaki mihmandar seyyahı durdurur ve "Sen deli misin! İngilizler sâîrîne benzemez sakın böyle şeyler sorma." (s. 18) diye onu ikaz eder. Gerçi İngilizler aile dostlarıyla birbirlerinin evlerine giderek yiyip-içip sohbet ederler. Osmanlılar kadar canayakın olmasalar da tanıştıkları kişilere karşı samimi ve ikramcıdırlar. Fakat bunun dışındaki "lüzumsuz" sokak sohbetlerinden pek hoşlanmazlar.²

² İngilizlerin bu özelliği, onlar üzerine yazılmış hemen her eserde aşağı-yukarı aynı şekilde karşımıza çıkar. Yazarlar, İngilizlerin "çekingenlikleri" hususunda hem-fikir gibidirler. Bir örnek olmak üzere şu alıntıyı yapma gereği duyuyorum: "Her yaştan ve cinsten İngiliz'in yüzüne sempatiyle bir süre bakarsanız, yüz çizgilerinde bir yumuşama, gözlerinde bir pırıltı sezersiniz. Sanki karşısındakiyle konuşmaya, sohbe ihtiyacı varmış da buna cesaret edemiyormuş gibi bir duyguya kapılabilirsiniz. Ezkaza bir sohbe başlarsanız, bir yandan karşınızdakinin giderek rahatladığını, neşelendiğini; bir yandan da 'Aman ha! Fazla açılma, ketum ol, vakur ol.' türünden bir içsel uyarıyla yüzünün gölgelendiğini görürsünüz. Bu söylediklerim sıradan insanlar, sokaktaki erkek ve kadınlar için geçerli." KOCABAŞOĞLU, Uygur, *İngiliz Sicimi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, s. 60

Bunun yanı sıra İngilizler kavga ve gürültüden uzak yaşamak isterler. Londra'da kaldığı süre içinde sadece "iki münâzaadan başka hiçbir kavgaya rast gelmediğini" belirten seyyah, bu tartışmaların da zabtiye müdahalesiyle sona erdirildiğini söyler. Seyyahın bu dikkatleri bize, Mehmet Rauf'un saptamalarını hatırlatır. Kavganın az olmasında İngilizlerin karakter özelliklerinin yanı sıra polislerin sayısının fazla olması da etkilidir. Seyyah, halkın kanunlara riayet ederek sokaktaki zaptiyelere saygılı olmasına dikkat çeker. Sokaklarda zaman zaman ikili kavgalar olsa bile bunlar fazla uzamaz, düşmanlık olmaz ve insanlar hemen barışırlar. Kendi aralarındaki kavgalarda yaralayıcı alet kullanmayıp sadece yumruklaşırlar. Yolda birbirine çarpan veya yanlışlıkla birbirinin ayağına basanlar özür dilerler. Özür kabul edilmeyip iş kavgaya varırsa etraftakiler bunları ayırırlar. Kimi zaman da iki taraf birbirini düelloya davet eder. Bu durumda "Düello tabiriyle bir gün tahsis olunarak bir mahfî mahalde iki hasm ve vasıtalar toplanıp yigirmi beş zirâ' araları olduğu ve yedlerine birer dolu piştov i'ta olunduğu hâlde hasmlar karşı karşıya birbirine piştov atarlar ve bu aralık biri urulur veyahut yaralanırsa gavgâ-yı mezkûrdan keff-i yed ederler." (s. 46) Seyyahın "âdemiyete yakışır şey olmadığını" ifade ettiği düellonun İngiltere kanunlarında da yeri yoktur; bu yüzden düello işini taraflar kendi aralarında hallederler.

İngilizler neşeli insanlar değildirler, hatta eğlence yerlerinde ve parklarda dolaşanların yüzlerinde bile daimi bir karamsarlık görülür. Onların gezip dolaşmaları sanki "uğradıkları bir kederi ve gamı def etmeye" yönelikmiş gibi heyecansız ve sönüktür. Birbirleriyle bile konuşmadan, meyus bir şekilde düşüne düşüne gezerler. Vakitlerini iyi bir şekilde geçirmek için *clubler* de kurmuşlardır.³ Belirli zamanlardaki balolara ve ziyafetlere muntazaman devam ederler. Fakat bütün bunlara rağmen sonuç değişmemiştir. Londra halkının karamsar oluşunda havanın kapalılığının da etkisi vardır. Bu tespitiyle, iklim ve insan arasında -belki de bilinçsizce- bir bağ kurmuş olan seyyah şehirdeki daimî kasveti coğrafî bir özelliklikle izah etmeyi uygun bulur.⁴ Seyyah bu gözlemlerine dayanarak "Anladım ki dünyada bir şeyle eğlenmeleri mümkün olamayacaktır." (s. 27) hükmünü verir. Havanın daima kapalı olması yüzünden karamsarlığa kapılan insanların intihara yöneldiği bile görülür. Öyle ki, Londra'da sırf bu yüzden her gün yüzden fazla insan intihar etmektedir. Bizde ise böyle bir şey yoktur: "İngiltere'de hava daima mağmûm olup gün yüzü görülemediğinden insana kasvet gele gele en nihayet merak basıyor ki ben dahi her gün kasvet-i kalpten kurtulmuyorum ve bunların merakı gide gide karasevdaya kendini asmış, denize atmış, boğazlamış, bir yüksek binadan tepesi üstüne atlamışların günde yüzden ziyadesi işidilip memâlik-i Osmaniye'de böyle ahbâr-ı gayr-i mûnis iştimize çokluk alışmadığımızdan doğrusu ziyadesiyle insanın sevdasına dokunuyor." (s. 18) Seyyahın İngilizler hakkındaki buna benzer tespitleri seyahatname boyunca devam

³ "İngiltere'de özellikle erkeklere özgü kulüpler, *salonların* işlevini aynen devralmış ve yalın, sosyal yönden kapalı cemiyet yaşamının üstüne çıkmışlardı..." IM HOF, a. g. e., s. 113

⁴ XX. yüzyıl düşünürlerinin yaptığı çeşitli araştırmalarda, İngilizlerin karakter yapısında "ada psikolojisi" kavramıyla izah edilebilecek bir hususiyetin bulunduğu ileri sürülmüştür. Seyyah, belki de farkında olmadan daha XIX. yüzyılın ortasında bu kavrama dolaylı olarak işaret etmiştir. Akşit GÖKTÜRK'ün *Edebiyatta Ada* adlı araştırmasında "ada"nın diğer kara parçalarından soyutlanmışlığına dikkat çekilir. "... bütün adaların paylaştığı, dışardan ayrılmışlık, kendisiyle sınırlanmışlık gerçeği vardır. Her ada, bir bakıma bütünden ayrılmış, dünyayı ya da ana-karayı uzağında, dışında bırakmıştır. Adada yaşayan bir kimse için, dörtbir yanını çepeçevre kuşatan denizlerin ötesindeki dünya 'dışarı'dır." GÖKTÜRK, Akşit, *Edebiyatta Ada*, Sinan Yay., İstanbul, 1973, s. 13. Yazar, "ada insanının psikolojisi"nden bahsederken de içinde yaşanan insanın dış dünyadan uzaklığının ada halkında yalnızlık, dışlanmışlık, sıkışıklık, darlık, tedirginlik, tutsaklık duyguları uyandırabileceğine işaret eder. Seyyahlarımızın XIX. yüzyıl Londra'sında yaşayan ada halkı üzerindeki gözlemleri genellikle bu doğrultudadır. Hatta Şerefeddin Mağmumi, Londra'daki bir güzel sanatlar müzesini ziyareti dolayısıyla bu meselenin farklı bir yönüne de işaret eder: "Bilhassa İngiltere ressamlarının levhaları sanayi-i nefise erbabından olmadığım halde bana pek basit ve pek adi göründü. Büyük bir eser-i kudret ve maharet göremedim. Zannederim ki denizde kürek çekmeğe, yelken toplamağa, harita çizmeğe alışmış olan ellerin parmakları daha furça kullanmasını iyice ta'lim edememiş. İslî sisli şehirlerde, eseriya deryalarda yaşamağa alışmış bu kavmin daima yeknesak manzara gören, sema ile derya seyreyleyen gözleri resim modelleri karşısında tahassüs edemiyor..." Şerefeddin Mağmumi, *Seyahat Hatıraları II: Brüksel ve Londra'da, Mısru'l-Kahire, 1326/1908*, ss. 213-214

edip gider. Daha sonraki seyyahların eserlerinde de İngilizlerin bu özelliğine dikkat çekildiği görülür. Diğer pek çok seyyah gibi Londra halkının "mağmumluğu"na dikkat çeken Ahmet İhsan "Londra sokaklarındaki hâl-i hüznün, ebniye ve dükkânların siyah renginden münbais olduğu"nu (s. 185) söyler. Şehrin karanlık, sisli ve siyah olmasından dolayı insanlarda neşe eseri görülmediğini ileri sürer: "Netice-i tabiiye olarak centilmenler terbiyesi icabı ağırbaşlı durur, fakirler zarureti sebebi ile mahzun gezer, eser-i neşât görülmez vesselâm!" (s. 185) Ahmet İhsan, Hyde Park'ta geçirdiği bir günü anlatırken yine İngiliz halkının ciddiyet ve karamsarlığına dikkat çeker. İngilizlerin gezintilerinin dahi sanki "bir vazifeyi yerine getirmek kabilinden" bir şey olduğunu ileri sürer ve "Hani ya Paris ormanındaki neşe ve neşât! Burada o neşe yerine derin bir hüznün var! Eğlence dahi mahzûnâne!" (s. 208) diyerek Fransızlarla İngilizler arasındaki belirgin farklılığa dikkat çeker.

Seyyah, eski filozoflara, mesela Eflatun (Platon)'a özenen ve sokaklarda renk renk yamalı garip kıyafetlerle dolaşan meczuplardan da bahseder; kendisi onları ciddiye almamaktadır. Tabir caizse bu "sokak filozofları"nın yaptıkları garipliklerin bir kısmını şöyle anlatır: "Bazılarda da hayvanlarla oynamak merakları olmağla bunların kimisi bârgîrlerin burnuna ve sırtına boya ile türlü resimler yaptıktan başka kuyruk ve kulaklarını keser ve burunlarına çingirak takar ve be-her gün alaka etmiş gibi işini gücünü terkle yemez içmez hemân ânın yüzüne hayran hayran bakar. Hele meraklıların birisi kendi kesesine göz ağrısıçün pehlivan yakası açtırmağla beslediği horozlardan birinin tüyünü yolup zavallı horozun üç dört yerinden bâkî açtığını gözümle görmüşümdür." (s. 35-36) Yaptıkları bu acayipliklere rağmen bunların zabtedilmez deliller olmayıp bu durumlarının daha çok "madde-i hilkat ve tebâyi-i nâsda olan muhalefet iktizasından" kaynaklandığına işaret eder. Ayrıca "bu ahalinin meşreplerinin daima herşeyin küh ü hakikatini anlamağa müstaid ve hâhişger" (s. 36) olduğunu ileri sürer.

İngiltere'deki sosyal yapıyı da iyi gözlemlemiş olan seyyah, bu hususla ilgili izlenimlerini ortaya koyarken öncelikle İngiliz halkının üç sınıftan mürekkep olduğunu ileri sürer. Bunlar "asilzâdegân (üst sınıf), tüccar-bezirgân (orta sınıf) ve âhâd-ı nâs (alt sınıf)" şeklinde sıralanır.⁵ Asilzadegân sınıfına mensup olanlar son derecede zengin, aşırı kibar kimselerdir. Küçük paradan hiç söz etmeyen, daima "milyon, kese, hazine" sözlerini kullanan asiller sınıfına mensup kişilerin gelir durumları hakkında bilgi veren seyyah asillerin ülkenin en zengin sınıfını oluşturduğunu belirtir. Orta sınıf İngilizler; asilzade sınıfı seviyesine çıkmak ve onlara benzemek için çabalayan ve alt sınıfı küçümseyen kibirli insanlardır. Gösterişli bir şekilde bol para harcarlar, hatta bu yüzden büyük borçlara girenleri de bulunur. Asilzadeler orta sınıfın bu çabasını daima alayla karşılar. Alt tabaka İngilizler ise amele ve bayağı esnaftan müteşekkildir. Seyyah, bu sınıf halkı İstanbul'un amele ve esnafıyla mukayese ederek, bunların bizimkiler gibi yerine göne temiz ve güzel kıyafetler içinde eğlence yerlerine gidebilen kişiler olmadığını ileri sürer. Tam tersine "her zaman mülevves elbise ve yağlı şapka ve parça parça kundura ile saç sakal karmakarışık acayibü'l-heykel oldukları"nın belirtir. Buna rağmen, bu sınıf halkta "hubb-ı vatan" bunlarda son haddedir. Bunlar millet ve memleketlerini aşırı derecede severler; öyle ki bunların çoğuna göre İngiliz milleti bütün insanlığı temsil eder. Başka milletleri hatta dil, din, mezhep, âdet ve kanunlar bakımından İngiltere'nin bir kopyası olan Amerika'yı ve Amerikalıları bile beğenmezler. Kendilerine, Amerikalıların nasıl kişiler oldukları sorulduğunda "Eşektir." diye cevap verirler. Fransızlara "Monsieur Frog" (Bay Kurbağa) derler. Her

⁵ İngiliz siyaset adamı Kont DISRAELI'nin (1804-1881) İngiltere'deki sınıf farklılığını ortaya koyan şu satırları enteresandır. Gerçi DISRAELI, iki sınıftan, birbirinden adeta habersiz yaşayan iki ayrı sınıftan bahseder ve ara-sınıfı söz konusu etmez ama İngiltere'de toplumu oluşturan sınıflar arasındaki farklılığı aynı anlayışla ortaya koyan cümlelerdir bunlar da: "İki ulus var. Birbirleriyle konuşmayan ve birbirlerine sempati duymayan, sanki farklı bölgelerde yaşıyorlarmış ya da farklı gezegenlerin insanlarıymış gibi birbirlerinin huy, düşünce ve duyguları hakkında hiçbir şey bilmeyen, farklı terbiyeler görmüş olan, farklı gıdalarla beslenen, farklı görgü kurallarına göre hareket eden ve aynı yasalara göre yönetilmeyen iki ulus. Zenginler ve yoksullar." DISRAELI, Benjamin, *Sybil or The Two Nations II*, böl. 5. [Alıntının yapıldığı kaynak: FONTANA, Josep, *Avrupa'nın Yeniden Yorumlanması*, (Çev.: Nurettin ELHÜSEYNİ) Afa Yay., İstanbul, 1995, s. 168]

millete böyle aşağılayıcı bir lakap takmışlardır.⁶ Seyyah, İngilizlerin Osmanlılar hakkındaki fikirleriyle ilgili herhangi bir tespitte bulunmamıştır.

Temizliğe çok önem veren üst sınıf İngilizlerin evlerinde su tesisatı bulunur ve evlerde iyi su akar.⁷ Kibar kesimden olanlar hem sabah hem de gece yatarken mutlaka el-yüz ve diş temizliği yaparlar. Londra'da sokaklarda çeşme yoktur, İstanbul'daki gibi umumi hamamlar da bulunmaz. Buna rağmen, üst sınıftan olanların yıkanabileceği yerler mevcuttur. Bu gibi yerlerde hem soğuk hem de sıcak su bulunup insanlar kendi kendilerine yıkanır. Daha alt tabakadan olanlar ise deniz kenarlarındaki "pis gusülhanelere" giderler.

Namık Kemal, İngilizlerle ilgili görüşlerine "Terakki" makalesinde yer vermiştir. O, İngilizleri "kemâlât-ı medeniyede birinci değilse, birincilerinden sayılan bir millet" olarak görmekte ve bunların seçkinlerinin parlamentoda "irfan, adalet, terakki" için çalıştıklarını ifade etmektedir. Parlamentodaki İngiliz üyeler uyum içinde çalışırlar, birbirlerine saygılıdırlar, görüşleri daima doğruluktan ve haktan yanadır. İngilizler hayırsever insanlardır, bu hayırseverlikleri kendi insanların menfaatine olarak tezahür eder. Bir dul kadın yetim okullarına büyük bir servet bağışlar, kundura boyası yapan bir adam vasiyetinde fakirlere yine büyük paralar bıraktığını belirtir. Halk, çalışkan olduğu gibi çalışkanlığının semeresini de görür.

İngilizleri ahlâk bakımından değerlendiren Ömer Lütfi ise Londra ahalisinin tabiatının gayet güzel olduğunu ileri sürerken bunun sebebinin onların Türkler'e yaklaşımıyla açıklar. Ömer Lütfi'nin, *Seyahatname-i Londra* yazarından hayli farklı hatta ona tamamen zıt olan tespitlerine göre İngiliz halkı, Fransızlar gibi "bed-ahlâk" değildir. İki seyyahın belirlemeleri arasındaki farklılık, daha çok "çekingencilik, soğukluk ve samimilik, sıcaklık" hususunda kendini gösterir: Ömer Lütfi, İngilizlerin ne kadar canayakın insanlar olduklarını şu cümlelerle anlatır: "Öyle ki ekserisi bizi gördüklerinde şapkalarını çıkararak ve el ele verip bizimle musafaha ederler idi. 'Turkish very good.' yani 'Türkler çok iyidirler.' diyerek hatırımızı ele alırlar ve bize kahve ısmarlarlar idi. Ve bazıları da mahsusen bizi hanelerine götürerek fevkalade izzet ve ikram ederler idi." (s. 46)

Sefaretin çeşitli kademelerinde görevli olarak otuz yıla yakın Londra'da kalan Hâmid, hatıra ve mektuplarında İngilizlerle ilgili bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Onun tespitlerine göre, İngilizler toplum kurallarına sıkı sıkıya bağlıdırlar. Davetlerde, tiyatrolarda daima gece elbisesiyle bulunurlar, hatta kibar sınıftan olanlar evlerinde bile böyle giyinirler ve kıyafetine dikkat etmeyenlere iyi gözle bakmazlar. İnsanların birbirlerine davranışları genellikle bir resmiyet arz eder. Bütün insan ilişkilerinde, hatta karı-koca arasında bile katı görgü kuralları söz konusudur. "Hane sahibi sahabe-i hanenin misafiridir. Zevce ile zevce kesb-i resmiyet ederek esnâ-yı taamda yekdiğere ikram ederler. Frak yahut smokin erkeklerin gece elbisesidir." (III, s. 305) İngilizler *club*larda evlerinde olduğundan daha rahat davranırlar. Buraların da kendine göre

⁶ İngilizlerin genel özellikleriyle tanıtıldığı çeşitli kaynak kitaplarda, ada halkının bu özelliğine de işaret edilmiştir: Seyyahların tespitlerini destekleyici mahiyette olmak üzere şu alıntıyı yapma gereği duyuyorum: "Herşeyden önce şu bilinmeli ki, İngilizlere göre insanlar ikiye ayrılır: Yabancılar (bloody foreigners: kahrolası yabancılar) ve Adalılar. Bu sonuncular arasında da İngilizlerden başlayıp aşağı doğru giden bir hiyerarşiden söz etmek doğru olur. Ancak ondan önce "kahrolası yabancılar"ın silsile-i meratibini görmek gerekir. Bir kere yabancılar beyazlar ve beyaz olmayanlar diye iki büyük gruba ayrılırlar. / Başta Avrupalılar gelir. Bunlar bir hayli gıpta edilen ama o ölçüde de yukardan bakılan, "rakipler"dir. Bunların Alman, İspanyol, İtalyan, Fransız vs. olmaları durumu pek fazla değişmez. Yalnızca argodaki adları değişiktir. Alman Kraut ya da Fritz, İspanyol Dago ya da "yağlı" Dago, İtalyan Wop ya da İtüe ("aytay" diye okunur), Fransız Kurbağa ya da Kurbağacak'tır. Günümüz İngiliz'ini rahatsız eden, Kraut'ların en iyi arabaları, Kurbağaların en iyi yemekleri, İtalyanların da en iyi aşkaları (!) yaparken, İngilizlerin şu sıralar hiçbir şeyi iyi yapamamalarıdır." KOCABAŞOĞLU, a.g.e., s. 16

⁷ Avrupa'nın ilginç milletlerinden olan İngilizlerin, bu özelliklerine de çeşitli kaynaklarda değinilmiştir. Yine KOCABAŞOĞLU'nun kitabından yaptığım aşağıdaki alıntı, *Seyahatname-i Londra* yazarının izlenimlerini desteklemektedir: "Temizlik ve hijyen konusuna gelince. İngilizlerin en çok sabun tüketen ulus olduğu söylenir. Son zamanlarda duş yapmanın giderek artan bir alışkanlık olmasına, yatak odalarında *en suite* duş kabinlerinin moda haline gelmesine karşın, temizlik yine de geleneksel küvetten geçer. Öyle ya da böyle İngilizler temiz insanlar. Pis kokularını bastırmak için mis kokularına rağbet etmiyorlar." KOCABAŞOĞLU, a.g.e., s. 68

kuralları vardır ve İngilizler için *club*lara devam etmek büyük bir zevktir. Hâmid, İngilizlerin davranış tarzlarından bahsederken şu değerlendirmeleri yapar: "Bunların sâir akvâma benzemez âdetleri vardır. Sokakta erkekler birbirine selam vermek için şapkalarını çıkarmazlar. Birer aşinalık işareti etmekle yahut hasılsınız diyerek geçmekle iktifa ederler. Bu işaretlerin envâi vardır. Âmirle memur müstesna, memur âmirine şapka çıkarmaya mecburdur. Uşaklarla efendiler arasında kezalik bu teşrifata az çok riayet olunur. Arabalarda kadınlarla erkekler sağ veya sol taraf bilmezler. Yalnız kral daima sağda ve kraliçe onun solunda oturur. Erkek, bildiği bir kadına rastgelince evvela kadın selam verir ve erkek ondan sonra şapkasını çıkararak iade-i selam eder." (III, s. 381)

Londra'da sefaret ikinci kâtabi olarak dört yıl kalan Samipaşazade Sezai, İngilizlerle ilgili gözlem ve izlenimlerini tıpkı Hâmid gibi hatıra ve mektuplarında ortaya koymuştur. Fransa'dan Londra'ya geçerken karşıda görünen İngiltere kıyıları yazarın, İngilizler hakkında ilk değerlendirmeleri yapmasına vesile teşkil eder. Henüz İngilizleri tam olarak tanımamakla birlikte onların dünyada sadece İngiltere'ye önem verdiklerini, kendilerini dünyanın merkezi olarak kabul ettiklerini belirtir: "İngiltere'de ise her şey İngiliz! Bir Fransız lirasını tanımayanlar, bir florinden korkanlar nadir olmadığı gibi dünyada İngilizce'den başka lisan söylendiğine taaccüb edenler de vardır. Para, et'ime, lisan hatta hava bile İngiliz!"⁸. Sezai, "İngiltere Hatıratı-II" başlıklı yazıda artık İngilizleri daha yakından tanıyan bir kişi olarak 1886'da Hyde Park'taki bir gezintisini anlatırken halkın nezaketine değinir; büyük kalabalığa rağmen "izdiham içinde terbiye ve namusa mugayir bir hareket görülmediğini" söyler. Terbiye ve edeb sahibi halk birbirini incitmez, rahatsız etmez. Aynı kitaptaki "Musahabe" başlıklı yazıda İngiltere seyahati ile ilgili birkaç hatırasını nakle ederken İngilizlerin düzenli oluşuna ilişkin bir anekdotu zikreder. Kendisi bir pazar sabahı bir kahvede çay içmek ister, fakat iş saatinin başlamasına daha beş dakika olduğu için kahveci ona beklemesi gerektiğini, çalışma saati başlamadan kahve veremeyeceğini söyler. İngilizler hem "muhafazakâr" hem de "kanunlara ve kaidelere bağlı, çok düzenli" insanlardır.

Ebuzziya Tefvik'in, "Paris'ten Londra'ya ve Hotel Metropole" başlıklı hatıra yazısında İngilizlerle ilgili izlenimleri bir tren yolculuğunda başlar. Dover-Londra arasındaki tren yolculuğu sırasında yolcuların her birinin kendi biletine ait yere bindiğini belirterek bunun görevlilerce kontrol edilmediğine dikkat çeker. Çünkü herkes kurallara saygılıdır, "kendi haysiyet-i şahsiyyesini ihlâl edecek yolda" hareket eder. Elinde ikinci mevki bileti bulunanlar, kontrol olmasa bile asla gelip birinci mevkiye oturmaz. Ebuzziya Tefvik, bunu hürriyet ve ahlâk bahisleriyle bağlantı kurarak belirtir: "Herkes hakkına razı veya âharın hakkını fârik olan yerlerde kimse kimsenin hukukuna tecavüz etmez. Ben senin hakkına tecavüz etmem ki sen bana müdahale edebilesin. İşte hürriyet-i hakikiye ve ahlâk-ı fâzıla budur." (s. 37) Ebuzziya, İngiltere'de insanların birbirlerinin haklarına saygılı oluşunu, onların ahlâk yapısının bir parçası olarak görür ve bu tavrı beğenir. Ona göre "İngilizler akvâm-ı fâzılanın hususât-ı medeniyece ser-efrâzı, İngiltere ise memâlik-i cihanın, ihtiva ettiği fezâil ve mehâsin itibariyle mümtazıdır." (s. 37-38) Ebuzziya, Londra'da bir süre kaldığı Otel Metropole'de İngiliz müşteriler üzerindeki gözlemlerine dayanarak onlar hakkında bazı hükümler verir. Otellerdeki yemek teşrifatını anlatırken İngilizler için "Onlar ittihaz etmiş oldukları usûlü kolay kolay terk etmezler." (s. 42) diyerek alışkanlıklarına, geleneklerine bağlı İngilizlerin bu tipik özelliğine dikkat çeker. Salonlarda kadın-erkek bir arada ve gayet kibar, görgülü bir şekilde, alçak sesle sohbet ederler; "hayret-efzâ bir sükûn. Şâyân-ı takdir bir terbiye. Sezâ-vâr-ı sitâyiş bir iffet" onu çok etkiler. İngiliz erkekleri kadınlara büyük saygı gösterirler; örneğin asansörde bir kadın varsa erkeklerin hepsi de şapkalarını çıkarıp yerlerinden kalkmakta ve bir daha da oturmamaktadırlar. Ebuzziya, oteldeki gözlemleri sırasında İngiliz toplumunda kadınlarla erkeklerin eğlencelerde de bir arada bulunduğunu görmüştür.

Seyahatnamesinin İngiltere ile ilgili kısmında İngilizlerin genel özellikleri üzerinde duran Ahmet İhsan ise, "Garâib-i Âdât" (s. 184) başlığı altında İngiltere halkının ilginç alışkanlıklarına değinir: "Garâib-i âdât İngilizlerde pek revaçlıdır. Yani

bilâ-perva denilebilir ki İngilizlerin hiçbir hareketi kimseye benzemez ve herkesten iyi yaparız davasındadırlar." (s. 184) Yazara göre, bu garip âdetlerin başlıcası asaletten doğan ünvanlara bağlılıktır. Herhangi bir ünvan taşıyan bir insan, bütün hareketlerini buna göre ayarlar. Karşıdaki insanlar da buna uygun hareket etmek zorundadırlar. Erkeklerle hitap ederken "Mister" sözünü kullanmak zorunludur, asâlet sahibi erkekler ise "Sir" ünvanıyla çağırılır. Yazarken, ünvanları olduğu gibi yazmak ayıp sayılır; mesela erkeklerin umumî "Mister" ünvanını "Mr." şeklinde kısaltarak yazmak zorunludur. Kadınlara "Misters/Misis", kızlara "Miss" şeklinde hitabetmek şarttır.

Ahmet İhsan, toplum yapısı hakkındaki fikirlerini aktarırken İngiltere'de iki sınıf insan yaşadığını belirtir. İngiltere'de insan ya *gentleman* ya da "dilenci"dir ve bu iki sınıf arasında hiçbir ilişki yoktur. Tamamiyle birbirlerinden kopuk olarak yaşarlar. Zenginlik de fakirlik de had safhadadır. Şehrin bir bölümünde zenginliğin her türlü şaşaası göz kamaştırırken diğer tarafında zaruretın karamsarlığı hiss olunur. Ahmet İhsan'ın toplum yapısı üzerindeki bu gibi tespitleri yer yer *Seyahatname-i Londra* yazarının saptamalarıyla paralellik gösterir. Fakat Ahmet İhsan'da farklı olan bu iki sınıf halkın garip âdetleri üzerinde örnekler vererek ayrıntılı olarak durmasıdır. Örnek olarak; Londra'da evlerin kapılarını çalarken insan, sahip olduğu ünvana göre davranmak zorundadır. Uşak, esnaf, hizmetçi takımından kişiler asillerin kapılarını asla çalamazlar; o kapıları çalmak dışarıdan gelenler içerisinde ancak postacılar için mümkündür. Onlar da iki defadan fazla vuramaz. Kendisi de centilmen olan ziyaretçiler kuvvetle beş defa, soylu kadınlar ise yavaşça ve yine beş defa vururlar.

Mısır'dan İngiltere'ye seyahat eden Asmaî'nin *Seyahat-ı Asmaî* adlı eserinde İngilizlerle ilgili enteresan gözlemler yer alır. Onun İngilizler üzerindeki gözlemleri daha vapurda başlar. Dikkatini çeken ilk şey, İngilizlerin oyunlara düşkünlüğüdür. Hem sağlık açısından hem de zaman geçirme bakımından İngilizler çeşitli oyunlar oynarlar. Bunların başlıcaları *golf*, *tennis* vb. gibi top oyunlarıdır. Asmaî, Londra'da bir süre, yol arkadaşı Mister Major aracılığıyla tanıdığı Lady W.'nin evinde kalır; daha sonra bir pansiyonda kalırken de Mister M. ailesiyle yakınlık kurar. Bu sayede İngilizlerin aile hayatı, gelenekleri, alışkanlıkları üzerinde gözlemler yapma fırsatı bulur. Onun tespitlerine göre İngilizler evlerinde ikisi çay, üçü normal yemek olmak üzere günde beş defa yemek için toplanırlar. "Oruç bozma" anlamına gelen ve *breakfast* dedikleri "kuşluk taamı" nı sabah dokuzda, *lunch* diye isimlendirdikleri öğle yemeğini ise öğleden sonra saat bir buçukta yerler. İngilizlerin, aile içindeki yemek toplantılarının bile resmî bir havada geçtiğine dikkat eden Asmaî, bu durumun, yemeğin ağız tadıyla yenmesine engel teşkil ettiğini ileri sürer. Ona zor gelen şeylerden biri de yemek öncesindeki hazırlıklardır; çünkü yemek masasına rastgele bir kıyafetle oturmak mümkün değildir. Yanında kaldığı İngiliz ailesinin fertleriyle zaman zaman çeşitli konularda fikir alış-verişi yapan Asmaî bu yolla İngilizleri daha iyi tanımaya çalışır ve onların genel yapısı hakkında birtakım kanaatler edinir. Tanıdığı bütün İngilizlerin inatçı, kararında sabit ve şakadan anlamaz kişiler olduğunu söyleyen seyyah kimi zaman onlarla konuşup tartışmanın bile zorluğuna işaret eder. İngilizlerin temel özelliklerinden biri de "esîr-i âdât" olmaları ve resmîyetin dışına asla çıkmamalarıdır. "Âdât-ı müttehizeleri bulunan birşey her ne kadar külfetli ve mânâsız olursa olsun yine harfiyyen icrasına kendilerini edeben mecbur bilirler." (I, s. 145) Sadece kendi âdetlerine eksiksiz riayet etmekle kalmayıp bu âdetlerin bütün dünyada "makbul ve memduh" olduğunu da iddia ederler.

Asmaî, İngilizler kadar, kendini beğenmiş bir başka halka rastlamanın mümkün olmadığı fikrindedir. Seyyah, bunun sebebi üzerinde düşünür ve bu özelliğin yaratılıştan gelebileceği gibi iklimin tesiriyle oluşabileceğini de söyler. Kimi zaman insanın kararında sebat etmesinin iyi sayılabileceğini ifade eden Asmaî, İngilizlerin sabit fikirliliğinin ise asla değişmeyen bir hususiyet olduğunu belirtir. Yanlış bile olsa yaptıkları şeyde ısrar etmeleri, bazı garip âdetlerine körü körüne bağlılıklarını sürdürmeleri olumsuz bir durumdur. Ziyaret, ziyafet, tiyatro, balo, tebrik, taziye, oyun, av, içeri ve dışarı için ayrı ayrı kıyafetlerinin olması da Asmaî'ye garip gelir. Rastgele bir kıyafetle ziyafete giden kişinin, -seyyahın deyişiyle "Shakespeare bile olsa"- içeriye girmesi mümkün değildir. Seyyahın hoşuna gitmeyen İngiliz alışkanlıklarından biri de köpek beslemeleridir. Melek gibi güzel kadınların köpeklerle oynamaları, köpekleri kucaklarında gezdirmeleri ve yüzlerini yalasa bile ses

çıkarmamaları Asmaî'yi rahatsız eder. Hayvanlara, bilhassa köpeğe bu kadar düşkün olmalarına rağmen insanlar arasında daima bir resmiyet, bir yabancılık, bir mesafe bulunması da ona garip gelir. Daha önceki seyyahlar tarafından örneklerle anlatılan bu durum, Asmaî tarafından da dile getirilir. Denilebilir ki İngilizlerin hemen hemen hiçbir âdetleri Asmaî'nin hoşuna gitmez. İngilizlerin sakal ve bıyıklarını kesmeleri, mahkeme âzâlarının peruk takmaları, halktan kişilerin bira ve cin gibi içkilere düşkünlükleri, ihtiyarlara saygı duymamaları, birbirlerini ziyaret etmemeleri, şöhret ihtirasları, büyücülüğe ve hurafeye düşkünlükleri... seyyahın garip karşıladığı ve hoşlanmadığı özelliklerin başlıcalarıdır. Bilhassa İngilizlerin inandığı hurafeler üzerinde gözlemlerde bulunması ve eserinin sonlarında bunlar hakkında geniş bilgi vermesi enteresandır. Köpeklerin pencere altında ulumasını, kedilerin pencereden içeriye girmeye çalışmasını, bozuk olmayan bir saatin durmasını uğursuzluk saymaları; ocaktaki ateşten bir kıvılcım sıçrayıp ev sahibinin kulağına gelmesini uğur addetmeleri, sofrada bıçağın yere düşmesini misafir geleceği şeklinde yorumlamaları, sağ gözün kaşınmasının ağlamaya delalet ettiğine inanmaları batıl inançlarının sadece birkaçıdır.

Asmaî, evlerinde sık sık aynı sofrada bulunduğu İngilizlerin yemek âdetlerine ilişkin tespitlerini aktarırken de yine "âdetlere bağlılık"ları üzerinde durur. Yemekten önce herkes masanın etrafında, oturacağı sandalyenin yanında ayakta beklemekte ve edilen yemek duasından sonra yerine oturup yemeğe başlamaktadır. Yemekte idare hane sahibinin/sahibesinin elindedir. Asmaî, Londra yakınlarında bir pansiyonda kalırken bir başka İngiliz ailesiyle daha tanışır. Arkadaşı aracılığıyla tanıştığı *Misters M.*'nin villasında ilk gün yedikleri akşam yemeğini ve yemekte ev sahibesinin yaptıklarını ayrıntılı olarak anlatır. Yemek zili çaldığında herkes salona iner. Masada beş erkek, üç kadın vardır. Yemek öncesi duaları edildikten sonra masadakiler sandalyelerine oturunca *Misters M.*, masaya getirilen tenceden, kâselere tek tek çorba servisini yapar. Çorba, tuzsuz ve dolayısıyla tatsızdır. Çorbadan sonra birbiri ardınca gelen balık, et ve tavuğu da tatsız-tuzsuz bulan Asmaî, bunların hepsinin de çok bayat olduğunu vurgular. Etlerin yanında verilen sebze yemekleri ve salatalar da onun ağız tadına hitap etmez. Yemeğin ardından "*pudding* dedikleri sütlaç" ile meyve getirirler. İngilizlerin yemek sırasında eğer özel bir istek yoksa masaya şarap getirmediğini, isteyen olursa yarım bardak verdiklerini belirtir. "*Whisky* dedikleri arpa rakısını" ise yarım bardak suyla karıştırıp yemekten önce iştah açıcı olarak içtikleri görülür. Sigara içmek için, özel bir odayı kullanmaları Asmaî'ye enteresan gelir. İngiliz erkekleri, sigara dumanının ve sigaradaki nikotin zehrinin evdeki bütün odalara sirayetini engellemek için bu yola baş vurmaktadırlar. Bu odaya kadınların girmemesi de dikkat çekici bir başka noktadır. Yemek ve sigara sonrasında kadınlarla erkeklerin salonda piyano eşliğinde opera parçaları okuyarak eğlenmeleri de İngiliz ailelerinde sıkça rastlanan bir özelliktir. Yemek salonundaki bazı tablolar üzerinde duran Asmaî, at yarışı, ekin tarlası ve çeşitli hayvan görüntüleri sunan tabloların müzede sergilenmek yerine yemek salonuna asılmasının bir zevksizlik olduğunu söyler. Seyyah, tenkitlerini daha ileri bir noktaya vardırarak şunları söyler: "Kokmuş etleri gümüş sahanlarla tevzi", çürük elmaları fağfurî tabaklarda taksim eylemelerinde ne kadar münasebet varsa hizmetçi kızların hilkat ve cemaliyle hanım veya efendilerinin kıyafet ve çehrelerinde dahi o kadar muvafakat mevcuttur." (I, s. 159)

Çeşitli vesilelerle İngilizler hakkındaki fikirlerini ortaya koyan Asmaî, *Misters M.*'nin villasının bahçesini gezerken bir "köpek mezarı" görünce yine bunu bir fırsat bilir ve şu değerlendirmeyi yapar: "Taş yürekleri acıyıp da, bir lokma etmeği vermedikleri için fukaralarını sokaklarda kıvrıla kıvrıla aç öldüren İngiltere ağniyâsı arasında böyle hayvanata merhamet edenler pek çoktur." (I, s. 153) Asmaî'ye göre dünyada hiç kimsenin aklına gelmeyecek gariplikleri İngilizler yaparlar. Seyyah bunun bir örneği olarak; fukara cemiyetlerine büyük paralar bağışlayan üst sınıftan bir İngiliz'in, sokaktaki bir dilenciye bir *penny*'yi çok gördüğünü belirtir. Asmaî, İngiliz zenginlerinin fakirlere şefkat ve merhamet duymaktan ziyade şöhrete meyilli oldukları için sokaktaki dilenciye para vermeyip yardım cemiyetlerine bağışta bulunmayı tercih ettiklerini ileri sürer. Çünkü yapılan bağışlar gazetelerde ilan edilmekte ve bu sayede, bağış yapan kişinin şöhreti her tarafa yayılmaktadır. İngilizler, yanlarındaki hizmetçilere hiç de iyi davranmamakta adeta esir muamelesi yapmaktadırlar. Osmanlılardaki esaret meselesini bütün Avrupa'da bir tartışma konusu yaparak

Osmanlı Devleti'nin başına türlü belalar açmaya çalışan İngilizlerin iki yüzlülüklerine şahit olmak Asmaî'yi şaşırtır. Bağlı bulunduğu medeniyeti savunma duygusuyla hareket eden seyyaha göre, İngilizler nasıl ki İslamiyeti yalan yanlış bilmekte ve her fırsatta müslümanlara saldırmakta iseler, esaret meselesinde de aynı yolu takip etmektedirler.

Asmaî'nin, İngilizlerin çeşitli özelliklerini olumsuz bir yaklaşımla yorumladığı açıktır. Bunun sebebini siyasî meselelere dayandırmak sanırım yanlış olmaz. İngilizler'in Süveyş Kanalı'nda serbest hareket edebilmek amacıyla Mısır üzerinde kurduğu baskı ve malî alanda egemenlik oluşturma çabaları 1880'lerde yoğunlaşmıştır. Hatta 1891'de İngiltere yanlısı bir paşanın başbakan olmasıyla İngiltere Mısır'da yönetimi fiilen ele almıştır. Asmaî'nin İngiltere seyahati de 1891 yılının sonbahar aylarına rastlar. Bunun sonucu olarak da Mısır'da yaşayan bir Osmanlı olan Asmaî'nin İngilizlere hoş gözle bakmamasını bir parça normal karşılamak gerekir. Zaten, Asmaî'nin seyahatnamesi asıl bu yönüyle dikkat çeken bir eserdir.

C. Almanlar

Osmanlılara modern Almanya'yı geniş olarak tanıtan seyahatnameler çoğunlukla 1910'lu yıllarda kaleme alınmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında da bazı Almanya seyahatleri bulunmakla birlikte Almanların asıl tanınması XX. yüzyılın başlarından itibaren gerçekleşmiştir. Buna karşılık, bu tarihlerde yapılan seyahatlerde, öncekilere göre *objective* sayamayacağımız bir bakış açısının varlığını tespit etmek zor değildir. Çünkü özellikle 1890'lardan itibaren Osmanlı İmparatorluğu ile Alman İmparatorluğu arasındaki yakınlık giderek artmış, 26 Ağustos 1890'da imzalanan ticaret anlaşmasıyla bu yakınlık belli bir alanda resmîyet kazanmıştır. Daha sonraki gelişmeler Almanların Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî ve idarî alanlardaki islahatında etkili olması sonucunu doğurmuş, XX. yüzyılın başlarında iki imparatorluk arasındaki yakınlık kesin bir belirginlik göstermiştir.⁹ Bunların ve bunlara bağlı çeşitli gelişmelerin sonucu olarak da tabir caizse "Alman hayranlığı" devlet katında bile kendini göstermiş ve bu durum Almanya'ya yapılan seyahatlerin sayısında gözle görülür bir artışa yol açmıştır. Seyyahların bakış açısındaki "hayranlık" payı da inkâr edilemez boyutlardadır. I. Dünya Savaşı'nda Almanlarla kurduğumuz ittifak ise, seyyahların Alman halkını hakiki bir dost ve mükemmel insanlar olarak değerlendirmelerine yol açar. 1910 sonrası Almanya seyahati hatıralarında bunu açıkça görmek mümkündür.

Ahmet Midhat Efendi'nin seyahatnamesinde Almanya vardır fakat Almanlar hemen hiç yoktur. Almanya şehirlerinde daha çok mimarlık eserlerine, şehir yapısına dikkat çeken Ahmet Midhat, Almanlar hakkında dikkati çekecek hiçbir değerlendirmede bulunmamıştır.

Alman hayranlığının henüz belirgin olarak yaygınlaşmadığı bir tarihte (1891) Avrupa seyahatine çıkan ve Almanya'ya da uğrayan Ahmet İhsan'ın dikkatini ilk çeken, Almanların neşeli insanlar olmayışlarıdır. İsviçrelilerin ve Hollandalıların sokulganlığı ile yardımseverliği Almanlar'da yoktur. Yazar, "Felemenk'teki âsâr-ı takarrüb yerine burada adem-i tenezzül ve azameti gösterir tavırlar çok idi." (s. 308) sözleriyle buna dikkat çeker. Almanlar sessiz, sakin insanlardır; yabancılara fazla aldırış etmezler. Sigaraya, biraya ve yiyip içmeye düşkünlükleri aşırıdır. Buna bağlı olarak tütüncü dükkânlarıyla birahanelerin sayısı fazladır.¹⁰ Umumi yerlerde

⁹ Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki yakınlaşmadan sonra Almanları neredeyse "mükemmel ırk" olarak gösteren pek çok yayına rastlanır. Gazete ve dergilerde yayımlanan makalelerin yanı sıra çıkan bazı kitapların sadece adları bile bu durumun anlaşılmasında yeterli olur. Bunlar arasında özellikle Avanzade'nin risaleleri dikkat çeker: 1) M. Süleyman Avanzade, *Alman Kadınları*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1335, 24 s.; 2) M. Süleyman Avanzade, *Alman Terbiyesi*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1335, 24 s.; 3) M. Süleyman Avanzade, *Almanlar Gibi Kuvvetli ve Uzun Boylu Nasıl Olmalı?*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1335, 24 s.; 4) M. Süleyman Avanzade, *Alman Usulü Tütün İçmek*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1335, 24 s.; 5) M. Süleyman Avanzade, *Alman Usulüyle Çocuk Yetiştirmek*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1335, 24 s.

¹⁰ Almanların biraya düşkünlükleri pek çok seyahatnamede söz konusu edilmiştir. Bira ve Almanlar o kadar birbirine bağlıdır ki çeşitli tarih kaynakları Germen ırkının bira düşkünlüğüne ilişkin kayıtları da içerir. MONTANARI, bu duruma Tacitus'tan aktardığı bir bilgiyle işaret eder: "Tacitus ise II. yüzyılın

çevrelerine aldırılmayıp yüksek sesle konuşurlar, lisanlarının kabalığı ve sık sık kullandıkları "Ya! Ya!" nidaları insanları rahatsız eder.

Ahmet İhsan, Almanya'ya daha sonra da gitmiştir. İlk seyahatinden on yıl sonraya rastlayan 1911 gezisindeki izlenimleri nispeten daha olumludur.¹¹ Almanya'dan ayrılacağı zaman Münih istasyonundan trene binen yazar, istasyondaki düzen karşısında duyduğu hayranlığı dile getirirken Almanların kurallara bağlılığından da övgüyle söz eder. Onun bu satırları *Tuna'da Bir Hafta'nın*, seyahat izlenimleri açısından en dikkate değer parçalarından birini oluşturur. Ayrıca belli bir mukayese fikri de taşıdığı için bu satırları buraya olduğu gibi alma gereği duyuyorum: "Eşyalarımı vezn ü kayd ettirdiğim zaman gördüğüm bir hâli de asla unutacak değilim. Evvela herkesin eşyası tartılıyor, eline bir varaka veriliyor ki bunun üzerinde gideceği mahal ile sıklığı muharrerdir. Bu varaka ile bilet mahalline gidilecek, ücret verilecek ve ilm ü haberi alınacaktır. Yüzlerce yolcu burada toplanmış idi, fakat üst üste yığılmış değiller idi. Onlar vezn ve kayd masasının başından itibaren teker teker sıralanıp bilet gişesine gidiyorlar ve asla sırayı bozmuyorlar idi. Yolcuları sıraya koymak üzere ortada kimse yok; Fransa'da olduğu gibi demirden parmaklık da çekilmiş değil idi; fakat halkta yerleşen fikr-i intizam ve itaat demirden daha sağlam surette temin-i intizam ediyordu. Kimse sırasını bozmuyor; bir fert diğerinin önüne geçmek istemiyor idi. Zaten Almanya'nın kuvveti de halkın şu intizam-perverliğinden ve kanuna, usule itaat ve inkıyadından ileri geliyor."¹² Ahmet İhsan, aynı eserde, bir başka vesileyle de Almanların temizliğe verdikleri öneme işaret eder. Bütün Almanya'yı dolaştığı halde istasyonlarda, otellerde, sokaklardaki umumi tuvaletlerde kesinlikle rahatsız edici kokuya rastlamadığını belirten yazar, temizliği gelişmiş medeniyetin bir göstergesi olarak kabul eder. Almanya'daki tuvaletlerin temizliği onu hayran bırakır; özellikle de "İstanbul'daki cevâmi' helalarını, Bâbiâli'nin ve nezaretlerin abdesthanelerini" düşündüğünde bu hayranlığı artar.

Mehmed Enisî *Alman Ruhü* adlı seyahat eserinde Almanları eğlence şekilleri açısından Fransızlarla karşılaştırır. Seyyah, Almanların eğlencelerinin bile aşırılığa kaçmayıp medeni ölçüler içinde gerçekleştiğini, Fransızların Paris'teki aşırı eğlencelerinin Berlin'de görülmediğini belirtir. Berlin halkının "sefahat-i sefilane velvelesi" değil, sefahatlerindeki "itidal" dikkat çeker. Enisî'ye göre Almanların en önemli özelliklerinden biri de çalışkanlıklarıdır. Alman gibi çalışmanın "en âli" çalışma yöntemi olduğunu ileri süren yazar, Alman gibi metin olmak için de Alman terbiyesinden geçmek gerektiğini söyler. Alman halkındaki askerî disiplin her alanda kendini göstermektedir. Askerlik, ilim, sanayi ve maarif alanlarında hiç durmadan çalışan Almanlar, toplumun kurallarına ve adalete bağlılık; öteki insanların haklarını gözetmek; temiz, düzenli, sebatkâr, sabırlı ve tahammüllü olmak gibi olumlu özelliklere sahiptir. Almanlarda tasarruf ve teşebbüs fikri birlikte yürür.

Celal Nuri'nin *Şimal Hatıraları*'nda geniş olarak ele alınan Almanların genel özellikleri arasında ilk sırayı "Avrupa'ya yayılmış olmak" alır. Sadece o günkü imparatorluk sınırları içinde kalmayıp Avrupa'nın değişik kesimlerine yayılmış olan Almanlar "Zûr-ı bâzûsuna, fikr-i intizam u teşkîline, şîme-i tensîkine güvenerek oturduğu mülkü imar etmekte"dir. (s. 97) Fransa'yı geride bırakıp ilerleyen ve İngilizlerle yarışan Almanların en önemli hususiyetlerinden biri de "genç bir millet" olmalarıdır. Celal Nuri, Almanları değerlendirirken neredeyse bütün dünya milletleri hakkındaki görüşlerini de karşılaştırmalı olarak ortaya koyar. Bunu yaparken devrin siyasi yönlendirmesinin sonucu olarak, Almanların üstünlüğü fikrinden hareketle, sahip olduğu düşünceleri ispatlamak için kendince deliller ileri sürer. Latin ırkından gelen milletlerin dünya yüzündeki rollerini tamamladığını, İspanya ve Fransa'nın

---

başlarında Germenlerin (en azından Ren ırmağı kenarında yaşayanların) şarap satın aldıklarını yazar. Ancak genelde kullandıkları içki, "arpadan veya başka bir tahıldan yapılan ve biraz da şaraba benzer bir sıvı haline gelinceye kadar mayalandırılan bir alkollü içki", yani biradır." MONTANARI, Massimo, *Avrupa'da Yemeğin Tarihi*, (Çev.: Mesut ÖNEN-Biranda HİNGİNAR) Afa Yay., İstanbul, 1995, ss. 21-22

¹¹ Ahmet İhsan, bu gezisinin programını *Matbuat Hatıralarım*'da kısaca aktarır. Bkz. TOKGÖZ, Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, (Haz.: Alpay KABACALI), İletişim Yay., İstanbul, 1993, ss. 204-205

¹² *Tuna'da Bir Hafta*, s. 3

maziye ait olduğunu ileri sürer. İngiltere, rolünü mükemmel bir şekilde oynadıktan sonra yavaş yavaş yaşlanmaya başlamıştır. Her nasılsa bir hata sonucu büyük devletler arasına girmiş sayılan İtalya'nın ise "kabiliyet-i cihangirânesi" yoktur. Türkler ise dünyanın en büyük imparatorluklarından birini kurmuş oldukları halde rollerini fena bir devrede ve sadece istilaya yönelik olarak oynamışlardır. Kuzey milletleri olan İsveç ve Norveçlilerin yanı sıra İsviçreliler, Felemenkler (Hollandalılar) ve Belçikalılar, kendi yollarında yürümei sürdürürler, onlar için "tereddî" söz konusu olmamakla birlikte dünya liderliğine niyetlenmeleri de mümkün değildir. Yirminci yüzyılın başlarında, dünya yüzünde sözü geçecek tek millet Almanlardır. Almanların, Latinlerden korkmaları için de artık bir sebep yoktur. Gelecekte Almanlara rakip olabilecek tek ırk ise Slavlardır.

Yazarın bu görüşleri *Kutup Musahabeleri*'nde de benzer şekilde yinelenir. *Kutup Musahabeleri*'nde Almanların çalışkanlığı daha geniş olarak ele alınmıştır. Gerek Berlin merkezinde gerekse civar kasabalarda daimî bir hareket, daimî bir çalışma görülmektedir. Almanya'da "Türklüğe has olan o esnemekten, uyuklamaktan, 'vakit geçirmek'ten -veya Fransızca tabiri ile 'zamanı öldürmek'ten-" eser yoktur. (s. 25) Zamanın kıymetini çok iyi bilen Almanlar çalıştığı kadar da eğlenirler. Geçen asırda kanaatkârca bir durgunluk gösteren Almanlar bu asırda (XX. yüzyıl) hem çok çalışmakta, hem çok eğlenmektedir. Fakat "büyük, teknik, cihangir bir millet olan Almanların vahşeti henüz zail olmamış"tır, eğlenceleri biraz gürültülü ve gösterişlidir. *Kutup Musahabeleri*'nde, eğlence anlayışı bakımından Almanlarla Fransızlar arasındaki farklara da değinen Celal Nuri, milletler arasındaki farklılıkların doğal olduğunu ileri sürer ve değerlendirmelerini genelleştirir: "Fransızlar istedikleri kadar Almanları zevksizlikle ittihâm etsinler. Ben Almanlarda bir zevk görüyorum, fakat bu zevk Fransız tarz-ı üslûbunda değilmiş, Latin tab' ve mizacına ağır geliyormuş... ilh. Bundan ne çıkar? Bütün akvâm ve milel hep bir hilkatte değil ki... Fransızı tenşit eden, Almanı belki güldürmez. Irk, iklim, muhit, tarih ve daha birtakım müessirât-i tabîye ve gayr-ı tabîye milletleri birbirinden ayırmıştır. Ânin için birine göre güzel olan diğerine göre belki biraz güzel değildir." (s. 59) Celal Nuri, Almanlarla Fransızlar arasındaki zevk ayrılığından yola çıkarak görüşlerini yaygınlaştırır, hiçbir milletin diğerine benzemediğini söyler. Bu fikrini de ilginç bir örnekle destekler: "Hâlâ hatırımdadır: 1900 Meşher-i Umumi'sinde Paris'te bir beşer-şinâsî (*anthropologie*) kongresi toplanmış idi. Bu kongre câlib-i merak bir tecrübede bulundu. Afrika'nın enginlerinden henüz yeni celb edilmiş altı zebaniye bir tarafta Paris'in en mutena güzellerinden yarım düzine, diğer tarafta hatt-ı üstüvâ ve Çad havalisinin meşhurelerinden de yarım düzine kadın takdim ile kendilerini intihab ve tahyîrde serbest bırakmışlar. Bittabi evlâd-ı hâm siyah kadınları tercih ile diğerlerinden bahsen: -Bize sahte kadın lazım değil! demişler." (ss. 59-60) Bu anekdotta seçme ve beğenmede yerleşmiş zevklerin rolüne işaret eden Celal Nuri, tekrar Alman-Fransız karşılaştırmasına döner ve eğer bir seçim yapmak zorunda olsa kendisinin Almanya'yı seçeceğini söyler. Alster sahillerinde dolaşırken o kadar mutlu ve rahattır ki kalbinde *Fransızlıktan ziyade Almanlığa* meyil hisseder. Dünyaya gelirken kendisine iki memleketten birini tercih hakkı verilse "Victor Hugo'nun memleketini vatan ittihaz edeceğine, Goethe'nin vatanını yurt edinmeyi" seçecektir. Hatta "*Kültür* itibariyle Fransızca kör-topal eser yazmış olmak itibariyle Lamartine'in vatanına pek merbut olmak ile beraber böyle düşünmekte"dir. Tercihini bu şekilde yapmasının sebebini de şu kısa cümleyle ortaya koyar: "Demek ki Alman bir şeydir!" (s. 61) Bu, sadece Celal Nuri'nin değil devrin Osmanlısının tercihidir aslında.

Celal Nuri'den iki yıl sonra ve I. Dünya Savaşı sırasında (1915) Almanya'yı gezen Halit Ziya'nın *Almanya Mektupları*'nda Almanları, siyasi sebeplerin yönlendirdiği aynı bakış açısıyla değerlendirdiğini görürüz. Zaten daha seyahate çıkarken Alman insanının "çalışkanlığı" hususunda olumlu bir önyargısı vardır. Türklerdeki Alman imajı büyük ölçüde budur. Yazarın bu önyargısı Münih'te bir parça sarsılır. Çünkü Münih'in sayfiyelerinde zengin Almanların büyük bir rahatlık ve huzur içerisinde dinlenerek zaman geçirdiklerini görmüştür. Almanların yalnızca fabrika ve atölyelerdeki yahut ticarethanelerdeki faaliyetleriyle tanınmış olmasını, ev ve eğlence hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamasını eksiklik kabul eder. Yazar, bu düşüncesini ve yaşadığı hayal kırıklığını bir Almanya anlatınca ondan şu cevabı alır: "Hakikat-i halde

Alman dünyanın belki en hayâlî nümunesidir. Şu fark ile ki o hayatta mefkûrelerin tahakkukunu tesadûfün lütfundan, talihin yaverîsinden beklemez, onu kazanmak, kendi eliyle kendi bahâ-yı sa'yiyle ihzar etmek ister. Gündüz gider imalgâhında , ticarethanesinde çalışır, fakat akşam olunca, o hayat-ı maddiyye, çıkarılıp çengele asılacak bir iş gömleği mesabesindedir; asıl hayatı ondan sonra başlar. Musikiye, nakşa, fenne, edebiyata nispeti vardır. Ya operaya gidecek, Wagner dinleyecek, ya bir müsamere-i irfanda hazır bulunacak yahut bir meşhere uğrayacak yeni âsâr-ı sanatı temaşa edecek. Evine, ailesine, çocuklarına meftundur; hayatının işe giden saatlerinden sonra bunlara zamanının hadd-i azamisini verir, en büyük hazzı bunları etrafına toplayarak beraber, her kayıttan âzâde, her düşünceden vareste, yaşanabilecek bir köşeye malik olabilmektedir."¹³

Halit Ziya'ya göre, Alman halkının insanda umumî olarak bıraktığı intiba "sevimsizlik"tir. Bu fikrini Almanlar üzerinde tiyatro gibi ortak mekânlardaki gözlemlerine dayanarak aktarırken küçük ve üstü örtülü bir mukayeseye başvurmadan da kendini alamaz. İnsan onlarla beraber bulunmaktan, temas etmekten, görüşüp konuşmaktan, tiyatro vb. gibi umumî yerlerde bir müddet aralarında yaşamaktan bir haz duyar. Gerçi tiyatrolarda perde aralarında büfe önlerinde sucuklar, soğuk kızartmalar, pastırmalar yenip biralara içilirken insana pek de hoş gelmeyecek görüntüler ortaya çıkabilir; çünkü Almanlar karınlarını doyururken çevrelerini adeta unuturlar. Fakat onların bu samimi halleri insana sevimli gelir; üstelik bu, "tiyatro seyrederken birşeyler yiyip içmekten" daha fena bir davranış değildir.

Mehmet Âkif'in de *Berlin Hatıraları*'nda zaman zaman Almanlarla ilgili değerlendirmelerde bulunduğunu görürüz. Alman halkını "mahalle kahvesi"nde gözlemleyen şairin değerlendirmeleri daha çok, "müttefikimiz olan bir halkın yüceltilmesi" şeklindedir. Alman halkı cihana karşı savaşmış da galip gelmenin yüceliğini açık alında taşımaktadır. Kendine güveni sayesinde er geç amacına ulaşacak olan bu halkın temel özellikleri "mücadele ve tevekkül"dür. Savaşın "vakur hüznü ve kederi" Alman halkında görülmektedir. Oğlunu savaşta kaybetmiş bir kadının acıklı hikâyesi ve yaşlı gözleri şairi de müteessir eder. Almanlar barış zamanlarında çok çalışarak yüksek bir hayat seviyesine erişmişler, sahip oldukları ilmin nimetlerini bütün halka yaymışlardır. Alman toplumunda yüksek tabaka ile halk arasında derin uçurumlar yoktur, bu iki sınıf birbirine çok yakındır.

Yine I. Dünya Savaşı sırasında Almanya seyahati yapan Mehmet Celal'in *Almanya İhtisâsâtım* adlı eserinde Almanların sadece olumlu özellikleri ortaya konmuştur. Onun düşüncesine göre Almanlar cesur, metin, fedakâr ve çalışkan insanlardır. Mehmet Celal'in eserinde bu millete hayran bir bakış söz konusudur. Almanya'ya ilk olarak 1885'te talebe olarak gitmiş, 1917'deki son seyahatinde ise, müttefikimiz olan Almanya'yı belli bir bakış açısının yönlendirmesiyle ziyaret etmiştir. Gerek Mehmet Celal'in gerekse diğer bazı yazarların Almanya ve Almanlar hakkındaki görüşlerini bu önyargılı bakış açısı yüzünden "objektif" olarak değerlendirmemiz zordur. Bunu, yazarın anlattıklarından çıkarmak zor değildir. Yazar, kendi verdiği bilgilere göre, otuz seneden beri milletimizin Almanya'ya ve Almanlar'a yakınlaşması, onları örnek alması için uğraşmıştır. Talebelik yıllarından beri Alman ilim ve irfanının Osmanlı memleketine gelmesi için çaba göstermiş, günün birinde Almanlarla silah arkadaşlığı yapacağımızı düşünmüş olmamakla birlikte mukadderatımızda Almanların önemli rol oynayacağını "tahmin etmiştir". Almanları tanıdıkça onlara olan hayranlığı artmış, bu milleti bizim için "örnek millet" olarak değerlendirmiştir: "Bizim en ziyade Almanya'dan istifade edebileceğimiz kanaati bende otuz sene evvel yerleşmişti. Bu cihetle otuz seneden beri mümkün olduğu kadar Almanya'ya yaklaşmak ve milletimizi de yaklaştırmak için çalışıyorum. Bizde Fransızca pek ziyade taammüm etmiş bir lisan olduğu halde, ben çocuklarıma ilk ecnebi lisanı olarak Almanca'yı öğrettim, kendilerini küçük sınıflarında Almanyalı mürebbiyelere tevdi ederek büyüttüm." (s. 4) Savaşın akıbeti ile ilişkili olarak kötümser duygularla gittiği Almanya'da Almanların kanaatkârlığını, toplumdaki teşkilatlanmanın mükemmelliğini, halkın bilinçli tavrını ve dayanışmasını müşahade ettikten sonra daha iyimser düşünmeye başlamış, hatta Almanların savaşta kesin olarak kazanacaklarına inanmıştır.

¹³ *Tanin*, nr. 2438, 30 Eylül 1915

I. Dünya Savaşı bütün hızıyla sürmektedir ve savaşın nasıl bir sonuca ulaşacağı henüz belli değildir. Mehmet Celal, Almanların zafere ulaşacağını iddia eder, hatta bundan emin görünür. Alman kadınlarının ve erkeklerinin fedakârlıkları, "zafer-i âtî"nin en büyük yardımcısıdır. Mehmet Celal'in iddia ettiği "zafer-i âtî" Almanların -ve dolayısıyla Osmanlıların- değil karşı cephenin olmuştur. Fakat burada ilginç olan, Mehmet Celal'in bu iddialarla Osmanlılarda Almanlara karşı sempati, hatta hayranlık uyandırma gayretidir. "Almanlar, bu derece şanlı muvaffakiyâta mazhariyetlerini, kudret ve maharet-i askeriyeleri kadar, milletin sinesinde mündemiç hiss-i fedakârîyi, her ferdin kanuna itaat-i mutlakasına ve teşkilatlarındaki intizama ve bahusus kadınlarının ulviyet-i fedakârlıklarına medyundurlar." (s. 26) Almanya'da, insanların bu fedakârlığını kanalize eden mükemmel bir teşkilatlanma da söz konusudur. Teşkilatlanma sayesinde savaşın sebep olduğu her türlü eksiklikler tamamlanmaya, mahrumiyetler önlenmeye çalışılmaktadır.

Cenap Şahabettin de Almanya'da zümreler arasında asla kavga, küçümseme olmadığını belirtir. Onun gözlediği Alman toplumu birbirine sıkı sıkıya bağlı insanlardan ve yine birbiri için çalışan zümrelerden oluşmaktadır. Her sınıf, bir diğer sınıfın menfaatini gözetir: "Bir zümrenin dimağı için öteki zümrenin dimağı cüz'î küllî aydınlatan bir menba-ı ziyadır. Altmış beş milyon Alman'ı el ele tutuşmuş tasavvur ediniz; aldanmazsınız... Milyonlarla Alman müşevvik-i cür'ettir; milyonlarla Alman nâsih-i basîrettir; milyonlar düşünür ve milyonlar hazırlar: En küçük işin tafsilatı yüzlerce dimağa tevzî olunur. Her ferdin teşebbüsünü bütün cemiyet-i muhîta himaye ve teshîl eder; her Alman'ın hareket-i müfidesine bütün Almanya yakından ve uzaktan, doğrudan doğruya veya dolayısıyla habbe-i fikrini ve katre-i sa'yini getirir; bir sürü kuş bir yuva yapar gibi bir ordu Alman bir 'iş' görür. (ss. 110-111) Cenap'ın Almanlarla ilgili olarak "çalışkanlık" hususundaki tespitleri de diğer seyyahların saptamalarıyla birleştirilebilir. Onlara göre çalışmak adeta "ziyafet-i fikriye ve ziyafet-i bedeniye"dir. Bütün millet çalışmayı "mahbûb ve mukaddes bir vazife" olarak değerlendirir. Almanya'da hukuk itibarıyla insanlar hür olmakla birlikte sanki çalışma hususunda herkes "bir hakîr zenci gibi esir"dir. Üstelik bu, onlar için "âzâd olunmak istenilmeyen bir esaret"tir. "Her Alman midesindeki açlığı hisseder gibi vicdanında mes'uliyetini duyar. Vazife ve mes'uliyet, bu iki fikir her Alman'ın nâsihi ve müsteşârîdir; her hatvede emr ü ihtâr onlardan beklenir." (s. 115)

D. Akdeniz Milletleri

OSMANLI SEYAHATNAMELERİ içerisinde doğrudan doğruya Akdeniz ülkelerine yönelik iki eser vardır: Sadık Rifat Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi* ve Asmaî'nin *Sicilya Hatıratı*. Bunların yanı sıra Ziya Gökalp'in *Malta Mektupları*'nda da bu coğrafyayı temel alan izlenimler parça parça da olsa yer alır. Diğer Avrupa seyahatnamelerinin bir kısmında İtalya, İspanya, Portekiz gibi Akdeniz ülkelerine ve bu ülkelerin halklarına ilişkin değerlendirmeler kısaca yer alır. Coğrafya bakımından yakın olmasına rağmen -İtalyanlar dışındaki- Akdeniz milletleri nedense Osmanlıların pek ilgisini çekmemiştir. Buna bağlı olarak da seyahatnamelerde İspanyollar, Portekizliler ve Maltalılarla ilgili izlenimler pek geniş değildir. Hatta ada-devlet olarak birkaç seyahatnamede söz konusu edilen ve coğrafi özellikleri üzerinde uzun uzun durulan Malta'nın halkı üzerinde hemen hiçbir değerlendirme olmaması şaşırtıcıdır.

a. İtalyanlar

Roma'da bulunduğu sırada buranın halkıyla ilgili düşüncelerini ortaya koyan Mustafa Sami Efendi, eskiden "buranın ahali(nin) ilm ü kemâl ve harb-bâzlıkta fi'l-asl mecmû' Avrupalılara faik" olduklarını belirtir. Fakat uzun zamandan beri kısmen terkedilmiş ve harabeleşmiş bir şehir olan Roma halkı yakın zamanda güzel sanatlarda çok ilerlemiştir. Roma halkının bu özelliğine *Seyahatname-i Avrupa* yazarı Mehmet Rauf da dikkat çekmiştir. Aynı özellik, Mehmet Rauf'un tespitlerine göre Floransalı İtalyanlar için de geçerlidir; Floransalılar aynı zamanda el işlerinde de maharet sahibidirler. Gezip eğlenmeyi çok seven Venedik halkı da geceleri aydınlatılan şehir meydanında geceyarısına kadar gezinir. İtalyanların sanata düşkünlüğüne Fağfurizade de Napoli'de dikkat etmiş, İtalyan kadınlarının güzelliğini ise Roma gezisi sırasında "dilber ve revnak" sıfatlarıyla dile getirmiştir.

Ahmet İhsan, seyahatinin sonlarına doğru Cenevre (Genève)'de kaldığı otelde konuşup tanıştığı bir İtalyan'dan bahseder. Aralarında kısa süren bir arkadaşlık kurulur, şehirde birlikte dolaşırlar. Ahmet İhsan, İtalyan'ın kendisinden aldığı bilgilere dayanarak şu yorumu yapar: "Bu adam İtalyalı idi, çarçabuk anladım ki vaktiyle epeyce zengin iken olanca servetini az müddet zarfında Monte Carlo'nun yeşil masaları üstünde bırakarak terk-i vatan etmiş. Sefilane bir hayat geçirmeğe mecburen buraya gelmiş, yeşil masa başında iskambil kâğıtlarıyla uğraştığı zaman İtalya'nın kara gözlü kızlarına da ziyade dirîğ-i iltifat etmesi ve ekser İtalyanlar gibi işrete mail olması yadigâri olarak bir ayağını kısmen tutmaz etmiş idi..." (s. 459) Yazarın bu yorumlarını elbette bütün İtalyanlara teşmil etmek mümkün değildir; fakat onun "ekser İtalyanlar gibi" sözleri böyle düşünmeme yol açtı.

Ahmet İhsan, bu münferit tanışmanın ardından İtalya'ya gittiğinde ilk dikkatini çeken İtalyanların daha önce de değindiği ahenkli konuşmaları olur. İtalyanlarla ilk doğrudan teması Torino civarında gerçekleşir ve buradaki İtalyanları gözleyerek genel değerlendirmelerde bulunur. "Herkesin çehresi beşûş"tur, ilginç kıyafetleri içinde dolaşan İtalyan askerleri yazara buranın bir asker memleketi olduğunu düşündürür. "Bir şey daha hoşuma geliyordu, İtalyanlar Avrupa'nın cenub ahalisinden olduğu için hep kara gözlü, esmer levnlî, kara saçlıdır, yani bizim memleketler halkına benzerler, bu müşabehet de beni memnun ediyordu..." (s. 471) şeklinde İtalyanların tipolojisi üzerinde de durur. Bu gözlemler, aradaki benzerlikler dolayısıyla, onu memnun etmiştir.

Yazar, Cenova halkının durumu üzerinde de durur. Cenovalı İtalyanların maddî durumu pek iyi değildir. Avrupa'nın diğer yerlerinde görülen maddî refah ve servet burada yoktur. Cenova'da fukaralarla sefil kıyafetli insanlar çoğunluktadır. Liman işçilerinin sefil görünüşü ise büsbütün dikkat çekicidir. Bu sefaletle rağmen insanlar işrete fazlasıyla meyillidir, şehirde çok sayıda adi meyhane vardır. Ahmet İhsan, Cenova-Roma treninde görevlilerin saygıyla hizmet ettiği bir İtalyan ailesiyle tanışır. Ailenin beyi, yasak olduğu halde kompartımanda sigara içtiği ve Ahmet İhsan da buna itiraz ettiği için, yolculuğun başlarında aralarında bir sürtüşme olursa da daha sonra bu sürtüşme yerini yol arkadaşlığına bırakır. İtalyanlar, onun sigara tiryakisi olmayışına şaşırırlar. Ayrıca, bir Osmanlı gazetecisinin Avrupa seyahatine çıkmış olması da onları çok şaşırtır.

Berlin Hatıraları şairi Mehmet Akif'e göre, savaş halinde olduğumuz İtalyanlar "sadâ-yı la'net"e layıktırlar ve "Neron rezilini bile mahçub edecek bir şenâ'at" sergilemektedirler. "Köy basıp şehir yakarak insanları acımasızca öldüren İtalyanlar"ın şair tarafından bu şekilde değerlendirilmesinde savaşın elbette büyük tesiri vardır.

Servet-i Fünun romancısı Mehmed Rauf'un İtalyanlarla ilgili izlenimleri daha çok Napoli halkı çerçevesinde değerlendirilir. Yazarın dikkatini ilk çeken, İtalyanların yüksek sesle konuşmaları, alçak sesle konuşmayı neredeyse hiç bilmemeleridir. İtalyanlar, alelade bir sohbeti bile bir kavga edasıyla sürdürürler. Bir de iş kavgaya gelinci peyda olan yaygara büsbütün dayanılmaz olur. Şehirdeki insan kalabalığı, insanların gürültüsü ve pisliği rahatsız edici boyutlardadır. "Napoli caddelerini her gün taşıra taşıra işgal eden insanlar arasında en çok nazar-ı dikkati seyyar şarlatanlar işgal eder."¹⁴ diyen Mehmed Rauf, bunların çalışma şekilleri hakkında ayrıntılı bilgi verir. Sokaklarda ve araba üstlerinde kurdukları tezgâhlarda çukulata, kumaş, tarak... satan ve dil dökerek halkı kandırmaya çalışanlar "seyyar şarlatanlar" çok satış yapabilmek için binbir yola başvurmaktadır. Yazar, bunların, masrafsız ticaret yaptıkları ve az kâr ile satarak sürümden kazandıkları için bazı mağazalardan bile çok kâr ettiklerini belirtir.

Sicilya Hatıratı yazarı Asmaî, bu eserinde İtalya ülke ve kent görünümünün yanı sıra insan manzaralarına da geniş yer verir. Onun, Sicilya'da en çok dikkat ettiği halk kesimi işçiler, sokak satıcıları ve esnaftır. Napoli'de "avâm-ı nâss"ı "çok kirli, kavgacı ve gürültücü" (II, s. 4) bulan seyyah, "mükemmel ve pek terbiyeli küberâ aileler"in ise halkın "büsbütün yabancı" (II, s. 6) olduğunu söyler. Napoli bir zamanlar büyük bir kent-devlet olduğundan şehirde o dönemden kalıp yaşamını sürdüren kont-kontes, dük-düşes aileleri mevcuttur. Bunlarla halk arasında büyük bir

¹⁴ Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı: III, Napoli'de Caddeler ve Dükkânlar", *Vakit*, nr. 1431, 4 Kânun-ı evvel 1337/1921

uçurum vardır. Sicilya'nın başkenti Palermo'da halkın simasını inceden inceye gözlemleyen seyyah, belirli bir "Sicilyalı tipi" bulunamayacağını belirtir. Sicilyalılarda Arap simasını çağrıştıran özellikler bulunduğu gibi İspanyol, Norman, Romain ve Yunanlılar başta olmak üzere "yetmiş iki milletin yüzlerini" hatıra getiren taraflar da vardır. Sicilya civarındaki adalardan Sicilya'ya gelen insanların genel görünüşü üzerinde de duran Asmaî bunların kıyafetlerini şöyle tasvir eder: "Başlarına takye giymişler ve takyelerinin üzerine de yamrı yumru keçe şapkalar takmışlardı. Pantolonlarını bellerine bir kayışla tutturmuşlar ve caketlerini sol omuzları üzerine gelişigüzel atmışlardı. Kadın ve kızlarının kıyafetleri de pek tuhaftır. Alelumum başları bizim Anadolu'nun dağ ve köylerinde olduğu gibi kalın bir yemeni örtülü ve keçeleri altından çekili ve bağlıdır." (II, ss. 246-247) Bu "acayib kıyafetli" insanların dilleri "güya İtalyanca" simaları ise "Arap dönmesi"dir.

Bir sabah, Palermo'nun Roma Caddesi üzerindeki bir kahvehaneye oturarak insanları gözlemleyen Asmaî işe giden insanların burada ayak üstü birşeyler yiyip içtikten sonra aceleyle çıkıp gittiklerini söyler. Kahvehaneye uğrayanlar arasında işçi kadın ve kızlarla mağazalarda kâtip yamaklığı yapan delikanlılar çoğunluktadır. Kızların işveli tavırlarla aynaya bakıp makyajlarını tazelerken, delikanlıların kızlara pervasızca yüksek sesle şakalar yaptıkları dikkatini çeker. Esnaf üzerinde de gözlemlerde bulunan Asmaî, sicilya esnafının genellikle sahtekâr ve ikiyüzlü olduğunu belirtir. Seyyahın kaliteli diye pahalıya aldığı iki çift çorap ilk giyişte ayakkabılarının tabanına yapışır, beraber seyahat ettikleri Mısır emiresine aldığı gül ve karanfillerin saplarının kırık olduğu sonradan anlaşılır. Esnafın bu genel sahteciliğini büyük harbin¹⁵ etkilerine bağlar. Yolsuzlukların bu kadar yaygınlaşmasının sebebini sorduğunda, kendisine verilen cevabı şöyle aktarır: "Harb-i kebir ahlâk-ı umumiyezi ziyadesiyle fesada verdi. Herkeste bir para kazanmak tamamı arttı. Muamelede insan gözlerini dört açmazsa vay haline! Vay başına! Şimdiki dilenciler bile aldığı beş-on santim sadakayı bi'l-muayene kalp olmadığına tamamen emniyet etmedikçe verene teşekkür etmiyor, dediler." (II, s. 153) Sadece esnaf kesiminde değil bütün halk arasında ahlâksızlığın çok yaygın olduğunu ileri süren Asmaî, bu sebeple insanların sık sık günah çıkarmak için kiliselere giderek papazların "itiraf dolapları"na girdiklerini belirtir. Fakat hırsızlık, ikiyüzlülük o kadar yaygınlaşmıştır ki günah çıkarma amacında olanların çoğunun da papazlara ait saat, enfîye kutusu gibi eşyaları çalarak kiliseden çıktıklarını görmek zor değildir.

b. İspanyollar ve Portekizler

Seyhatname-i Londra yazarı, Cebelitarık'tan geçerken söz ettiği İspanya halkıyla ilgili değerlendirmelerinde fazla ayrıntıya yer vermez. Cebelitarık şehri, Fas, Cezayir gibi Kuzey Afrika ülkelerine yakın olduğu için o taraflardan ve civar memleketlerden insanlar burada çoktur. Şehir halkını değişik milletlerden insanlar meydana getirir. Ticaretin gümrüksüz olmasının da buraya değişik memleketlerden insanların gelmesini kolaylaştırmaktadır. Seyyah bunu "Her cins adam vardır." şeklinde belirtir. Portekiz'in başşehri Lizbon'da şehir halkı üzerinde dururken "Şehr-i mezkûrun çapkın ve dilencisi çok olup çapkınlar bir taraftan ve dilenciler bir yandan musallat olarak dilenci yâresini açıp insanın yüzüne karşı tutar ve üstüne sürer ve zor ile para alır ve diğerleri türlü eza ile para gasb eder." (s. 7) şeklinde tespitlerde bulunur.

İspanyollarla ilgili bazı tespitler *Seyhat-i Asmaî* adlı eserde de yer alır. Asmaî, İspanya'nın Marroqui kasabasını gezerken gözlemeleme fırsatı bulduğu İspanyolların öncelikle kıyafetlerine dikkat çeker. Asmaî'ye göre İspanyolların kıyafetleri "pek tuhaf"tır. Bilhassa merkeplere yan binmiş olarak sebze zenbili arkasında olduğu halde köylerine giden İspanyol kadın ve erkeklerin görüntüsü seyyaha Mısır'da seyrettiği insan manzaralarını hatırlatır. Ona göre, İspanyolların simalarında Araplık "besbelli"dir. Bunu, Endülüslerin bu topraklarda kurmuş oldukları İslam medeniyetinin etkisine bağlar.

¹⁵ I. Dünya Savaşı (B. A.)

E. Avusturyalılar

Seyahatnamelerde Avusturya'nın genelde Viyana şehri çevresinde anlatılışı gibi Avusturyalılar da daha çok Viyana halkına ait özelliklerin genelleştirilmesi yoluyla tanıtılır.

Ahmet Midhat Efendi, Viyana gezintileri sırasında seyrettiği halkın kendisince dikkat çeken özellikleri üzerinde de durmuştur. Şehrin, Eski Viyana denilen kesiminde Şarklılık izlerinin görüldüğüne işaret eden yazar, bunun sebebini halkın kıyafetine bağlar. "Vakia ahali si alelumum hem de en mükemmel Avrupalı iseler de başı kalpaklı ayakları çakşırılı hattâ çarıklı adamlar da görülür. Poturlu cepkenli Arnavutlar, Boşnaklar hiç de nevâirden değildir. Fesliler, sarıklılar bile nedret-ı kat'iyeye hükmünü alamazlar." (ss. 971-972) şeklinde sözlerle halkın kıyafeti açısından ilgi çekici bir tablo çizer. Viyana halkı akşamları rıhtım üzerinde toplanıp gezinir, rıhtımlar bu bakımdan halkın gözlenmesinde önemli bir role sahiptir. Ahmet Midhat rıhtımların bu rolüne işaret ederken: "Viyana ahali si asıl burada görülür ki kadınlarının erkeklerinin hâl ü şânlarından vaz' ü tavırlarından müstebân olan ahlâkları Almanlar kadar dürüst olmamakla beraber Fransızlar kadar da münbasit olmayıp hilmleri, neş'eleri, şetâretleri mutavassıt bir halktır." (s. 972) tespitini yapar.

Ahmet İhsan ise Viyana'yı şehir planına uygun olarak genişçe bir şekilde anlattığı halde, Viyana halkı hakkında hemen hemen hiçbir tespitte bulunmamıştır. Bundan, Ahmet İhsan'ın bu şehri bizzat dolaşarak değil de şehir planından yararlanarak anlatmış olduğu sonucunu çıkarmak herhalde yanlış olmaz.

Halit Ziya, *Almanya Mektupları*'nda Viyana'yı anlatırken bilhassa binaların ve sokakların güzelliğine dikkat çeker. Fakat ona göre şehri bu kadar sevimli ve tatlı yapan şey Viyana halkıdır, Viyana halkının insanı derhal kendisine dost yapan halidir. Viyana halkı, bazı dış etkilere maruz kalmakla beraber asıl olarak Almanlığın bütün özelliklerini taşır. Almanlarla aynı kökten gelen Avusturyalılar, bilhassa Viyana halkı, "Her vakit Alman kalmış ve çarkı içine giren her şeyi Alman rengiyle boyamıştır. (...) Macarlar, Çekler, Slavlar ve Musevilerden hatta biraz Fransızlıkla İtalyanlıktan bile gelerek bu reng-i aslî ile ihtilât eden aşuların terkip eylediği ahenk işte Viyana halkıdır." (s. 16)

Halit Ziya'ya göre Viyana halkının başlıca özelliği "hoşluk, dil-nevâzlık, misafir-perverlik"tir. Zevk ve safaya düşkünlüğüyle bilinen Viyanalıların bütün davranışlarında bir incelik, güzellik görülür. Aynı zamanda giyimlerine de çok büyük önem veren bu halkta güzel şeylere "sanayi-i nefiseye hususuyla ince şeylere, gözlerin, parmakların, ruhun zerafet-i kabiliyâtına mütevakkıf işlere cebî bir meyelân" görülür. Yazar, Viyana halkının eğlenceye ve dansa düşkünlüğünü, hatta bu düşkünlüğün bir yaşam felsefesi durumuna gelişini de şu cümlelerle tespit eder: "Hele şetârete, hayatı en muvafık taraflardan telakki ve kabul etmek felsefesine Viyana kadar mütemayil bir şehre nadir tesadüf olunur: Viyana kahveleri, Viyana kızları bütün cihanda enmuzec olmak üzere tanıtılmıştır, fakat her şeyden ziyade Viyana'nın ruhu Viyana valslerine mündemiçtir..." (s. 16)

Avusturya'nın sadece Viyana değil Linz halkı da yazara sevimli görünür. Gürültüsüz, sessiz, vakur ve müsterih Linz halkı işinde gücünde insanlardan müteşekkildir. Halk Bahçesi'nde Linz'in insanlarını seyreden ve onların genel bir panoramasını veren Halit Ziya özellikle sükûta ve gözle görünen saadete dikkat çeker. Tarih 1915 Ağustos'udur ve I. Dünya Savaşı bütün hızıyla devam etmektedir; buna rağmen Avusturyalıların sessizlik ve saadetini bu savaş sanki hiç etkilememiştir. Öyle ki, yazar, hastaneden yeni çıkarak parkta dinlenen askerleri bile bu güzel manzaranın bir parçası olarak tasvirine ekler: "Zarif, mini mini arabalarında çocuklarını gezmeğe çıkarmış valideler, kollarında sepetçikleriyle eve giderken ağaçların altında sedirlerde dinlenen işçi kızlar, altın başlı torunlarını takipte zorluk çeken bastonunu kakarak seke seke koşmağa çalışır ihtiyarlar, bir yandan günün dedikodularını mırıldanarak, bir yandan acül hareketlerle dantelalarını ören asır-dîde kadınlar ve şurada burada hastahaneden henüz çıkmış iri duman bulutlarıyla sigara içen askerler vardı." (s. 27)

Cenap Şahabettin de Viyana halkı hakkında buna benzer izlenimlere sahiptir. Cenap'a göre Viyana'da herkes "nazik ve saygılı"dır. Viyanalılar "oynak olmaksızın şen ve şüh olup; yer, içer, güler, söyler, raks ve terennüm eder"ler. (s. 243) Başlıca özellikleri eğlenceye düşkünlükleridir. Kahveler, pastaneler, konser salonları ve

tiyatrolar hep gülyüzlü, etrafına neşe saçan Viyanalılarla doludur. Aynı saadet havası caddelerde ve mesire yerlerinde de hissedilir. Viyana halkı müziğe ve dansa tutkundur. Viyanalılar temiz olmaya ve iyi giyinmeye de büyük özen gösterirler. Dışarıdan bakılınca harbin etkilerin kesinlikle hissedilmez, insanlar harbi içten içe ve belirsiz bir şekilde yaşarlar.

F. Kuzey Milletleri: İsveçliler, Norveçliler, Finliler...

Kuzey coğrafyasını ve bu coğrafyanın insanlarını geniş olarak tanıtan ilk seyahatname, Ahmet Midhat Efendi'nin *Avrupa'da Bir Cevelan*'dır. O tarihte henüz birbirinden tam olarak ayrılmamış olan İsveç-Norveç ülkesindeki 8. Müsteşrikler Kongresi'ne resmî davetli olarak giden Ahmet Midhat, bu kongre vesilesiyle tanıdığı Kuzey coğrafyasını ve insanlarını dikkat çekici yönleriyle anlatır. İsveç-Norveç halkının en belirgin özellikleri kurallara saygılı, itaatkâr ve soğukkanlı olmalarıdır. Kongre üyelerinin açılışını seyretmeye gelen İsveç-Norveç halkı sarayın önünde aşırı bir kalabalık meydana getirir. Bu büyük kalabalığa rağmen herhangi bir karışıklık, gürültü ve kargaşa görülmemesi dikkat çeker. Yazar, "Hakikaten Avrupa'nın en hicrî bir gûşe-i şimalisinde bulunmakla beraber İsveç-Norveçlilerin terbiye ve terakkilerine hiçbir diyecek olmayıp kendilerince emsali nadir vukuât-ı harikulâdeden bulunan böyle bir kalabalıkta ferd-i vahid tarafından hilâf-ı âdâb zerre kadar hareket görülmemiş olduğunu makam-ı tahsinde kayda şâyân sayarım." (s. 135) diyerek İsveç-Norveç halkının terbiyesine ilişkin düşüncelerini ortaya koyar. Ahmet Midhat, daha sonraki bir tespitinde de kuzey ikliminin insanlar üzerindeki etkisine değinir ve halkın "gayet afîf, müstakîm ve halûk adamlar olup içki ve gerek sâir isrâfât ve sû-i isti'mâlâta münhemik olmayışları"nın iklimden kaynaklandığını ileri sürer. Sert ve soğuk iklim, insanları yumuşak huylu yapmıştır.

Ahmet Midhat, İsveç-Norveç halkını tanıtırken zaman zaman Avrupa'nın diğer milletleriyle açık veya kapalı mukayeselere de başvurur. Avrupa'da gelişen ilim ve sanayi ile birlikte Avrupa halklarının ahlâklarında bozulma görüldüğünü belirten yazar kuzey halkının ise böyle bir bozulmadan uzak kaldığını söyler. "Bu halk Avrupa'nın ulûm ve sanayice terakkiyâtına iştirak eylemiş ise de ahlâkça tedenniyâtına iştirak etmediklerinden hüsn-i ahlâk-ı kadîmelerini pek güzel muhafaza eylemişlerdir." (s. 225) diyerek bu duruma dikkat çeken Ahmet Midhat buna paralel olarak İsveç-Norveç halkının kalplerinin çok temiz ve dostluğa meyilli olduğunu belirtir. Ağırlıkları, sessizlikleri İngilizlere benzemekle beraber İngilizlere has "ru'ûnet-i meşhûre" (ahmaklık, bönlük) bunlarda bulunmaz; bilakis son derecede naziktirler. Kadın ve erkeklerindeki ahlâk temizliği son haddedir, Avrupa'nın diğer taraflarında görülen rezillikler İsveç-Norveç memleketinde katiyyen görülmez. Bu durum, kongre etkinliklerinde ve davetliler onuruna verilen ziyafetlerde de kendini gösterir. Daha önce Avrupa'nın Paris, Berlin ve Viyana gibi büyük şehirlerindeki kongrelere katılan ve kadınlarla daha serbest ortamlarda beraber olmaya alışan genç erkekler burada aynı rahatlığı bulamadıkları için sıkılırlar.

Ahmet Midhat'tan dokuz-on yıl kadar sonra İsveç'e giden Selim Sırrı, orada iki yıla yakın kaldığı için bu ülke halkı üzerinde uzun gözlemler yapma fırsatı bulmuştur. Bu gözlemlerinin sonucu olarak da İsveçlilerle ilgili bazı değerlendirmelerde bulunur. İsveçlilerin tarihi üzerinde de duran yazar, milattan üç bin sene önce önce işgal ettikleri toprakları savunabilmek için Danimarkalılarla sürekli olarak savaşmak zorunda kaldıklarını belirtir. Avrupa tarihinin en eski milletlerinden olan İsveçliler Danimarka, Almanya, Avusturya gibi ülkelerle yaptıkları savaşlardan zaferle çıkmış ve uzunca bir müddet Avrupa'da söz sahibi olmuşlardır. Selim Sırrı, İsveçlilerin büyük savaşlar ardından bilim ve sanat alanlarında da üstün gayretler gösterip Linné, Berzelius, Nobel gibi¹⁶ son döneme damgasını vuran bilim adamları yetiştirdiklerini belirtir.

¹⁶ *Carl VON LINNÉ (1707-1778): İsveçli tıp doktoru ve doğabilimci. Çok sayıda bitki ve hayvan türünü bütün özellikleriyle tanımlamak ve bunları tanıtıcı kataloglar yayımlamak suretiyle botanik ve zooloji bilimlerine önemli hizmetlerde bulunmuştur. Stockholm Akademisi'nin kurucusudur, ayrıca Uppsala Üniversitesi'nin profesörlerindendi.

*Jöns Jacob, baron BERZELIUS (1779-1848): İsveçli kimyager. Modern kimya biliminin doğuşunda önemli rol oynayan kimyacı, organik ve anorganik kimya üzerinde çalışmış, bu terimlerin yerleşmesinde belirleyici olmuştur. Kimyasal elementleri simgelemek için ilk kez harfleri kullanan da

Stockholm'e vardığında ilk gözüne çarpan "Paris'i hatırlatacak bir faaliyet-i ictimâiye"dir. Herkeste bir yaşama sevinci hissetmiş, temiz ve düzgün kıyafetli İsveçlilerin yüzlerinden eksik olmayan tebessümler onu da etkilemiştir. Sokaklarda kıyafetsiz, biçimsiz, üstü başı yırtık tek insan görülmediğini, insanların toplum kurallarını ihlal etmeden sokaklarda dolaştıklarını söyleyen seyyah, başta trafik polisleri olmak üzere sokaklarda hizmet veren bütün memurların halka güler yüzle yardımcı olduğunu ifade eder. Halkın spora düşkünlüğü de onun dikkatini çeker. İsveçlilerde kötü ahlâk tezahürü olarak isimlendirilecek hiçbir davranış görülmemesi, nezakette adeta birbirleriyle yarışmaları, hayvanlara bilhassa kuşlara olan düşkünlükleri de yazarın dikkatinden kaçmaz. Elbiselerinin temizliğine olduğu kadar vücutlarının temizlik ve sıhhatine de önem veren İsveçlilerde bilhassa diş temizliğinin büyük ehemmiyeti olduğu da onun dikkat ettiği hususlardandır. İlkokula devam eden çocukların çantasında bile birer diş fırçasıyla diş macunu bulunur.

Napoli, Marsilya hatta Paris gibi şehirlerde görülen başı açık, yalın ayak, kahvelerde izmarit toplayan sokak çocuklarına Stockholm sokaklarında rastlanmadığına dikkat çeken Selim Sırrı, ailelerin, çocuklarının eğitime büyük önem verdiklerini belirtir. İlkokul eğitimi zaten zorunludur. Eğer, çocuğunun eğitime yeterince önem vermeyen bir aile olursa hükümet o ailenin çocuğunu alarak eğitmektedir. Böylelikle her çocuk mutlaka eğitilir.

İsveçlilerin bazı âdetlerinden de bahseden seyyah, nişanlılık ve evlilikteki gelenekleri hakkında bilgi verir. Kız ve erkek birbiriyle anlaştıktan sonra ailelere haber vermekte, aile çevresinde düzenlenen sade bir nişan merasiminde nişan yüzükleri takılmakta ve bunun ardından bir yıl kadar sürecek olan nişanlılık devresi gelmektedir. Bu bir yıllık sürede kız çehizini hazırlar, bu arada kızla erkeğin birbirleriyle serbestçe görüşmeleri devam eder. Düğünler ise nişanın aksine çok parlak olur. Gelin ve damat adayı genç kızlardan oluşan bir alay eşliğinde dinî merasimi gerçekleştirmek üzere kiliseye gider. Kilisede erkek kızın parmağına bir yüzük daha takar; çünkü İsveç'te nişanlı kızların bir, evli kadınların iki altın yüzük takma âdeti vardır. Evli kadınlar genellikle çalışmazlar; evlendikten sonra kadının aslî vazifesi evinin işleri ve çocuk yetiştirmektir.

Şimal Hatıraları yazarı Celal Nuri, Norveçlileri tanıtırken onların millet olarak kendilerine has bir gururları olduğuna dikkat çeker. Onların bu gururlu oluşlarını haklı görür ve açık bir mukayese ile bu medeniyet memleketindeki kendi durumunu gözler önüne serer: "Onlar gibi mütakâmil bir millet efradından olsam ben de mağrur olurum. Bu İskandinavya medeniyetinin ortasında ben Türk adeta bir yetim gibi kalıyorum. Ne kadar küçük olduğumu -yahut cem' sigasıyla söyleyeyim- olduğumuzu iyice derk ediyorum. Fikr-i mukayesem pek ziyade güşâyış buluyor." (ss. 61-62) Norveçlilerin tarih sahnesine çıkışları pek eski olmamakla birlikte sürekli bir çalışmayla büyük ilerleme kaydetmişlerdir. Çalışkanlık onların başlıca vasıflarındandır.

Celal Nuri aynı kitabında Finliler hakkındaki düşüncelerini de uzunca sayılabilecek bir ölçüde ortaya koymuştur. Finlilerin kökeni hakkında bilgi verirken "Fin milleti Türk anâsırındandır." (s. 40) diyerek bu görüşünü ispatlamak amacıyla açıklamalar yapar. Yazarın iddiasına göre büyük göç sırasında Türk boylarının bir kısmı "mülk-i Rûm"a (Anadolu), bir kısmı da o günkü Finlandiya'nın bulunduğu topraklara gelmiştir. "Binaenaleyh Finliler bizim amca-zâdelerimizdir. Lisanları Avrupa lisanlarına benzemez. Bilakis Türkçe ile müşabebet-i külliyesi vardır." (s. 40) sözleriyle iddialarını sürdürür. Finlandiya'yı dünyanın en ileri memleketlerinden biri olarak değerlendiren Celal Nuri, Finlilerin maarife düşkün olduklarını söyler. Öyle ki

---

odur. Çeşitli elementlerin temel özelliklerinin belirlenmesi çalışmalarında başarılı olmuştur. İsveç Bilimler Akademisi üyesi ve Stockholm Üniversitesi profesörlerinden olan kimyager, devrin önemli bilim adamlarıyla ortak çalışmalar da yapmıştır.

*Alfred NOBEL (1833-1896): İsveçli kimyacı. XIX. yüzyılın en büyük bilim adamlarındandır. Bilimsel çalışmalarının büyük kısmı barut ve diğer patlayıcılar üzerindedir. Stockholm'de ve Hamburg'da yaptığı laboratuvar çalışmalarını 1873'ten sonra tamamen yerleştiği Paris'te sürdürmüştür. Vasiyetnamesinde, bütün varlığını, adına kurulmasını istediği bilim ödülü için bıraktığını açıklamıştır. Gerçekten de, ölümünden sonra onun adına İsveç hükümeti tarafından bilim, edebiyat ve barış ödülleri düzenlenmiştir.

burada, daha 1910'lu yıllarda okuma yazma bilmeyen kalmamıştır. Finlandiya henüz Rusya'ya bağlı bir dükalık olup¹⁷ Rusya'nın baskısı ve denetimi devam etmekte ise de halkın maddî ve manevî seviyesi çok yüksektir. Finliler hırsızlık, fuhuş gibi kötü huylardan uzaktır. Yazarın deyişiyle "asayiş ber-kemal"dir. Her tarafın tertemiz olduğu ve beden terbiyesine büyük önem verildiği Finlandiya'da hastalık yok denecek kadar azdır. Halkın belirgin özelliklerinden biri de alçakgönüllü oluşudur. "Burada âlâyîşe ehemmiyet veren yok. Tasallûf, gösteriş, reklam yok." sözleriyle bunu belirtir.

G. Balkan Milletleri: Bulgarlar, Romenler...

Avrupa gezisine çıkan seyyahlarımızın karadan gidiş yolları Balkanlar'dan geçtiği için bazı seyahatnamelerde güzergâh üzerinde bulunan Balkan ülkeleri ve milletleri hakkında görüşler de yer alır. Bu seyahatnamelerin en önemlilerinden biri, Halit Ziya'nın *Almanya Mektupları*'dır. Yazar, bu eserinde Bulgarlarla Romenlerin genel özellikleri üzerinde dururken bu iki milletin ortak noktası olarak "gayret ve çalışma"yı gösterir. Gerçekten de XX. yüzyılın başlarında bu iki millet varlıklarını ispat gayesiyle büyük bir atılıma girmişler, Avrupa'nın gelişmiş memleketlerini taklit yoluyla kendi ülkelerini geliştirmeye çalışmışlardır. Öyle ki, yazara göre Sofya'da insanların sergilediği görüntü pek iç açıcı değildir. İnsanlar aşırı gayret ve çalışmadan yorgun ve bezgindir. Bükreş'te ise insanlarda "hayata bağlılık, eğlenceye zaman ayırma, güzel bahçelerde dolaşma, zevk ü safaya mübtela olma..." gibi özellikler vardır. Bulgarlarda eksik olan budur. Bu gibi özellikler Romenler'e uzun süre münasebette buldukları Avusturyalılarla Macarlardan ve Musevilerden geçmiştir. Bir de Bükreş'te bir yüksek sınıf oluşmuştur ki Sofya'da olmayan budur.

Halit Ziya'nın Bulgarlar ve Romenler hakkındaki tespitlerine benzer saptamalar, Cenap Şahabettin'in eserinde de yer alır. Sofya'da insanlarda daimî bir ciddiyet ve sessizlik bulunduğunu belirten Cenap, herkesin durmadan çalıştığını, gezmeye ve eğlenmeye gidenlerde bile bir ciddiyet gözlendiğini ileri sürer. Bulgarlar kaba insanlardır; nazik olmaya çalışsalar bile beceremezler, hareketlerindeki kabalığı gizleyemezler. Eğitim ve öğretimin yaygınlaşması bile onların bu kabalıklarını, zerafet ve nezaketten uzak oluşlarını giderememiştir. Bükreş'in ise "Viyana gibi şık, Viyana'dan ziyade şen ve şöh" olduğunu söyleyen Cenap, bu şehirde hayatın çok canlı ve renkli olduğuna dikkat çeker: "Bu mesut zemin ve bu mesut sema arasında insanlar birer çiçek gibi süslü ve birer âşık gibi şeydâ, bir meyhane-i saadetten bir hadîka-i şetârete geçiyor ve herkes etrafındaki nûr u hevâyı kalbinde bir bâde-i sürûra kalbediyor." (s. 42)

H. Bir Bütün Olarak Avrupa İnsanı

Avrupa milletlerini meydana getiren insanlar arasında benzerlikler kadar farklılıklar da mevcuttur. Aynı dine inanıyor olmak, benzer geleneklerle yetişmiş bulunmak her ne kadar onları birbirine yaklaştırmaktaysa da milletler ayrı ayrı ele alındıklarında aradaki farklılıklar daha bariz olarak görülür.¹⁸

Osmanlı seyyahlarının, seyahat ettikleri ülkelerin insanlarıyla ilgili izlenimlerini aktarırken zaman zaman Avrupa insanını bir bütün olarak görme eğilimine girdikleri de görülür. Bu durumda milletlerin ayırıcı değil birleştirici özellikleri daha çok söz konusu edilir. Böyle bütüncü değerlendirmelerde bulunan seyyahların sayısı fazla olmamakla birlikte birkaç seyyahın bu konudaki fikirleri dikkate değer.

Önce Paris, sonra Fransa halkının "ahvâl"ini kendi bakış açısından gözler önüne seren Mustafa Sami Efendi, eserinin "Der-Beyan-ı Ahvâl-i Umumiye-i Avrupa"

¹⁷ Celal Nuri'nin seyahat ettiği 1912 yılında Finlandiya henüz "Finlandiya Büyük Dükalığı" adıyla Rusya'ya bağlı bir dükalık idi. 1917 Rus Bolşevik İhtilali'nin ardından özerkliğini kazanan Finlandiya, 14 Ekim 1920'de Tartu anlaşmasıyla gerçek bağımsızlığını kazanmıştır.

¹⁸ XVIII. yüzyılda Steiermark'ta düzenlenen fakat düzenleniş tarihi kesin olarak bilinmeyen ve bugün Avusturya Etnografya Müzesi'nde bulunan *Halklar Albümü*'nde Avrupa halkları şöyle karakterize edilirler: "... İspanyollar kibirli, erkeksi, akıllı ve bilge, ayrıca cömerttir. Fransızlar hafifmeşrep, konuşkan, istikrarsız, ihtiyatlıdır. İtalyanlar sinsi ve kıskanç, ama çok da zekidir ve gevezelikle vakit öldürmeye bayılırlar. Almanlar açık yürekli, şakacı, müsriftir, her şeyi taklit eder ve içerek gün doldururlar. İngilizler me(v)zun yapılı, çekici, güngörmüş, huzursuzdur, bir efendiden diğerine koşar, günlerini çalışarak geçirirler." Kaynak: IM HOF, a. g. e., s. 260-261

başlığı altındaki bölümünde çerçeveyi daha da genişleterek bütün Avrupa ahalisi hakkındaki düşüncelerini açıklar. Avrupalılar her işlerini saat çarkı gibi düzenli yürütürler. Bu sebeple her alanda büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir. Bilime gereken önemi verdikleri için yaptıkları en basit işlerde bile bunun akisleri daima görülür. Avrupalıların bu kadar çalışkan ve düzenli olması, Avrupa şehirlerinin muntazamlığı, orada hemen her şeyin en iyisinin bulunması, havanın yumuşaklığına, toprakların verimliliğine bağlı değildir. Aksine Avrupa'da İtalya dışındaki memleketlerin havasında letafet, toprağında bereket yoktur. Fakat bütün Avrupa'da ilim ve fen geliştiği için her şeye muktedir olurlar. Müslüman memleketlerinde ise hava ve toprak müsait olduğu halde ilim ve fen gelişmediği için geri kalmışlık görülür. Burada, onun, açık bir mukayese fikriyle hareket ettiğini söylemek yanlış olmaz. Bu mukayese sonucunda kendi devletine ve insanlarına sanki bir reçete sunar Mustafa Sami Efendi, bizde de ilim ve fen gelişmiş olsa, Avrupa'da bulunan şeylere, ortamın da uygun olmasının yardımıyla daha kolay sahip oluruz düşüncesindedir. Böylece "ecnebi milletler ülkesinde hasıl olan emtia ve erzaka ihtiyacımız kalmayacak, bunlar için onlara verdiğimiz akçalar kendi memleketimizde kalacak, vilayet ve halkımız mamur olacak, ilim ve kemalimiz artarak namımız yayılacak, çaresizlerin avuç açması önlenip onlara mesken ve hastaneler açılacak"tır.

"Terakki" makalesinde Avrupalılarla ilgili genel hükümlerine yer veren Namık Kemal bilhassa, çalışkanlıklarına ve zenginliklerine dikkat çeker. Sadece İngiltere'de değil Avrupa'nın bütün memleketlerinde zenginlik derece derece yayılmıştır. Buna bağlı olarak, küçük çocuklar bile son derecede sağlıklı ve kuvvetlidir. Yetiştirilen hayvanlar iri ve sağlıklı olur, ağaçlardan en iyi verimi almayı mümkün kılmışlardır. Toprakların verimini artırmak için gerekli bütün çalışmaları yaparlar, bunun sonucunda da bire elli oranında verim alırlar. Bütün bunları sağlayan, Avrupa insanının bilime bağlılığı ve çalışkanlığıdır.

Namık Kemal, Avrupalıları ahlâk açısından değerlendirirken ise, pek çok bakımdan hayran olunacak özelliklere sahip olan Avrupalıların ahlâkça geri olduklarını ileri sürer. Avrupa'nın bazı kesimlerinde birçok mezalim vücuda gelmekte ve birçok adam aç kalmaktadır. Buna sebep olan şeylerden bazılarını sıralarken üstü örtülü olarak İngiltere'deki sınıf farklılıklarına değinerek "birtakım yerlerde asaletin haiz olduğu imtiyâzât-ı maddiye ve bazı taraflarda konsolide oyunları (...) ve hususiyle kavâid-i teşrîde birtakım âdât-ı atîka ahkâmı(nın) akla tercih olunuşu"na dikkat çeker. Avrupa'da ahlâk-ı siyasiyye ve terbiye-i umumiyeye görülen temayülât-ı sey्यie" insanları endişelendirmektedir. Namık Kemal, "Maamafih yalnız marifet ve vesait-i servetle dem-be-dem meşhûd olan kemâlât ve terakki, adalet ve ahlâkça bâlâda bahsolunan noksanların pek çok tesiratını setr ediyor."¹⁹ demekle beraber bu sahada bir mukayeseye başvurmadan kendini alamaz. Bizde ahlâk bozukluğu diye birşey olmadığını, insanlar arasında maddî imtiyaz ayrılığı bulunmadığını belirtir.

Avrupalıların bir bütün olarak değerlendirilmesi Ahmet Midhat'ta da karşımıza çıkar. Osmanlılar için XIX. yüzyılda da Avrupa demek, daha çok Fransa demektir. Buna bağlı olarak Ahmet Midhat, Avrupalıların "terakkiyât-ı maddiye"sine ve buna karşılık "tedenniyât-ı maneviye"sine değinirken özellikle Fransızları kasteder. O, Avrupa'nın bilim ve teknikteki ilerlemelerine hayran olmakla birlikte, ahlâk bakımından Avrupalıları beğenmez.

Ahmet İhsan'ın Avrupalılara ilişkin genel değerlendirmeleri Ahmet Midhat'inkilerle genel olarak aynı paraleldedir. Avrupa insanının çalışkanlık, temizlik, görevine bağlılık, düzenli ve disiplinli olma gibi özelliklerine dikkat çeken yazarın bu dikkatleri, insanlar üzerindeki doğrudan gözlemlerine dayanır. Onun asıl önem verdiği şey, Avrupalıların gerçekten tanınabilmesi için gözleme ihtiyaç olduğu hususudur. Yalan yanlış bilgilere, başkalarının yanlış yönlendirmelerine göre Avrupa insanının tanınamayacağı fikrini ileri sürer. Aşırı bir hayranlığa varmamakla birlikte Ahmet İhsan'ın Avrupalılarla ilgili değerlendirmelerinde belli bir beğenmenin kendini gösterdiği açıktır.

¹⁹ *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, s. 200

2. Avrupa Ülkelerinde Kadın

BU ARAŞTIRMADA kadın ile ilgili olarak ayrı bir bölüm açmış olmamın özel bir anlamı var. Osmanlı toplum yaşayışında kadın hemen tamamen cemiyetin dışındadır. Tanzimat'a gelinceye kadar bu böyledir; ancak Tanzimat döneminde görülen birtakım gelişmeler kadının toplumdaki yerini belirgin olarak almasında önemli bir adım olmuştur.²⁰ Bu gelişmelerin ardından da Osmanlı kadını -doğrudan doğruya Türk kadını diyemiyorum çünkü öncelikle azınlık kadınları vardır- "topluma karışmaya", birey olarak toplumdaki yerini almaya yavaş yavaş başlamıştır.

Avrupa seyahatlerinin yoğunlaştığı XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunda kadınlar ancak eğitim, sağlık gibi belli alanlarda, o da çok sınırlı sayıda olmak üzere, iş hayatına atılmışlardı. Toplumun bütün kesimlerine yaygınlaşmayan, sosyal olmayan ve daha çok erkeklerle hitap eden eğlence dünyasında ise, yine azınlık kadınlarının varlığı söz konusuydu. Bunların sayıları da zaten azdı. Durum böyle olunca Avrupa seyahatine çıkan veya herhangi bir sebeple Avrupa'ya giden Osmanlı erkeklerinin dikkati ister istemez kadınlar üzerinde yoğunlaşıyordu. Çünkü XIX. yüzyıl Avrupa'sında kadınlar bilimden sanata, fabrika işçiliğinden devlet memurluğuna, eğlenceden ticarete kadar hemen her alanda rol sahibiydi, hayatın içindeydi. Hatta denebilir ki, seyyahlarımız Avrupa'nın büyük şehirlerinde nereye gitseler kadınla karşılaşıyorlardı. Bunun sonucu olarak da Batı ülkelerine seyahat eden hemen bütün seyyahlarımızın eserlerinde Avrupa kadınıyla ilgili değerlendirmeler yer almaktadır.

Seyahatnamelerde Avrupa kadınları çeşitli yönleriyle söz konusu edilmiştir. Eğer seyyah, bulunduğu ülkede aile içine girmiş, Avrupalı bir ailenin yanında bir süre ikamet etmiş veya kısa süre de olsa aile ortamında bulunmuş ise bu durumda seyyahın, kadının aile içindeki durumunu da söz konusu ettiği görülür. Bunun örnekleri fazla olmayıp, gittiği ülkede aile içine girme fırsatı bulan Osmanlı seyyahlarının sayısı ile orantılıdır. Bunlara iki örnek olmak üzere, hemen akla gelen, *Seyahatname -i Londra'nın* yazarını ve *Asmaî*'yi sayabilirim.

Seyyahların, gezinti süre ve şekilleriyle, uğradıkları mekânlara uygun olarak Avrupa kadınlarına ilişkin izlenimleri daha çok, ilim yapan, çalışan veya topluluklarda erkekle birlikte gezip eğlenen kadınlar üzerinde yoğunlaşır. Sözgelimi Ahmet Midhat, bu iki yaklaşımın en geniş ve ilginç örneklerini sunar bize. Bir başka tespit de, sokak kadınlarının, fahişelerin ve eğlence yerlerinde erkeklere buna benzer hizmetler sunan kadınların durumuna ilişkin gözlemler sonucunda ortaya konan değerlendirmelerdir. Seyyahların bir kısmı bu olaya sadece ahlâkçı bir zihniyetle yaklaşıp suçlayıcı, küçümseyici sözler sarf ederken; bir kısmı daha gerçekçi bir tavırla bu olayı sosyal boyutu ile ve insanî açıdan ele almıştır. Dikkati çeken şeylerden biri de, pek az istisna dışında hemen bütün Osmanlı seyyahlarının, Avrupa kadınlarının güzelliği hususunda ağız birliği etmişçesine ortak bir tavır sergilemeleridir. Sanırım, kadını toplum içinde serbest olarak görmenin ve ona yakın olabilmenin verdiği haz ve rahatlık bu beğenide etkili olmuştur.

Bu kısımda kadınların Avrupa ülkelerindeki sosyal hayatta tuttıkları yer üzerine seyyahların izlenimleri değerlendirilecektir. Sosyal hayat denince bir toplumun hareketliliğini, sosyal dinamizmini sağlayan faaliyetler, yaşam biçimleri, etkinlikler akla gelir. Fakat gerek incelemede belirgin bir çerçeve sağlaması gerekse seyyahların izlenimlerinin belli konular üzerinde yoğunlaşması bakımından Avrupa kadınlarının çalışma hayatındaki, bilim-egitim hayatındaki, çalışma alanlarındaki, sosyal eğlence²¹

²⁰ Bu konuda UĞURCAN'ın şu tespitleri dikkate değer: "Tanzimat ile Batı'ya açılan Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî ve siyasî yapısı değiştiği gibi, fikrî ve sosyal yapısı da değişir. Bu değişmeden etkilenen müesseselerden biri de aile ve onun içindeki kadındır. Bu devirde kadın evin içinden dışına doğru açılır." UĞURCAN, Sema, "Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü", TTK Basımevi, Ankara, 1992 (150. Yılında Tanzimat adlı kitaptan ayrıbasım, s. 498) UĞURCAN bu makalesinde bilhassa devrin edebiyatçılarının görüşleri ve eserleri çerçevesinde Tanzimat dönemi Osmanlı kadınının durumunu incelemektedir.

²¹ "Sosyal eğlence" sözü, alışılmamış bir kullanım gibi gelebilir. XIX. yüzyıl Avrupa toplumlarında erkeklere "bireysel eğlence" sunan sokak kadınlarının durumuyla, toplumda erkekle birlikte eğlenen kadınların durumunu ayırabilmek maksadıyla böyle bir ayırım yapma gereği duydum. Çünkü bazı seyahatnamelerde sokak kadınları Avrupa eğlence hayatının bir parçası olarak ele alınmıştır. Oysa,

hayatındaki... rolleri burada ilgili başlıklar altında incelenecektir. Bu yapılırken, şüphesiz, seyyahların sosyal çerçeveye bağlı olarak çizdiği çerçeve ve tasvir ettiği manzara temel alınacaktır. Bazı seyahatnamelerde kadın hem çalışmada, hem bilim- eğitimde hem sosyal eğlencede... beraberce ele alınmıştır. Bu durumda, ayırım yapmak pek mümkün olmamaktadır; böylelikle seyyahın izlenimleri kadın açısından bir bütünlük arz eder. Kadınlara dair izlenimlerin incelendiği bu kısımda fazla bir bölümlemeye gerek duyulmamasının sebebi budur.

A. Sarayda ve Saray Çevresinde Kadın

Avrupa ülkelerindeki seyahatleri sırasında seyyahların bir kısmı ya resmî görevleri sebebiyle ya da benzer nedenlerle saray çevresine girmiş, böylelikle kadının saray çevresindeki pozisyonunu gözleme imkânı bulmuştur.

XVII. yüzyılın sonlarına doğru meydana getirilen *Süleyman Ağa Seyahatnamesi*'nde, seyyah, Fransız imparatorlarının evlilik âdetlerine değinirken saray kadınlarının durumlarına ilişkin değerlendirmelerde de bulunur. Onun bu değerlendirmelerinde, Osmanlı sarayındaki kadınların durumlarını da göz önünde bulundurduğu, "harem" meselesine mukayeseli olarak yaklaştığı görülür: "France padişahının bir karıdan ziyade karısı olamaz ve onu dahî bir kere nikâh edip sonra boşaldup terk edemez. Hâlen şimdi France padişahı olanın²² karısı yoktur. Karısı öleli bir gayrısını almadı, ol karıdan bir şehzadesi hâsil oldu. Ol şehzadeyi evlendirmiş idi. Ânın dahî üç şehzadesi olup ânın dahî hatunu ölmüştür. Hâlen ergen kalmıştır.²³ (...) France'de harem yoktur, hattâ padişahın sarayında bile yoktur; bu âdet Osmanlı âdetine uymaz."²⁴

Elçi sıfatıyla devlet görevlisi olarak İtalya'da çeşitli resmî şenliklere ve eğlencelere katılan Sadık Rifat Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi*'nde yer yer saray kadınlarıyla ilgili gözlemlere de rastlıyoruz. Onun asıl dikkatini çeken, kadınlarla erkeklerin bir arada eğlenmesidir. İmparatorun sarayındaki büyük baloya "zükûr ve inâstan dört bin nüfus" katıldığını söyleyen Paşa, daha sonra kilisede yapılan törende de "zükûr ve inâsın birlikte el çırpışıklarını" ifade eder. Avusturya imparatorunun

---

eğlence dünyasında farklı bir rol üstlenen sokak kadınlarının pozisyonlarıyla, halkın rağbet ettiği eğlence yerlerine serbestçe gidip eğlenebilen fakat fahişelik yapmayan kadınların durumu elbette birbirinden farklıdır. Osmanlı seyyahlarının bazıları eğlence yerlerinde rahatça, serbestçe eğlenebilen kadınları zaman zaman ahlâkî ve dinî duyguların etkisiyle sokak kadını olarak değerlendirme hatasına düşmüşlerdir. Halbuki, XVIII. ve XIX. yüzyıl Avrupa'sında bu iki tip kadının rolleri birbirinden tamamen farklıdır.

²² Süleyman Ağa'nın Fransa'da bulunduğu yıllar bu ülke tarihinin en hareketli dönemlerinden birine rastlayan 1680'li yıllardır. Bu yıllarda (1661-1715 arası) Fransa tahtında XIV. Louis bulunmaktadır. XIV. Louis, babasının ölümü üzerine 1643'te henüz beş yaşındayken tahta çıkmış fakat gerçek hükümdarlığı başbakan Mazarin'in ölümüyle, 1661'de başlamış ve 1715'e kadar sürmüştür. Mazarin'in yeğeni Marie Mancini'ye duyduğu büyük aşka rağmen, 1660'ta devletler arası siyasetin gereğine uyarak, iki ülke arasında barışın sağlanabilmesi için İspanya kralının kızı Marie Thérèse ile evlenir. Doğan altı çocuklarından sadece biri hayatta kalır. Kralın gözdeleleri arasında silik bir hayat süren Marie Thérèse'nın 1683'te ölmesinden sonra kral XIV. Louis, büyük siyasal nüfuza sahip olan Madame de Maintenon'la gizlice evlenir. "Büyük Louis, Güneş Kral, Büyük Hükümdar Louis gibi lakaplarla da anılan XIV. Louis gerek siyasi alanda gerekse özel hayatında hareketli yıllar yaşadıkten, Versailles'da metresleri ve çevresine topladığı sanatçılar arasında şaşaalı bir ömür sürdükten sonra 1715'te ölmüştür. Süleyman Ağa'nın "France padişahı" diyerek hakkında bilgi verdiği XIV. Louis'nin hayatındaki bazı olayları -doğal olarak- yanlış aktarmıştır. "Doğal olarak" diyoruz; çünkü örneğin, kralın gizli evliliğinden haberdar olması imkânsızdır ve bu nedenle eşinin ölümünden sonra kralın hiç evlenmediğini söylemektedir.

²³ Süleyman Ağa'nın sözünü ettiği veliaht Louis de France'dır. 1661-1711 arasında yaşam süren ve Monseigneur (Büyük Veliyaht) lakabıyla anılan bu veliaht, babası XIV. Louis'den önce öldüğü için tahta çıkamamıştır. 1680'de Bavyeralı Maria-Anne Christine Victoire'la evlenmiş ve bu evliliğinden, Louis (Burgogne dükü), Philippe- V. Felipe (Anjou dükü-İspanya kralı) ve Charles (Berry dükü) isimlerinde üç oğlu olmuştur. Süleyman Ağa'nın burada "ânın dahî hatunu ölmüştür" şeklinde belirttiği olay, Maria-Anne Christine Victoire'ın 1690'da ölümüdür. Buna göre, Süleyman Ağa'nın, 1690'lı yılların hiç olmazsa başlarında da Fransa'da bulunduğunu veya ayrıldıktan sonra da olayları yakından takip ettiğini söylemek yanlış olmaz.

²⁴ AKINCI, a.g.e., s. 12

İtalya kraliyeti tacını giymesi dolayısıyla düzenlenen törenlerin yanı sıra çok sayıda baloya, ziyafete, eğlenceye katılmış olan Rifat Paşa, bunların hepsinde de kadınlarla erkeklerin birlikte eğlendiğini belirtir. Paşa, açıkça bir mukayese yapmamıştır. Bununla birlikte, kendi ülkesinde eğlencelerde kadınlarla erkeklerin ayrı ayrı eğlendiğini bildiği için üstü örtülü de olsa bir karşılaştırmada bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Tören ve eğlencelerden bahsederken "zükûr ve inâs" sözünü sık sık bir arada kullanmasının herhalde başka bir amacı olamazdı.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'nin notlarını tutan Ömer Faiz Efendi pek çok konuda olduğu gibi sarayda ve saray hayatı çerçevesinde karşılaşılan kadınlarla ilgili gözlemlerini de zaman zaman aktarmıştır. Fransa ve İngiltere saraylarında Osmanlı heyetine büyük alaka gösterilir. Fransız imparatoriçesi Eugenie'nin Şehzade Murad'a özel bir ilgi gösterdiği, hatta nezaketi ve Fransızca'yı mükemmel konuşması karşısında hayret ve hayranlığa kapıldığı bilinmektedir.²⁵ Fakat Şehzade Murad'a asıl büyük yakınlık ve ilgi İngiltere sarayında gösterilmiştir. Ömer Faiz Efendi, Abdülaziz'in İngiltere sarayında gördüğü büyük ilgiyi çeşitli yönleriyle anlatırken, Kraliçe Victoria'nın veliaht Murad'a gösterdiği yakınlığa da temas eder. Sultan Abdülaziz ile İngiltere kraliçesi Victoria'nın ilk karşılaşmaları 13 Temmuz 1867 tarihinde Windsor Sarayı'nda olur. Kocasını Alberth'in ölümünden sonra tam bir inzivaya çekilmiş olan kraliçe, Abdülaziz'i, yüzyıllar öncesini hatırlatan kıyafetler giymiş mayetiyle birlikte karşılar ve İngiliz sarayının bütün katı geleneklerine rağmen büyük bir samimiyet gösterir. Birlikte yenilen yemek esnasında da yine alışılmış saray geleneklerinin dışında olmak üzere Abdülaziz'le uzun uzun sohbet eder. Londra Belediyesi'nin düzenlemiş olduğu ve İngiliz siyasetinin önemli kişilerinin katıldığı baloda da enteresan bir olay yaşanır. Muhteşem balonun açılış dansını, İngiliz saray çevresi tarafından çok beğenilen Osmanlı veliahtı Murad ile İngiliz prensesi Marie Adelaide yapar. Üstelik, Murad, bu dansa herkesin gözünü kamaştıracak bir ustalık gösterir. Victoria, Şehzade Murad'ı bütün yönleriyle o kadar beğenir ki Osmanlı sarayının kabul etmesi halinde torunlarından birini kendisine vermeyi bile düşünür; fakat Abdülaziz'in karşı çıkması neticesinde bu gerçekleşmez.

1857 yılındaki bu seyahatten sonra Avrupa'ya gidenlerin büyük bir çoğunluğu gittikleri ülkede saray çevresine gir(e)memiş kişilerdir. Ahmet Midhat bir istisnadır; fakat onun İsveç sarayı ile ilgili değerlendirmeleri arasında saray kadınları hemen hemen yok gibidir. Bu bakımdan Avrupa saraylarında ve saray hayatı çevresinde kadınların değerlendirilmesini, seyahatnamelerde bu kadarla sınırlandırma zorunluluğu vardır.

B. Toplumda, Eğlence ve Çalışma Hayatında Kadın

Avrupa memleketlerine ve insanlarına yaklaşım bakımından pek çok meselede görüş belirtmiş olan Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'nde Avrupa kadınlarıyla ilgili izlenimlere rastlıyoruz. Gerçi onun değerlendirmeleri sosyal olmaktan ziyade bireysel ve tabir caizse "hafif"tir. Onun tespitlerinde kadın-erkek birlikteliğinden ziyade kadınların güzelliğine ağırlık verme eğilimi kendini gösterir. Örneğin, "Prusya devletinin dârü'l-mülkü olan Berlin şehri"nde öncelikle kadınların güzelliğine dikkat eder; Berlin'in "alelhusus dilber-i nâz-perverleri tahammül-güdâz-ı âşik-ı gamkîn"dir. Alman kadınlarının güzel olduğunu ileri süren tek seyyah Mustafa Sami Efendi'dir. Daha sonraki seyyahların hemen hepsi Alman kadınlarının güzellikten yoksun olduğu hususunda hem-fikir gibidir. Berlin kadınlarının şirinliğini bu şehrin güzelliğiyle birlikte ele alan seyyah, daha sonra gittiği Londra'da da ilginç bir şekilde şehrin durumuyla kadınların durumunu yine beraberce ele alır. Gerçi Londra özellikle havası bakımından, Berlin kadar aydınlık ve güzel bir şehir değildir. Herşeyden önce Londra'nın havası çok sislidir ve sokakların aydınlatılması için gece-gündüz kandiller yakma zorunluluğu vardır; fakat "Bu vahamet-i havanın içinde yine Londra'nın (da) hasnâ-yı perî-sîmâ ve nâzik-edâları" çoktur. Bu tespitlerle birlikte Mustafa Sami Efendi'nin, Avrupa'nın genel durumuyla ilgili düşüncelerini ortaya

²⁵ Geniş bilgi için bkz.: Ayhan, *Fransız İmparatoriçesi Öjeni ve Abdülaziz*, Milliyet Mtb., İstanbul, 1927, 92 s.

koyduğu kısımda kadınların bilhassa sağlık alanındaki fedakârâne çalışmalarına temas ettiğini belirtmeden geçmek yanlış olur.

Seyahatname-i Londra yazarı, uzunca bir müddet kaldığı Londra'da kadının toplum içindeki yerini geniş olarak gözlemlemiş, kadının erkekle birlikte çalışma ve eğlence hayatındaki rolüne dikkat etmiştir. Bunların yanı sıra Londra sokak kadınlarının durumuna da değinmiştir. Onun Londra kadınlarıyla ilgili ilk tespitleri İngilizlerin eğlence hayatı dolayısıyla olur. İngilizlerin genellikle meyhanelerde buluşup sohbet ettiklerini söyledikten sonra kendi gözlemlerine dayanarak Londra'da meyhanelere "karı ve erkek girip çıkanın hadd ü hesâbı olmayıp hususıyla destgâhlarında karıların işlemekte" bulunduğunu belirtir. Burada kadınların hem eğlencede hem de eğlence yerlerinin işletilmesinde, iş hayatında toplum içindeki yerlerini almış oldukları, aslında tamamiyle eğlenceye yönelik yerler olan meyhaneler aracılığıyla belirlenmiş olur. Seyyah, kadınların çalışma hayatındaki yerine daha sonra Londra mağazalarını anlatırken de temas eder. Mağazalara gidildiğinde "fazla taze hatunlar gelüb türlü şivelerle bahâlu nesnelere aldırmağa mecbur ederler." (s. 65) müşterileri.

Seyahatname-i Londra yazarı, İngilizlerin evlilik âdetleri hakkında bilgi verirken de genç kızların evlilik öncesi serbestçe dolaşip erkeklerle arkadaşlık kurabildiklerini söyler. Evlenmemiş genç kızlar, İngilizlerin çeşitli eğlence ve aile toplantılarında mutlaka yer alırlar, istedikleri kişiyle arkadaş olurlar. Hatta seyyahın kendisi de "bazı görüştüğü ahabın kızlarıyla ekseriya tiyatrolara ve sâir adi eğlence mahallerine azimle İngilizlerin etvâr ü ahvâlini müşahade eyleme" fırsatı bulmuştur. Bu serbestliğe rağmen İngiliz kızları, evlendikten sonra yuvalarına ve kocalarına bağlı, sadık bir eş olurlar: "İngiltere ahalisinde bakire kızlardan ziyade serbest gezen olmayıp bunlar yigirmi yaşına varmadıkça kocaya verilmeleri cüsselerinin küçüklüklerinden nâşî muhâlif-i âdetleri olarak o vakte kadar ehibbâ ve esdikalarıyla bilâ-vehm ü havf kol kola verir gezerler ve alışmalarının muktezası hatırlarına (...) ²⁶ sû-i muamele hutûr etmeyip fakat kocaya varıldıktan sonra kimse ile el ele tutuşmak değil kocasından başkasının yüzüne bakamazlar." (s. 80)

Eserdeki bazı ip uçlarından kendisinin müslüman bir Osmanlı olduğunu anladığımız seyyahın, henüz XIX. yüzyılın ortalarında (seyahatin tarihi 1852'dir), kendisinden sonraki seyyahlara nazaran böylesine serbest düşünüp davranabilmiş olması şaşırtıcıdır. Genç kızların serbestliğini, eğlence yerlerine rahatça gitmelerini ve istedikleri kişilerle arkadaş olabilmelerini hiçbir tenkit tavrı sergilemeden, sanki durum kendi memleketinde de öyleymiş gibi doğal karşılaması ilginçtir. Hatta eserde bundan farklı düşünüp davrananları suçlayıcı bazı ifadeler de yer almaktadır. Kendisinin şahit olmadığı, başkalarından duyduğu kadarıyla anlattığı şu olay ve olayı anlatırken kullandığı üslup bunun açık bir örneğidir: "Acemistan tarafından gitme Hacı Baba denmekle maruf be-gayet mudhik bir adam hayli vakit Londra'da ikamet idüb kendisi biraz hafîfü'l-akl olduğundan görüştüğü ehl-i ırz u namus ahabının kızlarıyla serbest ülfet ve ünsiyet iderken serbestliklerini havâîliklerine haml ile birinin bakire kızına sû-i kasdî kurmuş ve lakin yer tedariki ve kız teslim olmaz mülâhazasıyla bir vakit zihnini yorup dururken bir mecmua kenarında 'Bir adam bir hatunu becermek istediği hâlde pek yağmur ve fırtınalı günde bir kemerin altına tıkarsa teslim olmaması muhâldir.' deyü dört-beş saçma lakırdı görmüş olmağla öyle bir yağmurlu gün gözeterek nihayet bir fırtınalı hava ile yağmurlar ve seller boşandığı hâlde Babâ-yı merkum kendini kapıdan dışarı atarak ahabından birinin hanesine varmış ve kapıyı çalıp kızının ismiyle nida ve kız yanına geldiği gibi 'Haydi seninle gezelim, eğlenelim zira pek canım sıkılıyor.' diye ısrar ettiğinde kız her ne kadar 'Canım bu havada zukağa çıkılmaz, gel yukarıda pederim ve validem de var hep birlikte yiyelim, içelim, eğlenelim.' deyü ilhâh eylemiş ise de Hacı Baba durmayıp yalvara yalvara bir hâlde kızı dışarı çıkarmış ve bir telaşla yer aramağla kız korkup babasının dostlarından birini gördüğü gibi 'Aman şu delinin elinden beni kurtar, zira bu herifin meramı nedir ki bir kubbeli yer arıyor.' demesiyle o adam bunlara refakat ederek bir zुकak başında Hacı Baba'yı satmışlar. Hacı Baba ondan sonra bir zaman kubbeli yer ile kız aramış gezmış." (ss. 81-82)

²⁶ Buradaki bir kelime okunamadı. Okunamayan kelime, görüldüğü kadarıyla, sırasıyla şu harflerden meydana gelmektedir: "zel, ra, te, mim, elif: zerretümâ (?)"

*Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'*nde Avrupa kadınları çeşitli açılardan ele alınmıştır. Seyahatin notlarını tutan Ömer Faiz Efendi, Osmanlı heyetinin ilk karşılandığı yer olan Toulon'da heyeti karşılayan halk arasında "süslü Fransız kadınları"nın da bulunduğunu söyler. Seyahat notlarının bu kısımları bize Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin aynı paraleldeki satırlarını hatırlatır. Paris'te de aynı şekilde erkeklerle birlikte kadınlar da, halkı meydana getiren unsurlardan biri olarak, kalabalığın içindedir. Kadınların kıyafetleri de ilgi çekicidir. Ömer Faiz, kıyafetlerden ve kadınlarla erkeklerin serbestçe bir arada bulunmasından yola çıkarak derin mukayeselere dalar: "Asıl dikkatimi çeken kadınların kıyafeti... Yüzleri açık, bedenleri istedikleri hareket ettirecek fistanlar içinde. Anlaşılan millet denince umumî hayata erkeği kadını, kızı çocuğu beraberce iştirak edebilen toplulukları kasdetmek lazım. Bizim kadınlarımız, evlerinin dışında olan biteni göremiyorlar ki yaşadıkları dünyanın eb'adı hakkında fikir sahibi olsunlar..." (s. 37)

Ömer Faiz Efendi'nin, Paris'te buldukları sürede katıldıkları eğlence ve ziyafetlerde kadınlara ayrıca dikkat ettiğini görüyoruz. Bu İstanbul efendisinin, fikirlerini ve izlenimlerini hemen hiçbir çekinme hissi duymadan açıkça ortaya koyması enteresandır. Paris belediyesinin verdiği ziyafette vakit ilerledikçe başının dönmeye başlamasının sebebini, "ziyafet esnasında ikram edilen ve dinen memnu' olduğu için adı şarap olmayan bir nevi şerbet ve şurup olarak anlatılan kekremsi, amma taamı hoş ve biraz sonra baş döndüren güzel rayihalı meşrûb"a bağladığı kadar, "çok amma çok güzel hanımların havası içinde bir başka sarhoşluk içinde bulunduğunu" da itiraf eder.

Ömer Faiz Efendi, sergideki Fransız pavyonunda kızların *bijouterie* malzemeleri üretme çalışmalarına değinirken bir mukayeseye başvurma ihtiyacı duyar. Fransız kızlarının bu işlerini çok kolay ve basit bulan Ömer Faiz, "bizim evlerin alt katlarındaki tezgâhları" düşünür ve yaptığı karşılaştırma sonucunda Osmanlı kadınlarının tezgâhlarda yaptığı işlerin Fransız kızlarının işlerinden kat kat zor olduğunu ifade eder. Onun iddiasına göre, aradaki temel farklardan biri de, bunların para kazanmaları bizimkilerin ise üretimde bulunurken para harcamalarıdır. Burada asıl üzerinde durulması gereken, Ömer Faiz Efendi'nin kadınların çalışma şekillerine ilişkin tespitlerinin "fayda"ya yönelik olmasıdır. Ona göre, kadınların sadece çalışması değil, memlekete yararlı olacak şekilde çalışmasıdır önemli olan. Sergideki Belçika pavyonunda "yüzleri tertemiz, üzerleri derli toplu, neş'eli ve işveli, amma hanım hanımcık genç kızların" küçük el makineleriyle ajur, dantela vb. şeyler imal edişinden bahsederken de bu hususu öne çıkardığını anlamak zor değildir.

Sultan Abdülaziz ve yanındakilerin sergideki heykel salonlarını gezmeleri vesilesiyle de kadın meselesi söz konusu edilmiştir. Çıplak kadın heykellerinin bolca bulunduğu bir özel salonda Osmanlı heyeti çekinerek dolaşır ve heykellere "kaçamak gözlerle, amma Frenklerden daha büyük alâka ile" bakarken Avrupalı genç kızlar ve kadınlar bu sergiyi rahatça dolaşmaktadırlar. Bu genç kızlarla kadınların, hemcinslerini çıplak olarak gösteren heykellere "alâka ile ve tabii olarak" baktıklarını gören Ömer Faiz Efendi şu yorumu yapar: "Biz sadece örtülü olanlarını tesadüfen görüyorduk. Onlar kadınlarla her an hayatın içinde beraber idiler ve sergiyi gezen genç kızlar ve kadınlar da kendilerini çıplak gösteren bu heykellere bizim kadar alâka ile ve tabii olarak bakıyor idiler. Alışkanlık, itiyat meselesi idi ortada olan..." (s. 131) Onun bu yorumunda serbest düşünceli bir insanın yaklaşımı kendini açıkça gösterir. Çıplak kadın heykellerinin sergilendiği salonları gezen Osmanlı heyetinde imam Hasan Nâmi Efendi de vardır. Ömer Faiz'in, hem imamın hem de kendisinin bakış açısını yansıtan şu satırları da ilginçtir: "Beraber bulunduğumuz imâm-ı sâni ve Zât-ı Hazret-i Şehriyârî'nin hocası Hasan Nâmi Efendi hazretlerine yavaşça sordum: '-Efendi hazretleri bunlara bakmak haram mıdır, günah mıdır, mekruh mudur, mubah mıdır, sevap mıdır?' Hoca efendi kadim dostum idi. Benim mizaç ve mişvarımı da yakînen bilirdi. Yüzüme öyle bir baktı ki, cevaba lüzum kalmadı: Fetvayı almış idim!... Hoş benim için fetvaya lüzum yoktu. Ben 'güzele bakmanın sevap olduğuna' inanmış ve Allah'ımızın dünyanın bütün güzelliklerini onlardan anlayan insanlar için yarattığına iman etmiş hakiki bir müslüman idim. Binbir şükür ki, suhte²⁷ değildim..." (s. 132) Ömer Faiz Efendi, Paris Sergisi ziyaretleri münasebetiyle yine kadın meselesine

²⁷ "Softa" kelimesinin asıl şeklidir. (B. A.)

değirir. Avrupalılar, Batı ülkelerinin pavyonlarına nazaran kendilerini egzotik gelen Şark pavyonlarına, bu arada Osmanlı pavyonuna, daha çok ilgi gösterirler. Gelenler de kadın-erkek birlikte gelirler. Birbirleriyle konuşurlarken erkeklerin sorduğu sorulara kadınlar öylesine mükemmel ve açıklayıcı cevaplar verirler ki bunları dinleyen Ömer Faiz Efendi hem şaşırır hem de hayranlık duyar. Avrupa memleketlerinde kadınlarla erkeklerin ilim ve bilgi itibarıyla aralarında hiçbir fark olmadığını, milletçe neleri varsa, kadın-erkek taksim etmiş olduğunu düşündür.

Batı ülkelerinin pavyonlarında ziyaretçilere yol gösterip yardım edenler arasında genç kızlar önemli bir yer tutmaktadır. Şark pavyonlarının hiç birinde ise kadın yoktur. Bu durum, Osmanlı pavyonunu ziyaret eden Avrupalı kadın ve erkekler tarafından garip karşılanır. Onların aralarında geçen konuşmalar ise Ömer Faiz Efendi'nin içini esefle doldurur: "Bu, onların garibine gidiyordu. Bir genç kız, yanındaki erkeğe sordu: '-Türk pavyonunda neden kadın yok? Kahveyi erkekler pişiriyorlar. Memleketlerinde de öyle mi?' Yanındaki erkek bu suale cevap veremedi, bilmiyorum der gibi duraklayınca biraz ileride yaşlı bir başka kadın cevap verdi: '- Onlarda harem denilen birşey var: Kadınlar sadece o kapalı yerde yaşıyorlar, dışarı çıktıkları zaman da kim olduklarını tanımaya imkân yok, çünkü her yerleri kapalı...' Genç kız durakladı, ikinci sualini sordu: '-Peki amma nasıl yaşıyorlar böyle?' Yaşıyorduk... Daha doğrusu böyle yaşamaya alışmıştık..." (s. 134) Bazı Avrupa gazete ve mecmualarında "ayıp sayılacak kadar açık-saçık kadınlı-erkekli karikatürler" gören Ömer Faiz Efendi bu konuda da tutucu bir gözle değil serbest bir tarzda bakışın örneklerini verir. Çizgilerin çoğu kadınlara aittir çünkü Avrupalılar "zevklerinin her tecellisinde" kadınlara ayrı bir önem vermektedirler. Karikatürlerde "ister ay parçası gibi güzel", isterse "asabî kaynana gibi asık suratlı" olsun, çeşitli görüntülerde kadınların çokça yer alması dikkat çeker.

Uzun müddet Paris ve Londra'da hariciye memuru olarak kalmış olan Abdülhak Hâmid'in mektup ve hatıralarında sık sık Fransız ve İngiliz kadınlarının güzelliğine ilişkin değerlendirmelere rastlanır. Şair, Samipaşazade Sezai'ye yazdığı bir mektupta Londra kadınlarının güzelliğini bir mensur şiir üslubuyla anlatır: "Bilirim, bilirim, bilirim ki oranın kadınları hüsn ü cemalde benim teşbihatımla vasfolunacak derecelerden bâlâdır. O nur-ı laciverde benzeyen hevayı gözlerinde bir subh-ı nâmütenahinin ibtisamından mün'akis bir hâl görünür; ulvî bakışları hep semâvâtı ihtar eder; şaşaa-nisâr olan saçlarına nazar olunsa zannedilir ki, başlarına nur inmiştir. Yürüyüşlerinden terbiye ve marifet, kıyafetlerinden letafet ve zarafet anlaşılır. Düşünmeli ki kendileri latifliğin, zarifliğin de fevkinde olmak lazım gelir. Denizdeki serv-i sîmînler onların âlem-i âbında olan safâ kadar şevk-engiz değildir. Gökteki amûd-ı nûranilere benzettiğin endamları mir'at-ı kâinatın suver-i mehâsininde bî-hemtâdır." (I, s. 205) Hâmid, Londra kadınlarının güzelliğinin Paris kadınlarında da bulunduğunu ilave ettikten sonra İngiltere'de güzelliğin "bir dereceye kadar sînai" olduğunu ileri sürer. İngilizler; davranışlarındaki, terbiyelerindeki, yeme-içme ve günlük hayat şekillerindeki güzellik sayesinde giderek "kesb-i hüsn-i suret" etmektedirler. Hâmid'in fikrine göre insan vücudunun güzelliği ancak "güzel havalı mevkilerde ve güzel mevkili havalarda" kemale erer. Fakat İngilizlerin güzelliği tabiatın hilafına olarak; kötü iklime rağmen gerçekleşmiştir. Şair "Orada herşey gibi güzellik dahî terakki ediyor." (I, s. 206) diyerek buna işaret eder. Hâmid'e göre Londra meleklerle dolu bir cennet gibidir. Kadınlar suarelerde, balolarda birer yıldız gibi dolaşır, "buhar içinde dolaşan melekler" şairi etkiler. Güzel kadın bolluğu karşısında "Cenette de o mübtezellik" diyen şairin bu tespitleri bize Mustafa Sami Efendi'nin Londra kızlarıyla ilgili değerlendirmelerini hatırlatır. Onların bu fikrine Samipaşazade Sezai de katılacaktır. Sezai, Hâmid'e yazdığı cevabî bir mektupta Londra kadınlarının güzelliği üzerinde kısaca durur. Şairin İngiliz kadınlarının güzelliğine ilişkin tespitine katıldığını belirten Sezai, "Garb'ın en güzel kadınlarının İngilizler, Şark'ın en güzel kadınlarının ise Çerkesler olduğunu" ileri sürer ve "İngiliz kadınlarının edeb ve hüsnlerine hüsn-i taayyüşün, hüsn-i terbiyenin dahl-i küllîsi olduğuna şüphe yoktur."²⁸ der.

²⁸ KERMAN, a. g. e., ss. 282-283

Paris'teki memuriyeti sırasında kadınlardan uzak dur(a)mayan Hâmid, bu şehirde de çeşitli maceralar yaşamıştır. Bunlardan birini 1886 yılının Temmuz ayında yazdığı bir mektupta şöyle anlatır: "Paris'teki kıza gelince; köyde, evinde kira ile oturduğum kadının çocuklarına nezaret eden bir kız idi. Benim evli barklı olduğumu bilirdi. Birbirimizden hoşlandığımız için yanıma metres olarak gelmişti." (I, s. 397) Hâmid'in bu sözlerinden, Fransız kızlarının serbest yaşamaya olan düşkünlükleri, hayatı istedikleri gibi yaşayabilmek için evli bir erkekle birlikte olmaktan bile çekinmedikleri anlaşılır. Şairin, *Divaneliklerim* kitabındaki "Engen/Einghen" başlıklı şiirin sonunda "Ne kadar aşkla severdi beni, / Acaba şimdi nerdedir Öjeni?"²⁹ şeklinde sözünü ettiği Eugénie ile mektupta bahsettiği kız aynı kişidir. Şair bunu hatıralarında açıklar.³⁰

Hâmid kadınlara genellikle bir zevk ve eğlence aracı olarak bakmakla birlikte zaman zaman kadını toplum içindeki konumuyla da değerlendirir. Onun Avrupa'da bir seyyah olarak kadınlarla olan münasebetleri çeşitlidir. Kimisiyle mesafeli görüşmeler yapar, kimisiyle sevgili olur, kimisiyle evlenir, kimisini metres olarak yanında tutar, bu arada sokak kadınlarıyla ilişkiye girmekten de geri durmaz. Bunların hepsinden tek tek söz etmek mümkün değildir. Belki her birine tipik birer örnek vermek yeterli olacaktır. "Şâir-i âzâm", Paris'te ve Londra'da tanıdığı kadınlar hakkında mektup ve hatıralarının bazı kısımlarında ayrıntılı bilgiler verir. Avrupa'da kadınların, hayatın her alanında, her safhasında etkin olduğunu belirten şairin şu tespitleri bu bakımdan önemlidir: "İngiltere'de hükümdar bir kadındır. (...) Avrupa'nın hemen her tarafında sahib-i hane kadın, sahib-i dükkân kadın, mürebbi-i sıbyan kadındır. Gençleri mânâ-yı umumisiyle edebiyata kadınlar teşvik eder. Tezkiye-i ahlâka, muhafaza-ı âdâba kadınlar sebep olur. Kadınların hazır bulunmadığı bir cemiyet hâlidir." (I, s. 367) *Sahra'nın*, Paris'le ilgili izlenimlerini anlattığı "Lahn"larında kadınların eğlenceye düşkünlüğünden bahseden Hâmid, Paris kadınlarının genellikle pahalı eğlence yerlerinde dolaşmaktan hoşlandığını belirtir. "Anda nisvân ise melâikedir. / Her biri bir sefihe malikedir."³¹ sözleriyle Paris'in eğlence düşkünü kadınlarının güzelliğini ve erkeklerle beraberliğini ortaya koyar. Hâmid, Paris'te elçilik görevlisi olarak bulunduğu sırada toplumun çeşitli kesimlerinden kadınlarla tanışma fırsatı bulur. Mesleğinin sağladığı avantajla Paris sosyetesinde kibar muhitten bazı kadınlarla da tanışmıştır. "Ben Paris'te hemen her sınıf halk ile görüştüğüm gibi tabaka-ı âliyeden kibar-ı nisvân ile de biraz muârefe peyda etmişim. (...) Kadın kemâlâtına, kadın edeb ve irfanına ve kadın ırz u iffetine ben o muhit-i asalette şahit olmuşum. Bu hanımların hatta en gençleriyle edebiyattan, siyasiyattan, tarihten ve hikemiyattan bahsedilebilirdi. Fakat havaiyattan, hususıyla bulvar hayatından bîhaber ve bîgâne idiler. (...) Mehâfil-i âliye kadınlarını barlarda ve umumî çeng ü çigane mahallerinde göremezsiniz. Onlar hep kendi beynlerinde eğlenirler. Operada ve sair edebî tiyatrolarda locaları vardır." (III, ss. 120-121)

Abdülhak Hâmid, Fransız kadınları kadar, hatta daha da fazla İngiliz kızlarını ve kadınlarını da beğenir, onlardan daima övgüyle ve beğeniyle söz eder. Londra'da kaldığı yirmi yıldan uzun zamanda hemen daima bir kadına âşıktır. Çeşitli kesimlerden kadınlarla maceralar yaşar, herhangi bir ilişkiye girmese bile tiyatrolarda, sokaklarda, parklarda güzel İngiliz kadınlarını seyretmeyi ihmal etmez.³² Şair, Londra'da da Paris'te olduğu gibi bazı resmî ve özel meclislere girer, ailelerle tanışır. Hatta şairin yabancı kadınlarla birkaç evlilik de yaptığı bilinmektedir. Hâmid bu şehirde kendisine İngilizce dersi veren Miss Gorst ile evlilik planları yapar fakat bu gerçekleşmez; çünkü kızın ailesi, kızlarını alacak kişinin iyi bir gelire sahip olmasını istemektedir. Hâmid ise maaşıyla zar-zor geçinebilen bir hariciye memurudur. Daha sonra Cleaver ailesinin en

²⁹ TARHAN, Abdülhak Hâmid, *Bütün Şiirleri-I: Sahra/Divaneliklerim/Bunlar O'dur*, s. 121

³⁰ Bkz. Abdülhak Hâmid'in *Hatıraları*, s. 115

³¹ TARHAN, Abdülhak Hâmid, *Bütün Şiirleri I: Sahra/Divaneliklerim/Bunlar O'dur*, ss. 57-58

³² Şair, Londra'da geçirdiği günlerin bir anısı olarak yazdığı "Manzum Bir Hatıra" başlıklı şiirinde, Green Park'ta seyrettiği "bazan sarı saçlı, lâkin esmer; bazan kara saçlı, mavi gözlü, âfetler, ilâheler"den, yani güzel İngiliz kızlarından bahseder. Bu manzume için bkz.: TARHAN, Abdülhak Hâmid, *Bütün Şiirleri III: Hep yahut Hiç*, (Haz.: İnci ENGİNÜN) Dergâh Yay., İstanbul, 1982, ss. 253-255

büyük kızı olan, 19 yaşındaki Nelly ile tanışan şair ile Nelly arasında bir aşk başlar. Tanışmalarından bir hafta sonra evlenmiş ve yirmi iki sene beraber yaşamışlardır. Nelly Hanım, 1911 yılında veremden ölür; Hâmid, 1912'de Lucienne Hanım'la evlenir. Şair, Lucienne'i diğerlerinin hepsinden ayrı tutar. Güzellikle iyiliği kendisinde birleştirmiş olan Lucienne, Hâmid için "her mânâsıyla bir meleküssiyane" olmuştur. Bütün bunlar, şairin bir Osmanlı bürokratu olarak Londra'da İngiliz kadınlarına ne kadar yakın olduğunun anlaşılabilmesi açısından önemlidir.

Tanzimat döneminin bir başka edebiyatçısı Samipaşazade Sezai, bir akşam birlikte yemek yediği, sefarette görevli genç arkadaşının hazin macerası vesilesiyle İngiltere'de evlilik meselesine ve genç kızların serbest tavırlarına dolaylı olarak temas eder. Bir ay kadar sonra genç arkadaşına o akşamki kederinin sebebini sorunca genç adam macerasını anlatır: Bu genç, Roma'da tanıştığı bir İngiliz kızına âşık olmuş, İtalya'da ve İngiltere'de kızın ailesiyle ve genç kızla sık sık görüşmüş, gezintiye çıkmıştır. Evlenmeye karar verirler fakat kızın ailesiyle birlikte İngiltere'ye gelen genç adam İngilizlerin geleneklerine uymakta zorlanır. Neticede, evlenmeyi düşündüğü genç kızın bir başkasıyla da seviştiğini öğrenince beyninden vurulmuşa döner. Her şeyi bir kenara bırakıp memleketine dönme kararındadır. Sezai, genç arkadaşının bu hüznünlü macerasını naklettikten sonra kendisinin de İngiliz kızını tanıdığını ve kızın serbest tabiatlı biri olduğunu ifade eder. Londra'da zaman zaman gezintiler de yapan Sezai'nin dikkati, bir Hyde Park gezintisi sırasında İngiliz kızları üzerinde yoğunlaşır. Parkta atla dolaşan amazon İngiliz kızlarının güzelliği ona tesir eder. Bu kızların "mevzun endam-ı dil-rübâları amûd-ı nûrânîlere, koyu mai gözleri semâ-yı hüsne teşbih olursa mübalağa değildir."³³ Bunlar güzel oldukları kadar da nazik kızlardır. İyi eğitim alarak yetiştikleri için davranışlarında seçkinlik görülür.

Ebuzziya Tevfik'in seyahat hatıralarında kadınlar geniş yer tutar. Bilhassa Hotel Metropole'deki ikameti esnasında sık sık kadınlarla ilgili gözlemlerinin yansımalarını aktaran Ebuzziya'nın izlenimleri genellikle olumludur. Kadınlara daha çok fizyolojik açıdan yaklaşan seyyah onları hayran hayran seyreder ve her fırsatta onlara yakın olmak ister, hatta bunun için kendisi fırsatlar yaratmaya çalışır. Yeri gelince de onların elbiselerini, davranışlarını tasvirî cümlelerle inceden inceye anlatır. Otelin *table d'hôte* ve *à la carte* yemek salonlarındaki yemek usullerini anlatırken salonlarda gördüğü kadınların kıyafetlerini tasvir eder. Kadınların kıyafetleri genellikle aynı biçimdedir; elbiseler *dekolte* olarak fakat her biri sarı, mavi, yeşil, pembe, mor, siyah... kısacası rengârenktir: "Yani nisvân umûmen *dekolte* denilen ve yalnız iki parmak arzında bir kumaş parçası veya bir kurdela ile omuzlarından rabt edilmiş, göğsü memelerine kadar ve arkası iki kürek kemiklerinin aşağı kısımlarıyla muvâzî surette açık bir fistan giymeye mecburdurlar."³⁴ Bu elbiseler genellikle atlas ve muslin gibi kumaşlardan imal edilmiş olup renkleri de çeşitlidir. Kadınlar çeşitli takılar da kullanmakta ve omuz başlarından bileklerine kadar açık olan kollarına da dirseklere kadar uzanan eldivenler takmaktadır. Salonlarda kadınların başları açıktır. Saçlar zamanın, hatta bulunulan mevsimin *modasına* göre yapılmış, bir tarafına yarım açılmış beyaz gül veya kamelya takılmıştır. Ebuzziya Tevfik, seyahat notlarının ileriki kısımlarında kadın elbiselerinin daha geniş bir tasvirini yapar. Bu tasvir onun hem kadına yaklaşımını -ki, Ebuzziya, seyahat notlarından anladığım kadarıyla kadını erkeğin haz duyusuna ve göz estetiğine hitap eden bir varlık olarak görme eğilimindedir- hem de elbiseleri inceleyişteki dikkatini ortaya koymasından bakımından önemlidir. Tasvirde yalnızca kıyafetler değil kadının "bakımlı, güzel, alımlı birer varlık" olarak türlü yönleri söz konusu edilmiştir.

Otelin yemek salonlarında, dinlenme odalarında, gazino kısmında, bilardo salonunda, tenis sahasında kadınlarla-erkekler genellikle bir aradadır; bunun yanı sıra yalnız oturan kadınlara da rastlanmaktadır. Hizmet verenler arasında da -erkeklerle ait kuaför salonunda bile- kadınlar mevcuttur. Erkekler kadınlara büyük saygı gösterir, örneğin asansörde bir kadın varsa bütün erkekler şapkalarını çıkarıp yerlerinden kalkar ve kadın inene kadar da oturmazlar. Görülüyor ki Ebuzziya, İngiliz *gentleman*lerinin kadınlara gösterdiği saygıyı iyi gözlemlemiş, kadının bilhassa İngiliz sosyetesindeki

³³ KERMAN, a.g.e., s. 236

³⁴ *Mecmua-i Ebuzziya*, c. VII, cüz 69, 28 Eylül 1897

yerini iyi tespit etmiştir. Onun yakın gözlemlerinin çoğu oteldeki güzel kadınlarla ilgilidir. Bir akşam otelin muhtelif yerlerini dolaşan Ebuzziya gördüğü "kadın manzaraları"nı kısa kısa anlatır. Eski üsluba göre düzenlenmiş bir salonda sessizlik içinde koltuğuna uzanarak kitap okuyan bir kadını "hüsn ü ân melikesi, bânû-yı muhterem" şeklinde vasıflandırır. Salondaki koltuklardan birine de kendisi oturup resimli bir mecmuaya bakıyormuş gibi yaparak "hakikatte ise o bânû-yı perî-zâdı seyr" eder. Bir süre sonra bütün ışıklar yanınca Ebuzziya hayal âleminden sıyrılır, kadın da kalkar ve oturma odasını terk eder. Bir başka salonda da iki kadın sohbet ederken Ebuzziya onların bulunduğu salona girer fakat onun girişi kadınları hiç rahatsız etmez, sohbetlerini sürdürürler. Toplantı salonlarından birinde de "tekmil kanepelerle koltuklara, sandalilere yaslanmış, hatta bazıları bazılarının dizlerine oturmuş yüzden ziyade kadın" mevcuttur. Bunlar rengârenk elbiseler giymişler ve omuzlarına da pelerin atmışlardır. Salonda erkekler de vardır fakat onların tek tip *frac*ları "hadîka-i hayat-efzânın birer bostan korkuluğu" görüntüsü vermektedir.

Otelin gazinosunda sigara içen kadınlara mahsus bölüme de dışarıdan bir göz atmayı ihmal etmeyen seyyahın bu seyirle ilgili olarak yazdıkları kadınlara yakın olma tutkusunu açıkça ortaya koyar. Kadınların içki ve sigara içmesi için özel olarak ayrılmış olan salona seyyahın girmesi mümkün olmaz çünkü yanında kadın bulunmayan veya içerideki kadınlardan biriyle tanışıklığı olmayan erkeklerin bu salona girmesi yasaktır. "İçeride otuzdan ziyade kadın, on kadar da erkek bulunuyordu. Kadınların birtakımı 'jarsey'lere ve birazı da 'chaise-long' denilen kanepede-vârî tûlânî sandalilere kurulmuş olduğu hâlde Paris'le Londra'da 'vezir' nâmı verdikleri bir karış uzunluğunda ve yarısına kadar zıvanalı sigaraları tütürerek davet-i keyf eyliyorlardı. / Fransa ve Almanya'da dahî nisvândan tütün içenlere tesadüf olunur ise de bunlar hezâr-âşina takımdan olarak sigarayı ise keyif için değil, belki eğlence yolunda içerler. Fakat Hotel Metropole'de hassaten kadınlar için bir sigara salonu tahsis edilmiş olmasına bakıp da İngiliz nisvânı içinde sigara içmek 'moda'dan başlayarak nihayet ibtila derecesine varmış olduğuna hükmedilmemelidir. Çünkü sigara içenler ekseriyet üzere Amerika veya Avustralya nisvanından ibarettir. Hem bu ibtilaları tiryakilik mertebesinde olarak, ellerindeki sigaranın biri beter bitmez diğerini yakıyorlar ve savura savura içiyorlar. / Bir taraftan da garsonlar 'grog', 'punch', 'whisky', 'sherry', 'brandy', 'cin' gibi müskirât taşıyorlardı. Hele en garibi sigarayı kendinden geçmiş denecek kadar bî-hûşâne bir tavır ile ve meşrubatı gözleri yarı açık, yarı kapalı bir surette içiyorlardı. Hâsılı mayî ve hevâî iki vasıta-ı sefahatin taht-ı tesirinde ve bir hâl-i gaşyde bulunarak hiçbirisi diğerine bir söz söyleyemiyor ve almış oldukları vaz'-ı lâübâliyi temâşâ ise insana hâlet-fezâ bir zevk ihsâs eyliyordu. Binâenaleyh bu hâli beş dakikadan ziyade seyretmeye tâkat götüremeyerek oradan infikâk eyledim. Ve birkaç hatve ilerideki *bilardo* salonuna girdim."³⁵ Bir süre sonra kahvaltı sırasında İngiliz kadınlarını seyretmek de ona aynı zevki verecektir. Sabah giysilerini ayrıntılı olarak tasvir ettiği kadınları birer güvercine benzeterek "Hâsılı mevkiin ihtişam ü zînetine huzzârın nazar-rübâ-yı dil ü can olan melahat ve kıyafeti bir kat daha letafet-bahş olmakla insan periler arasına karışmış gibi vâhmelere düşüyor ve yiyip içtiği şeyleri, o şeylere mahsus olan taam ve lezzetin fevkinde bir haz ve iştiha ile yiyip içiyor."³⁶ sözleriyle kadınlara birer haz kaynağı olarak "hedonist"çe bakışının belki de en belirgin örneğini ortaya koyar.

Genç yaşta Avrupa'ya giden Ali Kemal, *Ömrüm*'de Cenevre tecrübelerinden bahsederken, kaldığı pansiyonda kadınların çokluğuna dikkat çeker. Müşterilerin çoğu yaşlı kadınlardır. Genç Ali Kemal, daha önce böyle bir ortamda bulunmadığı için, yemekte sıkılır. O tarihlerde (1888 yılının başı) Cenevre'de pek Türk bulunmadığı için kadınlar da onu ilgi ve merakla seyrederek. Sağ tarafında oturan "uzun boylu, sarı saçlı, latif bir hanım" Ali Kemal'in ilgisini çeker. Konuşmalardan, genç ve güzel hanımın adının Rosenchilde olduğunu öğrenir. Rosenchilde yirmi beş yaşında bir Rus kızı olup Petersburg'un tanınmış ailelerindedir. Günler geçtikçe aralarında bir yakınlık kurulur, zaman zaman baş başa sohbet ederler. Ali Kemal'in kendisi henüz on yedi yaşındadır. Bir akşam pansiyonda müsamere düzenlenir, müsamerede

³⁵ *Mecmua-i Ebuzziya*, c. VIII, cüz 72, 11 Kasım 1897

³⁶ *Mecmua-i Ebuzziya*, c. VIII, cüz 75, 26 Aralık 1897

Rosenchilde ile dans eden Ali Kemal o gece genç kıza âşık olur, aşkını itiraf eder ve aşkına karşılık da görür. Fakat bir müddet sonra Rosenchilde Petersburg'a, Ali Kemal ise İstanbul'a dönecektir.

Ali Kemal bu tecrübesi sonucunda bize Avrupa kadınıyla ilgili olarak herhangi bir değerlendirme sunmaz. Fakat bu hatıra, genç bir Osmanlı'nın Avrupa'da bir kızla doğrudan temasını ortaya koyması bakımından önemlidir. Buna karşılık Ali Kemal'in, bu seyahatinden yıllarca sonra Paris'te sürgünde bulunduğu sırada yazdığı mektuplarda Avrupa kadınlarıyla ilgili birtakım değerlendirmelerde bulunduğu görülür. 1898'de İsviçreli bir kızla evlenme teşebbüsünde bulunan Ali Kemal, Mizancı Murad Bey'e gönderdiği bir mektupla birlikte nişanlısıyla ve onun ailesiyle beraber "aldırdığı" bir fotoğraf da gönderir. Fotoğrafta bulunanlar hakkında bilgi verirken İsviçreli nişanlısını şöyle anlatır: "Kız cidden bir nümüne-i ahlâktır. İnşallah kader müsaade eder de karîben İstanbul'a gelirse küçükhanımefendilere daimî bir refîka-i şefîka olmağa sezâvârdır. Bence bilcümle mehâsini câmi'dir. Avrupa'nın mesâvîsini öğrenememiş, öyle rakslar, balolar, santalar bilmez. Mamafih gayet güzel keman çalar. Gayet hoş konuşur. Henüz on sekiz yaşındadır. Geçen sene ez-kazâ bir gece vâlidesinden ayrıldıydı, Madam Amez Droz, Neuchâtel'e bir iş için gittiydi, sabaha kadar ağladı. Hüsn-i hulkına, ismet-i fitratına böyle halleri delalet eder. / Paris kızları fikrimce hiç işimize gelmez. İsviçre'de başka letâfet-i ahlâk var."³⁷ Fakat, nişandan bir süre sonra kızın ailesiyle aralarında anlaşmazlık çıktığından bu teşebbüs olumsuz sonuçlanmıştır. Prof. Birol EMİL'in, Ali Kemal'in bu nişanlılık macerasını, "Bu macera, Ali Kemal gibi muhafazakâr bir Osmanlı için o devirde hayli garip görünen bir hadisedir. 9 Nisan 1898 tarihli mektubunda 'Cidden bu İsviçre kadınlarında ahlâk var, fazilet var. Bana öyle bakıyorlar ki hayret olunur. Evlattan ziyade seviyorlar, kardeş kadar muamele ediyorlar. Varsa ben, yoksa ben.' diyerek göklere çıkardığı Cenevreli nişanlısı ve onun ailesinden araya 'hiffet' ve 'menfaat' girdiği için nasıl soğuduğunu, o aileye 5000 frangı nasıl kaptırdığını anlatırken (27 Temmuz 1901 tarihli mektup), kolaylıkla hükmedilebilir ki, onu bu teşebbüse sevk eden âmil, itildiği yalnızlıktan kurtulma ve ecnebî de olsa birilerine ve bir yerlere sığınma ihtiyacıdır."³⁸ şeklinde yorumlaması ile, Ali Kemal'in Avrupa kadınları karşısındaki 'safılığı' iyice belirginlik kazanmaktadır.

Ahmet Midhat Efendi'nin *Avrupa'da Bir Cevlan* adlı gezi eseri, seyahatnameler içerisinde Avrupa kadınından en çok söz eden kitaptır. Bu eserde değişik Avrupa ülkelerinin kadınları çeşitli açılardan ve kimi zaman da birbiriyle mukayese edilerek ele alınmıştır. Ahmet Midhat, denilebilir ki, dikkatli bakışıyla XIX. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa kadınının toplumdaki yerini bütün yönleriyle belirlemiştir. Pek çok kültür etkinliğine katılmış, ziyafetlerde ve toplantılarda bulunmuş olması ona, hizmetçilerden konteslere varıncaya kadar kadınların toplumdaki yerini doğrudan doğruya ve daha iyi gözlemleyebilme fırsatı vermiştir.

Ahmet Midhat'ın Stockholm'de yakından tanıdığı ve seyahat notları arasında geniş yer verdiği kadınlar öncelikle, Grand Hotel'in hizmetçileridir. Otelde kalacağı ilk günde otel görevlilerine, yıkanma ve traş olma ihtiyacını kendi odasında gidermeyi istediğini söyleyince görevliler onun odasına bu işi yapması için bir hizmetçi gönderirler. Ahmet Midhat odasında beklerken odaya "yirmi iki, nihayet yirmi beş yaşlarında nur gibi bir kız, kolları dirseklerden yukarıya kadar çıplak ve gerdeni göğüs ve enseye kadar *dekolte*, koyuca lepiska saçlı, mâî gözlü, iri yapılı bir mahbûbe-i dilârâ" girer. Yazarın ilk bu durum karşısındaki düşünceleri şöyledir: "Böyle şeyler daire-i me'nusiyetimiz haricinde bulunduğundan şu güzel berber fevka'l-had istiğrâbımı mucib oldu ise de kadıncağız öyle Fransızlarda emsâli keşir olduğu üzere yılışık, sırnaşık birşey olmayıp gayet ciddi tavırlı ve me'muriyetini bir istikamet-i tâmmeye ile rü'yet hususundaki azmi âşikâr bir şey olduğundan ona mukabil bizim de vakar ve temkini muhafazada ehemmiyetli davranışlarımız lazım geldi." (s. 114) Alışkın olmasa bile bu âdete uyum gösterme kararındadır ve kendini kadının hizmetine bırakır. Kadın, onun yıkayıp kuruladıktan sonra giyinmesine de yardımcı olur. Bu

³⁷ Jön Türklere Dair Vesikalar 1 - Edebiyatçı Jön Türklerin Mektupları, (Haz.: Doç. Dr. Birol EMİL), İÜEF Yay., İstanbul, 1982, s. 43

³⁸ a.g.e., s. 27

şekilde yıkanmaktan memnun kaldığını belirten yazar bunun hemen ardından da Kuzey ülkelerinde kadınların istihdâmı meselesine ve bu istihdamın uygulanması esnasında toplumdaki düzene değinir: "Muahharen berber ve hamam ihtiyacında bulunan sâir zevâtta dahi istihbarıma göre burada şu hizmet erbabının ağlebi kadınlardan olup hattâ kadınlar posta ve telgraf ve telefon ve bankalar ve şirketler kitabet ve muhasebe hizmetlerinde de istihdam olunmaktadırlar. Lakin bu memleketin gerek erkekleri gerek kadınları levâzım-ı iffete ziyadesiyle riâyetskâr olduklarından bu istihdâmın hiçbir cihetle fesadı fenalığı görülmeyerek müstahdemler de istihdam edenler de hoşnut kalmaktadırlar." (s. 177) Daha sonra Stockholm posta merkezine uğradığında muhabere memurlarının, kâtiplerin ve diğer çalışanların hep kadınlardan ve kızlardan seçilmiş olduğunu bizzat görür.

Rosa, Ahmet Midhat'ın sık sık sözünü ettiği hizmetçi kızlardan biridir. Aslında kongre başkâtibinin karısı Kontes de Landberg'in özel hizmetindeyken, daha sonra Ahmet Midhat'ın oda hizmetçisi olmuş ve kongre bitene kadar onun her türlü hizmetini yerine getirmiştir. Yirmi yaşındaki Rosa uzun boylu, geniş omuzlu, şişkin pazulu, sağlıklı bir genç kızdır ve hemen bütün Kuzeyliler gibi kuvvetli bir vücuda sahiptir. Güzel olduğu kadar da bakımlıdır; sade giyinir fakat "mütenasib vücudu, açık kestane renkli saçları, latif penbe teni" ile dikkat çeker.

Ziyaret ettiği yüzme okullarının etkinliklerinden bahsederken buralardaki kadın yüzücülere de dikkat çeken ve bilhassa onların kıyafetleri üzerinde duran Ahmet Midhat kendisine enteresan gelen kıyafetleri şu şekilde tasvir eder: "Erkekler ayaklarında bizim buralarca dahî daima Frenklerde görmekte bulunduğumuz kısa fanila-donlar oldukları hâlde yüzmek yarışına çıkarak kadınlar ise yine faniladan mamul bir kıyafet telebbüs eylemişlerdir ki göğüs ve arka ve kolları bazı büyük balolarda gördüğümüz *dekolte* robalar kadar ancak açık bulunarak fakat belden aşağıları fistan ıtlak olunamayacak derecelerde kısa ve mesturiyetten âzâdedir. Vücutlarının bu kısmı bazı tiyatrolarda gördüğümüz *bale*tlere müşabih olacak kadar ancak mesturdur." (s. 169) Kadınların bu kıyafetleri ve yüzerken yaptıkları hareketler onu etkilemiş gibidir: "Tenasüb-i endamlarını defeatle tezkâr etmiş olduğum İsveç kadınlarının bu sibahat kıyafetiyle denizde çırpınmalarını hayâlât-ı şâirâne erbabı su mâlikelerine de teşbih etseler yeri vardır. Venüs'ün bahrden çıktığına benzetseler de! (...) Kâh kulaç atmak kâh yüzükoyun yüzüp gâhice dahî arka üzeri yatmak suretiyle de icra eyledikleri sibâhat bir ressam-ı mâhirin en latif bir tablo vücuda getirebilmesi için en mükemmel model olabilir idi!" (s. 169) Aldığı bilgilere göre, İngiltere ve Fransa'da da kadınların yüzmeye merak sarmış olduklarını söyleyen Ahmet Midhat, bunların, İsveç kadınlarının maharetine asla yaklaşamadıklarını ileri sürer.

Müsteşrikler Kongresi dolayısıyla bilim dünyasından, İsveç'in ileri gelen ailelerinden ve soylulardan bazı kadınlarla da tanışan Ahmet Midhat bunlarla ilgili düşünce ve gözlemlerini de aktarır. Grand Hotel'deki tanışma toplantısında erkek davetliler genellikle bir kadınla birlikte yemek yiyip sohbet ederlerken Ahmet Midhat henüz hiçbir kadınla samimiyet kurmamış olduğundan yemeğini yalnız başına yemeyi tercih eder. Fakat sonraki günlerde bazı kadınlarla tanışıp arkadaş olacak, bunların bilhassa ikisiyle, Kontes de Landberg ve Madam Gülnar'la yakın dostluk kuracaktır. Öyle ki, bu iki kadın, Ahmet Midhat'ı birbirlerinden kıskanır duruma geleceklerdir.

Kontes de Landberg, Güney Almanya halkından olup kongrenin başkâtibi Kont de Landberg'in karısıdır. Babasından kalan büyük bir serveti vardır; "gayet hüsn-i terbiyeye ve hüsn-i ahlâka da nail olmakla her hâl ü şânı cezb-i kulûbı müeddî"dir. (s. 146) Mükemmel derecede Fransızca, Almanca, İngilizce ve İtalyanca okuyup yazmaktadır. Gerek Almanya'da gerekse İsveç'te pek çok hayır cemiyetine üyedir ve hayır işlerine büyük önem vermektedir. Henüz kırk yaşına basmamış olup "boyca, endâmca, cemâl ve melâhatça" dikkat çekecek derecede cazibeli bir kadındır. Avrupalı kadınlardan genellikle uzak duran yazar, bu kadını beğenir ve ona yakınlık duyar. Zaman zaman yaptıkları sohbetlerde tiyatrodan, musikiden, kongreden bahsederler. Kişisel yakınlıkları o dereceye ulaşır ki Ahmet Midhat, bir sohbet esnasında söz arasında oteldeki hizmetlerinin zaman zaman aksadığını söyleyince Kontes de Landberg kendi özel hizmetçilerinden birini onun hizmetine verir. Bu, biraz önce sözünü ettiğim Rosa'dır.

Güzelliğinin ve asaletinin yanı sıra kültürlü bir kadın olan Kontes de Landberg zaman zaman tiyatro seyirlerinde Ahmet Midhat'a eşlik eder. Stockholm Operası'nda Verdi'nin *Aida* isimli operasını birlikte seyirlerken aralarında tiyatro sanatına ve Osmanlı tiyatrosuna dair bir sohbet başladığında kadın, verdiği bilgilerle ve sorduğu sorularla ne kadar bilgili ve ilgili olduğunu ortaya koyar. İkisi, tiyatro locasında musikiye ve tiyatroya dair bahislerle güzel vakit geçirir, ikinci perdeden sonra kralın fuayesindeki punç ve dondurma davetine katılarak bahsi orada da devam ettirirler. Orada Kontes de Landberg, Ahmet Midhat'ı İsveç'in köklü ailelerinden bazı kadınlarla tanıştır. Ahmet Midhat, İsveç kralı II. Oskar'ın sayfiyedeki davetine de Kontes de Landberg'le gider. Kontes kendisine kavalye olmasını teklif edince bu teklifi kabul etmiştir. Davette, Kuzey kadınlarının iffeti, sadeliği, hoppalıktan uzak oluşu kendini iyice hissettirir. Daha önce Paris, Berlin, Viyana gibi şehirlerdeki kongrelere katılmış olan bazı genç kongre âzâları oralardaki serbestliği burada bulamadıkları için sıkılırlar. Genel olarak bakıldığında ise kadınlara karşı büyük bir saygı ve nezaket vardır. Yemek zamanlarında, kral da dahil olmak üzere, erkekler kavalyelik ettikleri kadınlara büyük bir memnuniyet, zevk ve nezaketle hizmet ederler.

Bir gece Kontes de Landberg'in davetine katılan Ahmet Midhat bu davette birçok kadının yanı sıra Rus asillerinden **Madam Gülnar**'la tanışır.³⁹ Birçok dili iyi derecede konuşabilen bu kadın Osmanlıca da bilmektedir ve Ahmet Midhat'la Osmanlıca konuşur. Tanışır tanışmaz aralarında bir yakınlık kurulur ve kadın, kongrenin ilk gününde Ahmet Midhat'ın Osmanlı diliyle yaptığı konuşmada ileri sürdüğü fikirlerle ilgili olarak bazı fikirler ileri sürer. Bir Rus kadınının Osmanlıca'yı bu kadar güzel konuşması yazarı şaşırtır. Onu şaşırtan bir başka şey de kadının "malumatı"dır. Ahmet Midhat, pek çok romanında ideal kadın tipi olarak yarattığı bilgili, kültürlü kadınlardan biriyle karşılaşmış gibidir. Bu ilk karşılaşma onu gerçekten çok etkiler. Ahmet Midhat'ı kendine kavalye olarak seçtiğini belli edercesine onun koluna girip salonda öyle dolaşması bu tanışmadan kadının da memnun olduğunu gösterir.

Madam Gülnar, Ahmet Midhat'ın bu seyahat eserinde en çok yer tutan kadındır. Onun tanıtıldığı kısım da hayli uzundur. Rusya'nın Kazan taraflarından olan Gülnar'ın kocası Rusya'da büyük bir malikâne sahibidir. Çiftliklerinde Tatar işçilerin çalışması, ayrıca bazı Tatar ailelerle görüşmeleri sonucunda Tatarca'yı; muharebeler esnasında bazı Türk subaylarla ailece yakınlık kurmaları sayesinde de Osmanlıca'yı öğrenmiş, bunun yanı sıra İstanbullu bir Ermeniden ders de almıştır. Osmanlıca'yı gramer açısından da iyi bilmektedir. Arapça ve Farsça'ya da aşinalığı vardır. Batı dillerinden ise Fransızca, Almanca, İngilizce ve İtalyanca bilmektedir. Henüz kırk yaşında bile olmayan Madam Gülnar'ın bu kadar çok dil bilmesi, geniş malumata sahip olması yazarı çok şaşırtır. Onun çok iyi piyano çalmak, yağlıboya resim yapmak gibi marifetleri olduğunu öğrendiğinde ise büsbütün şaşırır. Madam Gülnar, Osmanlıların her şeyini beğenmekle birlikte kadınların örtünmesi hususundaki dinî zorlamayı tasvip etmemektedir. Ahmet Midhat'la aralarındaki ilk fikrî tartışma da bu konudadır. Yazar, onu ikna etmeye çalışırsa da ilk günden fazla ısrarcı olmanın doğru olmayacağını düşündüğü için asıl tartışmayı ileriki günlere bırakır. Sadece Madam Gülnar'la değil, Doğu ve Batı medeniyetlerinin mukayesesi üzerinde tartışma yaptığı hemen herkesle bu konuyu konuşmuş, Batılıları, kadınların örtünmelerinin doğruluğu hususunda ikna etmeye çalışmıştır. Tanışmalarına vesile olan toplantının sonlarında sunulan dans gösterisinde kızların kıyafetinin fazlaca açık olması aynı konuda küçük bir fikir alış-verişinde bulunmalarına ve aynı fikirde birleşmelerine zemin hazırlar: "Tiyatro kızlarının icrâ eyledikleri raksı Madam Gülnar ile birlikte temâşâya giderek bacaklarına *mayolar* giymiş ve *balet* kıyafetine girmiş olan ve biraz uzaktan adeta çıırçıplak gibi görünen bu kızların temâşâsı onun da benim de hoşumuza gitmedi. Biraz evvel nisvân-ı Şarkıye'nin mesturiyetini istisvab etmemekte bulunan Madam Gülnar, Avrupa'ca kadınların bu dereceye varan mekşufiyeti de kendisince müstahsen

³⁹ Asıl adı Olga de Lebedeva olan bu Rus oryantalisti, nedense gerçek adını söylemeye yanaşmaz; "Gülnar" adını kullanmasının sebebini ise yazara şöyle izah eder: "Sizce bilinmesi lazım olan ismim işte Gülnar'dır. Ben Osmanlıların gerek lisanlarına ve gerek ahlâklarına gayet muhibbim. Kendi hânemde ekseriya alaturka elbise telebbüs ederim. Çocuklarıma fes giydiririm." *Avrupa'da Bir Cevlan*, s. 174.

olmayacağını îrâda başladı." (s. 176) Suaredeki davetliler arasında aşırı derecede açık giyinmiş kadınlar da vardır. Bunların, kendilerini yabancı erkeklere beğendirmek maksadıyla böyle giyindikleri ve bu davranışın de iyi bir tavır olmadığı hususunda ikisi de hem-fikirdir. Burada, Madam Gülnar'daki fikir değişikliği -veya yumuşaması-kadar Ahmet Midhat'ın tutumu da önemlidir. Kendisi, örneğin yüzücü İsveç kadınlarının kıyafetinin tasvirinde açıklık-kapalıktan ziyade güzelliği esas alırken dans eden kızların kıyafetini anlattığı satırlarda ahlâki bir bakışla hareket etmektedir. Bu konuyla ilgili düşüncelerinin yansımalarını bulduğumuz daha ilerideki bir seyahat hatırasında yine güzelliği esas aldığı ve sahnede çıplak denecek derecede dans eden bir kızı çok beğendiğini göreceğiz. Ahmet Midhat, karşısındaki çıplaklığı kendince güzel bulduğu ve beğendiği zaman "etik" değer yargılarını bir kenara bırakıp "estetik" ölçütlere göre değerlendirmelerde bulunmakta, karşısındaki çıplaklığı muhtemelen beğenmediği zamanlarda ise konuya daha çok ahlâkî açıdan yaklaşmaktadır. Hem Şark dünyasını hem de Avrupa'yı çok iyi tanıyan Madam Gülnar pek çok konuda Ahmet Midhat'a yardımcı olur. Bir davette kıyafetine gerekli itina göstermemiş olan yazarı ikaz eder. Onun ikazıyla otele geri dönüp toplantı kıyafetini giyerek nişanlarını takan Ahmet Midhat bu uyarısından dolayı ona minnet duyar; çünkü Avrupalılar bu gibi görgü kurallarına çok dikkat etmekte, kurallara uymayanlara hoş gözle bakmamaktadır. Seçkin cemiyetlerde kadınlarla ilgili olarak tespit ettiği bazı "teşrifat âdâbı"nı yadırgayan yazar yine de bunlara mümkün olduğunca alışmaya çalıştığını belirtir: "Bunların âdetlerinden bazıları bize büsbütün yabancı gelerek kabul ve icrası bir kusur addolunmasın diye insan bayağı mütereddid kalır. Mesela asilzâdegândan bulunan bir kadın ve bilhassa gerek sâbikan ve gerek hâlen hükümdar hanedanlarından birine mensup olan madamlar pek taze bile olsalar kendisine arz-ı ta'zimât-ı ubûdiyetkârânede mübalağa derecelerine varmak müstahsen olup bu kadın elini uzattığı zaman ta'zimaten öpmek bile tamâmî-i âdâbdandır. Ak sakallı bir profesörün yirmiden otuz yaşlarına doğru bir genç kadının kemâl-i ta'zim ile elini öptüğü zaman bunu görmek bile bize garip gelir ise de o mevkide bulunduğumuz zaman bizim de öyle yapmağa mecburiyetimizi nazar-ı dikkate almalıyız." (s. 232) Ahmet Midhat'ın dikkatini çeken önemli bir husus da böyle toplantılarda kadınların erkeklerden sürekli olarak ilgi beklemeleri ve kendilerine gereken saygıyı, ilgiyi göstermeyen erkeklerin yanından hemen uzaklaşmalarıdır.⁴⁰

Ahmet Midhat, kongrenin ikinci bölüm toplantılarının yapıldığı Christiania'da bazen Madam Gülnar'la bazen de Kontes de Landberg'le gezintiler yapar, şehrin ilgi çekici mekânlarını ziyaret eder. Fakat öyle zamanlar olur ki randevularını iyi ayarlayamaz ve karışıklıklara sebebiyet verir. İki kadın, adeta Ahmet Midhat'ı paylaşamaz duruma gelirler. Madam Gülnar'la ve onunu yanındaki diğer Ruslarla arasındaki samimiyet gittikçe artmış hatta kendi tabiriyle "laübalî" davranmasına imkân verecek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu samimiyetten kuvvet alan Madam Gülnar, yazara Stockholm'de Kontes de Landberg'le olan yakın münasebetini hatırlatarak "Bu akşam Pigdo'ya gidilecek. Oskar-ı Sehhâl şatosu ziyaret edilecek. Acaba Kontes hazretlerinden yakanızı kurtarabilir misiniz ki birlikte refakat edelim?" (s. 262) diye sorar. Bu sözler, Gülnar'ın Ahmet Midhat'ı ne kadar kıskandığını açıkça ortaya koyan bir itiraf gibidir. Ahmet Midhat ise Kontes'le beraber olmanın öyle yaka silkecek bir durum olmadığını fakat buna rağmen bu tekliften çok hoşlandığını belirterek Pigdo'ya kendisiyle beraber gitmekten zevk duyacağını söyler. Öğleden sonra Christiania'daki ilk oturumlardan biraz erkence ayrılan Ahmet Midhat'ı bir sürpriz beklemektedir. Saat dörtte Grand Hotel'de Madam Gülnar'la buluşmak üzere tam salondan ayrılırken bir görevli Kontes de Landberg'den bir not getirir. Bu notta Kontes, Pigdo'ya ikisinin birlikte gitmeleri amacıyla saat dördü çeyrek geçe kendisini Victoria Oteli'nde beklediğini bildirmektedir. Bunun üzerine yazar, "iki cami arasında kalmış bî-namaz" a döner. Grand Hotel'e vardığında hayli telaşlıdır ve bu da Madam Gülnar'ın gözünden kaçmaz. Telaşının nedenini sorduğunda ona Kontes'in yolladığı notu gösterir. Bunun üzerine Madam Gülnar, kıskançlığı bir kenara bırakarak, bulunduğu resmî pozisyon dolayısıyla şato ziyaretine Kontes'le gitmesinin daha uygun olacağını söyleyince

⁴⁰ Yazar, Avrupa seyahatinden yedi yıl kadar sonra buna benzer ve bunun dışında kalan hemen bütün Avrupa göreneklerini, görgü kurallarını, âdetlerini anlattığı bir kitap yayımlamıştır: Ahmet Midhat, *Avrupa Âdâb-ı Muaşeretî yahut Alafranga*, İkdâm Mtb., İstanbul, 1312, 636 s.

Ahmet Midhat hemen Victoria Oteli'ne giderek Kontes de Landberg'in arabasına yetişir. Yolculuk esnasında ikisi İsveç tarihiyle ve yol kenarlarının güzel manzarasıyla ilgili olarak küçük sohbetler yaparlar. Şato içindeki gezintide de birliktedirler. Fakat civardaki ormanda bulunan eski bir kiliseyle antika eser sayılan zahire ambarının gezilmesi esnasında kalabalık içinde Ahmet Midhat, buraya Rus arkadaşlarıyla birlikte gelen Madam Gülnar'ı bulur. Herkes önce kiliseyi gezmek için giderken Madam Gülnar onu eski zahire ambarının bulunduğu tarafa götürür ve "yaklaşık altı yüz yıllık ahşap yapı"yı birlikte gezerler. Bunun ardından kiliseyi de birlikte dolaşırlar. Ziyaretçiler için hazırlanan yemek salonuna geçtiklerinde de masaya birlikte otururlar. Dönüşte de Gülnar'la birlikte olmayı arzuladığı halde ziyarete Kontes'in arabasıyla geldiği için yine onun arabasıyla dönmek zorunda kalır. Dönüş yolunda Kontes, zamanının çoğunu Madam Gülnar'la geçirmesinde hangi sebeplerin rol oynadığını sorunca o da Madam Gülnar'ın Osmanlıca bilmesinin ve Rus âdetleriyle Osmanlı âdetlerinin birbirine yakın olmasının aralarında böyle bir yakınlık hatta hemşehrilik doğurduğunu söyler.

Kongre günlerinde Ahmet Midhat'ı Madam Gülnar'dan kıskanan ve her vesileyle -tabir caizse- aralarına girmek isteyen Kontes de Landberg, kongrenin veda ziyafetinin verildiği Goteborg'da onlara, her nedense, güzel bir sürpriz hazırlamıştır. Ziyafet sofrasında kongre üyelerinin oturacağı yerler önceden belirlenmiş, hatta isimlerin yazılı olduğu küçük levhalar gerekli yerlere koyulmuştur. Ahmet Midhat ve Madam Gülnar, masada kendi yerlerini ararlarken isimlerinin yazılı olduğu levhaların yan yana olduğunu görürler ve yaptıkları küçük bir araştırmayla bunu Kontes'in ayarladığını öğrenirler. Bu olay üzerine Avrupa kadınlarının bu gibi durumlarda nasıl davrandıklarını ve onlara toplumda nasıl davranıldığını tecrübelerine de dayanarak şöyle anlatır: "Avrupa'ca kadınlar arasındaki politika gayet naziktir. Bazı kimseler bir kadına yaranmak için diğerlerini zemmederler. Bazı kere dahî nisvân-ı diğer ahvâlini muaheze edeyim der iken ale'l-ıtlak nisvâniyet şânına riayetsizlik göstermiş olurlar. Maksadın esası bunlar hakkındaki tekrîmâtta kusur etmemekten ibaret buldukça biraz dikkatlice davranan insan her hâlde muvaffak olabilir. Ama bu insanın nazarında kadın denilen şey gerek rayihalı gerek rayahasız güzel çiçeklerden ibaret bulunmamalıdır. İşte bu itikadda bulunanların ağılebidir ki büyük büyük hatalarla umûr-ı me'murelerindeki muvaffakiyet-i kâmilelerini tehlikeye düçar ederler." (s. 330) Hiç hata yapmamak veya hataları mümkün olduğu kadar azaltmak isteyenler toplantılarda kadınlara büyük saygı göstermek, onlara karşı daima nazik ve kibar olmak zorundadır. Kadınlar her durumda erkeklerden hürmet beklerler. Bunu anlamak, davranışları ona göre ayarlamak gerekir.

Paris'teki çalışma hayatından bahsederken de kadınların iş hayatında tuttuğu yerin genişliğine dikkat çeken Ahmet Midhat, mağazaların çoğunu kadınların işlettiğini söyler. Dükkânda erkek bulunsa bile müşteriye karşılayan, onunla ilgilenen daima kadınlar olur. Bu mağazalar, Beyoğlu'ndaki benzerlerinden daha büyük, daha temiz ve düzenlidir. Bunda kadınların etkisi büyüktür. Genç de yaşlı da olsa, dükkânları işleten kadınlar ve diğer görevliler çok temiz ve güzel giyinirler. Konuşmaları son derecede kibar, davranışları naziktir: "Gelen müşteriye söz söyledikleri zaman iltizam eyledikleri ta'birât-ı ta'zimkârâne Fransız lisanının son mertebe-i müsaadesiyle mütenasibdir. (...) Meselâ; 'Bu mal Efendi'nin arzusuna muvafık değil ise Efendi'ye şu malı da takdim edebiliriz, Efendi bu bahayı çok görmemelidir.' veyahut 'Madam şu rengi beğenmiyorlar ise bu renge ne buyururlar? Şu biçim Madam'ın *gustosuna* daha muvafık gelebilir mi?' tarzında söz söylerler." (s. 521) Ahmet Midhat mağazalarda çalışan kadınların nezaket ve kibarlıkları yanında çok da güzel olduklarını ifade eder. Hele kadınlardan bazıları o kadar genç, güzel, süslü ve naziktir ki "böyle bir kadının dükkâncı edilmiş olmasına insanın acıyacağı gelir". Bunlar karşısında sanki asiller sınıfından bir kadın karşısında bulunuyormuş gibi insan kendini nazik olmak zorunda hisseder. Müşteriler, kendilerine gösterilen eşyaların binbir türlüünü beğenmeyip geri çevirseler bile bu kadınların nezaket ve kibarlığında asla azalma olmaz, hatta iyi hizmet edip birşey beğendiremedikleri için kendileri üzürlürler. Ahmet Midhat'ın burada kadınlarla ilgili olarak yaptığı tespitleri sadece kadın meselesi açısından ele almak yanlış olur. Aynı zamanda bir ticaret ilişkisi ve bu ilişkide kadınların oynadığı rol de

söz konusudur. Bu rolü oynayan kadınların müşterilere karşı olan davranışları elbette bu ticaret ilişkisiyle bağlantılı olarak düşünülmelidir.

Çalışan kadın ve kızların görevlerine bağlılıkları ile titizlikleri hususu Ahmet Midhat'ın eserinde, Konstanz-Lindau vapur yolculuğu sırasında da söz konusu edilir. Ahmet Midhat, vapurda "kamarot"ların genç ve güzel kızlardan seçilmiş bulunduğunu, bunların da işleriyle ilgili en küçük ayrıntıları dahî bildiklerini ve titizce uyguladıklarını belirtir. Vapur hizmetlerini bu açıdan Şirket-i Hayriye ile karşılaştırarak, Avrupa'daki bu tip hizmetlerin bizimkilere göre ne kadar iyi verildiğinin böylelikle daha iyi anlaşıldığını söyler.

İş hayatının yanı sıra eğlence yerlerinden bahsederken de kadınların durumuna değinen Ahmet Midhat, hem kahve ve gazino gibi eğlence yerlerinde hem de büyük gezinti yerleri olan caddelerle şehir bahçelerinde erkeklerle kadınların daima bir arada bulduklarını söyler. Tiyatrolarda, lokantalarda, parklarda, okullarda da durum aynıdır. Fransa'da kadın toplumun dışında değil içindedir ve toplumun önemli bir parçasıdır. Sosyal açıdan bunun önemli olduğunu kabul eden yazar, Paris kadınının "hafif"liğini ise olumsuz bir bakış açısıyla değerlendirir. Bazı kahvelerde, gazinolarda eğlence hizmeti sunan kadınların yanı sıra müşteri olarak bulunan kadınlar da erkekleri rahatsız edecek derecede serbest tavırlar içerisindedir. Buna, Ahmet İhsan da temas eder ve özellikle şehrin belli bölgelerindeki kahvelerde "kadın-erkek pek karmakarışık bir hâlde zaman geçirdiklerinin mütehayyirâne bir şekilde görmüş olduğunu" belirtir.

İsviçre'nin Cenevre şehrinde Choeur Salle tiyatrosuna giderek buradaki çeşitli eğlencelik gösterileri seyreden, şarkıcıları dinleyen Ahmet Midhat, sahnede dans edip şarkı söyleyen bir kızın kıyafeti vasıtasıyla yine kadınların örtünmesi meselesine döner ve bu sefer, -daha önce de belirttiğim gibi- "etik" bir tavırdan ziyade "estetik" bir yaklaşımla değerlendirmelerde bulunur: "Gayet hasnâ-i müstesna bir kız ten renkli mayolar üzerine gayet ince ve şeffaf tül elbise giymiş olduğu hâlde meydana çıktı ki uzaktan çıırçıplak zannolunuyor idi. Bundan evvel Madam Gülnar ile şu kıyafette gördüğümüz hânende ve rakkaseleri pek kerîh bulmuş idiysek de Gülnar dahî bu gece şurada bulunup da bu kızın vücudundaki tenasübü görse idi hayran kalacağı şüphesiz idi. Gayet hüner-ver bir heykeltraşın yed-i maharetinden çıkmış zannolunacak kâdâf mütenasip olan bu vücudun çehresi de adeta melekâne ıtlakına şayeste görülecek kadar güzel olup hele malik olduğu *kontralto* sadasındaki letafet bin emsalinden birisine nasip olamaz." (s. 809)

Ahmet Midhat, İsviçre kadınları hakkındaki genel değerlendirmesinde onların Parisliler gibi serbest tavırlı olmadıklarını söyler. İsviçre otellerinin çoğu -Paris mağazalarında olduğu gibi- kadınlar tarafından işletilmektedir ve görevlilerin büyük bölümü de kadındır. Bir akşam, Doktor Yanpolsky ile birlikte, kaldıkları otelin müdiresi ve "genç, iri yarı, o derecelerde güzel, nazik, latif bir kız" olan kâtibesiyle birlikte yemek yerler. Otel kâtibesi yirmi yaşlarında, güzel olmasının yanı sıra eğitilmiş, Fransızca'yı iyi konuşan bir kızdır. "Cemâl-i zekâveti gibi tahsili de mükemmel birşey ki bu kemâlâta beraber bir hotelci kadına kâtipliğe kanaat edebilmesi bence en ziyade mucib-i hayret olan ahvâlden görüldü." (s. 887) sözleriyle kıza karşı içindeki beğeniye dile getiren yazar Doktor'un da kıızı aynı şekilde beğendiğini söyler. Aralarında geçen şu konuşma hem enteresan bir seyahat hatırası olması hem de ikisinin kıza olan hayranlığını ortaya koymasına bakımdan kayda değer: "Doktor ile dahî vedalaşır iken adamcağız dedi ki: -Aman ya Rab! Eğer bekâr olsa idim şu kâtibeye matmazel ile bu geceden bed' ile izdivac etmiş gitmiş idim. / Latif doktor bu sözü pek ciddi bir tavır ile söyledi. Ben ise ondan daha ciddi bir tavır peydasına cebr-i nefis ederek dedim ki: -Hayır! Bu geceden bed' değil yarın sağ kalmak şartıyla yarın akşamdan bed' ile! / Doktor hayret-âmiz bir tavırla sordu ki: -Neden? / -Zira yarın sizinle bir *düello* etmeliğimiz lazım gelecek idi! / -Vay! Siz de matmazele âşık oldunuz mu? / -Hay hay! Bekâr olsam fi'l-hâl kendisiyle izdivaç edecek derecelerde!... / Doktorda bir kahkaha! Bende de bir kahkaha! Nihayet latif doktor: -Bereket versin ki ikimiz de bekâr değil imişiz! diye *düello* ihtimalinin önüne sedd-i mümanaat-ı kat'iyeye çekerek resm-i vedâi bitirip odalarımıza çekildik..." (ss. 888-889) İsviçre'de bazı işyerlerini kadınların işletmeleri, hizmet edenlerin pek çoğunun da kadın olması daha sonra Ahmet İhsan'ın seyahat izlenimleri arasında da karşımıza çıkar. Zürih'e geçmek üzere tren beklediği Fribourg istasyonunun bira salonunu "bir ana ile iki kıızı" idare

etmektedir. "Avrupa'nın her tarafında olduğu gibi hele İsviçre'de kadınları her iş başında görmeğe alışmak icab eder. Bizde birahane kızı deyince esâfil-i nisvândan birtakım kadınlar tasavvur ederiz; halbuki burada namuslu bir aile teşkil ettikleri hâllerinden anlaşılan gayûr kadınlar görüyordum. Ailecek ufacık bir birahaneyi idare ettikten başka boş durdukça muttasıl dikiş dikiyorlardı." (s. 387) diyen Ahmet İhsan'ın bu değerlendirmesinde hiç şüphesiz Osmanlı toplumunun kimi meslekleri icra eden kadınlara bakışındaki ön yargı eleştirilmekte ve kadınların namuslarını muhafaza ederek çeşitli işlerde çalışabilecekleri vurgulanmaktadır. Bu iş birahane işletmeciliği bile olsa...

Bu kısa aktarımdan sonra yeniden Ahmet Midhat'a dönebiliriz. Ahmet Midhat seyahat eserinde, Doktor Yanpolsky ile Luzern'den Zürich'e giderlerken trende tanıdıkları bir İtalyan kadından da bahseder. Kocasıyla birlikte seyahate çıkmış olan, "hem taze, hem güzel ve gözleri çeşmhânelerinde fırıl fırıl dönen" bu kadın bilhassa dişlerinin düzgünlüğü, temizliği ve güzelliği ile yazarın dikkatini çeker. Dişlerinin güzelliğinin kendisi de farkında olduğu için "dişlerini göstermek üzere" karşındakilere sürekli gülererek hitap etmektedir. Etrafta uyandırdığı ilgiyi kontrol edebilmek için de fırıl fırıl gözleriyle devamlı olarak çevresindekilere bakan İtalyan kadını, çok konuşmasıyla da kendini hep sohbetin merkezi durumunda tutmak ister. Ahmet Midhat "Bizim gibi kadınlarla ihtilatı az olan ve kadın denilen şeyde daima sükût ve mahcubiyet bekleyen adamlar için bu kadar zevzek ve sıyrık ve fıkrak bir kadın mukabilinde bulunmak bayağı can sıkıtığını bugün anladım." (s. 918) diyerek Osmanlı erkeğinin kadına bakışının bir yönünü ortaya koyar. Ardından İtalyan ve Fransız kadınlar arasında bu konuda mukayeseli bir değerlendirme yapan yazar, Fransız kadınlarının da geveze sayılabileceklerini fakat onların konuşmalarında hem tatlılık hem de mânâ bulunduğunu ileri sürer. Ona göre, sözün bolluğu tatlılık ve mânâ ile süslenirse dinleyeni bıktırmaz. İtalyan kadının konuşması ise büsbütün anlamsız ve boş sözlerle kurulmuştur. "Böyle zevzekçe sözlerden zevk alacak" insan bulunması ise zordur.

Ahmet Midhat Efendi, Viyana kadınları ile ilgili izlenimlerini aktarırken onların bilhassa "güzellikleri" üzerinde durur. Şehrin en işlek yeri olan Graben Caddesi ile en kalabalık yerlerden olan Franz-Joseph Rıhtımı'nda bilhassa akşam saatlerinde yürüyüş yapan halk arasında süslü ve alımlı kadınlar hemen göze çarpar. Viyana erkekleriyle kadınları ne Almanlar kadar kaba ve sert ne de Fransızlar gibi serbest ve neşelidir. "Hilmeleri, neş'eleri, şetâretleri mutavassıt bir halk" olan Viyanalıların bilhassa kadınları Avrupa'nın diğer ülkelerinin kadınlarıyla karşılaştırıldığında üstün özellikleriyle kendilerini gösterirler. Ahmet Midhat, Avrupa seyahatine çıkmadan önce Viyana kadınlarının "boy-bos, endam, tenasüb-i hüsn ve nezaket" bakımından üstün olduklarını duyduğunu ve gözlemleri sonucunda bunun doğruluğuna inandığını söyler. Viyana'da güzellikten mahrum hiçbir kadın görmediğini de ilave eder.

Ahmet Midhat'tan iki yıl kadar sonra Avrupa seyahatine çıkan Ahmet İhsan'ın sözünü ettiği ilk Avrupalı kadın, seyahatinin hemen başlarında vapurda tanıştığı bir Fransız'dır. İstanbul'da on sene kadar oturmuş, şehri bütün yönleriyle iyice tanımış ve "âdetimizde neyi beğenmiş ise almış adeta Türk olmuş" bu kadın, İstanbul'da kocasının ölmesi üzerine hayatının geri kalan kısmını memleketinde tamamlamak üzere Fransa'ya dönmektedir. "Ecnebilerin memleketimizde ikamet eyleyip de böyle vukuf hâsil eylemiş olacaklarını bâ-husus kadınlarda hiç ummazdım." (ss. 12-13) diyen yazar, kadının, İstanbul hakkındaki çok yönlü bilgisi karşısında şaşırmıştır.

Seyahatinin ileriki safhalarında Paris kadını hakkında değerlendirmelerde bulunurken fikirlerini daha çok kendi gözlemlerine dayandırır. Seyahat öncesinde okuduğu romanlara, gazete haberlerine dayanarak Paris kadınının ahlâk yapısı hakkında olumsuz bir fikre sahip iken seyahat esnasındaki gözlemleri onun bu önyargısını değiştirmiştir. Ahmet İhsan, Paris kadınının ahlâksız olmadığını, hatta mazbut bir ahlâka sahip bulunduğunu ileri sürer. Dışarıdan bakılınca görülen serbestlik aslında pek yaygın olmayıp görünürdeki bu serbestliğe göre karar vermek yanlıştır. "Nazarları aldatan hep delâil-i hâriciye imiş! Meselâ Paris'e girip geceleri bulvarları şöyle dolaşan adamın fikri delâil-i hâriciyeye kapılarak gazetecilerimizin iddiasını tasdik eyler; fakat biraz müşkilpesend olur da derin tedkik ederseniz pîş-gâhınızda bir hakikat tezahür eder ki o da ahlâkın mazbutiyetidir. Bizleri aldatan delâil ise

memlekette hüküm-fermâ olan âzâdegînin netâic-i tabiiyesidir. Meselâ diyorlar ki Paris'te kadınlarda iffet yok! Kendilerini halkın malı addetmiş kadınlarda her yerde olduğu gibi Paris'te dahî iffet yoktur, hüküm-fermâ olan âzâdegîden istifade ederek bunlar iffetsizliği taşıyorlar; lakin hâricen ne görüyorsanız bâtınındaki fesâd-ı iffet dahî ondan ibarettir, gizlisi ca'lîsi mefkuddur. Yani Fransa iffet-i umûmiyesi de her yerden pek farklı değildir." (s. 141)

Londra'da kadınlar tarafından işletilen bir berber dükkânına giden Ahmet İhsan bu vesileyle hem kadınların İngiltere'deki çalışma hayatında tuttuğu yere işaret eder hem de onların çalışmalarıyla ilgili bilgi verir. Arkadaşı Kâtibiyan Efendi vasıtasıyla gittiği bu dükkânın kapısının üstünde "Association of Ladies Hair Dresser"⁴¹ yazısı bulunmaktadır. "Merdivenden inince bir büyük salona girdik ki etrafa dizilmiş aynalar karşısındaki koltuk sandalyelerine oturan adamları, gayet güzel İngiliz kızları traş ediyorlardı." (s. 231) Gördüğü bu manzara Ahmet İhsan'da bir gülme krizine yol açar. Kızlar ellerinde sabun ve ustura beklerken o arkadaşıyla konuşmaya bile imkân bırakmayacak şekilde sürekli olarak gülmektedir. Nihayet, gülme krizi geçince kendisi de koltuklardan birine oturarak "sarışın ve latif kızlardan birine" traş olur. "Ustranın yüze bir genç kız tarafından sürülmesi, traş olurken insanın muttasıl o genç kız tarafından tabii olarak okşanması pek garip oluyordu! Pek cüz'i olan ücreti tesviye ile çıktık amma hâlâ gülmekte devam eyliyorduk; alehusus güzel kızların usturaları galiba biraz kör idi de yüzümüzü 'Hart! Hart!' traş eyleyerek acıtmışlardı; artık bu kadarcık eziyete tahammül olunmaz mı ya?" (s. 231) sözleriyle kadın berberlere traş olmanın kendisi üzerinde uyandırdığı etkiyi komik bir yaklaşımla belirtir.

Ahmet İhsan, "Felemenk" in (Hollanda) Rotterdam şehrinde kadınların kıyafeti üzerinde dururken özellikle "kıyafet-i milliye"ye dikkat çeker ve böyle giyinmiş bir kadın resmini "Felemenk'te kadınların kıyafet-i milliyesi" alt-yazısıyla birlikte seyahatnamesine koyar. (s. 289) Resim koyduğu için de ayrıntılı tasvire gerek duymamıştır. Bu resimdeki kadının kıyafetini ana hatlarıyla şöyle tasvir edebiliriz: Herşeyden önce kıyafet, -yazarın daha önce kısaca belirttiği gibi- "köylü kıyafeti" görünümündedir. Kadının başında, saçlarını büyük ölçüde kapatan ilginç bir şapka vardır, elbisenin kolları bileklere kadar uzun olup, göğüs kısmı da boynun alt çizgisine kadar yükselmektedir. Genel olarak bu kıyafetin uyandırdığı ilk izlenim gerçekten de "taşralılık"tır. Ahmet İhsan, "Rotterdam kadınlarının kibarcalarında dahî rastlanan" bu kıyafetin şehirde yaygın olmakla birlikte bunun aslında bir halk kıyafeti olduğunu belirtmeyi ihmal etmez. Buna karşılık alafranga kıyafet de az değildir; kadınlar arasında "son moda üzere telebbüs edenler pek çoktur" (s. 288) Hollanda'dan sonra uğradığı Almanya'da köylü kadınların kıyafetleri hakkında bir-iki söz söyleyen Ahmet İhsan bu kıyafetleri "garip" bulur ve ilginç bir ayakkabıdan söz eder: "Buralarda *saboyu*⁴² gördüm. *Sabo* tahtadan oyma bir kunduradır. Tahtadan oyma kunduraların şeklen bizim yemenilerden farkı yoktur. Ancak yemeni meşin olduğu hâlde *sabonun* her tarafı ağaçtır." (s. 308)

Bern'de pazar günü yaptığı bir kır gezintisinde akın akın gezmeye giden köylülere rastlayan Ahmet İhsan "bunlarda en ziyade kadınların kıyafeti nazar-ı dikkatini davet eylediğini" söyler. Elbiselerin şekli ve rengi kadar, mahallî kıyafetlerin muhafaza edilmekte olması da onun dikkat ettiği bir husustur. "Kadınlar elvân-ı muhtelifeden mürekkep esvâblarını giyip kollarına omuza kadar kolalı ve gayet beyaz birer gömlek giymiş idi. Görüyorum ki İsviçre köylerinde kıyafet-i mahalliye beyne'l-ahali daima muhafaza olunuyor." (s. 452) İtalya'nın Cenova şehrinde "kadınların alış-veriş âleminde büyük hizmeti bulunması" seyyahın dikkatini çeker. Kadınlar meşakkatli işlerde kullanılmakta, meydanlarda kurulan pazarlarda kasaplık, manavlık, sebzeçilik gibi işler hep kadınlar tarafından yapılmaktadır. Kırmızı suratlı, iri vücutlu, "maariften hissemend olamamış" kadınların iş yerlerindeki çokluğu, Ahmet İhsan'a İtalya'nın diğer Avrupa ülkelerine nazaran eğitimde geri olduğunu düşündürür.

41 Ahmet İhsan bunu "Kadın Berberlerin Şirketi" şeklinde tercüme etmiştir.

42 Ahmet İhsan'ın kısaca tasvirini yaptığı tahta ayakkabı hakkında ansiklopedik bilgi: "Fr. sabot. Tek bir tahta parçadan ya da bir tahta parça üzerine tutturulmuş kösele bir üstlükten oluşan ayakkabı." "Sabo", *Milliyet-BÜYÜK LAROUSSE*, c. XIX, s. 10027.

İtalya kadınlarının çalışma hayatındaki yeri Asmaî tarafından da söz konusu edilmiştir. El tezgâhlarının bulunduğu atölyelerden birine girerek gözlemlerde bulunan seyyah, *Seyahat-i Asmaî*'nin "Brindisi" kısmında kadınların çulha tezgâhlarında çalışmaları hakkında bilgi verir. Kendilerini izlemek üzere bir yabancıнын geldiğini gören kadınlar daha hızlı ve daha ciddi çalışmaya başlarlar. Fakat kadınların aynı zamanda utandıklarını gören Asmaî, onları meşgul etmemek düşüncesiyle, daha fazla kalmayıp teşekkür ederek atölyeden çıkar. Yazarın *Sicilya Hahratı* adlı eserinde de çalışan kadınların, işçi kızların durumuna ilişkin bazı tespitlerde bulunduğu görülür.

Asmaî, İngiltere'de bulunduğu sırada da İngiliz kadınlarının aile içindeki durumları hakkında bazı tespitlerde bulunmuştur. Londra'da seyahati sırasında belirli sürelerle iki ayrı evde ikamet eden Asmaî bu vesileyle İngiliz aile yapısını yakından inceleme fırsatı bulmuş, kadının aile içindeki yerini gözleme şansı yakalamıştır. Onun tespitlerine göre İngiliz ailelerinde yaşlı kadınların belli bir etkinliği vardır. Evin idaresi hemen bütünüyle ev sahibesine aittir. Kadınlara saygı gösterme bakımından İngilizlerin Fransızlardan bir hayli geride olduğunu söyleyen seyyah, buna karşılık soylu sınıfa mensup ailelerde yaşlı olan kadınların otoritesine dikkat çeker. Seyyaha göre, İngilizlerde kadına saygı umumî değildir. "İngilizler ancak kendi familyaları hakkında fevkalâde hürmet ve riayette bulunurlar." (I, s. 149) Her yaştaki kibar İngiliz kadınları toplumda beğenilmek için iki şeye dikkat ederler: Az da olsa Fransızca konuşabilmek ve piyano çalabilmek. Bu iki hususiyete sahip olmayan İngiliz kadınları toplumda kabalıkla suçlanmaktadır. Asmaî'nin yakından tanıdığını iddia edebileceğimiz İngiliz soylu kadınlarından hiç hoşlanmadığı açıktır. Aslında onlarda ne asalet, "ne necabet", ne de ilim ve irfan vardır. Fakir genç kızları bunlara hizmet etmeye zorlayan tek sebep sosyetenin "para"lı oluşudur. İngiliz soylu kadınları diğer ailelere karşı, paraları sayesinde hizmete zorladıkları kızların güzellikleriyle övünecek kadar da garip insanlardır. "Tuvalet odalarında bulunan âyinelerine bakarak nasıl bir çehreye malik olduklarını esnâ-yı müfaharede der-hâtir etseler hizmetçilerine karşı lütuf etmiş olurlar da o melekleri tahkir ederek esirler gibi istihdâm etmezler zannederim." (I, s. 160) diyen Asmaî İngiliz soylu kadınlarının bu garipliklerini tenkit eder. Seyyah, evinde kaldığı ailenin kadınlarıyla zaman zaman Osmanlı kadınlarının örtünmeleri, yaşama şekilleri üzerinde tartışmalar yapar, onların sorduğu soruları cevaplar. Müslüman kadınların, Avrupalıların sandığı gibi evlerinde hapis hayatı yaşamadığını, esir muamelesi görmediğini, "ömrünün nihayetine kadar zevci tarafından hukukuna taaddi görmeyerek kemal-i hâhişle evladının ve hanesinin umûrını tedbir etmeği büyük saadet bildiğini ve hanesi derûnunda bulunmağı sokağa ve kapı kapı dolaşmağa tercih ettiğini" (s. 171) ileri sürerek İngilizlerin bu konuda yanlış zanlara sahip olduğunu belirtir. Müslüman cemiyetlerde kadın-erkek beraberliği, kadının ailedeki ve toplumdaki yeri, evlenme usulleri hakkında da onlara İslamî bakımdan açıklayıcı cevaplar vermeye çalışan seyyah, görücü usulüyle evlenmenin de İngilizlerce zannedildiği gibi rastgele yapılmadığını, aileler arası görüşmeler vasıtasıyla iki tarafın birbirini iyice tanıma şansı yakaladığını söyler. İslamda erkeğin dört kadınla evlenmesinin zorunlu olmadığını, bunun ancak erkeğin iktidarına bağlı olduğunu belirtir. Avrupa'da zengin erkeklerin kendilerine metres tuttuklarını, eğer Hristiyanlık birden fazla kadınla evlenmeğe izin verse Avrupa'da bu tip gayr-i meşru ilişkilerin meydana gelmeyeceğini ifade eder. Avrupa'da kadın-erkek birlikteliğinin aşırı bir şekilde serbestleşmesinin insanlık için hiç de olumlu bir gelişme olmadığını düşünen Asmaî'ye göre, İslamiyet, bu izni vererek müslüman toplumlarda böyle bozuk ilişkilerin ortaya çıkmasını engellemiştir. İngilizleri müslüman kadınların toplumsal durumu hakkında aydınlatmaya çalışan Asmaî'nin bu tavrı bize, Stockholm Kongresi üyeleriyle bu konuyu tartışan Ahmet Midhat'ı hatırlatır.

Aynı meseleler aşağı yukarı aynı şekilde Mehmet Enisî'nin *Avrupa Hatıratım* adlı eserinde de karşımıza çıkar. Enisî, aynı gemide görevli olduğu Fransız zabitleriyle müslüman kadın-Avrupalı kadın mukayesesini yaparken Ahmet Midhat'ın ve Asmaî'nin anlattıklarına benzer tespitlerde bulunur. Farklı olan bir nokta, Osmanlı'nın Batılılaşma tarihine paralel olarak, Fransız zabitlerinden birinin ileri sürdüğü fikirlere, Fransız zabiti, müslüman kadınları arasında Avrupa tarzı yaşam biçiminin yaygınlaştığını, bunun kıyafete de yansıdığını şu sözlerle dile getirir: "—Monsieur! Bugün nisvân-ı İslam arasında bizim kadınlarımızı takliden yaşayan pek çok kadınlar

mevcut olduğu malumdur. Bu hal an-be-an terakki ediyor ve İstanbul'da bile hükmü cârîdir. Bir zaman gelecek, hep kadınlarınızın maişeti tarz-ı diğere dökülecek. Buna sebep nedir? Benim bildiğim bir sebep varsa o da evvelce Türklerden Avrupa'ya gelen yok imiş. Bi'l-âhire mesela sizin gibi Avrupa'ya zabıt ve memurîn gönderilmeğe başlanılmış. Buraya gelip de bir müddet Avrupa âdât ve usûl-i muâşeret-i içinde ömür geçirerek yine vatanına avdet edenler, Avrupa âdâtını familyaları, refikaları ve vatandaşları beyninde ta'mîme girişmişler. Böylelikle maişet-i Avrupaiye sizin kadınlarınızda da başgöstermiş. Bir zaman gelecek ki tekmil Türkler, hususiyle kadınlarınız bizim âdâtımıza döküleceklerdir." (s. 119) Bu iddialar karşısında Mehmet Enisî, böyle bir şeyin asla gerçekleşmeyeceğini belirtir ve şu karşılığı verir: "Bu muhakemelere kapılarak bizim de vatanımıza avdette Fransız âdât-ı nisvaniyesini bizim kadınlarımıza telkin ve tatbik edeceğimize kani oluyor iseniz aldanıyorsunuz. Asla azizim. Sizin âdâtınız bizim kadınlarımızı zehirlemekten başka bir şeye yaramaz. Bizim âdâtımız da sizi son derecede sıkmaktan geri kalmaz. Sizin için, bizim için de bizim için memduh ve makbuldür. Bizim kadınlarımızın bazısında istediğiniz maişet ve âdât-ı Franseviye bizce şâyân-ı takbîhtir. Çünkü mugayir-i şeriat-ı İslamiye'dir; inanınız ki bugün bu gibi âdât-ı İslamiye'sini bilmeyen veya bilip de riayet etmeyen ve zarafet ve serbestîyi âdâb-ı umumiye-i Osmaniye fevkine çıkaran kadınlar, bizde ahlâken sakat addolunur." (s. 119) Aşırı serbestliğin Fransız kadınları için bile çeşitli meseleler yarattığını söyleyen seyyah, müslüman kadınların serbestliğinin ise daha büyük problemler meydana getireceğini belirtir. Bu durumda her toplumun kadını kendi geleneklerini devam ettirmelidir.

Jöntürklerin ilgi çekici şahsiyetlerinden biri olan Ubeydullah Efendi'nin seyahat hatıralarında da zaman zaman Avrupa kadınlarıyla ilgili değerlendirmelere rastlanır. Gerçi Ubeydullah Efendi'nin seyahati Amerika'ya yönelik bir seyahattir; fakat yazar, muvakkat olarak Fransa ve İngiltere'de de bulunmuştur. Bunun yanı sıra, seyahat ettiği vapurda tanıştığı Avrupa kadınlarıyla ilgili gözlemlerini de eserinde yansıtmıştır. Onun yakından tanıdığı Avrupalı hanımlardan biri olan Eenni Mason bir İngiliz kızdır. Miss Mason, bir İngiliz ticaret firmasının ücretli görevlisi olarak Amerika'daki 1893 Chicago Sergisi'ne gitmektedir. Ubeydullah'ın amacı da o sergiyi gezmektir. Vapurda tanıştıkları Miss Mason, Ubeydullah'a çeşitli konularda yardımcı olur; eğlencelerde, yemeklerde hep yan yana bulunurlar. Aralarındaki yakınlık giderek aşka dönüşür ve Chicago Sergisi'nde de sık sık görüşürler. Ubeydullah, aşkını itiraf etmeye çekinir ve bu itirafı mümkün olduğunca geciktirmeye çalışır; çünkü onun bildiği kadarıyla İngilizlerin âdetlerine göre bir erkeğin bir kadına aşkını ilan etmesi aynı zamanda evlenme teklifi anlamına gelmektedir. "Mâmafih bir bekârla bir genç kız arasında ne kadar temkinli olursa olsun aşk ve alâkadan bahsetmemek o memleketlere göre biraz soğuk görülür. Herhalde kız nâil-i fütûhat olduğuna kani olmadıkça neşelenmez. Ben ise o saate kadar benim kalbime kendisinin hakim olduğunu söylememiştim. Çünkü Avrupa diyarında ve bilhassa İngiltere'de ve hayli seneden beri bizde de kadınlar için koca bulmak çok müşkil şeydir. Binaenaleyh kadınlar fırsat buldukları erkekle tanışmağa, tanıştıklarına kendilerini beğendirmeye, beğenildikleri fikrine zahib olurlarsa ona dair bir söz işitmeğe çok çalışırlar." (s. 173) Ubeydullah Efendi, Avrupa kadınlarının aşk ilişkisinde dil, din, milliyet farkı gözetmediklerini ve beğendikleri erkeklere kendilerini beğendirmeye çalışırken serbest davrandıklarını kaydeder. Miss Mason her ne kadar çekingen, utangaç bir kız ise de Ubeydullah Efendi'nin kendisine olan ilgisini hissettiğinde benzeri davranışlarla ona karşılık vermekten çekinmemiştir. Fakat Ubeydullah Efendi, evlenme düşüncesinde değildir: "Miss Mason kendi itirafıyla yirmi sekiz yaşında bir kızdı. Ben otuz beş yaşında idim. O kendi fikrinde beni kendisine pek münasip buluyordu. Benim evlenmek hususunda ne bir tasavvurum, ne bir kararım olabilirdi. Çünkü ben garib'üd-diyar bir serseri, o İngiltere diyarına mensup bir peri. (...) O ümidi vermemek için ilân-ı aşk edemiyordum. Çünkü ilân-ı aşk etmek 'Evleneceğiz.' demenin İngilizcesiydi. Tanıştığımızdan o güne kadar bir-iki ay dostluk geçirmiş ve haftada lâ-akal üç-beş defa buluşarak birbirimizle oldukça tanışmış bulunduğumuz için evlenmek hususunda benim mevkiimin pek de müsait olamayacağını bilmiş olduğundan bundan böyle ilân-ı aşk, samimi dostluk ve bir aşk-ı eflâtunî'den ibaret bir şey olacaktı. Onun için ben de bunu yapmaktan çekinmedim." (s. 174) Gerçekten de İngiliz kıızıyla Ubeydullah'ın

ilişkileri samimi bir dostluk ve platonik bir aşk çerçevesinde sürer. Chicago Sergisi'nin kapanmasıyla Miss Mason İngiltere'ye döner ve ayrılmak zorunda kalırlar. Ubeydullah Efendi, bu kızı çok sevmiş ve aşkına karşılık görmüştür. Bu sebeple ayrılıkları çok hazin ve "âşıkane" olur: "Nasıl veda ettik? Onu Miss Mason'la ben, bir de Allah bilir. Yalnız şu kadarını söyleyebilirim ki pek acı ve pek tatlı pek âşıkane ve pek şühane bir veda idi. Hem de şapırtılı-şupurtulu idi. Doğrusu ya bu veda tanıştığımız dakikanın lezzetinden daha tatlı idi. Arabanın içinde geçirdiğimiz yirmi beş dakika içinde anlar oldu ki yirmi beş yıllık ömre bedeldi." (ss. 196-197)

Ubeydullah Efendi'nin, evlilik hususunda, İngiltere özelinde Avrupa kadınları için ileri sürdüğü bu iddialar ondan iki-üç yıl kadar sonra Ali Kemal'in *Paris Musahabeleri*'nde -bu kez Paris kadınları için- ileri sürülür. Ali Kemal, danslı çalgılı toplantılara katılıp buralarda kızlarla dans etmeyi sever. Fakat buna benzer aile müsamerelerinin bir sakıncası vardır. Bir erkek, bir aile kızıyla uzun uzadıya sohbetle koyulduğunda kızın annesi, elinde "şartname-i izdivaç" ile hemen ona yaklaşır. Ali Kemal kadınların kızlarını evlendirmek, onlara koca bulmak hususundaki bu hırslarını bir türlü anlayamaz; annelerin, yüzlerinde "Aman, aman, lutfediniz, koca arıyoruz, yok mu?" şeklinde bir ifadeyle dolaşmalarını şaşkınlıkla izler.

Şerefeddin Mağmumi'nin Brüksel hatıraları arasında kadınlarla ilgili özel bir bölüm olmamakla birlikte seyyah, Brüksel'den Paris'e dönerken trende gördüğü bir genç kadın dolayısıyla bu meseleye de girer. Paris'e kadar altı saat boyunca tren kompartımanında, Mağmumi'nin karşısında oturacak olan bu kadın "gayet şık giyinmiş, pek genç, pek şirin bir madam"dır. Seyyah, kadının tasvirini yaparken, onun kendisi üzerinde bıraktığı ilk tesiri de belirtmiş olur: "Bu madam, güzel denmekten ziyade şirin, cazibeli ve sevimli diye tavsife layıktı. Boylu boslu. Endamı mütenasib, ince bir bel, geniş omuzlar. Korsenin yuvasına sığamayıp harice doğru künbed teşkil etmiş göğüsler bir şairin hissiyatını kabartacak bir tablo teşkil ediyordu." (II, s. 99-100) Yirmi iki-yirmi üç yaşlarında olduğunu tahmin ettiği bu kadın, her haliyle etkileyici, sarışın, beyaz tenli bir Paris kadınıdır. Aralarında geçen kısa bir konuşmadan sonra kadının *madame* değil *mademoiselle* olduğunu anlar. Yolculuk sırasında kadın bir ara uyuyunca onu seyreden Mağmumi'nin hayranlığı büsbütün artar; "enzarıyla, ihtisasatımla, tahayyülatıyla, düşüncesiyle, bütün maneviyatıyla o cism-i latifi sever" (II, s. 102) Daha sonra gümrük muayenesi sırasında da eşyalarını taşıyarak genç kıza yardımcı olur. Tekrar trene döndüklerinde aralarındaki tanışıklık hayli ilerlemiştir. Bu arada, kompartımanda Türk ve Avrupalı mukayesesine dayanan bir tartışma başlar. Şerefeddin Mağmumi, Türklerin Avrupa'da yanlış tanındığını söyleyerek aslında Türklerin Avrupa medeniyetinden fazla uzak olmadıklarını mümkün olduğunca ikna edici bir şekilde anlatmaya çalışır. Genç kız, Türklerin her şeyini beğense bile kadınların örtünme meselesini ve erkeklerin çok kadınla evlenme serbestiyetini hoş karşılayamayacağını belirtir. Mağmumi, çok kadınla evlenmenin Türkler arasında gittikçe azaldığını, "terakkiyat-ı fikriye"nin ilerlemesiyle giderek büsbütün ortadan kalkacağını ifade eder. Örtünme meselesinde ise zaten yazarın kendisi de "mesturiyeti müdafaa için söyleyecek söz bulamamakta"dır. Tren Paris'e geldiğinde birbirlerine kartvizitlerini vererek ayrılırlar, bir daha da görüşmezler.

1908'de beden eğitimi alanında uzmanlık eğitimi görmek üzere İsveç'e giden ve orada iki yıl kadar kalan Selim Sırrı, *Bizce Meçhul Hayatlar: İsveç'te Gördüklerimiz*, adlı eserinde İsveç kadınlarıyla ilgili izlenimlerini de geniş olarak aktarır. Selim Sırrı, İsveç kadınlarını iki açıdan değerlendirir; fizyolojik açıdan, sosyal açıdan. Bunları yaparken İsveç kadınlarının ülke tarihindeki rollerine de değinir. İsveç'te kadınların sosyal mevki, erkeklerden hiç de aşağı değildir. "İsveç kadınları asırlardan beri ellerinin hamuruyla erkek işine karışmışlar, hiçbir hususta erkeklerden daha kabiliyetsiz olmadıklarını bilfiil ispat ederek her vakit hukuklarını muhafaza etmişler ve hiçbir vakit erkeklerin esiri, bâzîçesi olmamışlardır. Burada kadın bütün mânâsiyle erkeğin mübareze-i hayatta arkadaşı, felaket ve musibet anında candan yoldaşdır." (s. 44) İsveç kadınlarının tarihteki başarıları ve gösterdikleri yararlıklar da sayılamayacak kadar çoktur; okul kitaplarında bunlara büyük yer ayrılır. Yazar da bilhassa kraliçelerin tarihteki başarılarından, mücadelelerinden örnekler vermeyi ihmal etmez. Ortaçağda ve sonrasında savaşlara aktif olarak katıldıkları gibi erkekler savaşırken kadınlar ekin ekmiş, çift sürmüş, süt sağmış, çocuklarını okutmuş, ticaretle, sanayi ile meşgul

olmuş ve memleketi yokluğa, yoksulluğa düşmekten kurtarmışlardır. İsveç'te kadınların elde ettikleri hakların ve faaliyetlerinin kronolojik bir genel dökümünü de veren Selim Sırrı, 1845-1892 yılları arasında miras, mahkeme, evlilik, öğrenim, memuriyet ve iş hayatı gibi alanlarda kadınlarla ilgili düzenlemeleri sırasıyla belirtir. Bu kronolojiye bakıldığında kadınların, her geçen sene haklarını biraz daha arttırarak elde ettikleri ve sosyal hayata daha aktif olarak katıldıkları anlaşılır. Kadınların eğitim-öğretim alanındaki faaliyetlerinden ayrıntılı olarak söz eden yazar, her kademedeki okulda kızların da eğitim hakkına sahip bulunduğunu; üniversite seviyesindeki okullara kabullerinin ise 1850'li yıllardan itibaren başladığını ifade eder. Öğretmen okullarında, jimnastik okullarında okuyan, yüksek öğrenim sonrasında doktora yapan kadınların sayısı da küçümsenmeyecek orandadır. Uppsala Üniversitesi'nin tıp ve hukuk profesörlerinin ikisi kadındır. Güzel sanatlar alanında faaliyet gösteren kadınların sayısı da az değildir. Yüksek eğitilmiş kadın sayısı arttıkça devlet dairelerinde, şirketlerde, ticarethanelerde çalışan kadınların sayısı da buna paralel olarak artmıştır. "1882'den beri gerek hükümet, gerek şirketlerin memuriyet için açılan müsabakalarına kadınlar da dahil oluyor. Posta, telgraf, telefon, şimendüfer, banka ve bilcümle müessasât-ı maliye memurîn ve müstahdemîni kadındır. Tuhafiye, bakkaliye, züccaciye mağazalarını, bonmarşe ve emsali ticarethaneleri kadınlar idare eder. İskele memurları, vapur biletçileri kadındır. Berberler kadın, lokanta hizmetçileri kadın, işçiler kadın, sütçüler, ekmekçiler, gazete müvezzileri kadın, kitapçılar, kâğıtçılar, tütüncüler, birahaneciler, şekerlemeciler hep kadındır. Hatta hamamlarda tellaklar bile kadındır!" (s. 54) Selim Sırrı, bu manzaranın, Osmanlı'nın "tarz-ı terbiye"sine uygun olmadığını belirtir; fakat bunda suç, kadınların hayata bu kadar dahil olmasını sağlayan İsveçlilerde değil, "bu derece safvet-i ahlâkiyenin vücudunu muhal addeden biz"dedir. İsveçliler medeniyetin zirvesine ulaşmış, "fesad-i ahlâk"tan uzak, ahlâken pak, nezih, afif bir millet oldukları için hayatın her alanında kadın-erkek bir arada yaşayabilme başarısını göstermiştir.

İsveç'in kadınları güzeldir, hatta yazara göre "Stockholm, bir meşher-i hüsn ü ân ıtlakına sezâdır." (s. 54) Boyları genellikle 1.70 ile 1.80 arasında değişen kadınlar, sürekli spor yapmaları sayesinde mütenasip vücutludurlar. Genç, taze ve bakir çehrelerde boya, allık, rastık, pudra gibi şeylere rastlanmaz. Kızlar üzerinde ailelerin herhangi bir baskısı yoktur, büyük bir serbestiyete sahip kızlar istedikleri zaman, yalnız başlarına veya istedikleri kişiyle gezmeye çıkarlar. Evlenmeyi düşünen kızlar da önce erkekle birlikte karar verdikten sonra bunu ailelerine açıklarlar. Zaman zaman aile içine de girmiş olan Selim Sırrı, kadınların tamamına yakınının kültürlü, bilgili, musikiden anlayan, piyano çalabilen, ev işlerinde de başarılı kişiler olduklarını gözlemlemiştir. Ayrıca, başta Fransızca, İngilizce, ve Almanca olmak üzere birkaç yabancı dil bilmektedirler. Selim Sırrı'nın, İsveç kadınlarının iş hayatındaki faaliyetleriyle güzelliklerindeki sadeliğe ilişkin tespitleri bize Ahmet Midhat'ın izlenimlerini hatırlatır.

Stockholm'de Armée de Salut (Selâmet Ordusu) adı verilen yardım cemiyetinin merkezini dolaşan Selim Sırrı, bu merkezin yardım ettiği kişiler arasında kötü yola düşmüş kadınların da bulunduğunu belirtir. Taşradan büyük şehirlere gelip hizmetçilik ederken erkeklerin zorlamasıyla kötü yola düşen veya kendi isteğiyle bu yolu tercih eden kadınların ıslah edilerek cemiyete yeniden kazandırılması bu merkez sayesinde olmaktadır. Kadına büyük önem veren İsveçliler, bu tip kadınların topluma kazandırılması gerektiğine inanmaktadırlar. Armée de Salut'da eğitim yoluyla ıslah edilen ve kendisine geçimini sağlayabilecek normal bir meslek öğretilen kadınlar tekrar topluma karışırlar, fakat bu defa yararlı birer fert olarak. Yazar, müracaat eden kızları mürebbiye olarak yetiştiren bir kurumla, gayr-ı meşru yollardan çocuk sahibi olmuş kadınların ve çocuklarının korunduğu bir başka kurumdan da ayrıntılı olarak bahseder. Bu kurumların asıl gayesi, kadınların büsbütün kötü yola düşmesini engellemek, onları cemiyete yeniden kazandırmaktır.

Mehmet Enisî'nin *Alman Ruhü* adlı mektup-seyahat risalesinde Alman kadınları Türk kadınlarına örnek olarak gösterilir. "Alman kadını sadedir, tasarrufkârdır, maarif-i beytiyeye hakkıyla vâkıftır, kocasının kesesini iyi idare eder ve iyi anadır." (ss. 27-28) diyen seyyah bunlara ilave olarak Alman kadınının alış-verişte ve masrafta çok hesaplı davrandığını, yemek yaparken dahî malzemeleri ölçüp tartarak

kullandığını söyler. Hepsinden önemlisi de Alman kadını "teksir-i nüfusa pek çok hizmetler" eder, yani "çok çocuk doğurur". Çocuklarını terbiye edip yetiştirirken millî duygular aşılama, vatan sevgisini onların kalbine yerleştirmeye özen gösterir. "Alman kadını el işleri yapar, dikiş diker, mahsulât-ı mesaisini satar, nakde tahvil eder, ticaretle meşgul olur..." (s. 29), kocasına her bakımdan yardımcı olur, ailenin geçimini yalnızca onun sırtına yüklemeyiz. Mehmet Enisî bütün bu özellikleri, Türk kadınlarına birer örnek olmak üzere sıralar. Alman kızları maarif alanında da kedilerini gösterirler. Üniversitelerin pek çoğunda sayıları hiç de az olmayan Alman kızları okumaktadır. Bunlar mezun olduktan sonra evlerinde oturmayıp, dişçi, doktor, piyanist, mürebbiye, muallime, muharrir, kimyager, tacire... olarak toplumdaki yerlerini almaktadırlar.⁴³

Osmanlı seyyahları içerisinde Celal Nuri de Avrupa kadınlarıyla ilgili olarak büyük ölçüde kendi tecrübe ve gözlemlerine dayanan bilgiler aktarmıştır. *Şimal Hatıraları*'nda İsveçlileri tanıtırken Stockholm kadınlarının yüz ifadelerinde bir başka güzellik olduğunu söyler. İsveç kadınlarının süsten ve gösterişten uzak olmaları hususunda yaptığı saptamalar, Ahmet Midhat ve Selim Sırrı'inkilerle paralellik gösterir. Celal Nuri, Danimarka'nın başşehri Kopenhag'da ise kadının bilhassa günlük hayat içerisindeki yerine dikkat çekerek, şehirdeki 85.000 *vélosipède* sürücüsünden yarısının kadın olduğunu belirtir. Yazar, kitabının "Şimal'de ve Rusya'da Kadınlar" (ss. 79-84) başlıklı onuncu bölümünde kadınların özellikle sosyal hayat içerisindeki yerini göz önüne sermeye çalışır. Şimal ülkelerinde kadınlar "pek müterakkî"dir. Bu ülkelerdeki toplumsal şartlar, sadece Osmanlı'yla değil Avrupa'nın diğer memleketleriyle kıyaslanınca bile bambaşka bir görüntü ortaya çıkmaktadır. İngiltere'de kadınlar kendi hakları için mücadele etmek zorundayken Finlandiya'da, Norveç'te kadınların mebus seçilmesi hiç kimseyi şaşırtmaz. Kadınlar hemen her iş kolunda kendilerini göstermektedirler: "İskandinavya'da kadınlar mesaf-i umumiyenin her birine iştirak etmişlerdir. Stockholm'de duydum: Bu gün bir harp olacak olursa erkekler umumen harbe gidecek ve kadınlar onların işlerini ellerine alıp harekât-ı umumiyeye zerrece halel gelmeyecektir! Güzel bir netice değil mi?" (s. 79) Kuzey ülkelerinde sağlığa ve beden terbiyesine verilen önemin bir sonucu olarak erkekler de kadınlar da sağlıklı ve zinde vücutlara sahiptir. Çehrelerde sağlığın verdiği bir güzellik kendini gösterir.

Kuzey ülkelerinde kadınların tuttuğu yerin önemini ortaya koymak için konuyla ilgili çeşitli meselelere temas eden Celal Nuri, bu ülkelerde kadının yalnızca erkeğin zevkini tatmin etmekle veya aile kurmakla görevli bir varlık olarak kabul edilmediğini söyler. Kadının bu ülke toplumlarında başka vazifeleri de vardır. "O erkeğin zebunu değil, onun şerîk ve nazîridir. Onun derecesinde okur, yazar. Hele onun derecesinde çalışmak nuhbe-i âmâlidir." (s. 80) Toplumun her kesiminde, toplumdaki hemen her iş kolunda kadının erkekle birlikte bulunması genel ahlâkın düzelmesine de yol açmıştır. Bu ülkelerde bir erkek bir kadını gördüğü zaman "Bizim havâlî-i müstekrehe-i Şarkiye'de olduğu gibi bir erkek bir kadın gördü mü tavşan gibi kulaklarını dikmez. Ona karşı hafif-meşreblik etmez, etmek aklına gelmez." (s. 80) Kadınlar İskandinavya'da gayet serbest oldukları gibi namuslarına da düşkünlüdürler. Bir genç kız on sekiz yaşına geldiğinde hürriyetini eline alır, namus ve iffetinden kendisi sorumlu hâle gelir. Bu genç kızlar toplumdaki her türlü cemiyete girip çıkarlar, gençlerle arkadaşlık ederler fakat kendilerine ahlâk dışı bir teklifte bulunulduğunda hemen karşı çıkmayı bilirler. Celal Nuri, onların bu karşı çıkışlarını anlatırken İsveç ile Fransa arasında üstü örtülü bir mukayese de yapmış olur: "Kendisine mugayir-i iffet bir teklif vuku bulursa: '-Efendi! Burası Paris bulvarı değil.' cevab-ı zî-itâbiyle insanı mahçub ve şerm-sâr eder." (s. 80) Yazara göre, Şimal ülkelerinde kadınla erkeğin birbirinden farklı varlıklar olduğunu hiç kimse düşünmez. Öyle ki hiçbir ahlakî rezalet meydana gelmeden kadın tellakların erkekleri yıkadığı hamamlar bile vardır.

Celal Nuri, Kuzey ülkelerinde kadınların yaptığı işler hakkında değerlendirmelerde bulunurken bu durumun büyük bir "tekâmül"ün işareti "rezaletler,

⁴³ Avanzade'nin 1330/1914 tarihli bir risalesinde bu hususta daha geniş bilgiler, mukayeseler, tavsiyeler vardır; fakat o eser seyahatname özelliği taşımadığı için ondan geniş olarak faydalanmak yerine burada sadece adını anmanın yeterli olduğunu düşünüyorum. Bkz. Avanzade M. Süleyman, *Alman Kadınları*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1330, 24 s.

sefahetlerle husule gelmeyen" çok büyük bir ileriliğin göstergesi olduğunu söyler. Ulaştığı sonucu şöyle ifade eder: "Zannedirim ki, bir buçuk asır sonra havâli-i Şimaliye'de rical ile nisâ beyninde hiçbir fark kalmayacak; yeni, mütekâmil, müterakki tabiate daha yakın bir cemiyet husule gelecek. Garbî ve vasatî Avrupa bundan daha uzaktır. Hele Şark ve Asya, garb ve vasattan pek uzaktır. Kadınların ihrâz-ı hukuk etmesiyle, onların mesâî-i muhtelifeye iştirakiyle nev'-i beşer nisf-ı diğerini kazanıyor. Bu ise az bir terakki, az bir teâlî değildir. / Şimdikinden başka, şimdikine zıt cemiyetleri, âlemleri tedkik ve mütalaa etmeliyiz ki mevki-i hakikiyiz taayyün etsin." (ss. 81-82)

Onun kadın meselesine ne kadar çok önem verdiği ve kadını değişik yönleriyle gözlemlediğini anlamak için *Kutup Musahabeleri* adlı seyahat kitabı da bize bazı değerlendirmelerde bulunma imkânı verir. Kitabın "Kadın Fotoğrafları" (s. 39) başlıklı dört yazıdan oluşan bölümünde, seyahati esnasında tanıdığı veya yakınında bulunduğu kadınları anlatır. Kitabına sadece kadınları ele aldığı böyle bir seri kısmı koymuş olması bile onun Avrupa seyahati sırasında kadınları ne kadar dikkatle gözlemlediğini anlamamıza yeter. Serinin birinci yazısında trende kendisiyle aynı kompartımanda bulunan güzel bir kadını tasvir ederken onu herşeyden güzel ve etkileyici bulduğunu anlamak zor değildir: "Vagon kompartımanında yalnızız: Katar sür'at-i mümkün ile ovaları, dereleri, köyleri, şehirleri geçiyor. Etraf latif, fakat yolcu eltaf. Menâzır-ı tabiiye zarif, fakat yolcu azref. Şehirler nefis, fakat yolcu enfes." (s. 39) Bu satırların ardından adeta bir ressam gibi, fakat bir yazar olarak kelimelerle, genç kadının portresini çizme çabası içine girer. Belirttiği her unsur kadının güzelliğinden bir parçadır; zaten kadın da "güya bir ressam veya heykeltıraş elinden çıkmış gibi" düzgün ve hoş bir endama, birbiriyle uyum içerisinde olan ve her biri ayrı bir güzellik gösteren "pek mütenasib bir çehreye, küçük bir ağıza ve o nisbette bir buruna" sahiptir. Kadının boyu uzun, vücudu zayıftır. Küçük ayaklarına "pek iyi cinsinden *ajur* ve ipekli bir çorap" giymiştir. Üzerinde kibarlığını ortaya koyan bir elbisesi vardır. Celal Nuri, kadının yirmi yaşında olduğunu tahmin etmektedir. "Hülâsa şirin bir kadın. Pek *belle*⁴⁴ sayılmaz; fakat *jolie*⁴⁵. Geçtiğim menâzırdan, herşeyden daha güzel." (s. 39) Hoş bir simaya, temiz bir yüze, kibar bir tavra sahip bulunmasına rağmen kadında bir eksiklik olduğunu hisseden Celal Nuri, bir süre bu eksikliğin ne olduğunu anlamaya çalışır. İlerleyen saatlerde kadınla bir parça konuşup sohbet etme fırsatı bulunca bu eksikliği anlar; kadının "iz'ân"ı tam değildir: "Musahabemizin -ki muhatibemin Fransızca'yı çatra patra bilmesi neticesi pek yolunda gitmedi- sonunda maatteessüf lügaz anlaşıldı. Güzel, zarif, iyi büyümüş, belki aristokrasiye mensup bir Viyanalı. Viyanalı melâhatinin bütün inceliklerine sahip. Fakat iz'ânı âni derecesinde değil." (s. 40) Serinin ikinci yazısında sözünü ettiği diğer bir kadın ise kırk yaşlarında, güzelliğini henüz kaybetmemiş, akıllıya benzeyen, kalıbı kıyafeti yerinde, hoş-sohbet bir kadındır. Sohbet ederlerken kadına Avrupalı bir beyefendi gibi davranan Celal Nuri, kadının beğenisini kazanır. Fakat az sonra Türk olduğunu söylediğinde kadın birdenbire soğuk davranmaya başlar. Bunun üzerine seyyahın ona bakışı da değişir; onu saygı duyulacak bir hanımefendiden ziyade süslü, şık, moda tâbi kafa içinde adi dimağ taşıyan bir kadın olarak görmeye başlar. "Avrupa sahifeleri ile dolu bir iz'ân, Avrupa taassubu, Avrupa tasallüfü, Avrupa kabalığı, Garb ve Hristiyan saçma hayatları ile pür bir ruh" vardır kadında.

"Kadın Fotoğrafları" serisinin üçüncü yazısında Celal Nuri, "Tonbul tonbul, domates gibi kırmızı, süt gibi beyaz, keten saçlı Alman kızları"ndan bahseder. Hepsini birbirine benzeyen Alman kızlarının masum bir görüntüsü vardır. Kuvvetli, gürbüz, sıhhatli, neşeli ve sıkıntıdan uzaktırlar. Aynı zamanda serbest tavırlı, erkeklerle rahatça şakalaşabilen, diledikleri zaman sokak ortasında bile "gürültülü patırtılı bir buse ile ileriye gitmekten çekinmeyen" serbest kızlardır bunlar. Serinin dördüncü yazısında ise Avrupalı olmadığı halde Avrupalıymış gibi davranmaya çalışan fakat davranışlarındaki taklitçiliği gizleyemeyen orta yaşlı, güzelce bir kadın anlatılır. Gerek kıyafeti, gerek konuşması ve gerekse davranışları kusursuzdur fakat bütün bunlara rağmen "rûhundan

44 Fr. "İncelikli, etkileyici, estetik açıdan da güzel olan, hüsn ü ân sahibi" (B. A.)

45 Fr. "Hoş, sevimli, güzel" (B. A.)

cemaline akseden Frenk mukallitliği" dikkatle bakan birinin gözünden kaçacak gibi değildir.

Yolculuk ettiği Victoria Louise gemisinin İzlanda açıklarında demirlediği bir zaman, gemide bir konser verilir ve balo tertip edilir. Eğlenceye İzlanda genç kızları da katılırlar. Bu vesileyle, Celal Nuri de baloya iştirak eden İzlanda'nın genç kızlarıyla Alman ve Amerikalı kadınlar üzerinde gözlemlerde bulunma fırsatı yakalar. Dans etmeyi pek beceremeyen şişman bir Alman kadını ile sapsarı saçlı yılan gibi incecik bir Amerikalı kadın dikkatini çeker. Alman'ın aksine Amerikalı kadın mükemmel dans etmekte hatta çok iyi tango yapmaktadır. Geminin Kuzey Buz Denizi'nde seyrettiği sıralarda yine bazı eğlenceler düzenlenir, sohbetler edilir. Celal Nuri, seyahatin bu kısımlarında yine kadınlarla ilgili izlenimlerini birer-ikişer cümleyle ortaya koyar. Kuzey ülkelerinin kadınları "pek soğuk mahluklar"dır. Burada, yazarın, Kuzey kadınlarıyla ilgili görüşlerinde sebebini anlayamadığımız bir olumsuzluğa eğilimli olduğunu görmekteyiz. Dans salonunda gördüğü bir Alman kadınına da "un çuvalı"na benzetir. Amerikalı bir kadının ise kendisi güzel olmakla birlikte, adı "Ox"tur ve bu ad İngilizce'de "öküz" demektir. Bir başka Amerikalı kadın ise "arzu ettiği kocayı iştirak edecek derecede dolara sahip olmasıyla" dikkati çeker. Sürekli olarak dans eden, aralıksız olarak sıçrayıp duran bir kız ile "kaplan pöstekisine bürünmüş" iki kız da seyyahın dikkatini çeker. Bu kadınların ortak özelliği "günde sekiz vakit bon bon yiyip magazin okumaları"dır.

Seyahatinin ilerleyen zamanlarında, vapurda tanımak istediği bir Alman kadınla yakınlaşma fırsatı bulur. Bu; zengin, kültürlü, güzel bir duldur. Celal Nuri, bu kadınla olan sohbetlerini uzun uzun anlatır ve kadın hakkında, tanıdığı kadarıyla bazı bilgiler verir. Diğer Alman kadınlarla karşılaştırınca "yabanî otlar arasında bir çiçek gibi" gördüğü, yirmi altı-yirmi sekiz yaşlarında gösteren Madam Alice Sch., yazarı hayli etkilemiştir. Bilhassa giyimi ve cazibesıyla... "Giyinmek, yürümek, hususuyla gülmek san'atlarında son derecede mâhir. Pek meşhur güzellerden değil; fakat soğuk güzellere gayet fâik. Belki bir kusuru var: Pek güzel giyiniyor ve büyük *dekoltaj* yapıyor. O kadar güzel telebbüs ediyor ki bütün vücudu, göğsü, ayakları, kolları belki fevka'l-beşer bir şekil alıyor." (s. 126) Ana dili Almanca'nın yanı sıra İngilizce ve Fransızca'yı da mükemmelen konuşan bu iyi eğitilmiş, zengin kadın, kendisiyle muhabbet kurmak isteyen erkeklerle istihza etmekten de geri kalmamaktadır. Celal Nuri onunla öylesine bir yakınlık kurar ki geç vakte kadar sohbet ettikleri bir gecede kadın, aile sırlarına varıncaya kadar hayatının önemli safhalarını anlatmaktan kendini alamaz. Boşandığı kocasının kötü hatıralarıyla mutsuz, üç çocukla ortada kalmış olmaktan dolayı umutsuzdur. Kendisini üç çocukla hiçbir erkeğin kabul etmeyeceğini bildiği için yeni bir evlilik yapamayacağını düşünmekte ve bu durum onu için için ağlatmaktadır. Kadınla tanışmak Celal Nuri için ilginç bir tecrübe olur.

Celal Nuri'nin sık sık dikkat çektiği Alman kadınlarının güzellikten yoksun oluşu meselesi Halit Ziya'nın *Almanya Mektupları*'nda da okuyucunun dikkatine sunulur. Yazar, Münih'te bir tiyatrodaki gözlemlendiği kadın seyircilerin giyiminin çirkinliğinden söze girerek Alman kadınlarıyla ilgili değerlendirmelerde bulunur. Alman kadınlarının "tarz-ı telebbüsünde" büyük bir ihmal ve bunun sonucu olarak da uyumsuzluk kendini göstermektedir. Avrupa'nın diğer ülkelerinde bilhassa tiyatro seyretmeye gelen kadınlar giyimlerine büyük özen göstermekte ve en güzel şekilde giyinmek için çaba sarfetmekteyken Alman kadınlarının bu ihmalkârlığı Halit Ziya'yı düşündürür. Alman kadınlarının bu ihmalini savaş ortamına bağlamak mümkündür belki. Fakat Halit Ziya'ya göre, "zaten hüsn denilen âhenge Bavyera'nın ne kadınlarında ne erkeklerinde pek nadir tesadüf edilmekte"dir. Alman kadın ve erkeklerinin gözleri, saçları, tenleri, kaşları tek tek ele alındığında belki güzel sayılabilir fakat bunlar arasında uyum yoktur. İnsan vücudunun ve yüzünün asıl güzelliği ise ancak uyum olduğu zaman söz konusu edilebilir. Alman kadınları erkek gözüyle bakıldığı zaman estetik birer varlık olmaktan ziyade tabiatın kendisine verdiği görevi yerine getirmek durumunda olan bir "anne" pozisyonundadır. Şiiriyetten, estetik güzellikten uzak olan bu kadınlar ancak "anne" olarak değerlendirilmelidir yazara göre. "Güzel gözler, latif saçlar, penbe veya gayet ince hutût ile saz bir sima, hoş bir inhina ile mürtesim parlak kumral kaşlar, hemen daima güzel tenler... Bütün bu güzel olarak bulunan şeylerin mecmuu arasında birdenbire fena açılmış bir ağız,

sakat bir çizgiyle kıvranan yahut müfrit bir çıkıntıyla biten bir burun, çıkık bir çene, velhasıl mecmuanın hüsn-i tesirini imha ediveren bir bozuklukla gözleriniz o simadan gayr-ı mutayyeb olarak ayrılır. Kadınlarda bu noksan daha ziyade mahsustur. Kadın burada mesela bir levha-i sevdaya konacak ince bir nümune-i şi'r, yahut zarif bir heykelçeye esas ittihaz edilecek hurde bir enmuzec-i hayâl değildir, herşeyden evvel kadının ihsas eylediği fikir tam ve sağlam bir valide olmasıdır. Tabiat onda şi'r ü hayâlden boş kalan şeyleri hep anaçlığa ait servet-i cismânînin füyuzuyla imlâ etmiştir. Burada kadına bakarken nîm-muzlim odaların kuştüyü yastıklarda baygın vaziyetler, ağaçların esrar-perver yaprakları arasında parmaklar birbirinin içine kilitlemiş seyrânlar, müneccem gecelerde uyuyan göllere nâzır pencerelerde yan yana sâkit istiğraklar düşünülemez. Onun temâşâsından hâsıl olan his: '-Ne iyi bir vâlide.' cümlesiyle kabil-i icmaldir.⁴⁶ Servet-i Fünun romancısı, kadına öncelikle estetik bir varlık, bir güzellik simgesi olarak bakma eğilimindedir; ancak Alman kadınları ona bu bakışının cevabını olumlu şekilde vermezler.

Halit Ziya bu meseleyi *Alman Hayatı*'nda daha geniş olarak ele almış, bu konuyla ilgili asıl değerlendirmelerini seyahat hatıralarının düşünce ağırlığını taşıyan bu kısmında yapmıştır. Almanya'da anne olan kadının toplumdaki yeri yükselir, bir kadının ne kadar çok çocuğu olursa kadın o kadar önemli görülür. Bu nedenle ve ayrıca "yüce yaradılışı sebebiyle" evli kadınlar hiçbir zaman "ıskat-ı cenin"e yanaşmazlar. Toplum, çeşitli kurum ve kuruluşlarıyla kadına çocuk yetiştirmede büyük yardımlar sağlar. Almanya'da anneliğe hazırlanan kadın eğer çalışıyorsa ona iş hayatında türlü kolaylıklar gösterilir. Doğacak çocuğun babası belli olmadığı veya kadın ile erkek evli bulunmadığı durumlarda bile kadına yapılan yardımlarda, gösterilen kolaylıklarda bir aksama olmaz. Bütün bunlar Alman devletinin nüfus artışını hızlandırma politikasının bir sonucudur.

I. Dünya Savaşı esnasında Almanya'da seyahat eden Mehmet Celal, savaşta, cephe gerisinde ve toplumun hayatında Alman kadınlarının oynadığı önemli role işaret eder. Gerçi "zafer-i âti" gerçekleşmemiştir fakat Alman kadınlarının fedakârlığı dikkat çekecek boyutlardadır. "Bahusus Alman kadınlarının erkekler kadar âlî olan fedakârlıkları zafer-i âtinin en büyük âmillerinden biri ve belki birincisi olacaktır." (s. 27) Bu son gezisinden önce de zaman zaman Almanya'ya gitmiş olan Mehmet Celal, her seyahatinde Alman kadınına biraz daha iyi tanıdığını ve tanıdıkça da onlara karşı takdir duygularının arttığını söyler. Son seyahati ise "bu cins-i latife karşı pek büyük hürmet ve ta'zim hislerini de tevhit etmiş"tir. Alman kadını savaş sırasında hem evde çocuğunun terbiyesiyle ilgilenmekte hem de cephede bulunan erkeklerin yerine fabrikalarda, tren yollarında, ticarethanelerde, otellerde çalışmaktadır. Bunu yaparken en küçük bir şikâyette bulunmadığı gibi işleri en iyi şekilde yapmaya gayret etmektedir. "Bir lokantaya giderseniz, sizi karşılayan, yer gösteren, yemek listesini veren, ısmarladığınız yemeği getiren bir kadındır ve te'min ederim ki, bu vazifesini erkeklerden daha ziyade dikkat ve intizamla görür. Tramvaya binersiniz kondüktörler hemân umumen, makinistler ekseriyetle kadındır. Otomobillerin şoförleri de kısmen kadındır. Berlin'in büyük omnibüslerinde arabacılık edenler yine kadındır. Yeraltı tramvayları müstahdemîni, mektup müvezzi'leri, tanzifât amelesi, demiryolu ve tramvay hatlarının tamircileri de kadındır. Devâir-i resmîyede hıdmet-i kitabet hemân kadınlara münhasır gibidir. Ben hayatını kazanmak için bu derece cehd eden, çalışan şu latif mahlûkatı mensub oldukları milletin şerefi, şâni, ziyneti addederim." (ss. 27-28) Yazar açıkça belirtmez ama kadınların, iş hayatının her cephesinde böylesine yaygın surette görev alması elbette bir zorunluluğun sonucudur. Alman erkeklerin büyük bir çoğunluğu savaş sebebiyle işini bırakıp cepheye koştuğundan, iş çevrelerinde Alman kadınları faaliyet göstermek durumunda kalmıştır.

Avrupa seyahatine çıkan son Osmanlılardan olan Cenap Şahabettin'in eserinde bilhassa Avusturya ve Alman kadınlarıyla ilgili tespitlere rastlarız. Macaristan'a girerken, tarlalarda çalışarak askere yiyecek yetiştiren kadınları takdirle seyreden Cenap, Almanya ve Avusturya ile ilgili izlenimleri arasında kadınların bu ülkelerde yaşanan günlük hayattaki yerine değinir. Daha önce bazı seyyahlarda karşımıza çıkan "Alman kadınlarının güzel olmayışı" hususundaki ortak kanaate Cenap da katılır.

⁴⁶ *Tanin*, nr. 2442, 4 Teşrin-i evvel 1915

Potsdam'daki bir park gezintisini anlatırken yazdığı şu satırlar bunu açıkça ortaya koyar: "Gamsız Park'ta şi'r-i etrafı ihlal eden yalnız birkaç kadın gördüm ki her birinden üçer, dörder kurbân-ı hayâl çıkar: Bu muhît-i bedî' içinde bu çok yağlı kadınlar hüsn ü san'atın örgücü gibi idiler! Ağaçların şi'r-i ihtizârı altında bu ağır kadınların nefesleri iştihâ gibi şapırdıyor ve sanki neşîde-i hazândan mama istiyordu." (s. 140) Berlin'de ve Viyana'da kadınlar hemen her yerde görülürler. Bilhassa Viyana'nın kahvelerinde ve eğlence yerlerinde kadınların varlığı, hatta çokluğu hemen dikkat çeker. "Viyana'nın hemen bütün madamları ve matmazelleri bâ-husus yüksek sınıfa mensup olanlar hemân kâmilten tütün tiryakisi olmuşlar; belki yaprak sigarası içen erkeklerden ziyade sigara düşkünü tazeler var..." (s. 259) diyerek Viyana'da kadınların sigara tiryakiliğine temas eden Cenap'a, onların bu alışkanlığı garip görünür.

Asmaî'nin *Sicilya Hatırası*'nda bu bölgenin kadınları üzerindeki gözlemlerini aktardığı görülür. Sicilya'da halk kesimi genelde fakir olduğu için kadınlarda da bu fakirliğin izleri görülür. Pazar günleri süslenip gezen kadınlarda bile dikkat çekici bir süslülüğe rastlanmaz. Avrupa'nın diğer yörelerinde görülen şapka giyme âdeti buradaki kadınlar arasında yoktur. Roma şehrinin kadınlarıyla Sicilya halkının kadınlarını mukayese eden Asmaî, Sicilya kadınlarının Roma'dakiler gibi kısa elbise giymediklerini, eteklerinin kunduralarına kadar uzandığını belirtir. Seyyah, "Hoş burada dahi neler var ammâ, benim şu sözüm ağlebiyeti teşkil eden halkadır. Sonraları otele çay içmek bahanesiyle gelen öyleleri müsadif-i nazarım oldu ki: fistanını giyinmeyi unutarak deliler gibi iç gömleği ile gelmiş zannetmişim." (II, s. 33) sözleriyle Palermo'da da "masum olmayan" kadınlar bulunduğu işaret eder. Şehrin bilhassa kenar sokaklarında çocukların büyük kalabalıklar oluşturduğunu söyleyen seyyaha göre, Sicilya kadınlarının bir özelliği de "pek velûde" olmalarıdır.

Napoli seyahati izlenimlerinde şehrin kadınlarından da bahseden Mehmed Rauf ise, kadınları bilhassa çalışma hayatı içerisinde değerlendirir. Onun İtalyan kadınlarına bakışı hiç de olumlu değildir. Farklı güzellikler hayal etmişken, "Napoli sokaklarında kırtan iri memeli, iri kalçalı, sütûnî belli kadınlar"ı görünce büyük bir hayal kırıklığına uğrar. Yazarın seyahat notlarının kenar mahallelere ayrılan bölümlerinde de, buralarda yaşayan kadınlar iş hayatı içerisinde, güzellikten uzak, kaba, görgüsüz hatta küfürbaz olarak nitelendirilir. Napoli pazarlarındaki seyyar satıcıların pek çoğu da kadındır. *Eylül* yazarının, yiyecek tablalarına hücum eden müşteriler arasında "en büyük bir boğaz âhengi ile, kırıtarak bayılarak mal satan ekserisi şişman, kısa boylu, at derili, saçları, tabii ve zaruri olarak, yağlı, tutkallı satıcı kadınlar"ı beğenmesi düşünülemez elbette! Gerçi bunlar, kenar mahallelere ve fakir tabakaya mensup kadınlardır. Mehmed Rauf, Napoli'nin bu çeşit kadınlarına dair izlenimlerini bu şekilde belirtmekle birlikte şehrin bütün kadınlarının böyle olduğunun düşünülmemesi gerektiğini de ekler.

C. Sokak Kadınları

Seyyahlarımızın Avrupa'nın büyük şehirlerindeki sokak kadınlarıyla ilgili tespit ve değerlendirmeleri sanıldığından fazla ve bir hayli de ilgi çekicidir. Avrupalıları ve Avrupa hayatını daha yakından tanımak isteyen seyyahlar gittikleri ülkelerde hayatını fahişelik yaparak sürdüren, kendi memleketlerinde belki de göremedikleri bu tip kadınları merak ederler. Paris, Londra ve Viyana gibi büyük şehirlerde fahişelerin çalışma şekilleri, erkeklere karşı davranışları, diğer insanlarla münasebetleri zaman zaman seyyahlar tarafından dikkatle izlenmiştir. Gerçi seyyahların çoğu bir fahişeyle karşılaşmasının "tesadüf" olduğunu belirtmeye bilhassa özen gösterir. Seyahatnameyi kaleme alan yazarın Osmanlı toplumundaki konumu ve o eseri okuyacak olan Osmanlı okuyucusunun "muhafazakâr" bakış açısı düşünüldüğünde bu "tesadüf"leri belki anlayışla karşılamak gerekir. Buna karşılık Avrupa şehirlerindeki fahişeler üzerindeki gözlemlerin tamamının tesadüflere bağlı olduğunu düşünmek de yanlış olur. Bunların bir kısmı bilinçli tercihlerin sonucunda gerçekleşir; çünkü bazen, seyyahın bir-iki sözü, kendisinin bu konudaki merakını ele verir.

Avrupa ülkelerindeki sokak kadınlarıyla ilgili ilk tespit *Seyahatname-i Londra*'dadır. Seyyah, Londra'nın gece hayatından bahsederken geceleri fahişelerin sarkıntısından bazı sokaklarda gezip dolaşmanın zor olduğunu belirterek şehrin gece

hayatındaki ilginç bir hususa dikkat çeker. Londra fahişeleri, işlerini yapacak uygun yerler bulamadıkları için sokaklarda çalışmakta ve işlerini yapabilmek için, anlaştıkları kişinin kendilerini götürdüğü yere gitmektedirler. Seyyah ve Londra'da tanışıp arkadaş olduğu Mösyö Rino adlı bir Fransız arkadaşı, şehirdeki ilk günlerinin gecesinde beraber gezerlerken sokak kadınlarına rastlarlar. Yazar, Mösyö Rino ile kendisinin başından geçen macerayı şöyle anlatır: "Londra'nın bazı esvâkında fahişelerin sarkıntısından zुकaklarda gezilmez derecelerde olduğu hâlde icrâ-yı ef'âl-i nefsâniyeye mahsus yerleri olmadığından bizim gibi misafirîn lokantalarda beytütet etmekte olmasıyla biz dahi mumailleyle beraber bir Fransız lokantasına gidüb o gece kalınmış..." (s. 10)

Seyyah eserinin sonuna doğru bu meseleye tekrar döner ve "Londra fahişelerinin kârhâneleri olmadığı için erbâb-ı hevânın sokaklarda mukavele ederek bir yer tedarik edip oraya gittiklerini" belirtir. Geceleri belli bir vakitten sonra Londra fahişeleri sokaklarda müşteri aradığı ve bu sebeple geceleri sokaklarda dolaşan namuslu kadınlara bile erkekler tarafından fahişe muamelesi yapıldığı için aile kadınları geceleri hiç sokağa çıkmazlar. Seyyah, aldığı bilgiler doğrultusunda fahişelerin eski âdetlerinden de kısaca bahseder: "Bunlar gündüz zुकakta gezdikçe esvâbı ters giyme ve başlarına alaca şey örtme eski zamanda usullerinden imiş." (s. 80)

Seyyah, daha sonra ilginç bir tecrübe daha geçirir. Opera izlediği tiyatrodan perde arasında dikkatini çeken, elbiseleri süslü "kibar bir İngiliz familyası"yla⁴⁷ tanışmak ister. Kadınlar tanışmaya seyyahın daha gönüllü çıkınca tiyatrodan çıkıp gezinmeye başlarlar. Fakat ikide bir, lokantaya gitmek istediklerini söyleyince seyyah onları güzel bir lokantaya götürür. Yemekler o kadar pahalıdır ki yediklerinin toplamı 1000 kuruşu geçer. Masadaki hal ve tavırlarından kadınların "erbâb-ı hevâ ve iltifattan olduklarını", dolayısıyla da bütün hesabın kendisine yükleneceğini anlayınca dışarı çıkma bahanesiyle "fesini onların yanında bırakarak" lokantadan gizlice kaçar.

Kadınlarla bağlantılı olarak bir aldatılma olayı daha geçer *Seyahatname-i Londra* yazarının başından. Gerçi bu sefer onu kandıranlar sokak kadınları değildir. Fakat olay yine bir eğlence yerinde geçtiği ve kendisini aldatan kızlar seyyahın gözünde fahişe olduğu için bu aldatılma olayını da bu bölümde anlatmayı uygun buldum. İngilizlerin eğlence yerlerini yakından tanımak ve bir parça eğlenmek amacıyla gittiği bir gazinoda *quadrille* dansının müziği başlayınca çevresini alan üç-dört kız onu dansa davet eder. Dansı bilmediği halde kızlardan biri onu "cebr ile elinden tuttuğu gibi oyuna sokmağla" daha fazla karşı koyamaz ve o kızla dans eder. Diğer kızlardan biri seyyaha adını sorunca birlikte dans ettiği kız onun hakkındaki bilgileri övücü sözler kullanarak diğer kızlara aktarır. Bu durum seyyahı memnun eder, fakat kızın kendisini nasıl olup da bu kadar iyi tanıdığını anlayamaz. Danstan sonra da gazinodan çıkan kızın peşine düşer, "hele ruspî olduğuna cezm ü yakîn hâsil ettiğinden zen-pâre muamelesiyle azimet" eder. (s. 29) Fakat bir süre sonra diğer kızlar da ortaya çıkarak hepsi birleşir ve seyyah bunların, kendisinin oturduğu mahalleye gittiklerini fark eder. Hatta kızlar onun kaldığı eve girerler. Neden sonra, kızların "hâne sahibi familyası olduklarını, kendisiyle oyun oynadıklarını ve aldattıklarını" anlar. Buna rağmen kızlara hiç kızmaz hatta bu olay aralarında bir ay kadar karşılıklı gülüşüp eğlenmeye bir vesile teşkil eder.

Londra'nın sokak kadınları, Samipaşazade Sezai'nin hatıraları arasında da karşımıza çıkar. Fakat onun anlattığı sokak kadını, diğer seyahatnamelerin pek çoğunda yansıtıldığı şekilde erkeklerde arzu uyandıran, etkileyici, "taarruzkâr" sokak kadınlarından değildir. Sezai geceleyin dolaşırken önüne "ıztıraptan bükülmüş boyunları, boğuk, kısık sesleriyle teklif-i refakat eden şeb-gerdân-ı felâketten" birkaç sokak kadını çıkar. Bunlardan biri Sezai'ye çok yaklaşır. Eskimeye yüz tutmuş *dekolte*, ince canfes elbisesi içinde, soğuk gecede öksürükle sarsılan göğsünün bir kısmı açık olan kadın, ona, birlikte olmayı teklif eder. Karşısındaki bu solgun, "illetten müstekreh, iniltiden müessir sadasıyla aşktan, muhabbetten, visalden dem vuran"⁴⁸

⁴⁷ Olayların gelişiminden ve seyyahın daha sonra anlattıklarından, buradaki "familya" sözünü "kadın" anlamında kullandığı anlaşılır.

⁴⁸ KERMAN, a. g. e., s. 116

kadına arzu duymaktan çok ona acıyan Sezai, bir meyhanede sıcak şarap ısmarlar. Kendisine nazik bir şekilde teşekkür eden sokak kadınının bu nezaketi onu etkiler.

Hâmid'in Paris hatıraları arasında bu şehrin sokak kadınları önemli yer tutar. *Sahra*'nın "Lahn"lar bölümünde Paris eğlencelerinden bahsederken Paris'in kibar fahişelerinin erkeklerle büyük paralar karşılığında birlikte olduklarını belirtir. Erkeklerin sadece bol paralı olması yeterli değildir, aynı zamanda çok kibar ve nazik olmaları gerekir. Kadınlar daima şehrin pahalı lokantalarında yemek yemeyi, lüks arabalarla gezmeyi, "mutantan" eğlence yerlerinde bulunmayı isterler. Erkekleri büyük masraflara sokan bu kadınlar, onca masrafa rağmen kendilerini birlikte buldukları erkeğe teslim etmekte daima nazlanırlar. Hatta parası bittiği anda yanlarındaki erkeği terketmekte ve bir başkasıyla birlikte olmakta sakınca görmezler. Edilen masrafların yanı sıra kadına, "birlikte olma" karşılığı olarak "elli altın kadar" vermek, hizmetçilerine bahşişlerde bulunmak, ayrılırken de teşekkürler ederek özürler dilemek gerekir: "İşte centilmenin o âlemde / Böyledir ettiği muhabbetler. / Giyinişle yemek değil, hem de / Para ister selâm u sohbetler."⁴⁹

Ahmet Midhat, Fransız fahişeleriyle ilgili olarak, Lyon şehrinde bir "çalgılı kahve"de yaşadığı olayı "buraların ahlâk ve âdâbına dair okuyuculara bir fikir vereceği ve seyyahların nazar-ı ibretlerini açacağı için" hikâye eder. Lyon'da, "Beyoğlu'ndaki Concordia'ya benzeyen çalgılı kahve"de sahnedeki gösterileri seyrederken arka masadaki kadınlardan biri elindeki tüyü Ahmet Midhat'ın kulağına değdirir. Başını çevirip arkasına bakan yazar "üç-dört karının oturduğunu ve birisinin yıldıştığını ve kulağına değdirmiş olduğu tüyün de henüz elinde bulunduğunu" görür. Kadının kulağına bir şey söyleyecekmiş gibi eğilince onun muvafık bir söz söyleyeceği zannıyla kadın da iyice yaklaşır. Bu tip "âşüfte-gân-ı mahzûlün" polislerden çok korktuğunu bilen Ahmet Midhat: "Kendinizi toplayınız Madam. İşte polis kapı yanındadır!" (s. 67) sözleriyle kadını sertçe ikaz eder. Bu sözleri duyan "âşüfte" büyük bir tedirginliğe kapılır ve özür dileyerek uzaklaşır. Fahişelerin polisten korkmalarının sebebi üzerinde de duran yazar, bir şikâyet olduğu zaman polisin bunlara büyük para cezaları uyguladığını hatta bazen hapse dahi attığını belirtir.

Seyahatinin Paris bölümünde zaman zaman kadınlarla ilgili genel izlenimlerini de aktaran Ahmet Midhat'a göre Paris'teki eğlence yerlerinde kadınlar diğer yerlere göre daha serbest ve daha pervasızdır. Gittikleri bir eğlence yerinde seyirci olarak bulunan kadınların tavırlarını anlatırken buna dikkat çeker. "Sefirler Çalgılı Kahvesi" denilen, tiyatro-gazino karışımı eğlence yerindeki seyircilerin yarısından çoğu kadındır. Bunların bir kısmı gazete kâğıtlarını koparıp yuvarlayarak yaptıkları fındık iriliğinde küçük parçaları etraflarındaki erkeklere atarak eğlenmektedir. Gerçi doğrudan kendisine yönelik bir hareketle karşılaşmaz ama yine de "bu soğuk arsızlık" Ahmet Midhat'ı çok rahatsız eder. Bu vesileyle böyle "uygunsuz" kadınların kendilerine has bir dünyaları, hatta dilleri olduğunu belirten yazar bunu diğer insanların anlamasının zor olduğunu ifade eder: "Bereket versin bunların Fransızcalarını herkes anlayamaz. Kendilerine mahsus birçok lügatleri vardır ki Fransız lisanının kamuslarında da yoktur. Fiilden isimden birçok kelimelerin mânâsını da değiştirip kendilerince matlub olan birer mânâyâ vaz' etmişlerdir." (s. 581) Kendi aralarında oluşturdukları ve kimsenin anlamadığı "argo" dil vasıtasıyla -ki buna "fahişe argosu" diyebiliriz- istedikleri kişilerle istedikleri gibi alay ederler. Kadınların yaptıkları bununla da kalmaz; Ahmet Midhat, aldığı bilgilere dayanarak şu açıklamaları yapar: "Tiyatrodan çıktuktan sonra evvelce kâğıt mermiler ile şakalaşmış oldukları erkeklere veyahut Champs-Élysées'de bir aşağı beş yukarı gezinen adamlara köpek gibi saldırırlar imiş. Ar ve edeb ne olduğu bunlar nezdinde mechûlât-ı kat'iyeden bulunmasıyla o kadar kepezeliklere cür'et ederler imiş ki olur olmaz ser-bâz erkeklerin bile mahcubiyetlerinden yüzleri kızarır imiş." (s. 581)

Viyana'nın Franz Josef/François Joseph Rıhtımı'nı anlatırken burayı Paris'in Champs-Élysées'siyle karşılaştıran Ahmet Midhat bilhassa "Paris'te Champs-Élysées Caddesi'ni başkalaştıran kokotların asıl iyisinin Franz-Joseph Rıhtımı'nda bulunduğunu" belirtir. "Cafe-Lyra" (Kafe Lira) isimli kahvehane fahişelerin mühim faaliyet merkezleri arasındadır. Bazı akşamlar bu kahvelere yedi-sekiz bin fahişe

⁴⁹ TARHAN, Abdülhak Hâmid, *Bütün Şiirleri I: Sahra/Divaneliklerim/Bunlar O'dur*, s. 57

başvurur. Daha önce *Seyahatname-i Londra* yazarının Londra fahişelerinin çalışma şekilleriyle ilgili olarak yaptığı izahata benzer açıklamalar bu sefer Ahmet Midhat tarafından Viyana'nın sokak kadınları için yapılır. Ahmet Midhat, bu açıklamayı yaparken bir taraftan da Viyana ve Paris sokak kadınlarını karşılaştırır: "Viyana'nın bu makule nisvânı Paris mallarına cür'ette cesaretle rekabet açamazlar. Bir kere burada umumî hâneler yoktur. Karıların kâffesi ikametgâhını polise kaydettirmeğe mecbur olup âdâb-ı umumiyeye zerre kadar muhalefetleri görülür ise pek şiddetli muamelâta dâcâr olurlar. Zaten kendi hususiyât-ı hâlleri de rezalette mertebe-i ifrâta vardırarak surette olmayıp yalnız yanlarından geçildiği zaman hangisinin yüzüne dikkatli bakılacak olsa ve bakanın ecnebi olduğu bunlar tarafından anlaşılrsa gayet nazikâne bir suretle vizite kâğıtlarını çıkarıp latif tebessümlerle o yabancıya takdim ederler." (s. 975) Londra ve Viyana fahişelerinin çalışma usulleri arasındaki tek benzerlik her iki şehirde de umumî evler bulunmaması ve kadınların sokaklarda müşteri aramasıdır. Fakat Viyana'nın sokak kadınları Londra ve Paris'tekiler gibi "saldırgan" değil, aksine gayet "nazik"tir. Onların bu nezaket ve sessizlikleri sayesinde halk da günün her vaktinde Franz Josef/François Joseph Rıhtımı'nda rahatça gezinebilmektedir. "Çünkü böyle yalnız vizite kâğıdı teâtisinden ibaret bulunan ahz ü i'tâ gayet mestur bir⁵⁰ surette icra olunmaktadır." (s. 975)

Viyana'da buldukları sırada Doktor Yanpolsky ve Ahmet Midhat tiyatro seyretmek istedikleri halde gişenin kapalı olması sebebiyle bu isteklerini yerine getiremeyip gişenin açılmasını beklemek üzere Franz Josef/François Joseph Rıhtımı'nda bir kahveye giderler. Kahvede otururlarken yanlarına gelen iki sokak kadını vizite kâğıtlarını uzatarak onlarla birlikte olmak ister. Kadınlardan biri Almanca birşeyler söyler, Doktor Yanpolsky onun söylediklerini tercüme eder. Kadınlar tiyatrodan beri onları takip etmişlerdir ve amaçları tiyatro seyrinde onlara refakat etmektir. Kadınlar "öyle kolay kolay reddolunabilecek şeylerden" değildir, fakat Ahmet Midhat suratını ekşiterek onlarla birlikte olmayı istemediğini belli edince doktor, kibar bir dille kadınlara red cevaplarını bildirir. Fakat sadece red cevabının yeterli olmadığını, çünkü kadınların "Bizi beğenmediler belki sizi beğenirler." diyerek bir süre sonra başka arkadaşlarını gönderdiklerini bilen doktor, kadınlara birer *florin* vererek onların büsbütün uzaklaşmalarını temin eder. Bu olay üzerine, arkadaşından aldığı bilgiler doğrultusunda fahişelik yapan kadınların düşüş sebepleri üzerinde duran yazar bu zavallı kadınlara acımayla bakar. Sokak kadınları arasında bazı muteber ailelerin iyi eğitilmiş, kültürlü kızları da bulunmaktadır. Kibar ailelerin kızları babalarının işlerinin bozulup iflas etmesi veya kendilerine bakan ağabeylerinin, erkek akrabalarının kumarda, çapkınlıkta servetlerini yitirmesi sebebiyle kötü yola düşmektedirler. "Haysiyet-i nisvâniyesini en ziyade muhafaza kaydında bulunanlar *café chantant*larda⁵¹ sâzendelik, hânendelik ve hattâ tiyatrolarda gazinolarda falanlarda hizmetçilik suretiyle çalışmağa mecbur olurlar imişse de bu gibi işlerin kazancı pek az olduğundan onların da pek çoğu işte böyle sokağa düşerler imiş. Burada 'sokağa düşmek' tabiri bir kadının helâk-i ma'nevîsi demek olan izâ'a-i iffetü ma'nâsınadır." (s. 1017)

Avrupa'da uzunca bir süre seyahat etmiş bir başka yazar, Ahmet İhsan, Belçika'nın sahil şehirlerinden olan Ostende'i anlatırken buradaki plaj eğlenceleri üzerinde durur ve kadınların da erkeklerle birlikte, kendilerine has deniz kıyafetiyle plaj eğlencelerine katıldıklarını, erkeklerle birlikte denize girdiklerini söyler. "Gerek kadın ve gerek erkek, omuzlarından itibaren diz kapaklarına kadar bir fanila giyerek müctemian denize atılıveriyorlar." (s. 253) Deniz eğlencelerinden ve Ostende sahillerine tatillerini geçirmek amacıyla gelenlerin genel durumundan bahsederken de buraya gelenlerin genellikle çok zengin insanlar olduğunu, kadınların çoğunun da "aşüftelik" için buraya geldiklerini ileri sürer. Avrupa'nın diğer ülkelerinden buraya gelen "kibar aşüftelerin" gayesi, birlikte oldukları zengin erkeklerin parasını yemek, ondan maddî menfaat sağlamaktır. Hatta Ostende'e gelen "kibar fahişeler" arasında bu alanda bir rekabet söz konusudur: "Bu kadınlar hüsn ü ân ve zarafet-i ahlâkiyeleriyle

⁵⁰ Bu kelime kitapta "bu" şeklindedir, fakat cümlenin bağlamı bu kelimenin "bir" olmasını gerektirir. Sanırım, bir dizgi hatası söz konusudur.

⁵¹ Fr. "Çalgılı kahve" (B. A.)

kendilerine meclub ettikleri adamları yek-diğere rekabet edercesine masrafa sokarlar; fakat o meclubların elinden çıkıp giden paraya kendi cepleri ancak bir mecra hükmünde kalır." (s. 251) Zengin çapkınların harcadığı para kadınlara değil, daha çok eğlence yerlerine ve kumara gider. Kadınların elde ettiği tek şey, onların yanında pahalı yerlerde eğlenme fırsatını yakalamak ve iyi vakit geçirmektir. Yanlarındaki erkeğin harcadığı paradan doğrudan bir kazanç sağlamaları mümkün olmadığından, bu mümkün olsa bile kendileri de büyük masraflar ettiklerinden herhangi bir şekilde hayatlarının geri kalan kısmında kendilerine destek olacak bir maddî birikim yapmaları söz konusu değildir. "Binaenaleyh en büyük prensesler gibi envâ' hürmet ve hizmet içinde, bol para sarfıyla yaşayan bu kadınların âkıbet-i hâli hep dil-sûz olur. İçlerinde ellerine geçen parayı hüsn-i isti'mâl edip âhir ömrünü rahat geçirmiş yoktur." (ss. 251-252) Ostende'de fahişelik yapmak amacıyla gelen kadınların yanı sıra "aktris"lerden de söz eden Ahmet İhsan, aslında bunların amacının da pek farklı olmadığını söyler. Avrupa'nın büyük tiyatrolarının meşhur aktrisleri de yazları Ostende'de zengin erkeklerle birlikte olmak amacıyla buraya gelmektedir. Bunların pek güzel olmayanları bile erkeklerin ilgisine mazhar olur; çünkü Avrupa'nın "kadına meftun" erkekleri arasında "meşhur-ı âlem bir oyuncu kıza malik olmak" diğer erkeklere nispet yapmak bakımından önemlidir. Bu yüzden de bu tip erkekler, pek güzel olmasa bile bir aktrisle birlikte olmanın yollarını ararlar. Ahmet İhsan'ın bu tespitleri diğer seyyahların fahişelerle ilgili saptamaları arasında ilginç bir konuma sahiptir.

Özellikle Ahmet Midhat tarafından geniş olarak anlatılmış olan Paris'in eğlence yerlerindeki kadınların davranışları Fağfurizade'nin *Seyahat*'inde de söz konusu edilmiştir. Paris'te bir gece gittiği eğlence yerindeki kadınların "etvâr u harekâtı bizim Şark ahalisinin mütehâllik bulunduğu ahlâk ve âdât-ı umumiyyeye mugayir görünmekle", seyyah bu husustaki müşahedelerini açıkça yazmaktansa "kalemin sükûtunu" tercih eder. Viyana kadınlarından bahsederken ise burada kadınların melek kadar güzel ve ayrıca çok sağlıklı olduklarını, davranışlarında nezaket bulunduğunu belirtir. Eğlence yerlerindeki kadınların davranışları da insanı rahatsız edecek şekilde değildir. Fağfurizade'nin, bu dikkatlerinin Ahmet Midhat'ın dikkatleriyle aynı paralelde olduğu görülmektedir.

Celal Nuri'nin *Kutup Musahabeleri* adlı eserinde Avrupa'daki sokak kadınlarına, fahişelere ilişkin ilgi çekici değerlendirmeler yer alır. Berlin'de bir gece çeşitli eğlence yerlerine girip çıkan Celal Nuri buralarda para karşılığı erkeklere zevk sunan kadınların çokluğuna dikkat çeker. "Her birinde birkaç tonilato kadın ur patlasın, çal oynasın yorgunluktan kurtulmuş, kalın, terli, kirli Berlinliler ile raks ediyorlar, çatlayacak kadar şampanya içiyorlar." (s. 20) Yazara göre, bu aşk ve sevdâ pazarlarında ancak "dâ-i tefelsûf"e tutulmamış kişiler eğlenebilir. Eğlencenin bu şeklini basit erkeklere layık gören Celal Nuri, bu gibi eğlence yerlerindeki kadınların da zaten ne tip bir erkek gelirse gelsin onu aynı şekilde memnun etme amacında olduklarını söyler. Onların önem verdikleri tek şey paradır. Buralarda durmadan sigara içen, boyalı, yaldızlı zevk kadınlarının hiçbirinde güzellikten eser olmadığı halde erkeklerin para verip bunlarla birlikte olma arzusunu garip bulur.

Şöyle bir seyrettiği fahişeler hakkında birtakım değerlendirmelerde bulunan seyyah, bunların hepsinin de yaşadığı hayattan yüz çevirmeye hazır, mutsuz kişiler olduklarını ileri sürer, hakarete varan ağır tenkitlerde bulunur: "Bunların hepsi me'yus, kâffesi züğürd ve cidden nân-pâreye muhtaç. Elem-nâk ve gam-kîn ve hatta gam-âyîn. Tebessümleri sûrf, sevdaları sînâf, muhabbetleri madenî. Cümlesi de bu hayattan rûgerdân. Çünkü bu meslek iki, nihayet üç sene sürüyor. Sonra bunların hepsi solmuş çiçeğe benziyor. Süprüntülüğe atılmaktan başka hiçbir işe yaramıyorlar: 'İnsan' dâhilinde bile bu mahlukatta histen eser kalmıyor: Abdesthane olmak kolay değil." (s. 21) Celal Nuri'nin bu kadınlar karşısında duyduğu his hem kızma hem de acımadır. Onların zavallılığına, kimsesizliğine acır, onları "beşeriyet-i maddiye-i hâziranın" birer kurbanı olarak görür. İnsanlık bu kadınları kendisine kurban olarak seçmiş ve bu sefil duruma düşürmüştür. Baştaki suçlamanın ardından, acıma hissini yanı sıra bir insan olarak onlara manen sahip çıkmak zorunda hisseder kendini. "İşte, ey âlüfte-i masum, sen kendini dünyanın en namussuzu, en alçağı, en sefil ve sefih ve rezili addettiğin hâlde ben senin felaketine ağlar ve hakk-ı meşrû'unu takdis ve takdir ederim. Sen bir mazlumsun, beşeriyet senin zalimindir." (s. 22) Celal Nuri, bu kadınların yaşadığı

hayatın görünmeyen fakat asıl derinliğini, asıl gerçek yüzünü teşkil eden gizli taraflarını görmüş, anlamış gibidir. Dışarıdan bakıldığında cennetten bir köşe gibi görünen bu eğlence yerinde onların aslında eğlenemediğini, sadece eğlenir görüldüğünü düşünür. Gerçi kadınlar gürültülü kahkahalar savurmakta, durmaksızın dans etmekte, yanındaki erkekle aşk ve muhabbet içindeymiş gibi görünmektedir; fakat bu sadece görüntüdür yazara göre. Bu görüntünün arkasındaysa mutsuz, açlık ve hastalık korkusuyla yaşayan zavallı bir kadın vardır. Celal Nuri, elinden gelse suçlu gördüğü bütün insanlığı idama mahkûm edeceğini, bu kadınları da temize çıkaracağını, kurtaracağını söyler.

Osmanlı seyyahlarının, Avrupa kadınlarıyla ilgili değerlendirmeler yaparken bazı konularda olduğu gibi, kaynaklardan faydalanmak yerine doğrudan kendi deneyimlerine, kendi gözlemlerine dayandıkları dikkat çeker. Avrupa memleketlerinde kadınların devlet dairelerinden fabrikalara, sokaklardan eğlence yerlerine kadar hemen her yerde etkin bir şekilde görünmeleri elbette Osmanlı erkeği için şaşırtıcı bir durumdur. Onların şaşkınlığı zaman zaman açık olarak, zaman zaman da satır aralarında kendini gösterir. Seyyahların büyük bir çoğunluğu Avrupa ülkelerine İstanbul'dan gitmiştir. XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında İstanbul'da kadınların, bazı istisnalar dışında, toplumsal hayatın büyük ölçüde kıyısında kaldığı düşünülürse Osmanlı seyyahlarının bu şaşkınlığı normal karşılanabilir. Kadını evi ve ailesi dışında, sokakta, özellikle de işyerlerinde görmeye pek alışmamış seyyah, Avrupa ülkelerinde karşılaştığı manzara karşısında elbette hayrete düşecektir. Seyyahların, bu konuda, bazen açıkça bazen de alttan alta bir mukayese fikri taşıdıkları görülür. Onların, mukayese sonucunda kapıldıkları hayret duygusuna aynı zamanda hayranlığın da eşlik ettiğini anlıyoruz; çünkü hemen hiçbir seyyahın eserinde kadınların sergilediği bu etkin görünüm kötülenmemiştir. Aşağı-yukarı bütün seyyahlar, ahlâk ve namusunu muhafaza etmek şartıyla, Avrupa kadınının toplum hayatında etkin rol üstlenmesini normal karşılamaktadır. Osmanlı seyyahlarının arasında muhafazakâr kişiler de vardı elbette; ancak bunlar bile kadınların varlığından, eğlence yerlerinde ve sokaklarda fahişelik yapan kadınların taciz edici davranışları dışında, rahatsızlık duymamıştır. Kadınlarla normal şartlar altında salonlarda, otellerde, tiyatrolarda, toplantılarda, park ve bahçelerde, ulaşım araçlarında bir araya gelmek, onlarla konuşmak Osmanlı seyyahlarının hoşuna gitmiş, hatta bir kısım seyyah beğendiği kadınlarla tanışabilmek için girişimlerde bile bulunmuştur. Seyyahlar içerisinde Avrupa kadınlarıyla büyük yakınlıklar kuran, hatta Ubeydullah Efendi gibi, Ali Kemal gibi aşk yaşayanlar dahi vardır. Ahmet Midhat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevelan*'da, samimiyet kurduğu iki kadını anlatırken işe daha çok ilim ve kültür açısından yaklaşır; fakat yine de o kadınlarla olan beraberliklerinde sadece bunların etkili olduğunu düşünmek yanlış olur. Çünkü yazar, yer yer Kontes ile Gülnar'ın güzelliklerinden, zerafetlerinden de bahseder. Ebuzziya ise daha açıktır; Hotel Metropole'de kadınları tecessüs dolu nazarlarla süzdüğü, onlara yakın olma arzusu duyduğu ve bunun için çareler aradığı görülür. Kadınların elbiselerini, hal ve tavırlarını en ince ayrıntıya varıncaya kadar anlattığı hatırlanırsa, onlar üzerindeki dikkati daha kolay anlaşılır. Diğer seyyahlar da Avrupalı kadınlarla ferdî veya sosyal ilişkilerini anlatırlarken genellikle onların bilgili, kültürlü, nazik, terbiyeli kişiler olduğunu belirtme gereği duyarlar. Beğenmedikleri, hoşlarına gitmeyen durumlarla karşılaştıklarında bunu belirtmekten de çekinmezler. Paris, Londra, Viyana, Berlin gibi Avrupa'nın büyük şehirlerinde sokak kadınlarının veya para karşılığı olmasa bile erkeklerle serbestçe ilişki kurmaktan çekinmeyen kadınların durumunu ortaya koyarken, seyyahlar içerisinde "Şâir-i Âzâm" gibi bunu olağan sayanlar bulunduğu gibi, Ahmet Midhat veya Celal Nuri gibi olaya "ahlâkçı" bir bakışla yaklaşanlar da vardır. Her iki durumda da, yazarların dünya görüşleri, hayata bakışları, eğilimleri etkili olmaktadır.

3. Çalışma Hayatı ve İşyerleri

AVRUPA ÜLKELERİNDEKİ ÇALIŞMA HAYATI ve insanların çalışkanlığı seyahatnamelerde sık sık söz konusu edilmiştir. Avrupa'da diğerlerine oranla uzun süre kalmış olan seyyahların eserlerinde çalışma hayatıyla ilgili izlenimler daha geniş

olarak yer alır. Alış-veriş mağazaları bir ölçüde "doğal" olarak seyyahların gözlem alanına girerler. Bununla yetinmeyip çeşitli üretim atölyelerini, dükkânları, ticarethaneleri inceleyen ve bunlarla ilgili gözlemlerini eserinde yansıtan seyyahlar da vardır. XIX. yüzyıl Avrupa'sında ticaret ve sanayi iki temel çalışma alanı olarak kendini göstermektedir. Bu bakımdan öncelikle ticaret ve sanayi alanlarına ilişkin izlenimlere yer verdim, daha sonra da diğer alanlara yönelik değerlendirmelere geçtim.

A. Ticaret

Avrupa medeniyetinin kurulmasında ticaretin ve bunun ardından da sanayiın çok büyük rol oynadığı şüphe götürmez bir gerçektir. Hatta, bazı araştırmacıların ve tarihçilerin Avrupa medeniyetinin oluşmasında "sömürge"leri merkez alması bu iki unsuru birleştiren bir yaklaşım olarak dikkati çeker. Ticaret ve sanayi, kentlerin kurulmasından haberleşme vasıtalarının geliştirilmesine, sosyal sınıfların meydana gelmesinden günlük hayatın düzenlenmesine kadar her alanda söz sahibidir XIX. yüzyıl Avrupa'sında. Bu durum, hiç şüphesiz günümüz Avrupa'sı için de söz konusudur. PIRENNE, kentlerin kuruluşuyla ticaret faaliyetleri arasında ilişki kurarken ticaretin hızlanmasıyla ilgili olarak tüccarların yoğun çalışmalarını anlatır ve XII. yüzyıldan başlayarak enteresan tespitler yapar: "Böylece, meslekten bir tacir olarak kısa zamanda meslektaşları ile birleşip onlarla ortaklaşa bir gemi yükleyerek, İngiltere, İskoçya, Danimarka ve Flandr kıyılarında deniz ticareti ile uğraşmasını sağlamaya yetecek kadar büyük kârlar elde etti. Ortaklık alabildiğine gelişip zenginleşti. Az bulunur malları uzak ülkelere taşıyorlar; dönüşte de oradan aldıkları malları, talebin en yüksek olduğu, dolayısıyla da en yüksek kârların elde edilebileceği yerlerde elden çıkarmaya özen gösteriyorlardı."⁵² PIRENNE, Avrupa ülkeleri arasında bağ kurmada ticaretin rolünü belirtmek için de tüccarların çok çeşitli ülkelere ticarî seyahatler yaptıklarını ve mal değişiminde bulduklarını vurgular. Onun iddiasına göre, kentlerin gelişimiyle ticaretin yayılması arasındaki kesin ilişki, İtalya ve Hollanda şehirlerine bakıldığında daha iyi anlaşılır. Bu iki ülke hem ticaretin başlangıç ve gelişme zamanlarında en yaygın olarak uygulandığı, hem de gerçek anlamda ilk şehirlerin kurulduğu ülkelerdir. Sonradan kurulan kentlerin de ticaret yolları üzerinde bulunması ve "ticaretin ayak izlerinden doğmuş olması" bu fikri destekler.

Ticaret başlangıç zamanlarında bile Avrupa'da bölgesel pazarla sınırlı bir faaliyet olmayıp aksine tüccarlar İtalya, Fransa, Almanya, İspanya, Flandre... arasında gidip gelmekte ve böylece geniş bir coğrafyada çalışmalarını sürdürmektedir. Ticaretle seyahatin iç içe oluşu XIX. yüzyıla gelindiğinde de devam etmiş, teknoloji günümüzdeki gibi bütün işleri haberleşme araçlarıyla halletme imkânını sağlamaktan henüz uzak olduğundan bu birliktelik XIX. yüzyılda da varlığını sürdürmüştür.

Sadık Rifat Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi*'nde, onun Livorno'daki ticarî faaliyetlere değindiğini görürüz. Livorno'da herhangi bir gümrük yasağı bulunmadığı için dış ülkelere gelen mallar bu şehre kolaylıkla sokulmakta ve alıcı bulmaktadır. Livorno'da "kesret üzere ticaret olunması cihetiyle" müslüman tüccarlar da bulunur. Livorno'nun bu özelliğine daha sonra *Seyahatname-i Avrupa* yazarı Mehmet Rauf da değinecektir. Venedik'te bulunduğu sırada da eskiden bu bölgenin bir ticaret merkezi olduğunu belirtir. Daha sonra uğradığı Trieste limanı da tam bir ticaret limanı özelliğindedir. Trieste limanının bu özelliğine Mustafa Sami Efendi de değinmiştir. Mustafa Sami Efendi *Avrupa Risalesi*'nde Trieste'yle birlikte Londra'nın da Avrupa'nın önemli ticaret yerlerinden olduğunu söyler. İngiltere'nin limanlarında sayısız tüccar gemisi bulunur; İngilizler bilhassa deniz ticaretinde çok ilerlemişlerdir.

Mehmet Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa* adlı eserinde, İngilizlerin deniz ticareti hakkında önceki seyahatnamelere nazaran daha geniş bilgi verilir. İngiltere'de deniz ticareti çok gelişmiş olduğu için buraya gelip giden gemilerin haddi hesabı yoktur.

Gemilerin rahatça mal alıp bırakması için her türlü düzenleme yapılmıştır. Şarap ticareti için çok geniş mahzenler, diğer mallar için de çok sayıda büyük liman deposu inşa edilmiştir. Şarap ticaretinin bu kadar gelişmesinde "İngilizlerin suyu bile şarap

⁵² PIRENNE, a. g. e., s. 92. PIRENNE, bu iddiasını biraz ileride daha bariz ve genişletilmiş olarak ortaya koyacaktır: "Hiçbir uygarlıkta kent yaşamı ticaret ve sanayiden bağımsız olarak gelişmemiştir." (s. 103)

karıştırmaksızın içmemeleri"nin payı büyüktür. Kimi zaman gemilerle gelen şaraplar o kadar çok olur ki mahzenlere sığmayıp demir fıçılar limanların kenarlarında bırakılır. Bunun yanı sıra yalnız maden kömürü taşıyan gemiler dört bin, diğer tüccar gemilerinin sayısı ise sekiz bin civarındadır. İngilizler sadece ticarete değil, şarap ve bira imalatında da ileri gitmişlerdir. Bu imalatın büyük kısmı ticarete kullanılmaktadır. Sırf şarap ve bira imali için kasaba genişliğinde fabrikalar kurmuşlardır: "Londra'nın etraf ve havalisinde hadden efzûn cesim fabrikalar vardır. Şehrin dahilinde olan bira fabrikası fevkalade bir şey olup vüs'ati bayağı bir kasaba cürmünde olarak arpanın kaynatılması için gayetle cesim bakırdan havuz gibi kazanlar ve küçük ve büyük nice fıçılar olduğundan başka kaddi yigirmi ve otuz ve arzı otuz kırk arşun olmak üzere içinde on beş kadar meyhane olarak beherine üç yüz on beş bin kıyye arpa suyu konulduğu ve her gün ale't-tevâli bin çuvaldan mütecaviz arpa sarf olunduğu ve hatta bundan yedi sene mukaddem yani altmış iki tarihinde Rusya imparatoru Nikola geldikde bir defa dahi orada işbu fıçılardan birisinin içerisi tanzim olunarak iki yüz kişilikten ziyade bir sofrta tertibiyle kendisine ziyafet verilmiş idüğü söylenmiştir." (s. 29)

İngilizlerin gemi ticaretindeki ileriliğine ve limanların kalabalıklığına daha sonra *Seyahatname-i Londra* yazarı da dikkat çekecek ve bilhassa Southampton limanının Hindistan'dan ve başka yerlerden gelen ticaret gemileriyle dolup taşıdığı belirtecektir. İngiliz halkının ticarete olan düşkünlüğü de yazarın gözünden kaçmamıştır. Londra'da herkes yatağına gider gibi ticarethanesine gitmekte, iş yapılmayan pazar günlerinde ise tüccarlar adeta şaşkın ve ölgün bir vaziyette günlerini geçirmektedirler.⁵³ Londra'nın pazar yerleri ve dükkânları son derece temiz olup gezilmekle doyulmaz yerlerdir. "Çarşıyı geşt ü güzar ve hayran hayran temaşa ederken hepsinden ziyade eczacıların yuvarlak bir kâse içine renk-âmiz su doldurup arkasına mum yakarak türlü âlâyışli göstermeleri..." (s. 9) onun çok ilgisini çeker. Dükkân sahipleri işyerlerini çok temiz tutarlar.

İngiltere'nin geniş çarşıları da *Seyahatname-i Londra*'da söz konusu edilmiştir. Hemen her şeyin bulunduğu dükkânlardaki malların fiyatı genellikle belirlidir; buralarda pazarlık yapılmaz. Sımsar ve tercümanların bulunduğu birtakım dükkânlarda ise pazarlık usulüyle satış yapılır. Bazı dükkânlarda Türkçe tercümanı dahi vardır. Dışarıda sadece örnek olmak üzere gösterilen eşyalar, dükkâna girilip alınmak istendiğinde değerinden fazla para istenir. Seyyah, esnafın satış yapabilmek için ne gibi yollara başvurduğunu şu şekilde anlatır: "Taze hatunlar gelip türlü şivelerle pahalı nesnelere aldırmağa mecbur ederler ve bir adam hemşiresi yahut kendine müteallık bir hatun ile beraber çarşıya azimet ve bir şey almak murad edildiği halde yanında bir sevdiği sanıp esnaf türlü türlü nesnelere çıkarır ve ziyade baha ister." (s. 65) Londra'da mallar sanıldığı gibi ucuz değildir; bu nedenle, İstanbul'dan, ucuz diye Londra'ya mal ısmarlayanlar hatalıdır. Kendisi bir gün, ucuz olur düşüncesiyle şemsiye almağa gider. Fakat şemsiyelerin, normal fiyatının iki katına satıldığını görünce satın almaktan vazgeçer.

Son derecede canlı olan bu iş faaliyetlerine bağlı olarak vergi meselesine de değinen seyyah İngiltere'de çiftçilerin çok az vergi vermelerine rağmen, diğer ahalinin hemen her şey için vergi ödediğini belirtir. Bilhassa üst tabaka insanlarından alınan vergiler çok çeşitlidir. Miras paradan, at ve arabadan bile vergi alınmakta ayrıca bunların evlerindeki pencere, hizmetli olarak çalıştırdıkları uşak ve sahip oldukları köpek sayısı bile vergi konusu olmaktadır. Kişinin sahip olduğu at, araba ve uşak sayısı arttıkça ödediği vergi de bunlara paralel olarak artar. Bir arabası olandan yirmi kuruş alınırken iki ve üç arabası olandan arabaların her biri için kırkar, daha çok sayıda arabası olandan ise araba başına ellışer-altmışşar kuruş alınır. Sokakların süpürülüp lağımın temizlenmesi, kaldırımların ve su yollarının tamir edilmesi, kilise ve imarethanelerde fakirlere yemek dağıtılabilmesi için de halktan vergi toplanır. Sokaklarda yanan kandillerin parası da vergi adı altında halktan çıkarılır. İngilizler, kendilerinin vergi ödemelerine sebep olan bazı şeylerin Osmanlı memleketinde bol ve olarak bulunduğunu ve halkın bunlardan serbestçe faydalandığını görünce, kendi

⁵³ İngilizlerin pazar gününü böylesine sakin, neredeyse ölgün bir şekilde geçirmeleri Hâmid, Ahmet İhsan, Asmaî, Şerefeddin Mağmumi... gibi sonraki seyyahların eserlerinde de karşımıza çıkar.

memleketlerinde bunlar için vergi verildiğini düşünerek şaşırırlar: "Velhasıl Londra ahali-i yalnız teneffüs eyledikleri havadan başka her bir şeye vergi verdiklerinden ahali-i merkumeden Âsîâne-i Aliyye'yi görmemiş ve yeni gelmiş olan Galata'da büyük kârgir binalarda bulunan müteaddid pencereleri ve müteaddid at ve uşak ve köpekleri gördükleri vakit kemal-i istiğrâb ile parmakları ağzında kalır ki bunlar bu kadar pencereye ve at ve uşak ve köpeklere vergi verdikleri halde ne kadar ticaretleri vardır ve nasıl zengin adamlardır deyü taaccüb eyledikleri..." (s. 62)

İspanya hakkında bilgi veren tek seyahatname olan *Seyahatname-i Bahr-i Muhit*'in yazarı Mühendis Faik, bu ülkenin sahil şehirlerinden olan Cádiz'te özellikle üzümün çok üretilmesine bağlı olarak üzümden yapılan şarap ve sirkenin bol bulunan bir ticaret maddesi olarak ihraç edildiğini belirtir. İspanya bu sayede İngiltere, Fransa, Hollanda ve diğer pek çok devletle ticaret yapmaktadır. Cádiz, işlek bir limana sahip olmasıyla da İspanya memalikinin o tarafça merkezi ve ticaretgâhı" (s. 6) durumundadır; Cádiz limanına sık sık ticaret gemileri gelip gider. Şehirde demiryollarının yaygın ve posta arabalarının çok oluşu, ticareti kolaylaştırır. Fakat gümrük vergisinin yüksek, memurların da rüşvete meyilli olması yüzünden herşey yüksek fiyatla satılır. Buna rağmen İspanyol kadınlarının sefahat ve gösterişe düşkünlüğü sebebiyle yabancı malları burada çok rağbet görür, dolayısıyla da İspanyolların ithalatları ihracatlarından fazladır.

İspanyolların ticaretteki geniş faaliyetlerinde sahip oldukları sömürgelerin rolü de büyüktür. Eskiden Afrika Araplarının elinde bulunan Kanarya Adaları Portekiz ve Hollanda idarelerinden sonra şimdi İspanya idaresi altındadır.⁵⁴ Tenerife, Büyük Kanarya, Fuerteventura, Gomera, Lanzarote, Palma ve Hierro gibi meskûn yedi adanın yanı sıra gayr-i meskûn birkaç küçük ada daha İspanya'ya aittir. Özellikle, Kanarya Adaları'nın merkezi durumunda olan Tenerife'de bol sebze ve meyve yetişir. Kanarya Adaları ile Afrika, Hindistan, Çin, Güney Amerika ve diğer pek çok kıta ve ülkelerle maden kömürü ve eşya ticareti yapmakta; bol meyve ve sebze ihracına karşılık bilhassa et ithal etmektedir. Balık bol olduğundan hem çok tüketilir hem de kurusu ihraç edilir. Kanarya Adaları'nın ticaretinden elde edilen gelirler hemen tamamıyla İspanya'ya aittir.⁵⁵ Mühendis Faik, yolculuğun sonraki kısmında uğradıkları Yeşil Burun Adaları'ndan bahsederken de bu adaların Portekiz idaresi

---

⁵⁴ "Reconquista (bu terimle, İspanya'nın Araplardan temizlenmesi kastedilmektedir), Kastilya (İspanyol) yayılcılığı için başka sonuçlar da doğurmuştu. Müslümanlar yenilirken ve İslam'ın sınırları geriye çekilirken, yeni serbestliğe kavuşan bölgeler Hristiyan İspanya devletlerine katılıyordu. Hristiyan koloniler kuruluyor, yeni şehirler doğuyordu. Bu asimilasyon süreci, fetih ve sömürgecilik yoluyla, Kanarya adaları ve Amerika gibi deniz aşırı alanlarda sürekli tekrarlandı." ARNOLD, David, *Coğrafi Keşifler Tarihi*, (Çev.: Osman BAHADIR) Alan Yay., İstanbul, 1995, s. 45

⁵⁵ Avrupa ülkelerinin sömürgecilik hareketleriyle ilgili olarak IM HOF'un şu ayrıntılı tespitleri dikate değer: "... Kolomb'un keşfinden bu yana büyük denizin ötesindeki büyük kıta hakkında bilgi sahibi olunmuştu. İspanyollar ve Portekizliler XVI. yüzyıl dünyasını kendi aralarında bölüşmüşlerdi. Meksika'dan Şili'ye kadar ikinci bir İspanya uzanıyordu ve Afrika ve Hindistan'la birlikte Brezilya da Portekiz'e aitti. Ancak kısa bir süre sonra Felemenkliler, İngilizler ve Fransızlar bu dengeyi bozmuşlardı. Atlantik kıyısındaki her ülke 1755'te birkaç Virgin adasıyla Danimarka Batı Hindistan'ını kuran Danimarkalılar bile sömürge sahibi olmak istiyordu. Afrika ve Hindistan'ın önemli limanlarının hemen tümü, Avrupa'nın egemenliğine girmişti. Keşfedilen topraklar o zamanki sömürgeci devletlerin silah desteğiyle diğerlerine karşı sınırlandırılıyordu. Avrupalılar, yabancı kıtalara göçüyorlardı. Her iki Amerika, özellikle de Kuzey, yoksulların ve inançları uğruna memleketlerini terk eden Boston'lı Presbiteryenlerin, Charleston'daki Fransız protestanlarının, Ontario ve başka yerlerdeki Anabaptist ve Mennonitlerin göç ettiği klasik ülke olarak Avrupalıların yerleştiği bölgeler durumuna gelmişti. / Böylece Aydınlanma, Avrupa'nın nüfuz ettiği bir dünya bulmuştu. Amsterdamlı tüccar Cava'daki Batav'da, Londralı tüccar Madras'ta, Fransız tüccar Pondiçeri'de, Portekizli tüccar Goa'da kendi memleketindeydi. İspanyol kral vekilleri ile başpiskoposların yönetim yerleri Meksika'dan Lima'ya kadar uzanıyordu. Portekizliler, Britanyalılar, Felemenkliler ve Fransızlar Afrika kıyılarındaki sömürgelerinde çalışıyorlardı." IM HOF, a. g. e., ss. 210-211. BENEVOLO da sömürgelerle ilgili geniş bilgi aktarır. Bkz. BENEVOLO, a. g. e., ss. 141-149. Yine aynı paralelde fakat daha özetleyici bir tespit de BRAGUE tarafından yapılmıştır: "... bu keşifler kolonileşmeye ve Avrupalıların Kuzey ve Güney Amerika ile Okyanusya'ya göç edip yerleşmelerine yol açacaktır." BRAGUE, Rémi, *Avrupa: Roma Yolu*, (Çev.: Betül ÇOTUKSÖKEN) Kabcacı Yay., İstanbul, 1995, s. 23

altında olduğunu belirtir. Portekiz devleti, toprakları verimsiz olan bu adalarda yaşayan zenci esirleri beş kuruş gündelikle İngilizler adına çalıştırmaktadır. Daha sonra gittikleri Brezilya'nın da bir zamanlar Portekiz idaresinde olduğunu belirterek buradaki zencilerin tüccarlar tarafından hizmetçi olarak kullanıldıkları söyler. Esir zenciler ancak on-on beş yıl çalıştıktan sonra hürriyetlerini elde edebilmişlerdir.

Bazı seyahatnamelerde söz konusu edilen, Londralıların ticarete olan düşkünlüğü ile Londra dükkânlarındaki düzenli ve kontrollü alış-veriş Ömer Lütfi'nin de dikkatini çeker. Seyyah, insanların işe gidiş-gelişlerini ilginç ve hoş bir benzetmeyle "Herkes hastaya şûrbâ götürür gibi acele yürüyerek işlerine giderler idi." (s. 28) şeklinde belirtir. Dükkânların gece ve gündüz düzenli çalışmasını ve belediyece kontrol edilmesini ise yaptığı bir alış-verişi anlatarak ortaya koyar. Dükkânlarda yardımcı olarak eğitilmiş köpekler de bulundurulmaktadır. Bir gün, ayakkabı almak amacıyla bir dükkâna girerler. Burada, ayakkabıların altında fiyatlar yazılı olduğundan ayrıca pazarlık yapmaya gerek duyulmadığına özellikle dikkat çeker. Ayrıca, dükkândan çıkınca ayrı ayrı dört kişinin kendilerine, ayakkabıyı kaçta aldıklarını sorduğunu belirtir. Bunlar sivil memurlardır ve bu yolla belediye, dükkânların çalışmalarını ve fiyatları kontrol altında tutmaktadır. Ömer Lütfi, Londra'da alış-verişle ilgili ilginç bir meseleye de değinir. Ahali, aldığı şeyleri eğitilmiş iri köpeklere taşıtmaktadır. Bunun için de, seyyahın ayrıntılı olarak aktardığı, şöyle bir usul takip ederler: Köpeğin sahibi, alacağı şeyleri liste halinde bir kâğıda yazar, bunun karşılığı olan parayı da kâğıtla beraber bir sepete koyarak sepeti köpeğin boynuna asar. Köpek eğitilmiş olduğu için hangi dükkâna gideceğini bilir. Dükkân sahibi listede belirtilen şeyleri sepete koyar, sepeti köpeğin ağzına yerleştirir. Alış-veriş umumiyetle böyle yapıldığı için sokaklarda azında veya boynunda sepette gezen köpeklere sık sık rastlanır.

Ömer Lütfi, Londra'da bir gün de "Thames-tunnel" denilen çarşığı gezer. Burası çok aydınlık ve yazarın benzetmesiyle "Kalpakçılarbaşı gibi kâr-gir olarak iki çarşı" şeklindedir. Bu çarşılar iki yüzden fazla dükkân, gazino ve meyhaneden oluşmaktadır; sadece alış-verişe değil, alış-veriş yapmaya gelenlerin dinlenip eğlenmesine de imkân verecek şekilde düzenlenmiştir. İngiltere'nin bilhassa deniz ticaretindeki ileriliği, Ömer Lütfi'den yaklaşık on beş yıl sonra Ahmet İhsan tarafından da söz konusu edilecektir. Londra'daki "dehhâs antrepolar, fabrika ve atölyeler"e dikkat çeken Ahmet İhsan, Thames nehrinin iki tarafında uzanıp giden dev antrepoların çokluğu karşısında şaşkına döner. Bu, Londra'daki ticaret ve sanayi hayatının zenginliğini açıkça ortaya koyar. Büyük gemiler bir taraftan buralara mal indirirken bir taraftan da mal almaktadır. Yazar, çalışmaların yoğunluğunu şöyle anlatır: "Nehirden alıyorlar, sokaktan alıyorlar, vapurdan alıyorlar, vapura, sokağa, arabaya, nehre veriyorlar; yahut şimendüfer vagonlarına tahmil eyliyorlar; orta yerde dehhâs bir mübadele-i ticariyedir gidiyor; antrepolar sanki ev değil hepsi birer vapur, zira her pencerede vinç makinesi mevcuttur, kimi yerde alt kattan üst kat emtia ahz eyliyor..." (s. 201)

Sadık Rifat Paşa'nın *Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale*'sinde sanayi ve ticaretle birlikte vergi meselesine de Avrupa genelinde temas edildiğini görürüz. Vergi alımında halka zulüm sayılacak büyük rakamlar söz konusu değildir. Herkesten, mal varlığına ve gelir durumuna göre vergi alınır. Halk da kazancının çoğu kendisine kaldığı için büyük bir gayretle çalışır. Avrupa'da nüfus çokluğu yüzünden pek çok şey pahalı iken ekmek ve benzeri gibi temel tüketim maddeleri ucuzdur. Herkesin ihtiyaç duyduğu günlük yiyeceklerden ve eşyalardan fazla vergi alınmamakla birlikte içki, sigara, ipek gibi umumun ihtiyaç duymadığı ve dış memleketlerden gelen malların vergisi yüksektir. Devletin ve milletin parasının dış ülkelere gitmemesi için her devlet mümkün mertebe kendi malını kullanır, ithalat çok azdır. Yerli malı kullandıkları için de sanayi her geçen gün gelişir. Hatta sanayinin gelişimini daha iyi tespit edebilmek ve gözler önüne serebilmek amacıyla düzenli olarak "ekspozisyon"lar tertiplerler. Bu ekspozisyonlarda, sanatkârların ve zanaatkârların bütün yeni icatları sergilenir. Devlet, büyük fabrika ve demiryolları gibi masraflı işletmeleri "aksiyon/gelir ortaklığı" usulüyle işletir; bunların gelirlerine ait kâr payları hissedarlara düzenli olarak ödenir, kâr getirmeyen işletmeler ise devam ettirilmez. Böylece bu gibi büyük işletmeler devletin sırtına yük olmaz.

Gezip gördüğü Avrupa ülkelerinin ticaret hayatına ilişkin izlenimlerini de aktaran Ahmet Midhat Efendi, İsveç-Norveç memleketinin ticaret tarihi açısından önemli olduğunu vurgular. Yazarın, buralarda yapılan kazılarda Şark milletlerine ait eski paraların bulunduğu dikkat çekmesi ise çok ilginçtir. Bunların çoğu müslüman Şark milletlerine ait paralardır; bundan da müslüman Şarklıların ticaret için eski tarihlerde buralara kadar geldikleri anlaşılır. Ahmet Midhat Efendi, Avrupalı Avrupalı tarihçilerin karşı çıkmalarına rağmen bir zamanlar Asya'nın batısı ile Avrupa'nın doğusu arasında ticarî münasebetlerin varlığının inkâr olunamayacağını ileri sürer. Bulunan paraların çok ve çeşitli oluşu da bu ticaretin geniş boyutlara ulaştığı fikrini uyandırmaktadır. Bu fikirler yazarda, katılmış olduğu kongrede İsveç-Norveç müzeleri genel müdürü Mösyö Hildebrand'ın bu meyanda yaptığı bir konuşmadan sonra uyanır. Ahmet Midhat'a göre, zaten Marco Polo, Kristof Kolomb (Christopher Columbus/Cristóbal Colón), Vasco da Gama gibi seyyahların Asya ile ilgili izlenimleri arasında Şark'ın ticaret hayatıyla ilgili önemli tespitlere rastlanmaktadır, bu seyyahlar sayesinde Şark'ın sadece "terakkiyât-ı maneviye"ye değil "medeniyet-i maddiye"ye de hizmet etmiş olduğu Avrupalılar tarafından anlaşılmıştır. Durum böyle olunca bir zamanlar Asyalı tacirlerin Avrupa'nın kuzeydoğusuna kadar gelerek ticaret yaptıklarını düşünmek yanlış olmaz.⁵⁶

Ahmet Midhat, Norveç'in başşehri Christiania (Oslo)'daki dükkânlar hakkında bilgi verirken şehirde öyle pek büyük mağazaların bulunmadığını söyler. Kitapçı dükkânları Bâbiâli'deki yeni kitapçı dükkânları gibidir. Christiania'da en yaygın sanat kuyumculuktur. En meşhur kuyumcu dükkânı Tosteropp isimli bir şahsa aittir. El işleri güzel olsa da burası Kapalıçarşı'daki kuyumcular kadar büyük bir dükkân değildir. Yine buna benzer bazı dükkânlar bulunmakla beraber onlar da Galata'daki "Avrupakârî altun ve gümüş satan" benzerlerine kıyasla pek küçük kalırlar. Bakkal, sebze ve meyve dükkânları küçük ve gösterişsizdir. Tuhafiyeciler de pek fakir şeyler olup en süslü dükkânları kâğıt ve fotoğraf malzemeleri satan yerlerdir. Şehrin asıl alış-veriş yerleri iskele kenarlarıdır; çünkü satıcıların çoğu oralarda bulunur. Şehre bir senede dışarıdan gelen malların tutarı 150 milyon, şehirden dışarıya çıkarılanların tutarı ise 50 milyon frank civarındadır. İhracatın büyük kısmı kereste olup Norveç dağları bitmez tükenmez çam ormanlarıyla doludur. Nehirlerin kuvvetli akıntısı sayesinde kereste taşımacılığı kolaylaşmış, buna bağlı olarak kâğıtçılık epey ilerlemiştir.

Avrupa'daki diğer bazı bölgelerin ticaret faaliyetlerine de eserinde geniş yer veren Ahmet Midhat öncelikle Almanya'nın Hamburg limanının ticaret açısından önemine değinir. Bu limana her yıl binlerce ticaret gemisi gelip gider, dünyanın çeşitli bölgelerinden mallar getirir ve Hamburg'tan oralara mallar taşır. Şehrin birçok fabrikası ve geniş mağazaları, ticaret faaliyetlerine canlılık kazandırır. Danimarka'nın

⁵⁶ Ahmet Midhat Efendi'nin, Müsteşrikler Kongresi'nde Avrupalı bilim adamlarına kabul ettiremediği bu iddianın doğruluğu, bugün daha iyi anlaşılmalıdır. Fransız tarihçi Pirenne, paganist Dinyeper İskandinavlarının herhangi bir dinsel taassuba kapılmadan müslümanlarla ticaret yaptıklarını söyler. Onun verdiği bilgilere göre, Batılı hristiyanlar inanç karşıtlığı yüzünden müslümanlarla ticarete yanaşmazken Dinyeper İskandinavları her iki kesimle de tarafsız olarak ticaret yapmışlardır. İskandinavların, Rus İmparatorluğu'nu oluşturacak devletlere siyasal üsler sağlayarak Kuzey'den Rusya içlerine kadar siyasal uzanma sağladıkları düşünülürse ticaret yollarının da buna paralel olarak geliştiği hesaba katılabilir. Pirenne, Dinyeper İskandinavlarının müslümanlarla ticarî ilişkilerinden bahsederken "Yunanlılarla olduğu kadar İslam İmparatorluğu ile de sürdürdükleri ticaretin önemini, Rusya'da bulunan ve tıpkı bir altın pusula iğnesi gibi ticaret yollarının yönünü gösteren olağanüstü çok sayıda Arap ve Bizans sikkeleri açıkça göstermektedir." der. PIRENNE, a. g. e., s.44. İskandinavların müslümanlarla kurduğu ticaret ilişkileri bu kitabın daha ileriki kısımlarında da söz konusu edilmiştir. Bkz. ss. 77-79. Buna yakın tespitler bir başka kaynakta, Akdes Nimet KURAT'ın *Rusya Tarihi* adlı eserinde de karşımıza çıkar. "Volga boyunca tâ İskandinavya'nın doğu sahilleri kadar ve Gotland adasında bulunan Arap dirhemleri (VIII.-X. yüzyıllar) bura ahalisinin müslüman memleketleriyle ticaret yaptıklarının en bariz delilleridir." KURAT, Prof. Dr. Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yay., Ankara, 1993, 3. b., s. 14. Aynı tespitler *Avrupa'nın Yeniden Yorumlanması* adlı kitapta da yer almaktadır. Bu sefer işaret edilen yerler doğrudan Kuzey'de yer alan, İsveç'e bağlı topraklardır: "İskandinavya halkları arasındaki ticaret de kesintiye uğramadı. 400-1000 yılları arasındaki yıllarda parlak bir dönem yaşayan Helgö ve Birka adlı İsveç ticaret kentlerinin mezarlıklarında Arap, Frank ve Anglosakson paraları ile Çin, Hindistan ve Mısır'dan gelme lüks eşya bulunmuştur." FONTANA, s. 48

başşehri Kopenhag'ın ticaret açısından önemine değinen yazar buranın eski adının "ticaret limanı" manasına gelen "København" olduğunu özellikle belirtir. Bu isim yavaş yavaş değışerek Kopenhagen/Kopenhag şekline almıştır. Şehirde armatörlük de en gözde işlerdendir. O yıllarda da Kopenhag ticarî önemini muhafaza etmektedir. Baltık ve Kuzey memleketleri ile Almanya ve İsveç-Norveç arasındaki ticaretin merkezi durumunda olan Kopenhag'da aynı zamanda porselen, kâğıt ve makine fabrikalarının çokluğu dikkat çeker. Ahmet Midhat, Almanya'nın ticarî faaliyetlerinden bahsederken bu ülkenin Avrupa'daki konumuna dikkat çeker. Almanya Avrupa'nın göbeğinde olduğundan ve Avrupa'nın demiryolları Berlin'de buluştuğundan ticaret bakımından bütün Avrupa ile Almanya arasında bağ vardır. Ayrıca nehirlerin gemi yürütmeye elverişli olması da ticaretin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Paris'in büyük mağazalarını Madam Gülnar'la birlikte dolaşan, zaman zaman buralarda alış-veriş de yapan yazar mağazalar hakkında parça parça bilgiler verir. Palais Royal Meydanı çevresindeki büyük mağazalar onun dikkatini çeken ilk alış-veriş yerleridir. Ahmet Midhat, seyahatler sırasında hayli yıpranmış olan elbiselerinin yerine yeni bir takım elbise, Madam Gülnar da bir şapka alır. Bir defasında da yine Palais Royal civarındaki kuyumcu dükkânlarından hanımı ve çocukları için bilezik, küpe, gerdanlık, yüzük gibi şeyler almak üzere bu kuyumculara uğrar. Kitabının "Paris Dükkânlarında Ahz ü İ'tâ" (s. 520) başlıklı bölümünde Paris dükkânlarının genel durumu hakkında şunları söyler: "Dükkânların ne kadar temiz ve süslü olduklarını tafsile hacet var mıdır? Bir bakkal dükkânı için 'Bizdeki eczahaneler kadar temiz ve muntazam ve müzeyyendir.' der isem mübalağa-i sırfeye haml olunmamalıdır. Hele şapka, elbise ve tuhafçılığa müteallik eşya fûrûht olunan dükkânlar nûmunelerini Beyoğlu'nda, Galata'da gördüğümüz en muntazam mağazalara da tamamiyle kıyas kabul edemez. Temizlik ve intizam ciheti daha mükemmel olduktan fazla istihdam olunan memurlar bizim Galata ve Beyoğlu'nun Rum'dan, Ermeni'den bozma frenklerine hiç benzemez." (s. 521) Paris'teki büyük giyim mağazalarının genellikle kadınlar tarafından işletildiğine dikkat çeken yazar son derecede temiz ve süslü olan dükkânlarda hizmet veren yaşlı veya genç kadınların çok itinalı giyinüklerini, çok kibar konuştuklarını belirtir. Müşteriye hitap ederken kullandıkları üslup Fransız dilinin bütün inceliğini ve yumuşaklığını aksettirir, davranışlarında sonsuz bir nezaket görülür. Müşterinin dükkânda görmek istediği her malı kendisine sunarlar ve malla ilgili gerekli bütün bilgileri müşteriye aktarırlar. Bu gibi büyük mağazalarda, bizde olduğu gibi pazarlık usulü kesinlikle söz konusu değildir. Eğer müşteri dükkândan birşey almamışsa bile nezaketi elden bırakmayıp, bir dahaki sefere ona mal satabilecekleri düşüncesiyle müşteriye en iyi şekilde uğurlamaktan geri durmazlar. Ayrıca dükkânı tanıtan küçük bir kartviziti de müşteriye takdim ederler.

Ahmet Midhat, Paris'te "Hall Central" denilen alış-veriş merkezini de dolaşmış ve kitabında buraya özel bölüm (s. 566) ayırmıştır. Hall Central hakkında daha çok, elindeki kaynaklara dayanarak ansiklopedik bilgi verir. Burası 2500 dükkânlık "koca bir memleket" gibidir. Dükkânlar arasındaki geniş caddelerin üzeri kapalıdır. Demirden yapılmış dükkânların üstü de çinko ile örtülmüştür. Dükkânlar zarif şeyler olmaktan ziyade dayanıklı olmak üzere yapılmıştır. Belediye tarafından yaptırılmış olan bu dükkânların kirası çok düşüktür. Hall Central'de ekmekten şarap ve biraya, et ve balıktan daha birçok yiyeceğe kadar çeşitli gıda maddeleri satılır. Burada hem toptan ve hem de perakende satış yapılır. Binaların yapısı üzerinde de duran yazar, mağazalarda neler alınıp satıldığını geniş bir şekilde anlatır. Paris'in "pazar yeri demek olan halle"leri hakkında Ahmet İhsan da eserinde geniş bilgi verir. (ss. 112-114) O da Ahmet Midhat gibi dükkânların yapısını, buralarda satılan malları, çalışma şekillerini... ana hatlarıyla anlatmıştır. Aynı şekilde, Paris mağazalarında müşteriye iyi muamele gösterilmesi, pazarlık olmaması, kaliteli mallar bulunması gibi hususlara da Ahmet Midhat gibi o da değinir. Eserinin bu kısımlarında, Ahmet Midhat'ın aktardığı bilgiler adeta tekrarlanmıştır, yeni bir şey yoktur; bu sebeple de onun tespitlerini ayrıca değerdendirmeye gerek duymadım.

"Büyük Mağaza ve Pazarlar" (s. 567) başlığı altında Paris'in önemli alış-veriş merkezleri hakkında genel bilgi veren Ahmet Midhat buralardaki dükkânların bazılarında her çeşit eşyanın satıldığını söyler. Bunların başlıcaları Bon Marché,

Printemps, Ménager, Galerie Orientale... gibi yerlerdir. Alış-veriş etmese bile bir insan bu dükkânları rahatça gezip inceleyebilir, kimse karışmaz. Hatta bazılarının, resim ve heykellerle süslü mükemmel bekleme salonları vardır. Paris'in Bon Marché'sine de Madam Gülnar'la beraber giden yazar bu mağazanın büyüklüğünü ortaya koymak için küçük bir mukayeseye başvurur ve "Bizim Beyoğlu'nda bu nâmi gasp etmiş bulunan mağaza bunun yanında adeta pek züğürt bir çerçi hükmünde kaldığını gördük." (s. 546) demekten kendini alamaz. Bon Marché'de kuyumculuktan giyime, mefruşattan marangozluğa kadar hemen her alana yönelik eşyayı bulmak mümkündür. Her çeşit ev eşyasının satıldığı bu mağazada mallar kendi cinslerine göre ayrı ayrı bölümlere konmuştur. Buna rağmen mağaza o kadar geniştir ki, bir yabancı için neyin nerede olduğunu bulmak problem olur. Bon Marché'nin büyüklüğünü tam olarak anlayabilmek için mağazanın bünyesinde bin dükkân bulunduğunu düşünmenin yeteceğini söyler. Böyle geniş mağazalarda alış-verişin zorluğuna değinen yazar bu işin nasıl yapıldığını da kademe kademe ayrıntılı olarak anlatmıştır. Bu tip geniş mağazaların ekonomiye etkisi üzerinde de duran Ahmet Midhat, okuduğu kitaplara dayanarak bunların ekonomiye faydadan çok zarar getirdiğini ileri sürer. Çünkü büyük mağazaların sayısı arttıkça küçük dükkânlar ortadan kalkmakta, böylelikle ekonominin sürekli olarak canlılığını muhafaza etmesini sağlayan küçük esnaf yok olmaktadır.

Paris Sergisi'ni gezdiği sırada Fransa'nın sömürgelerine de dikkat çeken Ahmet Midhat, Madagaskar, Senegal, Annam gibi yerlerin "Fransızların himayesi altında bulunan yahut sömürgesi olan yerler" olarak anar ve buralardan getirilen çeşitli malların sergide özel bir bölüme konulduğunu belirtir. Ticaret maddesi olan ham malzemeler buralardan getirilip işlenmek suretiyle sanayi maddesi haline getirilmektedir. Viyana çarşılarındaki dükkânların gösterişli vitrinleri ve bu dükkânlarda bulunan malların kalitesi üzerinde de duran Ahmet Midhat "Gayet zengin mağazaların her biri zi-kıymet emtia ile mâlâmâl olup hele gördüğüm birkaç kuyumcu dükkânları Paris'te bile câlib-i enzâr-ı hayret olacak derecede cesim ve zengin idiler." (s. 985) şeklinde küçük bir mukayese de yapar. Her türlü altın ve gümüş işlemler kuyumcuların pırıltılı vitrinlerini süsler. Bunların bir kısmını uzunca bir zaman seyreden yazar Viyana kuyumcularının çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi verir.

Ahmet İhsan'ın *Avrupa'da Ne Gördüm?* adlı eseri de ticaret faaliyetlerinin aktarılması açısından hayli zengindir. Daha önce de belirttiğim gibi Paris'in dükkânları hakkında bilgi veren yazarın bir kömür dükkânını anlattığı kısım hayli ilgi çekicidir. Gare Saint-Lazare civarındaki kömürcü dükkânları bile pırıl pırıldır. "Operanın arkasındaki bulvarda kâin olup mücevherci dükkânından farkı olmayan kömürcüye mütebessimane bir daha baktık. Bu kömürcü mükemmel bir moda mağazası kadar müzeyyen olup haricî camekânla işgal olunmuştu, camekân derûnunda bey' olunan kömürün numunesi olarak billûr kâseler derûnuna konulmuş kömürlerden başka bir şey görmezsiniz, dahili dahi bu hâl ve nezafettedir, yani kömürcü denmekle hatıra gelen manzaranın külliyyen zıddı bir levha!" (s. 155) Hollanda'da bulunduğu sırada Amsterdam şehrindeki canlı ticaret hayatına dikkat çeken Ahmet İhsan'ın tespitleri dikkate değer. Sadece ticaretin canlılığına değil, bunların kaynaklarına da işaret eden yazar, bu bağlamda, Hollanda'nın müstemleke politikasına da değinir. XII. yüzyılda kurulan Amsterdam tam bir ticaret şehridir; bu ticarete Felemenklilerin yüzyıllardan beri sürdürdükleri sömürge hareketlerinin payı elbette çok büyüktür. Daha XVI. asrın sonlarında sömürge kurma faaliyetlerini hızlandıran "Felemenkliler, Hint Okyanusu'na 1595 yılında gelerek 1614 yılında Cava'da Batavia'yı kurdular. 1641 yılında Portekizlilerden Malakka'yı aldılar ve Şogun'un tanıdığı ayrıcalıklı Japonya ile sınırlı ticaret yapabilmek için Nagazaki yakınında Deşima Adası'nı aldılar."⁵⁷ Ahmet İhsan'ın tespitleri de bu çerçevededir: "Felemenk hükümetinin Hind ve Java'daki müstemlekâtından daima pek çok miktarda zahire, kahve, şeker, pirinç geldiği için Avrupa'da Amsterdam'ın ehemmiyeti büyüktür." (s. 291) Bunun yanı sıra, şehirde mükemmel şeker, tütün, elmas, mum vs. fabrikaları da vardır.

Almanya'nın Hannover'i ve Hamburg'u da önemli ticaret şehirlerindedir. Bilhassa geniş bir limana sahip olan Hamburg ticarî açıdan bütün Avrupa için önemlidir; çünkü değişik ülkelerin ticaret gemileri buraya uğrayıp mal almakta ve mal

⁵⁷ BENEVOLO, a. g. e., s. 136

bırakmaktadır. Dört yüz büyük vapurla binlerce kayık ve gemi bu limanda faaliyet halindedir. İngiltere'nin Kuzey Avrupa ile, Almanya ve Avusturya'nın Afrika, Amerika ve Avustralya'daki sömürgeleri ile olan ticareti hep Hamburg limanı aracılığı ile gerçekleşir. Venedik hakkındaki izlenimlerini ve kaynaklardan aldığı bilgileri aktarırken bu yörenin ticaret açısından tarihte çok önemli bir yer olduğunu belirtir. Venedik'in tarihî önemi bilhassa Şark'la ticaret alanındaki ilişkilerinden kaynaklanır. Venedik, XV. asırda ticaret gemilerinin uğrak yeri, Akdeniz'in ticaret merkezidir. Bilhassa miladi 1204'te Kostantiniyye'nin fethi, Venedik hükümetine o bölgenin pek çok kıyı şehrinde sömürge kurma şansı yakalamasını sağlamıştır. Böylece, Şark yolu üzerinde çok sayıda konaklama yerlerine ve ambarlara sahip olan Venedik, Şark'a yaklaşmış ve Şark memleketleriyle -bu arada Osmanlılarla- yoğun ticarî ilişkiler kurmuştur. Aradan geçen iki yüz yılda, Venedik ile Şark memleketleri arasındaki alış-veriş giderek artmış, XV. yüzyıla gelindiğinde Venedik'in ihracatı 10 milyon duka altına (yaklaşık 120 milyon lira) ulaşmıştır. Fakat Venedik sömürgelerinin Osmanlılar'a geçmesi ve Hindistan'a denizyoluyla ulaşılması sonucunda Venedik'in ticaret alanındaki önemi zamanla kaybolmuş, onların yerine Portekizliler ticarete söz sahibi olmaya başlamışlardır.⁵⁸

Mehmed Rauf da, 1920'lerin başındaki Napoli gezisinin hatıralarında bu şehrin ve İtalya'nın ticaret faaliyetlerine değinmiştir. Onun dikkatini çeken ilk şey, Napoli'nin İstanbul'a göre çok ucuz bur şehir oluşudur. Geniş caddelerin iki yanında sıralanan büyük ve zengin mağazalar için bile durum aynıdır. Mehmed Rauf, fiyat karşılaştırmasının daha iyi ve net olarak yapılabilmesi için örnekler verir: "Mesela bizim İstanbul'da, bugün en adisi yedi-sekiz, lüks mağazalardaki itinalıları on-oniki liraya satılan çeşitlerden erkek potinlerinin burada -bizim para ile- üçyüzden başlayıp en iyilerinin ancak altı yüz kuruşa kadar yükseldiğini görürsünüz. / Bize en adileri altmış kuruşa satılan boyunbağları yigirmibeş, bir liraya verilen askılar yigirmi, otuz kuruşluk yakalıklar on, frenk gömleklere asgari yetmiş ile en bahalı cinsinin ancak ikiyüz raddesinde olduğunu öğrenirsiniz. / Hele en şık kadın botlarının a'zamî olarak altıyüz kuruşa verildiğini görünce, tabiidir ki İstanbul denilen ihtikâr cehenneminden kurtulduğunuz için son derece memnun olursunuz. Bütün gördüğünüz eşya İstanbul'a nazaran, mutlak mutlak ucuzdur; kumaşlar, örtüler, fanileler, patiskalar, her şey, makul ve mutedil bir fiyattadır."⁵⁹

Giyim-kuşam malzemelerinin ucuzluğuna karşılık yiyecekler Napoli'de son derecede pahalıdır. Şehirde en çok bulunan yiyecekler balık, yumurta, piring, çukulata ve şekerleme ile elma, armut, üzüm, incir, kavun gibi meyvelerdir. Napoli'de limonun bol bulunmasına paralel olarak limonatacılara da hemen her yerde rastlanmaktadır. Doğrudan İtalya'da üretilen makarna, Milan tereyağı, piring gibi yerli malları ucuz olmakla beraber; peynir, et, kahve, şeker, zeytinyağı gibi yiyecek içecek maddeleri İstanbul'dakilerle kıyaslanınca yazara pahalı gelir. "Bundan başka Napoli'nin İstanbul'a nazaran şâyân-ı dikkat bir diğer ciheti de esnafın bizim İstanbul yadigârları gibi muhtekir ve hilekâr olmamasıdır."⁶⁰ diyerek iki şehrin esnafını iş ahlâkı açısından karşılaştırır ve Napoli esnafını daha ahlâklı bulur. Şehirdeki lokantalarda yemek fiyatları lokantanın sınıfına göre hükümet tarafından belirlenmiştir fakat bu, uygulamada pek de bir işe yaramaz.

Seyahat notlarının bir bölümünü Napoli'nin çarşılarına ve seyyar satıcılarına ayıran Mehmed Rauf buraları, tıpkı şehrin kenar mahalleleri gibi "sayha ve pislik cehennemi" olarak nitelendirir. Kasapların, seyyar aşçıların, sebzeçilerin bir arada bulunduğu çarşıların hepsi bu bakımlardan birbirine benzemektedir. Balıkçı dükkânlarının durumu ise nispeten daha iyidir. Balıkçılar, kendilerine tahsis edilmiş hususi çarşıda, yine önceden belirlenmiş yerlerde gayet düzgün olarak sıralanmış mermer tezgâhlar üzerine dizdikleri sepetlerde balıklarını satarlar. Yazar, sepetlerde, İstanbul'da da bilinen palamut, kılıç ve kefalın yanı sıra İstanbul'da tanınmayan çeşitli

⁵⁸ "Portekizliler Ümit Burnu'nu dönerek Hint Okyanusu'na girer girmez Asya denizciliği aracılığıyla hızlı bir gelişim sağladılar." ARNOLD, a. g. e., s. 51.

⁵⁹ Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı: II-Napoli'de Hayat Masrafı", *Vakit*, nr. 1409, 11 Teşrin-i sani 1337/1921

⁶⁰ Mehmed Rauf, aynı yer

balıklar görür. İtalyanların deniz ürünlerine olan düşkünlüğünü iyi gözlemlemiş olan Mehmed Rauf, bu halkın denizden çıkan her şeyi -ahtapot, "türlü türlü korkunç mahluklar", yılan, midye, istiridye...- yediğini ifade eder. Onu en çok şaşırtan ise burada domuz işkembesinin ve paçası ile sümüklüböceğin, kaplumbağa yavrusunun gördüğü rağbettir. Bunlar küçük yiyecek-içecek ticaretinde en çok müşteri çeken yiyecek maddeleridir. Sebzcilerin en çok sattığı yiyecekler ise yeşil ve kırmızı biberdir. Yazar, sokaklardaki ve pazar yerlerindeki seyyar aşçıların tablalarında en çok görülen yemeklerin başlıcalarını şöyle sıralar: Balığın yanı sıra çeşitli deniz mahsulleri kızartmaları, makarna, börek...

B. Sanayi

Biraz öncesi ve biraz sonrasıyla birlikte XIX. yüzyıl, Avrupa'da sanayinin patlama yaptığı bir zaman dilimi olmuştur. Ticaret, önceki yüzyıllardan getirdiği hızıyla devam etmekle birlikte sanayi, Avrupa ülkelerinin üzerinde önemle durdukları bir husus olmuştur. Bilhassa İngiltere, Fransa, Almanya gibi öncü ülkelerde birbiri peşi sıra küçük imalathaneler, büyük atölyeler ve dev fabrikalar açılmış; bu ülkelerin topluları "sanayi toplumu" olma yolunda hızla ilerlemiştir. Sermaye en büyük değer olarak görülmüş, kapitalizm ulaşılmaz bir hız yakalamıştır. Buna paralel olarak da özellikle XIX. yüzyılda Avrupa'ya giden seyyahlarımızın dikkatleri fabrikalar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bilhassa Londra'ya gidenlerin ilk dikkat ettiği şey "fabrika bacaları"dır. Üretim çalışmalarının evlere kadar yaygınlaşması, evlerde küçük tezgâh ve atölyelerin oluşturulması ise sanayileşmenin boyutunu göstermesi açısından ilginçtir. Halit Ziya'nın Almanya'daki "ev imalâthaneleri"ne dikkat çektiği, yeri geldiğinde görülecektir.

Gerek Mustafa Sami Efendi'nin ve gerekse Sadık Rifat Paşa'nın *Risale*'lerinde genel olarak Avrupa'da gittikçe hızlanan üretim çalışmalarına değinilmiş, fabrikaların sayısının her geçen gün arttığına dikkat çekilmiştir. Mustafa Sami Efendi'nin ilim ve sanayi ilişkisine dikkat çekmesi ise büsbütün ilgi çekicidir. Avrupa memleketlerinde üretim için şartlar pek uygun olmamasına rağmen onlar, ilim ve fen kuvvetiyle her türlü üretimi gerçekleştirmekte, üstelik ileri sanayi sayesinde ürettikleri malları -bizim gibi milletlere- satarak büyük gelir elde etmektedirler. Halbuki aynı malları biz üretebilsek onlardan almaktan kurtulmamız mümkün olur ve böylece paramız da yabancıya gitmeyip kendi ülkemizde kalmış olur. Mustafa Sami Efendi'nin bu fikirleri, biraz farklı ifadelerle olsa da Sadık Rifat Paşa'nın *Risale*'sinde de zikredilir. Paşa, Avrupa'da sanayinin ilerlemesi ile yerli malı kullanımı arasında bağlantı kurar. Avrupa milletleri damia kendi memleketlerinde üretilen malları kullanmaya çalışır, hatta kendi mallarını başka ülkelere ihraç etmeye çaba gösterirler. Bu sayede sanayi o ülkelerde her gün ilerlemektedir. Sanayinin ilerlemesini sağlayan etkenlerden biri de *sergiler*dir. Sanatkârlarını ve zanaatkârlarını muteber tutan Avrupa ülkelerinde her sene düzenlenen sergilerde, yeni bir şey icat eden kişiler madalya ile ödüllendirilir; bu sistem, çalışanları teşvik eder. Sergilerin bir faydası da, memleketlerinde sanayinin her yıl ne kadar ilerlediğini gözleme fırsatı vermesidir. Sanayi ve ticareti kolaylaştırmak amacıyla buharlı makineler icat edilmiş, böylece bu alanlarda büyük kolaylıklar sağlanmıştır.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'nde bilhassa İngiliz sanayisiyle ilgili tespitlere rastlarız. Seyahat heyeti trenle Londra'ya girerken -diğer seyyahların pek çoğunun da belirttiği şekilde- öncelikle fabrika bacaları, sanayi imalathaneleri dikkatlerini çeker. Londra'da heyetler arasındaki birtakım temaslardan sonra, pamuklu kumaş imal eden tüccarlardan bir heyet, Sultan Abdülaziz'le görüşerek Osmanlı ülkesinde yetişen pamukların tamamının kendilerine satılması için bir teklifte bulunur. Bu tüccarlar pamuk üretenlere makine ve tohumluk verecek, kredi açacak; buna karşılık da üretilen pamuğu satın alarak pamuklu kumaş imalatında kullanacaklardır. Buna yönelik olarak yirmi senelik bir anlaşma teklif ederler. Seyahatin günlüğünü tutan Ömer Faiz Efendi'nin bu teklifle ilgili yorumu, onun ne kadar dikkatli ve uyanık fikirli bir kişi olduğunu ortaya koyması bakımından da ilginçtir: "Evet, makine verecekler, tohum verecekler, belki kredi de açacaklardı. Fakat pamuğu kaça alacaklardı? Başka rakip yoktu. Sonra üç kuruşa aldıkları pamuktan dokudukları pamukluyu otuz kuruşa satacaklardı." (s. 52)

Seyahatteki Osmanlı heyetinde genç şehzade Abdülhamîd de vardır. Abdülhamîd'in bu seyahatle ilgili izlenimleri *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati* adlı eserin ileriki sayfalarında, esere dahil edilmiştir. Bu seyahatten dokuz sene sonra, 1876'da Osmanlı tahtına oturacak olan Abdülhamîd'in izlenimleri arasında İngiltere'nin gelişmiş ziraat, sanayi ve ticaret hayatı üzerindeki dikkatleri önemli yer tutar. Abdülhamîd, İngiltere'nin bu alanlardaki gelişmişliğini şöyle dile getiriyor: "İngiltere'de gördüğüm servet ve refah beni hayrette bırakmıştı. Havsalam almıyordu. Trenimiz Londra ile Dover arasında adeta havada gidiyordu. İki tarafımızdan başka trenler durmadan geçip gidiyorlardı. Bütün saha yemyeşildi. İnbât kabiliyeti olmadığını bize söyledikleri bu toprakları ıslâh ederek adeta cennete çevirmişlerdi. Londra'da maden ve fabrika dumanlarından hava kararmıştı. Her yerde muazzam faaliyet vardı. Limanlar vapurlarla dolu idi. Bütün dünya adeta İngiltere için çalışıyordu. Bu seyahatin uzun zaman tesirinden kurtulamadım. Bizden gitmiş çok Rumlar, Ermeniler, Museviler gördüm ki cümlesi zengin olmuş." (ss. 100-101)

Ömer Faiz Efendi, İngiltere'deki gelişmiş sanayinin, toplum hayatı üzerindeki etkilerini de göz ardı etmemiştir. Onun bakışı sâfiyâne hayranlık duygusundan öte bir anlam taşır. Sultan Abdülaziz'in, Westminster'ı ziyaret tarihi olan 19 Temmuz 1867 Cuma günü bir fabrika önünde barikat kuran işçilerle emniyet kuvvetleri birbiryle çatışır. Ömer Faiz Efendi, bu çatışmanın Osmanlı heyeti üzerindeki etkisini dile getirirken "servet ve haşmetin biraz ilerisinde bilhassa amele sınıfının yaşadığı muhitte sefalet ve ıstıraba şahit olduklarını" belirtir. İngiltere'de sıkıntı çeken işçiler, haklarını arayabilmek için her yola başvurmaktadır. Gezdikleri bazı fabrikalarda "devam hâlindeki ihtilafın eser ve tezahürlerine" rastlamış, refahın İngiliz toplumunda eşit olarak dağıtılmadığını, bu dağılımda aksaklıklar olduğunu görmüşlerdir. Fakat asıl ilgi çeken, hem işçilerin hem de fabrika sahiplerinin karşılıklı olarak yürüttükleri mücadelelerin mecliste, matbuatta ve "sendika adını verdikleri cemiyetlerde" gizlilikten uzak bir şekilde tartışılması, iyi hâl çareleri aranmasıdır. "Her tarafta daha iyisini ve doğrusunu bulma gayretleri var"dır. Ömer Faiz Efendi, İngiliz toplumundaki bu gibi aksaklıkların sebebinin hızla büyüyen sanayi olduğunu da açıkça görmüş ve hemen her konuda olduğu gibi sözü yine kendi memleketine getirmiştir: "Bizde böyle muazzam fabrikalar olmadığına göre henüz böyle dertlerimiz yok." (s. 152)

İngiltere'deki gelişmiş sanayiye dikkat çeken Namık Kemal de "Terakki" makalesinde, İngiliz fabrikalarındaki üretim tarzı karşısında hayret ve hayranlığa düşer. Makinelerin çalışmasını, makalenin bütününde kendini gösteren mübalağalı ifadelerle anlatır: "(Londra'nın) fabrikalarına girilse dehşetten vücutta tüyler ürperir. İşleyenler makine değil, gûyâ dağ parçası kadar bir dîv-i âhenîn-bedendir ki, ağızından ateşler püskürerek ve her uzvu hareket ettikçe başka bir sadâ-yı müthiş peydâ ederek, kendini zincir-i hükmüne esir eden melekül'-aklın gece gündüz bilâ-tevakkuf infaz-ı fermanına çalışır."⁶¹ Fabrikalardaki makinelerin büyüklüğü karşısında şaşkına dönen Namık Kemal, matbaa makinelerinin bir saatte iki yüz bin nüsha gazete basacak kapasitede olduğunu belirtir. Dükkânlardaki malların bolluğu ve çalışanların çokluğu da onu şaşırtan başlıca hususlardandır. "Dükkânları mevcuttur ki, meselâ, terzi elinde olan bir mağazada bizim Üsküdar halkının yedi yaşından yetmiş yaşına kadar kâffe-i efrâdını giydirip kuşatmaya kâfi elbise görülür; ve içinde müşteriye eşya göstermek için yedi sekiz yüz erkek ve beş altı yüz kadın hizmetkâr bulunur."⁶² sözleriyle dükkânlar hakkındaki izlenimlerini ortaya koyar.

Ahmet Midhat Efendi *Avrupa'da Bir Cevelan'da* gezip gördüğü ülkelerin sanayi alanındaki çalışmalarına ilişkin değerlendirmelerde de bulunmuştur. Avrupa seyahatine çıktığı yıllarda İstanbul'da bir tuğla fabrikası kurmayı tasarlayan Ahmet Midhat bu tip fabrikalarla ilgili bilgi almak için Fransa'nın Marsilya şehrindeki tuğla fabrikalarını gezer ama bunlar hakkında ayrıntılı bilgi vermez. Daha sonra Lyon'daki şişe fabrikasını gezmek ister. Bu fabrika Paşabahçe'deki cam fabrikasından pek de büyük değildir; fakat burada dokuz fabrika vardır. Ahmet Midhat, asıl mensucat ve ipek fabrikalarını gezmeyi arzular ancak bu fabrikaların en iyi ustaları tezgâhlarıyla birlikte Paris Sergisi'ne gitmişlerdir. Seyahatinin İsveç-Norveç kısmında Norveç'teki

⁶¹ *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, s. 198

⁶² *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, s. 198

kereste fabrikalarını anlatır. Trollhättan kasabasındaki bu fabrikalar çok kuvvetli bir akıntıya sahip olan Götaälv nehri kenarında kurulmuştur. Norveçliler bu nehrin fevkalade kuvvetinden yararlanmak için civarda kereste fabrikalarının yanı sıra kâğıt ve demir fabrikaları da kurmuşlardır. Yazar, yanındaki Fikri Paşa ve Emin Bey'le birlikte öncelikle kâğıt fabrikasını dolaşır. Burada büyük kütüklerin testere makineleriyle kesildiklerini görünce bunların yakılmak amacıyla kesildiğini zannederler. Fakat bu kütüklerdeki budakların özel bir makineyle yerlerinden çıkarılıp kütüklerin budaklardan arındırıldığını görünce merak edip bunun sebebini sorarlar. Aldıkları cevaptan bu kütüklerin kâğıt imalinde kullanılacağını anlarlar. Ahmet Midhat, çalışanlardan aldığı malumata dayanarak kâğıt imali hakkında ayrıntılı bilgi vermekten geri durmaz. Bunun ardından, lokomotif imal eden bir fabrikayı dolaşırlar. İsveç-Norveç memleketlerinde kullanılan bütün lokomotifler bu fabrikada yapıldığı gibi Danimarka ve Almanya'ya da burada üretilen lokomotifler satılır. Madenlerin çok, fabrikaların bol olması sayesinde memlekette demircilik hayli ilerlemiş, son zamanlarda büyük büyük fabrikalar açılmıştır.

Ahmet Midhat'ın tespitlerine göre, Berlin'de asrın başlarında görülen büyük nüfus artışına paralel olarak sanayide de ilerleme olmuştur. Bilhassa makine sanayii, bira imali, yün ve ipek mensucati, boyacılık, hazır elbise, kundura ve süs eşyası sanayilerinde büyük ilerleme görülmüştür. 1889 Paris Sergisi'deki "Makineler Dairesi" Ahmet Midhat'ın en sık ziyaret ettiği ve üzerinde geniş olarak durduğu bölümlerendir. Avrupa'da sanayi alanında makinelerin her geçen gün gelişerek yaygınlaşmasını "fizik fenninin harekât mebhâsı ile fûn-ı riyaziyenin el ele vermesi"ne bağlar. Bizde el ile yapılan pek çok işin Avrupa'da makine ile yapıldığını belirtir. Bunun yanı sıra sadece makineyi almanın yetmeyeceğini, onu en iyi ve verimli şekilde kullanmanın şart olduğunu da söyler.

Seyahatinin dönüş yolunda İsviçre'nin Cenevre (Genève) şehrinde bir saatçi dükkânına giden Ahmet Midhat, iki kadın saati alır. Bu vesileyle hem İsviçre'de son derecede gelişmiş olan saatçilik sanayiine değinir hem de dükkân sahibi Mösyö Bachman'dan saatçilik üzerine geniş bilgi alır. Aldığı bu bilgileri seyahatnamesine de koyan yazarın dikkati ilim ve sanayiini birlikte yürümesi üzerinde yoğunlaşır: "Terakkiyât-ı sınıâyenin mahzâ ilim sayesinde mümkün olabileceğini ve ilimsiz terakkiyât-ı sınıâye asla kabil olamayacağını katiyen hükm ve kabul etmek için, bu gibi adamlarla konuşmalıdır." (s. 827) der. Sanayi tek başına ve sadece çalışmakla olacak şey değildir, asıl önemli olan sanayiilmî çalışmalarla ve araştırmalarla desteklemektir. İyi düşünülürse saat sanayiinde kozmografya, fizik, kimya gibi ilimler hakkında da bilgi sahibi olmak gerektiği anlaşılır. Saatin imali ve çalışması konusunda ansiklopedik bilgi vermeyi ihmal etmeyen yazar saatçilikten yola çıkarak İsviçre sanayiindeki gelişmeyi değerlendirir: "Aman yâ Rab! Bir saatçilikte görülen behre-i ilmiyenin böyle hayret-fermâ-yı ukul olması şu memleketlerdeki terakkiyât-ı maddiye derecâtının ne kadar âlî olduğunu ne hayret-fermâ bir surette gösteriyor!" (s. 828) Cenevre'de saatçilik sanayiinin gelişmiş olması ve buna bağlı olarak da saatçi dükkânlarının çokluğu, Ahmet İhsan'ın eserinde de karşımıza çıkar. "Dünyanın her tarafına sevk olunan İsviçre'nin Genève saatleri hakikaten güzel ve ucuzdur." (s. 459) diyen yazarın izlenimleri Ahmet Midhat'ın tespitleriyle benzerlik gösterir.

Ahmet İhsan'ın *Avrupa'da Ne Gördüm?* adlı eseri de Avrupa ülkelerinin sanayi çalışmaları hakkında bilgi veren bir seyahat kitabıdır; fakat onun sanayi çalışmalarıyla ilgili gözlemleri pek geniş değildir. Hollanda'daki sanayi çalışmalarından bahsettiği kısımda, sanayiye hammadde sağlanması açısından "sömürge"lere değinir. Hind ve Java'daki sömürgelerden getirilen kahve, şeker, pirinç gibi hammaddeler Hollanda'daki mükemmel imalathane ve fabrikalarda işlenerek sanayiye kazandırılmaktadır.

Seyahat-i Asmaî'de İspanyolların "çömlekçilik" sanatında maharet sahibi oldukları ve bu el sanatını çok ilerletmiş oldukları belirtilir. Asmaî, Cebelitarık şehrindeki dükkânların çoğunda İngiliz mallarının satıldığını söyledikten sonra bazı dükkânlarda sadece İspanyol yapımı çömleklerin satıldığını dikkat çeker. Bilhassa "hayvanat ve haşerat heykellerini" güzel yaptıkları için gelip geçen seyyahlar bu tip heykellerden bol miktarda satın almaktadır. Bu sayede de İspanyol dükkâncılar büyük gelir elde etmektedirler. Hatta seyyahın kendisi ve arkadaşı da kurbağa, kertenkele ve

sair heykellerin yanı sıra İspanyol rakkaselerini ve İspanyol kadınlarının boğalarla güreşini gösteren yelpazelerden satın alırlar.

Asmaî, Londra'ya girerken öncelikle -diğer seyyahların pek çoğunda da gördüğümüz gibi- gelişen sanayinin bir göstergesi olan "fabrika bacalarına" dikkat çeker. Başlangıçta sanayi üzerinde fazla durmamakla birlikte, yanında kaldığı İngiliz ailesinin evinde yediği çilek reçeli onun sanayi ve üretim meselesine tekrar dönmesine sebep olur. Çilek reçeli zannederek ağız tadıyla yediği şey aslında "kuru incirden yapılmış bir çilek reçeli"dir; üstelik kuru incirler de İzmir'den gelmektedir. Gemilerle ticaret metarı olarak İzmir'den gelen çuval çuval kuru incirler Londra'daki fabrikalarda birtakım karışımlarla birlikte "çilek reçeli"ne dönüştürülmektedir. Sanayinin bu gelişmişliği karşısında hayrete düşen Asmaî "Her şeye fen ve sanat girdiği gibi çilek reçeline de fen ve sanat girmiştir." (I, s. 113) tespitini yapar. İkametinin ikinci gününde Londra mağazalarını dolaşan seyyah dükkânlarda her türlü kaliteli malın bol olarak bulunduğunu fakat bu malların aynı zamanda çok da pahalı olduğunu belirtir, bu konuda mukayeseye de baş vurur: "Emtianın kesreti ise hakikaten muhayyirü'l-ukuldür. Fakat birşey mübaya'ası için bir mahalle girilirse buradaki bahâ ile aynı birşeyin bizim Mısır'da veya İstanbul'daki fiâtının nasıl fahiş bir surette gâlf olduğu görülür." (I, s. 117) Asmaî, girdiği mağazada "iki çift adi eldiven için on şilin, bir adi şemsiye için de on beş şilin, o adet kötü sigara için bir şilin" ödemek zorunda kalır.

Fağfurizade, eserinde Avrupa'nın sanayi hayatını genel hatlarıyla değerlendirirken gelişmiş medeniyetin ancak birkaç asırlık sürekli çalışmanın sonunda elde edilebildiğini belirtir. Paris'te ve Belçika'nın Liege şehrinde bazı fabrikalarla atölyelerin üretimlerinden bahseden seyyah bu çalışmayla, Avrupa'da gelecekte çok daha büyük ilerlemeler görüleceğinin şüphesiz olduğunu söyler. Ahmet Midhat gibi, Avrupa sömürgelerine dikkat çeken yazar, sadece çalışmanın değil "hâl-i vahşette bulunan akvâmın istila edilmesi"nin de Avrupa'nın ilerlemesinde etkili olduğunu söyler. Avrupa'nın büyük devletleri servet ve menfaat kazanmak için müstemlekeler kurmuş, kendini savunmaktan aciz küçük kavimleri mahvederek kendi gelir kaynaklarını artırmışlardır. Fakat bu sömürge hareketinin bir başka tarafı daha vardır; Avrupalılar müstemleke haline getirdikleri uzak ülkelere medeniyetin nimetlerini de götürmüşlerdir. Böylece, medeniyet geniş bir sahaya yayılmıştır.

1895 yılına ait seyahat izlenimlerinde Paris'teki sanayi faaliyetlerine diğenen Ali Kemal, *Paris Musahabeleri*'nde Goblen (Gobelins/Gobelin) ve Sevr (Sèvres) fabrikalarından söz eder. Goblen halı fabrikalarında üretilen halılarda sanat ile sanayi el ele vermiş gibidir. Bu fabrikalarda halılar son derecede sanatkârâne resim ve desenlerle süslenmiş olarak imal edilir; sonuçta ortaya çıkan halıların hepsi hem bir sanat hem de bir sanayi eseridir. Goblen halı fabrikaları 1450 yılında Goblen isimli bir şahıs tarafından kurulmuştur. 1662'de Fransa hükümeti tarafından satın alınan bu fabrikalarda üretilen mensucat eşyaları birer hediye olarak diğer memleketlerin hanedan ailelerine gönderilmektedir. Bu durum, Goblen fabrikalarında beş-on senede üretilen ve meşhur ressamların tablolarının motiflerini taşıyan halıların kıymetini artırmıştır. Ali Kemal'in anlattığı Sevr porselen fabrikalarının durumu da Goblen fabrikalarıyla benzerlik gösterir. 1756'da devlet tarafından satın alınan bu fabrikalarda hediye olarak üretilen züccaciye eşyaları da birer sanat eseri gibi güzel, süslü ve gösterişlidir. Büyüklü küçüklü küpler, testiler, fincanlar hem mükemmel birer sanat eseri olarak seyretmeye, hem de zarif birer ev eşyası olarak kullanmaya değer. Fabrikada asıl imalat kısmına seyircilerin girmesi yasaktır. Bununla birlikte fabrikanın bir köşesinde bir işçinin makinalar yardımıyla bir külçe topraktan beş dakikada nasıl beyaz kâseler, lambalar, sürahiler yaptığını görmek mümkün olmaktadır. İşçi durmadan dönen bazı makinalar yardımıyla düz, dalgalı, süslü, hemen her şekilde eşyalar imal eder. Goblen halı fabrikası ile Sevr porselen fabrikasına ait izlenimlerini anlattığı kısmın sonunda Ali Kemal, sanat ile sanayinin birlikte faaliyet göstermesinin en güzel örneklerinin bu fabrikalarda görüldüğünü belirtir.

Almanya'nın ticaret hayatından geniş olarak söz eden Halit Ziya, *Almanya Mektupları*'nda Regensburg'un kereste ve hububat ticaretinde bir merkez durumunda olduğunu belirtir. Augsburg da aynı özelliği göstermektedir. Augsburg'da mensucat sanayinin de hiç durmadan işlediği görülür. Fakat dünyanın belki de en büyük sanayi ve ticaret faaliyetlerine sahne olmasına rağmen sessizlik hüküm sürer. Würzburg ise

matbaa makineleri imaliyle tanınmış bir şehirdir. "Zaten Almanya'da hayat-ı sanat ve sınıât yek-diğeriyle o kadar mümtezic ve mütecavidir ki bunlar arasında bir hadd-i fâsıl bulmak mümkün değildir. Nümunegâhlarıyla, mebâni-i atfakasıyla, müessesât-ı ilmiyyesiyle müstehir bir merkez aynı zamanda bir şehri sınıât ve ticarettir; en umulmaz köşelerde, en tenha zannedilen köylerde bir galeyan, bir hareket vardır. İmalgâh bacaları bu diyarın bütün sinesinden fışkırmış nefes boruları gibidir."⁶³ şeklinde sanayi çalışmalarını bütün Almanya'ya genelleştirerek belirler. Nürnberg'deki "sınıât" (sanayi) ve ticaret faaliyetlerinden daha uzun olarak bahseden Halit Ziya "Sınıât ve ticaret hemen her şekil ve nev'inde rû-nümâdır. Oyuncaklardan başlayarak her nevi madeni âlât ve eşya imal eder, bira yapar, hele kurşun kalemleri bütün cihana müstevlîdir. Almanya'nın en faal şehirlerinden biri olan Nürnberg için aynı zamanda en zi-hayat bir merkez-i sınıâttır, demiştim."⁶⁴ sözleriyle Nürnberg'in bu konudaki etkinliğini ortaya koyar.

Halit Ziya'nın tespitlerine göre Almanya'da, bilhassa Nürnberg'te sanayi çalışmaları evlere kadar yayılmış, evlerde küçük atölyeler kurulmuştur. Mesela bir yapma bebeğin saçları, gözleri, küpeleri başka başka evlerdeki atölyelerde imal edilip sonra birleştirilir. Büyük imalathanelerin çok sayıdaki şubeleri de çeşitli şehirlere dağılmıştır. Her aile, çıkardığı iş kadar para aldığı için amele aileleri arasında bir rekabet söz konusudur: Hem iyi, hem de çok mal imal etmek! "Teşebbüsât-ı şahsî, fikr-i ihtirâ, kabiliyât-ı zâtiyye"ye hizmet edecek bir düzen kurulmuştur. Fakat bunun sakıncaları da vardır: Amele ile sermaye arasında bir üçüncü kişi daha bulunur ki bu amele için zararlıdır. Ayrıca, amele kısmen bağımsız çalıştığı için sanayi müesseselerinin yardım sandıklarından mahrum kalır.

Nürnberg'de bilhassa küçük sanayi çok gelişmiştir. Tahtadan, topraktan, madenden ve kumaştan mamul oyuncakların imaline yönelik muazzam bir oyuncak sanayii bulunur. Bunun yanı sıra kurşun kalem imalinde de bütün dünyada adını duyurmuştur. Halit Ziya, Nürnberg'te kurşun asker ve kurşun kalem imal eden iki fabrikayı gezer. Kurşun asker fabrikası Fürth'tedir; burası önceleri ayrı bir kasaba iken Nürnberg burayı adeta yutmuş ve bir mahalle olarak kendine bağlamıştır. Kurşun asker imalgâhı yüz yıllık eski bir fabrikadır fakat herkes kurşun askerlerin şeklinin değiştirilmesine karşı çıktığı için burası olduğu gibi korunmakta, kalıplarda ve tesisatta herhangi bir değişikliğe gidilmemektedir. Halit Ziya da imalatı gördükten sonra "çocukluğunun sevgililerini gördüğünü; onların yapılarılarına şahit olduğunu" söyleyecektir. Johann Faber kurşun kalem fabrikasını da "aletlerin zekâsını görmek, onların insandan daha becerikli, daha zekî mahluklar olduğunu görmek için en uygun yer" olarak değerlendirir. Bütün aletler ve makineler mükemmelen işlemekte, inanılmaz bir temizlik ve düzen dikkat çekmektedir. Kurşun kalemin son şeklini aldığı, çeşitli dişliler arasından geçip rendelendiği yerlerde dahi tak bir toz görülmez. Yazar, kalemlerin yapılışını ve makinelerin çalışma şekillerini en ince ayrıntısına kadar anlatır.

Leipzig'te matbuat işlerinin gelişmişliğine dikkat çeken yazar, büyük devletlerin pek çoğu ile Osmanlı Devleti'nin de resmî matbuat işlerini burada yaptıklarını belirtir. Matbaacılık burada dev bir sanayi alanı haline almıştır. Resimli gazeteler, tebrik kartları, senetler, tahviller, maliye kâğıtları, pullar... burada basılır, çoğaltılır. Buna bağlı olarak, "okuma" da Leipzig halkı arasında çok yaygındır. Bir matbaa ve kitapçılık merkezi olan şehirde matbaa teknolojisi de mükemmeldir. Dünyanın hemen her tarafına, burada basılan kitaplar gönderilir; kitapçılara gelen siparişler Leipzig'te toplanıp oradan karşılanır. Matbaacılığın yanı sıra çeşitli makine parçalarının imal edildiği atölyeler de mevcuttur, buralarda dev makinelerden küçük vidalara varıncaya kadar sayısız şey üretilir. Bunların yanı sıra Dresden ve Meissen şehirlerindeki porselen fabrikalarını da gezen yazar buralardaki üretim hakkında da geniş bilgi verir.

Almanya'nın sanayi ve iktisat alanındaki çalışmalarından bahseden bir başka yazar da Cenap Şahabettin'dir. Onun, Almanların özellikle iktisada verdikleri öneme işaret ettiği görülür; bu alandaki tespitleri Halit Ziya'ninkilere yakındır. Tasarrufa büyük önem veren Almanların kurmaya çalıştıkları medeniyeti bir "medeniyet-i maliye ve askeriye" olarak vasıflandıran Cenap Şahabettin *Avrupa Mektupları*'nın

⁶³ Tanin, nr. 2501, 2 Kânun-ı evvel 1915

⁶⁴ Tanin, nr. 2523, 25 Kânun-ı evvel 1915

"Almanya'da Sanayi" (s. 176) alt-başlıklı XIV. bölümünde bu ülkenin sanayi hayatını geniş olarak irdeler. Yüz yıl öncesine kadar neredeyse fakir bir ülke olan Almanya son yüz sene içerisinde sanayi alanında büyük gelişme göstermiştir. Hatta 1870'lerde bile henüz tam olarak kurulmamış olan Alman sanayiinin asıl gelişimi 1885 sonrasında meydana gelmiştir. Üretim artışına paralel olarak nüfus artışı da gerçekleşmiş, hem tüketen hem de çalışan ve üreten insanların sayısı artmıştır. İlim ve sanayi elele vermesi sonucunda teknolojik gelişmeler hayatın her alanına yayılmış, bilim adamlarının araştırmaları ve yeni buluşları fabrikalarda uygulamalı olarak kullanılmıştır. Teknik okullarda ve yüksek sanayi okullarında verilen eğitim sayesinde sanayi alanındaki yeni bilgiler yayılmakta gecikmemiştir. Küçük fabrikanın hemen hemen hiç bulunmadığı Almanya'da sanayi alanında hemen her şey büyük düşünülmüştür. Fabrikatörlerin yeniliklere açık olması, yeni teknolojiyi kısa zamanda uygulama alanına sokması sayesinde Alman sanayii çok büyük bir atılım göstermiştir. Bu atılımda insanların görevlerine bağlılıklarının ve fedakârane çalışmalarının rolü de önemlidir. Son yirmi senede Almanların maden işlemeciliğinde ulaştıkları nokta çok şaşırtıcıdır. Yakın bir geçmişe kadar İngilizlerin bu alandaki üstünlüğüne kimsenin erişemeyeceğini düşünenler şimdi Almanya'nın bu ilerlemesi karşısında şaşkına dönmüşlerdir.

Eserinin Balkan ülkeleriyle ilgili kısmında ise bilhassa Bulgar sanayii üzerinde durur ve bu memlekette sanayi her geçen gün geliştiğini ileri sürer. Bu gelişmede halkın devamlı olarak yerli malı kullanması, yabancı mallara itibar etmemesi önemli rol oynar. Cenap bunu, "Biraz kaba olsun; beis yok; kendimiz yapalım!" diyorlar. Bu meslek semeresi olarak her sene ihracât artıyor; ithalat eksiliyor." (s. 24) sözleriyle ortaya koyar. Bulgaristan'da imalathanelerin, fabrikaların sayısı da her sene artmaktadır. Eskiden yün elde bükülür, tezgâhlarda dokunurken şimdi dokuma fabrikaları yünleri alıp bükür, dokur, kumaş halinde pazara gönderir. Bu fabrikalarda sürekli kontrolle düzenli bir çalışma yürütülür. Mükemmel bir ticaret ve sanayi kanunu çıkarılmış bu sayede Bulgar sanayii dışarıya karşı korunmuştur: "Gümrük tarifeleri müteyakkız bir karakol vazifesi ifa ediyor; usul-i himaye neticesi olarak Avrupa'nın süslü eşyası Bulgaristan'a giremez. İhtiyacât-ı mahalliye mahsulât-ı mahalliye ile tehvin olunsun: İşte Bulgarların hedef-i sanayii budur." (s. 25) Yeni yeni oluşturulan limanlar, demiryolları ve karayolları sayesinde iç ve dış ticaret de artma eğilimindedir.

C. Gümrük Kontrolleri

Ülke sınırlarında ve limanlarda devamlı olarak gümrük kontrolleri yapılır. Seyyahlarımız da bu kontrollere tabi tutulurlar. Seyyahların çoğu ilk kez yurt dışına çıktıkları için bu gümrük kontrolleri onlara ilginç gelir.

Avrupa sınırlarındaki gümrük kontrollerinden ilk olarak *Seyahatname-i Londra* adlı eserde söz edilmektedir. İngiltere sahiline ulaştıklarında liman görevlileri Malta'daki gibi sıkı olmasa da bir gümrük kontrolü yapılır. Gerçi "gümrük tezkeresi" sorulmaz ama eşyalar arasında tütün vs. gibi yasak şeyler bulunup bulunmadığı dikkatle kontrol edilir.

Ahmet Midhat Efendi, seyahati sırasında hemen her ülke sınırında yapılan gümrük muayenelerini anlatır. Bunların ilki Marsilya gümrüğünde yapılan kontroldür. Ahmet Midhat'ın eşyaları arasında dört paket (400 gr.) İstanbul tütünü de vardır. Gümrük memuru bu kadar tütünü fazla bulur. Ahmet Midhat, seyahatinin İsveç'e kadar uzayacağını söyleyince memur onun, tütünü sadece kendisi kullanmak üzere yanına aldığına inanır. Ayrıca sandığı açtırarak kontrol eder ve gümrük cezasına ait başka birşey göremeyince kontrolü bitirir. Ardından, yazarın yol arkadaşı Osman Hamdi ile diğerlerinin eşyalarını da tek tek araştırır. Belçika sınırında yine gümrük muayenesi meselesi ortaya çıkınca "İşte Avrupa yolculuğunda insanı bîzâr eden bir hal dahi bu gümrük yoklamaları meselesidir." (s. 78) demekten kendini alamaz. Trenler çok hızlı gittiği için de sık sık ülke sınırlarına gelmekte ve bu da gümrük işlemlerinin daha sık yapılmasına neden olmaktadır. "Marsilya'da yoklandıktan sonra Stockholm'e kadar Belçika, Almanya, Danimarka ve İsveç hudutlarında" gümrük yoklaması gerekir. Belçika sınırına gelindiğinde, sandıktaki tütünlerin yine başını ağrıtaacağını düşünerek hayli sıkılır. Fakat, korktuğu başına gelmez; kongrede giyeceği resmî elbise ile takacağı kılıç da eşyalar arasındadır. Kılıcı gören gümrük memuru, kırmızı fesine

de dikkat ederek: "-Mösyö! Anlaşıyor ki siz askersiniz! Asker kısmında gümrüğe müteallik eşya olamaz. Kaldırınız sandığınızı!" (s. 79) diyerek, onun sandığını kontrole gerek olmadığını ifade eder. Almanya sınırına geldiklerinde kılıcın sağladığı kolaylığa güvenip, kılıcı açıkta tutarak gümrük muayenesine yönelir. Buradaki kontrol daha kolay olur; çünkü Belçikalı kondüktör, Alman kondüktöre durumu anlatarak "Ahmet Midhat'ın bir Osmanlı zabiti" olduğunu söyler. Bu bilgi gümrük memurlarına iletilince onlar Ahmet Midhat'ın eşyalarını kontrol etmeden trene iade ederler. Bütün kerametın aslında kılıçta olduğunu bilen yazar da, vagonda kılıcı okşayıp sever. Hatta o sevinçle kılıç talimi yapmaya kalkışınca, üst taraftaki gaz lambası kırılma tehlikesi geçirir. Bunun üzerine kılıcı yerine koyar.

Dönüş yolunda Almanya-Belçika sınırında yine gümrük kontrolünden geçen yazarın yanında bu sefer Madam Gülnar da vardır. Gümrük yoklamasına trenin arka yük vagonundaki eşyaları da dahil olduğundan bu durum onları rahatsız eder; çünkü sandıkları ve paketleri açıp tek tek muayene ettirmek gerekecektir ve Madam Gülnar'ın kıymetli mücevherleri de sandıktadır. Hava çok soğuk olduğu için Madam Gülnar vagondan çıkmayacak ve her ikisinin sandıklarını Ahmet Midhat kontrolden geçirecektir. Fakat gümrük muayenesi sırasında herkesin kendi malı başında bulunması zorunludur. Bu durumda, yazar, memurlara ne mazeret göstereceğini düşünür. "Benden evvel muayene olunan eşyanın birer birer açılıp silkilerek, sarsılarak yoklandığını görünce öyle üzüm üzüm üzülüyorum ki tarif kabul etmez. Kendi eşyam için değil! Bendeki eşyanın mahiyeti ne? Bir üniforma, birkaç nişan, bir kılıç! Bâkîsi birkaç kitap ile bir haylisi de kirli olan çamaşırdan ibaret! Asıl düşündüğüm şey arkadaşım Madam Gülnar'ın eşyası!" (s. 467) Fakat burada da korktuğu başına gelmez ve gümrük memuru onun sandıktaki eşyalarla ilgili olarak verdiği izahatı yeterli bularak sandıkları açmaya gerek görmez. Belçikalıların kanunlara bağlılığını bildiği için buna çok şaşırın yazar memnuniyetinin ise sınırsız olduğunu ifade eder.

Ahmet İhsan'ın seyahat eserinde de Avrupa'daki gümrük meselesi ile ilgili tespitler yer alır. İlk olarak Marsilya'da, gece yarısı, gümrük kontrolünden geçen Ahmet İhsan, belki de Ahmet Midhat'a gizli bir göndermede bulunarak "Marsilya gümrük idaresinin aleyhinde çok sözler işitmiş isem de ne yalan söyleyeyim burada hiç eziyet görmedim." (s. 14) der. Çünkü daha önce Ahmet Midhat, seyahat kitabında Marsilya gümrüğü hakkında olumsuz ifadeler kullanmıştır. Şunu da kaydetmek gerekir ki; Ahmet Midhat'ın gümrüklerde sıkıntıya düşmesine neden olan bütün Ahmet İhsan'ın eşyaları arasında yoktur, zira kendisi bütün tiryakisi değildir. Böyle olunca da onun gümrük muayeneleri sıkıntısız geçer; eşyaları arasında bütün olmadığını söyleyince memurlar onun çantalarını gelişigüzel bir şekilde muayene ederler. Londra gümrüğünde de aynı kolaylık söz konusudur. Gümrük memurları onun "gümrüğe bağlı eşyası olmadığı" şeklindeki sözüne güvenip çantalarını açmaya bile gerek duymazlar. Pasaport kontrolünde de herhangi bir zorlukla karşılaşmaz. Dönüş yolunda Modena'da İtalyan gümrüğünden geçen Ahmet İhsan, İtalyan gümrüğünün diğerlerine göre hayli uğraştırıcı olduğunu belirtir: "Şimdiye kadar gümrük muayenelerini pek ehven ve sathî buluyordum, gördüm ki İtalyanlar seyyahları epeyce iz'âc etmektedir." (s. 469) Daha sonra gereksiz olduğu halde Venedik'te de gümrük kontrolünden geçer. Eşyalarını Modena gümrüğündeki muayeneden sonra şimendüfer idaresine teslim etmiş, eşyalar posta yoluyla Venedik'e kadar gelmiştir. Bu arada kendisinin çantayı açıp eşyalar arasına herhangi bir şey koyması mümkün olmadığından gümrüğe girmesi de gereksizdir. Fakat bunu İtalyan gümrük memurlarına anlatması imkânsızdır. Çünkü arada hem dil engeli vardır -kendisi İtalyanca, memurlar ise Fransızca bilmezler-, hem de memurlar çok inatçıdır. Memurların, eşyaların yoklanması hususundaki "ısrar-ı tecavüzkârâne" onu çok kızdırır, tam çantayı açmak üzereyken birdenbire kayışlar üzerindeki "Torino-Venezia" damgalı markayı görür ve bunu memura gösterir. Bunun üzerine Venedik gümrük memurları da onun çantasını muayene etmeye gerek duymazlar. Venedik'ten sonraki Avusturya gümrüğünde hiçbir zorlukla karşılaşmamıştır.

Londra gümrüğü *Seyahat-i Asmaî*'de kısaca söz konusu edilir. Şehre pazar günü inen seyyah, tatil nedeniyle gümrükte sadece bir-kaç memurun bulunduğunu belirtir. Gümrük memurları, küçük çantaları muayeneden geçirdikten sonra sahibine

vermekte, büyük çantalarla sandıkları ise ertesi gün gümrüğün açılışında geniş bir kontrolden geçirmek üzere alıkoymaktadırlar. Gümrük muayenesi yarım saat içinde biter.

D. Memurların Çalışmaları

Sadık Rifat Paşa, *Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale*'sinde Avrupalı memurların çalışmalarını genel olarak değerlendirirken, eskiden beri tecrübe edilmiş olduğu gibi devlet ve memleketin yok oluşuna sebebiyet veren "rüşvet" ile iş görmediklerini belirtir. Memurların rüşvet almamasının yanı sıra hükümet de işinin ehli olmayan kişileri rüşvet ve torpil vasıtasıyla işe almaz. Devlet işlerinde "oldukça ehil ve erbâb" kişiler çalıştırıldığı için memurların sık sık değiştirilmesi gerekmez; yeni birinin işe alınması için eski memuru işinden çıkartmazlar. Eğer memur büyük bir suç işlememişse ve gerçek bir zorunluluk yoksa yer değiştirme hadisesi de olmaz. Böylece işlerdeki süreklilik kesintiye uğramaz. Herhangi bir memur öldüğü zaman emekleri tamamen yok olmayarak akrabalarına yakınlık dereceleri oranında maaş bağlanır. Ne kadar malı mülkü varsa devlet bunlara el koymaz, bunlar da ölen memurun mirasçılara kalır. Bütün bunlara bağlı olarak memurlar emeklerinin karşılıksız kalmayacağını bildikleri için "işten çıkarılma ve düşkünlük gibi hallerde geçimime yardımcı olur" düşüncesiyle devletin hazinesinden zimmetine para geçirmeye tenezzül etmez, namuslu bir şekilde işlerini yürütürler.

Fağfurzade *Seyahat*'inde Bulgar memurların terbiyeli kişiler olduklarını ve dürüst çalıştıklarını söyler. Rüşvet yoktur, herkes görevini dürüst bir şekilde yerine getirmeye çalışır. Balkan ülkelerindeki çalışma hayatının çeşitli yönlerine değinmiş olan Cenap Şahabettin'in Romanya memurları hakkındaki tespitleri olumlu değildir. Onun tespitine göre Bükreş'te rüşvet çok yaygındır, memurlar yerli-yabancı herkesten rüşvet alırlar.

E. Para İşleri ve Bankalar

Seyyahların Avrupa'da zaman zaman para işleriyle ve bankalarla ilgili gözlemlerine de rastlarız. Bazı eserlerde örneğin Fransa, İngiltere, Belçika, İtalya... parasıyla Osmanlı parası kısaca mukayese edilmiş, bazı eserlerde de para meselesi herhangi bir mukayeseye başvurulmadan ele alınmıştır. Paraya bağlı olarak banka ve darphane faaliyetleri de söz konusu edilmiştir. Parayla ilgili izlenimlerin seyahatnamelerde yer bulmasının sebebi seyyahların zaman zaman da olsa parayla ilgili işlemlere başvurmak durumunda kalması, sarfedebilmek amacıyla para "tahvil"inde bulunmalarıdır.

Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risalesi*'nde Londra'daki darphanenin çalışmalarını ayrıntılı olarak anlatır. Onun dikkati daha çok, yeni icad edilen bir para basma makinesi üzerinde yoğunlaşır. Darphanede "banko" denilen kâğıt paraların basımında herhangi bir yolsuzluğa ve hırsızlığa meydan vermemek için icad edilen bu makine mükemmel bir teknoloji ürünüdür. Aynı bir odada bulunan baş memur, basılan paranın miktarını bu makine sayesinde kendi odasında aynı anda öğrenmekte, böylece basılan paranın miktarını kontrol ederek herhangi bir memurun kendi hesabına fazla para basması engellenmektedir. Makinenin özelliklerini tam olarak bilemeyen Mustafa Sami, bu olayı "sihir ve icaz vadisinde bir sanat" şeklinde yorumlar.

Seyahatname-i Londra yazarı Londra'daki bazı küçük bankalarla Merkez Bankası'nın çalışmaları hakkında geniş sayılabilecek bilgi verir. Şehirde alış-verişin çok canlı olmasına bağlı olarak bankalar da yoğun bir faaliyet içerisindedir. Bizzat gidip gördüğü bir küçük bankada öncelikle, yüz kadar banka memurunun (yazar bunlara "kâtip" der) hiç durmadan, bankaya gelip gidenlerin işlemleriyle meşgul olması dikkatini çeker. İstanbul'dan kendisine gelen on bin kuruşluk bir poliçeyi bozdurmak üzere bankaya giden seyyah, memurun poliçeyi alır almaz sadece yüz kuruşun kesip başka hiçbir işleme gerek duymadan parayı -hem de kendisinin istediği gibi altın olarak- vermesi karşısında çok şaşırır ve olduğu yerde kalakalır. Memurun "Haydi durma, çık!" demesiyle bankadan ayrılır. İşlemin bu kadar hızlı ve ucuz olması onu çok memnun etmiştir, öyle ki "Bu muhassenâta göre beni dövseler memnun olurum." (s. 71) demekten kendini alamaz.

Londra Hükümet Bankası (Merkez Bankası)'nın binası "tariften müstağni olacak derecede" büyüktür. Bankanın, çok sayıda altın kesesi bulunan geniş ve gizli hazine kısmı top ve tüfeklerle korunur. Seyyah, banka görevlileriyle bankanın bazı yerlerini ve bu arada hazine kısmını da gezmiştir. Burada kaç kese altın bulunduğunu memurlara sorduğunda "Kırk kere yüz bin olmalıdır." cevabını verirler. Hatta kendisi bu keselerin ağırlığını ve para olarak değerini bizzat kontrol eder. Bankada çalışanların toplam sayısı beş yüze yakındır.

Para tedavülüne de değinen seyyah "İngiltere'de yirmi-otuz türlü kaime tedavül ettiğini" söyler. Bunların en muteberi Merkez Bankası'nın parası olup bu bankanın parasının piyasadaki toplamı dört milyon kuruştan fazladır. Kâğıt paraların karşılıkları bankada her an mevcut olup para sahibi gerektiğinde az bir "kırdırma" ile parasının karşılığını altın olarak veya dilediği şekilde alabilir. İngiltere'de para tedavülü ve para piyasasının hareketliliği Namık Kemal'in "Terakki" makalesinde de söz konusu edilmiştir. Yazar, Londra pazarlarında paha biçilmez kıymette malların bolluğuna işaret ettikten sonra bankalarda altınların daima kantarla tartılacak kadar ve "sıkletinden cezire münhasif olmasının vehmini uyandıracak derecede" çok olduğunu söyler. Şirketler ve ticaret evleri damia "milyon milyon altın veya evrâk-ı nakdiyye" ile iş görürler. Namık Kemal, "bizde adeta saatin akrebine bağlı olan piyasa servetinin Avrupa'da saatin yelkovanına bağlı olduğunu" belirterek Avrupa para piyasalarının canlılığını ilginç bir benzetmeyle ortaya koyar. "Menba-ı servetimiz ziraat olduğundan, buralarca yılda bir-iki kere ancak yerinden oynayabilen nukud oralarda ticaret sâikasıyla, belki bir gün bir yerde duramaz. Hattâ Londra'da evrâk-ı nakdiyyeyi yerine itâ ederken sahibi imzalamak mutad olduğundan, günde sekiz-on kere bir tâcirin sandığına girmiş çıkmış kâğıtlar pek çok görülür."⁶⁵ sözleriyle de bu canlılığı açıkça gösterir. Bu hareketlilik aynı zamanda çeşitli piyasa oyunlarına da zemin hazırlar. İngiltere'nin bazı yerlerinde asaletin verdiği imtiyazları kötüye kullanma, bazı yerlerinde ise konsolide oyunları yüzünden birçok haksızlıklar ortaya çıkmakta, birçok insan aç kalmaktadır. Fakat buna rağmen, ilim ve ekonomideki gelişmeler bu tip adaletsizlikleri örtmektedir.

Sadık Rifat Paşa'nın *Avrupa Ahvâline Dair Risale*'sinde Avrupa memleketlerindeki para meselesi genel olarak ele alınmış ve daha çok, paranın piyasadaki değeri üzerinde durulmuştur. Avrupa ülkelerinin "meskûkât-ı düveliyyeleri vezn ve âyârda her ne ise kat'a tagayyür etmeyip" buna bağlı olarak malların fiyatları da bulunduğu yere göre değişmez. Yine buna bağlı olarak, malların fiyatlarında artma ve eksilme görülmez. Piyasada işlemlerin kolaylaştırılması için *kreuzer* adında pek de küçük olmayan bir çeşit bakır para kullanılır. Bir *kreuzer* altı-yedi lira değerindedir. Bunun yanı sıra *banknot* denilen kâğıt para da piyasada tedavül etmektedir. İsteyen gidip gümüş parayla *banknotu* değiştirebilir; paranın karşılığı çıkmaması diye birşey söz konusu değildir. Herkes bir anda kâğıt parayı bırakıp gümüş paraya geçmek istese bu da bir zorluk çıkarmaz çünkü piyasadaki bütün *banknotların* devlet kasalarında karşılığı her an mevcuttur. Dolayısıyla piyasada karşılıklı güven vardır.

Ahmet Midhat Efendi'nin seyahatnamesinde Avrupa'da para meselesi ile ilgili olarak özel bir bölüm yoktur. Buna rağmen, onun zaman zaman para ile ilgili değerlendirmelerde bulunduğu görülür. Bu değerlendirmeler genellikle bir alış-veriş esnasında yaşadıkları sonunda kaleme alınmıştır. Bunun yanı sıra bilhassa Fransa'da "bahşiş" in yaygınlığına dikkat çeker. Müze, tiyatro, otel, botanik ve hayvanat bahçesi... gibi yerlere girerken kapı görevlilerine mutlaka bahşiş vermek gerekmektedir. Bu, Paris'in benzeri işletmelerinde düzenin adeta bir parçası haline gelmiştir. Sadece Paris'te ve Fransa'da değil hatta bütün Avrupa'da yaygın olarak yerleşen "bahşiş" meselesi üzerinde daha sonra Ahmet İhsan da duracak ve "Avrupa'nın her tarafında ne zaman bahşiş ita ederseniz garsonlar kabulden çekinmedikleri gibi hele Almanya'da bilâ-perverâ cebren istemekten dahi geri durmuyor idiler." (s. 327) diyecektir.

Ahmet Midhat, kimi zaman da dolaştığı ülkenin parası ile ilgili değerlendirmede bulunur. Geniş olarak parayı ele aldığı kısım kitabının "Darphane" başlıklı kısmıdır. Ahmet Midhat bu ara başlık altında Paris darphanesinin çalışmasını anlatır. 1800'lü yılların başlarında Fransa'da birçok darphane bulunurken, 1881-1885'te Paris

⁶⁵ Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876, s. 197

darphanesinin yapılışından sonra sadece Bordeaux'daki darphane muhafaza edilerek diğerlerinin çalışması durdurulmuş; böylelikle Fransa'nın paraya bağlı işleri Paris darphanesi tarafından gerçekleştirilmeye başlamıştır. Binanın yapısı ve mimari özellikleri üzerinde de duran Ahmet Midhat ayrıca eski ve yeni para örneklerinin sergilendiği bir müzesi bulunduğunu da söyler. Darphanedeki para makineleri son derecede hızlı çalışmakta, bir saniyede bir sikke basabilmektedir. Paris darphanesinde sadece Fransa için değil, ücret karşılığı başka ülkeler için de para basılır; çünkü böylesine hızlı para basma işi Fransa için pek gerekli değildir. Yazarın bu tespiti dolaylı olarak, Fransız parasının kolay kolay değer kaybetmediğini ortaya koymaktadır.

İngiltere'deki para meselesine Ahmet İhsan de -üstelik bir alt bölüm açarak- değinir. *Avrupa'da Ne Gördüm?*'de "Londra Nasıldır?" başlıklı kısmın "Para" başlığı altındaki bölümünde (s. 183) İngiltere'de İngiliz parasında başka para kullanılmadığını belirtir. Devletler arasında karşılıklı olarak yapılan anlaşmaya göre İtalya, Belçika, Fransa, Avusturya, Rusya... gibi memleketlerde dahi geçerli olan Fransız parası bile İngiltere'de geçmez. Bu sebeple, İngiltere'ye gelen seyyah, elindeki yabancı parayı veya altını İngiliz parasına çevirtmek zorundadır. O tarihte "1 İngiliz lirası, 120 kuruşa veya 25 franga" eşittir; daha küçük paralara bölünürken de 20 *shilling*'e ve bir *shilling* de 12 *penny*'ye taksim olunur. Osmanlı parasıyla hesaplandığında 1 *penny*, 10 santimden fazla olup 20 para kıymetindedir. *Shilling* ve *penny* hesabı bile o kadar karışıktır ki İngilizler bile para hesabını zaman zaman şaşırırlar. İngiliz paralarından 2 *shilling* ve 2,5 *shilling* kıymetinde olan gümüş paralar birbirine çok benzediğinden, alış-verişte bunlar da bazen birbirine karıştırılmaktadır. İngiltere'de kâğıt para da kullanıldığına değinen yazar "İngiltere'de 5, 10, 20'şer liralık kaimeler de var; bu bank kaimeleri beyaz ipek kâğıdına siyah yazı basmakla pek sade bir surette vücuda getirilmiştir, bilmeyen görse kaime olduğuna asla ihtimal vermez!" (s. 184) sözleriyle bu kâğıt paralara işaret eder. Londra Merkez Bankası'nın çalışması da Ahmet İhsan'ın temas ettiği konulardandır. Bankayı, Londra Borsası ile birlikte ele alan ve bu iki kuruluşun para piyasasındaki rolüne değinen yazar borsada her saniye "milyonlarca liralık muamele görüldüğünü" söyler. Aynı şekilde bankada da yoğun bir çalışma vardır ve burada da "günde iki milyon lira alış-verişi yapılmaktadır" (s. 190). Banka, tek katlı ve sade bir binadır; fakat onun asıl gösterişi içindedir. Dokuz yüz memurun hizmet ettiği bankanın mahzenlerinde hiç olmazsa yirmi milyon liralık külçe altın mevcuttur. İki yüz yıllık "tesisat-ı sarrafiye"den olan Londra bankası (1890'larda) senede sadece pul parası olarak yetmiş bin lira harcama yapmaktadır. Bu kadar büyük paranın döndüğü Londra piyasasında kalpazanlık da yayılmıştır; öyle ki, Londra Bankası'nın kasasına giren para içinde senede kırk bin liradan fazla sahte para tespit edilmektedir. Ahmet İhsan'ın İngiliz para birimleri hakkında verdiği bu ayrıntılı bilgilere benzer açıklamalar Asmaî'nin *Seyahat-i Asmaî*'sinde de yer alır. Asmaî, ayrıca, İngiliz parası ile Osmanlı parasının 1891 yılı sonlarındaki değerleri arasında bazı karşılaştırmalar da yapar. (I, ss. 117-118) Londra Bankası'nın ve bu şehirdeki borsanın çalışmaları daha sonra Şerefeddin Mağmumi'nin eserinde de söz konusu edilmiştir. Banka ve borsa binalarının dış görünüş itibarıyla tasvirlerine geniş yer veren yazar, buralardaki çalışmalar hakkında da kısaca bilgi aktarır. (II, ss. 142-146)

Hollanda'da bulunduğu sırada "Felemenk'te en şâyân-ı dikkat hâl paradır" (s. 287) diyerek "Felemenk'in, bu ülke lisanında *golden* denilen parası *florin*" hakkında bilgi verirken de bu memleketin çok pahalı bir yer olduğunu söyler. Pahalılık, Hollanda parasının değerinin yüksekliğinden kaynaklanmaktadır. Eldeki *frank*ları *florine* çevirince, paranın miktarı azalır; çünkü *florin*, *frank*ın iki katından daha kıymetlidir. Osmanlı parasıyla karşılaştırıldığında ise tam 10 kuruşluk yüksek bir kıymeti vardır. Çeşitli şeylerin ücretini Fransız, İngiliz ve Hollanda parası açısından karşılaştıran Ahmet İhsan, Hollanda'da her şeyin, paranın değerinin yüksek oluşu yüzünden daha pahalı olduğunu ileri sürer. Aynı sebepten, Rotterdam'da girdikleri bir lokantada Fransızca yemek listesinde yemek isimlerinin karşısında *florin* anlamına gelen "f"leri *frank* zannettikleri için hesap öderken büyük mitarda para vermek zorunda kalırlar.

Ahmet İhsan, Almanya'nın Hamburg limanındaki yoğun faaliyetleri anlatırken söz arasında Alman parası *marka* değinir. Mark ile İngiliz *sterlini*ni karşılaştıran yazara

göre Alman parası ile hesap görmek daha kolaydır. Osmanlı parasıyla 6 kuruşa eşit olan 1 Alman markı 100 *pfennig*'e bölünerek hesap görülür. 5, 10 ve 20 *pfennig*ler nikelten; 50 *pfennig* ise gümüştedir. Para hesabının kolaylığı yanında Almanya, İngiltere'ye kıyasla daha ucuz bir memlekettir; hele Hollanda'ya göre çok daha ucuzdur.

Ahmet İhsan, seyahatinin dönüş yolunda uğradığı İtalya'da da bir poliçe meselesi sebebiyle para üzerinde durur. Roma'da para olarak sadece İtalyan hükümetiyle bankaların çıkardığı kâğıt para mütedavil olduğu için altın ve gümüş para azdır. Buna bağlı olarak esnaf dışarıdan gelen altın ve gümüş paraya, bu arada Fransız altınına, büyük kıymet verir. Ahmet İhsan için, burada Fransız altınlarını harcamak zor değildir. Fakat İtalyan bankaları poliçe bozma hususunda aynı kolaylığı göstermezler. Cebindeki poliçeyi paraya çevirtmek üzere Banca Generale'ye giden yazar burada büyük zorluklarla karşılaşır. Poliçeyi bozdurabilmek için önce, bankadan hayli uzak bir semtteki Damga İdaresi'ni bulup poliçeyi onaylatması gerekir. Bu işi yaptıktan sonra bankaya döner fakat bu sefer de poliçenin karşılığını İtalyan parasıyla ödemeye kalkarlar. Halbuki o, altın olarak ödenmesini istemektedir; çünkü İtalya'da fazla kalmayacaktır. Bankacı bunu kabul etmeyince bu sefer İstanbul'a havale şeklinde elinekinde eşit olarak 200 franklık bir poliçe ister. Bankacı bunu da kabul etmez ve ancak 185 franklık bir poliçe verebileceğini söyler; çünkü mukayeseli hesaba göre İstanbul'da alacağı altın, İtalya'da ancak 185 *franklık* İtalyan parası etmektedir. Mecbur kalan Ahmet İhsan, poliçenin karşılığı olarak kâğıt İtalyan parası alıp daha fazla zarara girmektense, 200 *frank* yerine 185 *franklık* İstanbul'a havaleli bir poliçe almayı kabul eder. Yanındaki 300 *franklık* banknotu da poliçeye ilave ettirir. Bankacıyla uzun münakaşaya girişmeyi göze alamaz. Aksi takdirde, İtalyan parasının kullanımına karşı olmak suçlamasıyla, durumun polise sirayet etmesi de söz konusudur. Burada, İtalyan hükümetinin bir oyunu da söz konusudur. Hükümet, piyasada dolaşan kâğıt paranın karşılığının altın olarak bankada muhafaza edildiğini, dileyenlerin ellerindeki banknotları altına çevirebileceğini söylemektedir; fakat iş ödemeye gelince altın ile kaime arasında daima bir fark gözetilmekte ve bu fark, kâğıt para sahibinin zararına olarak çevirme hesabına yansımaktadır. Bu sebeple İtalya'da altın ve gümüş ile alış-veriş etmek yerine altın ve gümüşü sarraflarda paraya çevirtmek daha kârlıdır.

Avusturya izlenimlerini anlattığı kısımda Avusturya *florininin* değeri üzerinde duran Ahmet İhsan, bu ülkede altın ve gümüş sikkeler bulunmayıp daima kâğıt para kullanıldığını belirtir. Avusturya'nın 1 altın *florini*, 10 kuruşa yakın bir değere sahiptir. Yine 1 *florin*, 100 *kreuzere* bedeldir. Kâğıt paraların en küçüğü 1 *florin* olup, madeni paraların 1 *kreuzerliği* bakırdan, 2 *kreuzerliği* ise gümüştedir.⁶⁶

Fağfurizade Hüseyin Nesimi, Avrupa medeniyetini bir bütün olarak ele alırken "para"nın önemine değinir ve ilimle teknolojinin ilerlemesinde "para"nın mühim bir role sahip olduğunu belirtir. Ona göre "medeniyet ve terakki ile para arasında sıkı bir bağ" vardır. Bunun farkında olan "Avrupalı ashab-ı sanat ve ticaret" mal ve servetlerini, halk ise az çok sermayesini şirket usulüyle kendi memleketinin ilerlemesi için seferber etmiştir. Bu sayede de gelişme sağlanmıştır.

Abdülhak Hâmid de mektup ve hatıralarında Avrupa'da bulunduğu zamanlarda parayla ilgili olarak yaşadığı bazı olayları anlatır, değerlendirmelerde bulunur. Hâmid, Avrupa'da bulunduğu süre içinde parasızlıktan bir türlü kurtulamamış, günlük yemeğini yemek için bile para bulamadığı zamanlar olmuştur. Sefarethanenin mutfağından yemediği zamanlarda Londra'da ve Paris'te lokantalara gider fakat buraların çok pahalı olması münasebetiyle hemen daima sıkıntıya düşer. Hâmid'in, para ile ilgili olarak anlattığı enteresan bir hatırası da vardır. 18 Eylül 1904 tarihli günlüğünde belirttiğine göre şair, Londra'dan Paris'e geçmiş, sabahın erken saatlerinde yanındaki İngiliz lirası bozdurarak kahvaltı etmiştir. Garson, paranın üstünü gümüş Fransız *frankıyla* iade eder. Bir başka lokantada yediği öğle

⁶⁶ Ahmet İhsan'ın Avusturya parasına yönelik olarak verdiği bilgilerde şüpheli bir durum söz konusudur. "Kreuzer" para birimi hakkındaki ansiklopedik bilgiler, yazarın aktardığı bilgileri desteklememektedir. Örneğin *Milliyet-BÜYÜK LAROUSSE*'un "kreuzer" maddesinde, bu paranın 1871'den sonra dolaşımdan kalktığı belirtilmektedir. Bkz.: "Kreuzer" maddesi, *Milliyet-BÜYÜK LAROUSSE*, c. XIV, s. 7093, İstanbul, 1992.

yemeğinden sonra hesabı bu gümüş *frank*larla ödemek ister; fakat garsonun para üstü olarak verdiği yirmi gümüş *frank*ın sahte olduğu ortaya çıkar. Bunun üzerine polise müracaat edilirse de, garson sahte para verdiğini kabul etmez ve bir sonuca ulaşmak mümkün olmaz.

1921 yılının son aylarıyla 1922'nin başlarında Napoli'de bulunan Mehmed Rauf şehir üzerindeki gözlemlerini aktarırken bankaların çokluğuna dikkat çeker. Avrupa'nın başka hiçbir yerinde bu kadar çok bankanın bir arada bulunmadığını iddia eden yazar Napoli'nin en büyük bankaları olarak Banco di Roma, Banca Italiana di Secondo, Banco di Credito Italiano'yu sayar. Bankaların bu kadar çok oluşunu, Napoli halkının para oyunuyla çok meşgul oluşuna bağlar.

F. Tarım ve Hayvancılık

Tarım ve hayvancılık XIX. yüzyılda Avrupa'da sanayinin iyice hızlanmasıyla birlikte geçmiş yüzyıllardaki önemini yitirmiştir. Buna karşılık yine de toprakların işlenmesine devam edilmekte, çiftliklerde hayvan üretim ve ıslah çalışmaları sürdürülmektedir. Avrupa içlerinde trenle yolculuk eden seyyahların etraftaki manzaraları seyrederken sürülmüş ve ekilmiş tarlalara, bayırlarda ve dağ eteklerinde zor şartlara rağmen meydana getirilen ekim alanlarına dikkat çektikleri görülür. Seyahatnamelerde, "Yolun iki tarafında yemyeşil tarlalar, ekilmiş topraklar, verimli araziler alabildiğine uzanıyordu." şeklinde cümlelere sık sık rastlamak mümkündür. Gerçi Mustafa Sami Efendi, Avrupa'da İtalya dışındaki ülkelerin "havasında letafet, toprağında bereket" olmadığını söyler; fakat ziraat bilimi alanındaki çalışmalar sayesinde Avrupalılar kıraç toprakları bile verimli hale getirmeyi başarmış, dağların en ulaşılmaz yerlerinde dahi sebze ve meyve bahçeleri oluşturmuşlardır. Seyyahların genel kanaati bu noktadadır.

Seyahatname-i Londra yazarının Londra'daki ziraat çalışmalarına ilişkin değerlendirmeleri ilgi çekicidir. Seyyah, Londra çiftliklerinde üretimin fazla, -Mustafa Sami Efendi'nin ve diğer pek çok seyyahın aksine- toprakların verimli, hayvanların gülbüz olduğunu söyler. Ziraat burada sanki üretim amacıyla değil de "fünûn için" yapılıyor gibidir. Gübreyi uzak yerlerden ve kuş gübresi olarak getirirler; normal gübre yerine bunu tercih etmelerinin sebebi kuş gübresiyle daha çok, daha kaliteli verim elde etmeleridir. Bazı ziraatçiler normal hayvan gübresini kullanır; bu gübrelerin toplanmış usulleri seyyahın gözlemlerine göre şöyledir: "Bayağı gübreyi de öyle tahsil ederler ki zukaalarda çocuklar bir birgirin kuyruğu kalktığını gördükleri gibi birbirine nida edip kırk elli kadar çocuk seğirterek toplar ve arkalarındaki torbalara doldurup ziraatçilere takdim ederler ve bundan başka be-her gün gezdiğim yerlerde gördüğümce yağmurlu havalarda mütenevvi' gübreler birbirine karışmasıyla hazır şerbetli gübre deyü zukaaların çamurlarını bile o siyak üzere fiçilerle toplayıp kezalik sevine sevine götürürler." (s. 76)

Londra'da bazı hayvan çiftliklerini de gezmiş olan seyyah buralarda bilhassa cins atlar yetiştirildiğini belirtir. Buralarda yetiştirilen atlar genellikle koşu hayvanı olarak kullanılır. Sığır etini çok seven İngilizler, çiftliklerde yetiştirdikleri sığırları ise ancak kesim hayvanı olarak değerlendirip onun etinden faydalanırlar. Çiftlik arazileri son derecede geniş ve düzgündür. Çalışmalarını modern makinelerle yürüten İngiliz çiftçiler "bir kilede yedi kile" ürün almadıkları senelerde kendilerini kazançlı saymazlar. Çok ürün elde etmek için ihtimamlı çalıştıkları ve gerekli masraftan kaçınmadıkları düşünülürse buna şaşmamak gerekir.

İngiltere'de çiftçilerden aşırı vergi alınmaz, fakat orta seviyedeki çiftçiler, arazi sahiplerine aşırı bir kira bedeli ödemek zorunda olduklarından gelirleri ne kadar fazla olursa olsun fakirlikten bir türlü kurtulamazlar. Bol ürün elde etmek için çabalamalarının sebeplerinden biri de arazilerin kiralama usulüdür. Çiftlik arazisinin kira bedeli, o yıl alınan ürünle orantılı olmayıp mevsim başında kira bedeli belirlenir. Çiftçi o yıl ne ürün alırsa alsın baştan belirlenen o kirayı ödemek zorundadır. Belli bir ürün miktarının altında kalınca kirayı zararına kesesinden ödemek zorunda kalacağından ancak çok ürün elde ederse kirasını ödeyebileceğini bilir ve çalışmalarını buna göre yürütür.

Çiftliklerdeki inekler çok bakımlı olup her biri günde dört-beş okka (yaklaşık altı-yedi kilogram) süt verir. Koyun etini pek sevmediklerinden çiftliklerde

koyunlarının sayısı çok azdır, bulunanlar da zayıftır. Karaman koyununu bilmediklerinden, seyyah Karaman koyununun büyüklüğünü ve bilhassa kuyruklarının ağırlığını tarif ederse de inanmazlar. Keçiye ise hiç beslemezler.

Bir gün de, seyyah camlı dolaplarda, üzerlerinde fiyat etiketleriyle sıra sıra asılı gayet semiz ve yağlı etleri "ağzı sulanarak mütehayyirâne" seyrederken dükkân sahibinin daveti üzerine önce dükkânı sonra da hayvanların kesildiği yeri gidip gezer. Sığır ve koyunlar insanlardan uzak özel yerlerde beslenip büyütüldükleri için çok vahşi olmaktadır. Hatta bunlar insanı görünce "öldürmek derecesinde" saldırırlar. Bu sebeple, hayvanların şehir içinde gezdirilmesi bile söz konusu değildir. Hayvanların, "bizim İstanbul'da gördüğümüz gibi ayakları bağlanarak kesilmek ihtimali olmadığına" işaret ederek sığırları kesim yerlerinde gözetleyip kasaplara yardım eden eğitilmiş köpeklerden ve kasapların hayvanları kesme usullerinden bahseder: "Londra kasapları ufak köpeklere talim ederek böyle sığır kesileceği vakit dükkânın arkasında vaki' bir meydan-ı mahsusun etrafında parmaklık, ortasında bir büyük halka olup bir de sığırı koyuverdiği gibi arkasından iki köpek salıverip köpekler birdenbire öküzün iki tarafından boynuna bir derecelerde sarılırlar ki adeta sülük gibi ayırmak ihtimali olmayıp zavallı öküz boynunu sallayarak kendini yerden yere çarparsa da köpekler bir vechle ayrılmadığından bir miktar savaştıktan sonra bir yorgunluk gelerek o aralık kasab öküzün boynuzuna usulle kalınca bir ip bağlayıp üçünü mezkûr halka içinden geçirdikten sonra yavaş yavaş öküzün başını halkanın dibine kadar çeker ve ba'de bir topuz gibi balta ile alınına vura vura sersemlettikten sonra ustura gibi bıçak ile boynunu keser. Velhasıl bir, iki, üç öküz boğazlamağla akşama kadar uğraşır ve mezkûr köpekler ol derecelerde muallemlerdir ki bir sığırı önüne katıp istediği yere götürür ve hiss-i hayvani münasebetiyle sığır muhalefet etse de boynuna sarıldığı gibi koca öküzü helak edeceğini hissile bir ufacak köpeğin önüne düşüp gider." (ss. 24-25)

Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'ndeki gezi notlarından, İngilizler'in hayvancılıkta Avrupa'nın en önde gelen ülkelerinden biri olduğunu öğreniyoruz. Ömer Faiz Efendi'nin buna yönelik tespitlerde bulunduğu ve bu tespitlerini mukayeseli olarak ortaya koyduğu görülür. Osmanlı tebaasından olup da Londra'da yerleşen Karabet Efendi'nin, şehrin yakınlarındaki büyük salam fabrikasını ve ardından da büyükbaş hayvan sergisini dolaşan Ömer Faiz Efendi bilhassa sergide gördüğü hayvanların iriliği karşısında şaşkına döner. "Her birinin ayrı cins adı olan belki de ikişer yüz okkadan fazla kale gibi öküzler" yanında bizimkilerin birer buzağı ve dana olmaktan ileriye gidemeyeceğini söyleyerek "Bu ülkelerin taşı, toprağı, insanları, hayvanları başka idi." (s. 160) değerlendirmesini yapar.

Avrupa ülkelerindeki hayvancılık faaliyetlerinden, hayvan kesim işlerinden ve salhanelerin durumundan, *Seyahatname-i Londra* yazarı gibi Ahmet Midhat da bahseder. Onun gezdiği, Paris salhanesidir. Paris'in özellikle genişliği ve temizliği üzerinde durduğu Berthollet salhanesini değerlendirirken burada hayvanların kesildiği kısmın tıpkı bizim büyük camilerimizdeki abdest şadırvanları şeklinde düzenlenmiş olduğunu söyler. Kendisi hayvanların kesilişini görememiştir çünkü bu iş sabahın çok erken saatlerinde yapılır. Gerçi yazar, yüzlerce hayvanın birden kesilişini kendisinin zaten seyredemeyeceğini ifade eder. "Bu mahallin hey'et-i umumiyesi vakıa azîm bir dükkânını andırıyor idiyse de kokuya murdarlığa dair hiç bir eser olmayıp nezafet-i harikuladesi bizim mahut Galata'daki mezbahaları fena bir surette hatıra getiriyor idi." (s. 649)

Ahmet Midhat Efendi'nin seyahatnamesinde Avrupa memleketlerindeki ziraat ve hayvancılığın -bu tespitler dışında- geniş yer tuttuğunu söyleyemeyiz. Seyahatinin başlarında, Almanya sınırları içinde trenle yolculuk ederken seyrettiği tarlalara dayanarak Almanların zirratı hakkındaki izlenimlerini aktarır. Almanların ziraat usulleri bizim köylerdekinden pek farklı değildir; Alman köylüleri de makine kullanmadan, beygir veya sığırla toprağı sürerler. Avrupa'da çiftlik makineleri zaten büyük çiftlikler için icat olunmuş gibidir. Bu küçük çiftliklerdeki ekinler de gösterişsiz ve cılızdır. Ziraatin gelişmediği Alman köylerinin halkı büyük gruplar halinde Amerika'ya göç etmektedir.

İsviçre'nin Montreux şehrinde hayvancılığın gelişmiş olduğuna dikkat çeken, buradaki kısa ikameti sırasında geniş ahırlara giderek çiftçilerden inek yetiştiriciliği hakkında bilgi alır. Ahırların çok düzgün ve temiz oluşunun yanı sıra ineklerin, bizde

insanların yiyecek olarak tükettiği kabak ve patates gibi sebzelerle beslenmesi şaşırtıcıdır. Çiftçilerin hepsinin de "mektep görmüş, mesleği hakkında geniş malumat sahibi" (s. 840) kişiler oluşu dikkat çekicidir. Bunları bizim köylülerle mukayese ederek, bizinkilerin cahilliğine karşılık burada her köylünün, işiyle ilgili gerekli eğitimi mutlaka aldığını söyler. Bizde de köylerde hiç olmazsa insanlara çiftçilik, hayvancılık hakkında bilgi verecek mektepler açılmalıdır. Hayvan yetiştiriciliği bakımından Hollanda da ileri ülkelerden biridir. Ahmet İhsan'ın eserinde buna yönelik bir tespit vardır. Amsterdam-Hannover arasındaki tren yolculuğu sırasında demiryolu kenarındaki geniş meralar ve meralardaki sayısız ineklerle koyunlar dikkat çeker. İki saatlik tren yolculuğu boyunca bu manzaranın değişmemesi Hollanda'nın hayvan yetiştiriciliği hakkında yeterli bilgi verir.

Seyahatü'l-kübra yazarı Süleyman Şükrü de eserinde Paris'teki ziraat çalışmalarından bahsederken ilmin ziraate katkılarını dikkat çeker. Paris bağlarında aşısız hiçbir ağaç ve bitki olmadığını söyler. Bu sayede elmaları, armutları, erikleri, üzümleri, şeftalileri, kirazları, vişne ve çilekleri gayet büyük taneli, ziyadesiyle gösterişli ve şeffaftır. Paris civarındaki üzüm bağları bizim Anadolu, Rumeli, Bakırköy, Üsküdar gibi yerlerdeki üzüm bağları gibi yer asması şeklinde olmayıp sıırıklarla yükseltilmiştir. Bağların yüksek olması sayesinde bunların alt taraflarında tavuk beslemeleri mümkün olmaktadır. Seralar sayesinde her mevsimde gayet güzel marul, domates, enginar, karnıbahar yetiştirebilirler. Bu seraların uzaktan pırıl pırıl görünüşü de çok hoştur. "Fransızlar ilmî ve amelî ziraatte fevka'l-gaye terakki etmişlerdir. Mıntika-i mutedilede neşv ü nema bulan her türlü hububât ve esmâr Fransa'da mevcuttur. Ale'l-husus tütün, zeytin, limon, portakal, incir kesreten husule gelmektedir." (s. 250) sözleriyle Fransa'nın ziraat alanındaki gelişmişliğine dikkat çeker.

Abdülhak Hâmid, hatıraları arasında yer alan 18 Eylül 1904 tarihli günlüğünde İngiltere ile Fransa toprağının verimlilik açısından mukayeselerini yapar; ziraat çalışmalarına kısaca temas eder. Fransa'da trenle Trouville'den Le Havre'a giderken seyrettiği manzara sadece renk itibariyle İngiltere'dekinden farklıdır. İngiltere'nin koyu yeşil manzarasından sonra Fransa'nın bu kesiminde manzara açık yeşil bir renge bürünmüştür. Buna rağmen her iki toprakta da "füyûzât-ı nebâtiyye" mevcuttur, her iki toprakta da tabîî bir mamuriyet ve verimlilik söz konusudur. Burada da aynı "sanayi-i beşeriyye"nin izleri görülmektedir.

Mehmed Celal, I. Dünya Savaşı yıllarında ziyaret ettiği Almanya'da ziraat çalışmalarına da temas eder. Almanya'da tarım arazisi dar ve verimsiz olmakla birlikte Almanlar çok çalışarak ve modern teknoloji kullanarak verimi artırmaya çaba göstermektedirler. Sadece kendi topraklarını işlemekle kalmayıp Osmanlı ve Bulgaristan topraklarının bir kısmını da karşılıklı anlaşma yoluyla işlemektedirler. Hayvancılığın geliştirilmesi için de savaş sırasında bile çalışmalar aralıksız olarak sürdürülmektedir. Alman hükümeti hayvancılık konusunda mükemmel istatistiklere sahiptir. Bu istatistiklerden, en küçük bir köyün en küçük bir çiftliğinde dahi kaç hayvan bulunduğu hemen öğrenilebilir. Hayvanların damızlık olanları kanunla korunmaya alınmış, bunların kesilmesi yasaklanmıştır.

Cenap Şahabettin *Avrupa Mektupları*'nın "Almanya'da Ziraat" (s. 188) alt-başlığını taşıyan bölümünde Almanya'da her geçen gün gelişen ziraat çalışmalarına yer verir, adeta Alman ziraatinin tarihçesini aktarır. Köylerin geliştirilmesi ve modern tarım aletleriyle makinelerin köylere ulaştırılmasıyla Almanya'da ziraat büyük gelişme göstermiştir. XIX. yüzyılda Almanya köylerinde ortaçağ hüküm sürer ve köyler "grundherr" denilen derebeyleri tarafından yönetilirken özellikle Jena mağlubiyetinden ve Waterloo zaferinden sonra bu durum değişmiştir. Köylüler bu tarihten itibaren (1815) ziraat ve sanayi erbabı olarak ikiye ayrılmış, ürettiklerini kendi hesaplarına olmak üzere pazarlarda satmaya başlamışlardır. Bu sayede üretim artmış, teknik aletler köylere girmiş, her köylü devamlı olarak ziraat işlerini ileriye götürme gayretine girmiştir. Kuzey Amerika, Rusya, Hindistan, Arjantin, Uruguay, Romanya gibi toprakları çok verimli bölgelerin rekabeti karşısında bir ara gerileyen Alman ziraati 1880'de yüksek gümrük vergisinin uygulamaya konmasıyla eski canlılığını yeniden kazanmıştır. Fakat buna rağmen Almanya'da yetişmeyen bazı ziraat ürünlerini dışarıdan alma zorunluluğu vardır ve Almanya ithalata büyük paralar sarf etmektedir.

Cenap, "Almanya'da arazi-i münbite pek mahdud olduğu için ulûm-ı ziraiyenin fevkalade taammüm ve terakkisine rağmen mahsulât-ı gıdaye kesafet-i nüfusiye ile mütenasip olarak tezayüd edememiştir. Bu cihetle eyyâm-ı sulhta Almanya diyar-ı ecnebiyeden zâd ü zahire iştirasına mecbur oluyordu. Zuhûr-ı harpten beri bu mecburiyet, ziraat-ı sınıaiyenin ziraat-ı gıdayeye tahvili, ve mesela pancar ekilen tarlaların buğdaya tahsisi suretiyle son derecede tahfif edilmiştir." (ss. 198-199) şeklinde Almanya'daki ziraat faaliyetlerinin son zamanlardaki seyrine dikkat çeker.

Balkan milletlerinin geçim şekilleri üzerinde duran Fağfurizade genel değerlendirmeler yapar ve Bulgar ahalisinin ziraatle uğraştığını belirtir. Bulgarlar bu alanda yetenekli ve gayretli kişilerdir. Sırbistan halkı ise sanayi ve ziraatten uzak olup daha çok hayvancılıkla uğraşır. Toprak verimli ve su bol olmasına rağmen halk ziraate meyilli değildir; yetiştirilen hayvanların çoğu da Macaristan'a ihraç edilir. Romanya'nın ziraattaki ileriliği ise Celal Nuri'nin *Kutup Musahabeleri*'nde söz konusu edilir. Bulgaristan'daki ziraat ve hayvancılık çalışmalarına Cenap Şahabettin de değinmiş toprağın Bulgar insanı için çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Bulgaristan'da büyük çiftlikler yoktur, halk başkalarının hesabına değil kendi hesabına ve kendi küçük toprağında çalışır. Her ailenin geçimi toprağa bağlı olduğundan insanlar kendi topraklarını dinlendirmeye fırsat bulamazlar. Bu nedenle bir müddet sonra Bulgar toprağının verimsizleşmesi kaçınılmazdır. "Bulgarlar hayat-ı medeniyelerinin bir medeniyet-i ziraiye olacağına iman ettikleri için her vasıta ile çiftlikleri ve çiftçiliği teşvik ve teşci' ederler. Devlet ilk defa olarak zer' edilen araziden on iki sene hiçbir vergi almaz... Mekâtib-i resmîyede ve gayr-i resmîyede ve hatta manastırlar gibi mekâtib-i rûhâniyede ziraat dersleri mecburidir. Malumat-ı ziraiyenin taammümü sayesinde eski hasıs ve nankör çiftçilik unutuluyor ve yerine fennî ve amîmü'n-neval çiftçilik kaim oluyor. Çocuklar dedelerinden gördüklerini değil, hocalarından öğrendiklerini tatbîke çalışıyorlar. Eski sabanlar gittikçe azalıyor, âlât-ı zirâiye peyderpey intişar ediyor." (ss. 21-22) şeklinde Bulgaristan'da ziraate verilen önemi bütün yönleriyle ortaya koyar. Yalnızca ziraat değil hayvancılık da Bulgarlar arasında yaygındır. Hükümet hayvancılık yapanlara da kolaylıklar sağlamakta, yardım etmektedir. Her sene yarışmalar düzenlenir; en iyi hayvan ıslahçısına ve üreticisine ödül verilir. Sadece hayvancılık üzerine eğitim veren kurumlar açılmış, özel hayvan çiftlikleri kurulmuştur.

G. Reklamcılık

XIX. yüzyıl Avrupa'sında sanayi ve ticaretin her geçen gün artmasına paralel olarak ortaya çıkan rekabet bir başka faaliyet alanının doğmasına da zemin hazırlar. Bu, seyyahların "ilancılık" dediği "reklamcılık"tır. Bilhassa 1850'li yıllarda yaygınlaşmaya başlayan ilancılık/reklamcılık belirgin olarak ilk kez *Seyahatname-i Londra*'da karşımıza çıkar. Seyyah hemen her iş kolunda müşterilere yönelik reklam ve ilan çalışmaları yapıldığını söyler ve bu çalışmaları "türlü türlü ilânât" sözleriyle belirtir. Dört bir yanına ilan kâğıtları yapıştırılmış arabalar sokaklarda dolaşmakta, yeni kurulan fabrikaları halka haber vermektedir. Meydanlara konulan tahta perdeler üzerine de ilanlar asılarak dükkânlar tanıtılır, gelip geçen insanlara ilanlar okutulur. Bu ilan çalışmalarıyla ilgili ilginç bir gözlemini şöyle aktarır, burada esnaf arasındaki rekabetin tespiti de söz konusudur: "Birbiri hizasında bulunup ikisi bir esnaftan olan iki dükkâncının birini medh ve âherini zemmeylemek üzere yalnız başı ve ayakları meydanda ve kusûr tarafı sandık şeklinde bir şey örtülü ve gündelik ile tutulur adamlar gezinip ol mahalden birisi geçtiği gibi etrafında muharrer olan ilannameyi kıraat ettirinceye değin önünden ayrılmaz ve geceleri dahi ilan varakalarını bir fener ile başlarında taşıyıp okuttururlar." (s. 32) Seyyah, reklamcılıkla ilgili bazı başka usuller hakkında da bilgi vermenin yanı sıra yüksek duvarlara gayet iri harflerle yazılan ilanlara da işaret eder. İleri bir görüşle söylediği şu sözler ise onun ne kadar uyanık bir kafayla ve ne kadar dikkatli bir bakışla reklamcılığı değerlendirdiğini ortaya koyar: "İngiltere ahalsi her ne şey ile meşgul ve me'luf iseler kâffe-i efkâr ve ezhânını ol şey üzerine sarf eylemelerine mebni gezdikleri mahallerde vazifelerinden hariç bir keyfiyete atf-ı nigâh eylememeleriyle bu misillü ilânâta ihtiyaç messeyleyip gide gide bunlar dahi acaba ne olacak deyü şayan-ı nazar olamayacağı derkâr olmağla ol zamanlarda da

başka türlü şeyler icad olunarak ol vechle halka işâa-ı mevâdd olunacağı aşikârdır." (s. 33)

İngiltere'deki reklamcılık faaliyetleri üzerinde Ahmet İhsan da durmuştur. "Şimdi yazacak bir hâl daha kaldı, o da ilancılıktır! İlancılık zaten dünyayı istila etmiştir. Londra'ya gittiğim vakit ilancılık uğruna edilen tekellüfün mütehayyiri oldum. Bu da nazarımda ispat eyledi ki dünya halkı ilancılığa yani tercüme-i sahîhi olan şarlatanlığa aldanacak kadar el'an basittir." diyerek reklamcılığın halk üzerindeki etkisine dikkat çeker. Şüphesiz ki onun, "ilancılık" dediği reklamcılığa bakışı olumlu değildir. Her ne kadar sanayi ve ticaret adamları artık reklamcılığa büyük önem veriyor ve bu alandaki çalışmalarını giderek yaygınlaştırıyorlarsa da aslında reklam, halkı kandırmak demektir. Bu nedenle ciddi sanayi ve ticaret adamları reklamcılığa fazla yanaşmamaktadırlar. Bunun örneğini Fransa'dan verir ve ardından da Fransa'daki ilancılık çalışmalarına değinir. Fransa'nın en ciddi gazetesi olan *Temps* kendi reklamını yapmaya asla gerek duymaz. Buna karşılık, öyle ciddi ve kaliteli bir gazete olmayan *Le Petit Journal* ise Fransa'nın dört bir yanına ilanlarını asmıştır. Paris sokaklarında yaya kaldırımlarına sıralanmış ilan dağıtıcılarının sayısı o kadar çoktur ki insan hepsinden birer kâğıt alacak olsa koca bir tomar kâğıt eder. Zaten, bulvarların yerlerdeki süprütülerinin çoğu da bu ilan kâğıtlarıdır.

Reklamcılık sadece İngiltere'de ve Fransa'da değil bütün Avrupa'da yaygınlaşmıştır. Sadece gazeteye, kâğıda ilan basmakla kalınmaz, tramvay ve *omnibus* gibi toplu taşıma araçlarının üzerinde çeşitli çukolata ve kakao ilanları dikkat çeker. Londra'da rengârenk *omnibus*ler üzerindeki ilanlar hemen dikkat çeker. Ayrıca kiraya verilen her duvara boya ile çeşitli ilanlar yazılır; tramvay biletlerinde, tütün paketlerinde, lokanta listelerinde, sokak tuvaletlerinin iç ve dış duvarlarında, tiyatro perdelerinde dahi ilanlar vardır. Reklamcılığın yaygınlığını daha iyi anlatabilmek için ilginç örnekler tespit eder ve bunları aktarır: "Kaldırımın üstünde pejmurde kıyafetli ihtiyar bir adam görürsünüz, o kaldırımı aşağı yukarı dolaşa dolaşa imanı gevremiştir, biçarenin vazifesi başındaki büyük ve tahta şapka üstündeki kırmızı yazılı ilanı âleme göstermektedir! Kezalik kırmızı ve büyük şemsiyeli bir zavallı daha müşahede eyleseniz, hizmeti o şemsiye üstüne muharrer ilanı halkın nazarına arzdır; bir başka yerde esvabına ilan yazmış nazarınıza çarpar; şuradaki adam yüksek sesle nutuk irad eyler, maksadı ilancılıktır. Şimendüferle geçerken güzergâha müsadif tarlalarda mertek gibi hurufatla zemine ferş olunmuş bir ilana müsadif olursunuz; sokakta gayet nazik bir çelebiye tesadüf edersiniz, güya ateş isteyecekmiş gibi yanınıza sokulur, istediği şey bir mağazanın ismini tavsiyedir!" (s. 150)

Sanayi ve ticaretle birlikte ilerleyen reklamcılığı değerlendirirken *Seyahatname-i Londra* yazarı daha ılımlı bir yaklaşım içerisinde Yazar, reklamcılığın aşırılığı karşısında şaşırarak birlikte onu iş hayatının bir parçası olarak görmektedir. Gelecekte ilancılık alanında ortaya yeni yöntemlerin çıkacağını da "... gide gide bunlar dahi acaba ne olacak deyü şayan-ı nazar olamayacağı derkâr olmağla ol zamanlarda da başka türlü şeyler icad olunarak ol vechle halka işâa-ı mevâdd olunacağı..." sözleriyle işaret etmekte, böylece bir ileri görüşlülük örneği göstermektedir. Buna karşılık işi daha çok ahlâk açısından ele alan Ahmet İhsan'ın reklamcılığa bakışı olumsuzdur. Reklamcılık onun kafasında, bir çalışma yöntemi olarak değil bir ahlâk problemi olarak yer alır. Bunun sonucu olarak da reklamcılığı sanayi ve ticaretle birleştirip kabullenmekten uzak kalır. Elbette, reklamcılığın varlığı kadar, uygulamalardaki aşırılığın da onu rahatsız ettiğini belirtmek gerekir.

H. Balıkçılık

Avrupa'nın, denizlere ve okyanuslara kıyısı olan hemen her ülkesinde balıkçılık önemli geçim kaynaklarından ve çalışma alanlarından. Buna rağmen seyahatnamelerde balıkçılık ve gemicilikle ilgili tespitler çok azdır.

Ahmet Midhat Efendi, VIII. Müsteşrikler Kongresi dolayısıyla bulunduğu İsveç-Norveç krallığında halkın geçim şekillerinden ve devletin yönlendirmesiyle yapılan işlerden bahsederken balıkçılığın bu yörede yaygın oluşuna dikkat çeker. İsveç-Norveç ahalisi gemicilikte derin ve geniş bilgi sahibidir. Halkın çoğunluğu balıkçılıkla uğraşmakta ve çok sayıda gemiyle balık avına çıkılmaktadır. Hem Atlas Okyanusu'nda hem de Kuzey Buz Denizi'nde balina vb. büyük balık avı yaygındır.

Kendileri avlandıkları gibi Avrupa'nın diğer taraflarından gelenlere de, yöreyi iyi bildikleri için, avlanma hususunda yardımcı olurlar.

Kutup Musahabeleri yazarı Celal Nuri, Feröer Adaları başta olmak üzere Kuzey halklarının çoğunun coğrafi konum sebebiyle balıkçılıkla uğraştığına dikkat çeker. Orkney Adaları halkı da balıkçıdır ve buranın başşehri Kirkwall tipik bir balıkçı şehridir.

4. Eğitim ve Bilim Faaliyetleri

*Mecaz oldu hakikat, hakikat oldu mecaz
Yıkıldı belki esasından eski malumat
Sadullah Paşa*

XIX. YÜZYIL, Avrupa için bilim ve teknoloji çağıdır. Bilimsel çalışmalar özellikle fen bilimleri, doğa bilimleri alanlarında bütün hızıyla sürdürülmektedir. Fabrikalar yeni teknolojiye göre kurulmakta, hayvanat ve botanik bahçeleri bilimsel ölçülere göre düzenlenmekte, ulaşım araçları son teknolojinin ışığında yenilenmektedir. Bütün bunların arkasında bilime ve teknolojiye verilen önem yatar. Sadullah Paşa'nın "Ondokuzuncu Asır" manzumesinde⁶⁷ "Bedâhet oldu tecâribe hayli mechûlât", "Münevver eyledi ezhânı intişâr-ı ulûm" ve "Zamân zamân-ı terakki cihân cihân-ı ulûm" gibi mısralarda işaret ettiği bilim ve teknolojinin bu yüzyılda İngiltere, Fransa, Almanya başta olmak üzere hemen bütün Avrupa'da hızla yayıldığı görülür. Fizik, kimya, botanik, zooloji... alanlarındaki yeni buluş ve gelişmeler Avrupalının günlük hayatını da etkilemiştir. Avrupa'da özellikle yüksek eğitimin kalitesi hayatın her safhasında kendini gösterir. Müze, kütüphane, botanik bahçesi gibi kültür kurumları eğitimin hizmetindedir.

Avrupa'daki bilimsel gelişmeler, sadece tanıma bakımından da olsa, özellikle XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı'ya da yansımaya başlamıştır. Başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerine öğrenciler gönderilmiştir, öncelikle askerlik, denizcilik, dil öğrenimi alanlarında onların yerinde eğitim yapmalarına imkân verilmiştir. Bunun sonucu olarak da Avrupa ülkelerindeki bilimsel çalışmaların, teknolojik gelişmelerin yansımaları daha iyi hissedilmeye başlamıştır. çeşitli seviyelerde yeni eğitim kurumlarının açılmasında, eğitim sisteminde bazı yeniliklerin yapılmasında Avrupa'ya gidip gelen öğrencilerin, subayların raporları etkili olmuştur.⁶⁸

Öğrencilerin iyi şekilde yetiştirilmesi ve yararlı insanlar olarak topluma kazandırılması Avrupa'da eğitimde temel amaç olarak benimsenmiştir. Özellikle topluma yararlı bireyler yetiştirme fikri esastır. Bu sebeple bütün alanlardaki okulların "mükemmel" maarif sistemleriyle idare edilmesi hedeflenmiştir. Gittikleri ülkelerde sadece okul binalarını anlatan seyyahların yanında bazı okullara giderek incelemelerde, gözlemlerde bulunan, hatta sınıflara girip dersleri takip eden seyyahlar da vardır. Avrupa'nın çeşitli ülkelerindeki maarif sistemlerinin yapısıyla ilgili bilgileri ancak ikinci gruba giren seyyahların eserlerinde tespit etmek mümkün oldu. Çalışmamın bu bölümü, Avrupa eğitim-öğretim sisteminin bir tarihçesini vermek veya sistemin yapısını analiz etmek şeklinde yapılanmayacaktır. Burada amaç, seyahatnamelerde yer aldığı ölçüde Avrupa'nın eğitim-öğretim kurumları ve bu alanda uygulanan sistemler hakkında, seyyahların gözlem ve izlenimleri çerçevesinde bilgi vermektir. Yer yer, bilim çalışmalarıyla eğitime ilişkin tespitleri aynı bölümde birlikte ele almamın sebebi, seyyahların kimi zaman bu ikisini bir arada ve buldukları ülkenin genel seviyesi doğrultusunda değerlendirmiş olmalarıdır. Bazı seyyahların, okulları ve diğer eğitim kurumlarını sadece dışarıdan gördükleri, bu nedenle de bu kurumları birer bina olarak ele alıp birtakım bilgiler verdikleri anlaşılıyor. O devir için bunlar da önemli sayılmakla

⁶⁷ Bu manzumenin tahlili için bkz.: KAPLAN, Mehmet, "Ondokuzuncu Asır", *Şiir Tahlilleri I: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, Dergâh Yay., İstanbul, 1984, 8. b., ss. 68-72

⁶⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz.: 1) ADIVAR, Abdülhak Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim, Maarif* Basımevi, İstanbul, 1943, 225 s.; 2) KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi: 1773-1923*, MEB Yay., İstanbul, 1992, 273 s.; 3) KAZANCIGİL, Aykut, *Türkiye'de Bilim ve Teknoloji: 1789-1922*, Yeni Şafak Yay., İstanbul, 1995, 110 s.

beraber, asıl önemli olan, eğitimin, sosyal hayatı değiştiren, toplumu yönlendiren sonuçlarıdır.

A. Okullar ve Eğitim Sistemleri

Seyahat eserleri içerisinde, Avrupa ülkelerindeki bilim ve eğitim faaliyetleriyle ilgili ilk geniş değerlendirmeler, Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'nde yer alır. İtalya'nın Floransa şehrinde gördüğü bir "teşrihhâne"yi anlatırken burada yapılan otopsi-anatomi çalışmalarına değinir ve bu "teşrihhâne"yi "memâlik-i Avrupa'nın ekserisinde olduğu misillü fenn-i tababet ve kimyaya heveskâr olanların bi's-suhûle kesb-i malumat eylemelerine medar olmak üzere bir cesîm teşrihhâne" olarak niteler. Bu anatomi merkezi aynı zamanda müze özelliği taşıyan laboratuvar kısmıyla da tıp ilminin hizmetindedir. Teşrihhânedeki insan ve hayvan vücudundaki organlar, hatta ana rahminde gelişmekte olan çocuğun bütün uzuvları aslına uygun renk ve şekillerde olmak üzere sergilenmektedir. Ayrıca bir başka odada ispirto ile doldurulmuş şişelerde "filden karıncaya kadar" bütün hayvanların organlarının örnekleri mevcuttur. Dünyanın dört bir tarafında bulunan ağaçların, çiçeklerin resimleri ile yeryüzünde nadir olarak bulunan taş ve madenlerin örnekleri de salonlarda bulunur. Bilimsel çalışma yapanlara ve ziyaretçilere kolaylık sağlaması açısından, bütün bunların üzerlerine, tafsilatlı bilgiler veren etiketler yapıştırılmıştır.

Mustafa Sami Efendi, eserinin "Der-Beyân-ı Ahvâl-i Umumiye-i Avrupa" başlıklı kısmında Avrupa'da okuma-yazma oranının yüksekliğine dikkat çeker. Avrupa'nın hemen her tarafında okuma-yazma bilen erkeklerle kadınlar yüksek bir oran tutmaktadır. Örneğin Fransa'da her bir şahıs ve bayağı bir hammal veya bir çoban en azından kendisine ait bir mektubu okuyup yazmaya muktedirdir.

Okuma-yazma bilmenin en büyük faydalarından biri şehir içinde ve şehirler arasında yapılan seyahatlerde görülür. Evlerde numaralar ve dükkânlarda isimler yazılı olduğundan okuma-yazma bilen biri hatta "Hindistan'dan gelmiş ecnebî bir kimse dahî olsa" bunları okuyarak kimsenin yardımına ihtiyaç duymadan aradığı adresi bulabilir. Şehirleri ve ülkeleri tanıtan çok sayıda kitap ile çeşit çeşit haritalar bulunması da okuma-yazma bilen seyyahların işini kolaylaştırır. Uzun yol seyyahları için de ilmin sağladığı kolaylıklar söz konusudur. Yollarda köy, kasaba ve şehirler hakkında kısa bilgiler veren tabelalar bulunur; ayrıca her yolun gittiği istikamet yine tabelalarla işaret edilmiştir. Yine ilmin sağladığı bir kolaylık olarak haberleşme son derecede ilerlemiş ve hızlanmıştır. "Yüz saatlik bir mesafeden bir saat zarfında haber getiren telgraf" bunun bir örneğidir.

Avrupalılar sadece seyahat ve haberleşme alanında değil her alanda, her konuda ilmin sağladığı kolaylıklardan istifade etmektedir. Hemen her konuda sayısız kitap kaleme almışlardır. Halk bütün pratik günlük işlerinde bu kitaplarda yazılanlardan faydalanma şansına sahiptir. Meselâ koyun otlatma, evlerdeki fare ve diğer zararlı hayvanların yok edilmesi gibi basit görünen işler için bile hemen her Avrupa dilinde kitaplar basılmıştır. Burada, Mustafa Sami Efendi'nin, Avrupa'da ilmin ilerlemesinin yanı sıra halkın ilmin nimetlerinden pratikte faydalanmalarına da temas ettiği dikkat çeker: "Şimdi bu tafsilden hüner ve maarifin her bir muamelât ve mesâlihte derece-i vücûbu ve kemâlin şâyi' olmasından neş'et eylediği münfahim oldu." (s. 37)

Avrupa'da ilmin bu kadar ilerlemesi de sebepsiz değildir. Avrupalıların, cehaleti "en büyük âr ve hacâlet" olarak görmeleri ilmin yayılıp gelişmesinin en büyük sebeplerindendir. Eğitimde önemli olan, sadece bilgi aktarmak değildir. Körlerden, sağır ve dilsizlere varıncaya kadar kız-erkek bütün çocukların en az on sene eğitim almaları sayesinde ilimle birlikte terbiye de yayılmaktadır. İlim ve fennin gelişmesiyle de günlük hayatı kolaylaştıran çeşitli makineler icat ve imal edilmektedir. Matbaalar vasıtasıyla kitapların çok sayıda basılıp dağıtılması da ilmin, ülkenin en uzak noktalarına kadar yaygınlaşip gelişmesine zemin hazırlar.

Avrupa'da hemen her şeyin bulunmasının ve şehirlerin muntazam olmasının sebebi havanın yumuşak, toprakların verimli ve düzgün olması değildir. Aksine İtalya dışında bütün Avrupa ülkelerinin toprakları hiç de verimli değildir. Toprağın verimli ve şehirlerin düzgün olmasını sağlayan da ilim, fen ve tekniktir. Bütün Avrupa'da ilim ve fen geliştiği için zorlukların üstesinden gelinerek her şeye muktedir olunmuştur.

Müslüman memleketlerde ise hava ve toprak uygun olduğu halde ilim ve fen gelişmediği için pek çok şeyin sıkıntısı çekilir, bulunması gereken şeyler bulunmaz. Eğer bizde de ilim gelişmiş olsa, iklim uygunluğunun da yardımıyla onların zorlukla sahip olduğu şeylere bizim daha kolaylıkla sahip olacağımız açıktır. Bu sayede Avrupa memleketlerine ödediğimiz paralar da kendi memleketimizde kalacak, "ilm ü kemâlimiz artarak nâmımız yayılacak", halka daha iyi hizmet vermek için yeni hastahaneler, okullar açılacaktır. Bütün bunların neticesi olarak da Osmanlı memleketinin zenginliği artacaktır. Fakat bunların gerçekleşmesi için herşeyden önce Avrupa'nın ilim seviyesine çıkmamız şarttır. Mustafa Sami Efendi'nin Avrupa'daki ilim faaliyetleriyle ilgili olarak yaptığı tespitlerin yanı sıra Osmanlı için adeta bir reçete mahiyetinde olan bu teklifleri de çok önemlidir. Kendisinden sonraki hemen bütün seyyahların parça parça yapacağı değerlendirmeleri o, bu satırlarıyla bir bütün olarak ortaya koymuştur.

Sadık Rifat Paşa'nın *Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale*'sinde de eğitim-öğretime dair tespitlerde bulunulmuştur. Avrupa devletlerinin eğitime büyük önem verdiğini söyleyen Paşa, kız ve erkek çocukların 5-6 yaşlarında öğrenime başlayıp yeteneklerine göre hangi sanata yönelecek iseler ona dair bilgileri okullarda öğrenip 18 yaşından sonra bazı büyük okulların (üniversitelerin) öğrencisi olduklarını belirtir. Burada, Paşa'nın Avrupa ülkelerindeki "yeteneğe göre eğitim" modeline ve eğitimde kız-erkek ayrımı yapılmayışına dikkat etmiş olması önemlidir. Okullarda dinî ilimlerden başka felsefe, astronomi, tıp, müzik gibi dersler de verilir. Bilhassa harp ilimlerine, denizciliğe, devletlerarası politikaya çok itibar ettiklerinden bunların her birine mahsus okullar bulunur.

Tabiatı bütün yönleriyle tanıyabilmek için bütün hayvan, maden ve bitkilerin özellik ve etkileşimlerini deneylerle öğrenirler. Tabiat bilimlerinin okutulduğu okullarda her iklime ait ayrı ayrı bütün canlı hayvanların ölümleri, kara ve denizde bulunan bütün madenlerin örnekleri, değişik iklimlere ait ağaç ve bitkilerin numuneleri gerektiğinde incelenmek üzere mevcuttur. Büyük ve gelişmiş "teşrihhâne"lerde anatomi ilmini deney ve uygulamalar yaparak gerektiği gibi öğrenirler. Değerli değersiz her şeyi ilim hükmüne koyup o konu hakkında ayrıntılı bilgiler içeren kitaplar yazmışlardır. Bu öğrenme kolaylığı neticesinde ilim adamlarının sayısı da gün geçtikçe artar; "hele kendi lisanını okuyup yazmayan ve maslahat-ı zâtîyyesini idare edecek kadar hesap ve kitap bilmeyen zükûr ve inâstan yok hükmündedir". (s. 8)

Bilimlerin gelişmesine paralel olarak kitap basımı da hızlanmıştır; isteyen herkes parasını ödedikten sonra istediği kitabı bastırma hakkına sahiptir. Matbaacılığın gelişmesi her ne kadar maarifin yaygınlaşmasına hizmet etmekteyse de Paşa, kitap basıp dağıtma hususunda Fransa ve İngiltere'deki "aşırı serbestliğin" bazı zararlı neticeler ortaya çıkardığını belirtir; din ve devlet konularında, insanların zihnini bulandıracak zararlı fikirlerin matbuat serbestliği vasıtasıyla kolayca yayıldığını söyler. Bu tehlikeli birşey olduğu için diğer devletlerde önlem alınma gereği duyulmuştur; basılacak şeyler önce denetimden geçmekte, din ve devlete zarar vereceği düşünülen kitapların basımına izin verilmemektedir. Halkın çoğunluğu okuma-yazma bildiğinden, onların dünya ahvalinden haberdar olması için çeşitli devlet olaylarıyla kendi ülke ve şehirlerine ait haberler günlük olarak, gazeteler halinde yayımlanıp dağıtılmaktadır.

Mehmet Rauf *Seyahatname-i Avrupa*'de, Napoli ve Roma'da önemli bilim kurumları olan "üniversite"leri gördüğünü söyler. Napoli'deki üniversite hakkında herhangi bir ayrıntı vermemiş olmakla birlikte Roma'daki üniversitenin bir laboratuvarında kurutulmuş hayvan ölümlerinin muhafaza edildiğini belirtir. Floransa'daki "teşrihhâne", Mustafa Sami gibi Mehmet Rauf tarafından da anlatılmıştır. Mehmet Rauf'un "teşrihhâne"yle ilgili olarak verdiği ayrıntılar (s. 17) Efendi'nin anlatımında rastlanan ayrıntıların hemen hemen aynıdır, hatta bir kopya mahiyeti arz etmektedir.

Seyahatname-i Londra yazarı 1852 Londra'sındaki bilimsel faaliyetlerden bahseder. Onun yaklaşımı diğer seyahatçilerin hemen hepsinden farklıdır. Şehrin en büyük kütüphanesini anlatırken burada yüz bin ciltten fazla kitap bulunduğunu, haftada üç gün açık olan kütüphaneye gelenlerin pek azının araştırma yaptığını, çoğunun ise kitap ciltlerini dışarıdan seyretmekle yetindiğini belirtir. Buna gösterdiği sebep de çok ilginçtir: "Çünkü İngilizlerin bir yerde durup da bir madde üzerine hasr-ı vakt ü zaman itmek âdetlerinden olmayıp hem gezip hem fûnûn-ı mütenevvia ve

imalât-ı müteferrikaya atf-ı nazar-ı dikkat eylemek merakları ve belki en iltizâm-gerdeleri olan bir maddedir." (s. 41)

Burada ilgi çekici bir durum söz konusudur. Seyyahın gezdiği kütüphanenin açık-raf sistemiyle çalışan bir kütüphane olduğu farz edilirse, kütüphaneye gelenlerin neden raflar arasında gezip kitaplara -seyyahın iddiasına göre- sadece "baktıkları" anlaşılabilir. Yoksa durum, seyyahın iddia ettiği gibi olmasa gerektir. Çünkü XIX. yüzyılın ortalarında bütün Avrupa'da olduğu gibi İngiltere'de de müspet bilimler en "hızlı" dönemlerini yaşamaktadır. Zaten seyyahın az sonra bir başka vesileyle söyleyeceği bazı şeyler de bunu açıkça ortaya koymaktadır. Onun gözlemlerine göre Londra'nın hemen her çarşısında sahaf dükkânları vardır ve bu çarşılar da çeşitli derslerle, deneylerle ve teşrih çalışmalarıyla ilgili seyir ilanları bulunmaktadır. Bunlar, halkı bu gibi bilimsel çalışmaların seyrine davet eden ilanlardır. Bu ilanlardan birine bakarak seyre giden seyyah; dürbünle pire seyrettirmek, böcek teşrihi gibi ameliyelerden pek birşey anlamadığını söyler. "İngiltere'de fûnûnun kesreti olduğu malum olup ez cümle *mesmerism*, manyetizma, roman ve kimya ve fizik san'atlarında mahir ahaliden çok kimseler vardır." (s. 43) sözleriyle bu ülkede çeşitli ilimlerin yaygınlığına açıkça işaret etmiş olan seyyahın bu iddiası ile kütüphane ziyaretçilerini değerlendirirken ileri sürdüğü fikirler arasında tezat vardır. Eğer konu, yukarıda işaret ettiğim şekilde değerlendirilirse durum daha iyi anlaşılır sanırım.

Namık Kemal, "Maarif" makalesinde Avrupa ülkelerindeki eğitim-öğretim çalışmalarıyla ve sistemle ilgili gözlemlerinin sonuçlarını aktarmıştır. Yer yer mukayeseler de taşıyan makalede Namık Kemal, Avrupa medeniyeti seviyesine ulaşabilmek için maarife mutlaka büyük önem vermek gerektiğini ileri sürer. Avrupa, sahip olduğu yüksek medeniyet seviyesine maarife verdiği önem sayesinde ulaşmıştır. Onun tespitlerine göre Avrupa'da maarif o kadar ilerlemiştir ki "birçok yerlerinde ahalisinin yüzde doksanı" okuma-yazma bilir. Namık Kemal'in buradaki iddiaları, Mustafa Sami Efendi'nin "okuma-yazma"ya olan yaklaşımından farklıdır. Mustafa Sami Efendi'nin sık sık sokak tabelalarından bahsetmesine ve halkın çoğunun bu tabelaları okuyabilecek derecede okuma-yazma bildiğini söylelsine karşılık; Namık Kemal'e göre Avrupa ülkelerinde okuma-yazma bilmek demek sadece sokak adlarını okuyabilmek veya kendi adını yazabilmek demek değildir; bu söz Avrupa'da çeşitli ilimler hakkında bilgi sahibi olma anlamında kullanılır: "Oraların adı gemicisine, hammalına varıncaya kadar okumak yazmak bilir denilen adamların cümlesi (...) bazı fûnûna mahsus olan şeyler müstesna olmak üzere her okuduğunu layikiyle anlayacak ve her düşündüğünü imlasiyle yazacak kadar lisanlarını bilirler. Bir veya daha ziyade ecnebi lisanı anlar, söyler, okur, yazarlar. Coğrafyanın, tarihin, hesabın, cebirin, hendesenin, hikmet-i tabiiyenin, kimyanın, hey'etin ve tarih-i tabiinin mukaddematını okumuşlardır."⁶⁹ Avrupa'da "maarifin mertebe-i terakkisi"ni anlayabilmek için sadece orada bu sahada yapılan çalışmalara değil başka şeylere de dikkat etmek gerekir. "Üstümüze giydiğimiz elbise, kullandığımız saat, yazı yazdığımız kâğıt, denizde gezdiğimiz vapurlar, karada bindiğimiz tramvaylar, demiryollar" Kemal'e göre, Avrupa maarifinin ulaştığı noktayı göstermeye yeter. Burada onun "maarif" kelimesini aynı zamanda "medeniyet" anlamında veya bu kavramı da kapsayacak şekilde kullandığını söylemek mümkündür.

Avrupa ülkelerinde tahsilin zorunlu olduğunu belirten Namık Kemal, zaten her ailenin, çocuğunu okutmayı düşündüğünü bu nedenle de insanları tahsile zorlamaya gerek kalmadığını söyler. Ailelerin ev ihtiyaçlarına ayırdıkları para kadar bir miktarı da kitap, gazete ve okul masrafı için ayırmaları eğitime verilen önemi gösterir. Aileler de bilinçlidir; kimi yerlerde çocuklar alfabeyi, imlayı, ülke coğrafyasını henüz okul çağına gelmeden ailelerinden öğrendikleri için bu bilgilerin okullarda verilmesine gerek bile kalmaz. Avrupa'da eğitim alanında kadın-erkek ayrımı yapılmadığını belirten Kemal, bu hususta da şunları söyler: "Biliyoruz ki memâlik-i mütemeddinede kadınları da erkekler gibi terbiye ederler. Fakat şurasını dahi anlamalı ki kadınlar içinde kendi lisanının ve kendi devletinin birincisi sayılacak derecede kâtibeler, şaireler zuhur ediyor. On sekiz yaşında bir kız çıkıyor, hikemiyâtta hesâb-ı tefazulî gibi dersler

⁶⁹ Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1965-1876, s. 235

okutuyor. Karşısında aksakallı hocalar kitap tutarak istifadeye çalışıyor."⁷⁰ Hatta Namık Kemal'in iddiasına göre okullardaki hocaların büyük bölümü kadın olup, ekâbirden erkekler evlenmek için genellikle bu gibi kadınları tercih etmektedirler. Namık Kemal sadece maarifin yaygınlığıyla ilgili tespitlerde bulunmakla kalmaz bu ilerlemenin hangi sebeplere dayandığını, nasıl sağlandığını, eğitim-öğretimin yaygın hale getirilmesinden ne amaçlandığı üzerinde de dikkatle durur. Ona göre, maarifin ve ilimlerin bu kadar ilerlemesinde tahsilin zorunlu olmasının etkisi büyüktür.

"Terakki" makalesinde de Londra merkezli olmak üzere Avrupa'da maarifle ilgili gözlem ve düşüncelerini ortaya koyan şair, mekteplerde geniş bilgilerle donatılan öğrencilerin, genç yaşta araştırma yapmaya başladıklarını belirtir. Sadece talebeler değil "gemilerdeki tayfalar bile" okumaya büyük önem verirler. Namık Kemal, burada, "Maarif" makalesinde ileri sürdüğü fikirler paralelinde bazı tespitlerde bulunur. Londra'da "darülfünunlarda, encümen-i dânişlerde, ilim erbablarının özel meclislerinde" devamlı olarak "tıbâat, hürriyet, müsâvât, ekonomi" üzerinde durulmakta, "cihanın bir meclis-i marifet haline getirilmesine" çalışılmaktadır. İlim ve fen hayret edilecek derecede ilerlemiştir. Avrupalılar bu uğurda senelerce, gecelerde uykularını, gündüzlerde rahatlarını feda ederek durmadan çalışmışlardır. Kütüphanelerde, doksan yaşında hocalarla on sekiz yaşında kızların bir arada çalışması, Avrupa'da bütün yaş kuşaklarında ilme verilen değer bir göstergesidir.

Ahmet Midhat Efendi, seyahatnamesinde Avrupa'daki bilim ve eğitim faaliyetleriyle ilgili geniş bilgi aktarır. Gerçi herhangi bir ülkenin maarif sistemiyle ilgili ayrıntılı tespitlerde bulunmaz fakat her fırsatta Avrupa'da maarifin yaygınlaşmasından, ilmin gelişmesinden bahseder. İlk olarak, İsveç kralı II. Oskar'dan söz ederken eğitim faaliyetlerine değinen Ahmet Midhat, İsveç-Norveç memleketinin "maarifçe çok ileri olması" münasebetiyle prenslerin de çok iyi eğitildiğini söyler. II. Oskar da prens iken iyi eğitim almıştır. Eğitim amacıyla Avrupa'da bazı seyahatler de yapan Oskar bilhassa edebiyata ve tarihe düşkündür. Hatta bazı eserleriyle Berlin Akademisi fahri üyeliğini kazanmıştır. Kral, şimdi de kendi ülkesinin maarifte ileri gitmesi, bilimde ilerlemesi için elinden gelen gayreti göstermektedir. VIII. Müsteşrikler Kongresi'nin İsveç'te toplanması, bunun bir delilidir. Ahmet Midhat'a göre, "asrı aydınlatan ilim ve maarif", Avrupa'da kralların, devlet adamlarının âlimleri koruması ve bilimsel çalışmalara ilgi göstermesi sayesinde ilerlemektedir. Gerçi Şark hükümdarları da ilim adamlarını muhafaza etmekte Garplı krallardan geri kalmamışlardır; fakat XIX. yüzyılın sonunda artık sanatkârları ve âlimleri sonsuz hazinelerle ödüllendiren kralların devri kapanmıştır. Bu devrin sultanları, sanat ve ilim adamlarına daha başka inci ve altınlar ihsan etmektedir; bu ise, kralların yeni buluşlara ve ilim çalışmalarına yakınlık göstermeleri, ilgi duymalarıdır. II. Oskar, bu tip hükümdarlardandır.

Ahmet Midhat, İsveç'in Yeni Uppsala şehrindeki "büyük mekteb" dediği üniversiteyi anlatırken bu okulda elli muallimin görev yaptığını, okulun yüz kadar da serbest muallimi bulunduğunu belirtir. Talebeler bunların umumî ve hususî derslerine devam eder ve kendi seçtikleri alanda tahsillerini sürdürürler. Burada, Ahmet Midhat'ın, Sadık Rifat Paşa ve Namık Kemal gibi eğitim sistemine dikkat ettiği görülür. Okulun sınıfları (*amphileri*) büyük tiyatro salonları kadar geniştir.

Ahmet Midhat Efendi, kongre toplantılarında yapılan tartışmaları anlatırken de yer yer Avrupa'da eğitim meselesine ve bilimsel çalışmalara değinir. VIII. Müsteşrikler Kongresi bilimsel tebliğlerin sunulduğu ve bu yolla Şark hayatının, Şark kültürünün, Şark tarihinin tanıtılmaya çalışıldığı bir kongredir.⁷¹ Doğu dilleri profesörü Max Müller, Rus Türkolog Lebedeva (Madam Gülnar) gibi devrin oryantalistlerinin katıldığı kongreye hem Şark'tan hem de Garp'tan çok sayıda bilim adamı ve edebiyatçı katılmıştır.

⁷⁰ Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1965-1876, s. 236

⁷¹ Stockholm ve Christiania (Oslo) merkezlerinde gerçekleştirilen VIII. Müsteşrikler Kongresi, Ahmet Midhat'ın kongre etkinlikleri çerçevesinde tarafından yazılan bir makalede anlatılmıştır. Bkz.: ASİLTÜRK, Bâki, "Ahmet Midhat Efendi Müsteşrikler Kongresinde", *Türk Dili*, sayı: 521, Mayıs 1995 (Ahmet Midhat Efendi özel bölümü), ss. 570-576

Kongredeki tartışmaların çoğu, Şark dilleri ve edebiyatları çerçevesinde gelişir. Ahmet Midhat, sunulan bildirimler hakkında ayrıntılı bilgi vermemekle birlikte, yer yer çıkan tartışmalardan bahseder, bu arada organizasyon aksaklıklarına temas etmekten de geri durmaz. Kongrede resmî tebliğ dili olarak Fransızca, Almanca, İngilizce, İtalyanca ve Latince ile "bazı" Doğu dilleri kabul edilmiştir. Kongre üyelerinin tamamına yakını Fransızca bildiği için bu dille sunulan tebliğleri anlamak zor olmaz. Fakat diğer dilleri bilenlerin sayısı çok azdır ve bu durum bazı aksaklıklara yol açar. Özellikle İbranice, Hintçe, Arapça gibi Doğu dillerini anlayabilenler kongrede yok denecek kadar azdır; bu yüzden Doğu memleketlerinden gelen âlimlerin kendi dilleriyle yaptıkları konuşmalar adeta boşa gider. Ahmet Midhat ise kongrede ilk konuşmasını Osmanlıca yapar fakat konuşmanın önceden hazırladığı Fransızca metnini kongrenin açılışını yapan kral II. Oskar'a takdim eder. Sonraki günlerde başkanlığını yaptığı oturumlardaki konuşmaların Fransızca özetini yapar. Stockholm oturumlarının dördüncü gününde kendisine Osmanlıca hakkında sorulan soruları cevaplandırır. Verdiği cevaplarda Osmanlıca'nın çok geniş bir coğrafyada çok sayıda insan tarafından konuşulduğunu söyleyerek Türk dilinin gramer bakımından mükemmel bir dil olduğu fikrini ileri sürer. Ahmet Midhat, seyahati sırasında uğradığı şehirlerde gördüğü dikkat çekici okul binalarının tasvirini yaparken zaman zaman eğitim-öğretimle ilgili tespitlerde de bulunur. Paris'in "Mekteb-i Tıbbiye"sini anlatırken de öncelikle, 1769-76 yılları arasında yapılan okul binasını tasvir eder; ardından da bu okulun 100.000 ciltlik bir kütüphanesi ile bir "ilm-i teşrih müzesi" bulunduğunu söyler. 1500 öğrenciyi alabilecek kadar geniş ders *amphileri*, yüz yirmiden fazla hocası, uygulamalı dersler için de geniş bir ameliyathanesi vardır.

Yazar, Paris'in Biblioth que Nationale'ini anlatırken de yer yer, Avrupalıların kitaba ve ilme verdikleri önem üzerinde durur. Kütüphane hakkındaki gözlemlerini, ilgili bölümde anlatmış olduğumdan, burada tekrarlamaya gerek duymuyorum. Kitabının "Institut de France" başlıklı bölümünde bu enstitünün faaliyetleri üzerinde durur. Paris'te Fransız "Akademisi, Inscription⁷² Akademisi, F n n Akademisi, Sanayi-i Nefise Akademisi, Edebiyat ve Ahl k ve Ul m-ı Siyasiye Akademisi" gibi beş büyük akademiyi bünyesinde bulunduran Institut de France, emsalsiz bir "mecma'-ı maarif"tir. Kardinal Mazarin tarafından inşaa ettirilen enstitü binasında zamanla bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Midhat Efendi, enstitünün kuruluş ve gelişme tarihçesini, çalışma şeklini, üyelik kurallarını kısaca aktarır.  d ller hakkında ise ayrıntılı bilgi verir ve bu ödüllerin yeni çalışmaların, yeni araştırmaların yapılmasında önemli katkı sağladığını ileri sürer. Fransa'nın en önemli ilim ve sanat adamlarının bu enstitüde toplanmış olduğunu söyleyen yazar, üyelerin kabulünde "enfes ve eşher  s r" sahibi olmanın dikkate alındığını belirtir.

Yazarın, Büyük Louis Lisesi'ni ve bazı fen okullarını dış görünüş itibariyle tanıtırken söylediği sözler belki de, seyahatnamelerde okulların genellikle sadece dış görünüşleriyle ele alınış sebeplerini ortaya koymak bakımından önemlidir. "Paris'teki geşt   g z rlarımı böyle mek tib der nlarını arz   amik mu yene ve tedkik suretinde tertibe müddet-i ikametimin pek mahdut olması mani bulunduğundan s ir pek çok mahaller gibi bunun da tem s -yı der nundan vaz geçmeğe mecbur oldum." (ss. 698-699) Okulları gezmemekle birlikte elindeki kılavuz kitaba dayanarak, "Fenn-i İspençiyari Mektebi"nin⁷³ tanıtımını geniş şekilde yapar. Bu okulun en önemli kısmı laboratuvar bölümü olup burada  renciler çeşitli ilaçların yapımını uygulamalı olarak öğrenirler. "Her eczanın nelerden ve ne suretlerle istihsal edildiğini de öğrenerek kimyanın fenn-i ispeniyariye tatbiki cihetinden mükemmel bir kimyager olurlar." (s. 699) Maden mektebi ise Fransa'nın en büyük ve önemli okullarındandır.  renciler ancak kabul ve giriş imtihanlarını vererek maden mektebine girebilirler ve burada "jeoloji yani fenn-i tabakat 'l-arz, mineroloji yani fenn-i madeniyat ve paleontoloji yani fenn-i hayvanat-ı tabakat 'l-arziye ilimlerini" tahsil ederler. Ahmet Midhat, eserinde bir  ğretmen tavrıyla bu fen bilimleri hakkında kısa kısa bilgiler aktarmayı da ihmal etmez.

⁷² Fr. "Yazıt, yazma; izikt rilen yazı, karalama"

⁷³ "ispeniyari" (İtalyanca *speziale* kelimesinden): Eczacılık (B. A)

Ahmet Midhat'ın Fransa'da üzerinde önemle durduğu bilim ve eğitim kurumlarından biri de Sorbonne'dur. Yazarın verdiği bilgilere göre, I. Napoléon'un "Institut"ü kurmasından önce Fransa'nın en önemli maarif merkezi olan Sorbonne'un kuruluş tarihi 1250'lere kadar inmektedir. 1253'te Robert de Sorbonne isimli papaz tarafından dinî eğitim amacıyla kurulan Sorbonne, sarayın himayesi sayesinde giderek büyümüş ve 1629'da, Kardinal Richlieu tarafından "hikmet-i nasraniye dârülmaarifî" haline getirilmiştir. Ahmet Midhat'ın Paris'te bulunduğu yıllarda Sorbonne bilhassa "fünûn, edebiyat ve hikmet-i nasraniye" dallarında Fransa'nın en büyük akademisi durumundadır. Derslerin ücretsiz ve umumi olarak yapıldığı üniversitenin on binden fazla öğrencisi vardır. Okulun binaları çok geniş bir alana yayılmıştır. Yeni yapılan binalarla birlikte Sorbonne her geçen gün büyümekte, öğrenci sayısı da sürekli artmaktadır. Umumi derslane durumundaki *amphisi* bir anda üç bin öğrenciyi alacak büyüklüktedir. *Amphinin* cephesine, tanınmış eski bilim adamlarının, filozofların, tarihçilerin heykelleri koyulmuştur. Yüz bin ciltlik kütüphanesiyle, laboratuvarlarıyla da Sorbonne, ilmî çalışmalara geniş imkânlar hazırlamaktadır.

Avrupa'da Bir Cevelan yazarı, İsviçre'nin başşehri Cenevre'deki ilk gezintisinde yol arkadaşı Doktor Yanpolsky ile, Ecole Réale denilen "eytamhane"ye gider. Ailelerini yitirmiş çocukların eğitildiği ve bakımlarının yapıldığı bu okulda verilen dersleri seyrederek. Bu okuldaki derslerin büyük bir kısmı "amelî" yani uygulamalıdır. Yazar, üç-beş yaşlarında bulunan ve henüz sınıflara dahil olmayan küçük çocukların eğitimi hakkında şunları söyler: "En küçük etfâle tedris olunan malumat-ı ibtidaiye birtakım resim ve modeller üzerinde hayvanat ve nebatat gibi mevâlidin ve bunlardaki baş ve ayak ve kuyruk ve kanat ve gaga gibi azanın esâmisinden ibaret bulunup bir de birden yüze ve yüzden bine kadar gâh doğrudan doğruya ve gâh tersine ve bazı kere çiftler çiftler ve bazı kere dahi teker teker sayı saydırmaktan ibaret bulunuyor." (s. 701) Bunların yanı sıra büyük makinelerin, trenlerin, vapurların nasıl çalıştığı da öğretilir. Böylece altı yaşına gelene kadar temel bilgileri öğrenen çocuklar bu yaştan sonra üst sınıflara alınır. Altı-on yaş arasındaki dört yıllık eğitim-öğretim döneminde okuma-yazmanın yanı sıra, "hesap ve hendese, coğrafya, tarih, tabiat tarihi, kozmografya" gibi ilimleri modeller üzerinde uygulamalı olarak öğrenirler. Henüz on yaşına gelmiş bir çocuğun bu metodla edindiği bilgilerin hiç de küçümsenemeyecek boyutlara ulaştığını ifade eden Ahmet Midhat yaptığı kıyaslamayla bu okullarda okuyan çocukların bizim askerî rüştiyelerden mezun olan öğrencilerden çok üstün olduğunu ortaya koyar.

İlk günkü gezintisinde genel hatlarıyla tanıdığı okulu ertesi günkü ikinci ziyaretlerinde daha yakından inceleme fırsatı bulurlar. Sadece yetim çocukların değil, dışarıdan yatılı ve gündüzlü olarak gelen öğrencilerin de okuduğu bu teknik okuldan çıkanlar genellikle mühendis, makinist, marangoz, demirci, saatçi olarak iş hayatına atılmaktadır. Yazar, diğer okullarla "ameliyat mektepleri" arasındaki temel farka işaret ederken, diğer okullarda edebiyat, felsefe, hukuk... okuyanların genellikle devlet memurluğu yaptıklarını, "ameliyat mektepleri"nden mezun olanlarınsa devlet ekonomisine doğrudan katkı sağlayacak olan meslekler icra ettiklerini belirtir. Derslerle uygulamalı çalışmaların bir arada yürütülmesi, öğrencilerin daha sağlam bilgiler almasını temin etmektedir. Ahmet Midhat, "İşte bizim asıl muhtaç olduğumuz mektepler bunlar değil midirler?" (s. 816) diyerek bu meslek okullarının bizde de kurulması gerektiğini ileri sürer.

Cenevre Akademisi de Ahmet Midhat'ın bilim ve eğitim faaliyetleri çerçevesinde ele aldığı önemli kurumlardandır. 1867-1871 yılları arasında inşa edilen birbirinden farklı üç büyük binadan müteşekkil akademinin tabiat tarihi müzesi, kütüphanesi, sınıfları, "fizik tecrübehaneleri" bulunmaktadır. Yetmiş muallimin ders verdiği akademinin beş yüz kadar devamlı öğrencisi vardır ve bunların bir haylisi de kız öğrencidir. Okulun içine girip gezmeye gerek duymayan yazar, anlatımlarında, yine kılavuz kitaplardan aldığı bilgileri kaynak olarak kullanır. Viyana gezintileri sırasında üniversite binasını da seyreden Ahmet Midhat "Bu daire-i marifet yüz elli metro tül ve yüz seksen metro arzı olan bir plan üzerine yapılmış o kadar cesim bir binadır ki hâriçten temâşası hakikaten insana heybet verir." (s. 997) diyerek binanın büyüklüğü karşısındaki hayranlığını dile getirir. Altı bine yakın öğrencinin üç yüz kırk yedi hocadan ders gördüğü Viyana Üniversitesi'nde tıp, fizik, botanik, kimya,

protestanlık mezhep ilimleri ve anatomi alanında bilim eğitimi ve bilimsel çalışmalar yapılmaktadır. Üniversitenin, üç yüz yirmi bin kitaba sahip çok büyük bir kütüphanesi de bulunmaktadır.

Ahmet İhsan'ın seyahat eserinde Avrupa'daki eğitim faaliyetlerine ve bilim çalışmalarına neredeyse hiç değinilmemiştir. Onun bazı küçük dikkatlerini saymazsak, *Avrupa'da Ne Gördüm?* yazarının -dikkatinin daha başka alanlara yönelik olmasından dolayı- Avrupa'da eğitim ve bilim faaliyetleriyle ilgili olarak hiçbir şey görmediğini söyleyebiliriz. Ahmet İhsan, daha çok insana ve ilk bakışta görülebilen şeylere dikkat eder.

Verem hastalığı üzerindeki çalışmalarıyla tanınmış olan Alman doktor Koch⁷⁴ ile görüşmek amacıyla Almanya'ya giden Dr. Hüseyin Hulki'nin *Berlin Hatıratı*'nda Almanya'da bilhassa tıp öğretimi alanındaki çalışmalara değinilir. Seyyah, yer yer Avrupa ülkelerindeki eğitim-öğretim sistemi ile Osmanlı maarif sistemi arasında küçük mukayeselere de başvurur. Bizde eğitimin paralı olmaması ve sadece zengin sınıftan olanlara münhasır kalmaması sayesinde fakir-zengin herkesin ilim öğrenmesinin mümkün olduğunu belirten Hüseyin Hulki, bu sebeple, verilen fırsatların iyi değerlendirilmesi, bilhassa tıp alanında herşeyin Garplılardan beklenmemesi gerektiğini söyler. Hastahaneleri, laboratuvarları, tıp okullarını dolaşan, görevli bir kılavuz-memur eşliğinde buralarda incelemelerde bulunan doktor, sağlık kurum ve kuruluşlarındaki temizlik, düzen ve disipline hayran kalır. Urbahn Hastahanesi'nin morgunu ve "teşrihane"sini anlatırken tıp öğreniminde teşrihin önemine işaret eden doktor teşrih ameliyesi hakkında kısa bilgi verir. Teşrihhanede, kafatası ile göğüs kafesi açılmış ve sonra dikilmiş bir kadın cesedi görür. Daha sonraki kısımlarda hastahanelerdeki tedaviler hakkında bilgi verirse de bunlar maarife yönelik ve "ilmî" olmaktan çok "amelî" izahlardır. İlim ile din arasındaki münasebete değinirken de "Onlarca bir madde fennen tahakkuk etti mi artık akide-i diniye mertebesinde bir itimad ile kabul edilerek derhal tatbikatına başlıyorlar. / Tatbikatlarında hüccet-i fenniye ellerinde olarak taassub ve taannüd derecesinde metanet gösteriyorlar." (s. 135) sözleriyle hem ilme verilen öneme işaret eder, hem de ilim adamlarının kararlılığına dikkat çeker.

Fağfurizade, Ahmet Midhat veya Hüseyin Hulki gibi belirli okullar üzerinde gözlem ve incelemelerde bulunmuş olmasa da Avrupa'da maarife ve ilme verilen öneme işaret etmekten geri durmamıştır. Avrupa'da isteyen herkesin istediği alanda ilmî çalışma yapabildiğini, insanların arzu ettikleri ilim ve sanat dalında tahsil edebildiğini söyleyen Fağfurizade, bu serbestlik sayesinde maarifin ilerlediğini belirtir. Okuma-yazma işinin bir senede halledildiğini, bizde olduğu gibi yirmi sene bunun için uğraşmadığını söyler. Bunun sebebi, kullandıkları Latin harflerini öğrenmenin çok kolay oluşudur. Seyyahın fikrine göre Osmanlılar harekeli harflerle *Kur'an*'ı kolaylıkla okurken, hareketler kullanılmadığı zaman doğru okuyup-yazma zorlaşmaktadır. Latin alfabesinde hareketlerin yerini tutan harfler de vardır ki bu okuma-yazma öğretiminde büyük kolaylık sağlar. Osmanlı lisanının üç ayrı dilden (Arapça, Farsça, Türkçe) müteşekkil olması da dilin öğrenilmesini zorlaştırmaktadır. Biz on beş senede ancak lisanımızı doğru dürüst öğrenir ve büyük bir zaman kaybı yaşarken, Avrupa'da on senede insanlar hem lisanlarını hem de önemli bazı ilimleri öğrenmekte, memleketine hizmet etmeye başlamaktadır.

Fağfurizade, Batı'da ve Osmanlı'da okutulan ilimleri mukayese ederken de bizde 40-50 sene öncesine (1850'lere) kadar sadece "fıkıh, akaid, şiir ve inşa" gibi ilimlere önem verildiğini, bu sebeple "tabib, mühendis, muhasib, mimar ve ressam"ların yetişmediğini, bunların hep gayr-i müslimlerin elinde bulunduğunu belirtir. Sanat ve maarif alanında yapılması gerekenlerle ilgili tekliflerini madde madde açıklarken dilin sadeleştirilmesi meselesini ilk sırada sayar. Bu mesele üzerinde önemle durduğu görülür. Seyyah, alfabenin tadilden geçirilmesi gerektiğini de ileri sürer: "Fenike ve İbrani gibi eski milletlerden kalma olup hat ve tahrir için istimal ettiğimiz bu hurufatın eşkâlini değiştirmeli, başka bir tarz ve tertibe ifrağ etmeli ve lisanımızı mümkün mertebe sadeleştirmeliyiz." (s. 58) Onun okuyup-yazma öğrenimi ile ilgili az

⁷⁴ KOCH, Robert (1843-1910): Kendi adıyla anılan basili bulan, verem üzerindeki incelemeleriyle tanınan Alman hekimi. Koch, kolera mikrobunu da bulmuş, ilk tüberkilini hazırlayan kişi olmuştur. Çalışmalarında ulaştığı özgün sonuçlar sebebiyle kendisine 1905'te Nobel tıp ödülü verilmiştir.

önceki tespitleri hatırlanırsa, üstü örtülü olarak, Latin alfabesinin kabulünü teklif ettiği düşünülebilir. Alfabe tadilinin yanı sıra dilde sadeleşmenin de sağlanması gerektiğini söyleyen seyyah ilmi terimlerin tayin ve tahsisi için "üdebâ-yı zamandan ve müderrisîn-i izâm ve hükemâ-yı marufeden müctemi' mecâlis-i ilmiye ve encümen-i dâniş (akademi) dairelerinin teşkiline sa'y ü himmet etmenin" (s. 58) şart olduğunu ifade eder. Medreselerin kaldırılması gerektiğini, talebelerin kendi istedikleri alanlarda eğitim almasına imkân verecek bir sistemin getirilmesinin lüzumlu olduğunu savunan Fağfurizade, cami avlularındaki "hücre"lerin maarif için yeterli olamayacağını belirterek, eğitimin "darülfünûn ve darülmaarif" gibi büyük binalarda yapılması gerektiğini ileri sürer. Yaptığı tekliflerden devrinin Avrupaî düşünme tarzına sahip bir münevveri olduğu anlaşılan seyyah, ayrıca "kurumlaşma" fikri de taşır. Okullarda okutulan ilimlerin sadece birer ilim olarak görülmemesi, sanayi ve ticaret alanında bunlarla ilgili kurumların da meydana getirilmesi gerektiği fikrindedir. Çünkü ona göre, millet ve devletin zenginleşmesi ancak sanayi ve ticaretle mümkündür. Gerçi bu fikirler yıllar öncesinden beri hemen her ileri düşünceli Osmanlı münevveri tarafından dile getirilmektedir. Hatta, Fağfurizade'nin, maarifle bağlantılı olarak ileri sürdüğü sanayi ve ticaret alanındaki bu fikirlerinin, çevresinde bulunduğu Ahmet Midhat'tan geldiğini düşünmek de mümkündür. Fakat burada önemli olan, seyyahın, kendisinin şahsî Avrupa gözlemleri sonucunda bu fikirlere ulaşmış olmasıdır.

Kendisi Bahriye Zabiti olan seyyah Mehmet Enisî'nin eserinde Fransız Bahriye okullarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Onun verdiği bilgilere göre Fransız Mekteb-i Bahriyesi Brest'te denizde ve bir gemi içindedir. XVIII. yüzyılda bir deniz savaşında kahramanlıklar göstermiş bir matematikçi deniz subayının adını yaşatmak üzere okulun adı Borda olarak koyulmuştur. İlk olarak 1827'de öğrenci almaya başlayan bu okulun asıl özelliği deniz içinde uygulamalı eğitim vermesidir. Yaşları on dört-on sekiz arasında olan ve Fransızca, Latince, İngilizce, tarih, coğrafya, "hikmet", kimya, "müsellesât", "hendese-i âdiye ve halliye", "hesab ve cebir" derslerinden yapılan sınavlarda başarılı olan gençler bu okula öğrenci olarak kabul edilmektedir. Enisî, okula başvuru şartlarını, sınav zamanlarını ve imtihanların yapılış şekillerini, öğrenimin ne şekilde yapıldığını, karşılaşılabilecek özel durumları, ne kadar masraf yapmak gerektiğini ayrıntılı olarak anlatır. Burada, seyyahın, Fransa Bahriye Okulu'na başvuracak Türk gençlerine yol gösterme amacında olduğu açıkça bellidir. (ss. 211-216)

Süleyman Şükrü'nün eserinde de belirli okullar ve maarif kurumları yer almamakla birlikte Fransa'nın maarife verdiği öneme işaret edilir. Avrupalılarda görülen gelişmiş "ulûm ve fûnûnun" asıl menbainin Fransa olduğunu ileri süren seyyah, bu ülkede "maarif ve san'at"ın "hadd-i gayesini bulduğunu" ifade eder. "İbtidâî, rüşdî, idadî, ve âlî mektebelerin hadd ü hesabı olmadığı için fazileti derece-i kusvâya ulaşan bu milletin uleması dehrî adamlardır." (s. 249) sözleriyle de okulların hem çeşit olarak hem de sayı olarak çokluğuna ve bilim adamlarının derin bilgisine işaret eder. İlkokul eğitimi mecburi olduğundan, Fransa'da okuyup yazmaktan mahrum kalanların sayısı ancak yüzde altı gibi düşük bir oran gösterir.

Selim Sırrı'nın *Bizce Meçhul Hayatlar: İsveç'te Gördüklerim* adlı eserinde Kuzey ülkelerinin, bilhassa İsveç'in eğitim sistemi ile ilgili geniş bilgi ve izlenimler yer alır. Yazarın kendisi de bir eğitimcidir; İsveç'te bulunuş sebebi de zaten eğitim amaçlıdır. 1908 yılında bedensel eğitim ve spor etkinlikleri üzerinde uzmanlık eğitimi almak amacıyla İsveç'e giden Selim Sırrı, sadece kendi okulunun değil diğer okulların eğitim sistemi hakkında da hayli bilgi aktarır. Bunların bir kısmı spor okulları, bir kısmı da orta öğretim düzeyinde normal eğitim veren okullar ile üniversitelerdir. "Uppsala Dârülfünûnu" başlığı altında "İsveç'in en eski, en ehemmiyetli bir dârülfünûnu" olan bu üniversiteyi bütün yönleriyle tanıtan seyyah, özellikle dershanelerin çok oluşuna, konferans salonlarının genişliğine dikkat çeker. Dikkat çeken bir başka şey de her yanda tabloların, heykellerin, güzel sanat eserlerinin bulunmasıdır. İsveç'in diğer üniversiteleri gibi burada da teoloji, hukuk, tıp, felsefe olmak üzere dört temel fakülte bulunmaktadır. Hukuk ve tıp daha ağırlıklı olup felsefe ve teoloji bunları takip eder. Öğrenim süresi, tıpta dokuz, edebiyat ve fen bölümlerinde altı, hukukta beş yıldır. Uppsala Üniversitesi'nin öğrenci sayısı 2500-3000

arasındadır. Selim Sırrı, bu üniversitede hocalık yapanların maaşlarından okulun masraflarına kadar pek çok konuda sayısal veriler de aktarır.

Selim Sırrı'nın anlattığı ikinci kısım okullar "İbtidai Mektepleri"dir. İsveç'in en güzel binalarının okullara tahsis edilmiş olduğunu söyleyen yazar, bunun, ülkede eğitime verilen önemi ortaya koyduğunu ifade eder. Okulları ve İsveç eğitim sistemini o kadar beğenmiştir ki "Gönül arzu ederdi ki maarif nezaretimiz Avrupa'ya tahsile gönderdiği ezkiyâ-yı şübbânın birkaçını da buraya yollasın ve saha-i medeniyette mesai-i ictihadiyeleriyle koca bir milleti baştan başa ihya eden İsveç pedagoglarının müessesât-ı ilmiyelerinden Rusyalı, Almanyalı, Felemenkli, Avusturyalı, Romanyalı, hatta Nouvel-Zelandlı ecnebiler sırasında iki tanecik de Osmanlı bulunsun." (s. 76) demekten kendini alamaz. İsveç İbtidai Mektepleri, çocukların yedi yaşından on dört yaşına kadar eğitim gördüğü ilkokullardır. 1900 yılından beri uygulanan bir kanuna göre, ilköğretim İsveç'te mecburidir. Aileler çocuklarını kız-erkek ayırmadan yedi yaşından itibaren okula göndermek zorundadır; bu kanuna uymayan ailelerin çocukları devlet tarafından okula yollanırlar. Ailenin buna karşı çıkması durumunda çocuk, polis zoruyla ailesinden alınıp okula gönderilir. Ailesi çok fakir olanlarla kimsesizler de eğitimden mahrum kalmaz; bunlar yatılı okullara verilirler.

İsveç İbtidai Mektepleri'nin en önemlileri 1900 yılında inşa edilen ve 4200 öğrencisi bulunan Kungsholms ile 1901'de kurulan ve 2400 öğrenciye sahip olan Englebrekt ilkokuludur. Bunların yanı sıra, yapımı 1907'de bittiği için henüz yeni sayılan, fakat 4500 talebesi bulunan Ostermalms ilkokulu da önemlidir. Bu okulların eğitim sistemi birbirinin aynısıdır. Yazar, bu dersleri, sene sene bölerek belirtmiştir. Genel olarak bakıldığında altı yıl boyunca çocuklara din bilgisi, matematik, ana dil (İsveççe), güzel yazı, resim, imla, coğrafya, müzik, tabiat bilimleri, jimnastik dersleri verildiği görülür. Bunların yanı sıra İsveç'in millî el sanatlarından sayılan marangozluk, doğramacılık ve oymacılık ile ev idaresi gibi pratiğe yönelik dersler de verilmektedir, üstelik bu derslerin okullarda özel bir önemi vardır. Böyle uygulamalı dersler çocuklara bir yandan "fikren ve bedenen" faydalı olmakta, bir yandan da onları hayata hazırlamaktadır. Selim Sırrı, bu okulların tedris programlarını değerlendirirken şunları söyler: "Şu programa dikkatli bir göz gezdirecek olursak ilk üç sene; yedi yaşından on yaşına kadar olan çocukların hem vücutlarının neşv ü nemâsına, hem zekâlarının inkişafına hâdim eğlenceli birtakım ahlâkî oyunların ders sırasında talimi, sonra kız ve erkek çocuklara oymacılık, marangozluk, doğramacılık ve yalnız erkeklere demircilik ve kızlara aşçılık gösterilmesi, daha sonra da musiki ile idare-i beytiye ve hitabet dersinin dürûs-ı ihtiyariye miyanında bulunması nazarımıza çarpar." (s. 83)

Bu okullarda kız ve erkek çocukların aynı sınıflarda ders görmesi, birinci ve ikinci sınıf hocalarının tamamının kadınlardan meydana gelmesi de yazarın dikkatini çeken hususlardandır. Diğer sınıfların hocalarının bir kısmı kadın bir kısmı ise erkektir. Selim Sırrı, kızlarla erkeklerin karışık olarak okumaları üzerinde özellikle durma ihtiyacı hisseder. Okul idarecileriyle yaptığı sohbetlerde bu konu üzerine eğilir ve kızlarla erkeklerin bir arada bulunmasının doğurduğu sakıncaları öğrenmek ister. Okul idarecileri, başlangıçta bazı sakıncalar görülmüşse de sonradan karşı cinsle aynı ortamda bulunan kız ve erkeklerin daha terbiyeli, daha disiplinli olduklarının anlaşıldığını ileri sürerler. Evliliklerin bazılarının temellerinin üniversitede atıldığını belirten idareciler ilkokullardan başlayarak "yek-diğerini iyice tanıyan, yek-diğerinin temâyülât-ı ruhiyesine vâkıf olan iki arkadaşın teşrik-i hayat etmesi"nin cemiyette daha sağlıklı aileler meydana getirdiğini belirtirler. Ders anlatma usullerinden bahsederken de coğrafya, tabiat bilimleri gibi derslerin karanlık odalarda yapıldığını, öğrencilere duvara aksettirilen görüntüler üzerinde (bugünkü *dia* yöntemi) konu hakkında bilgi aktarıldığını belirtir. Bu yolla, öğrenciler verilen dersi daha iyi ve daha kolay anlamaktadırlar. Yazarın, *görsel metoda* dikkat etmiş olması enteresandır.

Selim Sırrı'nın ayrıntılı olarak tanıttığı İsveç mektepleri arasında Beden Eğitimi okulları önemli bir yer tutar. Daha önce de belirttiğim gibi Selim Sırrı'nın İsveç'e geliş amacı zaten bu alanda uzmanlık eğitimi almaktır. Buna bağlı olarak, hem kendi okuduğu okulları hem de diğerlerini uzun zaman gözlemlene fırsatı bulan yazar, binalardan spor tesislerine, programlardan okul dışı etkinliklere varıncaya kadar Beden Eğitimi okullarını "Terbiye-i Bedeniye Dârülmua'llimîni" başlığı altında tanıtmaktadır.

Bu kısımda öncelikle Beden Eğitimi'nin İsveç'te okul eğitiminin bir parçası olarak kabul edilmesinde büyük rol oynayan Profesör Ling⁷⁵ hakkında geniş bilgi verir, onun kurduğu ve halen devam eden jimnastik okulunu anlatır. Ling'in jimnastik metodunu ana hatlarıyla anlatan Selim Sırrı, Ling'in, beden eğitimi metodunun "maddî ve manevî kuvvetler arasında muvazene kurma" temeline dayandığını belirtir. İsveç'in soğuk iklimine karşı koymak için geçmişte içkiye ya da evlerde hareketsizliğe sığınan halkın vücut sağlığının gittikçe bozulduğunu gören Ling, tatbik ettiği jimnastik metoduyla içkinin ve hareketsizliğin tahrip ettiği vücutlara hareketlilik ve zindelik kazandırmıştır. Jimnastiği "terbiyevî, askerî, tıbbî ve bedâyiî" olmak üzere dört kısma ayıran Ling, bunların insan bedenine değişik faydalar sağladığını ortaya koymuştur. Selim Sırrı, o günlerde hâlâ uygulanmakta olan bu dört kısım jimnastik hareketleri hakkında açıklamalarda bulunur. Ling'in İsveç'te kurduğu jimnastik okullarına, burada öğrendikleri beden eğitimi metodlarını kendi memleketlerinde uygulamak amacıyla dünyanın hemen her tarafından öğrenciler ve hocalar gelmektedir. Ayrıca, İsveç'in merkeze en uzak köylerinde bile ilkokullar bulunduğunu söyleyen Selim Sırrı, kuzey bölgelerinde birbirinden çok uzak olan köylerde ise seyyar mekteplerin eğitim hizmeti verdiğini ifade eder. Seyyar mektepler, her köyde dört ay kalmak suretiyle her yıl üç köyün çocuklarını okutmaktadır.

Celal Nuri'nin seyahat eserlerinde Avrupa ülkelerindeki maarif ve ilim çalışmalarıyla ilgili tespitler geniş olarak yer alır. *Şimal Hatıraları* adlı kitabında Finlandiya'yı anlatırken öncelikle, bu ülkede okuma-yazma bilmeyen kişi kalmadığını belirtir. Bilhassa Lutherien mezhebine bağlı vaizlerin bunda büyük rolü olmuştur. Lutherien vaizleri, dua metinlerini okuyamayanları merasimlere kabul etmediğinden herkes dinî törenlerden mahrum kalmamak için bu metinleri okuyabilmek gayesiyle okuma-yazma öğrenmeye mecbur kalmıştır. Celal Nuri, Finlandiya'da meclise, hiçbir tartışma çıkmadan "gürültüsüz, patırdısız" kadın üye alınabilmesini maarifin çok ilerlemiş olmasına bağlar. Selim Sırrı'nın eserinde söz konusu edilen "seyyar mektep"lere Celal Nuri de dikkat çeker. Yalnız, iki yazarın verdiği bilgiler arasında -örneğin, seyyar mekteplerin köylerde kalma süresi- bazı farklılıklar vardır. İsveç'te, kuzey bölgelerinin buzla kaplı en uzak ve küçük köylerine bile giden "seyyar mektep"ler sayesinde okuma-yazma oranı en yüksek seviyeye ulaşmıştır. "Bir mektep idare edemeyecek kadar küçük nokta veya karyelerde bu seyyar mektep altı hafta kalır, sonra gider, yine avdet eder. Bu suretle ehl-i kurrâ bile nimet-i maariften mahrum kalmaz. Kışın o bitmez tükenmez müncemid geceleri ise mütalaayı bir ihtiyaç haline kor. Protestan Lutherien mezhebinin bu babdaki teşvikatını da unutmamak lazım gelir." (s 53) Norveç ise, henüz yeni bir ülke olmakla birlikte maarifte çok ileridir. Norveç'te maarif hususundaki ileriliğin tıpkı İsveç'teki gibi "veleh-bahşâ-yı ukul" bir seviyeye ulaşmış bulunduğunu söyleyen Celal Nuri, herkesin okur-yazar, amelenin bile "efendi" olduğunu ileri sürer. Yazarın, Danimarka ile ilgili tespitleri de aynı paraleldedir. *Kutup Musahabeleri*'nde bu kez İzlanda için benzeri tespitlerde bulunur, maarif ve edebiyat alanındaki ilerlemeden bahseder; hatta "sekiz bin kişilik hecrî bir buz köyünde" bir üniversite bulunması karşısında çok şaşırır.

Halit Ziya'nın, *Almanya Mektupları*'nda bu ülkede eğitim-öğretime verilen öneme dikkat çektiği görülür. Almanya'da, bir insan hizmetçilikten memuriyete kadar hangi işe girecek olursa olsun, o iş alanıyla ilgili eğitim görmüş olma şartı aranmaktadır. Yazar, Münih'te gezdiği Deutsches Museum'u anlatırken bir taraftan da Almanya'nın gelişmiş teknolojisine, fen alanındaki önemli çalışmalara değinir. Bu müzenin bir salonunda elektrik, tıp, gramofon, telegrafon, telefon ve telgraf, kimya, matbaacılık, saatçilik ve gemiciliğe... ait makineler, eşyalar sergilenmektedir. Bunların hepsini bir arada gören yazar, teknolojinin en gelişmiş unsurlarını gözler önüne seren makineler ve düzenekler karşısında hayrete düşer. Kurulmuş elektrikli düzeneklerde gök cisimlerinin hareketleri ayrıntılı ziyaretçilere olarak seyrettirilmektedir. Taşkömürünün nasıl çıkarılıp işlendiği, gemilerin nehirler üzerinde işleyişi ve limanlardan yük alıp boşaltması, buhar makinesinin tekâmülü de aynı şekilde elektrikli

⁷⁵ LING, Per Henrik (1776-1839): İsveç jimnastiğinin kurucusudur. Çeşitli okullarda Beden Eğitimi hocalığı yaptıktan sonra 1814 yılında Stockholm'de kurduğu jimnastik okulunda tamamen yeni metodlar uygulamış ve kendi metodunu sonraki dönemlerde de kabul ettirmiştir. Jimnastik yöntemini anlattığı bir kitabı da (*les Fondements généraux de la gymnastique*) vardır.

tertibatlarla gözler önüne serilmektedir. Ziyaretçiler arasında öğrencilerin çok olduğunu gören Halit Ziya bu müzeyi adeta bir "açık mekteb"e benzetir. İlimin ve maarifin hizmetindeki Deutsches Museum, Alman çocuklarına böylesine büyük imkânlar sunarken bizim okullarımızdaki alet-edevat yokluğunu, kitap yetersizliğini, öğrencilerin mahrumiyetini düşünmek yazarın tahammülünü aşar.

Matbaacılığın, kitap yayıncılığının gelişmiş olduğu Leipzig şehrinde halk arasında okuma alışkanlığının yaygınlığı yazarın dikkatini çeker. Müşteriye gazete satan kadınlar bir taraftan da gazetelerini okur, pazarlarda meyve-sebze satan genç kızlarla kadınların bile ellerinde mutlaka okudukları bir gazete veya kitap bulunur. Hatta Leipzig'de saman yüklü koca bir ambar kadar büyük arabasının önünde, hayvanlar yavaş yavaş yolunu takip ederken, yarı uzanmış vaziyette kitabını okuyan bir köylüye rastlamak zor değildir.

Halit Ziya'nın, *Alman Hayatı*'nda teknolojik meselelere daha geniş yer verdiği, maarifle ilgili ayrıntılı gözlemlerde bulunduğu görülür. Almanya'da çocuk mekteplerini gezen Halit Ziya buralarda gördüklerini anlatırken hayranlık duyguları içerisinde. Mekteplerin, temizlik ve düzenleriyle, süslü oluşlarıyla buralarda çocuklara adeta bir hayat felsefesi aşılandığını söyler. Bizim mekteplerde umumiyetle var olan ve insanı rahatsız eden "müstekreh kokular", çirkin görüntüler, karışıklıklar Alman okullarının hiçbirinde yoktur. Çocukların daha okul öncesinde eğitime başlandığı Almanya'da, Kindergarten Çocuk Bahçesi yazarı adeta büyüler. Burada okul öncesi çocukların her alanda eğitimi yapılıp, ihtiyacı karşılandığı gibi ayrıca kız çocuklara biçki-dikiş öğretilir. Temel bilgilerin, genel kültüre ait malumatın, görgü kurallarının yanında pratik ev işlerinin de öğretilmesi ona enteresan gelir. Teneffüs zamanlarında çocuklara toplum içinde güzel yürümek, düzgün durmak, oturup kalkmak gibi davranışlar öğretilmektedir.

Halit Ziya'ya göre bir memleketin kudret ve marifetini en iyi gösteren yerler mekteplerdir. Almanya'daki diğer okulları gezerken okulların mükemmeliyeti karşısında kıskançlık duyar. Tozdan, çamurdan, rahatsız edici kokulardan, çirkin görüntülerden uzak Alman okulları onda ister istemez bir mukayese fikri uyandırır. İstanbul'un basık tavanlı, dar ve dolaşık merdivenli, kambur duvarlı, neredeyse birer harabe halindeki okullarını düşününce hem üzülür hem de Alman okullarını kıskanır. İstanbul'daki okullarda öğrencilerin kıyafetleri fakirliğin bir nümunesi gibi görünürken Almanya okullarında öğrenciler tertemiz, pırıl pırıl giysileriyle dikkat çeker. Öğrenciler hem okulda hem de sokakta çok dikkatli, terbiyelidirler. Bedenlerinden olduğu gibi ruhlarından da sağlık fışkırır sanki. Öğretmenlerin öğrencilere davranışları da haşin olmayıp, şefkatlidir: "Buralarda vâzihan müşahade olunan, asırların arasından tasfi ve tekmiil ederek gelmiş bir hür memleket çocuk ruhudur, (...) bunun üzerinde terbiyenin demirden kuşağı vardır. (...) Bilir ki ancak bu kuyûd ile bir mukayyed hürriyet onu tam mânâsıyla hür bir insan yapacaktır."⁷⁶ Almanya hem ilimde hem de ilmin uygulama sahaları olan ticaret, sanayi ve ziraatte ileriye gitmiştir. "İşte o kudret-i ilmiye ile bu kabiliyet-i ameliyenin imtizâc-ı mes'ûduna cihan-ı medeniyette en mükemmel nümuneyi irae eden Almanya olmuştur."⁷⁷ Bu ise ancak mekteple temin edilebilmiştir. Alman ilim adamları dünyanın her tarafında araştırmalar yapmakta, ticaret ve sanayi erbabı çeşitli ülkelerdeki meslektaşlarıyla ortak faaliyetlerde bulunmakta ve dünyanın her köşesine "Alman sanayiinin, Alman ticaretinin, Alman ilminin çelik tellerinden örülmüş ağlarını germekte"dirler.

Almanya'nın maarif sistemi hakkında da genel bilgi veren Halit Ziya bu ülkede okulların üç kısma ayrıldığını söyler. Bunlar "sınıf-ı ibtidaiye, idadiye, âliye"dir. Okullarda okutulan kitaplar mükemmel bir öğretici düzenle yazılmıştır, yazılış metodları birbirinin aynıdır. Almanların eğitim anlayışını ortaya koymak için onların, "Ne zaman daha iyi bir şey vücuda getirmek mümkün olmadığına hükmedilirse o zaman geri kalmağa mahkûmiyet muhakkaktır."⁷⁸ fikrinde olduğunu ifade eder. Sınıflarda öğrenci sayısı makul miktardadır, bir sınıfta en çok otuz civarında öğrenci bulunur. Bu, öğretmenlerin öğrencileri daha iyi tanımalarına imkân vermekte, onlarla

⁷⁶ *Tanin*, nr. 2670, 6 Mayıs 1332/19 Mayıs 1916

⁷⁷ aynı yer

⁷⁸ *Tanin*, nr. 2681, 17 Mayıs 1332/30 Mayıs 1916

daha yakından ilgilenmelerine zemin hazırlamaktadır. Derslerde, kesinlikle bizdeki gibi ezbercilik yoktur; öğrenciler okuduklarını kendi anladıkları kadarıyla anlatırlar. Dersler genellikle soru-cevap yöntemiyle işlenmekte, bunun için de öğrenciler derslere hazırlanarak gelmektedir. Derste hiçbir dakikanın boş geçirilmediğini belirten yazar, en küçük bir boşlukta muallimin öğrencilere sorular sorarak onların dikkatini ayakta tuttuğunu söyler. Halit Ziya'nın da izlediği Edebiyat dersinde "Goethe'nin eserlerinde kadınlar" bahsi, muallim-talebe tartışması şeklinde işlenir. Yazar, Tabiat Bilimleri derslerinde her konunun deneylerle uygulamalı olarak işlendiğini söyler. Resim ve çizim derslerine ayrı bir önem verildiğini ifade eden Halit Ziya, bu derslerin adeta bütün derslerin yardımcısı olarak görüldüğünü belirtir.

Halit Ziya, gözlemleri sonunda bir mukayese yapma gereği duyar. Ona göre, Türk çocuklarının aslında Alman çocuklarından zekâ olarak bir eksiği yoktur. Tek fark eğitim modelleri "tedris-i tatbikî" arasındaki farktır. Bir Türk öğrenci, Alman okullarında okutulacak olsa onun da başarılı olacağından şüphe duymamak gerekir. Alman okullarında "fazla bilgi"den ziyade "iyi bilgi" üzerinde durulmaktadır. Halit Ziya, Türk okullarının asıl bu anlayışa muhtaç olduğunu ileri sürer. Tarih, Coğrafya, Edebiyat gibi derslerde bütün dünyayı dikkate alan bir yaklaşım görülmekle birlikte asıl merkez Alman tarihi, Almanya coğrafyası ve Alman edebiyatıdır. Millî duygulara hitap eden parçalar fazla okutulmaktadır. Bunda, elbette savaş yıllarında (1916) bulunulması etkisi büyüktür. Matematik işlemlerine, "bir hesâb-ı zihnî memleketi olan Almanya" okullarında özel bir önem verilir. Hesapların kâğıt üzerinde değil, zihinde yapılması için öğrencilerin egzersiz yapmasına gayret edilir. Ders yöntemleri, öğrencileri teşvik edecek özelliktedir; sıkıcı değil, heveslendirici, yol açıcı bir tedris usulü vardır. Sınıftaki bütün öğrenciler aynı özenle dikkate alınır; zeki ve çalışkan olanlarla ders işlenip ötekilerin ihmal edilmesi söz konusu değildir. Öğrencilerin millî dili en iyi şekilde öğrenebilmesi için *Guillaume Tell* gibi tiyatro eserleri, vurgulara dikkat edilerek *teatral* edalarla sınıfta okunur. Millî musikinin öğretilmesi de temel gayelerdendir. Bunun için, çocuklara "teganni sanatı" dersleri de verilir; hemen hepsine okuyup-yazma gibi "kıraat-ı musiki" de öğretilir. Millî ve dinî hislerin geliştirilmesi için musikiden yardım umulur.

Alman maarifinin ulaştığı yüksek seviye Mehmet Âkif'in *Berlin Hatıraları*'nda da söz konusu edilir. Âkif, Alman toplumunda "mektepe, kışla, fabrika ve fen" in el ele vererek bir âhenk oluşturduğunu ifade eder. Okulların, fabrikaların, iş yerlerinin sayısının artışı ilimdeki gelişmelerle paraleldir. Şairin ifadesiyle "mektepe ile mabed" birbirini rahatsız etmez:

Nasılsa mektebiniz tıpkı öyle ma'bediniz.

Ne çan sadası boğar san'atin terânesini,

Ne susturur medeniyet bu âhiret sesini." (s. 302)

Şair, bizde ise maarifin insanlara fayda sağlamaktan çok zarar verdiğini, "ulûm-ı hâzıradan beklenen menâfi" in asla sağlanamadığını belirtir. İlimin hayata faydalı olma prensibi bizde uygulanamamaktadır. Bu yüzden de "fünûn-ı müsbeteden istifademiz menfi" dir.

Cenap Şahabettin'in *Avrupa Mektupları*'nda Bulgaristan'ın maarif sistemi ile ilgili tespitlere rastlanır. Bulgaristan'da maarife ve fenne büyük önem verildiğini belirten Cenap, devamlı olarak mekteplerin açıldığını, ailelerin çocuklarını okula gönüllü olarak gönderdiklerini belirtir. Bulgaristan'daki okullar hakkında da bilgi veren yazar, bilhassa yüz yıla yakın bir zamandan beri Bulgar zenginlerinin okullar açarak eğitime büyük katkılar sağladıklarını ifade eder. Bu paralelde, bir asırdan beri Bulgar çocuklarına iyi bir maarif sisteminin gerektirdiği bütün bilgiler verilmektedir. Bulgaristan'ın maarif tarihini ana hatlarıyla aktaran Cenap, Rus muharebesinden önce başlatılan maarif seferberliği çerçevesinde her köyde bir okul açılmasının ve çocuklarını okula yollamayanların cezalandırılmasının planlandığını belirtir. Yine aynı program çerçevesinde bir ticaret mektebi, bir ziraat mektebi bir de ilahi ilimler mektebi açılmış; muharebe sonrasında ilk öğretim mecburi tutulmuştur. Cenap'ın verdiği bilgilere göre Bulgaristan'da 1918 yılında dört tabaka ilk mektep vardır. Bunların birincisinde dört-yedi yaşları arasındaki çocuklara eğitim verilir. İkinci tabaka ilk mekteplerin sayısı üç binden fazladır, hocaların sayısı ise dokuz bini bulur. Bu okulların üçüncüsü yüksek ilk mekteplerdir. Bunların sayısı yüz elli kadar olup

öğrenci sayıları ise beş bin civarındadır. Dördüncü sıradaki ilk mekteplere özel ilk mektepler adı verilir. Bunların sayısı da resmî okullara yakındır. Cenap, bu bilgileri verdikten sonra şu soruyu sormaktan kendini alamaz: "Biz altı asırda ne yaptık, Bulgarlar yarım asırdan az zamanda ne yapmışlar?..." (s. 27)

Cenap, Bulgaristan'ın maarif sistemiyle ilgili bu bilgileri verdikten sonra Almanların ilme ve fenne verdiği öneme de değinir. Onun bu konudaki gözlem ve fikirlerinin Halit Ziya'ninkilerle benzerlik gösterdiği görülmektedir. Almanya'nın her köşesinde ilmin izlerine rastlandığını belirten yazar, "(Almanya'da) hudud-ı ilm ve fen dahilindeki şeylerden en naçizi bile istiskal ve istihkar görmez." (s. 109) sözleriyle bu ülkede ilme verilen değere işaret eder. Her Alman, çağın ilminin gereklerine göre yaşamayı, o uğurda çalışmayı bir gereklilik saymaktadır. Almanlar hemen her alanda olduğu gibi ilmî çalışmalarda da birbirlerini desteklerler: "Fünûn-ı asrı takib ile herkes ayrı ayrı ve her ferd kendi hesabına çalışır; fakat bir Alman'ın sa'yi bir diğersinin mütemmim-i sa'yidir..." (s. 109) Almanya'da ilim ve sanayi el ele vermiş, bunun sonucu olarak da halk aydınlanmış, teknolojik gelişmeler her türlü çalışma sahasına uygulanmıştır. Çocuklar mutlaka okula gönderilmiş, çeşitli alanlardaki bilgileri en iyi şekilde almaları sağlanmıştır.

İlk mekteplerde okuyanlar, daha sonra "*technikum* denilen sanayi mektepleri"ne giderek belirli alanlardaki bilgi ve pratiklerini artırır. Sayıları bir hayli fazla olan meslek okullarında çeşitli alanlarda eğitim verilir; bu sebeple okulların programları birbirinden farklıdır. Mesela Münih'teki *technikum* bira imalatı eğitimi verdiği için bu okulun programı ona göre düzenlenmiştir. Diğer yerlerdeki meslek okullarında özellikle "sanayi-i nesciye, sanayi-i fâhûriyye (seramikçilik), sanayi-i kimyeviye, sanayi-i elektrikiye" eğitimi verilmektedir. Bu okullara sadece Alman çocukları değil yabancı öğrenciler de kabul edilir, fakat yabancı öğrencilerden, pek de az olmayan bir fiyat farkı alınır. Cenap'a göre bunun amacı paradan istifade değil, yabancıların Alman *technikum*larına girmesine mümkün olduğunca sınırlama getirmektir. Çünkü "Almanlar ilm-i san'atlarına karşı bir gayret-i ketm ü istihfaz beslerler; esrar-ı servetlerini yabancılardan kıskanırlar." (s. 181) *Technikum*lar sayesinde sanayinin çeşitli kollarında ihtisas kazanan öğrenciler bir yandan okullara devam ederlerken diğer yandan da eğitim gördükleri alanda üretim yapan atölye ve fabrikalardaki çalışmalarını yerinde takip ederler. Böylece hem teorik bilgi alırlar hem de meslek pratiğini geliştirirler. *Technikum*lardan sonra *politechnikum* denen "medâris" gelir. Bunlar yüksek sanayi mektepleridir; sanayi mühendisleri, sayısı on bire varan bu okullardan yetişir. *Politechnikum*larda iki bin kadar öğrenci, sanayi ile uzaktan yakından ilgili hemen her şeyi öğrenim süresi içinde okumaktadır. Bu okullardan her sene mezun olan üç-dört bin kadar "doktor-mühendis" sanayinin çeşitli kollarında görev yapmaya başlar.

Mehmed Rauf'un Napoli'deki "tahassüsâtı" arasında eğitim ve öğretime ilişkin geniş tespitler yer almamakla birlikte, onun, "Elsine-i Şarkiye Mektebi"nden bahsetmiş olması önemlidir. Bu okulun Türkçe hocası Profesör Luigi Bonelli ile tanışan, ondan ve okul idaresinden okulun eğitim-öğretim sistemi hakkında bilgiler alan yazar bunları seyahat notlarında aktarır. Mehmed Rauf, Bonelli'yle sadece tanışmakla kalmaz, onun okuldaki faaliyetlerine de değinir hatta zaman zaman, Bonelli'nin devam ettiği kahvehanedeki Türkçe sohbetlerine de katılır. Bonelli, sadece Türkçe'yi değil aynı zamanda Türk edebiyatını da iyi bilmektedir. "Elsine-i Şarkiye Mektebi/Istituto Orientale", Napoli'nin en büyük caddelerinden birinin kenarındadır. Okulun sayısız dershanesi, zengin bir kütüphanesi, idare heyetine ve öğrencilere mahsus odaları mevcuttur. Mehmed Rauf, Avrupa'daki benzerlerinin hepsinden önce kurulmuş olan okulun kuruluş tarihçesini de aktarır. Istituto Orientale'de her dilin baş hocası İtalyan, onun muavinleri ise o dilin mensubu olan kişilerdir. Okulun öğrencilerin büyük çoğunluğunu "zabitân" meydana getirmektedir. Bu okulun önemi bilhassa Trablusgarp savaşlarından sonra iyice artmıştır. Önceleri sadece lisan öğrenimi açısından önemli görülen enstitü, İtalya'nın gütmeye başladığı müstemleke siyaseti paralelinde büyük önem kazanmış durumdadır.

B. Özürlülerin Eğitimi

Seyyahlar, Avrupa ülkelerinde, özürlülerin eğitimi meselesine de temas ederler. O tarihlerde Osmanlılarda özürlülerin eğitimine yönelik belirgin bir program olmadığı için Avrupa ülkelerinde özürlülerin eğitimiyle ilgili çalışmalar seyyahların ilgisini çeker. Osmanlı toplumunda özürlülerin topluma yük olması önlenemezken Avrupa ülkelerinde özürlülerin özel programlarla eğitilerek topluma yararlı kişiler haline getirilmeleri seyyahlara enteresan gelir. Zaman zaman üstü örtülü mukayeseler de yaparak özürlülerin eğitimi meselesini eserlerinde anlatan Osmanlı seyyahları ilgi çekici tespitlerde bulunurlar.

Mustafa Sami Efendi'nin tespitlerine göre eğitim ve öğretimin son derecede gelişmiş olduğu Avrupa'da kör, sağır ve dilsiz çocukların okuma-yazma öğrenmesi için hususi mektepler açılmış, bunlara mahsus "ulûm-ı hikemiyye ve fûnûn-ı riya'ziyye" kitapları yazılmıştır.⁷⁹ Böyle okullarda dokuz-on yaşlarındaki kız ve erkek çocukların dahî "ilm-i hendese ve coğrafya ve sâir her fende" derin bilgi sahibi oldukları görülür. Bu şekilde kör, sağır ve dilsiz çocuklar da eğitimlerini tamamlayıp toplumda iyi bir yer edinerek hayatlarını sürdürürler. Bunun sonucu olarak; sağır ve dilsiz çocuklar da toplumdan kopmamakta, onların topluma zararlı birer varlık olması engellenmektedir. "Bunlar bu makule âzâsı nâ-tamam sabî ve sabiyeleri bu vech ile terbiye eyledikleri hâlde artık tâmmül'-âzâ olan kimselerin hüner ve marifetleri kıyas ile fehm olunur." (s. 29) diyen Mustafa Sami Efendi'nin, Avrupa ülkelerinde eğitimin yaygınlığına ve mükemmelliğine ilginç örneklerle dikkat çektiğini görürüz.

Londra'da körlerle dilsizlerin okullarını ziyaret eden *Seyhatname-i Londra* yazarı bu okullarla ilgili izlenimlerini ortaya koyarken adeta Mustafa Sami Efendi'nin izahlarını tekrarlar gibidir. Körlerin kendilerine ait özel okullarda eğitildiklerini belirten seyyah, bu okulu ziyaret etmiştir. "Gördüm ki on dört yaşında körler önlerine kitapları almışlar ve bazıları dahî yazı ile meşgul olmuşlar. Adeta gözlü adamlar gibi okuyup-yazmaktadırlar." (s. 72) Yazdıkları yazı da adeta usta bir hattatın yazısı kadar düzgün olmaktadır. Seyyah, körlere okuma-yazma öğretilen kitapların özelliklerini ve çocukların öğrenme şeklini de ayrıntılı olarak aktarır: "Bunların kitapları adeta kütüb-i matbua gibi olmayıp hurufâtı kabartma tab' olunduğundan körler ellerini hurufâtın üzerinde gezdirerek bi't-teferrüs kemâl-i sür'at ve fesâhatle okurlar." (s. 72)

Bu okullarda kızlar okuma-yazmanın yanı sıra dikiş, nakış gibi çeşitli el işlerini, erkekler de marangozluk ve buna benzer el sanatlarını en iyi şekilde öğrenmektedir. Kızların terzilikteki, erkeklerin marangozluktaki ustalığı seyyaha göre, görme duyusundan yoksun olmayanlardan daha ileridedir. Bunların arasından pek çok yazar ve şair de çıkmıştır ve seyyahın iddiasına göre devrin en büyük şairi körler okulunda okumuş biridir. Görme özürlü çocukların eğitim ve öğretimden mahrum kalmamaları için maddî-manevî bütün kolaylıklar sağlanmıştır. Öğrenmelerinin pek mümkün görülmediği coğrafya derslerinde bile kendileri için yapılan özel haritalar sayesinde ülkeleri bütün özellikleriyle tanıyabilmektedirler.

Körlerin okulundan sonra dilsizlerin okulunu da ziyaret eden seyyah bu okulun bir kışla kadar büyük olduğunu söyler. Dilsizler okulu yatılıdır ve binanın dahilinde yatakhaneler, yemekhaneler, atölyeler, dersaneler bulunur. Koşullarında hiçbir eksiklik yoktur, herşey mükemmelen düzenlenmiştir. Okuldaki beş-altı öğretmenin ikisi tıpkı öğrenciler gibi dilsizdir. Dilsizler okulunda bazı dersleri izleyen seyyah öğrencilerin kendilerine öğretilen özel işaretler sayesinde anlayabildiklerini belirtir. Seyyah "İngiltere'de kör ve dilsiz ve sâir bu makule nâkısül'-a'zâ olanların sıfat-ı insaniyetten mahrum olmamaları için istihsâl-i kemâlâta ikdam ederek bu makuleler yigirmi-yigirmi beş yaşında mektepten çıkıp adeta tâmmül'-a'zâ olanlar gibi halk ile ihtilât ve i'tilâf ve sanayi' ve maari'le ittisaf ederler." (s. 76) diyerek görme ve işitme duyusundan yoksun olanların eğitim yoluyla topluma kazandırılmalarına dikkat çeker. Doğuştan dilsiz olanların evlenmelerine devletin izin vermediğini belirterek de ilgi çekici bir noktaya temas eder. Dilsizlik "ekser familyalarda evlâd-ı evlâdîne kadar zuhur etmekte olduğundan" bu kalıtsal eksikliğin toplumda yaygınlaşmaması için böyle bir yasak koyulmuştur. Fakat bu yasağı koyan devlet, eğitim-öğretim söz

⁷⁹ Abdülhak Hâmid'in 1879'da yazdığı bir mektuptan: "Şimdi ise Avrupa'da dilsizler de taallüm-i tekellüm ediyor." *Abdülhak Hâmid'in Mektupları*, (Haz.: İnci ENGİNÜN), Dergâh Yay., İstanbul, 1995, c.I, s. 145

konusu olduğunda dilsizlerin de en iyi şekilde eğitimini sağlamakta, onları eğitim haklarından mahrum etmemektedir.

Halit Ziya, Almanya seyahati sırasında gezdiği, incelemelerde bulunduğu okulları *Alman Hayatı*'nda anlatırken Körler Mektebi'nden de bahseder. Burası körlere eğitim veren, eğitim sonrasında da iş bulup onları topluma kazandıran bir kurumdur. İş bulma aşamasında koruyucu dernekler ve hayır kurumları okulla işbirliği yaparlar. Aksi takdirde bunların sokaklarda dilencilik edip cemiyete zararlı olmaları kaçınılmazdır. Hatta bunlardan, ileriki yıllarda birbirleriyle evlenip bahtiyar bir yuva kuranlar dahi bulunur. *Seyahatname-i Londra* yazarının İngiltere'de dilsizlerin evlenmelerine yasak koyulduğunu belirtmesine karşılık, Halit Ziya'nın Almanya'daki tespiti bunun karşıtıdır. Almanya'da dilsizlerin evlenmelerine herhangi bir yasak getirilmemiştir. Almanya'nın o yıllarda bilhassa nüfus artırma çabasında olduğu düşünülürse bunun sebebi anlaşılır.

Yazara göre, Alman toplumundaki koruyuculuk ve sosyal düzen bu okulda da kendini gösterir. Mektebin büyük bir kütüphanesi vardır. Bu mektepte çocuklara usulüne uygun olarak coğrafya, hesap, okuyup-yazma, eşya bilgisi... gibi pek çok ders verilmektedir. Körler Okulu yatılı değildir, aileler çocuklarını buraya sabah bırakıp akşam alırlar. İlk girdikleri sınıfta on dört-on beş yaşlarında son derecede temiz giyimli çocuklar vardır. Halit Ziya bu sınıfta kör çocukların okuyup-yazma tekniklerini takip eder; özel işaretleri harflerin yerine koyarak parmaklarıyla satırları takip edişleri ona enteresan gelir. Çocuklara uygulanan şifahi imtihanı dinler. Aynı okulun iskemle, hasır, sepet ve fırça tezgâhlarını da dolaşır. Bu tezgâhlarda kör çocukların, işlerini büyük bir ciddiyet ve maharetle yürütmeleri yazarı hayretler içinde bırakır.

Körler Mektebi'nin ardından Marcusstrasse'taki Sağırlar ve Dilsizler Mektebi'ni gezen Halit Ziya, bu vesileyle, Almanya'da sağırların ve dilsizlerin eğitiminin diğer çocuklar gibi mecburi olduğunu belirtir. Memlekette bunların eğitimini üstlenmiş çeşitli kurumlar vardır. Marcusstrasse'taki okulda üç-beş yaşlarındaki sağır ve dilsiz çocuklar eğitilir. Berlin'de buna benzer dört okul daha vardır. Körler Mektebi'nde olduğu gibi burada da çocuklara okuma-yazmanın yanı sıra daha pek çok konuda eğitim verilir. Sağırlar ve Dilsizler Mektebi'ndeki çocuklar herşeyi dudak hareketleri ve işaretler yoluyla öğrenmektedir. Öncekiler "elleriyle görürlerken", bunlar "gözleriyle duymaktadır" sanki. Üç-beş yaşın bir üstündeki sınıflarda yer alan öğrenciler eğitim sayesinde bazı sesleri çıkarmayı, harfleri söyleyebilmeyi öğrenmişlerdir.

Eğitimdeki temel maksadın insanı topluma faydalı bir varlık haline getirmek olduğu, Almanların maarif sistemine bakıldığında daha iyi bir şekilde anlaşılmaktadır. Görmeyenlere görmek, söylemeyenlere söylemek kabiliyetini kazandıran bu sağlam eğitim sistemi sayesinde, cemiyete zararlı birer yük haline gelebilecek çocuklar çalışan, iş gören, meslek sahibi faydalı fertler olmaktadır.

Yazar, körlerle sağırlar ve dilsizlerin okullarını dolaşırken iki duyguyu aynı anda yaşadığını ifade eder: Tabiatın bu mini mini yavrulara yaptığı zulme *acı*, medeniyetin onlara birşeyler öğretme ve onları ilerletme çabalarına ve çocukların şevkine ise *hayran* olur. Zekâ özürlü çocukların da özel programla eğitim veren okullarda eğitildiğine dikkati çeken Halit Ziya, Berlin'de yirmiye yakın bu tip okul bulunduğunu söyler. Öğretmenlerdeki derin şefkat duygusu ve metodlu yaklaşım sayesinde zekâ özürlü çocuklar mükemmel bir şekilde eğitilmektedir. Öğrenebilecekleri her şey, anlayabilecekleri şekilde ve seviyede öğretilmektedir.

Sayıları fazla olmasa da bazı seyyahların, Avrupa'da özürlülerin eğitimiyle ilgilenmesi önemlidir. Bu alanda bilhassa Halit Ziya'nın izlenimleri doğrudan gözlemlere dayandığı için çok canlı ve ayrıntılıdır. Buna karşılık, özürlülerin Avrupa ülkelerinde mükemmel bir şekilde eğitildikleri fikri, bu seyyahların hemen hepsinde ortak bir noktadır. Ülkelerin genel maarif sistemlerinin bir parçası olarak özürlülerin eğitimi, insanı topluma kazandırma düşüncesi çerçevesinde ele alınır.

5. Eğlence Hayatı

A. Resmî Törenler, Ziyafetler ve Şenlikler

Seyyahlar, Avrupa seyahatleri sırasında katıldıkları veya seyrettikleri eğlencelerle törenler hakkındaki izlenimlerini de anlatmışlardır. Bu eğlencelerin başlıcalarını yemek ziyafetleri, konser ve sirk seyirleri, bahçe ve mesire gezintileri, gece eğlenceleri... şeklinde sıralamak mümkündür. Tiyatro seyri de bu eğlenceler arasında sayılabilir. Fakat Avrupa tiyatrolarını çalışmamın daha önceki bir bölümünde geniş olarak ele aldığım için burada tiyatronun bazı seyyahlar tarafından eğlence olarak değerlendirilişine ilişkin tespitlere kısaca yer vermekle yetineceğim. Ayrıca, yiyeceklerle ilgili ayrı bir bölüm açmaya gerek duymadığımdan, ziyafetlerde sunulan yiyecek ve içecek çeşitlerini de yeri geldiğinde belirtmeyi uygun buldum. Yine aynı şekilde ziyafetlerde tasviri yapılan özel tören kıyafetleriyle ilgili değerlendirmeler de ziyafetin bir parçası olarak düşünölmüştür.

İtalya Seyahatnamesi yazarı Sadık Rifat Paşa, Avusturya kralı I. Ferdinand'ın taç giyme merasimine resmî davetli olarak gitmiş ve bu merasim çerçevesinde verilen ziyafetlere, düzenlenen şenliklere katılmıştır. Tirol eyaletinin merkezi Innsbruck, imparatora bağlılık töreni (resm-i biat) münasebetiyle süslenmiştir. İmparatorun mükellef bir alayla şehre gelmesinden sonra tören yapılır, gece de şehir kandillerle aydınlatılır. Como şehri de aynı münasebetle süslenmiş ve burada da şenlikler düzenlenmiştir. Sadık Rifat Paşa, bazı sefirlerle birlikte geldiği Como'daki "şehrâyin"i anlatırken "o gece umûmen derûn-ı şehrin ikad-ı kanâdîl ile tezyin" edildiğini ve "gölde kâin sevâhilde olan yalılar ve kayıklar ve bir kıt'a vapur sefinesinin dahi kandiller ile tenvir ve fişenkler atılarak icrâ-yı merasim-i şehrâyin" olduğunu (s. 20) söyler.

Kral I. Ferdinand'ın Como'dan Monza yoluyla Milano'ya dönüşü ise başlı başına bir şenlik gibidir. Paşa, bu dönüş alayının ihtişamını şu cümlelerle yansıtmaya çalışır: "İmparator müşarünileyh Como şehri donanmasından sonra bâlâda mezkûr Monza şehrinde olan saraya gelip birkaç gün onda ârâm ve ikamet ile mâh-ı cemâziyelâhirenin on ikinci cumaertesini günü Milano'ya duhûlü musammem olduğundan yevm-i mezkûrda alay tertibiyle yani ibtida süvari boruzenleri ve meccar süvari ve ba'dehu bir alay piyade asâkir-i nizâmiye ve muzıka ve on iki re's kadar donanmış yedekler ve ba'dehu ikişer bârgirli Milano havalisi kazalarının muhtarlarının yüzden mütecaviz hintoları ve ba'dehu altı bârgirli hintolar ile Venedik ve Milano valileri ve ba'dehu seksen hinto kadar Milano şehrinin ekâbir ve âyânı ve ba'dehu süvari hademe-i mahsusa-i imparatorî ve sonra altışar bârgirli imparator-ı müşarünileyhin iki adet müzeyyen alay arabaları ve sonra kezalik altı bârgirli Milano'da kral vekili ve ba'dehu gayet müzeyyen ve muanven altı re's kır bârgirli hinto ile imparator ve imparatoriçe ve ba'dehu yine altışar bârgirli imparatoriçenin huddâmeleriyle memlû ve müzeyyen alay arabaları..." (s. 22)

İmparatorun Milano'da verdiği ziyafete de katılan Sadık Rifat Paşa, yine aynı kutlama programı çerçevesinde ziyafet gününün gecesinde Scala tiyatrosunda gerçekleştirilen bale gösterisini de izler. Paşa'nın, "ferdası gece dahi saray-ı imparatorîde zükûr ve inâstan dört bin nüfustan müretteb cesim balo tanzimiyle" (s. 23) diye anlattığı büyük baloda kadınlarla erkeklerin bir arada eğlenmeleri dikkati çeker. Paşa'nın dikkatini çeken şeylerden biri de resmî merasimlerde genellikle kiliseye de gidilerek törenlerin bir kısmının orada icra edilmesidir. Milano'da bulunduğu sürede diğer diplomatlarla birlikte çeşitli eğlencelere katılan Sadık Rifat Paşa, bunların ayrıntısına inmeyip sadece ana hatlarına işaret etmekle yetinir. O devrin eğlence çeşitleri hakkında bir fikir vermesi açısından onun tespitlerini olduğu gibi buraya almak gerekir: "Resm-i tetevvüçün icrasından sonra saray-ı imparatorîde dahi bir gece muzıka tertibiyle bilcümle süfera ve sâir vükelâ celb ve davet olunarak merâsim-i tehniyet ifâ ve ferdası gece ahali-i memleket tarafından Scala nâm tiyatrodâ balo tertib ve gündüz dahi hâric-i şehrdâ kâin ordû-yı askerîde başkumandan mareşal tarafından ziyafet olunmuş (...) vali-i memleket tarafından dahi mahsus balo ve ertesi gece tüccar canibinden kezalik balo tertib olunup saray-ı imparatorîde süfera ve sâireye tekrar ziyafet ve gecesinde mumaiyleh Prens Metternich'in konağında dahi balo yapılmıştır. Ve ertesi günü bârgir ve ip cambazları ve esb müsabakası ve ahşamîsinde envâ' fişenk şenlikleri... icra olunmuştur." (s. 25) Veda merasiminden önce yapılan

madalya töreninde, davetli olan bütün sefirlerle birlikte Sadık Rifat Paşa'ya da "zer ve sîmden sikke suretinde tasvirli madalya" verilir; ardından da Corsa'nın kandillerle aydınlatılması suretiyle yapılan gece şenlikleriyle bütün merasimler sona erer.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'nde eğlencelere ve bilhassa resmî ziyafetlere ilişkin izlenimlerin önemli bir yer tuttuğu görülür. Sultan ile beraberindekileri karşılama ve uğurlama törenlerine ait tespitlerle, onları ağırlamak amacıyla düzenlenen ziyafetlere dair gözlemler bu tören ve ziyafetleri kimi zaman ana hatlarıyla kimi zaman da ayrıntılı olarak ortaya koyar. İlk büyük karşılama şenliği, 28-29 Haziran 1867 sabahı, Touloun kasabasında yapılır. Ani bir fırtınanın ardından Touloun açıklarında demir atan Sultaniye yatı ile beraberindeki fırkateynleri karşılayan Fransız heyetinde komutanlar, devlet adamları ve mihmandarlar vardır. "Rıhtıma çıkış pek tantanalı oldu: Bütün gemiler, Osmanlı-Fransız bayrakları ile donanmıştı. Gemiciler sıra sıra dizilmişler, 'Hurra!' diye bağıryorlardı. Rıhtımda padişahın yürüyeceği yol kıymetli halılarla döşenmişti. Askerî kıt'alar, Bahriye Dairesi Amirallik makamına kadar iki sıra olmuşlardı. Aralarında bırakılan boşlukta, süslü Fransız kadınları öbek öbek toplanmışlardı. Elllerinde sultanın arabasına atmak için getirdikleri çiçek buketleri vardı. 'Vive le Sultan!' (Yaşasın Sultan!) sesleri çevreyi kaplamıştı." (s. 27) Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'daki malî destekçileri Mustafa Fazıl Paşa da Sultan Abdülaziz'i karşılayanlar arasındadır. Paris'teki karşılama ise daha görkemli, daha şaşaalı olur. Özellikle gece şenlikleri seyahatin günlüğünü tutan Ömer Faiz Efendi'yi adeta büyülemiştir: "Evet!... Paris yerinden oynadı." (s. 37) sözleri, onun bu karşılama merasimi ile ilgili izlenimlerini ve şaşkınlığını özet olarak belirtir.

Sultan Abdülaziz'in Paris'e gelişi dolayısıyla, o sırada Paris'te bulunan Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Ağâh Efendi gibi Yeni Osmanlılar, Osmanlı sefiri Mehmet Cemil Paşa'nın isteği üzerine Fransız hükümeti tarafından şehirden uzaklaştırılmıştır.⁸⁰ Osmanlı heyeti Paris'e Lyon garından girer. Garın cephesi silah armalarıyla ve "kırmızı zemin üzerine beyaz ay-yıldızlı Osmanlı bayraklarıyla" donatılmıştır. Fransa İmparatoru III. Louis Napoléon, yanında Fransa'nın asker ve sivil bütün ileri gelenleri olduğu halde Lyon garında Osmanlı Sultanı'nı ve beraberindekileri karşılar. Tecessüs duygusuyla garı dolduran Fransızların ise haddi hesabı yoktur. Sayıları otuzu geçen arabalarla bütün alay, mahşer kalabalığı içindeki büyük caddelerden ve muhteşem zafer tâkları altından geçerek Tuileries sarayına gelir. "Mızıkalar Osmanlı marşını ve La Marseillaise'i⁸¹ çalıyorlardı. Sarayın merdivenleriyle Sulh Koridoru iki sıra Saint-Garde askeri tarafından tutulmuştu. İmparatoriçe Eugenie, padişahı büyük merdiven başında karşıladı. Maiyetinde *dame-d'honneur*lerin Apollon, Sulh, Büyük Konsül salonlarına kadar iki sırayı doldurmaları ve hünkâr geçerken zarif şekilde eğilmeleri görülecek manzara idi. İmparatorun, zât-ı şâhâne ile maiyetini imparatoriçeye ve devlet ricaline takdimi Birinci Konsül salonunda oldu." (s. 38)

Sonraki gün Concorde Meydanı'nda yapılan askerî geçit töreni de göz kamaştırıcıdır. Her ihtisas kolundan elli bin askerin katıldığı parlak geçitte Sultan Abdülaziz, III. Napoléon tarafından kendisine takdim edilen pırlanta kordonlu *légion d'honneur* nişanının rütbesini göğsüne takmıştır. Sultan Abdülaziz'in iki tarafında İmparator III. Napoléon ve Sax Weimar dükası vardır. "Denilebilir ki Başkumandan ve ordunun sahibi İmparator değil de Âl-i Osman Padişahı idi. Şevket-meâbın mehâbeti önünde bütün Fransızlar hayran idiler. Geçit merasimi dört saat kadar sürdü. Ben dahi askerlik mesleğim olmadığı ve yaşlı bulunduğum hâlde yorulmamıştım. Ordu

⁸⁰ Fransız hükümetinin muvakkat olarak Paris'ten uzaklaştırdığı Jön Türkler, daha sonra Londra'da Crystal Palace'daki bir konserde Sultan Abdülaziz'in gözüne işiceklerdir. Ömer Faiz Efendi, bu karşılaşmayı şöyle anlatır: "O akşam Sırça Saray (Crystal Palace)'da büyük bir konser verildi. İki bin şantöz, Zât-ı Şâhâne'nin nâm-ı humâyunlarına tertib edilmiş manzumeyi bir ağızdan söylüyorlardı. Bu âhenk hârikulâde bir coşkunlukla saatlerce devam etti. Bu nezaket tezahürü belki dünyada görülmemiş bir şeydi. / Bu konsere, Fransa'dan ayrılmış İngiltere'ye gelen Yeni Osmanlılar'dan Namık Kemal, Ağâh Efendi, Ali Suavi de iştirâk etmişler, İngiltere'de yaşayan insanlar gibi, ileriki sıralarda beraberce oturmuşlardı. Sultan aziz başlarında fesleriyle dikkati çeken bu üç kişinin kim olduğunu Fuad Paşa'ya sormuştu. Fuad Paşa, Yeni Osmanlılar, Jön Türkler gibi bir tâbir kullanmak istememiş, bu gençlerin, Mustafa Fazıl Paşa'nın temin ettiği imkânlarla Avrupa'ya gelebildiklerini telmih ederek, Padişah'ın onlar üzerindeki menfi düşüncelerini tahrik etmekten kaçınmıştı." (s. 52)

⁸¹ Fransız millî marşı.

ve donanma mevzularında hassâsiyeti malum olan Zât-ı Şâhânenin memnuniyeti çehresinden okunuyordu." (s. 44) sözleriyle Sultan Abdülaziz'in bu askerî geçit merasiminden hoşnut kaldığını ifade eder.

Seyahatin günlüğünü tutan Ömer Faiz Efendi, Paris belediyesinin kendileri onuruna verdiği ziyafetten de söz eder. "Ziyafet esnasında bize ikram edilen ve dinen memnu' olduğu için adı şarap olmayan bir nevi şerbet ve şurup olarak anlatılan kekremsi, amma taamı hoş ve biraz sonra baş döndüren güzel râyihalı meşrubdan fazla mı aldım, hava sıcak idi de hararetimi söndürmek için mi, yoksa latifeleri ile kalbleri fetheden Fuat Paşa'nın teşhisi ile çok amma çok güzel hanımların havası içinde bir başka sarhoşluk içinde mi idim, pek bilemiyorum..." (s. 45) diyerek bu ziyafetin renkliliğini, etkileyciliğini, hoşluğunu belirler.

Ömer Faiz Efendi, Fransa'dan sonra geçtikleri İngiltere'deki karşılama ve ağırlama törenlerinin de mükemmel olduğunu söyler. Bilhassa, 13 Temmuz 1867 Cumartesi günü Windsor Sarayı'nda Sultan Abdülaziz ile Kraliçe Victoria'nın karşılaşmaları ilgi çekici görüntülere sahne olur. Kraliçe Victoria, tarihî kıyafetler giydikleri için gıysileri yüzlerce yıl öncesini hatırlatan kalabalık maiyeti ile birlikte merdiven başında Sultan Abdülaziz'i ve beraberindekileri karşılar. Karşılaşma, İngiliz sarayının katı kurallarına rağmen samimi bir havada cereyan eder; kraliçe "adeta gayr-ı ihtiyârî birkaç adım atarak" Sultan Abdülaziz'in elini tutar, sultan da onun elini samimî bir vaziyetle sıkar. Kraliçenin asıl dikkati "zarif ve cidden kibar çehreli, fevkalâde iri elâ gözlü, ince endamlı Veliâht Murat Efendi" üzerinde yoğunlaşmıştır. Nitekim Windsor Sarayı'nda verilen ziyafet sonrasında Kraliçe Victoria, Murat'a olan ilgisini açıkça ortaya koyar, onunla yakından meşgul olur. Ziyafette "İngilizlerin *luncheon*⁸² dedikleri soğuk yemek" verilmiştir. Bu yemeğin yeniliş usulünü de anlatan Ömer Faiz Efendi, bütün Osmanlı heyetinin böyle bir sofrayı belki de hayatlarında ilk kez görmüş olduklarını ifade eder. Çok çeşitli soğuk yiyecekler, White-Drawing-Room denilen ince uzun masalara dizilmiştir. Ömer Faiz Efendi, bu yemeğin yeniliş usulü hakkında bilgi verir. Buna göre, yemekteki kişi uygun yerlere konulmuş boş tabaklardan birisini alarak istediği yiyecekleri tabağa koymakta, sonra da tercih ettiği bir kişiyle birlikte veya istediği bir gruba katılarak yemeğini ayakta yemektedir. Yazar, Sultan Abdülaziz'le Kraliçe Victoria'nın yarım daire şeklindeki koltuklarda birlikte yemek yediklerini belirtir.⁸³

⁸² Hafif yemek, hafif öğle yemeği.

⁸³ Seyyahlarımızın zaman zaman imrenerek anlattıkları ziyafet usullerinin Avrupa'daki tarihi eskilere dayanır. Aslında insan soyu kadar eski bir gelenek olan ziyafetler her toplumda, o toplumun başka bazı gelenekleriyle birleşerek sürüp gelmiştir. Gerçi seyyahlarımız zaman zaman ziyafetlerde sunulan yiyecek ve içeceklerle ilgili ayrıntılı bilgi vermişlerdir fakat Avrupa'da ziyafetlerin gerçek karakterini yansıtmak bakımından bir başka kaynağa da baş vurmayı gerekli gördüm. MONTANARI, Avrupa'nın yeme-içme kültürünü ilginç yönleriyle ele aldığı kitabında, XV. yüzyılın sonlarına doğru düzenlenen bir soylu ziyafetini vakantüvis tarihçiliğinin temsilcilerinden olan Cherubino Ghirardacci'den kısmen alıntılararak ve araya kendi değerlendirmelerini de sokarak anlatır: "Yemekler ikram edilmeden önce... insanların bu muhteşem görüntüyü takdir etmeleri için şatonun büyük meydanında büyük bir törenle dolaştırıldılar.' Kayıtlarda ve mutfak sanatıyla ilgili yazılarda tarif edilen pek çok başka ziyafete benzeyen bu ziyafet, akşam saat sekizden sabah üçe kadar, yedi saat sürmüş, yemekte çeşitli tatlı şaraplarla birlikte küçük ordövrler ve hamur işleri, kızarmış güvercinler, domuz ciğeri parçaları, ardıç kuşları, 'şekerli zeytin ve üzüm' ile yenen keklikler ve ekmek, ayrıca, 'zevkle yapılmış burç ve kuleleri' olan ve tepsi yemek salonuna getirilir getirilmez 'davetilere büyük zevk vererek uçup giden' canlı kuşlarla doldurulmuş şekerden bir şato ikram edilmişti. Bunları etrafında çeşitli *pasteller* bulunan ve çeşitli soslarla sunulan geyik etleri ve devekuşu eti, dana kellesi, haşlanmış horoz, dana göğsü ve filetosu, keçi eti, sosis ve keklik; daha sonra da her misafire bir tane olmak üzere adeta kuyruklarını açmışçasına kendi tüyleri ile süslenmiş tavus kuşları; ardından mortadella salamı, tavşan eti ve 'canlıymış gibi' gözükmesi için kendi derisi içinde sunulan yahnisı yapılmış geyik eti; ardından narenciye ve soslarla birlikte, 'gagalarından alevler çıkan' üveyik kuşları ve süllümler izlemişti. Daha sonra şekerli ve bademli pastalar, taze peynirle yapılan bir pasta, kurabiye, keçi kellesi, üveyik eti, kızarmış keklik ve misafirleri çok eğlendirerek sağa sola kaçışan 'tavşanlarla dolu bir şato', tavşanlı *pastelli* ve 'sosa yatırılmış horozlar' ikram edildi. (...) Bütün bu yemekleri muhtemelen misafirler de sadece izlemekle yetinmiş olmalı, çünkü Pantagruel'in iştahına sahip olan birinin bile bu yemeklerin tümünü tatması mümkün olamazdı. Başka türlü de düşünülemezdi zaten, çünkü yemekler art arda değil büyük gruplar halinde *sergileniyordu*. Her misafir kendi zevkine göre bir yemek

Osmanlı heyetinin, on gün kaldığı Londra'dan ayrılmasına yakın, belediye büyük bir veda yemeği verir. "Muhteşem balo"da Osmanlı heyeti ile İngiliz saray erkânı arasındaki yakınlaşma artar. Bu ziyafette konseri takiben verilen yemekte üç bin davetli vardır; yemek salonları, bir ucu öteki taraftan görünmeyecek derecede geniş ve uzundur.⁸⁴ Sırf bu ziyafet için inşa edilen portatif fakat muhteşem salonlarda "İngiltere'nin başvekili d'Israeli, Lord Derby, Galler prensleri, sayıları yüz elliye bulan belediye meclisi üyeleri, kafalarında garip peruklar olan yüksek hâkimler ve hepsi tarihî kıyafetleri içinde loncaların mümessillerine kadar bütün İngiltere" toplanmıştır. Şaşırtıcı bir kıyafet çeşitliliği göze çarpmaktadır. Bu durum karşısında "Hakikaten üzerlerindeki elbiseler de, kafalarına geçirdikleri *peruk* denilen saç kümeleri de, bizim Gedikpaşa'da Güllü Agop'un tiyatrosahnesindeki oyuncularındaki hâl-i garîbden daha acîb idi. Fakat bize acâiblik gibi gelen bu kıyafet ile İngiltere halkı iftihar ediyorlardı. Ecdâd-perestî, yani cedlerin hayat ve mişvârına hayran ve merbut olmak, bir millet için âlf hislerden sayılmalı idi. Bu hâl beni uzun uzun düşündürdü." (s. 55) şeklinde bir değerlendirme yapan Ömer Faiz Efendi, yanındaki Mâbeyn-i Humâyun ikinci kâtibi Halimî Efendi'nin ağzından küçük bir karşılaştırma yapmaktan ve İngilizlerin "çifte standardına" dikkat çekmekten de geri durmaz: "Eğer bizler bu kılıkta önlere çıksak içlerinden nasıl gülerler acaba... Sarığımız, fesimiz, çubuğumuz kendilerine bu kadar acâib geliyor. kendi kıyafetlerini görenlerin nasıl hayret edeceklerini hiç düşünmüyorlar mı?" (s. 55)⁸⁵

Ahmet Midhat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevlan*'da, kendisinin de iştirak ettiği çeşitli şenlik, eğlence ve ziyafetlerden bahseder. Bu ziyafetlerde uyulması gereken âdâb-ı muâşeret kurallarına sıkı sıkıya bağlı hareket etmek gerektiğini belirten yazarın dikkati verilen yemekler ve içkiler üzerinde de yoğunlaşır. Bunların ilki, Stockholm'de resmî üye sıfatıyla katıldığı VIII. Müsteşrikler Kongresi dolayısıyla kongre âzâları arasında yapılan yemekli toplantıdır. Üyelerin birbirini daha iyi tanıması amacına yönelik olarak düzenlenen toplantıda dostâne konuşmalar, sohbetler olur. Yazar, bu "ictimâ'-ı dostâne"nin kendisi için çok faydalı olduğunu belirtir. Kongreye dünyanın hangi taraflarından hangi ilim adamlarının geldiğini, bunların hangi lisanların uzmanları olduğunu ve bu âlimlerin kongrede hangi konuda bildiri sunacaklarını bu toplantıda az-çok öğrenir. Dostâne toplantı gece yarısından sonraya kadar sürer. Gece verilen yemekte "bira ve envâ' şarap ve şampanyadan maada dana ve koyun ve tavuk ve hindi söğüşü ve soğuk köfte ve birkaç türlü tatlı ve peynir gibi şeyler" (s. 133) vardır. "Fakat suret-i it'âm öyle bizim bu taraflarda maruf olduğu gibi sofralara oturmak yolunda olmayıp", herkes istediği bir yerde serbest olarak bunları yer, içer. Erkekler, yeni tanıştırdıkları kadınlarla birlikte yemek yemeyi tercih ederlerken Ahmet Midhat kadınları henüz tanıdığından ve onlarla fazla samimiyet kuramadığından yemeğini yalnız başına yer.

---

seçiyor, ancak her şeyden önce (tıpkı meydandaki 'halk' gibi) yemeklerin miktar ve kalitesine hayranlık duyması, adeta tiyatrodaki bir oyun izlercesine sunuşun güzelliğini ve yaratıcılığını hayretle izlemesi bekleniyordu. Olay bir ziyafet olduğu kadar bir *gösteriydi* de." MONTANARI, Massimo, *Avrupa'da Yemeğin Tarihi*, (Çev.: Mesut ÖNEN-Biranda HİNGİNAR) Afa Yay., İstanbul, 1995, ss. 113-115

⁸⁴ *Avrupa'da Aydınlanma* adlı araştırmasında Avrupa saraylarındaki eğlenceleri, balo ve ziyafetleri karakteristik özellikleriyle tasvir eden IM HOF, saray baloları hakkında, Schönbrunn baloları özelinde şu *genelleyici* bilgileri verir: "Saray baloları özellikle parlak geçiyordu: Örneğin Schönbrunn'da İmparator ve eşi, saray balolarını eşyası boşaltılmış yemek salonunda, mum ışığında bir menuettoyla açarlardı. Ardından yüksek düzeyde konuklar, örneğin yabancı büyükelçiler dansa davet etmeye başlardı. Orkestra uzun, oldukça dar salonun bir ucunda duruyordu. Öbür uçta prens ve prenseslere ayrılmış koltuklar bulunuyordu. Diğer konuklar -eğer dans etmiyorlarsa- banklara ya da alçak taburelere oturabilirlerdi. Bayanlar gösterişli balo kıyafetleri giyerlerdi: Kollarındaki, boyunlarındaki ve kabartılarak yükseltilmiş saçlarındaki değerli mücevherler mum ışığında ışıldardı. Kavalenin elbise düğmeleri ve ayakkabı tokaları değerli taşlardandı. Dans etmeyi sevmeyenler kumar masalarında eğlenirlerdi." IM HOF, Ulrich, *Avrupa'da Aydınlanma*, (Çev.: Şebnem SUNAR) Afa Yay., İstanbul, 1995, s. 26

⁸⁵ Ömer Faiz Efendi'nin, Osmanlı heyetinin dönüş yolunda Prusya ve Viyana'da katıldıkları ziyafetlere ve karşılama törenlerine ilişkin izlenimleri daha öncekilerle benzer nitelikte olduğundan bunlar üzerinde ayrıca durulmaya gerek duyulmamıştır.

İkinci olarak sözünü ettiği ziyafet eğlencesi, İsveç kralı II. Oskar'ın verdiği davettir. Eskiden beri İsveç-Norveç hükümdarlarının eğlence ve gezinti yeri olan Drottningholm sayfiyesindeki ziyafete kongre üyeleriyle birlikte katılan Ahmet Midhat bilhassa şatonun ve bahçesinin elektrik ışıklarıyla aydınlatılmasına hayran kalır. II. Oskar, şatonun büyük koridoruna gelince önceden merdiven altına yerleşmiş olan hassa mızıkası marşlar çalmaya başlar. Kralın koridora girmesiyle bando susar ve kral, resmî ve gayr-ı resmî bütün davetlilere yakın ilgi gösterir, hemen herkesle kısa sohbetler yapar. Şatonun alt katındaki salonlara hazırlanan akşam yemeği "serbest usulde" yenir. Bu ziyafette kadınlarla erkekler bir arada bulunduğu hâlde "öyle sâir Avrupalılar müsamerâtında olduğu gibi raks falan" edilmez. Kongrenin bazı genç davetlileri Avrupa'nın Paris, Berlin, Viyana gibi daha büyük şehirlerinde daha önce katıldıkları kongrelerdeki serbestliği burada bulamadıkları için sıkılırlar. Çünkü burada kadınlarla konuşulan konular özel meselelerden ziyade "ilmî, lisanî meseleler"e münhasırdır. Stockholm toplantılarında ve ziyafetlerinde kadınlara karşı büyük bir saygı ve nezaket vardır. Yemek zamanlarında erkekler kavalelik ettikleri kadınlara büyük bir memnuniyet, zevk ve nezaketle hizmet ederler. Ahmet Midhat Efendi, bu "kuzey usulü" müsamereler hakkındaki düşüncelerini şöyle belirtir: "Benim itikadıma göre ictimâât-ı leyliyenin bu türüsü hiç de soğuk değildir. Yarı çıplak kadınlarla kucak kucağa gelip fırıl fırıl dönmek suretiyle edilen rakslardan veyahut büyük büyük paralarla oynanan kumarlardan müsamerâtın zevk alanlara itirazım olmasa bile kendimce şöyle kâmilâne eğlenceleri tercih ederim. Zaten âdâb ve ahlâk dairesi dâhilinde her türlü mülâtafâta bu müsamereler de mani değil ki! Gerek bunların ve gerek umumen Avrupa'nın ahlâk ve âdâbına en ziyade yabancı olanlardan birisi ben olduğum hâlde türlü mülâtafât-ı nisvâniyeye iştirak bana bile vaki olmuştur ki latifenin bundan ziyadesi hakikaten ziyadedir." (s. 156) Yemek esnasında çalınan çeşitli marşlar içerisinde "Marş-ı Hamîdî"nin de bulunması yazarı çok sevindirir. Ziyafetin sonuna doğru kral II. Oskar bir teşekkür konuşması yapar ve karşılıklı olarak kadehler kaldırılır.

Kongre açılışı akşamındaki bu ziyafetten dönerken "Stockholm şehrinin de mükemmel bir şehrayın icra eylemiş olduğunu" görürler. Denizdeki istimbote ve sandallarda bulunanlar "Yaşasın kral! Yaşasın İsveç! Yaşasın kongre!" diye bağırarak ve "Hurrâ!" naraları atmaktadırlar. Ortalıkta tam bir şenlik havası vardır. Sahildeki binalar donatılmış, ayrıca yer yer ateşler yakılmıştır. Yazar, sahildeki insanların şenliğe katılmalarını "... birtakım kadınlar ve erkekler ellerine aldıkları meh-tâbları veyahut ateş püskürür fişenklere çarh-ı felek gibi çevire çevire koşuyorlar idi ki peyda eyledikleri manzara hakikaten pek nazar-rübâ oluyor idi." (s. 158) sözleriyle belirtir. Kongre üyelerini Drottningholm sayfiyesinden Stockholm'e getirin gemi sahile yaklaştıkça, yazar, "şehrayın"ı daha ayrıntılı olarak seyretme imkânı bulur: "Hemân bilcümle ebniyesinin donanmış olduğu uzaktan görülmekte olan Stockholm şehrine gereği gibi takarrüb olundukta dahmeler ve havayî fişenkler bizi istikbale başladıkları gibi taraf taraf çanak ve el meh-tâbları da renk renk ziyalarıyla şeb-i deycûru rengin etmekte idiler. Artık buralara gelindiği zaman hangi taraftan yalnız bir 'Yaşasın!' sadası çıkarılacak olsa yaşayacak olan kim olursa olsun dört defa tekrar eyleyecek olan 'Hurrâ!'lara binlerce âvâzeler iştirak eylemekle keyfiyet bir gulgule-i umumiye suretini alıyor idi." (s. 158) Bir aralık büyük bir ateş gökyüzüne saçılır ve bu ateşin sonuçta Eiffel Kulesi şeklini resmeder. Yine kandil ve yazarın "meh-tâb" dediği maytaplarla kongreye katılan ülkelerin bayrakları görüntülenmiştir. Bunlar arasında ay-yıldızlı Osmanlı bayrağı da vardır ve bayrağın altında "Yaşasın Abdülhamîd" sözlerinin Fransızca söylenişindeki baş harfleri olan "V.A.H" harfleri bulunmaktadır. Asilzadeler sarayı civarındaki rıhtım üzerinde elli bine yakın kişi toplanmış ve yaktıkları ateşlerle geceyi gündüze çeviren bir şehrayın düzenlemişlerdir. Bu şenlik gösterileri yarım saatten fazla sürmüştür. "Hele şehrin en yüksek bir noktasından gayet kuvvetli bir ziyâ-yı elektrikî makinesi sefine-i kraliye üzerine ziya yağdırmakta idi ki iki bin metro kadar mesafeden gelen mebedi bir nokta olduğu hâlde gittikçe açılarak müntehasında azîm bir zaviye-i hâdde ağzı tasvir eyleyen şu hatt-ı münîr şehrayının en büyük en parlak alâim-i ibtihacından addolunuyor idi." (s. 159) Böylesine kalabalık ve şenliğe rağmen yine de herhangi bir karışıklık görülmez. Polisin âzâ geçişi için ayırdığı yola kimse ayak basmamakta, böylece vapurdan çıkan kongre âzâları rahatça yol

bulmaktadır. Ahmet Midhat, şehrin iç taraflarına girdikçe "şehrayinin yalnızca deniz sahillerine mahsus olmayıp şehir derûnundaki binaların dahi pek güzel donanmış olduğunu" görür. Kongre üyelerinin kaldığı otel de göz alıcı bir şekilde donatılmış, "nûr ile tersîm olunmuş"tur. Benzerî şenlikler daha sonra, kongrenin ikinci bölüm oturumlarının gerçekleştirildiği Christiana (Oslo) şehrinde de yapılır.

Kongrenin ikinci günü akşamı kongre başkâtibi Kont de Landberg ve karısı Kontes de Landberg bir davet verirler. Bütün üyeler, davetin verileceği Grand Hotel salonlarında toplanır. Müsteşrikler kongresi olması dolayısıyla hizmetçilerin, opera tiyatrosundan getirilen kostümlerle Şarklı kıyafetine büründürülmüş olması ilginçtir. Otelin salonları alabildiğine süslenmiştir. Operanın orkestrası ve oyuncu kızlar da müzik ve dans gösterileri için görevlidirler. Kontes, elmaslarla süslü bir elbise giymiş olarak davetlileri karşılar. Ahmet Midhat, "böyle büyük kadınlar hakkında mutad olduğu üzere el öperek" kontese teşekkür eder, sonrasında da kontesle yazar arasında dostluk kurulur. Bu davette, kongre öncesinde yazılarından tanıdığı Alman dil âlimi Profesör Max Müller⁸⁶ ile tanışmak yazar için ayrı bir sevinç kaynağı olur. Daha sonra iyice yakınlaşacağı ve seyahatinin kalan kısmında uzun süre birlikte olacağı Madam Gülnar⁸⁷ ile de aynı ziyafette tanışır. Tiyatro kızlarının gösterilerini Madam Gülnar'la birlikte izleyen Ahmet Midhat kıyafetlerini fazla açık bulduğu kızların danslarını beğenmez: "Tiyatro kızlarının icra eyledikleri raksı Madam Gülnar ile birlikte temâşâyâ giderek bacaklarına mayolar giymiş ve balet kıyafetine girmiş olan ve biraz uzaktan adeta çırılçıplak gibi görünen bu kızların temâşâsı onun da benim de hoşumuza gitmedi." (s. 176) Suarede de aşırı derecede açık giyinmiş bazı kadınlar vardır. Bunların, kendilerini yabancı erkeklere beğendirmek maksadıyla böyle giyindikleri ve bunun da doğru bir davranış tarzı olmadığı hususunda her ikisi de hemfikirdir.

Kongrenin üçüncü günü olan 4 Eylül 1889 tarihinde kongre toplantılarının bitiminden sonra Uppsala'ya giden âzâlar, buradaki şenliklere ve ziyafetlere de katılırlar. On beş-yirmi kadar küçük sofraya kurulmuş ve bunların üzerine çeşitli yiyecekler koyulmuştur. Ahmet Midhat bu sofralara baktığında "... bizim eski şerbetçi dağarları gibi kalaylı bakırdan yapılmış azîm kaplar ve onların yanlarında bir kulaç uzun ve bakır ve gümüş ile çember ve ayak takılmış öküz boynuzları gördüm ki zaten dahi bi't-tetebbu peyda eylemiş bulunduğum vukuf üzerine bu sofraların *hydromel*⁸⁸ sofrası ve bu dağarların *hydromel* kabı ve boynuzların da *hydromel* kadehleri olduklarını anlar". (s. 180) Askerî mızıkâ çalarken âzâlar *hydromel* içmeye başlarlar. Ahmet Midhat, "*Hydromel* denilen şey bira içine bal katarak ve biraz da bahar konularak yapılmış bir nev siken-cübîn olup..." (s. 180) şeklinde *hydromelin* bir tarifini de verir. Bu içkinin aşırı sarhoşluk yapacağı düşüncesiyle âzâlar mümkün olduğu kadar az içmeye meyillidirler fakat bu düşüncenin yanlış olduğu anlaşılınca herkes "boynuz boynuz *hydromel* içmeye" başlar.

Ahmet Midhat'ın en ayrıntılı ziyafet tasviri kongrenin dördüncü günü gecesinde Kral II. Oskar'ın verdiği "ziyafet-i resmîye"si vesilesiyle kitapta yer alır. Gala ziyafetlerinde erkek davetliler üniforma ve kılıç ile sofraya oturmaktadır. Ahmet Midhat buna alışkın olmadığı için hayli zorlanmakta ve sofrada kıyafetin verdiği sıkıntıyla kimi zaman kusurlu davranışlarda bulunmaktadır. Kralın verdiği ziyafette de aynı hatalara düşmemek için sofrada nasıl hareket edilmesi gerektiği konusunda tecrübeli bazı kişilerden bilgi alır. Büyük salondaki masada herkes, daha önce kendisi için belirlenen yere oturur. Kırk kişilik olarak hazırlanan ziyafet masasında gümüş yemek takımları itina ile düzenlenmiştir. Resmî bir ziyafet olması sebebiyle yemek esnasında masada fazla bir gürültü, kahağa olmaz. Buna rağmen yine de neşeli bir atmosfer hissedilir. Kral, muteber davetliler için kadeh kaldırır; herkes birbiriyle

⁸⁶ MÜLLER, Friedrich Max, (1823-1900): Alman dilbilimci, oryantalist ve mitoloji uzmanı.

⁸⁷ Madam Gülnar (1865-?): Asıl adı Olga de LEBEDEVA olan Rus oryantalisti. Ahmet Midhat ile olan dostlukları, kongre sonrasında da devam etmiş hatta LEBEDEVA, Ahmet Midhat'ın daveti üzerine daha sonra İstanbul'a da gelmiştir. LEBEDEVA hakkında geniş bilgi için bkz.: KERMAN, Zeynep, "Gülnar Hanım", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yay., İstanbul, c. 3, s. 396; BEKİROĞLU, Nazan, "Unutulmuş Bir Müsteşrik: Olga dö Lebedeva/Madam Gülnar", *Dergâh*, sayı: 46, Aralık 1993, ss. 8-10

⁸⁸ Mayalı bal şurubu; su, bal ve bira mayası katılarak elde edilen içki.

sohbet eder. Ziyafet sonrasında hep birlikte Stockholm Operası'na gidilir. Operada Aida isimli oyunu seyrederek, bu operanın sahnelenişinde müziğin de çok önemli rolü vardır. Tiyatronun ve müziğin önemi üzerinde duran Ahmet Midhat, Avrupalıların eğlence hayatında bunların büyük yer tuttuğunu ileri sürer. Avrupa'da hükümdarlardan en derin âlimlere kadar herkes gerek kendileri gerekse çocukları için evlerinin kapılarını müziğe açmışlardır. Müzik, Avrupa medeniyetinin bir parçası, halkın vazgeçemediği bir eğlence aracıdır: "Avrupa düvel ü mil-i mütemeddine ve müterakkiyesi muzikayı ziyadesiyle iltizam ve himaye ederek tiyatroların, konsertoların ve sâir mecâmî-i musikiyenin çoğalmaları, ilerlemeleri için devâir-i belediye, ve sâireden büyük büyük muavenât-ı nakdiye tahsis ettirirler. Ahali ne kadar çok müddet muzika dinlerse, o kadar müddet zihinleri ve kalpleri mefâsidden hâlf kalacağı mertebeye tahakkuktaadır." (s. 214)

Kongrede Stockholm oturumlarının bitmesinden bir gün önce Hasel Bagen (?) bahçesinde bir suare daha düzenlenir. Bütün âzâların katıldığı bu suareye Ahmet Midhat, artık iyice dost olduğu Madam Gülnar'la birlikte gider. Yanlarında, yine kongrede tanışıp arkadaş oldukları Profesör Goldvald'la kızı da vardır. Hasel Bagen bahçesi İsveç halkıyla hıncahınç doludur, kongre üyeleri ise iki katlı, gayet geniş salon ve balkonlara sahip bir köşte toplanır. Üyelerin büyük çoğunluğu resmî giyinmiş, hatta bir kısmı nişanlarını da takmıştır. Ahmet Midhat ise, Madam Gülnar'ın uyarısıyla "setrini giymemiş ve nişanlarını takmamış olduğunu" hatırlar. Başka bazı davetlilerin de kendisiyle aynı durumda olduğunu görünce bir parça rahatlar. Fakat Madam Gülnar "pek çok kişinin nazar-ı dikkatinin onun üzerinde olacağını; Avrupalıların, bu gibi durumlarda birbirlerine karşı anlayışlı olduklarını ama aynı anlayışı bir Osmanlıya göstermeyeceklerini ve onun en küçük bir kusurunu bile büyüteceklerini" söyleyerek Ahmet Midhat'ı ikaz eder. Yazar da onun bu ikazını dikkate alır, memleketinin temsilcisi olmanın sorumluluğunu da duyarak hemen otele döner ve toplantı kıyafetini giyip nişanlarını takar. Suareye döndüğünde gerçekten de diğer üyelerin çoğunun dikkatinin kendisi üzerinde olduğunu görür ve Madam Gülnar'a için için teşekkür eder. Hasel Bagen bahçesinin ziyafet sırasındaki durumunu tasvir ederken özellikle hava gazı ve elektrik aydınlatmasıyla yüksek sütunlar üzerindeki ay-yıldızlı Osmanlı bayrağının ışıktan görüntüsüne dikkat çeker. Bahçe kadın-erkek davetlilerle baştan sona doludur ve herkes yiyip-içtiği şeylerin parasını derhal vermektedir. Davetlilerin verdiği paralar posta kutusu gibi sacdan kutularda toplanır. Ahmet Midhat bunun sebebini merak eder ve sorduğu kişiler toplanan bu paraların, âzâlara diğer zamanlarda verilen yiyecek ve içeceklerin temininde kullanıldığını söylerler. Kralın yerine veliaht prensin katıldığı Hasel Bagen suaresinde her tarafta mızıkalar çalınır, sofralarda davetliler birşeyler yiyip-içerek gece yarısından sonraya kadar eğlenir.

Stockholm'deki toplantıların bittiği günün gecesindeki son ziyafet de çok zevkli ve eğlenceli geçer. Üyeler birbirini artık daha iyi tanıdıkları, hatta pek çoğu arasında dostluklar kurulduğu için davranışlardaki resmiyet yerini samimiyete bırakmıştır. Ziyafet salonu kalabalık ve gürültülü bir lokanta hâlini almıştır. "Şarap ve bira şişeleri boşaldıkça yerlerini yenileri alıyor ve sofraların bazı pek neş'elice taraflarında bazı şişeler ve kadehler kurban oluyor idi." (s. 226) şeklinde eğlencenin aşırılığına dikkat çeken yazar, kendisinin böyle "pür-şamata şeylerden nasılsa hoşlanmadığını" söyleyerek ziyafet sofrasını erken terkettiğini belirtir.

VIII. Müsteşrikler Kongresi'nin veda toplantıları İsveç'in büyük şehirlerinden biri olan Göteborg'da yapılır. Göteborg'daki veda suaresini, önemli bazı gözlemlere imkân verdiği için ayrıntılı olarak anlatan Ahmet Midhat, gözlemlerinin hangi bakımlardan önemli olduğunu da ayrıca belirtir. Şehrin en büyük otelinde düzenlenen veda suaresine resmî âzâların yanı sıra bazı gayr-ı resmî âzâlar da davet edilmiştir. Herkesin oturacağı yer önceden belirlenmiş, bütün davetlilerin isimleri tabaklar üzerine yazılmıştır. Alafranga usuldeki mükellef yemek masalarının yanı sıra diğer bazı davetliler için ayakta yemek yenebilecek umumî yerler de⁸⁹ hazırlanmıştır. Suareye Madam Gülnar ve diğer arkadaşlarıyla birlikte giden Ahmet Midhat, burada

⁸⁹ Ahmet Midhat, bu usul için bir tabir kullanır, fakat bu tabiri okumam mümkün olmadı. Onun kullandığı tabirin Osmanlıca yazılışı sağdan sola sırasıyla şu harflerden oluşmaktadır: "ze, mim, vav, re, gayn, vav, ze, he".

Göteborg'un bazı kibar aileleriyle tanışma imkânı bulur. Fakat bunlar arasında Fransızca bilen pek bulunmadığından ve sohbet edebilecek başka ortak bir dilleri de olmadığından, aralarında fazlaca bir yakınlık kurulamaz. Göteborglular Mısırlı üyelere ve Ahmet Midhat'a özel bir ilgi gösterirler, grup grup gelerek onu tanımak isterler. Yazarın burada tanıştığı kişilerden biri de Göteborg Müzesi'nin tarih bölümü müdürüdür. Bu, dilsiz bir adamdır ve Ahmet Midhat'la, yanında taşıdığı küçük bir yazı tahtası aracılığıyla "mükâtebe suretiyle" anlaşır. Yemeğe çağrılana kadar onunla yazı yoluyla sohbet eden Ahmet Midhat, son dakikalarda sıkılmaya başlamışsa da "ibret ve intibâhını mucib olan" bu hadiseyi önemle kaydeder.

Veda yemeğinde kimin hangi masaya oturacağı davetlilere önceden bildirilmediği için, yemeğe çağrıldıkları sırada bir karışıklık meydana gelir. Umumî masalarda oturması gereken bazı davetliler resmî davetli olan üyelerin adlarının yazıldığı masalara, bazı üyeler de başkasının adının yazılı olduğu yere oturur. Bir memur elinde listeyle gelerek yanlış oturanları kaldırıp umumî sofraya gönderir; bu duruma düşen davetliler utanmakta, müteessir olmaktadır. Âzâlar, umumiyetle bu düzensizlikten rahatsız olmuş görünürler. Ahmet Midhat, resmî âzâ olduğu için yeri özel düzenlenmiş masadadır. Fakat o, refakat ettiği Madam Gülnar'ı yerine yerleştirmeden masaya oturmak istemez. Önce onun yerini bulmak amacıyla beraberce gezinmektedirler. Onları gören kongre başkâtibi Kont de Landberg "Ekselans! Sizin yeriniz şurada üçüncü sandalyedir." diye ikazda bulunur. Ahmet Midhat ona teşekkür eder fakat önce Madam Gülnar'ın yerini bulma düşüncesinden vazgeçmez ve onunla dolaşmayı sürdürür. Bu defa Kont, "Ekselans! Kolunuzdaki karıyı başınızdan defediniz de rica ederim yerinize buyurunuz." (s. 326) deyince Ahmet Midhat, içinde gazaba yakın bir kızgınlık duyar. Yazar, "Elimin yetişebileceği bir yerde bulunsa idi artık hiç bilemem ki ne yapar idim ve her ne yapsam mutlaka mazur görülür idim." (s. 326) şeklinde kızgınlığını ortaya koyar. Hemen gelen birkaç görevli ona yardımcı olur ve Madam Gülnar'ın yerini bulurlar. Aynı masada ve yan yana oturacak olmaları onlar için bir sevinç kaynağı olur. Masada konuşulanlar genellikle oturulacak yerlerin düzensizliği hususundadır. Hususî masada resmî veya gayr-ı resmî âzâlardan kişiler bulunduğu gibi, umumî masalarda da karışıklık vardır. Bütün bu karışıklığa rağmen nasıl olup da yan yana oturma şansını yakaladıklarını anlayamazlar. Uzun uzun düşünüp taşındıktan, kendi aralarında tartıştıktan sonra Ahmet Midhat, bunu Kontes de Landberg'in ayarladığı fikrini ileri sürer. Madam Gülnar buna karşı çıkar; çünkü kongre günlerinde Kontes, Ahmet Midhat'ı kendisinden adeta çalmak için önüne çıkan her fırsatı kullanmış; ikisinin yakınlaşmasına engel olmak için türlü yollara başvurmuştur. Ahmet Midhat'ı kendisinden bu kadar kıskanırken şimdi böyle bir şey yapmasına ihtimal yoktur. Madam Gülnar'ın bu iddialarına karşılık Ahmet Midhat, ısrarlı tetkikleri sonucunda bunu, gerçekten de Kontes'in ayarlamış olduğunu ispat eder.

Yemeğin sonunda Kont de Landberg bir konuşma yapar. Son akşama kadar âzâdan pek çok kişinin kalbini kırmış, bazı Avrupa gazetelerinde tenkitlere uğramış olan Kont'un davranışları ve konuşması öncekilere göre daha da yapay ve kabadır. Yaptığı konuşmada, gazetelerde kendisi aleyhindeki yazıların bazı kişilerce maksatlı olarak yazdırıldığını söyler kongre âzâlarına hitaben de "İşittiğime göre birtakımlarınız İsveç-Norveç milletinin hakkınızda vuku bulan ihtiram ve ikramlarını kâfi göremeyerek müşteki imişler. Siz bizden ikramın bu derecesini istediniz biz de size bu derecesini ifa eyledik. Daha ziyadesini arzu etmiş olsa idiniz daha ziyade ikrama da muktedir olabilir idik." (ss. 330-331) deyince herkes şaşırır. Her taraftan protesto mahiyetinde sesler yükselir. Kont sözünü bitirince, âzâlar adına Profesör Müller bir konuşma yapar ve gösterilen misafirserverlikten dolayı kongreyi düzenleyenlere teşekkür eder. Ahmet Midhat Efendi'nin kongre dolayısıyla katıldığı son ziyafet böylesine ilginç sürprizlerle, tatsız durumlarla ve kendisine hayli gözlem yapma fırsatı veren olaylarla dolu olmakla ötekilerden farklı bir görünüm arz eder. Veda yemeğinde karşılaştığı olayları ayrıntılı olarak anlatmasının bir sebebi de sanırım, Avrupalıların da bu gibi organizasyonlarda bazı hatalar yaptıklarını, bu yüzden de önemli ziyafet toplantılarında bile karışıklıklar meydana gelebildiğini ortaya koymaktır.

Kongreden sonra uğrayıp on iki gün kaldığı Paris'teki Umumî Sergi şenliklerinden bahsederken de tıpkı daha önce kongre açılışında halkın yaptığı

"şehrayin"leri anlatışında olduğu gibi aydınlık ve ışığa dikkat çeker. Eiffel Kulesi ve sergi bahçesi her gece binlerce havagazı kandiliyle süslenmekte, elektrik ışıklarıyla her taraf pırıl pırıl aydınlığa kavuşmaktadır. Bahçe civarındaki dükkânlar, lokantalar, birahaneler ve şehirdeki büyük binalarla köprüler de aynı şekilde ışıltılı aydınlatılmakta; "sergi bölgesi bir deryâ-yı âteşin"i andırmaktadır. Büyük şehrayinlerde Eiffel Kulesi o kadar çok kandille donatılmaktadır ki, volkan hâlini alan bu ateş görüntüsüne tahammül edemeyenler gözlerini kapamak zorunda kalmaktadır. Ahmet Midhat kendisinin görmediği, sadece anlatılanlardan öğrendiği büyük şehrayinleri hayranlıkla anlatmakla birlikte, küçük şehrayinleri yeterli bulmaz ve İstanbul'da yapılacak bir şehrayinin hayâlini kurar ve adeta böyle bir şehrayinin programını verir: "Buna mukabil bir de İstanbul şehrayininde Kadıköyü ile Samatya arasında Marmara üzerinde bir istibot derununda bulunarak âheste-reviş ile Beykoz koyuna kadar edilen sayr ü temâşâyı düşünmeli. Hele Sarayburnu'ndan girildiği zaman Haliç'e doğru bir baş urmağı da ihmal etmemeli. Kulelerin minarelerin gemilerin yalıların ve iki sahildeki tepeler üzerinde bulunan konak ve hane ve köşkerlerin donanımları mevaki-i muayyene-i resmîyeden ma'dâ emkine-i hususiyeden de icra olunan sanayi'-i nâriye ile birleştiği zaman husule gelen manzara-i umumiyedeki azamet ve iclâl yanında Paris sergisinin şehrayinleri bir ateşböceği menzilesinde kalacağını mübalağaya hiç haml etmemeli." (s. 529)

Seyahatü'l-kübrâ yazarı Süleyman Şükrü, Paris'te bulunduğu sırada bir karşılama şenliğine şahit olmuştur. İngiltere kralının Fransa'yı ziyareti münasebetiyle yapılan sokak şenliklerinde Paris halkını gözleme fırsatı bulmuş, gösterişe, zevk ve safaya düşkün Paris halkının sokakları mahşer hâline getirdiğini belirtmiştir. Kendi cumhurbaşkanlarıyla İngiltere kralının birlikte geçişleri esnasında "hevâî-meşreb Paris halkı" büyük kalabalıklar oluşturmuştur. Halkın İngiliz kralına karşı tavrı soğuktur; çünkü o tarihlerde İngiltere ile Fransa arasında anlaşmazlık vardır ve bu anlaşmazlık sonucunda iki ülkenin matbuatı sürekli olarak birbirleri aleyhinde yayın yapmaktadır. Hatta bazı gazeteciler İngiltere kralının kendi ülkelerine gelmesini istemediklerini açıkça yazmış, kral geldiği takdirde Paris halkını krala karşı saygı göstermemeğe davet etmiştir. Bunun neticesi olarak, İngiltere kralının geçişi esnasında Parisliler şapkalarını çıkarmamışlar, onun selamına karşılık vermemişlerdir.

Halit Ziya Uşaklıgil'in de *Almanya Mektupları*'nda bir törenden bahsettiği görülür. Yıl 1915'tir ve I. Dünya Savaşı bütün hızıyla sürmektedir. Halit Ziya, Regensburg'dan Landshut'a giderken Varşova'nın düştüğü haberi gelir ve Almanlar sevinç gösterilerine başlarlar. Onları bu sevinçlerinde aşırılık yoktur, "derin bir sükûn, cebli bir vakar" vardır; bağırıp çağırmazlar. Landshut'ta akşamleyin küçük şenlikler düzenlenir, Halit Ziya da bunlara katılır: Yaşlı kadınlar, çıplak ayaklı çocuklar, yaralı ve sargılı askerler, kibar genç kızlar, subaylar, hizmetkârlar... her sınıftan halk meydanda toplanmıştır. Meydanda gayet ağırbaşlı bir kalabalık vardır. Şehir konağına Alman, Türk ve Avusturya sancakları asılmıştır. Bando millî marşlar çalarken Landshut valisi şehir konağından halka hitaben bir konuşma yapar. Kısa süren bu kutlama merasiminden sonra herkes sessizce dağılır. Halit Ziya'nın kaldığı otelde de küçük bir kutlama töreni düzenlenir, ziyafet verilir. Valinin daveti üzerine ziyafete katılan yazar bunun hoş bir toplantı olduğunu belirtir.

B. Gece Eğlenceleri, Oyunlar, Spor ve Gösteri Eğlenceleri...

Avrupa'da uzun müddet kalmış seyyahların bir kısmı bulunduğu şehrin gece hayatını merak ettiğinden veya bir başka sebeple gece eğlenceleri üzerinde gözlemler yapma fırsatı bulmuştur. Avrupa'da resmî eğlencelerin, toplantıların büyük bölümü de gece düzenlenmektedir; bunun yanında, bu kısımda, gece eğlenceleri daha çok halkın eğlence çeşitlerine münhasır kalacaktır. Gece eğlencelerinin yanı sıra, bunun dışında kalan bazı oyunlar, sporlar ve gösteriler de bu kısımda ele alınacaktır.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'nde resmî şenlik ve ziyafetlerin yanı sıra halkın eğlence şekilleri üzerinde de durulur. Paris'teki karşılama şenliğinden bahsederken sözü Paris halkının eğlence hayatına getiren Ömer Faiz Efendi gözlemlerini şu şekilde dile getirir: "Bilhassa geceyi görmek şart: Paris'in gecesi, hattâ bütün Garb diyarlarının gecesi bizim gecelerimize benzemiyor. Bizde hayat güneşle başlıyor, güneşin batmasıyla son buluyor. Buralarda öyle değil!... Sokakları ve evleri,

taş kömürünü yakarak elde ettikleri ve hava gazı dedikleri nur huzmeleriyle aydınlatıyorlar. Tiyatrolar, konserler, opera dedikleri sesli ve muayyen mevzuu musiki ile beraber icra eden sahne oyunları gecelerin başlıca meşgaleleri... Bir de, cemiyetler ve kulüpler var. Dinlenme ve eğlenme sahasında benzer hisleri olanlar bir araya geliyorlar, kulüpler kuruyorlar. Çalışma saatleri dışındaki hayatın dinlenme ve eğlenmeye ayrılmış kısımlarını kendileri gibi düşünen dostlar arasında geçiriyorlar. Bütün bunlar, geceyi gündüz yapıyor." (s. 37) Ömer Faiz Efendi'nin bu tespitleri sadece karşılama törenine yönelik olmayıp, bu paragrafta Paris'in başlıca gece eğlencelerinin tespit edildiğini ve operanın kısaca tanımlandığını da görmekteyiz. Bunun yanı sıra, Ömer Faiz Efendi ilk bakışta Batı ile Osmanlı arasında gördüğü farklılıklara temas eder. Batı'nın göz kamaştırıcı hayat biçimine adeta imrenerek bakan Efendi; çalışma hayatı ile eğlence hayatının uyum içinde olmasının sosyal hayatı düzene soktuğunu ima eder. Onun, sosyal hayat bakımından dikkat çekici tespitlerinden biri de, gece hayatı üzerindeki mukayeseleri sonucunda ortaya çıkar. Paris'te, hatta bütün Avrupa'da insanları bir araya getiren cemiyetler ve kulüpler vasıtasıyla gece eğlenceleri düzenlenir, hayat geceleri de devam ederken Osmanlı toplumunda güneşin batışıyla birlikte hayat da sona erer. Öyle ki, bu farklılığın en belirgin tezahürü daha sonra ortaya çıkacak; Sultan Abdülaziz, bu tip merasimlerden hoşlanmadığını bildirerek, kendisinin Paris'i ziyareti münasebetiyle düzenlenen bir baloyu, Fuat Paşa aracılığıyla iptal ettirecektir.

Sadık Rifat Paşa, Avrupa hakkında daha genel değerlendirmelerde bulunduğu *Avrupa Ahvâline Dair Risale*'de Avrupa halklarının büyük çoğunluğunun eğlenceye düşkün olduğunu söyler. Bu eğlence ve rahatlık ortamını sağlayan şey büyük ölçüde, insanların birbirine pek karışmaması, "ne devlet tarafından ne de âher mahalden" kimse üzerinde insan tabiatına aykırı tazyiklere başvurulmamasıdır. Herkes arabalı veya arabasız olarak, gece ve gündüz istediği gibi gezer dolaşır, eğlenir. Yaz mevsimlerinde köylerde ve mesire yerlerinde müzikli eğlencelerle vakit geçiren insanlar, kışın da balo ve suare toplantılarıyla ziyafetlerde eğlenmeyi tercih eder. Avrupa insanının eğlence dünyasında bilhassa geceleri devam edilen tiyatroların da önemli bir yeri vardır. Eğlence ve serbestlik Avrupa toplumlarının hayatlarında o kadar büyük bir yer tutmaktadır ki insanlar "zevk ve şevkten bir güne fesadât düşünmeğe" vakit bulamazlar.

Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'nde Fransızların, bilhassa Paris halkının eğlence dünyasına temas edildiği görülür. Şehrin başlıca eğlence yerleri olarak "tiyatro tabir olunan hayâl-hâne ve teferrüc-i âmme için envâ' mesire ve bahçeler" (ss. 24-25) onun dikkatini çekmiştir. Paris ahâlisinin umumiyetle "zevk ü safâ ve ihtîşâma mâil olduğunu" fakat bununla birlikte vazifelerine de çok önem verdiklerini, işlerini ihmal etmediklerini söyleyen Mustafa Sami Efendi böylelikle eğlence hayatının iş hayatına engel teşkil etmediğini belirtir.

Seyahatname-i Avrupa yazarı Mehmet Rauf, Londra'da havanın daimî kapalılığından bahsederken, bu durumun, şehir halkının eğlence anlayışını da etkilediğini ileri sürer. Halkın çoğu, kışın Londra'nın kirli havasına tahammül edemediği için sayfiyelere gitmekte, bu sebeple de Avrupa'nın diğer büyük şehirlerinde kışın tertip edilen balo ve suare gibi eğlenceler Londra'da yazın düzenlenmektedir. Kışın ise halk hava değiştirip eğlenebilmek için "şehrin içinde beherinin bir-iki saat vüs'ati olmak üzere *park* tabir ettikleri mahsusen yapılmış pek vâsi' göller ve latif ağaçlar ve çimenler ile müzeyyen" (s. 28) büyük bahçelere gidip dolaşır. Geceleri dolaşmak için de binlerce kandil ve gaz lambasıyla aydınlatılmış parklar vardır. Mehmet Rauf, Fransızların eğlence hayatından söz ederken de öncelikle Paris'teki Champs-Élysées gibi büyük caddelerle Vendôme, Concorde gibi meydanların ve çarşıların başlı başına birer eğlence yeri olduğunu söyler. Halkın başlıca eğlencesi bu caddelerde, meydanlarda ve çarşılarda gece-gündüz araba ile veya yaya olarak gezinti yapmaktır. Londra'da olduğu gibi Paris'te de bazı büyük parklar özellikle gece dolaşmaları için "türlü resm üzere hesapsız gazlar yakılarak aydınlatılmış"tır. Buralarda isteyenlerin gidip seyredebileceği "envâ' rakslar icra olunur". Kış eğlenceleri için de üzeri demir ve camla kapatılmış bir bahçe vardır. Seyyah, bunların yakınında bulunan sirkten de "iki adet gayetle cesim ve muntazam

olmak üzere at canbazının tiyatrosu dahi olmağla fevkalade garîb oyunlar oynanılır." şeklinde söz eder. (s. 38)

Seyahatname-i Londra yazarının, İngilizlerin eğlence hayatıyla ilgili tespitlerde bulunduğu görülür. Londra'da diğerleriyle kıyaslandığında uzunca bir müddet kalmış olan seyyah, halkla daha çok temas etmiş, onların eğlence hayatı üzerinde gözlemler yapma şansını yakalamıştır. İngilizlerin eğlenceye düşkün olmadıklarını belirten seyyah, daha önce Mehmet Rauf'un da belirttiği gibi, havanın kapalılığının onlar üzerinde olumsuz etki yaptığını söyler. Fakat bir taraftan da, havanın kötü etkisini silebilmek için çeşitli eğlenceler tertip etmekten uzak durmazlar. Gerçi bu eğlenceler onların can sıkıntısını gideremez ama yine de hayatlarına bir parça renk katar. Yazar, "İngilizlerin sohbetgâhları mey-gedeler olduğundan karı ve erkek girip çıkan kesânın hadd ü hesabı olmayıp hususıyla destgâhlarında karılar işlemekte ise de Rum tarafının meyhaneleri gibi öyle fuçudan çıkarma olmayıp arak ve müsekkirât-ı sâirenin destgâh civarında maslakları olarak müşteriler kangısından isterlerse maslaklardan doldurup verirler." (ss. 9-10) sözleriyle Londra'daki meyhaneler hakkında bilgi verir.

Seyyah, Greenwich civarındaki kaplıca ve hamamlardan bahsederken de "Ahâli-i belde oraya ekseriya gidüb bir hafta kadar sürmek üzere panayır küşâdiyle türlü hokkabazlıklar ve günâgün canbaz ve hilesâzlıklar olur." (s. 25) sözleriyle halkın buralarda düzenlediği eğlencelere işaret eder. Londra'da edindiği birkaç ahabpla kaplıcaların bulunduğu yere giden seyyah seyrettiği eğlenceleri ana hatlarıyla şöyle aktarır: "Bizde tâife-i kıbtîyânın maymun ve ayu oynatmaları misillü İngilizler dahi vahşî hayvanlar ve cüce müce adamlar ve sâir günâ acübü'l-heykel nesnelere gösterüb orada tiyatro ve canbaz ve balozların⁹⁰ bini bir paraya gibi seyrolunur." (s. 26) Bu gösteriler içerisinde özellikle bir tanesi onu çok etkilemiş, hayrette bırakmıştır. İstanbul'da gerçekleştirilse herkesin işini-gücünü bırakıp bu hokkabazın yaptığı şeyleri düşünceğini iddia eder ve kendisini çok şaşırtan bu ilginç gösteriyi şöyle anlatır: "Bir Hindli hokkabaz uzun bir kılıcı tamam yavaş yavaş boğazından aşağı sokup sade kabzası dışaruda kaldığını ve kılıç dahi hileli birşey olmayıp duran adamların birinin belinden çekip soktuğunu gördüğümde yüreğime baygınlık gelerek anın üzerine üç gün kadar inhirâf-ı mizâca dūcâr ve nasıl olabilir deyü endişeye giriftâr oldum." (s. 26) Burada en çok dikkat çeken kısımlardan biri de şans ve kumar oyunlarının oynatıldığı kısımlardır. Seyyah, bu oyunlardan bazılarının oynatılışını ayrıntılı olarak anlattıktan sonra kuvvet ölçme aletinin de çok rağbet gördüğünü söyler. Sonuçta da bütün bu oyunları İngilizlerin para kazanmak amacıyla ortaya çıkardıkları şeyler olarak değerlendirir. Onun yaptığı tasvirlerden ve anlattığı oyunlardan buranın bir çeşit lunapark olduğu anlaşılıyor. Lunaparkın bir tarafında ailelerin dolaşması ve gençlerin ata binmeleri için düzenlenmiş ağaçlık, gölgelik mekânlar da vardır. Fakat bütün bu eğlence ve dinlenme yerlerine rağmen insanlarda aşırı bir neşe görülmez, İngilizler "Bir kedere uğramış da def'-i gumûm için gezmeğe çıkmış gibi me'yus ve çehreleri eğri ve lakırdı etmez ve öyle düşünme düşünme gezerler." (s. 27) Hatta seyyah, onların karamsarlığını vurgulamak için "Bunların ahvâlini tefekkür edip anladım ki dünyada birşeyle eğlenmeleri mümkün olamayacaktır." (s. 27) der.

Londra'nın gece hayatında önemli bir yeri olan gazino eğlenceleri üzerindeki gözlemleri de ilginçtir. Gazinolardaki "muzikaların hevâları ve sadâları insanı deli etmek derecesinde neş'e-mend edecek" kadar yüksek seviyededir. Gazino ortamı, bilhassa orada bulunanların sadece eğlenme amacıyla gelmiş olmaları münasebetiyle, insanın "sevda ve hevesini" harekete getirmekte ve üzerindeki bütün mağmumiyeti alıp götürmektedir. *Polka*⁹¹ cinsi oyunların en güzellerinin oynandığı gazinoda seyyah bunları beğenerek seyrederek. *Quadrille*⁹² denilen oyunu bilmediği halde birkaç kız

⁹⁰ Baloz: (Yun., *mpalos*) Eskiden gemicilerin, işçilerin gittikleri içkili, danslı eğlence yeri.

⁹¹ Polka: ("Yarım" anlamındaki Çekçe *pulka*'dan) 2/4'lük ritimde, çiftler tarafından yapılan, Bohemye kökenli dönüşlü dans. Polka, yaklaşık 1830-1850 arasında Avrupa'da rağbet gördü. Birçok çeşidi ortaya çıktı: *Polka-mazurka*, *polka-piquée*, *patenci polkası*...

⁹² Kadri: (Fr. *quadrille*, "dört kişilik grup" anlamındaki İsp. *cuadrilla*'dan) *Country dance*'e 1820-1825 dalaylarında verilen ad; bu dansı yapan birçok çiftin oluşturduğu topluluk; eşliğinde bu dansın yapıldığı müzik.

etrafını sarıp da bunlardan biri onu elinden tutup oyuna davet edince buna karşı koyamaz.

Yarışma ve spor müsabakaları da Londra'nın eğlence hayatında önemli bir yer tutar. Yazar, bu yarışma ve oyunlar hakkında başka hiçbir seyahat eserinde rastlanmayan bazı tespitlerde bulunur. "Bazı ehlibâmızla beraber bir gün bir cem'iyete varub çend nefer kimsenin ellerinde içi pamukla memlû eldivenlik olduğu hâlde biribirleriyle mudârebe etmekte olduklarını temâşâ eyliyerek hele içlerinde birinin yumruk taliminde mahâret-i kâmilesi olduğundan ve İngilizce kim olursa olsun yumruk kavgası mezmum olmadığından asilzâdegân takımı merkumı üstad ittihaz edinin sâyelerinde senevî yüz-iki yüz bin kuruş kazanabilür imiş." (s. 30) sözleriyle "boks" sporu ile ilgili ilk tespitlerini ortaya koyar. Burada onun, spora ve sporculara olduğu kadar, boks sporunun organizasyonunu yapanlara da dikkat etmiş olması ilginçtir. En başarılı boksör "millet başpehlivanı" gibi olup bunun "alâmet-i mahsûsası" vardır ve bu "alâmet"e başkası tâlip olduğunda iki boksör arasında "birinden biri ölünceye kadar" eldivensiz bir müsabaka cereyan eder. Müsabakanın sonunda galip gelen "alâmet"in sahibi olur.⁹³ Seyyahın burada "alâmet" sözüyle, boksta bugün "ünvan kemeri" denilen şeyi kastedtiği açıktır.

İngilizlerin tuhaf eğlence ve bahis alışkanlıklarına dikkat çeken *Seyahatname-i Londra* yazarı bilhassa köpek ve horoz dövüştürmelerinden, fino köpekleriyle fare avlama yarışlarından da bahseder. İngilizlerde bahis alışkanlığı o kadar yaygındır ki sokakta birbiriyle tepişen iki öküz bile, kasap çıraklarının öküzler üzerinde bahis tutuşmasına vesile olabilmektedir. Açıktan açığa kumar oynamak yasak olduğundan ve insanlar bu gibi heveslerden kolaylıkla vazgeçemediğinden halk bu hevesini böyle yarış ve bahislerle tatmin etmektedir.

Bütün bunların yanı sıra İngilizlerin ziyafet usulleri üzerinde de duran yazar ziyafete gidenlerin bıyıklarını kesmek, beyaz boyunbağı ve eldiven takarak yelek, siyah pantolon ve önü açık kısa setri giymek zorunda olduklarını belirtir. Resmî ziyafetlerde herkesin oturacağı yer önceden belirlenir ve hiç kimse kendisi için ayrılan sandalyeden başka bir yere oturamaz. Yemeğin bitimine doğru kadınlar hep birlikte sofradan kalkar, erkeklerse masaya getirilen mezelerle iyice sarhoş oluncaya kadar yiyip-içmeyi sürdürürler. Seyyahın tespitine göre bu âdet Londra'da terkedilmek üzeredir, fakat İngiltere'nin diğer şehirlerindeki asilzâdeler arasında hâlen yaygındır. İsteyen asilzâdeler ziyafetlere kendi uşaklarını da getirirler. "Şu ziyafet maddesi İngiltere'de pek çok vukua gelüb vükelâ ve me'mûrîn-i devletten fabrika amelesine varıncaya değin birkaç kişi beyninde müzakeresi lazım bir keyfiyet zuhurunda derhal bir ziyafet tertib olunduğuna binâen azıcık nüfuzlu ve zengince kimesnelerin küll-i yevm ziyafetinde bulunması muhtemeldir." (s. 39) şeklinde, ziyafetlerin bu ülkedeki yaygınlığına dikkat çeken yazar, bu ziyafetlerde reis seçilen kişilerce bazı konuşmalar yapıldığına dikkat çeker. Konuşmalarda kraliçeye bağlılığın vurgulanması özel bir önem taşımaktadır. Üç yüz-beş yüz kişilik kalabalık ziyafetler için çok geniş özel lokantalar bulunur. Kimi zaman saatlerce süren ziyafetlerde hem toplantının yapılmasını gerekli kılan bazı şeyler konuşulup kararlar alınır hem de eğlenilir. Seyahatnamenin daha ileriki sayfalarında bu konuya tekrar dönen seyyah bu sefer bazı evlerde yapılan ve sabahlara kadar süren ziyafet toplantılarından bahseder. Bilhassa balo tertip edildiğinde gece yarısına doğru buluşan insanlar sabaha kadar birlikte eğlenirler. "Hâne sahibi tarafından tekrîmât-ı mukteziye ifâsından fazla" sabahları çorba, sigara, kahve ve çay ikram edilmektedir. Bu vesileyle İngilizlerin tütün çiğneme, kahve ve çay içme alışkanlıklarına da değinen yazar bazı İngilizlerin "sakız çiğner gibi ağızlarında tütün çiğnediklerini", bazılarının da çubuklarla tütün içmeye düşkün olduğunu belirtir. Kendi tütünleri çok sert olduğu için, seyyahın kendilerine ikram ettiği Türk tütününü çok beğenirler. İngilizlerin bugün de bütün dünyada bilinen çay alışkanlıkları seyyahın da dikkatini çekmiştir. "Ahâli-i merkume çaya be-gayet mecbur olup hattâ gece ve gündüz çay içerler." sözleriyle bu alışkanlığa işaret eden

⁹³ "Yunan-Roma yumruk dövüşü oyunu, XVIII. yüzyılda İngilizler tarafından yeniden ortaya çıkarıldı. İngiltere'nin ilk şampiyonu James Figg'dir (1694-1733). Jack Broughton (1704-1789) dövüş boksunun ilk ilkelerini oluşturdu (*London Prize Ring Rules*, 1838). Meraklı zenginler ya da bahisçiler tarafından düzenlenen çıplak yumrukla dövüşler, İngiltere ve ABD'de arttı." "Boks", *Milliyet-BÜYÜK LAROUSSE*, c. IV, İstanbul, 1992, s. 1768

seyyah "Çay istemek âdetleri olmayıp fakat hâne sahibi bir fincan çay verir ve eğer daha isterse ağızla söylemeyip kaşığı fincan içine korsa artık istemem ve eğer tabak içine korsa daha isterim demek olup..." (s. 68) sözleriyle de davetlerde çay içme âdetlerinin bir özelliğini kısaca izah eder.

İngilizlerin başlıca eğlencelerden biri de *mesmerism*⁹⁴ gösterileridir. Kendisi çeşitli kereler bu tip gösterileri seyretmiş ve giderek büyük bir merak duygusuna kapılmıştır. Bunun üzerine merakını gidermek için sihirbazların "asıl büyük mecma'larında baş üstadlarının yanına giderek" bir sihirbazlık gösterisi icra ettirmek ister. Sihirbaz da onun bu teklifini kabul eder ve karşısına aldığı bir kadını çeşitli işaret ve sözlerle etkileyerek uyutmaya çalışır. "Muallim" vasfıyla andığı sihirbazın "gözünü karının gözüne dikerek eliyle güya tırmalıyacak ve canını alacak gibi beri gel işareti suretinde ellerini açub kapamağa başladığını" belirten seyyah bir müddet sonra kadının bunların etkisiyle bayıldığını söyler. Seyyah büsbütün meraklanarak avucunda tuttuğu Osmanlı paralarının miktarının kadından sorulmasını ister. Bunun üzerine "muallim", kadına paraların miktarını sorar. Kadın "İki Osmanlı akçası vardır; birisi ikilik ammâ biri kaçlıktır bilmem." (s. 40) diyerek paranın bir kısmını doğru tahmin eder. Seyyah iyice meraklanmıştır. "Hele bir tarafını acıt da bakalım duyabilir mi dediğimde muallim derhal fırlayıp ne istersen yaparım duymaz deyü türlü türlü ezâ ve cefâ ve nice can yakacak işler etti ise de mersûmenin hiç haberi olmadı." (s. 40) sözleriyle iyice büyüyen merakını nasıl giderdiğini belirtir. Bir başka yerde bu sefer kendisi üzerinde "uyuşturma" faaliyetinin denenmesini ister fakat sihirbaz bunu gerçekleştiremez. Başarısızlığının sebebini de şu şekilde izah eder: "Senin karnın pek toktur, gayetle acıkmalısın ki tesir etsin çünkü bu rûhânî bir maddedir cismâniyette biraz tenezzül bulunmasını iktiza eder diyerek savdı." (ss. 40-41) Bu işe iyice merak salmış olan seyyah fırsat buldukça bunların meclislerine giderek yaptıkları işin inceliklerini ve hilelerini anlamaya çalışır, kendince bazı çıkarımlarda da bulunur. Sonuçta, bunlara inanmakla inanmamak arasında tereddüt gösterdiğini fakat inanmaya daha yakın olduğunu anlarız. Londra tıp çevrelerinde zararlı sayılan manyetizma, büyü, sihirbazlık gibi akıl dışı şeylere karşı bir mücadele başlatıldığına da değinen seyyah manyetizma muallimlerinin ilginç bir imtihana tabi tutulduğunu ve bu gibi faaliyetlerin ortadan kaldırılması için polisiye tedbirlere başvurulduğunu ifade eder: "Londra meclis-i tıbbiyesinde öteden beru bu manyetizma üzerine lakırdı olmakta idüğünden şimdi ekseriyet-i a'zâ bu keyfiyetin memnuiyeti muradında bulunmağın istedikleri bir kitabın falan satırında ne yazılı deyü sual olundukta falan lakırdı yazılıdır deyü okuyabilirse yüz bin kuruş verilmek ve bilemediği hâlde muallimler tecrim kılınmak üzere mübahese olunması tezekkür ve tensib olunmuş ve içlerine ezkiyâdan hayli adam girmede ve ondan dolayı ef'âl-i lâzime-i zaruriyeyi terk etmede olduklarıyçün polis tarafından memur tayin olunmuştur." (s. 41)

Bir kısım İngilizlerin tatil günlerinde balık tutarak kendilerini oyalamaya çalıştıklarını belirten seyyah, "umûr-ı garîbeden" saydığı "deniz hamamları" yani plajlar hakkında da bilgi verir. İngilizler, Londra'ya birkaç saat mesafedeki "deniz hamamları"nda yıkanıp "be-gayet eğlenirler" ise de buralarda "bazı mertebe "muhâlif-i edeb şeyler görüldüğünden ve suyun dahi pek soğukluğundan" dolayı seyyah buralara gidip yıkanmayı tercih etmemiştir. Londra sahillerindeki sularda med ve cezir olayları hayli etkili olduğundan "meselâ bir adam denize girdiği vakitler bağıteten cezr vuku'uyla esvabları ortada kalıp kendi andan bir kurşun atımı uzakta kalmağla böyle bir alay adam denizde bulunduğu hâlde gayetle tuhaf bir keyfiyet oluyor." (s. 66)

Daha önce birkaç kez temas ettiği at yarışlarını seyahatnamenin sonlarına doğru daha geniş bir şekilde ele alan seyyah binicilerin kıyafetlerini de tasvir eder. İngilizlerin yaygın eğlencelerinden biri de avcılıktır. "Londra'da sayd ü şikâr maddesi hiçbir yerinkiye benzemeyip ancak çiftlik sahipleri mahsus ormanlar içine kuş ve envâ'-ı vuhûş celb ederek be-her sene eylülün ibtidasında ava gitmek isteyen ahabına tezkere verir yahut beraber gider velhasıl bir adam istediği gibi tüfengini omuzlayıp ava gidemez ve bu sayyâdlık usulüne riayetleri de eğlence kabilinden birşeydir." (s. 79) Arazi sahibinden izinsiz olarak avlananlara sürgün cezası verilmekte kimi zaman bunlar

⁹⁴ mesmerism: (İng.) XIX. yüzyılda manyetizma ile hastaların tedavi edilebileceğini ileri süren bir teori; ipnoz.

Avusturalya'ya sürgüne gönderilmektedir.⁹⁵ Seyyahın kendisi de 2 Eylül günü ahbaplarından birinin davetiyle ava çıkan bir gruba dahil olur. Birer şehir genişliğindeki çiftliklerde o kadar bol sayıda ve çeşitte kuş vardır ki avdan eli boş dönmek diye birşey söz konusu olamaz. Avcılar at üstünde olup önden gönderilen bir tilkinin arkasından tazıları salıverirler, kendileri de atları son sürat şaha kaldırarak bunların peşinden giderek tilkinin girdiği yerlerde tavşan vs. gibi av hayvanlarını avlarlar. Önden gönderilen tilkiyi de tazılar yakalayıp paramparça ederler. Avcılar için bu işin asıl oyun tarafı, herkesten önce gidip tilkinin kuyruğuna sahip olarak bunu atın terkisine asmaktır. Seyyah, pek çok şey gibi bu avlanma oyununu da İngilizlerin "acâyibâtından" biri olarak değerlendirir.

İngilizler arasında yaygın eğlencelerden biri de "top oyunu"dur; günümüzdeki futbolun prototipi olan bu oyun da diğerleri gibi, seyyaha göre onların "hiç birşeye benzemeyen" oyunlarından. Başka seyahatnamelerde hiç rastlanmayan bir oyun olduğu ve seyyah da bütün ayrıntısıyla anlattığı için onun satırlarını buraya olduğu gibi almak gerektiği kanısındayım. "Londra'nın meydanlarında mahsus ustaları buldukları hâlde oynar ve iki taraflı olduklarından kangı taraf mağlub olursa galibine ziyafet çekilmek veyahut mukavele olunan şeyi vermek usullerindedir. Ve işbu oyunda yigirmi iki kişi bulunup on biri bir tarafta istirahat eder ve sonra beriki on bir değişilip öteki on bir onların yerine oyuna gider. İbtida meydanın bir başına üç bir başına üç sırk dizilüb başlarında ikişer adam durur ve diğer yedi kişi de nokta nokta dizilüb mezkûr iki adamın bireri sıırığın ön tarafında durmağla ellerindeki ekmekçi küreği gibi bir aletle topa çarpıp karşıkının sıırığını urub düşüreceği anda öte tarafından dahi top çalub turukından urulamadığı surette yerlerini değiştirirler ve top bizim bildiğimiz gibi olmayıp gayetle sıkı olduğundan pek uzağa fırlamağla öteki dizilüb duranlar düştüğü yere seğirdüb getirirler. Böyle böyle sıırıkları düşürünce dek yüz yigirmi beş defa yerlerini değiştirmeleri lazım gelür. Düşüremedikleri surette iki tarafın muârazası sâkit olmayıp diğer on kişi meydana gelerek kezâlik atışur ve bunların teknilinde dahi düşmediği hâlde muâraza sâkit olur ammâ elbette tarafeynin biri mağlub olarak ziyafeti ve mukaveleyi icra ederler." (ss. 82-83) Seyyahın bu şekilde anlattığı top oyunu İngiltere'de o kadar yaygınlaşmıştır ki eyalet takımları birbirleriyle ortaya biner kese koyup karşılaşmakta, müsabakalara seyirciler de büyük ilgi göstermektedir. Her karşılaşma, seyyahın gözlemlerine göre, bir panayır havasında geçmekte ve müsabakanın yapıldığı yerlerde büyük kalabalıklar toplanmaktadır.

Seyhatname-i Londra yazarının, İngiltere'deki kukla oyunları üzerinde de ilginç tespitleri vardır. Onların kukla oyunu bizimkinden farklı olup sokaklarda karagöz perdesi kadar bir sandık bulunur ve kuklacı bu sandığın içine girer. "Davulcu ve miskalci"den oluşan çalgı takımı müzik aletlerini çalmaya başlayınca kuklacı da ağzındaki ince sesli zurnayı çalar. Bunun üzerine perde açılır, kuklacı meydana çıkan bebekleri oynatmaya başlar. "Bunun karagöz oyunuyla farkı karagözünki perde içinde ve bununki perdenin haricindedir ve bizim kuklalarla farkı dahi bebekleri perdenin eteğinden çıkarmayıp sandığın üstünde oynatması ve bebeklerin be-gayet tuhaf ve musanna' bulunmasıdır." (s. 84) sözleriyle Karagöz ile İngiliz kukla oyunu arasındaki farkları ortaya koyan seyyah bunun hemen ardından eğlence hayatının bir parçası olarak İtalyanların Londra'daki ilginç müzik faaliyetlerine değinir. "Bir de şu İtalyalılar her yerde sandık muzikacılığı idüb hele İngiltere'de ve hususiyile Londra'da gecegündüz zुकak zुकak omuzlarında muzıka sandığını kahve değirmeni çevirir gibi çevirir gezer." (s. 84)

Onun sözünü ettiği eğlence mekânlarından biri de sirkidir. "Âlemde çok zûr-bâzlıklar görülmüş ve işidilmiş ise de bu Londra canbazlarının ettikleri gibisi ne görülmüş ve ne işidilmiştir. Çünkü İngilizlerin oyunları bile yanlarında sâir

⁹⁵ İngilizlerle ilgili çeşitli kaynaklarda seyyahların bu değerlendirmelerini destekleyen tespitlere rastlanır. Bu kaynaklardan biri de Uygur KOCABAŞOĞLU'nun *İngiliz Sicimi* adlı kitabıdır. Yazar bu kitabında İngilizlerin enteresan özellikleri arasında ava düşkünlüklerine ve avcılık kurallarına da değinir. "... soyut olarak avlanmak hakkı herkesin yararlanabileceği genel ve kamusal bir hak olmakla birlikte, fiilen avlanabilmek ya da üzerinde avlanılabilecek bir arazi bulmak özel bir 'hak!' ve bu haktan yararlanması da o kadar kolay değil. Avlanmak geniş ölçüde toprağa bağlı bir iş, topraklar da geniş ölçüde soyluların elindeki bir şey olduğuna göre, av daha işin başında sınıfsal yanı öne çıkan bir olaydı." KOCABAŞOĞLU, a. g. e., s. 84

ameliyâttan ma'dûd olarak icrâ ettikleri vakit kemaliyle itina ve yaptıkları şeyin yolunda ölesiyeye da'vâ ederler." (s. 86) diyerek İngilizlerin, eğlencelik oyunları bile ne büyük bir ciddiyetle ele aldıklarına dikkat çeker. Kendisi sergi civarındaki sirk ve cambazhanelerde sık sık gösteri izlemiştir. Buradaki "bir curcunacının ettiği mudhiklikler yapılır şey değil"dir. Küçük çocukların siyaha boyanarak devekuşlarının üstüne bindirilip koşturulması da ilginç gösterilerdendir. At cambazları ile fillerin gösterileri de seyyahın çok ilgisini çeker, özellikle fillerin sahnede yaptıklarını geniş bir şekilde anlatır.

Londra'da en ilgi çekici eğlencelerden biri de "lastik adam"ın gösterileridir. Gösterilerini bir lokantada yapan lastik adam, "hiç kemiği yok gibi olduğundan a'zâsı her ne surete konmak istenirse çekilip öylece yoğrulur". Seyyah kendi seyrini şu şekilde anlatır: "Biz dahi bir gün gidüb gördük ki bir adam merkumı tutarak paçavra gibi dertop idüb yuvarlayıverdikten sonra başını iki bacağı arasından arkasına ve ellerini omuzlarına koydu. Hele uzatmayalım istediği hey'ete sokarak en nihayet kendi ağzıyla belinden yukarısını bile öperdi ki hiç bundan ağreb bir keyfiyet görülmemiş dense câizdir. Hekimler bu adamı öldükten sonra teşrih için yigirmi bin guruşa satun almışlardır." (s. 89) Burada hiç kuşkusuz, eğlencelik bir gösterinin anlatımının yanı sıra son cümlede Avrupalıların bilimsel araştırma ve merak duygusunun tespiti de söz konusudur. Seyyahın bir başka tespiti de "arâzi-i mechûleden" getirilmiş zencilerin Londra'da halka seyrettirilmesiyle ilgilidir. Çeşitli tiyatro ve cambazhanelerin bulunduğu, havâî fişek gösterilerinin düzenlendiği, *balozların* tertiplendiği, "müteaddid balonlarla hayli adamın ber-havâ olduğu" bir bahçede Hotniton'dan⁹⁶ getirilen "siyah bir karı ve iki erkek ve bir çocuk" para karşılığı herkese gösterilir. Seyyah, İngilizlerin aldatmacaya dayanan oyunlarına o kadar vâkıf olmuştur ki "İngilizlerin bir oyunu olması ağleb-i ihtimâlâtdır." (s. 89) sözleriyle bu gösterinin de düzmece olabileceği ihtimalini göz ardı etmez.

Londra'da güreş müsabakalarını da seyretmiş olan *Seyhatname-i Londra* yazarı küçük bir mukayeseyle "Pehlivanlarının güreşmeleri de acayip ise de bizim müslüman pehlivanı kadar san'atlı değil ve onlar dahi buna kaildir." (s. 89) tespitini yapar. Ona enteresan gelen eğlencelerin başlıcalarından biri de "pire"lerle yapılan gösterilerdir: "Ya o pirelerin araba çekmeleri ki pertavsuz ile bakıldıkda pek acayip görünüyor. Ya pire *balozu* ki bir pek ince kıl ile bağlıyor pirenin de tabiatinde sıçramak olduğundan yanında ufacak muzikalar çalındıkça durmayıp raks ediyorlar ve muzika onların hareketiyle çalınıyor. Sıçramaları ise öyle tertipsiz bir şey olmayıp çifte çifte rabt ile adeta oynamağa başlarlar. Bazısına birbiriyle mudarebe ve gavga ettirirler. Elhâsıl bîçâre pirelere yaptırmadıkları oyun kalmaz." (ss. 89-90) Sirklerdeki dikkat çekici şeylerden biri de fare ile kedi, kedi ile köpek, sansar ile tavuk gibi normalde yan yana durması imkânsız olan hayvanların eğitilme sonucu birbiriyle çekişmeden hattâ şakalaşarak bir arada durmasıdır. Seyyah, "İngiliz garâibâtından ve acâyibâtından" şeklinde vasıflandırarak anlattığı bütün bu oyun ve eğlencelerin, Osmanlılara inandırıcı gelmeyebileceğini düşünerek, anlattığı şeylerin gerçek olduğunu, onları hakikaten seyrettiğini vurgulama ihtiyacı da duyar.

Abdülhak Hâmid, Avrupa'da en uzun süre kalmış edebiyatçılarımızdan biri olarak Paris ve Londra'nın eğlence hayatıyla ilgili izlenimlerini mektup ve hatıralarında geniş bir şekilde aktarmıştır. Henüz on bir yaşında Avrupa'yı görme şansı bulan Hâmid, 1863'teki bu ilk seyahatinden sonra da yıllarca Avrupa'da bulunmuştur. Onun Avrupa'yla ilgili izlenimlerinin bir kısmı 1910'lu yıllara kadar uzanır. Fakat, Avrupa'yı asıl tanıması 1880'li yıllarda ve bu yılların sonunda gerçekleştiği için onun eğlence hayatına ilişkin tespitlerini kronoloji bakımından buraya yerleştirmeyi uygun buldum.

Hâmid'in, Paris izlenimlerini anlattığı *Divaneliklerim* isimli şiir kitabında şehrin eğlence hayatına ilişkin gözlemler önemli bir yer tutar. Şair, *Sahra*'nın "Belde-güzîn" bölümünü oluşturan "Lahn"larda da Paris eğlencelerinden, bilhassa kadınlardan söz eder. Yüzü düzgünlü, sözleri düzme *cocotelar* erkeklerle bin frank karşılığında "ülfet

⁹⁶ Seyyahın belirttiği yerin ismi seyahatnamede bu şekilde okunmakla beraber atlaslarda böyle bir yer adı bulamadım. Burasının, Afrika'nın güneybatı kıyısındaki Hottentot noktası (Pointe Hottentot) olması muhtemeldir.

etmekte"dir; fakat sadece para yeterli değildir, aynı zamanda moda'ya uygun giyinmiş bulunmak, araba sahibi olmak da gerekir. Muteber *club*lardan birine üye olanlar kadınlarla daha rahat ilişki kurabilmektedir. Kadınları Grand Opéra'ya götürmek, *equipage*larla⁹⁷ gezmek, iyi bir lokantada beraberce yemeğe çıkmak, serbestçe yiyip-içmek erkeklerin başlıca eğlencelerindendir. Gerçi Hâmid, "yaban" ve "parasız" olduğu için bunları gerçekleştiremez ama Paris eğlenceleri hakkındaki tespitlerinin doğruluğu da bir hakikattir. Eğlencenin yaygın olduğu Paris'te "Para mabûd ve bankalar mabed, / Anda nisvân ise melâikedir."⁹⁸

Hâmid, Paris'te bulunduğu sırada eğlenmek amacıyla zaman zaman kadınlarla buluşup tiyatrolara ve gazinolara da gider. *Divaneliklerim*'deki "Randevular/Rendez-Vous" manzumesi şairin Paris eğlencelerini genel hatlarıyla ortaya koyduğu bir şiirdir. "Vantadur/Ventadour" başlıklı şiirde ise bu adı taşıyan tiyatrodaki dinlediği Albany adlı bir kadın şarkıcıyı anlatır. Sesini ve şarkı söyleme tarzını çok beğendiği bu Fransız şarkıcı için yazdığı ve bir methiye sayılabilecek olan manzumenin yanı sıra "Rönesans" başlıklı manzumede de hayranlıkla seyrettiği Ading isimli bir kadın dansçıyı anlatır. "Teatr Franse/Théâtre-Français" başlıklı şiirde ise "Gerçi hüsnen biraz sakîl olmuş; / Yine meşhûre şimdi Paris'te."⁹⁹ dediği sahne sanatçısı Sarah Bernhardt'ı ve sanatını anlatmaktadır.

Hâmid'in Londra'da katıldığı eğlenceler Paris'tekilere oranla daha fazladır. Hem Londra'da daha uzun süre kalmış olması hem de nispeten daha tecrübeli olması ona bu imkânı vermiştir. Gerçi parasızlık devam etmektedir fakat resmî ve yarı resmî suarelere, balolara katılan, tanıştığı İngiliz ailelerinin özel eğlencelerine ve davetlerine sık sık iştirak eden şair bu eğlencelerde bilhassa kadınlarla yakın münasebetler kurmaktan geri durmaz. Hâmid, mektuplarında Lord Stanley'in Gal ülkesindeki sayfiyesinde davetli olarak geçirdiği günleri anlatırken bilhassa kadınlarla olan eğlenceli maceralarına temas eder. Misafirler arasındaki genç ve güzel bir kızın kendisiyle yakından ilgilendiğini belirten şair, birlikte kuş yuvası aramak bahanesiyle ağaçlıklar arasında gizli yollara gittiklerini ifade eder. Londra'da katıldığı bir suarede yine kadınlarla olan birlikteliğini anlatan Hâmid'in bu satırlarında tam bir cinsel hedonizm kendini gösterir. Çok sayıda güzel kadını bir arada görmek, onlarla yakınlaşmak, İngiliz kadınlarının güzelliği ve serbestliği onu etkiler.

Yazın Londra'nın boşalması, eğlencelerin azalması şairi üzer; fakat yine de o eğlenmenin yolunu bulur. Bir mektubunda yer alan şu satırlar şairin eğlence aracı olarak gördüğü kadınlara düşkünlüğünü ortaya koyar: "Üç gün evvel cebimde iki lira vardı, bir saat içinde hepsini dün akşam bir nazenîne verdim!... Bugün bir buçuk şilimim var. Yarın o da olmayacak. Ne buyurursun bu hâlâ? Hay Allah akıllar versin." (I, s. 404) İki hafta kadar sonraki bir mektubunda Londra'nın havasının durmadan değişmekte devam ettiğini bildiren Hâmid, Eylül ayının başları olmasına rağmen herkesin hâlâ Londra dışında bulunduğunu, bu nedenle şehirde pek balo ve suare düzenlenmediğini söyler.

Seyahatname-i Londra'da sözü edilen at yarışları Hâmid'in bir mektubunda da söz konusu edilir. Hâmid, Londra'da seyrettiği at yarışları hakkındaki izlenimlerini aktarırken oyunların farklı özelliklerine de değinir ve şunları söyler: "Dün Londra'nın en maruf yarışlarından birisine gittik. Bütün kibar cemiyet orada idi. Ascot yarışları denilen bu mahall-i ictimada zâhirî ve bâtınî görünen güzelliklerin dünyanın hiçbir tarafında görülmesi mümkün ve mutasavver değildir. Birkaç milyon liralık esvab, saraylar dolusu hatun, birkaç milyon liralık oyun, yani kumar. Olur şeylerden değildi, yalnız at yarışları değil, süs yarışları, zenginlik yarışları, güzellik yarışları, sefahet yarışları. Biz tabîî eâzım-ı ricalden bulunduğumuzdan prenlere mahsus olan dairede idik. İşte o kadar. Bugün enseme başımın tepesine doğru o neşenin humârı geldiğini görüyorum..." (I, s. 417) Seyyahların Londra'da bir eğlence çeşidi olarak dikkat çektiği at yarışları Ali Kemal'in tespitlerine göre Paris halkının da çok rağbet gösterdiği bir eğlencedir. *Paris Musahabeleri*'nde, Paris halkının yarısının ve şehirde

⁹⁷ Fr. "Lüks araba"

⁹⁸ TARHAN, Abdülhak Hâmid, *Bütün Şiirleri I: Sahra/Divaneliklerim/Bunlar O'dur*, (Haz.: İnci ENGİNÜN), Dergâh Yay., İstanbul, 1979, s. 57

⁹⁹ TARHAN, Abdülhak Hâmid, *Bütün Şiirleri I: Sahra/Divaneliklerim/Bunlar O'dur*, s. 107

bulunan yabancıların çoğunun bu "kumar"a ilgi gösterdiğini belirtir. Hemen her gün, "bahs-i mütekabil"¹⁰⁰ şeklinde katılım sağlanan bu at yarışları tekrarlanır. Kimi gün Long Champs'da, kimi gün Autelie'de, kimi gün de Vensen'de(?) yapılan yarışların sonuçlarını duyurmak üzere özel yarış gazeteleri çıkarılır. Bu yarışların en önemlisi 14 Haziran günlerinde yapılan Büyük Long Champs Yarışı'dır, bu yarışa Londra'dan hatta Amerika'dan bile seyirci gelir. Her sene 14 Haziran günü yaklaştığında insanlar bütün işlerini bu yarışa göre ayarlarlar. "Süsler, tantanalar, debdebeler hep bu yarıştıdır. Reis-i hükümet, erkân-ı sâire,i hükümet müdebdeben bu yarışa gelirler."¹⁰¹ 1895 yılının 14 Haziran'ında bu yarışları seyretme fırsatı bulan Ali Kemal, sırf yarış seyretmek üzere Londra'dan bir grup lordun da geldiğini belirterek yarışa verilen öneme dikkat çeker. Parisliler'de de bu yarışlar hastalık derecesinde bir tutku halini almıştır. Yarışa iştirak eden seyircilerin çoğu yarış sonunda zarareder, kâr edenlerin sayısı az olmakla birlikte onların kâr oranı çok büyüktür. Ali Kemal, bir çeşit kumar saydığı Paris at yarışlarının insanlar üzerindeki zararını da şöyle belirtir: "Filhakika bu nev' koşular cins-i feresin ıslahına, terakkisine hâdimdir, deniyor. Peki ama beri tarafta kumar ile, bu mühlik illetle cins-i âdemin iflasına, mahvına bâdî olduğu için faide yerine neticede zarar hasıl oluyor. Hatta birçok yabancılar Paris'e gelir gelmez bu derde tutuluyorlar, vakitlerini, nakitlerini o yola sarf ediyorlar, bu merkez-i medeniyetteki ikametlerinden kâr yerine küllî bir hasar gördükten sonra hayatı da üstüne caba vermezlerse, o cihetten olsun salimen memleketerine dönüyorlar."¹⁰²

Hâmid, Londra'nın gece hayatına mümkün olduğunca girmiş ve gece eğlencelerinde onun yanında genellikle bir kadın bulunmuştur. Şair, Mart 1887 tarihli mektubunda bir genç kızla olan macerasını anlatır. Bu macera kendisine biraz pahalıya patlamıştır. Bir akşam dostlarından bir kadını yemeğe davet etmiştir; fakat sözleştikleri akşam kadın biraz rahatsızlandığından kendisi gelmeyip kızını gönderir. Café Royal denilen meşhur lokantada özel bir odada genç kızla başbaşa yemek yiyen Hâmid, şarabın da tesiriyle işi biraz daha ileriye götürür ve "kızla muhabbete hatta buse muhabbetine" başlar. Fakat kız "ehl-i ırz, bâkir, nâ-kabil-i tecavüz ü taarruz olduğundan yalnız hırslanmakla" yetinmek zorunda kalır. Bunun sonucunda büyük bir rahatsızlık duyar hatta yatağa düşer ve yirmi gün yatakta kaldıktan sonra yavaş yavaş iyileşir. Buna benzer pek çok belaya uğrasa da kadınlar onun bir türlü vazgeçemediği zevk ve eğlence araçlarıdır.

Şair-i âzâm, İngilizlerin Noel yortusu eğlenceleri hakkında bilgi verirken ironik ifadelerle başvurur. İngiltere'de Noel yortusu en büyük bayram sayılır. Aylarca beklenen bu gecede bir aylık eğlenceye bedel olacak kadar çok eğlenceler tertiplenir. "Kadın erkek herkes sevinç delisi olur. Hemen her ev bir tımarhanedir. Şiddet-i bürûdet düşünülmez. Para verilerek soğuk alınır. O gün bütün dükkânlar kapalıdır. Yalnız kiliselerle hastahaneler ve bir de mezarlıklar açılır. Gülen gülene ve ölen ölene bir âlemdir." (III, s. 311)

Ebuzziya Tevfik, Londra'da bir müddet kaldığı Hotel Metropole'ün gazino kısmında, büyük çoğunluğunu İngiliz, Amerikalı, Avusturyalı... zenginlerin oluşturduğu otel müşterilerine sunulan eğlence hizmetlerinden bahseder. Otelin bodrum katındaki gazinoda onun ilk dikkatini çeken herkesin kendi âleminde eğlenmesi, kimsenin kimseyi rahatsız etmemesidir. "Bizler gibi hây ü hûy-ı şemâtet-engîze mübtelâ olan akvâmın böyle yerlerde karasevdaya uğraması muhakkak gibidir." (s. 62) sözleriyle Batılılarla Osmanlıların eğlence anlayışlarındaki farklılığı ortaya koyar. Onu şaşırtan şeylerden biri de gazinodaki kadınların çoğunun içki ve sigarayı adeta kendilerinden geçercesine zevk ve baygınlıkla içmeleridir. Kadınlar otelin hemen her kısmında olduğu gibi gazinoda hatta bilardo salonunda, masa başında da erkeklerle bir aradadır. Kendisinin katılmadığı, sadece seyretmekle yetindiği gazino eğlenceleri Ebuzziya'ya, Avrupalılar üzerinde gözlem fırsatı verir. Birlikte oyun oynayan erkeklerle kadınları, kendilerini ayrılan salonlarda tek başlarına dinlenen kadınları, kahvaltılı ve akşam yemeklerini başlı başına birer eğlenceye dönüştürmesini bilen kibar insanları burada daha yakından tanır.

¹⁰⁰ Müsterek bahis (B. A.)

¹⁰¹ *Paris Musahabeleri*, c. II, s. 14

¹⁰² *Paris Musahabeleri*, c. II, s. 16

Ahmet Midhat Efendi'nin seyahat eserinde halkın çeşitli eğlence şekillerine dair izlenimler geniş olarak yer alır. Bir eğlence belirlemesi olarak Ahmet Midhat'ın Lyon'daki panayır ile ilgili izlenimlerine de değinmek gerekir. Bu köylülerin ürünlerini satmak için her yıl düzenledikleri panayırdır. Paris Sergisiyle karşılaştırılınca pek küçük kalmakla birlikte bu panayır ile ilgili gözlemlerinin önemli olduğunu düşünüyorum. Çünkü bu kısımda hem Ahmet Midhat'ın gözlem gücü hem de ayrıntılara kadar inen dikkati söz konusudur. Genişçe bir alana beş yüz kadar çadır ve baraka kurulmuş, mensucat, züccaciye, bakır, teneke birtakım eşyalar buralarda satışa sunulmuştur. Panayır sadece alım-satım sahası olmayıp aynı zamanda eğlence yeridir. Birtakım eşyaların üzerine numaralar yazılmıştır ve bunlar piyango çekilişleriyle talihlilere verilmektedir. Köylüler, kendilerinde bulunmayan veya az bulunan kıymetli sürahi veya ayna gibi eşyaları bu piyangodan kazanmak için sürekli bilet alırlar fakat çok az kişiye piyango çıkar. Barakaların birtakımı bira ve şarap içilecek yerler şeklinde düzenlenmiştir, köylülerin bir kısmı buralarda sürekli olarak içki içerler. Bazı çadır ve barakalarda kukla ve hokkabaz gösterileri yapılır. Panoramaların¹⁰³ bulunduğu yerlerde hep Fransızların galip Prusyalıların mağlup addedildiği muharebe manzaraları gösterilir. Havalı tüfek ve tabanca atışlarının yapıldığı kısım "İstanbul'da Beyoğlu'na çıktıkça ekseriya bu eğlence ile vakit geçirmek mutadım olduğundan oraya da uğradık" diyen Ahmet Midhat'ın çok ilgisini çeker. Burada da hedefler hep Prusya askeri, Prusya generali veya Prusya bayrağıdır. Bunun sebebi, yakın bir geçmişte Fransızlarla Prusyalıların savaşmış olmalarıdır.

Paris'te aynı otelde kalan ve şehirdeki gezilerini aynı programa göre ayarlayan yazar ile Madam Gülnar arasında zaman zaman küçük tartışmalar çıkar. Bu tartışmalardan biri de Paris'in eğlence yerlerinin gezilmesi hususundadır. Paris'teki ikinci günlerinin akşamında Madam Gülnar, Paris'in gece eğlencelerini merak ettiği düşüncesiyle Ahmet Midhat'ı yalnız bırakmayı teklif eder. Böylece Ahmet Midhat, eğlence yerlerini daha rahat dolaşabilecektir. Bunun üzerine Ahmet Midhat, "Paris için zihnen yapmış olduğu tertipnamede sefahat cihetinin mevcut olmadığını, Paris'in çalgılı, şarkılı gece eğlencelerini pek merak etmediğini" belirtir. Onun asıl istediği "akşamları erken yatıp sabahları da erken kalkarak" şehrin tarihî yerlerini ve binalarını, müzelerini, bahçelerini, caddelerini gezip görmektir. Gece eğlencelerine münhasır olarak da büyük tiyatroları, operaları ve ışıklandırılmış caddelerle sokakları görmeyi yeterli bulur. Fakat Paris'in gece eğlencelerinin gerçekleştiği yerlerden büsbütün de uzak kalmazlar. Aralarında bu tartışmanın geçtiği günün hemen ertesinde Madam Gülnar ve Doktor Yanpolsky'nin ısrarlarıyla Champs-Élysées'deki eğlence yerlerinden birine giderler. Gittikleri yer çeşitli gösterilerin yapıldığı bir bahçe gazinosudur. Seyircilerin büyük çoğunluğunu kadınlar oluşturmaktadır ve tıpkı Lyon'da olduğu gibi burada da kadınların derecede serbest tavırları yazarı rahatsız eder. "Yedi-sekiz yüz kadar erbab-ı temâşânın kısm-ı a'zamını karılar teşkil ediyorlar idi ki bir gazeteden kopardıkları kâğıtları fındık cesametinde hap gibi buruşturup sağdaki, soldaki, öndeki, arkadaki erkeklere fırlatmak nev'inden soğuk arsızlıkları bazı kimseleri kahkahalarla güldürebiliyor idi." (s. 581) Ahmet Midhat ise erkekleri avlamaya çalışan bu kadınların davranışlarından büyük rahatsızlık duyar. Paris'in bu gibi eğlence yerlerinin hemen hepsinde kadınlar birbirine benzer davranışlarda bulunmakta, fütursuz hâller sergilemektedirler. Yazar, bu ahlâksızlığa şahit olmanın bedeli olarak hiç olmazsa iyi gösteriler seyretme arzusundadır. Fakat Beyoğlu Concordia'sında her zaman görülebilecek türden gösteriler sunulur. "Birtakım hanende kızlar kendilerine yakışık aldıkları veya aldıramadıkları birtakım evzâ' ve etvâr-ı rezîlâne ile şarkılar çağırır"lar. Ahmet Midhat, Paris'e belli bir süre için gelmiş olanların, vakitlerini böyle pahalı ve pahalı olduğu oranda yararsız eğlence yerlerinde geçirmelerini doğru bulmaz. Kendisi gibi, Madam Gülnar ile diğerleri de aynı fikirdedirler. Buradaki bazı seyirci kadınların ve sahnedeki şarkıcıların utanmazlıkları, arsızlıkları Ahmet Midhat ile

103 "Panorama: Yuvarlak planlı bir yapının iç duvarında bu duvarın eğriliğine uyarak gelişen ve yukarıdan aydınlatılarak perspektif oyunları ve gözaldatmacayla gerçeklik duygusu uyandıran tuval üzerine yapılmış resim. 1292'ye doğru Robert Baker tarafından icat edilen panorama (Londra panoraması, 1796'da İngiliz başkentine yerleştirildi) büyük başkentlerde, özellikle de Paris'te (Paris görünümü, 1799'da Montmartre bulvarında sergilendi) yaygınlaştı. ... kent ve savaş panoramaları çok tutuldu." *Milliyet-BÜYÜK LAROUSSE*, c. XVIII, s. 9143

Madam Gülnar arasında kadınların örtünmesi hususundaki tartışmayı bir kere daha gündeme getirir. Yazarın muhafazakâr bir anlayışla yaptığı değerlendirme şöyledir: "Biz bundan mukadem nisvânın mesturiyet ve adem-i mesturiyeti mes'elesini bir dikkat ve ehemmiyet-i filozofâne ile muhakeme eyliyor idik. Acaba şu karşımızdaki sefil mahluklar kadın addolunabilirler mi ki mesturiyet veya mekşufiyetlerinden bahsedilebilsin? 'Kadın' hattâ tabir-i galizi ile 'karı' denildiği zaman hiç olmaz ise rezâil-i beşeriyeden bir parçacık olsun utanıp arlanması şânından bulunması lüzumunu insana ihtar edebilecek hâl ve tavırda bir mahluk hatıra gelmez mi? Bunlar ise rezalette ne kadar ileriye gider ise onu o nisbette memduh zanneden ve bu hünerleriyle müftehir bulunan şeylerdir ki nev'-i beşerin ne erkeğini ve ne karısını bu hâlde görmekle mütelezziz olabilmek ne bileyim amma cibilliyet-i beşeriyenin de fevkindedir." (s. 582)

Paris'teki dördüncü günlerinde, 25 Eylül 1889 çarşamba günü, yine üçü birlikte hipodroma giderler. "Hipodrom denilen yer gayet vâsi' bir at cambazhanesidir ki on bin seyirciyi def'aten istîâba kifayet eyleyebilecek vâsi' bir tiyatrohane olup..." (s. 619) şeklinde hipodromun büyüklüğünü ve temel özelliğini belirten yazar, seyircilerin oval şeklindeki binanın kenarlarında yapılan sıralarda oturduğunu, orta yerdeki üzeri camla kaplı boşlukta ise kırk-elli kadar atın gösteri yaptığını söyler. Yazları üstteki cam kubbe kaldırıldığından hipodrom, Romalıların üstü açık tiyatrolarına benzemektedir. O gün hipodromda, Ruslarla Fransızlar arasındaki siyasî yakınlaşma çerçevesinde bazı gösteriler yapılacaktır, konserler verilecektir. Siyasî yakınlaşmanın halka da yansması için böyle gösterilerin yapılması gerekliliğinde hem-fikir olan iki ülke hükümeti, gösterileri bir halk eğlencesi şeklinde sunmaya karar vermişler, hipodrom idaresi de büyük masraflara girerek gösterileri düzenlemiştir. Hipodrom hınca hınç doludur. On bin seyirciyi tribünlerde, sayısı bine varan göstericileri sahada görmek Ahmet Midhat'ı hayrete düşürür. Önce kadın ve erkek göstericilerin hızla giden atların sırtında gerçekleştirdikleri ve yerde bile yapılması neredeyse imkânsız hareketlerden oluşan, "akla durgunluk veren at cambazlığı hünerleri" seyredilir. Bunların ardından *velosipèdecilerin* gözle görülmeyince inanılamayacak denge gösterilerini seyrederek. Daha sonra, ortaya getirilen geniş bir tel kafes içinde hayvan terbiyecisinin at, kurt ve arslan ile yaptığı gösteri sunulur. Ahmet Midhat, daha önce at, fil gibi hayvanların terbiyeciler elinde istenilen hareketi yapacak derecede eğitildiklerini görmüş olmakla birlikte bir arslanın, hayvan terbiyecisi karşısında adeta "süt dökmüş kedi" durumuna düştüğünü görmemiş olduğu için bilhassa eğitilmiş arslanın hareketlerini ilgiyle seyreder. Rus köylüsü kıyafetine girmiş iki yüz kişi tarafından söylenen Rus şarkıları da yazara pek ilginç gelmemekle birlikte seyirciler tarafından enteresan bulunmuş ve alkışlanmıştı. *Skobelev Pandomiması* ise Ahmet Midhat'ın "emsâli hiç görülmemiş bir vak'a-i fevkalâde hükmünde"dir. Sahnede Rus köylüsü kıyafetinde iki yüz kişi, Rus soylusu, Rus generali ve subayı kıyafetinde yedi-sekiz yüz kişi ile her yönüyle mükemmel iki yüz kadar at ve iki de top vardır. Atlı ve piyade askerlerin hareketleri çok muntazam ve etkileyicidir. General Skobelev'i selamlamak için sahnedeki toplar da -sahneyi duman kaplamasını engellemek amacıyla kimyasal bir karışımla- patlatılır.

Ahmet Midhat, seyahatinin dönüş yolunda uğradığı İsviçre'nin Cenevre şehrinde Choëur Salle tiyatrosuna giderek Sudanlı bir ekibin halk eğlencesi olarak sunduğu gösteriyi seyreder. Acayip bulduğu bu gösteriyi anlatırken bilhassa çalgılar, şarkılar ve raks üzerinde durur. Geniş sayılabilecek salonda yüz civarında seyirci bulunması ise onu şaşırtır. Seyircilerin çok güldüğü bu garip gösteriden sonra sahneye çıkan Amerikalı iki kemancı da tuhafılarıyla halkı güldürür. Bunlardan sonra, üzerinde sadece tül bir elbise bulunan güzel bir genç kız çıkarak dans eder ve şarkı söyler. Ahmet Midhat'ın, bu kızı gerçekten çok güzel bulup beğendiğini, yaptığı tasvirde anlıyoruz. Burada çıplak sayılabileceği halde bunu çirkin bir şekilde değil, dansla ve şarkıyla güzelleştirerek sunan bir rakkase söz konusudur; "çıplaklık" varsa da "müstehcenlik" yoktur. Ahmet Midhat'ın asıl hoşuna giden de budur. Uzaktan bakıldığında hiç giysisi yok sanılacak derecede çıplak olan kızın hünerli bir heykeltraşın elinden çıkmış gibi mütenasip vücudu ve "kontralto sadasındaki letafet" yazarı çok etkilemiştir.

Ahmet Midhat'ın anlattığı eğlence yerlerinden biri de Viyana'da gittiği enteresan bir tiyatrodur. Burası sadece bir tiyatro olmayıp "kâh üç-dört kız çıkıp

nağamât-ı latîfe ile konserto icra etmekte, kâh diğer birkaçı mükemmel balet kıyafetleriyle raks eylemekte"dir. Bunların ardından gayet hünerli bir cambaz ekibi akıllara hayret verecek bir çeviklik ve çabuklukla gösterilerini sunmakta, daha sonra da bir perdelik ufacık bir komedy sahnelenmektedir. "Erbâb-ı temâşâ dahi bunları seyrederek, güler, neşelenerek yiyip içiyorlar."dır. (s. 1019) Büyük salonun tavanına gerilen halatlar üzerindeki cambazlık gösterisi yapan kadının fiziksel güzelliği ve yaptığı hareketler Ahmet Midhat'ı hayran bırakır. Cambazın yere düşmesi hâlinde seyircilerin üstüne düşmemesi için halatların alt tarafına salon genişliğinde sağlam ağlar gerilmiştir. "Bu ipler üzerinde icrâ-yı hüner etmek için bir kadın çıktı ki vücuduna ikinci cild ıtlâk olunacak surette yapışık bulunan esvabî bütün tenâsüb-i endamını teshîhen meydana koymakta idi. Ortadan biraz yüksek boylu, geniş omuzlu, ince belli, iri kalçalı, kalın bâzû ve bacaklı, pehlivan kıyafetli fakat gayet güzel bir kadın ki insanın karşısında şöyle bilâ-hareket dursa bile temâşâsı gözleri tesrir ve kalbleri tefrih eyer. / Ya icra eylediği hünerler? / Buna kadın dememeli. İnsan dememeli. Adeta örümcek demeli. Kuş demeli. Bir salıncaktan diğer salıncağa atlaması hakikaten bir tayerân hükmünü alıyor." (s. 1019) Yazar, böyle bir eğlence yerine Münih'te de gittiğini; fakat Viyana halkının Almanlar gibi gürültücü-patırtıcı olmadığını, bu sebeple yabancıların da gösterileri rahatça seyredebildiğini ifade eder.

Buna benzer cambazlık gösterilerinin yanı sıra Viyana halkının eğlence hayatında gezinti yerlerinin, geniş ve süslü caddelerle bahçelerin önemli bir yeri vardır. Halk, bilhassa akşam saatlerinde büyük cadde ve sokaklarda gezintiye çıkmakta, buralardaki kahvelerde vakit geçirmeyi tercih etmektedir. Viyana kahveleri, sunduğu çeşitli eğlence şekilleriyle halkın ve buraya gelen seyyahların rağbetine mazhar olmaktadır. Müzik ise, diğer bazı seyyahların da belirttiği gibi, Viyanalıların vazgeçilmez eğlence aracıdır. Operalarda, kahvelerde, gazinolarda, bahçelerde... hemen her yerde müzik duyulur. Viyanalılar için müzik ve dans bir tutkudur. Kendilerine has müzikleri ve danslarıyla eğlenmeyi çok iyi bilirler.

Ahmet İhsan'ın *Avrupa'da Ne Gördüm?* adlı eserinde Avrupalıların eğlence şekillerine ve şehirlerdeki eğlence yerlerine ilişkin izlenimler geniş yer tutar. Öyle ki, Ahmet İhsan, Paris eğlencelerine özel bir bölüm ayırmış ve bu bölüme de "Eğlencelerden Tiyatro, Sirk ve Kahveler" (s. 44) başlığını koymuştur. Bilhassa Paris anıları, eğlence hayatına dair tespitlerin bol bulunduğu anılardır. Paris'in gerçek yüzünü görmek isteyenlerin geceleri gezmek zorunda olduğunu çünkü Paris'in görülmeye değer yönlerinin gece yarısına doğru ortaya çıktığını söyler. "Paris'te parası olan için en bol şey eğlencedir, eğlenceler sırasında birinci derecede ve edebî olarak büyük tiyatrolar; sonra ikinci derecedeki tiyatrolar, daha sonra bizim Concordia tarzında fakat tabii bâlâ-ter bulunan oyun yerleri ve geçen bâbda tafsil ettiğimiz bulvarlar, o bulvarların iki tarafını ihata etmiş büyük gazinolar, etraf-ı mesireleri, bağçeler ve daha birçok Paris'e mahsus vakit geçirilecek yerler gelir." (s. 44) diyerek Paris eğlencelerini genel olarak belirleyen Ahmet İhsan, bilhassa Büyük Opera'da herşeyin mükemmel olduğunu söyler.

Paris'te Concordia benzeri Moulin Rouge, Montagne Russe, Folie Berger gibi tiyatrolar halkın çokça rağbet ettiği eğlence yerleri arasındadır. Buralarda, bilinen anlamda tiyatro oyunlarından ziyade sahnede cereyan eden eğlencelik gösteriler, ilginç oyunlar sunulur. Paris'in, tiyatrolar içinde en meşhur eğlence yerlerinden olan *variété* tiyatroları da bu karakterdedir. Montagne Russe salonundaki eğlence yazara enteresan gelir: "Montagne Russe denilen yerde ise inişli-çıkışlı yapılmış gayet dar bir şimendüfer yolu vardır ki onun üzerine mevzu' dört tekerlekli arabanın içine binilerek yokuş aşağı koyuverilir. Araba inerken aldığı hız ile karşıdaki yokuşu çıkar, tekrar iner. Bu suretle uzunca bir mesafe kat' ederek nokta-i intihasına varır. Rus Dağları eğlencesi Paris'te pek taammüm etmiştir. Ekseri köylerde mesirelerde çayırlar üzerine kurulmuş görürsünüz. Bu tiyatrolar herkese hasr-ı vücud etmiş fakat kibarca kadınlar mecmâdır." (s. 47)

Daha önce Ahmet Midhat'ın Paris hatıraları arasında karşımıza çıkan hipodrom, Ahmet İhsan'da daha geniş olarak ele alınmıştır. Hipodromun iç ve dış yapısını geniş bir şekilde tasvir ederek şehirdeki konumunu da belirleyen Ahmet İhsan, daha sonra, hipodromda sunulan Roma tarihine ilişkin *Neron* adlı oyundan söz eder. Bu oyundan önce sahneye gelen cambazlar çeşitli gösteriler yapar. Oyunun muhtevasını anlatırken

kendisine ilginç gelen gladyatörler üzerinde durur, esirlerin vahşi hayvanlara yedirilmesine temas eder. Roma tarihini bütün yönleriyle ortaya koyan *Neron* oyunundan sonra yine aynı konuyla bağlantılı olarak çeşitli gösteriler yapılır. Hipodroma benzeyen bir başka yerde de İspanyol boğa güreşçilerinin gösterilerini seyreden Ahmet İhsan, seyahat kitabına "İspanyolların vahşiyâne eğlencesini" gösteren bir de resim koymuştur. Ayrıca, boğa güreşleriyle ilgili olarak yazdığı ve daha önce *Servet-i Fünun*'da yayımlanan "Matalo!"¹⁰⁴ başlıklı makaleyi de kitaba olduğu gibi alır.

Ahmet İhsan'ın tespitlerine göre Parisliler bu gibi eğlence yerlerinin yanı sıra kahvehanelere de büyük ilgi gösterirler. Paris'in hemen her sokağında bir kahve bulunur. Kahvelerin toplam sayısı dört-beş bin civarındadır. Bunlar, "kahvehane" isminin Osmanlı okuyucusuna hemen çağrıştıracığı özellikleri taşıyan "adi istirahatgâhlar" değildir. "Cümlesinde her türlü esbab-ı istirahat ve meşrubat ile gazeteler mevcut olduğu gibi tezyinat el-hak mükemmeldir." (s. 55) Paris kahveleri güneşin doğuşuyla birlikte açılır ve ekseriyetle gece yarısından bir saat sonra kapanır. Havaların güzel olduğu zamanlarda kahvelerin önündeki kaldırımlara da masa ve sandalyeler çıkarılır.¹⁰⁵ Ahmet İhsan'a göre, Paris halkını tanımak isteyen bir seyyah için bulvar kahvelerinin dış kısmına oturup geleni geçeni seyretmek kadar elverişli bir ortam yoktur. Kahvelerde kadınlarla erkekler bir arada otururlar. Hatta bazı kahvelerde gece yarısına yakın zamanlarda "kadın ve erkeklerin pek karmakarışık bir hâlde zaman geçirdikleri" görülür. Bu tip kahveler Panthéon ve Büyük Opera civarında bulunmaktadır. Eğlenceye düşkün Parislilerin böyle kahvelere gösterdiği ilgiyi ve buralarda kurulan bazı özel ilişkileri şu sözlerle ifade eder: "Moulin Rouge, Folie Berger gibi oyun yerleri boşaldıktan sonra içindeki halk şu garib kahvelere dolar, medeni pazarlık ile alış-veriş sabaha kadar devam eder gider." (s. 57) Gündüz ve gece yemek de bulunabilen bu kahvehanelerde kahveler alafranga olarak verilir. Yenilip içilen şeylerin ücretinin yanı sıra kahvelerde -tıpkı tiyatrolarda, gazinolarda, lokantalarda olduğu gibi- garsonlara bahşiş vermek de zorunludur.

Paris'in lokantaları da birer eğlence yeri hükmündedir; belki de seyyahlarımızın bunu böyle değerlendirdiklerini söylemek daha doğru olacaktır. İstanbul'da o tarihlerde, Avrupa'nın büyük şehirlerindeki gibi "renkli ve süslü" lokantalar pek bulunmadığı için Paris lokantalarını gören seyyahlarda bu mekânlar hoşça vakit geçirilen birer eğlence yeri izlenimi bırakır. Ahmet İhsan, gerçi, devrindeki yenilikleri yakından izlemeye çalışan bir matbuatçı olması itibarıyla, Avrupa'ya büsbütün yabancı bir Osmanlı değildir; fakat onun Paris'in lüks lokantalarına bakışın da böyle bir özellik gösterir. Hatta "Harc-ı âlem olan lokantalara gelince bunlar bize nispeten ucuz ve gayet temizdir hele fevkalâde müzeyyendir. Mesela Duval idaresininki(nin)¹⁰⁶ tezyinat ve nezafeti İstanbul'un lokantalarında görülmedik bir hâldir." (s. 59) der.

Ahmet İhsan, Paris'ten Londra'ya geçerken uğradığı La Havre'dan bahsederken bu şehre bağlı Trouville kasabasının bilhassa yaz mevsimlerinde bir eğlence merkezi oluşuna dikkat çeker. Denize girmek isteyen Parisliler genellikle bu kasabayı tercih etmektedir. Ahmet İhsan'ın orada bulunduğu Haziran ortalarında Trouville'de deniz mevsimi henüz başlamamıştır. Hazırlık faaliyetleri yoğun bir şekilde devam ettiği için sahilin bazı kısımlarına tahtalar döşenmekte, çeşitli bayraklar asılmaktadır. Bu hazırlıklar hakkında bilgi verirken Avrupalıların deniz eğlencelerine olan düşkünlüğüne de dikkat çeker. Bununla da kalmayıp iş ile eğlenceyi birbirinden nasıl ayırdıklarını ve her ikisinin de hakkını verebildiklerini belirtir: "Eğlence yerleri ve mağazalar teşkil eyliyorlar; hülâsa Trouville her türlü esbâb-ı istirahati hâvi bir eğlence yerine takallüb olunuyordu; zira Avrupalıların gerek denizde gerek kaplıcalarda yaptıkları sular âlemi mutantan bir eğlence ve sefahattir. Sularda edilen sefahat, gösterilen masraf hiçbir tarafta nazar-ı dikkate çarpamaz, garip değil mi, körfezin bir cenahında sınaat ve ticaret olanca şiddetiyle terakki edip gittiği hâlde, diğer cenahta dahi büyük bir sefahat sahnesi hazırlanıyordu." (s. 163)

¹⁰⁴ İspanyolca'da "Öldür!" anlamına gelir.

¹⁰⁵ Ahmet İhsan, daha sonra uğradığı Bruxelles'deki bulvar kahveleriyle gazinoların Paris'tekilere çok benzediğini söyleyecektir.

¹⁰⁶ Metinde (-nin) eki yoktur, dizgi yanlışı olduğunu sanıyorum.

Ahmet İhsan, daha sonra gittiği Londra'nın lokantalarını anlatırken özellikle yemekler üzerinde durur. İngiliz yemekleri "pek biberli ve baharlı olup, iştihâ ile yenilir şeylerden değil"dir. "Mesela önünüze koydukları et suyu adeta siyah olduktan başka bahardan ağza alınmaz. Hele kaplunbağa çorbası, kurbağa yahnisi gibi şeylerini zikretmek bile istemem." (s. 186) Bu yemeklerden hoşlanmak için İngiliz olmak ve Londra'da yaşamak gerekir. Onların böylesine kendilerine özgü bir yemek stilleri vardır. İlginç olan bir şey de özel "istiridye lokantaları"nın bulunmasıdır. Canı istiridye isteyenler tıpkı yemiş alır gibi istiridyecilere giderek taze istiridyelerden satın alıp yerler.

Kendileri için adeta bir eğlence olan yemekleri arasında İngilizler genellikle bira içerler. Fransızlar gibi şarap içmek İngiliz halkı arasında yaygın değildir. Bunun yanı sıra yemekte içki yerine sadece su içenler de vardır. Yine Fransa'dan farklı olarak İngiltere'de masa ve sandalyelerini sokağa dizmiş gazino ve kahvehaneler yoktur. Gazinoları bizi kahvehaneler gibi kapalı mekânlarda kurulmuştur ve bunlar "pek güzel"dir. Alkollü içkinin yanı sıra daima kahve, çay, dondurma, gevrek, süt hatta bir kısmında yumurta ve biftek dahi bulunan İngiliz gazinolarına *café-house* denmektedir. İçki satışı normal lokantalarda genellikle özel izne tabidir ve bu izne sahip olmayan lokantalarda "meşrubât-ı kü'ûliye" satışı yasaktır. Böyle lokantalarda yemekte içki içmek isteyen müşteriler garsona para vererek içkiyi dışarıdan getirirler. "İşretin gittikçe İngiltere'de taammümünden dolayı el-yevm Londra'da müsekkirât ruhsatını almak bile pek müşkildir." (s. 187) Londra'da gazino yerine, ayakta içki içilen *barlar* bulunur. *Barlarda* Galata'daki tezgâh başı gibi yerler bulunmaz, "posta şubesi gibi bir delik önüne müracaat olunarak istenilen içki alınıyor, orada hemân içilip gidiliyor; zira bir tarafa oturup vakit gâib etmek İngilizlerin işine gelmez." (s. 187) İngiltere'de *bar* usulüne baş vurulmasının sebebi meyhane köşelerine yığılıp kalan ayyaşların önüne geçme düşüncesidir.

Londra'dan Belçika'ya giderken uğradığı Ostende'deki eğlenceler üzerinde de geniş olarak duran Ahmet İhsan, buradaki eğlence yerlerinin bütün Avrupalılara hitap ettiğini belirtir. Dover Boğazı'nın Kuzey Denizi kısmının hemen baş tarafında bulunan Ostende, bu özelliğiyle deniz eğlenceleri için çok uygun bir yerdir. Daha önce, Trouville'de kısaca değinmiş olduğu deniz eğlencelerini bu kısımda daha geniş olarak anlattığını görürüz. Bunun sebebi, Trouville'in sadece Parislilerin rağbet ettiği bir yer olmasına karşılık Ostende'e Avrupa'nın her tarafından seyyahların ve zevk ehlinin gelmesidir. Yirmi bin nüfuslu, küçük fakat "işve-bâz" bir kasaba olan Ostende, "mecma'-ı seyyâhîn ü ehl-i zevk" bir yerdir ve bu yönüyle de "ehemmiyet-i zevk-perestânesi birinci derecede"dir. Eğlence düşkünlerinin Ostende'de en çok rağbet ettiği yerler "deniz hamamları"dır. Avrupa'nın her tarafından ehl-i zevk deniz hamamına girmek vesilesiyle buraya gelir. Gelen ehl-i zevk her milletten olduğu için Ostende beynelmilel bir mecma'-ı zevk-perestândır. / Ostende'de işve-bâz Fransız kadınları ile kırmızı yüzlü ve garip tavırlı İngilizlerin envâi görüldüğü gibi Belçika'dan, Hollanda'dan ve Almanya'dan, hatta tâ Rusya'dan dökülüp gelmiş ecnebler bile vardır." (s. 251) Buraya gelen eğlence düşkünleri için aslında denize girmek sadece bir bahanedir. Avrupa'nın diğer sahillerinde ve kaplıcalarında da olduğu gibi buraya toplananların amacı beraberce bir zevk ortamı yaratmak ve çeşitli eğlencelerle hoşça vakit geçirmektir. Bu amaçla civar memleketlerin "ekser kibar aşüfteleri" âşıklarıyla birlikte yazın Ostende'de toplanırlar. Bu âşıklar genellikle çok zengin erkeklerdir ve kadınların teşvikiyle çeşitli oyun ve ziyafetler tertip ederek bol para harcarlar, kumar oynarlar. Özellikle kumar o kadar yaygındır ki zengin olarak gelmiş olanların pek çoğu iflas etmiş olarak tatilden dönerken, beş parasız gelmiş olanların bir kısmı zengin olarak Ostende'den ayrılırlar.

Ostende'in büyük caddesinin iki tarafındaki "fevkalâde müzeyyen ve mükellef" binaların pek çoğu buraya tatile gelenlerin eğlencelerine mahsustur. Bunlar içinde Choeur Salle gazinosu ihtişamı, süsleri, yıldızlarıyla diğerlerine göre daha dikkat çekicidir. Gazinonun önü "deniz hamamları"na bakmaktadır ve bu "deniz hamamları" bizdekilerden büsbütün başkadır: "Deniz hamamı deyince gözünüz önüne bizdekiler gibi üstü kapalı, etrafı mahfuz yerler getirmeyiniz. Halk burada açıkta ve kum üstünde yıkanır; esvabları koymak ve çıktıkları vakit muhafaza olunmak üzere resimde

gördüğünüz¹⁰⁷ tekerlekli kulübeleri istîcâr eder." (s. 252) Ostende plajının, Avrupa'nın diğer plajlarının birçoğuna "cihet-i rûchânî" kadın ve erkeklerin bir arada denize girmesidir. Kendisi denize girmeyip, plajda olan biteni ve insanları seyreden Ahmet İhsan, denize giren kadın ve erkeklerin kıyafetlerini ana çizgileriyle tasvir eder, ayrıca tekerli kulübelerin nasıl kullanıldığını da anlatır: "Gerek kadın, ve gerek erkek omuzlarından itibaren diz kapaklarına kadar bir fanile giyerek müctemian denize atılıveriyorlar. Denize girmek isteyenler baş taraftaki idarehaneden bir bilet ile havlularını alarak kulübelerden birine giriyor, derhal kulübeye bir at bağlıyorlar; seyis de kamçısının ucuyla bir kere kapıya vuruyor, bundan maksat hareket edeceğiz, oturunuz demektir. Hayvan sürülüyor; kulübe denizin tâ kenarına kadar gidiyor; orada hayvanı çözüp memur avdet eyliyor. Kulübesinde soyunan adam kum içinde denize atılıyor. Denize girenler kulübesinin numrosunu bellemeğe mecburdur; yoksa avdetinde hangisi olduğunu bulamaz. Kulübelerin arkasında bir ip vardır ki uçları tâ arkadaki ahıra merbuttur, avdet-i arzu eylediğiniz zaman ipi çekerseniz kulübe geri avdet eyler." (s. 253)

Ahmet İhsan, Berlin'de ve Almanya'nın diğer şehirlerinde gezdiği bazı eğlence yerleri hakkında kısa bilgiler verir ve Almanların eğlence usulleri üzerinde durur. Onun gözlemlerine göre Almanların en büyük zevki mesire yerleriyle parklarda ve büyük caddelerde dolaşmaktır. Leipzig'de dikkatini çeken şey, insanların gazinolara düşkünlükleri ve "kova kadar büyük kadehlerle" bira içmeleridir. Seyyah aynı şekilde, İsviçre'nin Cenevre şehrinde de insanların işrete ve eğlenceye düşkünlüklerine temas edecek, bol sayıdaki meyhanenin Almanya'dakilerden farklı olarak "adi meyhane" türünden şeyler olduğunu söyleyecektir. Ahmet İhsan, seyahatinin sonlarına doğru uğrayıp kısa bir müddet kaldığı Venedik'te ise bilhassa San Marko Meydanı'nda yapılan gece şenliklerine dikkat çekerek meydan çevresindeki kahvehane ve gazinoların geceleri tamamen dolduğunu, halkın geç vakitlere kadar buralarda vakit geçirdiğini belirtecektir.

Asmaî, *Seyahat-ı Asmaî*'de sonraları Ubeydullah Efendi ve Celal Nuri tarafından ele alınacak olan yolculuk eğlencelerinin ilk ayrıntılı örneğini verir. Mısır'dan İngiltere'ye giden Asmaî, vapur yolculuğunun Malta ile Cebelitarık arasındaki kısmında vapurda düzenlenen danslı çalgılı eğlencelerden, "balo"lardan bahseder. Akşam yemeğinden sonra vapurda bir "balo" düzenlenecektir. Yolculara "balo"nun bildirildiği el ilanları önceden dağıtılır. Dans etmek isteyenlerin "balo" kıyafetlerini giyerek dans eşlerini seçmeleri ve yemek sonrasında salonda bulunmaları gerektiği bu ilanlarda belirtilir. Kendisine dans eşi bulamayanların ve dans etmek istemeyenlerin de salonda bulunmalarında bir sakınca yoktur. Asmaî, dans etmese bile, yolculuk sırasında tanıştığı Hüdâbahş isimli bir Hintli kadını baloda arkadaşlık etmek üzere kendisine *kavalye*¹⁰⁸ seçtiğini belirtir. Fakat daha sonra Hintli'yi değiştirir; bir arkadaşı aracılığıyla tanıştığı güzel ve zarif bir İngiliz kızını tercih eder. Kendisinden hayli küçük yaşta olan bu İngiliz kızı da dans etmekten ziyade baloya sadece seyirci olarak katılmayı düşünmektedir. Böylece ikisi birlikte baloya iştirak ederler. Balo renkli ve gürültülüdür: "Otuz aded elektrik fenârının tenvir eylediği koca salonda dört elden çıkan piyano sadasına birçok ayakların sesi karışarak üç saat kadar makine ve uskurun sesleri kulaklarımıza vasil olmadı. Ferdası sabahı herkeste bir yorgunluk alameti var idi. Hamd olsun neş'em neşâtım mu'tâd üzere bulunduğundan hem pek erken kalkmış hem bire bedel iki tas çay aşk etmiş idim. Öyle ya! Sıhhatimi dansa feda edecek zamanım çoktan geçmiştir." (I, ss. 70-71) Bu, gemideki tek eğlence değildir. Yolculuğun Cebelitarık'tan hemen sonraki safhasında da benzeri eğlenceler düzenlenir. Asmaî bu vesileyle, İngilizlerin oyun ve eğlenceye düşkünlüğüne de dikkat çeker. Memleketlerinde hemen her gün *golf*, *tennis* gibi oyunları oynayan İngilizler vapurda da güvertenin bir kısmında oyun sahası oluşturarak kadın-erkek top oyunları oynamatadırlar. Yetmiş yaşlarında bir ihtiyarla, on iki yaşındaki bir kızın büyük bir heves ve heyecanla top oynadığını gören Asmaî, arkadaşı Major'a bunun nasıl

¹⁰⁷ Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm?*'ün 249. sayfasına Choer Salle gazinosunu ve Ostende plajındaki tekerli kulübeleri gösteren bir resim koymuştur.

¹⁰⁸ Seyyahın burada bir hata yaptığı görülüyor. Dansta bayan eşe *kavalye* (cavalier) değil *dam* (dame) denir. *Kavalye* danstaki erkek eşidir.

mümkün olduğunu, aralarında yaş uçurumu bulunan iki insanın nasıl olup da aynı oyunu aynı heyecanla oynayabildiklerini sorar. Bunun üzerine Major, İngilizler arasında pek çok oyun çeşidinin yaygın olduğunu; bu oyunların büyük çoğunluğunun ise hem eğlenceye hem de sihate yönelik bulunduğunu söyler. Sağlıklı olmak için bu tip oyunları oynamak İngilizler arasında tartışma götürmez bir gereklilik olarak kabul edilmiştir.

Vapurda düzenlenen bir konserde Asmaî'den de şarkı söylemesi istenir. Seyyah, şarkı söyleyemeyeceğini fakat yanında bulunan "millî notalar"dan iki tanesini piyanoda çalınmak üzere verebileceğini ifade eder. Böylece vapurda bulunanlar "alaturka musiki" dinleme şansını da yakalayacaktır. Konser saati geldiğinde "kendisine mahsus elbisesini, alaturka setresini, kırmızı fesini" giyerek, diğer insanlar arasındaki yerini alır. Konserde sırayla şarkılar söylenir, Asmaî'nin Mısırlı arkadaşları da "mavallarını" söylerler. Sıra kendisine geldiğinde, Asmaî'nin verdiği alaturka notalar bir kadın tarafından piyanoda çalınır ve alkış alır.

Asmaî, İngilizlerin eğlenme şekillerinden bahsederken yer yer, *Seyahatname-i Londra* yazarının gözlemlerine benzer tespitlerde bulunur. Londra'da geniş ve çimenlerle kaplı bir meydana, güneşin kendini göstermesini fırsat bilen halkın çeşitli oyunlar oynayarak eğlendiğini belirten Asmaî, kadın-erkek birçok kişinin "ayakla tahrik edilen birçok *vélosipède* arabalarıyla" asfalt yollarda gezindiğini ifade eder. Bu arada eğlence adına, "hoş olmayan" manzaralarla da karşılaşır. "Burada gözlerime hoş görünemeyen birşey varsa o da birtakım küçük arabalara kocaman herif veya karılar binerek hayvanata bedel bu arabalara insan koşmuş olmalarıdır." (I, s. 163) sözleriyle hoşnutsuzluğunu dile getirir.

Ubeydullah Efendi'nin Avrupa hatıraları arasında eğlenceye ilişkin enteresan tespitler vardır. Abdülhak Hâmid'in Avrupa'da katıldığı eğlencelere ilişkin tespitler, Ubeydullah Efendi'nin hatıraları arasında da söz konusu edilir. 1893 yılı Nisan ayının ortalarında birkaç gün için de olsa Londra'da bulunan ve zaman zaman şairle aynı eğlence yerlerine giden Ubeydullah Efendi aslında gece eğlencelerine düşkün biri sayılmaz, hatta doğru-dürüst içki bile içmez. Buna karşılık Hâmid, gece-gündüz eğlence peşindedir. "Ekser ikramlar mükeyyefâtan olduğu ve ben böyle şeylerden suret-i kat'iyyede tenzih-i nefis edememekle beraber tab'an hoşlanmadığım için kabul edemiyor, i'tizar ediyordum. Hatta bu hâlimden dolayı şair-i âzâmla Londra'da aramızda çok ihtilaf çıkardı. Çünkü ikimiz birlikte Londra'da geceleri saatlerce barları dolaşırdık. O ne içerse içer, bana ne içeceğimi sorana cevabım ya kahve ya çay olurdu. İşte o vakit Hâmid kızar, 'Ay oğul, bu saatte çay kahve içilir mi?' diyerek benimle nizâ' ve cidale başlardı. Âkıbet tehdidim üzerine beni kendi hâlime bırakırdı. Sulh olurduk." (s. 116) Buna karşılık Ubeydullah Efendi "zararsız" saydığı eğlencelere katılmaktan geri durmaz. Londra'dan Amerika'ya giderken bindiği Germanic vapurunda sazlı-sözlü eğlencelere iştirak eder. Piyano çalan kadını ve şarkı söyleyenleri hayranlıkla dinler. Vapurda tanışıp dost ve giderek de âşık olduğu Miss Mason adlı İngiliz kızı ona vapurdaki eğlencelerde arkadaşlık eder. Yolculuğun uzun sürmesi ve sıkıcı olması nedeniyle yemekler bile eğlenmek için bir vesile teşkil eder. Yemekler adeta birer özel ziyafet gibidir. "Vapurda sabahleyin sekiz buçukta, öğleyin yarımda, akşam yedide olmak üzere üç defa mükemmel yemek çıkar, ikindi dört buçuğunda bisküvilerin, keklerin, böreklerin, meyvelerin, şekerlemelerin envânı muhtevi olmak üzere tereyağlı peynirli bir çay verilirdi. Yemeklerde tatlı-tuzu, etli-sebzeli, kuru-yaş, taze-salamura, balık, tavuk her şey bulunur ve yediğimiz etler tavuklar her gün taze taze kesilirdi. Yalnız kuş südü, deve kanadı bulunmuyordu. Ben bu vapurda gördüğüm ziyneti, intizamı, temizliği, o güne kadar hatta belki bu güne kadar hiçbir yerde görmedim. Bu müretteb yemeklerin haricinde sabahleyin kahve altı denilen yemekten evvel isteyene et suyu, isteyene taze inekten sağılmış süt, akşam istediği saatte çay-kahve verilirdi. Bunlara mukabil de para alınmazdı." (s. 107)

Germanic vapurunda her akşam müsamereler düzenlenir, çalgılı ve danslı eğlenceler tertiplenir. Ubeydullah Efendi bu müsamerelerden birini ayrıntılı olarak anlatmıştır. Müsamereyi idare eden adam sırayla müsamereye katılanların isimlerini okumakta, ismi okunan kişi sahneye çıkarak gösterisini yapmaktadır. Önce bir kadın piyano çalar, iki erkek şarkıcı ona eşlik ederler. Ardından külotlu, kasketli, eli bastonlu şişman bir adam salonun ortasına gelerek avcı taklidi yapar ve herkesi

güldürür. Bunun ardından güzel bir İngiliz kızı sahneye çıkar, evlenme isteğinde olan fakat koca bulamayan bir kızın şikâyetlerini ihtiva eden bir monolog söyler. Nutkunun sonunda yere diz çökerek, kendisine bir koca ihsan etmesi için Allah'a yalvarır. Onun gösterisi de yolcuları çok güldürür. Bu kızdan sonra kendi adı okununca Ubeydullah Efendi çok şaşırır; çünkü hazırlıksızdır, yapacak bir gösterisi yoktur. Fakat umumi ısrar üzerine bir nutuk söylemeyi kabul etmek zorunda kalır. Bu nutukta, insanların birbirleriyle iyi geçinmelerinin güzel bir şey olduğunu, milletlerin de birbirleriyle dost olmaları gerektiğini, Germanic vapuru yolcularında gördüğü "terbiye-i âliyye-i medeniyete" hayran kaldığını ifade eder. Söylediği nutuk, Miss Mason tarafından İngilizce'ye çevrilerek yolculara aktarılınca büyük alkış alır. Ubeydullah Efendi dans etmeyi bilmediği için çalgılı ve danslı eğlencelerde Miss Mason genellikle başka erkeklerle dans etmek zorunda kalır. Buna karşılık, danslar dışındaki zamanlarda Miss Mason, ona yakın olmanın yollarını bulur, güvertede kol kola dolaşırlar. Vapurdaki eğlenceler Ubeydullah Efendi'nin o kadar hoşuna gider ki yolculuğun sonuna yaklaşıldıkça, bu eğlenceli hayatı büsbütün kaybetmek korkusu ve üzüntüsüyle "Keşke şu vapur batsa, şu hayat burada bitse!" diye düşünür.

Seyahat adlı eserinde Paris'in eğlence yerlerinden söz eden Fağfurizade Hüseyin Nesimi Paris'teki ilk gününün gecesinde "asilzâdegâna mahsus" Garden de Paris adlı eğlence yerine gider. Burada "mükemmel muzikalar, hânendeler, envâî raks ve jimnastik yerleri, taamhâneler, açık tiyatrolar" mevcuttur. "Yani burası insanın heves ve şehvetini davet edecek pek çok vesâili cami'dir." (s. 20) Fağfurizade, Londra'da bulunduğu sırada da bazı eğlence yerlerine gitmiştir. Londra, Paris'e göre "daha ahlâklı, daha terbiyeli" bir şehirdir. Londra'da "fuhşiyat tahdit edilmiş, gece yarısından sonra her gûnâ eğlence men' olunmuştur." (s. 28) Bunun yanı sıra İngiliz halkı kendine göre eğlenceler tertiplemekte, bilhassa Crystal Palace'daki oyun ve eğlence yerlerine rağbet etmektedir. Dünyada ilk büyük *ekspositionun* açıldığı yer olan Crystal Palace'da başlıca eğlence yerleri olarak altı bin kişilik tiyatro, yemek salonları, birahaneler ve kahvehaneler, "envâî muzikalar" ile gösteri salonları dikkat çeker. Büyük mağazalarla heykel, bahçe ve müzeler de buraya ayrı bir özellik kazandırmaktadır. Crystal Palace'da elli kişilik kadın ve erkek grubu oluşturan Dahome zencilerinin kılıç ve silah talimleri, gösterdikler"lu'biyât-ı mütenevvia ve icrâ-yı âyin hareketleri" ilgiyle izlenmektedir. Sirk salonundaki fillerin gösterileri de seyyahın ilgisini çeken eğlencelerdendir: "Tiyatro sahnesine çıkarılmış üç fil hayvanı hâzırûnun enzâr-ı takdirini davet edecek derecede pek çok oyunlar, talimler, musiki nagamâtına tab'an rakslar icrâ ettikten sonra alet-i mahsusa ile piyano çalmak, varil üstüne çıkub oturmak velospid ile yürümek, sofrâ etrafında nev'-i beşer misillü ta'am yemek, içki içmek gibi birtakım lu'biyât ve harekât-ı garâbet-âmîz icra ettiler." (ss. 29-30)

Mehmet Enisî'nin *Avrupa Hatıratım* adlı eserinde hemen hemen bütün Avrupa'nın eğlence merkezlerinden olan Monte-Carlo geniş olarak ele alınmıştır. Seyyah, bu şehri anlatırken özellikle kumarhanelere dikkat çeker. Dışarıdan albenili görünen ancak aslında insan hayatını karartan birer tuzak olan büyük kumarhaneler kendisini korkutur. "Fakat kralların bile içinde tecrübe-i tâlî ettikleri o müdebedeb salonları, önünde her sınıf halkın hırs-ı servetle titrediği o mükellef masaları, oradaki tarz-ı hayatı bir kere görmek arzusundan hâlî değil idim." (s. 93) diyen seyyah içindeki çekingenlik ve korkuya rağmen kumarhaneleri görme arzusundadır. Görevli olduğu geminin Cenova Körfezi'nde demir atması üzerine Mehmet Enisî aynı gemide görev yaptıkları Fransız zabiteleriyle birlikte Monte-Carlo'ya çıkar. İlk gittiği yer, yüksek bir tepe üzerine kurulmuş "gayetle mükellef bir bağçe içinde mebni" ve 1860-1870'lerde kumarhane olmak üzere yapılmış meşhur Monte-Carlo Casinosu'dur. *Casinonun* bulunduğu tepede lüks oteller, birahaneler, ağaçlıklı geniş yollar, parklar da yer alır. *Casino*, tepenin deniz tarafındadır. *Casino*'ya girmek isteyenlerin bilet almaları gerekir. Bilet ücretsizdir; bilet kesmenin amacı giriş-çıkışları kontrol ederek içeriye "pespaye takımı"nın girmesine engel olmaktır. İlk girdiği sigara içme ve dinlenme salonunun ihtişamı onu hayran bırakır: "İki dahilî kapudan geçüb uzun ve bu âna kadar hiçbir yerde mislini görmemiş olduğum bir debdebe içinde olan, damarları kırmızı ve mavi ve üzerleri cilalı somaki direklerle tahkim ve tezyin edilmiş bulunan bir salona girdik. Etrafta uzun maroken kanepeler ve sandalyeler duruyor, isteyen bunlara oturuyor

ve bu müstatilü'ş-şekl cesm salonun mülevven taşları üzerinde birçok *monsieur*ler ve *madam*elar dolaşiyor idi. Duvarlarda bulunan yağlıboya levhaların nefaset ve letafeti fevkalade idi." (s. 95) Yanındaki Fransız zabitlerle birlikte kumar salonlarından birine giren Enisî buranın görüntüsünden daha çok etkilenir. Kumar salonunda onu etkileyen ilk şey yeni doğmuş bir kuzuyu seven genç kıızı gösteren büyük yağlıboya tablodur. Sonraki izlenimleri ise şöyledir: "Bundan daha cazib ve kuvveti mukavemetsüz levhalar ise kumar masalarıdır Evet, bu salonun zemini üzerinde sekiz-on kadar büyük, uzun masa var idi. Muhteşem tavanlardan sarkan avizelerin serptiği elektrik zıyaları içinde bulunan bu masaların üzerlerindeki yeşil çuhalara kırmızı ve siyah boyalarla çizgiler, işaretler, birtakım numerolar ve taksimât yapılmış ve ortalarında da içinde fildişinden bir yuvarlağı hâvi ve muhiti yine kırmızı ve siyah numerolara münkasım, muka'ar ve bir meyl üzerinde müteharrik bir daire-i devvâre görülmekte bulunmuş idi. Bu masaların başlarında hılm ve sükûn, edeb ve ihtiram âsârı izhar eden birçok halk oturmuş ve bir kısmı ayakta ahz-ı mevki etmiş idi..." (s. 95-96) Salon kalabalık olmakla birlikte insanlar sessiz ve sakindir; bu durum, salonu sanki bir mabede çevirmiştir. Enisî, oynanan rulet oyununun nasıl oynandığını anlatırken ortada dönen büyük paralara da temas eder: "Yuvarlak, bir hafif tıkrıdı ile o daire-i devvâre içinde yuvarlanıyor... Bu hangi numeronun üzerine düşecek? Oyuncuların derece-i tali'leri bununla ta'ayyün edecek. Yuvarlak sukut etti, bir numero kazandı, diğer otuz beş numero gâib etti, altun ve gümüş sadaları bir cereyan, bir zezeme husule getirdi, küreklerle lira verildi. Daha çok küreklerle de alındı. Kıymeti büyük banknotlar serpildi, toplandı, bu oyun masalarının üzerinde milyonlar müdhîş gird-bâdlar teşkil ediyor idi. Şu manzara karşısında dehşet ve hayret içerisinde kaldım, mebhut ve mütefekkir bir köşeye çekildim..." (s. 96) Daldığı düşüncelerde kendince mukayeseler yapan seyyah, bu kumar salonunda en ünlü ressamın eserlerinin bulunmasına, salonun kendisinin bir sanat eseri gibi düzenlenmiş olmasına rağmen Avrupa'nın insanlığa hizmet eden fikir, sanat ve bilim hayatının akislerinin burada hissedilemediğini ifade eder.

Monte-Carlo kumarhanelerine gelenlerin bir kısmının da çalışmadan para kazanmak ve zengin olmak istediklerini belirten seyyah, bunların konunun ya sokaklarda sürünmek ya da intihar olduğunu söyler. Kralların, kraliçelerin, dünyanın en ünlü zenginlerinin, devlet adamlarının eğlenmek için geldiği bu şaşaalı kumarhanenin parlak, süslü ve ihtişamlı görüntüsünün aslında bir sahtelik olduğunu ileri sürer. Salonlarda görülen "elektrik zıyaları, tâk ve sütunlar, masnuat ve musavverât-ı nefîse, hayat-ı mükellefe, etvâr ve muamelât-ı nâzikâne, aşk ve muhabbet, yıldızlı ve süslü sözler..." hep sahte ve yalandır. Mehmet Enisî, Monte-Carlo kumarhanelerindeki gözlemleri vasıtasıyla kumar hakkındaki fikirlerini de ortaya koyar. Bazı insanların eğlence olarak gördükleri kumar, ona göre "seyyiât-ı ahlâkiyenin en büyüğü, cemiyet-i beşeriyeyi tahrib eden vesâitin en muharribi"dir.

Kumar salonundan çıkıp müzik salonuna giren seyyah burada da öncelikle ihtişamlı görüntünün ve çalınan müziğin etkisinde kalır: "Aman bu ne ihtişam! Salonun tavanı, duvarları, sahnesi ve hususiyle sahnesinin çârçivesi sanayi'-i nefisenin terakkiyât-ı âliyesiyle mütenasib bir surette oymalarla yapılmış, yıldızlanmış, tarif ve tasvir edilemez bir eser-i nefis-i san'at izhar etmekte bulunmuş idi. Sahnede yetmiş-seksen kişiden ibaret bir musiki hey'eti bulunuyor idi. Bunların nısfından ziyadesi keman idi. Ne âhenk! Ne müessir, ne san'atkârâne nağamât!... Burada meşâhir-i musikîşinâsânın en güzel, en edebî parçaları çalınıyor idi." (ss. 98-99)

Mehmet Enisî'nin üzerinde durduğu eğlencelerden biri de Fransızların Nice şehrindeki karnavallarıdır. Seyahatnamesinde "Karnaval Eyyâmı-Konfeti ve Çiçek Muharebesi" başlığıyla anlattığı karnavallar onu çok etkilemiş benzer. "Karnaval eyyâmı kadar Fransa'da hiçbir mevsim olmaz. En büyük eğlenceler karnaval zamanında olur. Nice'te karnaval, olanca tantanasını izhar eder. Burada bulunan ecnebi tenezzühkârânının en muteber ve maruslarından mürekkeb bir cemiyet teşkil ederek Roma kış eğlencelerini ehemmiyetsiz bırakacak derecede şaşaalı eğlenceler tertib ederler..." (s. 162) diyerek Nice'teki karnaval eğlencelerine verilen öneme dikkat çeker. Karnavalın, sokaklarda maskeli kalabalıkların dolaşması, salonlarda maskeli balolar düzenlenmesi, çiçek ve konfeti atışmaları yapılması gibi aşamaları vardır. İskele ve istasyonlardaki şaşaalı eğlenceler de karnavalın önemli bölümlerindedir.

"Karnaval reisi" denilen, on beş-yirmi insan boyunda olmak üzere kâğıt ve alçıdan yapılmış, insan gibi hareket edebilen dev bir heykel iskeleden veya istasyondan alınarak büyük şenliklerle ana caddede yürütülür. "Caddeyi aşağıya iner iken iri bacıklarını azametkârâne atarak kollarını bir insan gibi sallar ve başıyla da etraftaki halka izhar-ı iltifat eder. Melbusatı muntazam ve zî-kıymet olduğu gibi tuvaleti de mükemmeldir." (ss. 162-163) Bilhassa çiçek atışmalarının yapıldığı zamanlarda arabalar, yollar, caddenin iki tarafındaki binalar çiçeklerle ve bayraklarla süslenir. "Karnavalın Zaferi" adı verilen eğlencelerde halkın coşkusu doruk noktaya çıkar. Bu eğlencenin yapılacağı günün sabahında şehrin her tarafında maske, şeytankülâhı ve konfeti satıcıları dolaşır. Eski Roma karnavallarında etrafa bademşekeri saçılmaktadır. Onun yerini tutmak üzere nohut, fasulye, un, kepek ve talaşın karıştırılıp nohut iriliğinde minik toplar haline getirilmesiyle yapılan konfetiler Nice karnavalında da etrafta bulunanların üzerine saçılır. Seyyah ayrıntılı olarak (ss. 164-174) anlattığı konfeti ve çiçek atışmaları eğlencesini saçma bulur: "Karnaval reisi akşama doğru geleceğinden sabahtan zevale kadar tedarikât ile iştigal olunub tam zevalde *konfeti* muharebesi başlar. Zevk ve meserretine dair yüzlerce makaleler yazub neşrettikleri bu intizamsız velveleden bilmem ne anlarlar? Bu adeta bir rezalet-i nâ-mütenahidir. Zengini fakiri günâgün karnaval elbisesi giyerek ve boyunlarına birer *konfeti* torbası asarak ve ellerine de birer küçük saplı mahsus yapılmış kürek alarak önlerine gelene yağmur gibi kemal-i şiddetle *konfeti* atarlar. Bir arbede, bir rezalet ki tarif-i tâmmı müşkildir. Kadın-erkek, çoluk-çocuk karmakarışık! Serbesî namına dünyada ne kadar seyyiât var ise hepsini icraya müsaid bir zemin! İsmi şa'sa'alı bir eğlence! Bunu yapan sadece Nice halkı değildir. Paris'ten, Touloun'dan, Marsilya'dan, Lyon'dan Torino'dan, Milano'dan, Monaco ve Monte-Carlo'dan binlerce zevkperestân Nice'e koşuşurlar, bu demin fırsatını gaib etmezler!..." (s. 163-164) Çiçek atışma eğlenceleri hakkında da ayrıntılı bilgi veren seyyahın kendisi bu tip eğlencelerin Osmanlılara yakışmadığı düşüncesindedir. Karnaval hakkındaki değerlendirmelerini bu şekilde ortaya koyduktan sonra, kendisinin bu yaklaşımının Fransız taklitçisi Osmanlılar tarafından hoş karşılanmayacağını tahmin ettiğini ilave eder. Gördüklerini tarafsız olarak aktardığını belirtmeyi de ihmal etmez. Aslında, seyyahın karnaval eğlencelerini anlattığı sayfalar, eserinin en canlı kısımlarındandır. Fransızların eğlenceye düşkünlükleri, eğlence şekilleri, kadın ve erkeklerin eğlence sırasındaki çapkın tavırları bu satırlarda canlı gözlemlerle aktarılmıştır.¹⁰⁹

Fransızların kış eğlenceleri üzerinde de duran Enisî bunların en belli başlısının balolar olduğunu söyler. Müsamerele, tiyatrolar, sirkler bunu izler. Biri Nice'te görevli olduğu donanmada diğeri Monaco prensinin sarayında olmak üzere iki büyük baloya katılan seyyah bunların ilki üzerindeki gözlemlerini bir parça daha geniş olarak aktarır. Baloda son moda kıyafetler içindeki *madame*'lar, *mademoiselle*'ler zabıt, amiral ve generallerle piyano müziği eşliğinde dans eder. Eğlence şekli üzerinde herhangi bir değerlendirmede bulunmayan seyyahın, buna karşılık balodaki intizamı ve medenî davranışları beğendiği anlaşılıyor: "*Quadrille*ler, valsler *madame*'larını, *mademoiselle*'leri birer muhabbet kelebeğine döndürmüş idi. Bin küsur kişi davetli olduğu halde intizamda ve âdâb-ı medeniyede zerre kadar kusur yok idi. Vakit vakit büfeler açılıyor, şampanyalar, türlü türlü şekerlemeler ve meşrubat içiliyor, yeniyor ve fakat hiç bir kimsede taşkınlık, alâim-i sekr ve hiffet görülüyor idi." (s. 179)

Daha önce sadece Enisî tarafından görülüp anlatılmış olan Monte-Carlo kumarhaneleri daha sonra Şerefeddin Mağmumi tarafından da ele alınmıştır. Mağmumi'nin ilk izlenimleri Enisî'ninkilerle o kadar benzerlik gösterir ki bazı cümleleri sanki onun seyahat eserinden alınmış gibidir. Salonları süsleyen tabloların güzelliği, parlıtı ve ihtişam, kumar masaları etrafında toplanıp kumar oynayanların hal ve tavırları, kalabalığa rağmen salonlarda hiç gürültü olmaması... hatta kendisindeki kumar korkusu bize Enisî'nin izlenimlerini kuvvetle hatırlatır. Yalnız, Mağmumi'nin kumar oynayan insanlar üzerindeki gözlemlerinin bir parça daha geniş olduğunu belirtmek gerekir. Mağmumi'nin, kaybettiğe oynayan, oynadıkça kaybeden insanların ümitsizliği, yüzlerindeki yıkılmışlık izleri ve sonunda sürüklendikleri intihar üzerinde

¹⁰⁹ Nice'te yapılan karnavallardan biri Ahmet İhsan tarafından da anlatılmıştır. Bkz.: Ahmet İhsan, "Nice'te Karnaval", *Servet-i Fünun*, c. LIX, s. 1541, ss. 236-237

daha ısrarlı dikkatleri vardır. Sabahleyin şen-şatır oyun salonlarına gelip, herşeyini kumarda kaybettiği için intihara sürüklenenlerin sayısı o kadar fazladır ki bu durum bir sektör oluşturmuş, intiharlara yetişebilmek için kumarhane çevresinde sayısız cerrah muayenehanesi açılmıştır. Ayrıca, genişçe bir mezarlık!

Diğer bazı seyyahların eserlerinde karşımıza çıkan, Londra'nın çok yönlü eğlence ve alış-veriş merkezlerinden Crystal Palace da, Mağmumi'nin Londra izlenimleri arasında geniş olarak yer alır. Mağmumi, seyahat eserinin "Crystal Palace yani Billur Sarayı" başlıklı sekizinci mektubunda burayı şehrin mutlaka görülmesi gereken yerlerinden biri olarak niteler. Avrupa şehirlerinde gördükleri karşısında genellikle büyük hayretler göstermeyen seyyahın Crystal Palace karşısındaki şaşkınlığı gerçekten de çok büyük olur: "Billur Saray'a girer girmez tasavvur ve tahayyülümün fevkinde haricinde bir mahalle girmiş olduğumdan birdenbire şaşırımdım kaldım. Ucu bucağı görülmez, medhal ve mahreci bulunmaz bir sâha, uzaktan yakından birçok binalar, bağçeler, havzlar, heykeller mevcut. İnsanların kalabalığı 'karınca yuvası' gibi denecek raddede. Öbür ucdakiler hayal meyal seçiliyor. Bu bir bina bir saray değil, çarşısıyla, pazarıyla, bağçeleriyle, yollarıyla, meydanlarıyla bir büyük mahalle, bir küçük kasaba, hey'et-i mecmuasıyla bir demir kafes içerisine alınmış bir billur fanus altına konmuş. (...) şu İngiliz acîbe-i mimariyesi... *Binbir Gece Hikâyeleri*'nde tasvir olunabilir bir binâ-yı mehîb." (II, s. 164) Elindeki kılavuz kitaptan yararlanarak Crystal Palace'ın mimari özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi veren Mağmumi, bir mahalle kadar geniş olan binanın içindeki kısımları da tek tek tanıtır. Lokantalar, tiyatrolar, konser salonları, ilgi çekici şehir ve savaş *panoramaları*, hediyeleşme eşya satan dükkânlar, havuzlar, koruluklar, hayvanat bahçesi, müzeler... Crystal Palace'ı oluşturan kısımların başlıcalarıdır. Bütün bir gün burada dolaşan, bahçede sahnelenen bir gösteriyi seyreden, müzelere girip çıkan yazar, ayrılırken genel düşüncelerini şu şekilde ortaya koyar: "Avdet ederken şu Billur Saray'ı, şu sanayi-i nâriyeyi şöyle düşünüyorum ve İngilizlerin zevk ve eğlenceleri de asl ü esasa müstenid ve her hâlde istifadeli olduğunu tasdik eyliyor idim. Billur Saray'ın muhteviyatı; âsâr-ı atfka, mimarî-i kadîm ü cedîd, sanayi', sanâyi-i nefise, tarih, etnoğrafya, hayvanat müzesi, nümünehanesi, birkaç saatte bu kadar şey göz önünde sıravârî resm-i geçid yapıyor. Kitapsız, hocasız bu kadar şey mütalaa olunuyor. Malumat kazanılıyor, fikr açılıyor. Çoluk çocuk, kadın erkek, zengin fakir bir *shilling* ile hem ders alıyor hem zevk." (II, s. 169)

Süleyman Şükrü, Paris halkının eğlence şekillerinden bahsederken öncelikle gazinolara, yazlık ve kışlık tiyatrolara, kahvehanelere dikkat çeker. Gerçi Paris'in yeşillikler içindeki pırl pırl caddeleri bile başlı başına birer eğlence yeri sayılır fakat bunlara bir de bu tip eğlence yerleri eklenince halkın Paris'te adeta cennette yaşadığını düşünmek gerekir. Champs-Élysées'nin bazı kısımlarında hokkabaz oyuncularının, tertemiz giysili satıcıların, yeni çıkan şarkıları halka tanıtmak için gezerek müzik çalan sâzendelerin, "her köşede terennümsâz olan" bando takımlarının, halkın gece yarlarına kadar devam eden ve "âfakî tutan velvele-i şetâret-i hây u hüy ve meserrât"ının oluşturduğu manzara Fransızların eğlenceye düşkünlüğü hakkında fikir vermektedir. "Süslü *monsieur*lerle güzel *madam*ların" güneş batana kadar gezinti yerleri büyük caddelerdir. Geceleri ise Parisliler "müzeyyen gazinolara, sayılmak ile tükenmez oyun mahallerine, çalgılı kahvelere, klüplere, mümtaz tiyatrolara" devam ederler. Bu eğlence yerlerini güzelleştiren esas olarak kadınlardır: "Mevâki'-i mezkûreden her kangısına girilse, karşıdan bakıldığı zaman kalabalığın kısm-ı a'zamını teşkil eden tâife-i nisânın başlarındaki sun'î şükûfeler, toplandıkları sâha ve sahneyi rengârenk çiçeklere gark olmuş gülistanlara benzetirler." (ss. 229-230)

Selim Sırrı, İsveç'teki spor faaliyetleriyle kış eğlenceleri üzerinde ayrıntılı olarak durur. Onun tespitlerine göre İsveç'te jimnastik, buz pateni gibi spor eğlenceleri hayli yaygındır. İsveçliler, bireysel sporların yanı sıra futbol, hokey gibi takım oyunlarına da düşkünlüdür. Bunların, birer eğlence olmasının yanı sıra toplumu meydana getiren bireyler arasında yakınlaştıracı bir fonksiyon icra ettiğine de inanırlar. Avrupa'nın diğer büyük şehirlerinde olduğu gibi Stockholm'de de takım sporları için hiçbir masraftan kaçınılmayarak *stad*lar yapılmıştır. Bunların en önemlilerinden biri olan Hydrotspark(?) at, bisiklet ve yaya yarışlarına ait pistlere; tenis, jimnastik gibi sporlar için de özel bölümlere sahiptir. Hydrotspark'ta bu bölümleri dolaşan ve hemen

her gün stada giderek sporcuların yaptığı çalışmalarını izleyen yazar, bunlar hakkında -mesleğinin verdiği gözlem gücü ve tecrübelerle- ayrıntılı bilgiler aktarır. Gözlemlerini aktarırken, sporun gençlere kazandırdığı zindeliğin, vücut sağlığının yanı sıra dostluğa, arkadaşlığa, dürüstlüğe de dikkat çeker.

Kış oyunları da İsveçliler arasında hayli yaygındır. Stockholm'de kış hayatının çok eğlenceli geçtiğini söyleyen Selim Sırrı bu eğlenceleri ziyafetler-müsamereler, tiyatrolar ve sporlar olmak üzere üç kısma ayırır. Kendisi de orada tanışıp arkadaş olduğu bir yüzbaşının Noel davetine katılır ve İsveçli ailenin Noel eğlenceleri üzerindeki gözlemlerini kısaca aktarır. İlk dikkatini çeken, ailenin çocuklarına akrabalarından gelen yılbaşı hediyeleri olur. Hediye paketlerinin hemen hepsinden "pek mahirane ve musanna' imal edilmiş istifadeli oyuncaklar" çıkar. Aile içinide yapılan bu Noel kutlaması ona hem İsveç ailesini doğrudan gözleme fırsatı vermiş hem de eğlencelerindeki sadeliği fark etmesine fırsat yaratmıştır. Kış sporlarının başlıcası kar kayağıdır. *şidor* denilen kayak aleti hakkında ayrıntılı bilgi verir, kitaba bu aletin nasıl kullanıldığına dair birkaç tane de resim koymayı ihmal etmez. (ss. 157-164) Selim Sırrı, kayak müsabakalarının tarihçesini aktardığı gibi yakın zamanlardan İsveç'te yapılan yarışmalar hakkında da bilgi verir. Ona göre, *şidorun* ana vatanı Altaylar'dır. İngilizlerin İran'daki "gûy ü çevgân"ı Hindistan aracılığıyla alıp geliştirerek *polo* oyununu ortaya koymaları gibi Kuzeylilerin de önceleri Altaylarda uygulanan kayağı alarak gibi, *şidor* oyununu ortaya koyduklarını ileri sürer. Bu düşünceye, Kuzey kâşifi seyyah Nansen'in seyahat eserini okuduktan sonra vardığını belirtir, ayrıca Nansen'in eserinden *şidorla* ilgili kısmı çevirerek eserine aktarır. Bunun ardından da kar kayağı yarışları üzerindeki gözlemlerinin bir kısmını anlatır: "Burada görülen *şidor* hünerleri hakikaten hayret-efzâdır; 150-200 metro irtifânda dik bir bayırın tepesinden yaydan kurtulmuş ok gibi bir kırlangıç hafifliğiyle süzülüp gelen *sportmen* birdenbire uçuşundan ani bir hızla kendisini fezâya atıyor ve yigirmi, hatta otuz metro aşağıda bir sath-ı mâile düştüğü zaman insan onun o şiddet-i sukutla sağ kalacağını tahmin edemezken lem'a-i basarda şiddetli alkışlar arasında süzülüp giden bu hayâlin arkasından bakakalıyor. Bu müsabakalar yalnız Stockholm'de değil, bütün İskandinavya şehirlerinde tertib edilmektedir. Fakat nasıl oluyor da bu zor-âver hüner ve marifetleri yapan gençler düşüp de bacıklarını kırmıyorlar? Bunun sebebi âşikâr; daha hengâm-ı sabâvetlerinde, onlar itinalı bir terbiye ile vücutlarını hazırlıyorlar. Çevik, çâlık, kavî olmak için nasıl idman etmek lazım olduğunu öğreniyorlar." (s. 164-165) Yazarın kendisi de küçük çalışmalar yaparak *şidor* kullanmayı öğrenmeye gayret eder. Kışın memâlik-i Osmanîye'nin birçok şehir ve kasabalarında kar altında gömülüp kalan ahalimize bir tuhfe-i nâciz olarak *şidorun* istimalini öğreteceğim ve bu faydeli aletin biz de de neşr ü tamimine çalışacağım." (s. 166) sözleriyle memlekete faydalı bir iş yapmaya niyetli olduğunu ortaya koyar.

Celal Nuri, *Kutup Musahabeleri*'nde Berlin'in gece eğlencelerini ve eğlence yerlerini anlatırken Admirals Palast isimli "tarabhâne"ye değinir ve burada seyrettiği *Flirt in St. Moritz* balesini ayrıntılı olarak anlatır. Tiyatrolar, Berlin halkının eğlence dünyasında önemli bir yer tumaktadır. Avrupa'nın diğer yerlerinde olduğu gibi Berlin'de de insanlar gece geç vakitlere kadar sokaklarda dolaşmakta, eğlenmektedir. Admirals Palast'tan gece yarısına doğru çıkmış olmasına rağmen sokakların ve umumî eğlence yerlerinin hâlâ dolu olduğunu görür. Aynı gece başka eğlence yerlerine de uğrayan Celal Nuri, kadınların para karşılığı erkekleri eğlendirdiği bir yerden, bir fuhuşhâneden de uzun uzadıya bahseder: "Bir, iki, üç, dört rakshâneye dahil olduk. Her birinde birkaç tonilato kadın vur patlasın, çal oynasın yorgunluktan kurtulmuş, kalın, terli, kirli Berlinliler ile raks ediyorlar, çatlayacak kadar şampanya içiyorlar. Bu aşk pazarı bu sevda pazarı dâ-i tefelsüfe tutulmamış birini behemehâl eğlendirir. Çünkü onlarca eğlencenin kolayı, basiti lazımdır, kadınlar da o basmakalıp cehl ve kelimât-ı sevdakârâne ile nâtika-perdâz oluyorlar. Orada dolaşanların içinde en abus erkek bile güzel, en ahmağı bile zarif. Hâsılı para olduktan sonra her rütbeyi ihrâz kabil. (...) Hulâsa, züvvârı her ne olursa ve nasıl olursa olsun tenşite memur ve müekkel bir cumhûr-ı nisvân. Cümlesi boyalı, yaldızlı..." (ss. 20-21) Dışarıdan bakıldığında parlak ve yaldızlı görünen bu fuhuşhânedeki kadınların pek çoğu aslında zavallı durumundadır; gülüşleri yapay, muhabbetleri sahtedir.

Alman halkının genel eğlence alışkanlıklarından da söz eden Celal Nuri Almanların çok çalıştıklarını fakat çalıştıkları kadar da eğlendiklerini söyler. Söylentilere göre geçen asırlarda Alman halkı "pek mutasavvıf, pek derviş-nihâd ve kanaatkâr"dır; fakat bu asırda hem çok çalışmakta hem de çok eğlenmektedirler. Bu milletin vahşiliği henüz tam olarak kaybolmamıştır, eğlenceleri biraz gürültülüdür. Seyyah, Hamburg şehrindeki gözlemlerinde "eğlence ve tenezzüh ve teferrüc yerleriyle sayfiye ve keyif mahallerinin ve hususi evlerin" çok olduğunu görünce Hamburgluların çok para kazandıkları fikrini ileri sürer. Çünkü halkın böyle yerlerde eğlenebilmesi, sayfiyelerdeki özel evlerinde dinlenebilmesi için çok para kazanması gereklidir. Celal Nuri, Hamburg'taki deniz eğlencelerinden bahsederken de şehirdeki Alster gölünün bu tip eğlencelerin merkezi olduğunu belirtir. Almanlar, özellikle tatil günlerinde Alster'de sandal ve vapur yolculukları yapmakta, sahilde çeşitli eğlenceler tertiplemektedir. Böyle eğlencelerde Alman zevki ile Fransız zevki arasındaki farka da değinen seyyah Alster sahillerinde belki bir Fransızın pek memnun olmayacağını, Alman gürültüsünden rahatsızlık duyacağını fakat Almanların bu gölün kenarında sanki cennetteymiş gibi eğlendiğini söyler. "Wagner'in musikisi Fransızı uyutur, fakat Prusyalıyı uyandırır." (s. 60) sözüyle de iki milletin müzik zevki arasındaki farklılığa da işaret eder.

Celal Nuri, İzlanda'da izlediği bir konseri ve katıldığı bir baloyu anlatırken, İzlandalıların eğlence şekilleri üzerinde durur. Konserde "kırk kadar kadın, erkek nağme-kâr bir saat kadar onları terennümât-ı acîbeleri ile" eğlendirmiştir. İzlanda müziği mahallidir; "bu vahşi ve garip musiki" seyyaha başka bir ufuk ve görmediği üslupta bir âlem açmış, onun muhayyilesini genişletmiştir. Geceleyin vapurda "İzlanda güzelleri şerefine" tertip edilen baloya ve konsere Almanlar, İzlandalılar ve ilginç kıyafetleri içinde Amerikalılar iştirak eder. Karışıklık ve kalabalık münasebetiyle yazarın "Babil balosu" şeklinde vasıflandırdığı bu eğlencede İzlanda kızlarının ve diğer milletlerden kadınların varlığı, geceye ayrı bir renk katmıştır. Gemi Grönland açıklarında seyrederken, Kuzey Buz Denizi'ne ulaşan bütün gemilerde âdet olduğu üzere, bir eğlence düzenlenmiştir. Bu eğlence çerçevesinde, Denizler Tanrısı addedilen Neptün ve teb'ası acayip karnaval kıyafetinde salona gelmekte, dileyenler vaftiz edilerek toplanan paralar gemi mürettebatına dağıtılmaktadır. Celal Nuri, Kuzey Buz Denizi'ne ulaşma vesilesiyle yapılan eğlenceyi "ahmakça" bulur: "Bugün ıyd. Fakat bunun kadar ahmakça birşey tasavvur edemem. Karnavalda olduğu gibi birtakım kimseler tuhaf tuhaf elbiseler giydiler. Taifeden bir kısmı çırılçıplak soyunup siyaha boyandılar. Birçok nutuk irâd edildi. Sonra medâr-ı kutbîde, taifeler anadan doğma çıplak vaftiz edilerek suya atıldılar!... / Hamâkatın bu derecesini tasavvur edemez idim. Bunu da gördük." (s. 97)

Seyahat, Norveç fiyordları arasında devam ederken gemide bir maskeli balo düzenlenir. Herkesin "garib ve tuhaf bir kıyafete girdiği" maskeli baloda kıpkırmızı Amerika vahşileri, simsiyah zenciler, ayı postuna bürünmüş Laponlar, Türk hanımı kıyafetinde görünenler, Osmanlı veziri ve Hind rahibi kılığında bazı kişiler, Çin mandarinleri, otuz yaşında biberon emen çocuklar, çingeneler, kısacası "her türlü kıyafete temessül etmiş rical ve nisvân var"dır. "Musiki çalıyor. Bütün bu musahhargân raks ediyor. Yemek de pek şetaretili geçti. Salon serâpâ bayraklarla donatılmıştı. Düdük sesleri, temeshur etmiş arkadaşların tab' ve zevkini takdir için el çırpımlar cümlemizi tenşit etti. Bir müddet dans edildi." (s. 142) şeklinde maskeli balo eğlencesinin genel seyrini anlatan Celal Nuri, tanışıp arkadaş olduğu Madam Alice'le bu eğlence esnasında bir köşede yaptığı uzun sohbeti de anlatır.

Almanya Mektupları yazarı Halit Ziya da Celal Nuri gibi Almanların eğlence hayatından bahsetmekte onların eğlence şekilleri üzerinde durmaktadır. Halit Ziya'nın gözlemlerine göre Almanlar sokaklarda avare dolaşmazlar; ya evlerinde ya işlerinde ya da eğlence yerlerindedirler. Bilhassa Münih'teki izlenimlerine göre halkın başlıca eğlence yerleri yiyip-içme mekânlarıdır. Halit Ziya'nın "sucukçu" dediği ve onun anlatımından, günümüzün *fast food* (ayak üstü) tarzı yemek yenen lokantalarını hatırlatan yerlerde her türlü et, çeşitli şekillerde pişirilerek satılmaktadır. Bu dükkânlar genellikle mütevazı fakat çok temiz, pırıl pırıl yerlerdir. Birahaneler ise Almanların çok rağbet ettiği mekânlardır. Toplumun her kesiminden insanlar birahanelerde çevredekileri rahatsız etmeden birlikte yiyip-içer, eğlenir. Dükkânlarda ve

birahanelerde çalışanların genellikle genç kızlardan oluştuğu onun dikkatini çeker. Mahzen denilebilecek bu tip birahanelerin yanı sıra büyük şehirlerin çeşitli yerlerine dağılmış büyüklü küçüklü, lokanta kısımları olan birahaneler de vardır. Her iki yerde de biranın fiçidan çekilmesi esastır. Birahaneler içinde en görülmeye değer olanı Bierkeller (Birahane) denilen büyük lokantalardır. Halit Ziya, bir ara Feriköy sırtlarında Bomonti şirketi tarafından açılan yerin de bunlara benzediğini söyler. Bierkeller Leon, Almanya'da bu tip yerlerin en tanınmışıdır. Hofbraehaus (Saray Birahanesi) denilen ve şehrin göbeğinde bulunan birahane de meşhurdur. Burada, ters çevrilmiş fiçılar masa olarak kullanılmaktadır. Almanlar biranın yanı sıra yaygın olarak tütün içmekten de zevk duyarlar. Sigara Alman kadınları ve erkekleri arasında çok yaygındır. Hatta on iki yaşındaki çocuklar bile sigara içerler. Halit Ziya, on altı yaşlarında bir delikanlının, babasının yanında sigara içtiğini görmüştür. Bunu, terbiye meselesi olarak ele almayıp daha çok sağlık açısından değerlendirir ve sakıncalı bulur. Yazar, *Alman Hayatı*'nda da Münih'in eğlence açısından çok serbest bir şehir olduğunu ifade eder ve bu özelliği dolayısıyla şehri Paris'le kıyaslar. Münih, Almanya'nın en büyük zevk ve sefa merkezlerindedir. Burada gayr-ı meşru münasebetlerden dolayı olan doğum oranı % 33'tür. Fakat Münih ne kadar "bira ile sermest" olursa olsun, ne kadar karnaval eğlencelerine teslim olursa olsun, Halit Ziya'ya göre, hiçbir zaman Paris kadar sefahata dalmamıştır. Onun bu tespitinde -daha doğrusu bu iddiasında- Almanları fazla kötülemez düşünceinin de etkili olduğu söylenebilir.

Halit Ziya, Augsburg'un Oberammergav Köyü'ndeki ilginç eğlence etkinliklerinden de söz eder. Gerçi kendisi bu eğlencelere katılmamıştır ama aldığı malumata dayanarak eğlenceler hakkında bilgi verir. Bu köyde, Eski Yunan'dan Ortaçağ Avrupası'na kadar gelen çeşitli temâşâ gösterileri yapılmakta ve bu şenliklere Avrupa'nın değişik yerlerinden binlerce kişi katılmaktadır. Kendisinin Augsburg'da bulunduğu sıralarda bu şenliklerin tekrar yılı olmadığı için, seyretme şansı olmaz.

Cenap Şahabettin'in *Avrupa Mektupları*'nda Romanya, Almanya ve Avusturya'daki eğlence şekilleri üzerinde durulur, bu ülke insanların eğlence anlayışları değerlendirilir. Cenap Şahabettin'in tespitlerine göre Romanya'nın başşehri Bükreş'te hayat çok renkli ve canlıdır; insanlarda daimî bir eğlence temayülü görülür. Şehirde sanki sürekli bir "Venus Yortusu" yaşanmakta, halk adeta eğlenmek için çalışmaktadır. Cenap, oldukça renkli bir gece hayatına sahip olan Bükreş'in bu özelliğini anlatmak için *Journal de Balkan* isimli gazeteden genişçe bir alıntı yapmayı tercih eder. Bir gazeteden alıntı yapma yolunu seçtiğine göre, gazete yazısının aynı zamanda onun fikirlerini de yansıttığını düşünmemiz yanlış olmaz. Yazıda, Bükreş'in gece eğlencelerinin tipik yönlerini yansıtan bir gazinodan bahsedilir. Sahnede "allar giyinmiş bir şantöz" vardır. Bu şarkıcı kadın, "çapkın, hayasız, müstehcen" şarkısından daha çok "bluzundan taşan göğsüyle, allıklı ve düzgünlü vücuduyla, ışıklar altında gizli kalamayan baldırlarıyla" dikkat çeker. Onun "her uzvu daha çapkın, daha utanmaz, daha çirkin, daha sakil ve ahenksiz"dir. (s. 49) Loş sokaklarda fahişeler erkeklerin yolunu keser, bütün "çirkinlerini" sergileyerek kendilerini satmaya çalışırlar. Bunların yanı sıra Bükreş'te "içerisinde genç kızların güzel musikisi ve genç kadınların tatlı musahabesi işitilen temiz evler de var"dir. Gazeteden aldığı yazının bu değerlendirmelerinin yanı sıra Cenap şu tespitlerde bulunur: "İlave edeyim ki kütüphaneler, konferanslar, zararsız tiyatrolar... her yerde olduğu gibi bitmez tükenmez sinemalar da Bükreş gecelerine hayat veren müesseselerdir." (s. 51)

Cenap Şahabettin, Berlin'in "sefahat hayatı" hakkında da kısa değerlendirmelerde bulunur. Sonbaharın ve kışın soğuk günlerinde Berlin'in eğlence başlıca yerleri gece yarısından sonraya kadar açık olan kahvehaneler ve birahanelerdir. Bu çalışkan memlekette bu gibi yerlerin her an dolu olması ona şaşırtıcı gelir. Almanların eğlenceleri bizimkilere benzemez; bizdeki gürültü ve şamataya karşılık onların eğlenceleri "merasim" gibidir, birayı bile adeta merasimle içerler. Cenap'ın ilginç bir tespiti de şudur: "Bu ış u nûş âleminde bize biraz tuhaf gelecek birşey var: Bir Alman bir Alman'ı: 'Rica ederim, şurada birer bira içelim...' teşvikiyle bir kahvehaneye sokuyor, sonra yalnız kendi içtiği biranın parasını verip çıkıyor!" (s. 156)

Viyana halkının eğlenceleri de onun eserinde söz konusu edilmiştir. İlbahar ve yaz günlerinde Viyana köylerindeki "taze şarap âlemleri" dünyanın en tatlı eğlencelerinden biridir. Buna karşılık kışın yağmurlu ve soğuk zamanlarında "hudud-ı seyran" Viyana'nın, Ring, Graben, Gertnerstrasse gibi büyük caddelerine münhasır kalır. Bilhassa Gertnerstrasse'ta gezinmek, kış günlerinde Viyana halkının vazgeçilmez eğlencelerindendir. Sokak gezintilerinden yorulanlar kahvehanelerde dinlenirler. Şair, Viyana kahvehanelerinin bizim İstanbul kahvelerine hiç benzemediğini; buradaki kahvehanelerin biraz kütüphane, biraz *club*, biraz lokanta ve biraz salon" sayılabileceğini söyler. Onun tespitine göre bu kahveler en kibar ailelerin genç kızlarına varıncaya kadar herkesin rahatça dinlenip eğlenebileceği yerlerdir. Bizde kahvehaneler, buluşmak için uygun yerler değildir; Viyana'da ise herkes birbirini kahvelerde bulur, randevular kahvelere verilir. Hatta "pek hâli vakti yerinde madamlar muhibbeleriyle kahvehanelerde mübadele-i ziyarât" ederler. Şairin verdiği bilgiye göre, "madamların dost ve arkadaşlarını kahvehanelerde ağırlaması" moda hâlini amıştır. Buna bağlı olarak her kahvehanede böyle buluşmaların yapıldığı önceden tutulmuş masalar bulunur. Bazı kahvelerde musiki de vardır. Musiki sadece kahvelerde değil Viyana'nın bütün eğlence yerlerinde çok önemli bir unsurdur; öyle ki musiksiz bir eğlence düşünülemez. "Musiki halkın bir nev' ma'sûk-ı zekâsıdır ve operaya burada bir muhteşem mabed gibi hürmet olunur." (s. 249) sözleriyle Viyanalıların musikiye bağlılığına işaret eden seyyah, şu cümleleriyle de onların bu bağlılığını belirginleştirir: "Biraz ihtirâz-ı musiki umduğu yere ahali can atar; konserler, opera, operet tiyatroları hiç hedef-i istiskal olmaz. Bî-mehâbâ iddia olunabilir ki Viyanalılar ırfan-ı musikisi Almanlar kadar inkişaf etmiş bir cemiyettir." (s. 250) Cenap, günlük hayatın zevklerine ilişkin bu değerlendirmelerinin yanı sıra Avusturya'nın musiki tarihini de ana hatlarıyla aktarır.

1920'lerin başında İtalya'nın Napoli şehrine giderek buradaki gezilerinin izlenimlerini aktaran Mehmed Rauf, yer yer halkın eğlence usullerinden de söz eder. Halkın eğlenceleri arasında müzik önemli bir yer tutar. Sabahın erken saatlerinde bile insanların yüksek sesle şarkı söyledikleri duyulmakta veya yakınlarda çalınan bir müzik aletinin sesi ortalığa yayılmaktadır. Sesi en çok duyulan çalgı "laterna"dır. Yazar Napoli'de gördüğü laternaların bir tasvirini de yapar: "Buranın laternaları piyano şeklinde ve iki tekerlekli bir araba üstünde müteharrik olup her sokakta her köşede bir tanesini görürsünüz. Çalarlar, çalarlar, sonra, evlerden, dükkânlardan ve geçenlerden parsa toplarlar. Çaldıkları havalar, Napoli'nin avam şarkılarıdır. O kadar zamandır, bir opera parçası çaldıklarını duymadım; hatta operalardan avamın haberi bile yok. Onlar için var mı kançonato yok mu kançonato..."¹¹⁰

Müzik düşkünlüğünün yanı sıra Napoli halkının başlıca eğlence yerleri Via Roma ve Corso Umberto gibi iki büyük caddenin iki yanında sıralanan kahvehanelerle şekerlemecilerdir. Mehmed Rauf, buradaki kahvehanelerin İstanbul'dakilere benzemediğini "İstanbul'dakiler gibi tembelhane olmadığını" söyler. Napoli kahveleri daha çok bar şeklindedir; ayak üstü bir fincan kahve içip bir pasta yiyerek çekilip gidilen cinsten yerlerdir. Kahvehaneler ve şekerlemeciler günün hemen her saatinde doludur; bilhassa sabah ve akşam saatlerinde "Caddelerdeki bu kahvehane ve şekerlemecilere bakınca, Napoli halkının boğazlarına çok düşkün olduğunu anlamak lazım gelir. Hele akşam üstü veya sabahları, bu kahvehaneler müşteri ile dopdolu bulunurlar, ellerinde fincanlarla bir sürü halk dar dükkânlardan taşarlar... / Şekerlemecilere gelince, bunlar o kadar çoktur ki; halkın biraz pisboğaz olduğunu isbat eder. Denilebilir ki Via Roma'da iki tarafta iki bin dükkân varsa bunların bin tanesi kahvehane veya şekerlemecidir."¹¹¹

Mehmed Rauf, Napoli'nin kenar mahalle insanların yaşam biçimlerinden bahsederken de iç sokaklara ara-sıra gelen piyangocuların, bu insanların başlıca eğlencelerini oluşturduğunu belirtir. Halk, bu piyangocular sayesinde bugün "tombala" denilen şans oyununu oynama ve küçük ikramiyeler kazanma şansını yakalamaktadır. Mehmed Rauf, İstanbul'da henüz bilinmeyen bu şans oyununu şöyle

¹¹⁰ Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı: III-Napoli'de Caddeler ve Dükkânlar", *Vakit*, nr. 1431, 4 Kânun-ı evvel 1337/1921

¹¹¹ Mehmed Rauf, aynı yer

anlatır: "İç sokaklara ara-sıra seyyar piyangocular biraz hayat serpiyorlar; bunlar her birinin üzerinde rastgele dört-beş rakam cem' edilmiş ince kâğıtları birer kuruş mukabilinde etrafta toplananlara tevzi' ediyorlar; sonra bir küçük çocuğa bir torbadan bir numero çektiriyorlar; bu çekilen numero kimlerin kâğıdında mevcut ise, ona bir paket çukulata veriyorlar. Bu çukulata paketlerinin bazısının içinden bazan bir numero daha çıktığı oluyor ki bu takdirde bu paket sahipleri ayrıca birer frank ikramiye alıyorlar... Sokaklarda çocuklar, kadınlar hatta erkekler bu piyangolara pek düşkün olup piyangocuların etrafına birikerek büyük bir tehâlük gösteriyorlar."¹¹²

C. Gezinti bahçeleri

AVRUPA'da HALKIN BAŞLICA EĞLENCELERİNDEN BİRİ de gezinti bahçelerinde yürüyüşler yapmak, büyük şehirlerin gürültülerinden ve karışıklığından uzaklaşabilmek için buralarda dolaşmaktır. Gezinti bahçeleri Avrupa şehirlerinin vazgeçilmez unsurları arasındadır. Paris, Londra, Berlin ve Viyana başta olmak üzere hemen hemen bütün büyük şehirlerde bu tip bahçeler bulunur. Ahmet İhsan'ın "Avrupa'nın her şehrinde bir umumi bahçe bulunmak kaidedir, belediye dairesi dahi bu bahçeleri mümkün merteye güzel göstermeğe çalışır." (s. 272) sözleriyle Avrupa'nın şehir yerleşiminde gezinti bahçelerine verilen öneme işaret eder. Genellikle mükemmel düzenlemeleriyle, tabiatteki örneklerine tıpatıp benzer şekilde oluşturulmuş sunî göl ve kayalıklarıyla, düzgün yollarıyla, sık ağaçlıklarıyla dikkat çeken gezinti bahçeleri seyyahlarımızın başlıca uğrak yerlerinden olmakla da seyahatnamelerde sık sık karşımıza çıkar. Seyyahlarımız böyle yerleri "umumi bahçe, halk bahçesi, millet bahçesi, belediye bahçesi, tenezzühgâh" gibi isimlerle anarlar. Bunların yanı sıra başta Versailles ve Luxembourg saraylarının bahçeleri olmak üzere zaman zaman saray bahçeleri de birer gezinti yeri olarak algılanmış ve anlatılmıştır. Seyyahların bahçe tasvirlerinde, bakış açısına göre kimi zaman düzenlemeye, kimi zaman tabîî ve sunî manzaralara, kimi zaman da bahçede dolaşan insanlara dikkat ettikleri görülür.

a. Paris'te Versailles Sarayı'nın Bahçesi

Paris'in ve hatta Avrupa'nın belki de en büyük yapılarından olan Versailles'in muhteşem bahçesi ilk olarak *Süleyman Ağa Seyahatnamesi*'nde karşımıza çıkar. Süleyman Ağa, Versailles Bahçesi'nin genişliğine dikkat çekerken bahçenin etrafını bir insanın ancak iki günde dolaşabileceğini ifade eder. "Bu bahçeye av bahçesi derler, içinde türlü türlü tuyûrlar mevcuttur. Şöyle ki padişah gitmek murad eylediği zaman taşraya çıkmazdan evvel ol bahçe içine türlü türlü tuyûr salıverirler."¹¹³ sözleriyle bahçenin bilhassa av sahası olarak gördüğü fonksiyona dikkat çeker. Versailles Bahçesi'nin bu özelliğine daha sonraki seyyahlar, özellikle de Ahmet Midhat ve Ahmet İhsan tarafından da değinilecektir. Fakat arada şöyle bir fark vardır: Süleyman Ağa, Versailles Bahçesi'nin XVII. yüzyıl sonlarındaki bu özelliğini, o devri yansıtabilecek şekilde, gözünün o anda gördüğünü aktararak belirtirken, izlenimlerini daha sonra değerlendireceğimiz seyyahlar Versailles Bahçesi'nin bu özelliğini büyük ölçüde ansiklopedik kaynaklara başvurarak dile getirmişlerdir. Versailles, Süleyman Ağa'nın Paris'te bulunduğu sıralarda bütün ihtişamı ve canlılığıyla *yaşarken*, burası XIX. yüzyılda artık *canlı* değildir, bir müze hükmündedir, bahçe ise sadece bir gezinti yeridir.

Süleyman Ağa, bahçedeki havuzları süsleyen fıskiyeleleri anlatırken hayretini gizleyemez: "... ol bahçenin fıskiyeleleri ol merteye acayıptır ki beyanı mümkün değildir. Fıskiyesinden çıkan sular adam gövdesi kadar vardır; bazısı birbirine kavuşup kemer gibi olur ve altında insan gezer ve bazı ağaçları vardır ki her bir yaprağı bir fıskiyele ve bakırdan yunus balıkları suretleri dizilmiştir ve ağızlarında adam budu kadar sular çıkar ve mezkûr havuzun beş yüz kadar fıskiyesi vardır..."¹¹⁴ Seyyah, Versailles Bahçesi'ni genel olarak değerlendirirken de "... ol bahçenin ziyneti bir

¹¹² Mehmed Rauf, Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı: IV-İç Sokakların Manzarası", *Vakit*, nr. 1437, 10 Kânun-ı evvel 1337/1921

¹¹³ AKINCI, a.g.e., s. 11

¹¹⁴ AKINCI, a.g.e., s. 11

vechile beyan olunamaz. Bu zikrolunan şeyler ancak kıratıdır. Ben bu bahçeye belki bin defa girdim..."¹¹⁵ sözleriyle hayranlığını açıkça ortaya koyar.

Seyahatname-i Avrupa'sında Versailles'in bahçesini "bağçe-i hayret-feza" olarak nitelendiren Mehmet Rauf, bu bahçede dikkat çekici başlıca görüntülere değinerek genişçe bir tasvir yapar: "Sarayı mezkûrun bağçe-i hayret-fezası ise şaşılacak şey olup etrafı ve havalisi beş altı saat mesafeyi ihata edip dahilinde iki taraflarında ulu ağaçlar dikilmiş la-yuadd uzun yollar ve etrafı büyük duvar gibi şemşirli ve statülerle tezyin olunmuş güzel meydanlar ve ufak statüler üzerinde hadd ü hesaba gelmez türlü türlü fıskiyeler ve sarayın önünde dahi üç tane müdevver cesim havuzlar olduğundan başka ormanlar arasında etrafı statülü tülü büyük havuz ve diğer mahallinde dahi kezalik pek ifrat ile cesim olmak üzere göl gibi yine bir mahalli olup fıskiye olmak üzere ortasında tunçtan üç adet büyük at resimleri ve üzerinde statüler ve ağaçlıklı mevki'inden birinde dahi mahsusa harab bir mahal misillü kayalarla yapılmış tabii gibi bir göl olarak..." (s. 40) Bu sun'i koruluğun içinde XIV. Louis'nin metreslerinin mermer heykelleri koyulmuştur. Yine aynı kısımda açık hava tiyatrosu şeklinde düzenlenmiş bir set bulunur. Seyyah, bu bölümlerin XIV. Louis zamanındaki gece eğlencelerinde nasıl kullanıldığı hususunda şu açıklamaları yapar: "Sedd-i mezkûrun etrafında ağaçlar ve bir tarafında çağlayan gibi su akacak yerler ve meş'ale yakılacak yerli demirden yaldızlı büyük şamdanlar olarak Louis Quatorze geceleri bunun üzerine canfesli çadırlar çektirip zikrolunan mahalden dahi su salıverilerek ve suların aktığı yerlere kandiller dahi konularak ve meş'aleler dahi yakılarak içinde balolar yapar imiş. Konser yani saz ve ahenk makamı olmak üzere müdevverü'ş-şekl bir mevki'inin ortası açık olduğu halde..." (s. 40)

Versailles Sarayı'nın geniş bahçesi Ahmet Midhat'ın Paris izlenimleri arasında hem hacim olarak hem de önem bakımından mühim yer tutar. Versailles Bahçesi'ne ilk olarak yağmurlu bir günde gittiği için yeterince gezememiştir. "Versailles Sarayı'nın bahçesi de Avrupaca emsâli nadir cesamet ve ziynettedir ki rivayete göre bizim Kâğıthane vadisi vaktiyle Sadabad namıyla tanzim olduğu zaman bir küçük mikyasta Versailles'a nazire olarak tanzim edilmiş imiş." (s. 741) sözleriyle hem Versailles Bahçesi'nin Avrupa'daki önemine değinir hem de Kâğıthane'nin burası ile olan benzerliğine işaret eder. Hava yağmurlu olduğu için Ahmet Midhat, sarayın bahçesine çıkmayı pek düşünmez. Fakat tütün tiryakiliği nedeniyle sigara içmek üzere bahçeye çıktığında bahçenin yağmur altındaki güzel manzarası onu adeta kendinden geçirir ve bu etkiyle ne yapıp yapıp bahçeyi iyice gezmeye karar verir. Aşırı yağmur nedeniyle bahçenin hemen her tarafı sular altında kalmış, Ahmet Midhat'ın ayakları da ıslanmaktan kurtulamamıştır. Buna rağmen o, bahçeyi gezmekte kararlıdır. Yağmurun şiddetini artırması sebebiyle bahçeyi fazla gezemez ancak özellikle, çok merak ettiği "salib şeklindeki havuz civarını" dolaşır. Burada, yazarın dikkatinin daha önce Süleyman Ağa'nın ve Mehmet Rauf'un üzerinde özellikle durduğu havuz ve fıskiyelere yöneldiğini görürüz. Bu havuzun bulunduğu kısma "haç" anlamında "Croix" dendiğini belirten seyyah, haçın kollarının da ayrı ayrı isimleri olduğunu söyler. Arkadaşıyla birlikte, bahçenin daha başka yerlerine de kısa gezintiler yapan Ahmet Midhat, heykellerin çokluğuna ve güzelliğine de dikkat çeker. Kitabının "Versailles" alt-başlıklı kısmında kasaba, saray ve bahçe hakkında daha geniş bilgiler verir. Aktardığı bilgilerin çoğunu seyahat kılavuzlarından, planlardan aldığı açıktır. Çünkü onun verdiği bilgiler içerisinde kesin rakamlar ve ölçüler hayli yer tutmaktadır. XIV. Louis zamanında tanzim edilen Versailles Sarayı ve Bahçesi büyük masraflar ve çalışmalar sonunda meydana getirilmiştir. Bölgenin sudan büsbütün yoksun olması bahçedeki havuzlara gereken suyun teminini imkânsız kılmıştır. Fakat XIV. Louis'nin emriyle gerekli yerlere kuvvetli tulumbar yerleştirilerek ve civar nehirlerden kanallar açılarak lazım olan su -hatta fazlasıyla- bahçeye getirilmiştir. Kralın ölümünden sonra XV. Louis de inşaatın devamını sağlamış böylece saray ve onun "ucu bucağı görünmeyen bahçesi" meydana getirilmiştir.

Büyük havuzun haç şeklinde yapılması sebepsiz değildir. Bir zamanlar, XIV. ve XV. Louis'ler, bu havuzda, Fransız donanmasındaki bazı gemilerin model alınması suretiyle yapılmış sandallarla yelken açmış, yelken talimi yapmışlardır. Hangi taraftan

rüzgâr eserse essin yelken kullanabilme düşüncesiyle de havuzu haç şeklinde inşa ettirmişlerdir. "Croix" havuzunun yanı sıra "İsviçreli Havuzu" denilen bir başka havuz ile Neptün Hamamı ve Apollon Havuzu da genişlikleriyle, bahçede önemli yer tutmaktadır. Bunlarla birlikte irili ufaklı diğer havuzlar da sayısı altı yüzü bulan fıskiye sahiptir. Ahmet Midhat asıl fıskiyelere su verildiği zamanlarda burayı görmek gerektiğini fakat kendisinin bu şansı yakalayamadığını belirtir. Görmemiş olmakla birlikte, "tarifname"lerden aldığı bilgilere dayanarak fıskiyelerin su fıskırtması olayını anlatmaktan da geri durmaz.

Versailles Bahçesi'nin İsviçreli Havuzu civarındaki sahalarda bir zamanlar kralların "güzide kadınlar ile birlikte" at koşturduklarını belirten seyyah, yine aynı kısımda bulunan "sülühane"lerden salıverilen sülünleri krallarla prenslerin avladıklarını ve böylece eğlendiklerini ifade eder. Kralların en nadide kısraklarının yetiştirilip muhafaza edildiği, en güzel ineklerin bulunup bunların döllerinin alındığı "hârâ"lar da Versailles Bahçesi'nin önemli yerlerindedir. Saray önü denilen kısımda bahçenin en düzgün ve güzel manzaralı yolları bulunur. Bahçenin asıl güzel bölümü kuzey tarafı olup tarhların en güzelleri, yolların en muntazamları, bazısı mermerden bazısı demir, tunç, pirinç gibi madenlerden yapılmış sayısız heykel ve kralların metresleri için yaptırdıkları "trianon" denen şatolar kuzey tarafındadır. Bunlardan Büyük Trianon, XIV. Louis tarafından sevgilisi Madam du Montainon, Küçük Trianon ise XVI. Louis tarafından eşi Marie-Antoinette için yaptırılmıştır. Artık müze olarak muhafaza edilen trianonların kendilerine ait güzel bahçeleri de vardır. Versailles bahçesindeki sayısız *allée*'ler (ağaçlıklı yollar) burayı güzelleştiren başlıca unsurlardandır. Bu *alléelerin* her biri meşhur kişilerin adını taşır. Mermer ve madenden imal edilmiş yüzlerce heykel de bahçenin bu kısmını süslemektedir. Bahçenin çeşitli bölümleri hakkında bilgiler verdikten sonra, genişliği belirtmek için Versailles Bahçesi'nin elli bin kişilik Versailles kasabasından üç kat daha büyük olduğunu söyler.

Görüldüğü gibi Ahmet Midhat, Versailles Bahçesi'ni anlatırken kendi gözlemlerinden ziyade kaynak kitapların sunduğu ansiklopedik bilgilerden yararlanmıştı. Bu, belki pek olumlu birşey olarak görülemez fakat diğer seyahat eserlerinden bulunmayan bazı bilgilerin bu yolla aktarılmış olduğunu da unutmamak gerekir.

Versailles Sarayı'nın bahçesi Ahmet İhsan'ın *Avrupa'da Ne Gördüm?*'ünde de Paris halkının gezinti yerlerinden biri olarak yer alır. Aslında Versailles kasabası bir bütün olarak eğlenceye ve "tenezzüh"e elverişlidir. Versailles Bahçesini, ormanı ve havuzları ayrıntılı olarak anlatan Ahmet İhsan bilhassa havuz ve fıskiyelerin tasvirine geniş yer verir. Ahmet İhsan'ın bahçeyi dolaştığı gün pazara ve şenlik zamanına tesadüf ettiği için bahçe Paris halkıyla doludur. Özellikle havuzların çevresi çok kalabalıktır; çünkü fıskiyelere ancak böyle özel zamanlarda su verilmekte, bunu bilen halk da diğer yerlerden ziyade havuzlara ilgi göstermektedir. Fıskiyelere su verilmesi, onu pek heyecanlandırmaz. Fıskiyeleri umduğundan küçük bulmuş, halkın ilgisine şaşırmıştır. Ahmet İhsan'ın, bir zamanlar Ahmet Midhat'ın çok istediği halde göremediği fıskiye manzaralarını görme şansını yakaladığı halde bu manzarayı etkileyici bulmamış olması enteresandır.

b. Paris'te Bois de Boulogne

Ahmet Midhat Efendi'nin Paris gezintileri sonunda geniş olarak anlattığı gezinti bahçelerinden biri de **Bois de Boulogne (Boulogne Ormanı)**'dir. Bilhassa akşamları Paris halkı akın akın "bütün Avrupa'da hemen bir misli bulunmayan" Boulogne Ormanı'na gider. Ormanın, hayvanlara mahsus kısımlarında zararsız hayvanlar kendi doğal ortamlarına uygun şartlarda yaşamaktadırlar. Geniş kış bahçeleri ve limonluk gibi yerlerse çeşitli çiçek ve bitkilerle doludur. Ahmet Midhat'ın bahçe tasvirlerinde dikkatimizi çeken bir özellik, bahçe gezintilerinin yanı sıra geniş bahçelerde rastlanan başka eğlence şekilleri hakkında da bilgi vermesidir. Bilhassa Bois de Boulogne'yı anlattığı kısımlarda bu özellik açıkça kendini göstermektedir.

"Paris'in en meşhur mesiresi olup Berlin'de Tiergarten ve Viyana'da Prater mesireleriyle taklidi arzu edildiği hâlde muvaffakiyete takarrüb bile edilememiş olan Boulogne Ormanı, Fransa merkez-i idaresinin müntehâ-yı garbisinde kâin ve dokuz

yüz hektar kadar vüs'atı hâiz gayet müzeyyen, mükellef, nazif, şirin bir yerdir." (ss. 602-603) Ormanın bir tarafı Seine Nehri'ne diğer üç tarafı ise Paris'in çeşitli mahallelerine sınır durumundadır. Yazara göre, "orman"dan çok "umumî bahçe" olarak anılması gereken Bois de Boulogne, III. Napoléon zamanına kadar, tanzim edilmemiş dağınık bir ormandır. Birkaç yüz senelik ağaçlarla kaplı ormandaki büyük ağaçlar 1814-1815 yıllarında Paris'e saldıran düşman devletler tarafından kesilmiş, 1870'teki Fransız-Alman muharebesi esnasında da eski ağaçların geri kalanlarını kesmek gerekmiştir. Bundan sonra burası artık orman olmaktan çıkmış ve, "yed-i san'at-ı beşerle matruh bir umumî bahçe hâline girmiş"tir. Ormanın, yakın zamanlara kadar doğal hâliyle muhafaza edilmesinin nedeni, burasının, Fransız imparatorları için birinci derecede bir av bölgesi olmasıdır. Fakat, Ahmet Midhat şehrin ortasında bulunan bir yerin iyi bir av mekânı olamayacağını ileri sürer ve Boulogne Ormanı'nın o tarihlerde ancak düello edecek olanların, kendini öldürecek adamların, bir de Paris'le civar köyler arasında yolculuk edenleri soyma planları yapan hırsızların uğrak yeri olduğunu söyler. Hatta bu iddiasını kuvvetlendirmek amacıyla şu tespiti de aktarır: "Bu hâlleri iktizasınca o zamanlar Boulogne Ormanı nâmı bir kanlı kanara gibi işitenleri ürkütür idi." (s. 603)

1852'de Paris Belediyesi'ne bırakılan orman dört sene zarfında iki milyon frank sarfıyla gezinti bahçesi hâline getirilmiştir. Bois de Boulogne'nın en meşhur yeri göllerin bulunduğu kısımdır; bu nedenle Ahmet Midhat da ormanın tasvirinde bu kısmı merkez almıştır. İkisi de yapay olan "Yukarı Göl" ve "Aşağı Göl" bahçenin doğu tarafındadır. Göllerin arasındaki kısma "Şelaleler Dört Yol Ağızı" denir. Şelalelerden gelen sular büyük gölü doldurduğu gibi gölden ayrılan iki kol da Bois de Boulogne içindeki Jardin d'Acclimatation ile büyük şelaleye gider. Göller civarı Paris'in kibar halkının en çok ilgi gösterdiği bölgedir. Bu kısımda bazı günlerde sayısız araba arka arkaya sıralanmaktadır. "Bu arabalar ise gerek inşalarındaki san'at ve ziynet ve gerek hayvanlarındaki kıymet cihetiyle bazıları bizim gibi yabancılara hayret verecek derecelerde pahalı kibar arabaları olup içlerindeki erkek ve kadınların ve hususıyla kadınların tuvaletleri, elmasları Paris'te bu yoldaki masârif-i müsrifâneyi tahmine çalışanları mebhut eyleyecek derecelerdir." (s. 604) Büyük göldeki iki ada birbirine köprü ile bağlanmış olup adalardan birindeki "chalet"de bulunan "café-restaurant" zenginlerin sık sık gittikleri bir eğlence ve dinlenme yeridir. "Café-restaurant"ın, müşterileri taşımak için kendine mahsus sandalları vardır. Gölde sandal gezintisi yapmak isteyenler için de ayrıca kürekli ve yelkenli sandallar mevcuttur. Ormanın değişik yerlerinde halka açık ucuz kahve ve lokantalar da bulunmaktadır. Bois de Boulogne içinde at yarışları için özel olarak düzenlenen gayet geniş birkaç meydan da vardır. Bu meydanlar düz ve boş olup ağaçsızdır. Göller civarının geri kalan kısımları ise sun'î çimenlerle ve ağaçlarla kaplı yeşil alan şeklindedir. Bu kısımların sulanması ve bakımı kesinlikle ihmal edilmez. Özel olarak düzenlenmiş fidanlık bölümlerinde milyonlarca fidan yetiştirilmekte, bunların meyveli olanlarının aşuları da yapılmaktadır. Ormanın en ilginç bölümlerinden biri de "Hippodrome de Long Champ" denilen geniş alandır. Burada, kış mevsimi dışında yılın üç mevsiminde, Paris'te bulunan yabancılara da iştirak ettiği, gazetelerde ilanları yayımlanan önemli at yarışları yapılmaktadır. Bu yarışlarda birinci olan atın sahibi otuz bin frank kazanır. Temmuz ayı başındaki yarışın ise ayrı bir önemi vardır ve bu yarışta birinciliği kazanan atın sahibine yüz bin frank verilir. Yarışların yapıldığı zamanlarda hipodroma girmek için seyirciler beş ile yirmi frank arasında değişen giriş ücreti ödemek zorundadır. Hipodromun "tribün" binaları öteki yarış alanlarından daha iyidir. Ormandaki, Long Champ Meydanı'nın kuzey ucunda süs olmak üzere yapılmış güzel bir değirmen vardır.

Bois de Boulogne'yı boylu boyunca "aykırılaman" Kraliçe Marguerite Caddesi'yle Long Champ Caddesi'nin kesiştiği ve bir zamanlar gece şenliklerinin yapıldığı yerde Katalan Çayırı bulunur. Burada sonradan Hayvanat Bahçesi'nin inek ahırları yapılmıştır. Sabahları taze süt içmeyi seven zevk sahibi insanlara hizmet etmek üzere, ahırların yakınındaki bir lokantada buradaki ineklerden sağılan sütler satılmaktadır. "Yine bu Katalan Çayırı'nda *vélospède* denilen ve iki tekerlekten ibaret olup at eyeri gibi bir şekilde büyük tekerleğin üzerine mevzu' eyere râkib olan adam tarafından kendi ayaklarıyla tahrik edilen arabalara binmeği taallüm merakına düşenler

için burada bir meşkhâne vardır." (s. 607) sözleriyle ormandaki "bisiklet sahası" ve dolaylı olarak da "bisiklet" hakkında bilgi verir. "Cercle de Patinage" denilen yuvarlak gölün fazla derin olmayan suları kış mevsimlerinde donduğu için ayaklarıyla kızak yapmak isteyenler buraya sık gelmektedir. Avrupa'da bu merak o kadar yaygınlaşmıştır ki buz olmayan yerlerde bile insanlar ayaklarına taktıkları altı bilyeli kızaklarla kayıp giderler. Hatta bazı yerlerde kızak müsabakaları düzenlenmektedir. "Güvercin saydgâhı" da Bois de Boulogne'nın en ilginç yerlerindedir. Av meraklısı Paris kibarları buradaki "alışkın" güvercinleri ürkütüp havalandırdıktan sonra ateş ederek vururlar. Ahmet Midhat, "Bu ziyankârlıktan maksat uçarak tüfenk atmağı meşk etmek imiş!..." (s. 608) cümlesiyle bu av şeklini uygun bulmadığını ortaya koyar. Bu bölümün sonunda da "İşte Boulogne Ormanı'nın başlıca mevakii şu ta'dâd eylediğimiz yerlerden ibaret olup bunların arası ise evvelce dahi beyan etmiş olduğumuz vechile çayırılık, çimenlik, ağaçlık gibi manzarası gayet latif yeşillikler ile tezyin olunmuştur." (s. 608) diyerek, bahçenin kalan kısımları hakkında genel bir bilgi verir. Hemen ardından da Bois de Boulogne içinde bulunan ve çalışmamın hayvanat bahçeleriyle ilgili bölümünde ele aldığım Jardin d'Acclimatation'u anlatmaya başlar.

Ahmet İhsan'a göre; "Paris'i dünyanın en mühim, en güzel, en hârikulâde mevâkiinden addettirmeğe sebep olan müessesâtın birisi de Boulogne Ormanı'dır. Boulogne Ormanı merkez-i medeniyet içinde kurulmuş tabii ve sınaî bir manzara-i hârikulâdedir." (s. 67) Ormanın doğal mevkiinin yanı sıra bilim ve fennin de yardımıyla insan gayreti burada mükemmel ve "anlatılması güç bir mevki-i letafet ve hayret-efzâ" meydana getirmiştir. Parislilerin sürekli olarak gelip dolaştığı Bois de Boulogne'nın genel karakterini ortaya koymak için de şu belirlemeleri yapar: "Boulogne Ormanı adi orman, çam ormanı, çayırılık, mükemmel tenezzüh-gâh, su kenarı, çağlayan başı, rıhtım üstü, fevkalâde gazino, mecma'-ı zurefâ ve ashâb-ı servet, Afrika çölü, deniz içi, dağ başı, Hind ormanı, kuş kafesi, koyun ağılı, her cins hayvan yeri ve daha birçok şeyler addolunabilir." (s. 67) Bu belirlemelerin hemen ardından da gerekçelerini açıklar ve Boulogne Ormanı'nın aynı zamanda neden hem adi bir orman ve hem de mükemmel bir gezinti yeri sayılabileceğinin örneklerini verir. Bois de Boulogne'nın vahşi ağaçlık olarak bırakılmış kısımları gerçekten de balta girmemiş ormanları andırır. Buna karşılık insanların huzur içinde gezinip dinlenmesi amacıyla düzenlenmiş olan yollar, çimenlikler ve ağaç altları mükemmel, gezmekle doyulmaz birer mesire yeridir. Ahmet Midhat'ın tasvir ağırlıklı anlatımına karşılık Ahmet İhsan daha çok, Bois de Boulogne'da insanların eğlence ve gezintileri üzerinde durur. İkisinin bu bahçeyi anlatımı arasında böyle bir farklılık vardır. "Boulogne Ormanı sabahları ehl-i keyf, ashâb-ı servet ve fukarâ-yı ahâli için Paris'te tenezzüh-gâh-ı bî-misâldir. Açık havada sabahları, şenlik, yortu ve yarış günlerinde öğle vakitleri, müsaid mevsimde akşamları Boulogne Ormanı'na toplanan dört atlıdan tutunuz da tek atlıya kadar zengin arabalarıyla kadın-erkek yayan seyircilerin, çocukların, askerlerin teşkil ettiği manzarayı tasvir müşkildir." (s. 67) sözleriyle, "müşkildir" dediği görünümü ana hatlarıyla ortaya koymayı başarır. Ormanın giriş kapılarının yerlerini belirler, orman içindeki başlıca yollar hakkında bilgi verir. Bahçe o kadar geniştir ki etraflı bir gezinti için en az üç gün gerekir. Böylesine geniş olan bahçede dolaşma kolaylığı sağlayabilmek için mini mini bir atlı tramvay bulunur. Arka arkaya getirilmiş iki tahta kanepeler şeklindeki tramvayın sadece üstü kapalı olup dört tarafı açıktır. Ayak koyulan kısım ise zeminden ancak bir karış kadar yüksektir. Bunların üç-dört tanesi arka arkaya eklenir, hepsini bir tek at çeker. Tramvayın ilerlediği demiryolunun genişliği yarım metre civarındadır. Ahmet İhsan, Boulogne Ormanı'nın Hayvanat Bahçesi bölümü üzerinde de geniş olarak durmuştur.

Paris'in en büyük gezinti yerlerinden olan ve Ahmet Midhat ve Ahmet İhsan'ın gayet geniş olarak anlattığı Bois de Boulogne, Fağfurizade Hüseyin Nesimi'nin *Seyahat* adlı eserinde de karşımıza çıkar. Seyyah, bu geniş mesire ormanını şöyle tasvir eder: "Bu orman bağçe hâline ifrâğ edilmiş, derûnunda envâi eşcâr ve çiçekler yetiştirilmiş, şelâleler ile göller ve caddeler yapılmış bir arsa-i vesîadır -ki- araba-süvâr olduğum hâlde altı saatte devredebildim." (s. 21) Bois de Boulogne'da askerî geçitler, at yarışları, ordu talimleri de icra olunmaktadır. Ormanın ortasında her çeşit vahşi ve ehlî hayvanın bulunduğu bir hayvanat bahçesinde hayvanların yanı sıra "Dahome ve

Kongo'dan celb olunmuş nîm-vahşi siyah Araplar dahi evlâd-ı ayâliyle çadırlar altında ve mahfuz bir mahalde iskân edilmiştir." (s. 22)

Süleyman Şükri'nün eserinde Paris'in başlıca gezinti bahçelerinden olan Bois de Boulogne geniş olarak anlatılmıştır. Mayıs ayının başlarında gidip gördüğü bu büyük orman "ufk-ı mer'iyi dolduran mürtefi' çam ağaçları altında sağa sola ayrılan muntazam yolları, zümürd gibi yeşil mesireleri, meşrubat satıcıları için mevki'-be-mevki' yapılan süslü kulübeleri, oyunculara, çalgıcılara mahsus musanna' kameriyeleri hususi gülistanlarda bile görülemeyen bu latif ormanda" her gün binlerce, tatil günlerinde ise yüzbinlerce kişi gezintiye çıkmaktadır. Boulogne ormanı içindeki sun'î gölde bulunan adaya da kısa bir sandal gezisi yapan seyyah adadaki çam, ardıç, gürgen ve katran ağaçlarının birbirine kenetlenmiş sık dallarının oluşturduğu gölgelerdeki izdihamın diğer yerlerdekinden daha fazla olduğunu söyler. Halk, adamın bu en güzel yerlerinde zamanını "pek mes'udâne" geçirmektedir.

c. Paris'in diğer gezinti bahçeleri

Bu büyük ve önemli bahçelerin yanı sıra Paris'in diğer bazı bahçeleri ve gezinti yerleri de seyyahlar tarafından değişik özellikleriyle anlatılmıştır.

Ahmet Midhat Efendi'nin Paris'te gezdiği ve etraflıca tanıttığı Tuileries Sarayı'nın bahçesi de bunlardan biridir. **Tuileries Bahçesi** halka açık, gayet geniş bir gezinti bahçesi durumundadır. Önceleri pek de geniş olmayan bahçe Tuileries Sarayı'nın 1870 yılında yanan kısmının ve havlusunun yeniden inşa edilmeyip bu kısmın arsasının bahçeye çevrilmesiyle genişlemiştir. Bahçenin en çok kullanılan kapısı Concorde Meydanı'na açılır. Bu giriş kapısından girenlerin göreceği ilk şey fiskiyeli, geniş bir havuzdur. Fiskiyeler sürekli çalışmayıp ancak bazı önemli günlerde su verilir. Sağ taraftaki limonlukta, Kanuni Sultan Süleyman'la aynı asırda hüküm süren Fransız imparatoru I. François zamanından kalma, kalın gövdeli, "gayet cesim sandıklar derununa gars edilmiş bulunan portakal ağaçları" dikkat çeker. Tuileries Bahçesi'nin en güzel gezinti yerleri *terasse* denen uzun setlerdir. Setlerin bir kısmı çocuklara ayrılmıştır ve bazı günlerde anneleriyle veya dadılarıyla gelen binlerce çocuk bu setlerde oynar. Havuz ile saray arası da halkın bahçede en çok rağbet ettiği gezinti yerlerindedir. Bu kısımdaki geniş yolun iki tarafı yüksek ağaçlarla kaplanmış bir orman görüntüsü verir. Paris'te ağaçları budama alışkanlığı olmadığından, bu ağaçların dalları birbirine kenetlenmiş ve altlarında "latif gölgeler" meydana gelmiştir. Ormanın iç taraflarına giden sayısız yol bulunup bunların uygun yerlerine çeşitli heykeller koyulmuştur. Çiçek tarhlarının bulunduğu kısmın ortasındaki yuvarlak havuz, Ahmet Midhat'ın bahçeyi dolaştığı sırada kurudur. Buradan Tuileries Sokağı'na çıkan kapıya kadar giden yolun iki tarafı muntazam çiçek tarhlarıyla kaplıdır. Heykellerin en büyükleri ve en güzelleri de bu taraftadır. Önceleri saray avlusu iken sonradan bahçeye ilave edilen kısım ise eğri büğrü yolların etrafında tabii surette düzenlenmiş çiçeklik ve fidanlıklarla süslenmiştir. Fransızların Kırım muharebesi esnasında Sivastopol'da bulup getirdikleri -ve kimbilir Rusların da nereden buldukları- dikkat çekici iki büyük mermer sfenks heykeli bahçenin bu kısmındadır. Tuileries Bahçesi'nin, yazara göre enteresan yönlerinden biri de iki yüzden fazla heykele sahip bulunmasıdır.

Luxembourg Sarayı'nın bahçesi Paris'in en meşhur gezinti yerlerindedir. Ahmet Midhat, **Luxembourg Bahçesi**'ne iki defa gitmiş ve bahçeyi dolaşmıştır. XIV. Louis devrinde adeta bir fuhuş, zevk ve eğlence merkezi durumundaki sarayın bahçesinde şimdi yüzlerce mahalle çocukları çenber çevirip koşarak ve havuzda küçük oyuncak yelkenliler yüzdürerek, havuzda kendileri yüzerek eğlenmektedirler. Uzaktan bakıldığında bir zafer tákını andıran Fontaine de Medici (Medici Çeşmesi) bahçedeki önemli eserlerdendir. Çeşme civarı bahçenin en güzel kısımlarındandır. "Luxembourg Bağçesi cesamet cihetiyle değil ise de ziyet cihetiyle Paris ve civarının birincilik şerefini ihrâza şâyân olan bağçesi addolunmak lazım gelir." (s. 697) diyerek bu bahçenin Paris mesireleri içindeki yerini belirleyen yazar, sabahtan gece yarısına kadar halka açık olan bahçede yaz mevsimlerinde de haftanın üç günü askerî bandonun konser verdiğini belirtir. Tuileries'de olduğu gibi Luxembourg Bahçesi'nde de "cümlesi de enfes âsârdan sayılan" çok sayıda mermer ve pirinç heykel vardır. Meşhur Fransız kadınlarından yirmi tanesini gösteren heykeller bunlar arasında aynı bir öneme

sahiptir. Bunlar, Fransız tarihinde önemli sayılan kadınların heykelleridir. Fontaine de Medici civarındaki Âdem ve Havva heykelleri de gayet güzeldir. Bahçenin ortasındaki havuzun çevresinde yine Tuileries'dekine benzer "terasse"lar yapılmıştır. Bu orta kısım "Fransız usul-i tarhi" denilen şekilde düzenlenmiştir. Bu usul, yolların aynı doğrultuda düz birer çizgi olarak tanzim edilmesini gerektirir. Luxembourg Bahçesi'nin batı ve güney kısımları ise "İngiliz usul-i tarhi"na göre düzenlenmiş olup bu usule göre de yolların eğri ve karışık olması esastır.¹¹⁶ Bahçenin doğu tarafında bulunan "gayet vâsi' ve cesim limonluklar" da yazarın dikkatinden kaçmaz. Bu kısımdaki limon ve portakal ağaçlarının her biri, "kırk-elli yaşlarında pek cesim ve mükemmel şeyler"dir.

Paris'in geniş gezinti bahçelerinden olan **Fontainebleau Ormanı** da Ahmet İhsan tarafından gezilmiş ve anlatılmıştır. Ormanın zemini gayet arızalıdır, hatta bu ormandan çıkarılan kum ve taşlarla şehrin kaldırım taşları imal edilmektedir. Orman içerisindeki tabii boğazlar, korular, iniş ve çıkışlar, sarp geçitler insanlara güzel görüntüler sunar. Gezenlere kolaylık sağlamak amacıyla her yolun başına ne tarafa gidileceğini gösteren levhalar asılmıştır. Ahmet İhsan, gezinti esnasında, ormandaki iri ağaçlar arasında bulunan güzel bir lokantada süt, yumurta, dağcileği, külbastı, sebze ve kaymaktan oluşan mükemmel bir de yemek yer. Fontainebleau Ormanı'nın yabancılar tarafından en çok ilgi gösterilen yeri Hırsız Mağarası'dır. "Fontainebleau'ya gelip de meşhur Hırsız Mağarası'nı görmeden gitmeği ayıp bulduk." (s. 91) diyen Ahmet İhsan da burayı merak eder ve görmek ister. Ormandaki "dehşet kayalıklar" ve sarp geçitlerden ilerleyerek zorlu bir yürüyüşten sonra ulaştıkları Hırsız Mağarası, içinde ayakta durulamayacak derecede alçak tavanlı, karanlık bir kovuktur. Rehber kız, XIII. Louis zamanında hırsızların burada nasıl yakalandıklarını anlatır ve mağara hakkında başka bazı bilgiler verir. Buradan sonra, ormanın ilgi çekici ve görülmesi gereken bazı yerlerine de giden yazar bilhassa "sallanan taş" ve "salıb tepesi" ile ilgili izlenimlerini ortaya koyar.

Paris'in ilginç yerlerinden olan **Joinville** mesiresi de Ahmet İhsan'ın anlattığı gezinti mekânları arasındadır. 28 Mayıs 1307/1891'de Paris'teki birkaç Osmanlı ve bir Fransız arkadaşıyla birlikte "Kâğıthane'ye çok benzeyen" Joinville mesiresine giden seyyah buradaki şenlikler (*fête*) üzerindeki gözlemlerini anlatır. Joinville köyüne onu götürmeyi teklif eden Neş'et Efendi'dir ve burasının Kâğıthane'ye benzerliği konusunda ona neredeyse garanti verir. Ahmet İhsan, Joinville gezisinin anlatımı vesilesiyle Fransız köylerinde belli dönemlerde yapılan şenliklerden de söz eder. Bu, yazarın, böyle şenliklerin genel karakterini tasvirî bir şekilde ortaya koyması için de bir fırsat da verir: "Fransa'da her köyün, her mahallenin yılda birkaç defalar şenliği vardır. Şenlik günü ve gecesi, mahzâ şenlikler ile geçinen göçebe halk -ki, satıcı, oyuncu ve bu gibi birçok işçilerden müteşekkildir- şenliğin olduğu köye arabalarıyla geliyor..." (s. 131) Bu insanların arabaları bir ev gibidir; oda oda bölünmüş olan arabalarda mutfak, yatak odası ve salon bulunur. Yapacakları gösterilerin malzemeleri de bu arabaların içinde bulunur. Şenliğin büyüklüğüne göre çeşitli maharetlerini sergileyecek olan ailelerin arabaları şenlik bölgesine gelirler. Önemli şenliklerde arabalar hayli fazla olduğundan bunların bir araya gelmesiyle neredeyse bir mahalle oluşur. "Cambaz ipini geriyor, hokkabaz çadırını kuruyor, kuklacı perdesini yapıyor, salıncakçılar, dolapçılar işlerini yoluna koyuyor, esnaf olan malını yayıyor, köy halkı *fête* sayesinde alış-veriş ediyor, çocukları dolaplarda eğleniyor, büyükler ise sabaha kadar çalınan muzika sayesinde oynuyor, gülüyor, gece fişenkler yakılıyor, yani *fête* olan köy hakiki bir neş'e müstağrak hâldedir." (s. 131)

Joinville'in yanı sıra daha başka köylerde de böyle şenlikleri seyretmiş olan Ahmet İhsan özellikle "göçebe *fêtecilerin* hâlini" dikkate değer bulur. Jules Verne'in bir romanında böyle bir ailenin dünya seyahatinin anlatıldığını belirterek bu romanı tercüme etmeyi düşündüğünü ve tercüme gerçekleştiğinde okuyucuların, göçebe şenlikçiler hakkında daha fazla bilgi edinebileceğini söyler. Joinville köyünün yakınındaki Marne deresinde arkadaşlarıyla birlikte sandal gezisi yapan Ahmet

¹¹⁶ Bkz. LOXTON, Howard, "French Formality", *The Garden, A World View-History-Evolution-Design-Practise-Plants and Planting-Furniture and Ornament*, Thames and Hudson Ltd., London, 1991, p. 52-60; "English Landskip", a. g. e., ss. 64-80

İhsan'ın bölge hakkındaki ilk değerlendirmesi şöyledir: "İstanbul seferine hâcet kalmadı, Neş'et'in iddiası doğru imiş, Joinville köyü, Marne deresinin iki yakası, latif sayfiyeleri. etrafın manzara-i umumiyesi hakikaten nazar-rübâ idi; Kâğıthane'ye müreccah bulunuyordu." (s. 132) O gün akşama kadan bazen derede sandal gezisi yaparak, bazen çayırlar üstünde koşuşarak eğlenirler. Akşama doğru Paris halkının da gelmesiyle derenin üstü sandalla dolar ve dere "ilkbahardaki Kâğıthane" şeklini alır: "Dereyi dolduran sandallar hakikaten zarif idi, hele içindeki kadınların mütelevvin esvabı, iki sahili istila etmiş seyircilerin beşûş hâli, havadaki letafet, etrafın manazara-i dil-rübâsı o kadar güzel imtizac eyledi ki olamaz! Joinville eğlencesi esnâ-yı seyahatte hatırıma ebediyyen menkuş kalan günlerdendir." (s. 132) Akşam ilerledikçe Joinville iyice kalabalıklaşır, Paris'ten gelen arabalar tamamen doludur. Derenin kıyılarında *bal champêtre*¹¹⁷ denilen balolar düzenlenmiştir. "Çalınan muzikalarla kadın-erkek raks ediyor, nidâ-yı meserret ve neş'e her tarafta aks-endâz bulunuyordu. (...) Akşam yemeğini müteâkıb göçebe evlerin kurulu olduğu mahalleyi gezdik; orası da bir başka beşâsete müstağrak idi, yapma bâr-girler dönüyor, salıncıklar sallanıyor, dolaplar dolaşüyor, nişan atıyorlar, şarkı okuyorlar, raks eyliyorlar. Dayanamadık, döner atlara biz de bindik! Ne olursa olsun! / Hem o atları görseniz siz de binerdiniz, zira tam at cesametine karîb hâlde ve buharla müteharrik bir makine sayesinde devretmekte idi." (s. 133) Gecenin ilerleyen saatlerinde havaî fişekler yakılır, köy adeta ateşlere, ışıklara boğulur, neşeli bağırışlar daha da artar.

d. Londra'nın Hyde Park'ı

Londra'nın ve hatta Avrupa'nın en büyük gezinti bahçelerinden olan **Hyde Park**, ilk olarak Mehmet Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa*'sında karşımıza çıkar. Gerçi seyyah Hyde Park'ı uzun uzun tasvir etmez, parktan "şehrin içindeki azîm sahra" şeklinde söz eder. Hyde Park'tan bahsetmesinin sebebi umumi serginin bu park içinde düzenlenen bir bölgede yer almasıdır. Fakat sergiden söz ederken yine de, parkın yüksek ağaçlarına dikkat çekmekten geri kalmamıştır. Sergi alanı oluşturulurken parktaki ağaçlar kesilmemiş, ağaçların etrafı da çiçeklik, havuz ve fıskiyeyle süslenmiştir.

Hyde Park, Samipaşazade Sezai'nin Londra'ya ilişkin seyahat hatıralarında da yer alır. 1881 yılında gittiği ve sefaret kâtipliği göreviyle dört yıl kaldığı Londra'da yazarın en çok gezdiği yer Hyde Park'tır. Parkta bilhassa Göksu deresine benzeyen fakat ondan daha geniş olan deredeki sandal safaları, iki yanı ağaçlarla kaplı geniş yollarda ve çimenliklerde gezinen insanların -söylemeye pek gerek yok ama, özellikle de genç kızlarla kadınların- sunduğu güzel görüntüler yazarı etkiler. Dünyanın en güzel cinsinden atlara binen amazonlar, parkta seyre değer güzellikler meydana getirirler. Sezai'nin vasıflandırmasına göre "Avrupa'daki mesirelerin en büyüğü ve bütün cihanda debdebe-i medeniyetin temâşâsı" olan Hyde Park'ta bilhassa akşamları İngiltere'nin üst tabaka insanları, asiller ve zenginler gezintiye çıkmaktadır. Bu vakitlerde Hyde Park sisler içindedir. Sezai bunu güzel bir benzetmeyle ortaya koyar: "Sisler içinde ağaçların yalnız yeşil cihetleri görünüyor ve Hindistan'dan getirerek mesirenin bir cihetine diktikleri güllerin üstünde yine bu sisler bir kızın vücudundaki penbeliği büsbütün setredemeyen dantelli bir gömleğe benziyordu."¹¹⁸ Parktaki *lacı* Göksu deresiyle karşılaştıran Sezai bu *lacı*n uzunluğunun Göksu'ya yakın, genişliğinin ise Göksu'dan büyük olduğunu söyler. Hyde Park'ta dikkat çeken şeylerin başlıcalarından biri de asırlık ağaçlardır, "bir memleketin teneffüs için ciğerleri mesabesinde sayılan büyük büyük ağaçlar" sadece Hyde Park'ta değil, İngiltere'nin hemen her tarafında mevcuttur. Gerek parkta gerekse İngiltere'nin diğer taraflarında yeşilliğin çok olması, Sezai'ye göre, yağmurun bolluğuna bağlıdır. Parktaki büyük ağaçlara hayran olduğunu söyler ve böyle bir yeşilliği "ne Avrupa'nın başka yerinde ve ne de kendi memleketinde gördüğünü" ileri sürer.

Ahmet İhsan'ın seyahat eserinde Londra'nın Hyde Park'ı önemli yer tutar. Bu bahçeyi, Londra'da yaşayan bir tanıdığının refakatinde gezen Ahmet İhsan, Hyde Park'ın, Londra'nın Boulogne Ormanı sayılabileceğini söyler. Gayet geniş olan

117 Fr. "Kır balosu"

118 KERMAN, a.g.e., s. 234

bahçeye büyük arabaların girmesi yasaktır, *capeler* ise sadece bir yolda dolaşabilirler. Onun düşüncesine göre, parkın en güzel kısımları şurada burada bulunan düzgün koruluklarla "isminden de anlaşılacağı gibi eğri büğrü ve yılan-kavî" Serpentine Gölü'nün çevresidir. Londra'nın kibar halkı yaz mevsimlerinde genellikle bu gölün etrafında gezinir. Hyde Park'ta atlıların gezmesi için düzenlenen kısım seyyahın çok ilgisini çeker. Süvari yolunun iki tarafı yüksek ağaçlarla kaplıdır. Bu düzgün ve geniş süvari yolunda atlılardan başkasının gezmesi yasaktır. Yola boydan boya kum dökülmüş olduğu için yayaların burada dolaşması zaten çok zordur. Süvari yolunda "bir baştan bir başa yedi-sekiz sıra ihata etmiş kadın ve erkek atlıların teşkil ettiği manzara" güzelliğinden ziyade ilginçliği ile onu şaşırtır. Yolun üstü, bazısı giden bazısı gelen kadın ve erkek binicilerle baştan başa örtülmüştür. Manzara, adeta İngiliz toplumunun insan panoramasını vermektedir; bu açıdan bakıldığında, paragrafın sonundaki Fransız-İngiliz mukayesesi büsbütün önem kazanır: "Gezenler hep kibar idi; en latif kadınlarla, hüsn-i tabiate mutabık esvâb, kezalik İngiliz nesline mahsus sakil karırlarla sakil kıyafet, erkeklerin kırmızı ve irileriyle, iri çeneli kır saçlı ve kır sakallı bed manzaralı ihtiyarlar hep burada müctemi' idi; yani süvari yolunun kenarına durup uzunca müddet temâşâ eylerseniz İngiltere'de ne biçim adamlar vardır, nasıl giyinirler, ahlâkları ne yoldadır çarçabuk anlarsınız. Yoldaki halk adeta bir makine ile müteharrik imiş gibi atların üstünde gidip geliyor; içlerinde birbiriyle lakırdı eden yok! Sanki hepsi atların eyerine mihlanmış, vazifeleri kendilerini doğru tutup aşağı-yukarı dolaşmaktan ibaret bulunmuştur!!! Hani ya Paris ormanındaki neşe ve neşât! Burada o neşe yerine derin bir hüzn var! Eğlence dahi mahzûnâne! (ss. 207-208)

Bu tasvirin ve mukayesenin hemen ardından Serpentine Gölü'ndeki eğlencelere de kısaca temas eden Ahmet İhsan, her sabah çok erken ve her akşam çok geç vakitlerde bu gölde "Londra'nın sokak çapkınları"nın toplandıklarını söyler. Önceden belirlenmiş vakit geldiğinde işaret bayrağının direğe çekilmesiyle birlikte, orada toplananlar göle girip yüzmeye başlamakta; bir saatlik sürenin bitiminde de hep birlikte gölü terketmektedir. Süre bittiği halde hâlâ gölü terketmeyenler varsa onlardan ceza kesilmektedir. Seyyah, kendisinin şahit olmadığı bu olayı, aldığı bilgilere bağlı kalarak anlatır.

Asmaî, Londra'daki ikametinin ikinci gününde gidip gezdiği Hyde Park'ın, bahçe düzenlemesinin "sade ve pek basit" olduğunu söyler. Bahçe alanının genişliği ve ağaçların çeşitliliği dikkat çekicidir: "Cesim mîşe ve yabanî kestane ve çınar ağaçları bazı yerlerinde muntazam ve bazı yerlerinde dahi gelişigüzel surette mağrus olup bâkî serâpâ çimenle tezyin kılınmıştır. Dahilinde sun'i cedveller ve bir büyük göl yapılmış ve cedveller üzerinde müteaddid köprüler kurulmuştur." (I, s. 116) Göl ve kanallarda sayısız ördek, kaz vesair ehli kuşlar mevcuttur.

Fağfurizade'nin eserinde kendisinden kısaca söz edilen Hyde Park, Richmond Park ile birlikte binlerce kadın ve erkeğin birlikte gezindikleri bir dinlenme ve eğlenme mekânı olarak görülür. Bu bahçeler dünyanın hemen her köşesinden getirilmiş bitkilerin muhafaza edildiği serleriyle de dikkat çekmektedir.

Şerefeddin Mağmumi'nin 1898 Londra seyahatinde on beş günlük gezintileri sırasında ziyaret ettiği yerlerden biri de Hyde Park'tır. Kendisinden önceki seyyahların hepsinden daha geniş olarak ele aldığı Hyde Park hakkındaki izlenimlerini aktarırken öncelikle, Ahmet İhsan gibi, bu parkın, İngiltere'nin Boulogne Ormanı sayılabileceğini söyler. Londra'da çok sayıdaki bahçenin en büyüğü değilse de en meşhuru olduğunu belirttiği Hyde Park'ın sabahın erken saatlerinden gece yarısına kadar açık bulunduğunu ifade eder. Yayalar, "derrâce" meraklıları, ata binmeye düşkün olanlar, arabayla gezmeyi sevenler hep burayı tercih ederler. Mağmumi, Hyde Park'ın kuruluş tarihçesini de aktarır: "Hyde Park kral VIII. Henri tarafından tanzim ve tesviye olunup birçok zamanlar hanedan-ı kraliye saydgâh olarak kalmış, ba'dehu yarış mahalli itihaz edilmiş, müteâkıben metrûk bir halde kalub vahşet-i medeniye ıtlakına seza olan *diuello* için bir meydan-ı mübareze sırasına geçmiş va kral III. Guillaume bir kısmını tefrik ile Kensington Sarayı'na bahçe olmak üzere tahsis eylemiş elhâsıl II. George'un zevcesi kraliçe Caroline hâlâ mevcut Serpentine tesmiye uzun ve cesim gölü kazdırarak parkı ihya etmiştir." (II, s. 148) Mağmumi'ye göre Hyde Park'ın en dikkat çekici özelliklerinden biri de pazar günleri parkta rastlanan "Ayak Hatipleri"dir. Beraberlerinde taşıdıkları seyyar kürsülerin üzerine çıkıp "feryadı koparan" bu

hاتیplerin etrafında birkaç yüz kişilik dinleyici kitlesi birikir, herkes sessizce dinler. Kendisi İngilizce anlamadığı için gördükleri hatıplerin nelerden bahsettiklerini arkadaşına soran Mağmumi, bunların "diyanet, ahlâk, siyaset" gibi konularda nutuk verdiklerini öğrenir.

Hâmid'in Londra hatıraları arasında Hyde Park önemli bir yer tutar. Canı sıkıldıkça bu parka gidip dolaşan şair, burada bilhassa güzel İngiliz kızlarını hayranlıkla seyrederek. 19 Haziran 1904, Pazar tarihine ait Londra hatıraları arasında Hyde Park'tan şöyle söz eder: "Mevsim münasebetiyle Hyde Park haşmet ve ziynete ve hususuyla letafetlere garkolmuştu. Mevsimi üç aya kadar imtidad eden bu her-dem taze fakat bu kadîm ve tarihî mesirenin şafak veya kavs-ı kuzaktan dalgaları vardır. Mevsim oraya birtakım periler getiriyor. Hyde Park bazı kere uçacak gibi durur. Ve Rotten Row'da görülen süvariler zannedersiniz ki kanatlanmış, ufuklara gidiyorlar. Her biri bir cennet kuşudur. Geceleri mehâfil-i âliyyeye dağılırlar." (III, s. 387) Şair Hyde Park'ın başka bir fonksiyonuna da 25 Haziran 1904 tarihli günlüğünde değinir. Kendisi Saint James clubında otururken Picadilly yoluyla Hyde Park'a doğru giden bir grup görür. Bunlar parkta "nutuklar iradı tarîkiyle hükûmete meram anlatmaya çalışan"lardır. Hyde Park, İngiltere'de halinden memnun olmayanlar için düşüncelerin açıkça söylenebildiği bir gösteri ve nutuk mekânıdır. Yaz mevsimlerinde ise -halk şehir dışındaki sayfiyelere gittiğinden- Londra'nın hemen her tarafı gibi Hyde Park da canlılığını kaybeder. "Hyde Park'tan Geçerken"¹¹⁹ başlıklı uzun manzumesinde de Hâmid, parkta öten bir kuşun kendisinde uyandırdığı duyguları gurbet, ölüm, mutluluk, aşk, hürriyet... gibi bir yığın tema çerçevesinde aktardığı görülür.

e. Berlin'in Tiergarten'i

Ahmet Midhat, Berlin'de İhlamurlar Altı caddesindeki gezintisinden sonra gittiği Tiergarten'in "Berlin'in garp cihetinde Brandenburg kapısıyla Charlottenburg mahallesi arasında Almanya pâyitahtının en kalabalık ve en meşhur tenezzühgâhlarından ma'dud" (s. 383) olduğunu söyler. Onun verdiği rakamlara göre bahçenin doğudan batıya uzunluğu 1850 metre, kuzeyden güneye genişliği en dar yerinde 850, en geniş yerinde ise 1100 metredir. Bahçeyi kuzeyden güneye doğru boyu boyunca kat ederek "aykırılardan" Sieges Allée (Zafer Caddesi) Tiergarten'de gezinmek isteyenlerin tercih ettiği geniş bir yoldur. Bahçe aslında tabii bir orman olup ilk düzenlemede sadece ağaç altları temizlenmiş, sonraları tanzim edilen yolların kenarlarına çiçeklikler ve çimenlikler yapılmıştır. Fakat Tiergarten'in tabii bir ormandan bozma olduğu hâlâ açıkça bellidir. "Paris'in Bois de Boulogne'sı ve Viyana'nın Prater'i gibi ağaçlarının garsında iktiza eden itina ve intizam bulunmayıp nazarlarda bir vahşet-i latife irae eylemektedir." (s. 384) Bahçenin güneybatı kısmında geniş bir göl bulunur. İki güzel köprü ile gölün ortasındaki adaya geçilir; bahçenin en kalabalık ve en güzel yeri de burasıdır. Yazar, Tiergarten'de, eski Alman büyüklerinin piriç ve mermer heykellerinin bulunduğu kısımda, Alman şairi Goethe ve III. Friedrich Guillaume gibi meşhurların heykellerine dikkat çeker. Bunların yanı sıra birbirine sarılmış birkaç arslanı gösteren heykel de onun çok hoşuna gider. Tiergarten'in güneybatı bölümündeki zooloji (hayvanat) bahçesini hızlı bir şekilde dolaşan Ahmet Midhat, burası hakkında kısaca bilgi verir.

Bu büyük gezinti bahçesi, Ahmet İhsan'ın eserinde de karşımıza çıkar. "Tiergarten, Berlin'in birinci derecede mahall-i tenezzühüdür; derununda ağaçların suret-i garsı pek tabii ve eski görünüyordu; yani burası Paris'in Boulogne Ormanı gibi taze ağaçlarla mestur bulunmuyor bilakis iri eşcâr ile dolu duruyordu; bahçeyi birkaç cihetten kat' eden caddeler üzerinde birahaneler, gazinolar görülüyordu..." (ss. 346-347) Tiergarten'in genişliğini, elindeki kılavuz kitaptan aldığı rakamlarla belirten yazar son zamanlarda bahçenin hayli değişiklikler geçirmiş olduğunu da kaydeder. Değişikliklere rağmen bahçenin doğal hâli pek bozulmamıştır. Tiergarten'de yazarın hoşuna giden taraf; adeta bir sık orman olduğu halde içine caddeler ve gezinti yerleri ilavesiyle "letafet-i tabiiyesinin" artırılmış olmasıdır. Ahmet İhsan, caddelerden biri üzerinde gördüğü Goethe heykelini de çok güzel bulur. Bahçenin, seyyahlar tarafından en çok ilgi gösterilen tarafı, küçük bir ırmağın geçtiği kısımdır. İrmağın geçtiği

¹¹⁹ TARHAN, Abdülhak Hâmid, *Bütün Şiirleri III: Hep yahut Hiç*, ss. 116-120

yerlerde kendiliğinden oluşan mini mini adalar "hüsn-i tabiate mutabık surette tezyin edilmiş"tir. Tiergarten'de hayvanlar için ayrılan özel bir bölüm bulunduğunu da öğrenmiş olmakla birlikte, daha önce büyük hayvanat bahçelerini dolaştığı için burayı gezme gereği duymaz.

Berlin'in Tiergarten'ini anlatan seyyahlardan biri de Şerefeddin Mağmumi'dir. Onun gözlemleri, önceki seyyahların verdiği bilgilerden farklılık göstermemekle birlikte yaptığı tasvirde bahçenin genel görünüşünü mümkün olduğunca geniş bir şekilde gözler önüne serdiği tespit edilir: "Tiergarten parkına gelince: 255 hektarlık araziyi işgal etmekte olup fakat asfaltlı güzel yollar, müdevver meydanlarla tarh edilmiş ve zemini serâpâ yeşil ve ince çemenzar ile örtülmüştür. Bir karışık çıplak toprak görülemez. Ufacık sınıf dereler, havuzlar, gölcükler, kayalıklar, köprücükler, heykeller her noktasına bir başka letafet veriyor. Câbecâ kanepeler dizilmiş. Berlin halkı geceli gündüzlü buraya gezmeğe gelip eğleniyorlar." (III, ss. 264-265)

f. Diğer şehirlerdeki gezinti bahçeleri

Ahmet Midhat Efendi'nin kısaca anlattığı Viyana'nın **Prater Bahçesi** "Paris'in Boulogne Ormanı'na muadil olmak üzere" düzenlenmiştir fakat onunla yarışması mümkün değildir. Viyana'da Prater'in yanı sıra daha pek çok gezinti bahçesi vardır. Bunlar arasında Ring Caddesi civarındaki bazı gezinti yerleri ile **Stadtpark Bahçesi** yazarın dikkatini çeker. Tatil günlerinde bu gibi gezinti yerleri Viyanalılarla dolup taşmaktadır. Ahmet Midhat, ünlü Prater Bahçesi'ni Avrupa'daki benzerleriyle birlikte anar fakat yaptığı mukayesede bu bahçenin diğerleri kadar önemli sayılacak bir gezinti yeri olmadığını ileri sürer.

Ahmet Midhat'ın, seyahatinin başlarında Marsilya'dan sonra uğradığı Lyon'daki **Memleket Bahçesi**'ni çok beğendiğini görürüz. Şimdiye kadar hiç benzerini görmemiş olduğu bu bahçe, birkaç bin dönüm arazi üzerine kurulmuştur. Yazar, bu genişliği belirtmek için "Bir zaman araba ile ve bir vakit dahi piyade olduğumuz hâlde iki buçuk saat kadar gezdik de bir yolundan iki defa geçmedik." (s. 63) der. Bahçenin geniş çimenlikleri hep bir cins sun'î çimenle kaplı olup asla yabanî ot görülmez. Haftada bir defa bahçıvanlar bu çimenleri makaslarıyla biçip taraklarıyla tarayarak biçinti otları kaldırır. Bahçenin çiçeklik kısımları ise yuvarlak, beyzî, dörtgen, altıgen, yedigen şekillerinde düzenlenmiş olup çiçekler buralara cins ve renklerine göre türlü biçimlerde ekilmiştir. Yazar, çiçeklerin renk sırasınca iç içe yerleştirilerek bahçede yer alışını, ardından da bahçedeki ağaçlıkları anlatır. Bahçe içindeki yolların iki tarafları ağaçlarla kaplı olup iç taraflarda da özel olarak düzenlenmiş ağaçlıklar vardır. Hem ağaçlıkların hem de çiçekliklerin yanlarında onlar hakkında bilgi veren teneke levhalar bulunur. Rhône Nehri'nden getirilen sularla bahçede, doğadaki asıllarına çok benzeyen büyük büyük yapay göller oluşturulmuştur. Öyle ki göllerin ortasında çeşitli adalar ve bunlarda gayet zarif köşkler bulunmaktadır. Köşklere gitmek veya gölde gezinmek için de süslü, küçük sandallar vardır. Bahçenin bir bölümü hayvanat bahçesi olarak tanzim edilmiştir. Kafesler içinde tutulan bazı hayvanların yanı sıra hayvanların zararsız olanları ve kaçma tehlikesi bulunmayanları, bahçede serbestçe uçuşup gezinmektedir. Yazarın bu tespitinden, bahçedeki hayvanların mümkün olduğunca kendi doğal ortamlarına uygun mekânlarda muhafaza edildiğini anlıyoruz.

Stockholm yakınlarındaki **Hasel Baken(?)** adasının gezinti bahçesi Ahmet Midhat'ın üzerinde durduğu yerler arasındadır. Kongre etkinlikleri çerçevesindeki bir suare dolayısıyla Hasel Baken'e giden yazar, "mevâki-i latife" olarak nitelendirdiği bahçeyi Avrupa'nın büyük şehirlerindeki benzerleriyle mukayese ederek anlatır: "Paris'in Boulogne Ormanı, Viyana'nın Prater mevkii, Berlin'in Tiergarten'i ne ise Stockholm'ün bu mevkii de odur. Gayet cesîm mîşe ağaçları ve vâsi' ve muntazam çemenistanlar ve şurada burada ekserisi tabii ve iktiza eden cihetleri sun'î kayalıklar mevki-i mezkûru hakikaten letafetlendirirler." (ss. 216-217) Bu suretle çok geniş bir ada "yekpâre bir *park*" hâline getirilmiştir. Stockholm halkı, eğlence ve gezinti zamanlarında bu bahçeyi hinca hınç doldurmaktadır.

Ahmet İhsan'ın, İtalya'nın başşehri Roma izlenimleri arasında **Pencio Bahçesi** önemli bir yer tutar. Kendisinden önceki seyyahların eserlerinde İtalya'daki gezinti bahçeleriyle ilgili izlenimlerin bulunmadığı düşünülürse bu önem daha açık bir

şekilde kendini gösterir. "Pencio Bağçesi her ne kadar umumî ise de bir adamın malıdır, cesamet-i fevkalâdesinden dolayı ahalinin geşt ü güzârına mezuniyet verilmiştir." (s. 507) diyerek bahçenin durumu hakkında ilk bilgileri veren yazar bunun hemen ardından da Roma'nın etrafında bunun gibi daha pek çok bahçe bulunduğunu ve halkın, gezinti yeri olarak buraları tercih ettiğini belirtir. Bahçenin adı, İtalya İmparatorluğu'nun en nüfuzlu ailelerinden olan Pencio ailesinden gelmektedir. Bu ailenin eskiden, şu anda Pencio Bahçesi'nin bulunduğu yerde bir konağı bulunduğundan bahçeye bu ad verilmiştir. Akşamları, özellikle de kış günlerinde Pencio Bahçesi gerek Romalıların gerekse Roma'ya Avrupa'nın diğer taraflarından gelen zengin ailelerin arabalarının akınına uğramakta, bahçenin uzun yollarında arabalarıyla gezinenler büyük kalabalık oluşturmaktadır. Ahmet İhsan, "Yani Paris'in Boulogne Ormanı ne ise Roma'nın Pencio'su da o imiş." (s. 508) şeklindeki tespitinden sonra, kendisinin yaz mevsiminde Roma'da bulunduğunu ve Roma'nın zengin ailelerinin yazları şehir dışında olduğunu belirtir. Bu sebeple de Pencio Bahçesi'nde ancak birkaç araba görmek mümkün olur. Havanın sıcaklığından ağaçlarla çimenler neredeyse solmuş bir görüntü vermektedir. Pencio Bahçesi bir tepede bulunduğu için, içindeki yollar genellikle inişli-yokuşludur. Bahçenin tepede bulunması, Roma'nın yüksekte seyredilmesine imkân vermektedir. Bahçenin kuzey tarafında dik duvarlar, bunların karşısında ise Roma'nın sayfiyeleri vardır.

Roma'nın Pencio Bahçesi, Şerefeddin Mağmumi'nin Roma hatıraları arasında da görülür. Öncelikle, bahçenin setlerine ve çiçeklikleri arasına yerleştirilmiş yüzlerce heykele dikkat çeken Mağmumi bunların büyük çoğunluğunun İtalya tarihinde isim sahibi kişilerin heykelleri olduğunu belirtir. Roma'nın yedi tepesinden biri üzerinde kurulan bahçenin eski tarihlerden beri Romalıların önemli "teferrüçgâh"larından sayılmaktadır. "Pencio letafetiyle, nezaretiyle, serinliğiyle sabah akşam halkı kendine davet eyliyor." (III, s. 104) diyen seyyah, bahçenin mevkisinin yüksekliği sayesinde bütün Roma'nın panoramasını seyretmeye imkân verdiğini belirtir. Bahçede iki gazino ile çok sayıda kameriye, havuz, fıskiye ve yüksek ağaçlar bulunmaktadır. Mağmumi, Pencio'yu anlatırken Avrupa şehirlerinde böyle bahçelere büyük önem verildiğini ifade eder: "Avrupa'nın küçük büyük hangi şehrinden kasabasından geçilse behemehal böyle birkaç tane umumi park, bağçe, orman görülür. Parklar, bağçeler sade levazım-ı zevkiyeden değil, ihtiyicât-ı sıhhiye ve âdât-ı hayatiyedendir. Ahali meccanen girer, gezer, eğlenir. Küçük büyük çocukları gelir oynar." (III, s. 104) Mağmumi, pek çok meselede olduğu gibi burada da sözü mukayese noktasına getirir ve memleketimizde de bu gibi bahçeler yapılması gerektiğini ileri sürer. Sadece İstanbul'da değil bütün büyük şehirlerimizde uygun mevkilerin tespit edilerek böyle büyük bahçeler düzenlenmesi lazımdır. Atların, arabaların, satıcıların birikip kirlettiği meydanların pislikten ve gübre kokusundan kurtarılması, buraların bahçeye çevrilmesi ile sağlanacaktır. Kadın ve erkeklerin biraz nefes alıp gezinebilmek için Edirnekapı ve Karacaahmet mezarlıklarında dolaşmak zorunda kaldıklarını söyleyen seyyah böyle bahçelerin açılmasıyla insanların mezar taşları yerine bahçelerde oturma imkânı bulacağını, çocukların temiz havada oynayabilmesinin de bu yolla sağlanabileceğini ileri sürer. Taksim ve Tepebaşı bahçelerinin belediye tarafından kiraya verilmesi sonucunda buraya ancak ücretle girilebildiğini söyleyen seyyah, halkın ücretsiz girebileceği bahçeler yapılmasının zorunlu olduğunu belirtmektedir.

Londra'da bir müddet kalan Asmaî, Hyde Park'tan kısaca söz etmesine karşılık, zaman zaman uğradığı Misterns M.'nin villasının bahçesini ayrıntılı olarak tasvir eder. Gerçi villa bahçesini sadece bir gezinti ve eğlence yeri olarak düşünmek yanlış; ancak seyyah İngiliz bahçe tarzı hakkında eserinin bu kısmında enteresan bilgiler vermektedir. Bu bakımdan, bahçenin bazı kısımlarının eğlence yeri şeklinde düzenlenmiş olduğunu belirtmesinden de cesaret alarak, villa bahçesinin tasvirini çalışmamın bu bölümünde değerlendirmekte sakınca görmedim. Asmaî, bir sabah erken vakitte Misterns M.'nin villasına gelir; hizmetçilerden, hane halkının henüz uyanmamış olduğunu öğrenince vaktini bahçeyi gezerek değerlendirmeyi düşünür ve bu düşüncesini uygulamaya koyar. Misterns M.'nin villasının bahçesi on dönüm kadar bir yer işgal etmektedir. Fransız tarzından farklı olarak, ağaçlar ve bahçeyi oluşturan diğer unsurlar tabiatteki asıllarını takliden düzenlenmiştir. Bu bakımdan sıkıcı bir düzenden ziyade rahatça seyredilen bir manzara ortaya çıkmıştır. Armut, erik, elma,

fındık, ceviz ve kestane gibi meyve ağaçlarının yanı sıra çam, katran, ladin, ardıç, çınar ve meşe gibi meyvesiz ağaçlar bahçede "muntazam ve gayr-ı muntazam" olarak yer almaktadır. Bütünü dikenden ibaret olan ve ismine İngilizce *maymun ağacı* denen bir ağaç¹²⁰ Asmaî'nin dikkatini çeker. Uygun yerlere soğan, pırasa, lahana, bakla... ekilmiş olması da enteresandır. Bahçenin bir köşesinde jimnastik için kurulmuş bir salıncak, bunun yanında da Japon mimarisi tarzında yapılmış bir baraka vardır. Etrafı tel örgülerle çevrilmiş, üzeri örtülü kümeste bulunan tavukların, ev halkının yumurta ihtiyacını karşıladığını belirten Asmaî, bir başka köşeye de dört kovan bal arısı yerleştirildiğini söyler. Mevsimsiz sebze yetiştirmeye yarayan ser ile *tennis* oyunu için düzenlenmiş küçük bir meydan bahçenin ilgi çekici kısımlarındandır. *Tennis* sahasının bir tarafındaki gölde ise zaman zaman *Misters M.*'nin sofrasını süslemek üzere çeşitli balıklar yetiştirilmektedir. Bahçenin hiç şüphesiz en dikkat çekici köşesi ise, baş tarafında yirmi santim uzunluğunda güzel bir taşın dikili olduğu "köpek mezarı"dır. *Misters M.*, çok sevdiği köpeğinin birkaç sene önce ölmesi üzerine köpek için villa bahçesinde böyle bir mezar yaptırmayı uygun görmüştür.

Seyyahlar Bois de Boulogne, Hyde Park, Tiergarten... gibi belli başlı gezinti bahçelerinin yanı sıra daha pek çok park ve bahçeden de söz ederler. Fakat onların hemen hepsi de büyük bahçelerin minyatür bir modeli gibi düzenlenmiştir. Bilhassa Bois de Boulogne ve Versailles'ın bahçesi Avrupa'nın diğer bahçelerinin çoğuna örneklik etmiştir. Gezinti bahçeleri birer dinlenme ve eğlenme yeri olarak, buldukları şehrin halkına hizmet verdikleri gibi başka ülkelerden gelen seyyahların da ilgi gösterdiği yerler olmuştur. Seyyahlarımız böyle yerlerde hem şehir halkı üzerinde gözlem yapma, hem de kendi memleketlerinde pek bulunmayan "harikulâde" manzaralı ve "mükemmel" düzenlenmiş yerlerde gezme fırsatı yakalamaktadır. Düzenlenişleriyle ve manzaralarıyla Avrupa zevk ve medeniyetinin göstergesi olan bu bahçeler, hepsi birer sanayi şehri olan XIX. Avrupa şehirlerinde seyyahlara farklı bir ortam sunmalarıyla da önemlidir.

6. Hastalık ve Ölüm Karşısında İnsan

A. Karantina, Sağlık Hizmetleri, Hastahaneler

Sağlık hizmetleri Avrupa'da XIX. yüzyılın ortasına doğru iyice yaygınlaşmaya başlamış, aynı yüzyılın sonlarına doğru da mükemmel hale gelmiştir. Bu, elbette bütün Avrupa ülkeleri için geçerli değildir. Sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi ve yaygınlaştırılması hususunda İngiltere ve Fransa'nın öncülük ettiği görülür. Avrupa'da her yeni buluş, her yeni uygulama bir ihtiyaç sonucunda ortaya çıkmıştır. 1346 ile 1353 yılları arasında tarihteki büyük veba salgınlarından biriyle sarsılan Avrupa'da hastalığın yol açtığı yıkımlar 1348'de doruk noktasına ulaşmıştı. "Kara veba" denilen bu salgında Batı Avrupa nüfusunun üçte biri yok olmuş, tarihte büyük bir kopukluk yaratan hastalığın yenilgiye uğratılması için daha o tarihlerde çareler düşünülmeğe başlanmıştı.¹²¹ Ne yazık ki "kara veba"nın yıkıcı sonuçları XV. yüzyıldaki yeni salgınlarla yeniden kendini göstermişti. 1466'da İstanbul'da bu salgından her gün yaklaşık altı yüz kişi hayatını kaybetmektedir. 1478 Venedik, 1628 Lyon, 1665 Londra, 1720 Marsilya salgınları birbiri ardınca Avrupa'nın hastalığa olan direncini kırmıştır. Yüzyıllar boyunca Avrupa'da yerleşik bir salgın hastalık olarak kalan veba ancak XIX. yüzyılda sakinleşmeye ve Avrupa'yı terketmeye başlamıştır. Fakat bunun ardından, 1830'larda Hindistan'dan çıkan ve bütün dünyaya yayılma eğilimi gösteren kolera salgını kendisini göstermiştir. Buna bağlı olarak özellikle doğudan gelen ticaret gemileri, kervanlar, seyyahlar sıkı bir şekilde kotrolden geçirilmiş, gerektiğinde bunlara karantina uygulanmıştır: "1830 yılından sonra yayılan kolera salgını hem eski hem de yeni kent merkezlerinde sağlık koşullarının iyileştirilmesine devletin müdahalede bulunması gibi iyiliksever ve reformcu bir tutuma götürdü."¹²²

¹²⁰ Asmaî'nin sözünü ettiği bu bitkinin, *maymunçiçeği* olması muhtemeldir.

¹²¹ XIV. yüzyılın hemen hemen tam ortasına rastlayan bu veba salgını hakkında kısmen ayrıntılı bilgi için bkz. MONTANARI, Massimo, *Avrupa'da Yemeğin Tarihi*, (Çev.: Mesut ÖNEN-Biranda HİNGİNAR) Afa Yay., İstanbul, 1995, ss. 89-90

¹²² BENEVOLO, a. g. e., s. 197.

Bu önlemler çerçevesinde 1840'lı, '50'li ve '60'lı yıllarda Osmanlı ülkesinden Avrupa'ya giden seyyahlar da İtalya, Fransa gibi ülkelerin limanlarından giriş yaparken "karantina"ya tabi tutulmuştur. Özellikle Fransa ve İtalya limanlarında, önlenemeyen salgınlar nedeniyle sıkı bir karantina denetimi uygulanmaktadır. Gerçi koleranın Hindistan'dan Avrupa'ya yayılması karantina kontrollerine rağmen önlenememiştir ancak yüzyıllar önceki veba salgınından ders almış olan ve hatta çeşitli şehirlerde veba anıtları diken (örneğin Viyana'daki, Graben Caddesi'ne 1679'da dikilen Veba Anıtı) Avrupa devlet adamları bu defa kolera salgını karşısında kontrolleri çok sıkı tutma ve kendi ülkelerindeki sağlık hizmetlerini yaygınlaştırma yolunu tercih etmişlerdir.

Avrupa'ya girişte **karantina** uygulamasından ilk söz eden seyyah Mustafa Sami Efendi'dir. *Avrupa Risalesi*'nde, "1254 senesi Safer ayının ikinci perşembe günü yolculuğa çıktıktan ve gemiyle sekiz gün gittikten sonra" (5 Mayıs 1838, Cumartesi) Malta adasına geldiklerinde hemen karantina limanına alındıklarını ve yirmi bir gün burada kaldıklarını belirtir. Bu süre içerisinde karantina memurlarının son derecede titiz ve düzenli çalışmaları onun dikkatinden kaçmamıştır. Bu konuyla ilgili ilk izlenimlerini ayrıntılı bir şekilde aktarır. Gemi limana yanaşır yanaşmaz bir tabip ile karantinanın baş görevlisi gelerek kimsede hastalık olup olmadığını muayene ederler. Karantinaya alınacak kişilerle sağlam kişilerin birbirine yaklaştırılmaması ve elbiselerle eşyaların her gün havalandırılması hususunda memurların gösterdiği titizlik de onun dikkatini çeker. Karantinaya alınan grupların korunmasına ve hizmetine tayin edilen görevliler de yirmi bir gün boyunca karantinadan çıkmazlar. Hastalarla ilgilenen baştabip ve baş memurlar hastalarla doğrudan temasta olmadıkları için akşamları evlerine gidebilirler. Malta adası Avrupa'nın bir nevi kilidi mesabesinde bulunduğundan buradaki karantina yerleri Avrupa'daki bütün karantinaların en büyüğü ve önemlisidir.

Malta limanındaki karantina uygulamasına yaklaşık olarak on üç yıl sonra Mehmet Rauf da değinecektir. *Seyahatname-i Avrupa* adlı eserinin baş taraflarında "1267 Cemaziyelâhiresinin dördüncü günü (6 Nisan 1850, Pazar) vapurun İstanbul'dan hareket ettiğini ve dört gün sonra İngiltere idaresinde olan Malta adasına ulaştıklarını" belirtir. Gemidekiler burada karantinaya alınırlar fakat içlerinde hasta bulunmadığından yirmi dört saat içinde karantinadan çıkarılırlar. Mustafa Sami Efendi gibi Mehmet Rauf'un da dikkati "bilcümle karantina memurlarının nizamât-ı mevzûalarını icrâda dikkat-i kâmileleri" üzerinde yoğunlaşır. Efendi'nin, memurların titiz çalışmalarına ilişkin tespitlerinin Mehmet Rauf da da hemen hemen aynen yinelenildiğini görürüz. Asmaî'nin, 1891 sonbaharındaki Avrupa seyahatinden sonra yazdığı *Seyahat-i Asmaî* adlı eserinde de Malta'daki sağlık kontrolleri söz konusu edilmiştir. Valetta açıklarında iki saat kadar demir atan vapura kadar gelen bir sağlık memuru kolera kontrolü yapar; fakat bu, ilginç bir kontroldür. Yolculara, yanında getirdiği İncil'e el bastırarak "ceziretü'l-Arab'dan gelmediklerine dair" yemin ettirir. Çünkü o yıllarda Arabistan yarımadasında bir kolera salgını vardır. Vapurdaki müslüman yolcular -tabii Asmaî de-, yanlarındaki Avrupalı yolcuların şahitlik ederek İncil'e el basmaları aracılığıyla Arap yarımadasından gelmedikleri hususunda Maltalı sağlık memuruna güvence verirler. Bu kontrol şekli şaşırtıcıdır.

Karantinadan sonra Avrupa ülkelerindeki sağlık hizmetlerine de değinen Mustafa Sami Efendi'nin gözlemlerine göre, Avrupalılar sağlığa büyük önem verirler. Hasta olmamak için yediklerine ve içtiklerine çok dikkat ettikleri gibi bulaşıcı hastalıklara karşı da aşı ve karantina usullerini uygularlar. Ayrıca her hastalığın ayrı ayrı uzman doktoru vardır. Şehirlerin yanı sıra kasaba ve köylerde de erkekler ve kadınlar için muntazam hastahaneler mevcuttur. Bu hastahanelerde her ilacın kolaylıkla bulunduğu eczahaneler de bulunduğu için hastalar kısa sürede iyileşirler. Hastahanelerin bazılarının bizzat görüp incelediğini belirten Mustafa Sami Efendi, buralarda verilen hizmetin düzenli oluşu ve binaların temizlik, dayanıklılık ve büyüklüğü karşısında duyduğu hayreti gizleyemez. Hastahane görevlilerinin hepsi para karşılığı çalışan kişiler olmayıp bunların bir kısmı da "milleti uğruna fedakârlık emeliyle" kendini sağlık işlerine adayan kadınlardır. Bunların büyük çoğunluğu da muteber ailelere mensup kadınlardır ve hizmetlerinin yanı sıra mal ve mülklerini de hastahanelere vakfetmişlerdir. Mustafa Sami Efendi'yi asıl hayrette bırakan, budur.

Gerek hastahanelerin düzeni, gerekse çalışanların fedakârlıkları sayesinde Avrupa hastahanelerinde zengin-fakir bütün hastalar kısa zamanda şifa bulurlar.

Normal vücut hastalıkları dışında akıl hastalığına yakalananlar da ilgili hastahanelerdeki iyi bakım ve tedavi sayesinde zamanla normale dönebilmektedirler. Akıl hastahanelerinin içinde bulunduğu yerin ve bunların düzenlenişlerinin hastalar üzerinde etkili olduğuna kanaat getiren Mustafa Sami Efendi, buna binaen hastahanelerin umumi görünüşünü de tasvir eder: "Her bir memlekette herhangi mahallenin havası hafif ise, darü's-şifa denilen mahaller ol semtte bina olunmuş olmasına ve derunlarında be-gayet müzeyyen bahçeler ve fıskiye ve çeşmeler olarak, odaları dahi gayet muntazam ve kış günleri için sobaları (bulunur)." (s. 31)

Akıl hastahanelerinde yatan hastaların bakımına büyük itina gösterilir. Her on hastanın, yiyecek ve giyeceklerle ilgilenen müstakil bakıcısı vardır. Yine her hastanın günde iki defa muayenesi yapılmaktadır. Hastalara, delirme sebeplerine göre bir tedavi şekli uygulanır. Buna göre; çocuklarının kaybolması neticesinde aklını yitiren kadına balmumundan yapılmış küçük çocuk heykelcikleri, aşırı zengin olma hülyasıyla aklını yitirenlere kalay ve kurşundan mamul madeni paralar verilir. Bu tedavi usulü sayesinde, iyileşemeyen hasta yok gibidir. Akıl hastaları asla zincire vurulmuş olmayıp hastane bahçesinde diledikleri gibi dolaşırlar. Eğer bunlardan biri etrafındakilere zarar verecek olursa hemen önlem alınır. Yazar, alınan önlemi şu şekilde anlatır: "Ahyânen serkeşlikleri zuhur eyledikte, ol vakit kavî ipten masnû' nîm-ten şeklinde bir libas giydirilerek, bu takrîb ile, iki elleri birbirine kavuşup, kimseye zarar isaline kadir olamaz ve eğer bu usul ile dahi zabtolunamayan takım olur ise, o halde cevânib-i erbaası pencereden hâli olarak, fakat tepe camlı ve kuru otluk ile memlû bir odaya hapsolunup, hem kimseye zarar isalinden berî ve hem de bilfarz libasını çâk etse bile, odası otluk ile memlû olmasına ve bu ise libası ve firâşi misillü çâk olunamayacağına mebnî bu takrîb ile kuru tahta veya taş ve toprak üstünde kalmaktan masûn olur." (s. 32) Burada, kendini bir mukayese yapmaya adeta mecbur hisseden Mustafa Sami Efendi, "İşte Avrupalılar bu kadar intihâ-yı tababete ittîlâ' ile o misillü mübtelâ-yı cünûn olanların şifası daima hoşça tutulmak kazıyyesinde olduğuna karar verdiklerine nâzaran, diyarımızda, 'Deli, kötek ile uslanır.' denilmesi lâ-ya'kilâne bir sohbet imiş." (s. 32) demekten kendini alamaz.¹²³

Londra Seyahatnamesi yazarı da İngiltere'deki "tımarhanelerin keyfiyeti" hakkında bilgi verirken hastalara gösterilen ihtimama dikkat çeker. Bu tımarhanelerin çoğu gerçekten de "darü's-şifa" sıfatına layıktır. Londra'daki akıl hastahanelerinin birkaç tanesini gezen seyyah, hastahanelerdeki "pek çılgın delilere" kımıldanmalarına imkân vermeyen bir çeşit yelek giydirildiğini belirtir. Çünkü bunlar, serbest kalacak olsalar insana akla hayale gelmeyecek işkenceler yapacak kadar delirmişlerdir. Akıl hastahanelerinde bu delilere bile zerre kadar eza ve cefa edilmez. Akıl hastalarının yeme, içme ve eğlenmelerine mümkün olduğu kadar dikkat edilir, zaman zaman tiyatro oynatmalarına ve türlü hokkabazlık göstermelerine bile izin verilir. Tedavinin bir parçası olarak, dimağlarındaki harareti yok etmek için delilerin başlarına her gün soğuk sular dökülür. Önerilerine tavla, dama, satranç takımları konularak istedikleri oyunları oynamaları sağlanır, çay ve şerbetleri eksik edilmez. Kibar sınıftan ailelerin akıl hastaları ise genellikle hastahanelere kapatılmayıp kendi evlerinde tutulurlar. Bunların birçoğunun iş ile ilgili aklî dengesizlikleri olduğu dikkat çeker; kimi muzıkacılık, kimi fabrikacılık ve kimisi de balonculuk sevdasına düşmüş olup gece gündüz onları sayıklarlar.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'nde Paris hastahaneleri ve buralardaki sağlık çalışmaları hakkında bilgi verilmiştir. Abdülaziz'in doktoru Marko Paşa da heyettedir ve önceki temasları sebebiyle iyi tanıdığı Paris hastahanelerini heyette bulunanlara gezdirir. Bunlardan biri, Paris Belediyesi'nin yeni yaptırmakta olduğu Şehir Hastahanesi'dir. Burası, Osmanlı memleketinde benzeri olmayan muhteşem bir sağlık sitesidir. Bütün insanlığın sağlığını tehdit eden salgın hastalıklarla mücadelenin

¹²³ Tanpınar, Mustafa Sami Efendi'nin Batı'ya bakışını değerlendirirken, garip bir tesadüfe de temas etmekten kendini alamaz: "1855'te, delirerek ölen bu adamın kitabında Garp memleketlerinde delilere nasıl merhametle bakıldığını hüüzünle anlatması oldukça garip bir tesadüftür." TANPINAR, Prof. Ahmet Hamdi, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1985, 6. b., s. 125, 13 numaralı dipnot

hızlandığı ve bu alanda olumlu sonuçların alındığı bir zamana rastlayan bu hastahane ziyaretinde onların dikkati, çalışmaların yürütüldüğü laboratuvarlar üzerinde yoğunlaşır. Yapılan mukayese, Osmanlılarla Fransızların sağlık hizmetleri alanında aralarında ne büyük bir fark bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Ahmet Midhat'ın *Avrupa'da Bir Cevelan* adlı seyahatnamesinde bilhassa Fransa'daki sağlık hizmetleri ve hastahaneler üzerinde durulur. Eserinin "Hôtel-Dieu ve Paris Hastahaneleri" (s. 597) ara bışlığını taşıyan bölümünde özel olarak Hôtel Dieu ve genel olarak da Paris hastahanelerini anlatır. Bu anlatımında, şehrin hastahaneleri hakkında geniş bilgi veren kılavuz kitaplardan faydalandığını açıkça ifade eder. Tenon, Laënnec, La Pitié, Lariboisière, La Charité, St. Antoine, Beaujon, Cochin, Necker, St. Louis... gibi Paris'in önemli hastahanelerinin adını sıralayan yazar bu kurumlarda verilen sağlık hizmetleri üzerinde durur. Dokuz bine yakın yatağa sahip olan bu hastahanelere yılda yüz bin civarında hasta gelmektedir. İstatistiklerin verdiği bilgiye göre bunların on beş bine yakını tedaviye rağmen vefat eder. Ahmet Midhat hastahanelerin eğitim alanındaki fonksiyonuna değinir. Hastahanelerin her biri bir çeşit "mekteb-i ameliyât-ı tıbbiye"dir. Tıp mekteplerinde tahsil gören talebeler zaman zaman bu hastahanelere gelip "ameliyât ile ikmâl-i malumât" ederler. Ölüler üzerinde yapılan teşrih ve bunun tıp öğrencilerine sağladığı faydalar da onun dikkat ettiği meselelerdendir: "Şu on beş bin vefeyâtın hiç birisi teşrih edilmeksizin ve sebab-i mevti ne olduğu bi't-teşrih mertebeye-i sübuta vardırılmaksızın defnedilmez. Her hastaya bakan profesör hastanın daha hâl-i hayatında marazı neden ibaret olduğunu bi't-teşhis ol bâbda talebesiyle istişare ve müzakere eder. Hatta birçok emrâz-ı ma'rufe ve muayyeneye duçar olanların vefat edecekleri günü bile tahmin eder. Ba'de'l-vefat na'şını açıp teşrih ederek evvelce haber verdiği esbab-ı mevtin vuku'-ı hâle derece-i mutabakatını talebeye gösterir." (ss. 598-599) Paris hastahanelerinin her birinde her yıl bin civarında teşrih işlemi yapılır. Bizde ise bu işlem yok denecek kadar azdır. Mekteb-i Tıbbiye'ye na'ş gönderilmediği için senede ancak bir-iki teşrih yapılabilir. Kadın cesedinin teşrihi ise yine na'ş yollanmaması sebebiyle imkânsızdır. Halbuki teşrih, tıp ilminin esaslarından. 1870'lerde bir teşrih işlemi seyretmek üzere İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye'ye müracaat eden Ahmet Midhat'a, ancak bir ceset geldiği zaman teşrih yapılabilirdiği söylenerek o sırada elde ceset bulunmadığı ve bulunduğu kendisine haber verileceği ifade edilir. Aradan aylar geçtikten sonra hapiste vefat etmiş bir adamın na'şını Mekteb-i Tıbbiye'ye verilmiş, bu sayede yazar da bir teşrih işlemi seyretme şansı bulmuştur.

Ahmet Midhat, elindeki kılavuz kitaba dayanarak Paris'in Hôtel Dieu Hastahanesi hakkında ayrıntılı bilgi aktarır. 660 yılında kurulan ve 1200 yıldan fazla bir mazisi bulunan hastahanelenin binası 1868-1878 arasında, III. Napoléon tarafından büyük düzenlemelerle yeniden yaptırılmıştır. Aşırı masrafla kurulan büyük bina, sanattan ziyade hizmete yönelik olarak düşünüldüğünden sade bir görünüm arz etmektedir. Viyana'nın Umumi Hastahane'siyle karşılaştırıldığında ondan küçük kalır. "Hastegân için beş yüz elli dokuz yatak ve iki teşrih-i emrâz amfiteyatrosu ve yüz kadar memurün ve etibba odası ve dört eczahane bir kütüphane mükemmel bir matbah ebniye-i mezkûrenin başlıca taksimâtındandır." (s. 600) Charité Hastahanesi üzerinde de duran yazar, dört binadan oluşan hastahanelerin Paris'in en büyük ve muntazam hastahanelerinden biri olduğunu belirtir. Binaların üçünde altı yüz yatak bulunursa da bazı salgın hastalık zamanlarında yatakların sayısı bine kadar çıkarılır. Hangi milletten olursa olsun daimi hasta kabul eden Charité Hastahanesi hastaya, nekahet döneminde bile mükemmel olarak bakmaktadır. Buradaki doktorların çoğu fahrî olarak hizmet verir. Daha önce Paris'in Hôtel Dieu Hastahanesi ile kısaca karşılaştırdığı Viyana'nın Umumi Hastahane'sini seyahatinin sonlarına doğru, beraberindeki Polonyalı Doktor Yanpolsky ile dolaşan Ahmet Midhat'ın bu hastahane karşısındaki hayret ve hayranlığı büyük olur. "On iki hektar arazi üzerine mebni adi hastalar için iki bin ve macânin için yedi yüz yatağı hâvi ve eczahane ve dârü't-teşrih ve saireden maada diplomalarını almış olan ve ameliyat görerek buraya gelmiş bulunan yüzlerce genç ettibâ için muayene ve ictima salonlarını şamil adeta bir memleket-i cesime olan hastahane" (s. 1010), İstanbul'daki Selimiye Kışlası büyüklüğünde üç büyük binadan meydana gelir. Bunların biri sadece erkek hastalara, ikincisi akıl hastalarına, üçüncüsü ise kadın hastalara ayrılmıştır. Hastahane binalarının, neredeyse birer cadde genişliğinde ve

uzunluğunda olan koridorlarındaki pencereler avlulara bakar. Koridorlarda sürekli olarak bir kalabalık vardır: gelip giden doktorlar, hemşireler, memurlar... Doktor Yanpolsky ile birlikte bazı koşuşlara da girerler. Koşuşlarda hastalıkların cinsine ve hastaların durumuna göre yirmi ile elli arasında yatak bulunur. Diğer hastaların görmesi sakıncalı olan hastaların yatakları cibinlikle çevrilmiştir. Yataklar birbirinden belli aralıklarla sıralanmıştır ve hepsi de en temiz evlerde rastlanacak temizliktedir. Hastahane bahçesinde gezinen nekahet dönemi hastalarını seyrederken de elbiselerinin temizliğine dikkat çeker. Hastahanenin "yalnız cesameti değil nezafet ve intizam-ı fevkaladesi dahi" yazarı etkilemiştir. Bu hastahane de vefat eden bütün hastaların cesetleri üzerinde teşrih işlemleri yapılmaktadır.

Bütünüyle sağlık işlerine bağlı bir Avrupa seyahati yapan Doktor Hüseyin Hulki'nin, *Berlin Hatıratı*'nda Almanya'daki hastahaneleri ve sağlık hizmetlerini geniş olarak anlattığını görürüz. Kendi tabiriyle onun gezisi bir "seyahat-i fenniye"dir. "Tıpla ilgili mütalaalarda bulunmak üzere" Berlin'e giden doktor, devrin en tehlikeli hastalıklarından olan veremle ilgili çalışmalardan bahseder, özellikle Alman Doktor Koch'un bulduğu verem ilacı üzerinde durur. Seyahatnamenin bu ilk kısmı daha çok teknik bilgilerle doludur; bu kısımda Koch ilacının verem üzerindeki etkisi, kullanılışı, sağladığı faydalar, yan tesirleri ve zararları, hastalığın seyri... gibi tamamen tıbbî meseleler söz konusu edilmiştir. Bu ilacın bulunuşu, ona göre, büyük keşiflerle eş değerdedir. Bu ilacın yanı sıra doktorun cüzam hastalığı üzerindeki çalışmaları da eserde söz konusu edilmiştir. Böylesine önemli bir buluş gerçekleştiren Dr. Koch ile görüşmek pek kolay değildir. Fakat o dönemde (1891) Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki yakınlaşmalara paralel olarak bir Türk doktoru, Dr. Hüseyin Hulki, Berlin seyahati sırasında bu doktorla tanışır ve yakın münasebet kurar. Sultan II. Abdülhamit'in de birinci dereceden bir Osmanlı nişanı verdiği Dr. Koch, Hüseyin Hulki'ye büyük yakınlık gösterir ve onun Alman hastahaneleriyle diğer sağlık kuruluşlarını gezmesinde kolaylık sağlar. Onun gezdiği bu gibi kuruluşlar arasında "Mikrop Dârü't-tathirâtı/Desinfectionische Institut" da vardır. Burada, hastalığa sebep olan mikropların mücadelenin nasıl yapıldığı üzerinde duran yazar, bu sağlık hizmetini çok önemli bulur; çünkü önemli olan, hastalığın önünü kesmek, onun yaygınlaşmasını önlemektir. "Terakkiyât-ı fenniye ve ulûm-ı tecrübiyenin tatbikat-ı ma'kulesi ne gibi netâyic-i fevkalade husûle getirebileceğine bu dârü't-tathirât bir mikyas olabilir." (s. 48) şeklinde bu kuruluşun sağlık açısından önemini vurgulayan doktor, bu sayede Berlin'de salgın hastalık görülmediğini belirtir. Hastaların eşyalarının yıkayıp temizlendiği bu yeri ve dezenfekte işlemini ayrıntılı olarak anlatır. (ss. 50-58) Almanların sağlık hizmetlerine büyük önem verdiğini belirterek dezenfektanın yanı sıra "karantina" usulü hakkında da bilgi verir; hastanede çalışan memurların, evlerinden hastahane ye gelir gelmez mikrop geürmüş olmaları ihtimali düşünülerek temizlenmeleri kuralı vardır.

Berlin'de hastahanelere bağlı bazı atölyeleri de gezen Dr. Hüseyin Hulki şu tespiti yapar: "Berlin'de fûnûn-ı tıbbiyyenin ekserisi için ayrı ayrı ameliyathaneler olup bunların her birisi memâlik-i sâirede bulunan dârü'lfûnûnlar mertebesinde vâsi' ve muhteşem ve âlât ve edevât cihetiyle zengin ve muntazam olduğundan Almanların şubât fûnûnunun her birinde ne derece-i kusvâ-yı terakkiye vasil olmuş olduklarına bu âli binalar ecânib nazarında gayet mukni' birer bürhân-ı mücessemidir." (s. 66) Doktorun "bazı işlerin yapıldığı yer" anlamında "ameliyathane" olarak isimlendirdiği bu yerlerin ilki laboratuvar aletlerinin tamir ve tadilinin yapıldığı bir yerdir. Burada, bir hastahanenin laboratuvarlarında bulunabilecek her türlü cam kaplar, kimya şişeleri, ilaç şişeleri ve benzeri gibi tıbbi züccaciyenin tamiri yapılmaktadır. Doktor, "Âlât ve evâni-i züccaciyesi için böyle bir mahall-i mahsusu bulunan bir ameliyathanenin ne derecelerde mükemmel ve büyük olduğu daha burada tasavvurumuzda tayin etmeğe başladı." (s. 68) sözleriyle dikkatleri hastahane ve ameliyathanelere yöneltir. Alman hastahanelerinin deney salonlarında ve laboratuvarlarında son derecede gelişmiş alet ve edevat kullanılır. En ince deneylerin bile yapılabilmesine imkân veren hassas aletler vardır. Canlılar üzerindeki deneylere de değinen seyyah köpekler üzerinde yapılan deneylerden kısaca bahseder, deney aletlerini tek tek sayar. Bunları anlatırken tam bir doktor ve bilim adamı hüviyetindedir, duygularını işin içine katmaz. (s. 76)

Seyahatnamesinde Alman hastahanelerine özel bir bölüm ayıran doktor "Berlin Hastahaneleri" (s. 100) başlığı altında ayrıntılı olarak bu sağlık kuruluşlarını anlatır. Önce, bütün dünyada hastahanelerin kuruluş tarihçesini veren doktor bilhassa hastahanelerin hangi ihtiyaçlar sonunda ortaya çıktığına dikkat çeker. İlk olarak fakirlerin bakımına yönelik hastahanelerin kurulduğunu, zamanla çeşitli ihtiyaçların, çok sayıda ve çeşitte hastahanelerin kurulmasını gerektirdiğini belirtir. İyi bir hastanenin temel özelliklerini sıralayan doktor Alman hastahanelerinde bu özelliklerin bulunduğunu ileri sürer. Uygun mevkilerde kurulan Alman hastahaneleri modern aletlerle donanmıştır. Hüseyin Hulki bunlardan Urbahn Hastahanesi'ni beraberindeki Muallim Fevzi Paşa ile birlikte gezmiş ve nöbetçi doktor odalarından başlayıp ayrıntılı olarak tanıtmıştır. Hastahanelerin her tarafına telefon vasıtasıyla bağlanan bu odalarda hastahanelere gelenlere ilk müdahale yapılmakta, telefonla gerekli bağlantılar kurularak hasta, yatması gereken bölüme gönderilmektedir. Hastaların yattığı pavyonlarda ilk dikkati çeken, pencerelerin genişliği olur. Yataklar, hastaların birbirleriyle konuşup sıkıntılarını dağıtabilmeleri için pencereler arasına ikişer ikişer dizilmiştir. Yatakların yan taraflarında hastaların malzemesi bulunur. Koğuşların temizliğine, aydınlatılmasına ve ısıtılmasına azami dikkat gösterilmektedir. Her odanın havası da düzenli bir şekilde temizlenmekte, eşyalar dezenfekte edilmektedir. Hastaların baş tarafında hastalığın seyri ve takibini gösteren bilgilerin yer aldığı "müşahedename"ler bulunur. Hastaların rahatça banyo yapması için sıcak ve soğuk suların bulunduğu banyoların ve koğuşlara özel mutfakların yanı sıra tahlil laboratuvarları da her pavyonda ayrıca yer alır. Bu laboratuvarlarda mikropların incelenmesine yönelik her türlü alet ve edevat ile gelişmiş mikroskoplar mevcuttur. Bunlar sayesinde kimi veremden, kimi koleradan yatan hastaların kanları, idrarları en ince ayrıntısına kadar incelenebilmekte ve hastalıklar hakkında gereken raporlar hazırlanabilmektedir. "Mikropları Koch usulünde beslemek için daha birçok âlât ve âvâni-i züccaciye bulunduğu gibi müteaddid hava gazı lambaları ve mikropları hurde-bîn altında televvün etmek için müteaddid mevâdd ve tertibât-ı mülevvene ve mikrop ve mahsûlât-ı mikrobiye ile aşılıp icrâ-yı tecrübe için Hind faresi ve tavşan gibi hayvânât mahsus kafeslerde beslenmekte idi." (s. 130) sözleriyle bu tahlil laboratuvarları hakkında daha ayrıntılı bilgi verir.

Bütün bunlardan sonra hastahanelerin ameliyathanesini de gezen Dr. Hüseyin Hulki öncelikle ameliyathanenin dairevî şekline, tavanının ve duvarlarının camdan oluşuna dikkat çeker. Orta yerde dört ayaklı ameliyat masası bulunmaktadır. Ameliyathanenin zeminindeki deliklerden gelen su sayesinde ameliyat sırasında ortaya çıkan döküntüler bir tarafa akıp gider. Duvardaki raflarda büyük şişeler içerisinde ameliyat sırasında gerekebilecek mikrop kırıcı sular yer alır. Ameliyat aletleri en modern şekilde olup, bunlar da mikrop kapmalarına imkân verilmeyecek şekilde dolaplara konmuştur.

Dr. Hüseyin Hulki, Berlin'de bütünüyle gezmiş olduğu Urbahn Hastahanesi'ni eserinde geniş olarak tanıtmış, burada hastalara sunulan sağlık hizmetleri hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Yer yer teknik bilgilerin de aktarıldığı bu değerlendirmelerin asıl önemi yazarın "seyahat-ı fenniye"sinin tipik bir tarafını ortaya koymasıdır. Almanya'nın Berlin dışında, Münih şehrindeki hastahanelerine ve diğer sağlık kuruluşlarına ise Halit Ziya değinecek ve buradaki "müessesat-ı sıhhiye ve fenniye"lere dikkat çekecektir. Hastahaneler, fen mektepleri, sağlık laboratuvarları, bunların araştırma şubeleri şehrin önemini artırır. Umumi Hastahane de burada olup tesisat ve teçhizatıyla Avrupa'nın en önde gelen sağlık kuruluşlarından.

Şerefeddin Mağmumi, Avrupa'da gezip gördüğü şehirlerdeki hastahaneler hakkında geniş bilgi veren seyyahlardandır. Bunun sebebi, kendisinin de bir hekim olmasıdır. Gerçi onun gözlemleri Hüseyin Hulki'ninkiler gibi ayrıntılı değildir, çünkü hastahaneleri dışarıdan seyretmekle yetinir. Yine de mesleği dolayısıyla, Avrupa şehirlerinde gördüğü hastahaneler onun daima ilgisini çekmiştir. Bunların ilki, Brüksel'de gördüğü Saint Jean Hastahanesi'dir. Yeni binalardan olup alacalı taştan yapılmış hastahane binasının ön tarafına boydan boya mermer lavhalar koyulmuş ve bu levhalara, hastahanelerin kurulmasında emeği geçmiş hayırseverlerin isimleri yazılmıştır. 1843'te bina edilen ve bin yatak kapasiteli Saint Jean Hastahanesi'nde

"asr-ı ahîrin terakkiyât-ı tıbbiye ve kavâid ve levâzım-ı sıhhiyesi tamamen ve mükemmelen tatbik olunmuş"tur. (II, s. 17)

Mağmumi'nin Brüksel'den sonra gittiği Londra'da gördüğü sağlık kuruluşlarından biri olan Saint Barthelemy Hastahanesi, hastaların ücret alınmadan tedavi edildiği bir yerdir. 1123'te kurulmuştur ve Londra'daki benzerleri arasında en eskisi bu hastahanedir. Kapıdaki görevliye kartını vererek "hasebü'l-meslek" hastahaneyi gezmek istediğini ifade eder. İsteği kabul edilince de birkaç hasta salonunu, "teşrihhane"yi, hastahänenin küçük tabii ilimler müzesini, kabul salonunu gezer. Bir yılda yaklaşık yedi bin hastanın tedavi, on binden fazlasının da muayene edildiği Saint Barthelemy Hastahanesi'nin, Mağmumi'ye göre, tıp tarihinde önemli bir yeri de vardır. Çünkü bu hastahane, insan vücudunda kan deveranı yasasını keşfeden Doktor Harvey¹²⁴ çalışmış, bazı hastalıkları ilk kez tarif eden Doktor Pott¹²⁵ ise tam kırk iki yıl başcerrah olarak görev yapmıştır. Nitekim merasim salonunun duvarlarına başta bu tıp adamları olmak üzere pek çok meşhur doktorun portresi asılmıştır. Londra'daki Saint Thomas Hastahanesi hakkında da kısaca bilgi veren Mağmumi, buranın Kırım harbi hatırası olmak üzere son sistemde inşa edildiğini söyler. Beş bin yataklı hastahane yılda kırk bin hasta tedavi edilmektedir.

Doktor olması münasebetiyle Avrupa şehirlerindeki hastahanelere özel bir ilgi gösteren Mağmumi, seyahat hatıralarının III. cildinde de zaman zaman ziyaret ettiği hastahanelerle ilgili izlenimlerini aktarmıştır. Bunlar arasında, Fransa'nın Montpellier şehrindeki hastahaneler ile Berlin'in dış mahallelerinden birinde kurulmuş olan 250 yataklı Yahudi hastahanesi ve yine Berlin'deki Scharite hastanesi de vardır. Montpellier'deki 500 yataklı hastahane ile yeni kurulan hastahane çeşitli hastalıklara ait bölümler bulunmaktadır. Mağmumi'nin, Institut Pasteur adlı mikrobiyoloji araştırmaları kurumunda kuduz, difteri vb. hastalıklarla ilgili deneylerde tavşan, hintdomuzu, beygir gibi hayvanların kullanıldığını belirtmesi ilgi çekicidir. Berlin'deki iki sağlık kuruluşu ile ilgili geniş bilgi vermemekle birlikte, "Terakkiye-i ahîre-i fenniyenin en son nümunesi denmeğe sezâ olan bu dârü'l-müdâvât"lardaki (III, s. 266) gözlemlerinden çok istifade ettiğini söyler.¹²⁶

B. Cenaze İşlemleri ve Mezarlıklar

Avrupa'nın büyük şehirlerindeki geniş ve düzenli mezarlıklar seyyahlarımızın ilgisini çekmiştir. Sosyal hayatın bir parçası olan cenaze törenlerini seyreden birkaç seyyah da eserinde bu gözlemlerine de yer vermiştir.

Bunların ilki *Seyahatname-i Londra*'dır. Seyyah, Londra'da pek çok halk cenazesini seyretmiştir. Ayrıca kibar sınıftan olanların cenazelerini ve askerî cenaze alaylarını seyrettiğini de söyler, bu tören hakkında ayrıntılı bilgi verir: "Kibar cenazesi alayını bir iki kere seyretmişimdir. Şöyle ki alafranga mezar taşı şeklinde üstü siyah tüylerle donatılmış ve hayvanları yağız arabanın içine meyyit vaz' olunup iftihar kurdelayı namıyla altı tarafında saliverilmiş kara kurdelayı başka başka altı nefer-i zabitan-ı askeriye tutarak ve onda siyah tüylerle murassa' ve başı siyah şapka ve siyah elbiseli bir teşrifatçı kolunda ve belinde siyah bürüncük olduğu ve ondan başka üç teşrifatçı daha bulunduğu halde cenazeyi götürüyorlar." (ss. 33-34)

Yazar, kibar cenazelerinin bu genel anlatımından sonra seyretmiş olduğu askerî bir cenaze alayını da ayrıntılı olarak anlatır. Burada, yazarın anlatımında cenazeye katılanların hal ve tavırları öne çıkmaktadır: "Benim gördüğüm cenazenin biri miralay cenazesi olmakla önünde bir tabur asker tüfenklerinin süngüleri aşağı olarak omuzlarında ve zabitler bir siyah bürüncük kolunda ve tranpetecilerin yine siyah bürüncük tranpeteleri üstünde olduğu halde insana hüzn ü bükâ ve birer ber-havâ-yi

¹²⁴ William HARVEY (1578-1657): Kan dolaşımını bulan İngiliz hekim. I. James ve I. Charles'ın özel hekimiydi. Kan dolaşımı üzerinde daha önceki çalışmaları bir araya getirip sonuçta insan vücudunda büyük ve küçük kan dolaşımı yasasını ortaya koyarak tıp tarihine geçti. Onun deneysel olarak kanıtlandığı bir başka olay da "her canlının bir yumurtadan doğduğu" tezidir. Ayrıca, üreme üzerine çalışmaları da mevcuttur.

¹²⁵ Percival POTT (1713-1788): İngiliz cerrah. Bilhassa kendi adını taşıyan hastalığı tanımlamasıyla şöhret kazanmış, Londra'da 1764'te Royal Society'ye girmiştir.

¹²⁶ Şerefeddin Mağmumi, *Paris'ten Yazdıklarım* adlı eserinde Paris hastahaneleriyle ilgili geniş bilgi verir. Fakat bu bilgiler, seyahat notları şeklinde olmayıp "anonim" birer makale hüviyetindedir.

mâtem-engiz ve bir makam-ı dehşet-hiz ile cenazeyi mezara isal edip araba derununda elbise-i matemle ku'üd ve arkadan yavaş yavaş alay ile vürud ederler." (s. 34) Ölünün gömülmesi esnasında papazın dua ettiğini, kapanan mezar üzerine askerlerin tüfeklerini boşalttıklarını belirten yazar, daha sonra "meserretli havalar çala çala uzaklaştıklarını" söyler. Yazarın, seyrettiği cenaze merasimlerinde bilhassa siyah matem elbiselerine, insanların davranışlarına ve çalınan cenaze şarkılarına dikkat ettiği görülür.

Abdülhak Hâmîd'in, Londra'da elçilik müsteşarı olarak bulunduğu 1901 yılında "Büyük Britanya ve İrlanda kraliçesi, aynı zamanda Hindistan imparatoriçesi" olan Victoria vefat eder. Londra gazetelerinin, kraliçenin rahatsızlığını ilan etmesinden bir müddet sonra ölüm haberi duyulur. Şair, Regent Street'te dolaşırken bu haberi alır, seyyah levhalarla kraliçenin öldüğü haberi duyurulmaktadır. "Dünyada bu kadar sükût ve sekînetle karşılanan bir kara haber tasavvur olunamaz." (III, s. 294) diyen şair, ertesi günkü gazetelerde Kraliçe Victoria'yı öven yazılar çıktığını belirtir. Hâmîd, birkaç gün sonra da Osmanlı Devleti'nin Londra sefiri Antopolo Paşa'yla birlikte Windsor Sarayı'ndaki cenaze töreninde hazır bulunur. Bu tip cenaze merasiminde tutulan matemlerin genellikle de resmî olduğunu söyleyen Abdülhak Hâmîd, hanedan mensubu dışındakilerin kederlerinde samimiyetten ziyade resmiyet görüldüğünü belirtir. Töredeki uzun ve büyük alayları meydana getirenlerin tamamı siyah elbise giymiştir.

Ahmet Midhat Efendi ise Paris'teki Père-Lachaise'i dolaşmış ve geniş bir şekilde anlatmıştır. Mezarlığın düzgün yolları, ağaçlıkları ile bilhassa süslü aile mezarları onu çok etkilemiştir. Aile mezarlarının bir kısmı "mini mini bir nüsha-i nefise-i mimariye addolunacak kadar müzeyyen"dir. Bu küçük binalardan birinin penceresinden bakan yazar, mezarlar üzerinde bulunan çiçeklere, küçük heykellere, uygun yerlere koyulan fotoğraf ve yağlıboya resimlere dikkat çeker. Her mezarın bir köşesinde dua mahalli olup buralarda da Hz. İsa ve Meryem resimleri ile istavroz görülmektedir. Bütün mezarlıkta olduğu gibi aile mezarlarında da temizlik, düzen ve güzellik hakimdir. "Père-Lachaise kabristanında gördüğüm frenk mezarları birkaç nev'dir." (ss. 716-717) diyen yazar bunların genel görünüşlerini şu şekilde sıralar: "Bunların en mükellefleri ufacık odalar şeklinde olarak suret-i inşa ve tezyinlerini haber verdiğim lahdlerdir. Diğerleri ise âsâr-ı atıktan şeyler gibi *statueller* falanlar ile müzeyyen olurlar. Bazı mezarlar vardır ki adeta bizim sandukalar gibi bir sanduka olup üzerlerine de beşik örtüsü şeklinde yekpare kapaklar konulmuşlardır. Diğer birtakımı yine böyle sandukalar olup fakat kapakları dümdüz olarak bir iki ve bazan üç yerine açılan deliklerin derûnu oralara gars olunacak fidan ve çiçekler için saksı hizmetini görmektedir. Mezarların birtakımı da ufacık bir dikili taş resmindedir. Adeta kâffesinin üzerinde boncuktan telden alçıdan taştan demirden pirinçten vesairenden yapılmış halka halka çiçekler ve bazılarının üzerinde heykeller veya kabartma resimler bulunup diğer bazılarının etrafına çevrilen parmaklıklarının iç tarafı çimlerle çiçeklerle birer mini mini bağçe halinde tanzim olunmuştur." (s. 717)

Père-Lachaise adeta büyük bir şehir gibi geniş sokaklara ve caddelere sahiptir. Bunların adı ve numarası vardır. Bu bakımdan hangi mezarın hangi kısımda olduğu kolaylıkla bulunabilir. Paris'te Montmartre ve Montparnasse gibi iki büyük mezarlık daha varsa da onlar Père-Lachaise kadar geniş değildir. Belki de bu nedenle yazar da o mezarlıklar üzerinde fazla durmamıştır. Père-Lachaise'in bu kadar önemli olmasının sebeplerinden biri de La Fontaine, Molière gibi ünlü edebiyatçıların mezarlarının burada bulunmasıdır. Burası bir mezarlık olduğu kadar, halkın gezinti yerlerinden biridir de. Yazar, "Paris ahali için kabristan dahilinde gezmek dahi bir nev' tenezzüh sayıldığından ve bazı eyyâm-ı ma'dûdede Père-Lachaise mezarlığında seksen binden yüz bine kadar ziyaretçi görüldüğünden..." (ss. 729-730) sözleriyle mezarlığın bu fonksiyonuna da işaret eder.

Ahmet Midhat'ın, Père-Lachaise mezarlığı dolayısıyla değindiği hususlardan biri de ölülerin gömülme usulüdür. Hem Père-Lachaise'de hem de diğer iki büyük kabristanda üç ayrı yöntem uygulanmaktadır. Ölen kişi sahipsiz bir fukara ise, 40-50 kişinin birden gömüldüğü umumi çukurlara atılır ve bir müddet sonra bu çukurlar açılarak ölülerin kemikleri ya bir kenara yığılır ya da yakılıp yok edilir. Böylece aynı çukur yeni ölüler için kullanılacak hale getirilir. İkinci usul, "defn-i muvakkat" usulüdür. Bu usulde, mezar yeri beş yıl için kiralanır ve her beş yılda para ödenerek

kira müddeti uzatılır. Üçüncü usul "defn-i daimi" olup bu usulde de mezar yeri 30 seneye mahsus olmak üzere satın alınır. Bütün bu cenaze işlemleri için özel bir şirket bulunmaktadır. Bu şirketten başka hiç kimse cenaze işi yapamaz, mezarlığa ölü gömemez.

Père-Lachaise'deki müslüman mezarlığı kısmını da ziyaret eden Ahmet Midhat, buradaki birkaç mezarın kitabesini aynen aktarır, mezarların görünüşünü anlatır. Bir dönümden genişçe olan müslüman mezarlığının ortasında dışarıdan bakılınca mescide pek de benzemeyen bir mescit bulunmaktadır. Ahmet Midhat bu mescidin şeklini, yapısını ayrıntılı olarak anlatmıştır. Müslüman mezarlığı kısmında da umumi çukurlar bulunduğunu belirten yazar, sadece beş tane "muteberân mezarı"nın varlığına işaret eder. Bunlar içinde de dikkat çekecek önemli bir şahsın mezarı yoktur. Bu mezarların etrafı demir parmaklıkla çevrilmiş mezarların zeminine ise mermer döşenmiş, baş taraflarına ise salkımsöğüt dikilmiştir.

Kabir ziyaretleri hakkında da bilgi veren yazar, mezarlıkların sabahleyin açıldığını akşamleyin de kapandığını belirterek bu süre dışında mezarlıkta bulunmanın yasak olduğunu ifade eder. Ayrıca, mezarlıktan dışarıya bir çiçek, bir dal parçası dahi çıkarmak yasaktır. Doğrudan doğruya bir cenaze töreninden söz etmemekle birlikte Ahmet Midhat, Père-Lachaise mezarlığını ziyareti sırasında cenazenin bir parçası olarak, ölülerin yakılıp küllerinin muhafaza edilmesi hususundan bahseder. Amerikalıların icadı olan ve 1888'den beri Père-Lachaise'de uygulanan usul hakkında daha çok, teknik bilgi verir fırının nasıl çalıştığını anlatır fakat bu olay karşısında kendisi düşüncesini açıklamaz, herhangi bir yorumda bulunmaz. Bunun sebebi, teknik bilgileri rehber kitaplardan almış olması, fırının çalışması üzerinde gözlem yapmamasıdır. Kitaplardan aldığı bilgilere dayanarak fırının çalışmasını anlatırken, fırının, ceset yakılması sırasında herhangi bir ses veya koku çıkmayacak şekilde düzenlenmiş olduğunu söyler. Fırında cesetlerin yakılması usulü Fransa'da sadece Père-Lachaise'de uygulanmakta olup diğer iki büyük mezarlıkta bu usul yoktur.

Aynı işleme Ahmet İhsan da değinir. Père-Lachaise mezarlığını ziyaret eden yazar, ceset yakma fırınlarının Fransızca'daki özel adının da "Krematuvar" (Crématoire) olduğunu söyler. Fakat o da ceset yakma işlemini seyretmediği için ayrıntılı olarak anlatmamıştır. Sadece genel bilgi vermekle yetinir ve bu işlemi düşünmenin bile kendisini rahatsız ettiğini belirtir: "Vakıa şimdi Avrupa'da ecsâd ihrakı usulü de caridir, mevtaları defneyeylecek yerde karşıdaki fırınlar gibi mahsus imalgâhlar ile mübeddel-i remâd eyleyip küllünü saklamak gittikçe çoğalır bir âdet oldu. bana sorarsanız karşıdaki ihrak-ı ecsâd binasını görüp fikren emr-i ihrakı tahayyül eyleyerek zihnimde tecessüm ettirince tüylerim ürperdi, pek nazar-ı dikkatle binaya bakamadım; arkadaşımı hemen tebaüde davet ettim uzaklaştık." (s. 126)

Bu büyük mezarlığın genel tanıtımında Ahmet İhsan'ın tespitleri büyük bir farklılık göstermez. O da Ahmet Midhat gibi umumi mezarlardan, muvakkat ve daimi kabirlerden söz eder, aile mezarları üzerinde durur. Mezarlığın aynı zamanda bir gezinti yeri olması hususunda da esprili bir yaklaşımla şunları söyler: "Père-Lachaise mezarlığı Paris garaibinden başlıcası ve mahall-i tenezzüh dahi sayılır. Hele teşrin-i sanininin birinci ve on ikinci günleri yüz binden ziyade halk Père-Lachaise mezarlığının yollarına dolar adeta eğlenirmiş! Nasıl mezarlıkta eğlenmek işinize geliyor mu?" (s. 125) Aile mezarlarının büyük masraflarla yapılıp süslenmesi konusuna da değinir ve "Fransızların mezar âlemini büyük bir sefahatten ibaret buldum." (s. 125) diyerek aynı yaklaşımını sürdürür. Ahmet İhsan, Ahmet Midhat Efendi'den farklı olarak, Père-Lachaise ziyareti sırasında gördüğü bir cenazeyi de anlatır. Cenazede rahiplerin bulunmayışı dikkat çekici bir husustur: "Yolda yürürken birkaç cenazenin getirildiğine müsadif olduk. Zaten Paris sokaklarında ekseriya cenaze arabaları görür, alaylarda eşhâs-ı ruhaniye bulunmadığına şaşardım. Burada baktım, gelen cenaze ile beraber akraba ve eviddâsından başka kimse yoktu, işin içinde Voltaire'in dediği gibi o siyah elbiseli rahip bulunmuyordu. Cenazeyi kemal-i sükûnetle getirip evvelden hazırlanmış makber-i mahsusuna defnettiler, alelusul me'yûs çehre göstererek me'yûsâne avdet ettiler. Yalnız müteveffanın asıl karîbi ciddi ağlıyordu." (s. 126-127) Gerçi bazı cenazelerde rahip de bulunmaktadır; fakat bu tip cenazeler yine de İstanbul'daki gayr-ı müslim cenazelerinden farklıdır. Yazar, aradaki farklılığı şöyle belirtir: "Maamafih cenazesinde kilise rahipleri bulundurmak isteyenler de vardır. Fakat bizim İstanbul'da

olduğu gibi cenaze götürüldüğü zaman öyle sokaklarda mumlar taşımak, birçok rahip hey'etiyle salıbler gezdirmek âdeti kat'iyyen mefkuddur." (s. 127) Ahmet İhsan'ın tespitlerine göre bazı kişiler de cenazelerini, önceden vasiyet ederek muzıka ile kaldırtmaktadır. Yazar, böyle bir cenaze merasimine rastlamışsa da artık tören bitmiş olduğundan muzıka çalınmamaktadır.¹²⁷

Süleyman Şükrü de Paris'in büyük mezarlıklarındaki gömme usullerini genel olarak anlatır, mezar çeşitleri üzerinde durur. Onun Paris mezarlıklarındaki cenaze usullerini ve mezar çeşitlerini anlatışında, Ahmet Midhat ve Ahmet İhsan'a göre pek farklılık görülmez. Aynı şekilde, Paris mezarlıklarının güzelliği hususuna da değinerek "Kabristanları bile gülistan halindedir." (s. 225), "Belediye bahçelerinden daha güzel, daha süslü bir gülistan olan Paris maşatlıkları..." (s. 237) gibi sözlerle izlenimlerini ortaya koyar. Süleyman Şükrü'nün dikkat ettiği hususlardan biri de mezarlıklardaki kayıt düzenidir. Mezarlığa getirilen her ölünün ismi, yaşı, ailesi, işi, adresi gibi bütün bilgiler defterlere kaydedilmektedir. Onun değindiği farklı bir husus, "sahipsiz ölülerin teşrihhanelere verilmesi" meselesidir. Fazla ayrıntıya girmemekle beraber, böylece, kimsesiz fakirlerin cesetlerinin kadavra olarak kullanılışına işaret eder.

Paris'te bizzat katıldığı bir cenaze törenini anlatırken de özellikle siyah örtü ve giysilere dikkat çeker. Osmanlı vatandaşı olduğu halde ailesiyle birlikte Paris'e gelmiş olan lokantacı Kırkor Ağa'nın iki yaşındaki kızı Süleyman Şükrü'nün Paris'te bulunduğu günlerde vefat etmiştir. Avrupa'da, cenazeyi takip eden arabaların çokluğu cenazenin mensup olduğu aile için büyük bir şeref sayılmaktadır. Seyyah, böylece hem bu mahzun ailenin gönlünü almak hem de mezarlıkları ve cenaze usullerini görmek için bir arabaya binerek cenazeye katılır. "Her tarafı kapalı siyah araba içine konulan mevtâ önde gidiyor idi. Cenaze arabasının atları ve hatta arabacısının elbiseleri bile siyahtır." (s. 237) sözleriyle cenazedeki yas havasına işaret eder.

Halit Ziya'nın Messina izlenimleri arasında şehrin mezarlığı ile ilgili gözlemler önemli bir yer tutar. Messina'nın en yüksek tepelerinden birinde yer alan mezarlık adeta "bir mezaristan değil, bir tepenin geniş bir sırtını süsleyen bir bağ-zâr-ı ferah-fezâ"dır.¹²⁸ Mermer mezarlar yeşil fundalıkların, ağaçların altında özenle sıralanmıştır. Halit Ziya, sarı kumlarla kaplı düzgün yoldan tepeye kadar çıkar, mermer sanatkârları tarafından ustalıkla işlenmiş mezar taşlarını ve sandukaları seyrederek bu mezarlıkta dolaşır. Bazı sandukaların konulduğu büyük binayı ise "hem haşyete hem hicaba benzeyen bin hisle" üzümlere gezer. Dönüşte, mezarlığın bir köşesinde küçük bir kız çocuğunun mezarındaki mermer kız heykeli ise onu çok etkiler. Mezarda çürüyen "cism-i nazenîn ile bu gülen simâ-yı neşvedârın" feci tezdâdı onu hayli üzmüştür. Romancı, yazısının bundan sonraki kısmını bu duyguyla devam ettirir. Yazıyı yazışından yaklaşık yirmi sene önce gittiği Messina'daki mezarlıkta gördüğü bu mezarla heykeli hatırlamanın ona bu duyguları yaşatmasında hiç şüphesiz, yakınlarda evlat acısını tatmış olması etkilidir.

Cenap Şahabettin'in Viyana'da bulunduğu sırada (1916) Avusturya imparatoru I. Franz Jozef/François Joseph vefat eder ve imparator için görkemli bir cenaze merasimi düzenlenir. Cenazede daha çok Avusturya ordusunun durumunu anlatan ve imparatorun tarihî kimliği hakkında geniş bilgi veren Cenap ayrıca şehirdeki matem havasına da değinir. Pencerelere siyah tüller çekilmiş, siyah bayraklar asılmıştır. "Viyana'nın an'ane-i şetareti için bu bir devr-i tatildi." (s. 260) sözleriyle şehirdeki umumî yasa dikkat çeken yazar vitrinlerin karardığını, kadınların, yüzlerini peçeyle örttüklerini belirtir. Cenap, bu cenaze törenini ve tören sırasında şehrin durumunu ayrıntılı olarak anlatır; fakat üslup kaygısıyla sanatlı cümleler kurmaya o kadar özen gösterir ki asıl izlenimleri bu süsler içinde kaybolmuş gibidir.

Servet-i Fünun dönemi romancısı Mehmed Rauf'un Napoli hatıraları arasında, şehrin sokak hayatından bahsederken cenazelere de değindiği görülür. Cenaze

¹²⁷ Abdülhak Hâmid, 1876 Paris seyahatinin hatıralarını manzum olarak anlattığı *Divaneliklerim yahut Belde* (1885) adlı eserinde Paris'in en büyük mezarlığı olan Père-Lachaise'den bahseder. Kitabın on altı dördlükten oluşun "Parlaşcz/Père-Lachaise" başlıklı kısmında mezarlıkla veya cenaze işlemleriyle ilgili herhangi bir tespit yoktur. Şairin Paris'te tanıdığı Thérèse adlı genç kızın ölmesi ve bu mezarlığa gömülmesi şiirin konusudur.

¹²⁸ UŞAKLIGİL, Halit Ziya, "Messina İçün", *Kenarda Kalmış*, Orhaniye Mtb., İstanbul, 1342/1924, s. 34

törenlerinin, cenaze kaldırma kurumlarına ödenen ücrete göre hemen daima "büyük bir tantana" ile icra olduğuna dikat çeken yazar, "en adi bir hammal ölüsüne bile" büyük önem verildiğini söyler. "Mesela beyaz perukalı arabacılarla, sorguçu bârgîrlerle mükellef matem arabası dahilinde naklolan cenazeler, Napoli sokaklarının her günkü manzarasıdır. / Fakat bunun en garibi, kapuşonlu alaydır ki en evvel gördüğüm vakit bir şeytan sürüsüne rastgeldim diye beni oldukça ürkütmüştü. Arkalarına yeşil caketler giymiş, kafalarına sinemalarda şeytan rollerine çıkan aktörlerin giydikleri gibi sivri uçlu, gözleri delik beyaz bir kapuşon geçirmiş on onbeş kişi ellerinde, ellerinde mumlarla sessiz sadasız, sür'atli sür'atli yürüyorlardı. Bir irkildim, fakat kendimi hemân topladım; çünkü aralarında bir tabut götürdüklerini gördüm. Bunlar bir şeytan sürüsü gibi, sessiz sadasız, sür'atli sür'atli ilerleyüb kalabalık arasında gaib oldular."¹²⁹

Seyyahların Avrupa şehirlerindeki mezarlıkları ve cenaze törenlerini anlatışlarında, belirgin olaylarda insanı, diğer şartlarda ise mekânı merkeze aldıkları dikkati çeker. Mekân olarak Paris'teki Père-Lachaise mezarlığı, bu şehre giden hemen bütün seyyahların ilgisini çekmiştir. Ahmet Midhat ve Ahmet İhsan, bu mezarlık hakkında geniş bilgi vermekle kalmamış Père-Lachaise'deki gömme usulleri vesileyle Fransız toplumunda insanın durumu üzerine değerlendirmelerde de bulunmuşlardır. Süleyman Şükrü ile *Seyahatname-i Londra*'nın yazarı ise doğrudan doğruya halktan bir kişinin cenaze törenini seyretmiş ve izlenimlerini bu doğrultuda aktarmışlardır.

7. Kenar mahalleler ve fakirlerin durumu

SEYYAHLAR Avrupa'da sadece büyük şehirlerin merkezî kısımlarını değil zaman zaman da olsa kenar mahallelerini de gezmişlerdir. Buralarla ilgili izlenimler birkaç seyahatnamede ve az miktarda bulunmakla birlikte yine de önemli sayılır; çünkü şehirlerin "bir başka yüzü"nü göstermeye yöneliktir.

Bu tip gözlemlerin, 1852 tarihli *Seyahatname-i Londra* ile başladığını düşünürsek, henüz ilk zamanlarda bile kenar mahallelerin, seyyahların ilgisini çekmiş olduğunu söyleyebiliriz. Buna karşılık, daha sonra arada büyük kesintiler olmuş, seyyahların çoğu şehirlerin kenar mahallelerine ilgi göstermemişlerdir. *Seyahatname-i Londra* yazarı, İngiliz toplumundaki sınıf farklılıklarından bahsederken zenginler ile fakirler arasındaki derin uçuruma dikkat çeker. Zenginler büyük konak ve saraylarda zevk ü safa içinde hayat sürerken, genellikle İrlanda kökenli olan işsiz güçsüz fakirler kenar mahallelerde paraya ve ekmeğe muhtaç yaşamaktadır. Hatta bunların birçoğu açlıktan ölmektedir. İş bulabilenlerinin yaptığı işler ise "hidemât-ı sefilede bulunmak" kabilinden şeylerdir. Dilenmek yasak olduğu için, çalışmayanların dilenmek gibi bir çareleri de yoktur. Bunlar için çeşitli imaretler, gusülhaneler açılmışsa da yeterli değildir. Memleketlerine geri dönmeyi kabul etmedikleri için Londra'da sefalet içinde yaşamayı sürdürürler. Seyyah bu tip hayat süren gemici, terzi çırağı, kâtip gibi birkaç kişiyle görüşmüştür. Eline biraz para geçirenler, bunu içkiye verip kederlerinden içerek ömürlerini heba ederler. Başka çaresi kalmayanlar bir suç işleyip kendilerini hapse attırma yolunu seçerler; böylece hiç olmazsa yatacak bir yer, yiyecek bir lokma ekmek bulurlar. Seyyah, durumun vehametini daha iyi ortaya koyabilmek için şu açıklamayı yapar: "Bazı ağniyanın istihsal-i merhametleri için doğan çocukların gözlerini çıkarır ve kulaklarını keser ve kollarını kırarlar ve fabrikacılar bu makule fukara-yı ameleyi esir gibi günde ve gecede on yedişer saat işletmekte imişlerse de taraf-ı hükümetten tadil kılınmıştır." (s. 53)

Avrupa ülkelerinde sakatların ve fakirlerin durumuna kısaca değinen Sadık Rifat Paşa, *Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale*'sinde, mahalle aralarındaki fakir, hasta ve sakatların büyük hastahane ve tumarhanelerde bakıma alınması sebebiyle sokaklarda serseri ve deli bulunmadığını söyler. Fakirlerin, sakat olmayanları da fabrikalarda çalıştırılır; bu yüzden sokaklarda dilenci de pek görülmez. Sokaklar düzgün olduğundan yük ve eşyalar beygirlerle ve el arabalarıyla taşınır; böylece hamallık gibi insana yakışmayan işleri düşkün insanların yapmak zorunda kalmasına engel olunur.

¹²⁹ Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı: IV-İç Sokakların Manzarası", *Vakit*, nr. 1437, 10 Kânun-ı evvel 1337/1921

Paşa'nın bu tespitleri hiç şüphesiz, büyük şehirlerin merkezleri için geçerli bir durumdur. Çünkü, bazı seyyahların Avrupa şehirlerinin kenar mahallelerindeki fakirlerle ilgili gözlemleri, onun tespitlerinden farklıdır.

Londra'daki fakirlerin durumu *Seyahat-i Asmaî*'de de ele alınmıştır. Asmaî, hem zenginlerin fakir cemiyetlerine yaptıkları yardımlara değinir hem de fakirlerin durumu üzerinde durur. İngiltere'de bazı zenginlerin sadece şöret merakıyla fakir cemiyetlerine yardımda bulduklarını ileri süren seyyah, aynı zenginlerin sokakta gördükleri dilencilere para vermeye yanaşmadıklarını belirtir. Fakir cemiyetlerine yapılan yardımlar gazetelerde ilan edildiği için yardımda bulunanlar bu yolu tercih ederler. Asmaî, "Servet ü sâ mânlarıyla âvâlîme fahr ü mübahat etmeğe çalışan İngilizlerin" memleketinde dolaştığı zaman giyecek pantolonu dahi olmayan fakirlere rastladığını ifade eder. Bazı çok güzel kadınlar dahi parklardaki taş kanepelerde yatıp kalkmakta, yalnız yüzlerini yağmurdan koruyabilmek için yırtık şemsiyeler kullanmaktadırlar. Bunların çoğu ya soğuktan ya da açlıktan ölmeye mahkûmdur.

Ömer Faiz Efendi, Abdülaziz'in maiyetinde katıldığı Avrupa seyahati sırasında bir yolunu bulup yakın dostu Halimî Efendi'yle birlikte Paris'in kenar mahallelerinde de dolaşmış, fakirlerin durumunu gözlemiştir. Bu gözlemlerinin sonucu olarak özellikle, belediyenin fakir kişiler için verdiği hizmetlere değinir. Şehirdeki büyük imarethanelerde fakir insanlar kendi hizmetlerini kendileri görerek yemek yerler. Tabaklarını alır, az bir para ile yemek doldurtur, temiz masalara otururlar. Yemekleri bittikten sonra tabaklarını bulaşıkhaneye bırakıp masayı da temizleyerek çıkarlar. İmarethaneleri, Paris belediyesi hiçbir kâr amacı olmadan işletir. Yemekler hiç de fena olmayıp hatta az gelirlî memurlar, işçi ve talebeler de buralarda yemek yerler.

Sadullah Paşa, "Refet Bey'e Mektubu"nda kış dolayısıyla Berlin'in fakirlerinin kısaca söz eder. Kışın, fakirlerin hali Berlin'de de perişandır. Hatta geceyi zaruret neticesi Tiergarten'de geçirmek zorunda kalan bir-iki fakir donarak ölmüştür.

Ahmet Midhat Efendi, her zamanki girişkenliği ve meraklı seyyah tutumuyla, bulunduğu büyük şehirlerden bazılarının kenar mahallelerine uğramayı da ihmal etmemiştir. Bunlar arasında özellikle, Madam Gülnar'la birlikte dolaştığı Berlin'in kenar semtleri hakkındaki izlenimlerini kısa da olsa ortaya koymuştur. Yazar, buraların merkezden farklılığına dikkat çekerek, kenar mahallelerde büyük ve zengin dükkânların bulunmadığını ileri sürer. Ayrıca buralarda bulunan kahvehane ve birahaneler pek de temiz değildir: "Şurada burada kahvehane ve birahane gibi yerler bulunup bunların da kâffesinin taharet ve nezafetleri pek de câlib-i iştiha olacak surette değil idiler." (s. 428) Ahmet Midhat, şehrin birbirinden farklı kenar ve tenha yerlerini gezip görmenin şehir hakkındaki bilgilerini arttırdığını ifade eder. Seyahatinin sonlarına doğru uğradığı Viyana'da varoşları da gezen yazarın, bu kenar mahalleleri İstanbul'un Kadıköy, Bakırköy gibi semtlerine benzetmesi ilginçtir. Buralarda genellikle iki-üç katlı ve mimari güzelliklerden uzak binalar, aynı biçimde yollar, birbirine benzeyen meydanlar bulunur. Asıl şehir merkezlerindeki dikkat çekici tarihî binalardan yoksun olmak bu gibi yerlerin başlıca özelliğidir.

Fağfurizade Hüseyin Nesimi, seyahatinin Paris kısmında şehrin önemli yerlerini gezdikten sonra son olarak kenar mahalleleri de dolaşır. Paris'in kenar mahalleleri hakkındaki düşüncelerini çok kısa olarak belirtir. Buraları dolaşmaktaki amacı "tabakat-ı süfelâda yaşayanların ahvalini ve suret-i taayyüşlerini görmek"tir. Bu gözlemleri sonunda Paris'i genel olarak değerlendirirken, Paris'in bir medeniyet merkezi sayılmakla birlikte "ashâb-ı sefaletin merkezi olduğunu" da ileri sürer.

Seyahatü'l-kübra yazarı Süleyman Şükrü, Paris'te mezarlara toplu olarak gömülen sahipsiz ölümlerden bahsederken sözü fukaranın durumuna getirir. Avrupalıların, medeniyetin sadece maddî tarafı olan sanayi ve fen kısmında ilerlediklerini, "bizim takdis ettiğimiz merhameti israf ve maraz addediklerini" (s. 239) belirtir. Avrupa'nın, bu konuda mahşer gibi amansız, imansız bir diyar olduğunu ileri süren seyyah, Fransızların fakirlik ve fakirlerle ilgili düşüncelerini şu cümlelerle ortaya koyar. Burada, Avrupalıların çalışmaya verdikleri önem de dolaylı olarak söz konusudur: "(Fransızlara göre) fukara fırsat bulsa insanın gözünü çıkarır. Zillet-i suâl ile efnâ-yı hayattan hayalanmayan âtillara, erbab-ı sa'y ü namus hâdim değildir. Kanun-ı maişet, çalışanlara refah ve saadet, tenbeller sefalet ve hakaretle hükmeder.

Ben kazanayım o yesini kabul eder isek mülkümüz memalik-i Şarkiye gibi atâlethane kesilir. İşler, fabrikalar yüz üstü kalır, bilâdımız öyle harab olur. Yoksullara merhamet ancak iş bulmak, çalışanlara çalıştıranlara mükâfat, vücuda getirdikleri metaa mahreç hazırlamaktır. Rast geleni bilâ-sa'y geçindirmek, tenbelliğe alıştırmak merhamet değil millet ve vatan düşmanlığıdır." (s. 239)

Almanya seyahati sırasında Landshut şehrinin kenar mahallelerinde de dolaşan Halit Ziya'nın izlenimleri diğer seyyahların aksine iyimserlikle doludur. Bunda, Almanya'ya yaklaşımdaki taraflı bakış açısının da rolü vardır. Halit Ziya *Almanya Mektupları*'nda, aslında eski bir şehir olan Landshut'ın "en izbe mahallelerine, en fakir sokaklarına dahi girdiğini" söyledikten sonra bualarda temiz badanalara, üzerinde sinek lekeli bile görülmeyen pırıl pırıl pencere camlarına, pencerelerde sardunya saksılarına rastladığını ifade eder. Şehrin uzak köşelerinde yaşayan hizmetçilerle işçiler bile "uzaktan görülünce insanın yolunu değiştirmeye mecbur edecek derecede" fena giyinmez. Yazar, burada önemli sayılabilecek bir fikir de ileri sürer. Ona göre, bir memleketi gerçekten tanımak için asıl küçük yerleşim yerlerini, kenar mahallelerini incelemek gerekir. Bu fikre bağlı olarak Almanya'nın merkezî yerleriyle kenarda kalan kısımları arasında fazla bir fark olmadığını ileri sürer. Münih'teki gezintilerinde de bütün evlerden adeta refah ve saadet havası yayıldığına işaret ettikten sonra şehirde "pencerelerinden müteaffin bir havâ-yı sefalet çıkan amele mahalleleri, fukara muhitleri bulunmadığını" ileri sürer. Şehri baştan başa gezen bir seyyah daima müreffeh sokaklar, sıhhi binalar ve güzel evler görünce kendi kendine "-Fukara yer altında mı yaşar?..." sorusunu sormak zorunda kalır. Fakat, Münih'te fukara mahallesi yoktur; fakirleri bile insana layık bir şekilde yaşatmak çareleri bulunmuştur. Münih, Nürnberg gibi eski şehirlerde bile her türlü hizmet verildiği için bu şehirlerdeki evlerde zengin, fakir her sınıftan halk belli bir yaşam düzeyinde birleşerek oturur.

Alman Hayatı'nda bu defa Berlin'in arka sokaklarından, kenar mahallelerinden bahseden Halit Ziya şehrin kuzey kesimlerinde genellikle fakir ailelerle işçi ve amele sınıfına mensup kişilerin oturduğunu söyler. Buralarda, merkezdeki büyük binalar, muhteşem kâşâneler yoktur; fakat buna rağmen her şey düzenlidir. Caddelerin genişlik ve temizliği gözleri okşar, binaların rahatlık ve canlılık sergileyen pencereleri insanı etkiler, vitrinlerinden zenginlik ve refah yayılan dükkânları göz alıcıdır. Özellikle ayağında yırtık ayakkabı, üzerinde kirli ve eski elbise, aralarında bir korkunç sima görülmeyen halkıyla, temiz ve güzel sokaklarıyla bu kenar mahalleler insanda amele semtinde bulunulduğuna dair şüphe uyandırır. Yazar, Landshut hakkındaki izlenimlerini Berlin'in kenar mahallerinde adeta büsbütün genişleterek tekrarlar: "Bu fakir mahallede ne bir harap ev, ne bir yıkık duvar, ne ayağa kalkmamış enkaz, ne unutulmuş bir küme süprüntü, ne bozuk bir kaldırım, ne kırık bir cam, ne de üstünüze sürünmesinden ihtirâz olunacak bir pis mahlûk, yahut, sizi istikrah ile baş çevirmeğe mecbur edecek bir çocuk vardı. Bütün cadde maddeten ve manen insana bir mamuriyet ve nezafet itminanı veriyordu." (ss. 28-29)

Mehmed Rauf'un "Napoli Tahassüsâtı"ndaki "tahassüs"lerinin bir kısmını, şehrin kenar mahalleleriyle buralarda yaşayan fakirlere ilişkin gözlemleri meydana getirir. Napoli hayatını bütün yönleriyle gözlemleyebilmek için ara sokaklara girmek gerektiğini söyleyen Mehmed Rauf, Napoli'de bu tip yerlerin az olmadığını ifade eder. En büyük, en parlak caddelerin iki tarafında ayrılan her ara sokağın, "Napoli hayatının en koyu girdabı"nın bir parçası olduğunu belirtir. "Bu sokaklar alelumum pek yüksek evler arasında darlığı daha şiddetle göze batan, mide bulandıran ince, uzun, karanlık ve rutubetli sokaklardır. Öyle sokaklar vardır ki içine girmeğe değil, bakmağa iğrenirsiniz. (...) Bu cendere içinde ezilmekten korkarak yürürken, iki tarafınızda canavar ağzı gibi açık karanlık deliklerin içinde canlı mahlukat bulunduğunu, insan seslerinden anlarsınız... Caddelerde sizi iz'âc eden taaffün-i tabii bu sokaklarda o dereceye gelir ki, ne yapacağınızı şaşırarak, bir ayak evvel çıkıp kurtulmak için koşarsınız..."¹³⁰ Bu kenar mahalle sokaklarının en ilgi çekici görüntülerinden biri de yukarıda sallanan çamaşırlardır. Her evin balkonunda mutlaka yeni asılmış çamaşırlar görüldüğünü söyleyen Mehmed Rauf, bunların, kenar mahalle evlerinin "alâmet-i farikası" olduğunu belirtir. Balkonlardan aşağıya sarkıtılmış alış-veriş sepetleri de bu

¹³⁰ Mehmed Rauf, aynı yer

manzarayı tamamlamaktadır. Balkonlarda ve pencere kenarlarında duvara çakılmış çivilerden sarkan domates, soğan, kavun hevenkleri göze çarpar. Kenar mahalle dükkânlarının önü, satılan malların sergileriyle kaplıdır. Bu sergilerde elma, armut, üzüm, kestane, domates, patates "toz toprak içinde"dir. Satıcıların, müşteri beklerken sergiledikleri manzara da ortama uygundur; ya kızlarının başındaki sirkeleri ayıklayıp bitleri kırmakta, yahut bir komşunun saçlarını tarayıp tuvaletini ikmel atmaktadır.

Mehmed Rauf, bunları belirledikten sonra kenar mahallelerin genel insan manzarasını şöyle tamamlar: "Halk hayatını evlerinin önünde, sokakta geçiriyor, sonra avam arasında saç tuvaletine son derece itina olunuyor, bukleler, merdivenler, şehnişinler, kalelerle alelacayip bir şey ki, yağlı, tutkallı camlarla pek latîf ve (kerîh!) bir manzara irae ediyor. Evlerin kapısının önünde, bitler kırılmakta veyahut, saçlar yağlanmakta iken çiğnenmiş elma, kestane kabukları, sebzevât muzahrefâtından mürekkeb bir mezbele halinde olan sokak ortasında yarı çıplak çocuklar, yuvarlana yuvarlana oynuyorlar; bütün bu aile sahnesinin letafetini ikmal için, sokak süpürücülerini de ilave etmek lazım."¹³¹ Napoli'de, toz toprak içindeki kenar mahallelerin halkı son derecede kaba, görgüsüz ve cahildir. "O kadar ki mesela bir sokaktan geçerken başınızdan aşağı bir kova pis su boşalttığını gördüğü halde, afv dileyeceğine küfür eden kadınlara tesadüf olunuyor. Cehalete gelince, belediye dairesinde bir kâtip bana İstanbul'un hangi memlekette olduğunu sordu dersem fazla söylemeğe fırsat kalmaz. Türkçe'yi Fransızca zannediyorlar, Napolili olmayan bir insanın nasıl yaşayabildiğine hayret ediyorlar!..."¹³² Yazara göre, asıl tuhaf olan; Napoli halkının bu toz-toprak, bu dağınıklık ve pislik içinde hayatını "şen ve şâtir, handân ve nağmekâr" sürdürmesidir.

Görüldüğü gibi seyahatnamelerde kenar mahalleler ve buralarda yaşayan fakirlerle ilgili izlenimler pek geniş değildir. Bunun çeşitli sebepleri olabilir. Seyyahlar zaten yabancı oldukları ülke ve şehirlerde yollarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalacakları için kenar semtlere girmekten mümkün olduğunca kaçınırlar. Bir başka önemli sebep de, seyyahların "şayan-ı temaşa" addettikleri muhteşem eserleri, büyük binaları, müze ve benzeri yerleri görmeye daha çok önem vermeleridir. Sınırlı bir zamanda ülkelerin her yerini gezmek mümkün olamayacağından, seyyahlar önceliğe aldıkları yerlerde dolaşmayı tercih ettikleri için kenar mahalleleri gezmeye zamanları kalmamaktadır. Böyle yerleri ancak Ahmet Midhat, Fağfurizade Hüseyin Nesimi ve Mehmed Rauf gibi özel merakı olanlar yahut da Halit Ziya gibi taraflı bir bakış açısının yönlendirdiği seyyahlar gezmeyi tercih etmişlerdir. *Seyahatname-i Londra* yazarında ve Asmaî'de ise büsbütün farklı bir yaklaşım vardır. Bu iki seyyah, Londra'yı bütün yönleriyle ayrıntılı olarak ele alıp tanıtmaya fikrinde oldukları için şehrin fukara halkına ve kenar semtlerine de değinmeye gerek duymuşlardır.

¹³¹ Mehmed Rauf, aynı yer

¹³² Mehmed Rauf, aynı yer

SONUÇ

XV. yüzyıldan başlayarak zaman zaman temas ettiğimiz, pek çok tarihî olayda karşı karşıya geldiğimiz, hatta kimi zaman bazı ülkeleriyle kader birliği ettiğimiz Avrupa'nın kültür ve medeniyeti, bu medeniyet dairesine girdiğimiz dönemden itibaren çeşitli yönleriyle incelenmiştir. Özellikle Tanzimat sonrasında Avrupa dillerinden yapılan çeviriler, Avrupa ülkelerini tanıtan kaynak kitaplar, gazete yazıları... kıtayı tanıma anlamında önemli bir birikim oluşturur.

Tanzimat'ın hemen öncesinde ve sonrasında Avrupa'nın birinci elden kaynaklarla, nispeten dolaysız bir şekilde tanınmasında sefaretnamelerin ve seyahatnamelerin hiç de küçümsenmeyecek bir rolü olmuştur. Hatta tereddütsüz olarak denebilir ki; Avrupa'nın tanınması önemli ölçüde, *öncelikle* sefirlerin raporları ve seyyahların gezi hatıraları sayesinde gerçekleşmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa ülkeleri arasındaki ikili ilişkilerin savaş meydanları dışında da iyice yoğunlaştığı Tanzimat döneminde karşılıklı gönderilen elçiler, kimi zaman bir kitap hacmine ulaşan raporlarıyla *tanışmayı* doğrudan gerçekleştiriyorlardı. Yine aynı dönemde ve sonrasında karşılıklı olarak gidip gelen seyyahların yazdığı çok sayıdaki seyahatname, bu tanışmanın sınırlarını ve boyutlarını daha da genişletmekteydi. Bu bakımdan, ayrı ayrı Avrupa ülke ve milletlerinin, bir bütün olarak Avrupa kültür ve medeniyetinin Osmanlı ülkesinde tanınmasında seyahatnameler önemli bir fonksiyona sahiptir. XIX. yüzyılın hemen öncesinden XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı'nın Avrupa'yı nasıl tanıdığını en geniş ve derin ölçekte belirleyebilmek için ihmal edilmemesi gereken, hatta özellikle ele alınması gereken kaynaklar arasında yer alan seyahatnamelerin incelenmesi sonucunda bazı konular daha da belirginlik kazanmıştır. Bunları, çalışma neticesinde ulaştığım sonuçlar olarak, ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışacağım.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşmanın gündeme gelmesinden sonra seyahatlerin yönü de belirgin olarak değişmiştir. Gerçi bu dönemde de Afrika'ya, Asya içlerine giderek oralarda gördüklerini anlatanlar yok değildir. Ancak, XIX. yüzyılda Osmanlı seyyahlarının Avrupa yönüne adeta bir "seyahat kervanı" oluşturdukları görülür. Bu seyyahların amacı Avrupa'yı tanımak ve canlı gözlemlere dayanarak Osmanlı kamuoyuna tanıtmaktı. Bütün olarak bakıldığında bu seyahatlerin sayısının, bir medeniyeti tüm yönleriyle tanımak bakımından yeterli olup olmadığı belki tartışılabilir; fakat oran ne olursa olsun Türk seyyahların Avrupa'nın tanınması ve tanıtılması yönündeki çabaları küçümsenemez.

Osmanlı'nın Avrupa'yı hem coğrafya hem de kültür ve medeniyet bakımlarından tanımada seyahat eserlerinin büyük payı olduğunu bu çalışmayla ortaya koymuş bulunuyorum. Osmanlı'nın Batılılaşma tarihi ve modernleşme hareketleri üzerinde araştırma yapıp değerlendirmelerde bulunanların Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin *Fransa Sefaretnamesi* ile Mustafa Sami Efendi ve Sadık Rifat Paşa'nın Avrupa hakkındaki risaleleri gibi birkaç öncü kaynağı temel aldıkları bilinmektedir. Fakat dikkat edilirse bunların hemen tamamı Fransa merkezli bir Avrupa'yı tanıtır Osmanlıya. Modernleşme hareketlerinin başlangıç aşamasında Osmanlı için öncelikte elbette Fransa vardı; fakat Avrupa Fransa'dan ibaret olmayıp bir bütündür ve sonraki seyahat eserleri Avrupa'nın bu bütünlüğünü ortaya koymuştur. Osmanlı'nın, modernleşme dönemi çerçevesinde İngiltere'yi, Avusturya'yı, Almanya'yı, İskandinav ve Akdeniz ülkelerini geniş şekilde tanınması seyahatnameler sayesinde olmuştur. Geziler zaman zaman belli ülkelere yoğunlaşmış olsa da seyyahların büyük çoğunluğunda genelleyici, bütünleyici bir bakış olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Seyahatnameler Avrupa ülkelerinin coğrafyasını, kurumlarını, kültür ve medeniyetini, insanını sadece birer ayna gibi yansıtmakla kalmamıştır. Öte yandan seyahat eserlerinin, toplumun hayatında çok büyük değişikliklere yol açtığı da

söylenemez; fakat bu eserler aracılığıyla Osmanlı ülkesine taşınan Avrupa kültürünün, Avrupa'daki yaşam biçimlerinin etkileri de kendini göstermekte gecikmemiştir. XVIII. yüzyılda Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin sefaret seyahati sonrasında Fransa'da *turquerie* modası alıp yürümüştü. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda İstanbul ve Mısır'ın kibar âlemlerinde, etkileniş biçimi bakımından buna benzeyen fakat özünde bunun tam karşıtı bir yaşam tarzı olan Avrupalılık, daha doğrusu *Avrupalı gibilik*, *alafrangalık* modası başlamıştır. Bütün bir Lale Devri zevkte ve yaşam biçiminde *alafrangalığın* doruğa çıktığı bir dönem olarak tarihteki yerini almıştır.

Bu dönemde Avrupa insanının yaşam biçiminin, giyim tarzının, eğlence şekillerinin, dekorasyon zevkinin taklidi gibi biçimci etkilenmelerin yanı sıra gerek eğitim alanında gerekse teknik alanda bazı yenilikler olduğu da dikkatten kaçmamalıdır. Bunların en önemlisi hiç şüphesiz, Yirmisekiz Çelebi'nin seyahatinin sonuçlarından biri olan matbaanın daimi faaliyet yapacak şekilde açılmasıdır. İlk ciddi botanik ve hayvanat bahçesi düzenlemeleri gibi müzecilik fikirlerinin de seyahatnamelerde dile getirilmiş olması bir başka önemli noktadır. Sanat alanındaki etkilenmeler ise bilhassa mimari ve resimde kendini göstermiştir. İstanbul'da yapılan yeni binalarda, bilhassa saray, köşk ve yalılarda dönemin Batı *éclectique* mimarisinin tesirleri açıktır. Seyahatnamelere geniş olarak yansıyan Avrupa resim sanatının iyice tanınmasından sonra Türk resminde de bir Avrupalılaşıma eğilimi görülmeye başlanmıştır. Ayrıca seyyahların, Avrupa'dan seyahat izlenimlerinin yanı sıra başka kaynaklarla da döndükleri ve izlenimlerini bunlarla besledikleri bilinmektedir. Avrupa'yı bir kültür ve medeniyet merkezi olarak gören bazı seyyahların resimler, broşürler, planlar, seyahat kılavuzları, mecmualar, kitaplar, klişeler, kataloglar, albümler vb. dokümanlarla memlekete döndükleri kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. Daha erken zamanlarda Yirmisekiz Çelebi'nin Paris'ten birtakım saray ve bahçe planları, krokiler getirdiği de malumdur. Buna karşılık esas etki seyahat izlenimlerine, canlı gözlemlerin sonuçlarına aittir. Osmanlı ülkesindeki bu gelişmeler elbette, bütünüyle seyahatnamelere bağlı olarak görülmüş değildir; fakat seyahatnamelerin en azından belli bir çevrede etkili olduğunu, değişikliklerde ve yeniliklerde rol oynadığını kabul etmek gerekir.

XIX. yüzyıl, Avrupa'da şehircilikten sanata, sanayi ve ticaretten eğitime, bilim ve teknolojiye bürokrasiye hemen bütün alanlarda yeniliklerin, köklü değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Osmanlı için "imparatorluğun en uzun yüzyılı" olan bu dönemde Avrupa her alanda dev adımlarıyla ilerlemekte, Mustafa Sami Efendi'nin deyişiyle hızlı haberleşme sayesinde "yüz saatlik bir mesafeyi bir saate indirmekte"dir. Bu ilerleme duraklamaksızın XX. yüzyılda da devam etmiştir.

Avrupa'ya giden Osmanlı seyyahları kendilerine ilginç gelen, okuyanların da ilgisini çekeceğini düşündükleri hemen her şeyi seyahat eserlerine "boca etmişler"dir. Kendileri için yeni bir dünya olan ve *Binbir Gece Hikâyeleri*'ndeki âlemlere benzettikleri bu coğrafyayı en ince ayrıntısına kadar tanıtmaya çalışmışlardır. Bunu yapmaktaki amaçları büyük ölçüde, "faydalı olmak", okuyanların istifade etmesini sağlamaktır. Bu amaçla eserlerini meydana getirirlerken içlerinde Ahmet Midhat gibi Avrupa'ya eleştirel gözle bakanlar da vardır, Ebuzziya Tevfik gibi büsbütün hayran olanlar da. Manevi ve ahlâkî meselelerde tereddüt gösterebilirler bile şehircilik, eğitim, sanat, çalışma gibi alanlarda Avrupa'nın üstünlüğü bütün seyyahlar tarafından mutlak bir doğru olarak kabul edilmiştir.

Seyyahların Avrupa'da modern şehircilik çalışmalarına, bu alandaki yeni düzenlemelere öncelikle dikkat ettikleri görülmektedir. Özellikle Paris, Londra, Viyana gibi XIX. yüzyılın önemli başkentlerinde yapılan şehir planlamaları, açılan yollar ve meydanlar uzun tasvirlerle seyahatnamelere aktirilmiştir. Bilim ve tekniğin gösterge sahalarından olan sanayi sergileri, botanik bahçeleri, yine bu alandaki çalışmaların sonucu olarak ortaya çıkan yeni ulaşım araçları, iletişim vasıtaları, büyük fabrikalar ve iş yerleri seyyahların ilgi gösterdiği başlıca unsurlar olmuştur. Eğitimin uygulama alanları olarak okullar ve "teşrihhaneler", sanat eserlerinin bir arada görülebildiği güzel sanat galerileri seyyahların eserlerine yansımıştır. Tiyatrolar ve opera salonları hem bu sahne sanatlarının aktif olarak takip edildiği birer kurum hem de mimari özellikleriyle hayranlık uyandıran yapılar şeklinde ele alınmıştır. Seyyahlar kiliselerde dinsellikten ziyade mimari özelliklere ve güzel sanat eserlerine, saray ve şatolarda tarihe, sanata ve

mimariye dikkat çekerler. Kültür ve medeniyetin bütün unsurlarına sahip çıkıldığını, bunların titizlikle korunduğunu, tarihe büyük saygı duyulduğunu ise müzelerde, anıtlarda ve tarihî yapılarda görmüşlerdir.

Avrupa medeniyetinin hızla gelişmesinde "buhar", "matbuat" ve "hürriyet" in büyük etkisi olduğu fikri hemen bütün seyyahlar tarafından doğrudan veya dolaylı olarak ifade edilmiştir. Bunun hemen ardından medeniyetin büyük ölçüde insana bağlı olduğu düşüncesi ileri sürülür. Avrupa ülkelerinde insana verilen değer, insanın önemi, seyyahların üzerinde durdukları temel meselelerdendir. İnsanın azimli çalışması sayesinde ülkeler kalkınmakta, medeniyet ilerlemektedir. Avrupalıların, her işi azim ve gayretle yaptıkları, her işte başarılı oldukları ve olacakları düşüncesi seyyahlar arasında genel bir kabul olarak yerleşmiştir.

Hiç durmadan "geceli gündüzlü çalışan" Avrupa insanının kanun ve kurallara uymadaki titizliği, çalışmaya olduğu kadar eğlenceye de zaman ayırması seyyahların dikkatini çeken noktalardandır. İnsanların bu düzenliliğine, devletin kanunlarıyla toplumun kurallarına uymadaki hassasiyetine paralel olarak yöneticiler de halkın hayatını kolaylaştırmak, onlara daha iyi hizmet edebilmek için büyük çaba sarf ederler. Adalet, eğitim, "terbiye-i milliye" hukuk, sanat, siyaset, teknoloji... kısacası her şey insanın hizmetindedir. Ulaşılan başarıda insanı kadın ve erkek olarak ikiye ayırmayan bir zihniyete sahip olmanın da payı büyüktür. Eğitimde, eğlencede, çalışmada, mahkemede, hayatın her alanında kadınla erkek bir aradadır; kadınlarla erkeklerin hak ve ödevlerinde eşitlik vardır. Önemli olan kadın veya erkek değil, toplumun tamamıdır. Buna karşılık bazı özel durumlarda kadına ayrıcalık tanınır; erkekler kadınlara daima nazik muamele ederler, salonlarda, toplantılarda onlara yardımcı olurlar.

Avrupa'da kurumlar bir bütünün parçaları gibidir; her şey birbirini tamamlamak için adeta el ele vermiştir. Bilim ile tarım-sanayi-ticaret, eğlence ile sanat, eğitim ile teknoloji, kentleşme ile *écologie*, birbiriyle pek ilgisi yokmuş gibi görünen ekonomi ile adalet "saat çarkı gibi işleyen" düzende hep bir bütünlük gösterir. "Kurumlaşma" fikri Avrupa ülkelerinin hepsinde bütünlüğü sağlayıcı bir etken olarak görülür. Ülkelerin zenginleşme sebeplerinin kökenlerine inen bazı seyyahlar, sömürgecilik meselesine de temas ederler ve bazı suçlayıcı ifadeler kullanırlar; fakat sonuçta Avrupalıları, medeniyeti bir noktada toplayıp ilerlettikleri için takdir ettikleri görülür. Bunun yanı sıra, "medeniyeti koruma" düşüncesiyle Fransa, İngiltere, Almanya gibi büyük Avrupa ülkeleri düzenli ve güçlü ordulara sahip olmanın gerekliliğinin bilincindedir. Bu alandaki çalışmalar ve yenilikler de seyahatnamelere yansımıştır.

Avrupa'nın tanınmaya başlandığı yıllarda, seyahatnameler arasında öncelikle Sadık Rifat Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi*'ni, Mustafa Sami Efendi ile Sadık Rifat Paşa'nın Avrupa hakkındaki risalelerini, Mehmet Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa*'sını ve *Seyahatname-i Londra* adlı eseri görmekteyiz. Bunlar içerisinde risalelerin belli bir ağırlığı vardır. Çünkü her iki risale de, yazarlarının uzun yıllar devam eden hariciye görevlerinin ve Avrupa tecrübelerinin ürünüdür. Tek tek ülkelerden söz etmeseler bile bu iki risalede yazarların görev yaptıkları veya gezip gördükleri Fransa, Almanya, Avusturya ve İtalya izlenimlerinin sonuçları birleşmiştir. Avrupa ile çeşitli bakımlardan mukayeselerin yapıldığı bu iki eser, sanırım, sonraki seyyahlara da örnek olmuştur. Sadık Rifat Paşa ile Mustafa Sami Efendi'nin üzerinde durdukları eğitim, ekonomi, halkın refahı, adalet, sanayileşme ve kentleşme gibi meseleler kendilerinden sonra kaleme alınan pek çok seyahat eserinin temelini teşkil etmiştir. Bunlar kadar derin fikirler barındırmamakla birlikte Mehmet Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa*'sında ve *Seyahatname-i Londra* adlı eserde de Avrupa'nın çeşitli yönleriyle geniş olarak tanıtıldığı görülür; belki bu iki eserin işlevini bu açıdan değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Avrupa'yı en geniş şekilde anlatan seyyah, Ahmet Midhat Efendi'dir. Onun bin sayfadan fazla tutan eserinde Avrupa ile ilgili hemen her şeyi bulmak mümkündür. Avrupa'nın "terakkiyât-ı maddiye"sini takdir etmekle beraber Kuzeyliler dışında Avrupa halklarının bir "tedenniyât-ı maneviye" içinde bulunduğunu ileri süren Ahmet Midhat bu yönüyle dikkat çeker. Maddi unsurlara bakarken bir medeniyetçi, manevi öğeleri değerlendirirken ise bir ahlâkçı gibi hareket eden yazar, medeniyeti oluşturan unsurların Avrupa'dan tereddütsüz alınması taraftarıdır. Fakat bu yapılırken

Osmanlı'nın kendi gelenek ve görenekleri, ahlâk anlayışı, yaşama biçimi en küçük bir zarar görmemelidir. Ahmet Midhat gibi, Avrupa medeniyetine bilhassa insana eleştirici tavırla yaklaşan seyyahlardan biri de Asmaî'dir. Ahmet Midhat'tan iki yıl sonra Avrupa seyahatine çıkan ve onun uğramadığı bir ülkeye, İngiltere'ye giden Asmaî'nin İngilizler hakkında genellikle olumsuz ifadeler kullandığı görülür. Ahmet Midhat'ın Fransızları ahlâk bakımından düşük bulması gibi o da İngilizleri kendini beğenmiş, samimiyezsiz, İslam düşmanı kişiler olarak değerlendirir. Londra hakkındaki düşüncelerini belirtirken de hayranlıktan ziyade sınırları daraltılmış bir takdir hissiyle hareket eder.

Ahmet İhsan ise Ahmet Midhat'ın seyahat eseri kadar olmasa da hayli hacimli seyahatnamesinde Avrupa'da "gördüklerini" anlatırken meselelere büyük ölçüde tarafsızlıkla bakar. Avrupa milletlerinin ahlâkının ve yaşam biçiminin Avrupa medeniyetinin bir parçası olduğunun, dahası Avrupa'da her şeyin bir bütünlük içerisinde bulunduğunun bilincindedir. Bu nedenle, Fransızların veya başka Avrupa milletlerinin düşük ahlâklı olduğunu iddia edenlere karşı çıkar; her toplumu kendi değerleri içerisinde görmek gerektiği fikrindedir. Maddi medeniyete ve teknolojiye bakışıyla halkın ahlâkına bakışı arasında pek fark yoktur; ikisini bir bütün olarak ele alır. Ahmet Midhat ile Asmaî arasında kurulan paralellik, Ahmet İhsan ile Fağfurizade arasında aynı şekilde kurulabilir. Adalet, medeniyet, eğitim... hususlarında zaman zaman mukayeseli değerlendirmeler yapan Fağfurizade, Avrupa medeniyetini bir bütün şeklinde yorumlar. İleri sürdüğü fikirlerden, yaptığı tekliflerden meseleleri çok boyutlu olarak düşünebildiği ve gördüklerine geniş bir açıdan bakabildiği anlaşılmaktadır.

Jöntürklerin XIX. yüzyıl sonlarında Avrupa'ya giden temsilcilerinden olan Şerefeddin Mağmumi, İngiltere, İtalya, Belçika, Almanya gibi ülkelerde gördüklerini anlatırken hemen her konuda İstanbul ve Mısır ile Avrupa şehirleri arasında karşılaştırmalar yapar. Bilhassa kentleşme ve şehir düzenlemesi problemlerine temas eden Mağmumi, İstanbul ve Mısır'da da Avrupa kentlerindeki gibi yeni düzenlemeler yapılabileceğini savunur. Mağmumi'nin Avrupa karşısındaki tavrının dikkat çekici özelliği nüfus, yeni kentleşme, yapıların ülkeler ve şehir halkı için taşıdığı anlam, ülkedeki halk tabaka'arı gibi konulara ağırlık vermiş ve bunu yaparken kurumların önemine özellikle dikkat çekmiş olmasıdır. İtalya'da ise geniş ve çok boyutlu tarihîlik görüntüsünün de etkisiyle olsa gerek, yorumlarını daha çok tarih planına kaydırır.

XX. yüzyıla yaklaşıldığında ve bu zaman diliminin ilk yıllarına gelindiğinde "Avrupa" sözünün yarattığı bütün olumlu çağrışımlar Osmanlı için sadece Almanya demektir sanki. Ahmet Midhat ve Ahmet İhsan'ın seyahatnamelerinde müzeleriyle, bazı devlet kurumlarıyla, şehir görüntüleriyle tanıtılan Almanya; Celal Nuri, Halit Ziya, Mehmet Âkif, Mehmet Celal, Cenap Şahabettin gibi yazarlar tarafından daha geniş olarak ele alınmıştır. Almanya artık Avrupa seyahati güzergâhlarında bir nokta değil, asıl merkezdir.

Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya arasında, savaş müttefiki olmaya kadar ilerleyen yakınlık Türk seyyahlarının bu ülkeye yönelmelerine zemin hazırlamıştır. Bu beş yazarın hepsinin de seyahat yılları 1910'lardır. Celal Nuri dışındakilerin seyahatleri ise doğrudan doğruya I. Dünya Savaşı'nın sürdüğü zamanlara rastlar. Bunlar içerisinde Almanya'yı en geniş olarak tanıtan Halit Ziya'dır. Gezisinin gözlem ve tecrübelerini *Almanya Mektupları*'nda, sonuçlarını ise *Alman Hayatı*'nda ortaya koyan yazar, "müttefikimiz" hakkında daima olumlu konuşur. Halit Ziya, ilk Avrupa seyahatini 1889'da yapmış ve henüz çok genç olduğu bu tarihte Avrupa'da gördükleri karşısında büyük hayret ve hayranlık duymaktan kendini alamamıştır. Yazarın aynı hayran bakışı, 1915'teki seyahatinde bu kez Almanya karşısında tespit edilir. Almanya'nın insanıyla, idaresiyle, kurumlarıyla oluşturduğu medeniyet, gösterdiği ilerleme; Batı medeniyetinin getirdiği bütün yenilikleri bünyesinde barındırmaktadır. Bilhassa eğitim kurumlarının önemi üzerinde duran Halit Ziya'ya göre Avrupa medeniyeti demek Almanya demektir. Celal Nuri'de başlayan, Halit Ziya'da devam eden bu taraflı bakış, Cenap Şahabettin'de de görülür. Cenap'ın da eğitim kurumlarına ve buna bağlı olarak maarif meselesine geniş yer verdiği, Almanya'nın maarif sisteminin analizini yapmaya çalıştığı tespit edilir. Dost ve müttefik bir ülkede bulunmanın psikolojisiyle hareket eden şair Almanya'nın eğitim-ordu-sanayi-ekonomi gibi dört temel üzerinde sürekli olarak yükseldiği fikrindedir.

Genel olarak bakıldığında, seyyahların öncelikle hayret ve hayranlık duygularıyla Avrupa'yı dolaştıklarını söylemek mümkündür; önlere birdenbire açılan böyle bir dünya karşısında farklı düşünceleri sanırım zaten zordur. Bununla birlikte seyyahlar, meselelerin özüne inmeyi de bilmişlerdir. Avrupa kurumlarını incelerken zaman zaman mukayeselere başvurmaları, memleket için yeni ve yapıcı önerilerde bulunmaları, Avrupa halklarıyla Osmanlı insanını çeşitli bakımlardan karşılaştırmaları, ülkeler arasında kıyaslamalar yapmaları bunun göstergesidir. Avrupa, Türk seyyahlarca sadece renkli ve canlı bir tablo gibi seyredilmemiş; bu tablonun nasıl meydana getirildiği üzerinde seyyahlar tarafından değerlendirmeler de yapılmıştır. Farklı bir dünyaya baktıklarının bilicinde olan seyyahlar, bu farklılığı yaratan nedenlere temas ederken üstün bir medeniyetin dışında kalmanın, doğrudan onun içinde yer alamamanın hüznünü yaşamışlardır. Ancak, onların yaptığı sadece hüznü duymak değildir. Özellikle Mustafa Sami Efendi, Sadık Rifat Paşa, Ahmet Midhat Efendi, Fağfurizade Hüseyin Nesimi, Ahmet İhsan, Şerefeddin Mağmumi gibi yazarların seyahatnamelerinde çeşitli konularda zaman zaman, "program" mahiyetinde tekliflerde bulunulduğu, yapıcı mukayeselere yer verildiği görülür. Her ne kadar taraflı bir bakış açısıyla hareket etmiş olsalar bile Celal Nuri, Halit Ziya ve Cenap Şahabettin'in de aynı yapıcı teklifleri yinelediğini belirtmek gerekir.

KAYNAKLAR

(Yazarların Soyadına-Adına Göre)

150. *Yılında Tanzimat*, (Yayıma hazırlayan: Hakkı Dursun YILDIZ) TTK Yay., Ankara, 1992, 598 s.
"1900 Paris Sergisindeki Resmî Osmanlı Pavyonu", *Tarih ve Toplum*, sayı: 8, Ağustos 1984, s. 5
A to Z London, y. y., t. y., 288 s.
"Abdülmeccid Zamanında Türk-Fransız Dostluğu", *Hayat-Tarih Mecmuası*, sayı: 8 / 140, Ağustos 1976
ACAROĞLU, Türker, "Büyük Türk Gezgini Evliya Çelebi", *Türk Folklor Araştırmaları*, c. VII, sayı: 148, Kasım 1961, ss. 2548-2550
ACKERL, Isabella-Elfriede MULL, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Avusturya", (Çev.: Berran GELGÜN) *Argos*, no: 29, Ocak 1991, ss. 128-129
ADIVAR, Abdülhak Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1943, 225 s.
ADIVAR, Halide Edip, *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul, 1945
Ahmet Haşim, *Üç Eser: Bize Göre/Gurabâhâne-i Laklakani/Frankfurt Seyahatnamesi*, (Haz.: Mehmet Kaplan) MEB Yay., Ankara, 1989, 227 s.
Ahmet İhsan, "Bakteriyolojihaneyi Bir Ziyaret", *Servet-i Fünun*, c. VIII, nr. 208, 23 Şubat 1310, ss. 406-407
Ahmet Midhat, *Avrupa Âdâb-ı Muaşeretini yahut Alafranga*, İkdâm Mtb., İstanbul, 1312, 636 s.
Ahmet Midhat, *Kâinat*,
Ahmet Midhat, *Üss-i İnkılap*, İstanbul, 1877
Ahmet Rasim, *Matbuat Tarihimize Medhal-İlk Büyük Muharrirler: Şinasi*, Yeni Mtb., İstanbul, 1927, 160 s.
AKBAL, Oktay, "Londra'da Bir Şair", *Vatan Mahzun Ben Mahzun*, Yazko Yay., İstanbul, 1983, ss. 79-82
AKÇURA, Prof. Yusuf, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981, XVI+212 s.
AKÇURA, Yusuf, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri: XVIII. ve XIX. Asırlarda*, TTK Yay., Ankara, 1988, 174+26 s. resim+harita, 3. b. (1. b.: 1940, 2. b.: 1985)
AKGÜN, Adnan, *Ebuzziya Teyfik'in Mecmua-i Ebuzziya'daki Hatıraları*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1987, II+254 s.
AKINCI, Gündüz, *Abdülhak Hâmit Tarhan: Hayatı, Eserleri ve Sanatı*, AÜDTCF Yay., Ankara, 1954
AKINCI, Gündüz, *Batı'ya Yönelirken Şinasi*, AÜDTCF Yay., Ankara, 1962, 47 s.
AKINCI, Prof. Dr. Gündüz, *Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859)*, Atatürk Ün. Yay., Ankara, 1973, 92 s.
AKSÜT, A. K., *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, İstanbul, 1944
AKSÜT, Ali Kemal, "Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati", *Resimli Tarih*, sayı: 4, Nisan 1950
AKTAN, Arife, *Halit Ziya'nın "Almanya Mektupları: 1-22"*, İÜ Türkiyat tez no: T. 1846, İstanbul, 1978, XIII+154 s.
AKTAR, Cengiz, *Türkiye'nin Batılaşması*, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1993, 151 s.
AKTAŞ, Doç. Dr. Şerif, *Yakup Kadri Karaosmanoğlu*, KTB Yay., Ankara, 1987, 178 s.
AKYAVAŞ, Prof. Dr. Beynun, *Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi*, TKAE Yay., 1993
AKYÜZ, Prof. Kenan, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri: I (1860-1923)*, Mas Mtb., y. y., t. y., 266 s.
Ali Rıza-Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız I-II*, Tercüman 1001 Temel Eser Yay., c. I: 160 s.; c. II: 162 s., resimli
ALTAR, Cevad Memduh, *XV. Yüzyıldan Bu Yana Türk ve Batı Kültürlerinin Karşılıklı Etkilenme Güçleri Üzerine Bir İnceleme*, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1981
ALTINAY, Ahmet Refik, *Osmanlılar ve Büyük Friedrich*, İstanbul, 1333
ALTINAY, Ahmet Refik, *Tarihî Simalar*, Kitaphane-i Askerî-İbrahim Hilmi-Matbaa-i Hayriye, y. y., 1331, 136 s.
ALTUN, Ara, *Dipnotu ve Bibliyografya Esasları*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1986, 26 s.
AMİN, Samir, *Avrupa Merkezilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1993
AnaBritannica Dünya Ülkeleri 1987, Ana Yay., İstanbul, 1987, 214 s.
AND, Metin, *Osmanlı Tiyatrosu*, AÜDTCF Yay.: 528, Ankara, 1976
AND, Metin, "Sultan Aziz'in Londra Seyahati", *Hayat-Tarih Mecmuası*, sayı: 10, Kasım 1967, ss. 14-19

- ANDI, M. Fatih, *İnsan Toplum Edebiyat*, Kitabevi Yay., İstanbul, 1995, 190 s.
- "Ara Güler'in Objektifinden Roma Çeşmeleri", *Beymen-Status*, sayı: 19, Şubat 1990, ss. 100-104
- ARIKAN, Prof. Dr. Muzaffer, Dr. Paulino TOLEDO, XIV-XVI. Yüzyıllarda Türk-İspanyol İlişkileri ve Denizcilik Tarihimize İlgili İspanyol Belgeleri (*Las relaciones Turco-Españolas en los siglos XIV y XVI. Documentos Españoles relativos a la historia naval Otomana*), TC Genel Kurmay Başkanlığı DKK Yay., Ankara, 1995, 334 s.+ harita
- ARIKAN, Zeki, "Bürokrasi, Savaş-Barış, Diplomasi ve Ahmed Resmî Efendi", *Tarih ve Toplum*, sayı: 151, Temmuz 1996, ss. 55-59
- ARNOLD, David, *Coğrafi Keşifler Tarihi*, (Çev.: Osman BAHADIR) Alan Yay., İstanbul, 1995, 98 s.
- ARSLAN, Necla, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., 1992(?)
- ASLANAPA, Oktay, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1989, 454 s., 2. b.
- ATASOY, Prof. Dr. Nurhan, "Türk Minyatürlerinde Avrupa Modası: Osmanlı Aydını Batı'yı Tanıyor muydu?", *Beymen-Status*, sayı: 6, 1986, ss. 56-63
- ATAY, Falih Rıfkı, *Başveren İnkılapçı: Ali Suavi*, Dünya Yay., 64 s.; Türkiye Millî Talebe Federasyonu Devrim Gençliği Dergisi Yay., Ankara, 1954, 77 s.
- Atlas Général*, Larousse, Paris, 1959, 456 p.
- Atlaslı Uygarlıklar Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul, 1993
- Avrupa'da Merasim ve Âdât*, (Çev.: M. Ş.) Kaspar Mtb., İstanbul, 1312, 30 s.
- Ayhan, *Fransız İmparatoriçesi Öjeni ve Abdülaziz*, Milliyet Mtb., İstanbul, 1927, 92 s.
- AYRAL, Gülgün, "Tarihin ve Doğal Çevrenin İç İçe Olduğu Kent: Londra", *Ak-Kadın*, sayı: 52, Eylül-Ekim 1992, ss. 6-8
- AYTAÇ, Doç. Dr. Kemal, *Avrupa Eğitim Tarihi: Antik Çağ'dan XIX. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara, 1972, 312+XII s.
- Baburnâme-Babur'un Hatıratı I-II-III*, (Haz.: Reşit Rahmetî ARAT) MEB Yay., İstanbul, 1986, 628 s.
- BÆDEKER, Karl, *Italie Méridionale Sicile, Sardaigne, Malte, Tunis, Corfou, Manuel du Voyageur*, Leipzig, 1907, 499 s.
- BÆDEKER, Karl, *L'Italie: Des Alpes A Naples Manuel Abrégé Du Voyageur*, Leipzig, 1926, 514 s.
- Bahaeddin, "Seyahat", *Servet-i Fünun*, c. IX, nr. 226, ss. 287-288
- BAKIRCI, Hasan, "Gezi Literatüründen Gezi Edebiyatına...", *Cumhuriyet Kitap*, sayı: 348, 17 Ekim 1996, ss. 8-9
- BANARLI, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I-II*, MEB Yay., İstanbul, 1971, c. I: 1-634+V s., c. II: 641-1366
- "Başlangıçtan XVII. Yüzyıla Kadar Türk-Alman Kültür Münasebetleri", UNESCO raporu *Batıda Aşk ve Cinsellik (Amour et sexualité en Occident)*, (Der.: Georges DUBY, Çev.: Ayşen GÜR) İletişim Yay., İstanbul, 1992, 295 s.
- BAYKARA, Tuncer, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1992, 194 s.
- BAYRI, Mehmet Halit, "Türkiye Seyahatnameleri", *Yeni Türk Mecmuası*, sayı: 73, Şubat 1939, s. 65-68
- BAYSUN, Cavit, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat I*, Ankara, 1940
- BAYSUN, M. Cavid, "Evliya Çelebi", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., İstanbul, 1964, c. IV, ss. 400-412
- BEKİROĞLU, Nazan, "Unutulmuş Bir Müsteşrik: Olga dö Lebedeva/Madam Gülnar", *Dergâh*, sayı: 46, Aralık 1993, ss. 8-10
- BENEVOLO, Leonardo, (Çev.: Nur NİRVEN) *Avrupa Tarihinde Kentler*, Afa Yay., İstanbul, 1995, 264 s.
- BERKES, Niyazi, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yay., Ankara, 1975, 303 s.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay., İstanbul, 1978(?), 658 s.
- BERRY, Adrian, *Bilimin Arka Yüzü*, Tübitak Yay., Ankara, 1996, 310 s.
- BERTELSMANN, *Bugünkü Dünyamız: Atlas Ansiklopedi 1993*, II c., Gün Yay., İstanbul, 1993
- BEYATLI, Yahya Kemal, *Azîz İstanbul*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1974
- BEYATLI, Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hatıralarım*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1986, 250 s., 3. b.
- BEYATLI, Yahya Kemal, *Edebiyata Dair*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1984, 370 s., 2. b.
- BEYATLI, Yahya Kemal, *Kendi Gök Kubbemiz*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1974
- BEYATLI, Yahya Kemal, *Siyasî ve Edebî Portreler*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1986, 162 s., 3. b.
- BEYDİLLİ, Dr. Kemal, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar: XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1985, XXIII+219 s.
- BİLGEGİL, Prof. Dr. M. Kaya, *Yeni Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar*, Ankara, 1976
- BİLGEGİL, Prof. Dr. M. Kaya, *Yeni Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II: Müteferrik Makaleler I*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1980, 509 s.

- BİLGEGİL, M. Kaya, *Şair Şinasi*, İrfan Mtb., 1972, 42 s.+11 klişe
- BİLGEGİL, M. Kaya, *Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma I*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1979, 499 s., 2. b.
- BİLGEGİL, Prof. Dr. Kaya, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar*, Ankara, 1976
- Bir Osmanlı Bürokratinin Avrupa İzlenimleri: Mustafa Sami Efendi ve Avrupa Risalesi*, (Haz.: M. Fatih ANDI) Kitabevi Yay., İstanbul, 1996, 128 s.
- "Bir Osmanlı Gözlemcinin İngiliz Siyasal Sistemine Bakışı", *Tarih ve Toplum*, sayı: 10, Ekim 1984, ss. 65-67
- BİRAND, Kâmuran, *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimat'a Tesiri*, AÜ İlahiyat Fakültesi Yay.: XI, Ankara, 1955
- BOORSTIN, Daniel J., *Keşifler ve Buluşlar*, (Çev.: Fatoş DİLBER) Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1994, 659 s.
- "Botany Babel", *Harpers and Queen*, November 1988, pp. 263-266
- BRAGUE, Rémi, *Avrupa: Roma Yolu*, (Çev.: Betül ÇOTUKSÖKEN) Kabcacı Yay., İstanbul, 1995, VII+200 s.
- BRAUDEL, Fernand, "Kahvenin Batı'da Yayılması", (Çev.: Mehmet GENÇ) *Tarih ve Toplum*, sayı: 14, Şubat 1985, ss. 22-23/94-95
- BRIDGES, J. K., *Başlangıçtan Bugüne Kadar Kara Ulaştırma Tarihi*, Arkın Kitabevi, İstanbul, 1968, 160 s.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri I-II-III*, Meral Yay., İstanbul, 1975, c. I: XXX+480 s.; c. II: XXI+446 s.; c. III: XVI+320 s.
- "Bütün Parisli Kadınların Kendisi İçin Çıldırıldığı Bir Adam: Moralı Esseyid Ali Efendi", *Resimli Tarih*, sayı: 64, Nisan 1955
- Büyük Türk Klasikleri*, Ötügen Yay., İstanbul, c. I: 1985, c. II: 1990, X c.
- CARIM, Fuat, *Marco Polo ve İbn-i Batuta*, İstanbul, 1966, 94 s.
- Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Haz.: Behçet CEMAL) Çağdaş Yay., İstanbul, 1977
- CEZAR, Mustafa, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, İş Bankası Yay., İstanbul, 1971
- COŞKUN, Erdoğan, *Mehmet Rauf*, Tokar Yay., İstanbul, 1976, 151 s.
- ÇABUK, Erdiğ, "Viyana Kahveleri: Hayat Sevincinin Nabzı", *Cumhuriyet Dergi*, nr. 202, 21 Ocak 1990, ss. 14-15
- Çağdaş Büyük Atlas*, İnkılap Kitabevi-Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988, 105 s.
- ÇELİK, Hüseyin, *Ali Suavî ve Dönemi*, İletişim Yay., İstanbul, 1994, 784+16 s.
- ÇORLU, Salih Münir, "İngilizlerle Münâsebâtımız Nasıl ve Ne Zaman Başladı?", *Yeni Türk Mecmuası*, sayı: 31, Mart 1935, ss. 1959-1964
- DARKOT, Besim, *Avrupa Coğrafyası*, İÜ Yay., İstanbul, 1962, 118 s., 2. b.
- Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risalesi*, (Haz.: Remzi DEMİR) Ankara, 1966, 60 s.
- DİZDAR, Hikmet, *Cenap Şahabettin: Hayatı, Sanatı, Eseri*, Varlık Yay., İstanbul, 1964
- DOĞAN, Yard. Doç. Dr., İsmail, *Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi: Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma*, İz Yay., İstanbul, 1991, 429+10 s.
- Doğumunun Yüz Ellinci Yılında Namık Kemal*, TTK Yay., Ankara, 1993
- du JOURDIN, Michel Mollat, *Avrupa ve Deniz*, (Çev.: A. Muhittin KARGIN) Afa Yay., İstanbul, 1993, 280 s.
- DURAN, Faik Sabri, *Kâşifler Âlemi*, Kanaat Yay., İstanbul, 1958, 191 s., resimli
- "Dünyanın En Güzel Bahçeleri", *Milliyet-Fiesta*, sayı: 39, 17 Nisan 1994, ss. 30-33
- DÜZ, Ayda, "Avrupa'nın Başkenti Denen Paris'in Gelişmesi: Paris, Paris Oldu Ama...", *Hayat-Tarih Mecmuası*, sayı: 10, Ekim 1975
- Ebuzziya Tefik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (Sadeleştirerek yayımlayan: Ziyad EBUZZİYA) İstanbul, 1973
- Edebiyat Antolojisi: 1923'ten Sonra Yetişen Edip ve Şairlerimiz VI*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1940, 123 s.
- Edebiyat Antolojisi: Fecr-i Âti Şair ve Romancıları, Servet-i Fünun'a Zeyil II*, Suhulet Kitabevi, İstanbul, 1938, 147 s.
- EKİZ, Osman Nuri, *Şinasi: Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, Kastaş Yay., İstanbul, 1985, 152 s.
- EMİL, Doç Dr. Birol, *Jön Türklere Dair Vesikalar I: Edebiyatçı Jön Türklerin Mektupları*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1982, 116 s.
- EMİL, Doç Dr. Birol, *Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1979, 747 s.
- EMİL, Prof. Dr. Birol-Prof. Dr. İnci ENGİNÜN, Prof. Dr. İlber ORTAYLI, "Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu'nun Değerlendirmesi", *Türk Edebiyatı*, sayı: 196, Şubat 1990, ss. 11-13
- EMRE, Gültekin, "Gezi Yazıları'nı Sever misiniz?", *Cumhuriyet Kitap*, sayı: 186, 16 Eylül 1993, s. 17
- ENGİNÜN, İnci, *Abdülhak Hâmid Tarhan*, KTB Yay., Ankara, 1989, 96 s.

- ENGİNÜN, İnci, "Abdullah Hâmid ve Samipaşazade Sezai'nin Londra İntibaları", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XIII, 31 Aralık 1964, ss. 123-150
- ENGİNÜN, İnci, "Ahmet Haşim'de Yabancı Ülkeler ve Yabancılar", *Türk Kültürü Araştırmaları*, sayı: 1-2, yıl: XVII-XXI (1979-1983), Ankara, 1983, ss. 95-113
- ENGİNÜN, İnci, *Cenap Şahabettin*, KTB Yay., Ankara, 1989, 149 s.
- ENGİNÜN, İnci, *Tanzimat Devrinde Shakespeare: Tercümelere ve Tesiri*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1979
- ENGİNÜN, İnci, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yay., İstanbul, 1991, 618 s., 2. b.
- ENGİNÜN, Prof. Dr. İnci, *Halide Edip Adivar'ın Eserlerinde Doğu-Batı Meselesi*, 1978; MEB Yay., Ankara, 1995, 619 s., 2. b.
- ENZENSBERGER, Hans Magnus, *Ah Avrupa!*, (Çev.: Sezer DURU) Metis Yay., İstanbul., 1990, 319 s.
- ERCİLASUN, Prof. Dr. Bilge, *Ahmet İhsan Tokgöz*, TCKB Yay., Ankara, 1996, 214 s.
- ERCİLASUN, Prof. Dr. Bilge, "Mustafa Sami Efendi'nin Türk Yenileşme Tarihindeki Yeri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1983, ss. 71-80
- EREN, Dr. Meşkûre, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Birinci Cildin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul, 1960
- ERENBİLGE, M. Niyazi, *Avrupa Memleketleri Coğrafyası*, İstanbul, 1940
- ERGÜN, Saadettin Nüzhet, *Cenap Şahabettin: Hayatı ve Seçme Şiirleri*, Yeni Şark Bitik Yurdu, İstanbul, 1935
- ERKİLİÇ, Cafer, *Evliya Çelebi: Hayatı-Sanatı-Eserleri*, Varlık Yay., İstanbul, 1954
- ERSKINE, J., Y., *Europe*, "Collins' New Scheme Geographies Volume 4", Glasgow Collins' Clear-Type Press, London, t. y., 218+3 p.
- ERSOY, Mehmet Âkif, *Safahat*, MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 1988, 576 s.
- ESEN, Nühket, "Bir Türk Aydınının Batı Medeniyetini Değerlendirmesi: Alp Dağlarından", *Doğumunun Yüzüncü Yılında Yakup Kadri Karaosmanoğlu*, MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1989, ss. 83-88
- Espagne*, Librairie Hachette, Paris, 1967, 1187 p.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Haz.: Orhan Şaik GÖKYAY), YKY, İstanbul, 1996
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi I-II*, (Haz.: Mümin ÇEVİK) Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1975
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden En Güzel Seçmeler*, (Haz.: Mehmet AKSOY-Server İSKİT) İskit Yay., İstanbul, 1962
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler I*, (Haz.: Nihal ATSIZ) MEB Yay., İstanbul, 1971
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz.: Zuhuri DANIŞMAN) Zuhuri Danışman Yay., İstanbul, 1969
- FAIRGRIEVE, J. and E. YOUNG, *Human Geography The World*, George Philip and Son. Limited, London, 1942, 224 p.
- FEBVRE, Lucien, *Rönesans İnsanı*, (Çev.: Mehmet Ali KILIÇBAY) İmge Kitabevi, Ankara, 1995, 202 s.
- FİKİRKOCA, Çağpar, "Françe Diyarına Çelebice Bir Bakış", *Tarih ve Toplum*, sayı: 9, Eylül 1984, ss. 60-63
- FİLİZOK, Rıza, "Mehmet Akif'in Batı Medeniyetine Bakış Tarzı", *Ölümünün Ellinci Yılında Mehmet Akif Ersoy*, MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1986, 53-66
- FİLİZOK, Rıza, "Miss Chalfin'in Albümünden", *Doğumunun Yüzüncü Yılında Yakup Kadri Karaosmanoğlu*, MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1989, ss. 89-97
- FİLİZOK, Rıza, "Namık Kemal'in Batı Medeniyetine Bakış Tarzı", *Ölümünün Yüzüncü Yılında Namık Kemal*, MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1988, ss. 39-50
- FLINN, M. W., "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba", (Çev.: Necmiye ALPAY) *Tarih ve Toplum*, sayı: 39, Mart 1987, ss. 25-30
- FONTANA, Josep, *Avrupa'nın Yeniden yorumlanması*, (Çev.: Nurettin Elhüseyni) Afa Yay., İstanbul, 1995, 221 s.
- GERÇEK, Suna, *Ahmet Midhat Efendi ve Avrupa*, İÜ Türkiyat Enstitüsü tez no: T. 437, İstanbul, 1954, 141 s.
- GLEIZES, Serge, "Dünyanın Saray Otelleri", *Beymen-Status*, sayı: 6, 1986, ss. 82-85
- GOMBRICH, E. H., *Sanatın Öyküsü*, (Çev.: Bedrettin CÖMERT) Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992, 536 s., 4. b.
- GÖKÇE, Prof. Dr. Birsen, *Toplumsal Bilimlerde Araştırma*, Savaş Yay., Ankara, 1988, 217 s.
- GÖKTÜRK, Akşit, *Edebiyatta Ada*, Sinan Yay., İstanbul, 1973
- GÖKYAY, Orhan Şaik, *Kâtip Çelebi*, KTB Yay., Ankara, 1986, 112 s.
- GÖVSA, İ. Alaaddin, *Meşhur Adamlar: Hayatları-Eserleri*, İstanbul, 1933-1935
- GÖVSA, İ. Alaaddin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, 1946
- GÖZENÇ, Doç. Dr. Selami, *Avrupa Ülkeler Coğrafyası I-II*, İÜ Yay., İstanbul, 1985
- GRENARD, Fernand, *Arya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, (Çev.: Orhan YÜKSEL) MEB Yay., İstanbul, 1992, 172 s.
- Grosser Weltatlas: Ansiklopedik Büyük Dünya Atlası*, Hürriyet-Neumann & Göbbel, İstanbul, 1993

- GURYEVIÇ, Aron, *Ortaçağ Avrupa'sında Birey*, (Çev.: İlknur İGAN-Zeynep ÜLGEN) Afa Yay., İstanbul, 1995, 288 s.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Anadolu Notları*, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1980
- GÜRSOY, Belkıs, "Bir XIX. Asır Sefaretnamesi: Avrupa Risalesi", *Türk Yurdu*, c. XV, sayı: 93, Mayıs 1995, ss. 36-40
- GÜRSOY, Yard. Doç. Dr. Belkıs, "Türk Edebiyatında Endülüs", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, sayı: 1, yıl: 24, Ocak 1995, ss. 9-22
- "Halide Edib'in Verona Hatıraları: 1924", *Hayat-Tarih Mecmuası*, sayı: 7, Temmuz 1974
- HAMMOND, *Past Worlds: Atlas of Archeology*, Hammond and Times, 1988
- Hasan Bahri, *Avrupa'da Osmanlı*, Nefaset Mtb., İstanbul, 1330/1914, 72+16 s. (Metin, Fransızca-Türkçe olmak üzere iki dillidir.)
- Hasan Bahri, *Avrupa'da Türk*, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Mtb., İstanbul, 1327, 37 s.
- HASKELL, Francis, "XIX. Yüzyıl Paris'inde Bir Türk'ün Resim Koleksiyonu", (Çev.: Vasıf K. ORTUN) *Tarih ve Toplum*, sayı: 46, Ekim 1987, ss. 36-40/228-232
- HATİPOĞLU, Vildan, *Halit Ziya'nın Almanya Mektupları: 23-36*, İÜ Türkiyat tez no: T. 1957, İstanbul, 1978, XIX+243 s.
- HAVILAND, William A., *Cultural Anthropology* (sixth edition), University of Vermont, USA, 1990
- HENRIOT, Emile, *Ile De France Librairie Hachette*, Paris, 1956, 128 s.
- HERBETTE, Mairuce, "Directoire Devrinde Paris'te Bir Türk Sefiri Esseyid Ali Efendi", (Çev.: Mehmet A. KAYABAL) *Hayat-Tarih Mecmuası*, sayı: 12, Ocak 1969, ss. 4-10
- "Herkes Bir Amsterdam", *Aktüel*, 22 Temmuz 1993
- HUYUGÜZEL, Prof. Dr. Ö. Faruk, *Halit Ziya Uşaklıgil: Hayatı, Eserleri, Eserlerinden Seçmeler*, MEB Yay., İstanbul, 1995, 159 s.
- Hürriyet-AnaBRITANNICA*, Ana Yay., İstanbul, 1993
- Hüseyin Suad, "Pon Tauen Şiirleri", *Lâne-i Melâl*, Tanin Mtb., İstanbul, 1326
- I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmaji Sempozyumu Belgeleri*, Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Eskişehir, 1985, 395 s.
- IM HOF, Ulrich, *Avrupa'da Aydınlanma*, (Çev.: Şebnem SUNAR) Afa Yay., İstanbul, 1995, 278 s.
- IMBERT, Paul, *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri*, İstanbul, 1981
- İŞİK, Gül, *İspanya: Bir Başka Avrupa*, Metis Yay., İstanbul, 1991, 247 s., resimli
- İŞİN, Ekrem, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul, 1985, c. II, ss. 352-362
- IYYERE, Jack, "Eski Paris'te Sokak, Su ve Aydınlatma", *Resimli Tarih*, sayı: 72, Aralık 1955
- İLHAN, Attilâ, *Hangi Batı*, Bilgi Yay., Ankara, 1972
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul, 1969
- İSKİT, Server, "Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi Paris'te", *Resimli Tarih*, c. II, Mart 1951
- İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1988-1992, VI cilt (Ansiklopedi henüz tamamlanmamıştır.)
- KABAKLI, Ahmet, "Namık Kemal ve Batı", *Türk Edebiyatı*, sayı: 196, Şubat 1990, ss. 4-9
- Kadri, "İngiltere'de Seyahat Kulüpleri", *Servet-i Fünun*, c. V, nr. 129, 19 Ağustos 1309, ss. 390-393
- KAPLAN, Mehmet, *Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1948
- KAPLAN, Mehmet, *Şiir Tahlilleri I: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, Dergâh Yay., İstanbul, 1984, 8. b., 238 s.
- KAPLAN, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, İstanbul, Dergâh Yay., 1992, 578 s., 2. b.
- KAPLAN, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II*, İstanbul, Dergâh Yay., 1987, 490 s.
- KAPLAN, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar III: Tip Tahlilleri*, İstanbul, Dergâh Yay., 1985, 204 s.
- KAPTAN, Dr. Saim, *Bilimsel Araştırma Teknikleri*, Rehber Yay., Ankara, 1973, 358 s.
- KARAALIOĞLU, Seyit Kemal, *Ziya Paşa: Hayatı ve Şiirleri*, İnkılap ve Aka Yay., İstanbul, 1984, 151 s.
- KARAHAN, Abdülkadir, "Ziya Paşa'nın Avrupa Mektupları ve Yeni Osmanlılar", *Yeni Sabah*, nr. 14-23, Mayıs 1961
- KARAKARTAL, Oğuz-Bâki ASİLTÜRK, "Sadık Rifat Paşa ve İtalya Seyahatnamesi", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1995
- KARAL, Enver Ziya, *Hâlet Efendi'nin Paris Büyükelçiliği: 1802-1806*, İÜ Yay., İstanbul, 1940, 90 s.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1956
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Alp Dağlarından ve Miss Chalfrin'in Albumundan*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1942, 121 s.
- KAVCAR, Doç. Dr. Cahit, *Batılılaşma Açısından Servet-i Fünun Romanı*, KTB Yay., Ankara, 1985, 286 s.
- KAYNAR, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Yay., Ankara, 1985, 656 s.
- KAZAK, Berna, *Ömrüm, Ali Kemal'in Hatıratı*, İÜEF Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, Türkiyat T. 447, İstanbul, 1954

- KAZANCIGİL, Aykut, *Türkiye'de Bilim ve Teknoloji: 1789-1922*, Yeni Şafak Kitaplığı, İstanbul, 1995, 110 s.
- KELEKYAN, Diran, *XIX. Asırda İctimai ve Siyasal Avrupa*, Sabah Mtb., İstanbul, 1330, 607 s.
- "Kent ve Kültürü", *Cogito*, sayı: 8, Yaz 1996, 291 s.
- KERİMULLİN, Ebrar, "O. S. Lebedeva Türkiye'de ve Anı Meğrifetçilik Ülkesindeki İşçenliği", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri, MÜ Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989, TTK Basımevi, Ankara, 1990, ss. 205-212
- KERMAN, Prof. Dr. Zeynep-Prof. Dr. Ömer Faruk HUYUGÜZEL, "Halit Ziya Uşaklıgil Bibliyografyası", *Türk Dili: Halit Ziya Uşaklıgil Özel Bölümü*, sayı: 529, Ocak 1996, ss. 164-248
- KERMAN, *Samipaşazade Sezai*, KTB Yay., Ankara, 1986, 147 s.
- KERMAN, Zeynep, *Samipaşazade Sezai'nin Hikâye-Hatıra-Mektup ve Edebî Makaleleri*, İÜEF Yay., İstanbul, 1981, XVI+372 s.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali, "Osmanlı Batılaşması", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul, 1985, c. I, ss. 147-152
- KILIÇBAY, Mehmet Ali, *Şehirler ve Kentler*, Gece Yay., İstanbul, 1993, IX+165 s. ve 18 s. ek
- KISAKÜREK, Necip Fazıl, *Namık Kemal: Şahsı-Sanatı-Eseri*, Ankara, 1941
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *İngiliz Sicimi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, 224 s.
- KOÇAK, Cemil, *Türk-Alman İlişkileri*, TTK Yay., Ankara, 1991
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi: 1773-1923*, MEB Yay., İstanbul, 1992, 273 s.
- KOÇU, Reşat Ekrem, "Yanardağın Yuttuğu Pompei", *Resimli Tarih*, sayı: 22, Ekim 1951
- KORAY, Enver, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1991, 211 s.
- KUMBARACILAR, Dr. Sedat, "Keçecizade İzzet Molla'nın 'Mihnet-Keşan'ı ve Layihası" *Hayat-Tarih*, sayı: 1, Şubat 1971
- KUNTAY, Midhat Cemal, *Namık Kemal: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, Maarif Mtb., İstanbul, c. I: 1944; c. II: 1. kısım: 1949-2. kısım: 1956
- KUNTAY, Midhat Cemal, *Sarıklı İhtilalci: Ali Suavi*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1946, 192 s.
- KURAN, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, 1956
- KURAT, Prof. Dr. Akdes Nimet, *Rusya Tarihi-Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yay., Ankara, 1993, 3. b.
- KURDAKUL, Necdet, "Mehmet Sadık Rifat Paşa", *Tarih ve Toplum*, c. XII, sayı: 70, Kasım 1989
- KUTLU, Şemsettin, "Ahmet Midhat Efendi'ye Göre Kopenhag", *Hayat-Tarih Mecmuası*, sayı: 6, Haziran 1974
- KÜTÜKOĞLU, Prof. Dr. Mübahat S., "Osmanlı Ülkesinde Avrupa Sun'î Kahvesi", *Kaynaklar*, sayı: 6, Kış 1988, ss. 44-50
- LANQUAR, Robert, *Turizm-Seyahat Sosyolojisi*, (Çev.: Gülser ÖZTURANLI KAYIR) İletişim Yay.-Presses Universitaires de France, İstanbul, 1991, 121 s.
- Le Guide Complet Pour Visiter Paris et Le Grand Louvre*, Bonechi, Paris, 1994, 160 p., resimli
- Le Monde en Couleurs Paris*, Fransa, 1949, 512 p., resimli
- LEVEND, Âgâh Sırrı, *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul*, İstanbul, 1958, 142 s.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev.: M. KIRATLI) Ankara, t. y., 541 s.
- Londres*, The Travel Association, Albaster Passmore and Sons, Maidstone, London, 1949, 48 p.
- Louvre Museum: General guide*, Paris, t. y., 287 p., resimli
- Louvre*, 1994, 12 p.
- LOXTON, Howard, *The Garden: A World View-History-Evolution-Design-Practice-Plants and Planting-Furniture and Ornament*, Thames and Hudson Ltd., London, 1991, 336 p.
- M. Süleyman Avanzade, *Alman Kadınları*, Orhaniye Mtb., İstanbul, 1335, 24 s.
- M. Süleyman Avanzade, *Alman Terbiyesi*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1335, 24 s.
- Mapa geológico de España*, "Instituto Geológico y Minero de España, num. 195 H. Escala 1: 50.000. Explicación de la Frontera, <Sevilla>. Madrid 1952. Tip. Lit. Coullaut, 68 p.
- MARC, Pierre-DUSIK, Stano, *Olağanüstü Gezileriyle Marco Polo*, (Çev.: Gülderen PAMİR) Milliyet Yay., İstanbul, 1995, 160 s.
- MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri: 1895-1908*, İletişim Yay., İstanbul, 1992, 330 s., 4. b.
- MARDİN, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul, 1991, 361 s.
- MARDİN, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul, 1996, 504 s.
- MARDİN, Yusuf, *Abdülhak Hâmid'in Londra'sı*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 1976, 398 s.
- MARDİN, Yusuf, *Namık Kemal'in Londra Yılları*, Milliyet Yay., İstanbul, 1974, 268 s.
- MCNEILL, William H., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünyadaki Yeri", (Çev.: Melek EĞİLMEZ) *Tarih ve Toplum*, sayı: 2, Şubat 1984, ss. 4-12

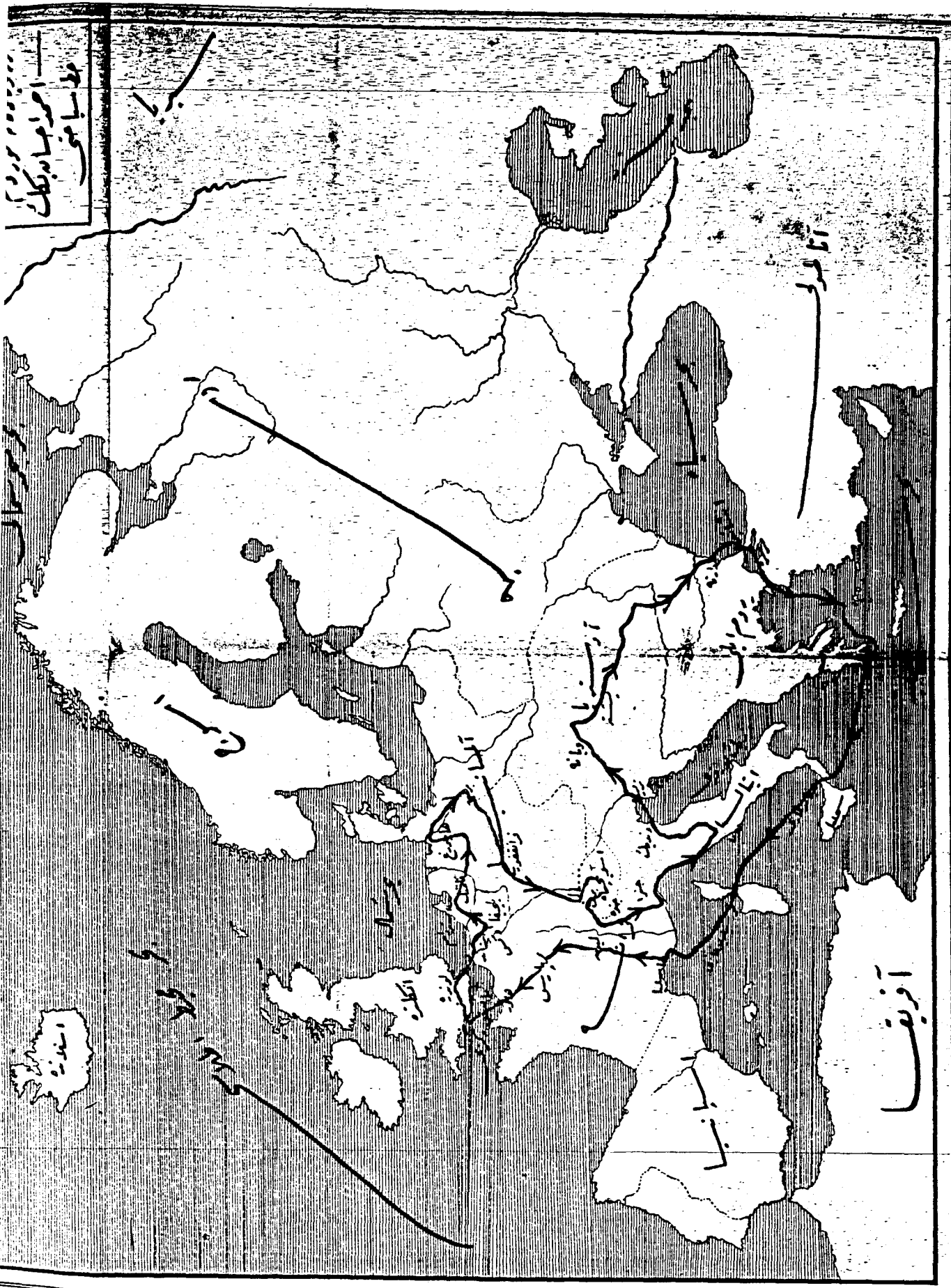
- MEDAWAR, P. B., *Genç Bilimadamına Öğütler*, (Çev.: Nermin ARIK) Tübitak Yay., Ankara, 1994, 127 s., 2. b.
- Mehmed Celal, *Coğrafyâ-yı Umumî Cep Atlası*, Karabet Mtb., İstanbul, 1324, 155 s.
- Mehmed Eşref, *Mükemmel ve Mufassal Coğrafyâ-yı Umumî Atlası*, Tefeyyüz Ktp., İstanbul, 1325, 197 s.
- Mehmed Selahattin, *Bir Türk Diplomatı: Mustafa Reşit Paşa*, İstanbul, 1306, 59 s., resimli
- MEHMETEFENDİOĞLU, Ahmet, "Hindistan'dan Malta'ya", *Tarih ve Toplum*, c. XVII, sayı: 102, Haziran 1992, ss. 45-369
- Memet Fuat, *Başlangıçtan Bugüne Türk ve Dünya Tiyatro Tarihi*, Varlık Yay., İstanbul, 1961
- Milliyet-BÜYÜK LAROUSSE Sözlük ve Ansiklopedisi*, Milliyet Yay., İstanbul, 1992
- Mizancı Murad, *Mücadele-i Milliye: Gurbet ve Avdet Devirleri*, (Yayıma hazırlayan: Sabahattin ÇAĞIN-Faruk GEZGİN) Nehir Yay., İstanbul, 1994, 333 s.
- MONTANARI, Massimo, *Avrupa'da Yemeğin Tarihi*, (Çev.: Mesut ÖNEN-Biranda HİNGİNAR) Afa Yay., İstanbul, 1995, 198 s.
- Mustafa Refik, *Menâkıb-ı Seyyâhîn: Amerika'dan Başlayarak Meşhur Keşiflerin Ekserisini Camidir*, İstanbul, 1310, VIII cilt
- Müntehabât-ı Âsâr-ı Osmaniye*, Dersaadet, 1288, 295 s.
- Namık Kemal Hakkında*, DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü Neşriyatı, no: 2, İstanbul, 1942
- Namık Kemal'in Hususî Mektupları I: Avrupa Mektupları: 1867-1870*, (Haz.: Fevziye Abdullah TANSEL) TTK Basımevi, Ankara, 1967
- NECATİGİL, Behçet, *Edebiyamızda İsimler Sözlüğü*, Varlık Yay., İstanbul, 1983, 516 s., 11. b.
- Necmeddin Arif, *Paris'te Tahsil*, Matbaatü't-Tevfik, y. y., 1322, 141 s.
- OKAY, Doç. Dr. Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, MEGSB Yay., Ankara, 1989, 424 s.
- OKAY, Orhan, *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, Dergâh Yay., İstanbul, 1990, 234 s.
- OLGUN, İbrahim, "Gezi Kaynakçası", *Türk Dili: Gezi Özel Sayısı*, sayı: 258, 1 Mart 1973, ss. 717-726
- ORTAÇ, Yusuf Ziya, *Bir Varmış Bir Yokmuş-Portreler*, Akbaba Yay., İstanbul, 1963, 205 s., 2. b. (1. b.: 1960)
- ORTAÇ, Yusuf Ziya, *Göz Ucu İle Avrupa*, Akbaba Yay., İstanbul, 1958, 79 s.
- ORTAYLI, İlber, "Avrupa'da Bulunan Milletlerin ve Özelliklerinin Kısa Tasviri", *Tarih ve Toplum*, sayı: ?, ss. 38-39/110-111
- ORTAYLI, İlber, "Batılılaşma Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul, 1985, c. I, ss. 134-138
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yay., İstanbul, 1995, 269 s., 3. b.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yay., İstanbul, 1983, 159 s.
- ÖKTEM, Mahmut, *Seyyid Mustafa Sami Efendi: Hayatı-Eserleri*, İÜ Türkiyat Enstitüsü tez no: T. 461, İstanbul, 1954
- Ömer Lütfi, *Ümitburnu Seyahatnamesi (Yüz Yıl Önce Güney Afrika)*, (Haz.: Hüseyin YORULMAZ), Ses Yay., İstanbul, 1994, 111 s.
- ÖNER, Sâkin, *Abdülhak Hâmid Tarhan*, Toker Yay., İstanbul, 1974, 159 s.
- ÖNGÖR, Sami, *Coğrafi Keşifler ve Tetkik Seyahatleri Tarihi*, Maarif Vekaleti Yay., İstanbul, 1954, 310 s.
- ÖRİK, Nahit Sırrı, "Seyahat Edebiyatı Hakkında Düşünceler", *Edebiyat ve Sanat Bahisleri*, Ankara, 1932, ss. 6-26
- ÖZDEMİR, Ahmet, *Cenap Şahabettin*, Toker Yay., İstanbul, 1975, 134 s.
- ÖZLER, Şükran, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Basılmış Seyahatnameler*, İÜ Edebiyat Fakültesi Mezuniyet Tezi, İÜ Türkiyat tez no: T. 511, İstanbul, 1957, 122 s.
- ÖZÖN, Mustafa Nihat, "Evliya Çelebi 1-2-3-4", *Dergâh*, c. III, sayı: 29-31-32-35, 20 Haziran 1338-20 Eylül 1338
- ÖZTUNA, Yılmaz, "İstanbul'da Bir Fransız, Paris'te Bir Türk Büyükelçisi: Nointel Markisi ve Süleyman Ağa", *Hayat-Tarih Mecmuası*, sayı: 7, Temmuz 1975
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Türkiye Tarihi*, Hayat Yay., İstanbul, 1970, 286 s.
- PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., İstanbul, c. I: 1971, 870 s., c. II: 784 s., c. III: 670 s., 2. b.
- PAKALIN, M. Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*,
- PAKSOY, Doç. Dr. Nadir, "Günümüzde Gezi Kitaplarımız", *Cumhuriyet Kitap*, sayı: 180, 5 Ağustos 1993, ss. 12-13
- PALA, Dr. İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, c. II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989
- Paris Batakhaneleri*, Türkiye Ticaret Mtb., y. y., 1963, 16 s.
- Paris City-First*, Paris, 1996, 12 p.
- Paris Rehberi*, Özgül Yay., İstanbul, 1993
- Paris*, Paris, t. y., resimli
- Paris: Dans la poche*, Fransa, t. y., 224+32 p., resimli

- PERİN, Cevdet, "Namık Kemal ve Fransız Edebiyatı", *Namık Kemal Hakkında*, AÜDTCF Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü Neşriyatı: 2, İstanbul, 1942, ss. 218-239
- PERİN, Cevdet, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, Pulhan Mtb., İstanbul, 1946
- PEVSNER, Nikolaus, *Avrupa Mimarlığı*, (Çev.: Selçuk BATUR) Cem Yay., İstanbul, 1977, 222+XI s.
- PIRENNE, Henri, *Ortaçağ Kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, (Çev.: Şadan KARADENİZ) İletişim Yay., İstanbul, 1991, 181 s., 2. b.
- PIKE, Binnaz, "Kuzeydeki Venedik", *Elele*, sayı: 4, yıl: 17, Nisan 1993, ss. 126-134
- Plan de Paris*, Paris, t. y., 179 s.+plan ve haritalar
- RADO, Şevket, *Ahmet Midhat Efendi*, KTB Yay., Ankara, 1986, 220 s.
- SAFA, Peyami, *Büyük Avrupa Anketi*, 1938
- SAFA, Peyami, *Doğu-Batı Sentezi*, 1963; 1981
- Sait, *Sefirler ve Şehbenderler*, Matbaa-i Ebuzziya, Kostantiniye, 1307, 88 s.
- Sanat Dünyamız*, "Bahçe Kültürü" Özel Sayısı, sayı: 58, Kış 1995, 199 s.
- SAVAŞ, Dr. Ali İbrahim, "Osmanlı Elçilerinin Sefaret Güzergâhları", *Toplumsal Tarih*, sayı: 27, Mart 1996, ss. 54-62
- SCHIFFER, Prof. Dr. Reinhold, "Estetik Obje Olarak İstanbul: XIX Yüzyıl Başı İngiliz Seyahat Edebiyatında Bir Doğu Şehrinin İmajı", (Çev.: Baray GERMİNLİ) *Kaynaklar*, sayı: 3, Bahar 1984, ss. 21- 33
- SCHRADER & GALLOUEDEC, *Atlas Classique*, Librairie Hachette, Paris, 1948, 123 s.
- SCHRADER & GALLOUEDEC, *Atlas Classique: Classe de Troisième*, Librairie Hachette, Paris, 1923, 54 s.
- SEÇMEN, Hüseyin, *Şinasi*, TDK Yay., Ankara, 1972, 166 s.
- SEDAT, Ahmet, *Balkan ve Avrupa Gümrüklerinde Müşahede ve Tetkikler*, Gümrük Rehberi Basımevi, İstanbul, 1936, 191 s.
- SEVENGİL, Refik Ahmet, *Opera Sanatı İle İlk Temaslarımız*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959, 120 s.
- SEVİM, Fuat, *Dünya Uygarlığı ve Türk Sosyo-Ekonomik Tarihi*, İpek Yay., İstanbul, 1978, 406 s.
- SEVÜK, İsmail Habib, *Yeni Edebî Yeniliğimiz*, İstanbul, 1944
- SEYİDOĞLU, Prof. Dr. Halil, *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, Güzem Yay., İstanbul, 1992, 234 s., 4. b.
- SOYSAL, İsmail, "Türk-Fransız Diploması Münasebetlerinin İlk Devresi", *Tarih Dergisi*, c. III, nr. 5-6, Eylül 1951-Mart 1952, ss. 63-94
- Süleyman Nazif, *İki Dost: Ziya Paşa-Namık Kemal*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1925
- ŞAHİN, Turgut, "Tanzimat ve Türk Aydınının Modernleşme Anlayışı", *Millî Kültür*, sayı: 5, 1977
- ŞAPOLYO, Enver Behnan, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, İstanbul, 1945
- ŞEHSÜVAROĞLU, Haluk Y., "Abdülaziz'in Avrupa Seyahatinde Murat Efendi", *Resimli Tarih*, c. I, Haziran 1950
- Şemseddin Sami, *Kamusü'l-Âlâm*, Mihran Mtb., İstanbul, c. I: 1306, 1-800 s.; c. II: 1308, 801-1600 s.; c. III: 1308, 1601-2400 s.; c. IV: 1311, 2401-3200 s.; c. V: 1314, 3201-4000 s.; c. VI: 1316, 4001-4830 s.
- ŞEN, Mesut, *Baburname I*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1993, 318 s.
- Şinasi, *Makaleler*, (Haz.: Fevziye Abdullah TANSEL) Dün-Bugün Yay., Ankara, 1960, XII+110 s.
- ŞÜKRÜ, Kemalettin, *Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1931, 160 s.
- TAKATS, S., *Macaristan'da Türk Âleminden Çizgiler*, MEB Yay., İstanbul, 1992, 271 s.
- Tanpınar'ın Mektupları*, (Haz.: Zeynep KERMAN) Dergâh Yay., İstanbul, 1992, 275 s.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, Dergâh Yay., İstanbul, 1987, 226 s., 7. b.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Namık Kemal Antolojisi*, Muallim Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1942, 286 s.
- TANPINAR, Prof. Ahmet Hamdi, *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1985, 639 s., 6. b.
- "Tanrı'nın Gazabı Pompei'yi Nasıl Mahvetti?", *Hayat-Tarih*, sayı: 2, Mart 1966
- TANSEL, Fevziye Abdullah, *Hususî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid*, Ankara, 1949
- TANSUĞ, Sezer, *Çağdaş Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991, 414 s., 2. b.
- Tanzimat I*, Ankara, 1940
- Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler*, TCKB Millî Kütüphane Başkanlığı Yay., Ankara, 1991, 510 s.
- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul, t. y., VI cilt
- TARCAN, Selim Sırrı, *İsveç Usulünde Jimnastik: Terbiye-i Bedeniye*, Kütüphane-i Askeriye, İstanbul, 1326, 103 s.
- TARHAN, Abdülhak Hâmid, *Bütün Şiirleri I: Sahrâ/Divaneliklerim/Bunlar O'dur*, (Haz.: İnci ENGİNÜN), Dergâh Yay., İstanbul, 1979, 179 s.

- TARHAN, Abdülhak Hâmid, *Bütün Şiirleri III: Hep yahut Hiç*, (Haz.: İnci ENGİNÜN) Dergâh Yay., İstanbul, 1982,
- Théma Larousse: Tematik Ansiklopedi*, Milliyet Yay., İstanbul, 1993-1994
- TILLY, Charles, *Avrupa'da Devrimler: 1492-1992*, (Çev.: Özden ARIKAN) Afa Yay., İstanbul, 1995, 344 s.
- TİMUR, Prof. Dr. Taner, "Binbir Gece Masalları ve Gerçekler: Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", *Tarih ve Toplum*, sayı: 11, Kasım 1984, ss. 42-48
- TİMUR, Prof. Dr. Taner, "Moniteur Universal, III. Selim ve İhtilal Fransası", *Tarih ve Toplum*, sayı: 1, Ocak 1984, ss. 22-31
- TİMUR, Taner, "Osmanlı ve 'Batılılaşma'", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul, t. y., c. I, ss. 139-146
- TİMURTAŞ, Prof. Dr. Faruk Kadri, *Kültür ve Edebiyatımızdan*,
- TİMURTAŞ, Prof. Dr. Faruk Kadri, *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1990
- TOGAN, Prof. Dr. A. Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, İÜEF Bas., İstanbul, 1969, XXX+350 s.
- TOKGÖZ, Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, (Haz.: Alpay KABACALI) İletişim Yay., İstanbul, 1993, 291 s.+XVI s.
- TOP-ASİLTÜRK, Bâki, *Cenap Şahabettin'in Suriye Mektupları*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991, 86 s.
- TOPÇU, Nurettin, *Kültür ve Medeniyet*, Hareket Yay., İstanbul, 1970
- TOROS, Taha, "XVII. Asırda Kahveyi Fransa'ya Tanıtan Türk Elçisi", *Hayat-Tarih Mecmuası*, sayı: 11, Aralık 1968, ss. 25-28
- TOROS, Taha, "Yahya Kemal Paris'te", *Tarih ve Edebiyat*, sayı: 6, Haziran 1980
- TÖKİN, Füzûzan Hüsrev, *Osmanlı Türklerinde Fikir Hareketleri*, Buket Basımevi, Ankara, 1951
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasî Tarihinde Batılılaşma Hareketleri: Müşahedeler ve Tezler*, Yedigün Mtb., İstanbul, 1960
- TURAN, Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yay., Ankara, 1990
- TURHAN, Mümtaz, *Garphlaşmanın Neresindeyiz?*, Bâbtâli Yay., İstanbul, 1961
- TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, MEB 1000 Temel Eser Yay., İstanbul, 1969, 398 s.
- Türk Ansiklopedisi*, MEB Yay., İstanbul, c. I.: 1968, c. XXXIII: 1984
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yay., İstanbul, 1977-1990, VII cilt (Bütün ciltler henüz tamamlanmamıştır.)
- Türk Dili: Anı Özel Sayısı*, sayı: 246, 1 Mart 1972
- Türk Dili: Gezi Özel Sayısı*, sayı: 258, 1 Mart 1973
- "Türk Seyahat Edebiyatından Örnekler II: Ahmet İhsan Bey'in Kalemile XIX. Yüzyıl Roma'sından Bazı Çizgiler", (Derleyen: Şemsettin KUTLU) *Hayat-Tarih Mecmuası*, sayı: 1, Ocak 1974
- "Türk Seyahat Edebiyatından Örnekler I: Cenap Şahabettin Eski Viyana'yı Anlatıyor: I. Dünya Savaşı İçinde Viyana", *Hayat-Tarih Mecmuası*, sayı: 12, Aralık 1973
- Türk Yazımından Seçilmiş Gezi Yazıları*, (Der.: Erdal ALOVA) Adam Yay., İstanbul, 1993, 183 s.
- TÜRKAY, Cevdet, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959
- TÜRKDOĞAN, Prof. Dr. Orhan, *Bilimsel Değerlendirme ve Araştırma Metodolojisi*, MEB Yay., Ankara, 1995, 284 s.
- Türkiye ve Dünya Rehberi*, Hürriyet Yay., İstanbul, 1969, 125 s.
- TÜRKÜM, Süleyman Mahir, *Halit Ziya Uşaklıgil'in "Alman Hayatı"*, İÜ Türkiyat tez no: T. 2327, İstanbul, 1982, XXI+106 s.
- TÜTENGİL, Dr. Cavit Orhan, *İngiltere'de Türk Gazeteciliği 1867-1967*, İÜ İktisat Fakültesi Yay., İstanbul, 1969
- TYVONIAK, Yvonne, "Avrupa'nın En Güzel Şatoları", *Beymen-Status*, sayı: 11, Mart 1988, ss. 32-37
- UÇMAN, Abdullah, "Ebubekir Ratib Efendi'nin Nemçe Seyahatnamesi", *Tarih ve Toplum*, sayı: 69, Eylül 1989, ss. 27-32/155-160
- UÇMAN, Dr. Abdullah, "Bir Osmanlı Elçisi Gözüyle XVIII. Yüzyılda Avrupa", *Kaynaklar*, sayı: 2, Kış 1984, ss. 82-87
- UĞURCAN, Sema, "Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü", TTK Basımevi, Ankara, 1992 (150. Yılında Tanzimat adlı kitaptan ayrıbasım, s. 498)
- ULUANT, Zeynep, *Cenap Şahabettin'in Avrupa Mektupları*, İÜ Türkiyat Enstitüsü tez no: T. 1969, İstanbul, 1979, XV+144 s.
- ULUÇAY, M. Çağatay, *Evlia Çelebi*, Özyürek Yay., İstanbul, 1957
- UNAT, Faik Reşit, *Hicri Tarihleri Milâdi Tarihe Çevirme Kılavuzu*, TTK Basımevi, Ankara, 1984, 175 s.
- UNAT, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, (Tamamlayıp yayımlayan: Prof. Dr. Bekir Sıtkı BAYKAL) TTK Yay., Ankara, 1992, IX+261 s. ve 55 s. resim ve harita eki, 3. b.
- UNAT, Faik Reşit, *Tarih Atlası*, Kanaat Yay., İstanbul, 1991, 64 s.
- UŞAKLIGİL, Halit Ziya, *Kırk Yıl*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1969 (Bu eserin içerisinde ss. 261-264 arasındaki kısımda yazar, çeşitli seyahatlerinin notlarını aktarır.)

- UŞAKLIĞIL, Halit Ziya, *Saray ve Ötesi*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1965 (Bu eserin içerisinde ss. 357-407 arasındaki kısımda yazar, çeşitli seyahatlerinin notlarını aktarır.)
- UŞAKLIĞIL, Halit Ziya, "Şadan'ın Gevezelikleri", *Bir Şi'r-i Hayâl*, Muhtar Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1330/1914; İstanbul, 1943
- UZUNÇARŞILIOĞLU, Prof. Dr. İsmail, "Selim III'ün Veliht İken Fransa Kralı Lüi XVI İle Muharebeleri", *Belleten*, c. II, sayı: 5-6, II. Kânun-Nisan 1938, Ankara, 1938, ss. 191-247
- ÜLGEN, Feham, "Abdülhak Hâmid'in Hayatı Boyunca Oturduğu Evler (Avrupa'da...)", *Hayat-Tarih*, sayı: 8, Eylül 1972
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul, 1992, 515 s.
- "Ümit Burnu'ndan Bir Mektup", *Hazine-i Evrak*, nr. 5, 1 Mayıs 1297
- ÜNAYDIN, Ruşen Eşref, *Diyorlar ki*, MEB Yay., İstanbul, 1972
- ÜNLÜ, Doç. Dr. Selçuk, "1850-1900 Seneleri Arasında Almanya'da Yayınlanmakta Olan Türkiye Tasvirleri", *Kaynaklar*, sayı: 3, Bahar 1994, ss. 3-12
- ÜZÜMERİ, M. Ekrem-Selâmi DİNÇER, Sadi KAZANCI, *Türkiye Ansiklopedisi*, Ankara, c. I: 1956, c. VI: 1958
- VAULX, Bernard de, "Paris'i Paris Yapan Adam", (Çev.: Adli MORAN), *Resimli Tarih*, sayı: 56, Ağustos 1954
- "Windsor Şatosu", *Sabah Star*, sayı: 69, 7 Şubat 1993
- WOLFFLIN, Heinrich, *Sanat Tarihinin Temel Kavramları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990, 291 s., 3. b.
- "XIX. Yüzyıl Amerika'sında Bir Türk: Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları", (Sadeleştiren: Kudret SİNAN) *Hayat-Tarih*, sayı: 6, Temmuz 1971
- "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Batı Etkisi", *Tarih ve Toplum*, c. X, sayı: 60, Aralık 1988
- YAKAR, Halil İbrahim, *Taşlıcalı Yahyâ Bey'in Eserlerinde İstanbul*, M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996, XII+160 s.
- YENER, Cemil, *Halit Ziya Uşaklıgil*, Tokel Yay., İstanbul, 159 s.
- Yeni Türk Ansiklopedisi*, Ötüken Yay., İstanbul, 1985, XII c.
- Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I: 1839-1865*, (Haz.: Mehmet KAPLAN-İnci ENGİNÜN-Birol EMİL), M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1988, 622 s.
- Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, (Haz.: Mehmet KAPLAN-İnci ENGİNÜN-Birol EMİL) İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1978, 791 s.
- Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi III*, (Haz.: Mehmet KAPLAN-İnci ENGİNÜN-Birol EMİL-Zeynep KERMAN) MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1994, 598 s.
- YILDIRIM, Cemal, *Bilimin Öncüleri*, TÜBİTAK Yay., Ankara, 1995, 218 s., 2. b.
- YİĞİT, Nuyan, *Londra'yı Sever misiniz?*, Gür Yay., İstanbul, 1992, 79 s.
- Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi Sefaretnamesi*, (Haz.: Abdullah UÇMAN) Tercüman 1001 Temel Eser Yay., İstanbul, [1975?] 180 s.
- "Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi", *Hayat-Tarih Mecmuası*, sayı: 2-6, Mart-Temmuz 1967, c. I, yıl: 3
- Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, Fransa Sefaretnamesi: Bin yüz otuz iki senesinde Françe'ye giden elçi Mehmed Efendi kullarının taktırıdır*, 1288, 50 s.
- YORULMAZ, Osman Bülent, *Halide Edip Adivar'ın Hindistan Hayatı*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1988, 177 s.
- YULARKIRAN, Cevdet R., *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, Tan Mtb., 1339-1341, 164 s.
- YÜCEL, Hasan-Âli, *Fransa'da Kültür İşleri*, Devlet Basımevi, 1936
- Ziya Gökalp Külliyyatı II: Limni ve Malta Mektupları*, (Haz.: Fevziye Abdullah TANSEL) TTK Basımevi, Ankara, 1965, 625 s.
- ZURCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul, 1995

BELGELİK

مطابا منی
محمد صادق بنک

آزریق

برج

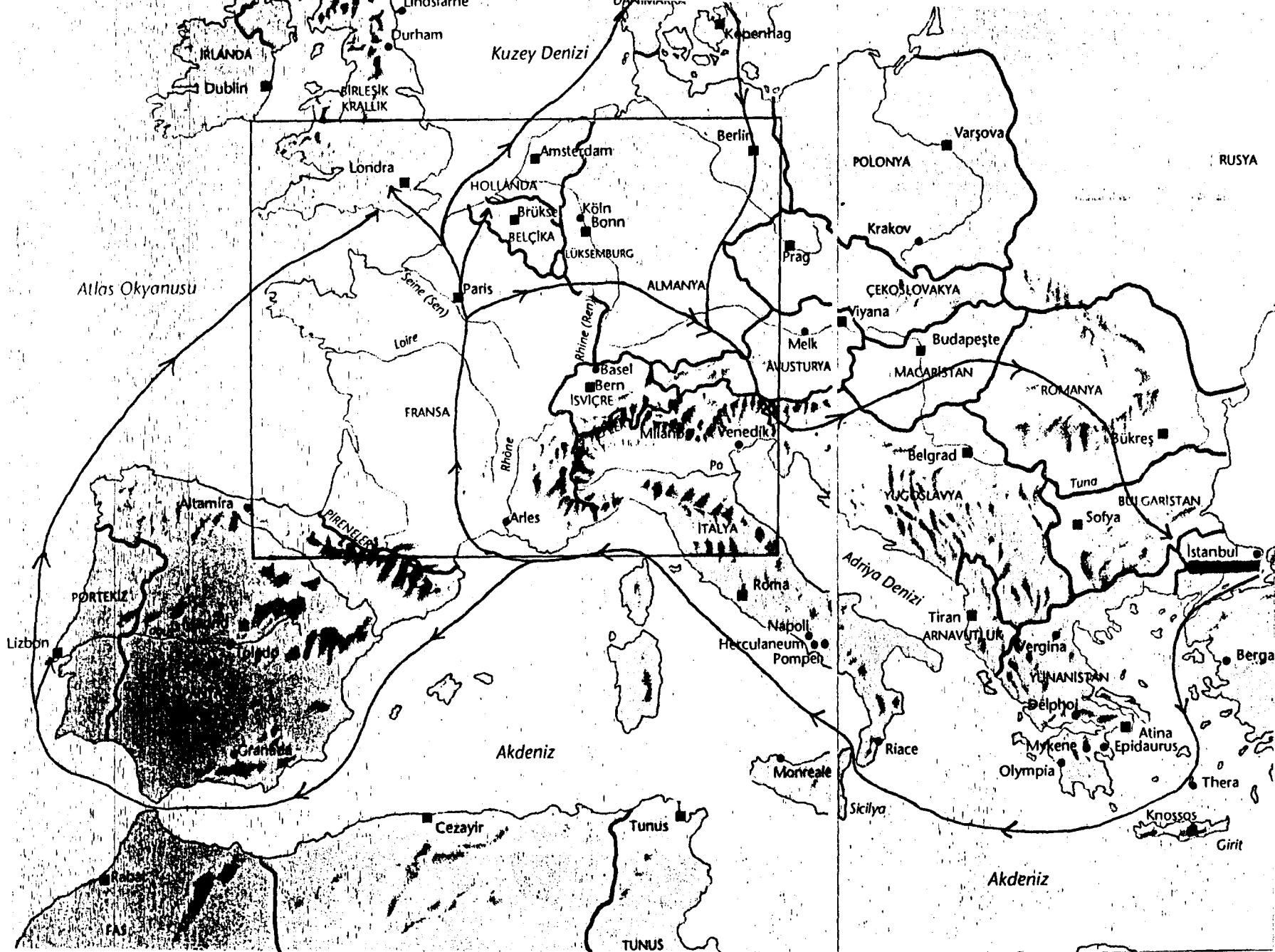
الکلب

البحر

حما

البحر

البحر

İç Anadolu'daki şehirlerin güneyden batıya (Güneybatıya doğru)

احمد اہسانہ

Avrupa'da Ne Gördüm? yazarı Ahmet İhsan,
Avrupa seyahatine çıktığı yıllarda

Paris Musahabeleri yazarı Ali Kemal Cenevre'de iken

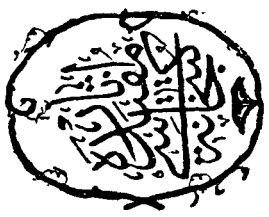

ساحات الكبرى
محررى
ساح سليمان شكرى بك

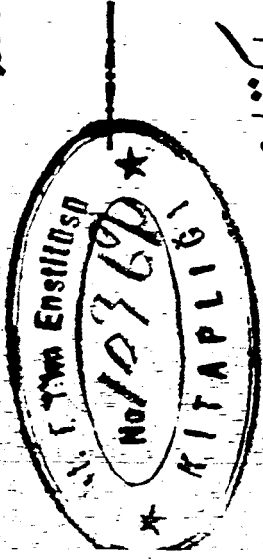
Seyahatü'l-kübra yazarı Süleyman Şükrü

- برلینده حیات -

د برلینده حرب حس اولغاچور . دیمشوردی ؛ ظن
ایدیوردم که برلینده حربی حس ایتمه چکم . حال بوکه ایلك صباح
ایلك آیق باصدیغم سواقاغک هام بتون نچوره لری بکامحار بهایی
حایقردی . پروازلردن طاشه رق شورادده باد مباحات ایله
قارنالاری اوچوران ، اودهده سیاه و بیاض برشسوار
هوا غروریلله شاخلانان ، دها اودهده متحسر سینلر کی
بری برینه صاریلان ، صاللانان ، ظالعالانان ، اوزانان ،
طوبیلانان ، ورنایه مفسکر طورده رق برغلیان متضاعغه
تکرازا کوپورون ایراقلر لهستان جهه سنده کی صوک مظفریتک
سرمستی ایدیلر . هر یایراق ، سواقادن کچنلرک جهه لری
فوقده ، برمنسادی ظفردی ؛ زیرنده دوشون باشلره
عصبی خیشیریمی و متلاطم کولکه سی ایله توزیع امید
ایدیوردی ؛ هر بری سانکه جهه اینه دن جهه حربه سلام
کوندرون برالدی ؛ و جهه حربده مظفریتی جاغیران ایراقلری
القشلامق ایچون چیریدوردی ...

بیتنا

اوروپا کتوبیری

استانبول — مطبعه عامه .

۱۳۳۰

جلال نوری

قطب مصراعی

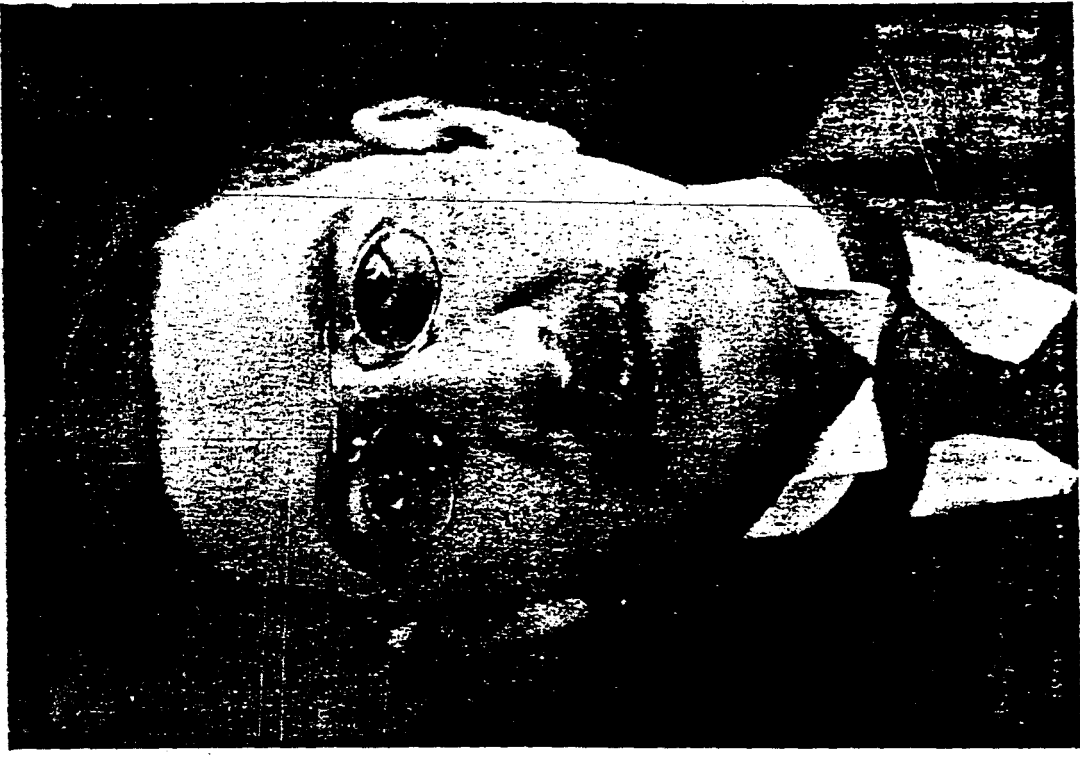
مناصرت . محاکات . مقایسات . مکیات . استغرافات .
نسیجات .

پرلین . پوتسدام . هامبورگ . آنتونا .
اورقہ آطہاری . فوور آطہاری . اونیانوس اجلاس .
ایزلاند . غروبلاند زہ . سیچیبرغون .
منہای عالم . اونیانوس منجمد شمال . نورج
فیورری .

استانبول

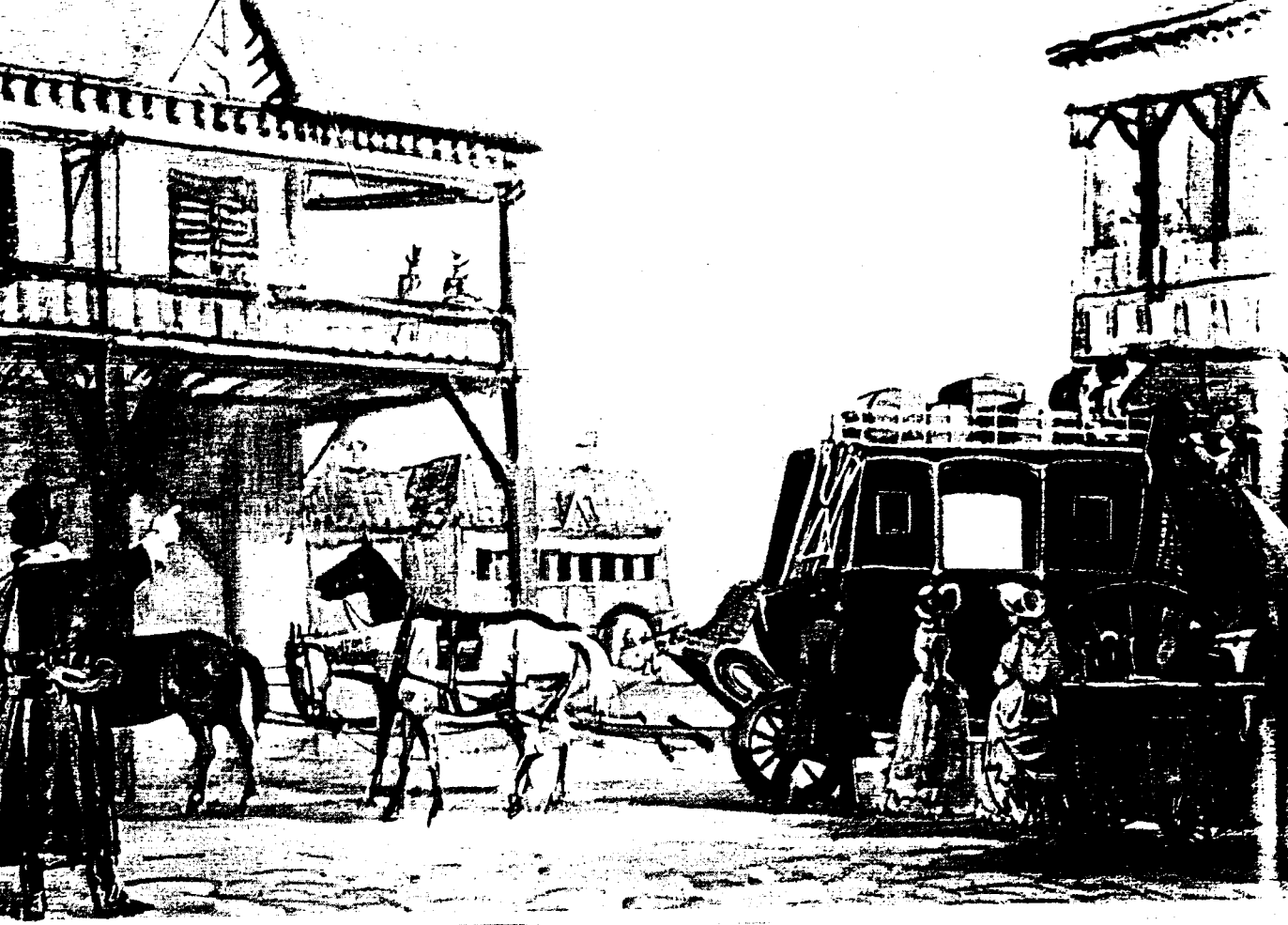
یکی عثمانی مطبعہ و کتبخانی

۱۳۳۱ — مجری

XIX. yüzyılda bir Fransız treni: Bu tren, demiryolu üzerine yerleştirilmiş at arabalarından meydana gelmektedir

XVIII. ve XIX. yüzyılda bir İngiliz yolcu arabası ve yol hazırlığı

Atlı arabalarla yapılan uzun seyahatlerde sık sık han önlerinde durulurdu. Bu arada yolcular yemek yerler, yorulan atlar değiştirilirdi.

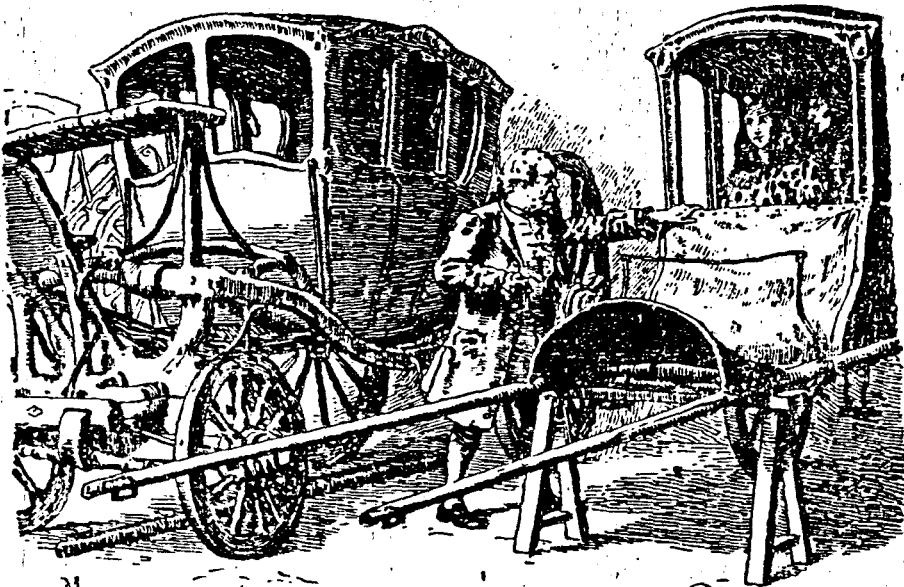
Yirmisekiz Gelebi'nin Fransa'da bindiği
«hinto» denen araba.

18. yüzyıl arabası.

19. yüzyıl, lando.

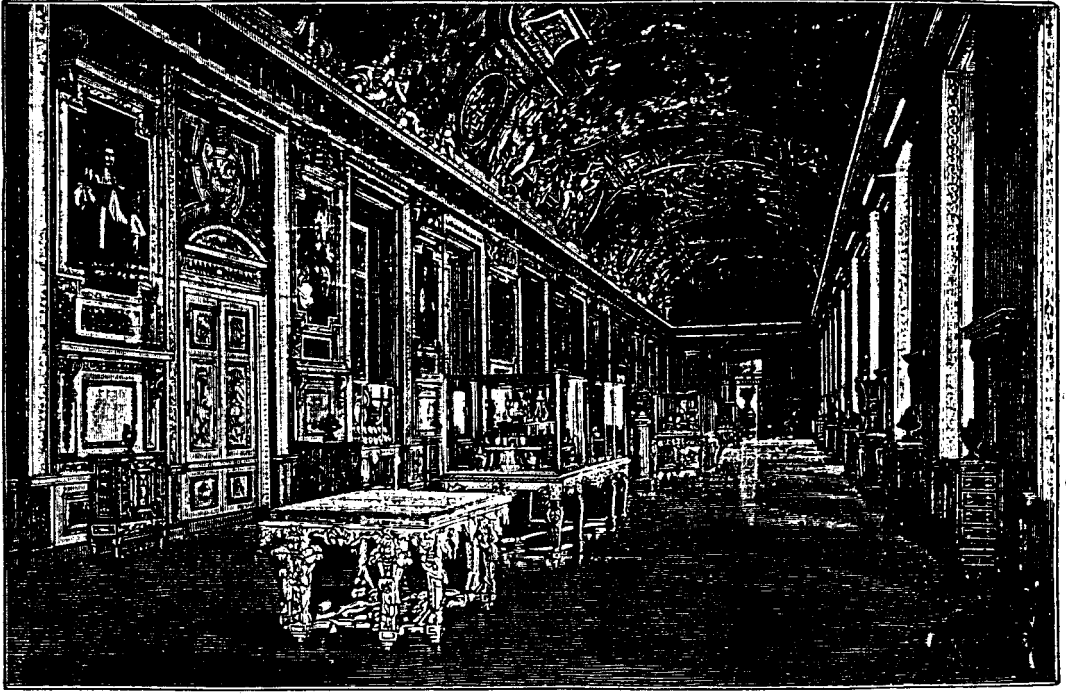

XVIII. yüzyılda bir Fransız arabası

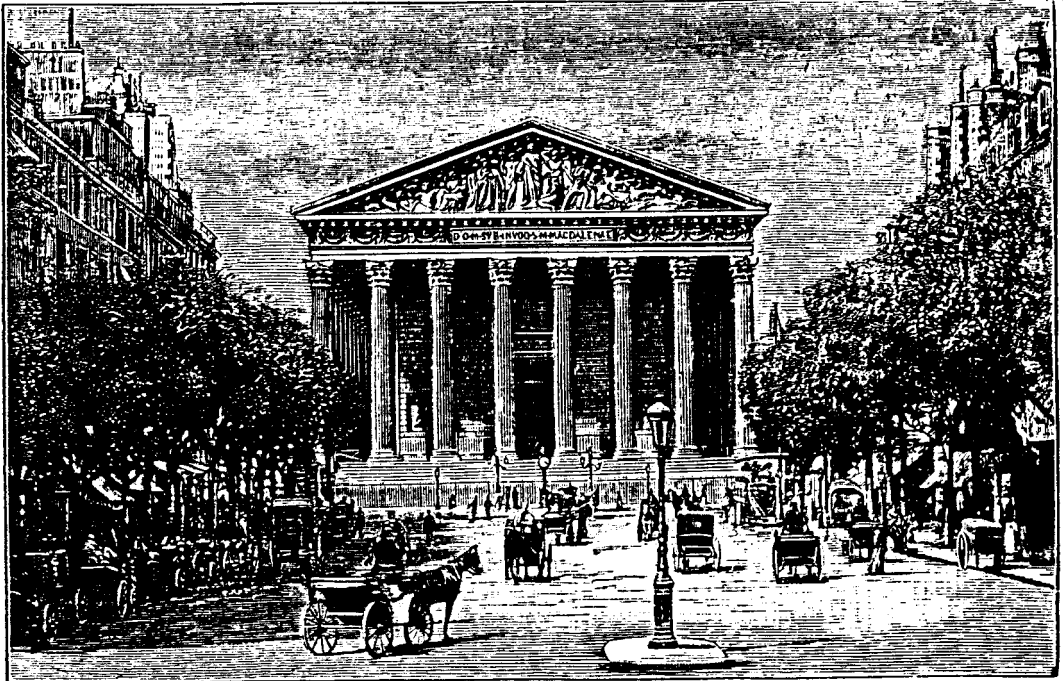

EXPOSITION DE 1900
Pavillon de l'Italie

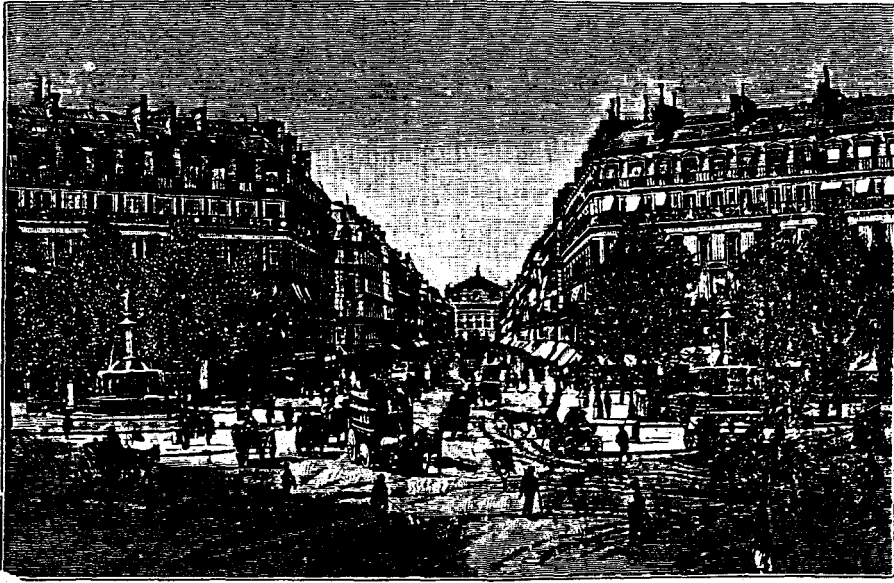
لوور موزه‌سنده آولو سالونی

Paris'te Louvre Müzesi'nin Apollo Salonu

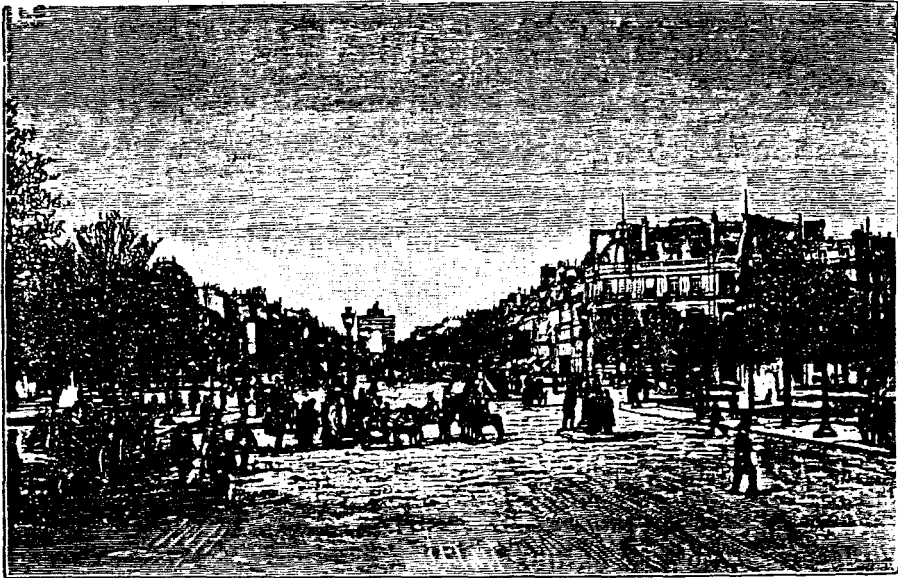
مادلن کلیسای

Paris'te Madeleine Kilisesi

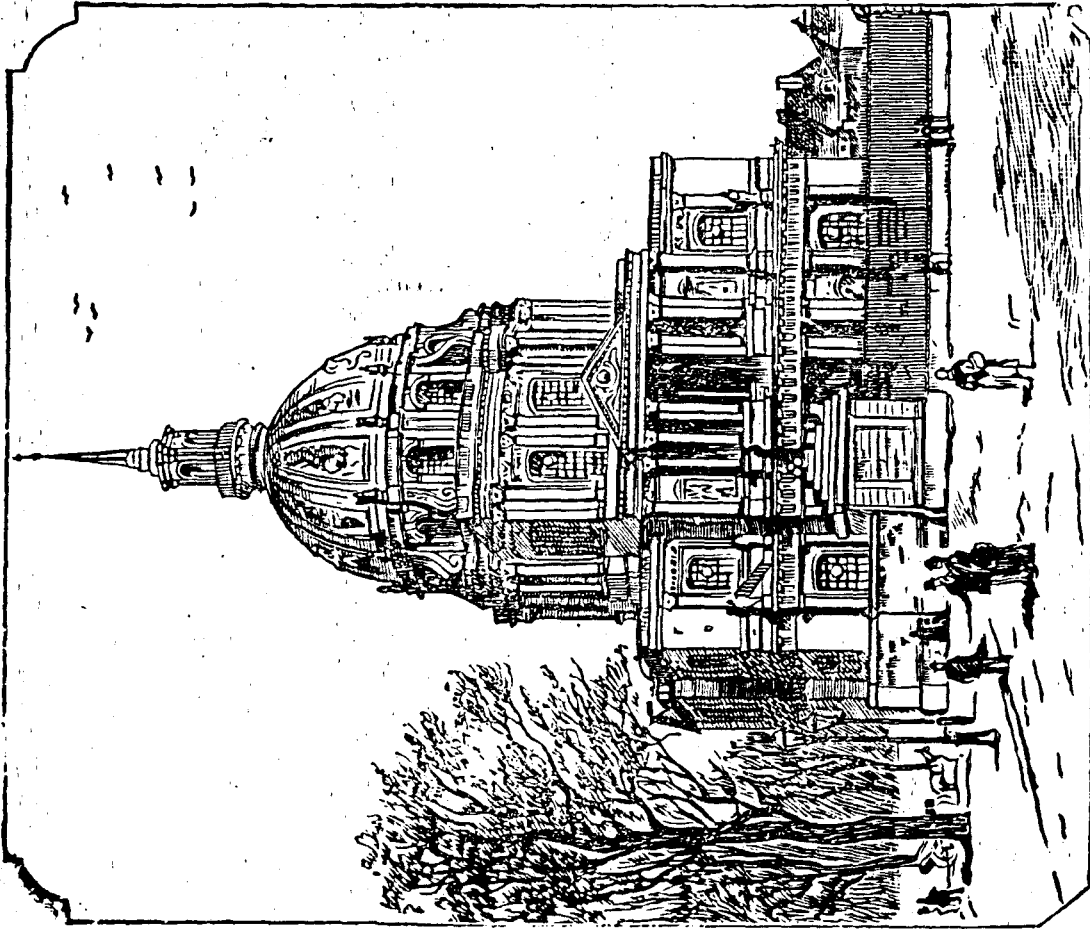
آوه نو ده لوپهرا

Paris'te Avenue de'l Opera

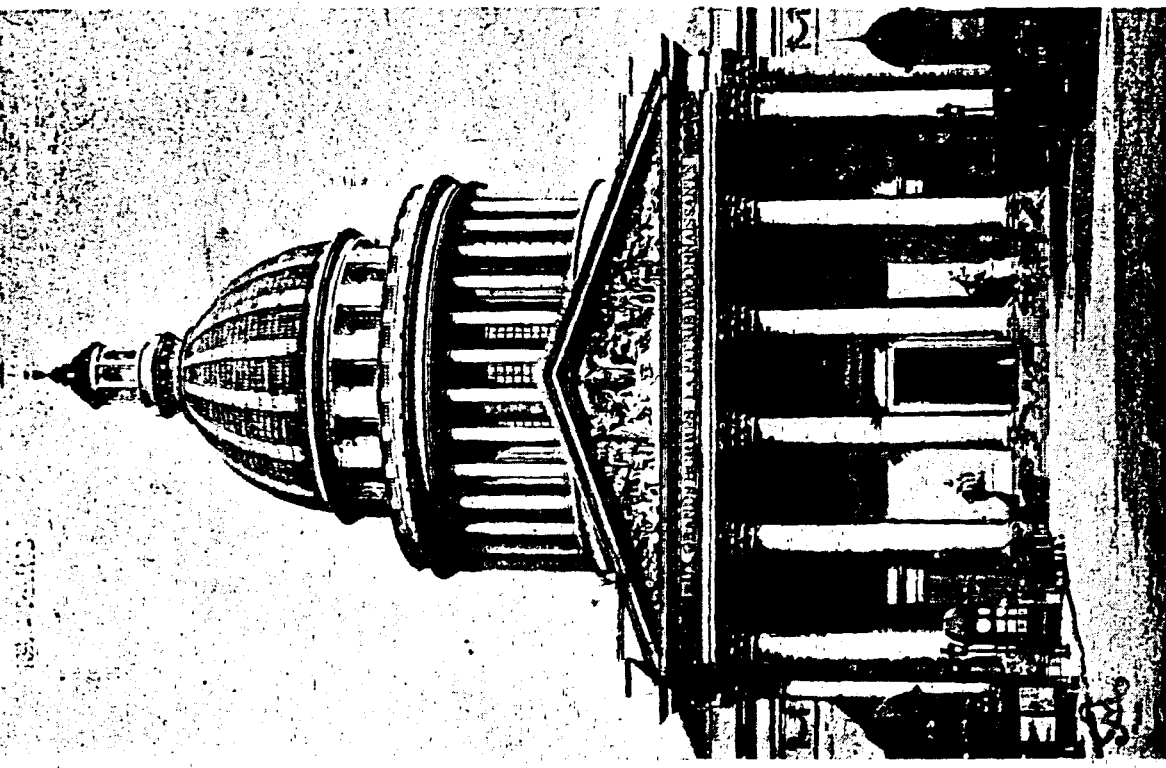
شازوه ایزه

Paris'te Champs-Elysées

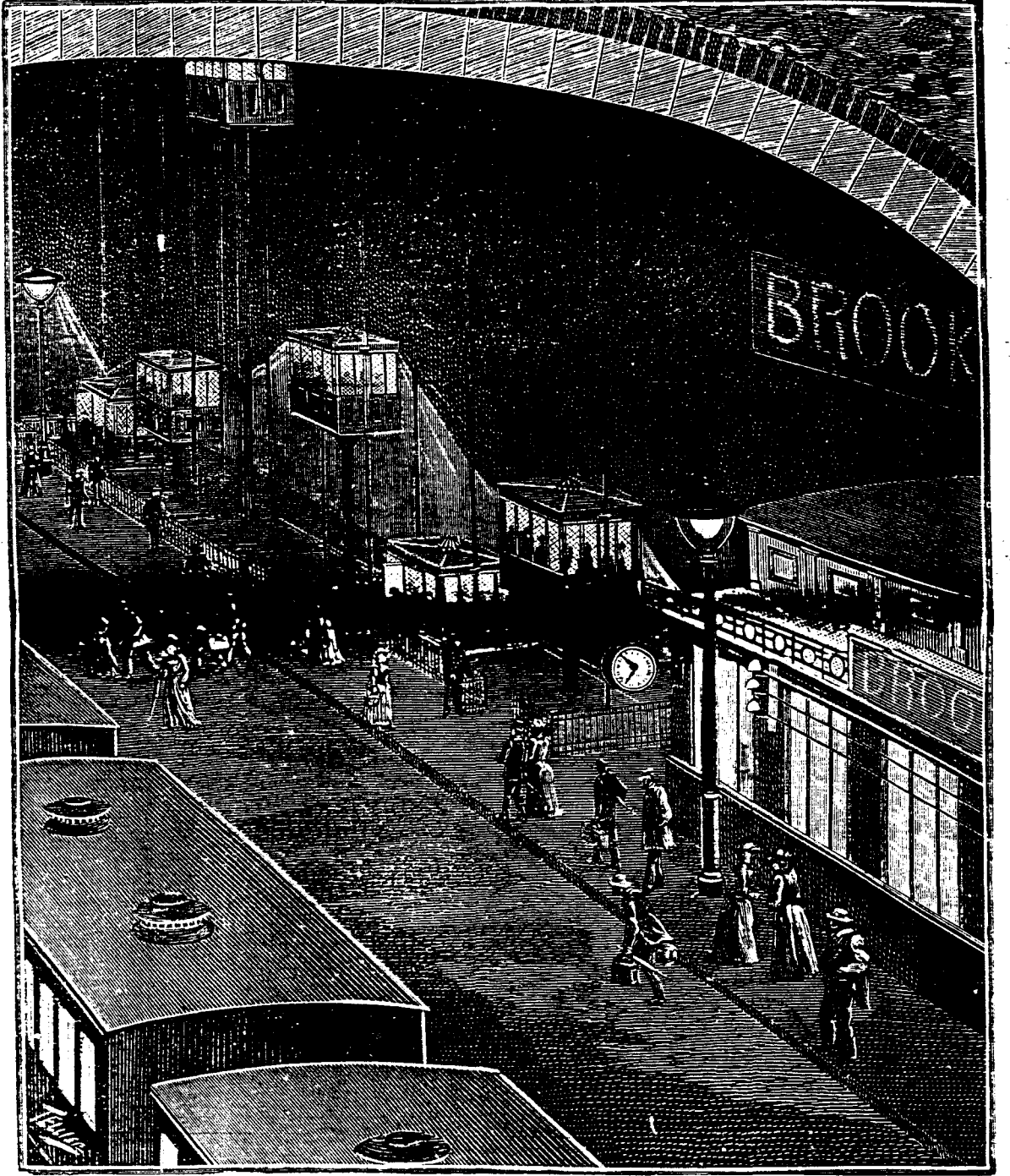

انواليد سرايى

Paris'te Invalides Sarayı

Paris'te Panthéon Anıtmezarı

بر آلیق موقفلری

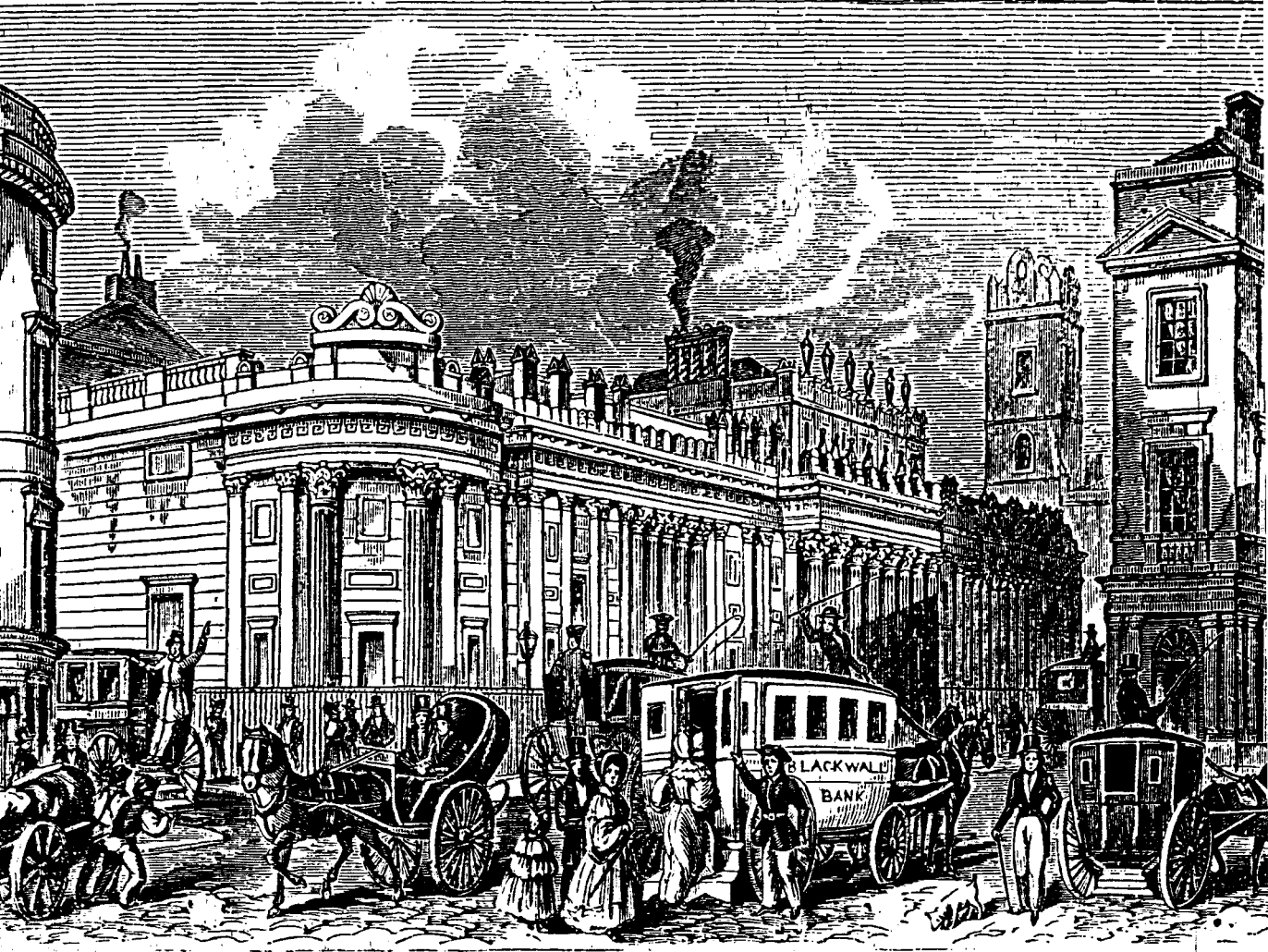
Londra'nın yer altı "şimendüfer mevkifleri"

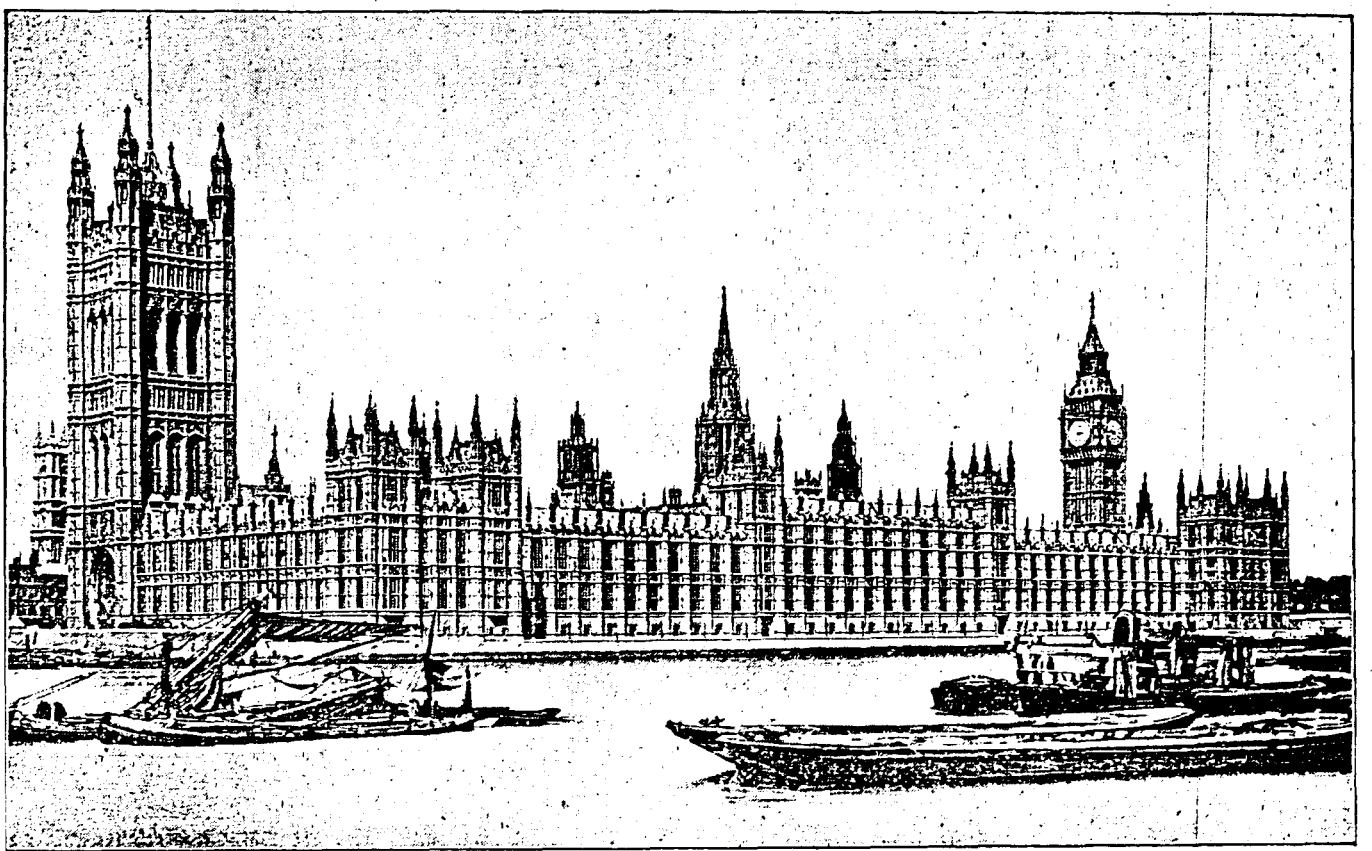
هايڊ پارک

Londra'da Hyde Park ve parkta gezinti yapanların oluşturduğu manzara

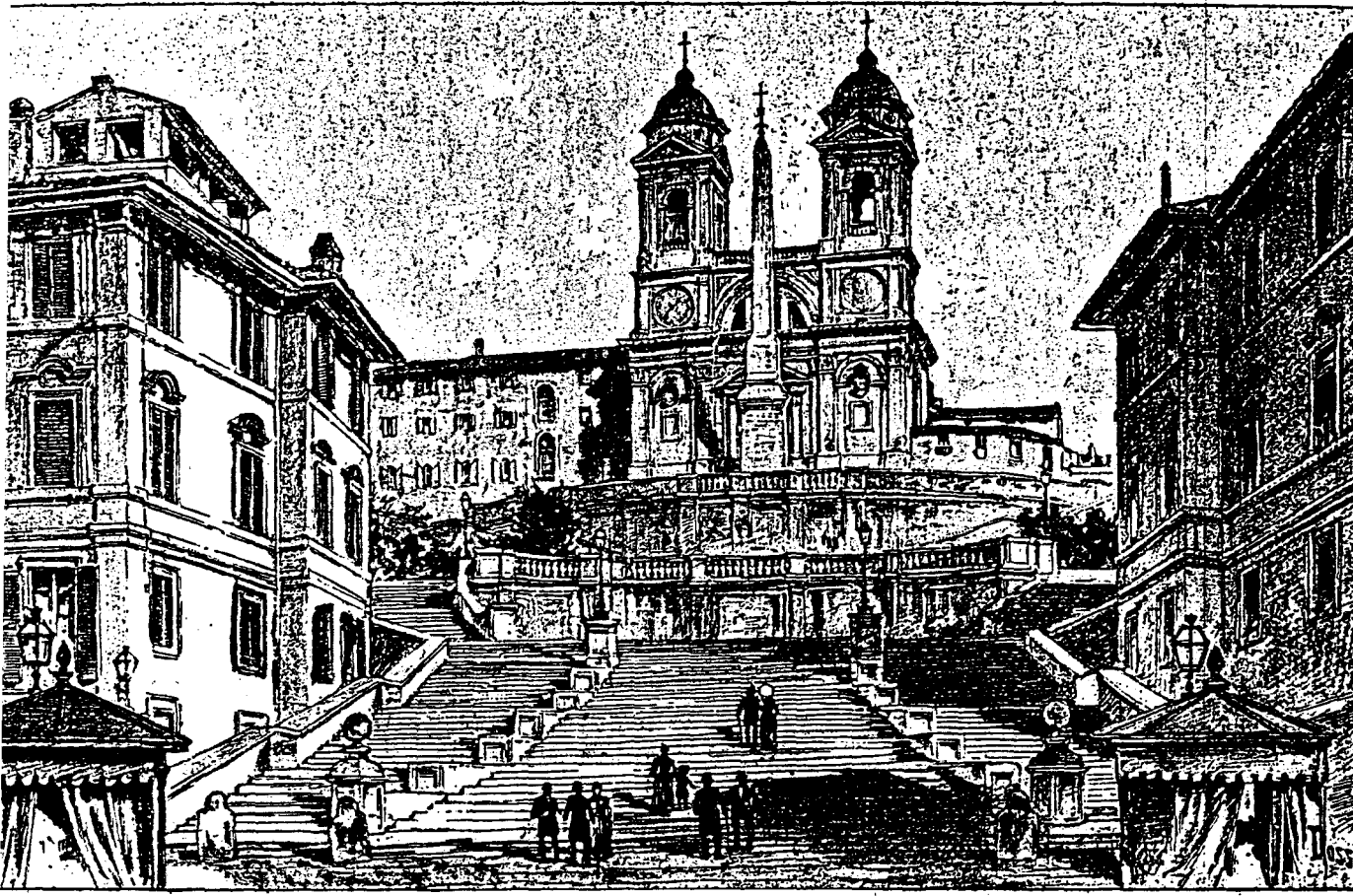

XIX. yüzyılın ekonomi merkezlerinden Londra Bankası

Londra'nın meşhur Westminster (Palace of Westminster)

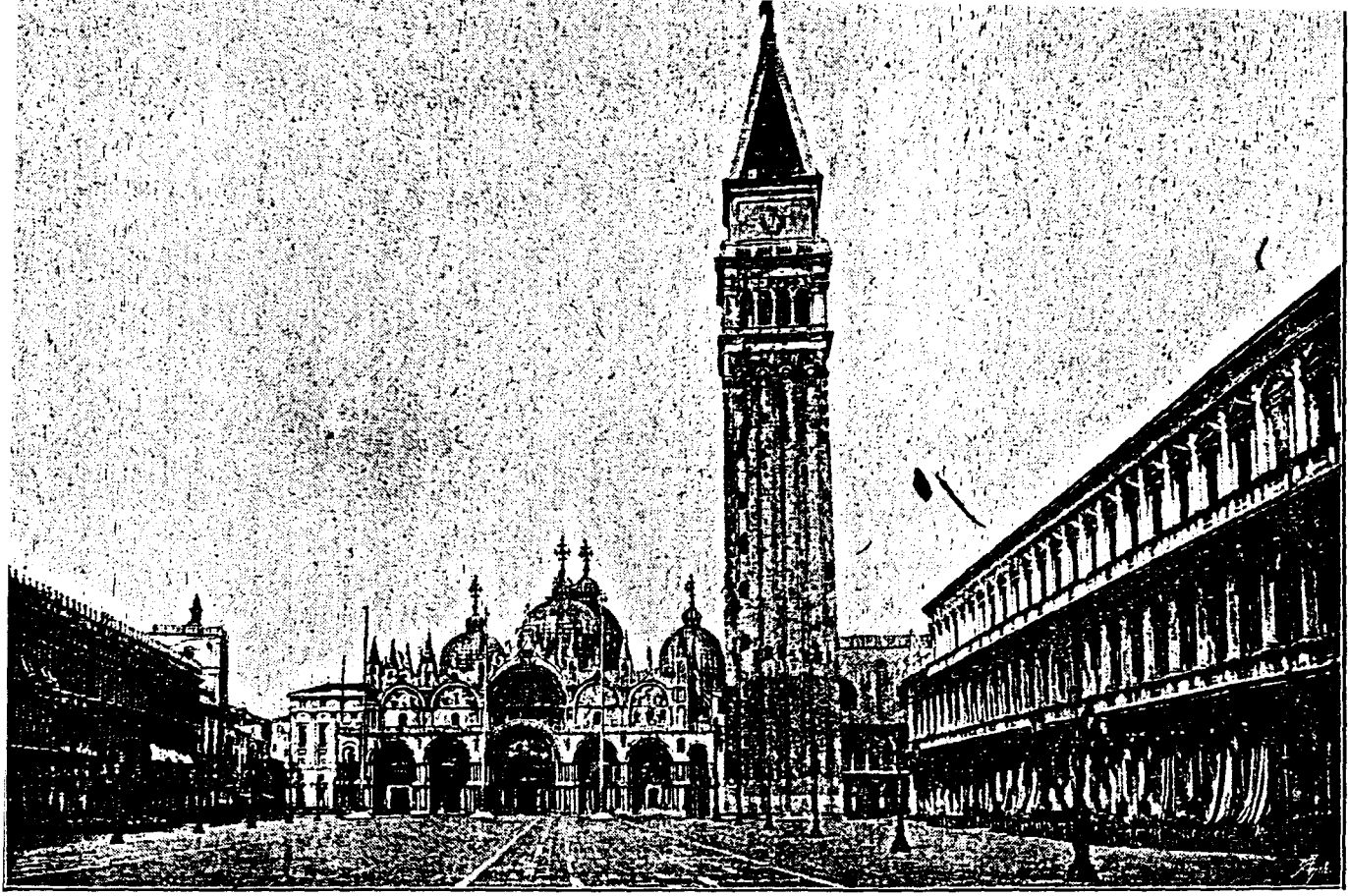

Roma'da bir sokak ve kilise

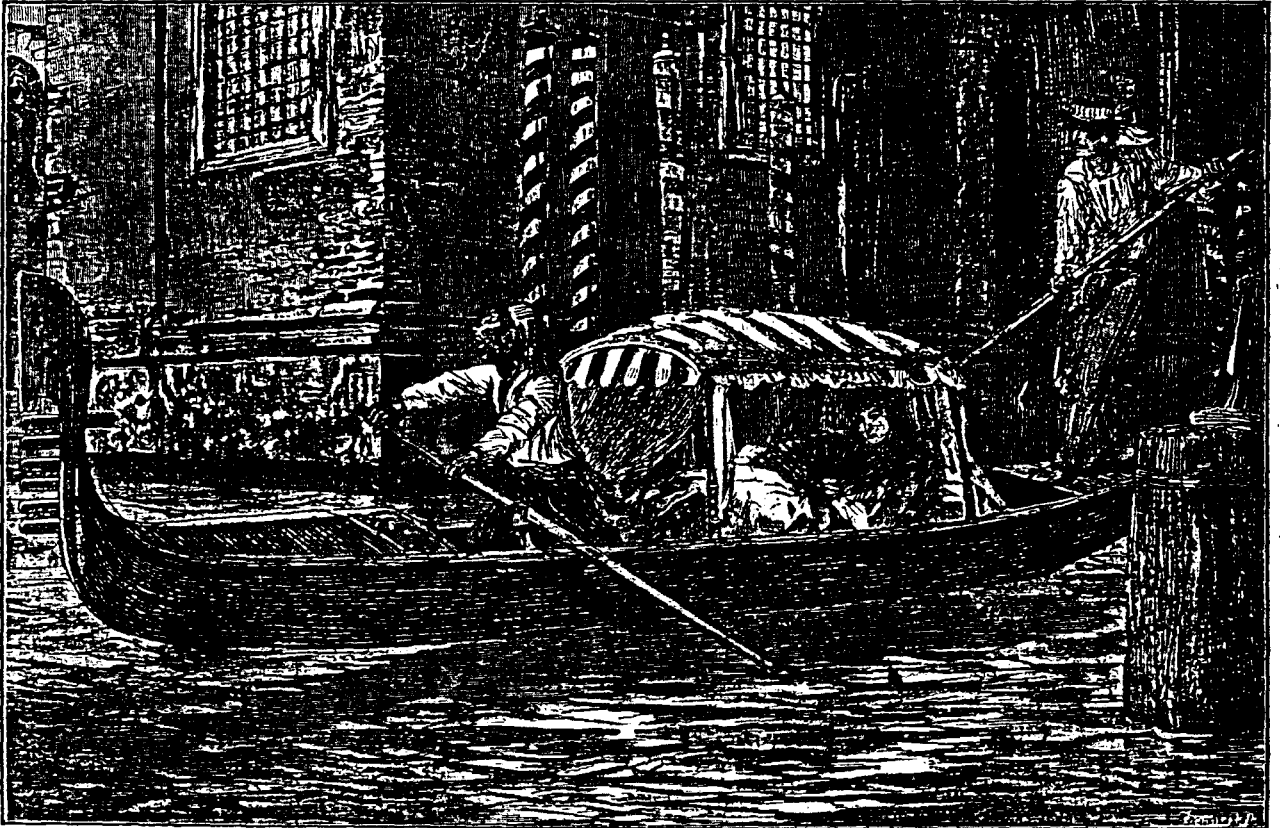

Roma'da St. Pierre/Pietro Kilisesi

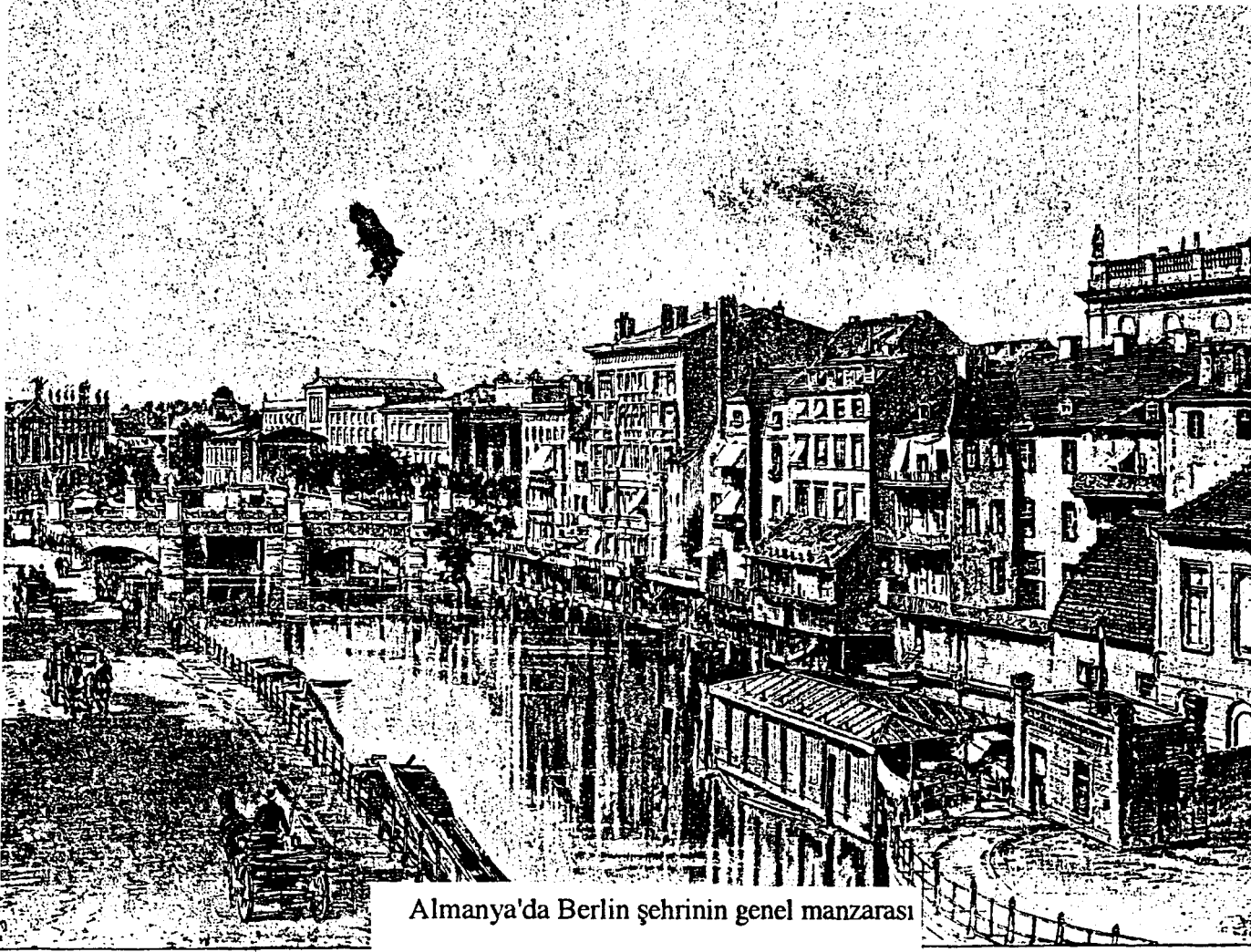

وندیکده مشهور (سن مارق) میدانی

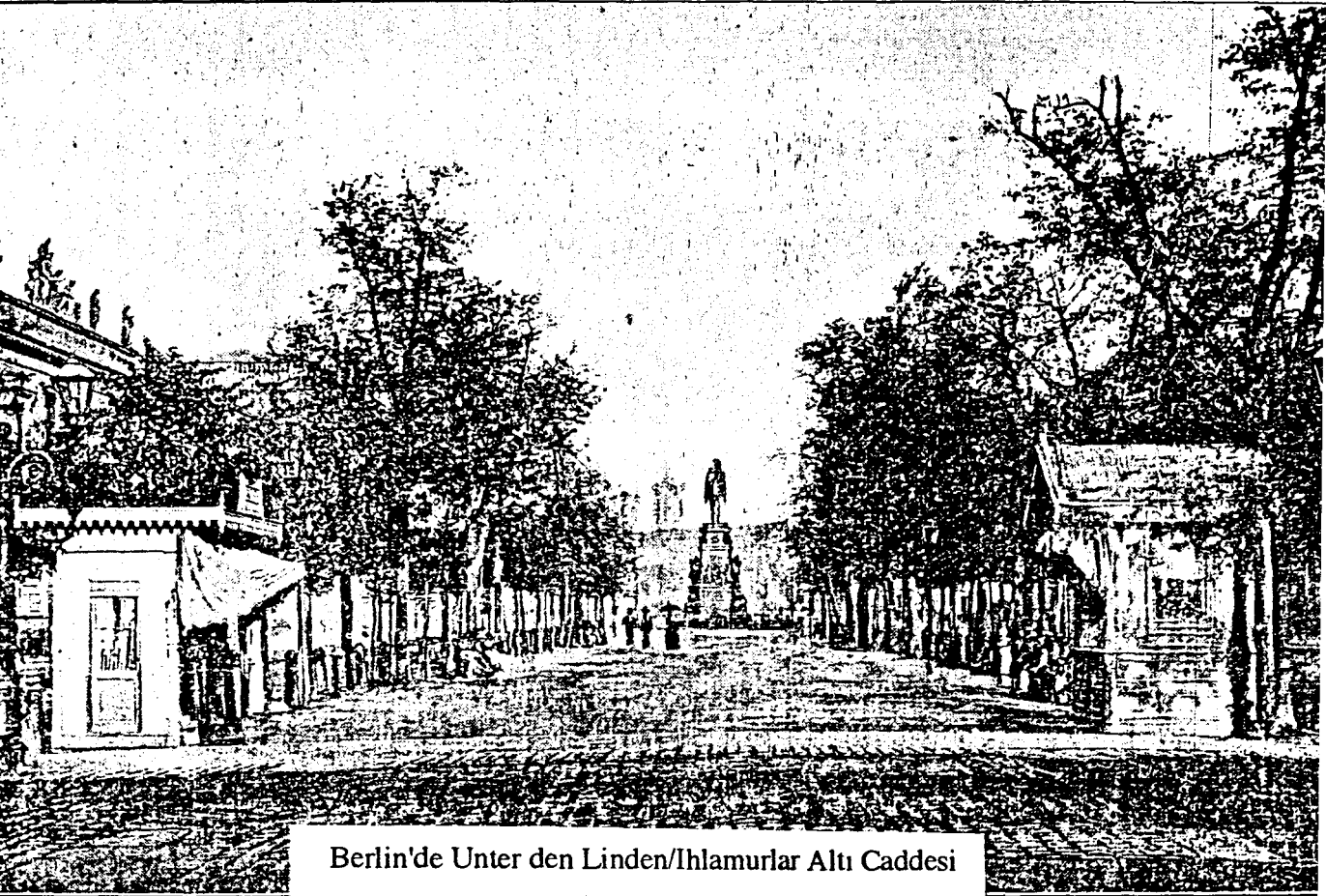
Venedik'te San Marco Meydanı ve Kilisesi

وندیکده غوندول دینیلن قایق

Almanya'da Berlin şehrinin genel manzarası

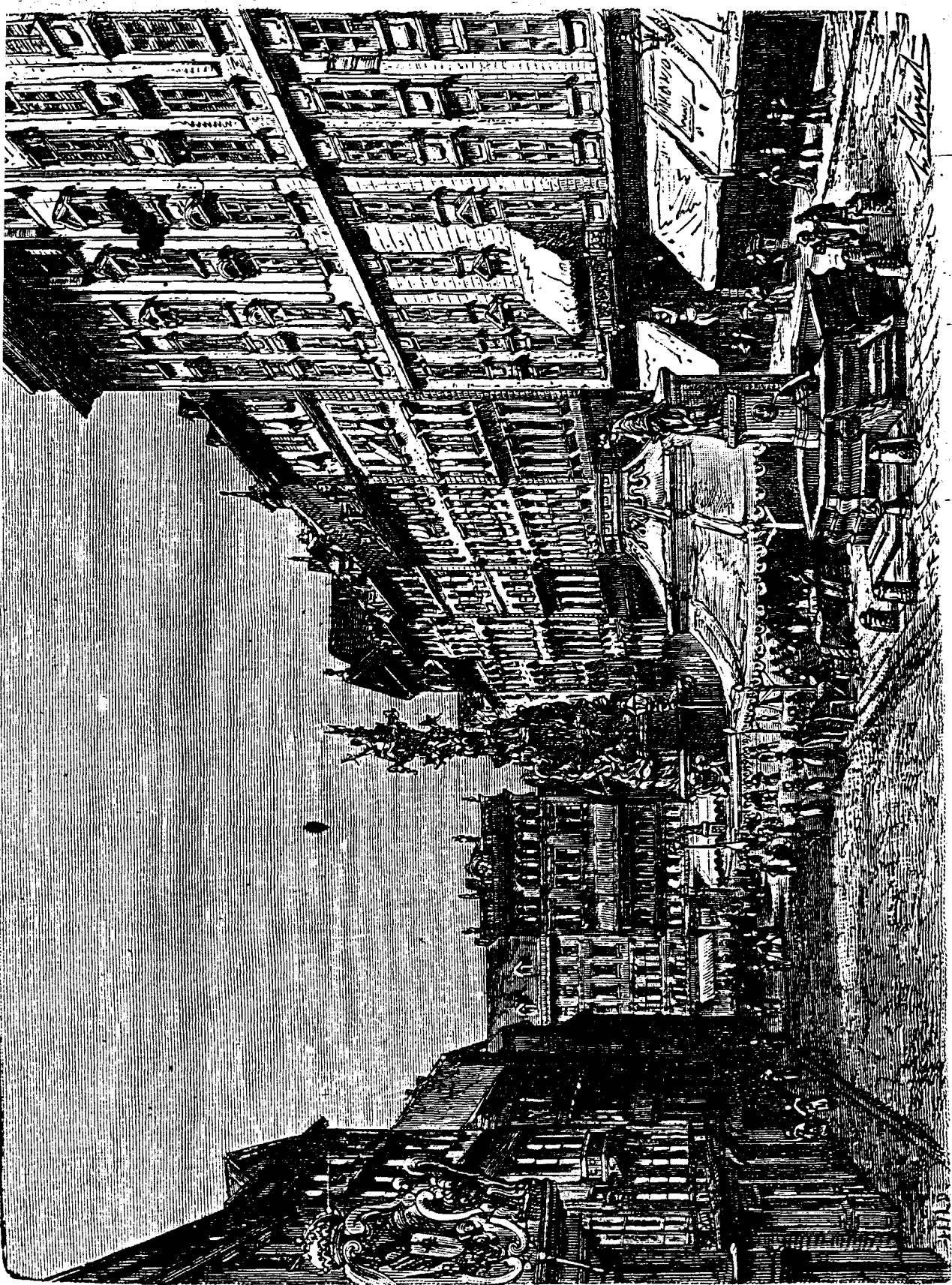
Berlin'de Unter den Linden/İhlamurlar Altı Caddesi

تریسته ده لیمان

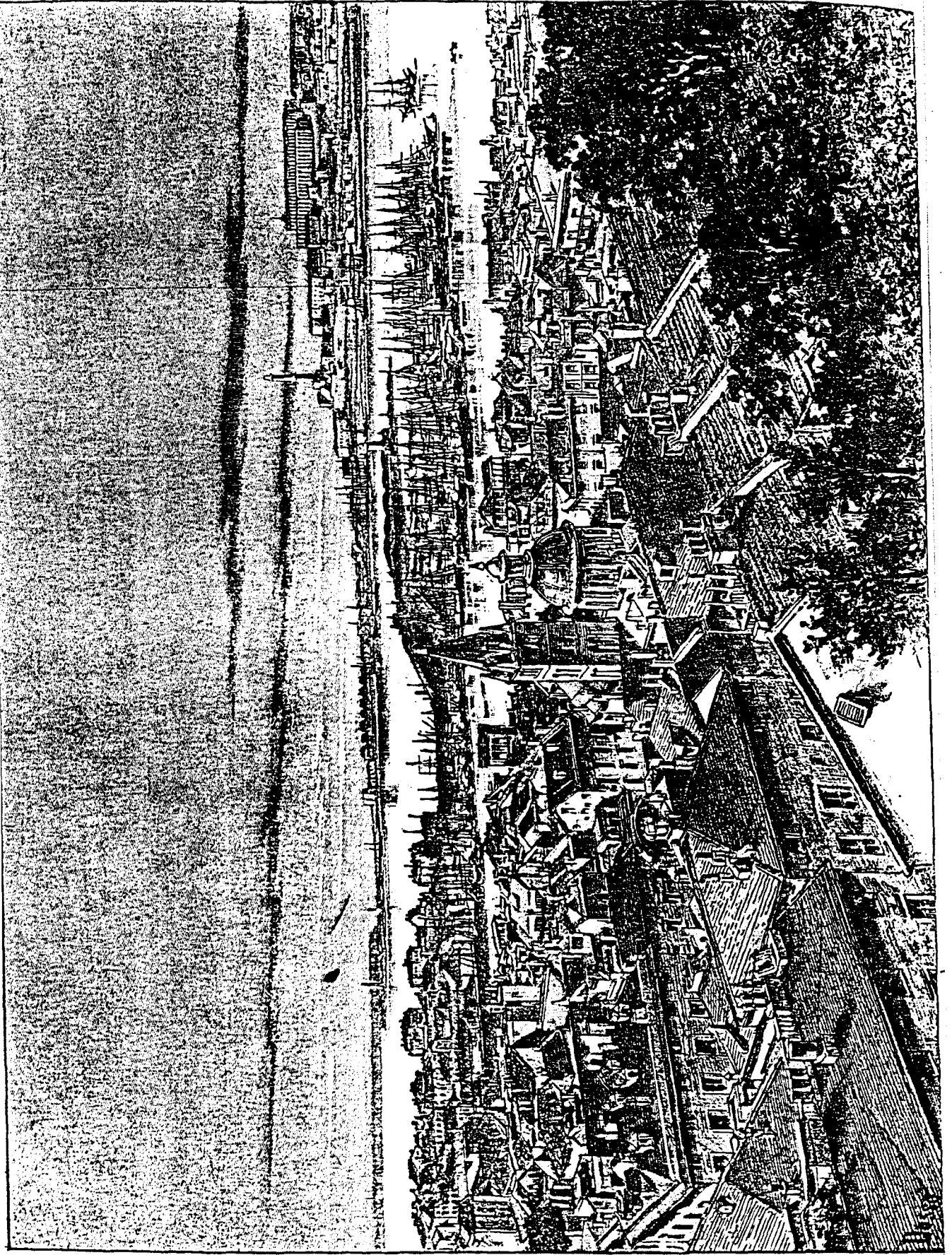
Avusturya'nın Trieste şehrindeki büyük liman

ویاندم خیابان جامعی

Viyandem Gharban Jamedesi

Genova'nın genel görünüşü

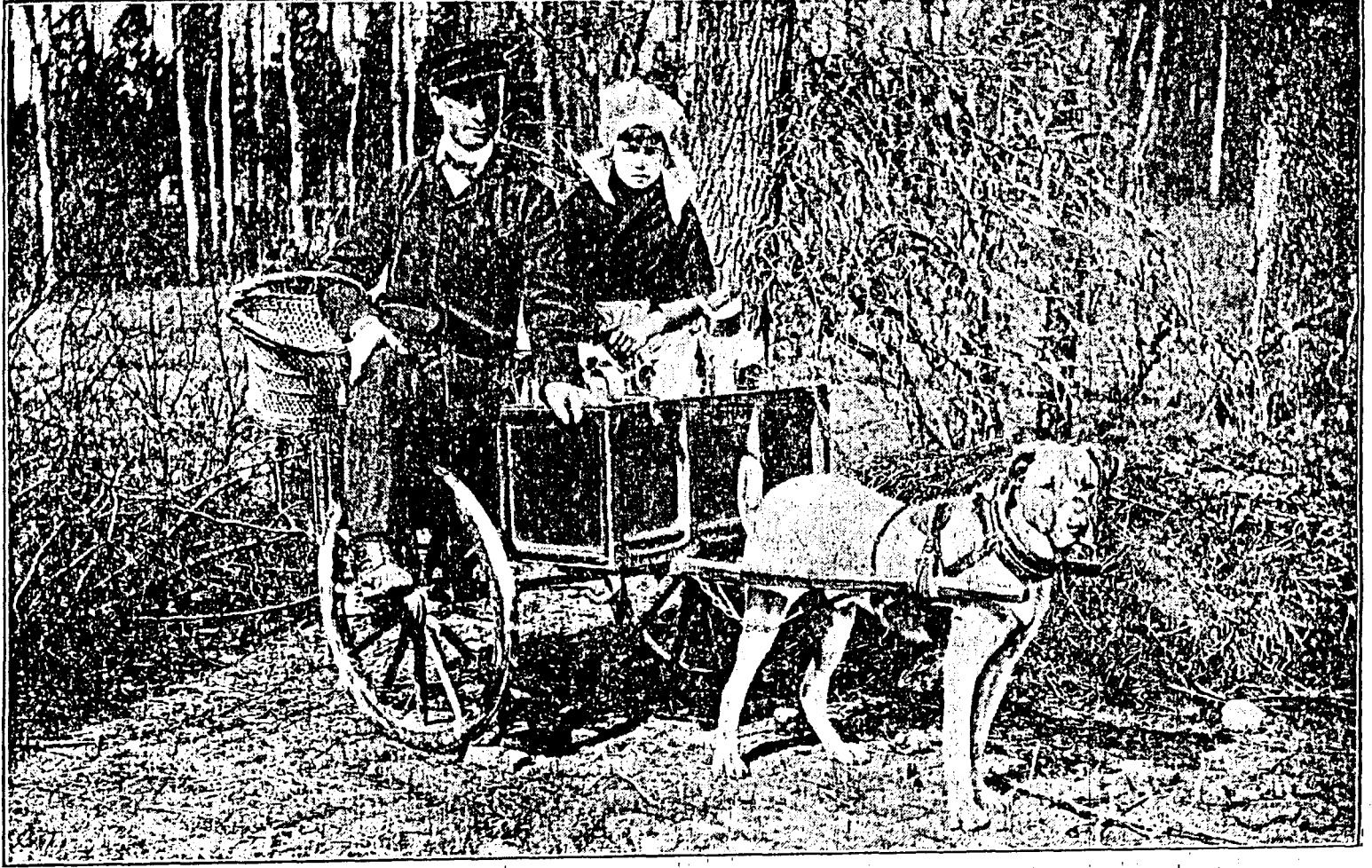

Millî kıyafetleri içinde Macar kadını ve erkeği

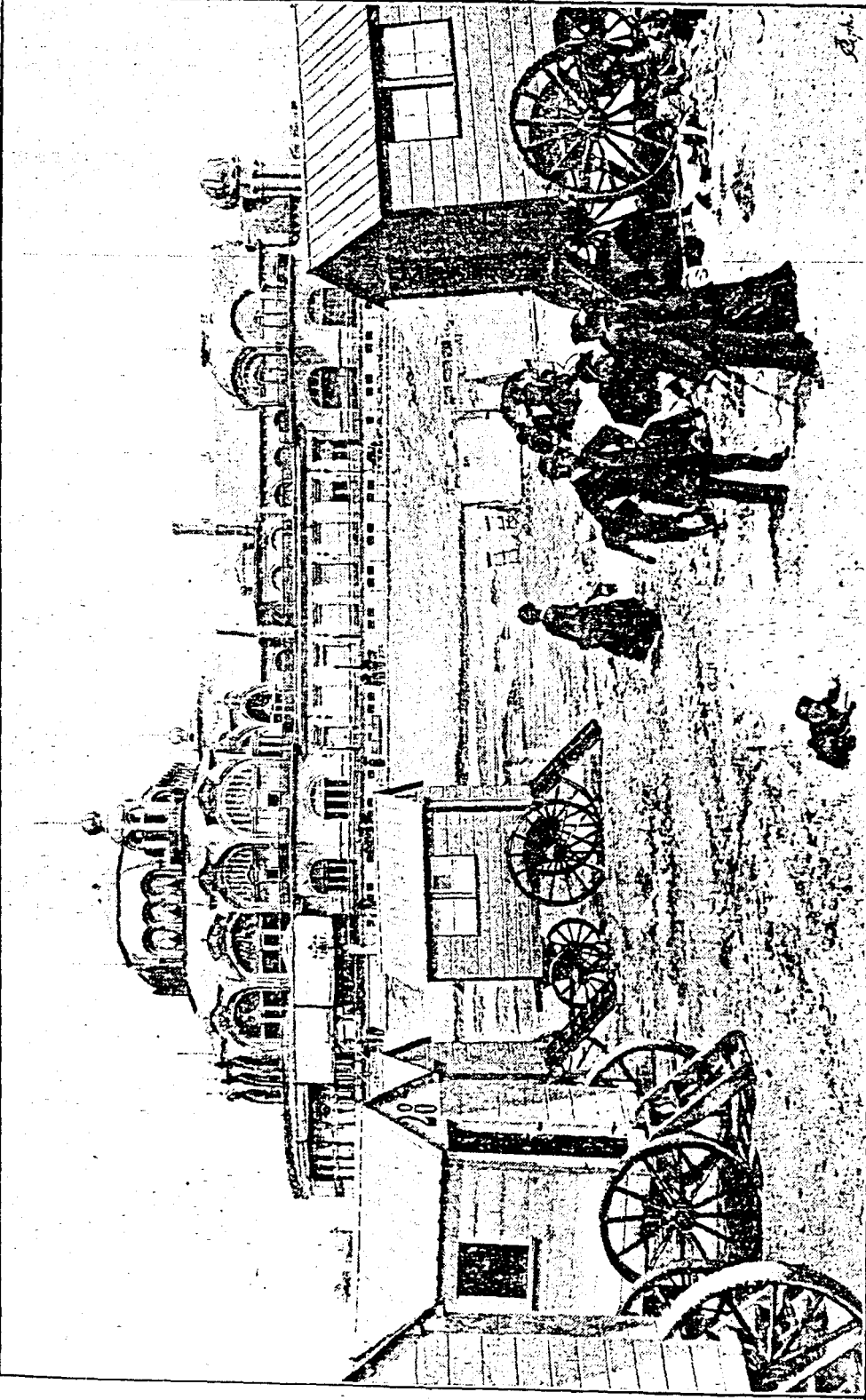
لوسدورن آرسلانی

İsviçre'de ilginç bir anıt: Luzern Arslanı

بلجیقا غرابئندن کونک قوشولی عربه

Belçika'da Ahmet İhsan'ın kısaca bahsettiği köpek koşulu araba

اوستاندهه كورسال غازينوسى و دكنر جام قولبه لرى

Belçika'nın deniz eğlenceleriyle meşhur şehri Ostende'in Chœur Salle gazinosu ve "deniz hamamları"